II D 20

DE BETOVERDE WEERELD,

Zynde een

GRONDIG ONDERSOEK

Van 't gemeen gevoelen aangaande de GEESTEN, deselver Aart en Vermogen, Bewind en Bedrijf: als ook 't gene de Menschen door derselver kraght en gemeenschap doen.

In vier Boeken ondernomen

Van

BALTHASAR BEKKER S.T.D.

Predikant tot Amsterdam.

t'AMSTERDAM,

By DANIEL VANDEN DALEN,

Boekverkoper op 't Rockin / bezijden de Beurs. 1691.

Dit 's BEKKER, hier voor 't oog natuur'lyk afgemaalt;
Die 't ſnoode bygeloof, het Chriſtendom bekroopen,
En diep verpest, beſtond ten gronde toe te ſloopen;
De Duivel, dwaas gevreest, aan ketens heeft bepaalt.
Schoon ſmaad geworpen op zyn Godgewyde veder,
Hy gaf aan God zyn eer, te ſtout geſchonden, weder.

Tandem bona cauſa triumphat.

Caſp. Wolfaert pinxit. Dominicus vanden Dries excudit. P. van Gunſt Jacobſz.

Der

BETOVERDE WEERELD,

Het

EERSTE BOEK,

Waar in de Gevoelens en Gewoonten van alle Volkeren, die sy t'allen tyden ontrent God en de Geesten gehad hebben, ende als noch zijn hebbende, aangewesen staan.

Also voor den eersten druk der twee eerste boeken deses werks in 8°. by Hero Nauta tot Leeuwaarden een Octr van Octrooy staat / op den naam van Barend Beek, Boekverkoper in den Hage / ende daar in gemeld word / dat hy belast was met dat Boek te drukken; so verklaart den Auteur hier met sijne eigene hand / dat hy Barend Boek niet en kent / ende hem directelik noch indirectelik nooit iets te drukken gegeven heeft; maar deses Druk voor alle de vier boeken in 4° aan niemant anders dan aan Daniel vanden Dalen toegestaan. Verklaard hier by voorts aan geen exemplaren voor sijne van die by deselve van hem self onderschreven zijn.

TOE-EIGEN-BRIEF.

Aan de HEEREN:

BERNHARDUS FULLENIUS, U. J. D. Professor Mathematicus in de Hoge School tot Franeker,

En

FRANCISCUS FULLENIUS, U. J. D. Burgermeester ende Raad der stad Franeker, en jegenwoordig Mouster-Commissaris der Ed. Mog. Heeren Staten van Friesland.

HOOGWAARDE BROEDERS,

Ik d'eerste geweest zijn om hunne boeken voor 't gemeene nutt geschreven, aan besondere personen op te dragen; kosen daar toe, so veel als ik vernemen kan, die hen wel de naaste waren, en der eere waardig, om een nuttig werk met hunne namen te versieren. Ende moet elk een bekennen, dat het buiten opspraak is, so men sijne dankbaarheid daar in bewijst, datmen iemant, wienmen niet vergelden kan, ten minsten so veel eere geeft, als het is de weldaad en de vriendschap opentlik belijden. Dit wel bedenkende, so heb ik niemant nader dan U beiden, waarde en geliefde Broeders: om dat weldadigheid en vriendschap in de grootste maat hier tsamen gaan. Want U beider Vader, de Heer BERNHARDUS FULLENIUS, loflikes en saligen gedachtenisse, eerst nevens den mijnen een leerling, daar na de naaste des beroemden mans *Sixtinus Amama*, en tsedert van den wijdvermaarden *Metius* geweest: heeft het my meer dan eens met eerbiedigheid horen verklaren, dat ik sijne Ed. benevens den Heere *Iacob Alting*, voor mijne grootste en getrouwste Moesters kende, welken ik voor al mijn leven moest verschuldigd

zijn. Ik gedenk'er noch so dikmaals aan, als my de Hebreeusche text te stade komt, wat ik den naam van *Aking* schuldig ben: maar aan die van *Fullenius* heb ik noch veel groter deel. Want behalven dat ik door een grondig onderwijs, met besonder blijk van toegenegentheit, mijn deel der Meet-en Telkonst aan den selven schuldig ben; so heeft het God voorsien, my noch aan hem, die by sijn leven my ten Vader was geweest, door 't reght van trouwe onderwijsinge; bykans tien jaren na 't verhuisen sijner edele siele, door een gewenschte Echt noch eens tot sijnen Soon te maken. De tijd van 24. jaren, die ik tsedert onder Gods genade met Uwer Ed. enigste Suster, als mijne dierbare Huisvrouw, en met uwe Ed. als veel waarde Broeders hebt geleefd; braght onsen huise geen kleene veranderinge toe: waaraf des weerelds ongestadigheid, en besondere ontsteltenis in 't gemeene Vaderland, de oorsaak was. Na 't overlijden onser Waarde Moeder, Jüffr. EBEL van HINKENA, in 't 14. jaars haars kristeliken weduwsstands, pas 18 maanden voor den hoogsten nood, (so word de rechtveerdige weeh gerukt voor 't quaad!) saghmen hare 3 Sonen, als *pylen van de hand eens helds* ('t zijn Salomons woorden in den 127. Psalm) den oudsten dies tijds eersten Borgermeester ende Raad der Stad; den tweden reeds veroorlofd tot den Predikstoel, den derden noch in de oeffening der hoge Letterschool, voor ene bende Keurlingen van 120 koppen, als Hooftman, Stedehouder, Vaandrig, d'eersten uit alle Friesche steden, den vyand moedig tegen trekken: den wegh neemende door de Kerk, om uit mijn onderright de Bybelwetten van den Oorlog mee te dragen. Tweejaren later, een bysster onweer tegen onse Kerk, en my bysonder, al te voren opgeborsten, en doe aan 't kalmen; daarna als 't Vaderland tot rust geraakt noch feller uitgeborsten: deed my hier over zee gerustter haven soeken, die ik voor eerst tot Loenen vond. Daar begaf sich uwe Suster so gewillig heen, als se haren Man getrouw was, om soet en suur met hem te mengen. De Zeen scheide nochtans 't herte van so lieve Broeders niet: dan wel de Dood; die SETHUS den middelsten, tot *Rinde*, de twede plaats van sijne Kerk-bedieninge, beliep. Dat was wanneer den Oudsten 's Vaders ampt in d'Opperschool, pas 28. jaren na desselfs verlijden, wierd bestemd: waar voor hy Stads Regeeringe verliet. Die van self gevallen op den Jongsten, en met een, by uitgedienden tijd, het Ouderlingschap

gaf

gaf Stad en Kerk getuigenis van der FULLENII getrouwigheid. So aan 't gemeen, soo ook aan my, hoogwaarde en geliefde Broeders; en aan de mijnen, die ook met een de uwen zijn. Ik heb de dure panden uwer trouwe en opreghte vriendschap in besit: uwe eenigste en hertelik beminde Suster, die u beiden wederom so tederlik bemint, met drie geliefde Kinderen, die so veel blijken van hunder Omen gunst genieten; welken sy ook, by vroeger sterven hunder Ouders, als Vaders te gemoete sien. Wat Vaders soek ik dan ook nu voor dit papiere-kind, dan die het van mijn vleesch en been noch wesen sullen, en al lange geweest zijn? Neemt dan, veelwaarde Broeders, dit op den hoop noch toe: al word het niet met sulken maat van liefde, als d'anderen, ontvangen, dat gy daar aan geen leed soud zien; ik houde my te vreden, so 't uwer Edd. sleghs behagen magh: wien ik noch langer leven, vrede, geluksaligheid uit den grond mijns herten wensche.

Amsterdam 11 van Wintermaand.

Met deselfde woorden, meer noch min, *Eerbwaarde Broeders*, als by den eersten druk van Leowarden, heb ik U w Edd. daar bovenaan gesproken: op dat een ieder sie, hoe verre 't van de waarheid zy, 't gene anderen, als daar in van my geseid, al willens ongelesen daar uit verteld hebben; meinende dat het ik en weet niet wat voor reden was, waarom ik dien Opdraght brief van den tweden druk had afgelaten. Waarlik was die anders geene, dan dat elk deel besonder uitgegeven, en de Toeëigening op beiden t'saam gepast is; en derhalven geen bequame plaats hebben konde so lang als het tweede niet daar by was. Doch daar af ging de druk en 't vertier so spoedig voort, dat het my, door ongemeene besigheid belet, als voorby liep. Des kom ik enigsins achterna, by 't herdrukken van de beide boeken, den voorschreven brief met uwe namen wederom daar voor te stellen. Wil ook met uw verlof (daar ik niet aan twijfele, by sulke twee Voogden van mijn Boek, als ik U we Edd. daar in erkenne, u weeigene Suster tot Voogdesse kiesen: ende aan haar, terwijle sy tot uitspanninge van geprangde sinnen, met beide dochters u geselschap houd, mijne hertelike groetenis met dese veersen doen.

Aan

Aan FROUK FULLENIA.

Hertlieve seer getrouwe.

Vernoegde deelgenot in voorspoed als in rouwe;
Veelwaarde Moeder van twee Dochters, eenen Soon;
En paerel aan het gout van ons driedobble kroon.

Magh dit Papiere-kind U mee voor moeder groeten;
Ik geef 't u in den arm. En 't moet mijn leed versoeten;
Dat, schoon dit herssen-kroost van 's lichaams vrught verscheelt;
Als niet na d'huwlix wett met uw behulp geteeld;
Maar door afscheidentheid van uren en van dagen,
Ja nachten voor een deel: gy echter neemt behagen;
Die selt, door vrese noch door vrienden raad bekoord,
't Verlaken my ontried. En 't was uw laatste woord:
Op 't scheiden. Dat is trow! Nu seg ik daar beneven,
Dat dit, mijn kind alleen, de drie sal overleven.
Die God ons tsamen gaf. Want, so ik 't wel voorsie,
't Groeit tegen d'onlust op. En wat belangt de drie:
't Sal hen door broederschap in 't dagelijx verkeeren,
Als wijser, 't Kristendom uit vaster gronden leeren;
En bygelovigheid, deugds hinderpaal, en schrik
Verbannen, door de vrees des groten Gods. Dies ik,
Wat seg ik? Gy en ik, Beminde, ('k magh 't geloven)
Al wierd myn Letterkind van ieder een verschoven;
Wy bergen 't gaarn in huis tot dienst van U en my;
Daar houd het goed en bloed van Spook en Duivel vry.
Wie vreest, dien God bewaart? wiens hemelryke segen
Door kinderlike vrees gesocht word en verkregen.
Die God der Vaderen en onser Kindren God
Geleide die met ons in 't eewig salig lot.

van Oogstmaand. 1691.

Bo BEKKER.

VOORREDE

Op 't geheele Werk, en byſonderlik het eerſte Boek.

Den Beſcheidenen en opmerkenden Leſer Saligheid!

INdien ooit ſchryver nodig vond, enig beright vooraf te doen over een werk dat hy aan 't licht gaf: ſo dunkt my, dat ik, in ſulk ene gelegentheid als deſe is, niet anders ſoude mogen doen. Want ik daar toe boven anderen twee beſondere redenen hebbe; waar van d'eene de omſtandigheden, by 't uitgeven des werx voorgevallen, en d'andere den inhoud deſſelfs betreft. Beide vreemd en ongewoon, en 't laatſte noch voor vreemder aangeſien door middel van het eerſte. Dies wil ik hier den gunſtigen en waarheid lievenden Leeſer beright af doen; eerſt van 't een, daar na van 't ander.

Hoe ik dan allereerſt tot die gedachten quam, dat ik iets ter ſake dienende, daar dit boek van ſpreekt, in 't licht geven ſoude: heb ik over acht jaren, op 't einde mijner Voorrede over 't werk van de Kometen, met weinig woorden aangewеſen; 't gene ik nu, tot beright des Leſers, wat omſtandigliker ſal verklaren. Beſig zijnde in 't verhandelen van den Profeet Daniel op den Predikſtoel; en gekomen tot het 11. vers des 2. hoofdſtuks, daar de *Toveraars*, alſo genaamd, hen ſelfs belijden niet bequaam te zijn, om des Konings droom te melden: ſo beſloot ik daar uit, wat men van des Duivels kenniſſe, hem gemeenlik toegeſchreven, volgens deſen te geloven heeft. Ende want my dochte, dat het niet ondienſtig weſen ſoude, ſijn vermogen insgelijx te onderſoeken; of dat ſo groot wel moghte zijn alsmen van hem ſeit: ſo trad ik eens ter ſyden, ende nam ter naaſt volgende gelegentheid tot mijnen text voor het gene men Ex. 8: 18. leeſt; de reden ſoekende, waarom die Toveraars niet ſo wel luiſen als vorſchen of ſlangen voortbrengen konden. De Heer Tamminga, loſliker en ſaliger gedachtenиſſe, Heere van Bellingweer enſ. een geleerd en godvruchtig edelman, was dies tyds in de kerk; en had in die verhandelinge groten ſmaak. Ende alſo ſijne Hoogh Ed. oordeelde, dat daar iets in was, 't welk geleſen zijnde, gelijk het nu gehoord was, by geoefende verſtanden

toestemminge verdienen, en den ongeoefenden onderrightinge geven konde; heeft my deselve dikmaals, so door anderen als in eigener persoon, aangemaand, om het te doen drukken. Ondertusschen nooit sonder werk zijnde, (waar af ook gedrukte boeken, so van andere die ik hielp in de weereld brengen, als van mijne eigene hand, getuigen moeten) schoon ik 't niet afsloeg; so ging dat noch so haast niet voort. Zedert evenwel noch tweemaal over sulke stoffe gepredikt hebbende, van Sauls Waarsegster in de Nieuwe, en van Jobs Duivel in de Wester Kerk: gaf dat nieuwe gelegentheid aan meer anderen, om my tot het uitgeven van enige mijne betragtingen over die stoffe aan te porren. Noch eens is het te pas gekomen, dat ik tegen 't einde des jaars 1689. den text Gal. 5: 19. in enige lessen vervolgens verhandelende; in de Gasthuis kerke iets van dese stoffe te melden hadde over 't Griecksche woort *φαρμακία*, 't welk onse Oversetters *veninghevinge* vertaald hebben. Om my echter niet ten breedsten daar op uit te laten, beriep ik my op 't gene daar af in korten stond aan 't licht te komen; also dit werk doe al onder handen was. Waarom niet eerder, dat heb ik reeds geseid: maar hoe 't by komt, dat het dus lang onderwege blyft, heb ik mijne Leser verder te berigten. Wanneer ik over sestien jaren uit Friesland, met mijn beroep van Franeker na Loenen trok, deed ik mijnen Drukker H. Nauta tot afscheid dese belofte, dat hy 't eerste werk, groot of klein, dat ik, nu in Holland komende, mogte komen uit te geven, tot onderhoudinge der oude kennis hem te drukken geven soude. Daar toe quam ik eerder niet, dan wanneer de Komeet, die 't jaar 1680. en 1681. scheen, my stof tot schryven gaf: welke ik in een boexken, *Onderzoek over de Kometen* genaamd, begreep, dat in 't jaar 1683. in 't licht quam. Doch mitsdien dat hy 't gaarn wat groter hadde, ende het my ongelegen was veel over zee, en verre van de hand te laten drukken: so beloofde ik hem nader, dat ik 't selfde werksken by 't herdrukken vergroten, of met een aanhangsel van enig ander werk vermeerderen soude. Tot het eerste vond ik geene reden: also my niemant, mondeling noch schriftelik, enige nieuwe stoffe, 't zy tot nadere verklaringe, 't zy tot bevestinge, 't zy ook tot verbeteringe, heeft toegebragt, of voorgeworpen. Des heb ik mijne belofte willen quyten, door iets anders by het voorige te voegen, dat er niet qualik by pasten mogte, en al lange by my ernstig overwogen was. So

had

had ik dan een *Onderſoek over 't ſtuk der Tovery en Spokery* gereed gemaakt, dat omtrent ſoo veel bladen beſloeg, als dat van de Kometen: ende liet hem dit in den herfſt des voorledenen jaars herdrukken, in meininge 't ander daar dan by te voegen. Dooh hebbende (als geſeid is) al eenigen tijd te voren, ende noch jongſt den 27. van Slaghtmaand 1689. 't gemeen gouden loopende op ſtoel weerſproken; ſoo quam my effen twee dagen daar na een *Verhaal van ontdekte Tovery* (ſomen 't noemde) uit Engeland ter handen; ſo als het daar, als wat beſonders, in druk uitgegeven was. 't Welk bevindende van ſulken inhoud te zijn, dat het nadrukken deſſelfs in onſe tale, vermits de nieuwsgierigheid der menſchen, eerlang onvermijdelik te verwachten ſtond, ende mijn gevoelen echter regelregt ſtrijdig was met het gene daar in wierd geacht beweſen te zijn: ſo ſagh ik te gemoete, dat lichtelik daar door enig vodroordeel tegen mijne gedachten, noch ſo verſch ter preke verklaard, en ſo vryborſtig uitgeſproken, daar uit ſoude gevat worden, met onvermogen, om de kraght van 't bewys, 't welk ſich hier in dat werk ſcheen op te doen, te wederſtaan. Dies wierd ik te rade, het liever ſelf in onſe taal aan 't licht te brengen, eer het een ander dede: mits daar byvoegende enige mijne Aanmerkingen, dienſtig om den Leſer de oge te openen, waar mede hy alle diergelijke vertellingen ten gronden toe beſchouwende, geenen nood meer hebben mochte, om daar door in de gemeene dolinge verſterkt te worden. Met dat Beright verſocht ik doe den Leſen, ſich voor eerſt te willen behelpen, tot dat de druk van 't voorſchreven werk, belangende de Tovery, geëindigd ware, waar toe ik meinde dat ik geen langer tijd als tot in d' andere maand behoeven ſoude. Maar 't ongemak des winter-tijds en der plaatſe over zee, mitſgaders 't werk van Ainsworth, op deſelfde pers gedrukt, bragt daar enigen hinder aan: waar mede de tijd vaſt lengende, mijn werk, geduurg voor ogen zijnde, onder de hand aanwies, en dat van de Kometen verre over 't hoofd. Met een quamen middelertijd door 't verbreiden van 't vooruitgeſonden Engelſch Verhaal verſcheidene brieven van geoefende verſtanden, en wierd ik ovemal daar't pas gat, ook mondeling door geleerde luiden over dit ſtuk aangeſproken, ſo die tegen als die met my hielden. Daar door wierd my ſo veel ſtoffe, 't zy tot nader onderſoek, het zy tot beveſtiging of verklaringe, ook tot verdere uitſtrekkinge mijns gevoelens, aan

de

de hand gegeven; dat ik 't werk noch eens vermeerde, en in andere ordn schikte; so verre dat het gene nauwelix een boexken was tot een volslagen boek gegroeid is. Ondertusschen ging my de druk tot Leeuwaarden niet alleen te langsaam voort: maar ook te laftig, om de verbeteringe der drukfouten, die noch maar te veel in 't eerste deel gebleven zijn. Om die beide oorsaken bragt ik 't werk met het begin des tweeden deels hier t'Amsterdam over; daar ook al eenige tijd doorliep eer 't aan den gang raakte; echter, uit voorseide reden, beter ging na mijnen sin. Middelertijd wist een ander niet, waarom 't werk so lang achter bleef; en meinden eenigen al (ja seiden 't ook volmondig uit) dat my de moed in de hielen sonk, om tegen den Duyvel in 't veld te treden. Daarom, en om dat gedurig vragen en schrijven, wanneer dat eindelijk mijn boek aan 't licht tekomen stonde: so gafik de twe eerste boeken vast aan 't licht, achter uit de twe laaste noch wat aangevuld; op dat het als een werk op sich selve moght bestaan, ende dat, om den Leser des te eerder te voldoen. Hopende ondertusschen, dat ons God de dagen, ende my so veel genade geven soude, dat ik moght vervullen 't gene noch ontbrak, ende buiten twijfel uit het lesen van dit werk nadere overdenkinge komischen sonde. Doch meinende dit werk voor 't uitcinde des vierdendeels jaars, mede tot gerief des Boek verkopers af te doen; so heeft de vorst, doe schielik invallende, dien toeleg verhinderd, niet sonder merkelik ongemak. Want eer de drie laatste bladen van hier na Leeuwaarden afgaan konde, was de schipvaart door het ys belett; en ik met reene van gelegentheid versteken, om aan mijn naaste vrienden enig exemplaar dat vol was te leveren. Waar op echter noch al hopende, ter wijl de vorst aan hield, so raakt mijn Boek, dat ik selt, hier missen moeste, dus onvoltooid buiten mijne kennis uitgegeven, door Friesland heen in veelerhande. En stukswijse hier en daar, gelijk 't gebeurt, slegs ingesien, gaf dat dan gelegentheid, so door 't lesen als door 't horen seggen, dat sich d'een en d'ander uitliet om daar qualik van te spreken. So veel als my daaraf is voorgekomen, waren sommiger gedachten weerdig, om my daar op nader te verklaren, had ik het in 't Boek niet al gedaan. Want so sy alles lasen, soudense van alles het bescheid wel vinden: het zy van mijn oogmerk en de reden die my tot dit schrijven braght; waar af ik in dese Voorrede en 't eerste hoofdstuk van het Boek ten klaarsten spreke; het zy van d'uiterste noodwendigheid en nuttigheid, in 't eerste, en op een na 't laatste hoofd-

ſtuk kortelik beweſen. En dit zijn de ſtukken die ſy dan noch niet en hadden, wanneer ſy 't ander laſen. Dies ik, om 't voorgaande misgevall, buyten mijne ſchuld, en tot mijn groot ongenoegen bygekomen, door mijne voorſorge te verſetten; den Leeuwaarder Boekverkoper ſchreef, dat ik hem verbood, een eenig exemplaar, ſo lang als 't boek noch niet volkomen was, meer te verkopen. Daar by dien tuſſchentijd waarneemende, dat het water noch beſloten bleef; ſo voegd ik noch twe hoofdſtukken achter in het twede boek, en verlengde de Voorrede: om den Leſer dies te beter te berighten, wat mijn eigentlijk gevoelen en mijn ſuiver oogwit was. Sulx hebben ook degenen (volgens 't gene my is voorgekomen) die eerſt de Voorrede, en daarna vervolgens 't ganſche werk doorleſen hadden, duidelik geſien, en ſo wel tegens ieder een, als aan my ſelf by gelegentheid dankelijk verklaard. Maar die der qualik af ſprakon, hadden 't ſleghs hier en daar, ſonder vervolg van reden, of ganſch niet geleſen, of niet willen leſen. Dit bleef alſo, en met een 't vragen, waar mijn Boek toch bleef, dat ik ſelf niet maghtig was, ende nochtans in Frieſland al lange geleſen: tot dat de zee wederom ontdooid zijnde, meer menſchen met alſulke tijdingen van mijn Boek; maar noch geen boeken overquamen: als maar ter ſluik. Het was naawlijx iemand te beduiden, dat een boek in de weereld was, ende nochtans in ganſch Holland niet te vinden, noch te koop in de ſtad daar de ſchrijver ſelf woonachtig is: ende noch wonderlijker, dat niet alleenlik mijn eerwaarde Amtgenoten in de ſtad het niet en hadden; maar dat het ook by my niet was om hen te geven. Van 26. ſtux in alles, voor en na, van Leeuwarden aan my geſonden, heb ik ter naauwer nood een voor mijn ſelf konnen maghtig blyven; gevende deſelve, ſo haaſt als eenige met haaſte waren ingenaaid, voor de vuiſt wegh, aan vrienden dieſe my uit de handen haalden. Raakten iemant den tijd dat ik 'er hadde, die kreeg; ſo niet, hy ging henen ſonder boek. So graag is nieuwe waar, meeſt wanneerſe qualik te bekomen is.

Nitimur in vetitum, ſemper cupimuſque negata.

Want het boek is allereerſt op den 11. van Lentemaand alhier te koop geweeſt, lange na den tijd dat de laatſtgedrukte bladen van hier na Leeuwarden geſonden zijn, ende alſo 't boek geheel volkomen in handen van H. Nauta geweeſt is. Een boekverkoper van hier hadde hem om 50. ſtux geſchreven; en die ook op ſijn wederſchryven verwacht; doch niet bekomen. Wat doe ik ondertuſſchen?

schen? Zijnde daar en boven, net 8. weken nu geleden, door seer waarde vriende, die 't boek nooit gesien, ende nochtans veel daar af gehoord hadden, over desselfs in houd ganssch minnelik aangesproken, in overleg wat hier best te doen zijn soude: so schrijft ik aan den Drukker Nauta, dat ik hem alle d'Exemplaren self afkopen, en gereed met goede winst betalen wil; om desselve dus in mijne maght te krijgen. Dan was mijn voornemen, ter wijl ik d'overige twee boeken hier liet drukken, middeler wijle met desselfde vrienden neffens anderen my te beraden, of ik 't openbaar uitgeven deser twee eerste boeken soude laten voortgaan, na dat het nu toch al in Friesland, en van daar geheel of stuxwijse verkocht, en weereldruchtig was: dan of ik 't liever onder my beruften liete, tot dat het geheele werk soude gedaan zijn. Het eerste scheen wel best, om den schijn te ontgaan, als oft ik selfs schroomde met mijn werk aan 't licht te komen; of berow van 't schrijven hadde, daar so veel af te seggen was. Het ander nochtans quam met mijn eerste oogmerk over een, so als in 't begin geseid is: dat was, om 't geheele werk, eerst so klein begrepen, schoon daar breder uitgewerkt, teffens uit te geven; op dat een ieder hadde mogen sien, hoe het zamenhing, en insonderheid uit het laatste deel, wat vrugt het in de weereld konde doen. Maar gelijk my dit, uit oorsaaken flus verhaald, ontschoten is; so is 't hier ook gegaan. Want na wisselinge van brieven klaarlik siende, dat ik met den boekverkoper Nauta over den voorseiden uitkoop nooit eens worden soude; wierd ik genootsaakt, de boeken, uit mijne maght zijnde, in de sijne te laten; ende mijn wettig oogmerk op ene andere wijse, onder Godes segen voor te setten. Dies van hem door enen volgende brief eindelik affscheid genomen hebbende, so ben ik naderhand, nu maar 4. weken geleden, met mijnen vorigen Boekverkoper alhier, Daniel van den Dalen, eens geworden, om het geheele werk wederom uit den grond op te halen: en oversien, hier en daar nader verklaad, of bevestigd, in dese vorm als de Leser hier siet, op verscheidene perssen teffens te doen drukken; en 't een boek na 't ander uit te geven, om den Leser dies te eerder te voldoen. Want de 750. exemplaren die Nauta op de twee eerste boeken gedrukt heeft, konnen niet veel strekken, ende zijn, somen magh bemerken, al meest onder den man. Ook heeft het uitgeven van dat werk voor den tijd, als 't noch niet volmaakt was, oorsaak en aanleidinge tot sulk ene nieuwe schikkinge gegeven. Nu geef ik hier den Leser 't eerste

 boek,

boek, met een Hoofdſtuk op 't einde vermeerderd: dat ik nodig vond daar by te doen. De drie anderen hoop ik (met de hulpe van God) van maad tot maand te laten volgen. So ſal een grager weetluſt, (wil ik hopen) van 't een geleſen ſtuk tot het ander ontſteken, mijn werk bedachtſamer doen overwegen; en den godvrughtigen Leſer bequamer maken, om beſcheideliker oordeel, den het in dat eerſte misverſtand heeft konnen zijn, daar af uit te ſpreken. Dit was het al dat ik te ſeggen hadde van die ongewone, ende niet min vreemde wijſe op welke dit boek buiten mijn vermoeden in de weereld komt.

Nu heb ik van mijn oogmerk noch te ſpreken, en wat my tot ſulk een gevoelen braght als ik in dit ganſche werk beweere. Eensdeels was het eigene genegentheid, om alles wat ik weten moeſte, niet na waarſchijnlikheid, maar grondig te verſtaan, anderdeels de vreemde bejegeningen die ik in Frieſland over mijne eerſte ſchriften hadde: 't gene my door ondervindinge dedeſien, hoe weinig ſtaats op menſchen oordeel is te maken, in 't gene ſy gemeenderhand eens hebben aangenomen of te leeren of te doen. Want mijn boek over den Catechiſmus eerſt eenparig by de Frieſen veroordeeld, ſonder dat van ontrent zoo Predikanten een de reden wiſt, waarom het veroordeeld was; daarna wel tweemaal wederom eenpariglik voor goed gekeurd, ſonder dat het minſt in de ſtukken die het wiſt waren, ſo veel de leer aangaat, daar in veranderd was: ('t zijn wonderen, die ik verhalen) ſo gaf my dat te meerder oorſaak om te denken, dat een oprecht kriſten leerling, en voor al een leeraar moeſt betraghten ſulken lekerheid, als hy buiten menſchen oordeel uit den grond der ſaken halen magh. Dies heb ik my tſederd ook daar op gelegd, dat ik onder Gods genade, van alſulke dingen als ik voor my ſelf moeſt weten en aan anderen leeren, niet den trant; maar de Schrift, en Reden, daar die by de Schrift te pas quam, volgende, moght verſekerd zijn. Volgens dien, geen oogmerk hebbende iets aan 't licht te geven, dan daar my dochte dat der weereld aangelegen was: ſo nam ik nooit de pen in de handen om te ſchrijven 't gene wel geſchreven was. Maar om de dolingen in leer en leven, die 't meeſte deel der menſchen ingenomen hebben, ſo veel in my was wech te ſchuimen: of ten minſten d'order te verbeteren: 't zy dat ik daar in d'eerſte was, of dat ik noch iet naders hadde dan 't gene my van andere was voorgekomen. Ik heb daar boven andere ook noch beſondere reden toe. 't Is niet veel min dan 26. jaren, dat ik my in d'Hoge School tot Franeker verplicht hebbe, *om de ware leere der Gere-*

formeerde Kerken, so by monde als met schriften, daar 't de saken en de gelegentheid vereischt, getrouwelik voor te staan en te verdedigen. Nu magh ik als Prudentius wel spreken, het gene net op mijne jaren past.

Per quin quennia jam decem,
Ni fallor, fuimus: septimus in supe
Annum cardo rotat, dum fruimur sole volubili.
Vicinum senio jam Deus applicat.
Quid nos utile tanti spatio temporis egimus?

Dat is:

Der jaren vyfmaal tien, en 't einde schier van seven,
Genoot ik 'tsonnenlicht in 't wisselvallig leven.
God roept den ouderdom, die my vast tegen treed.
Waarin is al mijn tijd, dien hy my gaf, besteed?

Soud ik die rekening opmaken, dat werk viel hier te lang. Maar wat den tijd betreft, dien my God noch verder gunnen sal, so lang of kort als die dan wesen mag: wat my daar af tot ernstige oefening bequaam, buiten 't gene mijn gesette kerkendienst vereischt, in dese stad vol besigheids mag overschieten, dat hoop ik tot een neerstig ondersoek van sulke dingen, die al de weereld op het algemeen, gedurig en sterk seggen valschelik gelooft, of verkeerdelik beleeft, door Gods genade aan te leggen. Want gaarn had ik de menschen wijser ende beter dan sy zijn: hoewel men weinig vind die 't wesen willen. En dat komt daar by toe, dat de meeste hoop gerust is te geloven 't gene men gelooft, en te doen so als men doet. Maar hoe gevaarlijk dat sulk schrijven zy, heeft men my in Friesland al geleerd, wanneer ik met mijn eerste boek voor 't licht quam: en met een, dat wien 't om gunst of voordeel is te doen, so niet moet schrijven als ik doe; die alle vooroordeel of aanhang van beroemder mannen sinlikheid heb afgeleid, om blotelik niet als de Reden of Schriftuur te volgen, na dat de saak op Reden of Schriftuur berust. De dank van sulken arbeid magh my volgen als ik dood ben: maar by mijn leven so verwacht ik des niet veel. Nochtans wil ik liever wagen iets aan 't licht te geven, terwijl ik self noch in de weereld ben: om haar oordeel eerst te horen, en mijn werk te verdedigen, of te verbeteren, daar 't nodig is: om dat my dunkt dat sulx van anderen, die billiker gedachten van my hebben moghten, na mijnen dood niet

ſo bequamelik geſchieden ſoude; alſo elk ſelf de beſte uitlegger ſijner meininge en woorden is. Hoewel de Leſer uit den aanleg van het werk in't I. Hoofdſtuk lichtelik ſal konnen ſien, wat ik eigentlik daar in beöge. In ſulx ben ik hier ten vollen af verſekerd, dat ſich nooit iemant kraghtiger tegen d'Atheiſterye ſtelde, noch de godlikheid der heiliger Schrifture bet beveiligde, noch de waarheid van den kriſteliken Godsdienſt meer verſekerde, noch des Allerhoogſten eere beter voorſtond: dan de gene die ſich op alſulke wijſe als ik doe tegen't algemeen gevoelen ſtelt, dat de weereld van de maght en kragt des Duivels heeft. So wie dit Boek met een opmerkend en onſydig hert doorleſen wil, hy ſal derdat in ſien. Hoewel ik des geruſt ben: ſo weet ik echter, dat ſo veel't gebruyk der Reden hier belangt, ik den genen minſt voldoen ſal, die Des Cartes gronden ganſch verwerpen, of te breed betimmeren; waar na ik Geeſt en Lichaam van malkander, en beide van den Schepper onderſcheide: ſonder van der ſelver werkingen dat gene vaſt te ſtellen, daar ik geen gevolg af ſie. Invoegen dat met een de dulle doling van Spinoſa, die God en Weereld onder een vermengt, ten krachtigſten weerſproken word. En ik wil wel dat my iemant tone, wie ooit d'oneindigheid des onderſcheids tuſſchen God en Schepſel, of d'onverménglikheid der eigenſchappen van Geeſt en Lichaam vaſter hield, dan ik hier doe. Ook moet ik wel, ſal mijn werk beſtaan, dat (ſo veel als hier de Reden in te ſeggen heeft) daar alleen op ruſt. En 't geeft my onder anderen ook dat genoegen voor my ſelf, dat ik onſer Kerken leere voor die bekende proef ook veylig ſtelle, dat de ware Godsdienſt meeſt hier aan te kennen zy; ſo ſy God de meeſte, en het Schepſel des te minder eere geeft. Daarom ſal my ook dit Boek tot een getuigenis verſtrekken, dat ik den Allerhoogſten ſo veel meer van d'eere ſijner Maght en Wijsheid wedergeve, als ſy hem benomen hadden die het aan den Duivel gaven. Ik ban hem uit de Weereld en bind hem in de Hel: op dat de Koning Jeſus des te vryer heerſche; hoewel tot op den laatſten dagh in 't midden der vyanden, die ſich hier verhouden, van des Duivels volk, in welken noch ſijn beeld, door 't werk der ſonde ſpeelt. Met ſulken gemoede heb ik dan ook niet geſchroomd, in het tweede boek Gods heilig Woord op verſcheide plaatſen anders te verklaren, dan men wel tot noch toe heeft gedaan: Die daar in niet ſo wel en ſiet, dat het is om Gods eere te vergroten, als de ſijne dieſe anders heeft verklaard daar mede word verkleind: die toont ſo, welk van beiden dat hem meeſt ter herten gaat, Gods of ſijn eigen lof. Ik wederom, die ook in hun gevoelen ben geweeſt, geet de mijne geern

ten beſten, op dat Godt verheerlikt werde, en de waarheid in het licht geſteld. 't Is derhalven myne ſchuld niet, dat ik my aan hunne, dat is de gemeene uitleggingе, die ook in 't eerſt de mijne was, niet meer en houde: maar der genen die ſo niet gedaan hebben, als ik nu genoodſaakt ben te doen. Nochtans ben ik het niet alleen; maar volge ſleghs daar in ſeer veelen, ook die lange na my quamen, ende buiten nood het ſelfde onderſtonden: ſo dat ſe ſelf niet ſchreven dan om ſo te ſchrijven; en d' eerſte proeven hunder jeugdelijke oefeninge in 't veranderen van geleerder luiden langbekende uitleggingen en vertalingen der Schrifture ſtelden. Des docht het my al volle tijd te zijn, nu ik ſo verre op mijne dagen ben, om ten laatſten eens met eigen ogen uit te ſien, en uit de borſt te ſpreken. Want of enigen van ons al te voorbarig zijn geweeſt, om 't getal der bewijsredenen tegens andersgeſinden te vergroten, daar toe de Schrifuur op veele plaatſen te doen ſpreken 't gene in de woorden niet en leit, dat is voor hunne rekeninge; niet voor ons die van beter wapenen voorſien zijn, om de waarheid voor te ſtaan, daar de ganſche Kerk op ruſt. Maar dit is een gemeen gebrek, dat elk ſijn verſtand of dat van ſijne meeſters mede brengt, wanneer hy tot den Bybel komt; om den ſelven dan te ſchikken na den ſin, welken hy, ſonder grondig onderſoek, als hem aanvalligſt, eerſt verkoren hadden. Dat dekſel van vooroordeel neem ik wech; en ſie dan watter overblijft, om 't onſydig oordeel uit te vinden, dat den reghten ſin der Schrift verklaart. En ik ben verſekerd, dat nooit menſche van geſond verſtand, eene van alle die Schriftuurplaatſen, die ik onderſoeke, op die wijſe als men heeft gedaan verklaard hebben ſoude: had hem 't vooroordeel van de grote maght en kraght des Duivels, of 't voorneemen om dees of gene doling te weerlegen, daar toe niet gebracht. Hier af heb ik al bereids de proeve by my ſelf vernomen, dat leerſame en geleerde luyden na die tale luiſterden, waar in ik my ſo na by aan den text des Bybels hield. De voornaamſte hoofdſtukken heb ik al voor deſen (als ten deele ſlus geſeid is) openlik op ſtoel alſo geleerd: en daar door gelegentheid gehad om te verneemen, dat mijn preken meer verlangen baarde na mijn ſchrijven. Selfben ik dikmaal in geſprek geweeſt, met mannen die te reght geleerd en met een godvruchtig zijn: welke my de voornaamſte ſtukken uit de Schrift in dit werk, (beſonderlik het twede en derde) behandeld voorſtellende, genoeg te kennen gaven, dat ſe eensdeels voldaan waren, en anderdeels de vorige voldoeninge op 't overige van my verhoopten. Of dat nu met hunne verwachtinge over een komt, moet ik billik, ende

wil

wil ik gaerne aan hun oordeel laten. En middelertijd dat ik 't ook van hunne vriendſchap wachte, ſo houd ik my verſekerd, datſe, ſchoon in alles geen genoegen nemen; echter noch mijn oogmerk pryſen ſullen, en ten groten dele by ſpringen, om my daar in voort te helpen. Niet teminſtel ik mede buiten twijfel! dat het grootſte deel der Leſers (daar het my nooit om te doen was, maar om 't beſte) meinen ſullen, dat ik my met ſulken werk als dit in 't licht te brengen groteliks beſondige. Niet in aanſien van dit eerſte Book; waar in ik mijn gevoelen niet verklare, nochte dat van anderen weerlegge; maar alleenlik een verhaal van allerlei gevoelens doe, die elk uit de getuigeniſſen die ik daar af by brenge bekend ſal ſtaan. Met de twee laatſten ſie ik mede weinig ſwarigheid, ſo maar het tweede, daar 't wel meeſt op aan komt, aan den man ſal willen. Want de meeſte ſwarigheid die ik daar in te gemoet ſie, ſal weſen, om dat ik al te weinig, na hun oordeel, van den Duivel houde. Want het is alreeds ſo ver gekomen, datmen 't ſchier godvrughtigheid gelooft te zijn, veel wonders aan den Duivel toe te ſchryven; en voor ongelovigheid of reukeloosheid houd, ſomen niet geloven wil, dat de Duivel ſulx kan doen als 'er duiſenden getuigen dat hy doet. Te weten, dat is nu godſaligheid; ſo iemant God van herten vreeſt, dat die ook den Duivel vreeſe. Soo niet, men houd hem voor een *Atheiſt*, dat is die geenen God gelooft; om dat hy niet en kan geloven datter twee zijn; d'een goed en d'ander quaad. Maar deſen mein ik datmen met veel groter reght den naam van *Ditheiſten* geven moghte, (gelijk 'er oertijds *Tritheiſten* waren) dat is, gene die twe, deſe die drie Goden geloofden. Wil men my ter oorſaak mijns gevoelens enen nieuwen name geven: ik magh lyden dat het *Monotheiſt* magh zijn, dat is die maar eenen God gelove; eenen Heer en Zaligmaker Jeſus, op wiens woorden ik my ganſchelik verlate, wanneer hy ſeit: *vreeſt niet de genen die alleenlik 't lichaam doden konnen: maar Hem die lijf en ziel verderven kan.* Matt. 10: v. 28. Veel minder vrees ik dan, die over geen van beide maght heeft: noch ook het oordeel van die voor hem pleiten. Maar *indien hy* ſulken *God is, hy twiſte voor hem ſelven*, en dat tegen my *om dat ik ſijnen altaar omgeworpen hebbe.* Right. 6: 13. *In den naam des Heeren der Heirſcharen* heb ik deſen Goliat dus aangegrepen; laat ſien wie dat hem helpen ſal. Doch ſo my iemand anders overtuigen kan, ende hy dat doen wil met ſachtmoedigheid; ik ſal 't van hem voor grote vriendſchap nemen. Maar dan bid ik, dat hy nevens my hem ſelf

van

van nodeloſen arbeid doch verſchonen wille: ſo verre, dat hy 't ganſche werk van voren af ten einde toe doorleſe: eer hy my, 't zy ſchriftelik 't zy mondeling, iets tegenwerpe; om te ſien, of 't gene hem, hier en daar iets leſende, op houden of mishagen moghte, in den draad van 't werk ſelf niet word opgeloſt. Want hy toch de moeite, die ik hem nu verge, noch eens ſoude moeten doen, om de plaatſen die ik hem in 't antwoord wijſen ſoude, nate ſien. Des moetmen 't my te goede houden, ſo ik den genen dien 't ſo niet en luſt, geen antwoord geve: welke doch onnut zijn ſoude, en ons wederſijds beletten, onſen tijd tot beter te beſteden.

Tot den druk verveerdigd, nader overſien en vermeerderd

Den $\left\{\begin{matrix}16\\26\\1\end{matrix}\right\}$ van $\left\{\begin{matrix}\text{Lente}\\\text{Bloei}\\\text{Oogſt}\end{matrix}\right\}$ maand 1691.

De Leſer zy verſeherd / dat van dit boek niets uitgelaten is / 't gene in den Leeuwarder druk geſtaan heeft. Dan wel op weinig plaatſen tot uitbreidinge der beknopte ſtoffe iets ingevoegd: te weten ſo als hier verbolgens aangereekend ſtaat. Daar beneffens heb ik noch een geheel Hoofdſtuk achter aan gevoegd / waar in het laatſte van het twede Boek des Frieſchen druks met een verſmolten is: het gene my nodig ſcheen hier breder uitgebreid / nu by te ſtellen / om 't gebruik der veelerley gevoelens in dit eerſte Boek verhaald wat nader aan te wijſen; ende alſo den reghten grond te tonen / waar op de voorvoordeelen beruſten / die ons dus lang gehinderd hebben / de reghte geſchapenheid der ſaken / die in volgende deelen verhandeld ſtaan / na behoren te onderſoeken.

Ingevoegd

VIII. Hoofdſt. §. 6. en 10. geheel
X. —— —— §. 1. in de twede regel beginnende / en dan voorts §. 3. en 4. geheel; mits de vierde en vijfde regel van den eerſten druk daar tegen uitgelaten zijnde.
—— —— §. 7. beginnende in de vijfde regel.
—— —— §. 8. beginnende in de darde regel.
—— —— §. 9. beginnen in de vierde regel.
XXIV. Hoofdſtuk geheel

NAAKTE UITBEELDINGE

Van den geheelen inhoud der vier Boeken, het oogmerk van den Schrijver, en 't beleid daar in van hem gebruikt.

ALso de twee eerſte Boeken van dit werk / voor af uitgegeven / ſeer veel allerhande voordeel hebben uitgeſtaan; uit oorſaken in de Voorrede aangeweſen: ſo ſal het niet ondienſtig zijn / hier in 't kort den Leſer klaar voor oogen te vertonen / wat het gene zy / dat ik eygentlijk in die vier boeken / die ik de Verovderde Weereld noeme / beoogd hebbe; op wat grond dat ik bouwe / en door welken wegh ik na de waarheid ſoeke. Want al is 't dat ik van dit alles duidelijk en onderſcheidelijk geſproken hebbe / ſo in den ingang van het werk / als in de voorreden van het eerſte deel: ſo ſie ik evenwel / dat het niet genoegh geweeſt is / om de menigvuldige ſware voorvoordeelen te verwinnen; aan welken niet ſo ſeer de gemeene man / als wel de geleerden ſich betonen vaſt te zijn. Al dacht ik dat in 't eerſte niet / ſo han ik echter achter na de reden nu wel ſien. Te weten / dat de genen die ſich enkelijk uit luſt tot weetenſchap en oefening der konſt begeven om te leeren / al voorgaans bype luiden zijn / wien 't niet en ſcheelt van wienſe leeren / dem om het wel te leeren. Sy en bekrenen ſich der mode niet / of die dan oud of nieuw is / want ſy beminnen maar de deugdelikheid der ſtoffe en de kunſt van 't werk. Doch maar om den koſt te winnen die op winkels zijn geweeſt / houden ſich meer aan den trant die daar gehouden wierd: by den eenen meeſter maakte men 't werk dus / by den anderen ſo; in d' eene ſtad werkte men op deſe / in d' andere op die manier. Het is hem dan genoegh / dat hy het maken ſal ſo als 't de wijſe is / en na die wijſe ook de proeve tot genoegen van de meeſters heeft gedaan. Maar vind ſich hier een onder die gelijk als d' eerſte ook de konſte ſelf bemint / en onderſoekt / en daar wat aan verbeteren / ſulk een raakt by de anderen ter ſtond in 't oog. 't Is met de wetenſchap al even eens gelegen. Die op de ſcholen gaan / gewennen aan den trant die

daar dan is; en schilden hunne oefeningen na die leest / waar op sy werken die den grootsten naam hebben / of hunder sinnelikheid wel meest behagen. Voor desen is 't dan dat hy sich meest bloot stelt / die een byp man wil zijn / en geen zijde kiesen: maar noch meest / indien hy ter dan voren wil onderzoeken / en ten einde dan dien niet op een uitkomt met den gemeenen wegh. *Hinc illa lacryma*; daar komt het onheil van daan.

't Gemeen gevoelen dat men dan den Dubbel / zijne groote kennisse / en kraght en werkinge heeft / en dan menschen die men houd dat met hem in gemeenschap staan: quam my allenxkens by dat licht dat ik met andere menschen dan naturen hebbe / en door de Schrift verstérkt en meer gesuiverd wierd / seer twijffelachtig voor; oft ik het / wel by 't licht beheken / langer daar voor aansien moest of niet. En niet alleenlik was myn twijffel of het waar was / maar ook of 't der godvruchtigheid betamelijk was. En myn gemoed begon my self te dringen: ik moeste antwoorden aan de genen die 'my vraagden; ik moest weten hoe my by sulk volk / die so en so gesteld waren / te dragen: het was myn amt / en het quam my dagelijx te huis. Waar dan te spreken alsmen spreekt / en te doen gelijkmen doet; dat quam my meer en meer bes waarlijk voor: ende my daar tegen aan te stellen / of self in woord of doen dan andere te verschillen; dat was eensdeels myn medegaande aart niet / en daar by so had ik geenen grond. Des was my 't naaste / dat ik daar met ernst na socht / dan waar dit algemeen gevoelen sijnen oorsprong heeft; daar na / wat dan de waarheid zy. En overmits ik dus van voren, *à priore*, alles onderzoke; ende met van achteren, *à posteriore*, gelijkmen in de scholen spreekt: so kom ik eerder niet tot openinge dan den Staat des Geschils / dan tegen 't einde van het I Boek / waar in ik uit so verleiden gevoelens als de menschen dien aangaande ook der weereld hadden; eindelik de gene die noch heden plaats genomen hebben by de Protestanten / in het 22. hoofdstuk open legge / deselve in het 23. met d' andere gevoelens vergelijke / en in het 24. bestone / hoe wy aan het onse zijn gehouden / en wat ons daar nu noch by houd. Ik onderzoeke dus den regten oorsprong van het hedendaags gevoelen onder ons / in 't I. Boek; waar af ik dan verbolgens de onseekerheid en ongerijmdheid in de drie anderen tot op den grond ontdekke / en voor ogen stelle. Wam in het II. toon ik

dat

dat belangende de Geesten; en in het III. voorts in't gene dat de Menschen aangaat / dienen acht dat met de Duivelen gemeinschap hebben. In't IV. onderſoek ik d' Onderbindinge waar op men ſich in beiden meest beroept.

Openinge van het I. Boek.

IN't eerste ga ik dus te werk. Eerst hebbende den Leser ingeleid tot het geheele werk / waar toe het eerste hoofdstuk dient; so soek ik door de gantsche weereld heen / waar dit gevoelen sijnen oorsprong uit genomen heeft: en om dat wel te weten / sla ik tijden nochte plaatsen over. Ik merke / dat de sake die ik onderſoeken will tweeledig is: te weten / van den Duivel / wat hy aan hem selven weet of kan; en van de Menschen / watse door sijn toedoen weten of verrighten konnen. Voch dewijle't dingen zijn die de Natuur te boven gaan / of immers dienen daar voor houd; en die also tot God behoren: so moest ik mede weten / wat gevoelen dat de menschen van de Godheid hebben; en de Geesten in't gemein / het sy goeden of quaden; ook de Zielen van de menschen / (mede Geesten zijnde) afgeſcheiden van den lijve door den dood. Dit alles soek ik na / eerst in oude / en daar na in nieuwe boeken / van allerlepe volkeren / godsdienst en gevoelen: die ik echter / so als nu de weereld is / in Heidenen / Joden / Mahometanen / en Kristenen onderscheiden will.

Van de Heidenen beginnende / ga ik eerst tot de ouden / zijnde meest de Grieken en Romeinen / uit de griekſche en latijnſche boeken ons bekend; in't 2. 3. en 4. hoofdstuk: want van andere volkeren en landen zijn seer weinig oude historien tot ons gekomen. Daar in vind ik / wat sy doe van God geloofden / en van de Geesten die geen God noch menschelijke Zielen zijn; als mede van den staat der Zielen na den dood: en wat voor middelen sy ook gebruikten / om door tusschen komen van de Geesten / te mogen weten en te mogen werken dingen die de Natuur te boven gaan.

Daar na tot dese tijden overgaande / doorsoek ik de geheele weereld in het Heidendom: eerst van Europa / in't 6. daar na van Asien in't 7. en 8. voorts in Africa in't 9. en eindelijk in America in het 10. hoofdstuk van het self de boek.

Hier uit bevind ik nu / en bevoon in 't 11. hoofdstuk / dat die ou-
de (so als ook de hedendaagsche) Heidenen / sonder de Schrifture /
gedachten hadden van een opperste Godheid / alles maghtig: doch
met een van mindere Goden / by de Grieken meest al Daimones en
Dæmonia, voorts ook Goden / ende heden by de Heidenen mede
dus / en anders ook genaamd; die de Weereld elk hun deel regeeren /
der menschen saken by en op den name van den Oppergod bestieren /
ende als Middelaars tusschen beiden zijn. Die ook omgang met de
menschen hebben: en dat dese daarom saken de Natuur te boven
gaande door deselve weten en verrighten konnen; welker eerste
Waarseggers / en de laatste Toveraars genaamd zijn. Over sulx
wordt alles / daar men geene reden mochte oorsaak af en wist / aan die
Dæmones of Ondergoden toegeschreven.

De Zielen van de doden worden by hen mede onder de Dæmones
gerekend: en na dat sy wel of qualik op der aarden sich gedragen
hadden / of na dat den menschen goed of quaad bejegent; aan den
eenen dit / den anderen dat toegeschreven; en alsa die Dæmones of
Ondergoden in goeden en quaden onderscheiden.

Van d' enkele Heidenen / die den waren God noch sijnen Dienst
niet kennen / ga ik over tot de genen die de H. Schrift te bate hek-
ben. Welker eerste zijn de Joden; die God langst gekend / en sijn
Woord aldereerst in de schriften van 't Oud Testament ontfangen
hebben: en daar uit geleerd / dat de Zielen van de menschen wel on-
sterflijk / maar alsulke Dæmones of Ondergoden niet in wesen zijn;
dat God alleen de Weereld door hem self regeert; ende niemant iets
kan doen / of weten / dat de kraghten der Natuur te boven gaat /
dan door God alleen. Maar ik merke daar beneven aan / so als 't
Jodendom tsedert Christus tijden is gestelt geweest / en op heden
noch bestaat: dat het veelsins met het Heidendom vermengd / of
ten minsten bevlekt is / en dat daar uit mede onder hen vele bygela-
bigheden / Waarseggerijen en Toverplegingen ommegaan. In
't 13. kap.

Daar op toon ik dat de Mahometanen / mede een God geloven-
de / met geschapene Engelen / goeden en quaden / en den Duivel
aller hoofd; doch voor Christus / en de boeken des nieuwen Testa-
ments mede plaats makende / ende ondertusschen 't Heidendom daar
onder mengende: oversulx mede met sodanige geboetens ingenomen /

en

en tot diergelijke Wilderheden en Toberoefeningen genegen zijn. in 't 14. cap.

Van Joden en Mahometanen / als een tweederleije middelslagh tusschen 't Heidendom en Kristendom/obergaande: so onderscheid ik dan de Kristenen / na dat de tyden waren; voor / en onder 't Pausdom / en daar na. Dus bevind ik / dat den eersten Kristenen / na der Apostelen tyd / noch al min of meer ben 't Heidendom en Joodendom heeft aangehangen; 't welk allenxkens toenam / en ten laatsten met het Pausdom op het hoogste rees: so verre / dat den Engelen en Zielen der verstorvene menschen; maar voornamelijk den Duivel al die wonderlijke dingen toegeschreven zijn / die de Heidenen den Daimones en Onderguoden eigen maakten. in 't 15--21. capp.

Doch tusschen beiden merk ik aan / dat in d' oude Kristenheid de Manicheen zijn ontstaan / die veel van 't hemelsch wesen onderdeel / en den Duivel bynae Gode gelijk maghtig maakten. en dat hun geboelen ongevoelig enig zaad / tot op heden / onder 't Kristendom gelaten heeft. in 't 17. cap.

Waar nu dan komende tot onse tyden / en de leere van de Protestantsche Kerken; waar onder ik beneffens d' onse / diemen Gereformeerde noemt / alle de genen die van 't Pausdom afgeweken zijn begrijpe: so bevind ik / dat hoe verder wy van 't Pausdom af wijken / hoe minder wy ook van die dingen houden / die hun opsigt op den Duivel hebben. Doch dat sommige de gronden van de Protestantsche leer / en haar onderscheid van 't Pausdom / na behoren niet beseffende; met den Duivel veel gereeder zijn / dan andere die daar wat meer op letten: om hem lichtelijk alsulke dingen toe te schrijven / (en des gelijx den genen die sy ook geloven dat met hem gemeinschap hebben) welke de Natuur te boven gaan. in 't 22. en 23. cap.

Daar uit besluit ik dan voor 't laatste / alles met een ander vergeleken hebbende / dat het gemeen geboelt / 't welk noch heden onder ons in swange gaat / voornamelijk afkomstig is van 't Heidendom / dat hen de reghte reden sulverlijk te werk gesteld / tot die gedachten heeft gebracht maar dat de Reden qualijk gebruikt of misleid / en met schijn van godsdienstigheid bemeid en bemantelt / sonder 't licht der H. Schrifture / die gedachten heeft gebaard / onderhouden en gevoed. Dat het ook de Kristenen uit de Schrifture niet eerst gehaald hebben /

toon ik voor die reden: dat de gene die de Schrift wel minst verstaan/ van die dingen 't meest geloven; ende also reeds in dat gevoelen zijn/ dat de Duivel sulken groten magt heeft/ eer sy de Schrifture lesen; ten minsten/ eer sy die eens onderzoekn.

Dies geef ik ook daarna den Leser in bedenken: of wy vele dingen dien aangaande op die wijse in de Schrift wel souden opvatten/ indien wy niet alreeds te voren/ en van kinds been af/ met dat gevoelē ingenomen/ ende voor gewoonte al bevestigd waren? Immers daar leit nu een vooroordeel; men gelooft dat het so is: en dan valt het ons gereed/ de Redenen of Schrifture tot behulp te nemen; en voorts te geloven/ dat die ook so leeren. Te meer/ also wy d' eerste uitleggingen der Schrifture/ en verklaringe van saken daar in begrepen van die oude Leeraars hebben: van welken ik in 't 15. hoofdstuk aangewesen hebbe/ hoe sy d' een meer/ d' ander min/ met verscheidene heidensche lessen en gevoelens ingenomen waren; welke so ten eersten niet gemerkt zijn/ dat aanleidinge tot alsulke uitleggingen gegeven hadden. Dit is den inhoud van het 24. hoofdstuk en 't besluit des eersten Boeks.

Uit al 't voorseide is dan wel te sien/ dat men dit deel van mijn werk niet so onnut moet achten/ als het schijnt dat wel de meesten doen: mitsdien dat se 't I. Boek niet eens of naauwelijx en raken/ als historisch zijnde; ende nemen 't al ten eersten opsight tegen 't tweede. Want so ik my enigsins op de timmering mijns eigenen gebouws versta; het tweede is gegrond in 't eerste/ volgens dat bewijs/ dat ik by gevolg in 't 24. hoofdstuk daar uit wettelik (so ik wel meen) getrokken hebbe. Is 't anders? dan magh ik met reden wel verwonderd staan/ hoe dat niemant van so veele die mijn tweede boek so vinnig lasteren/ en het eerste laten voorgaan/ tot op dese ure toe gemerkt heeft: immers weinige sich daar af ierwes hebbē laten blijken. 't Is al verloren werk warse doen/ om het tweede boek te verdedigen/ so sy 't eerste laten staan. Maar mijn oogmerk en mijne oordeelen niet belieffende/ 't welk den waren onderzoekers van de waarheid eerst betaamt; mits dien dat hen in 't tweede deel so veel dingen na de letter opgenomen tegen zijn: so tasten sy ten eersten daar op toe; als d' ongeoefende disputeerders/ die 't Besluit (als hen meest tegen zijnde) onthemmen/ en de Voorstellingen overslaan/ daar 't Besluit nochtans op rust. 't Is ook niet wel gedaan/

dat over d'eene helft mijns werks geoordeeld is/ en niet gewacht tot dat het in 't geheel was uitgewrocht. De tijd en hadde sulken haast niet eens: alsoo ik geen tijd verloren soude hebben laten gaan/ om d' andere twee deelen te doen volgen/ en haddemen door veel gemaakte moeilikheid my daar in geen belet gedaan. Men kan so klaar niet sien/ waar iemand eindelik na toe wil/ so lang als hy noch maar ten halven wegen is. Nu sal de Leser alles by malkander/ en 't lichaam eerst in sijne volle leden sien.

Gemeen bericht aangaande de twee naastvolgende Boeken.

Ik heb hier over 't II. en III. Boek eerst iet voor af te seggen/ eer ik van ieders inhoud in 't besonder spreke. Wat is aangaande de maniere van verhandeling/ die ik in 't ondersoeken van de sekerheid en waarheid deser dingen achtervolgens plege. So iemand op dit alles dat voorschreven is behoorlik lett/ die sal wel haast bemerken/ hoemen my t' onreghte nageeft/ dat ik eene nieuwe stelling uit mijn hoofd verziere/ daar ik als dan de Reden en Schrifture na buige; of dat ik self de Reden tot een rightsnoer neme/ om de Schrift daar na te schikken. Want de Leser siet wel/ dat ik noch niet eens op sulken grond of stelling ben bedacht geweest/ om daar op te bouwen: maar alleenlik onderzocht heb/ overal/ de gansche Weereld/ en den ganschen tijd des Weerelds door; waar de reghte grond van sulk gevoelen/ als ik noch eerst onderzoeken wil/ te vinden zy. Want dien moetmen weten salmen te reght oordeelen/ of een gevoelen of gebruik op goede reden rust of niet. Nu en heb ik ook die veelerhande Heidensche/ Joodsche/ Mahometaansche/ oude en nieuwe Kristelike/ Roomsche en Onroomsche gevoelens/ leeringen/ en gebruiken/ niet opgezocht; om die dus ofte so uit te leggen/ ofte verdedigen/ of te weerleggen: maar om die te besien en te vertonen sodanig als se zijn; sonder daar myn oordeel af te seggen/ of enig bewijs daar door of tegen in te brengen. Welken ongemeenen arbeid niemant lichtelik sal onderneemen/ dien 't niet om de waarheid is te doen. Ik ben dus bezig dan noch sonder grond/ die een Protestantsch Kristen ben; die noch Paapsch/ noch Joodsch/ noch Heidensch wesen wil: vind ik anders geene vastigheid/ so laat ik varen alles watmen van de Geesten in 't gemein/ of van den Duivel in 't besonder seit.

Maar

Maar schoon ik den besonderen grond noch niet gevonden hebbe, welken my het Pausdom / Jodendom noch Heidendom / als sodanig aangenomen / niet geven konnen: so heb ik echter eenen basten bodem met die alle / en noch enen tweeden met een deel van hen gemeen. Het eerste is de Reden / die allen menschen rot een licht verstrekt; so verre als se suiver is / met voorvoordeel noch herstragen niet belemmerd noch benevelt. Het ander is de Schrift / van God ingegeven: maar insgelijks suiver / in haar self; so van ons ingesien / als of wy nooit de Schrift gelesen hadden: ende also buiten alle menschelijk voorvoordeel / van vertalinge uit het Hebreewsch en Grieksch / daar die oorspronkelik in beschreven is / en van d' uitlegginge der Leeraars / oud of niew. Dese twee staan d' eene onder d' andere niet: maar eigentlik nevens malkanderen. Het is van Filo den Jode erst bedacht / dat hy / genegen om de Schrift allegorisch uit te leggen; en met dat van Paulus / 't gene hy van Sara en van Hagar schrijft / Gal. 4: 22. niet te breden zynde: dat onderscheid van Vrow en Dienstmaagd op de Schrift en Reden bragt; seggende daar door bekend te zyn / dat de Filosofie en 't natuurlijk vermuft onder de Schrifture bugen moet. Sedert is dat spreekwoord in de monden onser Schriftgeleerden als bestorven / en na dat het Filo eens geseid heeft / als een baste regel in de Godgeleerdheid aangenomen.

Maar de waar heid is / dat de Reden voor de Schrift moet gaan; om dat de Schrift de Reden voor uit stelt: ik segge de gesonde Reden; aan welke sich de Schrift moet openbaren / en doen blijken dat se is van God. Daar na staat de Reden nevens de Schrift; als van dingen spreekende daar de Schrift af swijgt: en de Schrift staat nessens de Reden; also sy ons geheel wat anders leert / en dat het onderscheit van ons verstand niet onderworpen is. Eindelik so is 't nochtans / dat de Schrift boven de Reden is: niet als Vrow en Meestaresse / (want sy ieder hare onderscheidene huishoudinge hebben) maar als ene die van hoger adel / en van groter middelen is: also ons God daarinne openbaart het gene nooit van menschelijk verstand begrepen was. 1 Kor. 2: 9. Nochtans gebeurtet wel / dat sy malkander op den wegh ontmoeten / ofte in een huis te samen komen; en also malkanderen de hand wat leenen: doch beyde als byne luiden; alleenlijk met dat onderscheid / dat de Reden als de minste / altyd eer-

eerbiedigheid aan de Schrifture bewijst. Wanneer dan word geseid / dat een kristen sijn verstand onder Gods Woord moet gevangen stellen: dan word het verstand aangemerkt so als het is / met die benevelinge en besmetting die ons aankleeft; ende in aansien van die dingen welke boven ons begrijp zijnde / ons in Gods Woord geopenbaard worden / en te geloven zijn so als de Schrift dat seit / al begrijpen wy niet / hoe. Maar niet / dat wy het so geloven moeten als 't ons de menschen voorstellen; met hunne vertalingen en uitleggingen / die op vele plaatsen seer verscheiden zijn. Gods Woord dan oorspronkelik aangemerkt / so als 't van God is afgekomen / ende noch van genen menschе dus of so verklaard: en de Reden / niet so als ons die eerst aangekomen / en met voorooordeelen en herstoghten belemmerd is; maar daar af gesuyverd door den selfden Geest / die de Schrift heeft ingegeven. Dat zijn de beide grondbeginselen van oprechte kennisse in natuurlike en geestelike saken.

Doch daar in is echter noch dit onderscheid: dat de Reden is de grond en regel van de kennis der natuurlijke dingen: van welke de Schrifture niet handelt om ons te leeren / maar daar af alleenlik spreekt / als van dingen ons in hunnen aart bekend; om daar af behalven 't burgerlijk / ook een goed gebruik in 't geestelijk te maken. Maar in saken van de saligheid is Gods Woord alleen de grond en regel van geloof en leven; sonder dat de Reden iets daar by kan doen / of daar af neemen of veranderen: dan sy heeft nochtans hier tweederlep gebruik. Het eerste is / dat sy de Schriften proeft / die men seit van God te zijn; offe uit de kennisse die de mensch natuurlik heeft van God / de merktekens van die godlikheid vertonen: en daar na / datse uit den sin der Woorden moet verstaan / wat het zijn voor leeringen / die ons daar in ter saligheid beschreven staan.

Daar by komt dan noch / dat Schrifture en Reden in malkanders saken onderlinge hulpe aan malkander bieden. Want so de Schrift op geen natuurlike wijse van natuurlike dingen spreekt; also sy echter nooit en liegt: so moet de Reden leeren / hoe men daar de Schrift / na bereisch van de natuur der saken / sal verstaan. So is 't met de beschrijvinge van den loop en 't licht der Soune in den 19. Psalm; en diergelijke plaatsen zijnder veel. Of komt ons in de Natuur iets voor / daar ons eigene onderbindinge ontbreekt / om daar

af te oordeelen; en 't op de geloofweerdigheid van iemants beter weten aan komt: so han ons de Schrifture somwijlen ook van sulke saken let berichten. Sodanig is de vroege en spade regen, in het Joodsche land; Jer. 5: 24. de seldsaamheid des regens ofte onweers in die landen in den oogst; 2 Sam. 12: 17. en de kracht van den oosten wind op de kusten van Asien en Palestina / in de middellandsche Zee; Psal. 48: 8. en diergelijke meer. Doch 't voornaamste is; dat ons self de Schrift van saken de Natuur belangende onderrichte / die te verre van de reden af zijn omse te bereiken. Sodanig is 't begin van alle dingen / door Gods ommiddelijke scheppinge uit niet / en besonder van den mensch: als mede d' oorspronk van de duisterheid / en verkeertheid / die de Heden of 't Verstand / in so verre als het noch gesond is / aan sich self bespeurt.

Dit zijn de algemeene gronden die ik onderstelle / in dier voegen dat se niemant / van wat sonderling gevoelen hy magh zijn / my ernstelik berwisten sal: waar op ik na de waarheid van die dingen ondersoeke / daar ik in 't eerste Boek getrouw verhaal van doe / wat allerhande menschen daar van seggen en gevoelen. Maar geen besondere gronden heb ik voor my selven uitgedacht: veel weiniger dat ik de Heden of Filosofie boven de Schrifture stelle. Maar die stechs myne schriften leest gelijk 't behoort / sal daar het tegendeel so klaar bevinden als den dagh. Want ik bemerke dit geschill / gelijk ook dat van de Kometen / daar ik de self de oorde volge / (wonder dat men 't daar niet heeft gesien) tweeledig aan; eendeels tot de Natuur / anderdeels tot de Schrifture behorende. Ik begin derhalven van de Heden / als de minste; om in de Natuur te soeken / als in de laegste schole / wat ons die toch suiverlik van God / van de Geesten / en besonderlik den Duivel / leert. Want mitsdien dat de Heidenen so veel met de Geesten op hebben; ende nochtans uit de Schrift / die sy niet en kennen / daar af niets te wete zijn gekomen: so had het reden / dat ik ondersochte / wat daar af op ware Heden is gegrond: en daaruit opgenomen / of van elders aangenomen moeste zijn. Maar dewijl het weinig is / het gene ik na een grondig onderseek so diep als ik konde komen / daaruit hebbe konnen halen: so ben ik (als in d' onderschool nu uitgeleerd) met het 8. hoofdstuk van het II. deel / tot de Schrift / den hoogsten Meester / opgegaan. En gelijk ik in de 7. eerste kapittelen / in de Natuur verkeerende / de Schrift ge-

geheel daar buiten late; om te beproeven / hoe verre 't menschelijk verstand / sijne kraghten inspannende / door sich self alleen kan komen: also laat ik ook de Reden staan / so haast als ik in 't heiligdom van Gods onfeilbaar Woord getreden ben.

Wel te weten: ik laat de Reden staan / so verre als sy ten grond of regel strekken sonde / om de Schrift uit leggen: maar niet als een middel om 't verstand der Schriften na te speuren; want dat moght ik niet voorby. Sonder de Reden of 't Verstand mede te nemen / soud ik maar een beest by God zijn; die tot geen beesten spreekt / maar tot redelike menschen. De Reden kan alleen in hare saken voortgaan / sonder de Schrifture: want de weetenschappen en de konsten worden uit de Reden / ende door de Reden nagespeurd; dat is / de menschе stelt daar in sijn eigen verstand te werk / en heeft daar toe geen onderrightinge uit Gods Woord / en hy behoeftse niet. Maar tot hoger saken / die Gods wille tot der menschen saligheid betreffen / is de Schrifture van noden / als de grond waar op de sekerheid berust: Doch de Reden moet hier mede gaan / om / onder het geleide van Gods Geest / den sin der Schriften te verstaan. En so moet ik dan mede / in dat tweede ondersoek des tweeden deels / daar de sekerheid der kennis op de Schrifture alleen aan komt / de Reden echter so ver mede nemen / datse my helpt ondersoeken wat de Schrift ons seit. Niet so als ik begrijpe dat de saken zijn: maar ik moet nochtans begrijpen dat de Schrift seit / dat het so is; al en begrijp ik niet / hoe dat het is.

Maar hier ligt nu wel meest de knoop: elk roept vast dat de Schrift het seit / om dat hy 't self also verstaat; en dan valt hem die sin gemakkelik toe / (wanneer het meer als op eene wijse kan verstaan worden) die met sijne bevattinge best over een komt. Of hy heeft / sonder genoegsaam ondersoek / een gevoelen aangenomen / waar af hy nader uit de Schrift wil onderwesen zijn: so helt hy dan reeds na die kant / en kan die schrift met schijn daar heen getrokken worden / waar over 't ondersoek dan valt / hy doet daar toe sijn best. Dus meent hy dan / dat hy my self de Schrift al tot bewijs van sijn gevoelen heeft / om dat die schijnt te seggen 't gene hy wil dat se seggen sal. Gelijk wy sien / dat ook de pleiters beiderseyds de wetten so verklaren / die sy achten dat voor hunne sake zijn; ende also oplossen die hen worden voorgeworpen / dat sy altijd schijnen reght te hebben.

Maar nu is 't gemeen seggen / dat ik self so doe / als ieder een in anderen berispt. Maar de waarheid is / dat sy die my dit nageven daar aan selve schuldig zijn: en datse my so vele plaatsen anders siende uitleggen / dan sy door eigenhelligheid tot den gemeenen sin gewoon zijn te doen; terstond in de gedachten komen / dat die verandering in my uit gelijke oorsaak moet ontstaan. En dit is de ware reden / waarom datse seggen / dat ik de Schrifture verdraaije. 't Is de Schrifture niet die ik verdraaije; maar hunne uitleggingen / daar ik niet aan gebonden ben. Neen: maar ik hebbe / seggense / ene onderstellinge die valsch is; en daar na schik ik dan de schriftuurplaatsen / om die so te doen verstaan / als met mijne valsche stellinge over een komt. Hoe behandel ik de H. Schrifture dan / dat ik die so daar na schikke? Van ieder stuk is 't nodig dat ik wat bescheidelijker spreke.

Mijn grond dien sy seggen dat ik onderstelle / is / dat een geest op geen lichaam, of op andere geesten sonder lichaam werken kan. Dit is de gemeene sang / dat seit Bekker: en het word so sterk geseid / dat het vrienden self geloven: want het komt my nu noch alle dagen voor. Dit is al wederom een sterk voorvoordeel / dat d' een van den anderen overneemt / en daar mede sich begeeft aan 't lesen van mijn Boek. Niet geheel / van boven tot achteren / gelijk 't behoort: maar hier wat en daar wat; insonderheid op sulke plaatsen / daar d' een den anderen op wijst / als zijnde de gene daar ik over de werkingen der Geesten disputeere. Maar van de genen die met opmerkinge mijn werk voorleesen hebben / heb ik seer weinige gevonden die 'er dat van seiden; dan wel (gelijk het waar is) het tegendeel. Ik beroepe my op alle die 't voorlesen hebben / datse my eens tonen sullen / waar ik stelle / en dat als den grondslagh mijns gevoelens van den Duivel / dat een Geest op geen lichaam, noch op andere geesten werksaam is. Van waar komt my dan evenwel dat seggen / dat so sterk en algemeen is / en daar de meeste twistinge uit ontstaat? Uit het vast en algemeen voorvoordeel / daar de gemeene uitleggingen der Schriftuurplaatsen in desen op berust: dat een Geest als geest; en daarom te meer dewijle hy een geest is, op alderhande Lichamen; en op andere Geesten sonder lighaam werken kan. Hier van eisch ik nu bewijs: en om dat hen dit eisch seer onverwacht en ongewoon voorkomt / daar sy nooit seer op bedacht waren; so nemen sy

dat-

dat booz ontbeeren. Waar eer ik mede sulken grond vast stelle / daar gemeenlik niet aan getwijfeld wozd; so onderzoek ik eerst de reden / daar sy sulk gevoelen self op bestigen / of zouden moeten bouwen / na 't begrijp dat sy van de Geesten hebben.

Ik segge / na 't begryp dat sy van de Geesten hebben, te weten die van onse Zielen onderscheiden zijn. Want het zy datse den aart derselben / na den stijl van Des Cartes / netter dan wel andere van een Lichaam onderscheiden; of dat se grovelik iet lichamelijx aan deselve toepassen: beidegaar nochtans komense daar op uit / dat sy de werksaamheid na buiten / het zy op geesten of op lichamen / onder 't eigen wesen van de geestelike natuur begrijpen; ende in het denkbeeld sluiten / dat se daar af maken. Hoewel de eerste anders geenen grond dan Gods believen stellen / waar booz sy op het een of 't ander lichaam werken; self de ziel ook op haar eigen: niet dat God iets in het wesen van den Geest gesteld heeft / dat alsulke werkinge te wege bzengt. Waar booz sy ook het Lichaam / in plaats van het als een noodsakelijk / of ten minsten bequaam werktuig van den Geest aan te merken; veel meer als tot hinder achten te berstrecken / aan de vrye en kraghtige werkinge van de geestelijke nature. Hier van is 't dat se berscheidelik tegen my roepen: d' een dat de Cartesiaansche Filosofie my verleid heeft / en datter dit de vzught af is; om so die Filosofie swart te maken: d' ander / die met dat self de voorzoordeel / echter Cartesiaansch gesind is / segt dat ik de Filosofie van Descartes niet versta. Doch wat ik versta of niet / ik spzeke tot verstandigen: laat die oordeelen wat ik leere.

En alhoewel ik meine in dit stuk wel vast gegrond te zijn / nochtans bestaat daar in de grond van mijn gevoelen niet. Ik heb alleenlik dit voor af so veel te dieper uitgehaald in 't II. boek / om aan te wijsen dat beneden desen grond die in de Schrift leit geen te vinden is in de Natuur der Geesten / die sy voor onder stelt / waar op 't gemeen gevoelen eenigsins berusten kan. Derhalven ware 't so dat al het gene ik van den aart der Geesten seggen will / weerleid hon worden; mijn boek soude even wel mijn boek en mijn gevoelen mijn gevoelen zijn.

Besondere Openinge van het II. Boek.

Ik houde dese order in mijn II. Boek / dat ik eerst met de uiterste voorzichtigheid de reghte waarheid onderzoeke / en dan 't besluit op

make/

male / 't welk uit de vijf laatste hoofdstukken bestaat. Dat onderzoek begin ik met de Reden / die my daar mede tot aan 't achtste hoofdstuk besig houd; in d' overige 23. niet dan louttere Schrifture.

't Begin van alles stel ik in de onderscheidinge der namen / door af te bepalende / om misverstand te mijden / wat door Geest en Lichaam te verstaan zy. Dit in 't eerste hoofdstuk. Daarna in 't tweede, daar spreek ik van GOD: niet alleen bewijsende / dat het gene wy daar door verstaan niet meer dan een is; maar ook dat de minste gemeenschap des wesens tusschen hem en 't schepsel niet en is. Spinosa spreekt in reghtstraads daar in tegen; en dat veel meer dan iemant ooit gedaan heeft: also mien de manier en kraght van werkinge der Geesten die geschapen zijn / uit Gods aldervolmaakst en onbegrijplijk wesen gewonelijk te weeren will. Dit snijd ik ganschelik af: als een stuk dat ons in desen meest doet dolen. En daarom verkeren by my de bewijsredenen niet / van Gods natuur genomen; om te betonen wat een Geest / die sijn schepsel is / en niet meer dan den naam met hem gemeen heeft / werken kan. Uit Gods uiterste volmaaktheid bewijs ik dan verbolgens in het derde hoofdstuk / dattet alroos sulke Geesten / als de Heidenen voor Goden ende Middelaars der menschen by de hoogste Godheid houden / niet en zijn: om dat de redenen / die sy tot dat geloof uit Gods volmaaktheid halen / met Gods volmaaktheid strijdig zijn /

Die versierde Geesten aldus aan een kant gestelt / so kom ik tot de genen die wy selver weten dat er zijn: te weten onse Zielen / zijnde een een deel van ons / en also door eigene bewustheid best bekend. Hier van handel ik in 't vierde hoofdstuk: en bewijse op het beste dat ik kan / d' onsterflikheid der selve / en datse binnen 't Lichaam ook bestaan. En dit haal ik by my selven uit twee gronden op: uit de Reden en uit de Schrift; also de Ziel door beide wegen ons bekend moet zijn. Door den eersten uit bewustheid en bevindinge: en door den ander en / bewijs het van den stand der Zielen na dit leven is / daar ons Gods Woord voornamelik van onderright. Doch in dit deel mijner verhandeling / daar ik alleen met de Natuire te werke ga / breng ik de Schrift niet by: in 't volgende en vond ik het niet nodigh; om dat het daar een stuk is / daar een Kristen vast op gaat / en dat voor onderstelt / wanneer hy 't stuk bewisten will / dat ik behandele. Maar wat daar buiten van de Menschen / en allereerst in 't Heidendom versonnen is / dat verwerp ik altemaal /

als

als bygelobig en berdicht: en sulx in 't vijfde hoofdstuk. Dus hebben wy dan seckerlik vernomen sulken Geest die waarlik is/ een Lichaam heeft / en met en sonder Lichaam leeft; so wel als d'andere verwerpen / die al de weereld valschelik gelooft.

Maar buiten die gevoelens van het Heidendom / so horen wy nochtans van Engelen vermanen; waar aan sich niet alleen de Kristenenen / maar ook de Joden en Mahometanen houden. De vraag is / of men voor de blote Reden weten kan / dat alsulke Geesten / geen eigen lichaam hebbende / in wesen zijn. Daar af betoon ik nu in 't sesde hoofdstuk / dat wy met ons verstand / sonder behulp der godlike Schrifture niet verder komen konnen / als om de mogelikheid daar af te sien; maar niet / dat ser seckerlik zijn. Om die reden vond ik ook in 't eerste niet nodigh / na de werkingen sulker Geesten op lighamen / of op andere geesten / ondersoek te doen; dewijle 't spotterlijk schijnt / met het doen van sulke schepselen sich te bemoeyen / die men niet eens weet of wel in de weereld zijn. Waarom ik ook by den eersten druk maar alleenlijk met een woord / dat het §. 7. in 't 6. hoofdstuk was / iets daar van als in 't voorbygaan hebbe aangemeld. Sier so verre is 't van daar / 't geene nochtans alle man vast so opneemt / dat ik myn werk sonde gemaakt hebben om de werkingen der Geesten, op de lichamen en andere Geesten te loochenen: en noch verder / dat ik op die onkenning alle myne uitleggingen der Schrifturplaatsen gronden sonde. Maar na dat men my gedwrigtlijk daar over so gequeld heeft: wierd ik eindelijk te rade / by 't herdrukken een geheel capittel tusschen 't 6. en 7. in te voegen: dat nu dan het sevende, en het sebende het achste is / en so voort aan. Daar in so mein ik dan te tonen / dat het bewijs dat men daar van geeft / niet te passe komt / en dat het hier aan waar bewijs ontbreekt. Doch dit al / so veel als de Natuur betreft / en de menschelijke Reden / sonder hulpe van Gods Woord / begrijpen kan.

Daar ga ik dan na toe: en bemoeye my verbolgens met de Reden niet / maar enkel met de Schrift. Eerst soek ik dan na sulke Geesten / als geseid is / in de Schrift: en vinde dat die ons deselve onder desen Naam van ENGELEN verkleint / die ons dienst van Gods wege omtrent d'andere schepselen / maar niet hun wesen te verstaan geeft. Des verhaalt ons ook de Schrift der selver Oorsprong in de schepping niet / noch hoe die af val sy geschied / waar door een deel derselver al in 't begin van God verstoten zijn: Nochtans stelt sy

het

het beide vast. Dit verklaar ik in 't achtste en negende kapittel.

Ik soek dan verder uit de Eigenschappen en Werkingen, hen in de Schrifture toegeschreven / te vernemen / hoedanig hunne eigentlike natuur / en vermogen omtrent andere Schepselen / het zy geesten of lichamen / zy. Doch daar in komen wy de schriftuurplaatsen / die daar van melding doen / niet anders voor / dan de gene die aan sommige menschen / als Profeten en Apostelen / toeschryven 't werk dat sy gedaan hebben / in de bediening van Gods Wonderwerken: waar uit / als deselver eigene kraghten te boven gaande / men van hunne eigentlyke natuure geen besluit wil maken. Also ook myns erachtens uit die andere van de Engelen niet. Dit is in 't tiende en elfde hoofdstuk.

't Gene uit den Naam of Oorspronk / noch uit de Eigenschappen en Werkingen niet kan vernomen worden / dat soek ik verder in de Ordeningen, die der veel in 't 12/15/ en 19. hoofdstuk des I. Boeks vermeld zyn. Doch bevinde daar van anders niet / dan dat goede en quade Engelen elk hun hoofd hebben: en dat de Prince der goede Engelen MICHAEL, en der bosen DIABOLOS, ('t welk wy seggen / DUYVEL) genaamd is. Dit in 't 12. cap.

Doch daar mede geef ik 't noch niet op: maar overmits de Schrift op verscheidene plaatsen enig besonder Bewind aan d' Engelen toeschryft; so onderzoek ik die alle / hoe 't sich daar mede toedraagt. En dat eerst van de goede Engelen in 't gemein / in 't dertiende hoofdstuk die de Schrift verscheidemaal ten voorschyn brenght; en dat altyd in goddelyke openbaringen aan syn gelovig volk / of in d' uitboeringe van ongewone wonderwerken en Gods oordeelen aan de menschen; om die te straffen of te verlossen. Doch die alle komen my / na gedaan onderzoek niet anders voor / als de heilige mannen in Gods dienst en wonderwerken / die sy door geen eigen kraght en deden; en overzulx en vind ik mede daar in niet / waar uit men van de eigene kraght en werkinge der Engelen verseekerd onderricht kan zyn.

Vervolgens ga ik de voornaamste plaatsen wat besonderlyker onderzoeken; en so van die mannen spreken / die met hun drie aan Abraham / en twee daar van aan Lot verschenen zyn: Gen. 18. en 19. en die historie naukeurig overwegende / en met andere leerstukken uit de H. Schriften vergelykende; so bevind ik / dat die Engelen, dat is Gesanten / mannen waren / gelykse hieten. Niets evenwel vaststellende wat door den Engel van Gods aangesighte,

die

die Israël door de woestijne heeft geleid / Exod. 23. en d' Engelen door welken God de Wet op Sinai bestelde / te verstaan zy: so geef ik enige beduidingen op / uit vergelijkinge van de plaatsen der Schrifture / die de maniere van die godlijke leidinge des volx in de woestijne melden. in 't vijftiende kapittel.

Ik ga dan verder in 't sestiende; ondersoekende het gene in de Schrift van Engelen gesproken word / als opsightt hebbende over sekere Personen / Volkeren en Landen: ende alles onderzocht hebbende / besluit ik het gene dese beeldenis daar af ooit of ooit geschreven hebben / in de Schriften niet gegrond is; om dat se op die plaatsen / daar men sulk gevoelen uit beweeren will / niet anders dan figuurlijk spreekt.

Van de goede Engelen overgaande tot den Duivel, en de voordere boose Engelen: also die naam so wel aan boose menschen als aan dien bosen Geest gegeven word / ja den menschen alder eerst gegeven is: als zijnde anders niet te seggen dan een lasteraar: so onderzoek ik / op wat plaatsen men gevoegelijk dat hoofd der bose geesten / of wel boose menschen kan verstaan / in 't seventiende, achtiende, en negentiende kapittel. Waar in 't onderzoeken van de plaatsen die die men voorgaand op den Duivel gezet bevind ik / dat in sommige van die 't woord Satan of Diabolos, in andere het meergenoemde *Daimoon* of *Daimonion* staat: en dan ook verscheidene benamingen voorkomen / op verscheidene plaatsen der Schrifture / die men gewoon is op den Duivel toe te passen. Des onderzoek ik dan met alle neerstigheid / wat daar van wesen magh. Besonderlik den Val des eersten / en de Verzoekinge des tweeden Adams; van welke beiden ik in 't twintigste en een en twintigste hoofdstuk spreke. Andere plaatsen / daar de Satan in genoemd word komen my wat anders voor; van welken ik in 't 23. 24. 25. hoofdstuk handele. Daarna ook van *Daemonia*, en die men noemt Besetenen, in 't 26---30. hoofdstuk: en eindelik de plaatsen daar noch Duivel noch *Daimonion*, maar geheel andere namen staan in 't een en dertigste kapittel.

Also dan het voornaamste werk / den Duivel in de Schrifture toegeschreven / in den Val der eerste menschen / en den strijd des Saligmakers in de Woestijne word gestelt: so maak ik daar myn werk wat nader af; om te sien / of daar uit de kraght en wijse van des Duivels werking omtrent den Mensch kan worden nagespeurd. Doch behind het verhaal van 's menschen val by Moses / so door

een gesprek met een Slange uitgebeeld: dat daar in niets geseid word/ waar uit men magh besluiten / dat de Duivel self onmiddelik op 's menschen Ziel en Lichaam werken kan. Daar laat ik het dan by. Want die hier seggen / ja: en hoe hy andersins den mensche tot den val gebracht kan hebbē: die maken sich dan schuldig aen dat gene dat sy my te laste leggen: als dat se reden willen hebben/ en ook geven/ hoe 't geschied zy; of die hen dat weigert/ niet geloven dat hy het gelooft.

De Versoekinge des Heeren door den Duivel ondersoekende / so sta ik toe / dat die Versoecker is de bose Geest: hoewel gelovende / dat men den letterlijken sin magh houden / indien men stelt dat een boosaardig mensche daar so word genaamd. Maar dat den bosen Geest verstaan / betoon ik / dat d'historie na de letter genamen zynde / verre van bewijsen 't gene daar in word gesocht / veel eer het tegendeel daar uit te halen is. Maar aangesien dat men dan wil / dat ik sal seggen/ hoe ik 't self versta: so neem ik het door een Gesight.

Men heeft geen reght / van my te eischen dat ik op dese en andere plaatsen van de Schrift / daar men gemeenlik groot bewijs uit meent te halen / door dat geboelen dat ik hier in twijfel trekke; deselve juist in alle deelen sal verklaren / hoe ik se self versta / insonderheid dat van den Val der eerste menschen in het Paradijs / en dit van de Versoekinge des Heeren inde Wilderniſſe. Want myn oogmerk en was daar anders niet / dan slechts te ondersoeken / of daar in / so als het na de letter word verhaald / de kraght lagh van 't bewijs / tot sulx als men daar uit besluiten wil; dat is / de list en kraght des Duivels / om te werken op den mensch. De saken self uitvoerlik te verhandelen / vereischt wel een besonder boek / 't welk ik daar af ook niet beschroomd ben uit te geven / wanneer my God daar toe den tijd verleenen will.

Op andere plaatsen der Schrifture / toon ik door een grondig ondersoek / dat daar geen bose Geest / maar bose menschen; of Gods werk ende niet des Duivels in betrekend zy / hoewelmen die gemeenlik sonder twijfelinge op den Duivel past. Besonderlik dat het een mensche was die David porde om het volk te tellen / in 't twee en twintigste kapittel: en in het drie en twintigste dat het verstand van Michael en van den Duivel daar hy mede twistede / op heden ongelijk en duister is / sulx alle Schrift geleerden hier bekennen; en dat het daarom mede niet bewijst: insonderheid / indien men stelt / als sommige geleer-

leerden toestaan / dat die Duivel maar een menschе was. Den waarseggenden Geest Hand. 16. betoon ik dat met geenderleye reden op den Duivel wordt gepast; in 't vier en twintigste hoofdstuk. Self die beroemde plaats van Job / die elk gereed heeft om de maght des Duivels te bewijssen / omstandiglik ontleed / betoon ik / dat den Duivel 't allerminste werk niet toeschrijft in de plagen / die den vromen man door Gods besondere voorsienigheid getroffen hebben. Des Satans buitslagen aan Paulus stell ik / gelijk den twist met Michaël / dat als onseker geen bewijs en geven. En dit in 't vijf en twintigste kapittel.

Nu aangesien dat doorgaans de Besetenen tot een bewijs van 's Duivels groot vermogen op den mensch genomen worden; en dat men in de Euangelien so veel van boose Geesten / door den Heere Jesus uitgeworpen leest: so breng ik vijf hoofdstukken toe met sulx ten grondigsten te ondersoeken. Bevinde dus / dat nergens 't woord *Diabolos*, waar van wy seggen Duivel, maar altijd *Daimoon* in sodanige gevallen word gebruikt: in 't ses en twintigste hoofdstuk. En dat het de gewoonte was / de swaarste siekten / sonderlinge die van 't hoofd / den Daimons toe te schrijven / of die so te noemen / in 't seven en twintigste dat Christus de gewoonte spraake nooit veranderde / noch alle dolingen terstond weerleide / in 't acht en twintigste en dat also 't uitwerpen van dæmonia (niet eigentlik van Duivelen) was ene wonderkraghtige genesinge van ongenesselike qualen. In 't negen en twintigste en dertigste kapittel.

Daarna gekomen tot die plaatsen der Schrifture / daar de naam van Duivel, ofte Satan, noch van Dæmon self niet staat; maar Overste der weereld, en der maght des lichts, Vorst deser eewe, Overheden, Maghten, Geweldhebbers, en so voorts: ik toone datter niet de minste reden is / om die den Duivel toe te passen; maar dat de stijl van spreken in de Schrift ons leid / om seker slagh van menschen by die namen te verstaan.

Uit alles dat my door dit onderseek gebleken is / bevind ik my genoodsaakt te besluiten: dat de Schrifture / sonder vooroordeel in den grond besien / aan den Duivel sulken maght en werkinge niet toeschrijft / als Oversetters en Uitleggers / door af met dat gevoelen ingenomen / in hem erkennen. Dit werk is my in waarheid hard

en moeijelijk gevallen / alsoo ik seer ongaerne mannen van beroemde gaven tegenspreke / of d' Oversetters beschuldige; daar by wetende / dat de menschen doch altijd meest achten die sy niet gekend hebben / en dat een Prophet alsoo weinig geacht is in sijnen tijd als in sijn land. Hadde derhalven in 't begin ook voorgenomen / de meeste Schrifturplaatsen voor by te gaan / daar ik my gewoodsaakt vonde van de gemeene inleggingh af te vorderen. Maar siende dat mijn werk dan tot een eindeloos werk voor den dagh komen soude / ende my die so bekende plaatsen namaals tegengeworpen worden; daar ik dan evenwel op antwoorden moeste: so heb ik my self daar in verwonnen / dat ik / regt voor zee gaande geenen slagh ontrocken ben. Ondertusschen sal my niemant aanvechten / dat ik enige der schriftuurplaatsen uit den grondt der Reden of des natuurlijken verstands / of van enige mijne onderstellinge / (so als men seit) dat een Geest op een Lichaam of op andere geesten niet en werke / heb opgelost. Ik hebbe daar in geen andere dan gewone middelen gebruikt / die de taalkunde leert: over sulks is geen beschuldiging oit regtmatiger / dan de gene die men my in desen doet.

In gevolge van die alles / die dingen / welke voorgaans van des Duivels gevoor verstand / en inaght en werkinge / van sijn spoken voor de weereld / van sijn meesterschap / en van sijn Koningrijk / als tegen dat van Christus aangesteld; met den ganschen draad der H. Schrifturur / de gronden onser Godgeleerdheid / en de regelen van een godsalig leven vergelijkende: so besluit ik verder / dat sulks alles niet altemalt daar in niet gegrond maar ook wel duidelijk / wanneer men wel op de gevolgen let / daar tegen strijdig is. En hier isset dat ik eerst begin te disputeeren / ende voorts uit redenen / so van Schrifturur als Reden iets te sluiten: na dat al het voorgaande / so van Schrifturur als Reden / heeft gedient tot onderzoek van sulke middelen en wegen / waar door men aan het regte verstand der saken / die den Duivel eigentlik betreffen / soude moeten komen. Het is dan niet te doen met dit of dat geschil over 's menschen val / de Engelen die Abraham verschenen zijn / die met Jakob voorstelde / de verzoekinge des Heeren in de wildernisse / den Satanas die David porde / en die Job so plaagde / of dier gelijk het gene maar ter zyden by komt: maar dit is de hoofdsake / hier moeten op aanleggen; en sien dan / waar de Duivel op het laatste blijven sal.

Dit

Dit betoon ik in de vijf laatste kapittele: ende schoon ook in drie eerste van die / te weete in het 32/33/ en 34. hoofdstuk niet/ de Liede mede tot behulp te nemen; na dat ik van te voren al hadde aangewesen/ dat de Schrifture van dese dingen swijgt: Te weten/ ik betone eerst in 't twee en dertigste, dat de verschijningen der bose geesten tegen de gesonde Lieden strijdig/ en uit Gods Woord gantsch niet bewijsbaar zijn. Daarna in 't drie en dertigste, dat des Duivels Kennisse, het zy in natuurlike / het zy in boverlike / het zy voornamelik in geestelike saken/ onse saligheid betreffende/ niet met allen is van 't gene men daar af gelooft. Op deselfde beide gronden van Schrifture en Lieden ga ik verder dan bewijsen/ dat des Duivels Koningryke niet dan een verdichtsel is: en dat hy sulken grote magt en bewind als men hem gemeenlik toeschrijft / niet en heeft. En dit in het vier en dertigste kapittel.

Dit alles na mijn beste weten en begrijp / met veel en ernstig onderzoek verhandelt hebbende / so sluit ik eindelik mijn II. Boek; betoonende 't gewighte van dit onderzoek; in aansien van so groten werk als van den Duivel word gemaakt / en van 't bedrijf dat hy in dese weereld heeft. Mijn seggen is / dat sulken spraak de gronden van de Leere onser saligheid onseker maakt / en datse de Godsaligheid in vele dingen hinder doet. Het eerste toon ik in het vijf en dertigste, het ander in het ses en dertigste kapittel. De Leer aangaande/ so bewijs ik daar / het gene ik in het I. hoofdstuk van mijn I. Boek verseekerd hadde: te weten/ dat het algemeen gevoelen van den Duivel wegneemt ons bewijs/ dat Jehova God is/ dat Jesus de Messias is/ en de boeken der Profeten en Apostelen Gods Woord. En wat belangt de plighten der Godsaligheid; dat God door dat gevoelen word bekort / in sijnen Dienst de kinderlike vreese door de vreese door den Duivel seer geminderd/ aan d' achtinge der heilige Engelen te kort gedaan; den Heere Jesus/ den Profeten en Apostelen de eere en kraght van hunne Wonder werken seer verkleind. Dat ook daar door des menschen hoge moed word opgeblasen; of wel de troost der nederige Kristenen belemmerd en belet. Dus verre gaat het tweede Boek.

Openinge van het III. Boek.

Eijdt ik dan dus verre blotelik de Geesten / en besonderlik den Duivel hebbe aangemerkt / na 't gene daar daar van door de ge-

sonde Reden kan begrepen werden; en daar die stil staat / verder uit Gods Woord te halen is: so ga ik / volgens d' eens gestelde order en gedurige onderscheidinge in 't eerste boek gemaakt / nu tot de Menschen over / die met den Geesten / en besonderlik den Duivel enige gemeinschap souden hebben / so als 't gemeen gevoelen mede brengt. Ik houde daar in ook deselfde order als in 't II. Boek; so dat ik eerst na alles soeke / en op het laatst dan tone / hoe veel 't uitbrengt dat ik dus gevonden hebbe. Het eene word in de 18. eerste kapittelen / en 't ander in de 5 laatste voorgedragen.

Ik opene voor af den reghten Staat van dit Geschil: te kennen gevende / dat hier de vrage niet so seer en is / of daar wel Toverye zy. het welk ik toesta: maar of daar zy alsulke Toverye / die op den grond van een verdragh der menschen met den Duivel / dingen kan doen seggen en te wege brengen / die de Natuur te boven gaan. Dit verklare ik in het eerste hoofdstuk.

Navolgens de gemelde onderscheidinge besoek ik 't met de Reden eerst in 't 2. en 3. hoofdstuk; aldus verdeeld in twee / dat ik eerst ga besien / of 't kan begrepen worden / dat menschen met de Geesten omgang hebben / om op of door malkanderen te werken: also dat eerst moest vast staan / somen wil geloven datter tusschen beiden een uitdrukkelijk Verbond kan zijn / en alles over ende weder gaan. Het eerste word op sulken grond als ik in 't 2. hoofdst. van het II. boek gelegd hebbe / hier onrkend; en 't gene daar geseid is noch wat nader uit geleid / en tegen Glanvill enen Engelsman verdedigd in het tweede hoofdstuk. Daar 't derde dan op bouwt / om dat Verbond der toverhandelaars met den Duivel als ongerijmd en ongeloofelijk te verwerpen: waar in deselve Glanvill op verscheidene uitvlughten beantwoord word / en uit sijne eigene redenen genoegsaam overtuigd.

Voortgaande tot de Schrift / als hoger School / besta ik die van voor tot achter door te sien / gelijk ik doe van 't 4. tot het 17. hoofdst. om daar ten alderuaawsten op te soeken / wat ons deselve van dit werk met al het gene daar aan vast is / met woorden of exempelen te kennen geeft: van daar af dan het werk opmakende / so alsmen volgende de Schrift daar van geloven moet.

Het Onderzoek steeft in het vierde tot inleidinge een opstel van de Namen / die daar in aan sulke menschen of derselver konsten ende han-

handelingen worden toegeschreven: en de verscheidenheid van de verklaringe derselven so by onse Oversetters onder sich / als ook van anderen / daar met deselve vergeleken.

Dat so voor eerst maar in 't gemein: daar na word dan besonderlijker onderzocht / eerst / of de Schrift van sulke menschen / konsten / handelingen spreekt / alsmen gemeenlijk daar voor houd / in 't 5--12. hoofdstuk. So niet / wat het voor luiden waren / en watter eigentlijk de Schrift van seit in 't 13--17. hoofdstuk.

Het eerste handel ik gelijkerwijse uit de Schrift als uit de Heden; in voegen dat ik trapswijse voortga: eerst onderzoekende / of dese luiden daar sy ons van spreekt / besonder omgang met den Duivel hadden / door wiens behulp en kragt sy wirchelden en toverden; en dan / het gene meer is / of daar ook sy een Verbond. De plaatsen der Schrifture die ik nopende dat eerste onderzoeke zijn dryederhande. Sommige / die ons Historien vertonen / waar in sodanige personen met derselver toverhandelingen zijn vermeld / in 't 5/6/7. hoofdstuk: te weten al de toverye van Egypten in het vijfde van Bileam / de Filistijnsche priesters en de toveres tot Endor / in het sesde; en noch verscheiden andere / daar afgodsdienstige koningen in Israël sich aan besondigden; de gene die aan 't hof te Babel waren; van Simon en Elymas / beide toveraars genaamd; de Dienstmaagd tot Filippi met haren waarseggenden Geest / en van de seven Broeders die Bes weerders waren. En dit alsoo te samen in het sevende kapittel. Het onderzoek der namen / woorden / daden en omstandigheden / door vergelijkinge der Oversettingen in verscheiden talen / en ook van verscheidene vertaalders met de Nederduitsche; alsmede der verklaringen die d' een en d' ander geven / met den text: dit alles brengt uit alle die verhaalde plaatsen meer niet in / dan dat het een quaad slagh van volk geweest zy / of in leer of ook in leven; maar niets in 't allerminste dat daar na gelijkt / dat sy besondere gemeenschap met den Duivel hadden.

De tweede ordening van plaatsen der Schrifture is van uitgedrukte Wetten / by de welken al dat slagh van volk veroordeeld en hun doen verboden was; die ik in 't achtste en negende hoofdstuk onderzoeke. Doch vinde anders geen reden / dan d' Afgoderye en 't Bedrogh dat in hun doen bestond / het een so wel als 't ander zijnde onbetamelijk voor Gods besonder volk.

De

De derde Ordening beſtaat in allerhande redenen en ſpreuken/hier ende daar verſpreid / op deſe ſaken / 't zy perſonen ofte handelingen ſlaande; waarin ik ſoeke of daar ook iets onder ligge / daarmen 't gunt voorſchreven is uit merken komme: maar 't ganſche tiende hoofdſtuk hebbende daar aan beſteed / en binde anders niet dan 't gene ik in de vorigen gebonden hadde.

Gelijk ik nu in 't derde hoofdſtuk van beſondere gemeenſchap met den Duivel tot een uitgedrukt Verbond / ſo veel de Reden daar van kennis geeft / ben voorgegaan: ſa doe ik hier ook met de Schrift. Want in de twee naaſtvolgende kapittelen ga ik deſelve door en door; en ſta op al die plaatſen ſtill / daar ik maar 't allerminſte woord verneeme van een Verbond / dat niet met God / of tegen God / of met de ſonde / of ten quade zy. Doch vinde niets dat een Verbond meld met den Duivel / of dat ook daar na gelijkt. Dit word in 't elfde hoofdſtuk afgemaakt. Het twaalfde bat den draad der H. Schriften by het end; en gaat daar mede Gods Verbond van Abrahám tot Chriſtus door / beſiende of daar by den wegh wel plaats is voor den Duivel/om ſulk een bloetverbond daar nevens op te richten. En ſo bevinde en beroon ik dan / dat het gevoelen van ſulk een Verbond der menſchen met den Duivel / door kraght van weldaan alle toverpiegingen geſchieden ſouden / noch met den inhoudvan de Leere / noch met de beſtieringe van Gods Verbond / ſo voor als onder de Wet / en minſt noch onder 't Euangelium op geenerhande wijſe kan beſtaan.

Dus verre is dan getoond / dat het gemeen gevoelen van de Tovery en 't gene daar aan kleeft geheel en al is buiten / en wat meer is / tegen de Schrifture: nu ſtaat ons voorder te beſien / wat dan dat gene zy / dat ons de Schrift van ſulke luiden ſeit; en wat ſy van hun doen getuigt. Dit wijs ik aan in 5. kapittelen / en dat op tweederhande wijſe: eerſt dat ſe levendig met hunne werken worden afgeſchilderd / waarmede hen de Schrift doorgaans ten toone ſtelt / in 't dertiende en veertiende hoofdſtuk; en dan / wat overſulx navolgens die beſchrijvinge daar van te houden zy.

Doch 't eerſte doe ik noch den Leſer met dat onderſcheid bemerken / dat ik eerſt de Perſonen wederom ten voorſchijn brenge; om te betoonen wat van ſulke luiden te verwachten was / wat oogmerk dat ſe hadden / waar toe ſy by de groten en 't gemeene volk gebraagd zijn

en te werk gestelt; daarna in 't veertiende, hen also hunne handelingen en kunsten afsie/ waar mede sy te wercke gingen; daar by vertonende de redenen/ die 't volk/ en sonderling de koningen/ self ook in Israël/ bewogen/ om sich aan dese menschen te verhangen.

Het ander gaat nu op het oordeel aan/ wat eigentlik nu na de Schrift van al dat volk te houden sy. Dat toont ik in dese volgende kapittelen; en eerst in het vijftiende; dat hun doen van geen vermogen was/ dat sy niet wisten 't gene sy voorseiden/ of als een sonderling geheimenis openbaarden; en dat se waarlik niets met allen deden dan 't gene sy sich onderwonden of vermaten/ maar alleenlik wisten sulken schijn te maken/ en dat daar in alle hunne kunst bestond. Doch aangesien dat de Schrifture schijnt op ertelike plaatsen so te spreken/ dat sy in de Beswieringen der Toveraars ook self geen kleine kragt en stelt: so onderzoek ik in 't sestiende hoofdstuk/ wat daar mede eigentlik te nemen voord gegeven; en sluite/ dat de Schrift het gene sy daar schijnt te seggen niet en seit.

Dit alles dus verhandelt moet my eindelik verplichten om te seggen/ (gelijk ik in het seventiende hoofdstuk doe) waar in dat eigentlik het quaad besta/ waarom die menschē met derselver kunsten/ en wel met namen die van Israël bewerke sich met hen verselden/ op sulken quaden voord staan in den Bybel/ en tsedert ook noch by het eerste Kristendom verhaat geweest zijn/ en gestraft: en wat de reden van de wetten was/ waar by deselve onder 't Oud en Nieuwe Testament verboden zijn.

Nu is tot hier toe maar gesproken van de genen die gemeenschap sonden hebben met den Duivel/ ende met hem eens zijn: daar doe ik noch een hoofdstuk by ('t welk het achtiende is) van sulke die men acht dat hem meest tegen hebben/ en na den geest met hem in swaren strijd/ of aan den lijve jammerlik gequelt/ dat is beseten zijn. Dit laatste hier maar kortelik; also daar van in 't II. Boek/ daar 't pas gaf/ in 't 26--30. hoofdstuk op het breedst gehandelt is.

Het 1. deel mijns III. Boex hier mede afgehandelt zijnde: so ga ik tonen dan nu eindelik van al die dingen waarmen maken sal. Ik neem dit werk tweevoudig op: eerst om te tonen wat hier ons oordeel behoort te zijn/ sulx doende in het 19. 20. 22. hoofdstuk; en in het laatste hoe een Kristen daar ontrent sich te gedragen heeft.

Ons oordeel komt hier t'weesins in te pas: aangaande dat gemeen geboelen/ dat het geheel als ongegrond verworpen werde/ in 't 19. 20. en 21. hoofdstuk; en in de twee naastvolgende/ wat daar van van te houden zy.

En wat besonderlik het eerste aanbelangt/ mitsdien dat my de Formulieren over 't II. Boek zijn voorgeworpen; so toon ik in het negentiende, op hoe swakke gronden de voornaamste Leeraars bouwen/ van welker meinungen een kort begrip by Voetius te vinden is; en dat de Schrift niet grondig onderzocht/ alleenlik op den klank der woorden/ na gewoonte/ en op blote aanwijsinge/ tot een bewijs word ingebragt. Daar tegen wijse ik aan hoe dat de Formulieren/ na den inhoud der verhandelde Schriften/ moeten zijn verstaan; in alles maar deselve van d' aanbechtingen des Duivels/ van verleidinge des Duivels/ van den geestelijken strijd/ van Toverye/ Waarseggingen/ en Beselingen vermelden; en dat derselver welgevoegde stijl dat ook so mede brengt. Dat meer is/ ik betone verder in het twintigste, dat dese dolling van 't gemeen/ ontrent voorschreven werken van den Duivel en zijn volk/ met onse Formulieren strijdig is; en dat geen andere dan die in mijn geboelen staan/ bequaam zijn/ d' onderteekening die alle Leeraars der Gereformeerde Kerken voor 't aanbaarden hunder diensten doen/ in desen deele goed te maken. En dit so veel als maar de leere en de waarheid hier betreft: in 't een en twintigste betoon ik van gelijken/ datter de Godsaligheid des leevens merkelik door ingebroken/ Gods eere grotelijx verkort/ 't Gelove en de Liefde seer gekrenkt/ het Christendom voor d' ongelovigen ten toom gestelt/ en alle gebed ontheiligd en belemmerd word.

Dan ga ik over om 't besluit te maken; daar in bestaande/ wat ons van die dingen te gelooven/ en daar nebens te betragten staat: Het eerste in het twee en twintigste, en 't ander in het drie en twintigste kapittel. Van Spoken in 't gemeen gehandelt zijnde in 't XXXII. hoofdstuk van het II. boek; so spreek ik hier besonderlik van Voorspook en Voorspellinge; hoe verre mogelijk of niet/ en aan wat voorsaaken te schrijven is/ dat hier niet geheel/ waar is/ moet blijven.

Sy ook dan van Besetenheid die van de menschen door verbond des Duivels zy gewrogt: en voorts wat Toverye datter in de wee-

reld

reld is of niet en is. In 't laatste hoofdstuk leer ik dan / hoe wy ons nopende dit alles ons na behoren dragen moeten; met veel eerbiedinge en godvruchtigheid tot God / met liefde en bescheidenheid tot onsen Naasten / en voor ons self tot oefeninge van Godsaligheid. Dit dan het III. Boek.

Openinge van het IV. Boek.

MEn hadde reden om te denken / dat de saak hier mede soude zijn genoegh gedaan: maar d' Onderbindinge / de meesteresse aller dingen / op ene menigte exempelen berustende / schijnt ons hier in den weegh te zijn; alsomen sich daar op beroeps / en dat met sulken kracht / dat d' ooren doof staan voor de redenen tot hier toe bygebracht. Uit dese oorsaak voeg ik by de drie voorgaande boeken noch het vierde / om dese Onderbindinge ten gronde toe te onderzoeken: op dat men niet en segge / dat ik met mijne nieuwe leer de gansche weereld tegenspreke / die vol zy van klaarblijkelike proeven sulker werkingen des Weereldts / als ik ontkenne dat er zijn. Ik onderscheide die in eigene onderbindinge / en die ons wordt van andere gemeld. Self gaat voor al: maar om niet mis te gaan / so toon ik eerst / hoe verre dat een mensch op eigen onderbindinge betrouwen / en dan hoe verre dat hy anderen daar in geloven magh. De elf voorste kapittelen behoren tot het eerste / de 22. volgende tot het tweede deel / en de twee laatsten tot besluit.

Nu is een ieder deel in desen wederom op eenerlege wijs in tween onderscheiden: also ik beider zijds het onderricht / dat ik daar nodig achte om wel toe te sien / dat niemant lichtelik bedrogen worde / met veel exempelen bekleede. Het Onderricht van 't eerste deel is van 't begin af tot aan 't byf de hoofdstuk; d' exempelen van daar af tot in 't self de. Doch heb ik 't een van 't ander so niet konnen scheiden / of hebbe 't Onderricht self met exempelen doormengd; en ook d' Exempelen met enig onderricht / daar 't nodig / of ten minsten dienstig scheen.

Ik gebe den tot Onderricht in 't eerste Deel te nemen / dat weinige van ons bequaam zijn / om behoorlijk oordeel van die dingen op te maken; of ook wel dat ons de gelegentheid ontbreekt / om alles wat tot volle kennisse vereischt word te vernemen. Het eerste stelle

lijn in 't voorwerp / daer wy mede ingenomen zijn / als ook de lieflijcke en den schrik / die ons op sulk een voorval overvalt ; in 't eerste hoofdstuk : als mede in gebreck van kennis / wat de kracht der Natuur vermoogen ; het zy om iets te werken / in het tweede, het zy om iets alleenlijk te doen schijnen dat so niet en is / in 't derde hoofdstuk ; het zy ook om 't bedrogh te merken van de menschen / en de kracht der konst en oefeninge / die ons sulke dingen die sy maar natuurlijk doen / voor tovery doen aansien en geloven. Hier van geef ik verscheiden proeven in het vierde hoofdstuk : en dan belangende het ander lid / te weten de Gelegentheid dikmaals ontbreekende / om achter het geheim der konst of der Natuur te komen / in het vijfde.

De Exempelen beginne ik in het selfde vijf de hoofdstuk van de Spokery ; in 't sesde spreek ik van Beseetenen en van Veroverden / die my bejegend zijn. Ik voorval daar uit van dien seer vermaarden Papegaey / dien men geloofde dat beroverd was ; dat voorval met ene andere onderwindinge my self bekend daar mede vergelijkende / in 't sevende kapittel. Ik ga van die beroverdheid des Lichaams tot de Ziel : en meld in 't achtste hoofdstuk eigene onderwindinge aan meer dan een persoon / en op verscheide plaatsen / en voornamelijk tot Vranckrijck. In 't negende verroom ik een aanmerckens waardige historie / ter selfder stede voorgevallen / en die my aller meest geoefend heeft. Daar by acht ik dan alder naast te passen het bedrogh van Tovery / onlangs te Kampt klaar ontdekt / en my na mondeling bericht ook in geschrifte toegesonden / van seer verstandige personen / die self den ganschen handel wel voorbeelden hadden. Dat schrift heb ik van woord tot woord in 't tiende hoofdstuk ingevoegd. En zijnde ondertusschen aan den dagh gekomen 't onderlinghs bedrogh van die vermaarde Toverplegingen / by d'Urselijnen tot Loudun in Vranckrijck aangestelt / die den onschuldigen Grandier sijn leven in het vuur verliesen deden : so geef ik die historie de naaste plaats die sy in 't elfde hoofdstuk vind.

Het Onderwight van 't II. deel nu liehr gevallen uit het eerste : geef ik geheel in 't twaalfde hoofdstuk / sonder meer : en ga daar mede / volgens alle regelen in beiden voorgestelt / en die ik achte dat ene algemeene toestemminge verdienen ; om geen bedrogen of verleide ingen sonder wetrig ondersoek voor waarheid aan te nemen / de proeve self in 't werk stellen / op alle sulke voorvallen en exempelen / als men voor ontweer spreeklijk heeft opgegeven.

Hier in maak ik dit onderscheid / dat ik / om in mijn eigen werk geen duisterheid te laten / eerst alle die exempelen / in 't 1. Boek so hier en daar van my gemeld / tot opening van saken die ik daar verklare / in 4 hoofdstukken voorgaan late: en eerst die de oude Heidenen betressen / gemeld in 't 3. hoofdstuk van mijn eerste boek / alhier in 't derstiende kapittel; daarna die van de hedensaagsche Heidenen in 't 6. 8. 9. en 10. hoofdstuk aldaar aangetrokken / in het veertiende; dan die der Joden en Mahometanen / daar in 't 13. en 14. hoofdstuk van verhaald is / in 't vijftiende; en eindelik die van het Pausdom in 't 19. 20. en 21. gemeld / alhier in 't sestiende kapittel van my wederleid.

Daar na ga ik dan met mijn Boek de weereld voor / en handel in 16. kapittelen 17--32. anders niet dan alderhande exempelen / die meest beroemd / en ook de kraghtigste geacht zijn / om 't gemeen gevoelen te bewijssen: eerst in 't gemein / van Spokery en Tovery / die voor gewoon en ordinaris word geacht; gelijk de witte Wijven daarmen in ons land van spreekt / de witte Vrow van Rosenberg / en meer diergelijke dingen / in 't seventiende hoofdstuk onder een. 't Achtiende spreekt van sulke diemen seit dat schoot en steek vry zijn; bewijssende dat alles valsch is wat men daar van seit.

Daarna begeef ik my / om veel besondere vertellingen te ondersoeken: en eerst van sulke / diemmen geenen seekeren naam kan geven / of 't Spokery / of Witchlery / of Tovery en ook Beseemheid voor 't meerder deel te noemen zy; om dat in een verhaal verscheidene soorten te samen komen: in 't 19. en 20. daarna van Spokery in 't 21. en 22. van Wicchelary in 't 23. en voorts van Tovery in 't 24-32. kap.

Der eerste soort verhandel ik maar drie exempelen: het eerste van der kinderen uitgang van Hamelen / in den jare 1284. Het ander van den Duivel Zacharias / verhaald by Regenvolscius in sijn Historie der Slavoensche Kerken; die ik ten spiegel van meer andere verdichtselen ten toon stelle in het negentiende hoofdstuk; daarna het gene voor 12 jaren is gebeurd tot Bols ward / en waar over dies tijd veel te seggen is geweest / in 't twintigste.

Voortgaande tot sodanige die tot de Spokery of Tovery besonderlik behooren / sose waar zijn; belangende die van de eerste soort / so doe ik voorgaan den beroemden Duivel van Maston; en dien onmaskerd hebbende / so handel ik gelijkerwijse met den geest van Ted-

woꝛch / dienmen onlangs wederom ten booꝛschijn heeft gebꝛaght / om my verbaard te maken. Doch met hoe weinig bꝛught / dat sal de Leser uit het een en twintigste kapittel sien. Het twee en twintigste voegt daar my by het bꝛeed beschꝛeven Spook / eerst over jaar verschenen tot St. Annebergh: daar nu so even wel te pas is bygekomen / het gene nu in den jongstleden Somer by Losanna is gebeurd / uit enen bꝛief geschꝛeven met de hand des Predikants dien dat weervaren is. Wijs veel dan Spooks genoegh.

In 't stuk van Wichelaꝛye komt my noch 't bedenkelijkste dat ik ooit gelesen hebbe onder 't stꝛijden booꝛ: bestaande in de hjistorie / noch maar een jaar geleden te Lyons begonnen / en op heden duꝛende / van eenen ofte anderen / die booꝛ 't bewegen van een stoꝛken in de hand / verboꝛgen wateren / of gout en silver; en wat meer is / dieven ende moꝛdenaaꝛs gesele woꝛd op te soeken. Ik stelle dan in 't drie en twintigste den inhoud der verscheidene vertellingen / het ongelijk en stꝛijdig voꝛdeel der geleerden; en ondersoeke / wat dan 't reene en 't ander wel het naaste magh te denken zijn.

Doch eer ik tot de Toverpen overga / maak ik myn werk in 't vier en twintigste kapittel van 't bewijs dat uit de eigene bekentenis der genen die om tooveꝛy gevangen sitten genomen woꝛd; en toone / datter geen so weinig te geloven is als dat. Waarmede dan ook 't onderscheid der Toovereghters in 't geheel woꝛd onderscht / de nietigheid en onreghtveerdigheid daar af getoond.

Daar na dan komende tot de booꝛnaamste pꝛeuven die van oberlang en onlang / en van veꝛren of nabij / belangende de Tooveꝛy zijn opgegeven: begin ik dicht by huys / en van de kinderen in 't Weeshuis / eerst tot Amsterdam / noch in den paapschen tijd / omtrent den jare 1570. en nu een eeuwe later 1670. binnen Hoorn: waarby ik voege dat van Antoinette Bourignon / van haar vermeld / dat onder haar gesight tot Rijssel in het Gasthuis zy gebeurd van dienen seide dat betooverd waren; en voom in 't vier en twintigste, hoe veel van al dat werk te houden zy. In 't ses en twintigste spꝛeek ik van dat beroemde wijf tot Abbeker; 't welk seide dat se diemaal wonderbaarlik was bedꝛught geweest / en booꝛ een Tooveres wierd uitgekreten / nu onlangs in den jare 1658. en 1659.

Ik komme van sodanige die daar booꝛ slechts gehouden zijn geweest / tot sulke die by vonnis van de Kꝛeghters booꝛ sodanig zijn geoordeeld

en

en gestraft. Voorby gegaan de gene die by Schott en anderen reeds aangetogen of verhandelt zijn: so breng ik meest al verse voor den dagh/om geenen uit vlught toe te laten/als oft ik iet vers wege daar ik geenen raad toe sie. Ik neeme daar om ook de proeven al by huis/van den tijd af na het begin der Reformatie/van menschen die in dese landen noch om Toverye zijn verbrand: een tot Schoonhoven/hier tot Utrecht; en daar tegen eene by het Hof van Holland tot den pijnbank al verwesen/ende van den hogen Rade bly verklaard: dit alles in de jaren 1591. 1592. en 1593. Dit in het seven en twintigste kapittel. Ik ga dan daar na Denemarken/en ondersoek in 't acht en twintigste, de Toverye van over 80. jaren daar te Hoge op Zeeland so grooteelt; ook als wat besonders en merkwaardigs lang daarna/en meer dan eens in 't Deensch gedruckt/seer onlangs in 't Latijn/en aanstonds ook in 't Nederduitsch vertaald. Daar voeg ik noch iet by van noch ene andere nu in dit jaar gestraft. Dan voorts in Sweden komende/ berneem ik in het negen en twintigste war van al die vermaarde Toverye is/daar het koninglike Protocholl van spreekt/ en in de jaren 1669. en 1670. eerst aan den gang geraakt/ in 1674. noch eens opgebrosten is. Waar dan noch by komt seker bonnis my ter hand gestelt dan iemant die d' uitvoeringe daar af gesien heeft/tot Gotnaw in Pomeren/ des selven jaars.

Hier achter voeg ik noch d' Ondekte Toverye in 't west van Engelland/ van my ondekt/ en voor af uitgegeven/daar 't dertigste kapittel in bestaat: en 't een en dertigste behelst gerechtelike informatien van eenederley heroverlng tot Halingen/ benevens eenen Brief daar over mede noch van andere heroverlnge melbende/ uit Leewarden aan my gesonden/gevallen in de jaren 1667. en 1668. en daar omtrent: besloten met noch een besonder voorval/eerst voor seven maanden hier tot Amsterdam ontstaan/ende my nu onder 't schrijven van dit IV. deel noch eerst ondekt.

Eerniger saken hier noch achter aan hangen/moght iemant overtollig schijnen; na dat de maaltijden al zijn opgelast. Maar om te een bondige gemeente te houden/koop ik hier noch een hoof stuk aan/ (het twee en dertigste te weten) dat seker land in Friesland/ vast gehouden voor beroverd/ ten voorschijn brengt; door wisselling van brieven tusschen my en d' ouders ofte vrienden: op dat al 't ander van gelijken slagh (hoedanig 't meer endeel is dat by den gemeenen man voor tooverye gehouden word) aan dese toets te proeven zy.

Maar

Maar ſoud ik meer exempelen/die tot bewijs van's Duivels werken worden bygebragt/gaan onderſoecken; ik ſoude nimmer einde vinden. Doch achte de verhandelde genoegh te zijn: alſo die boven andere bekend/onlangs geleden en nabij/of immers een van beiden zijnde/gewiſſer onderſocht; en op de plaats en by de lebenden bevraagd/tot dies te klaarder overtuginge des Leſers dienen moeten. Derhalven ſcheid ik eindelijk van 't werk/ en ſluite met een t'ſamen ſtell van al 't bewijs tot een/ dat ik in alle de vier Boeken ergens t' ſynder plaatſe heb aangewesen: 't welk ſo veel uitbrengt/ als/ dat daar geen reden is in de Natuur/noch bewijs in de Schrifture/ noch blijk uit de Bevinding; om aan de boſe Geeſten toe te ſchrijven de werkingen/die doorgaans van den Duivel/of alſulke menſchen die met hem in bondgenoot ſchap ſouden ſtaan/ geacht zijn voort te komen. Hiermede werd het drie en dertigſte kapittel doorgebragt. En dit ſo veel de leere en 't gemeen gevoelen aanbelangt: waar uit ik verder tone/hoe qualik datmen doet: die bygelobigheid noch meer te voeden/ in de plaats van uit te tuchtigen; en ſonderling dat veel meer ſchuld is by de Kerkelijken en de Schoolgeleerden/ dan by Overheden ende Regthters; gevolgelijk dan ook verpligt/ om op genereſinge van 't ingehanterd quaad bedacht te zijn: in 't vier en dertigſte kapittel.

Doch overmits dit langſaam te verhopen ſtaat; ſo maak ik ondertuſſchen mijnen Leſer en my ſelf te nutte des Apoſtels leſſe: Verwerp d' ongoddelike en oudwijfſche fabelen, u ſelven oefenende tot godzaligheid. 1: Tim. 4: 7. Die toon ik in het vijf en dertigſte en laatſte hoofdſtuk/ dat my in dit geheele werk ter herten gaat/ en dat door 't ſelve na behooren ingeſien/ bevorderd word: my ſelf verſekerd houdende/ dat die het dus of ſo misbruiken/ tot een dekſel van de dolling of van ongebondenheid; deſelf de luiden zijn/ van welken ſelf Gods woord niet ongeſchonden blijft. En ſulk betoon ik onder anderen met ſo veel vrughts/ als ik bereids door Gods genade van mijn werk vernomen hebbe/ wanneer 't noch maar ten halven was: 't welk my doet hopen en God bidden/ dat het voleindigd zijnde/ ik ſo veel rijker oogſt met vreugde maaijen ſal/ als 't veler tranen heeft gekoſt/ ter wijl het wierd gezaaid.

EERSTE BOEK,

Waar in de Gevoelens en Gewoonten van alle Volkeren, die sy t'allen tyden ontrent God en de Geesten gehad hebben, ende als noch zijn hebbende, aangewesen staan.

I. HOOFDSTUK.

Tot Inleidinge van alles dient, de betraghtinge van de Gewightigheid deser stoffe, de Noodsakelikheid en Nuttigheid derselve, ende d'order die daar in te houden zy.

§. 1.

Ik onderneem een werk / al voor lange beloofd / en noch langer bedacht: maar nu eerst tot rijpigheid gebraght / ende nochtans sorgelik om te wagen. Verscheidene besegeningen / die my stoffe gaven tot eigene onderwindinge / de redenen daar over dikmaal gewisseld met luiden van geoeffende herssenen / en eigene oefeninge daar mede vermengd: braghten my meer en meer in overleg van gedachten / of 't so wel wesen moghte / alsmen doorgaans by geletterden en leken van die dingen spreekt / die gemeenlik den Duivel toegeschreven worden. Echter sould ik my noch al niet so seer tot een ernstig onderzoek van dat stuk onledigd hebben; had ik niet gesien / dat vele / en misschien de meeste gevoelens / by alleman / ook by geleerden aangenomen / op seer losse gronden blotten. Dat gesighte gaf my een ontspoedigh onderzoek van verscheidene dingen / die my deels in mijn beroep / deels in dagelikschen ommegang ontmoetten; en te werk gestelt / mijn gemoed tot toestemminge verplighten. Waar door het noodsakelijk geweest is / dat ik seer veele saken / eerst uit het gemeen gevoelen / en door onbepaorde redenen aangenomen; daar na in den grond onderzocht / verworpen hebbe: ende also nu veel minder wete dan ik te voren geloofde. In geen stuk is my dat meer gebeurd dan daar ik nu af schrijven will. Niet dat ik hier in voor hebbe / ander luiden schriften in dien dele te berispen / of onnut te maken: maar mijne gedachten by de hunne te voegen / om den waarheid-lievenden leser noch wat nader te berighten.

§. 2. Want ik meene niet te dolen / indien ik segge / dat noch alles niet geseid is wat ter sake dient: de borige schrijvers noch al eenigsins weerhouden zijnde door overgebleevene voorooordeelen; schoon al vele by hen waren afgelegd. Dat is / mijns oordeel / so veel / als datse des Duivels werken ten groten dele hebben afgebrooken; om de menschen van bygelovigheid en onnutte vreese te bevrijden: maar ik soude hem den eenen steen op den anderen niet laten / moght ik na mijnen sin begaan. Tot het self de gevoelen wil ik sien of ik mijne landgenoten / en insonderheid die van een self de belijdenisse zijn / overreden kan: hen biddende / datse mijn schrift met so vrye gedachten lesen willen / als 't van my geschreven is; om geen andere reden aan te nemen / dan die op 't natuurlik ingeschapen licht / op den klaren sin der H. Schriften / of op welbevroesde ondervindinge gegrond zy. Ik hebbe groot gelijk / mynen Leser tot dese voorwaarden te verpligten; niet alleen om datse by niemand konnen gewraakt worden / maar ook / om dat ik my self vrywillig onder dese wetten gebe; ende noch allermeest / om dat de sake self zijnde van 't uiterste gewichte / sulx boven andere vereischt.

§. 3. Want ik houde my selven ten vollen verseekerd / en 't sal den Leser / hoop ik in 't vervolg wel klaarlik blijken; dat geen hoofdstuk des kristeliken Geloofs so swaar weegt als dit; en datse alle los en onbewijslik zijn / so men 't gemeen gevoelen / dat het volk van den list en de magt des Duivels heerst / niet en verwerpt. Of lisser / dunkt ons / weinig aan gelegen / dat wy wel verseekerd zijn / of de Duivel ook een Koningryk op Aarden heerst; en hoe dat dan de grenspalen synes heerschappye van Gods eigen rijk te scheiden zijn: Of is 't onnodigh ondersocht / hoe veel grooter wonderwerken een verwaten schepsel doet / dan God self ooit heeft gedaan: en vervolgens / of God self op sulke gronden wel so veel te vertrouwen / als de Duivel wel te vreesen is? Verre moeten die gedachten van een kristen herte zijn: Nochtans heeftet my altijd so toegeschenen; en hoe dieper ik in dit werk geraake / hoe het my noch klaarder schijnt: dat die sulke dingen sunstelik gelooft / die men doorgaans aan den Duivel en sijn volk pleeg toe te schrijven / en so als men gemeenlik by geleerden en by leken daar van spreekt; niet en han bewijsen / dat Jesus is de Christus / of datter geen meer Goden zijn dan een. By aldien ik dit den Leser niet op 't klaarste doe begrijpen / oder 't gene daar ik nu van schrijven wil; so is al dit werk / dat ik hier beginne / te vergeefs bedacht.

§. 4. Maar indien uit te vergeefs / so sal men ook met ene sien / dat het hooglik nodig is: dewijle 't volk noch self door luiden van geleerdheid en van naam in de dolinge verstrikt word; welke met deself de voorooordeelen ingenomen / hunne geleerdheid / stam en stijl te werk stellen / om hen in dien doolhof om te leyden. Hier toe worden verscheidene spreuken en vertellingen uit de H. Schrift misbruikt: welke niet wel ondersocht / noch met andere vergeleken / seer veel schijns geven aan dat ge-

boelen? 't welk de wereld van den Duivel heeft. Waar gemerkt dat de selve / in dien sin verstaan / tegen klare uitspraken / die ons de H. Schrift over de grondregelen onses Geloofs heeft nagelaten / op 't kennelikste strijdig is / so gaat vast / datse behoudens den grondslagh onser Saligheid niet en konnen bestaan. En 't heeft my al van overlang onbuldelik geschenen / dat onse Schriftgeleerdheid in saken van weinig gewichte / of nimmers van de minste seekerheid / so tederlijk gehandelt word: dat men daar aan op 't minst niet peuteren magh / of men is aenstonds van ontrustsinnigheid verdacht: en dat men ondertusschen over saken van 't uiterste belang noch niet eens / of in die eenigheid ganselijk ongegrond is. Dewijle 't dan noodt iemand qualijk afgenomen word / dat hy tot verklaringe of bewerringe van enig hoofdstuk des Geloofs / iet nadeers dan van anderen gedaan was aan 't licht brengt: so magh ik hy my selve wel verseekerd zijn / dat ik een goed werk doe / wanneer ik over dat gene / waarmede 't ganselijk gebouw der saligmakende leere staan of vallen moet / so veel berichts gebe; dat elk een / die het onpartijdig en met ernst betracht / daar uit wijser worden moet.

§. 5. Wat nu dan het tegenwoordig werk betreft / so wil ik den Leser hier voor af van den inhoud kortelik berichten. Het sal eigentlijk daar op sien / dat wy grondig weten mogen / wat de Duivel vermagh / en wat hy doet. Dat is / hoe verre dat sijne kennisse streckt / het zy in natuurlike of boven-natuurlike dingen: tegenwoordige / die voor de menschen verborgen; of toekomende / die gebeurlik / dat is mogelik / ende nochtans niet noodsakelijk zijn. Waar benessens / wat bestuur van saken en wat kraghten dat hy heeft / om in de Natuur / of boven of tegen Nature te werken. Wat gemeinschap dat de Duivel met den Mensche / met des menschen Ziel en allerhande Lichaamen heeft: om deselve of derselver gedaanten aan te doen / op Ziel of Lichaam te werken / hunne gedachten / daden / woorden en geberden te besturen. Wat hy vorders op 't vee / op 't gewas des velds / op weer en wind vermagh; hoe verre een mensch voor sijn behulp iet weten ofte werken kan. En dit isser al waar in de Wiechelary en Tovery / de Spoilery en Gromery berust; welk alles in dit boek het een met het ander op eenen voet verhandelt word.

§. 6. Maar nutsdien dat de grondige kennisse deser dingen aan ene andere hangt; te weten / waar in dat de nature van een Geest besta / en hoe deselve van een lichaam onderscheiden zy; also de Duivelen buiten alle tegen seggen geesten zijn / en de mensche geest en lichaam t'samen is: so moet dit werk so veel dieper uitgehaald; ende de nature der Geesten / goed en quaad / benessens die van den Mensche voorsaf onderzocht zijn. Voorder / nademaal God self een Geest / ende nochtans oneindig en onafhangelik is: so moet ons de gelijkheid der benaminge niet beletten; maar het bekend onderscheid tusschen den Schepper en het schepsel veel eer verplichten / tot een nader onderzoek / hoe veel de onge-

schapene Geest van de geschapenen verschilt. En dese wederom met of sonder lichaam zynde / moeten nodelik na behoren onderscheiden zyn.

§. 7. Tot sulk een moeyelik werk sal sich echter niemant geern begeven / die niet en weet of bemerkt / hoe veelerlep gevoelen en gebruik dien aangaande in de weereld is. Dan die eens by hem selven overleit / wat men overal daar God laud heeft van die dingen spreekt / en wat men doet; hoe groot dat het de menschen met de Geesten hebben / en wat al weer daarom te doen is: sal wel haast begeerig worden om daar over grondig onderregt te zyn: op dat hy wete / wat met waarheid ofte valschelik geloofd / ende wat daar neffens na behoren ofte onbehoorlijk word geplegd. Om deser oorsaken wille doe ik een vertoog vooraf / van al sodanige gevoelens / als de menschen ooit of ooit / overal waar 't zyn mogte / van God en de Geesten hadden; en wat middel sy gebruikten om deselven aan te halen ofte af te keeren: als mede van de werkingen / die sy vermogens zyn door kragt derselven te verrichten. Daar uit moet dan de stoffe ontstaan tot nader ondersoek / wat ons de gesonde sieden of de goddelike Schrift van alsulke dingen leert / ende d'Ondervindinge daar van getuigt.

§. 8. Sulx in goede orde te verhandelen / so ist dat ik dit geheele werk in vier Boeken onderscheiden hebbe. In 't eerste sal ik stellen de Gevoelens en 't Bedryf der volkeren van alle tyden / landen / godsdiensten / nopende de Godheid en de Geesten / goed of quaad. Gevoelens seg ik en Bedryf: want men in 't betragten aller saken beiden moet voor ogen hebben / de Kennis en de Daad; dewyle niemant iets met vrugt geleerd sal hebben om te weten / indien hy niet in 't werk wil stellen 't gene hy geleerd heeft. Wederom so salmen doorgaaus sien / dat de menschen in hun doen en spreken sich aanstellen na datse geleerd zyn. Dien volgende heb ik 't Onderzoek / van 't gene in dit eerste Boek verhaald word / wederom in twee verdeeld. Het eene / in het tweede Boek / daar ik dese weetenschap betrachte / diemen van de Geesten / deselver kragt en werkingen / na aanleidinge der sieden of Schrifture hebben kan: en 't ander in het derde Boek / dat de Konsten toetst / diemen houd dat daar op gegrondvest zyn / als Toverye / Waarseggery en diergelyke. Voorders dan gemerkt / dat de menschen niet alleen sich veel op d'Ondervindinge beroepen / daar de sieden stil staat / en de Schrift af swygt; maar insonderheid in desen self de sieden word geschikt / en de Schrift geduid / na datmen sich versekerd houd dat ons d'ondervindinge leert: so volght een vierde Deel / dat dit alles proeft wat menschen ooit getuigden datse self bevonden hadden / of beleden dat het van hen was gedaan.

II. HOOFD-

II. HOOFDSTUK.

't Gevoelen dat d'oude Heidenen van de Goden en de Geesten hadden, is uit griekſche en latynſche boecken te verſtaan.

§. 1. 't SAl mijns oordeels niet ondienſtigh zijn / om hier na uit den grond op van al dit werk te mogen ſpreken / dat wy eerſt de verſchillende gevoelens van anderen / en daar na de genen die onder ons omgaan / kortelik onderſoeken. Buiten ons hebben we na Onkriſtenen en Baſterd-Kriſtenen te ſien. D'eerſten zijn Heidenen / die noch nooit; of Mahometanen / die tuſſchen beide; of Joden / die aleer boven 't Heidendom verlicht / en tot den dienſt des eenigen Gods geright zijn geweeſt: d'anderen / die onder kriſteliken name / in geloof en dienſt beedegaar veelſins verbaſterd en verbaſterd zijn; gelijkmen heden in de Roomſche Kerke ſiet. So wy nu eerſt verneemen / hoe 't by die allen leit; ſullen we daarna al 't gene onder ons daar af geloofd of gepleegd word / des te voegeliker overwegen. Van 't Heidendom beginnende / ſo maken wy ten eerſten onderſcheid / tuſſchen 't gene dat voor deſen was in de landen daar nu 't Kriſtendom heerſcht; en 't gene dat noch heden is / by die volkeren welke nooit door 't licht des Euangeliums zijn beſtraald geweeſt. Die order eens geſtelt zijnde / ſo laat ons nu vaſt werk beginnen.

§. 2. Geheel Europa nu kriſten zijnde / en dat deel van Aſien en Afrika dat de groote Turk nu heeft / en ontrent half kriſtenſch is; lagh voor deſen mede / gelijk nu noch bykans al 't overige / onder 't aaklig Heidendom. Eerſt de Grieken / daar de Turk nu heerſcht; daarna de Romeinen / en die landen die nu onder 't Pausdom zijn / min of meer: waren hunner wetenſchap en godsdienſt wege in voortijden meeſt geacht. Want by hen voor en na de heerſchappye zijnde: ſo ſtelden ſy den volkeren onder hen gehorig ook de wet / in 't gene God en ſijnen dienſt betreft; ſo verre datſe ook de leeringen hunner wijſen over al gangbaar en ontſaghlik maakten. Aan deſen ſalmen dan verneemen moeten / wat in tijde van het Heidendom by onſe voorouderen heeft omgegaan. Doch 't gene ſy van de Geeſten geloofden / kan qualik ter degen verſtaan worden; ſomen niet en weet / ten minſten in het groſ / hun gevoelen en bedrijf in 't gene God en Goden raakt.

§. 3. Maar in deſen zijn wy heden ſo onſeker / als ſy dies tijds wel verſcheiden waren / en te bijſter verdeeld. Des mogen wy 't naaſt overeen komen / daar ſo veel verſchil is / voor eenparigheid nemen. En ſo vind men reden om te geloven / dat het Heidendom van ouds af eenparigh geloofd heeft / datter maar eene opperſte Godheid / eerſte en algemeene oorſprong aller dingen is. Want ſulx hebben de hoofdleeraars hunner voornaamſte ſcholen en ſekten doorgaans aan hun volk geleerd. Het gevoelen van Pytagoras / dien oudvader der heidenſche godsdienſten / is hier

over by Lactantius te leſen; die tegen de Heidenen ſchrijvende / hen buiten twijfel niet geſocht heeft te verſchoonen. Hy ſeit dan / dat Pytagoras eenen God belyd, die een onlichamelike geeſt is, door de geheele nature verſpreit en geſtrekt, en dat by aan al watter is het leven en gevoelen geeft. Plato / die van ouds den naam van wys verdiende / ſtemt hem duidelik toe; ſo als uit ſyne aanſpraak aan de burgers van Athenen / in 't 4. boek van de Wetten klaarlyk blykt. Mannen, ſeit hy / God ſo als 't oude woord mede getuigt / in wien 't begin, midden en einde aller dingen is, gaat regt door tot alles end. En Ariſtoteles / ſyn groote leerling / nu 2000 jaren lang voor den ſpinſſe der filoſofen geacht / ſeit wel beſcheidelik: *lib. 1. Met. c. 7.* dat God eewig levende, en volmaaktelik goed is: in voegen dat ook een gedurig en eewig leven in God beſtaat. Uit dien hoof de geloof denſe mede / dat goed en quaad den menſchen van die eerſte algemeene Godheid overkomt: ſo als Plato verder op deſelfde plaatſe ſchryft. Hem volgt, ſeit hy / geduriglik de gerechtigheid achter aan, wreekſter der genen die Gods wet verlaten: maar wel gelukſalig zal hy zyn, die deſelve ſtandvaſtig aan kleeft en achtervolgt.

§. 4. Doch hoe breed ſy oak van die opperſte Godheid ſpreken / ſo ſchijnt echter / datſe 't onmiddelik beſtuur / en d'af hanteliklheid van alle dingen aan deſelve niet vertrouwen: mitsdien datſe 's weereldts regeeringe onder velen verdeeld / en aan elken God ſyn bewind hebben toegeſchreven. De Chaldeen en Perſianen / bemerkende / ſo 't ſchijnt / dat den menſchelijken ſaken hier op aarde dikmaals merkelike veranderinge uit den hemel overquam: wiſten daar uit twee opperſte Goden te verſinnen / beide uit dat eerſte weſen voortgekomen; welker een / dien ſy Oromaſdes noemden / den Hemel; en d'ander / Arimanius genaamd / d'Aarde beſielden. Den eerſten hebben de Romeinen namaals Jupiter, en den anderen in 't grieckſch Pluto genoemd; die eerſt voor aardſchen God / en voortyds als onderaardſch is aangeſien. En gelijk als het by alle ende weereldwijſen vaſt ſtond / dat de Hemel d'Aarde in volmaaktheid overtreft: ſo hebben ſe ook d'opperſte en eerſte Godheid in den hemel geplaatſt; d'anderen vervolgens na hunne weerdigheid / nederwaarts. Nademaal ſy ook begrepen / dat die Oppergod nooit anders dan goed is; ſo kreeg Jupiter, den Hemel beheerſchende / enen goeden; maar Pluto, als God van de Helle / enen quaden naam.

§. 5. Doch hier is de plaatſe / ſo my dunkt om der Heidenen leeringen in Natuurkundige en Godsdienſtige te onderſcheiden. Wanneerſe buiten inſighte van Godsdienſt / na d'eerſte en voorſaken aller dingen / bewegingen en veranderingen ſochten; ſo quam Plato met ſyne Idëen, Ariſtoteles met ſyne Intelligentien ter baan. *Ideas*, dat is Denkbeelden, noemde Plato / ſodanige Beginſelen uit de godlike nature voortvloeiende / en met deſelve beſtaande / waar uit alle dingen beſtaan: ieder derſelve als een afdruckſel zijnde / van 't gene daar het af gekomen is; ſo dat het ſulken nature is als het is / om dat het Beginſel daar het uit beſtaat ſodaanig is.

Wan-

Wanneer ik 't gevoelen van Pytagoras in sijnen Parmenis. als met de woorden van Socrates verhaald/met Plutarchus in sijn 1. boek 10. c. van de Gevoelens der Filosofen; en Laërtius/ sijn leven beschrijvende/ en Cicero op d'58. bz. l. 1. Tusc. Qu. Sc. sijne meninge verklarende/ met malkanderen vergelijke; so en weet ik 't niet beknopter noch beduidlikker te seggen. Wat Aristoteles belangt: sijn gevoelen was/ datter Selfstandigheden zijn/ van de Stoffe afgescheiden, die de bewegingen der benedenste hemelen veroorsaken; gestelt zijnde/ dat de Hemel self αἰθὴρ ἢ ἀστέρων σῶμα, een lichaam van gedurige en rustelose beweginge, de Sterren van eewigdurenden aart, en 't gene beweegt geduursaam en eerder moet zijn dan 't gene beweegd word: waar uit hy dan zo veel gedurige en onbeweeglike Selfstandigheden besluit. Dus leert hy Met 14. c. 8. en dat hebben sijne latijnsche uitleggers *Intelligentias* Verstandigheden genoemd.

§. 6. Doch wanneer het tot den Godsdienst komt/ so hoortmen 't onderscheid een weinig anders melden. Plutarchus in sijn eerste boek 7. cap. van 't Goedbedunken der Filosofen en elders; insgelijx Apuleius/ uit de sekte van Plato/ noch veel ouder dan Plutarchus/ geest ons in sijn boek daar hy 't Leven van Socrates beschrijft/ daar af wel het duidelixt berigt. De sin is: dat de Godheid sich als trapswijse van boven af in vieren onderscheid; en de drie laasten onder veelen verdeelt/ die by hem θεοὶ, δαίμονες en ἥρωες, *Dij, Dæmones, Heroës*, Goden, Middelgeesten en Helden genaamd zijn. Plato, seit hy/ heeft de ganssche natuur, soo veel als insonderheid het geestelik betreft, driesins verdeeld, achtende datter Goden in aansien van de hoogste, middelste en onderste deelen zyn. Op elk van die drie moet ik hier een weinig seggen.

§. 7. Van de bovenste/ dat is van de Hemelgoden/ seit hy; dat se hun verblijf in den Hemel hebbende/ van naturen onlichamelik en eewig zijn. Sommigen nochtans eenigsins sichtbaar in de sterren: anderen geensins hemelik voor ogen/ maar alleenlik voor 't verstand. Deser Goden en Godinnen (hen even eens als menschen door tweederlei kunnen onderscheidende) noemt hy dese twaalf: Jupiter, Apollo, Vulcanus, Mars, Neptunus, Mercurius; ses Goden: Juno, Diana, Venus, Ceres, Vesta, Minerva; ses Godinnen daar by. Die hemelsche godheden/ schoonder de Poëten anders/ en beelsins af spelen; wierden al te weerdig geacht om met menschen om te gaan/ schoon der selver saken elk in sijnen bedrijve van boven bestierende. Doch de Sterren acht hy dat eneigentlijk Goden genaamd worden/ in opsighte van 't onveranderd godlijk bestier/ dat de mensch daar in bespeurt. Der vasten Sterren/ diennen onder de sichtbare Goden teit/ noemt hy enige met dit versje.

Arcturum, pluviasque Hyadas, geminosque Triones.

Zo noemdenmen

De Noordsteert, Sevenster, en beide noorder Beiren.

Doch

Doch die moetmen Plato voor hem ſelve laten. Van de gene die van ons door onkunde Planeten, dat is dwaalſterren genaamd zijn / wierden gemeenlijk onder de Goden geteld: de Son Apollo, de maan Diana genoemd; daar by dan noch deſe vijf als gemeene ſterren ſich vertonende / Saturnus, Jupiter, Mars, Venus, (die de Morgen-en Avondſterre heet) en Mercurius. Dat onder deſe enige namen zijn / met die van d'onſichtbare Goden overeenkomende / ſulx heeftmen de verbijſterdheid der Heidenen / omtrent de kennis hunner eigene Goden toe te ſchrijven. Sy geloofden dan / dat de Goden in de Sterren / en door deſelve werkſaam; of gelijk Alkmeon / dat de Sterren ſelf God waren: welke in ſich levende / aan d'andere dingen 't leven mededeelen; ſo als Clemens van Alexandrien deſſelfs gevoelen meld.

§. 8. Men ſiet ook heden noch een overblijfſel ſulker gevoelens / in de namen diemen ſo wel by ons / als in 't Latijn / aan de dagen der weke geeft. Want die zijn alle van de ſeven Planeten / als hoofden en beſtierders van elken dagh in ieder weke genoemd: Sondagh van de Son / Maandagh van de Maan; Dingsdagh (by verkortinge in't Zeewſch en Brabandſch Dyſſendagh) van Dyſſen, dat is Mars; Woensdagh of Woonsdagh, dat is Wodensdagh, van Woden (als ofmen ſeide Boden) welken naam onſe voorouders aan Mercurius gaven / om dat hy by ouds der kooplieden God / en der Goden bode was. Donderdagh word van den Donder alſo genoemt / gelijk als *dies Jovis*, dat is de dagh van Jupiter; om datmen geloof de dat by hem de maght van Donder en Blixem was. Freda was de naam van Venus; waar af de Vrydagh, als ofmen ſeide Vredesdaagh, (in't Fzieſch noch heden Freed, ſonder dagh daar by te ſeggen) genaamd is. Saterdagh geeft met eigen geluid te kennen / datſe deſen name van Saturnus heeft.

§. 9. Van de Goden laat ons nu toe de *Dæmons*, dat is Middelgeeſten nederdalen. Tales van Mileten / ſo Plutarchus meld / leerde eertijds κόσμον δαιμόνων πλήρη, dat de weereld vol van geeſten was. Te weten / in de Lucht / daar ſy hunne woonſtede ſtelden; ende voorts over de ganſche Aarde / daar ſy onder de menſchen verkeeren. Het grieksch woord δαίμων *Daimoon* heeft ſijne afleidinge van δαίω *dajo*, dat is weten, als ofmen weteveel ſeide: om reden / dat deſe Dæmones geacht wierden alles te weten / wat der menſchen geluk of ongeluk betrof; ende als middelaars der menſchen by de Goden te zijn: waarom ſy ook tuſſchen Hemel en Aarde / te weten / als geſeid / in de Lucht / en alſo tuſſchen de hemelſche Goden en d'aarſche menſchen geplaatſt zijn.

§. 10. Van hunne Nature geen eenerley gevoelen hebbende / quamen echter daar in meeſt overeen / datſe geeſten / en daar by onſterflik / maar nochtans geen Goden waren; gelijk Plato in ſijnen Timæus daar af ſchrijft. Ende in ſijn Gaſtmaal ſich breder verklarende / ſeit hy / dat de nature der Dæmones middelbaar tuſſchen God en menſch is. πᾶν τὸ δαιμόνιον

μόνον μεταξύ ἐστι θεῶν τε καὶ ἀνθρώπων. En / wat kraght heeftſe? de ſaken der Goden aan de menſchen, en der menſchen aan de Goden te verklaren en over te brengen: te weten, van hier de gebeden en offerhanden; van ginder de geboden en inſtellingen van den offerdienſt. Dus in 't midden ſtaande vervangt beider nature, het geheel Al t'ſamen gelyk als verbindende.

§. 11. Aangaande hun Bewind / ſeit deſelfde Plato aldus. Door deſelve komt alle voorſeggingе en wicchelarye, de prieſterlyke offerdienſt, beſweeringen, raadvragingen, en allerhande konſtgebaar ter baan. De Godheid ſelf en mengt ſich wel met de menſchen niet: echter word door deſen alle gemeenſchap en t'ſamenſpraak der Goden met de menſchen, het zy in den ſlaap, het zy wakende, verright. Deſe dan / volgens hunne eygene nature / middelaars tuſſchen Goden en menſchen zynde / ende nochtans Geeſten / en by na Goden: weet ik niet beter dan Middelgeeſten, uit hunnen aart; of Middelgoden, volgens hun amt en doen te benamen. Maar nu ſeit Plato noch ter ſelf der plaatſe / ὅτι οἱ δαίμονες ἔστι πολλοὶ καὶ παντοδαποὶ ἰσιν, dat deſe Weteveelen (of Middelgeeſten) veele en veelerhande zijn: waar af 't niet nodigh is meer woorden by te halen / dewijl het ſlechs dienen ſoude om ons te verbijſteren; ſo ongewis / ſo verſcheiden en ſo ſtrijdig als hy en andere daar van ſchrijven.

§. 12. Van de *Heroes*, dat is Helden, vindmen d'ouden in hunne Schriften doorgaans in vergelijkinge der voorſeide Dæmones ſpreken. Tales, Pytagoras, Plato, en de Stoici, ſeit Plutarchus / waren van gevoelen, dat de *Dæmones* geeſtelike ſelfſtandigheden zijn; de *Heroes* zielen van de lichamen geſcheiden; der goeden goed, en der quaden quaad. In 't eerſte boek van 't Goedbedunken der Wijſen / 8. cap. Ende was beſonderlik de leere van Pytagoras / die in 't godsdienſtige meer aanhanghs dan iemand anders onder de oude Heidenen gehad / ende als noch onder d'Onkriſtenen heerſt: dat deſe Dæmones en Heroës den menſchen dromen, ſiekten en geneſingen toebrengen; ſelf tot het vee en de laſtbeeſten toe / volgens 't gene Diogenes Laertius daar af getuigt. Deſelfde is daar na van Plato ſelf beveſtigd / daar Ariſtoteles mede niet veel tegen heeft.

§. 13. Apulejus in 't voorſeide boek toont noch nader / dat de kraghten die 's menſchen natuurlike driften en hertstoghten gaande maken / onderhouden en regeeren / beneffens de afgeſcheidene zielen der verſtorvenen / ook *Dii & Dæmones* Goden en Geeſten genaamd zijn. Dat d'eerſte met den menſche gebooren / nochtans met hem niet en ſterft; welken hy den name van *Genius* geeft. Deſe weet ik / na die meininge / in Duitſch niet beter dan Bygeeſten, Self-en Eigengeeſten te noemen; nadien elk menſche ſulk eenen ſelf als eigen by ſich heeft. De andere / zijnde 's menſchen Zielen / die uit den lichaame geſcheiden met gemeenen name *Manes* (dat is ſo veel als Blyvers, om datſe na het lichaam over blijven) genoemd zijn. Om die reden wil ikſe den name van Nageeſten geven. Doch ſommige van deſen bleven vaſt in huis / tot hoede van de nakomelingen des overledenen; en wierden *Lares*, Huisgoden, genoemd.

§. 14. Deſen / of misschien de voorſeide *Genij* zijn 't / welken Macrobius 3. Saturn. 4 *Penates*, dat is ontrent so veel als bygeborenen noemt / *quasi penes nos natos*, als by ons geboren zijnde / en gelijk hy voorder spreekt; door welken wy adem halen, door welken wy 't lichaam hebben, door welken onse ziele beſtaat. Maar anderen / door quaad leven sulx verdiend hebbende / moeſten als ballingen op 't onseker omswerven: den menschen van goed leven niet dan ydele vreese; maar den bosen regtvaardigen schrik en allerhande leed aanbrengende. Dese wierden *Larvæ*, Nachtschaduwen en Spoken genaamd. In de school van Plato wierd / na 't schrijven van Diogenes / meest al 't self de geleerd: gelijk sulx mede uit syn eigen boek / dat hy Phædo noemt / genoegsaam blijkt. Men noemde se ook *Lemures*: 't welk men meint dat so veel als *Remures* was / van Remus, den broeder van Romulus; die sich van schrik liet voorstaan dat hy noch syne schaduwe voor hem sagh / na dat hy hem gedood hadde. Die vertellinge waar zijnde / moght ons reden geven om de sodanige Schrikgeesten te noemen. Ovidius seit ons duidelik wat daar door te verstaan sy. 5. Fast.

Mox etiam Lemures animas dixere silentum.

wanneer den stervenden de kraght en spraak ontvielen,
Wierd Lemures de naam der nagebleve zielen.

§. 15. Het sy dan Genij, of Manes en Penates, of Lemures: het schijnt ondertusschen / datse met een d'onsterflikheid der Zielen geloof d hebben; en dat dit gevoelen met dat van de Dæmones vermengd / gelegentheid gegeven heeft om op sodanige Geesten te denken. Plato in syn boek van de Ziele dat hy Phædo noemt / doet Socrates / na by syn sterven zijnde / onder anderen met dese woorden spreken: De Ziele moet boven al iet onsterflijk zyn, en onvergankelyk, en volgens dien *ἐν ἅιδᾳ εν hadou*, dat is / in 't onsienlijk of (so als anderen des woords ontspronk gissen) in 't vermakelijk zijn. Marcilius Ficinus heeft 't et hier in 't Latijn / *apud Manes*, by de Nageesten; (so ik dat woord slus verduischt hebbe) en een weinig hier na *apud inferos*, by de onderaarschen vertaald. Dese laatste benaminge schijnt daar van ontstaan te zijn / dat men de Zielen der verstorvenen onder de aarde geplaast heeft. Cicero *Tusc. Qu.* l. 1. §. 36. doet het een en 't ander met dese woorden blijken. Wy achten dat de Zielen nablijven, om dat alle de redenen daar toe t'samen stemmen. De reden moet ons mede leeren, waar, en in wat staat sy sich bevinden: waar af d'onkunde Onderaardschen uit. verdicht heeft. Want de Lichamen ter aarden vallende, en met aarde (*humo*) bedekt; waar door men ook seit *humari* geaard (dat is ter aarde bestelt) worden: so meindemen dat de dooden dan voorts onder d'aarde leefden. Dan *ἅιδης hades* is het self de woord dat onse Oversetters in 't nieuw Testament somtijds helle, somtijds graf vertaald hebben; welker beteekenisse geen van beiden op de meininge van Socrates noch van Plato past. Want op 't einde des voorseiden

ſeiden boeks belacht hy Czito / die hem vraagde hoe hy wouden begraven zijn. Hy meint, ſeit hy / dat ik ben 't gene hy ſo terſtond een lijk ſal ſien: willende ſeggen / datſe ſijn dood lichaam begraven moghten / maar hem niet. Want hy ſelf / te weten ſijne Ziele / ſoude overgaan *εἰς μακάρων νῆσους καὶ δαιμονίας*, tot ſekere ſaligheden der gelukkigen; dat beide veel van 't Graf en van de Helle verſcheelt. Het hebben dan Socrates die dit ſpraak / en Plato die dit ſchreef / buiten twijfel geloofd / dat de Zielen onſterflik zijn.

§. 16. Doch anderen nevens hen in 't ſelf de verſtand zijnde / ende nochtans met de Zielen buiten de Lichamen niet veel wegs wetende / hebben de Zielverhuiſinge en Zielſuiveringen bedacht. De Druides, by d'aloude Franſchen hoogh vermaard / hebben de *μετεμψύχωσις Metempſychoſis*, dat is Zielverhuiſinge, aan d'onſterflikheid gehecht: want ſy leerden teſſens / ſo als Cæſar l. 6. c. 18. getuigt / *non interire animas, ſed ab aliis poſt mortem tranſire ad alios*; dat de zielen niet en ſterven maar na den dood van den eenen tot den anderen overgaan. D'oude Egiptenaars waren mede van dat verſtand: en d'eerſten die geleerd hebben dat der Menſchen Zielen onſterflijk zijn; ſo als Herodotus daar van ſchrijft. Want by aflijvigheid, ſeit hy / gaanſe, na hun gevoelen / in enig ander dier over, dat dan geboren word; doch ſo, dat de ziel aldus allerleye lichamen, op Aarde, in de Zee en in de Lucht doorwandeld hebbende, dan eindelik in eens Menſchen lichaam wederkeert. Hier van daan heeft Pytagoras die leer over Grieckenland in Italien gebracht. Lactantius geeft ons deſſelfs gevoelen *lib. 7. te præm cap.* 8. met deſe woorden te verſtaan. Pytagoras beweerde dat de Zielen in andere lichamen overgingen: maar gekkelik, van de menſchen in beeſten, van de beeſten in menſchen; en dat de ſijne eerſt die van Euforbus geweeſt was. Plato heeft dit mede voor een deel gevolgd / en ſeer veel anderen; waar door ons 't ſelf de in 't vervolgh noch al dikmaals voorkomen ſal.

§. 17. Doch Socrates wederom / ſo als Plato ter gemelde plaatſe deſſelfs uiterſte belijdenis verhaalt / brengt de Zielen ergens heen / daar ſe buiten de lichamen ſalig of gepijnigd zijn. Die wel gedaan hebben / ſend hy aanſtonds na boven toe / hoger dan de Lucht; daar hy meint dat de ſuiverſte aarde is / en de Ziele eewiglik in onuitſprekelike ſaligheid buiten 't lichaam leeft. De godloſen verwijſt hy na Tartarus, enen vreeſelíken hollen poel; om daar onophoudelik na verdienſten gepijnigd te worden. Uit dien akeligen pijnigpoel leid hy vier rivieren af; die hy voordachtelik namen geeft / dat gene betekenende dat hy daar mede verbeelden wil. *Oceanus* Snelvloed, *Acheron* Pynvloed, *Pyriſlegeton* Vuur-blaker, en *Cocytus* Gekerm. In deſen moeten verbeterlike ſondaars / meer of min / lang of kort / na datſe veel of weinig verdiend hebben / door veel ongemaks en pijniging geſuiverd worden. Siet daar den oorſprong van het Vagevuur, dat men hedendaags in 't Pausdom *ignem purgatorium* het vuur van ſuiveringe noemt. Echter geeft ons deſelve Socrates dat verhaal niet hoger dan voor een verdichtſel op. Want eer gy begint ſo noemt hy 't *μῦθον καλὸν*,

καλὸν, ἄξιον ἀκούσαι, ene ſchone ſinſpellinge, weerdig om te horen. En na 't einde ſeit hy verder: Doch 't betaamt geenen man van geſonden verſtande, dit ſo ſtaande te houden, als ik 't daar nu verhaald hebbe: hoewel ik 't betamelik en waardig achte, ſoo eens ter proeve voor te ſtellen, dat het deſer of diergelijker wijſe met onſe Zielen en derſelver woonſteden geſteld zy; nademaal het blijkt dat de Ziel onſterflijk is. Sulk ene wijſe van ſpreken/en dat van enen man die op ſijn ſterven is/ en ſijne omſtaanders tot welſterven vermaant; doet my noch eens geloven/ 't gene ik boven geſeid hebbe/ dat de Heidenen van deſelf de ſaken anders waren ſprekende/ wanneerſe die godsdienſtiger wijſe aanmerkten/ dan wanneerſe deſelve natuurkundig begrepen. Doch hier mede gaivenſe dan ook te kennen/ datſe weinig ſekerheids hadden van 't gene ſy ſeiden of geloofden.

III. HOOFDSTUK.

Daaruit zyn hunne veelerhande Waarſeggerijen ontſtaan.

§. 1. DEr onder Heidenen gewoonlijk van de Geeſten dus in 't hoogt begrepen/ doen ons nu gemaklelik verſtaan/ al watmen van hunne ſeden en gewoonten/ beneffens de kunſten daar toe dienende in hunne boeken leeſt. Deſe waren tot tweederlei einde geright/ daar de menſchelike genegentheid altijd van ſelf toe ſtrekt; om veel te weten en veel te doen. Tot overmatige wetenſchap was de Divinatio, en de Magia tot verwonderens weerdige werkingen geſchikt. Nu dient het tot mijn voornemen/ dat ik hier wat beſcheidelik/ eerſt van 't een/ en daar na van 't ander ſpreke.

§. Wat het eerſte betreft: by deſelf de ſchrijvers die gemeld zijn/ en veel anderen meer/ vindmen/ dat ſy elk om 't eerſte verdeen/ om de gunſte der Goden/ groot en klein/ te winnen; en de geeſten/ zijnſe goed/ te believen: zijnſe quaad/ van den halſe te weeren. Daar toe wierden kerken geſticht/ beelden opgeright/ prieſteren gewijd/ offerhanden geſlaght/ feeſten ingeſteld/ allerhande ſpelen aangeſteld. Daar by veelerleije middelen aangewend/ om der Goden meininge of neiginge/ en der menſchen geluk of ongeluk/ door de kennisſe der Dæmons, door de gemeenſchap der Penates, door de verſchijninge der Remures: by wege van Orakelen/ van Beſweeringen/ en allerhande konſt-oeffeningen; uit den invloed der Sterren/ uit de Droomen der ſlapenden/ uit de lichamen der Doden/ uit het drijven van de Lucht/ uit den dagh van 't jaar/ uit de ure van den dagh/ uit allerhande ontmoetingen van menſchen en van beeſten waar te nemen. Al watmen ooit dien aangaande te werk ſtelde/ wierd by de Romeinen *Divinatio*, dat is eigentlik als ofmen ſeide Begodinge of Godspleginge, genoemd; van welken men een beſonder boek by Cicero beſchreven vind. Den inhoud daar af maghmen by Po-

lydorus

Iydorus Virgilius in ſyn eerſte boek op 't 24. hoofdſtuk leſen. Ik ſal daar uit en van elders bybrengen / ſo veel als ter deſer ſaken dienen kan.

§. 3. Tweederleije Wicchelarije, (want dien name plegen wy daar aan te geven) was van ouds by de Gzieken en Romeinen in 't gebruik: d'eene word met reght Natuurlik / d'andere konſtig genaamd. Door natuurlik hielden ſy / 't gene noch door reden / noch by giſſinge / of uit enig teken van voorbeduidinge; maar uit ſonderlingen drift en bzye beweeginge van 's menſchen gemoed / als toekomende vernomen wierd: gelijk menigmaal in den droom gebeurt / ſomtijds ook buiten ſlaap in de ſtuipen van gemaakte raſernije. Hier van hadde de Goddinnen *Furiæ*, dat in duitſch ſo veel als Raadskallſters heet / dien name: en de Sibylla Erythræa, als ook eenige prieſters / hadden 't woord / dat hunne godſpraken op die wijſe geboren waren. Apollo te Delfos en Jupiter Hammon, ſo derſelver prieſters voorgaven / plaghten hunne geheimeniſſen door ſulk ſlagh van menſchen / en op die wyſe te openbaren. Deſelve dan voor opregt en natuurlik houdende / ſchreven ſy dien konſten toe / 't gene door langwylige waarneeminge en veelvoudige oefeningen verborgens wierd uit gehaald / of voorgeſpeld. De voornaamſte deſer konſt-oeffeningen waren by hen Aſtrologia, Haruſpicina, d'Auguria en Sortilegia geacht.

§. 4. *Aſtrologia* noemden de Gzieken de giſſinge die men uit de Sterren maakt / waar af d'*Aſtrologi* Sterrengiſſers te noemen zijn. De gemeinſchap der Goden met deſelve (gelijk boven verhaald is) hun invloed en werkinge op de benedenſte deelen des weerelds / op de menſchen / op malkanderen gaven: hen ſtoffe tot geloven / dat daar uit veel tot 's menſchen nutt was voor te ſpellen. Van deſelve ſal ik echter hier niet verder ſpreken: alſo ik dat in mijn Onderſoek over de Kometen in 't VIII. hoofdſtuk / ſo veel als hier mede nodig is / verright hebbe. Alwaar met een te ſien is / wat plaatſe dat daar in ſouden moeten hebben / die van ouds *Genethliaci*, dat is Geboorte-leſers, of anders *Planetarii* by ons Planeetleſers, genaamd zijn. Degenen namelik / die uit den ſtand der ſterren / en beſonderlik der planeten / ter tijd van 's menſchen geboorte / ſijnen inbors / levenswijſe / wederbaren / en levens einde ſpellen. Dit bedryf is tot op deſen dagh noch uit de weereld niet; weshalven ook hier na daar af iets wil te ſeggen vallen: doch over de drie anderen ſal ik den Leſer hier met weinig woorden ſpreken.

§. 5. *Haruſpicina*, of *Extiſpicina* word / na 't ſeggen van Donatus / van *Haruga* offerhande en. *exta* ingewand alſo genaamd; als ene konſt zijnde om uit d'ingewande der beeſten / die ten afgods offer geſlacht waren / het toekomende te voorſpellen: waarom d'*Aruſpices* of *Extiſpices*, deſe konſt hanteerende / in duitſch wel Outerkijkers of Geweid-en Ingewandwikkers moghten genoemd zijn. Even eens oft hunne Goden enig teken op d'ingewande wroghten / van de beeſten die aan hen geoffert zijn. Sulx hielden ſy te zijn / 't gene Appianus in ſijn 2. boek der oorlogen van Alexandrien nevens Cicero verhaalt: van enen Oſſe / welken Julius Cæſar offerde / op den dagh wanneer hy d'eerſtemaal

op den gulden ſtoel ging ſitten / dat daar geen hert in te vinden was. Daar uit wiſten hem de wicchelaars te ſeggen / dat hy daar tot ſijn ongeluk te ſitten quam.

§. 6. Onder deſe konſte heefter Marcus Tullius noch twee / aangaande de Oſtenta en Fulgura begrepen. *Oſtenta* noemdemen *ab oſtendendo* van 't vertonen: mitsdien dat ſich iet ongemeens in de natuur liet ſien; gelijk was / 't gene Herodotus in 't 7. boek verhaalt / dat ene menie / Xerxes overtoght in Griekenland / enen haas ter weereld braght: voorſpellende / (ſo ſy dat paſten) dat ſijn overmaghtig heir voor de Grieken ſelf noch vlughtē / en 't haſepad kieſen ſoude. Sulke toevalligheden wierden mede *portenta, monſtra, prodigia*, voortekens, monſters, dat is vertoningen, en voorſpellingen genaamd Dusdanig waren ook de *Fulgura* en *Fulmina*, de Blixemen en Donderſlagen, volgens 't welke Virgilius ſeit;

De cælo tactas memini prædicere quercus.

Een eike kon vooraf van 't ongeluk gewagen,
Door ſwaren donderkloot geplet of neergeſlagen.

§. 7. *Auſpicium*, vogelſchouwinge, of *Augurium* Vogelkakeling, *ab avium garrieu*, van 't vogelgeſchreew alſo genaamd / was het bedrijf der *Auſpices*, Vogelkykers, en *Augurus* Vogelluilteraars, by ouds vermaard. Want dit ſlagh van wicchelarye was te Romen boven andere geacht; en daar door het *Augurum Collegium*, de Maatſchappy der Wichelaars in grootſter eere. Men plagh byna niet gewightigs te ondernemen / ſonder aldaar om raad geweeſt te zijn / of een aanklagh gelukken ſoude of niet. Die konſt ſo ſeer beroemd / nam dieſings de Vogelen in acht: ten aanſiene van derſelver vlught / geſang / en ſmaak. Op 't eerſte namen ſy hun gemerk ontrent de *præpetes*, dat is ſnelle; in 't ander over de *oſcines* ſingende vogelkens; en het derde ſagh op de kiekens. Van den eerſten ſlagh ſal 't weſen dat een Arend den keiſer Auguſtus / noch een kind zijnde / het brood ſchielik uit de hand ruckte; en daar mede in de hoogte geblogen / daar na ſachtjes gedaald / wederom vallen liet. Waar uit men ſijn aanſtaande geluk / dat hy beleefde / voorſpelt heeft; ſo 't waar gebeurd is 't gene Suetonius daar af verhaalt. Op de twede wijſe wil Virgilius verſtaan zijn / wanneer hy ſeit.

Saepe ſiniſtra cava prædixit ab ilice cornix.

Vaak deed een bonte kraaj, op eik of eſch geſeten,
Den wicchelaar voor af het ongeluk te weten.

Tot de derde ſoort hebben de *tripudia ſoliſtima* gedient: welke waren reijen, dienen maakte / ſoo wanneer 't hoenderkuiken 't voer ſo gratig inſlokte / dat het daar af uit ſijnen bek op de aarde vallen liet; alſo de vloer

of bodem dienmen betreed / in 't Latijn *ſolum* heet. Dit wierd voor een goed voorteken gehouden: maar ſo 't kuiken 't voer liet liggen / dan was een quaden uitſlagh te vreeſen. Dus was / meindemen / de neerlage / die Poſtilius Mancinus van de Numantiërs kreeg / al voor af gegiſt; uit dien dat de kuikens 't eten geweigerd hadden / en uit hunne kow gevlogen waren.

§. 8. *Sortilegium* Gelukleſſe, was eene ſchikkinge van letteren / by gevall / door 't eene of ander kind dus of ſo getrokken / en door malkanderen gemengd: gelijk men ſulk gebruik van oude letters maakte / geſneden op enen eikenboom; welke dan op verſcheidene wijſen geſchikt / na 't viel / of deſen of genen ſin te ſamen braghten / waar uit geluk of ongeluk te leſen was. Op een andere wijſe kreeg Tiberius, na Dalmatien reiſende, ende by Pavijen door 't lot aan 't orakel van Gerijon vragende, tot antwoord: dat hy gulde koten in de bron van Aponus werpen ſoude: 't welk gedaan zynde, weſen die hem 't hoogſt getal. Ende worden noch die koten heden daar onder water geſien; ſo Suetonius in 't leven van Tiberius verhaalt.

§. 9. Noch een andere maniere van wicchelarije was in 't uitleggen der Dromen gelegen / die ſelf in de heilige Schriften ſo bekend is / van wellken ik noch wel eens wat breeder ſpreken ſal: alſoo de *oneirocritici* droombedieders, noch niet uit de weereld zijn; en heden deſe konſte ſelf in 't Kriſtendom / immers aan het hof des Franſchen konings / onlangs heeft begonnen te herleven. Wat die oude Heidenen betreft / wanneer ſich de Dæmones de Genij de Larvæ, in de Dromen mengden / braghten die telken male wat beſonders voort: waar uit men van de toekomſtige ſaken / volgende ſekere regelen deſer konſte by hen in 't gebruik / iet goeds of quaads bedieden moghte.

§. 10. Onſe Voorouders waren in der Heidenen tijd by hen ſelfs ook vele ſulker wicchelarijen gewoon: van welker ſeden Tacitus dit onder anderen verhaalt. De wicchelarye en Lotgiſſinge gaat by hen ſo drok als ergens in ſwang. Met het lot gaanſe eenvoudig te werk. Enen telg van enen vrughtdragenden boom geſneden, korten ſy tot lootjes; welkenſe dan elk een beſonder merk geven, en ſo rompſlomp door malkander op een wit kleed heen werpen. Waar op de Prieſter, indien 't ſtaatſaken zyn, of de huishouder ſo 't hem en ſijn huis is rakende, met opgeſlagen ogen na den Hemel de Goden bid, ieder lootje driemaal opneemt, en na elk teken datter opgeſneden was, verklaart. Is 't dat ſy 't afſlaan, ſo en valter op dien dagh over dat ſtuk niet meer te beraden. Maar ſo ſy 't hem toeſtaan, moetmen 't verder beſcheid by de wicchelaars ſoeken. Ende is deſen volke noch beſonder eigen, datſe mede uit de peerden voorſpellinge maken; die daar toe op gemene koſten by malkanderen in een boſch gehouden worden; wit, en van niemands handen ooit geraakt: welken de prieſter en de koning of oppervoogd met enen gewyden wagen byhouden, na datſe gejaagd zijn; en op hun gebrieſch en geſnuif achtinge geven. Geen wicchelarye daarſe meer ſtaat op maken dan deſe; niet alleen 't volk, maar ook de groten en de prieſters ſelf.

Want

Want ſy d'eene voor dienaars, d'andere voor naaſte kennis van de Goden houden.

§. 11. Doch met deſe drie of vierderhande godſpraakoeſeninge / op zijn heidenſch dus te noemen / heb ik 't noch niet al geſeid. Want ik bevinde / datter behalven deſe / die de voornaamſte waren / noch al veelerhande is gepleegd geweeſt. Deſelve wierden in 't Griekſch Necromantia, Pyromantia, Aëromantia, Hydromantia, Geomantia, Chiromantia genoemd. D'eerſte bekijkt de Doden / de tweede ſiet na 't Vuur / de derde beſchouwt de Lucht / de vierde 't Water / de vijfde ſlaat ſijne ogen op de Aarde / de ſeſte beſiet de Handen. Polydorus Virgilius ſal ons uit het 23. Cap. ſijnes eerſten boeks van elks een proefſtuk geven.

§. 12. *Necromantia* Lijkgiſſinge is / datmen iet aan een dood lichaam ſiet / daarmen voorſpellinge uit maken wil. D'onkunde der griekſche tale heeft de menſchen doen meinen / dat *necros*, 't welk dood is te ſeggen / uit het Latijn was afgeleid; gelijk *negros* van *niger*, ſwart: waar door de ſwarte konſt by misverſtand den naam gekregen heeft; die nu gemeenlik voor duivelſch / en toverkonſtig vermaard is. 't Was een groot bewijs deſer konſte / ſo 't waar is / 't gene Lucanus in 't 6. boek van enen doden meld / die opgewekt / den uitſlagh des Farſaliſchen krijgs voorſeid heeft.

§. 13. *Pyromantia*, Vuurgiſſinge noemdemen (ſeit Polydorus) wanneer „ men uit het vuur iet memt te ſien; niits datmen in acht neemt / wat de „ Blixem / of ander kraghtigh vuur beduiden magh. Dus leeſtmen by „ Livius en Dionyſius in 't 4. b. dat Tanaquil / d'huisvrouwe van den „ ouden Tarquinius / ene vlam ſiende 't hoofd van Servius Tullius be„ ſtrijken; daar uit voorſeide / dat hy koning over Romen worden ſoude.

§. 14. *Aëromantia*, Luchtſchouwinge was de gene / die in 't waar„ nemen van ongewone buijen beſtond. Gelijk wanneer Plinius in ſijn „ 2. boek verhaalt / dat het in Lucanien yſer regende: 't welk ſijns achtens „ de neerlage van Craſſus in den ſlag tegens de Parters betekend heeft. Van „ gelijken vertelt hy in 't 1. boek van den tweeden oorlog van Kartago / „ dat het by de Piceners ſteenen geregend hadde: tot voorſpellinge / meent hy / „ van de nederlagen / die Italien van Hannibal noch te lijden hadde. Sulken wierchelaar word in den Hebreewſchen Bybel יעני *Jid-oni*, Wolkengiſſer genaamd.

§. 15. *Hydromantia*, Waterſchouwinge is / datmen iet in 't water „ meint te ſien. Deſe aangaande heeft Varro verhaald: dat een jon„ ge 't beeld van Mercurius in 't water ſagh / welk in 150. veerſſen „ het geheel beloop des oorlogs tegen Mitridates verkondigde. Auguſtinus in 't 7. boek de C. D. ſeit dat Numa / twede koning der Romeinen d'eerſte geweeſt is / die ſich met deſe konſte behielp: om de beeltenisſen der Goden door bedriegerije der Dæmons op 't water te vertonen: die hem quanſijns de Wetten gaven / na welke hy 't volk liefſt regeeren wilde.

§. 16. *Geomantia* Aardbeſchouwinge is ene voorſpellinge uit ſcheu-

ren

ren door aardbevinge gemaakt. Hier af heb ik / schoon neerstelijk soekende / geen nadere beschrijvinge gevonden: dan denke / dat het gene Livius decad. 1. lib 7. §. 6. van Marcus Curtius verhaalt / hier toe behoort. In 't selfde jaar, ('t was na de rekeninge van Calvisius het 357ste voor Christus) of 't was door aardbevinge of enige ander kraght, viel bykans de halve merkt (te Romen) in: vermits een byster groot en diep hol op borst, 't welk met geenerhande moeite, schoon elk sijn best dede, door 't aandragen van aarde te vullen was; of men moest eerst op der Goden uitspraak onderzoek doen, waarin de meeste kraght der Romeinen bestonde. Want de waarseggers verklaarden, datmen dat selve den Goden te wijen hadde, so sy den Roomschen staat bestendigen souden. Daar over in twijfel staande, hadde hen Marcus Curtius, een jongman dapper ten oorloge, berispt; vast stellende dat de meeste kraght des Roomschen volks in de dapperheid van wapenen bestond. Sulx hy dan willende met de daad bevestigen / heldhaftig te peerd geseten / van bove neder in die klove sprong.

§. 17. *Chiromantia*, handkijkerije siet uit de trekken der handen / wat „ den menschе overkomen sal. Waar op Juvenalis seit Sat. 6.

———*Frontemque manumque*
Prabebit Vati.———

Hy toont sijn voorhoofd en sijne hand;
En vraagt den wichelaar 't verstand.

Waar uit met eene blijkt / dat *Physiognomia*, dat is / na 't woord / Natuurkunde, maar na de saake self Natuurkiesinge, of Gedaanteschouwinge, hier toe mede behoort: zijnde eene kunst van wilken uit de trekken van 't aangesight / of den opslagh der ogen; waar in sich 's menschen Genius of eigen geest natuurlik openbaart.

IV. HOOFDSTUK.

Hunne Toverijen, veelsins gepleegd, resen uit den selfden grond.

§. 1. DUs veel van alsulke konsten die op weetenschap sien / door gemeenschap met de Goden ofte Geesten / op allerleije wijse te bekomen. Nu sal ik ingelijx van de Magia spreken / die het doen beoogt: De Grieken gevense dien naam / hoewel ongriex; dan alle man gelooft schier dat het persisch is. Die taal echter heeft in stijl en oorsprong met d'hebreeuwsche veel gemeen; waarin נגה *haga* overdenken, bepeinsen en מגי *Magi*, een bepeinser of uitspreker van verborgentheden is. Ik heb in mijne Uitleggінge over Daniel. §. 62. daar het pas gaf / verklaard / wat de Magi geweest zijn. Eerst eerlijke luiden / die door behoorlijke middelen de geheimenissen der Nature door socht en / en daar door

dingen deden die de gemeene geloofbaarheid te boven gingen. Doch daar na in de konste / so 't schijnt / te kort komende / wanneer sy reeds in aansien van 't volk / en ten hove / gekomen waren; stoegen aan 't bedrieghen: en de quaadaardigheid van sommigen onder de konste gemengd / brocht de selve in misbruik / en menigen mensch om goed en bloed. So verre dat de Heidenen dit slagh van volk aan d'eene kant ontsiende en eerende / om hunner geestigheid wille aan d'andere wederom scouwden en versmaadden. Hier van is 't dat enigen van ouds af so wel in 't goed als in 't quade van die konste zijn vermaard geweest. Apollonius Tyanæus / wiens leven door Filostratus beschreven is / en Elymas / die sich tegen Paulus stelde / Hand. 13: 6. enf. en de wijssen in Egypten en Babylonien / tot uitleggінge van hunner koningen dromen beroepen; Gen. 41. Dan. 2. en 4. ja Moses self / en Daniel en die uit het Oosten om den nieugeboren joodschen koning sochten: Matt 2. schoon allegaar door de Magia beroemd / staan nochtans verscheidelik daar voor te boek. So veel verschilt het wie iet weet of doet; en of de konst en weetenschap behoorlik gebruikt of misbruikt word.

§. 2. Ondertusschen is dit eigentlik de kunst / diemen heden onder ons den naam van Toverye geeft. Agrippa van Nettenheim heeftse in twe soorten onderscheiden: waar af d'eene Natuurlik / d'andere konstig heten magh; also d'eerste natuurlike oorsaken hebbende ook natuurlike werkingen doet; maar de twede is door konst also gemaakt / ende heeft geene gemeenschap in de nature met de werkingen diese doet. Ik wil seggen / dat gelijk een handwerk mede vereischt / dat de Natuur hem de stoffe geve / en de kraght om te konnen werken; maar dat hy de stoffe dus of so werke / dat doet hy door de kunst alleen: also dese konstenaars ook. Niet gelijk een akkerman / die maar d'aarde bereiden / en 't saad daar in werpen / of den boom planten kan; maar de vrught self uit de Natuur / aldus door kunst geholpen / verwachten moet.

§ 3. De natuurlike Magia, seit Agrippa / meenense dat niet anders „ dan 't opperste vermogen der natuurlike weetenschappen is: waarom „ sy deselve den top en uiterste volvoeringe der Natuurkunde noemen; seg- „ gende dat het een werkelik gedeelte der natuurlike wijsheid is / die door „ 't behulp der natuurlike kraghten / uit derselver onderlinge reght tydige „ toepassinge dingen te wege brengt / die elx verwondering te boven „ gaan. Meest gebruikten de Moren en Indianen dese Magia, door „ so veel als sy 't vermogen der kruiden en steenen / en andere dingen „ van gelijken aart / uitwroght. Daarna seit hy verder. De natuur- „ like Magia is derhalven dese / die de kraghten aller natuurliker en he- „ melscher dingen doorsichtigd / en derselver medeeninginge met ene naauw- „ keurige schranderheid doorgropen hebbende; de verborgene en achter- „ houdende vermogentheden also ten voorschijn brengt; dat daar door „ wonderen / die 's menschen vernuft verbysteren / worden uitgewerkt „ En dit alles niet so seer door de konst als de Natuur; aan welke als „ werk-

werkmeesterſche ſich de konſte ſelfs als dienaresſe onderwerpt. Dus konnense natuurlikker wijſe binnen tijds kruiden en rijpe vrughten / ſelf ook ongedierte / doen voortkomen; alleenlik datſe door natuurlike middelen / anderen onbekend / het gebrek des tijds weten te verhullen: gelijkmen in minderen trap van volmaaktheid aan de hoveniers bevind / dat elk yverende om de eerſte te weſen / nieuwe vrughten levert / en de natuur door konſt te hulpe komt; ſonder nochtans andere middelen / dan die in de nature ſelf zijn / te gebruiken. Het onderſcheid beſtaat ſleghs daar in / dat een Magus, die daar geheel ſijn werk af maakt / door grondiger kennisſe van de kraghten der Nature / den gemeenen man / ja ſelf den geleerden / welker weinige ſich bemoeiden om ſich ſo diep in de Natuur te begeven / merkelik te boven gaat. Doch mitsdien dat dit alles dus verre buiten 't beſondere behulp der Goden en der Geeſten is: ſo en dientet ſonderling tot onſe ſake niet. Dan alleenlik / om ons wel te leeren onderſcheiden 't gene buiten 't geſchil is dat wy verhandelen willen / en 't gene daar toe behoort.

§. 4. Dus verre hebben wy dan der Heidenen Magia binnen de palen der Natuurkunde geſien: maar nu wil ik den Leſer gebeden hebben / dat hy ſich erinnere 't gene ik in myne Uitl. over Daniel §. 25. uit Diodorus en Plinius aangetekend hebbe; dat de Magia, ſo alſſe doorgaans van ouds her in 't gebruik was / de Wiskonſt / de Geneeskonſt / en den Godsdienſt tot behulp nam; d'een op deſe / d'andere op die wijſe meeſt daar in beſig zijnde. Daaruit is dan ook een ander onderſcheid in d'oefeninge deſer konſt ontſtaan: waar af ſommige der genen die daar mede omgingen / *Mathematici*, Wiskonſtige; andere Geneeskundige, en hateliker *Venefici*, Vergiftigers genaamd zijn. De eerſten waren meeſt om wonderen / d'anderen om boosheid te doen. Onder ſulke wonderen maghmen tellen de houtene duive van Archytas / welke vloogh; en / de beelden van Mercurius die ſpraken. Maar de Vergiftigers doen dit: datſe door ongewone / en dikmaals onbekende dingen / doch waar van ſy die het doen de kennis hebben / datter die kraght in ſteekt; ende voorts op d'allerheimelikſte wijſe / ſo wennig te merken / dat het naauwlix geloofd kan worden geſchied te zijn / de menſchen of hun vee / of ſaak of ſiudel beſchadigen en bederven. Dit is 't gene ſy waarlik doen: maar 't gene ſy daarenboven noch voorgaven / of ſelf misſchien ook geloofden te doen; was datſe ook wel door kraght van kruiden / en andere ſtoffen / op allerleije wijſe gemengd / menſchen en beeſten in malkanderen veranderden / en doden uit de graven trokken.

§. 5. Nu ook iets van de gemaakte Magia te ſeggen / die magh met reden alſo genaamd zijn; om datter niets in is van de Nature; maar dat de Kunſt alleen werkt / de Natuur vooronderſtellende. Deſe kan gevoegelik / ſchoon op veelerhande wijſe in 't werk geſtelt / onder den gemeenen name van Tovery, Beſweeringe, of Beleeringe begreepen worden. Want wy noemen Tovery, al watmen houd dat door Duivels

kraght en gemeenschap van de menschen woꝛd uitgereght: 't welk nooit sonder d'eene of d'andere wijse van beleesingen geschied. Dese bestond altijd in 't gebꝛuik van sekere wooꝛden of tekens / gesꝛproken of geschꝛeven; beneffens sonderlinge gebaren / en ene wijse van leven: dooꝛ welk alles de Dæmons hen te wille wierden / geheime dingen te openbaren / en wonderen / de Natuur te boven gaande / uit te werken. Also was der Heidenen gevoelen / datse buiten de vooꝛseide natuurlike Magia, de grootste wonderen dooꝛ de kraght der Dæmones te wege bꝛaghten; welke sy dooꝛ die Beleesingen aan sich verplight hielden / om alsulke dingen te doen als sy begeerden gedaan te hebben.

§. 7. Hier staat ons wel op te letten: want gemeenlik by ouds ende noch de natuurlike Magia of Toverije van de konstige niet behooꝛlik onderscheiden woꝛd; alsomen d'eene dikmaals toeschꝛyft het gene d'andere eigen is. Self is van de genen die met dese kunsten omgaan sulken misverstand veel begaan / of in anderen geboed. Want sommigen der„ selven / seit Agrippa / zijn tot sulken uitsinnigheid vooꝛgeslagen / dat „ se meinen uit verscheidene t'samenvloejinge der stexren / dooꝛ tusschen„ posinge der tijden / en sekere mate van evenbedeelinge, (in 't Latyn „ *proportio* geseid) pleghtig in acht genomen: op enen stip des tijds / ene „ voeglike afbeeldingen der hemelsche dingen / en enen geest des leevens „ en verstands te konnen verkꝛygen; die dan van hen gebꝛaagd zijnde „ antwooꝛd gebe / en geheimenissen ontdekke. Aan d'andere syde soudense der Nature toeschꝛyven 't gene de kraghten der Nature te boven gaat: 't welk ik wederom niet beter dan met Agrippas wooꝛden / daar „ vooꝛgaande / seggen sal. Dit wil ik / seit hy / dat gy vooꝛder weet: dat „ dese Magi niet alleenlik de natuurlike dingen dooꝛdelven; maar ook „ eniger wijse de Natuur uitbijten / en sich selven in de plaatse stellen; „ als de beweegingen, de getallen, de gestalten, de geluiden, de stemmen, „ de t'samenkomsten, de lichten, de neigingen des gemoeds, en de woor„ den. So besꝛoeren de Psylli en Marsi de Serpenten en dedense vlugh„ ten: so stilde Orpheus met een gesang den zeestoꝛm der Argonauten; „ en vertelt Homerus / dat aan Ulysses het bloeden / dooꝛ sekere wooꝛ„ den gestremd wierd; ende is de Wet der twaalf tafelen ene straffe „ gesteld / op de genen die het kooꝛn also betoverden.

§. 8. Dit laatste moet ons niet vꝛeemd duiken / self in heidensche tijden also genomen te zijn. Want de Magia of Toverkunst in 't gemeen en in haar selven aangemerkt / wierd om hare diepgrondigheid geacht / om hare godlikheid (so als der Heidenen Goden hier vooꝛ beschꝛeven zijn) geëerd / om hare kraghtigheid ontsien / om hare nuttigheid (wel gebꝛuikt zijnde) bemind: maar misbꝛuikt / om harer boosheid en schadelikheid wille gehaat en gevloekt. Welk nu der verstandiger Heidenen gevoelen van dit ganssche werk geweest zy / dat sal ons Agrippa wederom uit den monde van Pooꝛfyrius / met dese wooꝛden seggen. Porfyrius van dese Beleesing of Magia der godliker dingen redewegende, besluit eindelik,

lik, dat door deselve de siele des menschen wel kan bequaam gemaakt worden, om de Geesten en Engelen te ontfangen, en de Goden te sien: maar datmen door dese konste tot God naderen kan, dat onkent hy styf en sterk.

V. HOOFDSTUK.

By de hedendaagsche Heidenen zijn diergelijke leeringen en seden ook te sien.

§. 1. VAn 't oud Heidendom dan onder ons / of ontrent ons / en die volkeren die de konsten en weetenschappen meest herwaarts aan gebraght hebben / is dus verre tot noodzust gesproken. Nu staat ons toe / dat wy 't hedendaasch Heidendom met een besien: om te mogen weten / hoe verre hun gevoelen en bedryf ontrent de Geesten / buiten behulp van het schriftuurlik licht / dat hen nooit bescheenen heeft / sich strekken kan. En dat daarom te meer / dewijle de genen / van welken dus verre gesproken is / en die door 't Kristendom verdreven zijn / maar een deel van de weereld besloegen: en dat wy van weinig anderen / sleghs door hun aangeven / uit nagelatene schriften enige geringe kennis hebben; doch van verre 't grootste deel het allerminste niet. Want de geheele weereld by menschen bewoond / word uit hedendaagsche onderbindinge niet beter dan in drie grote Eilanden verdeeld: waar van d' eene maar by d' oude Grieken en Romeinen / (en dat noch niet geheel) d' andere by ons / noch nauwelikx 200. jaren lang bekend geweest / en het derde als noch ten grootsten deele onbekend is. D' eerste word om voorseide reden gemeenlik d' oude weereld genaamd; in Europa / Asia en Africa verdeeld. Van Europa / pas half so groot als een van d' andere twee / zijn d' inwoonders aan de noordkant meest noch al in 't Heidendom. In Asien magh vast het tiende deel van Kristenen bewoond zijn; al 't andere sal misschien wel voor een derdendeel onder de wett van Mahomet staan; so dat verre de grootste helft noch t' eenemaal heidensch is. Africa in 't noorden van Mahometanen / in 't oosten beneffens die ook van halve Kristenen bewoond / moet noch wel op twee derdedeelen heidensch zijn. De nieuwe weereld / van den eersten vinder America / en by ons in 't gemeen West Indien genaamd / waar van het zuider deel byna so groot als Africa / en het noorden (noch niet in alles bekend) misschien niet kleinder dan Asia is / ligt noch geheelin 't Heidendom; ende weet weinig van Kristenen anders dan die daar uit Europa komen. Dese zijn de Spanjaarden / Portugysen / Engelschen / Franschen / Nederlanders: die hier en daar enige dier Heidenen tot het Kristendom brengen; inmers d' Engelschen leggen daar heden neerstig op toe. Ondertusschen kommen dese Europers ons van den toestand deser volkeren /

keren / wat Geloof en Godsdienst betreft / door ommegang met deselve / ten groten deele onderrighten. Maar van 't onbekende Suidland / dat na den ommetrek te gissen / (so daar geen binne-zeën zyn / misschien so groot als Europa en Asien is) maghmen wel vastelik vermoeden / dat het (van Kristus leer of volk tot noch toe onbesocht) door en door heidensch is.

§. 2. Maar tot wat einde / meugt gy seggen / dient nu dit verhaal? 't Is / mijn Leeser / my alleen daarom te doen / dat gy / siende hoe noch heden wel dzie vijf de deelen der bekende weereld heidensch zijn; daaruit oorsaak neemen sout / om te denken / dat wy van der Heidenen gevoelens en gebruik omtrent de Geesten niet genoegsaam onderreght zijn / uit alsulker volkeren boeken die niet meer in wesen zijn; en doese waren / nauwelix een tiende deel der bewoonde weereld maken konden. Daarom sal d'eenparigheid van gevoelens der Onkristenen / onder so veel verscheidenheid der selve / en afgescheidenheid van plaatsen / waar door't eene volk met het ander geen gemeenschap heeft / ja die't meerderdeel van malkanderen nooit en wisten: die sal ons / seg ik / tot bewijs moeten dienen / van't gene 't algemeen licht des verstands / na den val in den mensch overgebleven / goeds bewaard; en wat d' algemeene verdorventheid quaads heeft ingebracht. Dit sal ons dan te passe komen / wanneer wy / tot der Kristenen gevoelens gekomen zijnde / hier uit het onderscheid sien sullen / van 't gene in den grond met de gemeene waarheid bestaat / en 't gene uit d'algemeene verdorventheid daar onder vermengd is. Nu sal ik dan van 't gevoelen en 't gebruik der huidendaagsche Heidenen spreken.

§. 3. Doch dit en is niet nodig dat ik hier wijdlopig doe: want daar soude mijn boek veel te klein toe vallen: noch 't en is ook mijn voorneemen niet een historie te beschryven; maar alleen exempelen te verhalen / om te tonen wat de meest bekende volkeren van dit maaksel in hunnen schild voeren. En dit behoef ik ook al verder niet te doen: dan om te doen blyken / dat deselve / schoon van geheel anderen tijd / land en spraake; nochtans in den grond so wel met d' ouden als met malkanderen t' samen stemmen. Hier toe is my de wegh voor een groot deel gebaand van den neerstigen Carolijn; die in sijn Hedendaagsch Heidendom uit meer dan 50. schryvers heeft by een gebracht / al wat de Heidenen van onsen tijd / over gansch Asien / Afriken / en een deel van Europa / in 't stuk des Godsdienstes geloven of bedrijven: jammer! dat hy niet beleef d heeft / ons insgelyx van des nieuwen weereldts inwoonderen te berichten. Dat hadde my de merste moeite wel gespaard / sulx uit verscheidene schryften by een te saeken.

§. 4. Ondertusschen word het dienstig hier geseid / dat bast alle degenen / met welker schriften d'eerwaarde Corolinus sich beholpen heeft / en so ook daar ik my self mede sal behelpen moeten / Kristenen zijn; die der Heidenen geloof en godsdienst meest uit der selver stuksgewijse vertellingen / en 't aanschouwen hunder dienstpleginge / aangetekend hebben: en dat se dienvolgens aan ons sulken naakte noch nette kennisse van't gene se verhalen niet en geven /

geven/als van d'oude Heidenen uit menigte hunder eigene ſchrifften te halen is. Die hebben ons van hunne eigene ſaken in eigener tale geſproken: maar het hedendaagſch Heidendom word ons/ als onrijgen/ door de Kriſtenen beſchreven. Dus bevind ik datſe vaſt alle in een ſelf de voorvoordeel zijn/ aangaande 't gene ſy verhalen/ dat verſcheidene volkeren den Duivel ſelf aanbidden/ en ſich boven mate quellen/ of laten pijnigen/ om Duivels martelaars te zijn. Want ik meine dat het misverſtand ſich ſelf ontdekt in 't gene de voorſeide ſchrijver in't 7. Cap. van't 1 deel pag. 56. met deſe woorden ſeit. Trigautius getuigt van de Sineſen, dat velen onder haar den Duivel om raad vragen, of de gemeinſame geeſten, ſo ſyſe noemen, welke vele onder haar zijn. En deſe ſaak word meer goddelijk dan duivelſch onder haar gehouden. So meen ik dat het ook by alle d'anderen is/ wiennen ſulx nageeſt/ datſe reghtſtreex den Duivel aanbidden. Want ik achte/ dat die menſchen ten gronde toe onderſocht zijnde/ te kennen ſullen geven/ datſe niet en weten wat wy door den Duivel verſtaan.

§. 5. 't Is ook licht te begrijpen: dat ſy die geen eenerley verſtand met ons van God hebben/ ook dat begrijp van den Duivel niet maken konnen/ datter de Kriſtenen af hebben: want die God op ſijn kriſtens niet en kent/ die kent ook den Duivel niet. Of het is onmogelik/ dat iemant den Duivel kennende voor 't gene dat hy is/ den ſelven aanbidden ſal. Want dat d'Apoſtel van de Heidenen ſeit/ datſe hunne offerhanden aan de Duivelen doen/ 1 Kor. 10: 20. dat en is niet van den Duivel als hoof d der boſen Engelen; (gelijk Matt. 25: 41.) maar van de Daimones, daar wy ſlugs af ſpraken/ uitdrukkelik geſeid: alſo Paulus te dier plaatſe in't Grieckſch niet het woord *Diabolos*, Duivel, maar *Daimonia*, gebruikt; waar mede de Heidenen/ als voorſeid is/ ſelker ſlagh van ondergoden benoemden. Dit voorafaangemerkt hebbende/ ſo laat ons nu beſien/ wat overeenkomſte wy tuſſchen 't oud en hedendaagſch Heidendom/ aangaande hun gevoelen van de Geeſten vinden mogen. Ik beginne van Europa; van waar ik door Aſien/ en voorts na Africa omtrekkende/ eindelik na America overſteken wil.

VI. HOOFDSTUK.

Sulks blijkt voor eerſt aan d'overblijfſelen des heidendoms diemen noch heden meeſt in 't Noorden van Europa vind.

§. 1. Europa is geſeid dat buiten om/ en meeſt in 't Noorden noch enige Heidenen heeft: doch ſoo raauw en onbeſchaafd/ dat het lichtelikker te ſien is watſe doen/ dan te raden watſe geloven. Men heeft van de Lappen en Finnen 't meeſte beſcheid; ende met name van de genen/ die onder 't gebied van Sweden ſtaan: waar te neffens ook Scheffers Beſchrijvinge van 't Sweedſch Lapland/ uit de voornaamſte ſchriften getrokken/

ken / ons den meeſten dienſt ſal doen. Daarom ſal ik eerſt van deſen; en daar na van d'anderen / ſo veel my voorſtaat / berichten. Sonder alles te geloven datter van verhaald word / waar van ik de helft niet achte waar te zijn: ſo is 't nochtans gewis / dat het Heidendom by die volkeren / ſchoon onder kriſten koningen ſtaande / te weten den Deen of Sweed of Moſkovijt: echter onder den duim noch ſo veel hunder oude mukken plegen / als ſe weinig luſt of kennis tonen in het Kriſtendom. De heer Schefſer heeft het Sweeds Lapland onlanghs met ſo veel neerſtigheids / en op ſo ſekere berichtingen beſchreven / datmen op ſijn seggen ſtaat magh maken. En mitsdien dat hy d'andere Lappen beneffens de Finnen dikmaals daar mede in betrekt; ſo maghmen waarſchijnelik beſluiten / dat het by hen allen vaſt eenerlep werk is: te meer om dat het gene anderen in hunne ſchriften hebben aangeroerd / die volkeren aangaande / met het gene Schefſer van de Sweedſche Lappen ſchrijft / op een uitkomt. Ik ſal my derhalven aan hem alleen houden; hoewel niet alleen / dewijl hy alle d'anderen / die voor hem geſchreven hebben / in ſijn boek mede begrijpt: Hunne gevoelens laat ons eerſt vernemen / en daar na van hunnen Toverhandel ſpreken.

§. 2. De voorwerpſelen hunder heidenſche godsplegingen zijn in drierley ſlagh / trapswijſe onderſcheiden. De hoogſten van allen zijn Thordæn of Thoar, de Donder / Stourjunkare, en Baiwe de Son. D'eerſte by de Laplanders ook Tietemes geheeten; welken naam ſy mede aan 't geluid des Donders geven / dien ſy geloven dat in ſijn geweld is. Hy is dan hun Jupiter, by hen mede *Ajeke*, dat is Beſtevaar genaamd. Leven en geſondheid ſchrijvenſe toe aan ſijn beſtuur; en ſtellen ſelf de boſe Geeſten onder ſijn bedwang: ook ſo verre dat hy hen door den ſlagh ſijns donders dood / ſo ſy de Lappen te veel plagen; even gelijk d'oude Romeinen die waak aan Jupiter verlieten. Op den Regenboog / *ajickedange*, dat is beſtevaars boge genaamd / als op ſijnen troon geſeten / ſchiet hy ſijne donderpijlen op de duivels af / en kan hen ſomtijds met *ajekenedſchera*, beſtevaars hamer den hals en lijf te pletteren ſlaan. Dieshalven word hy ook van hen boven alle d'anderen geëerd. *Stourjunkare*, dat ſo veel als heilige Landvoogd te ſeggen is / anders ook *Stourapaſſe*, dat is / groten Heilig genaamd; is by hen de grote Pan, of in plaats van Diana, god van vee en veld / van boſch en wild / en voornamelik van de jaght: Ajekes algemeen ſtedehouder in dat bewind. Hy is dikmaals verſchenen / ſeggenſe / aan de genen die ter jaght / of uit viſſchen gingen / en joulier achtig toegetakeld / met een muſkett in de hand / hebbende vogels voeten. *Baiwe* of *Beiwe* de Son, (gelijk *paive* den dagh betekend) word by hen om 't goed dat hy op der aarde werkt / ende daarom ook des ſomers meeſt geëerd.

§. 3. De Manes der Romeinen / hier voor. 2. §. 15. gedacht / zijn der Lappen onder goden / ende by hen *Sitte* genoemd. De Zielen der doden worden by hen als maght hebbende door offerhande vereerd: hoe wel ik niet gemeld vinde / wat ſe eigentlijk daar af houden. De laaſten zijn de *Jublen*, omſwer-

ſwervende geeſten / die ſich by hopen hier en daar verſamelen / ſo ſy waanen / in de lucht over boſch en berg ſwervende. Maar ik en vinde hier ook niet aangetekend / wat goed en quaad hen van deſe geeſten / na hunne meeninge komen kan. Dan ſy houden hen in minder waarde dan de eerſt genoemden ; doende echter offerhande / waar in ſy hen iet om te eten geven. Maar geen Beeld word aan een van allen opgereght / oſte verceerd : ſelf aan Baiwe niet / om dat hy uit hem ſelve ſienbaar is : maar aan Aijeke en Stourjunkare alleen ; den eerſten van hout / den anderen van ſteen.

§. 4. Op ſulken Gelove der Heidenſche Lappen is ook hunnen Waarſeggery en Tovery gegrond. Waar van ik echter dit moet ſeggen / dat ik Scheffer leeſende / en 't gene hy uit andere ſchryvers aantrekt met ſijn eigen vergelykende / lichtelijk bemerken kan / dat het niet der Noordſcher volkeren toverye op verre na ſo breed niet is als men daaraf roept. Maar 't gene Scheffer bevonden heeft / daarin is hy wel te geloven. Ende moet ik dan vooraf met ſijne eigene woorden uit het 11. cap. ſeggen. Dat hoewel de Laplanders te deſer tijd de Magia niet ſo drok noch openbaarlik plegen als hunne voorouders deden, die meer aan deſe bygelovigheden hingen daar nu de meeſten vry af zijn, 't land van deſe wichelarijen geſuiverd zijnde, t'ſedert dat de koning van Sweden op moeijelike ſtraffe verboden heeft, enige beſweeringen te gebruiken : niet te min iſſer noch al een groot getal der genen die ſich daar in oefenen, en daar aan houden. En ſo iemant na de reden vraagt : het is om dat ſich de Laplanders allegaar inbeelden, dat de Toverye voor hen van onvermijdelike noodſakelikheid is, om de lagen en quellingen hunder vyanden te vermijden. Hy ſeit verder / datſe ſelf ſcholen daar toe houden / daar ſy hunne kinderen de Toverkunſt doen leeren : en 't gene noch wonderliker ſchijnt / denſelven hunne boſe geeſten / daar ſy dienſt van hadden / op hun ſterven by teſtamente overlaten / om die van hunne vyanden door deſelve te verwinnen.

§. 5. Hunne kunſten dieſe door middel hunner Goden en Geeſten waanen te doen / zijn of om door Wichelarije iet te weten / of om door Toverije iet te doen. Het eerſte word door een ding dat ſy kannus noemen / ende na eenen trommel gelijk / in 't werk geſtelt. Die moet van ſeker hout / en wel meer van birken gemaakt zijn. Het vel daar over geſpannen / veelſins met karacters geſchilderd / met ene verwe uit de ſchors van elſenhout gemaakt. Met enen hamer van enen vinger lang daar op geklopt / letmen op een boſch blikken ringen daar op geplaatſt / dat na de reghter of ſlinker zyde verſpringt : het eerſte belooft geluk / het ander dreigt ongeluk. Of de tovertrommel / anders gebruikt / geeft den ſtaat en het doen des afweſenden te verſtaan / al ware 't ook honderden van mijlen verre. De wichelaar valt / na 't roeren van de trommel / in onmaght / ende ligt voor dood onroerelik ter aarde : kort of lang / na dat hy verre van daar is / na wien gevraagd word. Opſtaande ſeit hy dan / 't gene men gelooft alſo te zijn.

§. 6. Hun-

§. 6. Hunne Toverplegingen worden door geen eenerhande middelen verrigt. Het eerste is een riem met drie knopen / aan 't zeevarend volk te koop / om wind te maken. D'eerste knoop los gemaakt / sal weinig / de tweede veel / de derde al te veel winds uitgeven. De Heensche Lappen in Finmark drijven dese neering meest: also sy aan de Zee palende / daar toe de gelegentheid gereeder hebben. Het ander verhaalt Scheffer op die wijse / dat hy met een te verstaan geeft / hoe weinig dat hy self daar van gelooft. Te weten / lodene pookjes ontrent eenen vinger lang: welke met het punt vooruitgesteken na de plaats daar hy is diense quaad doen willen / denselven sware siekten en pijnlike quellingen toebrengen. Een sak vol vliegen / voor duivels gehouden / en telken dagh een daaruit gelaten / om den vyand te plagen / is een ander gebruik / dat niet al te wel bekend is. Eindelik de tyre een kleine bol / als ene neut op schere wijse gemaakt / heeft het self de gebruik.

§. 7. Genoegh van de Lappen: nu sal ik van d'anderen ook een weinig melden. Van de wilde Veen is by Litgow te vinden / datse / ter behoudenisse van hen self en van hun vee / de Maan aanbidden; gebruikende onder anderen dese woorden / Laat ons so gesond als gy ons vind. Waar uit ik besluite / datse iet van 't Heidendom hebben / 't welk enige kragt der Godheid in den invloed van de Sterren stelt: so nochtans / dat dese de volle magt van dat bewind aan deselve niet toeschrijven; als uit sulken stijl van bidden blijkt.

§. 8. Van een heidensch overblijfsel by de Samogyten / tusschen Littouwen en Lijsland geseten / word mede getuigd / datse grote eere aan de Son en Maan / Vuur / Donder / Bosschen / en seer hoge Bomen doen: een bewijs / datse boven dien sulke Dæmons in de lucht en op der aarde geloven. Maar hoe weinig staats by sulk volk op die Dondergoden / of Luchtgeesten gemaakt word / geeft Olaus Magnus te kennen / wanneer hy van enige Noordsche volkeren getuigt: hoe sy niet alleenlijk hunne Goden helpen strijden tegens hunne vyanden / den donder met groote hamers nabootsende; maar self ook wel bestrijden / door pijlen en ander krijgstuigh in de lucht op te schieten. In Littouwen vindmen plaatsen / daar 't volk enen huisgod / *Dinstipan*, dat is / Rook- of Schoorsteen voogd, aanbid.

§. 9. De Kerremissische Tarters geloven datter Plaaggeesten zijn / so Olearius bevonden heeft; die de menschen in dit leven / (want het ander leven gelovense niet) veelsins beanstigen en beledigen komen / sose willen: 't welk voor te komen of af te weeren / sy deselve met offerhande aan de rivieren vereeren. Sy aanbidden ook / seit hy / de Son en Maan: dewijle sy bemerken dat door derselver werkinge het land veel goeds geniet. Maar van deser volkeren tovergebaar vind ik niet merkwaardigs aangetekend.

§. 10. D'Yslanders komen met de Lappen en Finnen nader over een. 't Meeste dat wy daar af weten is 't gene Olef Kenius daar van schrijft. Sy erkennen mede sulke huisgeesten / die hen 's nachts wekken om te

gaan

gaan visschen: achtende dat niemand goede vangst sal hebben / die van sulk een niet gewerkt / evenwel soude bestaan te visschen. Ditmarus Blefkenius in den jare 1663. van daar na Portugal gevaren / hadde self van een Jonas / so hy schrijft / een netsdoek met drie knopen ontfangen / om by gebrek van wind op zee los te maken. Die knopen plegen sy onder 't prevelen van enige woorden daarin te doen. Voorts geven sy mede voor / datse magtig zijn / schoon aan land blijvende / de schepen in zee te doen voortgaan of te beletten. Doch ik sal dien doek met de knopen noch wat by my houden / om hierna te sien / hoese los te maken zijn: ik sal ook die schepen so lang in zee laten / tot dat ik sie / wie deselve / wanneer se stil liggen / sal doen voortgaan; of wanneer se voortgaan / te rugge houden sal. Thans valt dan in Europa voor ons niet meer te doen.

VII. HOOFDSTUK.

By de meeste volkeren van Asien vindmen al de selfde gevoelens.

§. 1. Door geheel Asiën / so verre als 't ons bekend is / vindmen beschaafder volkeren dan de noorder Europeërs zijn. De Sinesen en Japanders / de Siammers en Peguanen / mitsgaders de volkeren in dat Indien dat van ouds bekend was / en van Bengale westwaart tot aan Gusuratte streckt / gaan d'anderen te boven; en die van Sina aldermeest. Sulke moeten 't zijn / die ons in 't verstand van hun gevoelen brengen sullen / en eenigsins reden geven van hun bedrijf. Men salse allegaar / wanneer ter op aan komt / als uit eenen monde horen belijden / datter eigentlik maar een opperst godlik wesen is / welx kraght sich over alles is uitstrekkende. Ondertusschen / de verscheidene voorwerpselen en uitwerkselen der godlike bestieringe bemerkende; hebben sy (gelijk voor van d'ouden gemeld is) 't bewind des weereldts / tusschen twee Hoofdgoden / en veel meer Ondergoden / hemelsche en aardsche Geesten / verdeeld.

§. 2. Dus sietmen de Japanders aan Chaka en Amida het opperbewind van alles; maar 't besonder bestuur des Hemel aan Tankonida, Benjamonda, Homokanda, Zojola, Pipi en Jisus vertrouwen; welke laatste de zielen der verstorvenen na den hemel voert. Onder de Sinesen is de voornaamste secte der genen die den groten heilig Konfut volgen. Dese (seit Carolyn met de woorden van Trigaut) erkend en aanbid maar eenen God; van welken sy gelooft, dat hy alle dese benedenste dingen onderhoud en regeert. Sy eeren ook enige Geesten; maar met minder eere, ende schryven hen so groten heerschappye niet toe. Sy dalen voorgaans in hunne gedachten van God tot de Ondergoden / en van dese tot de Geesten; mitsdien dat d'opperste God den Hemel door *Laocon Trautei*, dat is den Bevelhebber des groten Gods; en de onderste weereld door Cansay

regeert. Voorts dat deſe Canſay drie Geeſten/ Tanquam, Teiquam en Tſuiquam, onder ſich heeft: welker eerſte in de Lucht/ de tweede op der Aarde/ de derde op de Zee regeert. Onder de mindere Goden/ een groot getal uitmakende/ tellen ſy mede de vinders der konſten; ende beſonderlik Sichia, Quanina en Neoma; eenen god/ en twee godinnen. Onder de Tartes zijn die van Samarkand/ die de rijken van den Mogol beſluiten/ de wett van Mahomet toegedaan. Maar by d'anderen/ en beſonder die van Aluche (welk ryk nu over dat van Sina heerſcht) word ingelijks geloofd/ dat de Godheid onder twee verdeeld is; den eenen des Hemels/ en den anderen der Aarde: maar ſetten den eerſten ſo hoog/ en den tweeden ſo laeg/ datſe in der daad maar eenen God erkennen.

§. 3. De Peguanen ſtellen eenen opperſten God/ Duma, die goed is/ en enen tweeden die quaad is: en daarom by de Kriſtenen voor den Duivel gehouden word. Voorts gelovenſe mede: dat van vele goden elk het ſijne waarneemt: onder welken de voornaamſten zijn/ Korko Vitas, de oudſte/ van wien alle d'anderen afhangen; Oiſima, die de beweeger van alles is; Apalita, die de heilige reiſigers geleid; en Fotoko, die by Duma hun voorbidder/ en meeſt voor der verſtorvenen ſielen is/ die in 't duiſter hol van 't Rookhuis verweſen zijn. De Siammers erkennen eenen God/ die met vele mindere Goden in den Hemel woont; onder welken ſy mede d'overledenen ſtellen/ die hunne wetgevers geweeſt zijn.

§. 4. Onder de Javanen/ op welker bodem de hoofdplaatſe der Nederlandſche Maatſchappy van Indien/ de ſtad Batavia leit/ zijnder die de verhuiſinge der zielen geloven. Ingelijks de Zingalers op Ceilon/ eeren beneffens de 4. Goden/ onder welke 't geheel beſtier des weereldts verdeeld zy/ ook de ſielen der verſtorvenen/ die op aarde loffelik geleeft hebben. Beide geven ſy alſo te kennen/ datſe mede Daimonas erkennen. De Javaanſche komen goed of quaad; maar de Zingaalſche niet dan quaad zijn.

§. 5. De volkeren in de landen benoorden de kaap van Komoryn gelegen/ en ſich tot aan 't gebied van den Mogol toe ſtrekkende/ ſchoon by ſter verſcheiden/ komen echter daarin mede overeen/ datter een opperſte Godheid is; het zy datſe hem Wiſtnow of Eſwara noemen: doch dis de weereld niet dan door Ondergoden regeert/ daar Bramma, ſchepper en beſtierder van alles/ 't hoofd van zy. Of dat deſe drie van Tſchekti, den eenigſten en allerhoogſten God afhangen: want alles onderſocht ſalmen bevinden/ dat dit onderſcheid niet ſo ſeer in de ſaak als in de namen leit. Maar Bramma meineuſe dat aan Indre of Dewendre 't hoogſt gefagh over de acht oppervoogden van de boven-weereld geeft: welke hoger dan de Aarde/ ende nochtans beneden Brammalocon, de woonplaats van Bramma/ geplaatſt zijn; in welker ſeven de zielen der menſchen die wel geleeft hebben/ en in d'achtſte die van de verdoemden/ na den dood ontfangen werden. Van die Goden gelovenſe/ datſe eenigſins mede menſchelijker wijſe geteeld/ en getrouwd zijn; ende wel in lichamelike gedaante op der Aarde verſchijnen; en dat ſich Wiſtnow ſelf wel

op

op tienerleije wijse vertoond heeft: gelijk Rogerius uit den mond van enen der Bzammes selve verhaalt.

§. 6. Komtmen verder noordwaarts aan / in de koningrijken van Gusuratte of Cambaje / Decan en Bengale / onder den Mogol: schoonmen onder hen vier voornaame sekten vind / (anders woydender meer dan 80. geteld) welker eene Cheuravek genaamd nalvelt enigen God gelooft; nochtans sullense alle eenen boven al belijden / van wien al't ander hangt. Selfdese en laten niet eenen Tiel Tenker, hunnen groten heilig / aan te bidden: also te kennen gevende / dat de menschen lichter God met den monde lochenen / als met sijn hert ontkennen kan. De sekte Samaraët, stelt drie Goden onder den opperssten / Permiseërs: welker elk sijn deel in't bestuur des weerelds heeft. Brama seggense dat de maght over alle Zielen heeft; en deselve aan menschen en beesten uitdeelt / so als hy wil. Bassiuna leert den menschen Permiseërs geboden, en versogt den gehoorsamen alles in dit leven. Mais heeft de maght over den dood / en om de menschen na aflijvigheid voor Permiseërs gericht te stellen; die hunne sielen na verdienste in de lichamen van Mensch en Beest doet varen / om in seker Vagevuur ontsondigd te werden. De Jentiven in't Koningrijk Golconda geloven mede eenen God / die van ouds af geweest sy, doch naderhand enige Halfgoden (gelijk de Oudroomsche *Semidei*) uit de menschen tot sich genomen hebbe.

§. 7. De oude Persianen / sedert de Mahometische overheerschinge noch overgebleven / moeten hier mede niet vergeten zijn. Enigen derselven zijn in Persien gebleven / welker sich een goed deel openlik in de hoofdstad Ispahan verhoud. Andere zijn na Indien geweken / en maken insonderheid in't koningrijk van Gusuratte een groot getal. 't Gelove deser menschen sal ik hier met de woorden van Carolyn / so als hy't uit De Laat / Varenius en Twist getrokken heeft / beschrijven. „ Sy geloven / datter een God is / die over al tegenwoordig is / en alles na sijn „ welbehagen regeert; sonder dat hy iemants hulpe van noden heeft: „ maar dat hy seven dienaars benessens hem heeft / alle bynа van gelijke waardigheid / die ieder eene bedieninge in den hemel hebben / daar sy „ rekenschap van geven moeten. D'eerste Hamalda, die de menschen regeert / en tot goed doen houd; de twede Baman, die de voogdy over „ de beesten heeft / en de wateren van de Zee. De derde / Ardi Beit, bewaart het vuur / en verhindert mede / dat het niet en werde uitgebluscht. „ Sariwaar, de vierde / heeft de metalen en bergwerken onder sijn gewelt. De vijfde / Espendaar siet op het land toe / dat het niet vuil noch „ wild en ligge. Arendaar sorgt voor't water / datter geen vuiligheid „ ingeworpen werde. De laatste is Ammadaat, die't gebied over bomen / vrughten en kruiden heeft. Dese zijn altemaal maar opsienders en regeerders: sonder dat het in hun vermogen staat iet te doden; „ veel min het leven daaraan te geven. Want sy zijn alleenlik gesteld / „ om aan den opperssten God rekenschap te geven / en den genen die iet onder „ sijne bewaringe staande verongelijkt of geschonden heeft te verklagen.

„ §. 8. Behalven dese 7. zijnder noch 26. mindere dienaars / die elk „ hunne besondere bedieninge hebben. Sorach is van desen d'eerste ge„ naamd: die de zielen uit den lichame gescheiden ten eersten voor de „ Regters brengt / welke Meër, Resna en Saros zijn. De vierde is Be„ ram Carrasedaats; die d'oorlogen na sijnen wenk bestiert. De vijf de is „ de Son. Anoa de seste / die over 't water gebied. Ader de sevende / „ over 't sonne. Maho de achtste / is en regeert in de Maan. Tiera de „ negende / dat is de regen. Gos regeert en bewaart het vee / maar en „ is niet in het vee. Tarwardy sorgt voor de zielen die in den hemel zijn. „ Aram geest der weereld vreugde / verdrijvende allen druk en ongenoegd. „ Goada bestiert den wind; maar en is de wind selve niet. Dien onder„ wijst hen in de wetten / ende geest genegentheid om deselve te onderhouden. „ Appersonk geest rijkdom: Astaat verstand en memorie. Assaman staat „ over de koopmanschap. Gymninaat regeert de Aarde. Marisipant is de „ Goedheid / welke hy allen mededeelt die hunne ogen op hem slaan. Ar„ mira is voogd van 't geld. Hoëm is oorsaak dat de vrouwe swanger word / „ en die ook de vrught het leven geest? Dimnia en Base zijn in 't algemeen „ gesteld tot hulpe van die hen van noden heest. De drie laatsten / Besad„ deer, Defemeer en Defyn staan ten dienste van God / en zijn dadelik gereed „ om te doen wat hy gebied. Dit zijn de namen van die 26. Onderdie„ naars / die sy met enen tytel van *Gessio*, dat is Heilig, verseren. Van dese „ heilige dienaars geloven de Persiaansche Heidenen / datse maght hebben „ over al 't gene waar over sy als gebieders gesteld zijn: waarom sy desel„ ook aanbidden / met betrouwen / datse als hunne voorsprake by God / „ alles van hem tot hunnen goede verwerven sullen.

§. 9. Dus verre van de Goden: nu volgt dat wy van de Geesten spreken. Doch desen aangaande is uit de schrifren / buiten Sina en de landen van Indien herwaarts aan gelegen / niet veel te vernemen. Van de Japanders vind ik alleenlik gemeld / dat sy niet verre van Ozakka enen God of Geest Tiedebaik eeren / op dat hy hen geen quaad en doe. Van enen anderen / Gokis genaamd / geloven se / dat hy somtijds in menschelike gestalte verschijnt / om hunne sonden te straffen. Voor de stad Meaco word een ander Geest / welken de Kristenen den Koning der Duivelen noemen / in een verbaarlik beeld geëerd. Geen godshuis, seit de schrijver / word in Japan gevonden, dat so veel besocht word, noch met so veel geschenken verrijkt, waarmede sy hunne sonden meinen af te kopen.

§. 10. Van de Sinesen hebben Martinius / Kircher en Trigaut / alle drie Jesuwyten / breed genoeg geschreven; ende nochtans van dese stoffe weinig aangetekend. Echter kunnen uit de dienstplegingen / die sy in dat volk bemerkt hebben / genoegsaam besluiten / dat sy mede Geesten geloven. Doch daar van hier na. De Siammers vereeren mede / (hoewel tegen veeler leeraren gevoelen) den eenen en anderen bosen God: om 't quaad waar af sy God geen oorsaak maken willen / daar door af te weeren. Ook word hen nagegeven / dat se elken menschе twee Geesten / enen goeden en

quaden /

quaden / toepaſſen: welker eerſte hen ten goede / d'ander ten quade leid.

§. 11. Maar 't meeſte datmen ons uit die landen van de Geeſten berigt / komt ons van de kuſt van Coromandel. Dat heeft ons Carolyn uit Rogerius dus op een ſtelt. „ Sy geloven / datter goede en quade Geeſten dat is / „ Engelen en Duivelen zyn. D' Engelen noemenſe Deweta, en de Duivelen Ratsjasja: zynde beide na hun gevoelen van menſchen voortgebragt. „ Kaſſiopa, der beider vader / is hun eerſte Bramine, dat is Prieſter en Leeraar geweeſt. Van twee vrouwen / die hy hadde / wordt Diti voor de „ Moeder der Dewetaas, en Aditi der Ratsjasjaas geacht.

„ §. 12. De Dewetaas worden in twee ſoorten onderſcheiden; want de „ menſchen die na hun overlyden na eene der onderhemelſche gelukſalige „ weereiden gaan / worden mede Dewetaas genoemd. Doch hun verblyf „ is daar voor eewig niet; maar moeten na verloop van eenigen tyd weder„ om ter weereld komen / en andermaal geboren worden. Maar andere „ Dewetaas in groten getale ſcheiden nimmer daar van daan. Onder deſen „ zyn de Zonne / Maan en Sterren / welken ſy alle ziel en leven toeſchryven.

„ §. 13. De Ratsjasjaas zyn mede tweederley. Sommige der ſelven zyn „ boſe menſchen geweeſt; ende om hunner ſonden wille verweſen om door „ de weereld te ſwerven. Deſe lyden groten honger en dorſt / niet konnende anders iet genieten dan hen de menſchen geven; by welken ſy ook wel „ in menſchelike gedaante aalmiſſen komen bidden. Doch deſe en konnen geen quaad doen. Maar behalven hen iſſer noch een ander ſlagh van „ Duivels en Ratsjasjaas, eigentlik ſo genaamd / die kinderen van Aditi, en „ ſeer boosaardig zyn. Deſe hebben magt om den menſchen quaad te doen; „ ja doen ook wel den Engelen of Dewetaas groten oniuſt aan. Deſelve „ zyn op alle plaatſen te vinden / behalven in de plaats van Brama, en in „ den Hemel. Sy ſchryven hen grote / ſelſame en ſtinkende lichamen toe; „ ſeggen mede / datſe mannen en wyven zyn / kinderen teelen en ſterven.

§. 14. Dit van de Dæmones der Aſiaanſche Heidenen; wy ſullender ook Heroës vinden. En dat ſo veel te lichter / alſo de meeſten Pytagoriſten zyn / die de μετεμψύχωσις, Ziel-wiſſeling geloven. „ Want de tegenwoordige Heidenen (ſeit Baldeus in ſyn boek van d' Afgoderye der Oostindiſche Heidenen) daar in het leven der Menſchen gelukkiger achten dan „ der Beeſten; dat den Menſch een Lichaam is gegeven / waar door de „ Ziele hare werkinge uiten kan. Maar ſy en ſullen niet toeſtaan / dat een „ Menſch edelder zy dan een Beeſt; of dat hy voortreffelikker Ziele hebbe. „ En ſomen de reden vraagt / waarom dan de Beeſten geen reden voeren; „ ſo antwoorden ſe / om datſe geen lichamen en hebben / die bequaam zyn „ om de hoedanigheden der Ziele voort te brengen. By voorbeeld: een ſtom „ menſche kan ſeer wyſ zyn: evenwel een bequaam ſpraak-lid ontbeerlik „ hem: iemant kan veel weten en grote kennis hebben; ondertuſſchen kan „ hy deſelve niet uiten / gelyk ook de kinderen. Die dit leeſt ſal ſich over 't volgende min verwonderen.

§. 15. Van

§. 15. Van de Japanders valt in deſen niet veel ſekers te ſeggen: alſo de Jeſuwyten ons der ſelver gevoelens meldende / geen eenerleye onderwindinge daar van hebben. Het blijkt evenwel datter by dat volk dryederhande gevoelen van des menſchen Ziel / en van haar weſen is. Het eerſte / dat de menſche geene Ziel / anders dan de Beeſten heeft: het ander / dat hy ene heeft; maar ſterflik: het derde / dat de Ziel onſterflik is. Deſe geloven dan met een de Metempſychoſis, in dier voege / dat de Ziel uit het een lichaam in 't ander / 't zy van Man of Vrouw / varende; door de t'ſamenvoeginge der Sonne met de Maan en andere Sterren / als dan zijnde / daar toe bepaald word.

§ 16. De Sineſen zijn al mede Pytagoriſten. Sulx getuigt Martinius van ene ſekte duidelik / wanneer hy ſeit. *Cheikiao* is ene ſecte, welke d'onſen houden dat de eerſte na Chriſtus geboorte in Sina is ingevoerd. Sy gelove van de Ziel wiſſeling; welke tweederley is, inwendig en uitwendig. Deſe eeren de Beelden, en geloven dat de Ziele na den dood, tot ſtraffe der ſonden, van 't een in 't ander lichaam verhuiſt. Derhalven onthouden ſy ſich in 't eten van al wat leven heeft. Het ſelf de word van Trigaut beveſtigd: verhalende / hoe d'ouders ſich van hunne kinderen / 't getal der ſelven hen te overlaſtig werdende / ontſlaan / door hen te doden: niet voorgeven / dat ſe dus doende de ſelven in beteren ſtaat overbrengen; dewijle ſy armelik gehouden / daar door gelegentheid krijgen / om in een ander lichaam / dat beter behuſd zy / over te gaan. 't Self de gevoelen beweſen de Peguanen / wanneer ſe by de begrafeniſſe van den Kolym, dat is Oppermeeſter (ſo Pinto verhaalt) vele vogels en viſſchen / te voren opgeſloten / los lieten; om dat ſe geloof den / dat daar zielen van menſchen in waren / die den Kolym hun geſelſchap op den wegh na 't ander leven leenen moeſten.

§. 17. Voorder lees ik by Carolijn / 't gene hy uit Artus in de Weereldſpiegel aangetekend heeft / „ dat hunne wijſen voor de geen die uit „ dit leven ſcheiden dryederleye plaatſen verſierd hebben. Nachak ene „ plaatſe der pynigingе: Scuum ene plaatſe van vermaak / gelijk „ Mahomets Paradijs: en Miba of Nibam; welk woord betekend „ ene ganſche verdoving van 't weſen / en ene volle vernietinge van „ lijf en Ziele. In de twee eerſte plaatſen verblyven de lichamen ſo „ lange / of ſy konnen ſo dikwijls daar uit in de weereld / door verſchei„ dene nieuwe geboorten en verhuiſingen in andere lichamen; tot dat ſe „ verdiend hebben in Nibam te komen / dat is / t'eenemaal vernietigd te „ worden. Anders luid de oorde / die Le Blanq uit den mond van enen Fran„ ciſcaner Monnik verhaalt: ſeggende / dat ſe geloof den / dat de menſchen „ in 't einde Goden wierden; na dat ſe door de lichamen van allerhan„ de beeſten / vogelen en viſſchen doorgegaan waren: en dat de ſielen / na „ verloop van vele eeuwen in ſekere plaatſen daar toegeſchikt / wel ge„ ſuiverd / en tot verſcheidene malen in de nieuwe weerelden wedergekeerd „ zijnde / eindelik ten deele in 't Paradys / ten deele in de Helle geplaatſt / „ en d'andere tot niet gebraght werden.

§. 18. Wat

§. 18. Wat die van Siam deſen aangaande geloven / wil ik lieſſt met de woorden der Franſche Jeſuwijten ſeggen / uit hunne reiſe na Siam / in de jaren 1685. en 1686. gedaan: alſo hun berigt het allerjongſte / en by ieder een voor geloof weerdig aangenomen is. Dit is 't dan datter Tachard af ſchrijft. pag. 290/291. Amſterdamſchen druks. De Metempſychoſis (Zielwisſeling) is een van de Hoofdſtukken huns geloofs: inwoegen dat des menſchen leven met geduurige zielverhuiſſingen word voorgebraght / tot dat hy ſich geheiligd hebbe / of verdiend een God te weſen. Sy ſtaan toe datter Geeſten zijn: maar deſe Geeſten zijn niet anders dan Zielen / die altijd enig lichaam beſielen / ter tijd toe datſe tot de Heiligheid of Godheid geraken. D'Engelen zijn lichamelik / en als man en wijf onderſcheiden / bequaam om ſonen en dochters te gewinnen. Deſe Engelen worden nooit Heiligen of Goden: dan ſy hebben ſleghs geduriglik voor de behoudeniſſe der menſchen / en 't beſtuur des weereldts te waken. Sy verdeelen ſe in ſeven oppers of heilige heerſchappijen: welker eene volmaakter en voortreffeliker is dan d'andere / ende elk in enen ſonderlingen Hemel geplaatſt zijn. Jeder deel des weereldts heeft eenen deſer Engelen / die opſigt heeft over 't gene dat daarin geſchied. Sy eigenen ſe ook aan de Geſternten toe / aan de Aarde / aan Steden / Bergen / Boſſchen; ſelf aan den Wind en Regen. en mitsdien datſe geloven / dat deſe Engelen der menſchen wijſe van leven onophoudelik in acht nemen; en alſo getuigen van hunne daden zijn / om de geenen te beloonen die lof verdiend hebben / na vereiſch der verdienſten van hunnen God: ſo begeven ſy ſich in tijde van nood en ſwarigheid / niet tot hunnen God / maar tot deſe Engelen / deſelve ook dankende voor de genade die ſy geloven van hen ontfangen te hebben.

§. 19. Sy en weten van geen andere Duivelen dan de Zielen der boſe menſchen: welke uit de helle komende / daar ſe gehouden wierden; eenen tijd lang door de weereld dolen / en den menſchen alle quaad doen datſe konnen. Sy ſtellen de kinderkens / die dood ter weereld komen / mede onder deſe ongeluklige Geeſten: als ook de vrouwen die in de kraam ſterben / die in enen kamp geſtorven / of aan enig ander mis bedrijf van deſen aart ſchuldig zijn.

§. 20. By de Heidenſche Javanen word de Metempſychoſis mede geloofd. Die van Sumatra zijn van 't ſelf de verſtand. De Malabaren / en die aan de kuſt van Koromandel wonen / beneffens alle de Benjanen in de landen van Indien herwaarts aan komen in geen ſtuk huns geloofs beter over een. So is 't gevoelen van de meeſte Bramines, te weten die tot geen der beide ſekten / Schaäwakka of Paſenda behoren / dat de Zielen der menſchen onſterflik zijn: welker ſommige na afſlijvigheid / om hunner ſonden wille / Duivelen worden: en ten einde des tijds hunner ſtraffinge door de lucht ſweven moeten / en daar by ſo groten honger lijden / datſe nict een eenig gräſſen uit der aarde trekken mogen; noch iet anders genieten / dan ſy van de menſchen ten aalmis ontfangē. Doch daar af is ſlus aangaande de Ratsjatsjaas al iet geſeid

§. 21. En als 't al / wat ons van deſer Heidenen gevoelens voor als noch

tot verright is toe gekomen/ by malkanderen gebraght word ſo bevindmen de gronden en oorſaken hunner bygelovigheden ſeer verſchelden. Dit kan ik/ als een beſluit uit al't voorſeide getrokken/ alderbeſt met Caroljus woorden vertonen. Enigen houden de zielen voor ſterflik/ anderen onſterflik. Sommige „ ſtellen de verhuiſinge der zielen vaſt/ ſommige niet. En dieſe vaſt ſtellen/ hoe „ verſchillende van malkanderen? Dese gelooft/ dat de ziele verhuiſt in 't „ eerſte lichaam dat haer ontmoet/ als de Javanen: gene gelooft/ dat ſe „ in ſulken lichaam verhuiſt alsſe door goed of quaad doen verdiend heeft; „ gelijk de Benjanen. Enige willen/ dat ſe maar eens verhuiſen; andere ſeggen/ dziemaal; andere meermaals. Sommige dzijven de verhuſinge alleenlik in menſchen/ ook ſelfs vreemde lingen; andere/ in menſchen en „ beeſten; anderen alleenlik in de wijſſes van menſchen en beeſten/ gelijk de „ Chearawachs. Andere geloven noch anders. Kort/ het is hier byna: ſo „ veel hoofden/ ſo veel ſinnen: ſo veel menſchen/ ſo veel gevoelens.

VIII. HOOFDSTUK.

De verſcheidene Toverplegingen by die volkeren gebruikelik zijn daar uit ook ontſtaan.

§. 1. DEwijlmen doorgaans Toverye noemt/ het gene men gelooft dat door Duivels hulp word uitgewerkt: ſo en han ik niet anders oordeelen/ of het is aan 't ſelf de voorvoordeel/ dat ik hier voor ontrent den ſo genaamden Duivel-dienſt heb aangemerkt/ toe te ſchrijven; datmen enige menſchen Toveraars en Tovereſſen noemt/ die het misſchien niet en zijn: want watſe waarlik zijn/ is het gene dat hier na eerſt onderſocht ſal worden. Ik wil hier nu ſleghs seggen/ datmen die Heidenen aan geen Toverye ſchuldig houden moet/ uit dien hoof de dat de ſchrijvers/ derſelven ſeden meldende/ dikmaals Toveraars en Tovereſſen daar in benoemen: waar voor ik bemerke datſe doorgaans de gene zijn houdende/ die als Prieſters en Prieſterinnen/ of mindere aanpteaaren/ ontrent hunne offerplegingen beſig zijn. Maar wat ons van hun doen ſelf voorkomt/ het gene hunne gemeenſchap met de mindere Goden of Geeſten/ goeden en quaden/ betreft; dat maghmen alles tot dit eene hoofdſtuk wel betrekken.

§. 2. De eerbiedigheid/ die 't volk doorgaans tot de Zonne/ Maan en Sterren heeft/ is maghtig om de Daghverkieſinge onder hen te veſtigen. Want ook Pieter van den Broek heeft aan gemerkt/ van de Benjanen in Narſinga ſpreekende/ dat/ ſo veel als de quade en goede uren aangaat, ſy deſelve uit den loop der Sterren oordeelen waar op ſy ſeer naaw achtinge geven. In Sina (ſeit Trigaut lib 1. cap. 9.) is geen bygelovig gebruik ſo gemeen, als 't waarnemen der Feeſt- en Werkedagen, om al hun doen na regels van den tijd te ſchikken. Tot dien einde word jaarlix twederley Almanak gedrukt, die uit 's Konings naam van ſijne ſterrekykers gemaakt is. Daar van word dit bedrogh te meer voor waarheid aangenomen. Daar in teikenen ſy, wat hen op elken dagh te doen of te laten; of tot wat ure 't gene tuſſchen beiden voorvalt te verſchuiven zy.

§. 3. Die

§. 3. Dit schrijvende bevinde ik / dat Carolyn het verhaal van Trigaut in 't vervolg bequamelik aldus behoort heeft. „ Behalven dese zijnder noch „ andere boeken / hier noch nauwer af handelende / en sodanige meesters / „ die nergens anders hun onderhoud af trekken / als met voorschrijven van „ goede dagen en uren / aan de genen die hen daarom raad vragen; waar- „ in sy den luiden voor een klein geld dienen. En aan dese voorseggingen uit „ dagen en uren houdense sich so vast / datse den aanhang van een gewigh- „ tig werk / of s'ware reise dikwils langen tijd uitstellen; om immers dien „ gelukkigen dagh of ure daar toe waar te nemen. En hoewel het dikwijls „ geschied / dat op den gelukkigen dagh of ure een s'ware regen valt / of de „ wind fell en tegen is: so sullense evenwel niet laten / hun werk of „ reise op dien tijd te beginnen; al soudense maar vier treden doen / of om „ een huis te grondvesten / maar twee voeten aarde graven. So dedense / als geseid / die by ouds Astrologi Mathematici genaamd zijn.

„ §. 4. Een minderen blijk plegense in 't waarnemen en aantekenen van „ den tijd der geboorte: om daar uit den ganschen loop huns levens te voor- „ seggen. Dit zijn de *Genethliaci* dat is Geboorteleesers der ouden / van wel- „ ken hier voor 3. §. 4. al enige meldinge is gedaan. Ook zijnder veel an- „ dere Waarseggers / die sich vermete / uit de sterren / uit de aangesigh- „ ten / uit de handen / uit dromen / woorden; ja uit iemants sitten en staan „ iets toekomende te voorseggen: en in grote achtinge by de menschen zijn.

§. 5. 't Gene van der Sinesen Daghverkiesinge geseid is / verklaart Ro- „ gerius / dat ook nevens andere volkeren insonderheid plaats heeft op de „ kust van Coromandel. Want daar zijn diergelijke Almanakken mede in „ gebruik / die sy Paniangam noemen. Dese seit hy ook tweederley te zijn: „ waar van hy eenen ten vollen stelt; met alles wat op ieder uur van elken „ dagh in de welke te laten of te doen / gelukkig of ongelukkig zy. Tot een „ proefje zy dit van den Sondagh van ure op ure gesteld; welker dertig tus- „ schen Sonnen op- en ondergang by hen gesteld worden.

1. Goed tot alle saken van praat en raad.
2. Iets om voordeel by der hand genomen, sal seer wel gelukken.
3. Sal niet gelukken.
4. Die iet goeds meint te bekomen, 't sal hem missen en voor den vyand zijn.
5. Koopmanschap met voordeel te doen.
6. Goed feest houden; of iet ter hand genomen, dat vreugd of leesinge raakt.
7. Handel met vrouwen sal na wensch uitvallen.
8. Koopmanschap sonder winst.
9. Even eens als op de seste ure.
10. Geen voornemen sal wel gelukken.
11. Geneesdrank, of iet voor vermaak ingenomen, sal niet wel bestaan.
12. Die overwinninge beoogt, sal geluk hebben.
13. Goed koeijen en andere beesten te kopen.
14. Goed iemant in dienst te nemen.
15. Kwaad in een nieuw huis te trekken, of iemant te besoeken.

16. Goed, huiſen, dorpen of ſteden te beginnen.
17. Geen goed reiſen.
18. Goed grote te beſoeken.
19. Goed beelden ter eere van Pagoden te maken.
20. Kwaad iet by der hand te nemen.
21. Niets te winnen.
22. Die enen ſlagh ter hand neemt, ſal dien verlieſen.
23. Goed vriendſchap te ſoeken.
24. Goed vechten.
25. Goed met iemant raad te pſegen.
26. Koopmanſchap ſonder winſt.
27. Die ene vrouwe bekent ſal een kind gewinnen.
28. Al wat iemant ter hand neemt, ſal gelukken.
29. Sal niet gelukken.
30. Goed planten.

„ 's Nachts wil 't mede ſo gaan / van uur tot uur.
„ En op deſe wyſe zijn voorts alle de dagen en nachten door de ganſche
„ week verdeeld.

§. 6. Deſe Bygelovigheid gaat ſo verre/datſe de konſte ſelf/ in ſich vry en deugdelijk/bevlekt. Want ſo als D'Aviti uit Oſorius verhaalt/vindmen by de Malbaaren in 't gebruikt/dat ſy 't jaar beginnen in September; maar den eerſten dagh en ure door bygelovige waaarneminge betekenen. Die boven den ouderdom van 5. jaren zijn, bedekken op dien dagh hun aangeſight en ogen, om geen ding te konnen ſien. Daarop geleid door kinderen in d'Afgodstempelen, ſullen ſich aanſtonds ontdekken, en op 't gene reght tegen over ſtaat ſchielik hunne ogen werpen. Vallen die ten eerſten op 't beeld van den Afgod, die by hen beſonderlik geëerd word, ſo makenſe ſtaat dat hen 't jaar wel ſal vergaan.

„ §. 7. Die op Vogelgeſchrey acht geven / komen aldernaaſt aan deſen
„ te pas / en byna met deſelven overeen. Want ſy letten daar ſonderling op
„ (ſeit Carolyn noch verder uit Rogerius) welke vogelen / en aan wat ſyde
„ hen voorby vliegen oordeelde daar uit van hun geluk of ongeluk. Sy
„ ſeggen / ſo iemant in 't vliegen van een bontekraay (die aan de voorſeide
„ kuſt ſeer veele zijn) geraakt word; dat ſulx een kwaad teken is: te weten /
„ dat de gene die geraakt is / of iemant van ſijne vrienden binnen ſes weken
„ ſterven ſal. Dus verhaal Lmſchoten van de Decanyns en Guſuratters / datſe / 's morgen ten eerſten ene bontekraay ſiende / dien dagh om geen goed ter weereld uit den huiſe ſullen gaan.

§. 8. By D'Aviti vind ik mede uit Mendoza aangetekend / dat de Heidenen in de eilanden by de Spanjaarden genaamd Philippynen, ſeltere Wichelaarſters Holaoy genaamd / voor prieſterinnen eeren; en verhaalt / datſe (na ſijn verſtand) dagelix met de Dæmons ſpraak houden, ende dikmaals in 't openbaar voor 't volk veelerhande gebaar maken; waar door hen de waarſeggende Geeſt komt in te nemen, ende door hen antwoord te geven op al watmen vraagt. Daar voegt hy dan noch by / dat by hen dit beſonder

ſlagh

ſlagh van Wtrechelarye in 't gebruik is / dat ſe op reiſe enen Cayman ontmoetende / wederom t'huiswaart keeren: alſo ſy ſulx / na 't ſchijnt / voor een quaad voorſpel houden.

§. 9. Voorder ſietmen de Waarſeggery uit allerhande voortekenen onder die volkeren in ſwang. So ſy ſtaan om uit een huis te gaan / ende iemant nieſt / ſo ſullenſe wederom na binnen keeren; want ſy ſulx voor een quaad voorteken houden. 't Self de word door Pieter van den Broek aangaande die van Narſinga beveſtigd: die daar by voegt / dat ſoſe 's morgens uitgaande enig quaad voorteken ontmoeten; ſy te rugge keeren / of ſo lange blijven ſtaan / tot dat een ander hen sy voorgegaan. Voorder Teikenen die ſy goed of quaad / gelukkig of ongelukkig achten / worden by Caroljn / uit Twiſk en van den Broek aldus beſcheven. „ Quaad en ongelukkig „ zijn / behalven het voorſeide nieſen en vogelvliegen: een ledige of ongela„ den kazre; een hond / die geen eten in den mond heeft; een buffel / ezel / „ geitenbok / aap / en ongebonden hert; een goudſmid / timmerman „ barbier / kleermaker / kattoenkoper / ſmid of wever; ene wednwe; een „ dode / of die van ene begraffeniſſe komen ſonder ſich gewaſſchen of gekleed „ te hebben. Ook houdenſe voor ongelukkig / ſo hen iemant / die boter / „ olij / ſoete melk / ſwarte ſuiker / of al wat ſuur is / als appelen en limoe„ nen / ook yſer en al wat tot den oorlog dient / dragende / ontmoet. Maar „ voor een goed teken houdenſe enen olifant; een kameel / geladen of onge„ laden; een peerd / ſonder laſt beter dan geladen; ene koe; enen oſſe of „ buffel met water geladen / want ongeladen is niet goed; enen bok / enen „ hond met eten in den mond; ene katt aan de reghterhand. Deſgelijx / ſo „ hen iemant ontmoet met bleeſch / geſtremde melk of witte ſuiker geladen. „ Ook een haan / of een haas die voor uit loopt; en honderd diergelijke din„ gen meer welke als gelukkige teikenen hen ontmoetende / ſullenſe onbe„ ſchroomd hunne wegh volgen / als verſekerd van hun aanſtaande geluk. „ Texeira voegter by / dat ſe 't quaad achten / na Sonne ondergang te ee„ ten; ja dat ſe 't ook voor ſonde houden.

§. 10. Dus veel van Waarſeggery: van welke / ende beſonderlijk Tovery / ik verwonderd ben dat ſo weinig aangetekend vinde / by ſo vele ſchrijvers als ik daar over met neerſtigheid hebbe nageſien. Selfs en heugt my mede niet / dat ik veel beſonderlijx daar af gehoord hebbe / uit mondelinge t'ſamen-ſpraak met luiden die in d'ooſterſche landen lang en veel bereiſd zijn. En 't gene my aldermeeſt vreemd dunkt / ſo en maakt Baldeus / die voordachtelijk over d'Afgoderye der Ooſt-indiſche Heidenſche ſchrijft / daar van nauwelijks gewagh. Dit is 't eenigſte / dat ik by hem vinde 't gene hy van de beſweringe der Slangen ſchrijft. D'inwoonders, ſeit hy / van Choromandel weten, neffens ſommige Cingaleſen en Malabaren, de Slangen te beleſen ſo dat ſy op hun ſingen ſtaan danſſen, tot verwonderinge. Als ſy iemant laten ſweeren, doen ſy hem de hand in enen pot ſteken, daar ene ſlange in is: ende indien de ſweerder niet beſchadigd word, ſo heeft hy wel ſwooren; maar word hy geſteken, ſo verklaart men hem meineedig. Pyrard

reerd doet 'er by / (gelijk deselve Baldeus ook te kennen geeft) dat sy de groote en arglistigste slangen beswееren / om hen niet te beschadigen.

IX. HOOFDSTUK.

De gevoelens en plegingen der Afrikaansche Heidenen komen in de grond met d'anderen overeen.

§. 1. DE Heidensche volkeren in Afrika / doorgaans min beschaafd dan de anderen / alsо luiden van letteren daar vast alle Mahometanen zijn; geven ons weinig kennisse hunder gevoelens / dan diemen uit hun doen bekomt. Daar aan is te sien / wat gedachten dat se van de dingen hebben daar wy af spreken. Nochtans is 't seer weinig dat ons by de reisgers daaraf aangetekend is; 't welk ik echter / gelijk boven / in tweederleijen opsigt onderscheiden wil: door dien ik eerst sal opsoeken / wat slagh van schepselen by hen voor goddelik geacht en geerd zijn; en daar na / wat voor gebruik van Waarseggery of Tovery by hen bespeurd word. Onder verscheidene van de beste schrijvers vind ik hier niemant / die alleen so veel berichts geest / als de volneerstige Carolijn heest by een gebracht. Dies wil ik van hem aanleidinge tot alles nemen; en wat ik van de selfde stoffe by anderen vinde / t'elkens op syne plaatse tusschen voegen.

§. 2. D'Afrikanen die buiten de wet van Christus of Mahomet van God iets weten / deelen ook / gelijk d'andere Heidenen / de Godheid onder verscheidene schepselen uit. Die hen aansienlixt voor ogen staan / zijn insgelijx de Lichten / die de Schepper / tot bewijs syner ewige kracht en godlikheid / aan den Hemel gesteld heest. Die van Damute ontrent de middellijn / onder den Negus / en van Balagata / in 't land van Monomotapa / aanbidden van ouds d'opgaande Son. So doen ook die van 't koningrijke Mongibur / insgelijx den groten Negus onderdaan. Dese houden de Sonne voor den Schepper self. Van 't self de die van Suarim / eerste stad van 't koningrijk Morat / 't welk mede onder den Negus is. Maar seggende / (so als Le Blanq getuigt) dat de Hemel alleen voor de Goden is; so geevense te verstaan / dat se noch meer Goden / en die ontwijfelik van mindere achtinge dan de Son / erkennen. Die van Songo in het koningrijk van Congo / houden Son en Maan als man en wijf / en voor den eersten en tweden God. ook word'er d'Aarde / als moeder van alles / aangebeden, beneffens enig gevleugeld gedierte / dien lande eigen; of iet anders / byna / so 't schijnt / na eigen believen.

§. 3. Die van Jaloffen / een koningrijk in Guinea / maken mede veel gieters met aanbiddinge / so wanneerse de Maan ontdekken. Insgelijx die van Mandimanca / mede onder Guinea; alwaarse de Mane *Boriamari*, dat is Nachtgod, noemen. By de Berbespys in de koningrijken van Ale en Bzokallo wonende / (so D'Abiti uit Jarrik verhaalt) word de niewe Maan aan sekere Bomen vereerd. D'andere volkeren van Guinea maken hunne *Fetisses*, dat is Goden, van hoge Bomen en kruiden. Ende word

by hen ook sekere Vogel / by ons volk de Stier of gesternde Reiger genaamd / voor wat godlijk geëerd. Onder de Visschen zijn by hen de Commen al mede Fetissos, ende in hoger eere dan de Swaardvissen: die sy noch wel vangen / maar niet en eeten; ten zy datter 't swaard eerst afgesneden zy / 't welk gedroogd zijnde dan al mede een Fetisso word. Wanneer de Donder en Blixem op seer hoge Bergen valt; so leert hen de schrik / dat die Bergen mede Fetissos zijn. De Lybiers / in vier geslaghten verdeeld / komen alle in de knoplook over een / dat die ene sonderlinge kraght en godheid besitt. De bewoonders van Cabo Verde eeren sommige de Maan / andere den god Kammuté, om sijner boosheid wille.

§. 4. D'Onsterflijkheid der Zielen word by hunner weinigen / en met veel twijfelens geloofd: daarenboven met het gevoelen van de Zielwisseling vermengd. So langen tijd / en so breed regeert als noch de leere van Pytagoras. Die van Mongibir in Etiopiën bewijsen hunne vriendschap aan de vreemdelingen / geen kastienen zijnde: (want die zijn hen so veel niet weerdig) om datse mogelijk hunne managen / of bloedverwanten souden komen zijn / welker zielen door den dood uit hunne lichamen geschieden / in die andere zijn overgegaan. Sy erkennen eenige straffe na dit leven; maar sonder duidelijk bescheid. Doch die van Guinea gaven in 't jaar 1600. aan de Nederlanders te verstaan / dat de zielen der verstorvenen / na hunne meininge / wel wederom op Aarde quamen / ende iets van daar uit de huisen tot hunnen noodzurft medenamen: sulx sy lichtelijk waren vermoedende geschied te zijn / wanneer der iet gemist word. Aan Cabo Verde beeld sich 't volk in / datse na dit leven witte menschen worden / en hier op Aarde wederom verkeeren sullen.

§. 5. Meer als dit vind ik sonderlinge niet / van dese volkeren gevoelens ontrent dese saken aangetekend: en also weinig van hun Bedrijf. 't Gene men echter daar af bespeurd / meld sich self genoeg / dat het komt uit desen grond. Sulke Goden / sulke Godspraken; by hen daar voor geacht / en door Wicchelarije uitgehaald. In de nieuwe Historie van Abyssine van Job Ludolf / lees ik van 't koningrijk Tendero / hoe sich 't volk aldaar op 't verliesen eens konings beraad. Te weten / de verkiesinge by de groten des rijks gedaan zijnde, so begevense sich mede in de bosschen; om hem te gaan soeken, volgens de vlught van sekeren vogel, die hen den nieuwen vorst door sijn geschreeuw ontdekt. Gelijkse alle kraghtig tot de Tovery genegen sijn, so geeft de nieuwe koning hier een proeve sijner kunst. Want so haast als hy door sijne besweeringen de keuse op hem gevallen vernomen heeft; trekt hy tot sich, door de selfde kraght, leewen, tygers, luipaarden en draken. En in dese schone toerustinge word hy van de heeren sijns rijks ontmoet. 't Zijn d'eigene woorden van dien schrijver / uit het Fransch vertaald; die de sake na waarheid / en echter na sijn oordeel verhaalt. Doch wat kraght by al sulke besweeringen is / sal hier na eerst onderzocht worden.

§. 9. Dien van Biafar / een koningrijk beoosten dat van Benin / word nagegeven / dat sy de grootste wicchelaars van alle zijn: als die sich beroemen /

roemen / daſe konnen te wegebzengen wat ſe begeeren / Regen / Donder / Blixem / en diergelijke. De Bzamas in 't rijk van Loango / weten hunne boombzughten en 't geſaaide dier mate te beleſen / dat het geenen nood van dieven heeft. Want de dieſachtige onder hen (daar 't ſtelen anders ſeer gemeen is) ſal 't herte niet hebben iets daar af aan te raken; ſo hy 'er enen hoz met bolshoozen en papegaais veeren / beneffens andere dingen vind / die de merken van hunnen god Maguſchi zijn; by anderen Mokiſcho en Mohilo genoemd / welken D'Aviti t'onreghte booz den Vulvel houd.

§. 7. Die van Guinea beſweeren hunne Goden ſelf / om hen de viſſchen in 't nett te jagen / by aldien de vangſt niet goed is. En dit geſchied / dooz gehuil en misgebaar van de Fetiſſeros, dat is Pzieſters vzouwen / dooz telgen der bomen om hunnen hals gehangen / (want de Bomen / als geſeid / mede van godlike kraght zijn) door 't ſlaan op de trommel / dooz enige woozden van den Fetiſſero ſijnen vzouwen toegegraawd / en enig hoozn met andere dingen / verſcheidelik geverſ d / in Zee gewozpen. Moet de koning geld hebben / en verlangt derhalven te weten / of 'er koopluiden op komenden wege zijn / daar booz hem winſt uit te hopen zy: de Fetiſſero met ſijne wpven vzaagt dat aan enen Boom; na dat hy veelerhande gebaar met oſſerhande / met aſch / met enen tak den Booms daarom geſteken / met water uit een bekken geſlozpt / en op dien tak uitgeſpogen en met enige woozden tot ſijne vzouwen geſpzoken / en ook eens geſpogen heeft. Dat alles gedaan / en overluid gevzaagd hebbende / horen ſy eene ſtemme / ſoſe seggen / ſonder sien / of ook wel vertoont ſich daar by de gedaante van enen hond. En dit is ſo veel als dit leven / en beſonderlik 's konings welvaart betreft.

§. 8. Maar om na dit leven wel te zijn / het ſy koning of onderdaan / wozd een ander ſlagh van beſweeringe gebzuikt. Wanneer iemand geſtozven „ is / wozd aanſtonds een nieuwe Fetiſſo verkozen; en gebeden / dat hy den „ overledenen na d'ander weereld geleiden wille. De naaſte vzienden ver„ gaderen; doden ene henne / om te koken. Daar op alle des overledenen „ Fetiſſos, afgods beelden / op ene rije geſteld / wozden met erten en bonen „ aan een ſnoer geregen omgehangen; boozts met het bloed van de henne be„ ſpzengd / en met kransjes van groene kruiden noch meer verſierd. Dus „ verre iſſet mannen werk: nu bzengen de vzouwen de gekookte hen in ene „ ſchotel / en ſettenſe in 't midden van de Fetiſſos. Een van de mannen ſtelt „ daar op ſijne beſweeringen te werk / dzinkt en ſpuwt enen dzonk waters „ of palmenwyn op die Fetiſſos: neemt twee of dzie bladeren van die groe„ ne krans / die hy tot een rond balletje t'ſamen wzyft. Dat dan tuſ„ ſchen twee vingeren genomen / ſteekt hy over en weder dooz ſijne voeten „ of teenen; den Fetiſſo onder tuſſchen dilmaals groetende. De voghtig„ heid uit dat groen balletje over ſijn heiligdom uitgedzukt hebbende / maakt „ hy wederom anderen / een achter een; en doet 'er even eens mede / tot dat „ de geheele krans verdaan is. Dan maakt hy alle die balletjes tot een / „ en beſtrykt daar mede ſijn aangeſight. En daar mede wozd dit ook booz

een

een Fetisso geacht; en derhalve bewaard / om in den oorlog / en andersins tegen alle onheil verscherd te zyn. Ondertusschen is de dode / so sy wanten / op voorseide manier in ruste gebracht.

§. 9. Hunne waarseggerye word ook met Gevogelte gepleegd. Te weten met dien gesternden Reiger, of Stier, also genoemd: om dat hy (seit Carolyn / uit welken ook 't voorgaande getrokken is) syn snebin de aarde stekende, byna als een osse loeit. Wanneer sy ene reis op handen hebben, en by geval syne stemme horen: so verblijdense sich ten hoogsten, seggende, dat hen de Fetisso met syne stem ene voorspoedige reise belooft. Waarom sy ook enen bak of kruike waters met enig koorn op die plaatse stellen, daarse die stemme gehoord hebben; op dat de Fetisso aldaar te eten en te drinken vinde. Hier van daan komt het, datmen doorgaans in de bosschen en velden sodanige bakken staande vind; daar in enig mais, rys, of ander koorn, tot spys en drank voor den Fetisso gesmeten is. Wy hebben dus genoeg van 't Afrikaansch Heidendom gesien: des laat ons na Amerika oversteken.

X. HOOFDSTUK.

In Amerika salmen 't mede niet veel anders vinden.

§. 1. AL 't land in 't westen gelegen / en voor 200. jaren noch onbekend / in 't gemein Amerika en West-indien genaamd; word nu / so verre als 't bekend is / meest van Kristenen beheerd. Die verhinderen / so verre als hun gesagh streckt der inwoonders openbare Afgodsdiensten / en met een hunne Toverplegingen: maar 't volk in den grond heidensch zynde / en so verre als sse wy zijn op heidensche wijse leevende: laat daarom niet na / syne oude nukken te betonen. Derhalven wil ik in dier voege van hen spreken / alsse in haar selve zijn / om hun eigentlijk gevoelen en gebaar / so sy van ouds gewoon zijn / bescheidelik te doen verstaan. Hier in sal ik ook de jongste schryver volgen: so veel het zuiderlixte deel betreft / al meest door Montanus by een gebracht: na 't noorden afsakkende / sullen ons noch verscheyde berichten ter hand komen / daarmen sich seckerlijk op verlaten magh.

§. 2. In 't Zuid-America / dat aan Africa naast is / leit Brasilien voor aan / in 't noordoost / en Peru daar tegen over in 't west. De Cannibalen / oorspronkelik in 't noorden / van dat zuiderdeel geseten / verspreiden hunne afgodsdienstigheden mede over die eilanden heen / welke tusschen dat en 't noorderdeel gelegen zijn. Van 't zuiden / als mede van 't midden deses lands / tot noch toe van de Europeërs minst besocht / en daar door te weinig bekend / hebben wy t'hans niet te spreken. Dus begin ik van de Brasilianen.

§. 3. Van desen / hoewel meest bekend / valt echter in het stuk dat wy betrachten minst te seggen. Want de Brasilianen (seit D'Aviti / die het verhaal daaraf uit Pyrard / Leri en Abbeville bekomt heeft) „ hebben God noch Godsdienst. De Toutinambers geloven echter d'on-

„ ſaligheid der Zielen: en dat degene die weigedaan (dat is voorna-
„ melijk / de meeſte wraaden verſlagen) hebben / na Quaſoupia, eene plaats
„ achter de bergen / varen / daarſe in luſtige velden danſſen; maar die quaad
„ gedaan hebben / moeten met Jeropary, die een boſe God is / om gepij-
„ nigd te worden. Des gelovenſe mede datter boſe Geeſten zijn: ende
„ maghmen ſeggen / datſe anders ook noch enige kennis van God hebben /
„ dienſe met den name Toupan bedieden willen: alſo ſy den Donder ge-
„ woon zijn te noemen / *Toupan reninoguan*, dat Gods bedrijf te ſeggen
„ is.

§. 4. Sy hebben mede hunne Caraïbes of Waarſeggers die veeltijds aan hen de vruchtbaarheid of onvruchtbaarheid der jaren / regen of drooghte / en al wat den menſchen op aarde goed doet voorſeggen. En zijnde met een wondheelers / ſo maken ſy 't volk wijs / dat ſy de pijn aan 't lichaam al ſuigende / of blaſende / en dat op ſtaande voet / geneſen: ſo verre dat hen ieder een / ſelfs de oudſten onder hen / in alles wat ſy gebieden / veerdiglijk gehoorſaamt.

§. 5. De Tapuyers / anders Manaquyten geheten / in ſes en ſeventig ſoorten verdeeld / onthouden ſich landwaard in. Sy erkennen twederhanden God, enen goeden en quaden. Den goeden bewijſen ſe geenen dienſt; om dat hy uit ſich ſelf weldadig blijkt, en niemant beſchadigt. Daarentegen biddenſe den quade ſeer yverig aan, ten oorſake dat hy om hals helpt die hem niet eerbiedig onthalen. Sy verreiſen, noch voeren geenen oorlog: ten zy datſe eerſt den boſen God raad vragen, niet ſonder plichtelike dienſtpleging. Hierom ſchrijvenſe hen ſelf ene wetenſchap toe, van toekomſtige ſaken te voorſeggen. 't Zijn de woorden van Arnoldus Montanus in ſijne Beſchr. van Amerika / pag. 373. Van hunne wichelarijen / waar af te dier plaatſe eene omſtandig verhaald word / ſullen wy hierna / uit de proef daar op te maken / het beſcheid konnen weten.

§. 6. Der Peruanen opperſte God is by hen Viracocha, en tot nadere beduidinge Pachacama, en *Pachayachachik*, Schepper van Hemel en Aarde, en daarom mede *Uſapu* wonderlik genaamd. Deſe vertoont ſich / na hun gevoelen / ſichtbaar en werkſaam in de Son. Sy eeren den Donder / als God van de Lucht. Pachamama is de Godinne der Aarde of d'Aarde ſelf; en Mamacocha de Zee. Den Regenboge word by hen mede godsdienſtige eere gedaan. Dergelijk *Colca* de Geiten, boven al onder de Sterren. 't Geſternte *Vreuchillay* de Lier, is der ſchaapherders God. Tegen de ſlangen waren ſy door *Machacuay* 't Serpent (een geſternte ſo genaamd) bevrijd te zijn. Chuquichinchai heerſt de leeuwen / tygers en beeren onder ſijn bedwang. „ Voorts gelovenſe / (hier ſal
„ ik wederom met Montanus ſpreken) dat geen levendig ſchepſel op
„ aarde ſich beweegt / wert gelijk de Hemel mede niet vertoont. Dat
„ de aarſchen onder de beſchuttinge der hemelſchen ſtaan: doch ieder
„ onder ſijns gelijk / om deſelve bevrijt te ſetten en te behoeden. Hieruit
„ qua-

„ quamen voort de benamingen der geſternten / Chacana, Topetatcha,
„ Mamana, Mirma, en andere.

§. 7. Sy geloven mede / dat de Fonteinen / Rivieren / Klippen / toppen van Heuvelen / ſommige Kruiden en Wortelen / en beſonderlik de „ wortel Papas, van vreemde ſtalte / Goden zijn. Voorts iſſer bynaa „ niets van vreemde gedaante of beſondere kraght / daar sy geenen God „ in ſien. Zulk met de naaſtvoorgaande vergelijkende / ſo 't ſchijnt / dat die menſchen Opper-en Ondergoden erkenen; zijnde de kragt der eerſten werkſaam door de laatſten: invoegen dat de lichten aan den Hemel op die aarſche dingen werkende / die van beſonder gebruik voor 't menſchelik geſlaghte zijn; den ſelven hier beneden voor Goden verſtrekken. Dus willen de Heidenen de Godheid boven in den hemel erkennen / en beneden op der Aarde vereeren.

§. 8. De Onſterflikheid der Zielen, ſtraffe voor de quaden, en beloning voor de goeden na dit leven, is allenthalven in Peru aangenomen; maar geenſins d'opſtandinge der doden, ſeit Montanus pag. 397. 't welk nochtans te verwonderen is / hoe de menſchen met al dien lichamelikken Godsdienſt / ja (magh ik ſeggen) met alle die lichamelike Goden; eerder van de Ziele / die sy na den dood des lichaams nergens meer vernemen / gelooven dat ſe noch in weſen is / dan van 't Lichaam / dat noch / hoewel levenloos / enigen tijd blijft; dat het alſo wel ſal wederkeeren / als de bonen kruiden / planten / ſterven en herleven.

§. 9 De Beelden hunner afgoden / veelerlei / vreemd / en ſommige verwaarlijk van maakſel / worden in hunne Tempelen tot de godſpraken gebruikt. Sommige geven antwoord, ſeit Montanus / gelijk als de Duivel-ſpraken te Delfos en Dodone. Sy heetſe Duivelſpraken, na 't gemeen gevoelen / dat de heidenſche Orakelen, dat is / Godſpraken niet van God / maar van den Duivel zijn. Dan het is te ſien uit het boek des heeren Antonius van Dale / van d'Orakelen / hoe weinig grondts dat heeft; waar van echter hier na op ſijne plaatſe ſal geſproken worden.

§. 10. Wat nu hun Bedrijf belangt; geen volk is Peru meer geacht / dan de genen die wy Duivelſjagers of Waarſeggers / beter Wichelaars noemen ſouden: en dat uit oorſake dat sy heimelikken dieſſtal / voorvallen in afgelegene landſchappen / toekomſtig geluk of ongeluk / openbaren? „ uit t'ſamenſpraak met enen boſen geeſt (ſo sy gelooft) in duiſtere plaatſen. Sy wiſten den Spanjaarden te ſeggen den zege of de neerlage / welken hunne landsgenoten op den ſelf den dagh in Neder-land bevochten oft „ leden. Men vind in Peru ook menigte van Waarſegſters / die ſich „ in huis ſluiten / ſnoorzdzonken ſuipen aam Chica, met het kruid Vilca „ gemengd. Ontnuchterd geven antwoord op de voorgeſtelde vraagſtukken.

§. 11. De Canibalen / sy hen ſelf Caraibes genoemd / in 't Noorden van Zuid-America geſeten / achten wel de Sonne voor den opperſten God: maar ondertuſſchen heeft elke Boye, dat is / Prieſter / den ſijnen; wel-

ken hy door toverſang, tuſſchen de ſmook van tabak, by nare nachten tot ſich roept. Uit doodsbeenderen met kattoen bewonden geeft de Duivel (ſo ſpreeckt Montanus: ik ſoude ſeggen / Geeſt / ſo ſy geloven) antwoord. Veel onheils veroorſaken de *Piais* of Tovenaars, (na der heidenen verſtand moght hy / myns oordeels halve / liever Prieſters ſeggen) byſonderlik by voorval van ſterven. Want ſy maken / gevraagd zijnde / 't volk wijs / dat deſe of gene den doden heeft om hulp gevraagd / aan wien ſich dan de naaſte vrienden willen wreken.

§. 12. Belangende de ziel (dit zijn wederom Montanus eigene woorden) omhelſen de Caraibanen een vreemd gevoelen. Ieder meent ſo veel zielen te hebben als hy hertkloppingen heeft. De voornaamſte ziel nochtans is 't hert, verhuiſende in den doot met *Ieheiri*, elx beſonderen God, na 't geſelſchap der andere Goden: al waarſe op gelijken voet leven als hier beneden. Weshalven dan ook de knechten geſlaght worden boven de graffteden der heeren, om hen te dienen in d'andere weereld. D'andere zielen, beſtaande in hertkloppingen, nemen tweederhande woningen: de *Maboyas* dwalen door de wilderniſſen en boſchaadjen; *d'Ommekous* onthouden ſich langs de Zee, en keeren de ſchepen 't onderſte boven. De Zielen der ſtrijdbare helden vertrekken na gelukſalige eilanden, alwaar hen de *Arouages* ſlaavachtig dienen. Een bloedhertige verhuiſt uit dit leven, om 't juk der *Arouages*, na meldinge hunner vernieling / (een volk dat hen uit vorigen woonſteden verdreven heeft) achter een hoogh gebergte, in dorre woeſtyne eewig te dragen. Wanneer 't donderd / wanen ſy / dat Maboya op hen vergramd is. Uit welk alles te ſien is / dat deſe menſchen nawijs andere goden / als hunne eigene zielen / en alſo gelijk als der ouder Gzieken Daimonas en Heroas erkennen.

§. 13. Richard Blome Engelſman / heeft onlangs in ſijne Beſchrijvinge van 't Engelſch Amerika / van 't Eiland St. Vincent ſpreekende / 't gevoelen en 't bedrijf der Careibes breeder beſchreven. „ Sy hebben / ſeit hy / „ enig natuurlik begrijp van eenen Godheid / of opperſte vermogen; maar „ te ſeer vermorgd met het gedurig genot der hoogſte gelukſaligheid / om „ ſich over den boſen handel der menſchen te quellen. Ook is ſijne godheid / menſelijk / ſo groot / dat hy ſich ontſiet / ſelf aan ſijne vyanden / die „ hem weigeren te eeren / enigſins te wreken. Doch ſy geloven / datter goede en quade Geeſten / en die goed zijn Goden zijn. Dat elk ſijne ſchikkinge „ in 't beſonder heeft: maar dat de Weereld echter door hem niet geſchapen „ is; dan wel / dat elk mogelik de Schepper van dat land is / daar hy geëerd „ word en regeert.

„ §. 14. Sy en aanroepen hunne Goden niet / dan alleen om die by hen te „ doen komen: en dat door de Prieſters; ende dan om deſe vier oorſaken: 1. om wraak over geleden ongeluk; 2. om geneſinge van krankheid / 3. om d'uithomſten hunner oorlogen te weten / 4. om hunnen groten Duivel (of liever boſen God) *Maboia* te verdrijven; want dien aanbiddenſe nooit. Waarnitmen beſluiten magh / datſe goede en quade Geeſten / dat is /

Dæmones, geloven. Daar beneffens erkennense d'onsterfelijkheid der Zielen / en de Dæmonas of Heroas daar voor ontstaande: mitsdien datse seggen / dat het de Ziele eens verstorvenen is, die sy tot hulpe tegen hunne vyanden roepen.

§. 15. Hunne Toverplegingen worden daar met een aldus beschreven. Wanneer hunne Priesters veele hunder Goden teffens aanroepen / so wordense oneens en twistig onder malkanderen; ook tot slaans toe / so 't schynt. Sy verbergen sich wyulen in doodbeenderen / diese uit de graven halen / en met kattoen bewinden; waaruit sy hunne Orakelen geven. Deselve gebruikense om hunne vyanden te betoveren; mits dat de Toveressen iets om dese beenderen winden dat den vyand heeft toebehoord. Dese Geesten nemen ook dikmaals de lichamen der vrouwen in / uit wellken sy bescheidelik antwoorden op 't gene hen gevraagd word. De jongen of priester vertrokken zynde / so beweegt sich de schotel / en maakt de Duivel (so als het Blom verstaat / of de God / so sy self meinen) gerugt met syne halen, als of hy op de spysse en drankself aasde / diemen daar bereid heeft: hoewel 's anderen daags bevonden word / dat hy niets van allen geraakt heeft.

§. 16. Ik sal noch wat nader verhaal van de Caraïbes doen / uit het omstandig beschryven van De la Borde / die van wege des Fransschen Konings / met den Jesuwyt Simon uit geweest is om dat volk te bekeeren. D'inhoud van syn verhaal / so veel als ter sake dient / is dusdanig. Van hun gevoelen aangaande de Godheid en Geesten: Louque was d'eerste Caraïbe: en also hunder alleen gemeene vader / van niemant geschapen / uit den Hemel ter Aarde gedaald / alwaar hy sich langen tyd verhield. Uit syne groten navel en eene insnydinge synes beens quamen d'eerste menschen voort. Hy schiep de Visschen; herleefde op den derden dagh synes doods / en voer wederom ten Hemel. Den Hemel is sonder begin: maar aan d'Aarde en de Zee heeft Louco d'eerste beweginge gegeven: waarop de Mane gevolgd is. De verduisteringen van Son en Maan worden van den bosen God Maboya veroorsaakt / om hen te doen sterven. De Maan is by hen in groter eere dan de Son: des sy ook hunne dagen daar na tellen / of liever de nachten.

§. 17. Van de Dæmones, Ondergoden en Heroës kunnen hun gevoelen lichtelik verstaan. Sy noemen enige Sterren / voor desen Caraïbes geweest: welker eerste Racumon eerst in ene grote Slange met een menschen hoofd veranderd was. Savacou beschikt den donder en plasregen / Achinaon den stofregen en harden wind; Couroumon maakt ebbe en vloed / Chirities de Sevensterr is het voel hunder jaar-rekeningen / Coualma 't hoofd der Zemeens; (hier na te noemen) Limacani een komeet / van hem gesonden om den menschen quaad te doen / wanneer hy vergramd is. Joulouca de Regenboog is self een Zemeen, die sich op Zee ten goede / op Aarde ten quade vertoont.

§. 18. Sy maken ook Zemeens van menige dingen / indien 't maar is dat ſyder verweerd af zijn: gelijkſe den Viedermuis welken ſy Boaliri noemen / voor hunne beſchermgeeſt houden; en ſo iemant dat beeſt dood / dat het hem ſijne geſondheid koſt. Sy hebben, ſeit hy / ſo velerhande ſlagh van *boute-banum*, dat is, quaad voorſpook dat ik 'er niet toekomen kan, om alle hunne ſotternijen en beuſelingen te verhalen.

§. 19. Hun godsdienſtig Bedrijf / in gevolge deſer vreemde gevoelens / is meeſt al met Tovery en Wicchelary afgemaakt. De minſte quaal komt hen niet over / of ſy denken terſtond datſe betoverd zijn; waar af 't vermoet den meeſt al op de vrouwen valt. Die by hen daar af verdacht is / word jammerlik mishandelt: tot datſe iet voor den dagh hale / dat heimelik by haar verborgen / het werktuig harer boosheid geweeſt zy. Dus bevonden na hun voordeel Tovereſſen te zijn / worden op ene ganſch jammerlike wijſe om den hals gebraght. Sy hebben ook andere middelen tegen de betoverheid / ſoſe meenen. Sy doen, ſeit De la Borde / de hoofdharen, of enige beenderen hunder overledene vrienden in een kalebas; 't welk ſy bewaren en gebruiken 't om Wicchelary mede te plegen: ſeggende dat de Geeſt des verſtorvenen daarin ſpreekt, ende hen van 't opſett hunder vyanden waarſchouwinge doet.

§. 20. Hunne Waarſeggery word van de Zemeens, dat is de gemeenſame Geeſten der Piays of Papen gehaald. Sulk een doet ſijn werk by nacht; en ten eerſten al in 't vuur uitbluſſchen, wanmede ieder een die in 't oog is, na buiten moet. Daarop in enen hoek geweken, doet hy den kranken by ſich komen, en een eindeken tabax gerookt hebbende, wryft dat in ſijne handen, blaaſt het in de lucht, al heen en weer ſchuddende, en de vingers tegen malkander knappen. Op den geur van dit reukwerk minſt de *Zemeen* niet aan te komen, door den dienſt van deſen *Piay*: en als dan gevraagd zijnde antwoort hy met heldere ſtemme, als van verre, op 't gene men vragen wil. Daarna tot den kranken komende, taſt de Paap, drukt en handelt dikmaals de plaats des lichaams daar de quale ſich geſett heeft, geduriglik daar op blaſende: trek ſomwylen, ſo 't ſchijnt, enige doornen, of brokskens van *maniok*, van hout, of been, of viſchgraat, die hem deſe Duivel (ſo ſpreekt de ſchrijver na ſijn gevoelen) in handen geeft; en maakt den kranken wys, dat hem daar 't quaad van daan komt. Hy ſuigt dikmaals het pijnlik deel, en gaat aanſtonds uiter hutten, om 't vergif, ſo hy ſeit, uit te ſpuwen. Dus word de kranke geſond, meer by inbeeldinge dan na waarheid ende is wel aan te merken, dat hy geen koortſen noch queſuren, als van pijlen, ſtok of mes, geneeſt. In deſe vergaderinge magh men niet een woord ſpreken, nocht enig gerugt maken, ſelf van achteren niet; of de *Zemeen* vlucht aanſtonds wech. Hy ſeit verder / dat het volk / terwijle de Geeſt daar is / den Pape waant om hoog te zijn / en te blijven / tot dat de Zemeen wederkeere. Tot dankbare beloninge word den Zemeen en Piay enige ververſchinge plegtelik voorgedisſcht. Blijft dat ſtaan / onverminderd; ſo heeſter de Geeſt

den

den geest uitgetrokken / en d'uitwendige grove stoffe maar gelaten: dan so 't al opgaat / (daar de Hiap wel raad toe weet) so heeft de Zemeen 't een met het ander verteerd. Sy maken ook geen groot vzengdenmaal / ofte Zemeen krijgt daar af sijn deel.

§. 21. Na 't vaste land van 't Noord-America overgaande / komen ons de Mechikanen merkwaardigst voor. Thomas Gage geboren Engelsman / doch spaanschen Dominicaan / buiten paapsche bygelovigheid een geloof weerdig schrijver / doeter in 't 20. cap. des 1. boex dese melding af. Binnen de stad Mechico waren meer dan 2000. Goden: de twee voornaamsten wierden *Vitsilopuchli* en *Tezkatlipuca* genaamd. En daarna. Van dese twee Afgoden gelooftense, dat die gebroeders waren: dat *Tezcatlipuca* de God van de voorsienigheid was, en *Vitsilopuchli* die van den oorlogh; welken sy daarom boven alle anderen eerden en dienden. Sy maakt vervolgens gewagh van noch een anderen God / welken sy grote eere bewesen; en in 't voorgaande cap. van Quetavath, den God des Luchts. Of dit Quetsaalcoalt sy / welken Montanus den God der koopluiden noemt / weet ik niet.

§. 22. Komende daarna te Guatimale / en Amatitlam / alle onder 't spaansch gebied; so spreekt hy veel van der inwoonders Coverplegingen; die sy met d'uiterlike belijdenisse des Kristendoms noch niet verleerd hebben. Dat se Wiechelaars zijn / geeft hy daar mede te kennen / dat se acht nemen op de Beesten die voor hen op den wegh lopen / of die sy 't eerste sien; op 't vliegen der Vogelen / op 't singen der selven omtrent hunne huisen / in ongewone tijden. Sy geloven mede / dat hun leven hangt aan dat van enig beest: 't welk sy als hunnen gemeensamen Geest by sich bewaren: sich inbeeldende dat sy sterven moeten wanneer dat beest sterft; ook so verre / dat hun herte tsiddert en beest / so wanneer dat beest van de jagers vervolgd word / en wanneer 't gevangen word / van hen selve vallen.

§. 23. Van Niew Spanjen in Niew Engeland overgaande / sal 't genoeg zijn Richard Blom te horen spreken. Die seit ons / dat daar 't ruwste volk ter weereld woond; hebbende nochtans hunne Goden / Priesters en Godsdienst. Hun voornaamste God is de gene die hem quaad doet / Okea genaamd: met wien se mondspraak houden / en die sich in hunne gedaante verschept. Doch sy aanbidden voorts al wat se denken dat hen onvermijdelik schaden kan: 't Water en Vuur / Donder en / Blixem / groot en klein geschutt / Paarden / en 't Yser-werken of Engels wijn: op welx eerste gesight / met d'Engelschen overgekomen / sy pselik verbaard waren: gelovende dat het de God der werkens was / dien sy vergramd moesten hebben. By voornemen om te vorlogen / gaanse vooraf met hunne Priesters en Wiechelaars te rade.

§. 24. Van 't Niew York / dat Nieuw Nederland te wesen plagh / verhaalt deself de schrijver diergelijke dingen; en voornamelik hoe sy hunne besweeringen te werk stellen / daaraf hy 't bedrogh ontdekt. Waar-

van

van hier na in 't laatſte deel. Doch 't gene hy van de Marilanders verhaalt / magh hier wel gedacht worden. Een opperſte God / die alles van eewigheid af gemaakt heeft; ſelf de mindere Goden / om die daarin te werk te ſtellen / van meer en mindere weerdigheid. Sodanige zijn de Sonne / Maan en Sterren. Alles is uit water gemaakt; doch de menſchen zijn uit vier kinderen geſproten / die 'eerſte Vrouw by eenen deſer Goden ontving.

§. 25. Van de Zielen geloovenſe / dat de gene die wel gedaan hebben / by de Goden tot eewige gelukſaligheid opgenomen: maar die qualijk geleeft hebben / in Popoguſſo, aan 't einde van de weereld / daar de Son onder gaat / eewig branden ſullen. Deſen aangaande verhaalenſe / dat men iemant des daags na dat hy begraven was, geſien heeft ſich in 't graf bewegen, en ſijn lichaam daaruit getrokken herleven. Dat hy doe verklaarde, hoe dat hy bykans in *Popoguſſo* geraakt was, had hem een hunder Goden niet bewaard; welke hem toeſtond weer te keeren, en ſijne vrienden te waarſchouwen, datſe ſich wachten moeſten van deſe ſchrikkelike plaatſe. Een ander, wederom opgegraven, verhaalde, dat ſijne Ziele, die in 't leven bleef, wanneer 't lichaam al ten grave was in ene ruime plaatſe vervaren; geſien hadde, dat deſelfde aan beide ſyden met ſchone bomen beplant was, met uitneemende vrughten geladen. Dat de ſelve eindelik quam daar voortreffelike gebouwen ſtonden: nevens welken hem ſijn Vader ontmoette, die voor henen geſtorven was; hem belaſtende om weerom te keeren, en ſijnen vrienden 't geluk te melden, dat hen voor handen ſtonde, ſoſe maakten daar te komen; waarop deſelve ook wedergekeerd was. Uit deſen is duidelik te ſien / wat gevoelen dat dit volk van den ſtand der afgeſcheidene Zielen heeft: en dat het ſelve vry wat meer beſchaaft is / dan der meeſten die hier voor genoemd zijn.

§. 26. Die van Virginien houden Okea mede voor den hoogſten God: hoewel bekennende dat de God der Kriſtenen hem te boven gaat / uit dien datſe veel meer gewelds doen met hun canon / dan ſy ſelf met de pijl en boog verrighten konnen. Want hunne geheele Godsdienſt / gelijk der meeſte volkeren daar outrent / is op den oorlog aangelegd. Een der raden van eenen hunder Koningen had in tijden van Jakob den eerſten in Engeland verhaald / dat *Okea* menigmaal in ſijnen Tempel verſchijnt; waarop vier Prieſters in hun huis komen, met vreemde woorden engebaren. Datſe daarop noch andere binnen tot ſich roepen, aan welken hy verklaart het gene hy wil. Daar ſchikken ſy ſich na in all' hun doen, op reiſe en anders. Luſtet hen eens op de jaght te gaan, ſo leert hy hen reghtſtreex op het wild aan te ſetten, 't welk ſy met groot vermaak aannemen, en ſijne beſtieringe volgen; dat ook dikmaals wel uitvalt. Hy verſchijnt als een ſchoonen Indiaan met lang ſwart hair; en na dat hy ſich aan ſijne twaalf boetgenoten enigen tijd lang vertoond heeft, trekt hy wederom op in de Lucht, van waar hy gekomen was.

§. 27 De

§. 27. De gevoelens der inwooners van Karolyne / een deel van Florida dat aan Virginien paalt / beſchrijft hy vaſt even eens / als boven van d'Eilanders op St. Vincent verhaalt is. Okea is daar mede de opper-god; de goede en quade Geeſten ſijne ondergoden. Groot en klein worden door hunne offerhanden vereerd. Sy geloven insgelyx de verwandelinge der Zielen: en ſo wanneer iemand ſterft: begraven de vrienden den voorraad en toeruſtinge des lichaams, tot ſijn onderhoud by de ſchaduwen in de Eliſeiſche velden (ſo noemt hyſe in gelijkeniſſe / der grieckſche by ouds alſo genaamd) welke ſy ſich verbeelden aan gene ſyde van de Indiaanſche Zee.

XI. HOOFDSTUK.

Alle deſe Gevoelens en Konſtplegingen van ſo veelerhande Heidenen worden nuttelik t'ſamen vergeleken.

§. 1. TOt noch toe iſſer anders niet gedaan / dan allerlei gevoelen / en gebruik of ongebruik / van oude en nieuwe Heidenen / by een gehaald: ſonder van mijn eigen iets te ſeggen / daar het noch geen tijd toe is. Want daarna ſalmen eerſt ſien / hoe groten nuttigheid dat het geeft / ſulx alles voorafe te weten. Daar toe ſal 't ook dienſtig zijn / dat wy al 't gene dat ons dus verre getoond is onderlinge vergelijken: om te ſien / wat het zy dat ons daar uit blijkt. Sulx doende bevinden wy / dat de volkeren in gevoelens en dienſtplegingen / omtrent hunne Goden en Geeſten / aan d'eene ſyde ſeer verſcheiden; en aan d'andere nochtans wonderlik eendraghtig zijn. Verſcheiden zijnſe in de namen: en dat is geen wonder; vermits de talen veelerhande / en d'eigenſchappen / den geeſtelijken weſens toegeſchreven / by ſo veele volkeren niet eenerhande zijn. Daar uit rijſt dan ook het tweede verſchil / datſe die niet even veel tellen; noch even eens na waardigheid / bewind en werkinge van malkander onderſcheiden. Sulx is 7. §. 21. aangaande de volkeren van Aſien in 't beſonder getoond: het welk dan ook met de ſelfde reden op alle d'anderen gepaſt magh worden. Doch dat verſchil en raakt ons niet ſo ſeer / als dat gene waarin ſy echter allegaar / als of 't doorſteken werk ware / met malkanderen eens zijn.

§. 2. Alle de proeven / uit hunne ſchriften of geſchiedeniſſen tot hier toe by een gebracht / ſagen een deel op der Heidenen gevoelen / en een deel op hun bedrijf. In hun Gevoelen komenſe tweeſins over een; na dat hun verſtand noch enigſins door 't natuurlik licht beſtraald / of door de dolinge beneveld is. Beide ſal ik aanwijſſen: mits daar by tekenende / waar de proeven op ieder ſtuk hier voor te vinden zijn; want het al te lang en laſtig vallen ſoude / deſelve telkens hier weer op te halen. Daarom wil ik mijnen Leſer lieſſt vertrouwen / dat hy ſijne neerſtigheid in 't na-

ſien van 't gene voorſchreven is / te werk ſtellen; of door verſche gedenkenis mijnen arbeid ondersteunen ſal / om my noodloos ſchrijven te besparen.

§. 3. Wat het eerſte dan betreft / wanneer wy neerſtelik letten op ſo veel exempelen en getuigeniſſen / in het 2. 5. 6. 8. en 9. Hoofdſtuk aangehaald: ſo ſullen we gewaar worden / dat de geenen die allerminſt van de menſchelike reden over hebben / nochtans met luiden van geoefenden verſtande in de waarheid van de ſwaarſte ſtukken t'ſamenſtemmen; die ik kortelik noemen / ende (als geſeid) ieder t'ſijnerplaatſe aantwijſen ſal. Alle deſe Heidenen dan / ouden; nieuwen / Europeërs / Aſianen / Africanen / Zuid en Noord Americanen / komen in vijf hoofdſaken over een / die van onbetwiſtelike waarheid zijn.

I. Datter maar een eerſte weſe of opperſte Godheid is. 2. §. 3. en 7. §. 1/2/3/5/7. en 10. §. 6/11/16/24/27.

II. Datter Geeſten zijn die een begin gehad hebben / van God en der menſchen ziele verſcheiden. 2. §. 2/9/10/11. en 7. §. 2. 9--12/18. en 10. §. 3/13.

III. Dat deſelve goed en quaad / des menſchen vrienden of vyanden zijn. 2. §. 11/15. en 7. §. 9/10. en 10. §. 5/13/24/27.

IV. Dat de Zielen der menſchen met hunne lichamen niet vergaan. 2 §. 15/16/17. en 6. §. 3. en 7. §. 2/3/5/6. 12--20. en 9. §. 4. en 10. §. 8/12/14/22/25/27.

V. Dat goed en quaad na dit leven geloond ſal worden. 2. §. 18. en 7. §. 2. 5/6/8/16/17/18/19/20. en 10. §. 3/11/25. Want het gene tegen dit laaſte van Epicurus wege ſchijnt te ſtrijden / daaraf ſal ik een weinig verder ſpreken.

§. 4. Maar 't gene nu een groot bewijs van de verduiſterheid hunder herte is / doet ſich in al 't overige klaarlik op. Want uit alle hunne redenen / ſelfs daar ſe waarheid ſpreken / is te merken / datſe ſich hier tweefens vergrijpen: de godlike hoogheid van den hemel ter aarde nederbuigende / en den geringen menſche van der aarde ten hemel verheffende: mitsdien datſe van 't ſchepſel al te hoog gevoelen / en aan den Schepper al te laag. En ziet / door deſe misbattinge / en datſe geen goed onderſcheid maken / wat der nature van God of ſchepſel paſt of niet en paſt; ſo komenſe tot alzulke grove dolingen / daar hunne Afgodsdienſten en Toverplegingе uit ontſtaan. Tijde ſeer gemaklelik te beſpeuren / dat geen derſelven uit enig deel der waarheid / terſtond gemeid; maar enkelik allegaar uit verkeerde bevatting ontſtaan zijn. Laat ons kortelik aantrekken 't gene daar af uit vorige aanteekeningen blijkt / en wy ſullen 't ſien.

§. 5. Aangaande 't godlik Weſen; men ſiet

I. Datſe de godlike uitnementheid al te menſchelik begrijpen; den Goden / ſo wel groot als klein / menſchelike afkomſt / huwelik en kinderen toepaſſende VII. 5/6/17. 7. §. 5/6/17. en 10. §. 16.

II. Datſe al te geringe gedachten van Gods volmaaktheid hebben: door dienſe meinen / dat hy ſich al te ſeer vermoeijen / en ſijner heerlikſte gelukſaligheid te kort doen ſoude / indien / hy 't beſtuur van alles ſelf

ter

ter hand name 2. §. 4. en 10. §. 13. want daarom hebbense hem Godergoden/ als stedehouders by gestelt. 2. §. 7--12 en 7. §. 2--8. en 10. §. 6/ 7. 12. 13.

III. Datse de Goedheid niet noodsakelik aan de Godheid vast maken: mitsdien datse sich doorgaans so gereed enen quaden als goeden God verbeelden. 2. §. 4/ 12. en 7. §. 3. en 10. §. 20.

IV. Datse den Schepper met het schepsel lichtelik vermengen. 2. §. 7. en 6. §. 2. en 9. §. 2/ 3. en 10. §. 6/ 7/ 17/ 23/ 24.

§. 6. Belangende de Geesten / so is te merken.

I. Datse 't geestelijk wesen van 't lichamelijk niet behoorlik onderscheiden. 2. §. 1/ 6. Daar van komtet / datse niet alleen den Geesten: maar de Godheid self mede lichamelike bewegingen / eigenschappen / vermaaklikheden; en bepaalde woningen / in den Hemel / in de Lucht / op of onder d'Aarde toegeschreven hebben. 2. §. 14/ 16/ en 7. §. 6. 14/ 18. 7. §. 14.

II. Door dienste 't onderscheid tusschen de Zielen der Menschen en der Beesten niet wel begrippen: so vervallen sommigen tot die grobigheid/ dat se Mensch en Beest eenerleije Ziel toepassen 7. §. 14. Sonder dat hadde t'onmogelik geweest / dat sich 't gevoelen van Pytagoras / van de verhuisinge der Zielen in andere Lichamen / so wel der Beesten als der Menschen / ooit so diep gewortelt / en de ganschе weereld door verspreid hebben konde. 2. §. 17. en 7. §. 14/ 15/ 16/ 17/ 18.

III. Uit den selfden grond is 't gemeen gevoelen van 't omswerven der Geesten / en der Menschen Zielen na den dood / baarblijkelik ontstaan. 2. §. 15. en 6. §. 3. en 7. §. 19/ 20/ en 10. §. 12.

§. 7. 't Helpt mede tot verkleininge der Godheid / datse de menschen self tot Goden maken; het zy by levenden lijve / het zy na den dood. Levendig: gelijk d'oude Grieken en Romeinen / die 's menschen hertstoghten of gemoeds bewegingen tot Goden en Godinnen maakten: of als de heedendaagsche Canibalen / die van sulke meininge niet veel verschillen / gelijk 2. §. 14. en 7. §. 5/ 6. en 10. §. 14. getoond is. Na afslijvigheid / en dat wel meest: sulx geest der ouden ἀνθρωπεία vergodinge te kennen: 2. §. 13. ende gaat nergens verder dan by deself de Caraibes of Canibalen; als wanende/ gelijk 10. §. 12/ 16. geseid is / dat het geheel geslaght der Goden uit hunne voorouders gesproten / ende sy self alsa van godlike af komste zyn. De Genij of Zemeëns, dat is bystaande Geesten / zijn al mede uit den grond opgeborsten; so als uit der selver beschrijvinge op verscheidene plaatsen is te sien.

§. 8. Nu is lichtelik te vatten / op wat grond der ouden *Divinatio* en *Magia*, dat is / der hedendaagscher Heidenen Wicchelary en Tovery gebouwd zijn. Want wat hunne Wicchelarije betreft / die moet enkelik hier op rusten.

I. Dat ieder God sijn volk heeft / wien hy gunstig is / en dat hy 't als sijn eigen beschermt: dies vraagt men hem wat sijnen volke wederbaren sal / en wat raad.

II. Dat ieder God ook sijnen wraad heeft; derhalven soekt elk hulpe tegen Goden daar hy oordeelt dat hem 't quaad van komt;

by alſulken anderen / die hy denkt dat ſijn hardſte vyand is.

III. Dat elk menſche ſijnen God of Geeſt beſonder heeft. Daaruit is 't dat ieder een ſijne eigene invallen en dzijften vooz godlike ingevingen en bewegingen ſchatt; inſonderheid ſo hem iet in den dzoom is voorgekomen / waaraf hy d'oorſaak uit voorgaande beſigheden of ontmoetingen niet ſo effen weet; of dooz ſulk voorooordeel belett / niet ten naauwſten onderſoekt.

IV. De vermenginge der Godheid met de ſchepſelen / heeft alle ſoorten van Wichlarye voortgebzaght: uit de Stezren / uit den Donder / uit de Vogelen / uit Bergen / Boſſchen / Wateren; en uit alles waarin ſy geloven dat ſich enige Godheid openbaart.

V. Het omſwerven der Geeſten by hunne Lijken / doorgaans by de Heidenen geloofd / konde lichtelik voet geven om de doden te beleſen.

§. 9. Hunne Tovery aangaande / laat ons dit ſlechs overwegen.

I. Dat het geen wonder is / ſo ſy / die met alleenlik de geſchapene Geeſten / maar ſelf de onſterflike Goden / in goeden en quaden onderſcheiden: deſelven ook tegen malkanderen pogen aan te voeren; en ſich dooz middel van den goeden / of wel van den eenen quaden / tegen den anderen te beſchermen; of 't leed hen van den eenen God aangedaan / dooz hulp des anderen te wzeken.

II. Die ſo veel en veelerhande / ſo Goden als Geeſten / ook grote en kleine Goden verſinnen: niet vzeemd is 't / datſe insgelijx meinen / dooz hulpe des maghtighſten den minderen te verkraghten.

III. Nadien ſy ook ſo menſchelike gedachten van de Goden hebben / dat die mede den herrstoghten / gelijk ſy ſelve / onderwozpen zijn; ja die menſchelike dzijften ſelf ook wel vooz Goden houden: ſo moet het hen insgelijx gereed vallen / deſelve / na dat hen 't hooft opgeeſt / tot nadeel hunner vyanden aan te ſetten.

IV. Want ook uit dien / dat etteliſke hunder Goden ſo gering / en de Geeſten met hen ſo gemeenſaam zijn: ſo dunkt hen / datſe die ſelf in hun beſtier hebben / om derſelver heimelixte werkingen te gebzuiken tot al datſe willen. VI. 4.

§. 10. Noch iets / dat de Wichalary en Toverije t'ſaam betreft; waar van 't een deel op de ſaken / 't ander deel op de gebaren ſiet. De ſake ſelf komt hier op aan.

I. Dat hun gevoelen van de Lijf- en Lijkgeeſten hen doet denken / dat ontrent de Lijken of de graven iets te doen is: waarom ſy uit de Doodsbeenderen wicchelen / en met deſelve toveren / dooz de Goden en Geeſten / die ſich daar by verhouden / of daar in werkende zijn. X. 21. 16.

II. Dit ſ'weven en ſpelen van allerhande Geeſten / meeſt quaden / maakt

dat

dat sy seer gereed zijn / so haast als hen onverwachte sieckte / of sterfte / of ander ongemak overkomt; sulx op hunne haters en benijders te vermoeden / als van hen betoverd zynde. Want indien de kleine Goden / of Geesten / na 't believen van de menschen werken / welker Geesten sy zijn: so en kan 't niet missen / of sy sullen door derselver hulpe tot elkanders nadeel doen wat in hun vermogen is. Hu op dit vermoeden is die Wichelerije gegrand / waar doormen soekt te weten wie dat ons betoverd heeft. 10. §. 8. 16.

§. 11. Wat hun Tovergebaar betreft.

1. De lichamelijke gedachten die se doorgaans van de Geesten / en selfs van de Goden hebben; brengen ook ontwijfelik te wege dat se so veel uiterlik gebaar in hunne beswerenge gebruiken. 10. §. 16. Hoewel daar noch ene andere oorsake by komt; te weten de bedrieglikheid der papen / om 't eenvoudig volxken te misleiden.

11. Wy dunkt ook / dat ik uit die algemeenheid van Pytagoras gevoelen sie / hoe 't kan ingekomen zijn / dat de menschen kraght in letters en getallen / dus ofte so t'saamgevoegd / en herbolgens in d'uitspraak eniger woorden stellen. Want deselve Pytagoras heeft gemeind / dat de kraght der Godheid in de everedigheid en t'samenstemming der getallen speelt. En gemerkt / dat de letters van 't ABC / niet alleenlik by de Grieken en Hebreen / maar by de meeste volkeren die letterkundig zijn / mede tot beteikenunge der getallen strekken; so en kander geen woord bedacht worden / dat met sijne letters niet een getal uitmaakt. Hier by maghmen dan redelik gissen / dat het een woord uit dese / het ander uit sulke letteren / veel of weinige / dus ofte so t'saamgesteld / meer of minder kraght heeft / na hun gevoelen / in de beswerengen.

111. Buiten eigentlike teksletteren / komen hen de namen en teikens hunner Goden ook te pas: so alsmen heden besonderlik by de Lappen en Finnen siet / welker Tovertrommels met sodanige karacters over en over beklad zijn. 6. §. 5.

§. 12. Doch 't voornaamste dat omtrent alle die Belesingen / het zy tot Wichelarije / het zy tot Toverije / te bemerken staat / heb ik hier noch niet geseid. Ende bestaat daar in / dat het een en 't ander by den Heidenen een deel van hunne Godsdienst is: ja dat die by sommige volkeren / boven al in West-Indien / by hare geheel daar in bestaat. 9. §. 6. en 10. §. 16. Het kan ook niet wel anders wesen / mitsdien dat alles op hun gevoelen van de Godheid berust / of daar uit ontstaat.

1. Over sulx is dit ganssche werk en de bedieninge daar af by hen geensins voor iet quaads geacht: maar alleen voor so verre 't iemant ten quade gebruikt. Hier van is 't dat de Magi en Divini van ouds / gelijk de hedendaagsche Bramines der Indianen / de Pettilleros der Wilneërs / de Baiwas of Plays der Peruanen en Canibalen / nieffens dergelijke; sich aan der koningen hoven ende in hunne tempelen vonden: en dat een wijs man / een leeraar / of landraad / of priester of profeet daar voor niet erkend word; so hy geen Wichelaar / of (in dien sin verstaan

als geseid is) geen Toveraar en zy. De H. Schrift geest ons sulx in Jannes en Jambres / in Bileam / in Daniel en sijne metgesellen te verstaan. Hier van is hier voor 4. §. 14. ook al iets geseid. En is ingelijx uit de gemeene proeven / te boven bygebragt / wel te merken / dat de Heidenen school van sulke konsten houden; en besonderlik de Priesters 't volk tot dat amt van jongs op onderwijsen / self tot de domme Laplanders toe 6. §. 4.

11. Met een kunnen hier de reden sien / waarom dat de ingewanden der geslaghte offerbeesten / en dese of gene hoolsels van vleesch of kruiden / tot toverije of waarsegginge gebruikt worden; te weeten / om dat na hun gevoelen iet godlijks daar in speelt.

§. 13. Het blijkt derhalven / dat alle de genoemde plegingen der Heidenen deels op gewisse kennisse / en deels op losse gissingen en bystere doolingen gegrond zijn. Datse de Godheid soeken of vreesen / word op de natuurlike kennisse / die de merst verbasterde menschen van God hebben / gebouwd. Maar dat sy 't aan sulke / en aan so sterhten slagh van allerhande Goden / en op so verkerleije wijsen doen: dat is henluider verdorvenen verstande toe te schryven. En dit al / so veel de genen betreft die enigen God of Geest erkennen / en d'onsterflikheid der Zielen geloven: waar tegens niet en strijd / datter Epicureën zijn / die 't een met het ander ontkennen / of ten minsten in twijsel trekken. Want Epicurus / en die hem heden volgen / lochenden so seer de Godheid noch de Geesten niet; alsse wel werk deden / om de menschen die sulx alles geloven te overtuigen / dat hun doen met den toets van sulk verstand niet goed te maken was. Over sulx kan het geensins bestaan / dat iemant een Epicureër ende met eenen een Wiercheiaar of Toveraar zy. Daar tegen kan geen heiden Epicurus tegenspreken / sonder sich op die kunsten / en der selver uitwerkingen met een te beroepen.

§. 14. 't Sal goed zijn / dat wy / tot meerder sekerheid / de luiden van sijne gesindheid met hunne eigene woorden horen spreken. Gassendus heeft een deel daar af *Sect.* 11. *Cap.* 6 aldus by een gestelt. Het is evenveel, of God de dingen door sich self bestiert, gelijk sommige willen; of, so als andere beweeren, door bedienaars, die by hen doorgaans *Genij* en *Dæmones* genaamd zijn. Want eensdeels de saken eveneens gebeuren, als offer geen sodanige bedienaars waren; en al stond men'er enigen toe, so konnense echter niet zijn so alsmense verstut, te weten, van menschelike gestalte, ende met ons sprekende. Te geswygen, dat vele derselver boos en met gebreken zijnde, niet gelukkig noch langleevende wesen konnen: aangesien dat de broosheid met veel onverstands gevoegd, en tot den ondergang gesigd is. Dit van de Geesten: hoort men nu ook van 't bedrijf, dat daar ontrent gebruikt was. Sy plegen sich ook, seit hy / tot bewys, so van de voorsienigheid, als van datter Geesten zijn, op de *Divinatio* te beroepen. Maar ik sie met verdriet dese menschelijke swakheid aan; gemerkt datse ook uit de dromen Godspraak halen: (*Divinatio-*

nem

nem repetunt) niet anders dan of God op ſtelten ginge, om de menſchen in diepen ſlaap door luinſche gelighten te vermanen, van 't gene te gebeuren ſtaat: als of ook 't Geluk en 't Geval niet genoegſaam ware, om alle ſulke uitkomſten te veroorſaken; ſonder God, niet alleenlik met Son en maan, en veelerhande dieren, maar ook met allerley kleen en koper te vermengen. Die ſo ſpreken, tonen klaarlik datſe hebet allen God en Geeſt ontkennen, dan voor ſodanig erkennen willen, als by d'andere Heidenen geloofd wordt: of om die beide te geloven, wirchelaars of Toveraars ſouden willen zijn. Dus dezre van 't Heidendom: nu ſaat ons metter tijd enige treden verder gaan.

XII. HOOFDSTUK.

't Gevoelen der Joden word met reden mede ondersocht.

§. 1. TOt noch toe hebben wy niet als 't Heidendom geſien, dat geen ander licht dan van Naturen heeft: nu gaan wy dan vernemen, wat de genen die door de Schrifture verlicht zijn, deſen aangaande geloven of bedrijven. Doch die en zijn niet reverley; maar in Joden, Mahometanen, Kriſtenen onderſcheiden. D'ongelijke maten der verlichtinge, die ſy ontfangen hebben, of te werk ſtellen, heeft dit onderſcheid gebaard. Ik ſal van de genen beginnen, die verdſt van 't Kriſtendom, ende alſo aan 't Heidendom de naaſte zijn. Door ſodanig ſchijnt het wel datmen 't volk van Mahomet behoort te houden; door dien wy een voorvoorderl ten goede van de Joden hebben, als Gods volk van ouds. Maar onaangeſien watſe by ouds geweeſt zijn, ſo als wy hen op heden veranderd ſien, de Mahometanen komen ons veel nader by. Beide ſchuw van Afgodsdienſt, erkennen ſy maar eenen God, en ſijn Woord voor den eenigſten regel huns Geloofs. Maar de Joden niet meer dan het oud Teſtament: de Mahometanen ook het Nieuwe, behalven datſe den Alkoran, zijnde de Wett van Mahomet, by die van Moſes en van Chriſtus voegen, tot beider verbeteringe. Doch het ſelf de lyfkaus word by de Joden met den Talmud, houdende d'inſettingen der Ouden, gepleegd. Als 't er op aan komt, ſo word d'onfeilbaarheid der boeken van de Wet en 't Euangelium misſchien beter by 't volk van Mahomet dan die van de Wet alleen in 't Jodendom beſorgd. Daar by komt, dat Jeſus Chriſtus, na Mahomets leere voor een groot Profeet, en boven Moſes erkend en geëerd, maar van de Joden pleſik verbloekt word. Om die reden ſeg ik, dat de Mahometanen wel de heſſte nader zijn aan 't Kriſtendom, dan de Joden hedendaags. En wat betoev ik meer dan dit? In 't gene daar toe nu af handelen, gaan de Joden niet ſo verre af van 't Heidendom, als de Mahometanen doen. Dat moet blijken uit het gene ik daar af te berde brengen ſal.

§. 2. Nu, ſo lang als wy niet dan met Heidenen te doen hadden, moeſten-

sien wy hun gevoelen van de Goden / Geesten en Zielen onderzoeken Maar hier valt van geen Goden iets te seggen. De Joden / schoon alleer te overdadigd tot Afgoderij geneigd / zijn 't seder de Babylonische gevankenisse / nu 2300. jaren lang / so vreemd van de veelheid der Goden / datse self maar eene persoon in d'allereenigste Godheid erkennen. Sy geloven uit de Schrift / dat die eene / almaghtige en algenoegsame God alles uit niet geschapen heeft / als noch alleen bestiert en in wesen houd. Onder sijne schepselen telense Engelen en Menschen: en dese sodanig / datse eene Ziel hebben / uitneemender dan de beesten; hoewel van minder volmaaktheid dan d'Engelen selve zijn. Dit is van ouds af hun geloof / en dus verre komense dan ook beter dan de Mahometanen (gelijk hier na geseid sal worden) met de Kristenen over een.

§. 3. Doch men moet hen gelove / so als 't by ouds was / doe noch d'eerste Tempel stond / van 't gene daar se namaals allenthens toe verhallen zijn / behoorlik onderscheiden. Sy waren doe reghtsinnig; (uitgesonderd veele die sich tot Afgoderij verbooren heten) ende hadden buiten twijfel van d'Engelen / Duivelen / Zielen der menschen / geen andere gedachten / dan ons de Schrift noch heden leert. Sullen wy hen dan aanmerken als die van ons verschillen / so moeten wy hen in latere tyden sien; te weten / van doe af dat hun staat sich neigde tot den vall / en 't Kristendom 't hoofd op stak. Maar mitsdien datse heden tweederhande zijn; de Karaijm, die sich blotelik aan de Schrift houden / en de Rabbanim, die d'Overleveringen hunder leeraars volgen: so vereischt het klein getal datmen heden van die eerste soorte vind / dat wy 't op de laatste nemen. Gene zijn een overblijfsel van de Sadduceën / in Europa naauwelijks bekend; gelijk dese noch afsettelingen van de Fariseën zijn.

§. 4. Schoon wy ons nu aan de laatsten houden / so maghmen echter noch een nader onderscheid tusschen d'oude en hedendaagsche Joden nemen. Doch onder verstaa ik sulke / die in des Heeren Jesus / of der Apostelen tyd / of niet veel later geleefd hebben. Filo / de geleerdste en bescheidenste der Joden / verscheide van Plato niet seer veel seggende, dat de Sterren besield zijn / en door eigene verstandigheid in 't ronde beweegd worden. Dus verre stemt hem Ben-Maimon toe / die dat gevoelen koztelik aldus begrijpt. Alle de Sterren en Hemelkringen hebben Ziel en kennis en verstand, leven en geduurzaamheid: hem kennende door wiens woord de Weereld gemaakt is. Elk derselven roemt en verheerlikt sijnen Maker na vermogens ieders weerdigheid en uitneementheid, gelijk als d'Engelen doen. En gelijkse God kennen, so verstaanse mede wat sy selve zijn; als ook d'Engelen, boven hen zijnde. Doch so is de kennisse der Sterren en Hemelronden minder dan der Engelen, en meerder dan der Menschen. Dus leest ik in sijn boek van de Gronden der wett / in 't 3. cap. §. 11.

§. 5. Nader handende tot de Geesten / 't zy Engelen of Zielen der menschen /

ſchen / ſo ſienwe onde en nieuwe ſchrijvers niet ſo eſſen t'ſamenſtemmen. Wat d'eerſten belangt: Filo was van dit verſtand. De Lucht gelooft „ hy vol geeſten te zijn / welker ſommigen / als de volmaaktſten / nooit „ lichamen aandoen; maar op en nederwaarts gaan en keeren / ten „ dienſte van den groten God. Andere / van ſlechter maarel / nemen „ lichamen aan: tot welken / door den dood afgelegd zijnde / ſommige „ namaals wederkeeren; andere / verdrietig van dit leven / trekken ho„ ger op / en leven daar in ruſt. Dan zijnder noch andere, (nu begin ik ſijne eigene woorden te verhalen) de ſuiverſte en beſte van allen, van hogen en godliken verſtande, d'aardſche en nietige dingen verſmadende, die naars van den Almaghtigen, ende als oren en ogen des groten Konings, die alles horen en ſien. Deſe worden by de Filoſofen *Genij*, in de H. Schrift ſeer voegelik *Engelen*, dat is, Boden, genaamd. Want ſy zyn tuſſchenboden: die des Vaders bevelen aan de kinderen, en der kinderen gebeden aan den Vader overbrengen, daarom ook van hen geſeid word, datſe op en nederklimmen. In ſijn boek van de Droomen ſpreekt hy deſe taal.

§. 6. Willen nu hier by de Joden van de latere tijden horen / en beſonderlik watſe van de natuure der Engelen gevoelen daar over ſeit D. Voſſius niet regt / in ſijne Aanteekeningen over Ben Maimons Gzonden van „ de Wett / dat ſy 't onderlinge niet wel eens zijn. Sommige van gevoe„ len zijnde / datſe uyt de ſijnſte elementen geſchapen zijn; gelijk R. Juda in „ ſijn boek genaamd Cuſri 4. §. 4. meld. Andere (gelijk de ſchrijver „ van 't boek Jezira / ſo deſelf de R. Juda ſeit 4. §. 25.) houden d'En„ gelen uit den H. Geeſt te zijn. Ook word in 't boek Chagiga fol. 14. „ gemeld / dat noch dagelijks dienſtbare Engelen door Gods woord ge„ ſchapen worden. Maar Ben-Maimon ſelf ſpreekter / (gelijk voorgaans van andere dingen mede) veel wijſſilter af. 2. §. 4. D'Engelen, ſeit hy / hebben ene weſentheid (*thora*, *formam*) die ſonder enige ſtoffe beſtaat: dewyle ſy geen lichamen zijn, maar weſentheden, (*thoror*, *formæ*) van malkanderen onderſcheiden.

§. 7. D'Onderſcheidinge der Engelen / in den joodſchen ſin / will ik ook heſſt uit den ſelf den ſchrijver voorſtellen; want niemant hunder allen hy hem in geleertheid of beſcheidentheid te gelijken is: op dat ik immers hen geen ongerijmder leere / dan de beſten onder hen ſelf erkennen willen / toe en ſchrijve. Hy toont verbolgens ſijn gevoelen dan op deſen ſin. „ Wan„ neer de Profeten ſeggen / datſe Engelen als vuur / en met vleugelen ge„ ſien hebben: ſulx word profeetſchet wijſe / en by gelijkenis geſeid; om „ te betekenen datſe niet lichamelik noch ſwaarlijdig zyn. Gelijkerwijſe „ word God ſelf een verteerend vuur genoemd / te weten oneigentlik: en „ ſo is mede te verſtaan / hy maakt ſijne Engelen winden. (In onſen Bu„ bel / Geeſten: 't Hebreeuwſche woord רוח *ruah* word op verſcheijde wijſe „ vertaald.) D'Engelen dan / ſonder lichaam zijnde / worden weſentlik / „ ende met een trapswijſe / in waardigheid van malkanderen onderſcheiden; „ waar in d'een den anderen overtreft. Daar paſt hy deſe woorden op /

„ die hoger is dan de hoge neemter acht op. Pred. 5. 7. Niet echter / dat „ des eenen plaats boven den anderen verheven is / gelijk 't wel met de „ menſchen gaat: maar gelijkmen ſpreekt / dat van twee wijſen d'een wij„ ſer is als d'ander; alsmede dat d'oorſaake 't veroorſaakte te boven gaat. „ So wil hy dan hebben / dat God ſelf die van d'eerſte waardigheid; doch „ deſe dan die van de tweede / en de tweede die van de derde / ende ſo ver„ volgens hebben voortgebraght.

§. 8. Deſer Trappen of Ordeningen worden gemeenlijk by de Joodſche ſchryvers tien geſteld; ende by den ſelfden Ben-Maimon / gelijk mede in 't boek Midraſch Bereſchyt, aldus van boven af tot beneden toe / met hunne namen onderſcheiden / 1. *Chajos hakkodeſch*, 2. *Ofanim*, 3. *Oralim*, 4. *Chaſmalim*, 5. *Seraſim*, 6. *Malachim* of Engelen, 7. *Elohim*, 8. *Bene Elohin*, 9. *Cherubim*, 10. *Yſchim*. Gemerkt dat de betekeniſſe deſer namen meeſtendeel onſeker / en verre te halen is: ſo ſal ik ſe ten hoogſten vertalen; ſo als ik uit de verklaringen / daar af te leſen / ten allernaaſten raden magh. 1. Heiligh-levende, 2. Raderen, 3. Sterk van kraghten, 4. Vuurvlammen, 5. Brand-vonken, 6. Boden, 7. Goden, 8. Godesſonen. 9. Tempelbeelden, 10. Mannen. D'eerſten meintmen ſo genaamd te zijn / om datſe op uitneemender wyſe dan de menſch / oorſpronkelik heilig / en door hunnen invloed oorſaake des levens van de volgende ſchepſelen zijn. De laatſten mogen daarom de naam van Mannen dragen / om dat ſy de genen zijn / diemen leeſt dat by wijſlen / van Gods wege in mans gedaante plegen te verſchijnen. Deſe zijn 't ook (ſeit Ben-Majmon wederom §. 9.) die alleen met de Profeten ſpraken, ende op den naaſten trap der menſchelijke wetenſchap ſtaan.

§. 9. Dus verre / hoe ſy onderling verſchillen: nu ſal ik denſelfden met ſijne eigene woorden laten ſeggen / wat deſe 10. Ordeningen t'ſamen van God en menſchen onderſcheid. Alle deſe levendige weſentheden kennen den Schepper met een ſeer uitneemende wetenſchap: ieder na eiſch ſijner ordre, niet na vereiſch ſijner uitnementheid. Dienvolgens kan d'eerſte trap de waarheid des Scheppers niet begrijpen, ſodanig als hy in hemſelven is; alſo zijn verſtand al te bekrompen is, om hem te bereiken. Nochtans komt hyder verder mede, dan eene der weſentheden die van lager ordeninge zijn. Ende kent noch ieder van deſelve, tot de tiende toe, den Schepper volkomeliker dan de menſchen, uit ſtoffe en vorm (of weſentheid) beſtaande.

§. 10. De Kabaliſten / naaſte weghwijſers tot de Joodſche Toverkunde / zijn mede met die tien Ordeningen niet te vreden: maar al't geſchapene word by hen eerſt in vier Ryngen verdeeld. D'eerſte is der Uitwaſemingen, *Avilos*; anders *Sefiros*, Lichten genaamd / by de Joodſche meeſters van ouds beroemd. Deſe willen hen noch Schepſelen, noch 't weſen van den Schepper, maar deſſelfs onderſcheidelike volmaaktheden geheten zijn ſo het Manaſſe ben Iſraël op 't naaſte verklaart; deſelve met d'Ideën van Plato vergelijkende / die hy voor hoofdſaken aller din-

dingen hield. Ende wordender sodanige tien by hem geteld: de Kroon, de Wetenschap, de Voorsightigheid, de Hoogstatelikheid, de Dapperheid, de Schoonheid, de Overwinning, de Heerlikheid, de Grondslagh, het Koningrijk. Den tweden ring noemense der Scheppinge; waar in d'Engelen zijn / van alle lichamelikheid afgescheiden / ende in tien ordeningen / die te voren §. 8. genoemd zijn / verdeeld. In den derden hebbense *Jetsira*, het Formsel of 't Formeersel gesteld. Daar toe brengense d'Engelen die enige gemeenschap met een lichaam hebben. De vierde ring besluit al 't overige schepsel / 't welk by hen *Asebya*, 't Maaksel genoemd word.

§. 11. So ik meer uit der Joden schrifften van d'Engelen by een brachte / wat dese en gene hunder leeraars in 't besonder daar af gevoelen: het soude misschien met het voorseide met veel gemeenschaps hebben; so verscheiden alsse hier en elders van gevoelen zijn. Dan dit is echter van 't voornaamste noch. Sy weten ons van driederhande Engelen te spreken. D'eerste soort is t'eenemaal van alle stoffe onbelemmerd; ende staan met hun vieren elk aan enen hoek van Godes troon: Michaël ter reghter / Gabriël ter slinker / Uriël ter voorste / en Rafaël ter achterste zyde. Dit leert ons R. Eliëser in 't 4. sijner Hoofdstukken. Hunne namen hebben by wat te beduiden: *Michaël*, wie is als God? *Gabriël*, God myne kraght, *Uriël*, God mijn licht, en *Rafaël*, God mijn Geneesmeester. Dese worden nooit aan menschelijke oge / noch in menschelike gedaante / dan alleenlik aan Profeten in gesightен vertoond. Van het tweede slagh zijn de goede Engelen / door welken God de Weereld regeert: die dikmaals in menschelike gestalte aan de Profeten verschenen zijnde / ende boven 's Hemels rond woonachtig / het heir des Hemels genaamd zijn. Maar beneden de Maan onthouden sich de *Schedijm*, of Kakodaimones, gelijk l. 2. §. 12. zijnde boose Engelen / door welken God sijne gramschap en oordeelen uitvoert. Dit is het derde slagh / waar af wy nu het joodsch gevoelen ook wat nader horen moeten.

§. 12. De Duivelen worden by den Joden Engelen des verderfs of des doods, als mede *Satanim*, Satans, dat is Tegenstanders genaamd. Men kan hunne meininge hier over best uit Filo verstaan / die in der Apostelen tijd geweest is. Dit is 't dat hy daar af in 't boek van de sieusen schrijft. 't Gene andere Filosofen den naam van *Genius* geven, dat is Moses gewoon Engelen te noemen. 't Woord Genius neemt hy hier te breed / (of hy moest van d'Engelen smalder spreken) volgens 't gene hier voor 2. §. 13. 14. aangetekend staat. Die zijn (seit hy verder) De Zielen die door de Luchtvliegen; 't gene niemant voor een verdichtsel houden moet. Daarom verklaart hy 't nader aldus. Gelijk in 't gemeen geseid word, datter goede en quade Geesten zijn, insgelijks ook Zielen: so mede de Engelen. Sommige diemen goeden noemt; zijnde sekere gesanten, tusschen God en de Menschen heen en wedergaande, volherdig door sulken onberispeliken en overschonen dienst: andere daar tegen onheilig, verfoeijelik; die gy self ook sonder liegen verdoemelijk noemen soud.

§. 13. De herkomst der boſe Geesten wordt by den Joden verſcheidelik verhaald. Manasse Ben Israël derf seggen / datse op den tweeden dagh der scheppinge van God self zijn voortgebracht. *probl.* 23. R. Eliëser sal ons hunnen afval melden / daar hy in 't 13. hoofdstuk dit van schrijft. De dienstbare Engelen seiden tot den Heiligen Gesegenden God: Heere der ganſche Weereld, wat is de menſche, dat gy ſo veel werks van hem maakt? Wat is hy meer dan ydelheid? want hy ſleghts op der Aarde iets te ſeggen heeft. Sijn antwoord was; wat meint gy my alleenlik in der hoogte te roemen? Deſelfde die ik hier ben, die ben ik beneden ook. Siet toe, wie van u dat alle ſchepſelen by hunne namen noemen kan. Maar ſy en konden geen van allen. Terſtond ſtaat Adam op, en noemt alle ſchepſelen by name. Sulx de dienſtbare Engelen ſiende, ſeiden tot malkanderen: laat ons t' ſamen raad ſluiten; hoe wy Adam ſullen doen ſondigen tegen den Schepper; of hy ſal ons meester worden. Daar was doe Sammaël, een groot Vorſt in den Hemel, met de Heiligelevenden, hier voor 12. §. 8. ook genoemd) en de Serafynen uit ſes benden; ende Sammaël nam ſijn geſelſchap uit twaalf, en gaf ſich na beneden, om alle ſchepſelen te ſien, die de heilige geſegende God geſchapen hadde. Maar hy en vond geen liſtiger om quaad te doen dan de Slang. Daar op komt hy dan tot de verleidinge en den val des menſchen; daar hy even ſterk over fabelt als 't gene daar nu verhaald is. Doch deſe verleidinge des menſchen was des Duivels val. Daar van ſeit hy; hoe God Adam / Eva / en de Slang elk hunne ſtraffe opleide. Hy braght ſe alle drie voor hem, en beſloot het vonnis tegen Adam en Eva / uit negen vloeken en den dood. Doch Sammaël en ſijne bende plotſten hy van boven neer uit den Hemel, de plaatſe ſijner heiligheid, hiew de Slang de voeten af, (want daar te voren hadde ſe de gedaante eens kameels / daar Sammaël op reed) en vervloekteſe boven alle beeſten en gedierten. Siet daar den val des Duivels op ſijn Joods. Want men magh dit verhaal op Eliëſers rekening alleen niet ſtellen: de Targums, gebruikelike en gemeene uitleggingen hunder grootſte leeraars / melden 't ſelf de menigmaal / en Moſe Maimons ſoon in ſijn More Nebochym 2. deel 30. cap.

§. 14. Een tweede afkomſt van Duivelen wordt aan Lilis toegeſchreven. Dit is de naam, ſeit Manasse / van een Duivels wijf, dat na ſommiger gevoelen Adams vrouw geweeſt is, eer hem God met Eva dede trouwen. Het woord is in de Schrift Jeſa. 24: 14. te vinden; ende aldaar / volgens wijſer luiden kennisſe / van onſe Overſetters in ruime betekenis / om der onſekerheid wille Nachtgedierte verduitſcht. Doch hun Rabbi Elias ſal ons de geheele legende in ſijn Thisbi dus vertellen. Men vind beſchreven, dat in de 130. jaren, in welken ſich Adam van ſijn wijf onthield, Duivelinnen tot hem quamen, die van hem beſwangerd wierden; waar door hy Duivels, Geeſten, Nachtſpoken en Schrikgeeſten teelde. En op een andere plaatſe vind ik, dat de Duivels

van

van vier moeders zijn; *Lilis*, *Naome*, *Ogeres* en *Machalat*. Ook leeft men in 't boek van Ben-Sira, op de 60. Vrage, dat Nebucadnetsar hem vraagde, waarom dat kinderen sterven op den achsten dagh? Waarop hy tot antwoorde gaf, om datse Lilis om den hals brengt. Van welke sake hy ter selfde plaatse veel in 't breede verhandelt; dat my verdriet albier te schrijven, vermits ik'er ganssch geen geloof aan sla. Men siet derhalven de grovigheid der joodsche verdichtselen; so seer / datse aan hun eigen volk / hoe lichtgelovig 't anders is, ook wel ongelooflik schijnen.

§. 15. Doch of die vier voorseide duivelinnen niet genoegsaam waren / om de weereld met bose Geesten te vervullen: so isser noch een derde geslaght uitgevonden / volgens 't gene men leest; dat Gods Sonen der menschen kinderen aansiende, datse schoon waren, uit deselve wyven namen diese begeerden. Gen. 6: 2. Voor die Sonen Gods hebben de Joden al van ouds af Engelen verstaan: ende seit derhalve Josefus / in 't 1. b. van de Oudheid. 4. cap. dat veele van Gods Engelen sich met de vrouwen vermengende, een baldadig geslaght hebben voortgebracht. De namen der Engelen die sich in dit hoerdom verliepen / zijn hen mede bekend. Aza en Azaël warender de hoofden af; en wierden beide op Naëma, Kajins dochter / die schoon was / verliefd. Hier van zijn de fleusen voortgekomen / daar de Schrift ter gemelde plaatse af spreekt: doch die / na dit verslagh / half Duivel half Menschе moeten geweest zijn. Asmodi, de bose Geest van Sara Raguëls / in d'historie van Tobias cap. 3: 8. gemeld / was mede uit dit huwelik gesproten. Andere meinen dat hy Sammaël self is. Vraagt iemant / hoe de Geesten tot de kindertceeling deugen? Eliëser salder in 't 22. Hoofdstuk dit bescheid op geven. Ten tijde alsse vielen uit de plaatse hunder heiligheid, so wierd hunne kraght en gestalte als der menschen. En daarmede is het uit.

§. 16. Doch om niet benodigd te zijn / sich met verdichte geschiedenissen te behelpen / so gaanse liever (gelijk sommigen der heidensche wijsen 2. §. 12.) verstinnen / dat die bose Geesten halfslaght Engelen en Menschen zijn. Daar toe brengt G. Vossius in sijne Aantekeningen op R. Elieser / uit R. Schem Toob de navolgende woorden by. Uit den invloed van desen Oversten (*'t is daar R. Nitron van de voorseide Lilis spreekt*) zijn alle de vermogens der Duivelen, Nachtspooken en bose Geesten voortgekomen, die in menschen gedaante gesien worden. Ende is desen aangaande 't seggen der geleerden, datse so wel de gelijkenisse der menschen als der Engelen hebben: dewijlse aan d'eene kant niet so fyn van maaksel zijn, (als d'andere Geesten) noch aan d'andere zyde van so groven stoffe t'saamgesteld als de menschen. Wilmen nu de reden weten / waarom dat dese wanschepsels den eenen tijd Geesten / den anderen tijd als menschen / dan Mans dan Vrouwen by de Joodsche meesters genoemd zijn; dat sal ons deself de Schem Toob in 't 5. hoofdstuk segen /

gen / gelijk het Vorſtius op't 22. cap. van R. Elieſer verhaalt. Uit deſe ordeninge ('t iſ van 10. de tweede daar hy af ſpreekt) komen tweederley ſlagh van dwaſe Geeſten (Satyrs) in de weereld; ſpeelende gelijk menſchen: en verſchijnen denſelven in den droom; als ſchone vrouwen: ſomtijds in mannen, ſomtijds in vrouwen ſich verſcheppende.

§. 17. Nu moeten wy noch hun gevoelen van der menſchen Zielen verſtaan; ſo ſy 't ſelf maar weten. Want uit het gene ſtuk §. 12. van Filo geſeid wierd / blijkt alreeds / dat hunne geleerdſten op 't onderſcheid der Engelen en der Zielen niet ſeer naauw en ſien. Hunne meeſte meeninge nochtans / aangaande der Zielen aart en oorſprong / heeft de geleerde Hoornbeek in ſijn boek tegen de ſelven dus in 't kort begrepen. Hun gevoelen is, ſeit hy / pag. 319. dat alle Zielen teffens geſchapen zijn; en dat op den eerſten dagh, met het Licht. Ende niet alleenlik dat; maar ook by paren, van man en wijf: ſo dat hier uit, wel te weten, gelukkige en vreedſame huweliken ontſtaan, wanneer iemant ſijne eigene Ziel, of die met de ſijne geſchapen is, ten huwelike krijgt; maar ongelukkig en tot ſtraffe van den menſche zyn ſodanige huweliken, daar iemend een lichaam bekomt, waar van de Ziel in de ſcheppinge met de ſijne niet en is gepaard geweeſt. Daarmede heeft hy te worſtelen, tot dat hy ſich betere: als wanneer hy in de twede echt met de reghte Ziel, ſijn wederpaar, vereenigd, een gelukkiger leven leid, Manaſſe Ben Iſrael heeft dit op verſcheidene plaatſen / als in ſijnen Conciliador de 6. vr. p. 12. in ſijn twede boek van d' Opſtandinge 13. cap. en 3. b. 9. cap. *de Termino Vitæ, ſect.* 8. *p.* 207. verder uitgebreid / en in ſijner Vraagſtukken het 15de op joodſche wijſe ten breedſten bevеſtigd.

§. 18. Belangende den ſtaat der Zielen na dit leven: de μετεμψύχωσις van Pytagoras word by hen meede gemenelik geloofd; en deſe Zielverhuiſinge *Gilgul*, dat is / Wentelinge genaamd. Dit meinenſe dat driemaal gebeuet. So ſtaat in Tisbi op 't woord Gilgul aangeteikend. Het gevoelen der der Kabaliſten is, dat ieder Ziele driewerf geſchapen word: willende te kennen geven, datſe ſich wentelt door de lichamen van drie menſchen kinderen. (dit word quaamſwijs uit Job. 33: 29. bevеſtigd) Waaruit ſy ſeggen, dat de Ziele van den eerſten menſche ſich gewenteld heeft in 't lichaam van koning David, en van David ſich in 't lichaam van den Meſſias overwentelen ſal. (Die verborgentheid is in drie hebreewſche letteren van Adams naam beſloten: אדם A. Adam, ד D. David, en מ M. Meſſias.) So is mede by hen geleerd, dat de Zielen der boosdadigen in de lichamen der beeſten overgaan, elk na den aart der ſonden dieſe begaan hebben. So ſal de Ziele des genen die eens anderen mans vrouwe beſlapen heeft / in enen Kameel verhuiſen. Daarom ſeit David: Ik ſal den Heere ſingen, כי גמל עלי *ki gamal alaij* om dat hy my welgedaan heeft. Dat vertalen ſy / om dat hy my van den kameel verloſt heeft: ſich daar mede behelpende / dat het Hebreewſch woord גמל, anders geſchipt

ſtipt en geleſen / *gamaal* een kameel te ſeggen is.

§. 19. Enige zijn echter van gevoelen / dat de Zielen der godloſen met de lichamen vergaan. Joſefus geeft ſulx den Fariſeën te ſijnen tijde na / datſe de Zielwentelinge alleenlik den godvrughtigen toepaſſen; maar den Godloſen ene eewige pijninginge beſcheiden. In ſijn 2. b. van de J. Oorl. 7. cap: De Sadduceën / ſo ons Gods Woord ſelve Getuigt / geloofden Opſtandinge noch Engel / noch Geeſt. Matt. 22: 23. Hand. 23: 8. Maar nu hebben de Joden enen anderen bond / die hunne Toverkonſt en beſweeringe kraghtig ſtijft. De Ziel van 't lichaam geſcheiden / moet noch een geheel jaar of 12 maanden lang rondom 't lijk ſwerven: in welken tijd de Boſe geeſten die ſich in de Lucht verhouden / מלאכי חבלה *Malachej chabbala*, dat is pynigduivels, en anderſins genaamd / gelegentheid vinden en vermogens zijn / deſelve wederom in hunne lichamen te brengen; en daar uit op de beſweeringen antwoord te geven. En dus quam 't / meinenſe / dat de toveresſe tot endor de ziel van Samuël (als binnen 't jaar na ſijnen dood geſchied) in ſijn eigen lichaam wederom verwekken konde. Manaſſe ben Iſraël ſteekt ons dit ſo in de hand: en ſeit dat het der ouden gevoelen is / 't welk hy meeſt uit de Gemara Sjabbas gehaald heeft. Sommigen nochtans zijn van veel geſonder oordeel geweeſt; gelijk wy hier na noch ſullen ſien / wanneer ons dat exempel in het twede boek ter hand ſal komen.

XIII. HOOFDSTUK.

Der ſelver Toverplegingen, by ouds ende noch heden in 't gebruik, zijn uit ſulke gevoelens ontſtaan.

§. 1. Wy hebbben 't joodſch gevoelen aangaande deſe ſtoffe onderſocht / ſo verr als 't buiten de Schrift is / daar wy met hen eens in zijn: nu laat ons dan ook ſien / wat ſy houden van 't gene datmen Toverije noemt. Hoe ſeer dat volk van ouden tijden af daar toe is geneigd geweeſt / kan ons de H. Schrift overvloedelik getuigen. Eerſt uit dien / dat ſy ſulk bedrijf in Egypten veel gewoon te ſien / en veel licht ook ſelf daar af niet vry; daarna in hun land wonende / van ſo veel toverpligtige volkeren omringd en doormengd: overſulx ſo menigmaal daartegen in de Wet gewaarſchoud zijn. Exod. 22: 18. Lev. 19: 31. en 20. 6/ 27. Deut. 18: 9/ 14. Jeſ. 8:. 19/ 20. Daarna ſwaarder gedreigd / alſo ſy 't evenwel ſo qualijk laten konden; als aan Manaſſe koning van Juda in 't beſonder was te ſien. 2 Kon. 21: 6. 2. Kron. 33: 6. Doch in Iſraël / dat is 't rijk der 10. ſtammen / onder Jerobeam van Davids erfgenamen afgeſcheurd / was dat een gemeen gebrek: daar de Schrift af ſeit / datſe Waarſeggeryen gebruikten, ende op Vogelgeſchrey acht gaven. enſ. 2 Kron. 13: 17. Ende waren

ten

ten tijde der Apostelen wel seven overpriesters sonen, van eenen vader / die met besweeringen omgingen. Hand. 19: 13 / 14. Doch alsoo sulx alles niet uit den inhoud hunder Wet / maar uit afvalligheid spruit: so en magh men 't eigentlik op rekening van 't Jodendom niet stellen / so lang als het by de Babynen selve niet geleerd / ende als een deel van hunnen Godsdienst metter tijd is ingevoerd. Sodanig isset echter 't gene ik in 't voorgaande hoofdstuk vertoond hebbe / ende komt hun hedendaagsch gebruik met alsulke leeringen beter over een.

§. 2. De neerstige Lichtfoot heeft ons met veele blijken aangewesen / hoe seer de Joden na de Babylonische gevangenisse / d'Afgoderye verlaten hebbende / en van de Profezye verlaten zijnde; henselven allenx / ontrent den tijd van de Messias / tot Toverye en Waarseggery overgegeven hebben. Hunne talmudische schriften daar vol af zijnde / ende noch heden by hen in weerde gehouden / moeten dat tot hun nadeel ook getuigen. Insonderheid dewijle sy sich met alsulke konsten in volgenden tijde tegen 't Kristendom mede behielpen. „ Hy verseker ons / dat menig bedrieger onder hen / na de verwoestinge van Stad en Tempel / sich neerstig in de Toverkunst geoefend heeft; en dat alsulke menschen „ metter tijd in grote achtinge quamen. Ende wat de Droombedie„ dinge betrest / dat onder dien dekmantel ontelbare bedriegerijen „ gepleegd zijn. In 't boek Maarsar Sheni fol. 45. col. 2 / 3. word „ verhaald / dat R. Jose ben Chalpata / R. Ismaël ben Jo„ se / R. Lazarus en Akiba gedurig daarin besig waren. Ver„ scheidene hunder uitleggingen worden ter aangetogener plaatse „ verhaald; ende is uit verscheidene dingen aldaar geseid te „ merken / datser self hunne leerlingen in onderwesen. In 't boek „ Schabbas fol. 3. col. 2. word van een Spook gemeld / dat „ eenen hunder godsdienstplichtigen in 't bepeinsen van de Wet „ verscheen. Voorts word fol. 8. col. 2 / 3. en fol. 14. col. 3. „ van allerhande Besweeringen gehandeld: als / om ene wonde te „ genesen / tegen de beten der slangen / tegen diebery / tegen be„ toverdheid. Dit heb ik uit het tweede deel sijner werken pag. 147. getrokken; daar hy meer alsulke dingen heeft / niet nodig alle te verhalen / ende noch min uit der Joden eigene schriften op te soeken.

§. 3. Men magh hier by voegen / 't gene deself de Lichtfoot van de *Bath kool*, dat is Dochter der stemme, so de Joden den Echo of Weerklank noemen / uit hunne schriften / en voornamelik het boek Sanhedrin vergaderd heeft. Het gene sy voorgeven / dat het selve een Godspraak is / die in den tweden Tempel 't gebrek van de Urim en Tummim en den Geest der Profezye vervulde / met welken d'eerste Tempel verheerlikt was: sulx is gemeene-

meenelik by de genen die iets van de joodsche saken weten/ uit hunne schrifften bekent. Maar nu blijkt / dat hen dese Bath Kool ook tot Wicchelarye dient „ R. Jochanan en R. Simeon gingen op 't geluid van Bath Kool, „ om R. Samuel den Babylonier op te soeken. Gaande voorby de school / „ hoorden enen jongen lesen 't gene staat 1 Sam. 25: 1. Samuel is gestorven. „ Sy namen hier acht op / en bevonden / dat de Samuel dien sy sochten ge„ storven was. Noch een. R. Jona en R. Josa gingen om R. Acha in sijne krankheid te besoeken: en seiden, laat ons op 't gehoor van *Bath Kool* aangaan. Sy hoorde daar op de stemme ener vrouwe, die tot haar gebuur seide, de keers gaat uit. Waarop d'andere wederom: laatse toch niet uitgaan, noch het licht van Israël uitgebluscht worden. *Lichtf Tom.* II. *pag.* 276. So seker als dit gehoor gaat van Bath Kool; so gewis mogen sy sich ook op de tegenwoordigheid van Elias by de besnijdenis hunder kinderen verlaten; 't welk echter hun gemeen gevoelen is / en genoegsaam onder ons bekend.

§. 4. Doch buiten dese seldsaamheden so bespeurtmen dat sy hunne wilkerijen op twesderlijen grond; den invloed van de Stexren / en 't verschijnen van de geesten gevestigd hebben. Het eerste heeft die reden / datse den hemelschen lichten (schoon voor geen Goden geacht) sonderlinge kragt toepassen / om op der menschen bedrijf / uit- en inwendige sinnen besondere werkingen / te doen. Wy hebben daar over 12. §. 4. Filo en Ben Majmon gehoord. Ende is by hen gemeen te seggen: De Planeten maken iemant wys, en maken hem ryk, so als Buxtorf in sijn lex Talm. uit het boek Sabbath verhaalt. En dan is 't *Mazzal toob*, ende goede invloejinge of gesternte: maar anders *Mazzal râ*, ene quade sterr, waar onder iemant geboren is / of welx kragt by sijn leven op hem valt. Doch (seit hy verder uit het self de boek) de planeet van den dagh (der geboorte) werkt niet met al, maar de planeet van de ure. Daarin is mede geschreven de natuur van ieder menische die onder elken planeet geboren is. Die onder de Son geboren is, moet schoon en luchtig worden; daar by openhertig, en die van geen veinsen weet: onder Venus ryk en dertel, onder Mercurius gaaw en goed van geheugeniſſe; onder de Mane siekelik en ongestadig: onder Saturnus ongelukkig; onder Jupiter reghtveerdig; onder Mars gelukkig: en so voorts van ander gesternten. Ebenwel word geseid; darter geen planeet voor Israël is. Neden: om datse van eenen selfden planeet zijn, van eenerleyen aart en staat. Derhalven moetmen besluiten / dat dit onderscheid alleen de vreemden raakt / en dat Israël de wijsheid heeft / derselver geluk of ongeluk uit de Stexren te voorspellen. Niettemin zijnse met de Maan verlegen / wanner die verduisterd is; alsose sulx voor hen self een ongelukkig teken achten. Siet my daar dan d'ongestadigheid des joodschen volks!

§. 5. Hopende de Geesten / so sal ons Manasse ben Israël den reghten

ten grond der joodſche Voorwikkingen ontdekken; en ſo doet hy ons wederom tot de boſe Geeſten keeren. Derſelven ſeit hy dat ſommigen loos en liſtig zijn; anderen dom en dwaas. De gaawſten, van 't een einde des weerelds tot het ander vliegende, horen ſomtijds wat gebeuren ſal. Bekent derhalven / pag. 18. dattet vele zijn die ſodanige geeſten beſweeren, en veel wonders door behulp der ſwarte konſt bedryven. Ook zijn in ſommige boeken der Kabaliſten, gelijk *Pirke Chalor*, *Ratſiel*, en anderen, derſelver namen en beſweeringen te leſen. Daar toe vinden ſy ſich bevoegd na 't voorbaat. Want ſo ſulken geeſt eenen menſche alleen verſchijnt, 't ſal een ongelukkig voorteken zijn; indien aan twee teffens, dan ſo magh 't geen quaad: maar nooit is 't gebeurd datſe aan drie perſonen te gelijk verſchenen zijn.

§. 6. De middelen en wijſen van doen / waarmede ſy hunne Toverij en Wiechelarij verrichten / maghmen terſtond by hunne geboorte / ende voorts in hunne feeſtplegingen / en voorderen levenſtreek bemerken. Ieder weet dat het huwelik de wettelike wegh tot de kinderteeling is. Daar komt alreeds te pas / datmen wete hoemen ſich tegen de boſe geeſten ſal voorſien. Ende is boven al uit het boek van Tobias bekend / hoe hy door ingeven van den Engel Rafaël den duivel Aſmodi verdreef. Sy hadden t'ſamen enen viſch gevangen: (ſommige weten ons te ſeggen / dat het een ſnoek was (het hert en de lever van dien ſeide Rafaël / indien iemant gequelt word van enen duivel ofte boſen geeſt, moet gy roken voor dien man ofte vrouwe: en hy en ſal niet meer gequeld worden cap. 6: 9. Wanneer hy nu met Sara getrouwd was / dacht hy aan de woorden van Rafaël: nam derhalven de aſſche der reukofferen, ende leide het herte en de lever des viſſches daarop, en maakte rook. De Duivel nu, dien rook riekende, vlood na 't bovendeel van Egypten, daar hem d'Engel bond. cap. 8: 2/3.

§. 7. Doch hier mede is alle ſwarigheid noch niet over. Want wanneerder al een kint ter weereld komt / ſo is terſtond de vreſe dan voor Lilis, die de knechjes op den achtſten / de meiskens op den 21. dagh huns levens om den hals wil brengen. Daar tegen gebruiken de hoogduitſche Joden deſen raad: datſe aan alle de vier muren van de kraamkamer enen kring met kryt of houtkool trekken, ende in ieder van deſelve ſchryven; *Adam*, *Eva*; *Lilis moeter uit*. En aan de binnedeur ſchryvenſe de namen der drie Engelen die over de Medezynen ſtaan; *Senoj*, *Sanſenoj*, en *Sanmangelof*: gelijk hen Lilis ſelf geleerd heeft, wanneerſe haar in de Zee meende te verdrinken. Dit ſchrijft Elias in ſijn boek dat hy Tisbi noemt: maar getuigt niet een / dat hy 'er weinig van gelooft. Hier geef ik noch op toe 't gene Buxtorf in 't voorſ. Lex Talm. van hunne wapeninge tegen de Spoken men meld. „ Een dek op 't aangeſight „ geleid / maakt de vervaarden onkenbaar voor het ſpook. Maar acht „ God dat het ſijne ſonden verdiend hebben; ſo licht hy hem dat maſ-

ker

„ ker af / op dat de schim hem sien en byten magh.

§. 8. Doch hoe seer hen ook de Duivel vrese doet / so meinen sy hem echter ter bequame tijd met weinig moeiten af te keeren. En daarin komt hen de Daghverkiesinge te pas. Want sy stellen sich in desen aan / als of se nu't verwijt niet meer verdienden / dat se de teknen der tijden niet verstaan. Daaraf sal ons deselfde Buxtorf uit sijne Schole der Joden enige staaltjes leveren. Sy stellen Sammaël op den groten versoendagh met een geschenk te vreden / om hen geen quaad te doen: want het hem op dien enen dagh van't ganschе jaar by verdragh van God is toegelaten / Israël over wanbedrijf te beschuldigen. Anders menen sy ook loos genoeg te zijn / om den Duivel te bedriegen. Het eerste middel is / op den selfden feestdagh met stijve kaken op het hoorn te blasen; om hem verbaard te maken / en also dien dagh door verbaasdheid te doen vergeten. Een twede bedrogh komt hen op den eersten dagh van't jaar te pas. Want mitsdien dat God als dan over hunne sonden ten oordeel sitt:ten ende Sammaël dan geen beklaghte tegen hen inbrenge / so pogen se hem in den dagh te verbijsteren. Ende sulx door dien se't lesen van de Wett alsdan niet beginnen / noch eindigen / gelijk hy meint dat se doen. Sy hoeden sich ook van uit te gaan / tusschen den 17. van de Tammus, die in onsen Junius valt / en den 9. daar aan volgende / wanneer hun tweede vasten is; of van 4 tot 5 mijlen te reisen / of voor reght te gaan; om dat een boosaardige geest alsdan regeert; welken sy uit Deut. 32: 24. *keteb meriri* bitter verderf noemen / hoewel Moses daar ter plaatse van geheel wat anders spreekt.

§. 9. De Kabbala, der Joden Tell-en Letter-toverkunst / komt in desen allermeest te pas. Want die leert hen / evenveel hoe / met Gods naam / of met Duivels naam te toveren. De vermaarde naam יהוה / dien wy / na dat de letters in't hebreewsch gestipt staan / gemeenlik JEHOVA lesen / door 12. door 42. en door 72. andere letters by de joodsche leeraars uitgelegd / en daar af *schem hamforasch*, verklaaarde of verdeelde naam geheten; die is by hen van grote kraght. Want door denselven heeft Moses den Egyptenaar gedood / is Israël in de woestijne voor den Engel des doods bewaard geweest / heeft Chrisstus self (dus lasteren sy't genese niet lochenen konnen) bose geesten uitgedreven. Uit verscheidene hunner schriften en uit mondelinge bekentenissen is dit alles lichtelik te weten. Des Duivels naam is ook van grote kraght: maar tot sijn leed. Want so hy eens versuimt den dagh des jaars / dat hem't beschuldigen of beschadigen vry staat / waar te nemen; so blijvender noch 364 / een minder dan't jaar lang is. Doch dat getal is in de 5. Hebreewsche letteren des naams שטן ô Satan, begrepen: een bewijs / dat hy 364. dagen / een min dan't ganschе jaar van dat reght versteken is; om datter staat Zach. 3: 2. De Heere schelde u, ô Satan.

§. 10. In 't ſtellen en tellen van de letters / na deſe of gene ordeu/ ſienſe mede grote kraght. Voor vreemde namen met karakters / van heilige Engelen / die over de Peſte geſteld zijn / aan de gevels der huiſen en de wanden der kameren geſchreven ; wanen ſy ſich tegen de vurige ſchichten van dat verwoeſtend quaad genoeg bewaard te zijn. Het woord דירירון *diriroon* ſo 24. maal geſchreven / dat is / ſo veel letters als er in hun A B C zijn / mits ieder letter vervolgens daar voor ſtellende / is by hen insgelijx een gereed middel tegen de Peſt. Tot de kooztſe weten ſy mede ſulken goeden raad. Dit woord אברקלן uit ſes letteren beſtaande / ſesmaal 't een onder 't ander geſteld / mits telkens eene letter ter ſlinkerhand afkoztende ; dit geneeſt / na hun gevoelen / de derdendaagſche kooztſe / die anders boven al *ludibrium medicorum* , een ſpot der geneesmeeſters om haarer ongeneeſlikheid wille genaamd wozd. Siet hier uit / hoe groten kraght het joodſche volk in letters / telkens / namen ſtelt. Noch een andere kunſt / die uit het boek Avoda Zara te leeren is. 's Nachts te drinken is gevaarlik. Hoe ſo? Datmen licht blind word. Doch ſo iemand dorſt heeft, en hy drinkt, wat raad is daar voor? Siet hier dan raad. Het Hebreewſch woord שבריר *ſchebriri* , 't welk ſo veel als gebroken geſight, of ſchielijke blindheid te ſeggen is / dus geſchreven / ende om den hals gehangen ; ſal de blindheid elken dagh ſo afnemen / alsmen de letters van voren ſiet minderen / tot dat het een en het ander geheel tot niet lope. Buxtorf in Lexico Talmudico wijſt ons dat ſo aan.

§. 11. Uit deſe weinig ſtaaltjes hunder verſcheidene toverplegingen is te ſien / datſe met de leeringen hunder Rabbijnen / in 't voorgaande hooſdſtuk verhaald / ſeer wel t'ſamenſtemmen / ende gevolgelik uit deſelve mede ontſtaan zijn. Want

1. Hun gevoelen van de lichamelikheid der goede en quade Geeſten 12. §. 8 / 10 / 14 / 15. heeft hen tot d'uitwendigheden gebraght die terſtond verhaald zijn. §. 6 / 8. Want lichamelike dingen lichamelik te bewerken zijn : maar geeſtelike met geeſtelike t'ſaam te voegen. 1 Kor. 2: 13.

2. Hunne vreemde gedachten van den opperduivel Sammaël, en ſijne moeder Lilis, (ſo ſy by ſommigen gehouden word) 12. §. 12 / 13. hadden hen gemakkelik tot de beſweeringen te bringen ; beneffens andere plegingen / waarmede ſy hen beide meinen te verdrijven / of ten minſten te weeren. §. 9 / 7 / §. Die in 't eene lichtgelobig is ſal ook tot het ander lichtelik genegen zijn.

3. Hunne algemeene en grote achtinge der Kabbala, die ſulken kraght in letters / namen en getallen ſtelt ; heeft alle die beleſingen met letters / telkens / en getallen voortgebraght. §. 7 / 9 / 10. Ende is geen wonder /

der / dat een volk / den geest der letteren van 't H. Woord verloren hebbende / sich nu so konstig en so moeijelik met de letter / sonder Geest behelpt.

4. Ook is te merken / dat sy van ouds tot Profezijen / tot Gesichten / tot Urim en Tummim gewend ; nu by gebrek derselve tot de magere Bath Kool, en tot den inbloed van de Sterren hunnen toevlugt nemen. §. 3, 4.

§. 12. Wanneermen nu dit alles wel besiet / so is lichtelik te merken / dat de Joden / in al 't gene buiten de Schrift is / schoon 't met d'Afgoden der Heidenen geene gemeenschap heeft / denselven echter seer gelijk zijn. Ja so verre / dat sy 't noch wel verder brengen / of de grouwen hunder leere eerder quetsen / dan de Heidenen selve doen. Want mitsdien datse d'algenoegsaamheid van den enigen Schepper en Bestierder aller dingen veel klaarder begrijpen ; en so gretelix tegen alle verdichte Goden / en wat na afgodsdienst gelijkt / ingenomen zijn : so is 't hen des waarlikker te vergeven / datse so veel aan de Sterren hangen ; so seer den hoofd-duivel Sammaël vrees , so grote kragt in woorden / letters / tekens en getallen stellen / daar de Heidenen niet toe quamen / dan door 't weinig begrijp of vertrouwen datse op de hoogste Godheid hadden / en van de schepselen by hen vergodet al te veel. Maar men sal sich minder hier over verwonderen moeten / somen bemerkt / dat die leeringen uit het Heidendom gehaald ; en sonder overleg / ofse met de regelen hunder Wett over een quamen / uit aangeborene genegentheid tot alsulke vindingen / aangenomen zijn : en dat nu te meer / na dat hen God regtveerdiglik verstoten / en onder alle Heidenen verdreven heeft. Mijn Leser zy dan hier op maar verdacht / dat wy tot noch niets van Toverry / of Spokery / of al wat duivelsch heet / gevonden hebben / dat niet heidensch is.

XIV. HOOFDSTUK.

By den Mahometanen word de leere van de Geesten en 't gebruik der Toverkunde niet vergeten.

§. 1. VAn der Mahometanen leere over 't stuk dat wy behandelen valt met sekerheid niet veel te seggen. Want het zy dat wy't uit den Alkoran, 't Wetboek hen van Mahomet gelaten / het zy uit hunner leeraars lessen halen willen ; men vind die beide seer verscheiden. Wat den Alkoran betreft / ik hebbe dien self / om met eens anders ogen niet te sien / van 't begin ten einde toe doorbladerd ; en daar mede meer niet sonderlings vergaderd dat ter sake dient / dan het weinige dat hier na te melden staat. Der Mahometanen verdere schriften zijn my wei-

nig ter hand; waar wel van geloof weerdige kristenen / die van derselver saken meldinge maken. Dese mein ik veilig te gebruiken: om dat se van saken by hen self ten naawsten onderscht / wanneerse onder dat volk verkeerden / onpartijdig verhaal doen. Doch de leser magh wel weten / dat deser luiden leer en doen / so in den Alkoran als daar buiten / met veel verdichtselen bewonden is: welke wel van 't gemeen volk / gelijk overal / voor waarheid aangenomen; maar by de wijsen in enen redelijken sin uitgeleid / en daarom niet so onverdraaglik / als ongegrond en onwaarachtig zijn. Ons betaamt nochtans so veel bescheidenheids / dat wy die menschen kennende / nevens andere van gesonde herssenen te zijn: de sabelen self niet anders en verstaan / dan na eisch der saken / elders duidliker verklaard / en des oogmerks dat sy tonen voor te hebben in 't gene dus van hen geseid is.

§. 2. 't Gene ik dan uit den Alkoran self bybrengen kan / word billik erst geseid; daar na 't een en 't ander uit dese en gene schrijvers bygevoegd: beide wat der Musulmannen, (so sy liefst genoemd zijn) dat is Gelovigen / meeste leere van de Geesten / ende hun bedrijf in 't stuk van Covery en Wichlery betreft. Maar nutsdien dat hun Wetboek uit Mahomets nagelatene lessen / door sijne leerlingen / der Musulmannen grootste meesters by een gestelt / niet in alle talen even eens gedrukt is: so sal ik my / tot behulp des duitschen leserS / aan De Rijers verdeelinge houden / die het in 't Fransch vertaald heeft / en van Glasemaker in 't nederlandsch gevolgd is; daar het geheel werk in 113. hoofdeelen geschikt word.

§. 3. Voor erst is dan by hen een vaste regel / wel honderdmaal in 't Wetboek wederhaald / dat God maar een is, en dat hy geenen metgeselle heeft: waarin sy met den Joden / ook self der Drieenheid halve / volkomelik t'samenstemmen / so als hier voor 12. §. 1. al eens gemeld is. De Morabyten echter / sonderlinge sekte der Mahometanen by d'Arabiërs / geloven / (seit Marmol) dat de Hemelen, de Sterren en d'Elementen t'samen eenen God uitmaken. in 't 1. deel sijner beschrijvinge van Africa / pag. 128. Paryschen druks. De Sabi, mede een besonder slagh / dienen onder. de Turken vind / geloven uit oorsake der invloesinge, die de Son en Maan op alle schepselen hier beneden hebben, dat enige Godheid in die twe groote weerelds Lichten is. Rykaut in sijner beschrijvinge des Turkendoms het 2. boek 12. kapittel. Van de Persianen verhaalt Della Valle in sijner Riesen 't 4. boek 17. hoofdstuk / datter veler onder zijn / (Mahometanen evenwel) die aan de Sonne / Maan en Sterren bystaande Volstandigheden, *Formas assistentes*, *Intelligentias* toeschrijven: van welken dese selven / even eens als onse lichamen van de ziele / bestierd / en levende zijn.

§. 4. Van Gods heilige Engelen en den bosen Duivel spreken byna alle bladen van den Alkoran: en van den oorsprong der Duivelen veel ge-

geſonder dan de Joden doen. Wat ſy d'Engelen voor onlichamelijk houden; ſchoon gelovende / datſe wel lichamelik verſchijnen / ſo ergens uit het 5. hooſdſtuk blijkt. D'Engelen, ſeggenſe / zijn alleen die vaſte en beſtendige ſchepſelen; en daar zijn geen andere welken derſelver eigenſchap paſt; gelijk het Levyn Warnerius in ſijne Miſcellaneis uit ſeker boek verhaalt. Doch dit is nu op 't beſt / en op ſijn Filoſoofs geſeid: want Mahomet ſelf en wiſt niet beter / of d'Engelen zijn uit ſekere ſtoffe / te weten uit vuur geſchapen; gelijk hy ons in ſekere fabel / terſtond te verhalen / wil te kennen geven. Ook ſpreekt hyder dikmaals al te vleeſchelik af: ende geeft ons reden om te twijfelen / of hy niet wel eigentlik verſtaat / het gene hy ſo menigmaal van hun gaan en komen / van 't hoten der Wett / van hunne vleugelen; en dat meer is / van hun onderſcheid als manneken en wijfken ſpreek. Want dat meint hy dat in alle dingen is: gelijkmen in het 52. hooſdſtuk pag. 594. daaraf leeſt. Niet weiniger verkleint hy de waardigheid der Engelen / wanneer hy d'oorſake van ſommiger verſtotinge daar in ſtelt / datſe d'allergrootſte eer aan Adam weigerden; die ook wijſer was dan ſy / en gemeenſamer met God verkeerde: want God leerde aan Adam de namen aller dingen, die deſelven aan d'Engelen openbaarde, 1. hooſdſtuk pag. 5. Eindelik / het groot getal der Beſcherm-Engelen / dat hy aan de menſchen geeft / doet ons mede geloven / dat hy de waarde van eenen Muſulman tegen vele Engelen ſchatt. Van dit alles ſalmen nader beſcheid vinden in 't gene ik nu verder uit den Alkoran verhalen ſal.

§. 5. Van der Duivelen aart en herkomſt heeft hy ſijn gevoelen op verſcheidene plaatſen van ſijn Wetboek voor al duidelik genoeg verklaard. Te weten / datſe onder d'Engelen in 't begin van God geſchapen / door opdigheid gevallen / en van God verſtoten zijn. In 't 6. Hooſddeel pag. 169. word dit by hem dus verhaald. Wy hebben u, (dit ſoude God tot Mahomet geſprooken hebben) geſchapen en gemaakt: en aan d'Engelen geboden, Adam aan te bidden. Sy deden 't ook, alleen den Duivel uitgeſonderd. Dit verſta ik volgens d'onderſcheidinge die Levinus Warnerius in een van hunne boeken vond. D'aanbiddinge behoort den grootſten God, ſoo veel den dienſt betreft: maar anderen in aanſien van eere; gelijk Adam van d'Engelen, en Joſef van ſijnen vader en broeders aangebeden wierd. Mahomet gaat voort / en verhaalt / dat God doe tot den Duivel ſeide: Wat lett u, dat gy Adam niet aanbid, ſo als wy 't u geboden hebben? Hy antwoordde: om dat ik meer ben dan hy; dewijle gy my van vuur, en den menſche van 't ſlijk der aarde geſchapen hebt. Daar op hebben wy hem geſeid; vertrekt uit het Paradys; dat is geen woninge der verwaanden. Gy ſult in 't getal dergenen zijn die vol ſchande ſteken. De Duivel antwoordde: Laat my tot aan den dagh der opſtandinge. Waarom hebt gy my verſocht? Nu ſal ik den menſche

ſche van den reghten wegh afleiden; ende hem ter reghter, ter ſlinker, en van alle zijden beletten in uwe Wet te geloven: en 't grootſte deel van hen ſal ondankbaar zijn. Wy ſeiden tot hem: vertrek uit het paradys: gy ſult van al de weereld verworpen zijn, en van mijne barmhertigheid beroofd. Ik ſal de Helle vervullen met de genen die u vervolgen. 't Self de woꝛd in 't 14. 16. en 37. hooſdſtuk pag. 293/318/511. weerhaald. En ſchoon dat hier nu ſleghs van eenen Duivel / als 't hooſd gemeld woꝛd: nochtans is ſijne meininge mede geweeſt / dat 'er groot getal van goede en quade Engelen is. Want in 't 7. hooſdſtuk maakt hy wel van duiſend goede Engelen gewagh / die hem God eens in ſijn gebed tot byſtand uit den Hemel ſond. En ſo ſpreekt hy mede van de Duivelen als van veelen / in 't 6. hooſdſtuk ſeggende: wy hebben de Helle geſchapen, om de Duivelen en menſchen te ſtraffen.

§. 6. Den ſtaat der Engelen en Duivelen heeft hy mede niet in alles qualik onderſcheiden. So als die met God ende gelovigen zijn / ſo zijn deſe tegen alle beiden. In 't 7. hooſdſtuk ſeit hy. God heeft tot ſijne Engelen geſeid, ik ſal met u zijn: verſekert de treden der ware gelovigen. pag. 198. In 't 11. D'Engelen tſidderen in Gods tegenwoordigheid. pag. 278. In 't 20. Sy ſchamen ſich niet hem te aanbidden. pag. 360. Voꝛder: God doet ſijne Engelen nederdalen, en ſend ſijne ingevinge aan de genen die hy wil 15. p. 296. Sulx meint hy dat in ſekere nacht voꝛnamelik geſchied. D'Engelen dalen, door toelatinge huns Heeren, in deſe nacht op de Aarde, en groeten de ware gelovigen, tot aan den dageraad. 96. p. 684. Sy ſullen de gelovigen in den hof van Eden beſoeken, hen groeten, en tot hen ſeggen; Siet daar de vergeldinge uwer volſtandigheid! Siet daar de eeuwige genade! 12 p. 280.

§. 7. Nu / ſo gereed als hy d'Engelen houd te zijn om God te dienen / tot nut der Gelovigen; ſo zynſe 't ook na zijn gevoelen / tot verderf der godloſen. Wanneer de boſen (ſeit hy) in hun uiterſte liggen, ſo ſullen d'Engelen hunne hand uitſtrekken, om hunne zielen te grypen 5. p. 155. En voꝛder: Die laſteringen tegen God en ſijne geboden ſpreken, d'Engelen des doods ſullen hen doden. p. 172. Dus ſeide God tot Mahomet: Gy hebt d'Engelen geſien, d'ongelovigen doden ſterven; Sy hebbenſe van voren en van achteren geſlagen. 7. p. 203, 204. Om deſe voꝛdeelen uit te voeren woꝛd hen grote kragt toegeſchreve: want een Engel genoeg is, om alle 's weerelds inwoonders te verderven; ſo als Levyn Warnerius dat mede in een van hunne boeken las.

§. 8. Het quaad dat de Duivel doet / tot verleidinge der menſchen / woꝛd mede by hen niet verſwegen. 't eerſte was / dat hy 't Paradijs ontſeid / Adam en ſijn wyfſondigen dede, en uit de genade, daarſe in waren, vervallen. 1. p. 7. In het 2. hooſdſtuk waarſchout God Mahomet / dat hem de Duivel voor d'ongelovigen ſal doen vreeſen p. 81. en daarna: de Duivel wil u mijne geboden doen vergeten. p. 150. Noch eens: Gedenk aan den

dagh

dagh in welken wy 't volk vergaderen ſullen, en tot de Duivelen ſeggen, ô Overſten der Duivelen, waarom zyt gy tegen den menſch opgeſtaan? p. 160. Want de Duivel heeft den menſch opgeblaſen, en tegen de geboden der Godlike Majeſteit doen opſtaan. 56. p. 608. Self is ſijn gevoelen / dat ſich de boosheid der Duivelen tot aan de Sterren verheft: met welken God den Hemel verſierd heeft, en bewaartſe, ſeit hy / voor de boosheid der Duivelen 40. p. 534.

§. 9. Dit van d'Engelen in 't gemein: wat nu hunnen beſonderen dienſt belangt: de Turken, ſeit Thevenot / erkennen mede Bewaar-Engelen, maar in veel groter getal dan wy. (Hy meent die van 't Pauſdom daar hy onder was) Want ſy ſeggen, dat God 70. Engelen tot bewaringe van elken Muſulman verordend heeft: ſchoon onſightbaar; ende komt niemant iets over of ſy ſchryven 't hem toe. Ieder heeft ſijn amt, d'een om dit, d'ander om dat lid te bewaren; d'een om hem in deſe, d'ander in die gelegentheid te dienen. Onder alle deſe Engelen zijnder twee, die 't beſtuur over d'anderen hebben, en ſich d'een ter reghter, d'ander ter ſlinker zijde vlyen: ende worden *Kerym kiatyb*, dat is Barmhertige Schryvers genaamd. Die aan de reghter zyde ſchryft ſijns menſchen goede daden op; die ter ſlinker de quade. Sy zijn ſo barmhertig, datſe hem ſparen, ſo hy enige ſonde begaat eer hy ſich te ſlapen legt; hopende dat hy ſich bekeeren ſal. So niet, ſy tekenen 't aan: maar bekeert hy ſich, ſo ſchryvenſe, *Eſtig fourillah*, dat is, God vergeve 't hem Sy gaan over al met hem, behalven na de plaatſe daarmen de natuur ontlaſt: daarſe hem alleen ingaan laten, en wachten hem aan de deure, tot dat hy uitkome; dan nemenſe hem wederom in hunne acht. Hierom ſullen de Turken, gaande om hun gevoeg te doen, in 't ingaan de ſlinker, en in 't uitgaan de reghter voet voor ſetten: op dat hen de Engel die de ſonden opſchryft eerſt verlaten; en die hunne goede werken aantekent, hen eerſt wederom by komen magh. Mahomet ſelve beveſtigt dit verdichtſel / door dien hy in 't 52. hoofdſtuk p. 594. ſeit: O menſche! gedenk aan den dagh, in welken gy uwen goeden en quaden Engel ter reghter en ter ſlinker hand by u ſult ſien: ſy hebben alles aangemerkt en geſchreven wat gy gedaan hebt.

§. 10. Ondertuſſchen heeft alſulken fabel deſen grond / datſe der Zielen onſterflikheid en d'Opſtandinge geloven. Die word door de voorſtide woorden, en elders duidelijk geleerd. De gelovigen, ſeit hun Propheet / ſullen in den Hof van Eden gaan: 12. p. 280. maar tot den ongelovigen ſeit hy; de Hell is de plaatſe daar gy beſcheiden zijt. p. 288. Om daar of hier te komen / ſo neemt God den menſche de Ziel als 't hem goed dunkt. 52. p. 594. Doch ſy keert weder in 't Lichaam na de begraffeniſſe / om een ſtreng onderſoek van twee verbaarlike Engelen / Munkir en Guanekir te ondergaan. De fabel daar af by Thevenot verhaald / als ook van de Beeſten die mede in hun vleeſchlijk Paradijs komen ſullen / is ſo groffelijk verdicht / dat ik my 't verhalen ſchaam.

§. 11. Nietteminn dient hier by / 't gene iets naders van den ſtaat der overledenen te kennen geeft / ſo ſy dat geloven. Van ſijn vleeſchelijk

Paradijs meen ik niet te ſpreken: alſo 't hier niet te pas komt / alle ſtukken van 't Mahomets Geloof te melden; maar alleenlik 't gene de Geeſten betreft. De verdoemde hebben dan / na hun gevoelen / tweederley lot: of / wil 't iemant anders nemen / de ſaligen. Dat is ſommigen hebben 't ſo wel gemaakt / datſe aanſtonds in des Hemels vreugde komen: anderen moeten noch eenigen tijd / by gebrek van genoegſaam gelove / voor hunne ſonde lijden / tot datſe alle uitgewaſſchen zijn: daar na ſtaat hen in 't Paradijs even grote vreugd voorhanden / als den genen dieder t'en eerſten in gekomen zijn. Maar die geheel ongelovig en onbeugende geweeſt zijn / moeten eewig in de Helle branden: ſo dat ook hunne lichamen ſteeds tot aſſche vergaan / telkens van God herſchapen worden / om hun lijden te vereewigen. Zo ſchrijft Thevenot / in 't 30. en 31. hoofdſtuk van ſijn Reisverhaal / en Rykaut in 't 2. 6. 12. cap. ſpreekter niet veel anders af.

§. 12. De Zielverhuiſinge van 't een en 't ander lichaam / niet alleen der Menſchen / maar ook der Beeſten / heeft mede by Mahometanen plaats. Eene hunder geſindheden / diemen Munafihi noemt / getuigt Rykaut in 't 12. hoofdſtuk ſijns tweden boex / dat voor dat gevoelen ſtaat. Hy verhaalter by / wat hier uit aan ſekere Koboroski enen Pool / van enen dzogiſt bejegend zy / die qualik nam / dat hy ſijnen hond met de voet ſchopte: alſo hy van gevoelen was / dat de zielen der menſchen na den dood in de lichamen van ſodanige beeſten traden, als met den aart en gematigdheid der genen beſt over een quamen, dieſe te voren beſield hadden: en dat alſo de Ziele van een vraat in 't lichaam van een verken, die van een geil en ontuchtig man in dat van enen bok, van een edelmoedig man in een peerd, van een wakker man in enen hond overging / met meer omſtandigheden aldaar breder te leſen. Van de ſecte *eſchrakim*, dat is verlichte genaamd / verſekert hy / datſe volſlagene Pytagoriſten zijn; maar niet ſeer Alkorans gezind: ende nochtans de meeſten van hen *Scheichs*, dat is Predikers, en voornaamſte leeraars; hebbende ook redeliker gedachten van d'onlichamelikheid der Geeſten / en hemelſche geluk ſaligheid.

§. 13. De Sahins even wel / hier voor gedacht / geloven ſwaarlik dat de Ziel onſterflik zy. En ſodanig als deſe by de Turken zijn / worden by Della Valle in ſijn 4. b. 23. cap. eenigen in Perſien beſchreven / diemen daar *ebl el tabquid*, dat is luidende van waarheid of van ſekerheid noemt. So als hy hun gevoelen verklaart / bemerk ik dat ſe 't weſen der Ziel in de t'ſamenſchikkinge der vier hoof dſtoffen ſtellen: en datſe dienvolgens na den dood op ſulken wijſe tot God wederkeert / alſe van God gekomen is: te weten / ſy komt wanneer hy de hoof dſtoffen t'ſamen voegt / en ſy gaat wanneer hyſe wederom ſcheid. Deſe / hoewel by andere Perſianen verbetterd / maken echter een ſeer groot getal.

§. 14. Die van ſulken gevoelens zijn / als ik daar verſcheidene gemeld hebbe / tonen dat dan ook hier en daar met hun bedryf. Della Valle verhaalt. b. 17. van de Bomen / dat de Perſianen aan de grootſten en oudſten eerbiedigheid bewijſen; vermits ſy geloven / datſe 't vertrek der ſalige

ſielen

ſielen zijn; waarom ſy hen ook den naam van *Pir*, 't welk een oud man te ſeggen is / of *Scheich*, Oudſte, of van *Iman*, Prieſter geven; wiens ziel ſy wanen dat in ſulken boom gehuisveſt is. Anderen / hebbende mede van Pytagoras geleerd / kraght en verbozgentheid in de Getallen te ſoeken: zyn daar dooz tot beteekeninge van gelukkige of ongelukkige uren van dagh en nacht / gelijk die van Coromandel; 8. §. 5. als mede tot allelepe beſweeringen geneigd. Sy geven voor (ſeit Marmol p. 11. 2. c. 3. (dat de hemelſche Geeſten aan hen verſchynen, ende hen volkomene kenniſſe van 's weerelds ſaken geven. Sy worden ſeer gevreeſd en ontſien in Africa, om datſe grote Wicchelaars zyn. De regel dienſe houden, is van enen Boni t'ſaamgeſteld, welken d'Arabiers den vader der beſweeringen en Wicchelaryen noemen enſ. Van dzie boeken die hy voornamelik gemaakt heeft / is het derde 't Geheim der godlike eigenſchappen genaamd / handelende van de kragt der 't negentig namen Gods. Daarna: (want van deſe paſt het beſt alhier te melden) By anderen is de Kabbala in 't gebruik, hebbende iet van 't joodſch; behalven dat ſyſe uit de Schrift niet halen. Want ſy ſeggen dat het een natuurlike weetenſchap is; doch datmen, om deſelve reght in 't werk te ſtellen, een groot ſterrekundig weſen moet.

§. 15. Hy ſeit verder / dat binnen Alkair, en in de ſteden van Barbarijen een oneindig getal van menſchen is, die ſich onderwinden op driederleije wyſe te wicchelen. D'eerſten doen het door Toverkunſt, met enige figuren dieſe trekken. D'andere vullen een glas met water, daarſe enen drop olie in doen, die ſeer klaar word: daar in ſienſe dan, na hun ſeggen, benden van Duivels, krygswyſe voorſtappende, een deel te water, en een deel te lande. So haaſt alsſe blyven ſtaan, vrage ſy hen 't gene ſy weten willen: die dan door tekens uit ogen en handen antwoorde geven. Maar om deſe Wichlerijen te doen, moetmen kleine kinderen hebben; want de groten ſeggen datſe niet met allen ſien. Deſelven dan doende in d'olie kyken, ſo vragenſe, offe de teikens wel ſien die de Duivels maken: waaropſe ſeggen ja. Dit geeft hen groot gelove, en jaagt hen veel geld in de beurs. Men noemtſe in Mauritanien *Motolcimi* Beſweerders, om datſe ſich beroemen den Duivel met woorden te beleſen. De derde ſoorte deſer Beleſers zyn ſekere vrouwen, die 't volk wysmaken, datſe met de Duivelen omgaan; welker een deel witt, anderen rood zyn, of ſwart. En wanneerſe wicchelen willen, berokenſe haarſelven met ſwavel en anderen ſtank: waarop de Duivel hen bevangt, ſoſe ſeggen; mits veranderende hunne ſtem, als of hy ſprak uit haren mond. Daar op naderen de raadvragers, en vrage met grote vernederheid het gene ſy begeeren te weten. 't Antwoord ontvangen hebbende, gaanſe heen: mits latende in 't huis van de waarſegſter een geſchenkt.

§. 16. Men vind ook *Bumicili*, die buitentwyfel grote Wicchelaars zyn. Deſe ſlaan ſich (ſoſe ſeggen) met de Duivels, en gaan geheel gekneuſd en geſlagen in grote ſchrik. Dikmaal ſullenſe op den klaren middagh voor allemans ogen ſich gelaten te vechten, twee of drie uren lang, met javelyns en aſegaijen, tot datſe geheel afgemat zyn. Maar enen ogenblik geruſt

hebbende, herneemenſe hunne kraghten, en gaan wandelen. Ik hebbe hunnen regel hoch niet konnen verneemen, maar men houdſe. voor Godsdienſtpligtigen. Anderen zynder in Barbarijen, die men *Muhacimi*, Beſweerders of Duiveljagers noemt: alſo ſy ſich beroemen de Duivels te verdryven: en wanneer 't hen niet en gelukt, ſo wyten ſy 't der menſchen ongelovigheid, of ſeggen dat het een hemelſche geeſt is. Deſe trekken enige kringen, daarſe ſekere teikens in ſchryven; ende maken enige indrukſels aan de handen of op 't aangeſighte des beſetenen: daar na berokenſe hem met vuilen ſtank, en doen hunne beſweeringen. Sy vragen den geeſt, hoe hy in dat lichaam gekomen is, en hoe ſijn naam is: mits gebiedenſe hem daar uit te vertrekken.

§. 17. **Nu moet ik noch enige ſtaaltjes uit Typhaut verhalen / die hy van de Turken meld. Dat ſlagh van** Dervis **die men** Mevelevi **noemt / draaijen ſich kunſtiglik met grote geſwindigheid op 't ſpelen van de fleuit; ſeggende datſe dit uit godvrughtigheid doen, na 't voorbeeld huns eerſten ſtichters *Mevelevi*, die ſich dus veertien dagen lang om draaide, ſonder voedſel te nuttigen, terwyl ſyn vriend *Hamzé* op de fleuit ſpeelde: in voegen dat hy buiten ſig ſelf nedervallende, wonderlike openbaringen, en uit den hemel alle de regelen van ſyne ordening ontving. Siet nu hoe ſy dit exempel verder volgen. Tot ledigheid genegen / ende nochtans niet komende ledig zyn / ſo leeren ſommige kunſten en grepen met de hand doen, om 't volk op te houden: en anderen begeven ſich door gemeenzame Geeſten, (** 't ſchynt dat de ſchryver / op ſynen eigenen name ſprekende / ſulke Geeſten mede erkent) **tot tovery en beſweeringe waar op hy iets ter proeve uit Busbeek verhaalt / het gene ons hier noch eerſt te paſſe komen ſal.**

§. 18. **In Egypten / ſeit hy voorder / is een klooſter / aan een Heilig** Kederlei **gewijd.** De Dervis aldaar geven voor, datſe door de kraght, die Kederlei aan hen medegedeeld heeft, d'adderen en ſlangen betoveren konnen: ende handeleſe ſo ombeſchroomd, als wy de beeſten doen die ſonder vergif zyn. Daar zyn ook anderen die de beten der adderen noch ſlangen niet en vreſen; maar deſelve metterhand uitſakken trekken, daar ſyſe in beſloten houden, gelijkmen wormen uiter aarde haalt. Anderen wederom, die de ſlangen met enig woord beſweeren, ende hen kort doen ſtille ſtaan, wanneerſe langs de platen des Nyls zyn kruipende. Enige defer luiden geven voor, dat dit erflik in hun geſlaght is, en van vader tot ſoon overgaat; anderen wederom, dat hen dit van God is toegeſtaan, uit inſight hunder deud en heiligheid. **Op dit ſtuk hy ik by monde wel gehoord verhalen / dat in Perſien en Indien menſchen zyn / by d'onſen voor Tovenaars vermaaard / die de ſlangen in ene doſe konnen doen danſſen / 't hoof d'daar boven uitſtekende / op 't geluit van hun geſang / 't of fleuit of ſnarenſpel: 't welk ons hier na ook noch te onderſoeken ſtaat.**

§. 19. **Dus veel dan ook van de Mahometanen geſeid / geeft genoegſaam te verſtaan / dat ſy al mede / gelijk d'anderen / doen ſo alſſe geleerd zijn. Want hunne Toverijen en Beſweeringen / ſoſe al uit hun bygelove niet ontſtaan / konnen echter met het ſelve wel beſtaan. Die aan 'g he-**

hemels Lichten siel en leven passen / hunne kracht in 't stuit van 's menschen doen erkennen / en geheimenis in de Namen / Letters en Getallen stellen: wat wonder is 't dat sulke menschen Tovery en Wichlerij / en dat noch wel op hunne wijse als een deel van Gods dienstplegen? Soo ook / mitsdien dat se d'Engelen niet geheel als sonder lichaam bemerken: so en is 't niet vreemd / dat se ingelyx der selver verschynungen / het zy in droom / het zy waakende / geloven. En als schepselen van mindere waarde dan sy selve zijn / en die elken Musulman by menighte ten dienste staan: so schynt et ook niet vreemd / dat se door beleshugen / met sodanige karacters van geheime kracht / tot ieders dienst geroepen worden. Niet weiniger sal het dan ook helpen moeten / dat se de bose Engelen / hunne gesworene vyanden / door de self de kracht en middelen verbannen. Nu word het tijd / dat wy tot het Kristendom overgaan / om te sien hoe 't daar gehalten is.

XI. HOOFDSTUK.

Het eerste Kristendom heeft metter tijd enige der heidensche gevoelens ontrent dit stuk wederom aangenomen en voortgeset.

§. 1. Indien wy nu bevinden / dat een groot deel der voorseide leeringen door 't licht des Euangeliums tot noch toe niet verdreven zijn; dat en moet ons ganssch geen wonder doen. Want het eensdeel al geen duisternisse is / wat de mensch naturelik begrijpt en anderdeels de verlichtinge / die 't verstand door de H. Schrift ontvangt / niet aller wegewerk saam is; so dat een Kristen niet meer weet het gene hy behoort te weten / dan hy doet het gene hy behoort te doen. Dit laatste openbaart sich noch wel meest: mitsdien den mensch altijd noch veel gereeder en gemakkeliker is / de waarheid blootlijk door verstand te soeken / dan door deugd werkstellig te maken. Oorsake: Onse aan geborene nieuwsgierigheid / die ook tot den val der eerste ouders heeft geholpen / is daar door so 't blijkt / noch meer versterkt. Des dryfse ons noch so veel meer om veel te weten / alsse tuin bequaam is om iets wel te vatten: maar het doen van 't gene reght / en door de waarheid ontdekt is / wil niet den verdorvenen menschе so niet voort. Men moet derhalven niet denken / dat al wat dese of gene volkeren / sonderlinge in 't stuk van den Godsdienst / plegen / altijd en enkelik uit hun geloof en leere spruit. Dit sal ons wel haast voorkomen / willen wy steghs de Kristenheid / so als die eertyds was / en so die heden is / eens gaan besien.

§. 2. Het oud Kristendom stel ik in de ses eerste hondert jaren / door dat sich de Paus of Mahomet verhief: niet so als het van den Heere Jesus en d'Apostelen gesticht is; (want ons dat in 't volgende te pas moet komen) maar so als 't na hunnen tijd alleen verlopen is. Doch hier heeft een ieder die voorsightigheid van node / dat hy 't eigentlijk gevoelen van de Kerk / of voornaamste leeraars / die in hare gemeinschap waren / van de dolingen der genen die by haar veroordeeld zijn ten eersten onderscheide.

Daarna / dat hy toesie wat seekerheid hy hebben kan / van den eigentlíken sin en 't bedryf der genen / die voor ketters aangetekend zijn. Want wy willen den Kristenen geensins toeschryven 't gene by 't algemeen Kristendom verworpen is; noch den ketteren al watmen van hen seit. Maar 't gene by voornaame kerkenleeraars self beleden / en by andere niet weer sproken / oste iet daar tegen strydende beschreven is: dat maghmen bezelik / mijns oordeels / voor 't gevoelen van de kerk; hoewel daarom voor geen hoofdstuk des geloofs erkennen. Somede; schoon sy den ketteren iets in 't stuk der leere toeschryven moghten / 't gene die self voor hun gevoelen niet erkennen: so en heeft men daarom echter niet te denken / dat sy hen enige toverwerken (al ware 't valschelik) nageven sullen / die sy selve niet geloven mogelik te zijn. Dit voor af aangemerkt zijnde / so laat ons nu dan sien / wat de voornaamste Kristenen in den ouden tijd van de Geesten en der selver werkingen geloof de: alsmede wat sy van het doen der anderen verhalen.

§. 3. Derselve order volgende als voorheen / soo heb ik eerst van de Engelen / daarna van d'afgescheidene Zielen verhaal te doen. D'eerste honderd jaren waarin d'Apostelen selve geleefd hebben / sal ik over slaan; om dat wy hunne schriften / als den regel des Geloofs / in het tweede boek voor ogen nemen / en daar uit de reghte waarheid leeren moeten. Doch die hen gevolgd zijn / laat ons van eene tot eene sien / wat van 't een en 't ander hun gevoelen was. Niet uit enige regelen of verklaringen / by kerkelike vergaderingen vast gesteld; die ik daar af niet en vinde: alsomen omtrent dese dingen / schoon van 't uiterste gewighte / en van 't swaarste gevolg / altyd groote vryheid gehad heeft / om elk syn gevoelen te seggen. Ondertusschen lietmen niet / elkander om kleinigheden te verketteren / en dikmaals / om tot besluit te komen / de ganssche kristen weereld by een te halen. Doch wy sullen ons in desen met de verklaringen der voornaamste leeraars behelpen; die ik met eigene ogen nasien / ende met hunne eigene woorden behoudens getrouwe vertaalinge) stellen wil.

§. 4. In de tweede Eeuw dan laat ons Tatianus / Clemens en Justinus horen. Van de natuure der Engelen te spreken: Tatianus schryft den Geesten wel geen vleeschelijk; maar echter / so 't schijnt / een lichamelijk wesen toe. Want dus wonderlijk valt syne spraak: alle *Dæmones* zijn sodanig datse wel niet vleeschelijks hebben, maar zijn geestelik t'saamgesteld, gelijk vuur en licht. Doch so en is de natuur huns lichaams door niemant anders in te sien, dan die voorsien is door Gods geest. Dit volgende komt beter by / daar hy seit / dat de *Dæmones* de zielen der menschen niet en zijn. Dese nochtans gelooft hy / dat niet enkeler natuure, maar uit deelen toegesteld zijn. Ἡ ψυχὴ τῶν ἀνθρώπων πολύμερής ἐστι, καὶ ὐ μονομερής. En dit meint hy daarom / datse als lichamelik sonder lichaam niet vernomen worden; en 't vleesch sonder ziele niet weer opstaan sal. D'andere leeraars van dien tijd / schoon so niet uitdrukkelik hier over sich verklaren / spreken mede nochtans dier gelijken taal; so datmen hen voorgaans niet vreemd van dat gevoelen houden moet. Sulx sal terstont / wanneer se van den val der Engelen melding doen / genoegsaam blijken.

§. 5

§. 5. Clemens van Alexandrien / in 't VI. boek Stromatum der Kœngelſchrifften geeft genoegh te kennen / dat hy d'Engelen voor opſienders der menſchen, en ingevers van de wijsheid houd: en dat elk land, en misschien ook elk menſche, den ſynen heeft. Een weinig verder ſeit hy: καὶ τὰ ἔθνη καὶ πόλεις ἐπιτετάχθαι τοῖς ἀγγέλοις αἱ προσταξίαι. De voorſorge der Engelen is by verdeelinge aan ieder volk en ſtad van God toegevoegd. ἐν δὲ ἀγγέλοις ἡ τῶν ὅλων δύναμις παρέχει τῷ μεγάλῳ τῶν ἐν μέρει, ὅτε μὴ καθ'. En, door Engelen deelt de godlike kragt het goed, het zy dat ſe ſienlijk of onſienlijk zyn. Die ſienlijkheid der Engelen magh Justinus ook verdragen: mits dien dat hy in ſyn eerſte Verantwoordſchrift voorgeeft / dat God het beſtuur van der menſchen vordere ſaken onder den Hemel den Engelen heeft aanbeſteld: waar van ſommige vervielen, door verliefdheid op de vrouwen; en dat uit die vermenginge de δαίμονες *Daimones* geſproten zyn. *pag. mihi* 44. Athenagoras / in het ſelf de gevoelen zijnde / verklaart dit beide breder in ſijn Geſandſchap. Van 't eerſte ſeit hy / God heeft de Engelen geſchapen, om op de ſaken onder hen toe te ſien. So dat God wel ſyn oog op alles in 't gemein is houdende: maar de beſondere toeſight den Engelen van hem beſteld, bevolen heeft. Op het ander ſingt hy mede al den ouden deun / dat ſommige van hen door lief de tot de vrouwen vervallen zijn; en daar uit een ſlagh van Dæmones ontſtaan.

§. 6. Juſtinus / nader van de Dæmones te ſpreken / verklaart / dat hy geenen der ſelven maghtig kent / om gelyk God / de geenen die hem gehoorſaam zijn te beloonen / of te beloonen. Alſo weinig dan ook / (gelijk hy verder daar uit inbrengt) om ſich aan de ongehoorſamen te wreken. Dit leert hy op de XLII. ſijner vragen: en te voren had hy op de XL. geſeid / dat een boſe geeſt (eens uitgedreven zijnde / den menſche te voren van hem beſeten geweeſt niet meer quellen kan. En op de XLII. wanneer de beſetene banden en ketenen ſchijnt te breken / dat het dan de Dæmon doet: die ſelf (meint hy) ſulken kragt wel heeft; maar aan geens menſchen lichaam geben kan. Dit is 't iet beſonders / dat ik hier na noch eens te paſſe brengen ſal; waarom ik mynen Leſer bidde / dat hy 't voor eerſt by hem ſelf onthouden wille.

§. 7. Van den ſtaat der Zielen na dit leven ſet Irenæus duiſterlijk / op 't einde des vijf den boeks / datſe ſich na ene onſightbare plaats, hen van God beſtemd, vertrekken. Maar Juſtinus in ſijn twede Verantwoordſchrift pag. mihi 56. ſich breder verklarende / treed ook ſo veel te verder van 't gemeene ſpoor. Want hy mompelt / dat de zielen der doden op de levenden ietſ vermogen: dewyle hy ſeit dat menſchen, van de ſielen der verſtorvenen bevangen en ter nedergeſmeten, gemeenlik beſetenen en raſenden genoemd worden. Daar hy onmiddelik te voren van de zielen der menſchen / ſo als die uit den lichame geſcheiden zijn / geſproken hadde: ſo gebruikt hy hier terſtond het ſelf de woord ψυχαὶ; hoewel by den latijnſchen vertaalder twee verſcheidene woorden / eerſt *animæ* zielen, en daar na *manes*, (waar van ſiet 2. §. 14.) gebruikt zijn. Doch het kan / mijns oordeels / niet beſtaan /

dat

dat een ſelf de woord / het een deel der rede eindigende / en het ander wederom beginnende / ſonder iet anders dan twee hulpwoordekens καὶ οἱ tuſſchen beiden te hebben / met in eenen ſelf den ſin ſoude te verſtaan zyn. Want dus ſtaater: καὶ ψυχαὶ. καὶ οἱ ψυχαὶ ἀποθανόντων enſ. Moet derhalven zyn / dat hy den Zielen des verſtorvenen (van welken in 't eerſte deel der rede uitdrukkelik geſproken is) alſulke werkingen ontrent de levenden toeſchryft / als de Heidenen / die hy daar voor heeft / den anderen geeſten / die ſy Dæmones noemden / plegten toe te paſſen.

§. 8. Origenes leeft in de derde Eeuw; en hadde van d'Engelen al veel vreemde gedachten. Somtyds ſtelt hy hunne nature met de menſchelik evenwaardig: wanneer hy over 't Liedt ſchryvende / dat aan Chriſtus Joh. 1. toegeſchreven word; het ſelve / ſoo 't ſchynt / aan Menſchen en Engelen even eens acht mede gedeeld te zyn: gelyk daar af in 't derde in ſyn III. ſtuk over Joannes te leſen is. Doch elders maakt hy ſulken onderſcheid / dat hy van de eerſte tot de laatſten der redelike ſchepſelen nederdalende / d'Engelen als tuſſchen God en menſchen ſtelt. Want hy leert over 1. Sam. 28. dat d'eerſten de geenen zyn / die de Schrift Goden noemt / d'andere Tronen, de derde Overheden. Daar na wil hy twyfſelen / of de Menſch het laatſte der redenmaghtige ſchepſelen zy: dan of het de onderaarſchen zyn: daar hy de Dæmones, het zy alle of ten minſten ſommigen / onder telt / gelyk hy ſich over Joannes in 't 1. ſtuk verklaart.

§. 9. Elders wederom geeft hy te bedenken; dat gelyk de menſchen die God in dit leven gevreeſd hebben / hier na Engelen worden / volgens Mat. 22: 30. (daarmen nochtans niet blotelik Engelen, maar gelyk d'Engelen leeft) desgelyx die nu Engelen zyn / voor deſen wel menſchen mogen geweeſt zyn. Wat meer is; hy meint / dat d'Engelen en Menſchen malkanderen in volmaaktheid voorby ſtreven konnen; tuſſchen die beide naturen mede ſtellende 't onderſcheid / dat Chriſtus tuſſchen de eerſten en laatſten maakt. Matt. 19: 30. en 20: 16. Niet alleenlik ſchryft hy den Engelen 't onderbeſtier des Weereldts toe? *Homil X in Jer.* uit dien hoofde ongelyx als d'anderen mede Bewaar-engelen ſtellende: maar meint ook / dat ſy ſo wel als de menſchen / ende met deſelven / wien ſy ter beſcherminge gegeven zyn / in den godsdienſt ught toenemen konnen. Daarop paſt hy / dat ſommige van hen op de kinderen / ſommige op de volwaſſenen toeſien: Wanneer hy op Matt. 18: 10. van d'Engelen der kinderkens ſpreekt / die 't aangeſight des hemelſchen Vaders ſien.

§. 10. Van de Sterren heeft hy dit beſonder gevoelen / dat ſe leven en verſtand maghtig zyn. Al en hoor ik 't hem niet ſo duidelik ſeggen / ſo en magh hy 't echter met voorby: mitsdien dat hy over de woorden Heb. 2: 9. dat Chriſtus den dood voor allen geſmaakt heeft / eerſt ſeit / dat daar door niet blotelik alle menſchen, maar met eenen al wat redenmaghtig is (ὑπὲρ παντὸς λογικοῦ, ſeit hy) te verſtaan zy. Onder die λογικὰ, redenmaghtige dingen telt hy een weinig daarna de Sterren ook. Des verhaalt hy ook met een ſo vreze / dat hy Chriſtus een verloſſer / niet alleenlik der menſchen

schen / maar ook der Sterren schikt, als mede gesondigd hebbende: om dat ter staat / de Sterren zijn niet suiver in sijn ogen Job. 25: 5. Dit vind ik so in sijn twede stuk over Johannes tegen 't einde. Niet te min ontkent hy / dat se door hunnen invloed enig quaad aan de Menschen doen; al is 't dat men ook van Maansieken by Matthæus leest. Mat. 17: 14/15. Dus verwerpt hy met een / over Genesis schrijvende / de Sterrengissinge; die hy meint dat sommige Engelen / sich hier in te buiten gaande / den menschen hebben wijs gemaakt.

§. 11. Van den oorsprong des Duivels seit Tertullianus / in sijn 1. boek tegen Marcion. Hy heeft de Engelen geesten gemaakt. Derhalven dat hy (de Duivel) van God gemaakt is, dat is een Engel, 't selve komt het toe die hem gemaakt heeft: Maar in so verre als hy van God niet gemaakt is, te weten, de Duivel, dat is, een verklikker; daaruit volgt, dat hy hem self gemaakt heeft, God verlatende; ende dat bedrogen zijnde. Duistere taal: Origines wederom niet beter / want die schrijft ons over Johannes in 't eerste deel / als oft hy een raadsel vertelde / van den Draak; als een van d'eersten zijnde welke God in den lichame, en al voor den menschje geschapen hebbe: waar toe hy den woorden van God tot Job gesproken / cap. 40: 14 een wonderlijken draai geest. Want hy neemtet (gelijk men ook noch heden in den griekschen Bybel leest) als oster stonde: dit is (of dese draak / daar in 't hebreeusch *behemos* staat / 't welk een groot baest te seggen is) 't begin van Gods formeersel, gemaakt om van sijne Engelen bespot te worden.

§. 12. Van derselver kemusse doet Tertullianus ene ronde beschrijvinge / wanneer hy sich in 't 5. boek tegen Marcion aldus verklaart. De knechts mogen de raadslagen der heeren niet weten: veel weiniger die afvallige Engelen, en 't hoofd huns afvals, de Duivel. Waar uit ik soude willen beweeren dat sy, hunder misdaad halven, so veel meer van alle bewustheid ontrent de schikkingen des Scheppers vervreemd zijn moeten. Doch dit gaat so verre als die godlike geheimenissen betreft: maar als het tot de menschen komt / so hoort men de leeraars van dien tijd den Dæmones enig vermogen op 's menschen Ziel en Lichaam geven. Het een en 't ander stelt Cyprianus / van de Afgoderij schrijvende. Dese geesten, seit hy / bedriegen ons: beroeren ons leven, ontrusten onsen slaap: en de lichamen bekruipende, verschrikken onse binnenste gedachten, verrukken de leden, krenken de gesondheid, veroorsaken de siekten, enz. So ook Tertullianus in 't boek van de Lijdsaamheid. Die hardnekkige vyand rust nooit van boosheid: maar woed dan meest, wanneer hy verneemt, dat de mensche volkomelik verlost is. In sijn Verantwoordschrift cap. 20. doet hy nader verklaringe / hoe hy meint dat het toegaat / wanneer de Dæmons de menschе aan ziel of lichaam schade doen. Hem dunkt / dat de fynigheid en dunnigheid huns geestelijken wesens te kraghtiger sy / om onsigtbaarlikker en ongeboeliger wijse te werken: waar door hy te kennen geest / dat hy 't geestelik wesen even eens als een der sijnste en dunste lichamen begrijpt. Daarom is dat hy ook sijne reden met dese gelijkenis verklaart. So ergens een verborgen vlammetje het ooft of 't koorn in sijn bloeisel

verstikt, in syne botte verslenst, of in 't spenen bederft; of gelyk een pestige lucht sich verborgener wyse verspreid: also kan ook d'aanblasinge der Duivelen de verdorventheden des menscheliken verstands, door heimlike besmettinge vervoeren.

§. 13. De Zielen der menschen meint Origenes dat al in wesen zijn/eerse in de lichamen komen. Sulx geest hy over Matt. 20:1/ 16. en in 't 16. stuk over Johannes te verstaan; na dat hy 't in 't 5. voor 't gemeen gevoelen der Kristenen dan zijnen tijd had opgegeven. 't Wesen der Ziele wil hy/ so de Schrift hem voorkomt/ van den Geest des menschen onderscheiden ende desen wederom van den H. Geest. Daar af seit hy dan/ dat de Ziel tot deugd en ondeugd beide, maar de Geest des menschen tot het quaad sich niet begeven kan. Over 't afscheid van de Ziel in 't sterven is hy in 't 19. van gedachten/ dat deselve uit haar lichaam word geligt door enigen die daar toe verordend zijn: en die dit doen/ acht hy edelder te zijn dan de Zielen diese halen. Daar toe weert hy 's Heilands woorden Luc. 12: 20. en Joh. 10: 18. met enen geestigen swenk te buigen.

§. 14. Van den staat der Zielen na dit leven tot den dagh der Opstandinge toe/ is de meninge van Tertullianus; datse in sekere plaatse zijn/ die door Abrahams schoot bekend word/ ende tusschen Hell en Hemel is: also hy in 't 4. boek tegen Marcion daar van schrijft/ *esse aliquam localem determinationem*, datter sekere bepalinge van plaats is, die Abrahams schoot genaamd word. Vraagt gy/ waar die plaats is/ en voor hoe lange tot der Zielen verblijf bestemd? Op 't eerste sal hy seggen; *Sinum dico Abrahæ regionem, etsi non cælestem; superiorem tamen inferis.* Ik noem Abrahams schoot ene contreije, die wel niet in den Hemel, ende nochtans hoger dan der onderaardschen is. Op 't ander: *refrigerium præbiturum animabus justorum, donec consummatio rerum resurrectionem omnium plenitudine mercedis expungat.* De t'samenstellinge der latynsche woorden is op 't einde wat duister: doch niet daar 't meest op aan komt; de sin sal wesen/ dat de plaatse den Zielen der reghtveerdigen tot verkoelinge dienen sal, ter tyd toe dat de volle beloninge met de vervullinge van alles in d'opstandinge te volgen staat.

§. 15. Dat hy daar effen *Inferos* de Onderaardschen noemde/ was om dat hy de plaatse der verdoemden waarlik onder d'aarde/ of van binnen in een groot ruim hol gestelt; en de straffe des lichameliken vuurs geloof d heeft. Want op 't einde sijns boex van de boete noemt hy de Hell *thesaurum ignis æterni*, den schatt, of liever de schatkamer des eewigen vuurs, waar van de rookgaten by de aardbevinge so verbaarlike blammen uitschieten. Terstond daar na noemt hy dese vuurkollen *magni alicujus & inæstimabilis foci scintillas, missilia & exercitoria jacula.* De vonken en sprankelen eens onschatbare groten heerds. Cyprianus tegen Demetrianus in 't einde des 2dens van de se saak handelende/ spreekt so duisterlik/ dat men twijfelen mag/ of hy de Ziele ook lichamelike straffe dzeigt. Want dus hangt het een aan 't ander: De Helle sal de genen die daar toe verweesen zyn gedurig brandende ende een verslindende straffe der heetste vlammen sal geen einde noch rust aan de pyniginge laten,

laten. De Zielen worden met hunne lichamen tot oneindige quellingen en pynen bewaard. Waar mede hy schijnt te willen seggen / dat de ziel en 't lichaam eenerlei deel hebben sullen: of hy most ons nader verklaard hebben / wat de ziel besonderlik sal te lyden hebben.

§. 16. In de vierde Eeuwe laat ons voor af Athanasius horen. D'Engelen meint hy mede dat niet alle even weerdig zijn: waaraf hy / na sijn verstand / op d'31. vraage aan Antiochus syne beschreidelike verklaringe geeft. Van d'Ordeningen der Engelen iets geseid hebbende / so vervolgt hy dus. Dewyle dese Ordeningen ook Heirscharen genoemd worden: so moetmen daaronder verstaan, de ordeningen der Leeringe, der Beschermінge, der Voorsorge, der Bedieninge, der Behulpsaamheid; mitsgaders de ordeninge om de Zielen te ontfangen, en eene om deselve by te blijven. Gelijk ons de verscheidenheid der ordeninge in de hovenste maghten kennelik is, so moeten wy ook weten, welke derselver staat en kenteken zy. Te weten, Tronen, Cherubim en Serafim leeren onmiddelik van God self; als hem de naaste, en boven alle d'andere verheven zynde. Dese nu onderwysen de lage ordeninogen; en so vervolgens, die hoger zyn leeren de leegsten. D'ondersten van allen zyn d'Engelen, (in 't besonder also genaamd) en die onderwysen de menschen. Dese man bezeugtet Filo / en den anderen Joden / volgens 't gene boven 12. §. 4/5/8/9/10. verhaald is / al vry na. Ende nochtans is dit die voortreffelike Athanasius / wiens Geloofs bekentenisse / by onse kerken so hoogelik geacht / ende als een voorschrift van regtsinnigheid in den 9. artikel der Nederlandsche Belijdenis aangetekend is. Ondertusschen dat hy nu van God af / door alle dese Engelrijen / tot den Mensche toe gedaald is: so wil ons Basilius verder seggen / hoemen Gods heilige Engelen in die verscheidene ordeninogen en bedieninogen aanmerken sal. Alle d'Engelen (seit hy in 't 3. boek tegen Eunomius voor aan) hebben wel eenen naam, ende zyn alle van eenerleye nature; doch sommige van hen staan over geheele volkeren; andere sien op elken gelovigen toe. Nu, so veel als een geheel volk eenen man te boven gaat: so veel meer moet de weerdigheid eens Engels zyn, die de voogdij over een volk heeft, dan dergenen dien maar een mensch aan bevolen is.

§. 17. Augustinus echter / die wel 50. jaren later schreef / toont sich hier so vrymoedig niet: want hy in sijn handboekxken cap. 58. sich op dese wyse verklaart. Wy souden niet konnen seggen, hoe 't met dat aldergelukseligste en hoogste geselschap gesteld zy: wat onderscheid van personen. enz. en der betekenisse deser vier woorden, waar mede schynt dat d'Apostel de geheele hemelsche maatschappy begrepen heeft, seggende, het zy Tronen, het zy Heerschappyen, het zy Overheden, het zy Maghten. Konnen sy hun seggen slechts bewysen: voor my, ik wil geerne bekennen, dat ik die dingen niet en wete. Hieronymus syn tydgenoot (want beide hebben se tusschen de vierde en vyfde eeuwe geleefd) toont sich hier in so beschroomd niet eens: maar wil 't gene die twee seggen / en de derde twyfelt / ook noch bewysen. Want vele schriften leeren ons, (seit hy over Jes. 66.) dat ieder van ons zyne Engelen

heeft: als onder anderen dit; Siet dat gy geenen van deſe kleinſten verſmaad; want hunne Engelen enſ. (Matt. 18: 10.) die van beſondere perſonen: ingelijx noemt hy op Ezech. 47. pag. mihi 476. tom. V. *Angelos præſides Judæorum*, d'Engelen die over 't Joodſche volk geſteld zijn. En op Dan. 7. 2. de vier winden des Hemels, ſeit hy / houd ik voor d'Engelſche Maghten, welken de voornaamſte koningrijken toebetrouwd zijn; volgens 't gene in Deuter. ſtaat. (cap. 32: 8.) Want de woorden / God heeft de landpalen der volken geſteld, na 't getal der kinderen van Iſraël; vertaalt hy in 't laatſte / na 't getal van Gods Engelen; om dien ſin toch goed te maken.

§. 18. Auguſtinus wederom / die ſich daar terſtond ontrent het onderſcheid der Engelen ſo beſcheiden toonde / is het mogelijk verbolgens al te veel: mitsdien hy in eenen aaſſem daar aan voegt van de Sterren. Hier in ben ik ook noch niet verſekerd, of de Sonne, Maan en alle Sterren mede tot deſelfde maatſchappy behoren: hoewel by ſommigen voor lichtende lichamen gehouden, die ſonder kennis of gevoelen zijn. 't Schijnt dat hy dit laatſte niet geerne toeſtemmen ſoude: maar lieſt de geſternten mede voor een ſlagh van Engelen / of immers van levendige en verſtandige ſchepſelen erkennen; behoudelik dat hy niet verſekeren derf / dat ſe onder die vier ordeningen / die hy daar uit Paulus noemt / mede behoren geteld te zijn. Volgens dien ſo ſietmen / dat hem d'Intelligentien van Ariſtoteles noch in 't hoofd gelegen hebben.

§. 19. Van het amt der Engelen ſpreekt Hieronymus wederom volmondig uit / over Dan. 7. *Angelorum duplex officium eſt: aliorum qui juſtis præmia tribuunt: aliorum qui ſingulis præſunt cruciatibus.* Het amt der Engelen is tweederley: ſommige zijn om den rechtveerdigenden prijs te vergelden; anderen, om over elke ſtraffinge te ſtaan. Het blijkt uit den draad ſijner rede / en uit de ſchrift die hy voor heeft / dat hy 't beide van de goede Engelen verſtaat: volgens dien / dat niemant goed noch quaad / buiten dienſt van Gods Engelen over komt.

§. 20. Lactantius ſal ons te kennen geven / wat gedachten datmen dies tijds van den Duivel hadde. Hy beſchrijft ons in 't 11. boek ſijner Onderwijſingen de geheele gelegentheid af: weerdig / ſo als hy 't daar in 't breede verklaart / dat ik den korten inhoud hier verhale. God bragt eerſt, ſeit hy / §. 8. enen Geeſt voort die hem gelijk, en met de deughden van God ſijnen vader begaafd was. ('t Schijnt dat hy dus van Chriſtus ſpreekt.) Daar na maakt hy den anderen, (*alterum* ſeit hy / ende niet *alium* enen anderen) die den aart der godlike afkomſte niet behiel. Dat was / meint hy / uit mydigheid / tegen dien eerſten Geeſt / die Gode ſijnen vader lief en gehoorſaam bleef. Daar af heeft hy den naam van Διάβολος. *Criminator*, dat is / Aanklager of Laſteraar gekregen. Sonder te dier plaatſe meer daar van te ſpreken / ſo ſeit hy daarom §. 14. dat God den Duivel de maght over de Aarde / en dat *ab initio*, van 't begin af, gegeven heeft: en willende voorſien / dat hy de menſchen niet en misleide / ſo ſond hy Engelen om hen te beſchermen; met waarſchouwinge / om ſich niet der ſelver ommegang niet te beſmetten. Maar de

Duivel

Duivel heeft hen so vere verleid / datse sich met de vrouwen verliepen; en daar over uit den Hemel ter Aarde verstoten wierden. Al wederom dat oude seggen: warender aleer geen schone vrouwen geweest / daar souden geen Duivelen zijn.

§. 21. Een ding staat ons hier nu tusschen beiden aan te merken / dat ik allereerst by Athanasius vinde / 't gene men in sijn 1. en 2. boek tegen d'Arrianen leest / daar hem anderen t'sedert in gevolgd zijn: hoe hy den val des Duivels uit Jesa. 14: 12. meint te halen. Hoe zijt gy uit den Hemel gevallen, o Morgensterre. Dese woorden / schoon den koning van Babel kennelik toegesproken / voor so vere hy uiterlik so verheven scheen / hebben sy op den Duivel gepast. En gemerkt dat de Morgenstere in 't griekschy φώσφορος. in 't latyn *Lucifer*, dat is / lichtbrengen of keersdrager heet; gelijkmen daar ook in den griekschen en latynschen Bybel leest: so sietmen waar 't van daan komt / datmen noch op heden den naam Lucifer aan den oppersten Duivel geest. Wisten degenen / die der latynsche taal onkundig zijn / dat dit de naam der Morgenstere is; sy souden dien niet aan Belial / maar aan Christus geven / die hem self de blinkende Morgensterre noemt: Openb. 22: 16. Waar op Petrus mede sagh / wanneer hy schreef / dat de Morgenster in onse herten opgaan moest. 2 Pet. 1: 19. Want in enen anderen sin sal ons de Heere Jesus de Morgensterre geven. Openb. 2: 28. So dat Lucifer geensins een opperduivelsche; maar d'allerkristelikste naam is diemen in den Bijbel leest.

§. 22. Doch wederkerende tot Lactantius; mitsdien dat de gedroghten / uit dese so schandelike vermenginge voortgeteelt / half Engel; of liever half Dæmon half Menschе zijn / na sijn seggen: so brengt hy daar uit in / datter *duo genera Dæmonum*, twederley slagh van Geesten zijn; *unum cæleste*, *alterum terrenum*, 't een hemelsch en ander aardsch. Door den Hemel schijnt dat hy de Lucht alhier verstaat. Maar na het woord *terrenum* aardsch volgt onmiddelik: *Hi sunt immundi spiritus, malorum, quæ geruntur, auctores; quorum idem Diabolus est princeps*. Dit zijn d'onreine geesten, oorsaken van 't quaad, datter omgaat, waar van de selfden Duivel 't hoofd is. Met eene geest hy klaarlik te verstaan / dat hy dese geesten voor die Daimones houd / welken de Heidenen voor Goden hielden: so als hier voor 2. §. 9------13. is aangewesen. Ende bevestigt sulx noch nader mijn voorgaande seggen / 5. §. 4 / 5. dat de Heidenen nooit enigen Duivel aanbaden / dan voor so veel alsse die voor Goden hielden;

§. 23. Deself de Lactantius wil ons mede seggen / dat de Dæmones wel geesten, maar echter *spiritus tenues* van seer fijne stoffe, & *incompræhensibiles* niet vatbaar zijn: 't welke deself de taal is / die wy hier voren Tertullianus en Origenes hoorden spreken. Wat vermogen dat hy hun verstand toeschrijft; geeft hy klaar genoeg te kennen / wanneer hy seit: datse wel veel toekomende dingen weten, maar niet alle; also 't hen niet beuren magh Gods raad grondig te weten: zijnde 't self de dat Tertullianus slus met reden oock bevestigt heeft. Echter meint hy / §. 16. dat de Sterrengisserije / Geweidkijkerij / en Volgelschouwinge / boven 3. §. 4 / 5 / 7. gedacht / altemaal

ingebingen der Dæmons zijn: ſo dat hy die Geeſten altoos bequaam acht / om den menſchen ſulx te leeren.

§. 25. Hieronymus / ſo veel als ik beſpeuren kan / onderſcheid de Geeſten wel ten aanſien hunner plaatſen op die wijſe niet: maar meint nochtan ex Pauli dictis (Epheſ. 2: 2 en 6: 12.) colligi, diabolos in aëre vagari ac dominari' dat de Duivelen in de lucht ſwerven en heerſchen. En hzeder over Efeſ. 6: 12. ſchzyvende / geeft hy ons dit booz 't gemeen gevoelen op. Dit is de meining van alle leeraars, dat die Lucht, welke den Hemel en d'Aarde, als tuſſche beiden zynde, van malkanderen ſcheid, en het ledige genaamd word, vo tegen ſtrydige kraghten zy. Hierna ſtaat wederom te verhandelen, van wien dat de Overheden en Maghten en Geweldhebbers deſer eewe enſ. hunne maght ontfangen hebben. Over welk laatſte ſyn gevoelen verklarende / ſo dunkt hem / dat het van God ſelf moet zijn: min of meer gelijker wijſe alsmen de middaders te werk ſtelt; den eenen dit / en den anderen dat opleggende / om hen 't leven ſuur te maken. Hy wil ook dat die onreine geeſten / ſo wel als de heilige Engelen / in ſeltere ordeningen onderſcheiden zijn; ſo als hy over Hab. 3. is ſchzyvende. Gelyk Chriſtus 't hoofd is der gemeinte ende eens iegelijken mans: ſo is Beelzebub 't hoofd aller Daimones, die in deſe weereld ſulken moedwil plegen; ſo datſe onder hen, elke rott of bende hun beſonder hoofd en overſten hebben.

§. 26. Nu moet ons Lactantius noch ſeggen / wat hy meint datſe den menſchen doen. In 't gemein is ſyn gevoelen / §. 14. dat deſe beſmette en verdorvene geeſten door de ganſche weereld ſweven, ende trooſt ſoeken tegen hun verderf, in 't verderven van de menſchen. En terſtond verklaart hy in 't beſonder / hoeſe quaad aan Ziel en Lichaam doen. De Ziel: in dier voegen datſe alles met liſten en lagen, met bedrogh en dolinge beſetten, den menſchen in 't beſonder achter aan hangen; en van deur tot deur in de huiſen kruipen. En wat de Lichamen betreft: behalve deſe geeſten ſelve / na ſyn gevoelen / eensdeels lichamelik / en anderdeels evenwel ſeer fijn, ende daar booz niet vatbaar zyn: ſo bekruipenſe ongemerkt de Lichamen der menſchen; en op derſelver ingewanden bedektelik werkende; krenken de geſondheid, verwekken ſiekten, verſchrikken 't gemoed met dromen, ſlaan 't verſtand met dulligheid; en dwingen met ſo veel quellens de menſchen, datſe tot hen om hulpe komen lopen. 't Schynt evenwel / dat hy dit alles maar van de Heidenen verſtaat / daar de Duivel ſulken maght op heeft: want daar heeft hy mede te doen / en die zijn 't eigentlik die de Dæmones om hulpe aan lope / hen booz goden houdende. Maar in 't Kriſtendom ſtonden hen de vaders lang ſo veel geſaghs niet toe.

§. 27. Van d'afgeſcheidene Ziele maghmen 't gevoelen deſer Eewe uit Athanaſius vernemen. Onder ſyne Vragen / ſlus gemeld / is dit de 32. Of de Zielen na hun verſcheiden ook gedachteniſſe van ons hebben, gelyk de H. Engelen doen? Daarop antwoozd hy: Ja: ſo veel als de Ziel der Heiligen betreft: maar die van de ſondaars niet. Want de gedurigſte ſtraffe gevoelende, hebben ſo veel met hen ſelf te doen, datſe op anderen weinig denken. De

33. Dat

33. vrage. Wat is daar 't werk der verhuiſde Zielen? Antw. De Ziele van 't lichaam geſcheiden is niet bequaam om iets, het zy goed of quaad, te werken. De Zielen der heiligen nochtans / (ſeit hy een weinig verder) van den H. Geeſt verwekt, loven en pryſen God, met de H. Engelen in den lande der levendigen. Op de 35. vr. vaſt ſtellende „ dat de Zielen nooit na den dood „ wederkeeren / om van den ſtaat der doden verhaal te doen: ſo geeft hy in „ 't antwoord dit voor reden; dat ſulx oorſake van veelerley bedrogh kon „ zyn / wanneer ſich de boſe geeſten beinſen moghten / Zielen der verſtorve„ nen te weſen / die den levenden 't een of 't ander quamen openbaren. Hier op bid ik nu den Leſer / goede acht te geven / of 't ons hierna te pas moght komen.

§. 28. Auguſtinus geeft in deſen meerder bod. Want is 't dat hy doorgaans het Vagevuur uitdrukkelik verwerpt en weerleit; ſulx uit verſcheidene ſyner ſchriften blijkt / die by enen mijnder waarde voorſaten / D. Andr. Langman in ſijnen Roomſchen Afval aangetekend zijn: nochtans laat hy ſich in 't 69. cap. van zijn Handboek in deſer voegen horen. 't Is niet ongelooflijk, dat ook iet diergelyk na dit leven geſchied: ende maghmen wel vragen of 't ſo zy. En hoe 't blyken magh of niet, dat enige gelovigen door ſeker vuur van ſuiveringe, (na datſe de vergankelike goederen meer of min bemind hebben) ſo veel later of vroeger tot de ſaligheid komen; uitgenomen nochtans de ſodanigen van welken geſeid is, datſe Gods Koningrijke niet beſitten ſullen; ten zy dat hen de ſonden, op behoorlike boete, vergeven werden.

§. 29. Wy gaan over in de vijf de eewe / daar my Theodoretus ontmoet / die 't gevoelen der leeraars in ſijnen tyd / ſo van de quade als van de goede Engelen / genoegſaam t'onſen behoeve verklaart. Van d'Engelen / beſonderlik alſo genoemd / geeft hy ons ſijne meininge dryerings te verſtaan: aangaande hunnen aart / hun verſtand / en bewind. Over 't eerſte is hy van gevoelen / datſe / hoewel onlichamelik / nochtans door ſekere bepalinge van plaats omſchreven zijn; gelijk hy ſulx op de 3 vrage over Geneſis beweeren wil. Ende dat uit die reden: dewijle ſijn verſtand over het twede is / dat ieder Engel ſijn beſonder bewind heeft / en de ſorge eens iegeliken volx of perſoons enen beſonderen Engel aanbevolen is. In ſijn 10. Vertoog over Daniël onderſcheid hy dit noch ſo veel nader / dat hy gemeenen Engelen elk ſijnen menſche in 't beſonder; maar aan iegeliken Opperengel een geheel volk te bewaren geeft. Over het derde dryft hy ſijn gevoelen hoxtelik met deſe woorden uit. Niemant verwondere ſich over 't gene ik van d'onkunde der hemelſche geeſten ſchryve. Want ſy en weten het toekomende, noch ook alle dingen niet; alſo ſulx alleen tot de godlike nature behoort. Maar d'Engelen en Eerſtengelen, met d'andere hemelgeeſten weten ſo veel alſſe leeren: daarom ook de heilige Apoſtel, van hen ſprekende, ſeit, dat den Overheden en Maghten in den hemel enſ. Eſeſ. 3: 10. dit ſchryft hy over den 24. Pſalm.

§. 30. Zo ſpreekt hy gevolgelik van de Dæmones ook; welken hy geen ware voorſeggingen maghtig hent: ſeggende over Ezech. §. 8. dat de Dæmones geen ding voor af weten, maar ſleehs daar na ſlaan; ende nochtans

voor

voor ſeggen. In ſijn 10. boek van d'Orakelen bekent hy echter / dat de Geeſten wel waarlik iet voorſeid hebben; maar uit de Sterren. Want ſeit hy / al wat de Goden (by de Heidenen ſo genoemd) ſpreken, indien 't is dat ſe ſo ſpreken, als die ſelf weten 't gene by de Noodſchikkinge gebeuren moet: dat moeten ſy eigentlik uit den loop der Sterren betekenen; en dat hebben vaſt alle die goden ſo gemeld, die iets voortbraghten dat geen leugen was. Men ſiet dat hy doorgaans door Dæmones de boſe geeſten verſtaat / die ſich voor Goden eeren lieten; en om die eere te handhaven / ſich met bedrieglijke orakelen behielpen. Sulx is insgelijx 't gemeen gevoelen van den ouden tijd geweeſt / ende houd (gelijk wy noch hier na beſpeuren ſullen) toe op heden ſtand.

§. 30. So was 't mede met den oorſprong van dat boos bedroght gelegen. De gemeinſchap der Engelen met de vrouwen hadde (ſamen noch al geloofde, het geſlaghte der Dæmones in de weereld gebraght. Severus Sulpicius heeft sulx niet als een beſonder gevoelen / 't zy van hem ſelf / of van anderen; maar als ene ware geſchiedeniſſe verhaald. Want hy en ſchroomt niet / uit den joodſchen ſchrijver Joſefus / als oſter die by geweeſt hadde / in 't begin ſijner kerkel. hiſtorien dus te ſchrijven. In welken tijd (wanneer Noach in de weereld was) het menſchelik geſlaghte grotelix vermeerderende; ſo hebben d'Engelen, die den Hemel tot hunne woonplaats hadden, door maagdelike ſchoonheid bevangen, ſich tot ongeoorlofde luſten begeven: ende van hunnen aart en oorſprong verbaſterd, de bovenſte delen verlatende, welker inwoonders ſy waren, ſich met ſterflike huweliken vermengd. Deſe allenx ſchadelijke ſeden ſaayende, hebben 't menſchelijk geſlaghte bedorven, uit welker vleeſchelijke paringe men ſeit dat reuſen voortgekomen zijn; mitsdien dat de vermenginge der verſcheidene naturen wanſchepſels geteeld heeft.

§. 31. Wat den ſtaat der afgeſcheidene Zielen betreft / komt my ontrent deſen tijd niet beſonders voor / dat in de vorige eewen niet al gemeld is. So ook van d'Engelen noch van de boſe Geeſten niet / in al den tijd der ſeſde eewe / tot op den groten Gregorius toe / die ſijne beſondere gevoelens / beneffens de voorgaande / tot in de ſevende overbraght. Deſe / hoewel hy van Jan den vaſter / doe biſſchop tot Conſtantinopel / gelijk hy was tot Romen / ten hoogſten euvel nam / dat hy ſich 't hooft d van alle biſſchoppen noemen wilde: word nochtans heden by 't roomſch kriſtendom ten hoogſten geroemd. En daar hebben ſy wel goede reden toe; gemerkt dat hy hen veel ſabelwerk op voorraad verſomen / en op woeker gelaten heeft. Want hy was met de verdichtſelen van Origenes / en anderen tot hier toe gemeld / noch op lang na niet vernoegd. Waſſer iet met enige twijfeling / of by voorſlagh geſeid / daar maakten hy wel enen regel af: en waſſer te weinig / hy deeder noch wat by. So datmen t'ſedert ſijnen tijd net negen ordeningen der Engelen te noemen wiſt / van onder op aldus te tellen: Engelen, Eerſtengelen, Kraghten, Maghten, Overheden, Heerſchappyen. Tronen, Cherubynen, Serafynen. *Hom. 34. in Euang.* Over deſe Ordeningen hebben t'ſedert noch de Schoolgeleerden hunne hooft den veel gebroken / 't gene ik echter niet will doen.

§. 32. Om

§. 32. Om met de Zielen / na hun afscheid / plaats te weten / merkt hoe men in dien tijd alleyr nader aan het Vagevuur quam; dat namaals in 't Pausdom voorts geheel ontdekt is / so dat het in dagelix by duisenden bereisd word. Boetius / die noch wel 63. jaren voor Gregorius tijd tot Romen burgermeester was / hoor ik 'er in 't 4. boek *prosâ* 4. dus af mompelen. Hy vraagt eerst. Blyfter na uw gevoelen geene straffe voor de Ziel, als die door den dood van 't lichaam gescheiden is? daar op antwoord hy dan: Ja trouwens; niet weinig: waar door ik houde, dat sommigen ten scherpsten gestraft; anderen genadelik gesuiverd worden. Maar Gregorius selfs / eerst soldaat en daarna Paus / verre van iets pausselik in desen te besluiten / blaast / so ongestadig als de wind / heet en koud uit eenen mond. Den sondaar waarschouwende seit hy eerst over 't 7. cap. van Job / dat geen menschen oog (dat is, geen genade des Verlossers) de Ziel van 't vleesch ontkleed zijnde meer aanschout. Want hy na den dood niet en verlost, die hy voor den dood door genade tot geen vergiffenisse herstelt. Verder. Wanneer een heilig of een bose geest de Ziel, uit den kerker des lichaams scheidende, ten tijde des doods ontvangen heeft, sal hy deselve voor eewig, sonder enige veranderinge, behouden; so datse eens verheven zijnde, niet in de straffe vervallen; noch in d'eewige straffe versonken wederom tot verlossinge rysen sal. cap. 10. Noch meer. Die eens om sijner sonden wille ter straffe betrokken, en ter plaatse der straffinge geleverd is; die en heeft geene barmhertigheid meer te hopen, om vergiffenis op 't niew te verwerven. Maar hy blijft nochtans niet by sijn stuk / dewijl hy elders dese tale voert. *Sed tamen de quibusdam levibus culpis esse purgatorius ignis credendus est*, Nietemin is te geloven, datter een vuur van suiveringe voor enige kleine sonden is *lib. IV. Dialog. c.* 39. Over de Boetsalmen schrijvende / spreekt hy noch wat ruimer. *Post mortem carnis alij æternis deputantur supplicijs; alij ad vitam per ignem transeunt purgationis.* Na den dood des lichaams worden sommige ter eewige straffe verweesen; anderen gaan door 't Vagevuur ten leven.

XVI. HOOFDSTUK.

Het besweeren van de Geesten was by d'oude Kristenheid ten deele gelaakt, ten deele geloofd en gebruikt.

§. 1. NU volgt / dat wy hier vernemen / wat gebruikt van Wichlatp of Tobery in dien eersten tijd der kristen kerke sy bekend geweest. Beide wierd by de geenen die sich *catholicos & orthodoxos*, dat is van d'algemeene en regtsinnige Kerk noemden / als onbetaemelik verworpen: doch men dient te weten / op wat grond. Want het was niet so seer / om datse die konsten en 't gebruik daar af in waarheid onmogelik en in de daad bedrieglik achteden: maar dat hen 't een en 't ander onbehoorlik docht. Want anders bedensе genoegsaam blijken / datse niet alleen enige

kraght der beſweeringe erkenden; maar ook / datſe 't gebruik daar af nu-altyd verwierpen: ſelf dat gene metter tyd by den Doop plegende / 't gene men noch heden *Exorciſmus* Beſweeringe noemt. In 't Pausdom is dat over al in vollen ſwang / en by ſommige Proteſtanten noch niet afgeſchaft. Hoewel 't noch geen tyd is / om daar af te handelen; men ſiet echter dat het onder herkomſt is / ſo de ſchriften ſommiger leeraars klaar getuigen. Doch eerſt laat ons horen hoe de wetten in die eerſte Kriſtenheid tegen dat volk donderden / die ſich met Beſweeringen bemoeiden.

§. 2. In 't 9. boek der keiſerlike Reghten / onder 't 18. opſchrift / *de Maleficis & Mathematicis*, was 't gebod van keiſer Conſtantyn. l. 5. Niemant vervordere ſig, enen Offerwichelaar of Wikker of Sterrengiſſer te vragen. Den Vogelwichelaars en Waarſeggers ſal men den mond ſnoeren. De Chaldeërs en Toveraars, en d'anderen diemen gemeenlik Kollen (*maleficos*) noemt, ſalmen om hunner veelvuldige misdaden wille niet toelaten iets te onderneemen. Men ſal alle nieuwsgierigheid der Godsvraginge (*Divinatio*) voor eewig ſwygen. So iemant onſen bevelen niet gehoorſaamt, ſal metten ſweerde gereght worden, datter de dood na volge. Gedaan tot Milanen den 25. van Lowmaand des jaars 337. Wederom by de keiſeren Valentyn / Theodoſius en Arcadius. So wie iemant bevonden ſal hebben met de ſonde van Toverij belmet te ſyn; den zelven in hechtenis bekomen hebbende, ſal hy hem aanſtonds als enen vyand van des menſcheliken geſlaghts in 't openbaar voor de reghters ſtellen. enſ. Romen den 17. van Oogſtmaand 389. De voordere inhoud deſer wetten / aldaar by-der te leſen / is den reghtsgeleerden genoeg bekend. Conſtantyn had al in 't begin ſyner regeeringe in 't jaar 312. de ſtraffe des buurs geſteld op degenen die ſich ſulker misdaad ſchuldig maken ſouden / en den aanbrenger pays beloofd; als uit de 3. wet aldaar te leſen ſtaat.

§. 3. 't Was echter / als geſeid / om 't bedrogh ſo ſeer niet dat die menſchen pleegden: dewyle men hen te ſwaarder ſtraffe weerdig oordeelde om de boſe daden / waar mede men geloof de datſe waarlik aan bee of menſchen ſchade deden; mits de hoofdſtoffen ſelfs door hunne beſweeringen te beroeren. Sulx blykt klaarlik uit de 6. Wett / door Conſtantinus en Julianus 357. gemaakt. Veelen ontſien ſich niet, de hoofdſtoffen (*elementa*) door toverkonſten te beroeren, ende 't leven der onnoſele menſchen te krenken; de Geeſten der doden tot ſich te roepen (*Manibus accitis*), en ſich ſtoutelik te beraden, om elk ſyne vyanden door quade konſten te vernielen. Waar uit klaarlik is te ſien / dat den Toveraren ofte Beſweerders tweederhande vermogen toegerekend werd. 1. De hoofdſtoffen te bewegen en te ontſtellen / en 2. de Geeſten te verwekken of te doen opkomen / en met hen te ſpreken. Het quaad derhalven dat die menſchen deden / beeſt na hun oordeel daar in beſtaan / datſe gemeenſchap met de geeſten hadden / en den menſchen door der ſelver kraght en boosheid allerhande leed aandeden. So datmen geenſins twyfelen magh / of dit is in dien tyd het algemeen gevoelen in de Kriſtenheid geweeſt.

§. 4. Sulx geven de voornaemſte leeraars van dien tyd ons gelyx te kennen /

nen / welker ik sleghts weinige / doch genoeg ter proeve / hier bynebens melden wil. Justinus Martyr heeft hier d'eerste plaats die in de tweede eeuw / in sijn tweede Verantwoordschrift te kennen gaf / dat hy de kraght der heidensche Wichlarpen erkende: mitsdien dat hy daar pag. 65. na den nieuwen Keulschen druk aldus van schrijft. Self de voorwikkingen uit de doden, en 't spiegelkyken van onbesmette jongelingen, en 't uitroepen van de zielen der doden, en degenen die by de *Magi* Droombedieders en Bysitters genoemd zijn, en 't gene verright word door degenen die daar in bedreven zijn; sulx alles moet u doen geloven, (dus spreekt hy tot de Heidenen) dat de zielen na den dood noch gevoelig zijn. Hier af en verschilt niet veel / 't gene hy in de T'samensprake met Trypson den Jode schrijft / pag. mihi. 311. „ dat alle Dæmones door be„ sweeringe in den naam van Jesus te verwinnen zijn: maar dat geen Jode „ sulx met den naam van enigen Koning / Profeet noch Patriarch / dan mis„ schien noch wel door dien van Abrahams / en Issaac / en Jacobs God / verrichten sal. Anders dunkt hem evenwel / dat de Dæmons uit dat slagh van waarseggers datmen Buikspreckers noemt / den besweerder waarlik antwoord geven: sulx uit de 81. vrage en 't antwoord dat hy daar op past / klaar genoegh te merken is.

§. 5. Verder gaande hebben wy nauwelix meer van node / dan der vaderen gevoelens van de kraght der Besweeringe / so wel der Heidenen als der Kristenen / te vernemen. Cyprianus komt my in de derde eeuw voor: die / so veel den kristen dienst betreft / genoegsaam te verstaan geeft / dat het H. Doopsel kraghtig is / om den bosen geest (welken hy dan ook geloven moet dat den dopeling van eersten aan beseten heeft) door segening in Christus name te verjagen. Want hy schrijft in den 7. brief des 4. boek / dat gelijk Farao na langen tegenstand eindelik in 't water verstroord is; also de Duivel noch heden van de Besweerders, met menschen stemme, doch door Godes kraght, gegeesseld en gepynigd word. Want (seit hy een weinig verder) wanneer het tot het heilsaam water en de heiligmakinge des Doopsels komt, so moetmen weten en vertrouwen, dat de Duivel daar verdrukt word, en de mensch aan God geheiligd door sijne barmhertigheid verlost. En daar meent hy / gaatet mede / gelijkmen aan de schorpioenen en serpenten siet / datse tegen 't water niet en mogen: en dat desgelijx de helsche slange 't water des H. Doopsels niet verdragen kan.

§. 6. Deself de kraght schijnt hy ook den name Jesus toe te schrijven / wanneer hy in sijn sermoen over den Doop van de gewinsoekende besweerders, *quæstuariis exorcistis* spreekt: *obediunt Dæmones exorcistis*, de Dæmons gehoorsamen de Besweerders: seggende, Christus weten wy, en Paulus kennen wy; en in Christus naam, welken Paulus predikt, besworen zijnde, gaan wy heen. Dit / schijnt hem toe / isser so mede gelegen / gelijk de Doop goed was / het zy dat Paulus of dat Judas doopte: sonder dat hy aanmerkt / of die eigenbatige Besweerders so wel tot sulx te doen van God gelast waren / als men sekerlik weet dat Judas was.

§. 7. In de vierde eeuw sal ons Lactantius wederom wat seggen. Van

de Beſweeringe eerſt / om dat wy nu daar mede beſig zijn. Hy meint dat daar wy wat kraghts in ſteeken. Want in 't 2. boek §. 15. ſchrijft hy / dat de Duivels voor de reghtveerdigen, dat is die God eeren, bevreesd zijn: alſo ſy in ſijnen name beſworen, uit de lichamen vertrekken. Door welker woorden als met ſwepen geſlagen, ſy niet alleen bekennen Dæmons te zijn: maar ook hunne namen melden, degenen die in de tempelen aangebeden worden. Want hy meint dat de boſe geeſt / hoe grotren leugenaar hy anders is / op die beſweeringe niet liegen kan; maar door godlike kraght geperſt zijnde de waarheid ſpreekt.

§. 8. Dit niet alleen: maar hy ſtaat ook toe / gelijk Cyprianus / dat de Magi of heidenſche Tovenaars maghtig zijn / de boſe geeſten te beleſen. Want daar mede poogt hy Epicurus en ſijn volk te overtuigen / datter Geeſten in de weereld / en der menſchen Zielen onſterflijk zijn: tot welken einde hy in 't 7. b. §. 13. met deſe woorden ſpreekt. Sekerlik Democritus, en Epicurius en Dicæarchus ſouden van den ondergang der Zielen niet derren reden kavelen, daar een Magus by ſtonde: die door ſekere verſſen de Zielen van d'onderaardſchen wiſt op te trekken en ten voorſchijn te doen komen, en ſich aan de menſchen te vertonen, en te ſpreken, en toekomſtige dingen te voorſeggen: of, ſo ſy ſulx derden beſtaan; ſy ſouden door de ſake ſelf, en dadelik bewys verwonnen ſtaan.

§. 9. Hier mede kan ik evenwel niet over een bzengen / 't gene ik by hem in 't 2. boek. §. 14. leſe: dat den Tovenaren (*Magorum*) konſt en vermogen enkelik in de aanblaſingen der geeſten beſtaat; van welken ſy (de geeſten meint hy) geroepen, de ogen der menſchen door beguichelinge verdonkeren en afleiden; dat ſe niet en ſien het gene is en de meinen te ſien het gene niet en is. Ginder ſchijnt hy te geloven dat de Dæmons waarlik iet doen: en hier geeft hy te verſtaan / dat het maar bedzog is. Niettemin komt hy hier in niet hem ſelven over een / dat de Beſweerders met de boſe geeſten ommegaan / en dat hunne beſweeringen kraghtig zijn / om hen te doen ſeggen en bezrighten 't gene men van hen eiſcht: doch dat d'uitwerkinge der geheele beleeſkonſte aan de Geeſten / en niet aan de Beleſers toe te ſchrijven is.

§. 10. So meint hy / dat de boſe Geeſten / ſich in alle die konſten mengden / welke hier vooz in 't 3. hoof dſtuk uit der ouden Heidenen ſeden verhaald zijn: ja dat het altemaal der ſelver vonden zijn. Dit zijn daar af ſijne woorden *lib. 2. c. 16.* Derſelver vindingen zijn, (hy ſpreekt daar van de Dæmones de Sterrenwikkerye, Offerſchouwinge, Vogelkakelinge, en de Godſpraken ſelf, ſomenſe noemt, en de Lykgiſſinge, en de Toverkurde (*Magia*) en wat quaads dat meer by de menſchen omgaat, het zy openlik of bedekt. Welk altemaal in ſich ſelve valſch is: maar die ſelfde ſtichters van dat werk doen met hunne tegenwoordigheid, dat het voor waarachtig aangenomen word. Dus wetenſe der menſchen licht geloviglheit door ene gemaakte godlikheid te miſleiden, dewyle ſy met de waarheid te ſeggen geen voordeel ſien te doen. Ik ſoude noch mede iet uit de twee volgende eewen bybzengen / maar nadien ik niet veranderlix daar in beſpeure / dat weerdig is verhaald te wer-

den:

den; ende alreeds misschien te lang ben opgehouden / daar het tijd word om ter sake self te komen: so en wil ik mijnen leser met geen overtollig werk verveelen.

XVII. HOOFDSTUK.

Alle die voorverhaalde leeringen en plegingen van Joden, Mahometanen, Kristenen, dientmen onderlingen wel te vergelyken, om derselver onderscheid of t'samenstemminge te sien.

§. 1. HEt XI. hoofdstuk heeft gedient / om beiderhande Heidendom / in hun gevoelen en bedrijf ontrent de Geesten / onderling te vergelijken. Daar uit heeftmen konnen sien / op wat ware of valsche gronden 't een en 't ander / sonder behulp van 't goddelik Woord / alleenlik door 't natuurlik licht: so verr als dat noch doorschijnt of verdonkerd is / gevestigd zy. Nu hebben wy t'sedert deser taal gehoord / die / hoewel byster verscheiden / de heilige Schrift / het zy ten deele of geheel / met een erkennen; en door dat behulp het licht der rede maghtig waren / daar 't noch suiver is te versterken / en daar 't bedorven is te verbeteren. Laat ons nu dan sien / hoe verre dat geschied magh zijn: eerst bemerkende waarin sy eenpariglik van de Heidenen verscheiden zijn / daarna wat sy van het Heidendom behouden hebben; ende eindelik / in wat stukken sy noch van malkanderen verschillen. Doch dit wederom met vorig onderscheid / van Leeringen en Oefeningen / of ('t gene even veel is) van Gevoelens en Konstplegingen / in acht te nemen.

§. 2. Daarmede / dat deese drie / Joden / Kristenen / Mahometanen de veelheid der Goden / by den Heidenen geloofd en geëerd / ontkennen; ende maar eenen God aanbidden of ontsien: so verbalt by hen al wat d'anderen van de Bygoden / Ondergoden / Middelgoden / of gemeensame Geesten / als met den mensche geboren / en na den mensche levende / verstonden hebben. Des valter ook geener hande besweeringe of betoveringe / om door deselven iets te weten of te werken / uit dien hoofde meer te doen. By de Joden noch Mahometanen hebben wy sulk niet vernomen: want het gene van dien aart onder hen gevonden word / heeft (gelijk hierna getoond sal worden) een geheel ander beschejd. En wat de Kristenen aangaat; wy sien datse sulk gebruik vast eenpariglik tegenspreken / en als bedrieglik en ongoddelik verwerpen. Maar in 't gene sy ueffens d'anderen in gevoelen of bedrijf met den Heidenen gemein hebben / dat is of uit derselver Filosofie geput / en in de H. Schriften overgestort / of by misduidinge uit de Schrift selve gehaald. Ik sal dit hoortelik / aangaande de Geesten in 't gemein / en des menschen Zielen in 't besonder tonen.

§. 3. Wat de Geesten in 't gemein betreft.

1. De lichamelikheid voor een deel denselven toegeschreven / word by de Joden 12. §. 5/ 11——15. by den Mahometanen 14. §. 4/ 5.

en by de Kristenen 15. §. 5/ 14/ 15/ 23/ 24/ 31. van ouds geloofd. Zulx is uit der heidensche Filosofen bewuste leeringen ontstaan; gelijk hier voor 2. §. 14/ 16/ en 11. §. 6. is aangewesen.

2. Den Sterren/ gelijk Son en Maan mede; het zy ronduit gesproken/ gelijk de Joden 12. §. 3/ 13. of bedektelik / gelijk de Mahometanen doen/ 14. §. 3/ of met enige twijfeling / gelijk Origenes en Augustinus onder de Kristenen/ 15. §. 11/ 19. enig leven of verstand/ toe te schryven: sulx rieht al mede na het Heidendom / en verschilt nauwelix iet van d'Intelligentien, waar af by Aristoteles 2 §. 5. hoorden spreken; en d'achtinge der hedendaagsche Heidenen voor die hemelsche Lichten / is daar nevens uit 6. §. 2. en 11. §. 2. genoegsaam getoond.

§. 4. Aangaande nu des menschen Ziel/ sal de vergelijkinge ook lichtelik te vinden zijn.

1. De Zielverhuisinge by den Heidenen so gemeen 2. §. 17. 7. §. 8/ 10. word mede by de Joden niet verworpen / of met Zielwentelinge verwisseld. 12. § 19. en by sommige Mahometanen duidelik geleerd. 14. §. 12. By den Kristenen word die wel niet toegestaan; dan by Origenes nochtans iet gevonden / dat daar dicht aan grenst. 15. §. 13. Want ik kan niet sien / (in 't voorbygaan dit te seggen) hoe degenen die noch heden van gevoelen / zijn / dat der menschen Zielen / te samen in 't begin geschapen / ieder t'sijnder tijd den lichamen worden ingestort; souden konnen magtig zijn / die Metempsychosis grondig te weerleggen.

2. De Zielverschijninge (om so te spreken) word ook by alle die te licht geloofd. Dan de Joden/ vermits 't jarig sweven van de ziel ontrent het lichaam daar se uit gescheiden is. 12. §. 20. By de Mahometanen magh dat ook niet ongeloofelik schijnen; die geloven dat de Ziel uit hoofdstoffen bestaat / 14. §. 13. of sich na 't afscheid uit den lichame in de bomen sien of horen laat. §. 14. Onder de Kristenen sal Justinus opstaan; die self een van d'eersten is / en seggen dat ene afgescheidene Ziel noch in enigen anderen levenden menschе werken kan 15. §. 7.

§. 5. Dit so veel als uit de Filosofie gehaald / of niet het Heidendom vermengeld is: 't gene nu volgt / heeft d'eerste aanleidinge uit de H. Schrift gehad; wel of qualik verstaan / dat staat ons namaals t'onderzoeken.

1. De schepping der Engelen uit vuur of lucht / of inmers uit de fijnste hoofdstoffen / by de Joden duisterlik gemeld / 12. §. 5. en by Mahomet volmondig geleerd / 14. §. 4. is ook by Kristenen geloofd geweest / 15. §. 4/ 5/ 24. Dat scheen hen uit de Schrift so toe / welke seit / dat God sijne Engelen maakt geesten, sijne dienaars een vlammende Vuur. Psal. 104: 4. De vurige wagen en peerden, die Elias ten hemel voerden / 2 Kon. 2: 11. en Elisa beschermden cap. 6: 17. en de gelijkenisse van vier dieren by Ezechiel uit het midden des vuurs gesien/ Ezech. 1: 4/ 5. en diergelijke niet wel van hen verstaan/ konden daar toe voedsel geven.

2. De Morgensterren t'samen vrolik singende, wanneer God de Weereld schiep / Job 38: 7. konden Filo des te kraghtiger doen meinen / (ge-

lijk

lijk 12. §. 4. by hem aangewesen is) dat de Sterren kennis hebben; so dan d' anderen terstond mede getoond is.

§. 6. De vleeschelikheid der Geesten schynt mede uit de Schrift gehaald. Want

1. Op geen andere Gods kinderen bedacht / die op de dochteren der menschen verliefden / (so Gen. 6: verhaald word) dan die van de Menschen onderscheiden zijn: so haddense licht te meinen / (den reghten aart des geestelijken wesens niet besittende) dat het Engelen waren / die de Heidenen aldaar genoemd eerst ter weereld brachten. En van die *Nefilim*, by ons Reuzen vertaald / eigentlik afvalligen geseid / haddense geen andere gedachten / als van Engelen die gevallen zijn / en om die reden so genaamd. Dit gevoelen hebben wy 12. §. 14. in de Joden / 14. §. 5. in de Mahometanen / en 15. §. 5/ 31. ook aan Kristenen bespeurd.

2. Hier uit wil men lichtelik volgen / datter noch heden Incubi en Succubi, dat is / sodanige Duivelen zyn / die (gelijk 12. §. 16. na 't Joodsch gevoelen geseid is) dan als Mans / dan als Vrouwen sich met den menschen vleeschelik vermengen: want men siet dat sulk gevoelen heden by de Kristenen self noch ruimt van plaatse vind / so als hier na noch verder blijken sal.

§. 7. Dus veel van der Engelen aart en val. Aangaande d' Ordeningen daar die in verdeeld zyn / en 't bewind van saken dat se ieder in de weereld hebben: de verscheidenheid der heidensche Goden en Geesten (waar van siet 11. §. 6.) ligt hen allen noch in 't hoofd / ende word door misverstand der Schrift noch meer versterkt.

1. De Joden 12. §. 4/ 7-11. uitdrukkelik en in 't breede; de Mahometanen 14. §. 8/ 9. verweerd en duisterlik; de Kristenen wederom volmondig uit / 15. §. 16/ 17/ 18/ 25/ 32. spreken van verscheiden Ordeningen der Engelen; als of de Schrift ons die so leerde / door de namen ten overvloed aldaar verhaald.

2. Gelijk de Heidenen de Lucht vol geesten maken; of deselven boven of beneden / of in 't midden van de weereld plaatsen: 2. §. 9. en 7. §. 2/ 5/ 18. alsoo hebben 't ook de Joden met Filo verstaan / 12. §. 5/ 12. en de Kristenen niet min. 15. §. 25. Dit meinense dat de Schrift bevestigt / Efes. 2: 2. en 6: 12. en dat ook Jobs historie sulx bewijst.

3. Sy komen mede daar in over een / dat se so wel Bewaar-engelen over volkeren en menschen / als de Heidenen Beschermgoden erkennen. 't Gevoelen der voorneemste Joden dien aangaande is eenigsins te merken uit het gene 12. §. 4/ 10. is by gebracht. Uitdrukkeliker is dat van der Mahometanen wege 14. §. 9. getoond. Van de Kristenen hebben sich daar over 15. §. 6/ 17/ 18/ 29. allerduidelijkst verklaard. Daar op hebbense de Schriften / te dier plaatsen aangemeld / mede toegepast.

§. 8. So is 't ook met de leere van de Duivelen gelegen.

1. Van derselver val en herkomst horen wy de Joden 12. §. 13—16. de Mahometanen 14. §. 5. en de Kristenen 15. §. 21/ 31. by hans enerleye

lepe tale spreken. De Schrift Gen 3. en 6. en Jesa. 14: 12. word gemeenelik by de laatsten daar toe aangehaald: en by deselve met eigene uitgevondene gedachten aangaande den aart en scheppinge der Geesten / even eens als by de anderen met versierde vertellinge verrykt.

2. Van derselver boosheid / kraght en schadelikheid omtrent den mensche / is 't gevoelen der Joden uit het voorseide 12. §. 12—15 18. 20. als van ter syden te sien: dat van de Mahometanen 14. §. 8. wel so duidelik uitgedrukt / en de meninge der oude Kristenen 15. §. 7. 12 / 23 / 26. breedspraakelik verklaard. Echter vind ik by deselven niets geseid / dat met der anderen gevoelen niet en kan bestaan.

§. 9. Van 't Dageviet / de bron van menigte der spokeryen en toverijen / valt noch mede iets te seggen.

1. Joden / Mahometanen / en die oude Kristenen; het zy dat se klaar / of duister of met twyfelinge spreken; komen daar in echter over een / datter so iets is. Der Joden Pynigduivels hebben daar / ten tyde van de Gilgul of Zielenwenteling / hunne reghte plaats 12. §. 20. De Mahometanen zynder ook niet vreemd af: 14. §. 11. maar de Kristenen 15. §. 27 / 28 / 34. hebben 't sommige wat dieper uit der asschen opgehaald; schoon d'anderen / en die noch wel de meesten / sich in 't minste niet daar toe verstaan.

2. Die het echter enigsins geloven / zyn derhalven van 't verschynen en verscheidene werkingen der afgescheidene Ziel ook niet vreemd: waarhenen men Ireneus en Justinus / by malkanderen gepaard / ons den wegh siet wyfen. 15. §. 7.

§. 10. Over 't stuk der Besweeringen hoortmen Joden of Mahometanen sich niet wel so breed verklaren / als de Kristenen doen: echter komense in desen t'samen over een.

1. Dat deselve door middel van namen / woorden / teknen / op de Geesten werksaam zyn / en kraghtigh om hen tot spraak te brengen / uit te dryven / of te weeren. Het gebruik der Joden. 13 §. 6—11. en der Mahometanen / 14. §. 14—18. beneffens de breede verklaringe der Kristen Schryvers op al sulken doen / 16. §. 5—10. geest genoegsaam te verstaan / dat de laatsten even eens daar af gevoelen; schoonse 't echter niet en doen.

2. Van de eigentlike Magia die geacht word door der boser geesten kragt en werkinge der menschen hier op aarde leed te doen / sal de Leser uit de stukken van my bygebragt geen sonderling bescheid bekomen: dan wel / dat sy toestaande / aan d'eene syde 't quaad dat de bose geesten doen / aan d'andere de gehoorsaamheid die sy den besweerders bewyfen: seer gemaklelik te besluiten is / datse den Toveraars mede toeschryven sullen al het quaad / dat door behulp des Duivels doen.

§. 11. Als het dan al by malkanderen komt / so sietmen dat de Heidenen en Joden aan de Kristenen en Mahometanen hunne leeringen en gevoelens over handreikt hebben. In dier voegen bemerkt men / dat Joden en Kristenen / beide uit het Heidendom / waarmede sy omringd / of doormengd /

en

en waar uit de laatsten ook gesproten zijn; en de Kristenen uit het Jodendom/ van welken sy de H. Schrift met verscheidene hunder besondere uitleggingen ontfangen hadden: alsulke gedachten / als 't ware / ongevoeglik en ongemerkt aangetrokken hebben; daar sy 't sedert grof van swanger gingen. Wat de Mahometanen betreft: mitsdien dat hunne wette een mengsel van heidensche / joodsche / en kristelike leeringen is; meer der sierhtsten dan der besten; ende also meer hunder dolingen dan waarheden bevatt: so en isset sulken wonder niet / dat sy ontrent saken van dien aart als wy behandelen / aldermeest met deselven t' samenstemmen. Vervolgens mogen wy vernemen / hoe die gedachten metter tijd neffens 't Pausdom opgewassen zijn: niet alleenlik uit desen; maar uit noch enen anderen grond / daar Mahomet self ook iets tot sijn gebow af heeft. So als ik dan het XI. Hoofdstuk met d' Epicureën sloot / so sal ik hier een besonder van de Manicheen stellen.

XVIII. HOOFDSTUK.

De leeringen aleer den Manicheën toegeschreven zijn ene mengelinge van die alle, en de bron der gemeenste gevoelens hedendaags.

§. 1. By aldien dit nu ons werk moest zijn / dat wy seherlik weten moghten / welk der ketteren / by ouds also genoemd / waarachtig gevoelen geweest sy; gelijk sich sommigen des geerne bemoeyen: wy soude moeten verlegen staan. Want nadien hunne eigene boeken / so veroordeeld / so verloren of te soek gebracht; nu niet meer voor handen zijn: so en maghmen degenen / die tegen hen wanneer se leefden in 't strijdperk zyn geweest / niet blindeling geloven. Hun geesteliken yver voor de waarheid was veeltyd met wat vleeschelik vermengd: sulx sy den partijen wel iet opdichten konden / dat so boos niet en was / of qualik verstaan / of niet wel verklaard. Niet wel ware 't anders mogelik geweest / dat Augustyn al in synen tijd meer dan honderd ketterijen telde; om misschien Epifanius / die (gelijk hy in de voorrede en in 't 57. capittel de Hæresibus meld) hem met de tsestig was voorgegaan / voor al niet te verkleinen. Want Celsus / van d'alleroudste tijden af datter boeken beleud waren / noch maar honderd hoof dleeraars onder 't Heidendom wist nan te wijsen: welke leder noch geen besondere sekte maakte; maar wel in hunder voorouderen schoenen traden. Wie sal nu denken / dat het Kristendom / 't welk Gods eigen woord ten regel heeft / in veel korter tijd noch meer verdeeld geweest zy / dan 't Heidendom was / dat op so ongewisse gronden rustet?

§. 2. Wat nu der Manicheers leeringen betreft: na deselve soudemen Augustinus aldernaast moeten vragen / die der self mede besmet geweest is; ende in 't 46. Hoof dstuk van de ketterijen daar af schrijft. Ik sal hem echter

ter met de scheid daar in volgen / om redenen terstond gemeld. Daarenboven geest hy my self ook noch quaad vermoeden: dewyle hy in sijne voorrede ad Quodvultdeum schryft / dat hy in dit boeken van de ketteryen dat gene toonen wil / *unde possit omnis hæresis, & quæ nota est & quæ ignota, vitari*; waardoor men alle kettery, so bekend als onbekend, schuwen magh. Want dat onbekend was moest niet veel te beduiden hebben: ende derf ik seggen / dat het geen kettery is die niet bekend is; also 't gene dien naam heest / het dan eerst word wanneer 't bekend word: Doch daar af en geestet nu geen pas te spreken. Dan 't gene ter sake dient: deselfde vader Augustyn / in 't self de boek van de Manichesen schryvende / geest hen wel iet na / *quamlibet negent ad se pertinere*, hoe seer sy ook lochenen dat het hen aangaat; gelyk hy self aldaar bekent. Nadien dat hy ook alles niet onderscheidentlik verhaalt / wat hun gevoelen zy / self in 't stuk dat wy behandelen: so wil ik Danaeus liever volgen / die uit het self de en noch meer schriften / so van Augustinus als van anderen / de voornaamste stukken uitgetrokken heeft; waar af ik hier alleenlik so veel melden wil als dit werk betreft.

§. 3. Aangaande God en de Geesten / so word hen nagegeven. 1. Dat
„ sy twee eerste beginselen stelden / tegen malkanderen strydig: 't een goed /
„ en oorspryng van al wat goed is; het ander quaad / zynde stichter van het
„ quaad / en de vorst der duisternisse: 't gene God / en dese de Duivel en Hyle, (dat is / de Stoffe) genaamd. Sommigen hunder onderscheiden den
„ Duivel van den Vorst der duisternisse / en vertalen de woorden Joh. 8:44.
„ op 't einde niet gelyk wy / Vader derselve, t: w. der leugen; maar Vader
„ desselven, t: w. des Duivels.

„ 2. Van den goeden God seggen se dan / dat syn wesen stux gewijs door
„ alle schepselen verspreid / en denselven inklevende is: 't welk sy met vele
„ wonderlike uitbreidingen verklaren. Dit van God en den Duivel / so veel als beider wesen en bestaan betreft / de volgende stukken raken hun bedryf.

§. 4. 3. 't Volk der duisternisse raakten aleer in strijd met het volk des
„ lichts: mits dat de goede God selfs de duisternis op 't lyf viel / door schiere
„ syne voornaamste Geesten / uit syn eigen wesen voortgebraght; die echter
„ te hoop schietende gevangen wierden. Doch dat Christus quam / om dit
„ weer goed te maken: zynde / uit seteren eersten menschе gebooren / die den
„ strijd allereerst begonnen hadde.

„ 4. Dat echter Christus self de slange zy / die Adam en Eva verleid
„ heeft.

„ 5. Dat deself de thans aan de Steren verknocht / en besonder in den
„ luchtigen kloot der Zonne geplaast is: in welken sin sy synen Hemelvaart verstaan.

§. 5. 6. De μετεμψύχωσις of Zielverwisselinge wierd by hen in dier
„ voege geloofd / dat de Zielen in sodanige lichamen overgaan / als sy in dit
„ leven meest bemind of beledigd hebben. Die muis of vliegen gedood heeft /
„ sal tot straffe in sulk eens lichaam varen moeten. Ook sal iemants staat

„ na

„ na dit leven strijdig zijn met den genen die hier geweest is: te weten / daar „ arm die rijk hier was / en daar rijk die hier arm was.

„ 7. Selfstellense / dat ieder mensch twee Zielen heeft / welker eene al- „ tijd tegen d'ander strijd. Dit zy hier genoeg. Met hunne vorige lee- ringen hen by den selven Danæus toegeschreven tot 21. toe in alles en waar van d'overige noch grover luiden / hebben wy te deser plaatse niet te doen.

§. 6. Ondertusschen of dit voorberhaalde ook so plomp van hem geleerd of geloofd zy / als 't hier wel word opgegeven; daar op wil ik mede also vast niet staan. Niet te min magh ik 't wel veilig stellen: gemerkt datter niets so grof onder loopt / of daar word diergelijk noch op heden wel ge- loofd. Het vervolg van dit werk sal ons dat wel haast doen sien: en 't gene meest daar ontrent omgaat / heeft ten minsten veel gemeinschap met het eer- ste en derde stuk. Het zy dat iemant als uit de Schrift; of / sonder daar op acht te slaan / uit sijn eigen gevoelen van den Duivel en de Geesten spreekt: het komt daar meest op uit: God en de Duivel / 't een rijk staat tegen 't an- der; en hoewel men den Duivel stelt onder Gods bedwang; sijn rijk open- baart sich echter meest. Men gelooft niet dat God heden meer miraket doet: maar den Duivel schrijft men wonderen toe / die alle Gods werken in de Schrift gemeld te boven gaan. Men gelooft datter Engelen zijn; en uit de Schrift / dat se ontrent de gelovigen hun gedurig leger slaan: dat de Duivel wel omloopt / om heen / (so hy ergens kan) leed te doen; maar dat sijne woon- plaats in der helle is. Ondertusscheu hoortmen selden iemant spreken / dat hem een Engel ontmoet is; maar de Duivel spookt gedurig om ons heen. Schijnt'er iets voorspeld of voorseid; men denkt nooit dat het van een Engel / maar wel van den Duivel is. D'een is beseten / d'ander betoverd; daar door spreekt hy vremde talen: seit en doet hy vremde dingen / en melt het gene dat verborgen was. Maar niemant heeft byna van enigen Engel so grote gedachten. Heeft hy enigen goeden inval gekregen / hoe gering 't ook zy; dat acht hy van den H. Geest te zijn: d'Engelen (schijnt wel) schat hy daar- toe niet mans genoegh / daar denkt hy niet eens aan. Maar de Duivel doorwroet sijne innigste gedachten / stoort sijne heilsaamste voornemens / port hem geduriglik ten quade: en somen hem van misdaad overtuigt / de ver- schoninge is terstond gereed / de Duivel heeftet gedaan.

§. 7. Nademaal dan noch Heidenen by ouds of hedendaags; noch Ja- den / noch Mahometanen / noch d'eerste Kristenen in alles oock van dat ge- voelen zijn geweest; 't welk nochtans met dat van Manes / alsmen siet / so veel gemeenschap heeft: so en weet ik anders niet te denken / of die leere / in de derde eew eerst opgekomen / en terstont van alle kanten door getrouwe leeraars aangevochten; heeft sich verder dan in Asien verspreid, ende in Eu- ropa langer opgehouden dannen meint. En dat is geen wonder; somen 't reght bemerkt. Want de menschen dikmaals met de letterlike tegen- spraak te vreden zijn / om den naam te hebben / dat ene dolinge weerleid is: terwijle sy de sake self echter in hun herte voeden: en also wanner 't 'er

wy aan komt met de genen eens zijn welker bastaardleeringen sy schijnen/ja selfs ook meinen met hert en monde te verstoppen.

XIX. HOOFDSTUK.

In 't Pausdom heeft men al 't voorseide by malkanderen gebracht, met nieuwe vonden vermeerdert en versterkt.

§. 1. NU word het tydig/ dat wy onsen tyden nader komen; en daarin eerst het Pausdom / daar na ons eigen self besien. Want wy hebben nu bespeurd / dat het gene heden te onderzoeken staat / so veel als de hoofdsake betreft / al van ouds / by Heidenen / Joden / Mahometanen; en self in 't eerste Kristendom / datmen ontrent voor suiver hield / is geloofd geweest. Daarnevens was het nu op 't laatst aan de Manicheen wel te merken/dat het later Kristendom een groot deel van de leeringen hen toegeschreven / ongevoelig aangenomen heeft. Maar dat was voor 't Pausdom niet genoegh: waar toe Gregorius de groot / terwijl hy 't Antichristendom by anderen te weeren scheen / den wegh ten ruimsten gebaand heeft. Want hemselven groot gesagh verkregen / en grote maght over 't westersch Kristendom bekomen hebbende: vond hy gemakkelik / verscheidene synder eigene vindingen en nodelose instellingen / by de nakomelingschap in 't gebruik te brengen. Sedert wierd het ene gewoonte / en ten laatsten als een reght en plight / alles te geloven wat tot Romen geleerd wierd / en te doen watmen van daar voor geboden aan de Kerken schreef. De H. Schrift noch de gesonde reden hadmen sonderling niet meer van doen; na datmen in gewoonte was met het gesagh des Roomschen bisschops in saken des Geloofs vergenoegd te zijn. Dit was reden genoeg: en wasser schrift van node; de eerste leeraars van de kristen Kerke gaven daar toe stofs genoeg: en boudmer langer geen been in / hoe vreemd het luiden moghte / wanneer men 't sleghs in derselver eigen / of al ware 't ook toegedichte en basterdschriften vond. So als 't met andere stukken ging / die allenx in de leer of in den dienst veranderd / of ter Kerken ingeschoven zijn; so is 't ook met dese gegaan: en dat so lang / tot dat in 't begin der naast voorgaande eewe / de kerken hier in 't westen veel hervormd / en op den ouden voet verbeterd zijn.

§. 2. So vallen ons dan nu twe saken te overleggen: eerst / hoe verre dat men metter tyd in 't Pausdom wel gekomen is; en daar na / hoe veel dat het daar in / door 't suiveren van leer en dienst / by de genen die daar af geweken zijn / besnoeid is. Des wil ik in dit hoofdstuk seggen / watmen daar van 't gene wy verhandelen voorgaans gelooft; en in 't volgende / watmen doet. Hun Gelove dien aangaande / sal ik wederom / gelijk der anderen tot hier aan toe gemeld / uit geen pauselike instellingen / of kerkelike besluitingen halen / ten sy dat die van self te passe komen: maar uit hunner voornaamste schrijveren gevoelens / klaarlik en duidelik genoeg aan den dagh gebracht; by weinigen in 't een of ander deel slegs wedersproken / ende

ge-

gemeenlik by alle man geloofd. Ik sal hen te minder ongelijk doen / wanneer ik in 't naaste hoofdstuk tone / dat hun algemeen bedryf de gevoelens / hen in 't honderd toegeschreven / sterk bevestigt. Maar mitsdien dat het al te tydigen en langdragigen werk zijn soude / moest ik menigte hunder schryvers opsoeken / om hunne gevoelens daar uit aan te wijsen: so heb ik / tot mijn geluk / slechts eenen uit den hoop getroffen / diese alle gelesen heeft; en uit allen met bequame order dat by een gebracht / sonder iets voorby te gaan / dat tot onse sake dient. Hy en is van gemeenschap onser Kerken niet / maar (om aan sijn volk noch te minder oorsaak van beklagh te laten) selfs een Papist; en wat dies meer is / een Jesuwyt. Gasper Schott is sijn naam / door verscheidene geleerde schrijften / onlangs uitgegeven / genoegsaam bekend. Ook en schroomt hy selve niet / sijne gevoelens t'onser kennisse te brengen: also hy sijn boek *Physica curiosa*, dat is Nawkeurige Natuurkunde genaamd / aan den Keurvorst Karel Ludwich hoogl. ged. die van ons gelove was / in den jare 1662. toegeëigend heeft. Nevens dit sal ik noch een ander van hem voegen / dat hy *Magia universalis*, Algemeene verborgen Natuurkunde noemt: en met die twee te beiden zijnde / laat ik alle andere boeken / te voren by my daar toe by een gestapeld / liggen. Want met d'eere van een grote boekwolf geacht te zijn ben ik weinig gediend.

§. 3. Deselfde order houdende als voor heen / die ook bykans de sijne is; so stell ik eerst / wat de Roomsche leeraars van d'Engelen en Duivelen gevoelen; daar na van der menschen Sielen / in en na dit leven: niet al wat sy daar af seggen / maar wat onse opmerkinge in desen vereischt. Dit onderscheid ik wederom; in suik als goede en quade Engelen in 't gemeen / ende 't gene d'een en ander in 't besonder raakt. In 't gemeen: van waar / hoeveel / en wiese zijn; en wat in hun vermogen is.

§. 4. Aangaande hunnen oorsprong / en vervolgens welker nature dat de Geesten zijn: 't gemeen gevoelen deler kristen leeraars voor verhaald / die de Geesten enigsins lichamelik stellen / in 't gemeen verwerpende: (te meer also 't Concilie van Lateran *cap. Firmiter*, schijnt te seggen dat se geheel onlichamelik zijn) so zijn sy daar in mede eens / dat se van God geschapen / ende in enen staat van genade zijn gesteld geweest: *Phys. cur. l. 1. pag. 7.* Schoon dit laatste wat anders luid dannen in onse kerken spreekt; so wil ik echter daar op nu niet staan. Maar 't gene my hierna te pas kan komen / sal ik in de volgende stellingen betrekken.

§. 5. De menigte der Engelen word by Thomas Aquinas ontelbaar by anderen / volgende sommige oudvaders / tegen de menschen gerekend / als 99. tegen 1. gesteld. Onse schryver heeft hun getal op 't minste genomen tot 100. 000. 000. 000. dat is duisendmaal duisend milioenen berekend: so nochtans / dat der goede Engelen veel meer dan der bosen zijn; schoon hy in 't gemein geen getal enkelik bepalen wil. p. 9 / 10.

Dese ganschе menigte / so wel der bose als der goeden Engelen / achtmen in sekere ordeningen trapswijse verdeeld te zijn: waar af een weinig verder in 't besonder.

§. 6. Wat een Engel / goed of quaad / vermagh / wordt by hen aldus verstaan.

1. Schoon sy elkanders / noch der menschen heimelijcke gedachten niet weten: echter kommense van toekommende dingen uit natuurlike oorsaken meer weten dan de menschen; gelijk als / wanneer 't een goed jaar sal zijn / hard vriesen / regenen of waajen wil. p. 12 / 13 / 14.

2. Is ook aan te merken / dat hy hen beweginge van plaats tot plaats: hoewel niet in eenen ogenblik / toeschrijft: en datse sich plaatselik uitbreiden of intrekken konnen. p. 17 / 18.

3. Uit Ignatius Oerkennis neemt hy aan / dat een Engel / om een lichaam te bewegen / geen lichaam behoeft. p. 20 ens.

4. Ende nochtans dat d'een Engel of Duivel den anderen niets kan doen / so sy niet beide t'eener plaatse tegenwoordig zijn. p. 21.

5. 't Gemeen gevoelen is mede / dat een Geest op sulken wijse een lichaam aannemen kan: dat hy met uiterlike en gesonde ogen / lijf haftig van den eenen gesien werde: en van den anderen / daar by staande / en van even goed gesichte zijnde / ganschelik niet. p. 24.

6. Insgelijx is by hen gemeen / dat ieder menschе sijnen eigenen Engel en besonderen Duivel heeft p. 37 / 38.

§. 7. Belangende nu Gods heilige Engelen / so is 't gevoelen van Lombardus / aangaande der selver ordeningen / en onderscheidene bedieningen / altijd by dien van 't Pausdom in weerde geweest. Die meint nu / dat hy met de Schrift spreekt / wanneer hy dese negen ordeningen stelt: Engelen, Eerste Engelen, Overheden, Maghten, Kraghten, Heerschappyen, Tronen, Cherubynen, Serafynen. Dit seit hy dat van Dionysius Areopagita also is gestelt geweest. Maar ik heb het Hus. 15. §. 32. ten self den getale / hoewel in alles in deself de ordre niet / uit Gregorius verhaald. Dese negen worden nu noch nader in driemaal drie verdeeld. De drie bovenste zijn de Serafim / Cherubim / Tronen; en so d'andere vervolgens te rugge telende / so als de negen van onder op na boven toe genoemd zijn. Lombardus verklaart dit noch / seggende. Gelijk'er een ordening van Martelaren, en ene andere van Apostelen is; ende nochtans d'eene Apostel boven den anderen is, so wel als de Martelaren d'een boven den anderen staan: so gelooft men ook met reden, dat het met d'Engelen even eens gelegen is.

§. 8. Van de bose Geesten in 't besonder.

1. Datse niet alle terstond na hunnen val ter Hellen neergesmeten: maar een deel daar buiten swervende zijn: en datse van daar somtijds wel ter Aarde keeren / of sich in de Lucht verhouden. p. 26 / 27.

2. Datter sesderhande plaatsen zijn / daar sich de Duivelen meest bevinden / hunne boosheid en kraght te werk stellen: ende in dien aansiene / 1 Vuur- of bovenluchtsche duivelen, 2 Luchtduivelen, 3 Veldduivelen, 4 Waterduivels, 5 Onderaarschen, en 6. die 't licht schuwen. D'Abt van Trithelm / Delrio en Agrippa worden hier toe van hem by gebracht. p. 28--31.

3. Dat-

3. Datse / insgelijx als d' Engel en / in sekere ordeningen onderscheiden zijn. Niet dat sich de Roomschgesinden over dit stuk onderling in alles verstaan; gelijk hen onse schryver / noch Agrippa die daar breed af schrijft / niet in alles toestemmen will: maar dat het evenwel ten minsten voorwaarschynlik opgenomen word; en 't gevoelen van Thyreus niet verworpen / die de Duivelen in drie geestelike heerschappijen / en negen choros verdeelt. p. 36/37.

§. 9. Van hun vermogen en bedrijf heeft men in 't Pausdom altyd een groot gevoelen gehad. Men gelooft daar vastelik / dat de bose geesten wonder uitreghten konnen; 't zy door hunne kennisse of door hunne kraghte. *Mira hoc loco vocamus*, seit Schot / *quorum causas etiam sapientes ignorant, & digna admiratione censent: sive de cætero naturæ facultates transscendant, sive non.* Wonderen noem ik hier, waar af de wysen self d' oorsaak niet en weten, en die sy verwonderens weerdig achten: het zy datse anderssins de kraghten der natuur te boven gaan, of niet p. 39/40. Sijn geloof is dan / dat de Duivelen doen konnen 't gene de kraghten der Natuur te boven gaat. Schoon hy in 't vervolg verklaart / hoe sommige dingen / Gode alleen eigen / niet na waarheid / maar in schijn door hen gedaan worden: so meint hy echter / dat sy dikmaals waarlik doen 't gene God alleen niet eigen; ende nochtans in geenes menschen maght / noch de Natuur / alleen gelaten / sonder bestuur van alsulke geesten doenlik is. Op desen sin brengt hy menighte synes paapsche schryvers by; 't welk bewijst / datse 't alle met hem so verstaan. Ondertusschen onderscheid hy 't gene die menschen door hen self / of door den dienst der Tovenaars en Toveressen doen. p. 40--- 50.

§. 10. Ingevolge van dit alles word bewerd / datse sommige dingen door bewegnige / sommige door bewerkinge / sommige door begucheling doen

1. Van 't gene sy door Beweginge van plaats tot plaats te wege brengen / worden der wel veertienderhande proeven bygebracht / waar van de 5. eersten in wesentlike werkingen / de 9. laatsten in blote vertoningen bestaan. Van de eerste soort is / so sy geloven. 1. Datse vuur vanden hemel doen vallen; gelykmen meint dat by Job. 1. verhaald word. 2. Datse / volgens de self de schrift / storm en onweer maken konnen. 3. Desgelyx ('t gene waarlik een en 't self de is) datse op zee weer en wind verwekken / en schepen doen stille staan / of t' onderste boven keeren. Voorts / 4. aardbevingen te wege brengen / 5. menschen / en allerhande lichamen door de lucht / en anders / vervoeren.

§. 11. Tegenen die in blote vertoningen aan d' uit of inwendige sinnen bestaan / daar van geest ons gemelde schryver dese proeven op.

1. Sichtbare dingen onsigtbaar maken / door deselve schielik uit 's menschen gesight te onttrekken. 2. Beelden en andere leeflose dingen / als menschen doen wandelen. 3. Deselve te doen spreken. 4. In de dode lichamen den menschen of beesten als levende verschynen; of 5. Andere uit de lucht door sich toestellen / en daar door verscheidene werkingen doen. 6. De gedaante

van

van allerhande dingen / gouds / silver / edele gesteenten vertonen. 7. Des menschen levendige geesten so bestieren / dat hen voorledene / tegenwoordige en toekomende dingen in gedaante voorkomen; ende hen doen geloven / dat se sien / horen ofte doen 't gene waarlik niet en is. 8. Sware siekten en quellingen in 's menschen lichaam doen ontstaan. 9. Den slapenden in den droom iets af wesende of toekomstig te vertonen. 10. Haat en liefde / gramschap en rasernye in den mensche te verwekken p. 51--54.

§. 12. De twede wyse / in Bewerkinge der natuurlike dingen bestaande / word mede buiten allen schroom by hen geloofd: volgens welken sy verstaan / dat door Duivels kunst / 't zy dat hy 't door hem self / of door de hexen doet / de kruiden / vrughten / wateren / en alles; in spys of drank / of geneesmiddelen / of diergelyke / also door malkanderen gemengd / en tot die gematigheid gebraght worden, dat den menschen of hun bee daar af groten hinder kome. En dit menense dat wel natuurliker wyse / maar nochtans behendeliker gereeder en kraghtiger door des Duivels list en kraght geschied / dan de gaafste mensch bemerken; ik wil 't wygen / self bewerken kan p. 55.

§. 13. Ten laasten komt 'et Bedrogh. En dit is so te verstaan: dat de Duivelen warelik iets doen; maar niet het gene sy schynen te doen. Want sy en twyfelen geensins / of de Duivel kan alles doen wat natuurliker wyse geschied. Ende dat sulx alles / als terstond bevaald sal worden / wel buiten Duivels behulp of bestuur / by wylen uit de natuur also gebeurt: maar dat de bose geesten maghtig zyn / (onder Gods toelatinge) de Natuur also te bewerken / dat het gene sy willen als dan gebeuren moet. Waar door het dan ook dikmaals so valt / dat de menschen door onkunde of ongewoonte iets geloven te zyn of te geschieden / dat so niet en is: of ook 't gene natuurlik is / door 's Duivels beschik wanen also geschied te zyn. Niettemin blyft dan / dat het de Duivel kan doen / en vervolgens dat hy 't doet; so 't gene voren verhaald is / als 't gene dat nu volgt.

§. 14. Nu is 't dryfens dat onse man / met Delrio en Molina / dit bedrogh verklaart: door veranderinge des voorwerps / of der lucht / of des werktungs van de sinnen.

1. Des Voorwerps veranderinge: 't een schielik en ongemerkt verbergende / en 't ander in de plaatse schikkende: of in dien stand ontrent het oge stellende / dat daar uit een valsch gesigt ontsta; of een niew voorwerp uit de lucht of andere hoof dstoffe t saamgesteld / voor ogen brengende; of schichtig enig lichaam van gemengde stoffe daarby stellende / waar door 't gene daar te voren was / een andere gedaante krygt.

2. De Luchtveranderinge dunkt hen dat hier in geschied. So de Duivel belett / datter de gedaante des voorwerps niet door spelen / en alsoo aan 't oog toereiken magh: of 't gene daar lucht tusschen beiden is also toestelt / dat het selve voorwerp daar door anders gelykt: of de lucht verdikkende / om het te groter of als op een andere plaatse te vertonen; of door het so te bewegen / dat de gedaanten door dat selve deel der lucht / van 't voorwerp

na 't

na 't oog toestrekkende / mede bewreegd worden: of eindelik dat hy verscheidene gedaanten onder een vermengt; waar door 't gene maar een ding is / veel en verscheiden schijnt te zyn. p. 55.

3. 't Werktuig van de sinnen word veranderd / wanneer 't verplaatst / of verdraaid; of de vochtigheden bedorven of verdikt worden / of enige schynselen voor d'ogen geschoven: so dat de mensch als wakende droomt. p. 55. 56.

§. 15. In gevolge van dit alles houdmen ook voor seker / dat de Duivel wonderlike dingen so aan andere schepselen / als besonderlik aan de menschen doet. Te weten.

1. Dat hy 't verstorven ongedierte (volmaakte dieren / dat en staat hem Schott niet toe) wel wederom in 't leven brengt. p. 129.

2. En volgens dien ook wel waarachtige Dorschen en Slangen ten voorschyn komen doet: en dat sulx by Moses tyd in Egypten is geschied. p. 57. 58. 59.

3. Dat hy den mensche verborgene schatten wyst / brengen; en / als 't er by leit / self ook 't geld wel maken kan. p. 116. Ondertusschen seit Schott / dat hy 't gene hy kan / door boosheid echter selden doet. p. 117.

§. 16. Wat den Mensche self betreft: men gelooft

1 Dat d'onreine Geesten / als mans met vrouwen / en als vrouwen met mans gemeinschap hebben: ook so verre / datter wel een kind af komt. p. 61-----67.

2. Dat dan ook de Duivel / by ommekeer / de vrow in de gelykenisse des mans; en den man in die van de vrouwe / veranderen kan. p. 113.

3. Dat hy de gedaante der menschen in die van wolven / katten en andere beesten verschept. p. 94.

4. Dat hy des menschen geheugenis versterken / en syn verstand verlichten kan. p. 114.

5. Dat hy oude luiden wederom jeugdig maken / ende hunne kraght verfrisschen kan. p. 103.

6. Dat hy 's menschen lichaam en sinnen beletten / ende hem als uit hem self verrukken kan. p. 125.

7. Dat hy de menschen in diepen slaap doen vallen / en jaren lang in geduryg vasten houden kan. p. 104. 107.

8. Dat hy iemant kan onquetsbaar maken. p. 97.

9. Daar tegen hem allerhande siekten toebrengen / en waarom daar af verlossen kan. p. 102.

§. 17. 't Voornaamste heb ik noch op 't lest gespaard. Ende bestaat daar in: dat de Duivel syne Toveraars en Hollen) 's nachts / ter schoorsteen of ter venster uit / na hunne berg-derplaatsen doet. Schoon verscheidene paapsche schryvers self ontkennen / dat sulx waarlik geschied: aangesien 't nochtans een gemeen gevoelen is / daar de Toverreghters seer veel staats op maken; so magh ik dit wel veilig op der Roomschgesinden rekeninge stellen / gelyk het onse schryver op de syne neemd. p. 67. 80. Echter wil ik hen dit

ongelyk niet doen / dat ik 't alleenlik paapſch wil noemen ; voor ſo veel alſ ſer onder ons mede moghten zyn die daar aan gelove ſlaan / waar van hier na.

§. 18. So als dit van 't vermogen der boſe geeſten in 't gemein geſeid is ; insgelyx worden hen verſcheidene plaatſen / daar ſy meeſt werkſaam zyn / aangeweſen. Dien aangaande is 't gemeen gevoelen / datter gemeenſame Geeſten / Huisduivelen / Bergduivelen zyn.

1. Gemeenſame geeſten (*ſpiritus familiares*) zyn / die van ſelf, of voor een klein geld gehuurd, altijd by enige menſchen zyn, ſelf ook ongeroepen ; welken ſy getrouwelik, ſo 't ſchynt ten dienſten ſtaan ; 't zy datmen hen roept of niet en roept : die ſich ook in kriſtal, in ringen, doſen en andere dingen beſluiten, omdragen laten. Dit zyn Schots eigene woorden. p. 134. Deſe Blaas-of Ringduivels (dus magh ikſe dan noemen) worden met ſekere omſtandigheden daar by gebruikelik / ſoſe meinen / binnen ſulken ring of ſteen beſloten : niet door bedwang des beſweerders of des geen die hem draagt / na ſommiger gevoele ; maar vrywillig / of door 't kragtig bevel des oversten Duivels ; welke dat beide ſo believt / om de menſchen te misleiden. Daar zynde / en dus omgedragen / gebraagd / en by wylen geperſt ; ſullenſe den menſchen verborgene dingen ontdekken / en toekomſtige voorſeggen. Sulken geeſt houdmen dat ſeker groot en zeeghaftig vorſt in onſen tyd in enen ring by ſich droeg ; die in enen veldſlagh ſyn leven liet, na dat weinig tyds te voren de ſteen in ſtukken geſprongen was p. 143.

§. 19. Van de Huisduivelen is 't ſeggen / (gelyk Schot uit Delrio / en die uit Meletius verhaalt) datſe ſich in verborgene hoeken van 't huis, of in houtſtapels onthouden. Deſe worden lekkerlik met allerhande ſpyſe gevoed ; om datſe hunnen meeſters het koorn toebrengen, 't gene ſy eerſt uit ander lieden ſchuren geſtolen hebben. Wanneer deſe geeſten ergens in een huis ſich neerſetten willen, ſo gevenſe ſulx te kennen met een deel houtſpaanderen op een te ſtapelen, en alderhande meſt van beeſten in de volle melkemmers te werpen. So de huisheer, ſulx bemerkende, die ſpaanderen by malkanderen, en dien meſt in de melk laat blyven ; en dat hy dien ook noch drinkt : ſo vertoont ſich die geeſt en blyfter wonen. Van ſulken ſlagh zynſe weiken de Franſchen *des Gobelins*, de Duitſchen Guldelkens en Kabautermannekens noemen ; die ſich klein als dwergskens Pygmeën (ſomen van ouds verdicht heeft) in mans en vrouwen gedaante vertonen. Sulke plaghmen (ſeit Schott) aleer veel in de huiſen te ſien : en datſe doorgaans alle huiswerk deden, de peerden oppaſten, 't huis veegden, hout en water droegen, en diergelyke p. 146. Hy ſpreekt voorſightelik / men plagh : om ongehouden te zyn / 't ſelve van deſen tyd te bewyſen.

§. 20. 3. Bergduivelen beſchryft hy uit Georg. Agricola / datſe ſich in de mynen onder 't bergwerk verhouden, wreed en ſchrikkelik aan te ſien, den berg-werkers doorgaans moeijelik en laſtig. Sommigen noemen hen Bergmannekens, om datſe ſich gemeenlik klein, en pas drie voet lang vertonen ; ſiender uit als oude beſtevaartjes, en even eens als de mynwerkers, met enen hemd-

hemdrok, schootvel, ens. gekleed. Doch dese doen/ na sijn seggen / so veel quaads niet / dan datse somtijds wat malle potsen maken; ende schijnt of sy 't meeste werk in de mynen doen. Altoos komtet daar op uit / datter van dit slagh tweederhande zyn; goede en quaden: dese die van het arbeidsvolk geschroomd en gevreesd; en gene die van hen gaarne gesien/en voor goede voorboden geacht zyn. Doch wat goeds datse doen; onse Schott / die hen voor geen middelslagh tusschen mensch en Geest/maar voor bose geesten houd; gelooft / datse of door Gods bedwang of bedrieglijker wijse goeds doen / wanneer se het doen. p. 114/ 149.

§. 21. In opsight hunder gedaanten word beneffens 't voorseide noch meer onderscheids van spook gemaakt. Ik en wil nu niet van heirlegers seggen / diemen acht dat menigmaal sich in 't harnas laten sien; waar af Schott meest in 't aanhangsel synes 2. boex p. 336. gewaagt: maar van degenen diemen Witte wyven en Stalkeersen noemt. Daar af plagh in voortijden by ons volk veel praats te zijn. Schott schrijfter dit af. p. 339. Delrius seit, datter seker slagh van spook is, dat in de bosschen en beemden, gelyk juffrouwen in 't witt verschynt. Somtyds ook in de stallingen, met brandende waskeersen, waar af de manen der peerden bedropen worden; die van hen nettekens gekemd en doorvlochten zyn. By worden ook Sibyllen en Nachtjoffers genaamd; en geseid dat Haband als koningynne over haar gebied. Het volk gelooft / dat de verschijningen gelukkig zijn: maar word sullis by dese leeraars als oudwyven praat verworpen / en nachtans de sake self voor waarachtig / of ten minsten gebeurlik erkend. Ende is by hem p. 215. uit Hermelis van Kempen verhaald / dat in tijde des keisers Lother (dit was ontrent het jaar 830.) veel van die witte wyven in Friesland waren; die sich in een hol boven op enen heuvel verhielden / en de herders des nachts van de kudden / de kinderen uit de wiege haalden / ende in hunne holen sleepten.

XX. HOOFDSTUK.

Derselver leere van de verschyningen der Geesten, en de quellingen die sy aan de menschen, ook door dienst van menschen doen.

§. 1. VAn dit slagh der Duivelen spreekende / zynwe alleen tot de Spoken gekomen: voor af aangemerkt zynde / datter van de Geesten noch tweederhande ding te seggen is; te weten hunne verschijningen aan de menschen / en hunne werkingen in deselven. Tot de verschijninge behoort dat ik van de Spoken spreke: zynde / na 't gevoelen der Papisten / Engelen / goeden en quaden; of Zielen der verstorvene menschen sichtbaar verschynende; of die sich ongesien horen laten; het zy datse bescheidelike woorden spreken / of blotelik enig geluid slaan of gerucht maken. Ook isser dit onderscheid in / dat sommige / het zy gesien of gehoord / met eenen

iets doen; en andere niet met al. Van deselven wil ons Schott verscheidene dingen leeren: op wat plaatsen dat het meest te spoken pleegt/ 2. wat de spoken zijn/ 3. wat se doen/ 4. wiensen meest verschijnen/ en 5. wat middel om hen te verjagen.

§. 2. Wat de plaatsen betreft: daar isser qualijk een in de weereld/ daar 't na Schotts vermoeden niet wel spookt nochtans meint hy datter sommigen meer noods af hebben dan d'anderen. Want het spookt meest.

1. In wildernis en eensame plaatsen: en dat meint hy dat ons de Schrifture ook leert/ Jes. 34: 14. Openb. 18: 2. Tob. 8: 3. en dat sulx door Christus eigen wedervaren/ Matt. 4. en Luc. 4. ook bevestigd word. Dies was ook de goede St. Antonius in de woestijnen deerlijk van allerhande spook geplaagd p. 226.

2. En by aldiemmen geloven wil/ datter een besonder slagh van Waterduivels is: hy sal ons seggen/ dat het vaak in poelen in moerassen kraghtig spookt. p. 227.

3. Wisten de Heidenen van overlange Boschgoden te noemen; Kristenen en sullen niet ontkennen/ dat sich ook besonder spook in bosschen en in beemden meld. p. 229.

4. Daar een sware veldslagh een groot bloedbad gemaakt heest/ salmen dikmaals of voor af/ of achter na/ veel spook verneemen. pag. 230.

5. In baden en stoven laat sich ook het spook wel sien. §. 232.

6. In sloten en burgten sietmen dat het mede wel gebeurt. 234.

7. In mynen en spelonken/ als terstond van de Berghgoden geseid is. p 235.

8. Daar moordenaars en struikroovers veel verkeeren/ spookt et meer/ seggense/ dan het elders doet. p. 235.

9. Self de geheiligde kloosters/ kerken/ en andere godshuisen zijn daar af niet vry. p. 237. Wat my aangaat/ ik gelove dat het nergens meer en spookt dan daar.

10. Geen wonder dat het self de menigen in syn eigen huis gebeurt. p. 238.

§. 3. Vraagt gy nu/ wie 't spook maakt/ of wie de spoken zijn: men sal u seggen/ dat het somtijds de goede Engelen/ maar meest de boose Geesten/ ende Zielen der verstorvene menschen zijn. Van de Engelen echter word in desen niet seer breed/ ende met enige twijselinge gesproken: (*fortassis etiam Angeli boni*, misschien ook wel de goede Engelen seit Schott. p. 247.) maar van de Duivelen wel beseheidelijk/ ende met verseekeringe, dat die niet alle even quaad zijn. Want men weetse in *mites & tetricos seu truculentos*, sachtsinnige en bystere spoken te onderscheiden. Dit vind ik daar uit Cassianus dus verklaard. Van sommigen der onreine geesten, (diemen gemeenlik *Faunos* Kabautermannekens noemt) is 't kennelik, datse de menschen speelswyse misleiden: mitsdien datse geduriglik op sekere plaatsen de wegen besetten, sonder enig vermaak te nemen in de voorbygangers te quellen; maar met lacchen en spotten sich te vreden houdende, deselven eer wat soeken moede te

maken,

maken als datſe hen enig leed ſouden doen. Maar men weet ook, datter wederom anderen ſo wreed en boosaardig zijn, dat het hen niet genoeg is, der menſchen lichamen, die ſy ingenomen hebben (dit paſt op de beſetenen best) wredelik te ſcheuren en te quellen: maar datſe ook degenen die van verre voorbygaan op 't lijfvallen, en verwoedelik plagen. Dewijl deſe man ſeit, dat hy dit ſo wel weet, ja dat het alleman kennelik is: ſo willen wy hem voor eerſt in die geruſtheid laten, tot dat het tijd werde hem daar in te ſtoren.

§. 4. Der verſtorvene Zielen zijn of ſalig of verdoemd. De Saligen houdmen voorſeker dat dikmaals aan ſeer heilige luiden, ten goede, verſchenen zijn ende als noch verſchijnen. In de Legenden zijn daar af geen exempelen gebrek, uit de minſt geloofweerdige historien by een geſmeerd, en met nieuwe vertellingen verrijkt. Maar beſonderlik acht ik dit aanmerkens weerdig, dat hy ſommige verſchynингen der Zielen erkent, die by verdragh van heilige luiden geſchieden: elkanderen by hun leven beloofd hebbende, dat die eerſt ſtorve, den anderen verſchijnen, en van ſijnen toeſtand na dit leven (in hemel of vagevuur) berichten ſoude. Aan de ſaken heeft hy geenen twijfel: maar wel of ſulk verdragh geoorloofd zy; of 't moeſt door Gods beſonder ingeven geſchied zijn. p. 333.

§. 5. Van de zielen der verdoemden word mede niet getwijfeld, door gelijke ſekerheid van bewijs. Een exempel boven al p. 251/252. by Schott uit Benetus en Delrius verhaald, dunkt hem ſo kraghtig, dat hy dus in 't einde daar van ſchrijft: Een verhaal dat door alle geloofbaarheid bekraghtigd, voorlange by alleman bekent, door veeler brieven en boeken overal verbreid, ende op ſulken tijd en plaatſe voorgevallen is; dat het niet valſch noch met valſch vermengd kan zijn. of het had al lang met mond en ſchrift weer leid geweeſt. 't Is te lang om hier te verhalen; ende ſal hierna te paſſe komen. Ondertuſſchen ſoude 't, waarachtig zijnde, ſtrekken tot beveſtiging van het paapſch gevoelen; dat de zielen der verdoemden aan de levendigen hier verſchijnen, om hen die helſche qualen op de verbaarlikſte wijſe te vertonen, en daar door te waarſchouwen, datſe van ſonden afſtand doen.

§. 6. Van 't Vagevuur toont ſich onſe Jeſuwyt al te wijs om veel te ſpreken: hy laat dat anderen doen. Nietteminn houd hy met al ſijn volk noch ſtaande, dat de Zielen der verſtorvenen dikmaals van de levendigen begeeren 't behulp des gebeds, en der goede werken: en datter volgens dien noch andere zielen, behalven de genen die ten Hemel of ter Helle gevaren zijn; aan de menſchen verſchynen; ſy zijn dan waarſe zijn. p. 253. By ſiet, dat hy 't ons over het Vagevuur niet ſuur ſal maken; en dat hy misſchien aan de ruimte blijven wil, om alſulke Zielen liever *in loco diſpenſationis*, in ene plaats van beſtelinge te beſchreiden: gelijk de Schoolleeraars verſonnen hebben, by weinigen onder ons mede niet verwerpelik geacht. Die Zielen zijn dan waarſe zijn; het word by allen Roomſchgeſinden vaſtelik geloofd, datſe dikmaals ten voorſeiden einde aan de menſchen verſchijnen. Ook is 't gemeen gevoelen, dat het meeſt van deſe Zielen zijn, die in Hemel noch Helle;

maar in 't Vagevuur / of tusschen beiden geplaatst / op der Aarde spoken. Want van den Hemelingen soude die salige rust al te veel gebroken worden / moesten se dikmaals na beneden toe; en de Hell houd haar volk al te naauw gevangen / om hen so veel vryheid toe te laten; ende soude doch aan der Papen beurs geen voordeel doen / (laat 'er my dit van 't mijne noch toe seggen) welker schoorsteen meer van 't Vagevuur / dan van Hell en Hemel rookt.

§. 7. Wat spel dat nu al dit spook in de weereld maakt: Schott geeft ons daar van p. 269. enf. veelerhande soorten op / en gebruikter drie sijner vijf sinnen toe.

1. Wat het Gesight voor eerst betreft / Hy seit datse in veelerlepe gedaante / dan van menschen / dan van beesten / dan van schrikkelike monsters verschijnen. p. 269.

2. Het Gehoor word veelmaals / sonder iets te sien / wonderlik aangedaan / en te met vyster ontsteld. p. 271.

3. Het gevoel heefter mede deel aan: indien 't waar is 't gene hy seit / datse somtijds wel sonder seer doen, de menschen nochtans komen aan te raken; maar somtijds deselve stoten, voorstuwen, en van boven neer smyten; somtijds branden of slaan, somtijds ook den hals wel breken, somtijds goed en bloed beledigen; ja somwylen hen tot ontucht dryven en vervoeren. p. 273.

§. 8. Men dient mede te weten / 't gene hy van de gedaante der lichamen schrijft, in welken de spookscls verschijnen. Daar af seit hy p. 287. dat d'Abt van Tritheim, Thyreus, Delrius en andere (so dat dit een gemeen gevoelen is) enige kentekenen melden: waaraanmen weten magh, of de geesten die sich in lichamelike gedaante vertonen, Engelen of menschen; goede Engelen of Duivelen: Zielen der saligen of der verdoemden, of noch door 't Vagevuur te suiveren zijn? 't Beschejd is evenwel niet breed. Want het meeste dat hy seit is: dat de salige Zielen vrolik verschijnen, die noch gesuiverd worden / droevjger; maar der verdoemden met een vyster gelaat. En hoewel 't gemeen gevoelen is / dat aan 't lichaam / in welx gedaante dat de Duivel spookt / altijd iets mismaakt is of ontbreekt: echter wil sich onse Jesuwyt / benevens Delrius / daar op mede niet verlaten. Maar dit stelt hy p. 291. vast ende word doorgaans geloofd / dat de Duivel / wanneer hy spookt en spreekt / doorgaans de tale van dat land gebruikt daar hy sich vertoont: so dat hy Mitridates in taalkunde moet te boven gaan; of elk Duivel moest sijn eigen land hebben / daar hy spoken magh. Maar de stem van 't spook is altijd stram / en struis en duff / en slaauw en babbelachtig; min noch meer dan offe uit een tonne quam / of door de scheur van een gebarsten aarden vat. Want de Duivel / seit hy / kan niet beter; daar aan magh men hem dan kennen / somen Schott en sijn volk geloven magh.

§. 9. Het is ook niet voorby te gaan / 't gene als een sekere sake word geseid / dat het spook altijd koud is aan te raken. Cardanus en Alexander ab Alexandro moeten dat helpen getuigen: en Cajetanus geefter hem de reden van / uit den eigenen mond eens Duivels / die van ene hex daarna gevraagd was; seggende / dat hy 't niet beter konde. En de Cardinaal verklaart des

Dui-

Duivels meininge in dien sin: dat hy den lichamen / die hy aanneemt / die aangename luwte niet wil mededelen; of dat hem God sulx niet toelaat: en daar mede is het verder wagen uit.

§. 10. Volgt nu / wie degenen zyn die 't meeste spook sien: 't gene hy ons p. 292 en 293. bescheideliker seggen sal. Syne woorden zyn hier weerdig te verhalen. Zielen die in 't Vagevuur gesuiverd worden sullen meer den gelovigen dan den ongelovigen verschynen; en onder de selben aan degenen die hen in bloede of maagschap of anders bestaan / meer dan aan de vreemden: dewyle sy van d'eene hulp te hope hebben / van d'anderen niet. De verdoemde Zielen verschynen den genen meest / die oorsaak hunner helscher strafsingen geweest zyn. Nopende 't verschynen der Duivelen moetmen acht geven op de misdaden / waar over sy den mensch vervolgen; of op den bosen wille diense hebben om hem quaad te doen. In aansien van 't eerste so lyden se 't meeste ongemak die meest met sonden beladen zyn: in opsicht van 't ander / degenen die deugdelik van leven zyn.

§. 11. Van de Spoken komen wy tot de Besetenen; De hulpmiddelen tegen beiden tot het volgende Hoofdstuk sparende. Want uit het gene den besetenen geschied / besluiten sy nu nader / wat de Duivel werken kan. Besetenheid seit Schot / is eene quellinge, den mensche onmiddelik door den Duivel aangedaan; die in sijn lichaam is en werkt, en het selve enen tyd lang houd in syn bedwang. p. 521. Om dit wat nader te verklaren so seit hy p. 533. enz.

1. Dat een mensche van allerhande bose geesten / van wat ordeninge sy sonden mogen zyn / kan beseeten worden. Want het is 19. §. 8. geseid / dat de Duivels in verscheidene ordeningen verdeeld zyn.

2. Dat ook allerhande menschen / even veel van wat kunne / jaren / gelegentheid / godsdienst / of maniere van leven / goed of quaad / van den Duivelen konnen beseeten zyn.

3. En hoewel de meesten tegens wil en dank van den bosen vyand ingenamen zyn: so word echter geloofd / dat het met sommiger goeden wille geschied / dienen Pythones noemt / en door den Duivel waar te seggen. p. 550.

§. 12. Dit alles word noch nader uitgeleid / van de wyse hoe de Duivel in den mensche komt / en hoe hy in hem werkt.

1. Gesteld zynde / dat hy allerhande lichaam / als 't hem belieft / en 't hem God toelaat / aanmemen kan: so sal hy somtyds onsichtbaar; maar hy woplen ook in de gedaante van kleine beestjes / als mieren / vliegen / spinnen / en kleine vogelkens / in en uit de menschen varen. Sulx is 't gemeen gevoelen hunder schryvers; hoewel mse man sich daar aan niet al te vast en maakt. p. 539.

2. Hy staat echter toe / dat de bose geesten den besetenen vreemde talen wel doen spreken / die sy nooit geleerd hadden; en verborgentheden seggen / die sy uit henselve niet en wisten. p. 540.

3. Hy seit elders / datse meest op 't Lichaam des besetenen werken; op de Ziele minst / of niet: over sulx den mensche van 't Geloof / of Hoop en Lief de niet beroven konnen. p. 534.

§. 13. Dus

§. 13. Dus verre is geſeid / wat de Duivel / na der Roomſchgeſinder meininge kan doen / en wat hy veeltijds doet: het zy dat hy menſchen dienſt daar toe gebruikt of niet. Deſe zijn 't eechter / diemen Covenaars en Duivelsjagers noemt. Van de Covenaars geloven ſe vaſtelik / dat het menſchen zijn / die ſich geheelik aan den Duivel overgegeven / ende een Verbond met hem gemaakt / en met hun eigen bloed geteekend hebben: maar door hy ſich verplight om hun begeeren te doen / ſo lang alsſe in dit leven zijn; en ſy haar ſelven / om ten ende hunns levens / of van ſekeren beſtenden tijd / Duivels eigen te zijn. Dat deſe menſchen / uit kraght van dit verbond / veel vermaar van den boſen geeſt genieten; en veel leeds aan andere menſchen / of hun vee en have doen. Dat hun vermaak in feeſtelijke by een komſten / 's nachts / ter plaatſe daar de Duivel wil / en daar hy in allerhande gedaanten verſchijnt / met danſſe / braſſen / vleeſchelike vermenginge van mans en vrouwen; ook met den Duivel ſelf / die dan man dan vrouw is / beſtaat. In de vergaderingen worden Covenaars en Heren / door kraght van ſekere ſalve / ten ſchoorſteen of ter venſter uit gevoerd / rijdende op den Duivel ſelf; die ver ſchapen in een bok of ander dier / ſijne bondgenoten derwaarts draagt.

§. 14. Het quaad dat deſe menſchen doen / is: vee of menſchen beſchadigen / onweer verwekken / het koorn op 't veld bederven / twiſt maken / en duiſenderleije hinderingen in der menſchen handelingen voorwerpen. Nochtans doenſe ook wel goed / maar tot voordeel van hen ſelf. En dat is: voor een klein geld het verloren goed aanwijſen; te ſeggen of iemant van anderen betoverd is / en van wien; raad daar tegen geven / of ſelf ook te doen. Van dit alles ſal Bodyn in ſijn boek dat hy Dæmonomania noemt / den leſer volkomelik bereghten: want daar is nevens Delrio geen ſchrijver die daar in breder gaat dan hy. Doch onſe Schot ſal ons hun gevoelen / beneffens dat van anderen wederom beſcheidelikst ſeggen.

§. 15. Hy beſchrijft dan deſe ongevoorloofde Toverije / (de Leſer herdenke hier by 't gene 4 §. 2-7. van 't onderſcheid geſeid is) datſe een vermogen is, waar door de menſchen niet door eigene konſt of vlyt, noch door toepaſſinge der natuurlike oorſaken: maar door Duivels hulp, uit kraght van een verdragh met hem gemaakt, enige wonderen, 't gemeen begrijp te boven gaande. te wege brengt. *Mag Univ. p. 1. l. 1. improleg. c. 7.* Dit Verbond ſtelt hy vaſt; maar onderſcheid het in tweederley: 't gene uitdrukkelik en met voorbedachtheid / of bedektelik gemaakt word. Hieraf ſullen we hier na Scumertus breder horen ſpreken. Ondertuſſchen ſtellmen deſen regel vaſt / ter gemelder plaatſe by Schott mede geſeid: *quod Magiæ hujus vis omnis nititur pacto, vel tacito vel expreſſo, cum Dæmone; ut probat Delrius, &c.* dat alle de kraght deſer Tovery een ſtilſwygens of uit gedrukt verdragh met den Duivel beſtaat; gelijk Delrio bewyſt. enſ.

§. 16. Hy ſeit verder p. 28. dat uit aanmerkinge der einde die de Toveraars beogen, om wonderlike dingen door der Duivelen hulpe te verrighten, voornamelik drie ſoorten van Tovery ontſtaan. Want ſomtijds beogen ſy anders,

ders niet, dan de kunſt en 't vermogen om ongewone en wonderlike werkingen, tot hun eigen of eens anders nutt of vermaak, uit te reghten. Somtijds ſoekenſe 't vermogen om toekomſtige dingen te weten: ook voorledene of tegenwoordige; maar die geheim of verborgen, en door geenen menſchelíken vlijt in die om ſtandigheden te weten zijn. Somtijds is 't op de maght, konſt en wyſe om anderen leed te doen, aangeleid. **Wat nu de Toveraars na hun gewoonten doen komen / en watſe doen / behoeft hier niet geſeid:** alſo in 't naaſt voorgaande hoofdſtuk is gemeld / **wat maght ſy den Duivelen toeſchryven / die dat alles / watſe buiten dienſt van menſchen maghtig zyn te doen / ook door deſelven / dat is door de Toveraars en Tovereſſen /** ſo veel als in 't verbond bedongen is / **verrigten.**

§. 17. **Nu ſal 't niet ondienſtig zijn / dat ik Bodyn eens bybrenge / die in 't 4. hoofdſtuk ſijns 2. boex met duidelike woorden ſeit / hoe de menſch een uitdruklik Verbond met den Duivel maakt. Hy ſeit eerſt: (en ſo 't waar is datſe 't doen / ben ik 't ſelf verplight te ſeggen)** dat het de verfoeyelixte menſchen van allen zijn, die God en ſijnen dienſt afgaan; of die (ſoſe niet den waren God, maar enigen bygelovigen godsdienſt hielden) hun geloof afſweeren, om ſich door een uitgedrukt verdragh aan den Duivel te ergeven. **Ende dichſt daar aan.** De uitdrukkelike verbinteniſſe geſchied ſomtijds alleen by monde, ſonder ſchrift: maar word ook wel ſchriftelik beveſtigd. Want de Duivel, om ſijn volk vaſt te maken, eer ſy iet van hen bedingen: doet hen, ſoſe ſchrijven konnen, een handſchrift maken, en dat ondertekenen, by wylen met hun eigen bloed. **Een weinig verder ſeit hy noch / dat die verbinteniſſe ſomtijts voor een of twee jaren is / ſomwylen voor langer tijd.** En oft de Duivel vreſe hadde datter de menſch uitſcheiden moghte, die ſich in 't geheel aan hem verbonden heeft: ſo is hy niet te vreden, datſe God met uitgedrukte woorden verſaken; maar drukken hen noch een Teken in.

XXI. HOOFDSTUK.

Tegen al dit werk zijn by hen verſcheidene Middelen in 't gebruik.

§. 1. **DOch ik weet niet of 't wel nodig is / meer van deſen handel op rekeninge der Papiſten te vertellen: dewyl'er weinig overſchiet of ons volk ſtemt 't ook al mede toe. Dit ſal ik in 't volgende hoofdſtuk tonen: ende hier alleen verhalen wat middelen 't Pausdom ons ter hand geeft / om alle Duivelen / geſpook / en betoverdheid te mijden / en te weeren. Een deel daar af raakt het Tegenweer / dat tegen ſulken boosheid kraghtig zy: een ander 't Onderſoek / wie aan ſulken grouwel ſchuldig is; en het derde is de Straffe diemen deſe menſchen weerdig acht. Van 't eerſte ſal ik wederom uit Schott / van het twede en derde uit andere ſchryvers / en uit d'onderbindinge ſpreken.**

§. 2. Onſe man / die by ons allen in ſtaat / verwerpt verſcheidene middelen / en ſtelt'er andere vaſt. Wy willenſe van beiden horen. Dit zijn degene die hy verwerpt.

1. Boosaardig ſchelden verdrijft geen ſpook: maar enige ſcheldwoorden in die beſweeringen gemeld / welke de Kerk heeft ingeſteld / helpen daar wel kraghtig toe. p. 304.

2. Voor ſpies of degen oft enig ander geweer / en wykt geen ſpook. p. 305.

3. Vuur en licht / ongewyd / en heeft geen kraght. p. 308.

4. Ook en zijnſe door't ſluiten van deur en venſter niet te keeren p. 308.

5. Schoon dele van gevoelen zijn / dat de geeſten door rook of reuk / of kruiden / of door't werpen van ſteenen te verjagen zijn: ſo beweert hy echter / dat geen natuurlike kraght van lichamelike dingen reghtſtreex op de geeſten werken kan; ende volgens dien geen gevoelige dingen (gelijk de voorſeide) hen natuurliker wyſe uit hunne plaats of van de menſchen verdryven konnen. p. 308 / 312.

§. 3. Daartegen houdmen dat de volgende middelen niet allen kraghtig zijn.

1. Twee / daar niemant iets tegen heeft / een vaſt Geloof en vurig Gebed. p. 214 / 215. Want dat is ſchriftmatig / alſo ſulk een geſlaghte niet uit en vaart dan door bidden en vaſten. Matt. 17: 20 / 21.

2. Vijf andere die enkel paapſch zijn / 1. De Reliquien dat is Overblijfſels van de lichamen der Heiligen of die ſy daar voor houden. 2. Het teken van't Kruis / 3. Het Wywater / 4. Agnus Dei. dat is het Lam Gods / op een rond koekſken van was gedrukt en van den Paus ſelve gewyd. Dit heeft / ſeit Schott / *virtutem præſentiſſimam* one onfeilbare kraght om den Duivel wegh te jagen p. 322. 5. De naam Jesus genoemd / en ſyne moeder Maria aangeroepen p. 324. §. 4. Byeder word dit by hem op ieder ſtuk aldaar verklaard / ende in't hoyt op den ſelf den ſin van Johannes David Jeſuwyt / in ſijn boexken genaamd Schildwacht in den j. re 1619. binnen 's Hertogenboſch gedrukt / beſchreven. Ik ſal't derhalven / om den Roomſchgeſinden geen onghelijk te doen / met ſijne eigene woorden ſeggen. In het 10. cap. ſchrijft hy dit. Onder de gewyde dingen, kraghtig tegen des vyands opſtel, zijn deſe navolgende. Het gewyd water datmen alle Sondaghen in der Kerken is wydende, ende daar af wel den naam heeft, Wywater. Ook Vontewater, het welkmen Paaſchavond en Sinxen (dat is Pinxter) avond is wydende. Item het gewyd water, het welkmen Gregorius water noemt: welke de Biſſchoppen wyden, met ſout, aſſchen ende wyn; om de autaren mede te wyden, ende tot andere ſulke heilige uſantien ende gebruik. Hier toe dienen ook die gewyde keerſſen, diemen op H. Lichtmiſſen dagh pleegt te wyden. Item palmtakken, ofte andere meikens, die men op den Palmſondagh wyd. Ende elk dient by ſonder ſo gebruikt, ſo't gewyd werd: het wywater, om te beſproeijen; de gewyde keerſſe om te ontſteken; de palmtakkens oft andere, om ergens te houden of te ſteken; als ook namentlik het Ag-

nus

nus Dei, om aan den hals te dragen, oft elders te voegen, ſo 't bequamelikſt is met de reverentie. Het welke eigentlik van den Paus daar toe gewyd word, ook tegen al het quaad opſtel des vyands bevryd ende beſchermd te werden; ook te water ende te lande, in brand ende anderen nood. Hierby dient ſeer wel het teken van 't heilig Kruis, 't welk de Chriſtenen altijd gereed moeten hebben, tegen alle aanvechtingen des Vyands, inwendig ende uitwendig. Het welkmen in de H. Kerke niet alleen en gebruikt in alle wydingen, gebenedydingen, ende bedieningen der H. Sacramenten; maar ook ſonderlinge in 't beſweeren der boſe geeſten, in 't beleſen der gequellene menſchen; ende in als datmen is doende om de argheid en vyandſchap des Duivels te wederſtaan, te breken ende te niet te brengen.

§. 4. **De kraght van de geeſtelike middelen, (ſo hy ſe noemt) ſtelt hy blotelik in de maght der Roomſche Kerke: want dit is verder ſijn seggen.** Al 't gene dat noch uit zich ſelven, oft uit enige kraght ſijner nature, noch uit d'inſtellen ende maght Godts; (gelijk de H. Sacramenten werken) noch uit de ordinantie der H. Kerken (die ook met Gods woord ende kraght in alle hare ſaken te werk gaat) al 't gene, ſeg ik, dat uit geene van alle deſe manieren, veur enig remedie iewers toe en dient, nocht kraght en heeft, iſt ſake datmen 't tot ſulx nochtans vermeet te gebruiken, dat is al quaad, ſuperſtitieus, tegen God, ſijn woord en wille. **Daarna op 't eiſ de kapittel begint hy aldus.** Aangaande de heilige woorden tegen den vyand kraghtig, zijn ſonderlinge d'*Exorciſmi*, dat is beleſingen ende beſweeringen van de H. Kerke daar toe geordineerd. Als zijn de Exorciſmi diemen na 't Roomſch orden is gebruikende: ende namentlik ook die in 't Manuaal ſtaan, gemaakt veur het Aarts-bisdom van Mechelen, geviſiteerd ende geapprobeerd, by de Doctoren in der Godheid der Univerſiteit van Leuven.

§. 5. **Met het onderſoeken gaanſe doorgaans / en wel meeſt in Duitſchland / dus te werk.** Wien ſleghs 't woord na gaat dat hy aan Toverye ſchuldig is / word ten eerſten gevangen; en ondervraagd zijnde / ſo hy 't ontkent / geppynigd; tot d'eerſte / twede en derde maal. Blijft hy ontkennen / men verdoemt hem als hardneklig; bekent hy door de pyn / ſo heeft ſijn eigen mond het oordeel ſelf geveld. Het wierd ook van overlange voor bekennen aangenomen / ſo ſy in 't gereght niet ſchreiden. En dewijle ſy geloven / dat de Duivel ſulken volk / als ſijne bondgenoten / met allen liſt en kraght ſal willen helpen: ſo word wel ſorge gedragen / dat geenerhande gereedſchap / waarmede ſy ſich ſouden konnen vry toveren / by hen heimelik magh verborgen zyn. Tot dien ende en met een om te ſien / of hun Lichaam ergens onder de klederen van den Duivel geteikend is / ſo worden ſe moedernaakt uitgekleed; en ſo wel vrouwen als mans / over hun geheele lijf wel haal geſchoren. Doch om voor al niet mis te gaan / ſo heeftmen ſonderlinge vier voornaame proeven in gebruik gebracht / die vervolgens hier te melden ſtaan: het gloeijend Yſer / heet of kout Water / en de Waag.

§. 6. **De drie eerſten vind ik by A. Montanus in 't 1. boek ſijner beſchryv. van America,** (ſo 't ſchijnt uit Borhoni) aldus beſchreven.

Het *Ordal*, (ſo noemdemen dit) ging in Nederland aldus toe. Iemant aangeklaagd onroomſch (of aan Toverije vaſt) te weſen, vaſt drie dagen, onder oplicht van den Prieſter, met welken hy t'hans na de kerk ging. De Prieſter in geeſtelik gewaad, leide by 't autaar een yſere bout, meermaals met wywater beſproeid, op glimmende kolen: ſong 't lied der drie Jongelingen in den gloeijenden oven; deed Miſſe; ſtak den beſchuldigden 't ouweltje ten mond in; beſwoer hem: en bad, het beliefde God de ſchuld der verdachtte van Tovery te ontdekken, door 't verſeeren ſijnes hands, in welke een gloeijend yſer geleid ſoude worden, of des ſelfs onſchuld, wanneer hy niet beſchadigd wierd. So gebeden ſo gedaan. Negen voetſtappen verre moſt hy de gloeijende bout dragen. Dan omwond de Prieſter de geſchroeide hand, en ſegeldeſe. Ten derden dage beſchoudemen de hand. Indien die niet gaaf was, moeſt d'onderſochte, n iet ſonder papiergewaad met duivelen beſchilderd, levendig verbrand.

§. 7. Immers ſo pijnlik ging 't *Ketelvang* toe. Een ketel vol ſiedend water, door d'allerverſchriklikſte vervloekingen beſworen, ſtond in de kerk. Om tot kennis van misdryf of onnoſelheid te geraken, ſtak de betichte den bloten arm ten elleboog toe in 't borrelende natt. Dit gebruik moet al ſeer oud en van heidenſchen oorſprong ſijn; volgens 't gene nopende den ouden tijd voor. 3. §. 18. aangetekend is.

§. 8. De proeve met koud water is wat meer bekend / boven anderen gemeen / en noch onlangs in 't West van Engeland (gelijk hier achter noch te paſſe komen ſal) in 't werk geſtelt. Montanus heeft dit mede dus in 't kort beſchreven. Anderſins bleef ook gebruikelyk de proeve met koud water, in graghten, ſloten of ſtromen. De Prieſter dan beſwoer 't water; bond den aangeklaagden de duimen aan de grote teenen kruisgewys over malkander. Wanneer ſonk, ging vry: maar driftig ontſing 't vonnis des vuurs.

§. 9. Noch een beſondere proef is der genen / die hier in Holland / hoewel van geen Hollanders / maar van buitenluiden op de ſchaal gewogen worden: tot welk gebruik de ſtads wage tot Oudewater hier in Holland / by de inwooners der paapſche landen / van de ſtichten Keulen / Munſter / Paderborn / en andere verder afgelegen / zedert Keiſer Karels tijd / tot op heden gebruikt word. Waar af ik 't naaſte beſcheid bybrengen ſal uit ſeketen brief / door eenen der Burgermeeſteren van Oudewater aan ſeketen ſijnen vriend geſchreven; die te leſen ſtaat voor 't boerken genaamd / Waarborg om geen quaad halsgeregt te doen. Hy ſeit voor eerſt / op 't gene hem gevraagd was. „Dat daar nooit iemant uit een van die plaatſen gekomen is / of ſy hebben alle eenſtemmig geklaagd / dat ſy in hun land t'onregte van tovery beſchuldigd wierden: ende ſo ſy geen bewys bekomen konden / van dat ſe in „de ſtads wage t' Oudewater gewogen waren / ende hun gewichte met de gelegentheid hun s lichaams over een quam; dat ſy gevaar liepen van in hun „land om lijf en goed te raken. 't Seggen van die luiden was doorgaans / „dat die in hun land voor toveraars gehouden wierden minder woegen. „Den overleden ſecretaris De Hoy hadde hem verhaald / dat in ſijnen tijd ſeker perſoon uit die bovendeelen in 't land daar hy woonde / door eenen daar „hy mede in geſelſchap geraakt was / in 't gerechte was gebragt van een Tover-

naar

„raar te zijn; ende dat hy geraden wierd/om sich van de geseide laster te sui-
„veren/na Oudewater in Holland te reisen/en sich aldaar in de stadswage te
„laten wegen. Ende dat hy daar gekomen/het zy door bottigheid/het zy uit
„vreese of door quade onderrightinge/ wederom gekeerd is na sijn land/
„sonder gewogen te zijn. Maar dat hy in sijn vaderland komende/ ende
„niet kunnende tonen dat hy gewogen was: (sulx vermoedelik voor bewijs
„van schuldigheid genomen zijnde/ als oft hy te licht bevonden ware) so is
„'t dat het gerught daar van voortslaande/en tot den rechter van die plaats
„komende; deselfde gesocht heeft de voornoemde persoon in heghtenis te ne-
„men. 't Welk hy gewaar schouwd zijnde/ontvlught is. Daar na/in 't land
„daar hy gevlught was/ geraakt by een persoon/ die te voren hier ook met
„enen anderen in sodanigen gelegentheid geweest was; heeft den selven be-
„wogen/ om met hem herwaarts aan te reisen. Gelijk hy ook/ t'Oudwater
„gekomen/ ende in de stads wage/ op die wijse als verhaald is/ gewogen
„zijnde/ wederom is na huis gekeerd. Ende in sijn vaderland/ daar hy van
„daan gevlught was/ het bescheid/ van dat hy daar gewogen was/ ver-
„toond hebbende: so is hy wederom in sijn geheel; en sijne goederen/ die
„by den rechter al waren aangeslagen/ wederom ter hand gestelt.

§. 10. Op ene twede vrage seit de Burgemeester: dat geen seker gewighte
„gestelt is/ wat iemand wegen moet: maar het komt daar op aan/ dat het
„met de natuurlike geschapentheid des lichaams over een kome. Op noch
„ene derde vrage/ van waar dit reght sijnen oorsprong heeft/ seit hy dat het
„sulx onbekend is. Maar dat echter blijkt/ dat hunne stads wage in die bui-
„ten landen sulken aansien heeft: alsoo 't verscheidenmalen gebeurd is/ dat
„degenen die versochten gewogen te worden/ met besonder voorschrijven
„hunder stad of plaats gekomen zijn. Echter word daar by geseid/ dat keiser
Karel de vijfde sulk voorreght aan de stad Oudewater/ uit oorsake van der-
selver bevroefde opreghtigheid in desen/ en van seker bedrogh in een naburig
dorp ontdekt/ geschonken heeft: immers/ dat sulx het gemeen seggen is.

§. 11. In sijn oordeel over dit bedrijf is de schrijver met my eens; maar
dat had ik hier niet te verhalen om niemant enig vooroordeel omtrent het stuk
dat wy behandelen/ te geven. Ondertusschen seit deselve schrijver N. B. A.
daar ik dit uit hebbe/ dat in den tijd van twee jaren/ die hy t'Oudewater ge-
woond heeft/ verscheidene personen uit voorseide oorsake gewogen zijn. Ende
heb ik onlangs noch vernomen dat het selve wegen van beticht Coveraars-
heden noch ter selfder stede onderhouden word.

§. 12. Van de straffe die men in de paapsche landen/ en met namen in
Duitschland aan de Coveraars en Covereessen doet/ dalt niet veel te seggen:
alsomen 't overal voor een onbetwistbaar reght is houdende/ dat de sodanige
verdienen levendig verbrand te worden; waar door men ook selden heeft ge-
sien/ dat se genadiger gestraft zijn. 't Getal der genen die op sulken wijse/ ende
uit die oorsaak hun leven op verscheidene tijden hebben moeten laten; soude/
by een gerekend/ en gewapend/ genoegsaam zijn/ om den gemeenen vyand
van 't Christenrijk uit sijn rijk te jagen. In 't III. boek sal de plaats zijn om
die Coverpleitingen te ondersoeken: waar toe ons 't selfde boek rijken/ Waar-
borg/ merkelijken dienst sal doen.

XXII. HOOFDSTUK.

De gevoelens die onder ons omgaan, en de bedryven daar ontrent, gaan gemenelik so verre niet: des komen d'onsen minder met malkander over een.

§. 1. NU wil ik van de Paapsche tot de Protestantsche Kristenen overgaan: welker gesuiverde Godsdienst en Leere hen niet toe laat, ontrent de voorseide dingen so breed te gaan als d'andere wel doen. Want mitsdien dat se geen Dagevaare geloven, noch aanroepinge van Engelen of verstorvene Heiligen goed vinden: so en komense altoos in dien deele, dat daar op siet, of daar uit ontstaat, in 't gevoelen van de verschyninge en werkinge der Geesten met de Roomsgesinden niet eenig zyn. Ondertusschen is te merken, dat der Luterschen gevoelen en bedryf in dit stuk wy wat nader aan het Pausdom grenst, dan der genen die van onse belydenisse zyn. Als mede datmen wy groot onderscheid vind tusschen luiden van letteren en 't gemeen volk: gelyk sulx mede onder de Papisten, ja selfs onder de Heidenen te speuren is. En dan zyn hier de geleerden selve noch so verre van malkanderen verscheiden; dat d'eene 't gemeen gevoelen stijft, d'ander 't verwerpt, en de derde tusschen beiden gaat. Aldus magh men onder ons mannen vinden, die in 't stuk der Toverije, Spokerije en andere saken den Duivel betreffende, bynaa alles geloven; andere die bykans alles looghenen; doch de meesten zijn 't die wel een groot deel van 't gemeen gevoelen medestemmen, maar ook veel daar af verwerpen. Dit eens voor al hier geseid, moet hier na t'elkens met dit onderscheid verstaan worden, wanneer ik onse luiden in dit werk betrekken sal. Doch om 't beslagh over dit stuk meer in te trekken dan uit te breiden: wil het ons best voegen, dat wy eerst het gemeen gevoelen en gebruik, en daar na der genen welker sinnen het gesond zyn, voor ogen stellen.

§. 2. Onder de gemeente hoortmen doorgaans van den Duivel, van Spoken, van Toverijen, en dier gelijke seer veel spraaks. Sy geloven allegaar, dat d'Engelen in 't begin alle van God goed geschapen; maar een deel derselven van hem afgevallen, ende alse Duivelen geworden zijn. Doch dan spreken se doorgaans van den Duivel als van eenen: die als een vyand van t menschelijk geslaght, en besonderlik van de gelovigen, ons gedurighlik soekt quaad te doen. Groote gedachten heeft 't volk doorgaans van sijn groot en sterk verstand, van sijne kraght, en van sijn doen. Men begrypt hem, nimmers men spreekt van hem als van eenen, ende nochtans alom tegenwoordigh: die overal in 't werk is, die overal op past, die over al sijne hand in heeft. Laat my dit nu wat besonderlikter seggen.

§. 3. Wat sijne kennisse belangt: men acht die wel so groot, dat hy de geheimnissen des Euangeliums beter verstaat, dan de ervarenste schriftgeleer-

leerden onder ons: dat hy op onse gedachten lett en werkt. Dat hy 't Spook en Voorspook werkt; waar door de menſch over dingen die noch eerſt gebeuren moeten / voor af kan verwittigd en gewaarſchuwd zyn; inzonderheid wanneer iemants dood / of anderſins wat droevigs hem voor handen ſtaat. Voorts geloven ſe mede / dat een Waarſegſter of wikſter ons kan ſeggen / waar 't verlorene te vinden is; of een menſch betoverd is / en van wien; wat raad daar tegen: en ſo voorts.

§. 4. Van des Duivels kragt hebben ſe buiten twyfel een boven maten groot gevoelen. Want daar en is niet grooter ooit van Chriſtus of van God ſelf gedaan / welks gelyke 't volk den Duivel mede niet vertrouwt. Dat ſulx niet van 't Manicheïsdom is / heb ik boven 18. §. 6. al eenigſins getoond. Wanneer 't God toelaat / ſo kan hy in allerley gedaante aan de menſchen verſchynen: niet alleenlik van menſchen / goeden en quaden / levendigen en doden; maar ook van verſcheidene beeſten. Uit dien hoof de geloven ſe mede / dat boosaardige menſchen door Duivels kragt / met de middelen daar by gebruikelyk / henſelven mede in wolven / en wel meeſt in katten verſcheppen; en dus verſchapen / door een ruit van een venſter / ja door een klinkſnoer gat kruipen konnen. Dat de hexen 's nachts vergaderingen houden / gelyk voorhenen geſeid is / en op enen beſemſtok ter ſchoorſteen uit daarna toe vliegen / en wat dies meer is; dat is heden noch by ons 't gevoelen van 't gemeene volk. Sy konnen mede / door Duivels hulp / onweer verwekken / den wind in enen neusdoek knopen / en daaruit laten; 't gene voornamelik den Lappen en Finnen nagegeven word: ſo ook / door ſekere wapenſalve henſelve tegen den vyand ſchoot- en ſteek vry maken; ende alſo van den Duivel noch wat goeds erlangen.

§. 5. Aan 't Verbond der Tovereſſen met den Duivel / uit welx kragt die dingen meeſt geſchieden / en de proef op 't water / word ook nauweliks getwyfeld: en ſo mede aan veel andere dingen niet: beſonderlik den raad die hen de Duivelſjaget geeft: als dat het ſekerlik helpt / ſo de betoverde geſegend word van de ſelf de perſoon die hem betoverd heeft. Deſe / onwillig zynde / kan daar toe gedwongen worden / ſomen ſe bloedig en blaauw ſlaat; of enige dingen in ſulken of ſulken pott / en dat ſo veel uren lang / en tot ſulker ure / by dage of by nachte / kookt. Daar op moet de ſchuldige noodſakelik in dat huis komen; en ſo weetmen / wie 't gedaan heeft. Of men geeft het gekookte den betoverden in / of hangt hem iet om den hals / of op de borſt: en duiſend diergelyke dingen meer / lang en onnodig te verhalen.

§. 6. Het gebruik van dit alles is: dat ſo wanneer enig ongemeen quaad van iemant gedaan is / ſulx des Duivels ingeven en aanporren toegeſchreven word. Is een ſchielyk onweer ontſtaan: ſo maar iemant / ons niet al te gunſtig / van toverye verdacht is: dien word daar af de ſchuld gegeven. Heeft ſulk een aan een kind of ander iet gelangd: het zy appel ofte peer / of koek / of diergelyk; en het word eenigen tyd met eene quale bevangen / die licht niet haaſt geneſen laat: men houd ſe terſtond verdacht / dat ſy den kwa-

ken betoverd heeft. Men neemt'er de proef af door alſulke middelen als terſtond geſeid. So de geſondheid enigen tijd daar na volgt: men twijfelt langer niet / of de quaal is door toverye veroorſaakt geweeſt / en de perſoon regtveerdelik daar van verdacht.

§. 7. Dus verre heb ik ſiechs van 't gevoelen en bedrijf des gemeenen volx geſproken: doch nu ſal ik tonen / wat geleerden onder ons van die dingen geloven. Geen van allen ſal lichtelik daarin ſo verre gaan als de gemeene man: ende nochtans ſietmen dat ſe merkelik van malkanderen verſchillen: ſommigen byna alles mede gelovende / anderen bykans niet met al. Sulx maghmen voornamelik aan twee voorname ſchrijvers / beide Schotten / den eenen van afkomſt en geboorte / den anderen van name / ſien. D'eerſte een doorluchtig koning van de Britſche rijkken: Jakob / die de ſeſte deſes naams over Schotland / en de eerſte in Engeland was: d'ander een geboren onderdaan van dit koningrijk / wiens naam was Reinold Schott. De Koning houd het meeſt al ſtaande / wat het gemeen van Tovery en Spokery gelooft: maar ſijn onderdaan hadde sulx alles al te voren wederleid. Joannes Wierus / die in 't opkomen van de herſtellinge der leere door Luther en Calvinus leefde / hadde noch al eer ſijn gevoelen van 't bedrogh der Geeſten en van de Tovereſſen aan het licht gebracht; ende was den middelwegh tuſſchen beiden ingeſlagen. Derhalven heeft koning Jakob ſijn boek dat hy *Dæmonologia*, dat is Duivelſpraken, noemt / tegen die beide ſchrijvers aangeleid; gelijk ſijne majeſteit in de voorreden met uitgedrukte woorden ſelf verklaart.

§. 8. D'inhoud van ſijn ſchrijven komt vaſt hier op uit. In 't 6. hoofdſtuk des eerſten boeks word dat Verbond der Tovereſſen met den Duivel ſo duidelik beſchreven / als of daaraf d'oorſpronkelike ſtukken in geſchrifte aan den Koning ſelf / of in ſijnen raad waren vertoont geweeſt. In 't vierde kappittel van ſijn twede boek ſtelt hy vaſt / dat een boſe geeſt den menſche door de lucht verboeren kan; en in 't ſeſte / dat hy ſijn volk in de gevangenis onder verſcheidene gedaanten beſoekt. In 't ſevende leert hy / dat in tyde des Pausdoms ende des Heidendoms meer geſpook was: maar tſedert deſe laatſte ſuivering der kriſten Kerke meer betovering beſpeurd word. Van Spook / daar het derde boek af handelt / iſſer byna geenerhande ſlagh / dat de Koning niet gelooft: ſelf tot de Nachtdrukkers en Nachtmerrien toe; zijnde geeſten die als mans met de vrouwen / of als vrouwen met de mans gemeenſchap hebben / ende van ouds Incubi en Succubi genoemd zijn. Van Beſetenen ſtaat hy toe / dat de Duivel ſelf van Roomſche Papen uitgedreven word. Maar van de proeve der Toveryen meld hy ſiechs / dat de misdaad door twaalf getuigen (onder welken ook wel kinderen / en oneerlike luiden / en die ſelf ook aan de toverijen ſchuldig zijn) moet beweſen worden.

§. 9. Onder de leeraars onſer Kerken komt / mijns wetens / niemant dit gevoelen nader / dan ik ſie dat Danæus doet. Dat is voornamelik uit twee ſtukken te verſtaan: ſo als hy dat Verbond beſchrijft; en de werken die de Toveraars en Tovereſſen doen. In ſijn boekxken *de Sortiariis*, van de

To-

Toveraars (in deſen ſin neemt hy dat woord) vind ik dat beide op het breedſt beſchreven; ende inſonderheid het eerſte met veel meer beſlaghs / dan ik ooit by paapſche ſchrijvers las. Ende gemerkt dat hy een voornaam Godgeleerde onder ons / en na by de tijden van Luther en Calvyn geweest is / die dit al voor 116 jaren geſchreven heeft; ſo maghmen ſtaat maken / dat alſulke leeringen den Proteſtanſchen Kerken mede niet oneigen zy. Nu ſal ik den inhoud van ſyn ſchryven kortelik verhalen.

§. 10. In 't 4. hoofd ſtuk ſtelt hy dit voor vaſt / *nullum non ſortiarium cum Satana Fedus & commercium inijſſe, ſeque ei devoviſſe*; datter noit toveraar geweest is, die geen Verbond met den Satan gemaakt, ende ſich aan hem overgegeven heeft. Dit verbond beſchrijft hy voorts aldus.

„ 1. Tot verſekeringe deſſelfs drukt hy hen een Teken in / het zy onder „ d' oogleden / of tuſſchen de billen / of aan 't gehemelte; ſo dat het meeſt „ voor anderen verborgen zy. Hier van acht hy niemant vry. Om die „ reden doen hen de tovenreghters (gelyk noch eens geſeid is) over 't ganſche lichaam kaal beſcheeren; te beſien / waar ergens ſulk een teken „ ſchuilt.

„ 2. De Voorwaarden van dit verdragh brengen mede: dat ſy voortaan „ God afſweeren / en den Satan voor God erkennen en vereeren ſullen; en „ dat hy hen helpen / en geroepen zijnde bystyngen ſal. Dat doet hy dan „ ook / en ſy wederom al wat hy gebied.

„ 3. Na dat ſulx wederzijds beſloten is: offert de menſche 's anderen „ daags aan den Duyvel hond of kat / of hen / of anders iet dat ſyn eigen is: „ waar door 't verbond op 't nieuw bekraghtigd word.

„ 4. Dan doet hy hen / op tyd en plaats als 't hem belieft / vergaderen; ende „ elk rekenſchap geven / van 't quaad dat hy door ſyn behulp en kraght bedreven heeft.

„ 5. Sommyds roept hy hen ſelf by een / in menſchelike gedaante / den „ ſynen alleen kennelik verſchynende: ſommyds door iemant van ſyn volk / „ met beteikening van tyd en plaats; niet alle / maar die hy dan hebben „ wil.

„ 6 Die door lichaams ſwakheid niet wel komen gaan / die geeft hy „ ſtok of peerd / of ſalve om ſich mede te beſmeeren; maakt hen ontſichtbaar „ en voert ſe door de lucht.

„ 7. In die vergaderinge verſchynt hy ſelf / als 't hoofd; in de gedaante „ van enen menſche of leliken bok / of anders / na 't hem luſt.

„ 8. Den eed in 't begin gedaan / eiſcht hy daar noch eens: en ſingen ſy „ en danſſen ter eeren van hunne nieuwen God.

„ 9. Daar op geeft hy aan ieder van hen de middelen die hy begeert / om „ den menſchen die hen in den wegh zyn leed te doen; of leert hen 't vergif ſelf „ maken / met aanbiedinge van verdere hulp en dienſt.

„ 10. Uit kraght deſes verbonds doet de Satan wonderen / op 't gebruik „ der Tekenen / die hy hen geleerd heeft: in welken wel die kraght niet ſteekt / „ ſchoon ſy 't menen; maar in den Duyvel die ſulx alles werkt.

§. 11. En dat is vry al veel. Want het zijn verſcheidene dingen die hy den Duivel toeſchryft/ſo hy ſich hier en daar in 't voorſeide boek ontvallen laat/ ofte ook duidelik verklaart.

1. Dat hy dikmaals in menſchelike of andere gedaante verſchynt.

2. Dat hy ſomtyds den menſchen/ die ſich aan hem verbonden hebben/de ſinnen bedwelmt: ſodatſe meinen hier of daar geweeſt te zijn/ en dit of dat gedaan te hebben: ſonder datter iets in waarheid is geſchied.

3. Maar dat hyſe ook waarlik door de lucht voert/ daar ſy weſen willen/ of daar hy hen hebben wil.

4. Dat hy door dienſt der Toveraars en Hollen de menſchen van bezre/en ſonder aanraken heimelik vergiften kan.

5. Dat hy/ of de Toveraars door ſyne kraght/ regen en onweer verwekken konnen.

6. 't Gevoelen van anderen verwerpende/ die meinen dat des Duivels kracht ophoud/ wanneer de her in Heghters handen is: ſo gelooft hy/ dat de Toverkunſt by wylen in de gevangeniſſe ſelf noch kraghtig is; en datter de Duivel vaak ſyn eigen volk den hals wel breekt. Dus bezre wat Daneus leert.

§. 12. Voorder is meeſt het gevoelen der geleerden aan onſe kant/ ſo veel de kenniſſe betreft; dat de Duivel geen toekomende dingen weet/maar ſeghs uit hemſelve giſt. Dat echter de waarſeggers meeſt met hem te rade gaan/ in 't gene ſy voorſeggen. Datſe 't ook van hem hebben 't gene ſy van tegenwoordige dingen/ die verborgen zijn/ aan den menſch te wete doen; als namelik/ wie iets geſtolen/ of iemant betoverd heeft. Sy ſchryven hem mede enige kenniſſe van 's menſchen gedachten toe: nademaal hy 't is/ na hun gevoelen/ die ons dikmaal daar in ontruſt/ of misleid/ of ten quade voert. Ende ſulx verſtaan wy doorgaans/ wanneermen in de kerken bid voor menſchen die in hun gemoed beſtreden worden. Geene kettery of dolinge in de kerk/ geene vervolginge tegen haar; of men houd den Duivel voor den ſtichter/ of op 't minſt aanboerder van dat werk. In dien ſin word de H. Schrift/ ter plaatſe daarſe van den Duivel ſpreekt/ verklaard/ en tot enen grond van ſulk gevoelen gebruikt. Doch uit de ſelf de reden ſalmen niet alleen de Proteſtantſche/ maar meeſt alle Kriſten ſchryvers horen ſpreken; dat ſulke raad of hulpe by den Duivel/ Gods en der menſchen vyand/ ſocken/ ongeoorloofd is. Sy ſtemmen echter toe/ dat der Heidenen Orakelen niet altyd van den Duivel voortgebraght/maar veelmaals een bedrogh der Papen zyn. Want dat alſo dikwyls uitgebroken is/ datmen het wel ſekerlik geloven magh.

§. 13. Gelijke breed word ook by hen des Duivels Vermogen uitgemeten. Want men hoorter weinig twyfelen/ of hy kan een lichaam aan-en in neemen; het ſelve verboeren/ en veelſins quellen: dat hy 't eerſte aan Chriſtus ſelf; en 't ander aan verſcheidene menſchen gedaan heeft/ van welken ons 't H. Evangelie ſeit/ datſe van den boſen geeſt beſeten/ en van onſen Heere

daaraf

daar af verloſt zyn. dat de H. Schrift het gevoelen van de Spokery beveſtigt; en dat de Duivel na veler gevoelen in de gedaante van Samuel verſchenen is. Dat ſyn beſtuur over Gods weer en wind / over heirlegers / over 's menſchen goed en bloed / lyf en leven / door 't gene aan Job geſchied is niet en magh gelochend worden. Dat aan d'Egyptiſche Toveraars in Moſes tyden wel gebleken is / wat de Duivel vermagh: het zy / om onvolmaakte dieren / als worſſchen of ſlangen voort te brengen en de hoof dſtoffen te veranderen: of om door geſwindigheid te vertonen 't gene van elders gehaald was; of ten minſten 's menſchen ogen te verblinden / datſe meinen te ſien 't gene niet en is.

§. 14. De Middelen aangaande / die men de Toveraars / Waatſeggers en Beſweerders in 't werk ſiet ſtellen: ik en vinde naawelks iemant van verſtande / die geloost datſe aan haar ſelve kraghtig zyn. Maar dat de Duivel 't ganſche werk doet / het gene die arme menſchen meinen dat ſy doen: en dat het verbond tuſſchen hen ende den Duivel gemaakt / hem verplight om ſulx uit te werken als ſy begeeren; wanneer ſy ſleghs de teikenen en omſtandigheden te werk ſtellen / die daar toe ſtaan / gelyk ſy van hem geleerd zyn. En dit Verbond doenſe ons voorſightelik (ſo ſy meinen) op tweederleye wyſe bemerken; te weten ſo / als ik 't hier liefſt met de woorden van Semmertus ſeggen wil / die der in de verhandelinge van 't geſchil over de ſchoot- en ſteek vyze / volgens de vertalinge van Jonktys / dus af ſchryft. Het Verbond met den Duivel is tweederley: middelbaar en onmiddelbaar, of uitgedrukt en bedekt. Het onmiddelbaar of uitgedrukt Verbond is, wanneer iemant in 't werk ſtelt de middelen onmiddelbaar van den Duivel aan hem gegeven. Het middelbaar en bedekt Verbond is, wanneer iemant gebruikt de middelen van den Duivel wel verordend, doch niet van den Duivel ſelf, maar door handen van andere aan hem gegeven: het welk allebeide tegen Gods wett, die ons verbied andere Goden te hebben, ſtrydig is. Want (ſeit hy een weinig verder) in ſodanigen bedekt Verbond en is de toeſtemmige niet geheel uitgeſloten: door dien hy, die nog ſo verre van de reden niet vervreemd is.

Als dat hy kan de klippen myden,
En d'open put ter ſyde ſchryden;

ſeer lichtelijk beſpeuren kan, dat ſodanige karacters of woorden uit hen ſelve die kraght niet en hebben; en derhalven noodſakelik moet onderſoeken, eer hy deſelve in 't werk ſtelt, uit wat kraght ſy doen het gene ſy doen. Want ſo hy dat na laat, ſo treed hy bedektelik met den Duivel in verbond; die beloofd heeft dat hy ſulx nakomen ſal by degenen die ſodanige karacters en woorden na ſyn voorſchrift gebruikt. Volgens dien kan hy aan die godloosheid mede niet onſchuldig zyn. Dus heeftet Semmertus verſtaan: en ſo veel als ik erbaren hebbe / de geleerden onder ons ſullen hem daar niet in tegen ſpreken: ik hoor vaſt / over al deſelf de taal. Desgelyks Wierus in dit ſtuk voornamelik geoefend / en boven allen vermaard / ſtelt die dingen door malkanderen meeſt al op den ſelfden voet.

§. 15. Ik moet hier by ook iet van de Dromen ſeggen. De gemeene taal

onser Schrijftgeleerden is / dat die vierderhande zijn: Natuurlike / Burgerlike / Godlike / Duivelsche droomen. Dese laatste soort houdense dat den mensche van den Duivel ingegeven word / door beroeringe sijner inbeeldinge / en 't voorwerpen van verschrikkelike gedaanten / om hem te ontrusten en te verbaren: of ook wel om hem te vervoeren / gelijk hier voren van des Duivels nachtvergaderinge geseid is. In gevolge van dien zijn sommige van gevoelen dat de droom / in welken Pilatus huisvrouw so veel om Jesus wille geleden hadde / van den Duivel geweest zij.

§. 16. Maar ik vinde niemant die ontrent al 't voorseide den Duivel inverstand en kraght ooit kleinder maakten / dan voor desen Reinhold Schott / hier voor genoemd / en op heden de heer Antonius van Dalen in sijn boek van de Orakelen heeft gedaan. Want sy schrijven beide alles aan 't bedrogh der menschen toe / en aan den Duivel niet met al. Hoch komt my dagelix voor / terwijl ik met dit werk besigh ben / dat de verstandigsten by ons des Duivels kennis en vermogen weinig achten / en veele (meer dan ik ooit gedacht hadde) komen in 't stuk der Besetenen of Betoverden met den Heeren Daillon over een: die in sijn Fransch geschrifte des Demons te verstaan geeft / dat de bose of onreine geesten daar de Schrifture af waagt / niet anders dan sterke siekten waren / die men by de Joden so te noemen plagh. Ende komt my noch een Engelsch boexken reght te pas in handen / waarin 't oud en algemeen gevoelen als ten hoogsten strijdig met de leere en 't geloof der Protestantsche Kristenheid / weersproken word.

§. 17. Doch ik wil te deser plaatse van 't gevoelen deser mannen niet meer seggen; om reden / dat het eensdeels niet behoeft / en anderdeels hier na te passe komen sal. Het behoeft hier niet / om dat mijn oogmerk niet en is / te verklaren wat men van den Duivel niet en seit; maar wat men van hem seit: en dat ik onder socken wil of dat waar is of niet. Dienvolgende moet ons 't onthemmen genoeg zijn / daar wy ergens geen genoegen in 't bewijsen nemen / voor dat gevoelen / dat den Geesten / en besonderlik den quaden / sulken kraght toeschrijft. Daar beneffens wil dit ook van self noch volgen / dat ik met Schott en Van Dale / mitsgaders anderen meer die 't gemeen gevoelen tegenspreken / voor den dagh sal komen / wanneer ik in 't verbolg de redenen onder socken sal / daar al der andere bewijs op steunt. Ondertusschen heb ik noch / eer ik dit deel sluite / al 't voorgaande na te sien / en der Ongelovigen met der Kristenen gevoelen by malkanderen te overwegen.

XXIII. HOOFDSTUK.

Alle voorgemelde gevoelens t'samen vergeleken, brengen enige Stellingen uit, daar sy in verschillen, of waar in sy 't eens zijn.

§. 1. Ik hebbe t'elkens / na 't verhaal van sommiger gevoelens / de vergelijkinge gemaakt: eerst van oude en nieuwe Heidenen / in 't 11. kappittel: daarna van Joden / Mahometanen ende Kristenen in d'eerste

600.

600. jaren / in 't 17. hoofdstuk. Nu volgt / dat wy desgelijken met het Pausdom en de Protestanten doen; en daarna den ganschen hoop. Hier in sal 't goed zijn / d'order der verhandeling eens om te keeren / en van achteren na voren toe te gaan: 't welk doende salmen sien / datter niets is waaraan de weereld vasterhoud / dan 't gene van de Geesten doorgaans geleerd en geloosd is. Want de Protestanten houden al wat niet duidelik paapsch is; en misschien ook noch al meer: de Kristenen in 't gemein / al wat niet joodsch of heidensch is: de Joden en Mahometanen / al 't gene dat niet het geloof aan eenen eenigen God (immers na hun dunken) kan bestaan. Op sult seggen / behoorter ook so niet? Dat staat noch te besien; en daar van wil ik noch hierna beschedeliker spreken.

§. 2. Ondertusschen wil ik mijnen Leser seggen / dat wanneer ik hier 't verscheiden of gemeen gevoelen van allerhande menschen melde / ik daar in niet verder meen te gaan dan tot sulken welker sinnen meest geoefend zijn / en die by hun eigen volk voor leeraars of geleerden zijn geacht; bequaam om anderen een nett bericht van godsdienst en geloof te doen / so als dat by hen meest beleden en geoefend word. Want wat het gemeen volk betreft / dat is dikmaals paapsch of joodsch of heidensch / ende weet het niet / daar op en is geen staat te maken. Ja so weinig / datmen vast het tegendeel magh denken van 't gene de dwalende schare denkt of doet / en 't gene sy die de Schrift verstaan daar af gevoelen. Dienvolgens wil ik hier niet in behaald zijn / als genoegsaam onderbonden hebbende / hoe mal ons eigen volk in desen is.

§. 3. Voorder sal het dan ter saake dienen / hier als het dat buiten twyfel is voor af te stellen / dat het gene oorspronkelik uit het Heidendom is afgelejd / altoos uit de H. Schriften niet en is. 't Is waar dat nooit Kristen leeraar / ook geen Jode iets geseid heeft / daar hy geen schriftuur op paste: maar de vraag is / of die daar te passe quam / en in sulken sin verstaan moet zijn: dan of hen mogelik de klank daar af also ter oren quam / so als de verbeelding / die sy van de saak in hunne herssens hadden / best verdragen konde. Daar van sal de Leser voorafby hemself oordelen mogen / wanneer hy op het volgende slechs achte wil geven / waarin ik kortelik aanwijsen wil / eerst wat ellie gesindheid verwerpt / het gene d'andere houd; daar na wat d'eene van d'andere overgenomen en tot noch behouden heeft.

§. 4. De Protestansche kerken locheuen eenpartig het Vagevuur / en alle plaats der Zielen buiten Hemel ende Hel: welk in 't Pausdom geloofd / in d'eerste Kristenheid hier en daar gemeld; by Joden en Mahometanen niet verworpen; en uit het Heidendom gesproten is. Hier mede vervalt ook wat daar op verder gebawd is; het zy leeringe / het zy gebruik.

1. Men gelooft by ons niet / dat de Zielen der verstorvenen ooit om sweerven / of sich in enigen gedaante aan de levendige vertonen / om hulp of troost te erlangen.

2. Men gelooft niet / dat de salige Zielen uit den Hemel / of de verdoemden uiter Hellen immermeer wederom op Aarde komen; sich aan de men-

schen/tot der selver troost of schrik te vertonen: veel min/dat sich de leevenden wel onderling verdragen/om by afsterven malkanderē op Aarde te besoeken.

4. Des waagt men ook by ons de dodē niet; noch men doet hen geenen dienst.

§. 5. De kraght der Besweeringe word ingelyt by ons ontkend: het zy om d'afgescheidene Zielen/of om de boose Geesten uit te dryven; so verre als men gelooft/dat'er iemant af gequeld is: ende weten tegen desen geen ander middel/dan 't bidden en vasten dat ons de Heere Jesus heeft geleerd. Mat. 17:21.

1. Des verstaan wy mede niet/dat enig mensche bevoegd is/het zy Priester of *Exorcista*, dat is Besweerder in 't besonder so genoemd/sich sulx aan te matigen/of t'onderwinden: schoon het by de eerste Kristenheid of door Gods kraght geschied/of op menschelik aangeven blotelik nagebootst; by Joden en Mahometanen in 't gebruik geweest/en by alle Heidenen gepleegd word.

2. Ook gelooftmen by ons niet/dat woorden/namen/tekenen/geberden/schoon uit de H. Schrift getrokken/daartoe kraghtig zyn: het zy uit hen selve/of door instellinge van de Kerk/die daar toe geene maght van God ontvangen heeft.

3. Men besweert dan ook den Duivel by den doop der kinderen niet; gelyk men in 't Pausdom doet. De Lutheranen doen dat mede: maar met die meninge niet gelyk de Pausgesinden/dat de Duivel in 't kind is/of door de kraght dier woorden uitgedreven word; dan alleenlik (so sy dat verschoonen willen) om d'ondheid van dat gebruik/als ene onverschillige saak.

§. 6. Nu volgt dat wy/met het Pausdom in al't overige vergeleken/'t onderscheid dat dan noch blyft/tusschen 't algemeene kristendom en d'ongelovigen/besien.

1. Ander slagh van Geesten dat tusschen God en d'Engelen/of enigsins lichaamlik zy; gelyk het beide by de Heidenen en Joden/en 't laatst ook by de oude Kristenen is geloof d geweest/word by de hedendaagsche Kristenheid niet meer erkend.

2. Also weinig val heeft'et ook by haar/dat men God of Geest met de Sterren pare. Van God/dat is volslagen heidensch: en dat van de Geesten joodsch/so maar d'oude Kristenheid hier genoegsaam vry af was.

3. Wy geloven ook dien verscheiden aart van Engelen niet/door de joodsche leeraars opgegeven/en door 't Heidenschap van ouds her/en noch heden ondersteund. Wel is't waar/dat de Papisten die verscheidenheid van ordening der Engelen erkennen; doch stellen dat verschil in 't wesen van die Geesten niet. So mede/schoon het overal in 't Pausdom vol van allerhande Geesten spookt: sulx echter is (gelyk 19. §. 7. 17. en 20. 1. 2. 3. in 't derde getoond is) alleenlik in aansien van de plaatsen/personen/werkingen doch grensuys van verscheiden aart en oorsprong te verstaan.

4. Volgens dien gelooft ook niemant meer/hy zy paapsch of protestantsch/dat de Geesten waarlyk/en de uit hunne eigene nature teelen: sulx nochtans by alle Heidenen geloof d/by den Joden aangenomen/by d'eerste kristen leeraars niet genoegh weersproken/en by sommigen uitdrukkelik geleerd is.

§. 7. Maar

§. 7. Maar de Heidenen verschillen van de Joden/ Kristenen en Mahometanen voornamelik in twee stukken.

1. Dat se den Allerhoogsten God met de meerdere en mindere/ goede en quade Goden/ beneffens de Zielen der menschen so verwerdelijk door malkanderen mengen/ datter 't ende van weeh is. Daar tegen is Jood en Mahometaan met den Kristen hier in eens/ datter maar een God/ en al wat buiten hem te binden is sijn schepsel zy.

2. Dat se niet alleen de menschen lichtelik tot Goden maken; maar oock de Goden wederom tot menschen: mitsdien dat se Goden stellen die uit menschen/ en wederomme menschen die van Goden afgekomen zijn. 't Pausdom staat hier mede noch niet blank: vermits hunne Heiligen in de plaats der Daimones en heidensche gemaakte Goden zijn. Maar het suiver Kristendom (gelyk in desen ook het oude was) maakte nooit God tot mensche/ noch te verhief oit mensche tot God.

§. 8. Iets isser evenwel/ daar de Protestanten selve noch niet eens in zijn: en daar anders 't Pausdom met de eerste Kristenheid/ same Joden en Mahometanen/ uitsgaders 't gansche Heidendom in t'samenstemt. Sulx is 't gene de Heidenen *de Dijs tutelaribus* van de Beschermgoden; de Kristenen van ouds af *de Angelis tutelaribus* van Bewaarengelen geloven. By die van 't Pausdom staat dat vast/ hebben wy elders gesien: by de Protestanten word daar op so veel staats gemaakt: insonderheid die van de Fransche en Nederlandsche of Switserschedelijdenisse zijn. Nochtans zynder onder ons wel die sulx mede toestaan/ hoewel weinigen; of die der niet veel tegen hebben. Watmen te geloven heeft/ staat ons in het volgende te sien. Ondertusschen magh voor af wel worden aangemerkt/ dat by de Roomschgesinden; inmers by de Ouroomsche Kristenen/ 't gene desen aangaande word geleerd/ meest op de betrachtinge der kennisse; maar weinig op de daad en leevens-wyse aankomt. Want men siet seer selden/ of bijkans nooit/ dat enige merkelijke verlossinge of verdruckinge van een volk aan enigen Engel/ die daar af de voogd of wraand zy; maar wel onmiddelijke aan Gods voorsienigheid word toegeschreven. Soo niet: dan heeft het by het Pausdom d'een of ander geoten Heilig/ en wel meest Maria of hun lieve Vrou gedaan. Een Protestant/ om geenen papschen Dant die eer te gunnen/ past het werk voor God niet/ hy schrijftet liever aan den Duivel toe.

§. 9. Een onderscheid isser noch te merken tusschen 't Heidenschap/ Joden- en Mahumetisdom/ in de gansche Kristenheid. In 't gebruik der Toverij en Waarseggingeis dat meest gelegen: welke volgens eigen gronden by d'eersten deugdelijk/ hoewel veelsins misbruikt; by d'anderen geoorloft en tot vele dingen dienstig; by de laatsten in alle manieren voor onkristelyk gehouden word. De reden is: om dat de Heidenen voor Goden/ of derselver dienaars en gesanten houden/ die by 't Kristendom voor oureine Geesten geacht zijn: en de Joden met de Mahometanen menen/ dat de konste der Kabbala en den invloed der Sterren al dat gene doet datmen by ons voor toveren houd. Wel is waar/ dat oock self in Heidensche tyden de *Mathematici*, dat

is

is Wiskonstenaars, met den *Veneficis*, Vergiftigers gelijk gerekend / en als onbetamelijk verboden zijn geweest. Maar dat waren sullie / die de konst misbruikten; welke daar te voren niet alleenlijk toegelaten / maar ook wel in hoogster eere was geweest. By den Kristenen is de naam van Mathematicus nu niet meer quaad: maar die van Venefícus bediedde nooit wat goeds. Doch wy spreken hier nu van de saken sleghts; met woorden hebben wy niet veel te doen: In 't derde Boek wil 't eerst te passe komen / dat wy van deselver en meer anderen gebruik ter dege spreken.

§. 10. Laat ons nu eens sien: waarin komen dusdanig alle menschen Heidenen / Joden / Mahometanen / oude en nieuwe Kristenen / Roomschen en Onroomschen over een? Sy seggen allegaar.

1. Datter Geesten zijn / van God en Lichaam onderscheiden. Want al is 't datse (als geseid) ook ander slagh van Geesten dromen; dat behoort tot het verschil: wy spreken hier van 't gene daar wy alle eens in zijn.

2. Dat derselver aart verscheiden is: sommigen geheel op sich self sonder lichaam bestaande / gelijk d' Engelen zijn; anderen daar een lichaam mede vereenigd is / hoedanig onse Zielen zijn.

3. Datse echter beide onsterflijk zijn.

4. Dat de Geesten die geen eigen lichaam hebben / sommige den menschen goed / en sommige quaad zijn.

5. Dat de mensche daarom wel doet / so hy der goeden / dat is der Engelen vriendschap soekt; en de bosen / dat is de Duivelen / poogt af te keeren.

6. Dat de mensche na dit leven 't grootste heil of onheil te verwachten heeft.

7. Dat insgelijks de Zielen der verstorvenen d' eene boos / en d' andere goed en heilig zijn.

Al is 't nu datse sich over 't een of ander stuk niet eben eens verklaren, gelijk dat in 't besonder hier en daar getoond is; het blijkt nochtans / dat so veel als die saken in den grond betreft / sy daarinne met malkanderen van een gevoelen zijn. En dus vele zy in 't kort gemeld / wat onderscheid en wat eenparigheid in alle die gevoelens zy: nu staat ons na de waarheid van dit alles onderzoek te doen / daar het twede Boek met het derde ons te dienen sal; volgens d'onderscheidinge hier voor gemaakt. 1. §. 8. Ondertusschen laat ons gaan besien / wat ons noch voor heen uit 't voorseide te besluiten sta.

XXIV. HOOFDSTUK.

Daar uit maghmen verder speuren, waar 't van komt, datmen onder 't Kristendom, en besonderlijk de Protestanten, so veele grote dingen van den Duivel seit.

§. 1. Eer wy met het twede boek tot onderzoek der reghte waarheid overgaan; so laat ons uit al 't gene dat tot hier toe is by een ge-

gehaald / verneemen / uit wat oorsaak dat gevoelen spruit dat so algemeen is / dat so diep leit / dat den Duivel sulken grote maght toeschrijft / alsmen hedendaags in 't Kristendom / het zy Roomsch of Onroomsch / noch bespeurt. Hier toe doen sich nu verscheidene saken op / die elk voor ogen heeft / en die niemant my ontkennen sal / dat bequaam zijn om den mensch in dat gevoelen of te stellen of te sterken. Niet daar hem de Schrift of Reden uit haar self toe leid: maar die van elders aangekomen zijn; en / hoewel na Reden of Schrifture niet getoetst / echter sijne toestemminge van langer hand verkregen hebben. Dit wil ik eerst vertonen: te weten / dat het de kennis der Natuur of uit de Schrift van God geopenbaard niet hergekomen is / het gene buiten Schrift of Reden van des Duivels grote kraght geloof d word; en daar na den oorsprong / waar het dan uit rijst / te kennen geven.

§. 2. Het eerste dunkt my dat men lichtelijk bespeuren kan / uit dien dat menschen die de Reden of Schrifture minst van allen maghtig zijn / van alsulke dingen 't meest geloven. De gemeene man / de kinderen en d'oude wijven hebben daar den diepsten indruk van. Hoe meer geoefend van verstand / hoe meer belesen in de Schrift / hoe meer erbaren door verscheiden ervaringen en ontmoetingen; sonderlinge daar dit alles t'samen gaat: hoe minder iemant doorgaans dat gevoelen drijft. Ik segge / doorgaans: om dat ik niet ontkennen wil / dat ook wel geleerde mannen / en die omtrent andere saken door veelerhande onderwindinge geoefend zijn / sich mede daar aan houden / ja hun werk noch maken konnen / om 't gemeen gevoelen te bevestigen; so als aan koning Jakob / aan Bodyn / aan Danæus / en anderen genoegsaam blijkt. Maar dat salmen / myns erachtens / aan der selver sonderlinge sinlijkheid (gelijk elk mensch de sijne heeft / die hem tot een of 't ander voorwerp / na dese of gene zijde trekt (toeschrijven moeten. Aan welke kant ons die dan neigt / daar sal 't verstand sich mede voegen / en alle kraghten inspannen / om dat werk enen schijn te geven; welken sulken schrijver / door besondere genegentheid uit sijn oordeel overhierd / voor waarheid houd. Doch dat al zijnde / so en maken weinig sulker schrijvers niet / dat mijn seggen in 't gemein of op het meerder deel geen waarheid zy; sulx ik meme dat my niemant hier ontkennen sal.

§. 3. Men sal my echter misschien tegenwerpen / so veel als de Natuur betreft / dat het anders geenen oorspronk hebben kan / het gene Heidenen en Filosofen / die anders geen behulp als van Natuur of Reden hadden / ooit of ooit daar van geleerd of nagelaten hebben. Ik sta dat geerne toe: maar wat hebbense toch daar van geleerd? Al 't gene dat wy hier te voren gesien hebben / in tien hoof dstukken / tusschen 't eerste en twaalfde / met veelerhande spreuken en vertellingen getoond. Doch hoe dat hangt of kleeft / daar so veel en veelerhande leeringen en zeden zijn / dat siet een ieder wel. Derhalven is op die Filosofie weinig staats te maken / die na 's volx voorooordelen geschikt is / en door 't bedrogh der papen bestaat. De Filosofie alleen en is de grondslagh noch de bron der heidensche Godsdiensten niet. Maar de Filosofie van 't volk slechts ten deele / of qualijk verstaan / met

voorvoordeel en onkunde vermengd. De vreese en schrik voor ongewoone dingen / en de voorvatige drift tot eigene uitdenkinge / om de onwederstaanbare mogentheid / daarmen voordeelt dat ons 't quaad van komt / te versoenen; doen den menschen middelen te werk stellen / die sy self maar half of niet al verstaan. Die hen beter leeren souden / willen 't sommige niet doen: maar 't geheim voor sich behouden / om te groter voorwerp van 's volks achtinge en verwonderinge te zyn; gelijk by ouds de Magi waren / en hedendaags de Bramines en Bonzii noch zyn. Anderen van oprechter inborst derren uit de borst niet spreken / om niet in den haat van 't volk te raken; gelijk Socrates / die om sulken voorsaak voor vergif om 't leven quam.

§. 4. Des moetmen dan ook weten / dat niemant ooit tot onderzoek of oefeninge der Filosofie quam / of hy was alreeds van kinds been af in d'een of andere betrachtinge van voorouderlijken Godsdienst opgevoed. 't Voorvoordeel dan daar uit gevat / dat bragt hy met ter schole; en vond daar meester / die gelijk saam ook hun eigen hadden / het zy het self de of een ander. Voor een self de voorvoordeel des meesters word de leerling noch te meer daar in versterkt; maar so dat verschilt / sal hy sich daar voor verweeren. Hoe 't zy / so blijft dus doende sijn verstand bedorven / ende word het langs so meer. So 't nodig ware / en ook niet te lang moght vallen / soud ik dit beschreideliker tonen / door sodanige te noemen / die daaraf de klaarste proeven ooit gegeven hebben. Maar ik denke niet dat my dit gevergd sal worden; om dat het / myns bedunkens / klaar genoeg voor ogen is het gene ik segge. En al hadde iemant nooit aan anderen / besonderlik aan ongelovigen bespeurd: hy sal het aan de kristenen / en aan hem selve sien. De domme drift tot Godsdienst / of 't gene men so noemt / gaat voorgaans voor de kennisse; sonder welke echter ganschy geen ware Godsdienst noch Godsaligheid bestaat. Het gesight van ons verstand dat sich na die drift / en gewent daar toe: so verre dat hy dan verbolgen ouden die niet sien en kan of wil. Door de selve siet hy als beneveld; en sonder dat behulp van 't glasen oog (gelijk ik nu wil spreken) is 't gesight voor ongewoonte noch te swak / en kan geen licht verdragen. Sulx eens voor al hier aan gemerkt / sal ons hier na noch meer te passe komen.

§. 5. En so veel als verder de Schrifture betreft; ik achte datmen die voor d'oorsaak niet magh houden des gevoelens dat de menschen van den Duivel hebben. Want dat letter al so diep en vreed als 't magh / eer sy eens den Bijbel lesen: om nu niet eens te seggen / dat degenen die daar mynst in lesen / 't meeste van die dingen seggen en geloven. Ware 't so by ons met de betrachtinge van den Godsdienst niet gelegen / als het vast by alle schijnt / selfs by d'ongelovigen is: so mogh men van Schrifture spreken. Maar het is (God beter 't) so / dat even seer het grootst getal van onse als van andere gesindheid / sich sodanig noemen / en de Schrift op sulken sin verstaan / om datse so verstaan word. So als 't dan ieder by sijn volk ter kerken hoort verklaren / daar moet hy sich aan houden / wil hy niet voor onstandvastig of afvalling worden aangesien. Rekenschap

van

van sijn geloof te geven / daar komt 't niet op aan: daar behoort al te ijdig veel werks toe / om het alles grondig te onderzoeken. So dat / wanneermen 't seggen sal so als het is: men gelooft so grote dingen van den Duivel / niet om dat de Schrift het seit: men verwacht niet eens haar oordeel: maar gelooft eerder dat de Schrift also verstaan moet zijn / om datse schijnt te seggen / 't gene reeds by alle man van den Duivel word geloofd.

§. 6 Willen wy nu nader sien / hoe selfs by luiden van letteren / en door middel van de letteren 't begrijp van dese dingen opkomt / en vervolgens opgang maakt; ik ben gereed om hier te tonen / hoe ik dat van overlange door bevindinge heb aangemerkt. Het eerste voorjoordeel komt den mensch in sijne kindscheid aan / die daar mede tweerlings ingenomen word. Eerst in sijne eerste onnoselheid / wanneermen 't kleine kind / om te stillen / met bullebaken verbaard maakt: het zy door woorden of door werken. Dien eerste indruk heeftmen al van over lang bevonden / dat de diepste voren en de duidelixte peynen maakt; die daar na best waarlixt vallen uit te graven. Dan voorts wanneer de kinderen op straat en onder 't volk verkeeren; sy horen vast by alle ding den Duivel noemen / van Duivel / Spook en Tovery verhalen: ja d'ouders self / of meesters konnen sommige (door al te beklagelijken misbruik) hunne kinderen of leerlingen in huis of op de winkels niet bekijven of bestraffen / dan met hulp van Duivels naam; die meer dan Gods of Christus by hen in 't gebruik / ende in den mond gelijk bestroven is.

§. 7. Op school gekomen / hoog of leeg / daar leertmen van de Dæmones en hun bedrijf uit heidensche / so griekse als latijnsche boeken wy wat veel; alleermen tot de Faculteiten / dat is hoof d-wetenschappen / so veel 't gebruik des levens aan belangt / gevoerd word: en zijn de heidsche Goden en Godinnen / als Pluto of Vulcanus of Proserpina / de jeugd alvoorg bekend / eer sy tot de kennisse des waren Gods word opgeleid. Sy lesen eerst en meest de brieven / de gedichten en historien der oude Grieken en Romeinen / met kracht van wondertekenen van Droomen en Gesighten / uit onderaardsche of verheven plaatsen in de Lucht / tot berstens toe gevuld. En sodanige vertellingen worden schier als Evangelien geloofd. Wat seg ik Evangelien? waarom in plaats der Evangelien niet ook? Want so d'ouders selve niet godvruchtig zijn / om hunner kinderen onderwijs op 't stuk van Godsdienst en Geloof in huis / of in de duitsche scholen te bestellen. op de latijnsche / die tot de geleerdheid zijn geschikt / weet ik niet dat onder 25. boeken meer dan een of twee zijn / waarin de gronden van het Kristendom de teere jonkheid worden ingescherpt. Die dan uit de triviale scholen (gelijkmen die noemt) tot de Universiteiten (so de naam der hoogste scholen is) komt op te gaan; ja selfs veele die daar af komen / brengen uit deselve honderd verssen uit Horatius / Ovidius / Vergilius; en honderd spreuken of vertellingen uit de boeken der latijnsche of der griekse Heidenen te huis / tegen tien of dikmaals eene spreuk of lesse uit Gods heilig Woord.

§. 8. Ondertusschen komende op de Universiteit / so sietmen meest de jeugd / de plak als nu ontwassen / haar selve leeraars kiesen na hunne eigene begeerlikheid: 't welk Paulus onder de gebreken van de laatste dagen telt. 2. Tim. 4: 3. Men geest hen sulke oefeningen en lessen / en over sulke boeken als sy self begeeren. En dat is minst om te leeren de Schrifture verstaan: maar meest al om beneffens de verschillen der voornaamste sekten / ook voor al de besondere gesindheid onser eigene leeraars (die hen doorgaans al te seer van malkanderen verdeelt) te mogen weten. Die jeugdige mensgierigheid maakt hen jeuterig na die dingen; en 't jonge bloed / heet om te vechten / doet dat sy meest op dat gene bedacht zyn / waarmede sy hunne zyde staande houden / d'anderen weerleggen / en den aanhang hunder meesters stryven mogen. Komt het dan op d'uitlegginge ener schriftuurplaats aan / die voor of tegen hun gevoelen in Filosofie of Godgeleerdheid word herwoor gebracht: de konst en wijst moet dienen / om daar dan dien sin uit te halen / die ter sake dienen voor heeft dienstig is. De reghte waarheid word als waarheid niet gesocht: noch de Schrift of Reden veeltyds anders / als om elk het syne met den meesten schijn van waarheid te bekleeden / by gebracht.

§. 9. Die op 't volgende acht geest / sal my lichtelijk hier in geloven. Sulken Filosofie als iemant in de scholen heeft geleerd / sulken uitleggінge of vertalinge brengt hy in de Schrift. 't Was 't verstand van Aristoteles / dat de vier hoofdstoffen / die men in 't latijn Elementen noemt / als Aarde / Water / Lucht en Vuur / van 's Weereld middelpunt na boven toe / kringswijse in malkanderen gesloten zyn: so dat d'Aarde onder leit / boven op met Wateren doormengd / daar na de Lucht / die desen Aard- en Waterkloot omvangt. Dit word van allen toegestaan. Maar daar boven of omheen meint hy dat sich 't Vuur geplaatst heeft: en dat dan verder heen de Hemel self / in verscheidene verwelfselen / 't een 't ander insluitende / verdeeld / waar in de Sonne / Maan en Sterren zyn uit fijndere stoffe / en die in sich self ook onderscheiden zy / bestaat. Die hemelwelfsels acht hy dat door kragt van ingestelde Geesten jaarlijx / maandelijk en dagelijx rondom ons gaan. Die dit voor waar of voor waarschijnlijk houd / sal mede lichtelijk geloven / dat sich de boose Geesten in Lucht verhouden: also d'andere deelen van dit rond voor hen dan al te suiver zyn. Leest sulk een dan in de Schrift / van oversten der magt des Luchts, Efes. 2: 2. of geestelyke boosheid in de Lucht, Efes. 6: 12. Hy twijfelt niet / of Paulus moet van Aristoteles gevoelen zyn; en dat de Duivel of de boose Geesten door die woorden te verstaan zyn. Heeft iemant insgelijx van Platos Daimones gelesen / hy meint / dat dan de Schrift / wanneer hy daar dat woord in leest / ook so verstaan moet zyn: sonder eens te denken of 't anderen ook in den selfden sin verstaan hebben welker boeken heden niet voor handen zyn: en of de Joden / welker tal van dien tyd in de Schrift gebruikt word / dat ook namen in den self den sin.

§. 10. Men heeft het geensins vreemd te achten 't gene van 't misbruik

der

der Filosofie in desen deele seggen wil: 't verspreid sich overal. Wanneer Copernicus den stilstand van de Son / en des Aardkloots beweginge met kraght van redenen beweerde: de genen die 't met Ptolemeus hielden meinden / datse 't klaarlik met de Schrift weerleggen konden. Maar die voor 't andere gevoelen stonden / wisten mede raad tot de schriftuurplaatsen / om die anders te verklaren. Gelyk degenen die geloven / dat de menschin synen sin een Denkbeeld heeft van God / gelyk Descartes leert: hy sal dat ook by Paulus vinden: en in desen sin verstaan / 't gene van God kenneiyk is, dat in hen openbaar; want God heeftet hen geopenbaard. Rom. 1: 19. Self isser iemant geweest / die 't verhaal der eerste Scheppinge. Genes. 1. na de gronden van Des Cartes (dat is tegen des selfs eigene meining / so als hy self belijd) verklaart / in een boexken dat hy *Cortesius Mosaizans*, dat is Descartes met Moses stemmende noemt.

§. 11. So als 't met de Filosofie gaat / so isset met de Godgeleerdheid ook gelegen. Eerst zyn d'Oudvaders (so noemtmen de voorgaande en meest d'eerste leeraars van de Kerk / om datse in ouder tyden waren) insonderheid in 't Pausdom / daarmen hun gesagh naast en nevens Gods Woord verheft / met die verdorvene Filosofie ingenomen / minst op 't uitleggen of vertalen der Schriftuur verdacht geweest. Maar of 't was datse geloofsstukken verhandelden die meest betwist wierden; of sy maakten beduidingen op dese en gene plaatsen van de Schrift / die blote bespiegelingen waren / en toepassingen op andere saken dan degene daar de Schrift af spreekt. In 't een is Augustyn in de vierde en vyf de eeuwe / in 't ander Origines in de derde boven anderen overvloedig geweest. Men magh dat door het gene in 't 15. hoofdstuk aangaande de Geesten uit die schrijvers en anderen is bygebraght / besonderlik bespeuren. Self hunne Homilien (so noemden sy de Predicatien) hebben weinig van de uitleggínge / en noch min van de vertalinge der Schrift: daar 't Origenes en Hironymus by d'anderen quaad mede hadden / om dat sy sulx bestonden / in tyden dat men sich met kennisse van talen weinig moeide. Nochtans wat sulke leeraars hier of daar / op dese of gene spreuken van de Schrift / niet in den grond (als geseid) onderscht; maar na hunne sinlikheid bedacht / geschreven hebben: dat heeftmen namaals langen tijd / eer de taalkundigheid doorbraak / uit eerbiedigheid tot den ouden tijd (als oft de weereld namaals jonger wierd dan sy te voren was geweest) op hunne rekening aangenomen. En so hebben wy die dingen die sy van de Geesten / en besonderlik de bose leerden / ongevoelig overerfd.

§. 12. Nu voorts gemerkt dat elk aan synne selte kleeft / en sulken achting van die so genoemde vaders heeft: so sietmen dan hoe 't Pausdom sich insonderheid met derselver spreekwijsen behelpen kan. Want het is onder anderen al lang by Protestanten aangemerkt / hoe sy hunne Zielmissen / aanbiddinge der Heiligen / en dergelyke op al sulken seggens van de Vaders bouwen. Daar na van ons gedrongen om het in de Schrift te tonen: of vinden sy by Paulus sulken vuur dat elx werk beproeft. 1. Cor. 3: 13. Daar mede meinen sy / dat hun Vagevuur gevonden is. Self gaat het by degenen

die van 't Paapsdom afgeweken zijn / in veelen niet veel anders toe. Is iemant Luterschgh opgevoed: hy magh alsulken filosoof zijn als hy wil / Christus sal daarom niet plaatselijk noch sichtbaarlik ten Hemel zijn gevaren; maar wel met sijn lichaam door beslotene deure henen gaan / of alom tegenwoordig zijn. Hoe groten taalkundige iemant zy / sietmen echter niet hoe menigmaal geleerde luiden de betekenis der woorden schikken na de stellingen die sy verkosen hebben; meer als na d'eigenschap van stijl en woorden in die tale / hen so wel bekend? Honderd proeven ware ik maghtig daar van by te bringen / so de saak dat eischte of de tijd dat leed.

§. 13. Nu / so veel verkeerde of onbeproef de weetenschap als de menschе hier te veel heeft; so veel komt hy doorgaans in het minst en beste deel te kort. Gelijk geseid is van de scholen / dat de jeugd daar loopt door't Heidendom / eer sy't Kristendom verstaan / blotelijk om wat latijn en griekschgh te leeren: so en word haar dus verre / als te teder / van de saken self niet veel geleerd. Wat Geest of Lichaam zy? waar in het wesen van de Ziel / van Engelen of Duivelen besta? wat elk van dien vermagh te weten of te doen? wat bewind of belang sy by den menschen hier op aarden hebben? niets worden sy byna gewaar dat d'indruk selen / hen / als geseid / van d' eerste jaren af gegeven / eenigsins uitschaben magh, maar worden deselve door voorschreven oorsaken noch meer verdiept. De genen self die hier Descartes volgen / den aart van Geest en Lichaam (waar van hier na in 't 2. Boek. 1. § 12 / 13 / 14.) meer dan anderen onderscheidende: wanneer se tot de werkingen der lichaamlose Geesten / het zy Engelen of Duivelen voortgaan / om te seggen / hoe die op een menschelijk of enig ander lichaam werken kan; gaan daar in so veel verder als hen 't voorvoordeel leid / dat sy nevens anderen buiten Filosofie en Schrifture / al te voren by sich hadden.

§. 14. Self word dat gene op d'Universiteiten minst gesocht (schoon het daar te vinden is) dat des menschen oordeel meest verlicht / en seker maakt: om dat daar af de schoorsteen niet en rookt. De Wiskonst meen ik / of dat deel der Natuurkunde / dat ons den aart en loop des Hemels leert. Niet dat de saken die wy hier voor hebben daar behandeld worden: maar om twee andere redenen / die ik hier by seggen moet. Ten eersten / aangesien de Wiskonst met groot regt by ons also genaamd word / om dat se boven alle andere wis gaat / op onfeilbare gronden berustende: waar door de leerling tot alsulke sekerheid gewend / dat hy niets kan voor waarachtigh houden / dan dat door overtuginge bevestigd is; desgelijx in andere weetenschappen op gelijke sekerheid berusten wil. Noch nader komt de tweede reden: te weten dat de selfde Wiskonst / en besonderlik de Sterrekunst verscheidene dingen duidelijk voor ogen stelt / die ten klaarsten tonen / hoe seer de Schrift sich na de taal der ongeleerden schikt: en van den Hemel / Aarde / Sonne / Maan en Sterren niet na den aart der saken; maar na 't gemeen begrijp der menschen spreekt. Daarom de gene die van dese weetenschap sijn werk wat maakt / so lichtelik op ander luiden seggen of waarschijnlikheid niet rusten sal; noch de lucht met Geesten veel doormengen /

of

of de Geesten met de Sterren voegen en daar in verwezen. Maar 't quaadst is / als geseid / dat seer weinigen der geleerden na dat nodig deel en sier aad der geleerdheid traghten.

§. 15. De voorseide voorvoordeelen eenmaal ingenomen / daarna meer en meer op sulken wijse als geseid is ingewortelt / en door dagelijx voedsel aangewassen; daar by / door dit laast gemelde / van geen beter voordeel ondersteund: doen sich nergens klaarder blijken / dan in 't stuk dat wy behandelen. Want dit 1. Boek heeft ons gedient / om ons dat te doen begrijpen: in voegen dat wy klaarlik sien / hoe alle die gevoelens uit het Heidendom eerst ingang kreegen onder 't volk der Joden; welke sonderlinge na de Babylonsche gevangenis meer verkeeringe met de Filosofen hadden / dan wanneer se noch in 't land van Kanaan van andere volkeren afgesonderd leefden: mitsdien sy vast der selver leer en zeden / so verre als met hunne wet / so sy geloofden / niet en streed / ongevoelig met sich namen. Daar na 't eerste Kristendom / uit Joden en uit Heidenen ontstaande / deselve aan sich houdende; en om 't ongelovig Heidendom te winnen / door veel gemaklikheids sich seer na 't selfde voegende: bowden ongevoelik 't Pausdom op / dat nu meest op sulken grond berust.

§. 16. Van dit alles soudemen geheel wat anders denken / indien men 't Pausdom sleghts de eere gunde / om het nevens 't Heidendom gelijk te stellen. Want dan souden wy voor heidensche Legenden houden 't gene sy van dese en gene wonderdaden of voorspellingen hunder Goden / van luchtschijnselen / dromerpen en anders veele vreemdigheden melden: alsso wel als wy de Roomsche met groot regt Leugenden, of leugens sonder ende noemen. Billik zijn ons sulke quakken / door voornamer paapsche schrijvers boeken dik vermengd / als uitwerpsels hunner bygelovigheid verdagt. Maar waarom insgelijx die van de Heidenen niet? waarom de paapsche schynmirakelen in 't openbaar by mond en schrift als beuselachtig uitgelachen; en de heidensche vertellingen / van diergelijke inhoud en gewighte / met mond en penne openlik voor goed gekeurd / en tot bewijs van waarheid aangehaald; Of kan d'oudheid van die schrijvers of der selver tijden so veel doen? also sterr lichtst gelooft het gene lang verleden / of verre van de hand is. Maar wat geest dat aan de saak? de waarheid voegt sich na der menschen neiginge niet. Men loog by ouds / en liegt in verre landen al so wel als heden en naby.

§. 17. 't Is / mijns oordeels / klaar genoegh gebleken / uit alles wat in vorige stukken deses boex is by gebraght / dat geen Mirakelen noch Orakelen / noch Vagevuur / noch Zielenspook / noch Duivelskonst of list / noch Lettertovering / noch Dagverlieesinge in 't Jodendom noch Pausdom is / 't gene hen van 't Heidendom niet af en quam. Wat reden kan een Protestant dan hebben / om talmudische verdichtselen / of paapsche leugenschriften te verwerpen / wanneerse joodsch of paapsch geworden zijn; en echter diergelijke / so lange als die 't Heidendom voor sich behoud / als waar of op het minst waarschijnelijk te achten? Men verwerpe 't een so wel als 't ander / of late 't beide blijven voor sodanig als het is: alle voorvoordeel aan een kant /

en

en de Reden met de Schrift gepaard / stuiver op haar selven staan. Maar siet eens wat het ons al werks heeft aangebraght / dat wy die heidensche vertellinge geloven. daar door heeft menig wakker Schriftgeleerde of Natuurkundige sijn hoofd gebroken / om de voorseide Orakelen en Mirakelen den Duivel toe te te schrijven / die sy geloof den dat voor menschē onmogelik zijn. Ende wanneer die spraak of dat werk scheen al te hoog te lopen / en de kraghten der Natuur te overtreffen; so heeft men sich begeven om te denken / dat een Geest op sulk of sulken wijse / sulke en alsulke dingen weten / en met eene werken kan. Siet daar den oorsprong van die valschelik genaamde weetenschap, van welker tegenstellinge d'Apostel wil dat sich een Kristen leeraar wachten sal. 1 Tim. 6: 20.

§. 18. D'oudwijfsche fabelen, 't zijn mede Paulus woorden / 1 Tim. 4: 7. die ons paapsche schrijvers melden / insgelijx als d'andere gelovende / souden wy noch so veel meer te overleggen vinden: als namelik hoe alles buiten menschelik bedrogh magh van den Duivel zijn. Maar wy sparen liever dese moeite / mits verwerpende als leugenachtig / het meest dat ons van die kant word aangebraght. Wat is de reden dat men hier nu anders doet? Een besondere haat des Pausdoms / daar wy jongst van af geweken en gedurig mede als in oorlog sijn / is daar d'eigentlijkste oorsaak af. En d'hervorminge der Leer en kerkelike Zeden / in 't begin der naast voorgaande eeuwe / ging so seer tot dese dingen niet; die voor 't openbaren van dien afval by de Vaders al gewortelt waren: maar schikte sich meest tegen sulke dolingen / als by d'eerste tegenspraak door Luther en Calvijn gedaan / en kort daar aan / by gevolge van gelijkmatige leerstukken / nodigst scheen 't Welk ook de reden is / waarom by 't stellen onser Kerkschristen / die men Formulieren noemt / niet besonderlik gesien is op 't verbeteren van spreekwijsen / van ouds in 't gebruik / op die geesten ende Duivelen gepast; dewijle d'algemeine Kristenen daar over geen verschil / nochte met malkander nochte met het Pausdom hadden: sulx sy sekerlik / so ik meene / souden gedaan hebben / hadden men die saken / half so veel als nu geschied / tot onderhoudt gebraght.

§. 19. Dat meer is: want men tegen 't Pausdom (welk ik geern bekennen / dat men niet te leelik schilderen kan / vond den naam van Antichrist / die men seer gereed was te geloven dat uit Paulus woorden 2. Thess. 2: 3.--9. verklaard moest worden; en dat de Apostel daar ter plaatse seit; dat desselfs komste na de werkingen des Satans en met wonderen der leugens is: so viel het seer gereed / om hier uit den Satan met den Antichrist / dat is den Duivel met den Paus / als twee gebroeders t'saam te voegen / en so te tonen / dat de leere der Papisten van den Duivel was. Dienvolgens was het dan licht in den man te brengen / dat de Duivel ook sijn seggen in de Leere heeft / en in de paapsche kerk den zetel van sijn koningrijk.

§. 20. Hier van is die stijl van spreken en van schrijven / meer als 't de Leer dan als 't de Zeden geld; ook in klein verschil / als iemant by 't gemeen gevoelen niet en blijft: te weten dat de Satan uitgelaten is / dat hy met ge-

weld

weld en liſt de Kerk bevecht / dat hy telkens in de weer is wanneer iemant wat goeds betracht / en diergelyke meer. Daar by komt / dat nitsdien het volk ſulx geerne van den Duivel hoort / om de ſchuld hums misbedryffs op ſyne ſchouderen te ſchuiven: of te roemen van de winſt / ſo ſy / ſich van ſonden eens gewacht hebbende ſulken ſterken vyand / dien ſy meinen dat hen daar toe port / konden tegen ſtaan: ſo achten ſy't welſprekenheid / God niet alleen lichtveerdelik te noemen / maar ook den Duivel ſtreds daar by: in voegen dat d'Almachtige by na niets onderneemt / waar tegen ſich de Duivel niet en ſtelt / of boſe menſchen nauwlix iet bedryven / daar hen de Duivel niet toe dreef.

§. 21. Met ſo veel voorgedeels komen wy tot d'uitlegging en vertalinge der Schrift. Wy hebben aan die dingen nooit getwyfeld / en daarom ook niet onderſocht / wat van de reghte waarheid zy. En hoe ſouden wy die moeite doen / tot ons eigen meerder ongemak? Want het vyy gemakkelik toevalt / te geloven't gene alleman gelooft / en te ſeggen wat een ander ſeit. Daar is ook weiniger behulp te krijgen / om de reghte waarheid na te ſpeuren / om dat alle wegen de geheele weereld door met alſulken waght beſet zyn / die niet lichtelik iemand door laat.

Non cuivis homini contingit adire Corinthum

Korinthen was ene ſchone Stad.
Maar elk en wiſt daar heen geen pad.

Het moet hem ernſt weſen / die door ſo veele hinderingen doorbreken / en achter ſulken ſake komen ſal. Daar toe ſie ik beter geenen raad / als de Schrift ſo te verklaren / als offe niemant ooit verklaard hadde; de ſaken uit den grond op te halen / den reghten draad der leeringen daarin begrepen na te ſpeuren: de beſte uitleggers en vertaalders tot behulp te nemen / om ſpoor te vinden / en licht te hebben; maar niemant blotelik te volgen daar hy gaat / dan daarmen weſen moet. Dit hoop ik in het II. Boek te doen / ſo God wil en wy leven ſullen.

§. 22. Doch dit magh voor my ſelven zyn / en voorts voor ieder een die mynen raad hier volgt: van't gemeen is dat ſo ſeer niet te verwachten. Want het Pausdom is by de Proteſtanten niet ſo diep ontworteld / of het ſlaat wel hier en daar weer op. De ſightbare Kerk en was nooit ſonder dat gebrek / datſe menſchelik geſagh inruimde / en by overleveringe leerde. Want misdien dat den menſchen over de Kerk beſteld van Gods wegen eerbiedigheid toekomt; en dat vele dingen / 't uiterlyk beſtuur betreffende / door de opſienders der kerken moeten geregeld worden: ſo word het kunſt hier maat te houden; datmen om de ſchuld van oneerbiedigheid of ongeregeldheid te myden / niet te veel aan't kerkelik geſagh / en voornamer leeraars algemeen gevoelen gebe. Dus heeft een groot leeraar onſes tyds die ſpreuke voor waarachtig opgenomen / *Papatus eſt inſeparabilis ab Eccleſia.*

het Pausdom is van de Kerk niet af te ſcheiden. Ik / die daar af aan my ſelvē meer bevinding hebbe / dan mogelik iemant die heden hier te lande leeft / verwacht ook anders niet; en verneem het ook reeds / terwijl ik met dit ſchrijven beſig ben. Des niettemin wil ik op Gods genade / verſekerd dat ik waarheid ſchrijve / en dat mijn ſchrijven nodig is / en dat het tot Gods hoogſte eere / en veiligheid van 't algemein Gelove ſtrekt (daaraf ik ook alreeds veel vruchten ſie) in mijn voornemen volherden / en dus met goeden moede tot de volgende boeken overgaan.

REGIS-

REGISTER der
HOOFDSTUKKEN.
Van het
EERSTE DEEL.

I. TOt Inleidinge van alles dient, de betraghtinge van de Gewightigheid deſer ſtoffe, de Noodſaaklikheid en Nuttigheid der ſelve, ende d'Order die daar in te houden zy. 1

II. 't Gevoelen dat d'oude Heidenen van de Goden en de Geeſten hadden, is uit griekſche en latynſche boeken te verſtaan. 5

III. Daar uit zyn veelerhande Waarſeggeryen ontſtaan. 12

IV. Hunne Toveryen, veelſins gepleegd, reſen uit den ſelfden grond. 17

V. By de hedendaagſche Heidenen zijn diergelijke leeringen en ſeden ook te ſien. 21

VI. Sulks blijkt voor eerſt aan d'overblijſſelen des Heidendoms die men noch heden meeſt in 't Noorden van Europa vind. 23

VII. By de meeſte volkeren van Aſien vindmen al deſelfde gevoelens. 27

VIII. De verſcheidene Toverplegingen by die volkeren gebruikelik zyn daaruit ook ontſtaan. 34

IX. De gevoelens en plegingen der Afrikaanſche Heidenen komen in den grond met d'anderen over een. 37

X. In Amerika ſalmen 't mede niet veel anders vinden. 41

XI. Alle deſe Gevoelens en Konſtplegingen van ſo veelerhande Heidenen worden nuttelik t'ſamen vergeleken. 49

XII. 't Gevoelen der Joden word met reden mede onderſocht. 55

XIII. Derſelver Toverplegingen, by ouds ende noch heden in 't gebruik, zyn uit ſulke gevoelens ontſtaan. 63

XIV. By den Mahometanen word de leere van de Geeſten en 't gebruik der Toverkunde niet vergeten. 69

XV. Het eerſte Kriſtendom heeft metter tijd enige der heidenſche gevoelens ontrent dit ſtuk wederom aangenomen en voortgeſet. 77

XVI. Het

XVI. Het beſweeren van de Geeſten was by d'oude Kriſtenheid ten deele gelaakt, ten deele geloofd en gebruikt. 89
XVII. Alle de voorverhaalde leeringen en plegingen van Joden, Mahometanen, Kriſtenen, dient men onderlinge wel te vergelijken, om derſelver onderſcheid of t'ſamenſtemminge te ſien. 93
XVIII. De leeringen aleer den Manicheën toegeſchreven zyn ene mengelinge van die alle, en de bron der gemeenſte gevoelens hedendaaghs 97
XIX. In 't Pausdom heeftmen al 't voorſeide by malkanderen gebraght, met nieuwe vonden vermeerderd en verſterkt. 100
XX. Derſelver leere van de verſchijningen der Geeſten, en de quellingen die ſy aan de menſchen doen. 107
XXI. Tegen al dit werk zijn by hen verſcheidene Middelen in 't gebruik. 113
XXII. De gevoelens die onder ons omgaan, en de bedryven daar ontrent, gaan gemenelik ſo verre niet: des komen d'onſen minder met malkander over een. 118
XXIII. Alle voorgemelde gevoelens t'ſamen vergeleken, brengen enige Stellingen uit, daar ſy in verſchillen, of waarin ſy 't eens zijn. 124
XXIV. Daar uit maghmen verder ſpeuren, waar 't van komt, datmen onder 't Kriſtendom, en beſonderlik de Proteſtanten, ſo veel grote dingen van den Duivel ſeit. 128

DER

BETOVERDE WEEREELD,

Het

TWEEDE BOEK.

Waar in de leere van de GEESTEN, derſelver vermogens en werkingen, en beſonderlik des Duivels, uit de natuurlike Reden en de H. Schriften onderſocht word.

In vier Boeken ondernomen

Van

BALTHASAR BEKKER. S. T. D.
Predikant tot Amſterdam.

t'AMSTERDAM,
By DANIEL VAN DEN DALEN,
Boekverkoper op 't Rokkin / bezyden de Beurs. 1691.

BERIGHT.

Gelijk het eerste Boek met ondertekeninge mijns naams verſekerd is, om voor nadrukken bevrijd te zijn: ſoo doe ik ook mitsdeſen.

LEZER wie gy zijt.

DE Voorrede van het eerſte Boek heeft u ſoo veel berights gegeven, dat ik hier nu dies te korter weſen magh. Want hoewel my tſedert nieuwe ſtoffe in overvloed tot veel breder ſpraak is voor gekomen; ſo en wil ik echter my daarover nu niet verder openbaren: dan alleen te betuigen, dat ik wel klaarlijk voorſien hebbende 't veelerhande oordeel dat over mijn werk moeſt gaan, mitsgaders geen geringe bewegingen, die ſich daar by opdoen ſouden; nochtans niet gedacht hadde dat het een en 't ander ſo naby ontſtaan, ſo hoog lopen, en ſo wijd ſich overal verbreiden ſoude. In deſe ſtad, vol van allerhande volk, dacht ik niet dat mijn werk ook ongeleſen, meeſt gelaakt worden ſoude door de genen die my ſo wel kennen; en ſo veel van Gods genade (mein ik) in 't beſtier mijns levens en mijner bedieninge wel beſpeurd hebben, dat ik niet lichtelik een boek in de weereld brengen ſoude 't gene plat uit verworpelik, en uit ſich ſelf ene oorſaak van ontruſtinge voor Gods Gemeinte weſen moghte. *Nemo repentè fit peſſimus.* De Saligmaker ſelve ſpreekt op deſen ſin van 't gene hem betreft: ***Daar is niemant die ene kraght ſal doen in mynen name, ende haaſtelik van my ſal konnen qualik ſpreken.*** Marc. 9: 39. Des leert ons Paulus, dat de liefde ook geen quaad en denkt; 1 Kor. 13: 5. immers 't gene ſy aan iemant nooit bevonden heeft. Dit ſeg ik van de genen die mijn werk van quaad berughtigden eer ſy 't ſagen; en ſonder my ſelf het minſt daar af te laten blijken, de Gemeinte ondertuſſchen overal dien quaden indruk gaven, datter vele, door vooroordeel ingenomen, 't boek niet waardigden; ja ſelf ſchroomden om te leſen. Geen wonder: want men heeft het ſo beſchreven, en elders (niet in deſe Stad) in 't openbaar gepredikt, dat ik daar in leere, ***datter Hel noch Duyvel is.*** 't Welk echter Godt verhoede, en 't met een vergeve die ſo ſwaarlik laſteren 't gene ſy al willens niet en weten! Maar wat wonder is 't, dat daar die tale gevoerd word, d'een dan vervolgens ſeit, dat hy ſo boſen boek niet leſen wil; en d'ander, dat het van geen Kriſten magh geleſen zijn. Dat vooroordeel word door voorgeven van menſchelik geſagh verſterkt; te weten dat het Boek niet alleen by Kerkeliken veroordeeld, maar ſelf ook by

de Regeeringe onſmakelik is. By d'eerſten, 't zy dat ik veroordeeld ben of niet: (want in meer dan eene vergaderinge in en buiten Holland is daar af gehandeld) altoos is't ſeker, dat ik alvorens ſulken oordeel t'ondergaan, tot geen verantwoordinge toegelaten: noch voor af verkondſchapt ben, dat een oordeel ſoude worden uitgeſproken. Al wat dien aangaande t'eniger plaatſen is gedaan, is buiten my, ende in mijn afweſen geſchied. Met wat yver eniger beſonder goedbedunken ook in 't openbaar is uitgeſproken, blykt uit twe wel waardig hier te melden, beide echter buiten Holland voorgevallen. Niet alleen mijn Boek moeſt ongeleſen; maar ik ſelf ook ongehoord ter ſware ſtraf verweſen worden. D'een oordeelde, dat men my niet meer voor Predikant moeſt kennen, geene getuigeniſſen van my ondertekend meer aanneemen, ende my in geen kerkelike beſendinge ontvangen: d'ander dat ik den Duivel bannende (ſoo hy begreep) uit de Schriftuur; men behoorde my te bannen uit de Kerk: ſijnen even menſche, ſijnen medekriſten ende amptgenoot, in een ſelfde lot met den Duivel ſtellende; ofte om het ongelijk dat ik na ſijn verſtand den Duivel doe, na de wett der wedervergeldinge, als bloedwreker op my te verhalen. Anderen hebben in twee dagen, de handen vol ander werx hebbende, konnen ſien, dat in mijn boek niet een waar woord te vinden was: of met het blotelik eens door te lopen, niet door te leſen: dat het wel met eenen ſlagh te wederleggen was: of na 't doorleſen van het eerſte deel, daar niets op te ſeggen viel, het twede ſleghs begonnen hebbende, terſtond het daar voor aangeſien, en aangegeven, dat het tegen onſe Formulieren was: volgens dien ook tegen mijne hand, waarmede ik deſelve neffens alle andere Predikanten ondertekend hebbe, om daar niet van af te gaan. Dit onder de Gemeente verſpreid, die niet en weet waar 't vaſt is: brengt'er velen in 't gevoelen dat ik boven valſche en godloſe leere noch aan ontrow ſchuldig ben, die mijne eigene hand niet na en kome. Miſſchien word ik wel genootſaakt te betonen, dat ik beter by beloften ſta; ende by de Formulieren blyve, dan de genen die van my ſo ſpreken: hoewel ik dat niet geerne doe, die meeſt genegen ben om alle ſtoffe van twiſtinge na mijn vermogen te vermijden. Derhalven heb ik ook my ſelf onthouden van de Regeeringe te moeijen: een werk van luiden die huns werx niet wel bewuſt, behulp van hoger hand en ſterker arm behoeven. De waarheid is 't alleen die my beſchermen moet: ſo ik daar niet wel mê ſta, ik wil my aanſtonds overgeven. Dan ſo 't waar is, gelijk dat me-

de

de word verbreid, dat ſelf ſulken, die in hoogheid zijn geſteld, mede over't werk ſwaarhoofdig zijn: het ſal weſen om den onruſt die daar over is; niet om dat ik of mijn boek ongehoord en ongeleſen, by alſulke Heeren als God over ons geſteld heeft, reeds verworpen of veroordeeld zy. Nochtans weet ik dat men my by deſelven heeft geſocht verdacht te maken, als geheel wat anders in 't hoofd hebbende dan ik my bewuſt ben; en mijn boek, als van minderen grond en veel anderen inhoud dan het waarlik is. Veler pogingen hebben ſteeds daar heen geſtrekt, dat ik 't werk ſmoren, of op deſe of gene wijſe herroepen ſoude. De Leſer zy verzekerd dat ik geen van beiden ſoude kunnen doen. Want nademaal dat 750. ſtux van den eerſten druk alreeds door de weereld zijn verſpreid, en 't nadrukken onder de hand, buiten mijne kenniſſe, onmogelik te verhoeden is; ſo en ſoude 't intrekken van den tweden druk geen voordeel doen. Welke nochtans den eerſten, dus qualik berughtigd, kennelik verſchonen moet; ſo de naſpraak met ſo weinig boeken niet te ſtoppen, door vermeerdering van exemplaren word gedood. Buiten dat ſo ſoude 't eerſte by gevolg, en het ander duidelik te kennen geven, dat ik van gevoelen was veranderd, of berow van ſchrijven hadde: daar ik ſo veel werks op dede, dat my ſo veel tijds gekoſt heeft, daar ik ſulk een ernſtig opſet hadde de Gemeinte merkelik met op te bouwen; en Gods eere, 't uiterſte van alles wat een kriſten leeraar moet beogen, op ene ſonderbare wijſe te bevorderen. Dat leid noch ſo by my, of men moet my anders leeren: het gene my tot hier toe wedervaren is, verſterkt my noch veel meer. Niets dat wederlegginge heten magh, ende is my noch van iemant, ende dat maar ſtuksgewijſe voorgekomen. Want het is daar opgenomen, dat ik een verkeerd begrijp van de natuur der Geeſten hebbe, als of daar tegen ſtrede dat ſy op een lichaam werken: en dat ik daar op bouwe al 't bewijs van mijn ganſche werk; en de nieuwe verklaringe van ſo veel Schriftuurplaatſen, als daar in verhandeld ſtaan. Het komt my met allen wonderlijk en moeijelijk voor, dat ſelf wijſe en godvrugtige mannen, die 't boek leſen, ſo merkelik mistaſten. Want behalven dat ik hen dat noch lange niet toegeven kan, 't gene ſy van de werkinge der Geeſten verſonnen hebben: ſo behoordenſe te konnen merken, dat het gene ik daar van bybrenge, niet eens plaats heeft onder vele redenen, daar ik mijn bewijs uit neme; maar alleenlik als een ſtuk dat onderſoek vereiſcht en bewijs behoeft van 't geen men gemeenlik van de Geeſten ſeid. Dat bewijs verwacht ik

nioch: en al wat ik daar tegen ſegge, zijn alleen de redenen waarom ik het niet gelove. Daar beneffens geve ik den Leſer in bedenken, of hy die verklaring van de Geeſten, tot grond mijner verklaringen over ſo vele plaatſen der Schriftuur vind neergeſteld, daar niet eene onder is, over welke ik die in 't minſte voor bewijs te paſſe brenge: en of ik de Schriftuur niet uit haar ſelf, uit den grond der talen, en met dat behulp dat een ieder uitlegger in ſulken val gebruikt, door 't geheele boek verklare? Van waar komt dan deſe verkeerde opvattinge en misduidinge van mijn ganſche werk? Het heeft hen ook geluſt den ſtijl als al te plat en ſchimpig te beriſpen. Te plat, miſſchien, om dat ik ſoeke klaar te ſpreken: en ſchimpig, om dat hier en daar (in alles mogelik, ſo 't by malkander ſtonde, van derdhalf honderd bladzyden pas eene beſlaande) den Duivel niet veel eere word gegeven; of met ernſtig jok, gelijk Elias deed aan Baals volk, de bygelovigheid beſtraft. Iſſer iet meer, dat heb ik, des vermaand, in deſen druk getracht te ſchikken na de ſinnelikheden der beriſpers. Doch die dit ook weten moeten, dat ſo wel de ſtijl als inhoud van mijn ſchrijven ernſt is: ende nergens ernſtiger gedachten by my zijn geweeſt, dan daar ſy meinen dat ik ſpotte. Des kan ik hier voor eerſt niet anders ſegge, dan dat oude: *Habent ſua fata libelli*: Elk ſchryver moet ſijn lot uitſtaan. Doch wat in deſen ofte anders meer van een of anderen mag worden voorgewend, ſal ſich noch wel verder openbaren: alſo ſich enigen ſtellen om mijn boek te wederleggen; en daar door gelegentheid ontſtaan ſal om op alles breder te antwoorden, indien ſy op die wyſe ſchryven dat ſe 't weerdig zijn. Maar Extracten, ſo men 't noemt, te maken, dat is hier en daar iets uit te trekken, dat ons dunkt niet wel geſeid te zijn; kan daar toe wel dienen, dat een boek des onderſoekens weerdig ſchijne, daarmen ſulke dingen uitgetrokken heeft: geenſins echter om een wettig oordeel van 't geheele werk, ſo 't leit, te vellen: of men moet eerſt onderſoeken, hoe dat uitgetrokken is te pas komt op die plaatſen, daar 't met vorige en navolgende redenen verbonden is: om den waren ſin en 't oogmerk van den ſchryver te verſtaan. Die mijn werk weerleggen wil, moet het voor de vuiſt opnemen, de kracht en t'ſamenhang mijner bewijſen onderſoeken, de hoofdſaken behandelen; en niet hier en daar, na dat hy wijs, of door eigene ſinlikheid gedreven is, iets uitkippen of verſinnen. Voorts *by aldien iemant goed vind, twiſtgierig te zijn*; ſo wil ik als Paulus ſeggen, *Wy noch Gods gemeinten hebben die gewoonte niet.* 1 Kor. 11: 16. Vragen en Tegenwerpingen, aan my by monde voorgeſteld of

ſchriftelik toegeſonden, of ook van ter ſijden by den wegh uit het gemeen ſeggen opgenomen, of door eigene overdenkingen uitgevonden, heb ik door 't inlaſſchen van verſcheidene ſtukken, na mijn vermogen opgeloſt: mits het een nader verklarende dat niet wel verſtaan was; en 't ander ſterker beveſtigende, daar ſich iemant of geheel niet, ofte niet genoegſaam overtuigd bevonde. Hier door is nu dit swede boek al vry wat breder uitgeſett, dan het was by den eerſten druk, die nochtans behouden heeft het gene daar in was. Vervolgens heeft de druk dan ook wat langer aangehouden dan in 't eerſte gemeend was: behalven dat die ook voor eenen tijd heeft ſtil geſtaan, om te vernemen wat beſwaringen tegen een werk, dat ſo veel van 't algemeen gevoelen afwykt, ondertuſſchen inkomen mogten. En ik verblijde my, dat de voornaamſte (hoewel niet alle) die my van eerwaarde mannen voorgekomen zyn, by deſen tweden druk alſo verklaard zijn, dat ſy meer genoegen dan in 't eerſte daar in vinden ſullen. Immers wil ik dat van hun reghtmatig oordeel en genegen broederlik gemoed met reden hopen. Zijn andere van dat gevoelen niet; datſe mijn werk eerſt leſen, en dan daar van oordeelen wat hen belieft: of oordeelt iemand dat het boek geen leſen waardig is; dat hy dan ſich ſelf te weerdig oordeele om daar af te ſpreeken. Hy doe my die genade ſlechs, dat hy my niet quaad en werde, om dat ik hem voor niet hebbe aangeboden, 't gene hy niet hebben wil, ſchoon het my noch wel op 't duurſte komt te ſtaan. So iemand anders doet, hy gaat den plight eens Kriſtens en Medebroeders ſeer te buiten. Hoer danige ſich ſelf in ſchuiten en op wagens niet onthouden, openlik met verfoeijinge van myn werk te ſpreken, en ſelf tegen de genen die 't in 't minſte voorſpreken, uit te varen: ſo verre dat ſy een groot deel Nikodémyten maken, die 't werk heimelik zijn toegedaan, ende nochtans beſchroomd ſulx te openbaren; als vervaard voor *dat ongodlik ydel roepen*, tegen ſulken die *d'ongodlike en oudwijfſche fabelen* tegenſpreken, ende *ſich ſelven oefenen in godſaligheid*: ſo als d'Apoſtel ons ſulk doen op twee plaatſen verbeeld. 2 Tim. 2: 16. 1 Tim. 4: 7. Van die *fabelen* ſoek ik den kriſteliken Leſer af te trekken, en tot Godts Woord te brengen, dat alleen vaſt gaat: doch in den grond nageſpeurd, buiten belemmeringe van menſchen uitlegginge of vertalinge; die wy tot behulp, maar niet tot onſen regel nemen. Dit doende toon ik door Schriftuur en Reden, datter maar een God, geenerhande ondergoden zijn; als mede dat geen ſchepſel, het zy geeſt of liehaam in 't minſt by hem

magh

magh vergeleken zijn. Dat des menſchen ziel onſterflik, op en in haar lichaam, en daar buiten werkſaam is. Datter volgens de Schrift ook Engelen, geen eigen lichaam hebbende, geſchapen zijn. Dat ſommigen derſelven in 't begin, en eerder dan de menſch gevallen zijn; en dat hun hoofd de *Duivel* en de *Satan*; en d'anderen niet anders dan *ſyne Engelen* genaamd zijn. Dat ſy tſedert hunnen val van God verworpen, in de Helle als hunnen kerker opgeſloten zijn. Dat deſelve Duivel oorſaak is van 's menſchen val: ende hem daarom met reght al 't quaad dat heden noch geſchied word toegeſchreven; van wege des verderfs, dat door hem in 't eerſt veroorſaakt, noch heden in de weereld is, door de begeerlikheid. Wat dies meer is, daar in wijs ik mijnen Leſer tot het Boek; om het hier niet voor een groot deel uit te ſchrijven, 't welk de mate ener voorrede ſoude te buiten gaan. Maar dit weinige heb ik willen melden, dewijle men my nageeft, dat ik ſulx ontkenne; en derhalven grouwelt van alſulken boek. Die 't leeſt (dat ſeggen alle die 't doorleſen hebben) moet het tegendeel bevinden: en verſcheidene die ſonder dat vooroordeel zijn, (waar af ik de beſonderheden noch oorſaken beſcheidenheids halven niet vermelden wil) ſeggen datſe ruimte van ſtoffe daar in vinden om God in Chriſtus te verheerliken, hen ſelf in hem te trooſten, den Duivel niet te vreſen, hunne eigene verdorventheid op 't nederigſte te erkennen, ende hun ſelfs ſaligheid met vreſe en beven te bewerken. So iemant anders dunkt; ik weet wat ik geſchreven hebbe, en met wat gemoed. Men mag my door betere onderrichtinge van gevoelen doen veranderen; maar door geenerhande moeyelijkheden van mijn voornemen verſetten, om God te verheerliken en ſijne Kerk te ſtichten: wil my de Heere voorts genadig zijn. Op dien grond zy de kriſten Leſer wel verſekerd, dat ik voor die waarheid, daar ik God ſo klaar in ſie, daar ik ſulken kracht in ſpeure, die my ſoo veel blijdſchap baart; alles wat my aangaat over hebbe, ende wil verwachten wat my overkomen ſal. *De Heere ſal my verloſſen van alle boos werk, ende my bewaren tot ſyn hemelſch Koninkryk: Hemzy de heerlikheid tot in alle eeuwigheid.* 2 Tim. 4: 18.

Gedenk, aan my, mijn God, ten goede!
Nehem. 13: 31.

Den 31 Julij 1691.

TWEE-

TWEEDE BOEK,

Waar in de Leere van de Geesten, derselver vermogens en werkingen uit de natuurlike Reden en uit de Heilige Schriften onderzocht word.

I. HOOFDSTUK.

Den staat des Geschils voor af vast te stellen, so moetmen onderscheiden, hoe verre dat alhier de Reden of de Schrift den wegh moet wysen; en daarna, hoemen het woord van *Geest* of *Lichaam* wil verstaan.

§. 1.

Onder soo veele en veelerhande saken en gevoelens / die in 't eerste boek verhaald zijn / is het nodig dat wy onderscheid maken / tusschen 't gene dat ons nader overleg vereischt / en 't gene sulx niet nodig heeft. Want de Leser sal voor af mogen weten / dat ik al 't voorgaande niet gemeld hebbe / met een oogmerk om daar over onderzoek te doen: maar eensdeels tot dien einde wel; doch anders ook / om de genen daar ik van verschille te overtuigen. Dienvolgende salder niets te vergeefs geseid zijn; nadien dat alles tot het een of 't ander gebruik te passe komen sal. Ondertusschen heb ik met den Heidenen niet te doen / om de waarheid hunder leeringen te onderzoeken: maar verwerpe't gene met het kristelijk Gelove strijd. Want ik self een kristen ben / en al de genen daar ik dit voor schrijve. Waar toe der Heidenen gevoelens dan by een gehaald? Ik segge / tot een ander goed gebruik; te weten / om de Kristenen daar mede te overtuigen. Want wie van hen sal willen houden met het gene hy bevind dat in sich self maar heidensch is? Doch daarom ga ik het niet al voorby wat ons de gesonde Reden leert. Een Kristen heeft die door 't Gelove grensuns afgestaan: maar / so hy wel beraden is / deselve noch verbeterd en versterkt. Sulx doet hy door de Schrift / van God ingegeven / en aan de Reden voorgesteld: om door haar ingeschapen licht te sien / dat se van God is. Al wat buiten de Schrift is / daar in moet sich de mensch met sijn verstand alleen behelpen / so verre als hem dat strekken kan: maar 't gene Gods Woord ons leert / door behulp der Reden / de Schriften t' samen vergelijkende / onderzoeken / hoemen dat ten besten sal verstaan.

§. 2. Dewijl 'er dan twee gronden zijn / de Natuur en de Schriftuur:

daar onse weetenschap uit te halen / en daar die op te bouwen is: so moet men eerst wel onderscheiden / watmen door de Reden / of door middel van de Schrifften onderzoeken sal. De Natuur brengt ons te met een stuk weegs heen / daar ons de Schrift dan voorts ten einde helpt. Somtyds leert ons 't verstand niet met al / van 't gene nergens dan in Gods beschreven Woord te vinden is. Sodanig zijn de verborgentheden des kristeliken Geloofs / voor den wijssen deser weereld onbekend. 1 Kor. 2: 6/ 7/ 2. Daar zijn wederom andere dingen / daar de Schrift geheel af swijgt / en die nochtans van Nature bekend zijn. Het soude te lang zijn / de proeven van 't een en 't ander by te brengen; en onnodig den Leser op te houden met saken die genoeg bekend zijn. Want niemant die maar iets van de Natuur of Schrifture verstaat / heeft dat ooit ontkend. Ik segge 't dan daarom slegs / dat elk een des indachtig / de reden sie / waarom dat ik dit werk met onderscheid behandelen wil. Want ik hebbe by my selven overslagh gemaakt / wat ik in de saken daar ik nu van schrijve uit de gesonde Reden / of uit de heilige Schrift aanwijsen / verklaren en bewijsen moet. En dus komt my voor / datter zijn daar wy uit beiden / meer of min / bescheid af krygen: andere daar van ons de Natuur / of de Schriftuur alleen berigten kan. Dit laat ons nu eerst wat schriften; om dan ieder stuk op zijne eigene plaats te soeken.

§. 3. Dit zijn dan de stukken / die de Reden en de Schrift beide t'samen ons zijn leerende.

1. Van Naturen is bekend / datter een God is: maar zijn Woord leert ons klaarder / dat hy maar een is.

2. De Reden seit ons / dat God onlichamelik is: de Schriftuur bevestigt dat; schoon met ene wyse van spreken van de lichamen ontleend dit stuk verklarende.

3. Voor ons natuurlik verstand is te begrijpen / datter Geesten konnen zijn: maar de Schrift seit ons / datser zijn.

4. De Nature leert / dat Geest en Lichaam van so verscheidene naturen zijn / datse geen de minste gemeenschap t'samen hebben: de Schrift spreekt ook vast so / doch niet so klaar; also sy dat onderscheid voor uit stelt / en 't onderzoek daar af aan de gesonde Reden laat.

5. Desgelyx leert ons de Reden / dat des Menschen Ziele buiten 't Lichaam kan bestaan. De Schrift getuigt daar by / dat het gene in desen zijn kan / ook wel sekerlik so is.

§. 4. Nu zyn ons verscheidene dingen van de Geesten in Gods Woord geopenbaert / daer af 't natuurlik verstant buiten dat geen de minste kennis heeft

1. Van den oorsprong der Geesten leert ons de Nature niet met al; en de Schriftuur ook niet seer veel.

2. Van 't onderscheid der goeden en der quaden moet ons de Schriftuur alleen berichten. De Natuur magh denken datser zijn; maar en vind geen seker bescheid.

3. Van der selver staat / bewind en vermogen word veel uit de Schriftuur

by

by een gehaald; dat ik noch niet noemen / maar eerst onderſoeken wil / hoe ſulx alles moet verſtaan zijn.

§. 5. 't Gene wy alleenlik uit de Schriften hebben moeten / is dat de Schrift voor uit ſtelt; en daar af ganſch niet / of ſteghs in 't voorbygaan ſpreekt. Sy verklaart de natuur der ſaken niet / ſo 't niet elders by te paſſe komt. Dat werk laat ſy / als eigen / aan de Heden. Want ſy is van God ingegeven en beſchreven tot leeringe, tot wederlegginge, tot verbeteringe, tot onderwijſinge die in de regtveerdigheid beſtaat, te weten hoe een ſondig menſche kan regtveerdig zijn by God: en op dat een godlyk menſche volmaakt zy, tot alle goed werk volmaaktelik toegeruſt, ende dat wy door lydſaamheid en vertrooſtinge der Schriften hope hebben ſouden. 2 Tim. 3: 16/17. Rom. 15: 4. welk is de hope des eeuwigen levens. Tit 1: 2. Dit raakt wyſen en onwyſen even ſeer / geleerd en ongeleerd: Rom. 1: 14. want in deſen zijnſe beide even wijs. De Schrift en is dan niet / om den menſch in 't gene hy buiten 't ſtuk van Godsdienſt weet nader te onderregten: ſy laat dat ſo als 't is; en die in ene konſt of weetenſchap ervaren is / dien laat ſy ook daarin ſo als hy is. Is Lukas een medezynmeeſter. Kol. 4: 14. 't is wel maar de Schrift en maakt hem daar niet wijſer in: zijn Paulus / Aquilas en zijn wijf Priſcilla tentemakers / de konſt komt hy gelegentheid te pas: Hand. 18: 3. maar ſy en hadden die uit den Bybel niet geleert. De ſchipper met de maats / die Paulus voerden / verſtonden ſich op 't varen beter dan hy ſelf; hoe hoogverlichten leeraar dat hy was. Het gene Moſes van den loop des Hemels / of iets verder van Natuurs geheimenisſen wiſt / dat had hy van d'Egyptenaars geleerd; Hand. 7: 22. in de Wett en ſpreekt hy daar niet af. Daar buiten was het ook / het gene Salomo van de bomen / dan het vee / van 't gevogelte / van 't kruipend gedierte en van de vogelen wiſt: 1 Kon. 4: 33. in ſijne boeken die een wighty deel der heiliger Schrifture zijn / maakt hy daar van nauwelijx gewagh; noch Daniel in zijne profezyen iets / van't gene hy door't onderwijs te Babel uit der Chaldeen boeken had geleerd Dan. 1: 4. Uit welk alles blykt / dat het werk der H. Schriften niet en is / de werken der Natuur in haren aart en eigenſchap te verklaren: maar deſelve over al daar het te paſſe komt / (en ſy brengt ſe ſelve menigwerf te pas) ſo wel den ongeleerden als geleerden leſer / uit der ſelver betrachtinge tot dienſt en heerlikheit des Scheppers te vermanen. Daarom ſtelt ons de Schrift Gods werken voor / ſo als deſelve voor eens ieders ogen ſijn / en verder niet dan't de gemeene man verſtaat: die in 't gebruik / dat het gelove van Gods werken maakt / ſo na is als de grootſte filoſoof.

§. 6. Ook verandert de Schriftuur 't gebruik der tale niet / noch de beteekenis der woorden / in ſulken ſin als de menſchen ſpreken. Want het is te weten / ſo veel als hier de ſpraak betreft: gelijk die allen menſchen gemeen is; ſo iſſer ook niet eene taal in de weereld / die door geleerden is by een geſteld. Het gemeen volk is daar de meeſter af. En mitsdien dat ſelve weinig ſaken onderſcheidentlik begrypt / maar ſig meeſt aan't uiterlik vergaapt: ſo geeft'et dikmaals eenerlepe namen aan dingen van verſcheidene nature; in ſo verre

die slegs in den uiterlijken schijn enige gemeinschap hebben. Hier door word dat gene / 't welk in Mensch en Beesten werksaam is / beide Geest en Ziel genaamd; schoon 't geheel verscheide is van aart. De Schrift selver seit / dat een beest sonder verstand is: Psal. 32: 9. en 49: 21. en 73: 22. Spreuk. 30: 2. Nochtans gebruikt se nevens 't gemeen de woorden Ziel en Geest, van Mensch en Beest. Wederom: 't volk meest op 't lichaamelik geset / dat sich aan de uiterlike sinnen toont / die sy meer te werk stelt dan 't verstand: so gebruikt et namen van lichamelike dingen / om met een de geestelike te beteekenen. Dus word onsen Adem so wel Geest genoemd als de Ziel. Noch ene derde aanmerkinge. God en syne volmaaktheden synde boven ons begrijp: so en heest geen menschen tale woorden / om deselve regt te noemen; maar leentse van de dingen die van God geschapen zijn. Vermits ons dan geen volmaakter schepsel voor en komt / dan 't gene wy door Geest verstaan: so seit de mond der waarheid self / sich na onse swakheid voegende dat God een Geest is. Maar hy toont met een / hoe dobbelsinnig die benamninge sy: wanneer hy 't selfde woord in eenen aassem wederhalende / daar door geheel wat anders meent; seggende / datmen desen Geest in den geest aanbidden moet. Joh. 4: 24.

§. 7. Het sal dan wel nodig zijn / dat wy malkanderen over de woorden eerst verstaan / om niet in 't wild te schermen. in desen sin is de duitsche taal nu wel so rijk als de hebreewsche / griekschе / latijnsche; en die daar van afgedaald / of met de selve enigsins vermaagschapt zijn. Want hoewel 't by ons ook maar seer armelijk werk is / dat wy dingen so verscheiden van nature; te weten 't gene geheel onlichamelik is / en 't gene uit de alderfijnste en dunste stoffe bestaat / met een selfde woord Geest zijn noemende: d'andere talen echter moeten hier meer smaldeelen; also 't hebreeusch woord רוח *ruah* en 't griekschе πνεῦμα *pneuma*, en 't latijnsche *spiritus*, niet alleenlik sulken tweederlepen geest, maar ook een geblaas beteekent. Desen gelijk word ook de wind in 't Hebreewsch niet anders dan *ruah* genaamd. Des menschen gemoed, of inwendige drift en genegentheid tot enig ding / word al mede door dat eene woord beteekend: ende in 't Griekschе by de schrijvers van 't Nieuw Testament / self Hebreërs zijnde / dikmaals nagevolgd; hoewel 't den Grieken in desen sin aan andere woorden niet ontbreekt. Ik sal hier geen exempelen daar van tonen / om dat het toch hier na geschieden moet; om geen een ding tweemaal te verhalen.

§. 8. Maar wanneer wy van de gemeene beteheniſſe sulker verscheidene Geesten tot die besondere overgaan / welke wy Engelen en Duivelen noemen: is in het duitsch met d'aangrensende talen geen eigen woord in gebruik / daar die mede te noemen zijn. Want Engel en Duivel beide uit het Griekschе is afgevloeid / daarmen ἄγγελος *angelos* en διάβολος *diabolos* seit. In't Duitsch noch in 't Latijn hebben dese geenen eigenen naam: suln wy de Grieken op die wijse als geseid; en de Latijnen met noch min veranderings / van slegts de laaste o van ieder woord in u, hier in blotelik volgen. Nu en is het echter niet / datse dus in 't Griekschе genoemd zijn / om hunnen aart of wesen; maar

maar om hun amt of doen op 't naaſte te beſchrijven: want *angelos* een afgeſant of bode, en *diabolos* een laſteraar te ſeggen is. Insgelijx al waar wy Engel leſen in 't Oud Teſtament, daar ſtaat in 't hebreeuſch מלאך *Malach*; welke naam echter enen menſche, die voor bode ergens heen gaat, als van iemant afgeſonden, insgelijx gegeven word. Zo word hy ook, die in 't grieksch Duivel of Laſteraar heet, in 't hebreeuwſch שטן *Satan*, dat is, Tegenſtander genoemd. Die overſulx den Bybel leeſt, moet, ſo dikmaals als hem deſer woorden een ontmoet, in overleg nemen, of de ſake daar vereiſcht, dat men deſelve van alſulke Geeſten, of van Menſchen moet verſtaan. Maar d'Overſetters hebben 't ſo begrepen, dat ſy d'hebreeuwſche en grieksche namen, ſo van Engel als van Satan, en van Duivel (uit het grieksch aldus verkromd) behouden; wanneer ſe verſtaan, dat de Schrift van ſodanige Geeſten ſpreekt, die geheel onlichamelik, noch ook met geen lichaam vereenigd zijn. Maar ſo ſy 't op menſchen duiden, ſullen ſe deſelfde woorden in goet duitſch vertalen: en in plaats van 't eerſte geſant of bode, van het tweede tegenpartyder, en van 't derde laſteraar ſtellen; uitgeſonderd, by aldien een menſch in vergelijkinge ſulker geeſten mede ſo genoemd magh zijn.

§. 9. Uit het gunt voorſchreven is magh de Leſer klaarlik ſien, dat ons noch de ſteden noch de Schrift alhier te regt ſal helpen, ſo wy ons onderling over de betekenis der woorden niet verſtaan. En dat ſtaat aan ons ſelf, wanneer wy 't ſleghs eens mogen zyn, in wat ſin dat wy de woorden nemen willen. Want het geheel gebruik der tale in des menſchen vryheit beſtaat, om iet ſo te noemen als iemant wil die der anderen meeſter is; of ſo ſy allegaar even veel te ſeggen hebben, ſo als ſy ſich met malkanderen daar in verdragen. Valtet anders uit, en wil d'eene iet dus, en d'ander wederom anders noemen; dat baart misverſtand, en brengt in plaats van ſpraak maar babbeling te wege; gelyk 't gemeen gevoelen is dat het in den bow van Babel was. Geen woord betekent iet door eigenen aart of kragt: anders waren der nooit *homonyma* of *ſynonyma*, (dus noemtmen dat in 't Grieksch; 't welk ik, ſo my duinkt, alderbeſt eensluidende en gelykduidende woorden noem) ontſtaan; dat is, die even eens luidende verſcheidene dingen betekenen, of die verſcheidentlik luidende echter een en 't ſelfde betekenen. Hierom heeft de wiskonſt dat gebruik, datſe in 't begin van ordentlike onderwyſinge de Definitien, dat is Bepalingen der namen ſtelt, daarmede men de hoofdſaken, waar af men handelen ſal, betekenen will; om daar na te kunnen ſien, of de Voorſtellingen, (ſomen die noemt) die te bewyſen ſtaan, over ſulke ſaken als ſmen door die woorden eens is te verſtaan, van gheen gevolge zijn.

§. 10. Nu ter ſake van de Geeſten: hier in ſal 't ons t'eenemaal geraden zyn, by 't gemeen gebruik te blyven, dat doch meeſter van de talen is. Door Geest verſtaan wy dan een weſen dat uit alleg onlichamelik is; en de minſte gemeenſchap met een lichaam niet en heeft. Des hebben wy met lichamelike geeſten, als den aasſem, of d'uitwaſeming des bloeds, waar in de *ſpiritus vitales*, of levendige geeſten ſo genoemd beſtaan, in deſen niet te

doen, Dan verstaan wy mede / dat een Geest / sodanig als geseid / niet de minste gemeenschap met een lichaam hebbende; ook door eigenschappen / van de lichamelike geheel verscheiden / moet beschreven worden. Zo lang alsinnen / dan Geesten spreekende / iet seit dat ook op een Lichaam past / so en spreekt men van geen Geest. Doch dit heeft sijn bescheid: alsoder noodsakelik iet moet zijn / waar in sy malkanderen gelijk zijn; ende iets dat hen t'samen van wat anders / en wederom / dat hen van malkanderen onderscheid. Schepselen zijnse beide / en selfstandigheden: dat is wesens / van God / dit 't voortbrengelik wesen is / voortgebraght / en die door sekere eigenschappen werksaam zijn.

§. 11. Dit wat duideliker te verstaan / dient men hier op acht te geven / in welken sin de Geesten / daar wy nu van spreken / Schepselen en Selfstandigheden zijn. Het eerste onderscheid hen van God / die haar beider Schepper is; en 't ander van d' Eigenschappen / waar door een selfstandig wesen kenbaar is / en van de Werkingen die daar uit ontstaan. Schepselen geest te kennen / datse uit hen self niet zijn / maar van hoger oorsaak afgedaald: en Selfstandigheden / datse in sich self evenwel bestaan. Met d' Eigenschappen is 't so niet gelegen: gelijk Grootheid / Goedheid; die op sich selve niet bestaan / maar eigenschappen van d' eene of andere Selfstandigheid zijn / die daar door groot of goed genaamd word. Isser iets goed of groot / of klein of boos; dat moet ergens in wesen / 't gene door af verstaan word al te zijn / eer men denken kan hoedanig 't is. Seg ik dese gelijx / geleerd / of sterk: het word verstaan / datter iemant is die de sterkte of geleerdheid heeft; zijnde eigenschappen van alsulken man. Maar de man self kan daarom wel bestaan / al is 't dat hy die geleerdheid noch die sterkte niet en heeft. Daarom worden dit Eigenschappen; maar de menschen self / wien deselve eigen zijn / Selfstandigheid genoemd.

§. 12. Sodanig zijn nu dese Geesten / selfstandige schepselen. Doch hier by moetmen weten / dat al wat God eigentlik geschapen heeft Selfstandigheid is: d' Eigenschappen zijn ongeschapen. Want alle schepselen elkanderen daar in wel gelijk zijn / datse op sich self bestaan; maar d' Eigenschappen zijn dat gene dat hen van malkanderen onderscheid. Hadden se alle deselfde eigenschappen / 't soude altemaal een Schepsel zijn. Hier by dient dit ook in acht genomen: dat eene selfde Selfstandigheid verscheidene eigenschappen heeft; welker enige haar van alle / doch andere sleghs van sommige der andere selfstandigheden onderscheiden. Die van d' eerste soorte zijn de naaste: maar de laatste zijn de gene daarmen eerst om denken moet / wanneermen iet van boven ondersoekt. Te weten van God / die 't begin van alles is / komt men tot de schepselen. Die worden van den Schepper alle even seer / door eenerleye eigenschappen onderscheiden: datse van hem af hankelik / op seheren tijd voortgekomen / ende met een vergankelik zijn; daar God self onaf hankelik / van alle eenwigheid af / en onvergankelijk is. Willen nu met de Schepselen voortgaan / om die van malkanderen te onderscheiden: d' eerste verdeelinge die men hier kan maken / is

de gene die in Geest en Lichaam bestaat; also al wat God self niet is / ende oock geen Lichaam is / geenen anderen naam heeft dan van Geest. So zynder Eigenschappen die men in geen Lichaam vind; ende nochtans noodsakelik vereischt / om iets Geest te noemen: wederom / sonder welken het geen Lichaam is / en niet welken het nochtans geen Geest kan zyn.

§. 13. Dit moet ik nu wat nader seggen. De menschе sonde uit hem self / sonder nader openbaringe van God: of immers buiten seere ondervindinge / aan dat eerste onderscheid der schepselen niet denken / so hy't in hem selve niet bevond. Want hem self / als een kleine weereld / bemerkt hy klaarlik uit twee verscheidene naturen te bestaan; het Lichaam / en de Ziel of Geest. Hoe naauw aan malkanderen verknocht / so verre dat hy door die beide tsamen werkt het gene hunder beiden geen alleen kan doen: nochtans vind hy in hem selven't gene geen gemeenschap met het lichaam heeft / ende noodsakelik van den Geest / als van ene andere selfstandigheid komt. Desgelijx bemerkt hy werkingen des lichaams / daar in het de Ziele niet behoeft. Der Eigenschappen daar die beiderlepe werkingen door komen / zyn sommige so besonder / datse't eene geestelik of lichamelik wesen van't ander onderscheiden: andere so gemeen / datse op alle Geesten of op alle Lichamen ende nochtans op een van beiden passen. Door gene word'et bepaald / om sulk een Geest of lichaem te zyn: maar door desen eigentlikst / dat het een Lichaam en geen Geest; of een Geest / en geen Lichaam is. Dus verstaan wy door Geest het gene denkt / en door Lichaam al't gene dat in enige plaats is uitgestrekt.

§. 14. Al is't dat ik niet niemant natuurkundig over dit stuk twisten wil: so moet ik echter seggen / dat elk uitlegger sijner eigene woorden en gedachten is. Derhalven magh ik hier Des Cartes wel in volgen / so verr als het tot myn oogmerk dient: 't welk is / om den Leser sleghts te seggen / wat ik door Geesten versta. Te weten / al wat selfstandig is; ende nochtans geen de minste gemeenschap des wesens met een Lichaam heeft. Dus bemerk ik in my selve / dat ik denke / dat ik wil / dat ik let versta: niet een lid van myn Lichaam daar ik dat af hebbe; ende nochtans heb ik dat. Myne gedachten / myn wille ende myn verstand / zyn met ellen noch met duimen niet te meten; noch by ponden niet te wegen: maar myn Lichaam / myn vleesch en been / en myn bloed sal maat en gewicht houden; of het sal niet zyn het gene't is. Geen twee Lichamen kan ik teffens in eene selfde plaats; maar duisenden van lichamen en plaatsen met eene gedachte wel begrijpen: ende op eenen tijd aan God en syne schepselen; aan Hemel en aan Aarde denken. So niet / so kond ik nooit begrijp van't werk der schepping (dat op God en't schepsel tsamen slet) noch van't onderscheid tusschen Aard en Hemel maken. Daarom houd ik my hier aan; dat een Geest ene denkende / en een Lichaam ene uitgestrekte selfstandigheid is.

§. 15. Van't Onderscheid der Geesten staat ons nu ook iets te seggen. Want de Geest des menschen word de Ziel; ende nooit Engel of Duivel genaamd. 't Gebruik der woorden staat ons niet toe te veranderen / of wy sonden malkanderen nooit regt verstaan. Door Engelen betekenen wy

Geesten /

Geesten / die tot geen lichaam geschikt / of bepaald / of daar mede wesentlik vereenigd zijn; gelijk onse Ziel haar eigen Lichaam heeft / waar in en waar door sy in dit leven werkt. Wy moeten dan d' Engelen als denkende selfstandigheden begrijpen; die aan d' eene kant van geen eigen lichaam voorsien / aan d' andere wederom ook met geen lichaam belemmerd zijn. Of dat volmaaktheid of onvolmaaktheid zy / met der menschen Zielen vergeleken / sullen wy hier na eens moeten sien. Nu d' Engelen worden nader in goeden en in quaden onderscheiden: den goeden heeft men den naam van Engelen gelaten; maar de quaden zijn besonderlijker Duivelen genaamd. Van die verscheidene Geesten / en soder meerderhande zijn / staat ons nu eens grondig te ondersoeken: offer zijn / en watse zijn; watse doen konnen / en watse doen.

IL HOOFDSTUK.

De kenniſſe van Ziel en Lichaam leid ons op tot die van God; en desselfs volmaaktheid leert ons, dat hy maar een is.

§. 1. NAdien dat de H. Schrift de Natuur en de Reden voor uit stelt: so wil d' order vereischen / dat wy van 't gene eerst bekend is den aanvang maken. Derhalve laat ons nu sien / wat des Menschen verstand / sonder hulp der H. Schriften / uit de Natuur self vernemen kan. Dat het al geen Lichaam is watmen in de Werreld gewaar word / is genoegsaam openbaar; want het is de Geest die sulx vernemt en begrijpt. Geen Lichaam is bequaam om iets te weten: de Ziel is 't die 't verstaat: en de Ziel is een Geest. Maar weet die ook / offer enig ander Geest is dan sy self? Gewis: nadiense wel bemerkt dat sy uit haar selfs niet is. Een ander heeft haar dan gemaakt; geen Lichaam / maar een Geest. Geen Lichaam / seg ik / kon oorsaak van de Ziele zijn; die veel volmaakter is / en self op 't lichaam en door 't lichaam werkt. Ook bewerkt se (schoon door middel van haar lichaam) druisenden van allerhande lichamen buiten haar eigen; maar nooit quam 'er iet wat zielg voort van 't gene dat maar lichaam is / self door middel van de ziele. Daar by so en kan 't gene lichamelik is niet onbepaald / noch onvergankelik zijn: hoedanig hy noodsakelik wesen moet / van wien de Ziel ontstaat. Want ik self niet en begrijpe / dat mijne ziele kan te niete gaan: maar wel / als geseid / datse sonder uitgestrekte plaats / ongemeten en ongewogen is. Die dan voor al / van wien de Ziel geschapen is; dat is / uit niet gemaakt: also ik ganschy geen stoffe begrijp / daar die uit gemaakt kan zijn: maar wel / datse sonder stoffe / dat is wederom / onlichamelik is.

§. 2. Maar nu merk ik verder / dat de oorsaak mijner Ziele / al noem ik hem Geest / nochtans sulken Geest niet is. Want de mijne is van hem / hy van niemant afgekomen. Mijn geest is / hoewel niet plaatselik; noch tans in wesen so bepaald / dat deselve meer niet is / noch vermagh / dan de Schep-

Schepper heeft gewild. Maar hy self / van geen ding af haangelijk / (want ik God niet anders sins begrijpen kan) word door geen ding bepaalt. Ik noem hem dan maar Geest / om dat ik geen woord in enigerhande tale vind / om hem reght te noemen. Des geef ik hem desen naam / om dat het die van 't allervolmaaktste schepsel is; al is hy de Schepper self / die oneindelijk verschilt van 't gene dat hy heet. Den genen dan / daar 't al van af komt en van af hangt / noem ik in onse tale GOD. En dat doe ik als een Kristen / die de veelheid der Goden niet en kenne / op ene andere wijse dan hy doorgaans Geest genoemd word: welken naam / als geseid / men ook aan veelerhande schepselen geest; maar die van God aan niemant dan aan eenen alleen.

§. 3. Maar so veel als voorder het woord Geest betreft / de gemeenschap van name moet ons hier niet in gedachten brengen / dat die Geesten Gode enigsins gelijk zyn. Geen tijd noch arbeid word mijns oordeels onnutteliker besteed / dan de gene dienen in vergelijkinge der geschapene Geesten met den ongeschapenen verslijt: niet om de uitneemende volmaaktheid des Scheppers uit de schepselen af te meten; maar om te denken / dat desselfs oneindig wesen enige gelijkenisse met het eindig maaksel heeft. De geestelikheid der Godlyke Nature poogtmen ydelik uit die van de Ziele te verstaan / die waarlik niet meer na 't goddelijk gelijkt dan het Lichaam doet: waarin ik waarlik van de filosofen deses en des ouden tijds behoe te verschillen. En daar in schryf ik aan de Godheid veel volstrektelliker de volmaaktheid toe dan sy doen. Want by wien sult gy God vergelyken? ofte wat gelykenisse sult gy hem toepassen? Jes. 40: 18. Seer grovelik word des menschen ziele *divinæ particulâ auræ* een stuxken van Gods geest (so ik het reght verduitsche) van den heidenschen dichter genoemd. Wel is waar dat Paulus / Heidenen toespreekende / uit den heidenschen dichter Aratus meld / dat wy Gods geslaghte zijn. Hand. 17: 28/29. Maar dat doet meer tot het wesen niet / dan 't gene Lukas ook van Adam schryft / dat hy was de soon van God. Luk. 3: 38. Ende wil ik op desen grond op 't duidelikst verklaren / wat het zy / dat de mensch na Godts Beeld geschapen is: tot Gods meerder eere / duidliker verklaringe en nader versekeringe van de leere der gereformeerde kerk. Doch om dat hier te doen / soude my te verre brengen buiten mijn besteck / waaraf ik de palen oorders halve niet versetten magh.

§. 4. Dit is het dan dat ik hier nu seggen wil; Niet dat Gods wesen Geest en Lichaam beide is / of in Denking en Uitstrekkinge bestaat; gelijk Spinosa raast: maar dat hy geen van beiden is. En wanneer ik segge dat d'uitgestrektheid gansch geen eigenschap van God is / om dat sulx tegen de volmaaktheid strijd die hem betaamt: so ontkenne ik echter niet / dat hy een denkend wesen is / om dat in denkinge geen onvolmaaktheid is / by haar selven aangemerkt. Of so my iemant dit betwisten wil: hy sal my echter toestaan / dat een denkend wesen volmaakter dan een Lichaam is. So ik dan / by gebrek van woorden / God niet noemen kan so als hy is; om dat de menschen / Gods innerlijk wesen geensins kennende / nooit op woorden

bedacht waren om dat uit te drukken: so ben ik mede nodelik daar toe gebragt / dat ik / om sijne uitneementheid boven alle schepselen te melden / hem so aanmerke als 't volmaaktste schepsel sich vertoont.

§. 5. Doch het is met een te sien / dat wanneer wy hem een denkend wesen noemen; echter geensins meinen dat hy is het gene een schepsel is dat denkt. Wy begrijpen dus niet wat hy is; maar beter wat hy niet en is / dan oft wy hem by lichaamelike dingen / welker aart in uitgestrektheid rust / betekenden. Waar uit dan ook volgt / dat de naam van Geest in geheel anderen sin op God als op enige schepselen gepast word. Waarom ik / om na behooren van God te spreken / liever dese onderscheidinge van ongeschapen en geschapen Geest vermijden wil; om my selven van alsulke gedachten af te spenen / datter enige de minste gelijkheid tusschen God en enig schepsel zy; also de betekenis en 't gebruik der woorden ons gemeenelik tot sulk een begrijp der saken leid. Bemerkende nochtans / dat de naam van Geest by 't gemeen gebruikt word / niet so seer om uit te drukken wat het is 't gene men daar mede wil betekenen / als wel wat het niet en is / te weten dat het onlichamelijk is: so sie ik mede wel / dat men dan veilig seggen magh / gelijk de Schrifture ook seit / God is een Geest. Want daar uit volgt ten minsten / dat men hem niet lichameliker wijse; maar met den geest, dat is / in dat deel des menschen dat onlichamelik is / na waarheid eert. Joh. 4: 24.

§. 6. Schepsel word dan voorts genaamd / al wat ik meer behalven my / buiten God / die daar van de Schepper heet / bemerken kan. Dat heeft buiten twijffel zijn begin gehad. Ik wil seggen / dat het gene men nog heden in elk besonder schepsel siet / dat het eens begint / en eens weer te niete gaat; het selfde moet ook waar zijn van het algemeen: inwegen dat / gelijker een tijd is dat dit of dat noch niet en is / en een tijd dat het word; ingelijx een tijd geweest is datter niet met allen was. De stoffe daar dit alles uit bestaat en kan niet eenwig zijn. Stemmen dat: so moet men swijgen wanneer de reden word gevraagd / of deselve van eewigheid dus verscheiden als men heden siet / of eenparig is geweest. Want niemant sal ontkennen / dat het wolstrekkelijk volmaakt is het gene van eewigheid is: doch 't gene volmaakt is kan niet verscheiden / maar moet noodsaklik eenparig zijn. Indien dan doit de stoffe daar alles uit ontstaan is / onderscheyden en eenerhande geweest is; wie is de gene die deselve in so veelerhande onderscheiden heeft? Of is dat so van self ontstaan: so moet het zijn geweest / om dat de natuur der Stoffe tot de scheidinge geschikt was. Doch hoe heeft se dan doit / en dat so langen tijd / van eewigheid af ongescheiden konnen zijn? Of was de natuur veranderd / die deselde stoffe / eerst onscheidelik / daar na tot scheiden bragt? wie konde d'oorsaak van alsulke veranderinge zijn? So volgt dan / aan wat zijde men dit alles keert of wend / dat de Stoffe waar uit alle lichaam bestaat / het zy gescheiden of al evenseens gesteld / uit sekere oorsaak ontstaan is die geen oorsaak heeft.

§. 7. Dese / te weten God / d'eenigste zijnde die de stoffe voortbrengen / onderscheiden / en tot verscheidene Lichamen t' samen stellen konde; kan noch-

uvchtans hem self niet onderscheiden noch verdeelen. Want dat verdeeld of verscheiden is / kan / als geseid / niet eewig ; nochte volgens dien almaghtigh / algenoegsaam / en alsó volstrechtelik onafhankelijk zijn. Dat in deelen bestaat / daar van is het een het ander niet : en dat het selfde niet en is / heeft niet al wat het ander heeft / ende heeft noodsakelik iet dat het ander niet en heeft. Want dat nergens in van 't ander verschilt / moet noodsakelik het selfde zijn. 't Is onmogelik dat het de selfde man niet zy dien ik gisteren sagh / ende heden weder sie ; so daar niet het minste is / waar in de gene dien ik nu sie / van den genen die ik gisteren sag / verschilt. Hoe kan ik anders mijnen eigenen vader / soon / of broeder ? hoe kan ik mijn eigen huys kennen als om dattet noch even eens en ter selver plaatse staat / als het van te voren stond ? Nu wil ik dan seggen : dat / soder verscheidenen Goden zijn / geen van allen volmaakt kan zijn / en derhalven ook geen God. Want d' eene moet noodsakelik iets wesen of vermogen / dat d' ander niet en is noch vermagh. Maar die God is / die moet alles in allen zijn. So ik dan al die selfde eigenschappen bemerke / in den genen die de Sonne ende Maan ; als in hem die den Aardkloot / die den Mensche / die het Vee geschapen heeft : so besluit ik / dat het al van eenen Schepper is.

§. 8. Nu van 't Schepsel tot den Schepper wederkeerende: wanneer wy de saken insien na den aart / so als wy die noodsakelik vatten / dat buiten dien geen begrijp daar af te maken is ; so komt ons allereerst de uiterste volmaaktheid voor / die wy denken dat in God is. Neemter 't minste maar af / hy en sal geen God meer zijn. Derhalven is sijne werksamheid ontrent het schepsel door tijd noch plaats te meten noch te onderscheiden. So veel als dan den Tijd betreft / so en is in aansien van den Schepper / de onderhoudinge en regeeringe des Weereldts van de Scheppinge niet verscheiden : want al zijn dat twee verscheidene dingen in ons begrijp ; by God en is dat niet. Sijne werksaamheid is niet / gelijk de onse / door verscheidene werkingen verdeeld / noch door tusschenposingen gebroken : maar een. Het Schepsel heeft den tijd van doen / om te worden en om te duren. Terwijl het word / is de tijd voorby dat het niet en was : en moet de tijd noch komen dat het duren sal. Maar by God en is geen onderscheid van tijd : waarom niet ? om dat de tijd het Schepsel meet ; maar dat de Schepper onmetelik is. Daarom ook de Schrift / hoewel dikmaals menschelik van God spreekende / getuigt / dat een dagh by hem als duisend jaren is, en duisend jaar gelijk een dagh. Psal. 90: 4. 2 Pet. 3: 8. Gemerkt dan / dat al wat God doet / maar een enkele dadigheid is / so veel hem aangaat ; al is 't dat wy d'uitwerkingen daar van op onse wijse / die uit onvolmaaktheid spruit / na de verscheidenheid der werken dus verdeelen : so moetmen besluiten / dat hy in de onderhoudinge en regeeringe des Weereldts / so wel als in de scheppinge alleen / en sonder metgeselle is.

§. 9. Met de plaats is 't even eens gelegen : God en word daar door niet meer gemeten noch bepaald dan door den tijd. Die Hemel en Aarde vervult, die over al na by is / die so kraghtig is van verre als van na by ; ge-

lijk de Schrift uitdrukkelik getuigt / Jer. 23: 23/ 24. en de reden self ten klaarste leert: Hemel / Helle / Zee en Land / het is hem alles even na. Psal. 139: 7/ 10. Die in den Hemel woont / en op der Aarde tot in 't diepst van 's menschen herte siet; Psal. 33: 13/ 14/ 15. wat plaats / wat schepsel isser / dat voor sijne voorsienigheid verborgen sy? Al spreekt de Schrift eenvoudig so/ om des gemeenen mans wille; daarom is den inhoud van haar seggen buiten waarheid niet. Want de grofste gedachten dienen van God hebben kan / sonder hem een lichaam toe te schrijven / op sulken wisse verklaard; laten echter geensins toe / gelijkmen hier aan siet / datter plaats of schepsel in de weereld sy / daar hy self niet by is: so dat het over al de selfde God moet zijn / die 't al geschapen heeft en 't al regeert.

§. 10. Men magh ook niet denken / dat hy sich meer met den Hemel dan met de Aarde bemoeit; om daar uit twee Goden / den eenen 's Hemels den anderen der Aarde te versinnen. Want dat gevoelen ligt op dien valschen grond / dat den Hemel van onverderfeliken aart / en volmaakter dan de Aarde sy. De schrift / die dat schijnt te seggen / en seit het echter niet. Want dat hem den Hemel tot sijnen Troon word toegeschreven / gelijk sich ook de Schrift self na ons voegt met spreken: Psal. 103: 19. en 115: 3. Jes. 66: 1. sy geest daar nevens klaarlijk te verstaan / dat suk maar eene manier van spreken is; en dat hem eigentlik d'Aarde so na is als den Hemel self. Suk blijkt uit dien / dat hy ter selfder plaatsen / daar hy den Hemel sijnen Troon, en d'Aarde sijne voetbank noemt; ja met die woorden self / te kennen geeft / dat hy eigentlik nergens in 't besonder woont. Want so de Hemelen, ja de Hemel der Hemelen hem niet begrijpen, gelijk het Salomon uitdrukkelik verklaart: 1 Kon. 8: 27. 2 Kron. 6: 18. so moetmen seggen dat hy al so wel op Aarden / en also niet verr' en is van enen iegeliken van ons. Hand. 17: 17.

§. 11. Beschouw my toch den Hemel eens: wat ver schilt die / God aangaande / ende in sijne eigene nature van der Aarde? Tynse niet alle beide sijner handen werk? is hy niet so na aan 't eene als aan 't ander? Maar wat is den Hemel / dat die beter sy dan d'Aarde? Is het om de schoonheid van 't gesicht? Waarlik komt'et ons so voor: Als ik den Hemel aanbe, seit David / het werk uwer vingeren, de Maan ende Sterren die gy bereid hebt. Psal. 8: 4. De Heidenen hebben 't mede so begrepen / dat God tot dien einde *os homini sublime dedit*, den menschе met het gelight opwaarts geschapen heeft: om niet alleenlik op de Aarde / maar met eenen verre van sich af / en na den Hemel op te sien. Doch niettemin word d'Aarde in de H. Schriften self also wel / en vermits de nabyheyd noch meer dan den Hemel / tot stoffe van des Scheppers lof gemeld. Men hore God self tot Job daar af spreken. Job 38. 39. 40. en 41. capp. en David in den 65. 104. 107. en 148. Psalm.

§. 12. En waarlik is 't ook so. Men heeft Aristoteles niet te geloven / die sonder bewys geleerd heeft / dat de Hemelen van beter stoffe waren dan de Aarde: ende hebben alle d'ouden aan desen steen gestoten / wanende dat

al

al wat hemelsch is volmaakter zy dan 't gene aardsch is. Wat dede hen sulx geloven? dat de mensche naby niet en vind / dat soekt hy om verre: siendedichte by so veel veranderlijks en onvolmaakter dingen op der Aarde; so denkt hy dat de volmaaktheid / die hem hier ontbreekt / in den Hemel is / dien hy om de verdte so naauw niet beschouwen kan. 't Is mede door de swakheid van het menschelyk begrijp / datmen 't gebrek des eenen schepsels door het ander soekt te vullen; en also volmaakter nature versint / om de gene die so volmaakt niet is te helpen. Dies is het denmenschе gereeder geweest den Hemel de voogdy der Aarde toe te schrijven / dan den Schepper van die beiden. D'oude griekssche en latijnsche Dichters hebben dus den Hemel tot den eersten God gemaakt; en de Natuurkundigen selve gemeind / dat de Lichten aan den Hemel in der menschen handelingen op der Aarde werksaam zijn.

§. 13. Maar sy sien den Hemel als een schoon verwelfsel aan / en d'Aarde als een vlak / dat rondom daar van besloten is. Doch dat en is waarlik niet dan blotelijk in ons gesight. Want d'Aarde is niet platt / maar rond: en wat den Hemel is / dat en weetmen niet; schoon die van den gemeenen trant stoutelik beweeren willen / dat den Hemel rond is. Insgelijx is dat nu by sekere onderbindinge bekend / dat de hemelsche lichamen also wel als d'aardsche der verandering onderworpen zijn; en self door die verandering die in hunne deelen / gelyker wijs als hier op Aarde / geschied / in hun wesen blijven staan. Ons moet dan ook dat schoon gesight van 's Hemels lichten niet misleiden / als offe in hen self volmaakter wesen hadden dan den Aardkloot heeft. Want het buiten twijfel is / dat de Maan en andere Sterren / die den Hemel ommelopen / in hen selve dicht en duister; en alleenlik van de Sonne door den weerschijn dus verlicht zijn / datse t'onswaarts sulken schijnsel geven. So derhalben mogelijk ware / dat wy eens op een derselven stonden: d'Aardkloot soude ons / van de Maan af gesien / mede als een grote Maan; en van de Son af als eene van de Sterren schijnen.

§. 14. Nader komende so vraag ik noch / wat meintmen dat den Hemel is? Niet anders dan eene schikkinge van 's Weereldts grootste deelen na ons kleen begrijp. Jemand door 't kanaal tusschen Engeland en Vrankrijk varende / sal seggen / so hy west aangaat / dat Engeland aan stuurboord / Vrankrijk aan bakboord leit: maar set hy 't oostwaart aan / so sal hy Engeland aan bakboord / en Vrankrijk aan stuurboord hebben. Niet veel anders isset dat wy de Son aan den Hemel sien: die na de natuur te merken in 't middelpunt / isset niet van de Weereld: nunmers van dit vak / daar in sich d'Aardkloot mede bevind / te stellen is. So iemand sich aldaar bevonde / of in de Maan: het is seker dat hy desen Aardkloot / dien wy als een hoofddeel van den Hemel onderscheiden even eens als van hier de Son en Maan / aan den Hemel souden sien. 't Schijnt ons toe / dat de schepen / diemen verr' in Zee; bergen of gebouwen / diemen aan d'oversijde dicht aan de kimmen siet / aan 's Weereldts eind / en als van den Hemel besloten zijn. Want verder heuen sietmen land noch zee; dan niet als lucht: het vertoont sich al op

eene ys / sonder datter 't minst oog de minste scheidinge aan bemerkt. Maar komt ons nader: men bevind / dat het gene ons in eenen kring en gelijken afstand scheen te staan / so verre van malkander is; dat dikmaals 't voorste tienmaal nader was aan ons / dan aan't achterste dat ons eerst al even na toescheen. Dus is het seherlijk gemeten / dat de Son ten minsten twintigmaal so verre van ons af is als de Maan en dat andere Sterren duisendmaal verder af zijn dan de Son. Nochtans kan't niet anders wesen / door de nature van 't gesight / of sy moeten ons toeschijnen dat se alle even eens als in een verwelfsel staan / gelijk als lampen rondom heen evendrachtig opgehangen.

§. 15. So en was het dan gansch niet van node / dat de Godheid sich in tween scheidde; invoegen dat het alleropperst wesen als't volmaaktste in den Hemel heerschte / en een ander min volmaakt sich met d'Aarde behielpe: nademaal wy sien / dat Hemel en Aarde sleghts onderscheidingen van menschen zijn / na derselver begrijp en gedenk; en dat den Hemel anders niet en is dan dat geheele ruim des Weerelds / daar wy self op der Aarde van omringd zijn / en d'Aarde self een deel van is; doch aangemerkt / so als 't sich hier op Aarden aan ons gesight vertoont. En 't is waar / als geseid is / dat sich de H. Schrift self in desen / gelijk in andere dingen / na onse tale schikt. Gesteld / dat den Hemel als boven ons / so als 't oge dat begrijpt / daar door weerdiger plaats geacht moet zijn / waar toemen over al de hoogste kiest: so past het ook / menschlijker wyse (gelijk de Schrift gewoon is) van God te spreken / datmen hem als den hoogsten in eere / ook den Hemel als de hoogste plaats ten opperhoninglijken zetel gebe. Maar te meinen / datter waarlik sulken onderscheid in de plaatsen of de saken selve zy / dat is so veel als niet verstaan wat de Hemel of de Aarde is.

§. 16. Gelijk sulx dan niet eigentlijk van God te verstaan is: also magh men ook niet denken / dat iets in den Hemel of op Aarde voor sijne sorg en opsight te geringe zy. *Prætor minima non curat*; de Schout moeit sich met geen kleinigheden: daar zijn mindere voor / dien sulx bevolen is. Maar die dit op den allerhoogsten Heghter passen / meinen al wederom / gelijk sluis geseid is / dat God, t'eenemaal is gelyk als sy. Ik ben, seid hy / God, en geen mensche. Hos. 11: 9. Hebt gy, seit Job / vleeschelike oogen? Siet gy gelijk een mensche siet? Job. 10: 4. Voert hier bypelik by / dat wy de regte kenmerk niet en sijn van't gene volmaakt is of niet en is. Want geen ding is volmaakt gelijk God is / die niet meer worden kan dan hy is: alles is volmaakt in sijnen aart / het zy groot of klein / so als het God geschapen heeft. De Mier is so volmaakten dier als d'Olifant / al en isse so groot niet. Men siet door een vergroot glas de selfs aller sijnste delen / so wel in order geschikt als de grofste van den Olifant. Is een grof-smid volmaakter konstenaar dan een goud of silversmid / om dat hy groter stukken werkt? Voorder isser niets ter weereld so gering / dat sonder God ontstaan kan / volgens dien ook niet bestaan. Want hoe minder wesen 't heeft / so den mensche dunkt / des te groter kraght moet hy hebben die dat swakste wesen onderhoud.

§. 17. Niet om de kleinheid sleghs / (moght iemand nader seggen) maar om

om d'onweerdigheid der aldervuilste dingen / past het beter dat deselve van geringer Goden / dan den grootsten God gehavend werden. Maar die sulke gedachten heeft moet meinen / dat de Geneeskunst geringer dan 't kleermakers of schoenlappers handwerk is: om dat gene somtijds op des menschen afgang en vuiligheid moet sien / om te oordeelen wat siekte dat hy heeft en dat sich dese met alsulke dingen niet bemoeit. Sulk onderscheid is niet in aansien van God / noch in de Nature self; maar alleenlik in ons oordeel te sien. Want dat schikt sich na 't gebruik dat wy van de saken hebben; en besonderlik 't lichaam betreffende / na dat wy het scheidelik van deselve worden aangedaan. 't Gene somwijlen den eenen lelik stinkt / het kan zijn dat het den anderen lieflijk riekt; dat den tenen seer wel smaakt daar een ander vies af is; dat d'een vermaakt is met een geluid / dat den anderen verdrietig valt: en so van d'andere sinnen mede / welker beweegingen de mensch in sijn oordeel ontrent de natuur der saaken maar te veel en volgt. Hierom is't dat d'Hebreën oyo *ta-am* smaak noemen't goedbedunken dat de mensch van allerhande saken heeft. Eindelik heeft ons d'onderbindinge door behulp der vergrootglasen geleerd / dat de verrotte lichamen self in een oneindig getal van allerkleinste beestjes bestaan; welker geen nochtans buiten 't oog en de kracht des algemeenen Scheppers is. Wy besluiten dan / datter geene plaats ter weereld / noch geen ding waar ter plaatse dat het wesen magh / hoe gering of hoe vuil in onsen ogen; ander enig ander bestuur dan Gods des algemeinen Scheppers is: en datter volgens dien geen meer Goden noch bestierders van de Weereld zijn dan een.

III. HOOFDSTUK.

Derhalven isser gantsch geen reden om te denken, datter enige *Dæmones*, Halfgoden of Ondergoden zijn.

§. 1. TOt dus verre bewesen zijnde / datter geen meer Goden noch bestierders zijn dan een: so moetmen verder ondersoeken / offer sulke *Semidei*, dat is Halfgoden, zijn / die de Grieken DAIMONAS noemden; van welken in het I. Boek II. Hoofdst. §. 14/23. verhaald is. De Zemeens en Mabujas der Amerikaanen komen / als A. §. 9/11--14/17. gemeld is / met deselsden over een. Al en hebb'ik hunne redenen hier voor om kortheids wille niet verhaald / gelijk ik 't nu daarom ook niet sal doen: so magh nochtans de Leser lichtelik bemerken / waar sulk gewasen uit ontstaat. Want het blijkt uit het gene reeds II. §. 4/5/7. is aangemerkt / dat de Heidenen / de volmaaktheid van het godlik wesen niet wel beseffende / nadien sy 't al te menschelik begrijpen: daar door tot die gedachten vervallen zijn / dat God Dæmones, dat is / sulke Geesten als Strijdhouders en Middelaars behoeft / die't bewind van 's Weereld algemeen bestuur onder sich verdeelen. En dese moesten / sose meinen / Geesten / dat is van volmaakter we-

sen

sen zijn / dan de lichamen ; die 't verstand niet hebben dat tot regeringe van noden is. Daar by bedenkende / dat den Opperhemel / als 't eelste deel des gansche wijden Weerelds / allerbest tot eene woonstede van God den Albestuurder paste ; en d' Onderhemel van de Sonne / Maan en Sterren voorsien / den Aardkloot van Menschen meest bewoond is : so docht hem dat de Lucht / die tusschen beiden is / mede niet sonder inwoonders moest zijn ; welke sy dan meinden dat de Dæmones waren. Dit so van geleerden selfs verstonden / magh men denken dat het volk te gereeder heeft geloofd : bemerkende verscheidene onvoorsiene werkingen ; sonder lichaam te sien / waar uit die konde voortgekomen zijn.

§ 2. D' Ideen van Plato en d' Intelligentien van Aristoteles / so als ik in 't begin des 1. Boeks. II. §. 5. van deselven aangetekend hebbe / quamen mede uit den selfden hoek. Want dat deelen van 't Goddelik bestuur / de bestendige loop / het licht en de kracht der hemelscher schepselen / dede Aristoteles geloven dat het godheden waren die dese lichamen besielden : daar de Jode Maimonides mede een groot stuk weegs na toe loopt / 1. B. XII. en Mahomet niet verre van daan blijft : en Origines / hoewel een kristen / 't oor toe leent. 1. B. XV. §. 10. Wederom Plato Gods besluiten menschelik beseffende / begreep de denkbeelden in hem als verscheiden / om dat d' afdruksels verscheiden zijn : even eens als een konstenaar verscheidene beelden schetst / om 'er andere na te maken. Siet daar alle de redenen / waarom de wijsen deser weereld / buiten schrift of openbaringe / al van ouds af dachten datter Geesten waren : sose niet met een door een schemerlicht / hen metter tijd door de reten van Gods tempeldeur bestralende / sints dat de Joden met den Bybel onder 't Heidendom verspreid waren / zijn versterkt geweest.

§. 3. Eens toegestaan datter Ondergoden zijn / so heeftmen die wel haast voor Middelaars genomen tusschen d' Oppergoden en den Mensch : insonderheid diemen acht half God half Mensch te zijn / ende also in hunne eigene nature beiden even na. Sulk gevoelen lang voor 't Kristendom geweest / is derhalven uit gerughten van Gods openbaringe in den vleesche niet ontstaan. Het heeft oók gansch geen gemeenschap mede / dan alleenlik in den klank : also half God geen God / en half Mensch geen Mensch kan zijn ; en also geensins beidegaar in een. Gods volmaaktheid lyd niet dat iet half kan wesen 't gene hy is ; dewijle 't onderscheid tusschen God en Mensch oneindig is. Men siet ondertusschen / dat het vereeren der Mabujas en der Dæmons hier uit is ontstaan. Den grootsten God of Goden om geen kleinigheden quansups moeyelik te vallen / so moesten dese kleine Goden / dese Middelaars al den aanloop hebben. De Roomsgesinden stellen hunne Heiligen in deselfde plaats : andere namen / maar al een en 't selve doen.

§. 4. Noch 't een noch 't ander heeft weerlegginge van node. Want het gene verschil van Gods volmaaktheid / en 't oneindig onderscheid tusschen hem en 't schepsel is geleerd / stoot het al om verre. Geene Intelligentien derhalven / geen Ideen, geen Dæmones, geen Semideï : Een God alleen is 't all in al. Derhalven valt hier niets te middelen voor de genen die Gode niet even-

evengelijk / die merkelijk minder en dienvolgens sijne eigene schepselen zijn; die self van hem af hangen / in hun werken en bestaan. Twee dingen zijnder echter / die ik wel wat nader onderzoeken wil: de Plaats die men voor dese Middelgeesten open houd / en't Bewind datmen hen in dese weereld geeft.

§. 5. Het heeft ten eersten geenen grond / datmen Geesten versint om plaats te vullen: en dat daarom de Lucht of den Onderhemel / ledig van lichamen zijnde / moeste vol van Geesten zijn. Even eens / of de Lucht of Hemel self niet lichaams genoegh / en alleenlijk plaatsen waren: of dat de Geesten plaats / op die wijse als een lichaam behoef den. Sy verstaan den aart eens Lichaams noch der Geesten niet / noch der plaatsen / die so spreken. Sy versinnen ook niet wel / hoe groot dat de Weereld is: en het blijkt uit sulken sleghte redenkavelinge / dat dese Filosofen in de Wiskonst onervaren zijn. Want die soude hen anders leeren / dat de Lucht / die desen Aardkloot omringt / niets te beduiden heeft by dat onmetelijk ruim / waar in de Sonne / Maan en Sterren zijn: en dat elk van dien (dit sullen self de Natuurkundigen seggen) sulken lucht om sich heen heeft; dien sy dan al so wel als den onsen van Geesten / als inwoonders / behoorden te voorsien. Volgens de kleinste meetinge by wiskonstigen bekend (want om dat hier uit te rekenen vereischt den inhoud van mijn schrijven niet) so word van der Aarden tot de Maan ('t uitterste dat dese Lucht sich strekt) ruim 50000 duitsche mijlen gemeten: maar van de Mane tot de Son wel twintigmaal so veel. Moet al die ruimte dan ook van geen geesten voorsien zijn / so het de eerste wesen moet? En waar salmen't volk van daan halen / dat de plaats tusschen de Son en d'andere Planeten / die noch veel grooter is; en van Saturnus den uitersten Planeet / tot de vaste Sterren toe / die nauwelijx te weten is / bewonen sal? Siet so weinigh wetense / die meinen datse plaats voor Geesten weten / en daar uit besluiten datser zijn.

§. 6. Maar dan tonense met een / datse de natuur der Geesten niet verstaan. Geen Lichaam isser sonder plaats: ende is dat so verre waar't gene van ouds gesegd is; *Quod nusquam est, non est*, Dat nergens is, dat is niet. Maar van enen Geest word niet eigentlijk gevraagd waar hy is, maar waar hy werkt. D'ouden hadden dat al mede enigsins gevatt / wanneer se seiden: *Animam non esse ubi animat, sed ubi amat*, Dat de Ziele niet en is daarse leeft, maar daarse lieft. Plaats en kannen niet versinnen sonder ruimte: noch die ruimte sonder palen / hoe verre datse strekt / klein of groot; na dat het lichaam groot of klein is / dat die plaats beslaat. Elke plaats is dan van 't gene dat daar in geplaatst is so genaamd; of (om den ongeletterden wat meer te ontmoeten) na't gene datmen daar in plaatsen wil. Neemt dat iemant een huis wil timmeren / of enen tuin aanleggen; daar moet plaats toe zijn: hy siet hoe veel ruimte dat hy heeft / daar na maakt hy sijn beslek: of hy maakt dat eerst / en neemt dan so veel plaats als dat vereischt. Maar of hy meinde verscheidene vertrekken daar in te maken / om Geesten te huisvesten; in't eene 10. in't ander 100. in't derde 100: meint hy dat

het laatſte ſo veel ruimer ſoude moeten weſen als 1000. meer dan 10. of 100. is? Beeſt hy dat ſich anders de Geeſten niet en ſouden keeren noch wenden konnen / ſoſe te naauw moghten gehuiſd zijn? Die dat denkt / die moet ook denken dat een Geeſt een Lichaam is.

§. 7. Onſe kriſten leeraars meinen ſich wel uitgeſlooſ'd te hebben / met dit onderſcheid te ſtellen: dat een Lichaam in ene plaats is *circumſcriptivè*, dat is / omſchryvender wyſe; een Geeſt *definitivè*, bepalender wyſe, maar God ſelf *repletivè* vervullender wyſe. Doch die wyſe van ſpreken verwert de ſaken dieſe onderſcheiden wil. Want een Lichaam ſelf / ende ook anders niet dan een Lichaam / op alle die dzie wijſen in ſekere plaats moet zijn: God noch Geeſt op geen van dzie. De ſaak is klaar. Eerſt ſo veel het Lichaam aangaat: dat het tot ſekere plaatſe bepaald is / daar het is en elders niet: dat het met die plaats omſchreven is; ſo veel plaats beſlaande als 't dan is / niet meer noch min: en wat is klaarder als dit / dat elk Lichaam ſijne plaats vervult? Zo gy van God / in aanſien van de plaats wat ſeggen wilt / ſegt dat hy Hemel en Aarde vervult. Want dat ſeit de Schrift Jer. 23: 24. Doch hoe ſulx te verſtaan / verklaren onſe Filoſofen beſt: wanneer ſe ſeggen / dat God in geen ſekere plaats bepaald / of ingeſloten / en van ene andere uitgeſloten; maar over al even na tegenwoordig is / niet door uitſtrekkinge ſijns weſens / (want dan ware't lichamelik) maar door algemeene werkſaamheid.

§. 8. Van de Geeſten moet ik nu wat nader ſpreken. Een geſchapen Geeſt en heeft geen plaats / dan ſo verr hy op een lichaam werkt / dat op ſulken plaats is: datmen dan met eenen om die reden noemt de plaats van ſulken Geeſt. De gewone plaats van 's menſchen Ziel ſal in dien ſin ſijn lichaam zijn: want daar in werkt ſe meeſt. Maar denkt ſe aan perſonen / of aan ſaken die op andere plaatſen zijn / verr of na: ſo is daar ook door ſo veel haar plaats. En ſy kan met gedachten van andere dingen buiten 't Lichaam ſo ſeer ingenomen zijn; datſe hoort noch ſiet / noch in 't Lichaam niet en werkt; het welk de Schrift verrukkinge van ſinnen noemt. Hand. 10: 10. En Paulus ſelve twyfelt of ſijn Geeſt niet buiten 't lichaam was / wanneer hy ſich in 't Paradijs bevond: 2 Kor. 12: 3. een bewijs / dat het hem niet ongelooflik docht / indien't ſo moghte geweeſt zijn. So ik dan aan de grootheid deſer ſtad / na den ombang harer veſten denke / ſo heeft mijne ziele ſo veel plaats als de ſtad beſlaat: denk ik met een aan Londen en Parijs / om die t'ſamen te vergelijken; ſo is mijne Ziel in dzie ſteden teffens / die ſo veel mijlen van malkander ſtaan. Maar met mijn Lichaam kond ik maar op eenen tijd in een van dzieen zijn. Wil ik nu noch meer doen: ſo veel als de Ziel betreft; die ſal de grootte van den ganſchen Aardkloot met eene gedachte bevatten; ſy ſal tot aan de Son en aan de Sterren klimmen: daar is dan de Ziel / ſo veel plaats beſlaatſe dan: indiemmen ſo wel ſpreken magh. Daar tegen ſullen duiſenden van Zielen in een klein plaatsje zijn; gelijk de gene die den grooten koning William / binnen ſcheeps boort beſloten / om over zee te varen / aldaar met volle genegentheid hunder gedachten geſel-

ſchap

schap hielden; of gelijk veeler menschen gedachten op een selfde plaats of sake die aldaar geplaatst is t samenstemmen. Onnodig derhalven datter Geesten zijn / om de ledige plaats te vullen: een Geest kon dat wel doen; en vele teffens in de kleinste plaats noch ruimte laten. Doch wanneer het tot eenen komt: God self is een; en so volmaakt / dat hy (als geseid) alles in allen vervult.

§. 9. Met het bestier des Weereldts moet het eben eens gesteld zijn. Die het al gemaakt heeft / en daar door alleen de Heer van alles is / heeft alleen het reght en de maght om het al te regeeren. Genomen dat hy aan anderen / dat is aan enige sijner edelste schepselen / dat reght al geest / door hen in 't bewind van 't een of ander deel te stellen: so en geeft hy doch daar toe 't vermogen niet; om dat hy niet en kan. Want hy aan sijn eigen schepsel niet kan geven 't gene hy selfs is / en dat het geen schepsel zy. Maar het kan geen schepsel zijn 't gene de Natuur / self in 't allerminste deel / bestuurt; te weten om die te maken anders alsse is. Om my wel te verstaan: so en hoort my niemant lochenen / dat de Mensch / als een Ondergod op Aarde / dese aardsche schepselen regeert; ende is van den Schepper self daar toe gesteld. Gen. 1: 26 / 28. en 2: 15. en 9: 2. Psal. 8: 7 / 8 / 9. Maar sulk ene regeeringe magh men niet reght dienstbaar noemen. Want de Mensche kan verder niet doen dan de Natuur hem geest; daar hy 't minste niet aan de anderen / noch een sijner eigene hairen witt of s'wart kan maken. Matt. 5: 36. en 6: 27. Self sal hy aan 't geringste vogelken geen voedsel / noch aan de leliën des velds enigen wasdom geven konnen; maar alleenlik de middelen toe dienen / so de Hemel hem die geest. In 't I Boek IV. §. 2 / 3. is daar af al iet geseid / daar ik my in desen na vereisch der sake / toe gedrage. So dat het hier op aan komt: de Natuur self te bewerken / niet als Dienaars maar als Meesters der Nature / dat en staat by niemant dan by God alleen.

§. 10. Want neemt eens / dat hy 't meesterschap over 't een of ander deel des Weereldts aan anderen verlaten wil: wien sal hy daar toe vinden die sijn schepsel niet en is? Want meer Scheppers / of allereerste oorsaken / dan een / dat is meer als een God / gelijk geseid is / kan onmogelik niet zijn. Neemter ook noch by / (schoon 't niet wesen kan) dat enige Schepselen / heerlijker dan andere / als mindere Goden dat werk maghtig zijn: wat reden heeft de Allerhoogste God / om hen dat bewind te geven? Ist om dat hy 't werk alleen niet af kan? Hoe heeft hy 't dan alleen gemaakt? Die 't al in wesen braght dat te voren niet en was / is sachts ook bequaam om het te onderhouden en besturen nu het is. Of vreest men dat het hem te seer verroejen sonde / so hy alles door hem self alleen besorgen moghte? Die so spreken / moeten meinen dat God t'eenemaal is gelijk als sy. Psal. 50: 21. Was hy niet moede van maken / so word hy 't noch veel minder van 't bestuur. Moest hem 't scheppen der Natuur enige de minste moeyelikheid aanbrengen; waarom bleef hy niet alleen? wat onvolmaaktheid was 't in d'uiterste volmaaktheid / die deselve noodsaakte tot een werk / dat den minsten hinder brengen konde aan de volstrekte geluksaligheid? Blinde Heidenen; En weet

gy niet? en hebt gy niet gehoord, dat de eenige God de HEERE, de Schepper van de einden der Aarde, noch moede noch matt en word? Jes. 40: 28.

§. 11. Maar hoe soudense ontrent Gods onbegrijpelijk wesen sich so byster niet vergrijpen / nadien datse de natuur van hem geschapen noch niet eens verstaan? Want het is ganssch niet op sijn Filosoofs / immers niet wisskonstig uitgevonden / dat men sulke ongelijke deeling van 't bestuur des Werelds onder so gelijke Goden heeft gemaakt. Byy geen andere Heidenen is dat duidelijker dan by de Indianen en oude Persianen te sien. l. 25. VII. §. 6/7/8. Van dzie Goden eener felsde orde sal d'een de Zielen uit deelen / d'ander de behoeften deses levens versorgen / en de derde den Doodbestellen. Isser dan niet meer te doen? Wie regeert nu d'andere menschen / dieder honderdmaal meer in de weereld zijn / dan de genen die van Permiseers geboden weten? Hoe komt / dat seven ebenwaardige Ondergoden of Dienaars van den Oppergod so ongelijken bewind ontvangen hebben / en die 26. mindere Goden desgelijx? Hoe veel gaan de Menschen 't Vee en de Wateren te boven? Die de maght oder de Bomen / Vrughten en Kruiden heeft / schoon minder van waarde dan Mensch of Beest: overtreft nochtans te merkelijk den genen die niet als op de vuiligheid past; hoedanig slagh van menschen men hier t'Amsterdam Ophoxters noemt / of met de vuilnis-karr of schuit voorsiet. Nochtans zijn Espendaar en Arendaar sulke Goden by de Persianen. Insgelijx is de Mane / wiskonstig gemeten / het ses duisenste deel der Sonne niet / schoon het ons door de naabyheid toeschijnt / dat se ruim so groot is als de Son Wat isser voorts / dat de Goden van Water en van Vuur voor den genen zijn gestelt / die de Maan regeert? waarom dese en die 't Vee bestuurt voor den genen die voor der Menschen Zielen sorgt? En so van alle d'anderen? Waar uit men klaarlik siet / dat die menschen alles na hun oog en onverstand begrepen hebben / om sodanige Ondergoden aan te stellen / als het hen herst goed gedacht.

§. 12. Maar wat hebbense toch / als 't al tot hen self komt / met alsulke Dæmones te doen? Want nuitsdien datse een deel goed en een deel quaad zijn; ja der quaden / na hun meerste gevoelen noch wel 't grootste getal: wat heeft toch d'arme mensch aan sulke Middelaars? Want so de genen die sy om hunder quaadheid wille eeren / in sich selve sodanig zijn: moet sulx niet den Oppergod (of seg sleghs op sijn heidens Goden) meer vergrammen / als versoenen / dat der boosheid sijnder minderen meer eere geschied dan men hem voor sijne goedheid doet? Daar beneffens / neemt dat die bose geesten door der menschen dienst en giften zijn te vrede gestelt; staan die nu so wel by den Oppergod / dat hunne voorspraak ietwes by hem gelden sal? Of heeft hy 't bestuur des Weerelds so glad aan hen overgegeven / dat hy niet met al te seggen heeft; en de Daimones, de Zemeens en Mabujas 't zijn / op welkers genade dat de mensche leven moet? Wederom: so dese Middelgeesten niet quaad van aart / maar alleenlik om der menschen sonden wille op hen so vergramd zijn / dat men se met offerhande versoenen moet: hoe zijn de goede Daimones dan goed / die sich om de sonde niet vertoornen / om

om den menſch daar over enig leed te doen? of hoe konnen d'anderen weder-om in ſich ſelve goed / en alleenlik op den ſondaar quaad zijn: nadien ſy (na der Heidenen voorgeven in gezuik) met de vuilſte en gruwelikſte offer-hande / die ſonder d'allerſwaarſte ſonde niet geſchieden konnen / ſo gaar-ne gedient zijn? Hy en haat de ſonde niet / die door ſonde verſoend wil zijn.

IV. HOOFDSTUK.

Datter nochtans Geeſten zijn, blykt voor eerſt aan 's Menſchen Ziel; en dat die onſterflik is.

§. 1. Al is 't ſchoon datter maar een God kan zyn / ſo lochenen wy nochtans daar mede niet datter Geeſten zijn. Want het is al-reeds getoond / dat God dien naam heeft door vergelijkinge met de Geeſten dieder zyn. II. §. 2. En ſodanig is de Geeſt des menſchen die in hem is, gelijk Paulus onſe ziele noemt. 1 Kor. 2: 11. Maar wanneer wy ſeggen dat God onlichamelik is / ſo en moetmen geenſins meinen dat hy is gelijk de Ziel. Al 't gene daar ooit ons verſtand op denkt / word niet eerſt in Geeſt en Lichaam; maar in God en ſijne Werken onderſcheiden. Die werken worden dan bevon-den tweederlep te zijn / van geeſtelikken of lichamelikken aart. Nu is lichtelik te vatten / dat de Ziel / of ſoder enig ander Geeſt is / onder 't geſchapene be-horende / den Schepper nergens in gelijk kan zijn ſo veel het weſen betreft. Want anders is 't genoegſaam kenmelik / dat dingen van een ſeer verſcheiden weſen na malkanderen gelijken konnen: ſo als een houten beeld eenen leven-digen menſche gelijkt; waarin niet de minſte gemeenſchap des weſens / maar alleenlik der gedaante is. Doch hoe ongelijk dat ook den aard der geſchape-ne dingen zy: ſo komen Geeſt en Lichamen echter daar in t'ſamen over een / dat het een ſo wel als 't ander van God geſchapen / in ſijn weſen bepaald en af hankelik is. In God / al word hy mede Geeſt genaamd / heeft geen van de-ſen allen de minſte plaats.

§. 2. Onder tuſſchen ſietmen wel / ſomen wil bewijſen datter Geeſten / dat is / onlichamelike dingen van God geſchapen zijn; dat het niet en is om dat hy ſich / ſo veel als ſijn weſen betreft / in ſijne ſchepſelen uitbeelden wilde: alſo dat 't eenemaal onuitbeeldelik is. Maar het bewijs moet van d'onderwindinge komen / die wy hebben van ons ſelf of van 't dat buiten ons beſtaat. Doch d'onlichamelikheid van onſen Geeſt / dat is onſe Ziele / is ſo klaar niet ter wijſe noch in 't lichaam is; als wanneermen magh verne-men / datſe buiten 't lichaam kan beſtaan. So dat het eigentlik op d'on-ſterflikheid der Zielen aan komt: gemerkt dat de werkingen / diemen den Geeſten toeſchrijft / deſelve verbeelden als buiten 't lichaam zijnde; dat is / als Geeſten die ſonder lichaam zijn. Derhalven is de vraag: eerſt / of de Zielen der menſchen / wanneer de Lichamen door den dood vernietigd

zijn / als noch op sich self bestaan; en dan / offer andere Geesten zijn / die men Engelen noemt / welke nooit eigene Lichamen gehad hebben; ende nochtans niet alleenlik op een geestlik wesen / maar ook op 't lichamelik werk saam zijn? In dit hoofdstuk laat ons van des menschen Ziele spreken.

§. 3. Sulx magh nu tweesins bewesen worden: uit den aart der Ziele / die sodanig is dat se buiten 't lichaam kan bestaan; en uit d'onderwindinge van Zielen die men noch vernomen heeft / na dat se uit de lichamen gescheiden waren. Het eerste doet sich aan ons blijken / door dien de Ziel uit geener hande stof is t'saam gesteld / die wederom gescheiden of vernietigd word. Om 't welk wel te verstaan moetmen weten / dat al wat lichamelik is / aan plaatselike beweginge / in sijn geheel of in sijne deelen onderhevig is. Ik segge plaatselik: niet dat ik van andere beweginge weet; maar om dat eenigen sulk onderscheid maken. De hemelsche lichamen / gelijk de Sterren / sien wy gedurig en even draghtig van plaats veranderen. De lichamen van Menschen en Beesten bewegen sich veelsins op der Aarde / en der visschen in de Zee. 't Gene door konst van menschen tot hun gebruik gemaakt is / dat heeft door een deel buiten beweginge geen gebruik. Maar al wat sich op die wijse beweegt dat slijt: het gereedschap word af gebesigd; een schip slijt af met varen; een last beest word door arbeid afgesloofd; eens menschen lichaam word door werk allenx verswakt / groeit aan en neemt af / en gaat op 't lest tot niet. Van de Sterren hebben d'ouden dat wel meest ontkend: maar de tijd allenx ontdekt / dat des Hemels deelen also wel als die van d'Aarde 't slijten onderworpen zijn. Over sulke soudemen Sonn'en Maan / met de bekende Sterren / metter tijd sien afgaan / sose door gedurig voedsel niet herstelt en onderhouden wierden.

§. 4. Aan 't Lichaam van den Mensch is dat besonderlik te sien. Het komt in desen over een met het Lichaam van een beest. Spijs en dranк doet se beide groejen: door dien de sijnste stoffe door de natuurlike hitte / die om 't hert sit en de mage verwarmt / daar in gekookt en voorts tot bloed gemaakt; of met het bloed gemengd / door alle deelen des lichaaams heen gevoerd / en met deself de vereenigd word; middelerwijl dat het grosse / 't welk den meesten hoop maakt / door 't gedermte wederom na buiten uitgedreven word. So als nu ieder lichaam groeit / so neemtet ook weer af. Vocht en warmte van buiten of van binnen minderende / so verbalt het lichaam dat daar door bestond. Men siet dat in den winter aan mensch en bee / aan boom en kruid: men siet het in den Somer / so het al te kraghtig droogt. Vocht sonder warmte / of warmte sonder vocht / beider sijds schadelik; en so 't aanhoud / verderselik. Derhalven soekt men 's winters middel sich te warmen / en des somers tot verkoelinge. By gebrek van 't een of 't ander sal't gewas verdorven / en sal mensch of beest vergaan.

§. 5. Maar geen van dese dingen treft de Ziel: des Menschen wel te weten; want anders isset met een Beest / waar af terstond wat nader sal te seggen zijn. Nu wil ik op al't gene voorseid is / op dat het niet vergeefs (gelijk het anders

ders schijnen moght) geseid magh zijn/mijnen Leser eens te denken geven: of hy ooit aan hem self bevinden konde/ dat sijne Ziele langer wierd/ of dikker groeide/natt of koud/heet of droog wierd/door tegen of wind schade leed; en osse nergens was dan daar haar 't lichaam droegh. Moet hy niet bekennen/ dat sijne Ziele dikmaals is daar sijn lichaam niet en is: so als in 't naast voorgaande Hoofdstuk. III. §. 6/7/8. van den aart der Geesten is geleerd: Nadien 'er dan geener hande oorsaak is/ van al de genen daar een lichaam door vermindert of vergaat/welke vat heeft op de Ziel: so moet volgen/dat se blijft diese is/ schoon haar lichaam al vergaat.

§. 6. Nu wil ik verder seggen/ datmen 't gene aan de Ziele van een Beest gebeurt /op die van den Menschе geenins passen magh. Want die twee Zielen / schoon beide also genoemd/ gelijken malkanderen in 't minste niet. Somen enige Beesten so volmaakte werkingen sier doen/dat het gelijkt offer enig verstand in steekt: mijn voornemen is niet/ sulx hier te betwisten/ also dat ook niet nodig is. Want het blijkt klaarlik / schoon enig beest ene Ziel hadde/die boven de kraght sijns lichaams / en gevolgelijk daar van verscheiden zy; dat het nochtans geen Ziel en heeft gelijk een mensch. Immers is noch nooit gemerkt/ dat een beest iet van God wist; of verstandige spraak met menschen of met sijns gelijke voeren konde. Want een papegaai of ander spreekt slechs uit gewoonte/ so als hy geleerd is; het komt te pas of niet te pas: of 't is blotelijk by gevall/ so 't eens te pas komt. Desgelyx leertsters/ die zijn beest aan sekere eetlusten gewend heeft/ daar hy 't mede bestiert; sonder dat het d'omstanders merken/die dan meenen dat het beest self so veel weet. Ik soude te verre heen lopen/ moest ik hier exempelen verhalen: dan segge alleenlik/ dat de meeste redenen/ waar mede men bewijsen wil dat een Beest verstand heeft; die bewijsen mede dat het meer verstands heeft dan een mensch. Doch dewijle niemant dat sal willen seggen; so houd ik my daar aan/dat des menschen Ziel geheel wat anders is/dan de gene daar een Beest door leeft.

§. 7. So en is de Ziel des menschen ook dat gene niet/ waar door sijn Lichaam leeft en sich beweegt; waar door het wast / waar door 't versterkt word. Dit is aan Mensch en Beest gemeen: en d'oorsaak is terstond geseid. Dies moet ons Lichaam alvereids op sulken wijse leven / eer sich onse Ziel daar mee vereent: gelijk een huis moet woonbaar zijn/eer daar iemand in trekt; en een oegel klaar/ eer de meester daar op spelen kan. Men siet derhalven ook de Ziel verhuisen/ so haast als 't Lichaam/ desen aardschen tabernakel/ valt. Verhuisen seg ik: niet vergaan. Wantmen siet klaarlik/ dat de stervende mensch/ dikmaals tot den laatsten suik des levens toe/ by volen verstande blijft: schoon 't lichaam diermate verswaart is/dat hy niet een lid meer roeren kan; behalven dat de slawe stem te kennen geeft/ dat de Ziel noch niet verscheiden is. 't Is waar / dat hy somtijds de spraak verliest; maar toont met wenken noch 't verstand. Somtijds verneemtmen ook de Ziel niet meer, en dat se door geen lid van't lichaam/ dat daar nu te swak toe

is/

is / enig uiterlik bewijs daar af aan menschen geven kan. Men houd den kranken buiten sijn verstand te zyn / wanneer sijns lichaams delen onbequaam gewoorden zijn / om 't gene wy hem doen of seggen / door deselve te begrypen.

§. 8. Om dit beter te verstaan / so moetmen in den Menschе dryederleye werkingen onderscheiden: die hy door 't Lichaam alleen / of door de Ziel alleen / of door beide t'samen doet. Lichamelik / en meer niet / zijn die werkingen / die de mensch gemeen heeft met een beest: eten / drinken / slapen / gaan en staan; en al wat voorts tot onderhoud van de natuur behoort; die van God also geschapen is / dat se altijd haar selve red; beschermt en bewaart. Nochtans isser merkelik onderscheid. Want een Beest weet niet wat het doet / ende volgt de natuurlike schikkinge sijner leden / sijner dierlijke gersten / en der voorwerpselen waar door die beweegd worden. Maar een mensche sal deselve dikmaals veranderen / na dat hem goeddunkt: om dat hy 't verstand heeft. Een schip drijft even eens op 't water / 't zy datter volk op is of niet: een paard heeft eenen selfden tred of draf / 't zy datter alleen loopt / of dat het iemant ment: de natuurlike beweeginge is eenerley. Maar so een schip sonder schipper is / so drijft het sleghs voor wind en stroom / so lang tot dat het ergens stuyt: en een paard gaat sonder meester / daar de wegh of weide strekt / en de lucht en 't voeder trekt. Van de stuurman doet het schip wel by de wind seilen / en dat tegen stroom: en de voerman ment de paarden; niet daarse van self gaan souden / maar daar hy wesen will. So doet de Ziel in 't lichaam van den mensche: sy is het roer van 't schip / sy is de toom van 't peerd.

§. 9. Andere werkingen doet de Ziel door 't Lichaam / die een beest niet doen en kan: sy spreekt / sy hoort en siet / sy leest en schrijft; sy maakt allerhande werk. Sonder lichaam sou de Ziele geen van al die dingen konnen doen; de leden moeten hier te werk: nochtans moesten die voor alles stille staan / haddense geen Ziele die suks leeren; en geleerd / hare leden dus of so gebruiken konde. Seg toch niet / dat een Beest ook hoort en siet / al en spreekt niet. Want al ware 't sake dat het hoorde en sagh / gelijk een mensche doet; wat isser meer? Doch so iemant op de harpe speelt / dat hoort een esel ook; maar de mensch alleen weet wat hy hoort / self dat hy hoort / en weet een esel niet. Een hond komt ook ter kerke / en hy hoort den predikant / doch meer niet dan 't geluid: de mensch onderscheid de woorden / en verstaat den sin; het beest hoort alle woorden even eens / en verstaater niet met allen af. Dusdanig zijn de werkingen die Ziel en Lichaam t'samen doen. Waar uit alreeds te speuren is / dat des menschen Ziel die van een beest met allen veel te boven gaat.

§. 10. Noch merkelik meer is dat te zien uit alsulke werkingen / als de Ziele sonder hulp van 't lichaam doet. Te weten / datse denkt aan lighamelike en onlichamelike dingen; datse wil / datse verstaat / iet voorneemt of begrijpt: en dat dikmaals allerbest / wanneer se minst van 't Lichaam word beswaard. Het gehoor / 't Gesight / de Spraak; alle d'uit-

ter

terlike ſinnen / worden door ſpijs en dranck / door beweginge en oeffening geholpen: maar ſijn verſtand heeft een menſchе nuchteren beſt / en is meeſt werkſaam als dat ruſt. Daar van is 't / dat ene aandachtige Ziel het vaſten ook by 't bidden voegt: op dat (gelijk onſe ſinrijke Dichter ſeit) een nuchteren aam van mond ten Hemel rys. Self de wijf uiterlijke ſinnen / die wy met de Beeſten gemeen hebben; en de drie inwendige / d'Inbeelding / Geheugenis en de Gemeene Sin; zijn ons dikmaal hinderlijk / omtrent de werkingen die ſuiverlijk der Ziele eigen zijn. Men doet d'ogen toe / men ſtopt d'oren; men gaat alleen / men ſcheid ſich van 't gewoel: om beter by ſich ſelf te zijn / en ſijne gedachten vry te laten gaan. Tot deſelve is dan 't Lichaam meer hinderlik als nutt. Dus volgt / dat de Ziel haar eigenſte werk / dat ſy doet als Ziele / ſonder 't Lichaam doet. Ende is dan verder openbaar / mitsdien datſe ſonder 't lichaam werkt / datſe ſonder 't lichaam ook beſtaat.

§. 11. De meeſte ſwarigheid die ik hier tegen ſie / is datmen ſoude mogen denken / dat de Ziel / ſoſe uit het Lichaam ſelf niet voortkomt / echter met het Lichaam voortgeteeld: en derhalven / ſchoon niet in haar ſelf lighamelik / nochtans te ſeer aan 't Lichaam vaſt is: ſulx het ſchijnt / ſoder geen Lichaam quam / datter ook geen Ziele komen ſoude. Waar uit dan ook met eene ſtond te volgen / dat de Ziel alleenlik by 't Lichaam behoort: ende over ſulx niet meer in de weereld heeft te doen / alſſet 't Lichaam niet meer is. Want waarom iſſe niet ſo wel voor 't Lichaam al in weſen / alſſe na het Lichaam overblijft? Maar niemant heugt iet van hem ſelven dat hy was eer dat ſijn Lichaam was: ja ſo lang noch niet. Self en weten noch op heden de geleerden niet / of ſy zijn 't altoos niet eens / wanneer de Ziel begint. Voor d'ontvankenis des lichaams: dat heeft nog niemant veel geſeid / die niet joodſch of van Pytagoras gevoelen was; maar wel daar na. Want als'er al onder de Kriſtenen gevonden zijn / die leerden / dat God de Zielen alle gelijk in 't begin geſchapen heeft / ende elk eene derſelve ten tijde van haars Lichaams teelinge in de ſelven ſtort: die zyn altijd verlegen geweeſt / om hun ſeggen goed te maken. So ook de genen die meinen / datſe d'eene na andere / het zy buiten / het zy binnen hunne Lichamen geſchapen / ende alſo met deſelven vereenigd worden. Maar wy hebben met alle deſe ſwarigheden niets te doen: ſo den Leſer blijken ſal uit het gene noch te ſeggen ſtaat.

§. 12. Van twee dingen die ſonder malkanderen niet beginnen volgt niet / dat het een voor 't ander beſtaat / en 't een met het ander te niete gaat: het tegendeel ſietmen dagelijx gebeuren. Duiſent bomen worden op eenen dagh geplant; doch zijn daarom niet van gelijken duur. Tweelingen op eenen dagh geboren leven niet al even lang. Noch zijn die dingen van gelijken aart: maar de Ziel en 't Lichaam ſeer verſcheiden. Gy ſult ſeggen / dat nochtans twee bomen eener plantinge / en twee kinderen t'eener dzaght / ſo na niet aan malkanderen verbonden zijn / als de Ziel aan 't Lichaam van

den Menſch. Ik ontken dat niet / en hebbet eſſen §. 9. ſelf alſo verſtaan. Doch ſal niemant ſeggen / dat de Ziel echter meer gemeenſchap met het Lichaam heeft / dan de leden met malkander / of gelijkelijk met de levendige geeſten hebben / die al t' ſamen lichamelik zijn. Nochtans kan de menſche arm of been verlieſen / ſonder 't minſte letſel aan de reſt. Veel lichter iſſet voor de Ziel / die door 't Lichaam niet en leeft / datſe ſonder 't Lichaam ook beſta.

§. 13. Ik ſegge dat de Ziel door 't Lichaam niet en leeft; ſo als hier voor beweſen is: maar 't Lichaam ſelf door dat natuurlik vier / of die hitte die in 't hert is. Daarom ſterft het Lichaam ſo haaſt als dat vuur verteerd is / of binnen tijde uitgebluſcht. Het eerſte geſchied / wanneer de menſch door ouderdom of ſiekte ſterft; het ander / ſo hy by geſonden lijve / door geweld van vall of ſtoot / of how of ſteek / of vuur of water aan ſijn einde raakt. So ſietmen dan aan 't Lichaam wel / op wat wijſe 't zy / als haar dat ſteunſel ſelf begeeft / dat het dan ten eerſten valt; om dat het daar by ſtond. Nu ſien wy dat de Ziel ſulk ſteunſel niet behoeft / noch van 't Lichaam onderſteund word: en ſo volgt / dat al is 't dat het Lichaam haar begeeft / ſy nochtans uit ſulken oorſaak niet vergaat.

§. 14. Daar moghten echter andere zijn: doch die ſoudemen moeten tonen; en die moeſten Geeſt of Lichaam zijn / want al 't ſchepſel in die tweederlèy natuur beſtaat. Geen Lichaam altoos buiten haar eigen / dat haar buiten twijffel 't naaſte is. Dat en kan de Ziel niet doen vergaen / alſoſe door het ſelve niet beſtaat: een ander noch veel min. Daar by merktmen dat ons Lichaam op de Ziele werkt; en begrijpen 't echter niet: veel min / hoe een ander Lichaam dat kan doen; en wy merkent ook noch niet. Van Geeſten magh men dat niet denken / ſonder eerſt te tonen / datter buiten onſe Ziel ook noch andere Geeſten zijn. Maar ik ſal in 't VI. Hoofdſtuk wel doen ſien / dat ſulx buiten 't heilig Woord ſwaarlik te bewijſſen is.

§. 15. God ſelf echter / die de Zielen ſchept / kan die ook te niete doen: maar men moeſt bewijſſen dat hy wil. Dat bewijs ontbreekt; en dan volgt veel lichter dat hy niet en wil. Want ſo ik geloven magh / dat een wijs man ſijn eigen maakſel breken ſal; het moet zijn om dat ik de reden ſie / die hy daar toe hebben kan: of ſo niet / en ik ſie nochtans voor ogen dat hy't breekt; ſo denk ik dat hy reden heeft. Veel weiniger ſtaat my ſulx van God te denken / wiens wijsheid overmatig is; ſo ik 't ſelf niet ſie / dat hy't werk ſijner handen breken ſal. Van 't Lichaam word ik ſulx gewaar: maar van de Ziele niet. Gy moogt ſeggen / ik doe al: want ik verneem de ziel niet meer / als de menſch geſtorven is. 't Is wel: ik verneem den man niet meer / die uit ſijn huis / wanneer dat viel / vertrokken is: maar is hy daarom dood? Ik hoor dat orgel niet meer ſpelen / gelijk ik plagh / om dat het niet meer deugt: maar is daarom de meerſter dood? Elk ſiet / hoe dat dit niet en volgt.

§. 16. Nu ſeg ik noch / dat ik den Schepper voor ſodanig ken / dat hy de

Ziel

Ziel niet wil te niete doen. Hy isser te regtveerdig toe: van sijne andere volmaaktheden sal ik niet eens spreken. De reden leert / dat God geen God en is / so hy geen loon na werken geeft. Dat doet hy echter in dit leven niet; menig leeft godloos / en blijft sijn quaad doen ongestraft; menig doet sijn best om wel te doen / en is'er altijd qualik aan. Hoe raakt dit noch eens effen? Op 't Lichaam heeft de reghter geen verhaal: dat is voor hy. So moet de Ziel dan noch in 't leven zijn / om de straffe voor 't bedreven quaad / of den loon van 't goed na evenredigheid te ontfangen. Ik weet wel / dat een Kristen met dese reden verder gaat / om d'Opstandinge des Lichaams te bewijsen: maar wy spreken hier slegts van de Ziel / en dat ook verder niet dan ons de reden leid.

§. 17. Is 't nu anders; dan en weet ik niet waar 't van komt / dat de menschе sielken trek heeft tot d'ouster slikheid. Wie brengt hem die gedachten in sijn hoofd: daar hy niets en siet dat niet vergaat? Wat heeft hy aan d'ouster slikheid sijns naams / om daar voor met roemwaarde daden sich bekend te maken? Van waar komt hem de schrik van sijn gewisse / wanneer het hem van bose daden wroegt / die heimelik gepleegd / en niemant ooit gebleken zijn? Mogelik so vreest hy noch / dat het aan den dagh moght komen terwijl hy leeft. Maar waarom vreest en schuilt hy meest / wanneer de dood hem naakt? Om dat de straffe van het quaad so wel natuurlik in sijn hert is ingedrukt / als de regel van het goed.

§. 18. Blijft onse Ziel nu na den dood; so volgt ook dat se eewig blijft. Want sose eens haar lichaam overleest / wat lichaam kander zijn / dat haar namaals doe te niete gaan? 't Gene in vermogen van den aart eens Lichaams niet en is / dat vermagh het nimmermeer. En so het nooit en bleek / datter ander slagh van Geesten zijn / dan de Ziele self: so is 't ongerijmd te denken / datter namaals komen sullen die onsen Geest te niete doen / die eerder was dan sy. De Schepper self sal 't ook niet doen; so hy 't niet met eene doet wanner hy 't Lichaam vernit. Want de reden dieder is om dat van hem te denken en geld hier niet; het zy de straf der bose Ziel een einde neem of niet. So ja: wat oorsaak heeft de reghter om sijn eigen werk te breken / nu 't door de straf gesuiverd is? So niet: dan magh men redelik geloven / dat de misdadige self in wesen is / terwijl de straffe duurt; en dat hy / om eewiglijk te lijden / eewig leeft. Nu en is God wederom so onreght vaardig / noch so onevenmatig niet in zijn bestuur / dat hy eewig straffen / en niet eewig lonen sal. Waar uit volgt / dat hy noch veel eer aan de goede Ziel (soder sulke moghten zijn) sijne goedheid eewig mededeelt / en met sich vereenigd houd; als hy d'andere door de straf dus voor eewig van sich scheid. Dus veel van d'ouster slikheid der Zielen / so verr' als door natuurlike redenen bewijslik is / geseid.

V. HOOFDSTUK.

't Gene verder buiten Gods Woord van den ſtand der Zielen na dit leven word geſeid, leert de reden dat ten deele valſch, en ten deele onſeker is.

§. 1. DE Leſer verwondere ſich niet / dat ik in 't bewijs van d'onſterflikheid der Zielen de Schrifture geſpaard hebbe: want ſo verr en had ik niet te gaan. Geen Kriſten ſo gering / die niet en gelooft dat'er een leven na dit leven is: De Heidenen geloven 't mede; maar op ongelijken grond. In de Nature / die ſy alleen hier in tot hulpe hebben / leit dat ſo klaar niet; of men moet het door een ſchakel van verſcheidene redenen / d'eene uit d'andere volgende / (gelijk geſien is) gewaar worden: maar de Schrift geeft het ſelve door uitgedrukte woorden te verſtaan. Ik hadde ſleghs voor om te tonen / (en daar blijf ik nu noch by) hoe verre dat een menſch in deſen met de natuurlike reden komen kan: om nu te doen blijken / hoe veel dat hy daar in te verre gaat / waar af hem de Natuur niet met allen leert: gelijk'er de Schrifture geheel van ſ'wijgt. Ja ſelf de geſonde Reden / die d'onſterflikheid der zielen uit voorſeide gronden leert / ſal met eene tonen / neffens de Schrifture / dat vele dingen valſch zijn / diemen van den ſtand der zielen na dit leven ſeit.

§. 2. Laat ons nu dan ſien / hoe verre ons verſtand te reght kan raken: want voor 't meerder deel ſo loopt dat glad in 't wild. De Metempſycholis en Gilgul, dat is / der Heidenen Zielwiſſeling en de Zielwenteling der Joden zijn van ſulken ſlagh. Want het wentelen, gelijk het in 't I. B. XII. §. 17. op ſijn best verklaart is / komt in den grond met dat verhuiſen over een: dan word by ſommigen met ſo groven taal gemeld / dat het sig ſelven ſchaamt. Gelijk wanneer ſe ſeggen / dat de Ziel honderden van mijlen onder d'aarde door / van 't een graf in 't ander rolt; en ſich met een lichaam / dat aan 't ander eind des weereldts ruſt / vereent. Sulk een groſ verdichtſel toont genoegſaam / dat hy niet weet wat ziel hy heeft / die daar ſo af ſpreekt. Maar ſo als het de beſcheidenſten verklaren / komt het daar op aan / dat die Joden eigentlijk Pytagoriſten zijn: ſo men van ſommige Kriſtenen by ouds ook enigſins vernomen heeft. Ik wil ſien / op wat grond ſy dit gevoelen bouwen; dan tonen hoe los dat die is; daar na ſelf ook 't gebouw ter neder werpen.

§. 3. 't Heeft de menſchen / ſo 't ſchijnt / eerſt aangeleid tot die gedachten / dat ſe aan d'eene zijde d'onſterflikheid der zielen met reden geloof den en aan d'andere tegen reden bekommerd waren / om voor hen nieuwe plaats te vinden. Zijnde dan gewoon in een lichaam te zijn / daar toe van nature geſchikt; moeſtmen ſe wederom andere toeſchrijven / na dat hun eerſte lichaam verlaten hadden. Dan bemerkende / dat enige voornaame luiden in ver-

verſtand / in deugd / in ſtaat en gelegentheid / ſeer wel geleken na andere / die al geſtorven waren eer ſy geboren wierden: ſo docht hen / dat het deſelfde ziel moeſt zijn / die uit dat eerſte lichaam in dit laatſte was verhuisd. Daar quam dan by dat elk / om ſijne eigene waarde te verheffen / en zijn geſlaght te edelen / geerne den naam hadde / dat ſijn lichaam leefde door de ziel van deſen ofte genen by ouds beroemd. Dus liet ſich Pytagoras wijs maken / dat ſijne ziel die van Euforbus was; en Ovidius in 't XV. der Herſcheppinge §. 3. begrijptet al in een.

Morte carunt animæ, ſemper que priore relicta
Sede, novis domibus vivunt, habitantque recepte
Ipſe ego (nam memini) Trojani tempore belli,
Panthoides Euphorbus eram: cui pectore quondam
Hæſit ex adverſo gravis haſta minoris Atridæ.

De Ziel en kent geen dood: dewijlſe maal op maal
Verhuiſt van lijf tot lijf. Dus ben ik ('t heugt my even)
Euforbus doe geweeſt, wanneer hem 't vinnig ſtaal
Van Menelaus hand by Troyen braght om 't leven.

§. 4. Doch 't is licht te begrijpen / op hoe weinig reden ſulk gevoelen is gegrond. Want dat van de plaats is alreeds III. §. 5--8. genoegſaam wederleid. En ſo veel de gelijkenis betreft / die de Ziel des volgenden menſches met die van den voorgaanden heeft: wat geeft dat meer / dan dat ook 't een Lichaam ſeer na 't andere gelijkt: ſo datſe dikmaals nauwelix te onderſcheiden zijn / al is't datſe malkanderen in duiſend geſlaghten niet beſtaan? Wat gelijkheid iſſer meer dan van 't een op met het ander; ſchoon duiſend mijlen van / of duiſend jaren na malkanderen gelegd? En wat ſalmen dan van die Zielverwiſſelinge ſeggen / waar mede ſy wanen dat eens menſchen Ziele ſelf in 't lichaam van een beeſt verhuiſt; alwaar de minſte gelijkheid niet en is / noch van Lichaam noch van Geeſt? Doch die droom ontſtaat al wederom uit ſulken grond / als ik hier nu ſeggen ſal.

§. 5. Geſteld zijnde / datter loon of ſtraffe na dit leven is: IV. §. 16/17. ſo hebbenſe daar mede ſulken haaſt / datſe 't een en 't ander in dit leven ſelf te rugge ſchikken / en daar af de proeven ongenſchynlik maken. Want dat gebenſe genoegh te kennen / die daar ſo af ſpreken / als hier voor op verſcheidene plaatſen I. B. II. §. 16. VII. §. 16/18/20. XII. §. 16/17. verhaald is. Maar ſy ſouden nooit in die gedachten komen / dat de Ziel eens Menſchen in een Beeſt verhuisde / ſoſe t'onderſcheid maar half verſtonden tuſſchen d'eene en d'andere Ziel. Baldæus heeft ons I. B. VII. §. 14. wel geleerd / hoe 't hedendaagſch Heidendom dat ſleghs in de Lichaamen ſteit; als van eenerleye Ziele / hoewel niet op eenerleye wijſe beſtuurd: in aanſien dat eens menſchen lichaam daar toe veel bequamer is / dan van een Beeſt: Doch hier van is het tegendeel IV. §. 4. 6. 7. 8. genoegh beweſen. Volgens dien wil-

willen wy ons hier niet ophouden / niet menschen die self noch niet weten / dat se beter Ziel besitten dan een Beest.

§. 6. De Zielverhuisings dan / om redenen hier koztelik geseid / verwozpen zijnde: so valtet altemaal niet een / wat van de verschijninge der zielen na den dood / in eigene of oneigene / 't zy menschelike of onmenschelike lichamen; of van der selver omswerven / of besondere pijnigplaatsen / by den Heidenen of Joden / of ook wel by de Kristenen gereikelt wozd. So lang als ons de Schzift of d'onderbindinge daar niets af leert / magh men dooz de sieden daar af niet versekerd zijn. Want / (gelijk wy sien) daar en isser geen / dan die tegen de gesonde reden strijd. Dit seg ik dooz so verre als wy noch gekomen zijn: sonder te bepalen / dat men niet en sould mogen verder gaan. Te weten om waarschijnelixt te gissen / wat behoudens alle d'eigenschappen van Lichaam en van Geest / aangaande die verschijningen en werkingen / die men den Geesten toe schzift / te geloven zy: en voornamelik / somen al uit de natuur niet kan versekerd wesen / dat ter enig Geest buiten 's menschen Ziele zy; offet daarom ook bewijslik is / dat ser niet en souden komen zijn.

§. 7. So lang als dat echter onbewesen blijft / moet men noodsakelijk onseker zijn / wat men van de verschijninge der Zielen / uit hunne lichamen verhuisd in dese weereld / seggen sal. Want de sekerheid daar af moest ons of van achter of van voren blyken. Van achteren / dat is: indien ons d'onderbindinge sulx leert; so dat men achter na / wanneer ons enige Ziele moght verschenen zijn / besluiten moghte dat se noch in wesen is: 't gene van my hier boven sonder sulk bewys genoegsaam getoond is. Doch wat van die onderbindinge zy / staat ons uit de proeven daar van op te geven in 't laatste deel te ondersoeken: hier geest dat noch geen pas. Van voren / is so veel te seggen / als dat men uit den aart en eigenschap der menschelike Ziel voor af besluit / dat sulke verschijningen mogelijk zijn. Of dat nu gaan sal / laat ons / uit het gene in 't voorgaande Hoofdstuk daar van aangewesen is / hier wat nader overleggen.

§. 8. So dan de Ziel haar eigen lichaam eens voor al verlaten heeft / wat doet haar namaals wederom daar in verschijnen? Is 't om dat se sonder lichaam niet kan zijn: so vraag ik / offse dan nooit sonder lichaam is; schoon sy niet altijd daar mede onder menschen ogen komt? Sulk lichaam is in waarheid dan sodanig / of alleen in schijn. Indien het slechts in schijn is / so en heest die reden geene plaats / dat se sonder lichaam niet kan zijn. Want schijn en sijn so veel verscheelt / als 't gene is en niet en is. So 't dan een waarachtig lichaam is: dat moet te voren geweest zijn; of dan eerst worden / wanneer het ander vergaat daar mede 't voor den dood vereenigd was. Laat eens sien welk van beiden meest en minst waarschijnlik zy.

§. 9. Dat de Ziel / na 't verlaten van haar eigen lichaam / sich weder in een Lichaam laten sien: so is haar eigen buiten twijfel daar het naaste toe. Waarom blijft ser dan niet in? of wat doet ser tusschen beide buiten? Waar / en in wat staat isse onder tusschen; saligh of verdoemd? Wanneer de Ziel so

late

late na den dood verschijnt dat haar lichaam al verrot is: word het lichaam dan hun en tijds weer opgewekt/ om enige nietige boodschap aan den mensch te doen? Neen/ seit Vader Abraham: sose Moses en de Profeten niet geloven, so en sullense ook, al waar 't datter iemant vanden doden opstonde, sich niet laten geseggen Luc. 16: 31. Daar mede geeft de Heer genoegsaam te verstaan/ dat sulke verschijninge der doden nooit gebeurd is/ noch gebeuren sal.

§. 10. Laatmen nu 't verrotten lichaam in sijn graf/ en geestmen aan de Ziel een nieuw; so dat was eerder de verhuisde Ziel in woonen quam/ hoe was het dan? eens menschen lichaam sonder menschelijke Ziel? dat is/ een Beest/ even eens van maaksel als een Mensch. Maar wie heeft ooit ergens sulk een schepsel/ dat mensch en geen mensch was/ vernomen? en waar quam sulken lichaam/ te voren door de gansche weereld onbekend/ so schielijk van daan? Mitsdien datter so menigen zielken verschijnt/ somen 't seggen geloven magh/ en dat meest by nachte: so moet het my wonder doen/ datmen niet eens by dage een van alle dese menschelijke lichamen/ wanneer de ziel/ die daar namaals in verschijnen sal/ noch in haar eigen lichaam is/ op d'eene of andere plaats ontmoet.

§. 11. Seitmen/ om die swarigheid te ontgaan/ dat de Ziel na den dood in een nieuw lichaam/ dat dan eerst werd wanneer 't ander verging/ verschijnt: waar uit is dat ontstaan? uiter aarde gewassen/ van God geschapen/ of geboren? Seitmen 't eerste: wat land draagt sulken vrught? Men noemde by ons *terræ filios* kinderen der aarde, de genen welker afkomst seer gering of onbekend was; en 't was tot merkelijke kleinachtinge/ datmen so van iemant sprak. Maar de Zielen alduis verschijnende/ gelijkmen waant/ worden boven alle levendigen als wat heiligs/ immers als wat wonders geacht. Wat dan? Soude God wel so menigmaal mirakel doen alsser d'eene of andere ziel verschijnen moet/ om tot dienst derselve een nieuw lichaam op te maken? Sekerlijk/ het is den arbeid ook wel weerd om eens of andermaal/ aan eenen ofte anderen menschе op aarde te verschijnen; ende dien bekend te maken/ waar let verloren is/ wat kleine plukschuld onbetaald/ wat geringer aalmis hier af daar te geven staat; en diergelijke meer/ dat noch van 't best is/ waarom de menschen meinen/ dat sich de zielen na den dood in dit leven laten sien. Eindelijk/ somen seggen moghte/ dat sulken lichaam gelijk anderen geboren word: wie zijnder d'ouders af geweest? hoe komt dat nieuwgeboren lichaam aan de hoft? waar verhoud het sich in middelen tijde/ wanneer het aan de menschen niet verschijnt? Hoe lang of hoe dikmaal is het met die Ziel vereenigd? Dus vragende soek ik na 't gene niemant ooit gevonden heeft/ en daar nooit iemant op en dacht: achtende nochtans/ somen sulke dingen stellen will/ datmen daar op denken moest.

§. 12. Anders blijfter nu niet over/ dan dat het slegts in schijn/ en niet in waarheid sy/ dat de Ziel in enig lichaam sich vertoont. Een schijnsel dan/ maar dat nochtans wat doet: dat den mensche pijnigt/ dat hem slaat bywijlen:

len: of / so dat de Zielen niet en doen / maar andere geesten: dat ten minsten de lucht beweegt / om geluid te slaan / en spraak te maken. Dat niet en is / dat werkt ook niet: en een bloot schijnsel hoordemen nooit spreken. Segt dan lieber / dat het de Ziele self is / die de lucht doet spreken? daar geen spraaksaam lichaam is. Nu behoef ik noch niet na te vorschen wat een Geest vermagh: dat sal hier na noch een besonder Hoofdstuk maken. Maar dese geest daar wy van spreken / des menschen Ziel / wat maakt haar buiten 't lichaam kraghtiger dan sy in het lichaam was: Sprakse ooit wel 't minste sonder tong? wasse maghtig enig lichaam te doen sien of horen datter niet en was? kan iemant ook begrijpen / dat onse Ziel van sulken aart is / datse enig lichaam sonder lichaam beweegt? Schreef ik ooit of bracht ik brieven over met blote gedachten? want op geen andere wijse werkt de Ziel. 't Verstand des menschen komt so verre wel / dat het sijn eigen lighaam te werk stelle: om door lichamelike middelen de Lucht te verven / en d'eene of andere gedaante / van regenboog of anderssins / daarin / of aan de wand te schilderen: maar sonder lichaam 't minste niet. So volgt dan / dat des menschen Ziele na den dood / noch in waarheid noch in schijn lichamelik verschijnt.

§. 13. Maar laat ons / eer wy dit besluiten / na den oorsprong van sulk een gevoelen sien. Die is in 't heidensch en paapsch Vagevuur te vinden: en dat is door beider papen eerst bedacht. De Joden hebben't van de Heidenen de Mahometanen van die beiden / en enige verdwaalde Kristenen / geleerd. 't Selve te weerleggen is mijn voornemen noch belangen niet: alsso de vinders van alsulke verdichtselen self niet vast op hun gevoelen staan. Hoe veel dat self de Heidenen daar af geloven / liet sich Plato / en met eenen Socrates genoegsaam blijken / in 't gene voor I. B. II. §. 17. daar af aangetekend is. Voor de Roomschgesinden (de genen namelik / die by hen de wijste zijn) magh de Jesuwytsche schryver Schott alleen verklaren / hoe vast hen dit geloven sitt / dat op een Vagevuur rust. *Non disputo hic* (seit hy in sijne Physica curiosa pag. 253.) *an Purgatorium sit*, &c. Ik wil hier niet bet wisten, of 'er een Vagevuur zy. Maar dat moest hy daar ter plaatse doen / soder een is: alwaar hy met verscheidene verdichte stellingen beweeren wil / dat de Zielen der verstorvenen aan de levenden verschijnen; der selver voorbiddinge te begeeren: welke den verhemelden Zielen niet nodig / en den verdoemden gansch niet nut en zijn.

§. 14. Die ook met aandacht bemerkt / wat allerhande menschen van den stand der Zielen na dit leven seggen, hy sal bevinden dat het aan malkander hangt noch kleeft. Het verwerd en veelerley gevoelen van de Heidenen / out en nieuw / is hier voren I B. II. §. 15 / 16. VII. §. 19. wel gesien. Insgelijx is het met der Roomsgesinden Zielverschijningen gelegen: die by duisenden verhaald worden / welker nawelks twee (wil ik goed doen) so wel t'samenstemmen: dat een opmerkend leser / of toehoorder / daar in niet d'eene of andere strijdigheid sal konnen tonen. Doch wat heb ik my hier met alsulke dingen op te houden? dewijle 't Pausdom doorgaans self bekent / dat

dat dit leerſtuk (ſchoon in de vergadering van Trenten voor hoofdſakelik verklaard) uit de Schrift beſwaarlik te bewijſen is. De Heiden leert het mede niet: ſulx hebben wy alreeds genoeg beſpeurd: en dan ſo veel als d' onderwindinge belangt / daar al 't bewijs op aan komt / dat ſullen wy hier na beſien. Volgt derhalven / dat wy van de Zielen tot die Geeſten overgaan / welker eigene aart ſodanig is / datſe ſonder lichaam zyn.

VI. HOOFDSTUK.

So en is ook buiten Gods Woord, met natuurlike redenen niet bewijſlik, datter *Engelen*, dat is, noch andere Geeſten behalven onſe Zielen zijn.

§. 1. Andere Geeſten dan der menſchen Zielen / van God geſchapen / worden by de ganſche Kriſtenheid / (gelijk I. §. 8. geſeid is) na de H. Schrift ENGELEN genaamd: ende word daar van gevraagd / of men buiten 's Heeren Woord ook kan weten datter zijn: Daar is geen gebrek van Kriſten ſchrijvers / die hier ja toe ſeggen. Ik wil hun gevoelen eerſt uit Heereboord verhalen en weerleggen: om dat hy voor een goed Filoſoof bekend is; en dan mijne eigene meininge daar van ſeggen. Om 't nodigſte alleen te melden / dit iſſer kortelik den inhoud af. *vol. 1. diſp. ſel.* §. 12. „ Thomas „ Aquinas poogt in 't 1. deel ſijner Summa de 50. vr. §. 1. op deſe „ wijſe te betonen datter Engelen zijn. De volmaaktheid en de ſchik„ kinge van 't geheel Al vereiſcht / datter ſchepſelen zijn / die den „ Schepper in ſo verre gelijken als hy oorſaak van dit alles is. Dat „ is hy nu door verſtand en wille: waar uit volgt / datter verſtandige „ ſchepſelen / dat is / Engelen zijn. Het eerſte bewijſt hy / door dien „ het Gode betamelik was / tot de meeſte volmaaktheid van 't Heel„ Al / daar in te ſcheppen 't gene hem op d' allervolmaaktſte wijſe ge„ leek. Nu is dat de meeſte volmaaktheid / dat hy oorſaak aller „ dingen is. En dus moeſt dan het tweede volgen. Maar d' antwoord „ is: dat daar uit wel volgen ſoude / datter verſtandige ſelfſtandighe„ den zijn: maar niet datter Engelen zijn; alſo des menſchen Ziel „ ſodanig is. Daarenboven gaat dit ook niet vaſt / dat God de Wee„ reld ſo volmaakt geſchapen heeft als hy konde doen: waar op de „ ſpreuke van den Jeſuwijt Mendoza paſt / ſijnen medebroeder Sua„ rez over diergelyke redekaveling belacchende; *O bone Deus! quam „ multa feciſſes. ſi quæ potuiſti feciſſes?* Lieve God! wat had gy niet al „ gemaakt, ſo gy al gemaakt had wat gy kondet?

§. 2. Ik doe hier noch wat by. Want de reden van Godts gelijkenis genomen / heeft noch veel minder kraght dannen gemeenlik geloofd: also ik niet begrijpen / nochte iemand my ook seggen kan / waar in dat een onlichamelike Geest Gode meer gelijkt / dan een geesteloos Lichaam doet. (Hier voor van God sprekende / heb ik dat ook aan gewesen. II. §. 2—5.) Dat van hoger oorsaak af hangt / kan in 't minste niet gelijken na 't gene dat onaf hankelijk is. Ik sta toe / dat het maaksel sijnen maker gelijkt / in so verre als 't bewijs van sijne volmaaktheden geeft. Segt derhalven dat een Geest / in verstand en wille / als wesentlike kraghten bestaande / den Schepper meer gelijk is dan een Lichaam; om dat daar in meer volmaaktheid is: en dienvolgens past hem mede / als u self / een verstand en wille toe. Maar dat gy soud meenen / dat het eene selfde saken zy in God als in den Mensch / dat is te byster verdoold. Want waarom word den Schepper ook geen Lichaam toegepast? Om de verscheidenheid der nature? dat is wederom te seggen / dat een geschapen Geest eenerley nature heeft als God? Maar het is onmogelik / dat het schepsel eens gelijken wesens met den Schepper zy. Soder dan anders geen gelijkenis des schepsels met den Schepper overblijft / dan dat het maaksel met den Maker heeft: seg dan by dat een geschapen Geest / vermits hy een bepaald en eindig wesen heeft / den oneindigen Gods oneindelik minder gelijkt / dan een bijl of tange na den mensche diese heeft gemaakt; also de maker en het maaksel beide even eindig zijn.

§. 3. D'andere reden laat ik staan: dan segge slegts / dat schoonmensche dat God de Weereld so volmaakt geschapen heeft als hy konde doen; waar uyt volgen moeste dat het schepsel ook oneindig in volmaaktheid is: echter soude 't daarom noch so vast niet gaan / dat hy dan ook Engelen gemaakt moest hebben. Wy mogen so wat gissen / dattet Gode even seer paste onlichamelike Geesten als geesteloose Lichamen voort te brengen: maar wie maakt ons so koen / dat wy den Schepper sijne rekeninge maken / om d'evenredigheid sijner werkingen en werken uit te meten? Duisend dingen soudemen hier tegen konnen seggen / welker geene voor den menschen verantwoordelijk zy. Soude (om het hier by sleghs te proeven) iemant uit de Reden ooit vernomen hebben / datter so verscheiden slagh van dieren / van planten en berghsappen moesten zijn / alsser zijn: hoe komt dan dat hy dagelijx noch leereu mort / datter is het gene hy nooit wiste datter was? Soder dan oneindig veele dingen zijn / die hy niet kon weten datter zijn; so en gaat het ook niet vast / datter iet is 't gene hy meint dat wesen moest.

§. 4. Ik sie derhalven niet / hoe het door natuurlike redenen bewijslik is / datter Engelen zijn: also men sait noch uit de natuur en wesen der Engelen / noch uit hunne werkingen betonen kan. Niet uit hun wesen of nature: also 't selve geen noodsakelikheid insluit om te moeten zijn; gelijk 't ook niet noodsakelik was / datter iet moest zijn van 't gene is / binnen God self. Noch uit Gods eigen wesen noodsakelik voortvloeyende / het welke de ongerymde stelling van Spinosa is. Want ik kan geen gedach-

te

te van God hebben / sonder daar in te begrijpen datter noodsakelik een is: maar wel van alle schepselen die zijn of niet en zijn; sonder daar by te moeten denken datse zijn. Ik wil dit noch wat klaarder seggen. Myne gedachte van God is / dat hy de geduricge oorspryng en 't onderhoud van alles is; dit en kan ik niet denken / of ik moet daar in besluiten dat hy is. Want hoe is 't mogelik dat alles uit hem / en in hem / en tot hem is; en dat hy selve niet en is? Maar of ik begrijpe / datter rensen van 100. boeten lengde / of dwergen van een spanne konnen zijn: of een vogel Fenix / of een Paradijs vogel / die geen boeten heeft: daar uit volgt niet datser zijn. Zo ook niet / schoonder Geesten zijn / met een eigen lichaam vereend / en daarna sonder dat lichaam bestaande; gelijk onse Zielen zijn: oft nu iemant dochte / datter ook wel wesen moghten die geen eigen lichaam hebben; daar om volgt nochtans niet datser zijn. Want onse Zielen selve zijn in tweederlepen stand: also sy eerst wel met, maar daarna / volgens deser luiden eigen seggen / sonder lichaam ook bestaan.

§. 5. De saken dan van voren ondersochtende / so en is de oorsaak niet te vinden / waarom datter sulke Geesten / die wy Engelen noemen / sonden moeten zijn. Indien men over sulx natuurliker wijse iet daar van sonde konnen weten; het sonde als van achteren (gelijkmen in de Scholen spreekt) dat is / uit de werkingen van alsulke Geesten moeten zijn. Te weten / alsodanige die de kraght der Lichamen te boven gaan. Maar deselve wel onderzocht zijnde / salmen misschien haast vernemen / datse den Geesten noch veel minder passen / ende hen mede also seer onmogelik zijn. Of 't zijn misschien dingen die de Geest des menschen wel kan doen: gelijk wanneer een beseten mensche vreemde talen spreekt / die hy niet geleerd en heeft. (Heeredoord brengt ook dit exempel by.) Degenen die geloven konden / gelijk Justinus I. B. XV. §. 7. dat de Zielen der verstorvenen de lichamen der levenden nemen konnen: wat swarigheid hebben die te maken / om te seggen / dat het de Ziel eens taalgeleerden mans is / die na den dood sijns lichaams / door dat van den levenden deself de talen spreekt / die hy in dit leven wist? Al houd ik my hier niet aan: nochtans is dit genoegh om de genen die het een by 't ander stellen / dit van de Ziel / ende nochtans Engelen gelovende / uit hun eigen seggen te overtuigen / hoe d'onderbindinge niet bewijst datter Engelen zijn. Doch nademaal 't bewijs van d'onderbindinge genomen / by de kristenen mede in dit stuk gebruikt word; hoewel niet om te bewijsen datter Geesten zijn / maar datse doen 't gene men daar van seit: so wil ik myn oordel seggen over dit stuk noch wat sparen / ter tijd toe dat het daar op aan sal komen.

§. 6. Ondertusschen kunnen mede niet bewijsen / datter sulke Geesten niet en zijn / schoonmen hunne werkingen nooit vernam. Want misdien het den Schepper aan geen maght ontbrak / om te maken 't gene hy niet heeft gemaakt: so heeft hy mogelik wel iet gemaakt / dat wy nooit en sullen weten of 't gemaakt sy. In myn boerken van de Kometen leert het XXXste Hoofdstuk / dat een oneindig getal van schepselen / die men moet geloven datter zijn /

den menschen echter onbekend zijn. So en volgt dan mede niet / soder Geesten zijn / dat wy die dan ook vernemen moeten / waar sy sich verhouden / en met eenen wat se doen. Waar: dat word vergeefs gevraagd; also de plaats (volgens voorgaande bewijs / III: §. 5/6/7.) geen eigenschap der Geesten is. En wat hun werk belangt: wie sal seggen / so hy't in den Bybel niet en leest / dat het ons betreft? als of God geen schepselen te werk moght stellen / of't moest ten dienste van den Mensche zijn. Dat heb ik in mijn Onderzoek van de Kometen ter gemelde plaatse al veel anders aangewesen.

§. 7. In gevolge van't voorseide soude ik niemant mede willen raden / dat hy sich veel quelde / om de werkingen van sulken Geest te bepalen of te onderscheiden / wat hy weten of wat hy doen kan; so lange als hem dat door onderbindinge niet en blijkt. Want gesteld / datter / als geseid / behalven onse Ziele ook noch andere sulke Geesten zijn; hoe salmen buiten onderbindinge konnen weten / hoe verre dat hun verstand en wille / en dienvolgens hun vermogen strekt? Het gene sy op andere schepselen werken / moetmen door vergelijkinge der selven met onse Ziele / den eenigsten geschapenen Geest ons van self bekend / verstaan. Die heeft een eigen Lichaam / sonder welx behulp sy op geen ander lichaam werken kan. Hoe kanse't dan afgescheiden doen? hoe kan een Engel / die nooit Lichaam heeft gehad? en terwijl de Ziel in't Lichaam leeft / bevindse in haar self het minst vermogen niet / om de minste gedachte aan eens anders Ziel bekend te maken; sonder tusschenkomst of taal of teken / dat door beider Lichaam word volbracht. Hoe isset dan te begrijpen / of / en op wat wijse het zy onse Zielen buiten't Lichaam, het zy d'Engelen altijd sonder Lichaam zijnde / aan malkanderen te kennen geven wat se denken / of betonen wat se doen? Des sal het hier de plaats nu zijn / daar af wat bescheideliker te handelen; so verre namelik / als de kennis uit de Natuur betreft: om daarna / wanneer de Reden verder niet en strekt / tot de Schriftuur te komen / waar uit de meeste stoffe tot al sulke overwegingen ontleend word.

§. 8. Echter staat ons eerst noch te onderzoeken / schoon wy slus alle schepsel in't gemein in tweederlyen aart / Geest en Lichaam onderscheiden hebben: I. §. 12. 13. of des onaangesien niet noch een derde slagh soude konnen zijn / dat noch't een noch't ander / of dat half Geest half Lichaam zy: beiderlep nature even na / of hier wat meer van't een en daar van't ander hebbende. Want de veelerhande Daimones Mabujas en Zemeëns meer gemeld tonen niet alleenlik / dat sulx by den Heidenen tot allen tijden is geloofd geweest: maar de joodsche Oudeningen / de Geesten niet alleen door hun bewind of maght / maar ook in wesen onderscheidende / geven sulx noch klaarder te verstaan. Door desen heb ik daar al op gelet / dat al dit slagh van halfslachte Geesten niet en kan verzonnen zijn; dan met een verstand / dat in't onderscheid van beiderlep naturen / der Lichaamen en Geesten niet verlicht is. Want tot noch toe isser niemant geweest die dat duidelikker gesteld heeft dan Descartes / wiens gronden ik derhalven in de beschrijvinge daar op gemaakt gevolgd hebbe. I. §. 13/13. Desgelijks heeft het misverstand

in

in de kennisse van God / alsulke Dæmones bedacht / hier voor in 't III. hoofdstuk mijns oordeels al genoegsaam wederleid. Dunkt iemant echter / datmen noch wel verder soude mogen gaan / om sulk een middelslagh van Schepselen te soeken / dat tusschen Geest en Lichaam zy : die sal met weinig moeite noch te helpen zyn.

§. 9. Jet dat Geest noch Lichaam is / sal noodtwendig een van beiden moeten zijn ? Geest en Lichaam tsamen / of dat ganschelik en al van 't een en 't ander onderscheiden zy. Het eerste word by de geleerden *medium participationis*, en het ander *negationis*, dat is / beiderley of geenderley middelslagh genaamd. Want wat den mensche betreft / dien soudemen best *medium compositionis*, een middelslagh door 't samenstellinge noemen : aangesien dat hem de almachtige Schepper / uit die twee verscheidene naturen / Geest en Lichaam / overgunstiglik heeft t' saamgesteld. Maar dat een enkel wesen uit die beiderley besta / dat kan onmogelik niet zijn / also weinig als een Geest gewogen / of ene gedachte met ell of schepel kan gemeten worden. Want de wesentlike eigenschappen / waar na de eene natuur van d' andere onderscheiden word / sich nooit vermengen. Daarenboven zijn die van Geest en Lichaam so verscheiden / dat d' eene d' andere duidelik uitsluit : so als bereids in 't IV. hoofdstuk is getoond.

§. 10. Soektmen dan na iet dat geen van beiden zy : volgens Gods almaghtigheid salmen moeten toestaan / dat deselve soude iets konnen gemaakt hebben / dat noch Geest noch Lichaam ware ; na dat de Weereld groot is / waar af den menschе duisendmaal tien duisend deelen onbekend zijn. Daarom so soudender wel menigte van schepsels konnen zijn / welker aart of kraght wy niet en kennen gelijk §. 1. ook al geseid is. Maar met een / dat sulx geen gevolg kan maken / om te stellen / datter sulke waarlik zijn : d' ondervindinge moest ons daar van overtuigen. Doch wat die ons leert staat noch eens nader te ondersoeken / daar het IV. Boek toe dienen sal. Dit alleenlik past hier nu geseid : datmen sulke schepselen die noch Geest noch lichaam zijn / uit hunne werkingen vernemen moeste / soser zijn. Die werkingen nu kan de mensch niet anders dan lichamelijk of geestelijk begrijpen. Indien lichamelik / men sal daar uit besluiten dat het een Lichaam is : indien geestelijk / so komt 't van een Geest. Is 't beiderley / so werken Geest en Lichaam tsamen ; of word op 's menschen Ziel en Lichaam tsaam gewerkt : dat geen van beiden zy en word hy nooit gewaar. Dan waar komen dan den menschе die gedachten / datter iets in de weereld zy 't gene Geest noch Lichaam is ? Oorsaken / waar uit sulk wesen soude moeten bestaan / en vind hy 't minste niet : noch hy en verneemt ook geenerhande werkinge van anderen aart / dan die van geen Geest of Lichaam kan veroorsaakt zijn. Waaruit noodsakelik volgt / datter buiten Geest en Lichaam niets met sekerheid te vinden is.

§. 11. Doch dit alles is tot noch toe verhandelt / op den voet / volgens welken Geest en Lichaam door twee wesentlike eigenschappen / Denking en Uitstrekking / onderscheiden worden. Maar indien Descartes hier in eens gemist hadde; gelijkmen voor hem van dat onderscheid in alles op die wijse niet en spraak / ende doch heden by de genen die by 't oude blijven anders word geleerd; wat isser dan met uitgerecht / 't gene wy tot hier toe hebben bygebracht? Want men sal ons seggen / datmen onder dese eigenschappen van denken en van uitgestrekt te zijn / noch iet anders als een onderwerp / dat een van dese eigenschappen heeft / verstaan moet; en dat eigenschappen geen selfstandigheden zijn. Voorts melden sy ons desen regel: *Actiones sunt suppositorum*; 't welk te seggen is / dat alle werkingen van Selfstandigheden voortkomen; hoewel door middel van de wesentlike Eigenschappen / door welke sodanige selfstandigheden / en op die wijse / werksaam zijn. Dit verschil te behandelen soude hier een werk van al te langen asem zijn. Het past ons beter 't selve daar te laten daar het is; also het ons niet veel verschillen kan / wat een ander van den aart der Geesten of der Lichamen gelooft: wanneermen slechts van beide zijde toegeeft / (gelijkmen doet) dat die beide seer verscheiden van nature zijn: te weten / dat een Lichaam niet en denkt / ende een Geest in lengde / breedte / diepte (immers sonder middel van een lichaam) niet is uitgestrekt. Dan komtet daar op aan / hoe de Geesten op malkander / of hoe dat een Geest op een Lichaam werken kan: Dit wil ik nu in 't naaste Hoofdstuk beneder onderzoeken.

VII. HOOFDSTUK.

En gesteld, datser zijn, so word billik onderzocht, op wat wyse dat deselve, vergeleken met des menschen siele, op de selve, of op enig lichaam werksaam zijn.

§. 1. Gelijk wy van ons self beginnen moesten / om te mogen weten datter Geesten zijn / dewyle wy bevinden dat onse Ziel sodanig is: so sal dit ook de wegh zijn / langs welke wy de werkingen derselven alderbequaemelijst naspeuren mogen; om daar af te oordeelen so na als 't immers doenlik is. Ende vermits dit nu een stuk is / waar af men nyp ernstelik dryght besonderlikker te spreken / dan ik in 't eerst meinde te behoeven; so dunkt et my geraden / voor af enige bepalingen te maken / buiten welke ik met reden niet en magh getrolikken worden; noch self eenigsins daar buiten schryden / wil ik my noch mynen Leser niet verwetten.

§. 2. Myn eerste paal is / Gods Almachtigheid niet te betwisten / wat die door allerhande schepselen / so 't hem beliefde / soude konnen werken; of te wat door d'onbepaalde mogentheid geschieden kan. Want het is een regel waar aan niemant hoit getwijffelt heeft: *ab eo quod esse potest ad illud quod est non valet consequentia*; het is geen goed gevolg, om dat een ding wel we-

weſen kan. dat het daarom is: ſo wy hier voor VI. §. 1. al eens geſien hebben. So God kan ſcheppen wat hy will / ſo kan hy mede door dat ſchepſel werken wat hy wil: ende dat echter buiten tegenſtrijdigheit. Dat is; hy kan ſwart maken dat wit is / en licht dat duiſter is; maar hy en maakt nooit dat iet ſwart word ende nochtans witt blijft / ofte dat iet licht zy terwijle 't noch duiſter is. Wil hy iet in den brand ſteken door water / hy ſal't doen: maar ſo / dat hy 't water eerſt in vuur verandere; of 't vuur in water / ſo hy daar mede doen wil / 't gene 't water eigen is. Stelt dan mede / dat God enen Geeſt / ſo hy wil / in een Lichaam, ende ins gelijk een Lichaam in enen Geeſt verſcheppen kan: maar ſo hy dat doet / ſo ſal de Geeſt niet meer als een Geeſt / maar als een Lichaam; ende een Lichaam niet meer als een Lichaam / maar als een geeſtelijk weſen werken: of 't eene ſoude waarlik geen Geeſt / en 't ander geen Lichaam zijn.

§. 3. Desgelijx is het met de weſentlike verandering / die 't Pausdom in de Miſſe ſtelt / altijd by onſe leeraars opgevatt: welke daarom ſulks voor een verdichtſel houden / dewijle alle d'eigenſchappen / inwendig en uitwendig / blijven / van alſulke lichaam als het brood is; en door welken 't anders niet en is dan brood. Gelijk als dan de eigenſchappen 't weſen van ſulk lichaam van een ander onderſcheiden: ſo veel te meer dan Lichaan ende Geeſt / tuſſchen welken 't onderſcheid onvergelijkelik groter is. So weinig als derhalven de Papiſten met dien uitvlught op de Proteſtantanten ooit gewonnen hebben: ſo weinig magh het ook by ons in overleg genomen worden / 't gene hier Gods Almaght ſoude konnen doen. En dat noch ſo veel te minder / om 't verwijt niet onderhevig te zijn / dat wy ſelf ſo ſnoden redeneringe te werk ſtellen / die wy in anderen beriſpen.

§. 4. Des valt hier noch een tweede buitenſporigheid te mijden: dat wy ons op geen mirakelen beroepen / wanneer de vraag is / wat Natuur vermagh / en ieder ſchepſel in dien aart ſo als 't van God geſchapen is. Wanneer de vrage ſoude mogen zijn / of een peerd ook vliegen kan; het ſoude ſekerlik niet wel te paſſe daar op ja geſeid zijn; uit dien reden / dat God door ſijne almachtigheid een peerd wel kan doen vliegen. Want de vrage is niet geweeſt / wat God kan doen; maar wat een peerd kan doen. So mede / ſoude 't niet een ſpotelose redeneering zijn / ſomen van den aart en eigenſchap / en volgens van de kraght en werkingen der Eſels handelde; te ſeggen dat een eſel ſpreken kan; om dat Gods Almacht heeft gedaan / dat eens een eſel ſprak? Al even eens moet niemant van de Geeſten denken / dat ſy bequaam zijn dit of dat te doen / uit dien dat God kan maken dat ſe 't doen; wanneer hy ongewone kraghten boven het beſtek huns weſens / door de ſcheppinge bepaald / en door de voorſienigheid onderhouden / kan de ſelve geeſt / of in of door deſelve werkt.

§. 5. Gods invloed (ſomen 't noemt) in de ſchepſelen / of ſijne parlinge met d'onderoorſaken / hem als opperoorſaak toegeſchreven; in de ſcholen *influxus* en *concurſus* genaamd: komt hier mede verder niet te pas / dan ſo veel als dat gene bereſt datmen in de onderoorſaken / als derſelven ingeſchapenen

schapenen aart bemerkt. Want het nooit den onderscheiders der Nature in den sin quam te verklaren / hoedanig d'invloed en paringe der godlike kraght zy met de Zee / om daar op bomen te doen wassen / ofte met de bergen / om daar op schepen te doen varen; so lang als de Zee zee blijft / en de bergen bergen zijn. Van gelyken magh men ook niet vragen / of niet wel door Gods opperoorsaakelikheid de koeijen souden konnen saatjen / so wel als d'ossen ploegen / of by ouds in Israel tot het dorschen gebruikt zijn geweest: gemerkt d'invloed en paringe der eerste met die twede oorsaak anders niet en is / dan ene geduurige werksaamheid der godlike Almaght / elk schepsel (en so ook d'ossen en koeijen) in sijnen aart onderhoudende / ende na sijnen aart bestierende. God schiep alles / en besonderlik het wild gedierte ende het vee na sijnen aart: Gen. 1: 21 / 24 / 25. So als hy 't geschapen heeft / so onderhoud hy 't ook; invoegen dat se even eens door sijnen wille zijn als se geschapen zijn. Openb. 4: 11. Dit siet men in het daghelijx bestuur der godlike voorsienigheid / volgens welke hy eerst den regen en sonneschyn van den hemel geest; daar door d'aarde bequaam maakt / uit d'aarde also bereid de vrught doet wassen / en door die vrughten mensch en beesten onderhoud. Psal. 65: 10--14. en 104: 14 / 15. Hos. 2: 20 / 21. Hebr. 6: 7. Jak. 5: 7. Willen dan dat de Geesten dit of dat / dus of so op andere geesten of op de lichamen werken: so moetmen insgelijx bemerken / of hun eigen aart en ingeschapen wesen in opsighte van sodanigen menschelijken geest / of allerhande lichamen sulx mede brengt; gelijk de regen 't land bevochtigen en de Sonne dat verwarmen kan.

§ 6. Dit segge ik niet alleen van de werkende oorsaak / gelijk hier de Geesten; dat die van sulken aart moet zijn / om sulx alsmen daar van gelooft te konnen doen: maar ook van 't gene bewerkt word / dat het bequaam zy om die werkinge t' ontvangen. Want gelijk ene blote rots / noch de Zee niet bequaam zijn om vrught te dragen / al regentet en schijnt de Sonne noch so veel: so soude insgelijx de poginge der Geesten ydel zijn / om iets te werken op alsulken geest of lichaam / welke niet bequaam zijn om die werkinge te ontvangen. Dit stuk moet mijns oordeels wel in acht genomen werden: om niet lichtelik te denken / dat een Geest op allerhande lichaam werkt / even veel hoe dat inwendig of uitwendiglijk gestelt zy. Inwendig; want dat moet ontwijfelik seer veel verscheelen of 't uit beweeglike of onbeweeglike deelen bestaa. Ik seg onbeweeglik / na 't gemeen verstand: also na de nettigheid der Natuurkunde niets in sich selven / in opsighte van de deelen daar het uit bestaat / onbeweeglik kan zijn / dat vergankelik is. Des moet het een Geest niet even veel zijn / een lebendig of leefloos lichaam te bewegen. Uitwendig: dat is in opsighte van de lichamen daar ontrent / daar aan raakende / of daar aan vast: en na dat die van aart / meer of min beweeglik of onbeweeglik zijn. In 't verwolg sal ik dit wat nader passen op 't stuk dat onderhanden is.

§. 7. Dese palen dus gestelt / en die ik met en denke dat my iemant licht verzetten noch betwisten sal; sullen my so wel als mijnen leser vry wat werks besparen / om in 't wild niet heen te loopen. Doch daar komt nu dit noch by / dat

dat het bewijs met reden wordt geëischt van de geuen die ons tegenspreken; om dat sy dat stellen 't gene wy ontkennen van de Geesten / of ten minsten onderzoeken; en dienvolgens niet en sullen toestemmen voor dat het bewesen zy. Het is dan niet / dat ik eigentlik wil vast stellen / dat de Natuur noch de Schrifture sulx alsmen voorgeest van de Geesten niet en leerd: maar 't is / gelyklmen dat in reghten noemt / ontkennen op bewys. Datselve is een regel by geleerden; *quod affirmanti incumbat probatio*; die iet stelt, die moet bewysen. Maar die 't ontkent / of slechs twyfelt / voldoet overvloedig / so hy reden synder twyfelinge geeft en noch meer / by aldien hy daarenboven de gene die hy van anderen verwachten moghte / self uithaalt / en ten naawsten onderzoekt. Sulx meen ik hier te doen; eerst (so als eens voor al geseid is) in 't gene door de sieden / en daarna 't gene uit de H. Schriften dien aangaande ooit of ooit is voorgebraght.

§. 8. Dus moet dan niemant meinen / dat ik al willens een ander begrip op my self van de Geesten make / om dat ten grondslagh myner redeneeringe te stellen / ofte de uitleggingе der Schrifture daar na te schikken: also ik veel eer van gevoelen ben / dat sulx van de gene wordt gedaan / welker meining ik in desen onderzoeke 't welk ik achte in 't laatste hoofdstuk van mijn eerste boek duidelik van mijn getoond te zijn. Al ware 't dan dat ik hier ontrent de Geesten dwaalde / of my ergens in vergreep: des niet te min sonde noch de hoofdsaak in haar volle wesen blijven; even eens of dit stuk van der Geesten kraght en werkinge uit mijn werk gebleven ware. Doch dat ik my daar mede besig houden / is alleenlik om de sake grondiger te onderzoeken: ende noch wel meest / om aan te wijsen / hoe weinig sekerheid sy hebben / die sulk een gevoelen als sy voorstaan / tot enen grond nemen van een gebouw dat so breed beslagen / so misselik tsaamgesteld / en so topswaar is; dat het noodt van vallen heeft / als men 't (om also te spreken) slechs ter naawer noodt met den vinger komt te raken. Nu laat ons sien / wat ons de sieden van de werkinge der Geesten leert.

§. 9. En waar sullen wy dat sien als in ons self / en 't gene wy van onsen Geest / dat is de Ziel / door eigene ondervindinge vernemen? Want dit is d'eenigste Geest die ons door de sieden kenbaar is: d'anderen hebben wy slechs als mogelijk / maar niet als noodsakelik in wesen zijnde / aangemerkt / so verre als wy noch gekomen zijn. Nu sienwe dat de Ziel onmiddelik op haar eigen; ende op geen ander lichaam / dan door middel van haar eigen werkt. En hoewel d'eene Geest den anderen in aart en eigenschappen merkelik nader dan onse Ziel haar eigen Lichaam is: nochtans bevindmen niet / dat d'eene ziel het minst aan d'andere te wege brengt dan door tusschenkomen van twee lichamen. dat van de gene die op d'andere werkt / en van de gene die de werkinge der andere ontvangt. Maar dat de Ziele des eenen onmiddelik op die van den anderē werkt / heeft nooit menschе vernomen; nochte ook begrepen hoe dat sulx geschiedē kan. Waar uit dan volgt / dat / hoewel het lichteliк te denken is / dat de Zielen na den dood van de Lichamen afgescheiden / met malkanderen gemeenschap hebbē: ende verder ontrent God en sijne wer-

ken vast zijn: echter niet met allen met de minste sekerheid gesteld kan worden van de wijse hoe sy dat te wege brengen; dat is/ hunne gedachten sonder spraak of schrift aan elkander openbaren.

§. 10. Nu heeft nochtans de Schepper dese twee naturen/ so verscheiden als se zijn/ de menschelijke Zielen seg ik met der selver Lichamen in dit leven so vereend: dat op sekere denkinge der Zielen sekere bewegingen in haar Lichaam; en wederom op sekere bewegingen van of uit het Lichaam voortkomende/ sekere gedachten in de Ziel ontstaan. Te weten: de Ziele werkt op 't Lichaam/ wanneer sy 't na haren wille doet gaan/ staan/ sitten/ liggen/ eten/ drinken; en aldermeest/ spreken/ lesen/ schrijven/ en dergelijke. 't Lichaam werk wederom op de Ziel/ of liever de Ziele neemt oorsaak of gelegentheid om tot te denke/ uit sekere Lichaams bewegingen hoedanige insonderheid de werkingen der vijf uiterlijke sinnen zijn: alderklaarst te bespeuren aan 't Gehoor en 't Gesicht waarin de leden daar toe dienende van buiten door 't gene hoorbaar en sichtbaar is aangedaan/ 't selve aan de Ziele doen begrijpen/ daar aan denken/ en daar van oordeelen: 't gene in een beest/ sulk eene Ziele niet hebbende/ so niet en is; hier te voren IV. §. 8. insgelijks al eens gemeld.

§. 11. Al is 't nu dat wy niet begrijpen/ wat dat gene zy/ waar door de Ziel dus op het Lichaam/ of het Lichaam op de Ziele werken kan/ ende metter daad is werkende: so en laat het daarom niet de natuur des Lichaams en der Ziel te zijn/ met malkander dus vereend te wesen; so dat de Ziele sulk een lichaam en geen ander/ende 't Lichaam wederom sulken geest als de Ziel is ende geenen anderen/ tot die onderlingen en onmiddelbare werkinge vereischt. Want al hangt die t'samenvoeginge bloteliik aan 't welbehagen van den Schepper/ so bezee als hy de opperoorsaake aller dingen is; die sulke of andere Geesten/ met sulke of andere Lichamen voegt: so en feit dat meer in desen niet/ dan in alle andere schepselen/ en besonderlik in allerhande lichamen; die sodanig zijn als se zijn/ om dat God self sodanige deelen ende op sodanige wijse heeft by een gevoegd/ gescheiden/ en bewogen. Want niemant sal/ sonder sijne onbepaalbare almachtigheid op 't hoogste te onteeren/ dezen lochenen/ dat hy alles anders hadde konnen doen/ dan hy heeft gedaan: evenwel so als hy alles heeft gemaakt/ sodanig is 't; en dat moet de menschе/ (die der meer niet af en weet noch weten kan) voor sijn aart/ natuur of wesen kennen/ 't gene hy bemerkt van God also gemaakt te zijn.

§. 12. Gelijker wijs dan niemand soude mogen seggen; gemerkt dat God de deelen en bewegingen daar door het vuur bestaat wel met die van 't water soude hebben konnen voegen; dat daarom 't water op deselfde wijse als het vuur/ en 't vuur op sulken wijse als het water/ werken kan: also magh men ook geensins besluiten/ dat so hy de Ziele met een ander Lichaam of ons Lichaam met een anderen Geest vereenigde/ op gelijke wijse als hy Ziel en Lichaam in den mensch vereenigd heeft; het deselfde salve soude zijn. Want myne Ziel (neemt et so eens) met een steen of boom also vereend/

ge-

geſtalte met mijn lichaam is: ſouden t'saam geen menſche zijn. Of een Engel desgelijx met mijn Lichaam vereend ſoude ſo veel minder dan een Engel/ en een deel dan 't geheel/ 't welk is een menſch uit geeſt en lichaam beſtaande; of na 't voornaamſte deel genoemd/ een lichamelijken Engel zijn. Wie ſal ſeggen/ dat eens menſchen ziele onmiddelijk vereend met enen ſteen/ of boom of ander lichaam; niet uit vleeſch en been/ uit adren/ ſenuwen/ ſpieren/ beſtaande/ en door bloed vervaemd/ en door waſſemende geeſten bewogen; maar ſtijf en uit vaſte deelen t'saamgeſteld: op en door het ſelve even licht en even eens/ ja wel het allerminſte werken ſal? Want het tegendeel word ons door de klare onderwindinge geleerd.

§. 13. Hier uit beſluit ik dan/ dat een ander Geeſt dan mijne Ziel uit eigenen aart door den Schepper in de ſchepppinge bepaald/ en door de voorſienigheid ondersteund/ geen eigen lichaam beſtaande; tuſſchen mijn ſulk een als 't onſe/ tot bewerginge van andere lichamen bequaam: ons niet reden verdacht moet zijn/ hoe die allerhande lichamen/ ook onmiddelbaar/ ende in eenen ogenblik/ (ſonder gemeenelijk geloofd) bewegen; ende allerlei lichamelijke werken/ des menſchen kraghten duiſenderhaal te boven gaande/ verrighten kan. Want het baat niet/ datmen de natuur en kraght der Engelen ſo veel vollmaakter ſchatt: (hoe groot dan onderſcheid zy/ word lichtelijk geſeid; maar is tot noch toe niet getoond) dewijl de vollmaaktheid die de ziele boven 't lichaam heeft/ niet en doet datſe ſonder lichaam ſingen kan/ beter dan een nachtegaal/ oſte ſpeelen beter dan een pepegaai of aerter ſonder ſulken ziele doet. De wijſte man in vreſtand/ en de ſterkſte van lichaam/ die nochtans nooit ſchip geſien noch ſee bevaren heeft; ſal door ſijne wijsheid ofte kraght geen ſchip het zy met of ſonder zeil of riem of roer/ beſtieren: immers niemant ſal my dat lichtelijk wijs maken/ of ſich ſelven (ſchoon hy 't ſeit) waarlijk doen geloven. Die op zee geboren/ en 't baren gewend is/ ſchoon hy buiten dat hy bot en onervaren/ of ook klein van kraghten is, ſal dat buiten twijfel beter doen. Waaruit ik dan beſluite, dat voor ons van de werkingen der Geeſten/ 't zy op Geeſten of op Lichamen; ſonderling degene daar de onſe niets met allen op vermagh/ niet het minſte beſcheid uit het gene ons de Reden leert te halen is.

VIII. HOOFDSTUK.

Wat nu de H. Schrift betreft, die geeft ons van den aart en oorſprong der Engelen niet ſeer veel beſcheids.

§. 1. DE leeringen diemen *per Locos communes*, by gemeene Hoofdſtukken, ſo genoemd/ uit de H. Schrifture t'saamen ſtelt/ worden vaſt op tweederlepe wijſe daarin na geſpeurd. Van ſommigen is 't dat de H. Geeſt voordachtelijk en uitdrukkelijk ſpreekt; dan anderen hier en daar ſiechs by gelegentheid van iet anders/ daar het by te pas komt/ ier

vermeld. Van deſen aart is 't al / wat ons van d'Engelen of van de Duivelen / van Tovery en Spokery in den ganſchen Bybel ontmoet. Hier op dientmen wel inſonderheid te letten: dat hoe menigmaal de Schrift van Engelen of Geeſten iet gewaagt, ſy ons nooit en ſeit / wat die eigentlik zijn / ſo veel als de natuur betreft: of waar in dat het weſen van een Geeſt beſta. En hoe ſoude ſe dat doen: dewijl doch de Bybel voor geen Engelen / maar voor de menſchen is; welken daar in de wegh der saligheid geweſen word. Dien leertſe ons alleen in Chriſtus ſoeken / die Engel noch Geeſt / maar menſch om ontſent wil geworden is. Want waarlik neemt hy d'Edgelen niet aan, maar hy neemt aan Abrahams zaad, welk ingelijx uit menſchen beſtaat. Heb. 2: 16. Dies ook 'al 't gene dat de Schrift van d'Engelen vermeld / geenſins hunnen aart of weſen / noch oorſpronkelike werkingen uit hunne nature vloeyende: maar blotelik dat gene van hen vermeld / dat den menſche van Gods wege betreft. In geen plaats der H. Schrifture ſalmen dat ooit anders vinden. Self de naam geeſt geen weſen noch weſentlike eigenſchappen te kennen / alſo Engel (volgens 't gene voor getoond is. I. §. 8.) niet anders dan Geſant of Bode (te weten / van Gods weſen aan den menſchen) te ſeggen is. Het ſal hier na te paſſen komen / alles op te ſpeuren / dat van Engelen goede of / quade in de Schrift te leſen ſtaat: en ieder daar uit ſien dat het is ſo als ik segge.

§. 2. Hier uit volgt nu 't gene ons voor af ſtaat aan te merken / dat men ganſch vergeeſſche moeite doet / om een hoofdſtuk van d'Engelen uit de Schrifture op te maaken; waar in geleerd werde / wat eigentlik d'Engelen of Geeſten aan ſich ſelve zyn / waar toe van God geſchapen / en wat ſe doen. Verre van daar; dat men daar uit ſoude konnen leeren 't gene der Natuurkunde eigen is / die ons den aart van Geeſt en Lichaam leert: deſe / als geſeid / komt ſelf ſo verre niet / dat ſe ons verſekeren kan / offer enig ander ſlagh van Geeſt / dan des menſchen Ziel in de weereld zy. En wat dan wederom Gods Woord betreft; 't is middaghklaar / dat het nooit volſtrektelik / maar altijd opſightelijk van d'Engelen ſpreekt; in opſighte namelik van God / als ſyne dienaars die ſyn woord doen, gehoorſamende de ſtemme ſyns monds. Pſal. 103: 20. Ende ten aanſiene der Gelovigen / dat ſe uitgeſonden worden tot dienſt der genen die de ſaligheid beerven ſullen. Heb. 1: 14. Want dat ſe van nature ſoude zijn gedienſtige Geeſten, als of ſy (van edelder aart dan de menſchen ſelf) om des menſchen wille ſouden geſchapen zyn; ſulken hoovaardige inbeeldinge moet nooit het nedrig hert eens kriſtgelovigen beſluipen.

§. 3. Dit ſchryvende / maak ik my ſelven nieuwe ſwarigheid; wanneer ik my te binnen bringe / dat de Schrift van geenderhande ſaken ſpreekt die in de Nature zijn tot haar gebruik: of deſelve zijn te voren in de Nature bekend: ſo dat een filoſoof daar ſtoffe vind / om den aart en eigenſchappen na te ſpeuren. Gelykmen leeſt van wind en regen / van vuur en licht / van lucht en aarde / van allerhande dieren / groot en klein. Van dit alles heeft

de

de menſche kennis buiten de ſchrifture / en gelegentheid om den aart daar van te onderſoeken. Maar ſo aangaande d'Engelen geen kennis van naturen is: ſo ſchijnt / dat ons de Schrift door haar ſelf onderregten moeſte / hoedanige ſchepſelen ſy door d'Engelen verſta; om te mogen weten / hoe ſy verſtaan wil zijn / wanneer ſe dit of dat van d'Engelen verhaalt. Doch dit alles overwogen brengt my noch niet van my ſtuk. Want ik ſie dat dus wel meer dingen gemeld worden / van Naturen onbekend / ende noch tans in de Schrifture niet verklaard; nochte voor al 't minſte gemeld dat ſulx in gebruik of weſen was / daar het een of het ander van geſeid word. So komen Urim en Tummim menigmaal te pas; ſonder dat ergens word geſeid wat daar door te verſtaan zy: de Crethi en de Plethi onder Davids hofgeſin / genaamd / ſonder egernis te verklaren / wat het voor luiden waren dienen ſo te noemen plagh. Self worden in de Schrift geſchiedeniſſen gedacht / die nergens meer te boek ſtaan: gelijk van Michaels twiſt met den Duivel Jud. v. 9. en van die 18 op welken de toren van Siloam viel; ja van de Galileers ſelve niet eens / wat het voor eene geſchiedenis geweeſt zy / waar in Pilatus hun bloed met hunne offerhanden gemengd hadde; waarop nochtans de ganſche rede onſes Heeren gepaſt was. Luk. 13: 1. enſ. Uit ſulks en diergelijke maghmen dan beſluiten / dat de Schrift ook wel van d'Engelen / den menſche van naturen onbekend / kan ſpreken / ſonder ons derſelver aart of weſen te verklaren.

§. 4. Nu en is 't ons niet gevoorloofd / meer te willen weten / van God van 't gene door natuurlijk verſtand niet kenbaar is gemaakt heeft dat wy weten ſouden. Laat ons echter ſien / hoe veel dat zy. Daar af ſo vind ik in de Schrift het gene ik in de volgende ſtellingen begrijpen wil.

1. Dat er buiten 's menſchen Ziel noch andere Geeſten / ſonder eigen lichaam zijn / welken ſy den naam van ENGELEN, dat is Boden, geeft.

2. Dat deſelve tweederley / goed en quaad zijn.

3. Dat de goede Engelen Gods dienaars / en beſchermers der gelovigen zijn.

4. Dat het hoofd der boſe Engelen / de Duivel en Satan genaamd / d'oorſaak is van 's menſchen val.

5. Dat hy met deſelven eewig van God verdoemt is.

§. 5. Nu ſtaat ons beſcheidelik na te ſien / waar en hoe de Schrift dit ſeit: en offe ook iet meer ſeit / daarmen ſtaat op maken magh / dat het na de letter moet verſtaan zijn. Door en door leert ſe dat / het gene nu geſtelt is; maar op alle die plaatſen niet dienen daar gewonelik op paſt. Sulx heb ik neeſtig ſoekende dus nageſpeurd / als ik nu hervolgens aan den Leſer tonen ſal. De gedurige tale van Gods Woord geeft genoeg te kennen datter Engelen / en datter Duivelen zijn: anders hadden ſe noch gedaan nochte geweeſt / het gene hen daar word toegepaſt; volgens den bekenden regel / *Ejus quod non eſt, nulla ſunt accidentia*, 't gene niet en is, daar valt ook niet van te ſeggen. Waar uit voorders volgt / dat ſe van God geſchapen zijn; alſo 't gene watter is / van hem geſchapen is / Open. 4: 11.

Ende mitsdien dat de Duivel en sijne Engelen quaad zijn / en dat God alles goed geschapen heeft: Gen. 1: 31. sulx men ook van hem / die alleen voor synen heilt goed is / Matt. 19: 17. niet anders denken magh: so volgt / dat de selve niet die boosheid / die wy hen toeschrijven / van God niet geschapen zijn. Juysten so niet geschapen: wat blijfter anders over om te denken / dan datse in den staat der eerste scheppinge niet gebleven zijn?

§. 6. Ondertusschen seit de Schrift / dat de Engelen Geesten zijn / wanneer hyse gedienstige Geesten noemt. Heb. 1: 14. Maar tot Davids woorden Psal. 104: 4. is dat so licht niet te bewysen als men meent. Het is waar / in onsen duytschen Bybel staat: hy maakt sijne Engelen Geesten: sijn dienaars tot een vlammende vuur ende valt op de vertalinge van 't eerste lid / en daar 't meest op aan komt / niets te seggen. Dit alleenlijk / datmen de woorden in het Duytsch ook in dese orde stellen magh; hy maakt de Geesten sijne Engelen. רוחות *Ruchos* Geesten is ook winden; en מלאכיו *Malachyn* Engelen insgelijx boden te seggen gelijk I. §. 7—10. gemeld is. Welk van beiden komt hier best te pas? Onse vertaalders hebben den sin uitgedruckt welke Paulus Heb. 1: 7. Volgens de griecksche oversettinge stelt. De chaldeeusche loopt hoer ook niet tegen. Die namaals gevolgd zijn / houden sich in andere talen aan den selfden sin. Sonder dat komter met den ganschen inhoud van den Psalm op het naaste over een / datmen dit vers van den wind / en 't vuur des donderbuirems magh verstaan. Want de ganssche draad en rede is op Gods wonderwerken in 't natuurlijk bestoy van den Hemel / Aarde / Zee / derselver dieren en gewassen toegepast. Self een woord van den Menschen buiten 't 5. en 23. vers niet uytdrukkelijk gemeld: en dat noch verder niet / dan ten aansien van de vrught des velds / en het licht der Sonne / die hy t'synen nutte uyter aarde spruiten en van den hemel schynen doet. So dat Gods werken in de Lucht / op der Aarde / in de Zee het gedurig / tsinners het voornaamste onderhoud van desen lofsang zijn. Om dese reden ging ik lichtelijk van alle oversettingen af / so nu Paulus daar aan niet en hielde.

§. 7. Niet alleenlijk seit de Schrift / dat d'Engelen Geesten zijn: maar ook wat een Geest is; te weten sonder vleesch en been. Luc. 23: 39. Dat is te seggen / een verstandig wesen dat geen lichaam heeft. Want alle eigenschappen en werkingen denselven in de Schriften toegepast / geven klaarlijk te verstaan / dat se zijn 't gene boven I. §. 12—15. van Geesten geseyd is. Insgelijx zynse van der menschen Zielen onderscheiden: om datse van den Menschelijken / daar de Ziel een deel af is / over al waar de Schrift van hunne bedieninge spreekt / onderscheiden zijn. Sulx is klaar van self / ende behoeft voor den genen die maar iet beleesen is geen bewijs. De Lichaamen daar somtijds d'Engelen in verschenen zijn / waren ook hunne eigene niet. Want die hadden se in den Hemel / of op den wegh / by hun op en neder baren / niet van doen: en moesten hen meer hinderlijk dan nut zijn / hoe fijn of luchtig ook van stoff of maaksel men die schatten wil.

§. 8. De scheppinge der Engelen / hoe seker datse is / word nochtans

nergens

dergens in de Schrift verhaald. Een bewijs / dat ons God niet voor heeft om te leeren / wat Engelen / maar wat wy selve zijn. Duidelijk daar uit noch nader blijkt / dat hunne plaats / volgens de taal van Gods Geest in den Hemel is: maar de ganssche draad en stijl der historie / waar in ons Moses d'eerste Schepping beschrijft / is enkelijk na de Aarde / 't Menschen woonstede / (Psal. 115: 16. Hand. 17: 26.) geschikt, ende wel besonderlijk na een seker volk uit Israel gesproten / aan welken de Schepper een besonder land had ingeruimd. In de Aanmerkinge op d' Historie van 's Weereld Scheppinge, gedruckt op d'eerste haarte in den Bybel / 's jaars 1687. t' Amsterdam by Hieronymus Sweerts en Daniel van den Dalen uitgegeven magh men breeder daar af lesen. De gemeene antwoord onser Schriftgeleerden komt die uitleggínge te gemoet: wanneer se seggen / dat Moses alleenlijk de sienlijke schepselen in sijne beschrijvinge brengt; en daarom van de Geesten / als onsienlijk / geen gewach en maakt. Over sulx moet het dan vergeefschen arbeid kosten / so onse nieuwsgierigheid verder gaat; om te willen weten / op welken dagh van seffen de Engelen van God geschapen zijn.

§. 9. Doet ons nu de Schrift van de scheppinge der Engelen geen verhaal: wat soude se dan ook van der selver val en oordeel veel gewagen? Weinig spreekende van 't gene d'Engelen doen / so had se noch veel weiniger te seggen van 't gene dat de Duivel doet. Maar dat is niet weinig / sulx sy seggen. Want Gods Woord doorgaans van 't een en 't ander spreekt. Ik beken dat / kristen Leser: maar verselle dat sy met my leest en overweegt / hoe veel daar in van sulx te vinden zy / als wy gemeenlijk daar uit trekt. Derhalven will ik hier voor af bedingen / datmen my de vryheid late die elk neemt / om de Schrift in den grond na te sien; sonder onsien na geleerde luiden uitleggingen of toepassingen; schoon van langer hand vast by alle man in besitt geraakt / om Gods woorden in alsulken sin als sy gewoon zijn / te verklaren.

§. 10. In desen heb ik al voorlang met droef heit aangesien / datmen sich tweefels te buiten gaat. Ende eerstelijk daar mede: dat elk schier genegen is veel over sulke dingen te bepalen / daar de Schrift af swijgt / of in 't voorbygaan / of wat duister spreekt: ondertusschen datmen over saken daar de H. Geest het meerste werk af maakt / niet veel en doet. Ik sal hier af geen andere exempelen verhandelen / schoonder veele zijn / dan die sich opdoen in 't geschil dat wy behandelen. 't Is een hoofdstuk van de Godgeleerdheid; van de Schepppinge der Weereld ende in 't besonder der Engelen en Menschen. Men gist den tijd / dat die waar de eerste dagh: ende dat sal uit Job 38: 7. te bewijssen zijn. Andere stellen 't liever op den sesten dagh: uit vrese dat somen daar toe den eersten namen / de Arianen of Socinianen: daar mede voordeel mogh en doen; om te denken / dat d'Engelen dus vroeg geschapen / God in het maken van de Weereld ook geholpen hadden. Dan overlegge ne verder / of en hoe verre d'Engelen ook als de Menschen na Gods Beeld geschapen zijn / en of de Duivel ook Gods Beeld noch heeft: sonder

eens

eens verklaard te hebben/ waar in Gods Beeld besta/'t gene volgens de gemeene orde der verhandeling in een besonder hoofdstuk achterna geleerd word. Maar dan is men 't noch in lang niet eens: mits dien dat d'een dat Beeld in de geestelikheid der nature stellende/volgens toestaat/ dat de Duivel self Gods Beeld noch heeft; d'ander niet als gerechtigheid daar door verstaande/ rond uit belijd/ dat de menschе door den val Gods Beeld verloren hebbende/ het Beeld des Duivels in de plaats gekregen heeft. Behalven dat so wimmen enderlik weten/waar in den afval van de bose Engelen bestond; of 't hovaardy of nydigheid of anders iet geweest sy: en 't komt'er seer op aan/ dat de menschen laten komen den tijd te bepalen/ op welken dat de Duivel viel. Van dit alles leesmen in de Schriften niet een eenig woord: oorsake dat ik 'er ook niet eens van spreken wil.

§. 11. Het ander is/ dat men niet een bloot verhaal van Engelen die nu en dan verschenen zijn/ om te verstaan het gene door de letter klaar beteken word/ niet eens te vreden is: maar wil daar onder noch verborgentheden soeken/ en geloofsstukken daar uit bevestigen/ die van geheel anderen inhoud zijn. Ik segge de verborgentheid der allerheiligste Drievuldigheid/ en der Menschwerdinge onses Heeren en Saligmakers: als of die waarheden op geen wisser gronden waren vast te maken. Ik houde van die buitenwerken niet/ die men tegens vpands list of waght niet kan bewaren; en die hem t'ot voordeel strekken/ wanneer sy een daar af in krijght/ (gelijk menig han onse rigene voorvechters van self verlaten word) om daar in te vesten/ ende ons also uit onse rigene werken te beschadigen. Die daar voor besorgd zijn/ daarmen de waarheid voor den vpand bloot sal stellen/ int diemmen sulke slechte buitenschansen niet bewaart/ die en bedenkt niet/ dat se van dien aart is/ om so blood bestreden te worden. Sy en wil niet anders vechten: sy komt voor den dagh/ en siet uit hare ogen. Sy en behoeft geen schild noch wapen dan haar selve: sy is schoot-en steekvry: de vurige pylen des bosen is sy machtig uit te blusschen. Daarom niemand sy om ons verlegen/ dat wy die verborgentheden des Geloofs niet onverwinbaar sonde konnen staande houden: al is 't dat wy mogelijk 't bewys niet sien/ daar het anders soeken; het sy in benamingen/ het sy in verschijningen van Engel of Engelen/ in de Schrift gemeld.

§. 12. Noch isser iets dat ons te vyster in den wege staat/ om een vry en onpartijdig onderzoek te doen. Te weten/ dat de Vertaalders van den Bybel/ en insonderheid de Nederduitsche (anders mogelik de besten) mede doorgaans in 't gevoelen zijn geweest dat ik onderzoeke: en daar door niet allenlik Engelen/ maar insonderheid menigte van Duivelen in de Schrift vermeldan/ daar geen woord in sulken sin in de grieksche noch hebreusche text te lesen staat: of 't gene men daar leest/ so wel: indien niet beter/ op menschen als op geesten magh gepast zyn. Maar wy moeten seker gaan/ salmen sulk een groot gevaarte stichten of ter neder werpen/ als de maght en 't rijk des Duivels is/ daar wy nu na komen sien; om eens grondig te verstaan wat daar af de regte waarheid zy/ daarmen over al so bereid

hyzed af spzeekt. Ondertusschen will my dit noch merkelik verlichten / dat ik d'Oversetters niet als of ik so veel wyser ware; maar uit hunne eigene oversettinge en aantekeningen op andere plaatsen overtuigen kan / wanneer ik ergens van hen kome af te gaan: of ten minsten tonen / dat andere vertaalders of uitleggers insgelijx van hen verschillen.

IX. HOOFDSTUK.

Van den herkomst en den staat der bose Geesten, geest sy weinig, ende nochtans duidelijk beright.

§. 1. GEseid zynde / dat d'Engele / gelijk alle dingen / van God goed geschapen zyn: so en kommender geen quaden zijn / dan door asval; noch sodanig blijven / so die val niet onderstelbaar zy. Van den selven word wel so veel hier en daar getuigd / dat die is geschied: maar (gelijks reeds geseid is) nergens verhaald / wanneer / of waar die by toe quam / of waar die in bestond. De Saligmaker Joh. 8:44. noch d'Apostelen / 2 Pet. 2:4. en Jud. v. 6. en seggen ons ook niet / hoe de val der Duivelen geweest zy; dan ten hoogsten maar / dat se gevallen zijn. Want eerst in de waarheid zynde / misdien dat se neffens d'andere Engelen opregt en goed geschapen zijn: so en zijn se daarin / seit de Heere / niet staande gebleven; als daar uit bleek / dat de Duivel van 't begin af al een Menschen moorder was. Johannes seit daar beneven: die de sonde doet is uit den Duivel, want de Duivel sondigt van den beginne! 1 Joh. 3:8. Dit by malkanderen gebzaght / maakt ten minsten so veel uit: als dat de Duivel in 't begin geweest / in de waarheid geweest; maar terstond afgevallen / d'eerste oorsaak van de sonde en verdoemenis / en also gedegsaam moordenaar van 't menschelijk geslaght gewozden zy. Met die twee getuigenissen des Heeren Jesus self en synes lieven Apostels / klaar en duidelik spzekende dat de Duivel van den staat / daarin hy van God geschapen was / afgevallen zy: behooren wy vergenoegd te zijn / al komter meer niet by. Alleenlik geest de Heere van ter zyden noch te kennen / dat een menigte van Engelen met dien eenen welken hy den Duivel noemt / gevallen zy / die synе Engelen, dat is; (als meermaal nu geseid) synе boden genaamt zijn. Matt. 25:41. Tot wat boodschappen van hem te voren uitgesonden / en of sy daarom so genoemd zijn / dat swijgt de Schrift.

§. 2. Dat van Petrus nochte Judas leit so klaar niet als 't wel schijnt. Want Petrus (so hy daar van dese sake spzeekt) seit ons meer niet van d'afvallige Engelen / dan datse gesondigd hebben; sonder te verklaren wat die sonde was. Judas (indien hy mede van den val des Duivels handelt) getuigter af / datse hun beginsel niet bewaard, maar hunne eigene woonstede verlaten hebben: en hy verklaart ons mede niet / hoe 't by quam dat se hun beginsel so verlieten / ende hunne eerste woonstede niet en sochten

in te houden. Waar uit wel te sien is / dat het gene men besonderlijer van den val der Engelen haalt / uit der Joden oude droomerijen opgehaald / en den verdichtselen des Alkorans gelijkmatig zy. Daar van gelieve mijnen Leser I. B. XII. §. 12. XIV. §. 5. 't gene uit beiden aangetekend is / eens na te sien.

§. 3. Daillon in sijn *Examen de l'Oppression des Reformez en France* doet / dat ik daar effen als met twijfeling over de woorden der Apostelen Petrus ende Juda spraak: of sy daar den val des Duyvels by verstaan. Al en vind ik my niet ten vollen overtuigd / dat sijne verklaringe vast gaat; sy brengt my echter so verre / dat ik my op d'andere ingelijks niet meer verlaten derf / die des Apostels rede hier / en by Petrus van den val der Engelen verstaan. Des dunkt my dat ik wel sal doen / so ik denselven schryver in dat deel alhier vertale / en aan 't oordeel van den Leser stelle. Hebbende dan voor af beweerd / datter maar een Duivel ofte Satan in de Schrift bekend is: so schikt hy sich om de swarigheden op te lossen / die hem waren voorgeworpen. Onder anderen seit hy dan. Gy wilt tegen my inbrengen 't gene Judas in't „ 6. d. van sijnen sendbrief seit / van Engelen die hun beginsel niet bewaard „ hebben; gelijk onse oversettinge mede brengt. Maar gy en sult daar niet „ vinden sulken bende van Geesten / onder 't gebied des Satans staande / en „ die hem in sijne weder spannigheid gevolgt zijn. 't Is enkel voorgeoordeel „ datmen daar Engelen vinden kan / die nooit Engelen geweest zijn. Dit bestaat hy eerst te tonen; en daar na / wat door dese Engelen te verstaan zy.

„ §. 4. De H. Geest / die geen andere als bequame namen geest / die en „ noemt nooit Engelen dan de gene die om enige salte uitgesonden zijn. „ Maar dese Geesten / diemen stelt dat den Satan van 't begin des Ver„ reldts af in sijne weder spannigheid gevolgd zijn / waren noch van God „ niet uitgesonden / toenze vielen: en daarna ook niet; also hen Judas „ hier vertoont als gebonden en geketend tot den dagh des oordeels toe. „ Die van 't begin ten einde toe gevangen blyft / wanneer is die een gesant „ geweest? Dese reden gaat by my niet vast: also mede Duivels Engelen van den Heere Jesus genoemd zijn / Matt. 25: 41. degene dienen niet en weet waartoe dat van hem uitgesonden worden / na den val / of voor den val gesonden zijn geweest. Al is 't dat de naam niet op den aart of 't wesen van de Geesten / maar op derselver bedieninge staat; so word die echter ook gebruikt om blotelijk dat slagh van schepselen / buiten meldinge van hun gesandschap te betekenen; 1 Sam. 29: 9. 2 Sam. 14: 17 / 20. en 19: 27. Zach. 12: 8. Matt. 22: 30. Mar. 13: 32. Hand. 23: 8. 1 Kor. 13: 1. Kol. 2: 18. 1 Tim. 5: 21. Heb. 2: 16. en 12: 22. 1 Pet. 1: 12. 2 Pet. 2: 11. en daarom komen sulke Geesten die gevallen zijn / schoon in buiten desen dienst / door gemeenschap van natuer met den self de name wel beteekend worden. „ So gy dese rede des Apostels sonder voorgenomen oordeel „ leest; gy sult sien / dat hy volgens de gemeene uitlegginge geen goede re„ deneeringe gebruikt. Sijn oogmerk is / de gelovigen te verplichten / „ om volstandig te strijden voor 't Geloof; ende niet te doen gelijk de gene /

„ die

„ die Gods genade veranderen in ontuchtigheid en God den eenigen Heer-
„ scher ende onsen Heere Jesus Christus verlochenen: ende stelt voor vreese
„ van Gods oordeel / waar af hy enige exempelen verhaalt. Het eerste
„ van dien is dat van de Israelyten / die na de verlossinge uit Egypten on-
„ gelovig geweest / en daar over verdorven zijn. Sulx was uit de historie
„ hunder weder spannigheid Num. 13. en 14. Deut. 1. en Psal. 95. genoeg
„ bekend; geschied zijnde op de wederkomst der geen / die uitgesonden
„ waren om 't land Kanaan te verspieden. Tot een derde exempel brengt
„ hy by / de bekende geschiedenissen van Sodoma en Gomorra. Gen. 19.
„ Tusschen beiden neemtmen voor een tweede / de straffe der Engelen / die
„ met den Satan in't begin des weereldts tegen God zijn opgestaan / en met
„ eewige banden onder de duisternus bewaard worden; daarmen in voor-
„ gaande boeken van de H. Schrifture niet af leest. Over sulx kond ene ge-
„ schiedenis / tot op dien tijd onbekend / geen kraght hebben op 't gemoed
„ der lesers; ende wierd seer t'onpas by de twee anderen gevoegd.

„ §. 5. Men behoeft sich hier op geen overleveringe te beroepen / noch
„ op enig boek dat doe noch voor handen / doch daarna verloren was;
„ Want behalven dat dit beide seer onseker is: so en heeft geenen schijn /
„ dat Judas tusschen twee exempels / uit de H. Schrift so wel bekend / een
„ ander heeft willen stellen / waar af de Godspraak den Joden toebe-
„ trouwd gansch niet en meld. Ik vrage wat d'Oversetters bewogen
„ heeft om het griekische woord ἀρχὴν *arehee* beginsel te vertalen; so 't niet
„ en is om daar den hal der Geesten door te vinden / daarmen elders niet
„ af leest? De gemeene latijnsche oversettinge gebruikt hier 't woord *prin-*
„ *cipatus* meesterschap; 't gene op Geesten / die onder een hoofd staan / niet
„ wel past.

„ §. 6. Dan so gy op 't vervolg van des Apostels rede lett / en op
„ de spreekwijsen die hy gebruikt: gy sulter dese Engelen, dat is gesanten
„ haast in vinden / die 't land van Canaan verspied hebben: zijnde Oversten
„ der stammen en Hoofden der kinderen van Israel. Num. 13; 2 / 3. Dese
„ hebben hunne waardigheid / diese boven andere hadden / niet bewaard:
„ uit welke oorsaak sy die volk teffens met het leven verloren hebben. D'A-
„ postel leit hen tweederlepe misdaad te last. D'eene / dat se hunne waardig-
„ heid niet wel bewaard hebben; door dien sy te lieht beswieken / en also die
„ hartigheid niet en hadden die den hoofden des volx betaamde. D'ande-
„ re / dat se τὸ ἴδιον οἰκητήριον *to idion oiketerion* hunne eigene woonstede,
„ 't Land dat hen God in eigendom beschieden hadd / ἀπολιπόντας *apoli-*
„ *pontai* verlaten hebben; mits dat se daar van afstonden / beschroomd
„ zijnde om het in te nemen. Dit past dudelik op de geenen daar ik van
„ spreke: gelijk sulx ook uit Petrus woorden lichtelik te bespeuren is. Die
„ seit 2 Pet. 2: 4. dat God d'Engelen (ik sett hier wederom Boden of Gesan-
„ ten) die gesondigd hadden, niet gespaard heeft. Want de woorden /
„ die gesondigd hadden, beteekenen seer wel de geenen van welken Paulus
„ Heb. 3: 17. schrijft: die gesondigd hadden, welker lichamen gevallen

„ zijn in de woestijne, ende welken God gesworen heeft, datse in sijne ruste
„ niet en soude ingaan. Dit zijn deselsde die enen opstand maakten / wan-
„ neer se op 't stuk waren om in 't land Canaan te gaan / 't welk sy waren
„ wesen verspieden. 't Is waar / dat dit op alle Godsgesanten die onge-
„ hoorsaam zijn wel enighsins gepast kan worden: maar in de ganssche
„ Schrift is geen exempel van wederspannigheid te vinden / so merkweer-
„ digh als dit is / en daar sich God so hestig om vertoornd heeft / en dat so
„ swarelijk van hem gestraft is.

„ §. 7. So gy vraagt / of menschen van menschen uitgesonden ook wel
„ Engelen genoemd zijn: ik antwoorde / dat de genen daar wy nu van
„ spreken van God self gesonden waren: die daar last toe gaf / en met na-
„ men noemde wiemen daar toe senden soude. Daar by komt noch / dat
„ niet alleenlijk by de griekssche schrijvers ook wel *angeloi* genoemd zijn
„ die van menschen uitgesonden waren: maar dat het ook seer gemeen
„ is in den griekschen Bybel / het hebreewsche woord *malach* op menschen
„ gepast / door het griekssch *angelos* te vertalen. Dus worden sy die Ja-
„ cob aan Esau sond / Genes. 33: 3. Moses aan den koning der Edo-
„ miten / Num. 20: 14. Gideon aan die van Efrajim / Richt. 7. 24.
„ so wel מלאכים *malachym*, ἄγγελοι *angeloi* engelen genoemd / als elders die van
„ God gesonden waren. In 't nieuw Testament is dit gebruik ook niet
„ onbekend: als te sien is Jak. 2: 25. daar de twee verspieders van Jo-
„ sua uitgesonden ἄγγελοι *angeloi* engelen genoemd zijn; 't welk by onse ne-
„ derduitsche oversetters gesondene vertaald is. So d'een Apostel dan En-
„ gelen noemt / die van Josua gesonden / ende maar gemeene luiden waren:
„ wie wil sich verwonderen / dat d'andere twee den selsden name geven aan
„ de genen die beneffens hem van Moses uitgesonden / en hoosden des volx
„ geweest zijn?

§. 8. Hier en wil ik niet ontkennen / dat ik tegen dese redenen niet veel in hebbe / so veel het eerste deel betreft: te weten / van d'Engelen die daar in gesondigd hebben; datse hun beginsel niet bewaarden, maar hunne eigene woonstede verlieten. Maar het hapert my noch aan so swaren straffe alsse daar voor leden: gemerkt dat de bewuste verspieders in de woestijne sleghs gestorven zijn / sonder in 't beloofde land te komen: volgens de godlike bedreiginge / Uwe dode lichamen sullen in de woestijne vallen. Num. 14: v. 29. Maar dat en is niet het gene hier geseid word: datse God in de helle geworpen, en aan de ketenen der duisternis overgegeven heeft om tot het oordeel bewaard te worden; 2 Pet 2: 4. of gelijk Judas spreekt / dat hy-se tot het oordeel des groten daghs met eewige banden onder de duisternisse bewaart. Doch de swarigheid komt op de woorden / Helle, Ketenen, en Duisternisse aan. Voor alle drie word by den Hebreen de Dood bereikend. So dat de meninge kan zijn / dat sy tot straffe hunder ongehoorsaamheid en ondankbaarheid / op een sonderlinge wyse / anderen ten voorbeeld geschreven zijn: 't welk met sullken verbloemde rede kraghtigst geseid word / om 't gemoed te bewegen.

§. 9. Want

§. 9. Want het hebreeuwsche woord *Sebeol* en 't griecks *Hades*, die op malkanderen staan / word so wel graf als helle vertaald. Ja onse Oversetters hebben 't ook wel Helle verduitscht / daarmen nochtans wel kan sien / dat het Graf betekend word. Gelijk daar Petrus des Heeren opstandinge uit den 16. Psalm bewijst: Hand. 2: 27/29. Gy en sult (seit David in onsen duitschen Bybel) mijne ziele in de Helle niet verlaten: en Petrus / om te tonen dat hy dit op hem selve niet en seit / sijn Graf is by ons tot op dese dagh. Hoe komt dat te pas / indien 't gene eerst Helle genoemd is het Graf niet en is: Van Rora en sijne aanhang word geseid / datse levendig ter helle voeren, wanneer hen de aarde verslond. Num. 16: v. 30/32/33. De Ketenen zijn dan mede wel te vinden: want die komen best in de Gevanknis te pas. Doch Petrus selve geeft die naam elders aan den Dood en 't Graf: wanneer hy seit / dat Christus eertijds door den Geest gepredikt heeft / den Geesten die in de gevankenisse zijn, zijnde degene die in Noaghs tijd ongehoorsaam gestorven zijn. 1 Pet. 3: 19/20. Want een dode kan sich minder reppen of bewegen / dan die op 't allerstrengst gebeid / geketend en gebangen is. Eewige banden is niet verder te verstaan / als datse nooit wederom los raken sullen / so lang als de weereld staat. Want die eewigheid houd op met het oordeel des groten daghs, daar sy toe bewaard zijn. Banden derhalven so eewig als de Heuvelen, die nochtans een einde nemen sullen. Genes. 49:26. De Duisternis is mede eigen aan de doodschaduwe: Psal. 23:2. Weshalven Job den Dood beschrijft als een land der Duisternisse en der schaduwe des doods; een stikdonker land, als de Duisternisse selve; de schaduwe des doods ende sonder ordeninge; ende het geeft schijnsel als de Duisternisse Job. 10: 21/22.

§. 10. Nu kanmen lichtelik met een verstaan / hoe dese Engelen / dat is weerspannige gesanten / op sulke wijse tot het oordeel des groten daghs bewaard worden. Want dat en seit niet noodsaaklik datse eewig verdoemd zijn: niet meer dan de genen die van elk ydel woord reekenschap geven sullen in den dagh des Oordeels. Matt. 12: 36. Alle menschen sullen dus geoordeeld worden; maar alle menschen sullen niet verdoemd worden. 't Is alleenlik / datmen op dien dagh, dien de Heere maken sal, het onderscheid sal sien tusschen den reghtveerdigen en godloosen. Malach. 3: v. 18. So verre dan als de bewuste verspieders onberouwelik gesondigd hebben / ende in hunne sonde gestorven zijn / (des wy liever niet van hen vertrouwen) so worden se tot den dagh des Oordeels bewaard om gestraft te worden. 2 Pet. 2: 9. Anders konnen hunne zielen / door de straf in dit leven gebeterd / behoudens al 't voorseide / in gerusten staat by God; en dit uitwendig oordeel tot verderf des vleesches geweest zijn / om den geest te behouden in den dagh van Jesus; gelijk Paulus den groten dagh des Oordeels noemt. 1 Kor. 5: 5.

§. 11. Dit en heb ik / waarde Leser / geensins bygebracht / om u die verklaring op te dringen; of de gemeene uitleggingе te verwerpen. Want de sake blijft daarom in wesen / so als uit Christus eigene woorden Joh. 8: 44.

genoegsaam blijkt. Het zy dat dese twee Apostelen het self de seggen / of datse van iet anders spreken, de mond der waarheid self is ons alleen genoegh. Wat meer is: ik hadde self een groot behulp in die verklaring / die ik dus in twijffel trekke / ware 't my om louter waarheid niet te doen. Mijn gebou steunt voornamelik daar op / dat de Duivel Gods gevangen / en ter Hellen opgesloten is; welke stijl van spreken na 't gemeen gevoelen uit dis twee plaatsen voornamelik ontleend is. Dan hier uit siet nu de Leser / hoe weinig ik my selven soeke: en dat ik de Schrift niet na mijn hoofd wil buigen / om haar te doen spreken so als best op mijn gevoelen past; aangesien dat het weinig scheelt / of ik soude hier / de waarheid te geval / my selve 't vonnis tegen wijsen. Houd het my dan ook ten goede / Leser / dat ik ingelijx den tegenspreekeren van ons Geloof tot nadeel niet en doe / het gene ik tot voordeel van my self niet eens wil doen. De waarheid moet steeds waarheid / en wy haar onderdanig zijn.

§. 12. Nochtans wat isser dat de Schrift met sekerheid ons van dat Oordeel leert / waar onder d'Engelen na sulken val geraakt zijn? Het eewig vuur (buiten twijffel by gelijkenis / om de swaarste en eeuwigdurende pijnigingen te verstaan also genoemd) is den Duivel en synen Engelen bereid, Matt. 25: 41. De woorden brengen noch niet mede / datse terstond na den val in dat vuur geworpen zijn: maar blotelik dat het hen bereid is; 't welk schijnt op het toekomende te sien; gelijk het koninkrijk in tegendeel noch eerst sal gegeven worden dien het bereid is, Matt. 20: 23. en 25: 34. Dat voor te komen is voor hen geen middel nochte Middelaar. Want waarlik hy en neemt d'Engelen niet aan, om te verlossen; maar alleen de menschen van Abrahams zaad. Heb. 2: 17.

§. 13. Ja wat staat zijn dan de bose Geesten nu? de heilige Schrift en seit dat niet / maar wijst het ons genoeg. De menschе met dat hy gevallen was / waar bleef hy doe? was hy beter dan in de Hel / wanneer hy in den Hof de stemme des Heeren horende / al bevende voor hem vlood? gelijk het in den 17. artykel onser Geloofs belijdenisse staat. En meinen wy / dat het de Engelen beter hadden na datse gevallen zijn? Wie en weigert niet voor Gods toorn / ende word verschrikt door sijne grimmigheid? Psal. 90: 7. Hebben dan de Geesten die gesondigd hadden / uitstel van hun vonnis verkregen / dat moest klaarlik blijken; of het antwoord is van selve / Neen. Nu het blijkt geensins / de Schriftuur en spreekter nergens af / dat den wederhorigen Geesten ooit de minste jonst of genade zy geschied; noch tot vernieuwinge ter bekeeringe / noch tot uitstel of verachtinge der straffe. Sulx geschied ook aan den menschе niet dan om ons door Gods langmoedigheid en goedertierentheid te leiden tot bekeringe. Rom. 2: 4. Maar daar toe vinden wy / als geseid is / voor de bose Geesten geene hoop. Derhalven isser ook geen reden om te denken / dat de reghtweerdige God / de maght tot straffen self in hande hebbende; en geen genade in den sin / omtrent schepselen die gesondigd / ende geenen Middelaar en hebben: niet en soude na verdienste straffen / van de uur af datse eerst gesondigd hebben.

§. 14. Seit-

§. 14. Zeitmen echter / (gelijk in 't I. B. XIX. §. 8. uit Schott verhaald is) dat die boſe Geeſten ſommige noch vry / en ſommige voor eenen tijd wel vry gelaten zijn / om de menſchen hier te quellen: dat en word anders nergens om ſeid / dan om datmen ſulx alreeds geloofd / eermen de Schrifture leeſt. En wanneer die dan het tegendeel betuigt / of ſchijnt te beteekenen: ſo word alſulken onderſcheid verſonnen; om dat de Schrifft niet te weerſpreken / en echter 's menſchen opgevatte meninge niet te verſetten is. Want of de Schrifft ſulkx van den Duivel ſeit / ſtaat ons noch niet ernſt en aandacht na te ſpeuren: en wat die ſake betreft / dat om den menſch te plagen / boſe Geeſten op der aarde ſouden nodig zijn; dat vind ik echter niet. De doorgaande taal der H. Schrifturen is / dat Gods gelovig volk gedurglik van boſe menſchen word gequeld: van boſe Geeſten blijkt dat niet ſo klaar. Want wat die plaatſen aanbelangt / daaruitmen ſulkx beweeren wil: daar ſullen wy hier na byſonderlik af ſpreken. Men moet ſich ook / als Job / wel wachten / datmen Gode niet ongerymds toe en ſchryve Job. 1: 22. Voor ſodanig ſie ik 't aan / ſomen ſeit / dat God de boſe menſchen ſpaart / om den tijd hunner bekeringe; of ſo niet / overtuginge te verlengen: en dat hy ondertuſſchen hen door boſe Geeſten tot de ſonde aan dryven / en hunne bekeeringe hinderen ſoude.

§. 15. Op ſulke gronden als daar nu verhaald zijn / ſtell ik vaſt / dat de boſe Engelen van de ure hunnes eerſten afvals aan van God verlaten / en in eewige verdoemenis verſtoten zijn: en dat hen 't eewig vuur, alſo genoemd / bereid is om daar aanſtonds in te gaan; ende namaals noch tot hun geſelſchap ſulke menſchen te verwachten / als in de ſonde / door des boſen Geeſts verleidinge eerſt ontſtaan / onberouwelik volherden. Derſelver tijd en is noch niet; maar der genen tijd is albereid: ſo magh ik hier ook ſpreken / als Chriſtus by andere gelegentheid. Joh. 7: 6. Want gelijk als God aan d'eene zijde den regen niet bereid / dan om dien aanſtonds op der aarde te doen vallen / en de vrught te doen voorkomen: Pſal. 66: v. 10. Pſal. 147: v. 8. ſo doet hy mede / wanneer hy ſtrikken; vuur en ſwevel op den godloſen regent, Pſal. 11: 6. dat is / veerdige ſtraffe in dit leven: dan heeft de HEERE ſijnen boge geſpannen en bereid. Pſal. 7: 13. Wanneer God een ſlacht-offer van graanſchap bereid heeft, dan is de dagh niet verre; maar naby. Seſan. 1: 7. Eindelik / gelijk God den ſijnen goedertierentheid en waarheid bereid, op dat ſe hem ſonder uitſtel behoeden; Pſal. 61: 8. alſo is 't billik / daar de ſelfde reden / of geen reden van verlang te vinden is / dat den boſen Engelen die dodelike wapens / en 't gevoel des eewigen vuurs van eerſten aan bereid zijn. Dus verre van der Engelen aart en onderſcheid / ſo veel als ons de Schrifft daar af te kennen geeft / geſproken: Nu laat ons gaan beſien / of ſo ook iet verder ſeit / waar uit beſelve noch wat nader mogelik te kennen zijn.

X. HOOFD-

X. HOOFDSTUK.

D'Eigenschappen en werkingen die sy den Engelen toeschrijst, zyn met onderscheid aan te merken.

§. 1. GElijk de Schrifture haar werk niet maakt van der Engelen eigentlijken aart of eigenschappen te beschrijven: so moetmen daar af oordeelen / uit het gene sy hier en daar van derselver werkingen en verrichtingen verhaalt: of by andere gelegentheid als van ter zijde te kennen geest. Het gene daar door aan den dagh komt / is ten deele van derselver wetenschap of kennisse / hoewel weinig: maar ruim so veel van hunne kraght of mogentheid geseid. Ende dat noch met alsulken stijl van spreken / datter byna niet eene plaats is / welke na de letter uitgeleid enen goeden sin uitmaken; of op der Engelen natuur of wesen / so veel als ons de Schrift self wil te kennen geven / te passen zy. Hier op bid ik mijnen Leser wel te letten: op dat hy magh begrijpen hoe veel dikmals de uiterlijke klank der woorden / volgens hun gewoon gebruik verstaan / van den waren sin uit de omstandigheden en natuur der saken blijkende verschilt. Komen dit voor desen niet in acht genomen heeft; sal het mijne schuld niet zijn / wanneer ik sulx doende / tot enige andere uitleggingе genoodsaakt worde.

§. 2. Nu dan de kennisse der Engelen belangende: God laat ons / in sijn Woord weinig daar af meldende / self oordeelen / of die niet seer groot moet zijn; dewijle sy Gods aangesighte alcijd sien. Matt. 18: 10. Dat is meer dan Moses ooit geheuren mocht / hoe seer hy daar om bad; Exod. 33: 18/20. en dat ons eerst in't ander leven te verhopen staat / 1 Kor. 13: 12. het gene sy van's weerelds oorsprong af genoten hebben. Voor't sien van Godes aangesighte word by Mattheus een besondere ommegang en tegenwoordigheid met God / en by Paulus ene nette kennisse verstaan; als uit d'omstandigheden van beider woorden lichtelik te merken is. So dat d'Engelen / gedurighlik met God omgaande en voor God staande / buiten twijfel veeler dingen kennis hebben die geen menschе weten kan; sulx de Heiland self te kennen geest / wanneer hy seit / dat niet alleen de menschen / maar ook selfs d'Engelen van des Heeren dagh onkundig zijn; Matt. 24: 36. als willende seggen / dat het seer geheim moet wesen 't gene d'Engelen self niet weten mogen.

§. 3. Hier by komt / dat sy die in de waarheid staande blijven / aan geen verduistеringe des verstands / door verdorventheid van hunnen wille onderhevig zijn: daar 't ons echter meest aan schort. Ik en wil niet seggen / hoe groot onse natuurlike verdorventheid in desen zy / van Paulus beschreven: Eph. 4: 18. maar dat wy / schoon tot God bekeerd / noch al gedurighlik te bidden hebben om verlichtede oogen des verstands. Efes. 1: v. 17/18. Ons hebben d'Engelen dat niet van node: also men niet en weet / noch

noch iemant gelooft / dat van de genen die gevallen zijn ooit een bekeerd is; of die in 't eerst gebleven zijn / een eenige tsedert afgevallen. En genomen eens dat iemant sulx al woude denken / om dat de Schrift ons hier onsicher laat / en derhalven so veel vrylheids tot het een als 't ander geeft: so blijft nochtans / dat d'Engelen die gebleven zijn / dat voordeel boven d'anderen / en boven d'allerbeste menschen hebben / dat se sulker van gedachten zijn: so als hen God in 't eerst geschapen heeft. Waar by gevoegd die alder schoonste gelegenheid / om duruglik met God en sijn werk te zijn; so moet volgen / dat die heilige Engelen van seer groot verstand zijn.

§. 4. Echter dient hier by in acht genomen / dat Gods Engelen wel sijne dienaars / maar sijne raadslieden niet en zijn. Want wie is sijn Raadsman geweest? Rom. 11: 34. Jesa. 40: 13. So heeft hy dan ooit met hen niet te rade gegaan / door wat middel hy den menschе herstellen soude: noch te sy en waren ooit van self so schrander / om so diepen verborgentheid uit te vinden. God heeft die ook aan de menschen / dien 't aangaat: en meest door menschen / somtijds door Engelen verkondigd. Dese dan weten so veel daar af / en niet meer / als de boodschap behelsde / die sy dien aangaande van tijd tot tijd / hier en daar / door Gods last aan de Menschen overbraghten. Doch dit kan hen maar stuks-wijse in die kennisse verlichten; waarom sy steeds begeerig zijn om die dingen nader in te sien. 1 Pet. 1: 12. Paulus geeft genoegsaam te verstaan / dat niet tegenstaande alle die voordeelen der Engelen boven ons / benevens alle die boodschappen die sy ooit daar af aan de menschen braghten: nochtans niet so veel door d'Engelen aan de Gemeinte, maar door de Gemeinte aan den Overheden en Machten in den Hemel, Gods veelvoudige wysheid word bekend gemaakt. Eph. 3: 10. immers by alsdien men dan van d'Engelen verstaat / so als 't gemeen gevoelen is.

§. 5. Van de menschelijken saken is veel licht hunne kennisse wel groter: immers lichteliker na te speuren dan Gods onnaspeurlike wegen zijn. Doch wie sal ons seggen / hoe verre dat sulx gaat? Het komt daar meest op aan / of d'Engelen der menschen gedachten weten konnen. Dunkt iemant / ja: so wil ik dit wel van hem leeren / hoe de kennisse van 's menschen herte een onafscheidelike eigenschap des allweetenden Gods kan zijn; die ook daar uit besonderlik als God gekend wil zijn. Want by alleene kent de gedachten van 's menschen herte, 1 Kron. 28: 9. d'Engelen dan niet. Want wie van de menschen weet wat in de menschе is, dan de geest des menschen die in hem is? 1 Kor. 2: 11. Dat is: de Ziele self weet wat se denkt; maar een ander niet. Een Engel kan die niet beter weten dan de Ziele van een ander mensch: alsoo hy hem niet so na als d'eene mensch den anderen is. Want self onder de lichamen / dingen van eenerlei aard lichtelijer gepaard en vereenigd worden / dan die van verscheidene: en minst die van strydige nature zijn. Ik segge dan: kent d'eene mensche de gedachten van den anderen niet; een Engel kent se noch veel min. Dit wil ik van dat gene dat een Geest uit eigener nature weet / verstaan hebben; so verre ons daar uit / of uit de Schrifture

bijsten kan. Doch wat sy door Gods openbaringe weten/ daar van is albereids beleven/ dat het gaat so verre als 't God belieft.

§. 6. Doch d'eere deser openbaringe sta ik geensins aan den Duivel toe. Onder de menschen geeft God die alleenlik aan de genen die hem vrese; Psal. 25:14. of aan anderen ten dienste/ nooit tot nadeel van sijn volk Want het was om Abrahams/ dat God Abimelech verscheen; Gen. 20. om Israëls behoudenis/ en Josefs verheffinge/ dat hy Farao dede droomen. Gen. 41. om sijns volx segeninge/ dat hy den verbloekten Bileam iet openbaarde; Num. 22/23/24. om Davids wille/ dat Saul profeteerde 1 Sam. 19:22/23/24. Eindelik/ dat God tweemaal aan Nebucadnetsar in den droom te kennen gaf/ wat hier na geschieden soude; het was enkelik om de eere sijns Naams/ als des Gods van sijn gevangen volk. Dan. 2. en 4. Ende noch moest de droom van Farao door Josef/ en die van Nebucadnetsar door Daniel verklaard zijn; beide lieflingen van den God des Hemels/ die verborgentheden openbaart: noch Egiptische noch Chaldeewsche Wijsen hadden 't minste deel daarin. Het sonde dan na den algemeinen stijl van 't heilig Woord/ de grootste ontheiliging van Gods allerheiligsten Name zijn/ te seggen/ dat hy sijne verborgentheden aan den Duivel openbaart.

§. 7. Dunkt dat iemant evenwel: so vraag ik/ of hy dat tot dienst of ondienst sijner uitverkorenen sal doen? Tot dienst: dat sy verre/ dat d'Allerheiligste den allerontheiligsten in plaats der heilige Engelen gebruiken sal; welke van hem uitgesonden worden tot dienst der genen die de saligheid beerven sullen. Heb. 1:14. Waar word dat oit of oit van des Duivels Engelen geseit? Ook meen ik/ dat hy weinig lust sal hebben/ om sich t'onsen besten aantebieden: gelijk van hem verbeeldender wijse geseid word/ dat sich een bose Geest/ of de Satan selve bood; dees om Job te plagen/ die om Achab te verleiden. Job 1. en 2. 1 Kon. 22. Tot ondienst: dat sy verre van den goeden en getrouwen God/ dat hy door ontdekkinge van sijn geheim/ 't volk van sijn verbond/ daar hy dat als wat besonders voor bewaart/ aan den snoodsten vijand sal verraden.

§. 8. Van de kennis hoe ik tot de kragt. Dat die groot in d'Engelen is/ blijkt aan den lof die hen David geeft/ waarmeer hy hen Gods kragtige helden noemt. Psal. 103: 20. En Petrus van d'Engelen spreekende seit/ datse in sterkte en in kragt meerder zijn dan wy/ of misschien de genen die in heerschappy of heerlikheid zijn. 2 Pet. 2: 10. 11. Maar de Schrift en seit ons nergens/ waarin dat die kragt bestaat. Van de natuur der Geesten heeft dat in/ dat sy alles door den wille doen; men kender anders geen begrip af maken. Sulx echter door de Filosofen latende/ dienet ons te weten/ hoe verre sy door hunne kragt op de Geesten: of op de Lichamen werken. Op de Geesten: dat is op malkanderen/ of op de Zielen der menschen hoe sy hunne gedachten aan elkander mededeelen/ is niet wel te begrijpen en de Schrift en seit ook niet hoe sy dat doen; maar datse 't doen. Want de Serafym, die Jesaias in een gesichte voorquamen/ riepen d'een den anderen toe Jes. 6: 3. Daniel vernam ook op gelijke wijse/ datse t'samen spra-

spraken. Aan de menschen hebben sy sich in de Schrift niet dan door de spraak geopenbaard: doch dat is doorgaans in gesichte / en door middel van een lichaam so geschied.

§. 9. Hoe een Geest of Engel op onse Geest / dat is de Ziele / werkt word ons in de Schrift ook niet verklaard. Maar hoe kan hy ook iets doen aan 't gene hy niet weten kan? Ik wil seggen: so d'Engelen op onse Ziele werken; 't moet zijn door bestieringe onser gedachten. Dit staat ook alleen aan God / diese kent / ende neigt waar heinen dat hy wil Spreuk. 21: 1. Dat my een Geest ergens toe aanporren / sonder taal of teken / dat door middel van een lichaam geschied: het sal zijn / om dat de gedachten die hy in my vind hem niet behagen; of dat hy andere verlesche die hy in my niet en vind. Maar wat vind hy of wat vind hy niet / die geens menschen gedachten weten kan? Deselve in den mensch te binden / of in den mensch te brengen / of te verbeteren / of te versterken / is alleen het werk van 's Heeren Geest. Dies salmen ook in de gansche Schrift niet een eenige spreuk noch exempel vinden / dat ooit Engel wiste wat een mensche dacht; of hem enige gedachte ingaf / of het minste wercht op sijn gemoed. Te weten / sonder tusschenkomen van lichamelike gemeenschap is dat nooit geschied.

§. 10. Wanneer wy dan geen eens / maar menigmalen lesen / dat den bosen Geest of Duivel sulke dingen toegeschreven worden / waar door het schijnt / dat hy den menschen 't quaad ingeest / of te hem ten quade port; so als ik over sulx hier na verscheiden plaatsen ondersoken sal: de billikheid moet ons dan leeren / dat wy sulken tale nooit in anderen sin verstaan / dan Gods Woord doorgaans betuigt / wanneer het ter van God of sijne Engelen sit. Te weten / 't kan de meininge des H. Geestes niet wel zijn / 't schepsel in gelijkheid tegen over sijnen Schepper so te stellen / dat het alles doen sal tegen 't gene dat hy selve doet; of de bose Geesten in bedrijf en kragt verre boven d'Engelen te setten. Sulx geschied in schijn / wanneer al 't goed dat in den mensche word gewerkt / den heiligen Geest self / en sijner goddelike kragt word toegeschreven; maar dat het is de Duivel die hem 't quaad ingeest / en tot het quade port: dat het is Gods eigen Geest en kragt / die hem geleid; maar dat de verleiding van den Duivel is. Wederom / dat men nooit van goeden Engel leest / die den gelovigen onmiddelijk wat goeds in 't herte gaf; ik swijge den verwerpenen / die noch in sonden leest / om hem tot overtuginge te brengen: en dat men dies niet tegenstaande in de Schrift bevinden soude / dat de Duivel 't bose / niet alleen den ongelovigen sijn eigen volk; maar selfs ook den gelovigen so dikmaals en so kragtig inblaast / hen daar toe aandrijft / en daar toe verleid. Sulx alles acht ik ongerijmd. De Schrift spreekt so / dat se God den Schepper sonder eind of mate boven 't schepsel; en de goede Engelen verre boven allen bosen Geesten verheft. Ja / wanneer men regt bemerkt / waarom den Hemel als de lustplaats der goeden / en de Helle als de kerker van de bose Geesten word gemeld: wat wil dat anders seggen / als dat het onderscheid van beider kragt so wel als van

hun lot / so veel als Hemel ende Hel verscheelt?

§. 11. Maar laat ons nu de Schrift besonderlik besien/of die ons niet en seit dat veelmaals een Engel op der menschen Zielen of Lichaamen werksaam was. Aangaande de Ziele vindmen/dat een Engel Jesus in sijn lyden heeft versterkt; Luk. 22:43. het enigste dat my voor komt van dien aart / daar geen lichaam by te werke quam. Niet geheelik evenwel: want die Engel wierd van hem gesien. So was't dan een Gesighte: waar in sich een Engel (even veel in wat gedaante) als getuige van Gods wegge aan den Saligmaker vertoonde; op so kraghtigen wyse / dat het sulken troosteliken indruk gaf op sijn gemoed / maghtig om hem in den grootsten angst te ondersteunen. In deser voegen geeft uit een bewijs van't gene God daar in op sulken wyse heeft gewerkt; maar niet van't gene dat een Engel door ongeschapen aart of kraght op onse Zielen werken kan. Hoe self een bose Geest onse eerste moeder Eva heeft verleid / of onsen tweeden Adam in sijn gemoed versocht: of met sijn lichaam verboerd heeft / daar af sal ik ieder stuk in een besonder hoofddeel onder sachten

§. 12. Nu van de lichamelike werkingen der Geesten/ende eerst der goede Engelen / waar op de volgende exempelen slaan.

Door Engelen heeft God Sodama en Gomorra eens verbrand. Gen. 19.

Een Engel worstelde met Jakoben't schijnt geen bloot gesighte geweest te zijn / alsoo hy daar af lersel aan sijne heupe behield. Gen. 33: 29/ 32. Dit daar een man hiet / word elders Hos. 12: 5. een Engel genaamd.

Een Engel sloegh d'eerstgeboren in Egypten / dat duisenden van menschen bedroeg: en dat in eene nacht. Exod. 12.

Een Engel was des volks leidsman door de rode Zee / Ex. 14: 19: en door de Woestijne. Ex. 23: 20. en 33: 2.

Een Engel sloegh met de peste in drie dagen tijds 70000 man. 2 Sam. 24: 15/ 16. 1 Kron. 21: 14/ 15.

Een Engel verslooghen 185000. t'eener nacht / in't leger des Assyriers 2 Kon. 19: 35. Jes. 37: 36.

Een Engel wentelde den swaren steen van 's Heeren graf. Matt. 28. v. 2.

Door een Engel wierden Petrus en Johannes uit de gevangenis verlost. Hand. 5: 19. en 10: 7—11.

Een Engel sloegh Herodes Agrippa / dat hy stierf. Hand. 12: 23.

Wilmen uit de Apocrijfe boeken meer hebben; een Engel stiet het vuur uit den oven / dat het drie jongelingen geen schade deet: in Daniels Aanhangsel v. 49/50. En een Engel stierpte Habakuk by den haire door de lucht. Dan. 5: 35.

§. 13. Om dese en diergelijke plaatsen te verstaan / moetmen wel toesien / datmen de Schrift niet tegen haar selven doe spreken. Te weten / datmen den schepselen niets toe en schrijve / 't gene den Schepper alleen eigen is. Die is alleen meester van de Lucht / om regen en wind / donder en bliksem / hagel

hagel en sneeuw te doen ontstaan; alte samen werken/ die nevens d'Engelen stoffe geven aan den mensch/ om den Schepper en Regeerder aller dingen boven al te roemen: sulx het niet en soude konnen zijn/ so iemant anders buten hem diergelijke werken konde doen. Psal. 104. en 148. Jerem. 14: 22. Dunkt nu iemant dat het lichter zy/ de lucht met enen pestigen adem te ontsteken/ dan den regen of donder te verwekken? Ik en kan altoos met myn verstand niet verder komen/ dat ik meerder kraght in 't een dan in 't ander soude konnen: ende bender wel gerust in/ dat my niemant lichtelik ook anders tonen sal. Waar uit volgt dat noit Engel self/ en door eigene kraght menschen door de peste gedood heeft. So als 't een/ so heeft men ook van 't ander te geloven/ daar Engelen in Gods werken benoemd zijn: dat het daarom niet het eigen werk der Engelen geweest zy.

§. 14. Wil nu iemant sich aan d'Engelen so veel gelegen laten/ dat hy my/ die dese eer alleen voor hunnen Schepper wil bewaren/ hier over tot een dingtaal roepe/ dien set ik voet by stek. So menigmaal als hy met enen Engel komt/ die dit of dat miraakel heeft gedaan/ so als de woorden mede brengen; so wil ik hem met menschen tegen komen/ die na luit der woorden van de Schrift/ even groten werken hebben uitgeregt.

Moses sloegh het water in Egypten/ en 't veranderde in bloed. Gen. 7: 20:

Aaron strekte sijne hand uit over de wateren van Egypten; en daar quamen voorschen op: Exod. 8: 6.

Deselve sloeg het stof der aarde/ dat het wierd tot luisen vs. 17.

Sy beiden wierpen vuisten vol asschen na den hemel/ dat het tot klein stof/ ende voorts aan menschen en aan bee tot sweeren wierd. Exod. 9: 9.

Nog eens; als Mose sijne hand uitstrekte na den hemel, so wierder ene dikke duisternisse. Dit zijn d'eigene woorden Exod. 10: 22. op allerduidelixte gestelt: heft uwen staf op, ende strekt uwe hand uit over de Zee, ende kliekt se spraak God tot Mose. Exod. 14: 16. En daarna: Strekt uwe hand uit over de Zee, dat de wateren wederkeeren over de Egyptenaars Doe strekte Mose sijn hand uit over de Zee, ende de Zee quam weder. enf. vs. 20/ 27. Even eens of het door de uitstreklinge sijner hand ware veroorsaakt geweest.

Daar beneffens was't niet even eens oft hy met sijnen broeder tsamen 't water uit de rotse sloegen/ wanneer sy seiden: hoort doch gy weerspannelingen: sullen wy water voor u lieden uit desen steenrots hervoor brengen? Doe hief Mose sijne hand op, ende sloeg de steenrots tweemaal met sijne staf, en daar quam veel waters uit. Num. 20: 10/ 11.

§. 15. Ik sal den Leser hier dan seggen/ hoe my dunkt dat men de Schrift in sulke dingen moet verstaan. En op dat ik te klaarder spreke/ sal ik het werk uit den grond ophalen/ so verre als tot dese stoffe dienstig is: doende hier den Leser wederom gedenken/ 't geene daar voor af. I. §. 9. geseid is/ dat het gebruik der tale in de magt des volx is en dat sich een geleerde daar na schikken moet: als mede dat ons God in sijn beschreven Woord

geene nieuwe tale heeft geleerd: maar de selve latende sodanig als die was/ sich daarna gehoegd heeft/ om tot ons meeste gemak/ de volmaaktste dingen met onvolmaakte woorden uit te stameren. Dat ingelijx de Schrift/ als Paulus seit/ van God ingegeven/ tot onderwijslinge in de regtveerdigheid dient: 2 Tim. 3: 16. om ons te bewegen tot het gelove; 2. Hoz. 5: 11. op dat wy't eewig leven souden hebben in Jesus naam. Joh. 20: 31. Derhalven is de stijl der Schriften niet geschikt/ om ons natuurlike dingen te leeren/ sodanig als sse in hen selve zijn: maar om deselve tot Godz eere en's menschen saligheid te betrachten; en so verre alsse in onse maght zijn/ daar toe aan te leggen. Waar uit nu dan volgt het gene hier besonderlik te passe komt: dat God/ de natuur self niet verklarende/ noch de taal verandernde/ self menscheliker wijse van hem selve spreekt; te vrede zijnde/ dat hy sijne uitneementheid boven den mensch en alle andere schepselen by gelijkenis verklaart; in voegen dat hy't gene onvolmaakt is in den mensche van hem self ontkend/ en desselfs volmaaktheden in d'uiterste voortreffelikheid op hem selve past.

§. 16. Nu sal ik het ter sake komen/ om voor d'Engelen plaats te maken. By den mensche is niet hoger dan een Koning; en de grootste koning/ die vreedst en kraghtigst heerscht. Sijn Paleis/ sijn Troon/ Kroon en Scepter/ sijn Hofstaat/ zijn de gewone bewijsen sijner heerlikheid. Sijne Duurschaar/ sijne Heirscharen/ sijne Vestingen/ sijne Wapenhuisen/ zijn de kraght en klem der regeeringe. Om meer te seggen ontbreekt geen stoff/ maar hier onnodig. Dit is genoegh. Om God dan te verheffen/ so maakt hem Koning: om hem boven alle koningen te stellen/ so streekt sijn Rijk door de ganssche Weereld uit. Sijn Paleis zy den Hemel/ om datter geen op aarden is dat sijner hoogste heerlikheid past. Sijn Troon zy daar gesteld/ om dat geen ander ooit so hoog verheven is. Sijne Kroon zy't heerlik aanslen sijner schepselen. Sijn Rijksstaf zy de kraght van sijn bevel; sijn bloot willen sijn bevelen/ en sijn doen. Nu sullen hem d'Engelen voor Staat-dienaars/ voor Gesanten/ en voor Heirscharen strekken; om dat de mensch geen edelder schepsel kent/ om in dienste van so groten Heer te zijn. Men vind ook geen nader/ om hem als Rigter der ganscher Aarde in de Duurschaar ter hand te staan. Stelt dan verder/ dat sijne almogentheid geene Vestigen/ sijne algenoegsaamheid geen Wapenen behoeft: of segt by gelijkenisse/ dat hy in den hogen Hemel onverwinnelik gevestigd/ en met alle schepselen gewapend is. Siet gy wel/ Leser/ dat hier d'Engelen even eens als alle d'andere schepselen te passe komen: en dat die so veel doen als dese doen/ behoudens ieders aart en kraght en waardigheid?

§. 17. De voorgaande en behende tale van de Schrift komt hier op uit. De Heere is een groot God: ja een groot Koning boven alle Goden. Psal. 95. vss. 2. Hy heeft sijnen Troon in de hemelen gevestigd, en sijn Koningrijk heerscht over alles. Psal. 103: 19. Hy is bekleed met Majesteit en Heerlikheid Hy bedekt sich met het licht als met een kleed; hy reke den hemel

uit

uit als een Gordijne. Sijne Opperzalen ſoldert hy in de wateren; Pſal. 104: 2-4. Hy maakt ſijne Engelen Geeſten; dat is / de Geeſten maakt hy tot ſijne Geſanten; ſijne Dienaars een vlammende vuur. Duiſendmaal duiſenden dienen hem, en tien duiſendmaal tien duiſenden ſtaan voor hem, wanneer hy ſich ten Gerichte ſett. Dan. 7: 10. De Schepter ſijns Koninkryks is een rechtmatige Schepter. Pſal. 45: 7. Hy ſchowt uit den Hemel, ende ſiet alle menſchen kinderen: hy ſiet uit van ſijne vaſte Woonplaatſe, op alle inwoonders der Aarde. Hy formeert hun aller herte; hy ſiet op alle hunne werken. De Raad des Heeren beſtaat in eewigheid: hy ſpreekt en 't iſſer, hy gebied, en 't ſtaater Pſal. 33: 13/ 14/ 15/ 11/ 9. De Heere is een Krijgsman; Heere der Heirſcharen is ſijn naam. Exod. 15. Pſal 48: 2.

§. 18. Dat is daar: nu ſtaat ons te overleggen / hoemen dit alles / en beſonderlik dat van d'Engelen verſtaan ſal; na de letter of in een verbloemden ſin. Om dat na te ſpeuren / ſal my niemant lochenen dat alle deſe ſpreekwijſen en exempelen gemaklelik op eenerlepe wijſe te begrijpen zijn / het zy datmenſe eigentlik of oneigentlik verſta. So 't een ſo 't ander: want het word altemaal op eene wijſe geſeid. Dan ſalmen my dit ook lichtelik toeſtaan / gelijk noodſakelik volgen moet / datter geen reden is om 't een als eigentlik geſpraken te verſtaan / ſo 't ander na de letter niet verſtaan magh worden. Nu is 't ſeker dat God eigentliker wijſe noch Huis / noch Troon / noch Voetbank / noch Peerd of Wagen heeft noch hoeft. Sulx alles en wat dien gelijk is / word hem menſcheliker wijſe toegepaſt. De Schrift ſeit ons dat ſelf. In eenen aaſſem by na ſalſe den Hemel de vaſte plaatſe ſijner woninge noemen, en ondertuſſchen belijden / dat die hem te klein is / (de Hemel der Hemelen ſoude u niet begrijpen: 1 Kon. 8: 27/ 39/ 43/ 49.) en dat hy Hemel en Aarde vervult. Jerem. 23: 24. Hoe toch? niet by uitſtrekkinge / maar by wege ſijner albeſtuurſame voorſienigheid. Pſal. 139: 7/ 8/ 9. Am. 9: 2/ 3. In geenen anderen ſin magh men hem Dienaars en Krijgsmaghten toeſchrijven. Die naam word niet alleen den Engelen / maar ook den onvernuftigen dieren toegepaſt.

§. 19. De 148. Pſalm geeft daar af een klaar bewijs. Want daar worden d'Engelen voor aan; ende neevens hen alle Gods Heirſcharen, Sonne, Mane, Sterren, (die ſelf uit hunne loop-plaatſen ſtryden. Richt. 5: 20.) Vuur, Hagel, Sneeuw, Damp en Stormwinden geroepen / om Gods lof te melden: voorts de Dieren als Walviſſchen uiter Zee / het Wild en 't Vee der Aarde, het Kruipende gedierte en 't Gevogelte: als mede 't gene uiter aarde waſt / Vrughtbomen en Cederboomen: eindelik de Menſchen van allerlepen ſtand de Koningen met hunne Volkeren, Vorſten, Righters Jongelingen, Maagden, oud en jong. Deſe alle zijn daar niet anders dan als ſijne ſchepſelen / d'een ſo wel als d'ander genoemd; om ſijner voorſienigheid te dienen / tot ſtoffe van ſijnen groten roem. Het zy dan wat middel dat God gebruikt / om ſijne wille kleuren uit te voeren / die zijn ſijne Dienaars / Boden / Engelen; ſo als menſe noemen will / en ſo als de Schrift hen noemt. Welverſtaande evenwel / dat elk ſchepſel God den Schepper

eert

eert en dient na sijnen aart; ende alsoo d'Engelen op d'allervolmaaktste wijse / alsoo sy in volmaaktheid self den menschе te boven gaan. Doch die volmaaktheid is alsoo teenmã begrypelijk voor ons / die niet en weten hoe sy werken / noch vernemen / wat se doen.

§. 20. Het blijkt van d'Engelen nader: wanneermen bemerkt / dat nergens die wijse van spreken breder noch kraghtiger gevonden word dan in den 18. Psalm; zijnde de woorden van dat lied door Dauid gesproken / ten dage als hem de Heere gered had uit de maght van alle sijne vyanden, ende in sonderheid van Saul. Daar komt onder anderen op 't 11. vs. dat God op enen Cherub vloegh, ende met een op de vleugelen des Winds? wanneer hy / so te seggen / quam (die alom tegenwoordig is) om David in sijne oorlogen by te staan. Wy sullen haast sien dat de Cherubim Engelen zijn. En wat reden isser om te denken / dat de vyanden op ene andere wijse van de Engelen verslagen worden / als God van hen gedragen word? het een word hen so wel als 't ander toegeschreven. Word dan het een oneigentlik geseid / so magh men 't ander ook niet eigentlik verstaan. De meininge is dan slechts / dat die allerhoogsten Majesteit menschelijker wijse / by gelijkenis van 't gene by de menschen 't alderheerlijxt is / beschreven, de volmaaktste schepselen tot sijnen dienst gebruikt. Hy en behoeft Wagen noch Peerd: maar so hy iets diergelijx gebruiken sonde; de Wolken moesten hem voor staatkarossen / 't Vuur voor een behangsel / ende Wind voor paarden strekken; of d'Engelen in stee van lijf dienaars hem gelijk als op de handen dragen / so sich de koningen in hare landen laten doen.

§. 21. Men sal seggen / dat ik d'Engelen / dus doende / van alle werk ontledige / en ydruit in de weereld make; ende dat dit eindelik daar heenen loopt / datter ganschgeen Engelen en zijn. Maar die al 't voorschreven slechts gelesen heeft / moet al te verkeerde gedachten hebben / om van mijn gevoelen so te spreken. Sulk een bewijse my eens / datter Engelen zijn / sonder sulke redenen als ik tot bevestiginge dies heb voortgebracht. Maar isser niet ene schone redeneeringe: so het ons niet blijkt wat d'Engelen doen / of wat de Duivel doet / datter dan geen Engel noch te Duivel is: of dat Gods dienaars ledig zijn / om dat hy ons geen rekening en doet / van 't werk dat hy sijn volk laat doen; of van de pyniging waar mede hy de boose Geesten plaagt; of watter voorgaans ommegaat / het zy in Hemel of in Hell. Wert God geen werk voor Engelen / of 't is aan ons te doen? Dan belijden wy ten minsten / dat wy een seer werkelik volk zijn / daar veel aan valt te verhandselen; so dat de Engelen nooit rust hebben van ons op te passen / en te tonen wat se doen. Maar dan bewijsen wy met een / hoe opgeblasen dat wy aan ons selve zijn; die ons inbeelden dezen / dat de Hemelschepselen / so veel edelder dan wy / schier maar om ons sent wille zijn.

§. 22. Vraagt iemant echter noch / wat d'Engelen doen? hoe bid gy? Uwe wille geschiede also op der Aarde, als in den Hemel: 't gene de kinderen uit den Catechismus weten te verklaren / dat het te seggen is / Gods wille onder ons op Aarde so gewilliglik en getrouwelik uit te voeren / als de

En-

Engelen in den Hemel doen. So weten dan de kinderen wel / dat Engelen in den Hemel dagheliſe werk hebben; en daarom / ſchoon wy hen niet ſien werken / of altyd daar wyght uit trekken / in gienen deele ledig zyn. Eben al ſo weinig klemt de reden / dat hy van geen Duivel weet / die niet kan ſien / dat hy de weereld ſteeds in roere ſtelt / en overal 't onderſte boven keert. Juiſt ſo of 't iemant niet geloven konde / datter volk in 't raſphuys of in de boeyen ſitt; om dat hy hen niet over ſtraat ſiet lopen / en de pypen ſtellen / tot verdryet der buyrgers en der buren. De geheele aardkloot is in opſicht van dit uitgeſtrekte vlak niet al wat God geſchapen heeft / maar als een ſtip: en op dat ſtipken daar ſich d'armemenſchen kinderen op behelpen / ſoudemen juiſt weten moeten / watter allenthalven in de wyde weereld omgaat; oſte aanſtonds ſeggen / 't gene men op deſen ſmallen hoek niet en bemeemt / dat het daarom nergens is. Dat meen ik / is den tegenſpreckeren genoegh de mond geſtopt.

§. 23. De Schrift dan / als geſeid / ſich na ons voegende / ſtelt ons alles wat men in de weereld kind of bemerckt / in dier voegen voor als het ons betreft. D'Engelen derhalven als gedienſtige geeſten; Heb. 1: 14. niet alleenlik ter eere van God / maar tot welſtand van ſyn volk. Ik denke dat ons d'Engelen bewaren / helpen en op de handen dragen, Pſal. 91: 11 / 12. gelyk ſe met ons eten. Want het Manna word het brood der Maghtigen genaamd, Pſal. 78: 25 het was een hemelſch koorn: Pſal. 105: 40. dat wil ſeggen / ſo als elk by hem ſelve magh verſtaan / dat het ene uitnemende ſpyſe was; weerdig om van d'Engelen in den Hemel / indien 't hun gebruik ware / gegeten te worden. Gelyk dan ſulx alleen tot lof van 't Manna word geſeid / ſonder ons daar mede te betekenen / dat het eigentlik der Engelen gewone ſpyſe was / welke God ſyn volk als uit den Hemel gaf: wat beſoeſtnen 't ander mede nader aan te halen / als dat de hoogſte Majeſteit het ſelve volk ſo weerdig houd / dat hy het voor geen gemeene / maar voor hemel-benden / ſo hy die daar toe van noden hadde / wel behoeden wil? Een Engel legert ſich om ons / draagt ons / leid ons / vecht voor ons; plaagt den boſen / ſlaat hem dood: alles in dier voege / dat God ſelf het werk vaſt doet.

XI. HOOFDSTUK.

Waar uit des te klaarder te verſtaan is, in welken ſin denſelven enige beſondere verrichtingen toegeſchreven worden.

§. 1. NU ſal ik dan 't gene duslang in 't gemein geſeid is / voortaan in 't beſonder toonen. Indzie exempelen / van de gene die X. §. 12. gemeld zyn / is dat klaarlik te bemerken. Zyn die twee die tot verderf van Sodom uitgeſonden waren / Engelen geweeſt; het blykt niet datſe ſo veel daar toe gedaan hebben / als twee menſchen

ſonden hebben konnen doen. Want hun verderven, gelijk ſy 't noemden / magh men ſo verſtaan / dat ſy 't verderf verhondigden: en den regtveerdigen Lot ter veilige plaatſe geleidden / eer het quam. Maar doe dat quam / ſo en deden het die Engelen of die mannen niet: maar de HEERE dede vuur en ſwavel over Sodom en Gommorra regenen, van den HEERE (dat is van hem ſelf / door ſyn beſtuur) uit den Hemel. Gen. 19: 24. Een van die twee ſelde; Siet ik hebbe uw aangeſicht opgenomen over deſe ſake, dat ik deſe ſtad niet om en keere daar gy van geſproken hebt. Haaſt, behoud u derwaarts: want ik ſal niets konnen doen, voor dat gy daar gekomen zyt. v. 21/22. Doch ſo ſy ſelf ook ietş daar in te doen hadden / dat moghtenſe / gelijk Elias / doen geweten doen. 2 Kon. 1: 10/12. Tot ſulk verderven dan / gaf God ook wel den Profeten magt en laſt. Siet ik ſtelle u te deſen dage over de volkeren en koningrijken: om uit te rukken en af te breken, te verderven en te verſtoren. Hoe dede hy dat? So als 't hem de Heere in den ſelfden aanſtem door af ſelde Siet ik legge mijne woorden in uwen mond. Jerem. 1: 9/10. En op geen andere wijſe leeſmen dat Jeremias ooit iet b'aan of ſcheurde: dat was ſyn doen niet: maar het deed hem leed / (ſchoon hy des gewillig was) dat hy 't ſleghs maar ſeggen moeſt.

§. 2. De twee anderen zijn gemaklelik op de ſelfde wijſe te verſtaan: de 70000. in Davids tijden aan de peſt geſtorven, en Herodes gegeten van de wormen: beide ſo verhaald / dat het een Engel was die ſe ſloegh. De Peſte in is des Heeren hand, daar had hy geen Engel toe van doen. Dat heeft hy trouwens nooit / ſult gy ſeggen / die om ietş te doen den dienſt der ſchepſelen niet beboeft. Seer wel: maar waarom is het meer de hand des Heeren / wanneer hy den dienſt der Engelen in de peſt / dan wanneer hy dien dan menſchen in den oorlog gebruikt? De Hiſtorie ſeit ſelfs van den Engel anders niet / dan dat hem David ſagh met ſyn uitgetrokken ſweerd in ſyne hand, uitgeſtrekt over Jeruſalem. Voor den ſlagh van enen begeerde nooit menſchen de peſt en noch minder van 't geſight. Desgelijx hoorde David dat God tot den Engel ſelde: trekt uwe hand af, 't is genoegh. Hoemen wy dat God van noden heeft / aldus met hoorbare woorden tot de Engelen te ſpreken? Of was dat ſleghs om David hier te doen? ſo als wy nader ſullen ſien.

§. 3. Dus groeijen ook de wormen / natuurlijker wijſe; ſonder dat daar dienſt van Engelen toe nodig is: als is 't dat ſulx in de ſiekte van Herodes enen Engel toegeſchreven word: ende heeft niemant ooit gedachten gehad / buiten dit exempel / dat waare wormen groeiden / daar een Engel was te werk geweeſt. Ook en is Herodes niet ſo ſchielik / als van den ſlagh des Engels dood gebleven: alſo de wormen tijd behoefden om ſyn lichaam te doorknagen / tot dat hy ſtierf. Joſefus beveſtigt mijn vermoeden: ſeggende in ſyn 19. boek van d' Oudheden / dat hy vijf dagen met ontijdelike buikpijn gequeld / en daar aan jammerlik geſtorven is: ſonder van den Engel ietş te melden / daar hy anders ſeer gereed is ſulke verſchijningen / meerder dan hy waar kan maken / te vertellen. Dit doet my giſſen / datter ſelf geen Engel is geſien geweeſt. Maar die wormen / knagende des trotſen Ko-

nings

nings darmen / zijn buiten twijffel oorsaak van die scherpe pijn / en van den dood geweest. En heeft die quellinge so veel dagen geduurd: so is 't niet so seer de schielikheid des dodelijken overvals; maar Gods gerechtigheid geweest / die den hoogmoed dus gestraft / en anderen ten exempel gestelt heeft.

§. 4. Wat seg ik dan? dat het niet waar is / 't gene hier van d'Engelen geseid word? Dat zy neene: maar dat het niet en blijkt / dat een Engel daarin heeft gewerkt / het gene Gods werk en der Nature was. Hoe komt dan hier een Engel by te pas? Ik segge tweesins: dus by David / en weer anders by Herodes. Dat David einen Engel dus gewapend sagh; het was om hem sightbaarlik te doen begrijpen / dat het Gods besonder oordeel was / die sich menschelijker wijse dus vertoonde: gelijk een Koning of een Regter / die syne trabanten en scherprechters gereed heeft / om den misdadigen te straffen. God is een rechtveerdig Regter, ende een God die alle daghen toornt. Indien sich iemant niet en bekeert, so sal hy sijn sweerd wetten: hy heeft sijnen boge gespannen ende dien bereid: ende heeft dodelike wapenen voor hem gereed gemaakt; hy sal sijne pylen tegen de hittige vervolgers te werk stellen. Psal. 7:12/13/14. Soo als David hier dan by gelijkenisse spreekt so heeft hy't daar ook by gelijkenis gesien. Desgelijken / dat den Engel word belast / sijn sweerd weer op te steken; het was om dat het David hoorde / en daar door van sijns gebeds verhoringe verseekert worden soude. En wat Herodes belangt: de dodelike plage / hem aanstonds op dat godslasterlijk vertoogh / dus kraghtig treffende / gelijk 't Josephus ook (hoewel met eenig samengsel van verdichtselen) verhaalt: word / als een bewijs van Gods besonder oordeel / enen Engel / als sijnen dienaar toegepast. Want / menschelijk gesproken / de Regters hunne dienaars / tot uitvoeringe der straffe aan de misdadigers / gebruiken.

§. 5. Nu dit klaar is / (gelijk my toeschijnt dat het is) heeftmen met d'andere exempelen niet veel werx. Want sommen die anders nemen wil / als dat God het werk gedaan heeft / daar sich een Engel of meer by liet sien: so verhaltmen 't elkens in de selfde swarigheid. En noch meer: want so een Engel genoegh was / om 185000. meer te vellen / wat toe hadden Elisa en Gehasi met hun beiden een ganseh heir van Engelen te sien? Want siet de ganssche berg was vol vierige peerden en wagenen rondom Elisa. 2 Kon. 6:17. Daarenboven word het doden der Egyptische kinderen geen Engel / maar over al God den Heere self toegeschreven. Men sie d'historie na / Exod. 12, 12/13/23/29. daar en word geen Engel in genoemd. Desgelijx ook op andere plaatsen niet / daar dit doen als een exempel van Gods wonderen verhaald word. Psal. 78:51/en 105:36. en 135:8. en 136:10. Alleenlik word daar / en Ex. 11:23. en Hebr. 11: 28. van den Verderver gewaagd. So noemt God hem self / die sich niet alleenlik tegen d'Egyptenaars so droegh; maar ook self sijn volk uit Egypten land verlost hebbende, wederom de genen die niet en geloofden verdorven heeft. Jud. v. 5. Die met Jakob woestelde word self God genoemd. Gen. 35:9/10. Hos. 12:4. Van den Engel die 't volk door

de Zee en door de woestijne leidde/ sullen wy hier na noch in 't besonder spreken.

§. 6. Aan 't gene voorts verhaald word / dat Daniels gesellen van den Engel weder voer / laat ik my niet veel gelegen zijn : want ik ongehouden ben / een verhaal op te lossen dat van geen onfeilbare waarheid is. En al ware 't so : noch en stond ik echter niet verlegen. Want dat van de drie jongelingen is met dat van David seer gelijk. Sulx blijkt uit dien dat hethen niet nodig was te sien / so als 't verhaald word / dat sulx door den Engel wierd gedaan : dan alleenlik / om tot hunnen troost daar uit te begrijpen / dat het Gods besondere hulpe was die hen dus verwonderlik in 't heetste vuur bewaarde. Of het word sleghs op die wijse daar verteld / om den Leser sulx op 't levendigste te verbeelden; even eens of men seide/ dat een groot heer sijne dienaars sond/ om verlegene menschen uit den nood te helpen.

§. 7. Wat dat van Habakuk betreft ; daar valt noch wy wat meer aan te besnoeyen. De konst van verdichten eischt / dat het gene verdicht word / schoon het in de sake diemen door heeft eigentlik niet waar kan zijn ; echter enige gelijkenisse met de gemeene waarheid hebben magh. Dus / al en past het op de Ziele niet : het past nochtans op menschen wel / dat Lazarus van Engelen gedragen wierd. Luk. 16: 23. So ook / dat een wind de twee wijven / die elk twee vleugelen hadden ; met de Efa / en de vrouwe die daar in sat / door de lucht in 't land Sinear dede voeren. Zach. 5: 9/ 10/ 11. En dit zijn echter / 't een sleghs uit gelijkenis / en 't ander een gesighte. Veel min kan't dan voor een historie bestaan / daarmen't voor opgeest; dat een mensche / sonder vleugelen / door de lucht / niet als met handen gedragen / maar by den hairen gesleept is. En waar toe doch ? Om Daniel in den leewenkuil te spijsigen ; en ondertusschen de maapers op 't veld / voor wien die pap gekookt was / te laten vasten. Dat paste Daniel beter die in lijden was / en hy was daar beter toe gewend / dan die so sueren arbeid deden. Voorder is de waarheid van dit ganssch verhaal om reden by my seer verdagt. Want so Daniel tweemaal onder de leewen geweest is : (gelijk het in sijn boek cap. 6. noch eens verhaald word) hoe en was Cyrus / onder wiens regeeringe dit gestelt word door 't exempel van Darius niet geleerd ; Die Cyrus / die den God des Hemels / welken Daniel aanbad / beter kende dan ooit koningen van Babel voor dien tijd? Die sulken heerlijken belydenisse heeft gedaan / als op 't einde der Kronijken en 't begin van Esra staat verhaald: het is niet te denken / dat hy Daniel / om het breken van een afgodsbeeld / in den kuil der leeuwen werpen sal.

§. 8. Hoe salmen dan verstaan / het gene ons Gods regelmatig Woord van de verrightinge der Engelen meld? So als van de Wolke, die onsen Heere opnam dat men't sagh ; Hand. 1: 9. daar eigentlik geen wolke toe bequaam noch nodig was. So als Elias in een onweder ten Hemel voer ; dat in Vander en Vurem bestond / waar in sich een vyurige wagen en peerden vertoonde. 2 Kon. 2: 1/ 11. Wie gelooft / dat het al verslindend vuur bequaam is / om den mensch tot peerd en wagen te verstrekken? Besluit dan

dan iemand uit het gene hier van d'Engelen gemeld word / datse in henselve maghtig zijn met menschen te worstelen / of hen door de peste te doen sterven; of dat een der selven een overmatrn talrijk leger teffens kan verslaan: so wil ig ingelijkr beweeren / dat een wolke; ja dat self het vuur bequaam is / om de menschen van der Aarde na den Hoogsten Hemel op te voeren. Wat seg ik dan? Gods kraght heeft Christus en Elias opgevoerd: de Wolke en het Vuur waren slechts de teekenen van sijne majesteit. So ook: God sloegh d'Eerstgeborenen in Egypten / de 70000. Israëliten en de 185. duisend Assyriers met de peste; Herodes met enen smertelijken dood: d'Engelen zijn daar in genoemd of vertoond / om de staatsie te verbeelden / die so hogen majesteit en so groten Heerschter past.

§. 9. In den selfden sin was 't een Engel die met Jacob worstelde / die 't volk door de Zee en Woestijne voerde / die Petrus uit de gevangenis verloste / die den steen van 's Heeren graf wentelde. In dat worstelen droeg sich Jacob vorstelik met God, Hos. 12: 4. en die heeft self sijn volk geleid als ene kudde, door de hand van Mose en Aaron. Psal. 77: 21. en 78. 52. Jes. 63: 11. En 't gene ontrent Petrus en Joannes van den Engel word gemeld / Hand. 5: 19. en 12: 7. dat selve word aangaande Paulus en Silas verhaald / sonder Engel te noemen. Hand. 16: 26. Soig 't Matthéus ook alleen / die den Engel in 't afwentelen van den steen benoemt: d'anderen swijgen dat: en Marcus seit alleenlijk / dat de steen afgewentelt was. God self heeft Christus opgewekt; Hand 2: 24 / 32. hy self is opgestaan: Matt. 16: 6. 't gene dyr wat meer is dan een steen / hoe swaar hy ook sonde mogen wesen / te verleggen. Geen der Apostelen / noch der vrouwen die aan 't graf quamen / heeft den Engel ook gesien / door dat het graf gesloten was. Alles komt op een en 't selfde uit: God heeftet self gedaan: d'Engelen sinder niet dan teekenen der goddelike majesteit geweest; het sy datse bloteliik daar in genoemd sijn / of met een gesien. Dit wil ik nu op by gebrachte proeven noch wat nader in 't besonder toonen. Dus ga ik dan van stuk tot stuk: ende sal den Leser seggen / hoe het een en 't ander na den sin der schrifren word verstaan / dat het alles waarlik is geschied.

§. 10. Jakobs worstelen met God / en de spraak die sy met malkander hielden / acht ik dat gelijk als anders t'elken male / voor en na / in een godlijk nagtgesichte is geschied. So sagh hy Engelen klimmen / en hoorde God van boven spreken; hoorde enen Engel ende sagh het teelen van sijn vee; ourmoeten hy te Mahanajim Mahanajim, dat twee heirlegers van Engelen te seggen is. Genes. 28: 12. en 31: 11. en 32: 1 / 2. Hem doch dan in dit gesigh te / dat hy worstelde met enen man; so de gedaante was die hem verschen. De kraght der inbeeldinge / die hier van besonderen godlijken indruk was / deed hem sijn lichaam / niet by inbeeldinge / maar in waarheid so kraghtelijk bewegen / dat hem sijne heupe daar af dus verwrongen word. Want natuurlijker wijse sullen sommige menschen in den droom sich kraghtelijker bewegen / dan sy wakende souden konnen doen; door dien d'inbeeldende kraght / by stilstand van des menschen werk / wanneer de levende geesten in

geen ruſten / ſo veel ſtercker is; en dat de herſſenen / dien dienen hebbende ontdangen hebbende / veele andere veel te kraghtiger behalen. Dit ſtemmen in de nachtwandelaars gheſien / daar van d'exempelen onlochenbaar en menighvuldig zijn. Op deſe wijſe heeft God hem van ſijnen wille in 't beſonder onderrecht.

§. 11. Dan 't ſtaat der Egyptenaren / der 70. en der 185. duiſend / is / myns oordeels / al ſo heel geſeid / dat het klaar genoeg is om verſtaan: God heeft al die menſchen met de Peſt geſtraft. Soo als hy menighmaal door de gantſche werelt doet; heeft hy doe op ene ſonderlinge wijſe / en boven al merkweerdig / een bewijs van ſijn regtveerdig oordeel willen doen. Want men dierghelijke in de weereld nooit en vond: ſomen ook van alſulken ſwaren Peſt nergens in geen boeken leeſt; noch die ſo beſonderlik bepaald en beſtuurd wierd. In Egypten alle d'Eerſtgeboornen / niemant uitgeſonderd / en ook niemant buiten dien; altemaal Egyptenaars / niet een Iſraelijt; en dat al in eene nacht wel 70. duiſend menſchen in drie dagen tijds / binnen de palen van dat eene land; en nochtans tot d'uiterſte greenſen van Dan tot Beerſeba toe; ieſſen op alſulken tijd als het God aan David had voorſeid: dat was voor een beſonder werk van Gods wreekende gereghtigheid aan te ſien, ende moeſt met de benaminge en verſchijninge eens Engels met bloo degen in de huſt op 't kraghtigſte betoond / en daar door de geſchiedenuſſe van aanmerkelijker gheheugenuſſe zijn. Wetde 185. duiſend Aſſyriers iſſer eben eens gheſegen. Een onwedergalijk proeſtuk der godlijker gereghtigheid is daar in openbaar; want wie heeft ons van ſo verwaarloosden ſterfte gehoord?

§. 12. Ik weet wel / 't wordt my qualijk af genomen / dat ik dus den Engelen verkleininge ſchijn aan te doen: terwijl ik alles bring tot God. De Schepper word hier door dan niet verkleind: en wat ſal my het ſchepſel doen? Geen Engel (ſo God voor ons is) ſal ons daarom van Gods liefde ſcheiden / magh ik ook in deſen wel met Paulus ſeggen / Rom. 8:38. Waar hen ſonden d'Engelen geheel zijn / als men hen de eere geeft / dat ſe Gods geſanten / Gods cravanten / Gods heirlegers zijn: ſomen niet met een en ſeit / dat ſy onder ſulke namen ook aan God deſelfde dienſten doen / welken aardſche koningen behoeven? Wanneer ſy ſterfs by God ſo veel eere / als lijf-dienaars en hofelingen by de Prinſſen hebben / is dat niet breed genoeg? En wat hunne kraght belangt / die magh wel groter zijn / dan om 185 duiſend man te doden; en nochtans ſodanig niet / maar van anderen aart. Ons werk is hier alleenlijk / dat te onderſoeken 't gene ons betreft. En wat daar buiten of daar boven is / dat laat ik al aan God.

§. 13. Maar hoe groot ik achte dat de kracht der Engelen zy / die by God gebleven zijn: (waarover ik met niemand langer twiſten wil) ſo kan ik echter niet verſtaan / datſelen die gevolgelijk den Duivel of den boſen Geeſten toe kan ſchryven. Want dat de Menſche door den val ſo merkelijk van ſijne kraght des lichaams / en voornamelijk der ſiele ſal verloren / en de Duivel alles wacht behouden hebben / acht ik ons ongerijmde ſaak te zijn. Daar be-

beneffens/waarm ſalmen ſeggen dat de ſtraffe van den Duivel (buiten twijfel ſwaarder dan des Menſchen) magh beſtaan? In den menſch is lichaam en Ziele/in de Ziele is de Wille en't Verſtand. Hoe eert des menſchen Lichaam door den val verſmaakt zy is genoeg bekend. Maar de Duivel/ ſonder lichaam zijnde/word in 't lichaam niet geſtraft. Sonder lichaam dan moet hy in Verſtand en Wille ſoo verdorven en verſmaat zijn/dat hy ruim ſo weinig als de menſche na ſijnen eerſten ſtaat gelijke. Dieshalven kan ik niet bevroeden/hoe de boſe Geeſt ſo veel weten ſoude alſmen meint dat hy weet/ofte doen alsmen ſeit dat hy doet.

XII. HOOFDSTUK.

Van derſelver Ordeningen word daar in niet ſekerlijk noch beſcheidelix geleerd.

§. 1. Wy hebben in't begin 1. B. XII. §. 6/7. XV. §. 16/17/18/31. van d'Ordeningen daar Gods Engelen in verbeeld zijn/ ſo wel Kriſtenen als Joden horen ſpreken. Desgelijx van de Bedieningen/ die ſy elk in hunne ordening betrachten 1 B. XIV. §. 6/7. XV. §. 9/16/17. en elders meer. Nu ſtaat ons te beſien/wat ons de Schrifture van deſen handel leert. Men haaltet uit verſcheiden hoeken/ 't gene van die Ordeningen word geleerd: eerſt/dat d'Engelen een hooft hebben/daar d'anderen onder ſtaan; daar na/dat elke Ordeninge of Engel ſijn bewind heeft/over landen/volken/ſalen en perſonen/ hen beſonderlik van God bevolen. Ik hebbe reeds 1. B. XVII. §. 7. aangewesen/waar ſulx alles/ſo by kriſten als ouderlingen ſchrijvers/ dus te vinden is. Hier word nu de waarheid onderſocht. Waarna ſoekende/ ſo vind ik wel een hooft; maar buiten dat ſo vind ik in den ganſchen Bybel niets van al't gene datmen ſeit. Ik ſal de plaatſen by brengen daarmen alles uit bewijſen wilt; en dat bewijs proevende/ ſal ik tonen dat het weinig gelden magh.

§. 2. Wijsdien dan datter tweederlei Engelen zijn/ 't een deel goed/ en 't ander quaad: ſo heeft elk deel ſijn hooft. So ſagh Johannes datter krijgh wierd in den Hemel: Michael en ſijne Engelen krijgden tegen den Draak en ſijne Engelen, Openb. 12:7. De Draak/ by gelijkenis alſo genaamd/heeft anders den naam van Duivel ende Satanas v. 9: Doch dit is by wege van een geſighte/ ende alſo oneigentlik geſeid: ſo daar uit mede blijkt/dat deſe krijgh in den Hemel was/dane Duivel ofte Satanas met ſijne Engelen geen plaatſe heeft. Waar buiten geſighte heeft Paulus geſeid/ dat de Heere ten jongſten dage met de ſtemme des Archangels/ dat ſy (om goed Duitſch te ſpreken) des Opper-Engels uit den Hemel nederdalen ſal. 1 Theſſ. 4: 16. Daarbenen voorſeid ons de Heere ſelf/ dat de Duivel met ſijne Engelen te dien dage in 't eewig vuur ter weſen word: welk laaſte even-wel ook oneigentlik geſeid is; alſo het buiten geen vatt by geeſten heeft.

Judas

Judas nield van enen twist / nergens meer gemeld / wellien d'Opper-engel Michaël met den Duivel hadde / wanneer sy over 't lichaam van Moses handelden. v. 9. Dit is 't al / wat ons van die twee opperhoofden en derselver aanhang in de Schrift gemeld wordt: dan van elk wil ik noch wat nader in 't besonder spreken.

§. 3. Michaël dan heeft sich eens aan Daniel cap. 10. in gesighte vertoond: als een van de Vorsten (so spreekt hy daar) die 't bestuur over de volkeren der Aarde hebben: ende wordt hem de grote Vorst, die voor Gods volk staat / genaamd. cap. 12: 1. 't Gene hy verder van hem seit / hoe hy sich daar in queet / behoeft hier niet verhaald. In mijne uitleggunge over den Profeet Daniel heb ik dat verklaard: ende met eene getoond dat Michael Christus self niet is / daar hy by veelen voor gehouden wordt. Mijne redenen waren doe: dat Michael Dan. 10: 13. een van d'eerste vorsten genaamd wordt: 't welk te gering is voor hem die aller vorsten opperheer / en koning aller koningen is. Openb. 1: 5. en 19 16. Daar beneffens soude hy / so hy de Heere self ware niet beschroomd geweest zijn / om den Duivel te bestraffen; noch in plaats van dien gesid hebben / de Heere bestraffe U: gelijk Judas verhaalt. Wat dan? Setter Gabriel by / die eens ene boodschap aan Daniel / en namaals aan Zacharias en Maria debe. Dan. 8: 16. en 9: 20. Luk. 1: v. 11 / 19 / 26. Dese maakte hem self bekend / dat hy de gene was die voor God staat: als of hy dat besonder hebben d'andere Engelen hadde; welke nochtans alle tot die van de kinderkens toe / het aangesight des hemelschen Vaders sien. Matt. 18: 10. Ik sie dat dit alles so verbloemder wyse gesegd wordt / gelijk het ook met de drie boodschappen in een gesighte was; dat-nien qualik weten magh watter af te seggen sy. Alleenlijk kan ik sien / dat Gabriel uitnemender wijse voor God staat dan d'anderen doen / en dat Michael het hoofd van allen is. Hun beider namen geven in 't Hebreewsch wat groots te kennen; *Gabri-El*, God mijne kraght; en *Micha-El*, Wie is als God?

§. 4. Der bose Geesten opperhoofd wordt Duivel, in 't Grieksch διάβολος, *Diabolos*, dat is Lasteraar: ende in 't Hebreewsch שטן *Satan*, dat is Tegenstander genoemd. In 't Oud Testament komt ons de naam van Satan op vier plaatsen voor / ende wordt overal in den griekschen Bijbel Diabolos vertaald. Ende staat op denselven wel in acht te neemen / dat op twee plaatsen sleghts שטן *Satan* te lesen staat / dat een Tegenparty in 't gemeen te seggen is; daarby wel een boosaardig mensche magh verstaan zijn: op de twee anderen שטן *hassatan* de Tegenpartije, als van enen seker en in 't besonder. Te weten / het was *Satan*, een tegenparty, (gelijk Petrus ook genoemd wierd / doe hy Jesus tegenspraak (Matth. 16: 23.) die David aanspoorde om sijn volk te tellen: 1 Kron. 21: 1. ende wenschte David sijnen en Gods vyand tot / dat Satan (of een Satan / niet de Satan gelijk het onse Overzetting heeft) aan sijne regterhand / tot sijner beschulding moght staan. Psal. 109: 6. Maar die Job voor God beschuldigde / en die Josua den Hoogepriester tegenstond / wordt duerighlijk *hassatan*, de Satan of Tegenstander

der genoemd. Job. 1: 6/7/8/9/12. en 2: 1/2/3/4/6/7. Zach. 3: 1/2. Dit en kan geen een menſche zijn/ſo't een menſch is: om dat de tijd van Job en Zacharias meer dan eens menſchen leven verſcheelt. Dan het ſoude wel een ſeker menſche by verbol gekonnen zijn: gelijk verſcheidene na malkander de Koning, en de Hoogprieſter genaamd; elk in ſynen tijd/ ende nochtans nooit meer dan een. Ofmen ſoude moeten ſeggen/ dat een ſeker ſlagh van quaadaardig volk daar voor bekend word: gelijkmen de Turk, de Fransman ſeit; ende meent daar mede't gantſche volk dat Turkſch of Franſch is.

§. 5. By deſen ſtaat ons noch een ding met beſonder opmerkinge waar te nemen. Baillon heeftet my eerſt aangewesen; en ik hebbe/'t geheel Nieuw Teſtament naſiende/ bevonden dat hy gelijk heeft. Hy ſeit/ dat de Schrift niet meer dan eenen Duivel kent/ dat is/ maar eenen boſen Geeſt die door deſen naam bekend word. Alſo vind ik dat het woord Διάβολος, *Diabolos* Duivel, 35. maal in't nieuw Teſtament te leſen is: maar *διάβολοι Diaboloi* door't woord duivelen vertaald nimmermeer; dan wanneer ons dat in't duitſch ontmoet/ ſo ſtaater t'elkemaal *δαιμόνια daimonia* in't griekſch. En de boſe Geeſten/ die onder den voorſchiden eenen Duivel ſtaan/ worden nooit Duivelen; maar des Duivels of des Satans Engelen genaamd. So ſpreekt Chriſtus/ als geſeid is: Math. 25: 41. En ſo klaagt Paulus over enen Engel des Satans, die hem met vuiſten ſloegh. 2 Kor. 12; 7. 't is waar/ dat het woord *Diaboloi* ook tot dziemaal toe in't meergetal gevonden word; maar dan hebben't onſe Overſetters niet met duivelen; maar eens achterklappers. 2 Tim. 3: 3. en tweemaal (op vrouwen geſeid) laſtereſſen verduitſcht. 1. Tim. 3; 11. Tit. 2; 3. So veel dan als de ſake ſelf betreft/ ſo blijft/ dat die eene Duivel of Satanas ſijnen aanhang onder d'Engelen heeft/ die derhalven ſijne Engelen genaamd zijn. Beza heeft dit ſo al aangemerkt/ die over Heb. 2: 14: op't ſeggen des Apoſtels/ dat de Duivel't geweld des doods hadde, ſchrijft: *De uno loquitur tanquam omnium principe, ut alibi ſæpe Scriptura; cui tacite adjunguntur reliqui ipſius Angeli, ut Matt.* 25: 41. Hy ſpreekt van eenen als het hoofd van allen; gelijk de Schrift dikmaals elders doet: ſtilſwygens daar by verſtaande ſijne andere Engelen, gelijk Matt. 25: 41. Dalmen dan ſchriftmatig ſpreken/ ſo moet dit onſe regel zijn: dat de Duivel maar een; doch de boſe Engelen; welker hoofd hy is/ veele zijn.

§. 6. Nochtans ſult gy ſeggen/ word ſo menigmaal in de Schrift van Duivelen, als van veelen; ja van een legioen Duivelen geſproken. Marc. 5: v. 9. Dat is dan wy wat meer dan een. 't Is waar/ in onſen Nederduitſchen/ in den Hoogduitſchen/ Engelſchen en Franſchen Bybel leeſtmen ſo maar dat bind ons niet: de Grondtext moet de maat hier ſlaan. Nooit leeſt gy Duivelen in't Duitſch/ of gy ſult er in't Griekſch *δαίμονες Daimones* of *δαιμόνια Daimonia* vinden; dat geheel wat anders is. Doch ik wil dit ſlagh van Duivelen, ſo alſſe by den Overſetteren genoemd zijn/ noch wat ruſten laten: alſo wy hen noch niet van noden hebben; en dat ſe d'oorze ſteuren ſonden die ik in't begin van dit hoofdſtuk hebbe voorgeſteld. Die vereiſcht nu/ dat ik verder van d'Oordeningen en't Bedrijf der goeden en der quaden

Engelen spreke / so veel als daar de Schrift af leert. Hunne hoof den zijn van nu by name / en verder niet bekend; Michael en Satan zijn hun beider namen in't Hebreeusch. D'eerste houd dien selfden naam in't Grieksch: maar d'ander word daar in de Duivel en by gelijkenis de Draak genaamd. Nu van d'Ordeningen eerst te spreken / sal ik van Michaels Engelen beginnen / en van dat die van Satan overgaan.

§. 7. So by een der beiderlepe Engelen order is / so salse by de goeden zijn. En 't schijnt ook dat de Schrift het seit. Daniel vernam in een gesichte / dat duisendmaal duisend den Geduriгen van dagen dienden, ende tien duisendmaal tien duisenden voor hem stonden. Dan. 7: 9/ 10. 't Zy dat dit onderscheid geduriг / of alleenlik voor dien tijd / ende by beurtwisselinge was / men siet echter de genen / die bloteliк het majesteit wege voor God stonden onderscheiden van de genen die hem dienden. Doch so dat onderscheid niet geduriг is / so en is 't geen onderscheid. Men twyfelt mede niet / of de Cherubynen en Serafynen, beide Engelen / waren van malkander onderscheiden. Doch of dit so zy magh men bilik nader ondersoeken. Te weten: 't blijkt altoos niet / dat het verscheidene ordeningen zijn: also die twee namen nergens by malkanderen staan / om te toonen dat Cherubym en Serafym twee zijn; en nergens iet van d'eenen werd geseid / dat op d'anderen niet en past. Dit verstaat ik van die plaatsen die op d'Engelen gepast worden: welker van de Cherubim niet meer dan twee / en van de Serafim maar een te vinden is. Laat ons beide desen namen eens wat nader ondersoeken.

§. 8. Wat het eerste woord betreft / so is seker / dat *Kerubym* in 't Hebreeusch oorspronkelik Ossen beteкent. Want *Kerub* komt van *Karab*; dat ploegen te seggen is: maar toe d'Israeliten / als men weet / d'Ossen gebruikten, somen noch heden by verscheidene volkeren siet. Doch 't woord Kerub en Kerubym is by d'Oversetters niet vertaald / maar so gelaten als 't is: om dat se nooit seker waren watser eigentlik af maken souden. Op 20. plaatsen komt ons dit woord in 't oud Testament / en op sommigen derselven verscheidenmalen voor: in 't Niew niet meer dan eens. Daar onder zijn maar twee of drie / daar het geen beeldselen beteкent / boven de Verbondlust voor Gods last geseid / of in Gesichte vertoond. Siet dese beeldselen Ex. 25: 18. 19/20/22. en 26: 1/31. en 36: 8/35. en 37: 7/8/9. Num. 7: 89. 1 Sam. 4: 4. 2 Sam. 6: 2. 1 Kon. 6: 23-29: 32/35. en 7: 29/36. en 8: 6/7. 2 Kon. 19: 15. 1 Kron. 13: 6. en 28: 18. 2 Kron. 3: 7/10-14. en 5: 7/8. Psal. 80: 2. en 99: 1. Jesa. 37: 16 Ezech. 9: 3. en 10: 1-9/14/15/16/18. 19/20. en 11: 22. en 41: 18/20/25. Daar 't op geen gemaakte beelden / maar / is / dat God den mensche uit het Paradijs verdreven hebbende / Cherubym met een vlammig lemmer stelde, om den ingang te bewaren. Genes. 3: 24. En dan noch / wanneer Gods majesteit hier in word afgebeeld / dat hy op een Cherub vloogh. 2 Sam. 22: 11. Psal. 18: 11. Seker man / die nevens d'anderen uit de Babylonische ballingschap wederom na 't vaderland reisde / word ook Cherub genaamd. Esra. 2: 59. Nehem. 7: 61.

§. 9. Wat is nu hier af te maken? Men siende wel dat dit onbevaalde woord

woord wat meer te voren/ wat het toch voor beelden/ en van wat dieren het geweest zijn; om te sien of die naam van op Engelen past. Ten eerst te kennen/ uit alle die Schriftuuren daar gemeld/ dat het Af beeldsels waren tot den heiligen dienst geschikt. So heeft se God aan Moses voorgestelt/ daar toe heeft hy se gemaakt; en als sodanig heeft se Ezechiel in prophetische vertoningen gesien. Nooit komense anders voor. De gestalte deser beelden schynt geen eenerlep gewreest te zijn. Want van aangesichte geleekense na Ossen/ doch die vleugels hadden. Dat van Ossen blijkt uit dien/ dat Ezechiel op twee plaatse eene selfde saake seggende/ van vier dieren/ die elk van besondere gedaante waren; dese derselve even eens/ maar het vierde hier Cherub en ginder Ossen noemt. Dit is uit vergelijkinge van Ezech. 1: 10. en 10: 14. klaar te sien. Want dit was 't selfde dier/ seit Ezechiel/ dat ik by de reviere Chebar gesien hadde. 10: 15. Dit was in 't 10. en 't ander had hy in 1. cap verhaald. Nochtans was dat Ossen aangesichte niet eenparig: want die hy daar na cap. 41: 18/ 19. beschrijft/ hadden elk twee aangelichten? eens menschen ende eens jongen leews. Van dit blijkt besteendig/ dat de Cherubym gevleugeld waren: want so heeft se God aan Moses belast te doen maken/ om met hunne uitgestrekte vleugelen de Verbondskist te bedekken. Exod. 25: 20. en 37: 9. Sodanig heeft se oók Salomo in den Tempel gestelt 1 Kon. 6: 24/ 27. 2 Kron. 3: 11/ 12/ 13. Dus veel hadden deese beelden dan van 't vierboetig en van 't pluim-gedier: doch buiten dat schynt dat se eens menschen lichaam vertoonden; so de hoogte van 10. ellen vergeleken met die van ellen vleugel tots. ellen/ op 't naaste te kennen geeft. 1 Kon. 6: 24/ 25/ 26. Want wanneer de Konst al het vierde/ so salse 't regelmatig doen: Der sint se menschen of beesten met vleugelen; het sal zijn in die gelijkmatigheid van leden/ dat se 't gevlugt soeken konnen hebben om daar mede te vliegen. Maar een vierboetig dier gelijk een Osse/ en dat vier boeten hoog te doen vliegen/ soudemen 't veel langer wieken als van ieder vijf boet moeten geven: doch voor enen menschen van die lengte soude 't even matig zijn.

§. 10. Eer ik meer van de Cherubijm segge/ moet ik even vetre van de Seraphinen spreken; om als dan des te beter de vergelijkinge te maken. De beteekenisse deses naams laat ons in den oorsprong soeken. *Saraf* heet branden, in den brand steken en verbranden: waar af het woord *saraf*, algmeen van eenen spreekt/ en *seraphim* als van veelen geseid/ den oorsprong heeft. Onse Oversetters hebben dat tweemaal vurige slangen, Num. 21: 7. Deut. 8: 15. en tweemaal vurige en vliegende draken vertaald. Jesa. 14: 29. en 30: 6. Maar op eene plaatse Jes. 6: 2/ 6. hebbense 't hebreusch woord Seraphim behouden; om dat daar slang noch draak te passe quam. Niet min hebben ik noch niet wys genoeg/ om te seggen wat gedaante of gestalte dat de Seraphinen hadden: en de joodsche meesters weten 't mede niet. Want de Schrift self geeft ons dese openinge dat de gene die aan Jesaias in gesichte vertoont zijn/ mede als de Cherubijm gevleugeld waren; doch niet drie paar vleugelen elk/ daar de Cherubijm nooit meer hadden dan twee. Van de voordere

geſtalte is met eene daar uit iets te giſſen / dat ſe de Proſete dus beſchrijft: dat een ieder derſelver ſes vleugelen hadde; met twee ſijn aangeſighte, en met twe ſijne voeten bedekte en met twe vloog hy. So geleek dan 't lichaam geen vierpoetig dier; alſoo twee paar voeten / 't zy in 't gaan / 't zy in 't vliegen door een paar wieke niet konde bedekt worden.

§. 11. Nu is van die beiderley gedaanten eenerley te seggen: dat ſe dus in Geſighten vertoond / gelijk van beiden gemeld is; of door konſt uitgebeeld / het wells alleenlijk van de Cherubijnen word verhaald: beide echter d'Engelen verbeelden / voor ſo verre ſy Gods dienaars zijn. Want geen ander reden kander zijn / waarom die bewaarders van den wegh na den Boom des Leevens / Gen. 3: 24. en de gene die God / by gelijkenis geſproken / door de lucht voerde / 2 Sam. 22: 11. Pſal. 18: 11. Cerubym genaamd worden: aangeſien dat d'Engelen Gods dienaars zijn / die ſijn woord en welbehagen doen. Pſal. 103: 20/ 21. Daar voor ſtaan de Seraſijnen ook te boek: als beſig in dat gene / dat den Engelen dikmaals toegeſonden word / Looft den Heere ſijne Engelen. Pſal. 103: 20. en 148: 2. Want ſo deden de Seraſijnen wanneer hen Jeſaias ſagh. D'een riep tot den anderen, heilig, heilig, heilig is de Heere der heirſcharen; de ganſche Aarde is ſijner heerlikheid vol. Jeſa. 6: 3. Hier van is 't / dat eveneens als Gode / tot betekeniſſe ſijner allerhoogſte majeſteit / den Hemel tot ſijnen Troon word toegepaſt; Pſal. 103: 19. Jeſ. 66: 1. daar hem d'Engelen als hemelſche heirſcharen by duiſendmaal tienduiſenden rondom ten dienſte ſtaan: Pſal. 105: 20/ 21. en 86: 19. Dan. 7. alſo verre als by / door betuijg ſijner genade / en ſitplaats onder ſijn volk in den heiligen Tempel heeft; ſo is ſijn eernaam / de God die tuſſchen de Cherubijnen woont. 1 Kron. 13: 6. Pſal. 80: 2. en 99: 1. De Seraſym heeft Jeſaias insgelijx in den Tempel geſien / ſonder van de Cherubym daar by te melden. cap. 6: 1.

§. 12. Doch uit deſe ſelde reden ſluit ik ook / dat de Cherubym en de Seraſym geen verſcheide ordening van Engelen betekenen. Want deſe worden nergens anders / als te deſer plaatſe / in den ſin van Engelen gemeld. Ende geſien in den Tempel / daar den anderen Proſeten / ſonderling Ezechiel / altijd de Cherubijm in 't oge liepen / ſonder datter ooit van Seraſijm gemeld is; ende dat ſonder Cherubijm: ſo volgt / dunkt my / waarſchijnelik genoegh / dat Cerubijm en Seraſijm een en de ſelſde zijn; en dat ſe ſleghs om redenen op deſe eene plaatſe dus / en op alle d'anderen ſo genaamd zijn. Te weten / gelijk d'eigene namen van Michaël en Gabriël IX. §. 7/ 8/ 9. als mede de gemeene benaminge van Gods Helden, Dienaars, Heirſcharen, Pſal. 103: 20/ 21. Boden, Pſal. 104: 4. Heiligen, Wachters, Dan. 4: 13/ 17. den Engel door malkanderen / ſonder onderſcheid zijn toegepaſt: ſo magh 't ook wel met deſe zijn. Altoos is 't onmogelik / uit al 't gene dat de Schrift ons daar van ſeit / enig onderſcheid van ordening te merken. Maar die verſcheidenheid van verbeeldinge is alleenlik / om verſcheidene eigenſchappen deſer heiligen Engelen uit te druklen. Neemt dat de brandigheid der ſeraſijnen hunnen vurigen yver tot Gods eer en dienſt / of Gods hittigen toorn in 't ſtraffen van

de

de sanden; de vleugelen der Cherubijm en Serafijm hunne weerdigheid / de menschelijke gestaltе hun groot vernuft; en de gelijkenisse van Leeu of Osse / hunne edelmoedigheid en kracht of sterkte bedieden mogte: want so hebben 't d' Uitleggers dus verre op 't waarschijnelijkst gegist. Ende blijkt noch tot overvloed / dat Cherub, buiten dit gebruik / enen menschе die seer verheerlijkt is word toegepast. Want de schranderheid / mogentheid / en volslagene heerheid / den koning van Tyrus / so van hem self / als van anderen in voortijden toeschreven / word hem van Gods wege dus verweten: dat hy een gesalfde overdekkende Cherub was. Ezech. 28: 14/ 16/ 1--6/ 12/ 13. Uit allen desen blijkt dan sleghs / dat de namen Cherubijm en Serafijm, op drie of vier plaatsen in 't geheel van 't oud Testamant / ontleend zijn; om daar door hy gelijkenisse Gods uitverkorene Engelen / als boven mate heerlijk / doch sonder enig onderscheid van ordeninge / af te beelden.

§. 13. Nu moeten wy wat verder gaan / en sien of elders enig onderscheid van Ordening te vinden zy. Sulx soude moeten zijn (en daar soeken 't ook de genen die van sulke Ordeningen schrijven) ter plaatsen daar die schepselen / die in den Hemel zijn / met enig onderscheid genoemd staan. Die laat ons dan vervolgens insien; en aandachtig overwegen / of daar sulx iet in te sien is. Altoos daar in niet / dat Paulus den Heere Christus aan Gods regterhand in den Hemel bemerkende / van hem seit / dat hy daar nu is verre boven alle Overheid en Maght en Kraght en Heerschappye. Efes. 1: 20/ 21. want daar in spreekt hy niet een woord / dat op de menschelijke maght op Aarde niet en past; boven welken hy / dus hoog gesеten / verre genoegh verheven is.

§. 14. Maar nu komt deselve Paulus nader: ende verseкert ons / dat God, die alle dingen geschapen heeft door Jesus Christus; het Euangelium tot dien einde onder anderen doet verkondigen / op dat sijne veelvuldige wijsheid door de Gemeinte bekend werde den Overheden en Maghten die in den Hemel zijn. Efes. 3: 10. Dese Overheden en Maghten kan ik by voorraad wel voor Engelen aansien, want hierna komense noch wel eens te pas; maar ik kan daarin geen onderscheidene Ordeningen sien. Want Overheid en Maght is by Paulus al een self de ding; gemerkt dat hy elders in 't gemein alle Maghten Oversten noemt. Rom. 13: 1/ 2/ 3. Te weten zijnde eben eens wat naam dat hy hen geeft / so hen die maar past, en hy hen daar door hout als van God gestelt. ende dien hy schattinge geven moet. v. 1/ 6/ 7. Soo sien wy mede dat by Christus self Oversten en Groten in 't gemein / sonder onderscheid genaamd zijn / die 't vermogen in de weereld hebben. Matt. 20: 25. Maar Paulus seit op dese plaatse niet / dat die Overheden van verscheiden Orden / trappen / weerdigheden zijn.

§. 15. Ik komme dan noch nader. Door Christus zijn alle dingen geschapen; die in de Hemelen en die op de Aarde zijn; die sienlik en die onsienlik zyn: het zy Tronen, het zy Heerschappyen, het zy Overheden, het zy Maghten Kol. 1: 16. Hier sagh ik wat meer in / sonder den Hemel alleen genoemd: ende niet met een de Aarde. daarmen weet dat Tronen / Heerschappyen / Overheden en Maghten zijn. Boven dien geven die vier namen noch geen twee

Ordeningen te nemen. Want waar vindmen Tronen sonder Heerschappy, of Overheden sonder Maght? De Troon is een bewijs van heerschappy en de Maght is by de Overheid: waar hier woord des Konings is, daar is Heerschappy. Psal. 82. 4. Het een is sonder 't ander niet. 't Zijn slechts verscheiden namen / waar mede men de genen *qui sunt eunt imperio* (gelijkmen in Ciceros tijd te Romen spraak) dat is / die deel in de regeeringe hebben, te noemen plagh. 't Is waar / dat alle Overheid so hoog niet is dat se den Troon bekleint; noch alle Maght so groot als Heerschappye: maar somen meint / dat sulk een onderscheid voor die twee woorden woord bevuid / die moet ook raad niet de twee anderen woren; ende also wel de Heerschappye van den Troon / als die beide van de Overheden onderscheiden. Sonder dat moet smen konnen tonen / dat het gebruik van dese namen in dien tijd ten minsten by de Heren of in den stijl van Paulus / onderscheidelike Hooghedden betekende / welker eene boven d'andere zy; om daar uit die Ordeningen / dienen van Gods Engelen wereld / vast te maken: maar dat heeft noch niemant ooit gedaan.

§. 16. Daar zijn echter al de namen nu / na welken d'oude kristen schrijvers / als uit de scholen der Joden / de Engelen die by God geleven zijn in so veel reper plaghten te onderscheiden. en so meesterlik daar af te spreken / of se veer wel wisten / hoe 't daar mede gelegen is. so wy in 't 1. B. XV. §. 16. 31. van Athanasius / Gregorius en anderen gesien hebben. Deselfde dan daarna noch verder van de Schoolgeleerden opgemaakt / gelijk in 't 1. B. XIX. §. 7. uit Lombardus is getoond / steunt dan ook al op geenen anderen grond. Kragheen, sie ik daar / soude de negende name zijn / boven de acht alhier verhaald: maar die word in de benamninge der goede Geesten niet geteld; van de quaden sullen wy hier na noch sien. Dese dan uit de Schrift by misverstand opgevat / sullen d'andere by ons noch minder laten gelden: die de joodsche leeraars / volgens hunne gewone dertelheid / buiten 't godlik Woord daar by versonnen hebben; waar af ingelijx hier voren 1. B. XII. §. 8 / 11. gedacht is. 't Schijnt / so dese luiden 't albestuur des Weereldsen den dienst der Engelen in handen hadden: sy souden 't dan so doen. Elk achter na sijn eigen hoofd; een alleen soude moeten meester zijn: want wy sien / dat se nu / schoon in 't minste daar over niet te seggen hebbende / evenwel noch soo eenig zijn.

§. 17. Met weinig moeite staat ons nu te vernemen / of sich sulke lieden / en insonderheid de Paus gesinden / beter op des Duivels Engelen verstaan. Wat hun seggen daar af is / heb in 1. B. XIX. §. 8. mede al gemeld. Onse Protestanten lacchender vast mede; ende gieten ondertusschen self noch olyn in die lamp. Want het komt daar niet so seer op aan / of de spreuken der H. Schrift / daar dit d'andere uit halen / ook te ver getrokken: maar of se wel met enig regt tot des Duivels Engelen te trekken zijn. Wy sullen die dan sien: 't zijn de gene die van Overheden, Maghten, Kragheen, spreken; in alsulken sin / dat se van Engelen verstaan / niet anders dan op bose Engelen te passen zijn. Want men leest niet allein van den Oversten der maght des lochts;

Efes. 2:

Eſeſ. 2: 2. (welken ik als Overſten voor eerſt noch wat ſal laten ruſten/ tot dat ik nader van den Duivel ſelf ſal moeten ſpreken) maar van Overheden, Maghten, Geweldhebbers der weereld, en der duiſterniſſe deſer eewe, en van geeſtelike Boosheden in de lucht: (ſo men in den Nederduitſchen Bybel leeſt) tegen welke ieder kristen moet gewapend zijn. Eſeſ. 6: 12. Dus heeft Paulus Engelen, Overheden, Maghten onder ſijns geloofs en ſijner ſaligheid allerhardſte vyanden geteld. Rom. 8: 38. Daar komt'et nu op aan/of dit geen benamminge van verſcheidene Ordeningen of ſorteeringen der boſe Geeſten zijn.

§. 11. Uiterlik geliſtet daar wel na/ ſo als't hier te leſen ſtaat. Want hier helpt my niet/ of ik ſegge datter Overheden/ Maghten enſ. op der Aarde zijn: want dit is nu in de Lucht. Daarenboven ſeit d'Apoſtel in dit ſelfde vers/ dat wy deſen ſtrijd niet hebben tegen vleeſch en bloed. Sodanig zijn de menſchen; maar de Geeſten niet. Ik moet ook bekennen/ dat ik niemant noch vernomen hebbe/ die den ſin van deſe woorden op de boſe Geeſten niet en paſt. Onſe leeraars/ ſchoonſe in 't vertalen wat verſchillen/ zijn het echter in de ſake met de Roomsgeſinden dus verre eens. Daar ſpreek ik nu niet breder af/ om dat het noch geen tijd is: maar ſegge ſleghs/ dat ik hier die Ordeningen noch niet in kan ſien; daar echter ſommigen der onſen wat na hellen/ en ſommige ſeggen wel volmondig/ ja. Doch ſonder ons nu daar met op te houden: (ander inſ gevoelens hebben wy in 't 1. boek genoegh gehoord) wat ſeit dit doch van 's Duivels Engelen meer/ als in voorgaande ſpreuken van Gods heilige Engelen is geſeid? En desgelijx/ indien dat ander Rom. 8: 38. ook op de boſe Geeſten ſlaat: wat heeftet meer als namen in/bequaam om ons het herte te doen ontwaken/om tegen ſulken ſelen vyandſchap ſchrap te ſtaan? Want die met ſijn maghtiger te doen heeft/ die moet weten dat hem werk en wacht bevolen is. Doch dewijl de Schrift daar in der waarheid niet af ſpreekt, ſo en paſt het ons niet/buiten deſelve enige order of regel van uitregelige geeſten te verdichten. Daar over toonde men ſich al van ouds af ſeer verlegen: om dat men anders geenen raad wiſt/hoe des Duivels rijk ſoude kunnen ſtaan: even eens of 't ons paſte/ daar voor bekommerd te zijn. Seker lik de Duivel moeſt het velen dank weten/ſo die beingd by hem plaats hebben konde/ die hem d'eere toeſchrijven/ dat hy ſulken ſchonen polizye heeft/ als by weinig aardſche Vorſten magh te vinden zijn. Het algemeen voorvoordeel van ſo maghtigen Koningrijk/ als men ſich van den Duivel inbeeld/ heeft dat gevoelen gebaard; en 't misverſtand omtrent den ſin der Schrift/daar die in ſchijn ſo iet ſeit/heeft het noch meer verſterkt.

XIII. HOOFD-

XIII. HOOFDSTUK.

Van hun Bewind ontrent de menschelike saken, heeftmen (hoewel duilterlijk) wat meer bescheids, ende noch meest van 't gene dat de goede Engelen betreft.

§. 1. NU vereischt de order / dative tot het Bewind en 't Bedrijf der Geesten overgaan / so veel als ons de Schrift daar van is leerende. En na dat wy eens het onderscheid / tusschen d'Engelen die staande blijven en de genen die gevallen zijn / verscheerd hebben: moetenwe van d'een en d'ander slagh besonder spreken. Van Gods Engelen is dat ook al by een ander voorval aangemerkt / dat se Dienaars van den Schepper / en Beschermers van sijn schepsel zijn. Hoese Gods Dienaren zijn / dat word meer door namen by gelijkenis geseid / die reeds verhaald zijn; dan met eigentlike redenen verklaard. En so wy dat begeeren / in wat tale willen wy datmen ons dat soude doen? Geene in de weereld die daar half bequaam toe is. Hoe God met de Geesten leeft / en sy met hem: wy die met ons eigen lichaam / en duisenden daar buiten so belemmerd zijn; hoe souden wy't begrijpen konnen? En ook / wat raaktet ons? als dat wy pogen om ook eens te worden / so na als ons natuire lijd / het gene sy altrede zijn. Want voor Gods eere bidden wy / dat sy dat gene mogen doen / dat boven ons vermogen is: Looft den Heere sijne Engelen gy kraghtige Helden, die sijn woord doet; gehoorsamende de stemme sijns woords Psal. 103:20. Uw Wille geschiede dan ons so op der Aarde, gelijk van d'Engelen in den Hemel. Maar wat doen Gods Engelen aan ons? dat dient ons om te weten / so daar iet af is. Dit laat ons driewerf ondersoeken: of / en wat ons in't genieen van hen geschied? wat onderscheidene bedieningen sy t'ons waart hebben? en of het iewerts blijkt / dat ieder mensche sijnen Engel heeft?

§. 2. Het eerste seit ons Paulus heel volmondigh uit: d'Engelen so beschrijvende / datse desen naam / so 't schijnt / alleen om onsent wille boeren: en daar af in dier voege sprekende / dat het een bekende sake sy. Want hy vraagt slechts: zijnse niet alle gedienstige Geesten, die tot dienst uitgesonden worden, om der genen wille die de saligheid beerven sullen? Gedienstig zijnse daar genoemd / somen siet / om den Dienst waar in sy uitgesonden worden: den Dienst / welverstaan / des genen die hen send; met der genen / maar om der genen wille, die de saligheid beerven sullen. Want de Menschen zijn niet meer / maar een weinigh minder dan d'Engelen van God gemaakt. Dienvolgens hadde sich de Duivel dien aangaande geensins te beklagen / noch den menschе sijnen staat te misgunnen; so alswe gesien hebben 1. B. XII. §. 12. dat de Joodsche leeraars dromen. Ende word met eenen openbaar / hoe groven verdichtsel 't sy / 't gene Mahomet vermeld / dat God den Engelen geboden hebbe / den eersten menschе aan te bidden. 1. B. XIV. §. 5.

Ondertusschen leert ons hier d'Apostel / met also te schryven / dat ons God den aart en 't doen der Engelen niet verder heeft bekend gemaakt / dan so veel ons self betreft.

§. 3. Maar sult gy vragen / wat doen d'Engelen aan God / in aansien van ons self? In 't gemein bevinden wy hen in tweederlepen dienst gemeld: den menschen van Gods wegen iets te seggen / of te doen. Want nooit word een Engel of meer in enige geschiedenis gemeld / of in enige spreuke te pas gebraght: ten zy om iets te boodschappen / of om iets uit te werken; beide goed of quaad. Met woorden / om den mensch te troosten of te dreygen: met werken / 't sy onder hulpe of tot sijn verderf. Ik gedrage my tot elke plaats der H. Schrift / daar van Engelen gedacht word. Doch laat ons de hoof saken sleghs onderscheiden / en de besondere spreuken of vertellingen der Schrift ieder tot haar eigen hoof dstuk brengen.

§. 4 Wat hunne boodschappen belangt: die waren goed of quaad. De goede meld ik eerst. Door Engelen / seit de Schrift / wierd aan Abraham geboodschapt / dat hem God uit Sara noch dien Sone soude geven / door wien 't gesegend' Saad moest worden voortgeteeld; Gen. 18: 10. en 22: 11. aan Jacob d'eerste belofteuis vernieuwd; Gen. 18: 12. en 32: 1. Hos. 12: v. 17. aan Gideon belast en beloofd / dat hy 't volk van de Midianiten verlossen soude. Richt. 6: 12. aan Samsons ouders desselfs geboorte voorseid. Richt. 11: 3/ 10/ 11. Dit in 't Oud Testament: in 't Nieuw is des veel meer. De voorseggingе van de geboorte des Heeren en des Doopers is door enen Engel geschied; Luk. 1: 11/ 26. Matt. 1: 20. daar na door enen Engel bekend gemaakt / en door een heir van Engelen toegesonden. Luk. 2: v. 8--14 Syne opstandinge wierd door Engelen verkondigd / Matt. 28. Marc. 16. Luk. 24. Joh. 20. en syne wederkomst by synen Hemelvaart door Engelen voorseid. Hand. 1: 10/ 11. Door dienst van Engelen hebben Daniel / en Zacharias en Johannes / hunne openbaringen ontvangen.

§. 5. Met raad en daad heeft God syne dienaars door Engelen ondersteund. Want so heeft Elias in sijn gesandschap aan den koning Ahasia onderreght; 2 Kon. 1: 3. Filippus na den Hoofman toegewesen / en Kornelius in sijn gebed versterkt. Hand. 8: 26. en 10: 3. In den nood isser meenig door Gods Engelen vertroost. Hagar / wanneer se Sara was ontvlught: Gen. 16: 7. en 21: 17. Jacob / wanneer hem twee heiren teffens ontmoeteden / om sijn gemoed tegen de vreese van Esaws vyandschap te wapenen; Gen. 32: 1/ 2. Elias / wanneer hy van Isabel vervolgd was; 1 Kon. 19: 5. Gehasi / wanneer hy van de Syriers om singeld was. 2 Kon. 6: 17. Paulus wierd in nood op zee door enen Engel der verlossinge versekerd. Hand. 27: 23. Anderen zijn blijkelik uit den grootsten nood door Engelen gered: Lot uit den brand van Sodom; Genes 19. Daniels gesellen uit den heetsten gloed des ovens / en hy self uit den Leeuwenkuil verlost. Dan. 3 en 6. d'Apostelen eens t'samen / en Petrus eens alleen uit de gevankenis geleid. Hand. 5: 19. en 12: 7.

§. 6. Dit zijn besonderen exempelen: des Davids in 't gemein wel vryelik

magh seggen; d'Engel des Heeren legert sich rondom de genen die hem vresen, ende ruktse uit Psal. 34: 8. Bedenkelike spreuke / waardig / eer wy verder gaan / wat nader in te sien. Om den sin ter dege te verstaan / so merke toch de Leser eerst: dat hy seit / d'Engel, als van eenen; ende niet / d'Engelen, als van veel. Hoe kan dan een Engel een leger maken? Men siet hier by terstond / dat dit wel *collectivè* (alsmen in de scholen spreekt) dat is in vergarenden sin verstaan magh zijn: zynde sulk ene wijse van spreken / waar door men ene geheele menigte van allerlepen aart / op eenerhande wijse / en dienvolgens onder een begrijpt. Gelijk dit: Wat is de mensche? En / de Mensch is de ydelheid gelijk: waar mede men alle menschen even seer verstaat / om dat het iets is dat op allen past. Alsoo hier dan lichtelik volk d'Engel, in plaats van d'Engelen des Heeren in't gemein; om datser alle even na toe zijn. Somen 't anders neemt: d'hebzeeuwsche text heeft geen bewijs / dat een besonder Engel by uitnemendheid alhier verstaan word: alsa de tale sich in desen op die wijse niet verklaren kan. Want daar soude *hammal-ach*, dat is / de Engel hebben mogen staan / soder 't woord יהוה Heere niet en ware bygevoegd; maar dus aan een ander woord bepaald / magh'er 't bywoord *ham*, dat is de, niet blyven; ende staater daarom sleghs *mal-ach*, engel, in 't Hebzeewsch. Onse taal ondertusschen heeft dit woordeken van node: om datmen in ordre van de woorden niet en soude mogen seggen / Engel des Heeren legert sich / of mensch is ydelheid, of oseet gras maar de Engel, de mensch, een os of den os: dan wel / somen seit / des Heeren Engel sonder 't woordeken de. So ben ik dan verplight / dese spreuk in dien sin te nemen: dat God sijne Gelovigen met een leger sijner Engelen bewaart. Nu wederom tot het borige: daarna sullenwe verder gaan.

§. 7. Ten quade meld Gods Woord / dat sich ook verscheidenmaal een Engel heeft vertoond: het zy dat hy blotelik spraak / of dat hy ook met enen iet bedreef.

1. Door blote aanspraak wierd Bileam / om misbedrijf / door enen Engel wederstaan; Num. 22: 22. en 't volk van Israël om ongeregeldheid wel ernstelik bekeven. Nigh. 2: 1.

2. Komtet tot de daad: door Engelen heeft God Sodoma en Gomora verbrand / Gen. 19. By de Pest / daar wel 70000 in Israël aan stierven / heeft sich een Engel met het wraakswerd laten sien. 2 Sam. 24. 1 Kron. 21. de dood der 185 duisend in't leger der Assyriers word enen Engel toegeschreven; Jesa. 37: 36. insgelijk Herodes de derde / wanneer hy pijnelik en schielik stierf / 't was dat hem een Engel sloeg. Hand. 12. 23.

§. 8. Op wat wijse nu den Engelen sulx al toegeschreven word / daar over heb ik mijne meininge IX. §. 6-15. al verklaard. Dan hier komt 't sleghs te pas / dus kortelijk aangetrokken; om daar by te tonen / dat selfs het quaad / dat d'Engelen den menschen boodschappen / of te ook aandoen / ten goede van de genen komt / die de saligheid beerven sullen. Hebr. 2: 14. Sulx geven de heirlegers insonderheid te kennen / die Israël en Gehasi ont-

moet

moet zijn / als 't ware om voor hem te strijden / ende hen te dekken. Want een heir is om te vechten / tegen de vyanden van alsulken volk als hunder bewaringe aan bevolen is. In desen dienst der Engelen toont sich God aan den opreghten opreght / en aan den reinen rein : maar tegen den verkeerden toont hy sich als een worstelaar. Psal. 18: 26/ 27.

§. 9. Maar heeft God / sult gy nader vragen / om den mensch te helpen of beschermen / de Engelen van doen ? Dat sal niemant seggen. Of heeft hy de Natuur in sulken ordening geschikt / dat de menschen door middel van andere schepselen / en besonderlik van Engelen ondersteund zijn moeten : so dat hy eerst sijnen in vloed op d'Engelen / en door d'Engelen op de menschen heeft ? Want so werkt hy door middel van de Lucht op de Aarde / en door middel van die beiden op 't gewas ; en door dat gewas onderhoud hy mensch en beest. Hos. 2: 20/ 21. Psal. 65: 10/ 11/ 12/ en 104: 13/ 14/ 15. Maar wie sal ons dat verklaren / hoe sulx in sijn werk magh gaan ? nadien bereids getoond is / XI. §. 7. 8. hoe beswaarlik 't voor ons zy / om te weten op wat wijse dat een Engel werkt ? Soudemen 't dan ook niet veilig daar by mogen laten rusten / 't gene X. §. 16-23. geseid is : dat de Schrift van God als Heer en Koning over al / besonder van sijn volk / op menschelijke wijse sprekende ; de schepselen bemerkt als dienaars en uitvoerders sijner willekeuren / en d'edelsten derselben acht / als de gene die aan hem de naaste zijn / Dat is tot sijnder eere / dat hem d'Engelen dienen ; gelijk daar getoond is / en op Christus mede gepast word. Matt. 4: 11. Hebr. 1: 6. Also is het tot heerlikheid der Gelovigen / dat d'Engelen hunne bewaerders genoemd worden : zijnde in dien opsighte van Christus self geseid / om te tonen / dat hy van de vyanden omringd / noch goed betrouwen op God sijnen Vader hadde : Meint gy, dat ik mijnen Vader niet kan bidden ; en hy sal my meer dan twaalf legioenen Engelen bysetten ? Mat. 26: 53. 't Is dan sulken wijse van spreken / als oft een groot koning / iemant groter eere aandoen willende / hem door sijnen hoogsten staatdienaar aanspreken / besorgen / en ook wel bedienen liete. Haman, 's konings grote hoveling / helpt Mordechai te peerd / en leid hem door de stad ; mits roepende : Also salmen dien man doen, in wiens eere de koning een welbehagen heeft. Esth. 6: 11.

§. 10. Insgelijx / als of God / menschelik gesproken / den mensche door sijne staatlikste hofdienaars of lijfschutten sijner hoogste gunst versekeren wonde : so sal hy door sijne Engelen, d'edelste sijner schepselen / als met een leger dekken de genen die hem vreesen. Ende sulx daarom / op datse door sulk sightbaar teken in hun gelove versterkt worden souden. Want dat blijkt uit dien / dat Petrus daar op past : So weet de Heere de godsaligen uit de versoekinge te verlossen. 1 Pet. 2: 9. En God selve / om sijn volk te troosten ; Siet, seit hy / ik sende enen Engel voor uw aangesighte ; om u te behoeden op desen wegh, ende om u te brengen tot de plaatse die ik u bereid hebbe. Ex. 23: 20/ 23. De verlossinge der Apostelen / als door enen Engel / maakte dat de hoofdman des Tempels en d'Overpriesters twijfelmoedig wierden ; ende een ander verbaast quam seggen / Siet de mannen die

gy in de gevangeniſſe geſett hebt, ſtaan in den Tempel en leeren 't volk. Hand. 5: 24/25. Allerduidelijxt Petrus / uit de gevangenis verloſt / tot hem ſelf komende ſeide: Nu weet ik waarachtelik, dat de Heere ſijnen Engel uitgeſonden heeft; ende my uit de hand van Herodes verloſt heeft, ende uit alle verwachtinge des Joodſchen volx. Hand. 12: 11.

§. 11. Door deſe middelen heeft Godt ſijn eigen volk / als 't ongelovig was / overtuigd: de volgende proeven hebben ſelf op d'ongelovigen gewerkt. Over de drie jongelingen in den oven riep ſelf de heidenſche koning Nebucadnetzar uit: Geloofd zy de God van Sadrach, Meſach en Abednego. die ſijnen Engel geſonden, en ſijne knechten, die op hem betrowden, verloſt heeft. Dan. 3: 28. Desgelijx Darius / aan Daniel met verwonderinge gevraagd hebbende / het gene hy voor ogen ſagh; heeft ook uwe God u van de leewen konnen verloſſen? kreeg van hem tot antwoord: Mijn God heeft ſijnen Engel geſonden, en muil der leewen toegeſloten. Dan. 6: 21/23. Dit doet ſich klaarlik op / met gelijken ſtijl als daar eſſen Nebucadnetſar / ende volgens dien waarſchijnlik na der Heidenen gevoelen dus geſproken: die alle onvoorſiene hulpe den Daimones toeſchreven / welke van der opperſte Godheid wegen de ſaken hier beneden ſturen. Dat is in 't begin 1. B. II. §. 11. 12. 13. uit Plato en Plutarchus aangeweſen. Want ik ſtelle voor bekend / dat een afgodiſch koning / den waren God niet voor den ſijnen / maar wel voor Sadrachs en der Joden God erkennende / van deſſels Engel niet en ſoude gewaagd hebben; ſonder dat aloud en algemeen gevoelen / dat hy met den Heidenen van der Goden veelheid / en derſelver Boden hadde. So volk Darius / uwe God; en Daniel / mijn God. en ſijnen Engel. 't Is dan even veel als oſſe ſeiden: dat het den God des Hemels / als hy iet doet (of beſonderlik de ſijnen helpen wil / aan geen dienaars noch middelen ontbreekt.

§. 12. Doch in deſen is / tot nader opening van alles / noch iet aan te merken / daar veel aan gelegen is. Te weeten dat dit doen / en die verſchijningen der Engelen ſlus gewend / van ſeer verſcheidene nature zijn. In ſommigen was waarlik 't gene geſien wierd; in anderen wierd maar iets geſien / ſonder dat het waarlik was. Te weten d' Engelen die Jakob in den droom ſagh / op en neerwaarts klimmende / die ſich aan Daniel en Zacharias in Geſight vertoonde / die Joſef in den droom verſcheen / waren ſleghs by inbeeldinge: ſo als den aardder Dromen en Geſichten mede brengt. Meer was het mede niet / dat Gehaſi den bergh vol wagenen en peerden ſagh; en dat van vuur. Van den Engel die ſich ten tijde van de peſt vertoonde / merktmen niet dat hem iemant ſagh / dan David alleen. Die d'eerſtgeborenen in Egypten / en die 't maghtig Leger der Aſſyriers verſloegh / zijn van niemant geſien; immers ſo veel als men uit d'hiſtorie merken kan: ook niet die den Apoſtelen de gevangenis opende / noch die Herodes van 't leven hielp. Sulx is derhalven alles op die wijſe te verſtaan / als VII. §. 8. VIII. §. 1-7. geſeid is: te weten dat het blote vertoningen geweeſt zijn / het zy dan aan 't gehoor / of aan 't geſight.

§. 13. D'Engel die aan Hagar / die aan Gideon / die aan Samſons Ouders / die aan Cornelius verſcheen / terwijle ſy klaarlik waakten; desgelijx

gelijk die den Herderen by Bethlehem verschenen zijn/en die Petrus uit de gevangenis verloste: 't word niet verklaard/ hoedanig die verschijninge was: Dan sy spraken duidelik met de genen aan welken sy verschenen zijn. Want de genen die by 's Heeren graf/ en t'sijner Hemelvaart vernomen zijn/leest men daarenboven/ hoese gekleed waren/ so 't scheen/ wanneerse sich vertoonden. Als God mirakel doet/ so doet hy mirakel: daar is geen verklaringe van te doen. Want dat het geen gewone werkingen der nature waren/ bleek ginder aan de aardbevinge/ en daar aan de wolke; die om 't graf te openen/ dese om den Heiland op te voeren: so dat daar uit van d' eigene kraght of manière van werkinge der Engelen/ niet meer dan van de wolke te besluiten is. Maar dzie plaatsen vind ik onder alle/ daar wat bzeeder af te spzeken is; d' Engelen die aan Abzaham en Lot verschenen zijn/ d' Engelen doo2 wien de wett besteld is/ en d' Engel die 't volk Israel na Kanaan geleid heeft: van welken t'samen ik afsonderlik in de twee volgende hoofdstukken handelen will.

XIV. HOOFDSTUK.

D' Engelen aan Abraham en Lot verschenen, zijn uit d' omstandigheden van 't verhaal, vergeleken met het gene de Schrift elders leert, byna te kennen.

§. 1. Enige besondere plaatsen der Schzifture hoozdmen so van d' Engelen spzeken/ datse mijn gevoelen schijnen om te stoten. Want voo2 eerst so wo2d uitdzukkelik geseid/ dat het Engelen waren die aan Abzaham en Lot verschenen zijn. Paulus d' herbergsaamheid pzijsende/ seit dat sommigen daar doo2 onwetens Engelen geherbergd hebben Hebz. 13: 2. Dit en kan op geen ander voozval geseid zijn/dan't gene Gen. 18. en 19. verhaald wo2d. Doch daar wo2d cap. 18: 2. van drie Mannen gewaagd; welker twee daarna cap. 19: 1. Engelen genoemd zijn. Andere Engelen/ gelijk de genen die by 's Heeren Jesus graf en Hemelvaart gesien zijn/ wozden ook Mannen genoemd; om de gedaante daar se in verschenen; en elders Engelen, om datse 't waren. Maar dese/ acht ik/ waren Mannen, en hieten Engelen/ om 't gesandschap dat se bekleedden. De sake toont haar self so klaar/ dat ik niet en wete/ waarom dat het elk niet siet. Mogelik om datmen al te bezr of al te scherp will sien: om ene vertoninge der alderheiligste Dzieenigheid/ of ene voozbeeldinge van 's Heilands Menschwerdinge ter baan te bzengen; dat is/ (so ik het wel begrijp) om die ten toon te stellen/ en de vpanden met ons te doen lachen. Ik will tonen/ dat het Mannen, dat is Menschen waren; en met een/ dat het gene daaraf anders geleerd wo2d/ sonder grond of reden is.

§. 2. Iemant bewijse my sleghs dat Abzaham self een menschе was/ so dese dzie geen menschen waren. Met wakende ogen/ by klaren lichten dagh (als de dagh heet wierd; so dat het tegen den middagh ging) sagh Abzaham drie Mannen niet halvelinghs/ of met enen swenk als in 't voozby gaan/ maar tegen over hem. Eenen van de dzie/ als 't hoofd van dit gesandschap sich vertonende/ spzeekt hy aan: Heere: seit hy/ *Adoni*, enen name dien-

men eerenthalven aan de menſchen geeft. Hy noodſe tot verberſchinge/ niet wetende wieſe zijn. Wat beweegt hem daar toe? Gods rijke ſegen / waar door hy 't konde doen; en ſijne herbergſaamheid, ſeit Paulus / waar door hy wilde. Hy geeft hen voetwater; ſy eten en drinken. Is dat werk van Geeſten? waarom was Chriſtus dan geen Geeſt / wanneer hy / om te toonen dat hy 't niet en was / vraagde / hebt gy hier iet om te eten? ende nam het gene ſy hem gaven / ende at het voor hunne ogen? Luk. 24: 42/43. Dat was de ſekerheid ſijner Opſtandinge / daar op ſich Petrus beriep: gevende reden van wetenſchap / waar op ſy voor getuigen van volkomene geloofwaerdigheid wilden gehouden zijn; dat ſy de gene waren / die met hem gegeten en gedronken hebben, na dat hy van den dood was opgeſtaan. Hand. 10: 40/41. Segt niet / dat het eten van die drie met Abraham in ſchijn geſchiet is; of een ander ſeit dit dan van Chriſtus ook: ſo dat de gene die ontkent / dat het Menſchen zijn geweeſt; beneemt ons dit bewijs / dat Chriſtus van den dood is opgeſtaan. Voet hier by / dat ſo Abraham / dat ſo d' Apoſtelen in dat geſight bedrogen zijn; datſe 't dan ook ſijn geweeſt in hun gehoor; of waarom niet ſo wel in 't een als 't ander? So heeft dan Abraham waarlik niet gehoord het gene hem beloofd wierd / noch d' Apoſtelen het gene Chriſtus tot hen ſpraak. Siet eens waar het henen loopt.

§. 3. Men moet my niet ſeggen/ dat het Engelen konden zijn/ die waarlik aten; met lichamen die ſy voor dien tijd moghten aangenomen hebben. Want dan ſeg ik wederom / dat het met Chriſtus ook ſo wel geweeſt kan zijn: te weten/ dat een Geeſt ſijn lichaam uit het graf gelicht en beſield heeft/ niet ſijne eigene Ziel; of dat het ſijn lichaam niet en was / maar een ander / even eens geſteld / als het ſijne was geweeſt. Waar blijft nu alle ſekerheid van Schrift of Reden; ſo men die beidegaar op deſe wijs misbruiken magh? Men ſal tot d' oude dolingen van Marcion en andere vervallen moeten / ſo men die wegh henen wil. Daarenboven; byaldien 't God ooit ſo ſchikt / dat een Geeſt in eens meſchen lichaam eet en drinkt; in dier voege / dat die 't ſiet onmogelik niet anders weten kan / of 't is een menſch: wat ſchuld heeft hy die daarin dooit / ſo 't God is die hem dolen doet? Eindelik moght ik noch wel vragen / wat reden 't hebben konde / dat God lichamen aan Engelen gaf / om Abraham ſijns ſoons geboorte / en Sodoms ondergang te voorſeggen; wien hy te voren al door verſcheidene Geſighten t' ſijner gemeenſame t' ſamenſprake gewend / en van de grootſte beloſtenis verſekerd hadde; Geneſ. 12: 1/2/3. en 13: 14. en 15. en 17: 1--22.

§. 4. Maar 't gene men gemeenlik voor dat ander gevoelen ſeit / is dat hen Paulus Engelen noemt; en dat in de hiſtorie ſelf d' een de HEERE / JEHOVA heet / en de twee anderen mede Engelen genaamd zijn. Daarop ſeg ik / dat / ſo het tot den name komt / veelmaals in de Schrift Engelen, dat is Boden of Geſanten genaamd zijn / die geen Geeſten waren: VII. §. 7. maar nooit Mannen die gegeten en gedronken hebben / en geen Menſchen waren. Doch ſo Paulus door Engelen die gedienſtige Geeſten verſtaat: ſo vraag ik / of hy hen alle drie of alleenlik die twee bekleend heeft / die van

Lot geherbergd zijn? Indien de drie: so is ook die eene/ voor welken Abraham bleef staan / na dat de twee vertrokken waren / een geschapen Engel geweest. Waar blijft dan 't groot bewijs/ datmen uit het woord JEHOVA treckt? Maar by aldien dat op 't herbergen van die twee sleghts woord gesien: so hadde Paulus sijne reden / om de Hebreen tot herbergsaamheid te bewegen / duisendmaal kraghtiger konnen voorstellen dan hy doet. Want het was oneindelijk meerder eere / dat Abraham den HEERE self / dan dat hy/ of sijn neve Lot/ een paar sijner tienduisendmaal tien duisenden dienaars geherbergd heeft. Wonder daar beneffens/ dat het nergens tot lof van Abraham verhaald word/ daar de Schrift buiten de historie so veel af roemt: dat hy met God self onder enen boom gegeten en gedronken heeft/ wiens aangesighte sleghs te sien aan Moses self geweigerd is. Exod. 33: v. 18/19/20.

§. 5. Die knoop blijft echter noch: daar 't schijnt dat een van de drie JEHOVA genaamd word. Wy sullen 't nasien. Gen. 18: 13. word geseid / dat onder 't eten de HEERE seyde tot Abraham, waarom heeft Sara gelacchen? Daar is raad toe / so dikmaals als God Profeten sond / so was 't altijd de HEERE die tot hen spraak / ende hun woord also des HEEREN woord; waarom sy spreckende mogten seggen / alsoo spreekt de HEERE en hoort des HEEREN woord. Maar dan volght op 't 16. v. dat die mannen van daar opstonden, ende sagen na Sodom toe; en dat Abraham met hen ging om hen te geleiden. Wonder/ so een van die mannen JEHOVA was / dat een mensch de leidsman is geweest van hem die onse treden telt en meet. Doch voorts v. 17. Ende de HEERE seide; sal ik Abraham verbergen wat ik doe? Wie seit nu / dat de HEERE die dit seide/ een van die drie mannen was? Het schijnt daar uit/ om dat daarna v. 22. word geseid / dat die mannen daar op 't aangelighte van daar keerden, ende na Sodom gingen: maar dat Abraham noch staan bleef voor 't aangesighte des HEEREN: ende op 't einde v. 33. dat de HEERE wech ging, als hy geeindigd hadde met Abraham te spreken. Ebenwel niet na Sodom toe: want ter stond word op 't begin des 19. cap. van maar twee Engelen gewaagd die in den abond te Sodom quamen. Nergens lees ik hier / dat een van die drie de HEERE was: maar wel / dat de twee voortsgegaan zynde na Sodom toe/ Abraham ter plaatse staan bleef / daar hy hen aan toe geleid hadde. Echter stond hy daar doe niet alleen: maar voor 't aangesight des HEEREN. Dat en seit daarom niet / dat het was het aangesighte van den derden / die niet met d'andere twee na Sodom ging; misschien ook elders heen van God gesonden. De HEERE was niet verre te halen noch te soeken / die alomme tegenwoordig is. De derde kan wel onder des zijn werk gegaan: als hebbende sijne boodschap slechts aan Abraham gehad / en afgedaan, gelijk de twee aan Lot. Dat hy daarom alleen spraak / als 't Isaak betrof; seggende, Ik sal voorseker wederkomen ens. en Sara sal enen Sone hebben: c. 18: 10. maar dat de anderen bezigh moesten / om dat hun last op Sodom lagh; volgens hun woord / Wy gaan dese plaatse verderven. c. 19: 13. Gelijk uit/ maar niet gelijk weer t'hunts.

§. 6. En

§. 6. En so men op den t'samenhang der geheele vertellinge let, men sal bevinden / dat geen van die drie Engelen de HEERE was. Op 't 16. vers wort geseid / dat die Mannen, te weten / de drie, dus verre gemeld; (anders had hy hier so wel als daar na twee Engelen, moeten seggen) van daar opstonden / ende na Sodom toe sagen. En terwijlen dat Abraham hen een stuk weegs geleidde: so wort menschelijker wijse verhaald / hoe God by hem selven voornam / aan Abraham bekend te maken / wat boodschap dat die Engelen tot Sodom hadden. §. 17 / 18 / 19. Dit besluit dan te werk stellende / so spreeckt hy Abraham aan / §. 20 / 21. Waarsdien so keerden die mannen (hy seit noch van geen twee / des waren 't noch de drie) van daar / en gingen na Sodom: §. 22. waar ondertusschen d'eene bleef / also die te Sodom / so 't schijnt / niet wesen moest; dat wort ons niet gemeld. Veel gemakkelijker isset / dat niet te komen seggen; dan om sulk een kleene reden / van een schepsel / dat terstond noch at en dronk / God te maken.

§. 7. Maar het was de HEERE, die aan Abraham verscheen / doen de drie mannen tot hem quamen: wort op 't begin der historie geseid: en daarna / dat Abraham / wanneer de twee, (ik seg om voorseide redenen de drie) van daar gingen / noch staan bleef voor 't aangesight des HEEREN. §. 22. 't Is wel: maar hoe verschijnt d'onsightbare God? door een sightbaar teken sijner tegenwoordigheid. Dus verscheen hy namaals in de wolke. Exod. 16: 10. en 34: 5 / 34. Lev. 16: 2. en hier nu in die drie levendige menschen. Een van drie was weerdiger / en met een bequamer / vermits verstand en spraak / om Gods goeden wille tot de sine / daar sijne tegenwoordigheid in bestaat / uit te drukken / dan de stomme en levenlose Wolk. Verscheen de Heere dan wanneermen sleghs een Wolk van sijnen 't wege sagh: hoe veel klaarder en verscheen hy niet / wanneer drie Mannen sich uit sijnen last aan Abraham vertoonden.

§. 8. Wanneer hy nu voor dese mannen stond / so stond hy als voor t'Aangesight des HEEREN, so wel als Israël / wanneer hy voor de Wolke stond. Exod. 33: 7-10. Maar al gingen de drie Engelen van daar / in welken hy (om so te spreken) het aangesight des Heeren sagh: des niet te min / so konde hy voor 't Aangesight des HEEREN noch wel staan. Blyven dat en staat niet in 't Hebreewsch. Derhalven brengt de sin niet mede / dat Abraham noch bleef staan, maar dat Abraham noch stond. Gods verschijningen eindigden daar mede niet / maar duurde noch; of wierd die eene openbaringe met eene andere vermeerd: op wat wijse / dat behoeft hy ons niet meer op dese plaats te seggen / dan hy elders doet. Gen. 12: 1. en 13: 14: en 15: en 17: 1. en 22: 1. en 26: 2 / 24. en 35: 1. en 46: 2. God verscheen en by sprak tot Abraham / Isaak en Jacob; sonder ons te melden / hoe.

§. 9. Wat was het aangesight des HEEREN dan / daar Abraham doe noch voor stond? Ik segge / dat die voor 't aangesight des Heeren staat / die op de plaatse staat / daar God / al even veel op welke wijse / met hem spreekt: gelijk Moses menigmaal voor 't Aangesight des HEEREN quam, om met hem te spreeken. Exod. 34: 34. Die in den geest, dat is / in hei-

heilige overdenkingen is / gelijk Johannes op den dagh des Heeren was; Openb. 1: 10. 't zy dat hy staat of gaat; die staat en wandelt voor Gods Aangesight, Gen. 17: 1. Abraham die stond en spraak met God; self na dat de drie mannen waren wech gegaan: dat was so veel / als dat hy voor Gods aangesighte stond. 't Is wonder dat dit iemant wonder dunkt; daar men heden noch tot de genen die in de Kerk voor de gemeinte / ofte anders in ene kerkelike vergaderinge voor de leeraars en ouderlingen onderraagd worden / tot ernstiger overtuiginge / om opreghtelik de waarheid te belijden; niet in 't hebzeeuwsch / maar in gevolge van d' eigenschap der selve tale in rond duitsch gewoonelik so spreekt: siet toe, wat gy segt, en weet dat gy hier voor 't aangesight des HEEREN staat. Ik vond hier noch wel meer te seggen: maar achtende dit nu genoeg te zijn / so sal ik 't hier by laten.

§. 10. Dan so my iemant vraagt / wat het voor drie mannen zijn geweest: ik sal seggen / dat ik het niet en wete. Of hy segge my eerst wie Melchizedech geweest zy / die in 't verhaal van den slagh der negen Koningskens als uit de lucht quam vallen / om Abraham te segenen. Gen. 14: 18. God is om geen volk verlegen / wanneer hy menschen aan de Menschen senden wil / om d'een of d'ander boodschap voor hem te verrighten. Wanneer Israël noch geen volk was / so bond sich God aan't een volk of geslagh te niet; om uit geen anderen / dan hier dan daar / sijn volk te roepen. Had hy Melchisedech Priester gemaakt te Salem / daar hy Koning was; 't moght hem mede beliefd hebben / dese drie voor Profeten uit te senden. Wy behoeven niet te weten van waar se quamen: maar mogen denken dat het van nabij / ende namentlik van Salem was. Want hadde d'Allerhoogste God daar enen Priester / so had hy daar ook volk. Een Priester isser voor hem self alleen. Daarom seg ik: magh hier gissing helpen: (want dat het menschen waren / houd ik seker) God sond uit de gemeente van Salem drie mannen uit: eenen aan Abraham; om hem te seggen / dat Sara binnen 't jaar van enen soon geliggen soude: en twee aan Lot; om hem uit den brand der stad te redden.

§. 11. Laat ons de geschiedenisse by den wegh eens meten; en sien hoe dat uitkomen wil. Van Jerusalem na Hebron / en van daar na Sodom / was met spoed elk deel met enen halven dagh wel af te gaan. Sy hielden 't middaghmaal by Abraham / die daar pas op 't midden onder Hebron woonde / also daar d'Eikenbosch van Mamre was. Sy quamen wanneer de dagh heet wierd. Waarom staater dat? als om te seggen / wat Abraham bewoog / om onbekende mannen van self te noden; schoon sy quamen daar se wesen wilden. Te weten / 't was om dat hy sagh / dat sy so verre gegaan / de warmte al hadden; en derhalven hen verversching van self aanbood. Lot / ook so edel van gemoed / wierd door het naderen van de nacht / en de boosheid der inwoonderen bewogen / om ook so te doen; gelijk d'historie verder seit. En so hebbense beide onwetens Engelen, dat is gesanten van den God des Hemels geherbergd: want een Profeet of Priester is een Engel

van den HEERE der heirscharen. Mal. 2: 7.

§. 12. Dus verklaar ik op 't eenvoudigst een verhaal / dat wonderen genoeg van self behelst; ende nochtans / om het noch wonderliker op te maken / met sinspelingen die daarna voor bewijs zijn aangenomen / bemanteld is. Nu heb ik buiten twijfel grotelijx misdaan / dat ik my verstoute die vermaarde verschijning anders uit te leggen / dan so veel voornaame Godgeleerden / die by na daarin eenparig zijn. Dat hadden se voorwaar wel licht te wesen / daar d'een den anderen slechs op sijn seggen volgt / sonder self nieuw onderzoek te doen; also het gemakkeliker toevalt sulx op anders rekening aan te nemen. En wie weet of hy die d'eerste magh geweest zijn / om uit dit verhaal een bewijs voor de H. Drieëenigheid (al te hogen verborgentheid om so los te behandelen) of de Godheid van den Soon te trekken; wel half so veel moeyte als ik gedaan heeft / om den reghten sin te weten. Die hier echter niet op staan / sullen evenwel niet goedvinden / dat ik Engelen tot Menschen make. Maar waarom magh ik dat niet doen / so wel als anderen / het gene op God en sijnen Soon geseid is op den Duivel passen? Het behaagde den HEERE hem (te weten den Messias) te verbrysselen: hy (te weten de HEERE) heeft hem krank gemaakt. Jesa. 53: 10. Dus hebben 't alle uitleggers tot noch toe verstaan. Maar Coccejus brengt ons hier den Duivel tusschen God en Chzistus in / ende stelt hem in beider plaats: want dusdanig is sijne vertalinge: het behaagde den HEERE dien te verbrysselen (dat is den kop te vermorselen) die hem (te weten Chzistus) het beloof de zaad der vrouwe / krank gemaakt, dat is (de versenen vermorseld) heeft. De gemeene uitlegginge is / dat God den Messias verbrijsseld heeft en krank gemaakt: maar die van Coccejus; dat de Duivel den Messias krank gemaakt, maar dat God de Duivel verbrysseld heeft.

XV. HOOFDSTUK.

D' Engelen door welken God de Wett op Sinaj bestelde, en d' Engel die 't volk Israël door de woestyne geleid heeft, waren beidegaar aanmerkens weerdig.

§. 1. DUs hebben wy verstaan / wie d' Engelen moghten wesen / die aan Abzahám en Lot verschenen zijn: met weinig woorden wil ik nu noch seggen 't gene van de wett door d'Engelen besteld, en den Engel van Gods aangesight, in de Schzift gemeld / allhier ter sake dienen kan. De gene die het beide op den Heere Chzistus passen: ontslaan my van dat werk / om te onderzoeken wat een geschapen Geest vermagh: of wat deel hy heeft in de bedieninge der saligheid aan Gods volk. Want aangaande den Oversten Leidsman onser saligheid en voleinder des geloofs Jesus zijn wy des genoegsaam eens. Dus word hy Hebz. 12: 2. uitdzukkelik genaamd. Doch ten minsten salmen d'uitleggers sien verschillen over de bestellinge der

En

Engelen, ſo als Stefanus Hand. 7: 53. ſpreekt / door welken Iſraël de Wet ontfangen heeft: waar mede Paulus t'ſamenſtemt / wanneer hy ſeit / dat de wett door d'Engelen beſteld is in de hand des Middelaars. Gal. 3: 19. Ik meine dat God ſelf / in 't Lied aan Moſes gegeven 't ſelfde ſeit. Deut. 33: 2. De Heere is van Sinai gekomen, ende is hen voorgegaan na Seïr: hy is blinkende verſchenen van 't gebergte Paran, ende is aangekomen met tien duiſenden der Heyligen: tot ſijne reghterhand was een vurige Wet aan hem. Geleerde mannen wijſen ons tot deſe woorden / om die van Stefanus en Paulus te verſtaan.

§. 2. Wat willen die dan ſeggen? Dat de Wet op Sinai met de grootſte ſtatelikheid / Gode betamelik / is uitgeſproken. En wie zijn die tienduiſenden der Heyligen? Daar af laat ons de profeet Daniel niet onkundig zijn / die ene vertoninge van Gods heerlikheid in een geſighte bemerkende: duiſendmaal duiſenden ſagh die hem dienden / en duiſendmaal tienduiſende die voor hem ſtonden: cap. 7: 10. Deſer eenen had hy te voren ook enen Heylig genoemd en die een Wachter was / cap. 4: 13. Dit heb ik / over dat boek ſchrijvende / op Gods Engelen geduid: waar in ik niet en wete dat my iemant tegen is. Deſe godlike Lyfwachten / om ſo te ſpreken / niet tot ſijner beſchermenisſe; maar tot vertoninge ſyner heerlikheid om hem ſtaande / waren mede by 't aſkundigen der Wett: om 't werk ſo veel groter luiſter toe te brengen; en met een te tonen / datſe met dit huisbeſtel / en 't Verbond dat God met Iſraël dus beveſtigde / te vreden waren; gelijkſe altijd zyn in 't gene dat God doet of ſpreekt. Zo datmen van die Wetgevinge insgelyx magh ſeggen / als Daniel van Gods beſluit dat over Nebucadneſar ging: Deſe ſake is in 't beſluit des Wachters, en deſe begeerte is in 't woord der Heiligen. d. 17. In 't voorſeide boek §. 238 / 242. heb ik dat verklaard / waar henen ik den Leſer wijſe.

§. 3. Maar ſeit de Schrift ook meer? Niet meer: mant dat moeſt in de hiſtorie ſtaan: alſo Moſes / Stefanus / Paulus / buiten twijffel ſo niet ſouden ſpreken; ſoſe niet voor uit ſtelden / dat de gene tot wien ſy dit ſeiden ſeer wel wiſten / dat ſulx was geſchied. Nochtans ſeit de hiſtorie niet / dat ſich Engelen daar by vertoonden / wanneer God de Wet op Sinai gaf. Maar het volk ſagh de donderen en de blixemen, en 't geluid der baſuine, en den rokenden berg. Exod. 20: 18. Want de Heere ſprak tot de ganſche Gemeinte, op den bergh in het midden des vuurs, en der wolke en der donkerheid. Deut. 5.: 22. In den brief aan d'Hebreen / daar deſe geſchiedenisſe te pas komt / word ook niet uitdrukkelik noch afſonderlik van Engelen gewaagd / die op dien taſteliken bergh tegenwoordig waren: maar van een brandend vuur, en donkerheid, en duiſternis, en onweder; een geklank der baſuine, en ſtemme van woorden. Vele duiſenden van Engelen worden daar op den bergh Zion geplaatſt / tot welken wy (welverſtaan geeſtelikker wijſe) gekomen zijn. Heb. 22: 18 / 19 / 22. Waar uit ik wederom beſluite / dat het gene Moſes / de geſchiedenis verhalende / van dien onſaggelijken toeſtel der hoogſte Majeſteit geſchreven hadde / op ene wijſe voor God betamelik ſijnen Engelen toegeſchreven word.

§. 4. Want neemt eens verder / dat God nochmaal ten jongsten dage komen sal met sijne veel duisend Heyligen. Jud. v. 14. met de stemme des Opperengels, 1 Thess. 4: 16. in de openbaringe des Heeren Jesus, met de Engelen sijner kraght; 2 Thess. 1: 7. te weten / wanneer de Sone des menschen komen sal in sijne heerlikheid, en alle de heilige Engelen met hem. Matt. 25: 31. wat is dat meer te seggen / dan dat hy sitten sal op den Throon sijner heerlikheid? Hoe menen wy dat dit toegaan sal / Hy self heeft geen lighaam / om te komen / en te sitten: maar d'Engelen zyn geesten / die eigentlik noch sitten / noch van plaats tot plaats verbaren. So heeft dat dan een ander bestheid / 't welk beswaarlik voor ons valt om uit te leggen. Maar dit isser nochtans uit te merken / dat de komste des oversten Heghters met eene Majesteit hem betamelik geschieden sal. En d'Engelen / sose als de menschen waren / tot lichamelike bewegingen en plaats bekledinge bevoegd; wie soude nader zyn dan sy / om ter hoogste stateliikheid hunes Heeren / lichamelik en plaatselik daar by te staan.

§. 5. Van den Engel aan 't volk Israël belooft / vielder wy wat meer te seggen; by aldien dat stuk hier eigentlik / en uit sich self behandelt wierd. Maar gemerkt dat wy nu alleenlik van geschapene Engelen spreken; en dat de meeste Uitleggers onser gesindheid enen ongeschapenen / dat is / Gods Soon daar by verstaan / daar ik my niet tegen stelle: so will ik slegts met weinigen te kennen geven / wat ik daar over in de Schrift heb aangemerkt. Somen siet op 't gene God self aan Moses en sijn volk verklaard heeft / dit zijn de woorden. Siet ik sende enen Engel voor uw aangesighte, om u te behoeden op desen wegh, ende om u te brengen tot de plaatse die ik bereid hebbe. Hoed u voor sijn aangesighte: enz. want hy en sal uwe overtredingen niet vergeven; want mijnen naam is in 't binnenste van hem. enz. Mijn Engel sal voor uw aangesighte gaan, en sal u inbrengen tot den Amoryten. enz. Daar na weerhaalt hy die toesegginge / niet tegenstaande dat sy dese besondere gunste door afgoderye verbeurd hadden. Gaat nu henen, leid dit volk daarhenen ik u geseid hebbe: siet, mijn Engel sal voor u aangesighte gaan. Exod. 32: 34. Ende noch eens: Ik sal enen Engel voor uw aangesighte senden. cap. 33: 2. Moses hier mede noch niet genoegsaam / so 't schijnt / gerust gestelt / klaagt / dat God hem gebiet het volk op te leiden / sonder hem te laten weten / wien hy met hem senden soude: ende geeft niet duisterlik te kennen / dat Gods aangesighte soude moeten mede gaan, om hem gerust te stellen? 't welk hem God toestaat cap. 34: 12 / 17. So datmen hier kan vinden den Engel van Gods aangesighte, die Israël in alle hunne benawdheid verlost heeft. Jesa. 63: 9 / 11.

§. 6. Maar so gy de historie leest / op wat wijse God het volk uit Egypten heeft geleid; De Heere toog voor hun aangesighte: des daaghs in ene wolkenkolomme, dat hyse op den wegh leide; ende des nachts in ene vuurkolomme, dat hyse luchtede; om voort te gaan dagh ende nacht. Exod. 13: 21. Desgelijx besluit hy 't verder verhaal / met woorden van den selsden sin. De wolke des Heeren was op den Tabernakel by dage; ende 't vuur was 'er by

nachte

aachte op, voor de ogen van Israëls ganschē huis, in alle hunne reisen. Exod. 40: 38. Wesgelijx wordt achter na / by 't melden van Gods wonderen en weldaden / sijnen wolke dies tijds op 't besonderste bewesen / van geenen Engel; maar alleenlijk van de Wolk-en Vier kolomme gewaagd. Nehem. 9: 14. 19. Psal. 78: 14. en 105: 39. Ende wanneer namaals gesēid wordt / dat God self / dat is / sijn aangesighte met hen ging: ('t welk na allen stijl van spreken noch meer is dan oft een Engel met hen ginge) so wordt het mede op die Wolke uitgeleid. Moses verweet hen / datse niet geloosd hadden aan den Heere hunnen God, die voor uw aangesighte (seit hy) op den wegh wandelde: Des nachts in het Vuur, op dat hy u den wegh wese, daar in gy soudet gaan; ende des daaghs in de Wolke. Deut. 1: 33.

§. 7. Merkt hier nu noch by aan / dat God Ex. 23: 21. van dien Engel seit mijn Naam is in 't midden van hem; en dat Moses daarna verhaalt / cap. 34. v. 5. hoe de Heere nederwaarts quam in de Wolke, ende uitriep den Naam des Heeren. So was dan 's Heeren Naam in't midden van de Wolke / waar uit die gehoord wierd: sulx het schijnt / dat hy die Wolke / daar bestēid ten teken / en met een ten middel sijner tegenwoordigste werksaamheid (so te spreken) tot hoede van sijn volk / den naam van Engel, dat is Bode / geest. Siet hier de Vuursuil en de Wolkensuil met een. God quam op Sinai nederwaarts in Vuur; bekleed met wolken en met donderheid: en uit het midden van dat Vuur spraak hy tot het volk: Deut. 4: 15 en 5: 5/6. namaals quam hy neder in de Wolke / ende riep den Naam des Heeren uit. Het gene hy eerst uit het Vuur spraak, was de verklaringe van sijnen Wille / en de 10. woorden des Verbonds: en 't gene hy t'sedert uit de Wolke spraak / was de beschrijvinge sijner Doimaaktheden / daar hy sulken groten naam van heeft. Volgens dien so is 't gene sy dies tijds van Gods Wil en Wesen weten moesten / in die burige Wolk geweest / en uit deselve gehoord. Wat plaats dat hier Gods Soon in heeft / dien Engel des Verbonds Mal. 3: 1. met reden ook genaamd den Engel van Gods aangesight: Jes. 6: 9. of hoe hier in met een de Heilige Geest benoemd magh zijn: vers 10. 11. sulx komt hier niet te pas; om dat wy niet als van Gods Engelen / en hun verschijnen / of bijsf ontrent de menschen spreken.

§. 8. Die dit voorschreven met onspidig opmerken gelesen heeft / sal daar uit alleenlijk dit vermerken / dat ik op de bespiegelinge / die men gemeenlijk op dien Engel maakt / door welken God de Wett uitspraak / of die 't volk door de woestijne voorging / of d'Engelen door welken de wett in handen van den Middelaar bestēid is / niet vast en ga. 't Bewijs daar uit getrocken voor 't een of ander sonderling gevoelen / laat ik voor rekeninge van de genen die daar meer in sien dan ik: mits datse my ook schuldig blyven / om de swarigheden die ik daar heb aangewesen / op te lossen. Maar dunkt lemant dat ik Christus Godheid enigsins te kort doe / so ik niet rond uit verklare / dat ik hem in desen Engel sie: dien wil ik wel waarschouwen / Christus Godheid niet ten toon te stellen met bewysen die so veel beslaghs van noden hebben / om den meerstigsten en verstandigsten onderroeder / en noch so

veel meer / om de tegenſpreekers te overtuigen. En ſo dit ons voorregt is inden tijd des Nieuwen Teſtaments / dat God voortijds wel veelmaal en op veelerlye wyſe tot de vaderen geſproken heeft door de Profeten; maar in deſe laaſte dagen eerſt tot ons geſproken door den Sone: Heb. 1: 1. hoe ſy dan den Sone tot de vaderen doen ſpreken / wanneer 't daar toe de tijd noch niet en was. Ook en kan ik dat onderſcheid van weerdigheid tuſſchen Wett en Euangelium niet ſien / dat ons Paulus daar ter plaatſe leert: uit inſight / dat de Wett door Moſes / die maar een dienaar was / maar't Euangelium door Jeſus / die de Zoon en Heer is / aangekondigd is: indien de Zoon ſelf de Wett heeft uitgeſproken / of 't volk na 't aardſch Canaan geleid heeft.

§. 9. Ondertuſſchen moet uit al 't voorſeide nu genoegſaam blyken / dat van de wyſe / hoe d' Engelen van Gods wege den gelovigen ten dienſte ſtaan / niet veel en blykt: hoewel de Schrift ſeit / datſe 't doen. Des wil ik het nu in een betrekken / 't gene dus verre geſeid is. Te weten.

1. De Schrift ſeit ons / dat God Engelen in ſynen dienſt gebruikt; ter hoede der gelovigen / en tot ſtraffe der godloſen.

2. Maar nergens ſeitſe / hoedanig de werkinge der Engelen daar in zy.

3. Somtijds wel / datſer verkondigers af zyn / 't gene om der ſekerheid hunſ woords wille geacht word als offe 't deden.

4. Doch somtijds met ene wyſe van ſpreken die klaarlik te verſtaan geeft dat God ſelf / en geen Engel het werk doet / daar de dienſt eens Engels in benoemd word.

5. By wylen noemtſe Engelen / insgelijx om hunder beſendinge wille / dienen bemerkt dat menſchen geweeſt zyn.

6. Ook word wel een uiterlik teken van Gods beſondere tegenwoordigheid ſyn Engel genoemd.

§. 10. Dus verre 't gene in de Schrift hier af te vinden is: waar uit ik nu die vier gevolgen trekke.

1. Dat aangaande de wyſe / op welke de Engelen werken / ofte iets aan de menſchen doen / niet ſekers uit de H. Schrift te halen is.

2. Maar dat het alles dient / waarmen daar af leeſt / om Gods bedryf ontrent der menſchen kinderen / na menſcheliken aart van ſpreken / op eene hemelſtatige wyſe te verbeelden.

3. So nochtans / dat de Engelen waarlik iets doen / in 't gene dat de menſchen / de geeſten en de lichamen betreft.

4. Maar nergens blykt dat ſelfs de goede Engelen onmiddelik op geeſt of lichaam werken / gelyk eens menſchen ziele op haar eigen lichaam doet.

§. 11. Dit willmen dat hier wederom op uit ſal komen / dat ik geene Engelen gelove. Ik ſegge dan noch eens / dat ik myn geloof daar af I. §. 3/4. niet klare woorden dudelik beleden; ende in 't vervolg met bondiger bewys dan men gemeenlik daar van geeft / beveſtigt hebbe. Maar wanneer ik ſegge dat de Engelen waarlik niet en doen 't gene de Schrift van hen ſchijnt te ſeggen: dat is / dat het niet en blykt. En verder gaat myn ſchryven niet / dan om te tonen dat het gene men gemeenlik van de kraght der Geeſten uit de wer-

werkingen/ in schijn hen toegeschreven/ by brengt/ suiks niet en bewijst. Gelijk ik dan den Hemel noch de Aarde niet ontkenne/ noch de Sonne/ Maan en Sterren lochene; wanneer segge/ dat de Hemel eigentlik Gods troon/ noch de Aarde sijn voetbanck/ noch des Hemels lichten sijne heir scharen zijn: so ontkenn ik ook geen Engel ofte Geest: al is 't dat ik ontken/ dat het eigentlik geseid is/ 't gene in desen van hen word geseid.

XVI. HOOFDSTUK.

Besondere Bewaar-Engelen van Volkeren of menschen, zijn in Gods Woord niet te vinden.

§. 1. DJe twee voornaame Schrifstuurplaatsen geopend zijnde/ so leid de wegh gemakkelik tot de genen die ons in Daniel ontmoeten; en uit welken voornamelik dat gene/ dat de Bewaarengelen betreft/ gehaald moet worden. Immers van d'Engelen der onderscheidene Landschappen en Volkeren/ heerstmen/ buiten sijne schrifsten/ niets van 't goddelik dat daar na gelijkt. Dit staat ons nu dan na te sien. Doch om geen een ding twiermaal te schrijven; wil ik den Leser wijsen tot het gene ik daar op in mijne Uitleggingе over dien Proseet/ besonderlijk over het X. Capittel/ vers 13/ 20/21/ en 11: 1. en 12: 1. gesteld hebbe. 't Nodigst eyenwel/ en 't gene hun alle 't ander hoztelijk begrijpt/ verveelt my niet hy desen te weerhalen. Doch eerst sal ik de woorden stellen. De gene die met Daniel in een Gesigхte sprak/ seit voor reden waarom hy niet eerder tot hem quam. De Vorst des Koningrijx van Persen stond tegen over my, een en twintig dagen: ende siet, Michaël, een van d'eerste Vorsten quam om my te helpen: ende ik wierd alleen gelaten by de koningen van Persen. vers. 20. Weet gy waarom dat ik tot u gekomen ben? Doch nu sal ik wederkeeren, om te strijden tegen den Vorst der Persen; ende als ik sal uitgegaan zijn; siet so sal de Vorst van Griekenland komen. vers. 21. en daar en is niet een die sich met my tegen dese versterkt, dan uwe Vorst Michaël. cap. 11: 1. Ik nu, ik stond in 't eerste jaar van Darius den Meder, om hem te sterken en te stijven. Hebbende daar na in 't breede verhaald/ wat ongemakken den joodschen volke in gevolg van tijden overkomen souden; so seit hy noch cap. 12: 1. Te dier tijd sal Michaël opstaan, die grote Vorst, die voor de kinderen uwes volks staat. Nu sal ik hier by malkander stellen/ 't gene ik daar op elke plaats heb aangetekend.

§. 2. Die Vorst des Koningrijk van Persen en kan der Persen Koning self niet zijn: om dat het geen gebruik van seggen is/ Vorst des Koningrijx, maar Koning van Persen; van welke dese Vorst hem self uitdrukkelik onderscheid/ wanner hy terstond daar op seit/ dat hy gelaten wierd by de Koningen van Persien. 't was ook een Vorst die hem tegenstond: maar de Koning van Persien die doe was/ stond het volk voor daar Daniël voor bad. Daarbeneffens moet dese sulk een Vorst zijn als Michaël; die/ gelijk Gabriel/ voor een Engel bekend is. Men sal door den eenen tot kennisse des anderen mogen komen: en dan oordeelen/ wat van dese Vorsten te houden zy. Die der selven worden in dit eene vers beteikend. D'eerste is degene self die-

die daar in spreekt. De tweede is de Vorst des Koningstrijk van Persien die hem tegenstond) en de derde Michaël, die hem te hulpe quam. De Vorst van Persien en de Vorst van Griekenland, zijn de Koningen der selve volkeren / en dienvolgens menschen / van die drie genoegsaam onderscheiden. Welke hemelvorsten t'samen strijden / so 't schijnt / elk voor sijn eigen volk. Doch om 't volk van Daniel / als Gods eigen volk zijnde / was dat eigentlik te doen: welke door den strijd der Persen en der Grieken / gelijk tusschen hamer en aanbeeld saten. Dese Vorst die met Daniel spreekt / scheen 't eerst quaad te hebben: dan hy prijst Michaël den Vorst van Daniel (uwe Vorst, seit hy / om dat hy sijn Volk voorstond) dat hy hem te hulpe quam; so dat hy 't veld behield. Siet / wat hier over nu te denken valt: wie dese Vorsten zijn; welke hunne voogdy over volkeren en landen; en hoedanig hun strijd onder malkanderen geweest zy / elk voor sijn volk en land.

§. 3. Nergens dan hier word van sulke Vorsten gemeld: behalven den Vorst van 't heir des Heren, die tegen over Josua stond; en wiens woorden / so 't schijnt / tot Josua gesproken / op den name van den HEERE self verhaald zijn. Jos. 5: 13/14/15. en 6: 1. Maar hier by Daniel werden meer Vorsten dan een / ende die als tegen malkanderen strijdende vertoond; die den volke des Heeren vijnd of vyand zijn; elk voogd over een besonder volk en land / en onderboogden van den groten God. Het blijkt dat dese Vorsten Engelen zijn: Michaël altoos: want die word uitdrukkelik also genoemd. Des is set voegelik / dat men door d'anderen insgelijks alsulke Geesten; niet alleenlik goede / maar ook quaden versta: want sy d'een tegen den anderen zijn / gelijk d'een den anderen tegen sijnen vyand helpt. Het is een van dese Vorsten die het spreekt; en van die Heiligen, van die wachters, van welken op het 4. cap. 13. en 23. vers gemeld is. Sulken benaminge word mede wettelik op Gods Engelen gepast: heilig in aansien hunner onbevlekte nature en standvaste gehoorsaamheid / tot des Scheppers eer en dienst; en wachters, in opsighte van hun ampt. Denkt mede dat se van die duisendmaal tien duisenden zijn / die der godlike Majesteit rond om den troon ten dienste staan.

§. 4. Wat seggen wy dan: dat d'Engelen Bestierders van de Volkeren zijn / elk in hun eigen land? Dat is hier uit niet te sien. Maar alles vergeleken / is hier niet meer af te maken / dan dat God de weereld / en besonderlik sijn volk / so wel regeert en bestuurt / dat het hen geen Koning op der Aarde na doen sal; schoon hy noch so trouwen Landvoogden over d'onderhorige volkeren bestelt hebbe. Ende of 't somwijlen schijnt / dat het tegen alle gedachte sijner voorsienigheid aanloopt; echter altyd noch de hand des Heeren boven blijft. Dat ik het dus / en niet na de letter versta: dat doet de stijl van spreken / die geheel oneigen is; en den aart van een Gesighte / waar in dit alles vertoond is; 't welk de deugden en eigenschappen door sekere personen verbeeld. Dus houd ik my aan den regel / *Scriptura symbolica non est argumentativa*; de Schrift by gelykenis spreekende bewijst niet. In desen heeftmen sleghs op 't oogmerk / niet op d'omstandigheden te sien: welke anders nergens toe die-

dienen / als ons aan de hertominge de gedaante van een hiſtorie te geven. Daar over zijn ook de geleerden doorgaans redelijk wel eens. Van Job / als ook van Micha / 1 Kon. 22: 19-24. ſullen wy haaſt dergelijk verſtaan. De ſin is hier: dat d'Engelen of Voorſten die over Gods volk ſtaan / en daar voor ſtrijden: ſijne godlijke zorge tot hoede van ſijn volk / en tot ſtraffe hunder vyanden te kennen geven: en de vyandige Voorſten den loop des Weereldts tegen Gods volk aan: of tegen eenig volk of land / dat God voor dien tijd ongelukkig maken wil. En wie weet / of deſe wijſe van ſpreken en verbeelden van der Heidenen gewoonte niet ontleend zy; om hunne Daimones, door deſelve na te bootſen / te beſpotten: als niet maghtig zijnde / om na hunnen ſin met de volkeren te ſpelen: maar dat God ſelf / die alles weet / wel zorge dragen ſal / dat het anders in de weereld niet en ga / dan hy wil dat het ſal gaan. En ſulx / op dat niemand die Daimones, maar hem alleen na d'ogen ſie.

§. 5. 't Gene voorts by oude tijden veler Kriſtenen gevoelen was / dat ieder menſche ſijnen Engel heeft / goed en quaad: dat is / ſo veel de Schrift belangd / al te los gegrond. En buiten de Schrift (ſo in 't IV. Hooſdſtuk al getoond is) vindmen daar af geen bewijs. 't Gene enige nieuwe Kriſtenen / die 't joodſche kleed noch niet geheelik uitgetrokken hadden / van Petrus ſeiden / dat het ſijn Engel was / die 's nachts aan de deur quam kloppen; Hand. 12: 15. word daar toe niet wel gepaſt. Want voor eerſt / was 't niet van twee / maar als van eenen geſeid / het is ſijn Engel: ſonder te beteekenen / of 't ſijn goede of quade Engel was. Daar by blijkt / dat de genen die ſo ſpraken niet en wiſten wat ſe ſeiden: alſo 't geen goeden Engel zijn kon / die ſich voor den man ſelf uitgaf / wiens Engel dat hy was; noch een quade / die genegen om hem leed te doen / hem niet aan 't huys van Maria / maar liever in de gevangenis geſocht moeſt hebben. Daar beneffens komt my wonderlijk voor / dat iemants Engel of Bode (ſo het ſommigen hier vertalen willen / om dat gevoelen te ontgaan) aan de ſtemme des genen / wiens Engel of Bode hy is / ſoude te kennen zijn. Ende als 't al geſeid is / het ſeggen van die luiden was geen Evangelie: alſo ſy daar in dolen konden / ſchoon het een gemeen gevoelen was. Sy ſpraken dus / niet als Kriſtenen doe tegenwoordig / maar als Joden van ouds. Lichtfoot brengt uit hun boek Debarim Rabba fol. 290: 4. hier by te pas. Daar is geſchreven, hy heeft my van 't ſweerd van Pharao verloſt. Daar op ſeid Bar Kafra, dat een Engel in de gedaante van Moſes nedergekomen, hem heeft doen vluchten: ſo dat de genen die Moſes quamen vangen, meinden dat die Engel Moſes was. Aldus / die doe geloofden / dat elk menſche ſijnen Engel heeft / meinden volgens mede / dat elk Engel de gedaante / en met een de ſtem van ſijnen menſche heeft.

§. 6. 't Is waar / dat de geringſten onder Gods volk / tot de kinderkens toe / hunne Engelen hebben / die ſijn aangeſight in den Hemel ſien: alſo het onſe Heer uitdrukkelik getuigt. Matt. 18: 10. Maar hy en ſeit niet / dat elk der ſelven / hooſd voor hooſd / ſijnen beſonderen Engel heeft. Van dit wil-

wilder ſeechts uit volgen: dat Godts Engelen ook der gelovigen Engelen zijn; ſelf dat de kinderkens zoe: 't welk Paulus al lang op alle d'Engelen geſeid heeft/ datſe als dienſtige Geeſten uitgeſonden worden/ om der genen wille die de ſaligheid beerven ſullen. Hebr. 1: 14. En ſo is hier de ſin / gelijk Lichtfoot mede ſeer wel ſeit: *ex more quo ministrant Angeli adultioribus, ministrant & illis*; op gelijker wijſe als d'Engelen den volwaſſenen dienen, ſo dienenſe deſen ook. Engelen der gelovigen, (of der kinderkens) ſeit Camero/ zijn de gene die als boden uitgeſonden worden; niet van de gelovigen, maar aan de gelovigen: gelijk Paulus Rom. 11: 13. Apoſtel der Heidenen; dat is, niet van de Heidenen geſonden, maar aan de Heidenen. Voorts moetmen denken / dat hy niet en ſeit / elx Engel van die kleinen; maar in 't gemein / hunne Engelen. 't Gene voorgaat geeft genoegh te kennen / dat Chriſtus meer niet ſeggen will. Siet toe dat gy niet eenen van deſe kleinen veracht: Want ik ſegge u lieden, dat hunne Engelen, enſ. Gy en moogtſe niet te gering achten om tot my te komen / die by God ſo weerd geacht zijn / dat hunne Engelen ſijn aangeſichte ſien. Maar hoe ſienſe dat? Gelijk Salomons knechten voor ſijn aangeſichte ſtonden: 1 Kon. 10: 8. ſo vertoont ſich God als een groot Koning / die geen geringer dienaars dan Engelen ten hove hijd / welke hy duſendmaal tien duſenden voor hem ſtaan. En dit is nu de heerlikheid / die de Heere Jeſus der gelovigen kinderkens verſekert: dat die heerlike ſtaatdienaars aan het Hemels Hof / ook hunne Engelen; dat is in 's Heeren dienſt / tot hunner hoede zijn. Zy ſtaan dan wel ten hove/ ſy hebben daar hun volk; en dat ſelfs by de groten / die naaſt aan den groten Koning ſtaan.

§. 7. Noch laat het alſo zijn/ dat Chriſtus elken kinde ſijnen Engel geeft: dat wint noch weinig uit. Want voor eerſt is 't ſeker / (hier na ſullen we daar af de proeven ſien) dat hy menigmaal der Joden meningen / waar of niet waar / ſo als die zijn / tot gronden van ſijn ſeggen neemt. Dat mogt hy hier ook doen / om hen naar te overtuigen. Want men kan niet beter / als iemant met ſijn eigene redenen ſtaan. Neemt dan / oft hy dus geſproken hadde: Gy gelooft; dat ieder menſche ſijnen Engel heeft, van geboorten af; en alſo de kinderen ook. Nu ſeg ik 'er by, dat deſer kinderen Engelen van de genen zijn, die wel meeſt met God verkeeren; dat is / dit zijn kinderkens die beſonderlik in Gods genaade ſtaan. Hier ſiet hy op / en dit is 't al wat uit die woorden volgt. Daar aan ſal niemant twijfelen / die maar gedenkt het gene ik X. §. 11. enſ. van den ſtijl der Schriften ſeide: daar ik uit bewees / datmen alles wat in deſen woord geſeid/na de letter niet en magh verſtaan: om duiſend ongerijmdheden/ dit daar uit te volgen ſtonden/ te vermijden. Maar alſo nooit het minſte van d'Engelen gewaagd word / daar hen God niet menſchelijker wijſe als Dienaars ſijner Majeſteit / die hy als Koning van 't Geheel Al beſitt / en beſonder tot behoudenisſe van ſijn volk vertoont: ſo en volgt uit al dat ſeggen en verſchijnen van de Engelen niet, dan alleenlijk dat God de weereld ſeer beſonderlik met een onweerſtaanbare kraght regeert/ over koning / over heerſchappy / en al: Voorts dat het hem daar inne nooit

aan

aan middelen ontbreekt; die hy telkens sulken kraght / of namen geeft / als de saken of de menschen / daar het dan te doen valt / best bereiden.

XVII. HOOFDSTUK.

En wat de quade Engelen betreft, veelmaals word by de naam van *Duivel* of *Satanas* iet anders dan een bose geest verstaan.

§. 1. VAn de goede Engelen eischt de order nu datwe tot de bosen over gaan. Deser is de DUYVEL 't hoofd / wiens ENGELEN d'andere bose Geesten genaamd zijn. 't Welk men tweesins magh verstaan: of / dat hy d'andere voor sijne Boden gebruikt; gelijk 't woord Engelen ongeronkelik beteekent: of datse slechts dien name neffens Gods Engelen behoudende / onderscheids halve des Duivels Engelen heten; om datse van God afgevallen en van sijnen aanhang zijn. Hoe sy 't daar in eens wierden / of wat hy over hen te seggen heeft / of hoe sy 't met malkanderen maken / en wat hun bedrijf is: van dit alles vindmen taal noch teken in de Schrift. Van den val der Engelen / en den staat daar sy tsedert hunnen val in zijn / is IX. §. 2--10. getoond / dat Petrus noch Judas in hunne brieven niet seffersik so te verstaan zijn / als men doorgaans tot op heden heeft geloofd. En so dat niet vast en gaat / magh ons noch wel meer omballen: dat is / mogelik bevinden wy / dat de Schrifture ook op andere plaatsen so breed van den Duivel niet en spreekt alsmen ruemd. Derhalve wil ik die ten eersten nasien / die hem noemen so als sijn naam is: en daar na / daar hy met andere namen aangewesen en omschreven word.

§. 2. Desen aangaande moetmen echter weten / dat het altijd de Duivel niet en is / die in den griekschen text *Diabolos* genoemd word: immers dat en gaat niet vast; sulx de verscheidenheid der vertalingen genoegsaam meld. Want de plaatse nasiende / daar dit woord in 't griksch gelesen word / so bevind ik datter 17 van de 24 zijn / daar eene of meer overzettingen van d'andere verschillen. Ik salse aantekenen / op dat het de Leser sie. In plaats van Duivel set de Syrische vertalinge Lasteraar Matt. 4: 1. Jud. v. 9. Vyand Luk. 8: 12. Bose, Act. 10: 38. Aanklager c. 13: 10. Eses. 4: 27. en Bedrieger, Openb. 12: 9 / 22. en 20: 2. D'Arabische gebruikt elfmaal een woord dat so veel als een Schalk of Bedrieger te seggen is: Hand. 10: 38. en 13: 10. Eses. 4: 26. en 6: 11. 1 Tim. 3: 6 / 7. 2 Tim. 2: 16. Hebr. 2: 14. Jak. 4: 7. 1 Pet. 5: 8. 1 Joh. 3: 8 / 10. Jud. v. 9. Eens heestse Vyand gesteld. Luk. 8: v. 12. De Persische vertalinge heest eens Vyand, Luk. 8: 12. eens Lasteraar, Joh. 8: 44. ende eens de lasteraar Duivel. Matt. 4: 1. het een door 't ander verklarende. Dit bewyst / datter plaatsen zijn daarmen door Diabolos iemand anders dan den Duivel magh verstaan: en de kraght van 't woord / door desen al geseid XII. §. 4. brengt dat self mede / also die bose geest dien name nergens anders door gebruikt heest / als om dat hy de verklager onser broe-

deren, Openb. 12: 10. ende alsoo een lasteraar, een quaadspreker en vader der leugenen is. Joh. 8: 44. Nu dewijlemen niet vast magh gaan/om te weten wat de Schrift ons van den Duivel leert/sonder wel te weten dat hy 't is van wiense spreekt: so laat ons alle plaatsen doorgaan daar ons die naam Diabolos ontmoet.

§. 3. Voor af dientmen dan te weten/dat het woord Duivel, als van eenen geseid/niet noodsakelik maar een persoon beteikend/die so genaamd zy. Want gelijk de Kanaanyter, d' Amoryter, enz. Gen. 15: 19/20/21. een geheel volk of geslaghte te kennen geest; so kan 't hier ook wel zijn. Maar t'elker plaatse moetmen sien/welken sin d'omstandigheden en de draad der rede medebrengen; 't welk de gemeene regel van regtmatige uitleggingē is. Men vind altoos een goed deel spreuken/daarmen desen naam *Diabolos* bequamelik op bose menschen passen magh: alsomen gelijke wijse van spreken vinden sal/die sich self verklaren dat se naar op menschen sien. Dit is d'eerste. Matth. 13: 39. De vyand, die 't onkruid onder de tarwe saait/is de Duivel. Seg/Lasteraar: te weten/die de gesonde leere tegenstaat/niet sonder lasteren en schelden. Dit deden d'ongelobige Joden/die den Apostelen wederstonden en lasterden; Hand. 13: 35. en vers 6. mits dat se over al hun quaad saad saaiden tegen de leere des Euangeliums. En om de waarheid te seggen/sy verdienen geenen beteren naam/die om de moord aan den Heere Jesus begaan/en de verbolginge tegen d'Apostelen verwekt/Gode niet en behagen; en die allen menschen tegen zijn, die sy ook verhinderen te spreken. 1 Thess. 2: 15/16. Derhalven magh sulk een met reght/en als by uitnementheid de vyandige mensche genaamd zijn: alsoo God noch sijne gelovigen nooit groter vyand hadden. Siet daar den Duivel/Aanklager/Tegenstander/Lasteraar/die het woord wech neemt, Luk. 8: 12.

§. 4. II. Efes. 4: 11. Geeft den Duivel geen plaatse. So ik nu segge/geefr den Lasteraar geen plaatse: is dat anders als wanneer hy seit; Siet toe/dat uw goed niet gelasterd werde? Rom. 14: 16. Te weten/hy vereischt sulken leven van de Kristenen/dat se geen oorsake van lastering aan de wederpartye geven. 1 Tim. 5: 14. Hier op magh Jacobus nu wel seggen/wederstaat den Duivel: dat is den lasteraar en tegenspreker; so sal hy van u vlieden. Jak. 4: 7. Want sulk volk vermagh toch tegen de waarheid niet/indien wy maar voor de waarheid staan. 2 Kor. 13: 8. So maghmen ook die Tegenpartye verstaan/welken Petrus mede noemt Diabolos. 1 Pet. 5: v. 8. zijnde een slagh van menschen die onsen goeden wandel in Christus lasteren. Dat volk moet men beschaamd maken/met eie goede conscientie te bewaren/so hy ons te voren heeft geleerd. 1 Pet. 3: 16. Die Duivel gaat rondom als een brieschende leew: want wy hebben altijd volk genoeg om ons heen/dat ons op die wijse wel verslinden sonde/moghtense na hunnen sin begaan. Doch daar tegen is goede raad: weest nughteren en waakt. Sulk een brieschende Leew was Nero in aansien van Paulus; die hem daarom ook so noemt. 2 Tim. 4: 17.

§. 5. III. De listige ontleidingen des Duivels, daar voor zijn bequamelik

alſulke ſtreken te verſtaan / als Elymas onder anderen gebruikte / om Sergius Paulus om te leiden / en van 't gelove te verboeren. Want hy was een *Magos*, dat ons volk in 't duitſch noemt Tooveraar: ſeer t'oureghte / gelijk ik hierna op ſijn plaatſe tonen ſal. Maar hy was een Philoſoof / en met al ſijn pogen daar op uit / dat hy den Stadhouder moghte *sylagogein*, als ten rove vervoeren door ſijne Philoſofie; gelijk Paulus ſeit dat die menſchen doen / Kol. 2: 8. Hier toe gebruikenſe alle arghliſtigheid; om liſtiglik tot dwalinge te brengen, Eſeſ. 4: 14. Derhalven magh dit hier ook dus beetaald zijn: de liſtige omleidingen des tegenſprekers; gelijk 't Paulus t'Athenen vond / Hand. 17: 18. En tot Eſeſus / daar hy ſo veel werks hadde eer hy eens gehoor kreeg / was van ſulk volk geen gebrek. Hand. 19: 14/15/16. enſ. Immers aangeſien dat veele / en misſchien de meeſte en voornaamſte uitleggers / dat vechten met de beeſten, 't gene Paulus ſeit dat hy t'Eſeſen genoodſaakt is geweeſt te doen / 1 Kor. 15: 32. van woorden-ſtrijd met beeſtige menſchen / die hem daar bejegenden / verſtaan: wat belet my te geloven / dat die Duivel, of *Diabolos*, Laſteraar, ſo wel een ſoort van menſchen is / als de genen die hy beeſten noemt.

§. 6. IV. In diergelijken ſin ſoud ik ook dat oordeel des Duivels verſtaan / daar ons Paulus voor waarſchout: 1 Tim. 3: 6/7. gelijk het ook van anderen / en van onſe Overſetters ſelve op de kant / vertaald word / het oordeel des Laſteraars; dat is der quaadſprekende menſchen / die ſo gereed zijn om enen leeraar / wanneer hy ſich door jonkheid ofte onbedrevenheid ergens in te buiten gaat / daarom te laſteren. Of ſo het al den Duivel ſelf alhier bedieden moghte; men ſoude 't oordeel, niet dat van hem geveld word / maar dat over hem gegaan is / daar door konnen verſtaan: Dat hy namelik / een nieuweling zijnde / en door ſchielike verheffinge tot het voortreffelijk Opſienders amt opgeblaſen wordende / niet en moghte varen ſo als in 't begin de Duivel voer / wanneer hy ſich te ſeer verhief.

§. 7. V. Met den ſtrik des Duivels 1 Tim. 3: 7. en 2 Tim. 2: 26. acht ik 't mede ſo gelegen. Want die *methodeiai*, liſtige omleidingen zijn rechte ſtrikken / om ons te vangen / met woorden die de menſchelike wijsheid leert / gelijk ſe Paulus noemt. 1 Kor. 2: 4/13. Dienſe eens daar mede gevangen hebben / dien komenſe voorts wijs maken watſe willen; ſo men heden noch genoech in 't Pausdom ſiet. En dan verſcheelt het mede niet / of men 't woord Duivel te dier plaatſe op den boſen Geeſt of op de boſe menſchen paſt. Want indien men 't van de menſchen will verſtaan / ſo is de meininge nu al geſeid: maar dan iſſet mede buiten ſwarigheid / het zy dat een voornaam menſche by uitnementheid ſoo word genoemd; of alleenlik ſeker aart van boſe menſchen ende alſo veel in een begrepen / door den ſelven naam beteikend. Maar laat men 't woord van Duivel toe in ſulken ſin / dattet die boſe Geeſt of Geeſten door gemeind zijn: ſo magh de ſtrik des Duivels ſeer bequamelik bedieden ſulken t'ſamenknopinge van ongereghtigheid, gelijk als Petrus ſpraak; Hand. 8: 23. als oft een menſche met andeugden voornaald ware / die noch onherboren / ende als dood in ſijne ſonden ſlaapt. Sulk een is

dan niet een niet beter als gevangen ; een slaaf en dienstknecht van de sonde, gelijk 'er Paulus duidelijk van spreekt. Rom. 6: 16. En dat magh men dyrelijk seggen / dat na den wille des Duivels is ; al so wel als gesegd word / na den wille des vleesches ende der gedachten. Efes. 2: 3. te kennen gevende / dat sulk een leven der onherborene menschen niet des Duivels aart seer wel over een komt / eben eens gesind zijnde als de Duivel.

§. 8. VI. Al so gemaklikelik is het ook van menschen te begrijpen / wanneer de Heere Jesus in sijnen brief aan die van Smyrna schrijft ; Siet de Duivel sal sommigen van u in de gevangenisse werpen : dat hy daar onder den name van Duivel dat quaad slagh van menschen verstaat / dat de gelovigen verfolgen / en derselven sommigen in de gevangenisse werpen sonde. Want dat kan doch de Duivel self sonder dienst van menschen niet verrichten. Zijn dan die menschen / wanneerse sulke dingen doen / niet Duivels genoegh? Want die den Kristenen so hatig is / dat hyse in gevangenissen smijt / die en sal sich mede niet ontsien deselve te belasteren en te beschuldigen. Ja dat sal hy willen / en dat sal hy moeten doen / om hen onder enigen schijn van regt in pijn en banden te doen komen. Een quaadaardigh mensche kan daar af boven anderen sijn werk wel maken / hoedanig een die ware verfolginge in Polycarpus tijd / als landvoogd van den roomschen keizer heeft gesticht. So als Paulus den keiser Nero te dier oorsake een Leeu genoemd heeft / 2 Tim. 4: 17. so moght hier ook Johannes sulken wraad van de Kerk wel Duivel noemen.

§. 9. Dus weze daar de naam διάβολος of Duivel in den griekschen text des nieuwen Testaments te vinden is ; en op alsulken wijse opgebracht / dat het beter op de menschen / dan op 't hoofd der boose Geesten past. D' ander naam / Satan word twintig maal in 't Oude en 34 maal in 't Nieuw Testament gebruikt : niet sonder merkelijk onderscheid. Ja den hebreewschen text / daar dit woord eigen is / zijnde oorsprunkelik hebreewsch / komt het nooit so voor / datmen 't woord sakelik op den Duivel passen moet ; hoe wel 't onse Oversetters meest in sulken sin gebruiken / latende 't hebreewsch woord *Satan* als dan onvertaald : gelijk se doen Job 1: 6/ 7/ 8/ 9/ 12. en 2: 1/ 2/ 3/ 4/ 6/ 7. Psal. 109: 6. Zach. 3: 1/ 2. Maar op d' andere plaatsen hebbense 't Wederparty of Tegenparty der verduitscht : te weten / Num. 22: 22/ 32. 1 Sam. 29: 4. 1 Kon. 5: 4. en 11: 14/ 23/ 25. Behalven datse 2 Sam. 19: 22. 't woord Satan hebben laten staan / hoewel in den self den sin. Laat het ons eens omkeeren / en behouden den hebreewschen name Satan, daar sy dien vertaald hebben ; daar tegen dien vertalende daar sy 't hebreewsch gelaten hebben ; so salmen sien / datter geen reden geweest is om het overal niet eben eens te doen.

§. 10. Eerst daar se't vertaald hebben. Selfs een Engel des Heeren stelde sich in den wegh tegen Bileam ten *Satan*. Num. 22: 22. en verklaarde ook rond uit: Siet, ik ben uitgegaan, u tot enen *Satan* ; dewijle dese wegh van my afwijkt vers 32. Die Satan dan een Engel des Heeren zijnde / was altoos de Duivel niet. Desgelijx Davids / een mensche zijnde wierd verdacht aan 't hof van

Achis ;

Achis; dat hy met hem ten oorlogh tegen Iſraël gaande/ ſijn eigen volk toevallen/ en alſo hen tot een Satan worden mochte. 1 Sam. 29:4. Salomo nam den bouw des Tempels voor/ wanneerder geen Satan noch quade beſegening was/ om hem door oorlog (dat is de hand der menſchen, niet des Duivels/ 2 Sam. 24:v. 13/ 14. 1 Kon. 21:12/13.) gelijk ſijnen vader David/ op te houden. 1 Kon. 5:4. Doch op 't einde van ſijn leven verwekte hem de Heere enen *Satan*: welke was Hadad de Edomyt, van des Konings zaad in Edom; ende alſo ſeerlijk geen Duivel/ maar een menſche cap. 11: 14. Ook verwekte hem de Heere enen *Satan*, Rezon den Zone van Eljada, die gevloden was van ſijnen heere Hadadezer den koning van Zoba. vers 23. Buiten twijfel ook een menſch alſo men nooit van Duivel hoorde/ die in koningen dienſt was. Dat ſelve blijkt ook noch te klaarder/ dewijle hy de *Satan* van Iſraël geweeſt was, alle dagen van Salomo, en dat hy regeerde over Syrien. vers 25. Om die reden hebben 't ook onſe Overſetters op alle die plaatſen verduitſcht/ ende (als geſeid) in ſtede van Satan het woord wederparty of tegenpartye geſteld. Waarom dan ook niet 2 Sam. 19: 32. daar David ſijner ſuſter ſonen dus toeſpreekt: Wat heb ik met u te doen gy ſonen van Zeruja, dat gy my heden ten *Satan* ſoudet zijn? Want de ſin doch al deſelfde is.

§. 11. Nu/ daar hy 't woord Satan gelaten hebben/ ſonder vertalen. By Job in 't 1. en 2. cap. komt het elfmaal in den ſelfden ſin. Maar waarom ware die kinderen Gods, die voor God verſchenen/ geen menſchen/ ſo wel als de gene die d'eerſte maal alſo genoemd zijn? Geneſ. 6: 2 En dit is hier de tweede maal. Dan waar komt die verandertinge? Indien dan buiten reden: waarom is die Satan, dat is/ tegenparty of aanklager; (want *Sitna* insgelijks enen twiſt of aanklaghte beteekent. Gen. 26: 21. Ezra 4.6.) die in 't midden van hen verſcheen/ ook geen menſchen kind; te weten/ een boos menſche/ daar gekomen om Job aan te klagen? Wel ſeerlijk was het ſulken Satan, welken David ſijnen vyand wenſcht. Pſal 109:6. Want hoe kan de ſin gemakkelijker vloeijen/ als dat hy eene ſelfde ſake/ eens geſeid/ noch eens weerhaald; met verandering van woorden/ doch op eenen ſelfden ſin/ nadruks halven; na eigenſchap der hebreeuwſche tale/ meeſt in gedichte/ en alſo in Salomons Spreuken/ en in de Pſalmen ſeer gemeen? Dus ſeit hy daar: Stelt enen Godloſen over hem; en de Satan ſta aan ſijne reghterhand. De Godloſen en de Satan moet hier een en de ſelfde zijn/ ſal d'hebreeuwſche ſin beſtaan. Hy wenſcht ſijnen godloſen vyand/ dat een ander immers ſo godloos als hy/ ſijn aanklager zy; en dat die hem in reghten verwinnen/ ende alſo als de reghterhand over hem krijgen magh. Dan't gene men by Zacharias leeſt/ ſal ik namaals wat beſonderlijker ſpreken.

§. 12. Dit uit het Oude: nu vinden noch den naam van Satan eens/ en Satanas ('t welk het ſelfde is) 33 maal in 't Nieuw Teſtament. Eens heeft de Heere den Apoſtel Petrus ſo genoemd/ om dat hy ſich door onverſtand tegen ſijn voornemen ſtelde: ſulx op twee plaatſen beſchreven ſtaat. Matt. 16. 23. Mar. 8:33. Buiten dat word die ook op boſe geeſten in 't gemeen gepaſt: want wanneer d'eene Satanas den anderen uitwerpt, dan iſſer meer dan een/

een / Matth. 12: 26. Marc. 3: 23/ 26. Luk. 11: 18. Doch wie dese bose geesten zijn / sal hier na noch onderzocht worden: zijnde hier genoegh / dat Satanas in dese plaatsen de naam des genen niet en is / die anders Duivel op hem self alleen genaamd word.

XVIII. HOOFDSTUK.

Daar de Schrift kennelik of waarschijnelik, of in sekeren opsighte van hem spreekt; moetmen acht geven, hoemen reght verstaan sal watse seid.

§. 1. BUiten de voorseide zijnder genoegh andere plaatsen / diemen niet wel anders als van den Duivel self / die 't hoofd der bosen Engelen is / verstaan kan. Ik segge / niet wel: want als 't naawde / soudemen hier en daar noch wel wat anders vinden / en tonen dat het noch so klaar niet is. Doch laat ons aan de ruimte blijven: want ik van de gemeene uitlegginge buiten nood niet afgaan wil.

1. Matt. 25: 41. De Duivel met sijne Engelen, (d' arabische vertalinge seit / met sijne heirscharen) aldus onderscheidentlik genoemd / moet van dien bosen geest verstaan zijn / van welken wy nu spreken: wiens Engelen van hem en van de vervloekte menschen / over welken Jesus 't oordeel velt / op 't duidelikst onderscheiden zijn.

2. So is ook die oude Slange, welker eigene naam is Duivel ende Satanas. Openb. 12: 9. en van welken onsen Heere self in de woestijne versocht wierd: Matt. en Luk. 4. doch van welk laatste geval ik hier na in een besonder hoofdstuk spreken wil.

3. Joh. 8: 44. De Vader der leugenen, die een menschen moorder van 't begin af is / kan des waarlik mede iemant anders wesen / dan de Slang, die Eva door hare arglistigheid bedrogen heeft. 2 Kor. 11: 3. My dunkt / dit spreekt van self. Want uitsdien dat ons die geschiedenis uit Genesis bekend is / so valtet ons gemakkelik van self so toe / dat Christus daar op siet. Een beeder onderzoek over dit stuk sal ons ook noch een geheel kapittel strekken.

4. Ook en weet ik anders geenen Duivel uit te vinden / die in Judas voer: Joh. 13: 2. also het was de Satan, die hem 't schendig voorraad ingegeven hadde.

5. So kan ik mede lichtelik verstaan / dat het deselfde is / wiens Kinderen de bose menschen genaamd zijn. 1 Joh. 3: 10. want in dien sin heeft Christus selve geseid: gy zijt uit den Vader den Duivel. Joh. 8: v. 44.

6. Desgelijx dien 't geweld des doods wierd toegeschreven / Hebr. 2: 14. is deself de Duivel, besonderlik met nadruk daar genoemd; so dat het op geen menschen passen kan. Laat het ook den self den zijn / van welken veelen overweldigd waren / die Christus weer genas. Hand. 10: 38.

§. 2. Wat

§. 2. Wat nu 't woord Satan aangaat / ſo vind ik buiten voor aangetogene plaatſen niet veel / of men magh doorgaans den Duivel in ſekeren ſin daar door wel verſtaan. Want ſy ſpreken van den Satan, die onſen Heer in de woeſtyne verſocht; Matt. 4: 10. Mark. 1: 13. Luk. 4: 8. die het ſaad van Gods woord uit de herten der menſchen ſteelt; Marc. 4: 15. welken de Heere Jeſus als een blikſem uit den Hemel vallen ſagh; Luk. 11: 18. die ſekere vrouw 18 jaren lang gebonden hadde / Luk. 13: 16. die in Judus Iſkariot voer; Luk. 22: 3. Joh. 13: 27. die d' Apoſtelen begeerde te ſiften gelyk tarwe; Luk. 22: 31. die 't herte van Ananias en Saffira vervulde; Hand. 5: 3. van wiens magt de menſche ſich tot God bekeert; Hand. 26: 18. ſonder 't welk ſy van hem overweldigd zyn; Hand. 10: 38. wien de God des vredes haaſt onder onſe voeten verpletteren ſal; Rom. 16: 20. aan welken Paulus ongeregelde Chriſtenen overgeven wil; 1 Kor. 5: 5. 1 Tim. 1: 20. voor wiens verſoekingen ſich een Chriſten wachten moet; 1 Kor. 7: 5. 2 Kor. 2: 10. die ſich in enen Engel des lichts veranderen kan; 2 Kor. 11: 14. die d' Apoſtelen eens en andermaal belet heeft na Theſſalonica te reiſen; 1 Theſſ. 2: 19. in wiens werkinge de komſte van den ſone des verder ſy beſtaat; 2 Theſſ. 2 v. 9. achter welken ſich enige jonge weduwen t' Efeſen af gewend hadden; 1 Tim. 5: 15. die 't geweld des doods gehad heeft; Heb. 2: 14. die onder de Joden tot Smyrna al eer een Synagoge / en te Pergamus ſynen troon en woonſtee hadde; Openb. 2: 9 / 13. Wiens diepten die te Tyatiren niet en kenden; vers 24. uit wiens Synagoge te Filadelfia ſommige bekeerd zyn: Openb. 3: 9. die anders (gelyk geſeid is) de grote Draak en d' oude Slange genaamd word / cap. 12: 9. en 20: 2. ende eens uit ſyne gevangeniſſe moet onbonden zyn. cap. 20. 7.

§. 3. Om 't regt verſtand van deſe dingen na te ſpeuren / wil ik den Leſer bidden / dat hy my niet weigere / voor af enige ſetregels toe te ſtaan.

Deſe eerſt: dat de Schrift altyd na waarheid / en tot Gods eere ſpreekt: al is 't dat ſe vaak verblomde redenen gebruikt / en dat ſe Gode / die daar ſelf d' auteur af is / niet ongerymds toeſchryft.

2. Dat beſondere Schriftuur-plaatſen niet en mogen verſtaan worden in alſulken ſin / als met den geduurigen draad en ſtyl en inhoud der geheele godlike Schrifture ſtrydig is.

3. Dat verſcheidene ſtellingen of vertellingen op eene ſelf de ſake of perſoon gepaſt; ſo ſy tegen malkanderen ſtryden ſouden / wanneer ſe na de letter wierden uitgeleid; of beide / of ten minſten een van beiden oneigentliker wyſe te verſtaan zyn. Want het kan niet weſen / dat de mond der waarheid eigentliker wyſe iets op d' eene plaat ſe ſeggen ſoude / en op d' andere iet anders dat daar tegen ſtryd.

4. Dat de Duivel in perſoon / als een ſchepſel / in geenen deele tegen God den Schepper; maar alleenlik tegen ſyns gelyke ſchepſelen magh vergeleken worden. Want tuſſchen God en het ſchepſel is een oneindig onderſcheid. Geen der goede Engelen / hoe hoog misſchien boven d' anderen verheven / heeft ooit die eere gehad; en de Opperengel ſelf draagt die wet in ſynen na-

me / *Mi-cha-eel*, dat is te seggen / Wie (is) als God? Nu en magh de Duivel / synder boosheid halven / en om dat hy so langen tijd / en so bijster verre van God is verbreemd; noch niet eens by Michael / die geduriglijk met God leeft / vergeleken zijn. Hoe sould hy dan by God? Thus verre is 't de Leser / meen ik / niet my eens.

§. 4. Hier op wil ik hem uit door de Schrifften leiden / die al eens en andermaal zijn bygebracht; om uit de selven enige aanmerkingen te nemen. Door eerst / gelijnt se in getal en spraake by de genen die van de heilige Engelen gewagen / en die ik in 't x. hoof dstuk verklaard hebbe: en ghy sult moeten seggen / dat 'er veel meer / en die veel dreeder / van den Duivel spreken. Wonderlijk dan evenwel dat den volke des Heeren des vyands heir / synde rustingen en krijgsdaden so veel beter souden bekend zijn / dan geheele legers sijner Engelen / die hy hen als tot een lijf wacht geeft. Hoe nodig 't zy of wesen kan / dat met de kreghten en de lagen van den vyand kenne: noch nodiger en nader is het / dat men van synne eigene kant verseherd zy / wat volk en wapening men self ter weere brengen kan. Luk. 14: 31. Neemt dat ons de H. Geest den boosen vyand dus verbaselijk beschrijft / om ons in vreese te doen leven / tot waken en tot bidden te verplighten: waar blijft dan de vertroostinge der Schriften, daar toe dienende / op dat wy nochtans hope hebben souden? Rom. 15: 4. Segt gy dat de Schrift Gods Geest daar tegen stelt / dat heeft hier geen beschejd. Want daar uit besluit ik dies te meer / dat de Geest wat anders meent / dan een verwozpen schepsel / tot een so maghtig Koningrijk verheven / met den Schepper self te vergelijken. Veel eer sal hy schepselen tegen schepselen stellen / de goede Engelen (als geseid) tegen de boosen, op dat de tegenstellinge gelijkmatigh zy.

§. 5. Daar by gaat dit ook noch seer onleven toe / dat wanneer van Gods en sijns volx Engelen gesprooken wozd / maar eens Michael hun hoof d / Openb. 12: vss. 7 / 9. en anders God of Christus self daar in benoemd staan; so dat d'Engelen doorgaans by menigen gedacht wozden: maar de Duivel wozd geduriglijk alleen genoemd; ende maar tweemaal dan sijne Engelen in 't groß / Matt. 25: 41. Openb. 12: 7. eens van eenen Engel des Satans gewaagd. 2 Kor. 13: 7. Dit staat even eens / of de Satanas sijn volk weinig van doen hadde; ende alleen maghtig ware / om allen Gods Engelen werk te geven. Waarom wozd Michael niet so wel als de Duivel; of des Duivels Engelen so wel als die van Michael genoemd / so het gelijke part tyen zijn? Te weten in den aart: of indien se 't ook in maght niet zijn; wat maakt dat verstnachte schepsel / den Duivel / nu soo groot / dat hem so veel tegroenen van Gods Engelen / die kraghtige helden / niet bedwingen konnen; en dat God self [om soo te spreken] moet tegen hem te velde gaan?

§. 6. Dit moest ik dan noch seggen: dat de Duivel selden tegen d'Engelen / maar meest al tegen God en Christus self gesteld wozd; ende hem een heerschappije toegeschreven / die tegen God en Christus Koningrijke vermaart / so lang als dese werelt: ja ende maght die bynder dan Gods eigen koningrijke streke; daar binnen woonende / en daar uiten / so verre als

God

God land heeft / heerschende. Maar Gods lieve heilige Engelen hebben (so 't schijnt) niets te seggen: de Duivel is een heerschende; en se strijden tegen dierstige Geesten. En so moen de verrassingen by Daniel en 't 10. cap. al eigentlik verstaan moeste: ('t welk ik echter XV. §. 3. 4. anders heb getoond) of dan schoon een Engel Vorst over enig volk of land moght zijn; dan des Duivels Engelen sonde daar terstond een tegen staan; waar uit die strijd voortstond / die den profete wierd vertoond.

§. 7. Doch segt / dat eventwel Gods Koningrijk over alles heerscht / Psal. 103: 19. en dat des Satans rijk is onder sijn bedwang: ik sta dat toe / so spreekt de Schrift; doch dit en neemt de swarigheid niet weg / maar vergroote noch. Want hoe kan God heerschen daar de Duivel heerscht / op sulken wijse als men daar van spreekt; Want so de Midianiten heerschten over Israël / wanneerse magtig waren om jaarlijks met krijgsbenden in hun land te vallen; en hun vee en vrugten te vernielen; so men leest: Rigt. 6: 1-5. wie kan lochenen dat de Duivel meester is / wanneer hy de vrught des Euangeliums in den akker van ons heer vernielen kan; daar hy Gods gesanten / die boven al met goed geleide sijner Engelen reisen / den pas afsnijden / en den wegh onveilig maken kan; De Filistijnen heerschten over Israël in Simsons tijd. Rigt. 14: 4. Dat bleek dat meest / wanneerse hem bonden en verblinden / en in de gevankenisse smeten; so daar na cap. 15: 16. verhaald word. Heerscht dan ook de Duivel over 't krijsten Israël niet / wanneer hy eene dochter Abrahams 18. jaar gebonden houd / wanner hy de sinnen verblind, wanneer hy sommigen in de gevangenisse werpt? Maar hy moet niet heerschen: hy magh wat spartelen; maar 't heerschen dat komt Christus toe. Want hy moet als Koning heerschen, tot dat hy alle sijne vyanden onder sijn voeten gebracht sal hebben. 1 Kor. 15: 25.

§. 8. De Profeten hebben wel so breed gesproken van de heerlikheid der Kerke / in den tijd des nieuwen Testaments: dat het beeten uitleggeren geschenen heeft / op den staat der salighed in den hemelen geseid te zijn: sonder datse 't minste gewagen / dat de Duivel stilk een groot gewelt sal doen. Johannes de Doper eerst / en daar na Christus self hebben so geroepen / dat het Koningrijk der hemelen nabij gekomen was: sonder iets te melden van een Duivels koningryke / dat daar tegen over stond; ja dat daar binnen sich verhief / dat daar over heen klimmen / en den loop des Euangeliums beletten sonde.

§. 9. Maar ook hoe kan de Duivel dus regeeren? hoe kan hy de Kerk in 't algemeen / en elk een der gelovige alsoo bestrijden / sonder dat hy hemelsse van saken heeft; Lieve / segt my eens / wat weeter doch de Duivel af / waar God sijn volk heeft / en wat hy met hen doet? d'Engelen weetent niet / die God geduriglijk om boodschap send / en achten 't voor geluk / datse door dit middel als van ter sijden let daar af vernemen. Zulks is X. §. 4. al eens geseid. Wat gedachten hebben wy van God en van sijn Koningrijk? Bestiert hy dat min wijsselijk / dan de Koningen der Aarde doen? Leid sijn raad so lichtlijk

uit / dat het de boſe vyand aanſtonds weet? En weet hy 't niet / hoe ſal hy ſijne dingen aangaan / ſonder kennisſe van ſaken? wat baat argliſtigheid; ſo 't niet is / dat hy de voorgangen / de ſwakſte en d'opene plaatſen beſpied; om te ſien waar voor hem best is in te boren? Of leit die vaſte ſtad / dat heilſch Jeruſalem / dat meeſterſtuk van Gods eigene veſtingbow / voor ſijns rijx weer ſpanningen en bandyten open? Iſſer dan geen wacht? heeft de Heere der Heirſcharen geen Engelen in dienſt? laat hy den Duivel dan losbandig heen door gras en koren lopen? Sou ons de Schrift dat leeren? ſou de God ſelf daar ſo van ſpreken? Onmogelik: die de waarheid ſelf is / beliegt hem ſelve niet.

§. 10. En wat elk eenen der gelovigen betreft: ſoude dat na de letter ſo te verſtaan zijn / dat de Duivel ſo beſonderlik op hunne ſinnen werkt? Segt dan eens / hoe verſoekt hy ons? wat weet hy waar wy bequaam toe zijn? Is de Duivel in de plaats van God / dat hy onſe gedachten weet? Zijn ſe hem beter bekend dan den Engelen ſelf? Ik hebbe reeds getoond X. §. 2/3/4. hoe 't 'er op aan komt / dat ſy iet van onſe dingen weten / inſonderheid van 't gene dat in ons denkt. So hy dan niet weet hoe den menſche 't hoofd ſtaat / dien hy ergens toe verſoeken wil? ſo moet hy dubbeld ſott zijn om die kans te wagen: want het moght hem tegen lopen ſo hy mistaſte. Hoe ſo? By aldien een dief iemant tot het ſtelen moght verſoeken / dien hy niet en kende / het moght by avonture eens een ſchouten dienaar zijn; en ſo ſoude hy in plaats van dien te verleiden / hem ſelf verraden. Was het dan niet wel verſocht? Wederom; ſo hy 't ſaad des Euangeliums beſonderlik uit 's menſchen herte ſteelt; hoe weet hy dattet daar is? Want ik ſeg al wederom / dat de Duivel onſe herte niet en kent. Aan de tekenen / ſult gy ſeggen wort hy 't lichtelik gewaar. Wat zijn dat dan voor tekenen? weten d'Engelen die niede niet? word hy ſe eer van buiten om gewaar / dan ſy in 't midden van Gods volk? Hoe is 't dat ons de Schrift dan ook geen Engelen vermeld / die ons ten goede verſoeken / ſo wel als hy ten quade: geen Engelen die 't goede ſaad in onſe herten alſo wel bewaren / als een Duivel dien het ſteelt?

§. 11. Dit ſeg ik noch te meer: aangeſien de Duivel Gods gevangen en verwaten is / en de Engelen ſijn leger dat ons dekt. Dit ſeit de Schrift; en meer ook niet; nooit in 't beſonder / de Engelen doen dit of dat. Maar dien geketenden helhond ſchrift ſe wonderlike dingen toe / en beſonderlik al't geene ſlus §. 2. is aangetekend. Hoe kan dat een gevangen doen? Wat geweld kan hy met den dood doen / die alreeds ter dood verweſen is? Loopt hy ſo gevoeid over alle akkers heen / daar Gods Woord geſaaid word? Is hy overal by / om elk een ſo tot het quaad te brengen / door verſoeken en verleiden? Word hy (gelijk de Schrift al wederom figuurlijk ſpreekt / Openb. 20: 1/2/3/7.) ſomtijds wel eens los gelaten: buiten dat leit hy echter aan den band. Hoe verſoekt hy dan / hoe verleid hy dan / hoe quelt hy dan Gods kinderen altijd? Want de leſſen die ons de Schrift uur in deſen geeſt / zijn met geenen tijd bepaald: ook ſtaan alle plaatſen daar voor open. Nach mid-

minder wil hem heer ſchappe voegen / het zy binnen / of het zy ook buiten Jeſus Koningrijk. Een gevangen / wat heeft die te ſeggen? 't Lud wonderlik / dat gevangenen partygangers zijn; en datmen van het leger niet beſonders hoort / dit of dat word daar mede uitgerecht. Doe de Satan Paulus plaagde / men verneemt niet eenen Engel by dat uytverkoren vat / om hem te bewaren en te helpen. Sulx alles doet my ſeggen / datmen al het gene / als gemeld / van den Duivel word geſeid / na de letter niet en magh verſtaan.

§. 12. Wat beſluit ik dan? Dat de meninge der Schrifen niet en is / ons te leeren wat de Duivel metter daad is werkende: maar 't gene de verdorventheid des menſchen ſelf veroorſaakt / word den Duivel als den eerſten ſtichter van het quade toegeſchreven. Gy zijt uit den Vader den Duivel, ende wilt de begeerte uwes Vaders doen, was 't verwijt dat de Heere Jeſus aan die boſen Joden dede. Joh. 8: 44. In ſulken ſin word dan ook geſeid / dat hy doet het gene boſe menſchen doen: om dat geen menſche quaad doet / dan uit die verdorventheid die oorſpronkelik van den Duivel is. Hy heeft allereerſt dat vuur ontſteken: word dat volgens onderhouden / ſlaat de vlamme verder heen / raakt de gantſche ſtraat of ſtad in holen; het word ſijn werk geacht / die de brand in 't eerſte huis gebracht heeft. En dat met reden; want ſonder dat ſoud'er niet de minſte ſchade zijn geſchied; al 't vuur is uit dat vuur ontſtaan / dat hy eerſt ontſteken heeft. Al en heeft hy verder daar de hand niet in / noch deel in de plondering die doorgaans by den brand ontſtaat; al is hy wegh gegaen na dat hy 't eerſte vuur heeft aangeboet; al weet hy niet met al hoe 't verder gaat: het is nochtans na ſijnen ſin / dat de brand vaſt voort gaat; geen onheil ſlaander toe dat hem niet te wijten is. Want door dat eerſte werk ſo is hy daar de Vader af: gelijk als Chriſtus verder ſeit dat hy een menſchenmoorder van 't begin af is; ſelf de eerſte leugenaar, en alſo een vader van de leugen. Die dan moord of liegt / die doet een Duivels werk: ende maghmen ſeggen dat de Duivel ſelf dat doet; om dat hy d'eerſte oorſaak van des menſchen boosheid is / daar dat doen uit ſpruit. Dat dit de ſin en 't oogmerk van de ſchrift is / daarſe van den Duivel ſpreekt / ſal ik nu op ieder voorval in 't beſonder tonen.

XIX. HOOFDSTUK.

Tot dien einde moetmen noch enige Schriftuurplaatſen wat beſonderliker overwegen.

§. 1. DE voorgaangetogene Schriftuurplaatſen die nu nader te onderſoeken ſtaan / ſpreken op die wijſe / ofte worden op het minſt gemeenlik ſo verſtaan; datſe ons den Duivel ſchijnen te beſchrijven: hoedanig dat hy is / wat hy vermagh / en wat hy doet; hoe ſijne manier is / en wat lot of loon hy heeft.

1. Van ſijnen Aart ſchijnt ons de Schrift te ſeggen / dat hy liſtig is / ende alſo Eva door argliſtigheid bedrogen heeft: 2 Kor. 11: 3. als hebbende diepten die

niet wel te nemen zijn. Openb. 2: 24. Des sy ook verstaan worde de Vader der logenen te zijn. Joh. 8: vs. 44.

2. Van sijne vermogen: (1.) dat hy den sondaar onder sijne magt heeft so lang als die sich niet bekeert: Hand. 26: 18. (2.) dies hem ook 't geweld des doods word toegeschreven. Hebr. 2: 14.

3. Sijn bedrijf is: In 't gemeen / (1.) het bose te werken / 2 Thess. 2: 9. (2.) Gods Woord uyt te stelen / Matt. 4: 15. (3.) Gods kinderen verstorten / 1 Kor. 7: 5. 2 Kor. 2: 10 en (4.) dagh en nagt voor God beschuldigen. Openb. 12: 9/10. In 't besonder doet hy ernstige pogingen aan de Zielen quaad: (van de Lichamen hier na te spreken) dewijle hy (1.) d'eerste ouders heeft ten val gebracht / Joh. 8: 44. 2 Kor. 11: 3. 1 Tim. 2: 14. (2.) den Salighmaker heeft versocht / Mat. 4. Luc. 4. (3.) d'Apostelen begeerde te sichten / Luc. 22: 31. (4.) in Judas en Ananias voer / Luc. 22: 3. Joh. 13: 17. Hand. 5: 3. (5.) Paulus belett in sijne reyse bede / 1 Thess. 2: 18. (6) te Smyrna en te Pergamus sijn volk hadde. Openb. 2: vs. 9 / 13.

4. Sijne Wijse van doen: dat hy sich dikmaals behuft een Engel des lichts te zijn. 2 Kor. 11: 14.

5. Sijn tegenwoordige staat / dat hy Gods gevangen is. Openb. 20: 7.

6. Sijn naiende Verderf / manier hy van den Hemel vallen sal. Luc. 11: 18. Rom. 16: 20. Waar op sal volgen de straffe des eewigen vuurs / dat hem en sijnen Engelen bereid is. Matt. 25: 41. Openb. 20: 10.

§. 2. Dese dingen laet ons nu wat nader over wegen. Daar toe heerstmen / na mijn oordeel / d'uiterste toesichtigheid van noden. Want sonien sleghs yder werk op die spreekwijsen toetast / die de voorverhaalde dingen op den Duivel passen: so sullen wy onvermijdelijk onsen God van hem maken / diergelijke noyt geweest is. Dan te begrijpen dienthalven wel te onthouden / 't gene voor desen getoont is XII §. 5. dat de naam van Duivel en Satanas maar aan eenen boosen geest / die van allen 't hoogst is / toegeschreven word; 't welk een merkelik nadenken geven moet / of sulk een schepsel alleen / het magh so groot en maghtig wesen als het wil / alle die dingen in eigener persoon bedenken of verrichten kan / die hem volgens al 't voorseide worden toegepast. Daar beneffens eens voor al gestelt / het gene in het naastvoorgaande hooftstuk is geleert / so en sal 't niet swaar zijn / om al 't gene dat hier nu van stuk tot stuk is bygebracht / in dier voege te begrijpen; dat den Duivel / als den eersten oorsprong van het quaad / toe te schrijven sy / al wat dies van de menschen word gepleegd. Dus noemen wy duivelsche boosheid, het gene boven mate boos is / als of 't de Duivel self niet erger stukke konten maken. Denkt et iemant dus niet wel te voegen: so wil ik noch wel eens gaan sien / of de namen Satan ende Duivel op verscheide plaatsen niet so wel of beter op alsulke menschen als op 't hooft oder boose geesten sy te passen; schoon ik om dergelijken twist te mijden / niet twijfele XVIII §. 1. 2. toegegeven hebbe / dat men die wel van dien boosen geest of geesten magh verstaan.

§. 3. Onderwijlen sal 't nut sijn den leser te bedenken geven / dat de Schrift gewoon is van den Duivel so te spreken als sy van den menschen doet. Te weten /

weten/dat se hem een Adagestaghte toepast; en 't gene daar van ooit te seggen valt/ op den eersten Vader past. Want de Slange heeft so wel haar Zaad als de Vrouwe: Genes. 3:15. Dit zyn de Kinderen der Boosen, sy ouden van de weereld. Matt. 13:38. Hier in sijn Gods kinderen en des Duivels openbaar: die de sonde doet, is uit den Duivel; want de Duivel sondigt van den beginne: Hier toe is Gods Soon geopenbaard, dat hy de werken des Duivels verbreken soude. 1 Joh. 3:10/8. Siet gy niet/ Lesers/ so klaar als den dagh/ dat des Duivels werken zijn de sonden/ die de boose menschen als kinderen des Duivels doen? Hieron seide Jesus tot de verharde Joden: gy zijt uit den Vader den Duivel, ende wilt de begeerten uwes Vaders doen. Joh. 8: 44. Siet hoe de Satan iet begeert, gelijk hy d'Apostelen begeerde te sichten: wanneer die sondige begeerten in den mensche gaande wooden/ die oorspronkelik (gelijk nu dikmaals is geseid) van den Duivel zijn. Die sullen oorsaak mogt Ephmas ook met regt een kind des Duivels heten. Hand. 13:10.

§. 4. Nu in 't besonder/ so veel des Duivels Aart betreft/ so als ons die bekend wort: 't behoogh aan onser aller moeder Eva gepleegd/ staat ons noch hier na besonderlijker te verklaren. Derhalven hier de plaats 1 Tim. 1:3 §. 3. dikmaal voorby gaande/ heb ik van des Satans diepten Openb. 2:24. sleghs te seggen/ dat het duivelsche scherpsinnigheden zijn/ die boose menschen te werk stellen/ om de waarheid te bestrijden/ waarin sy den Duivel in 't verleiden onser Ouderen gelijk zijn: waarom ook Paulus sulke menschen by Jannes en Jambres vergelijkt, menschen verdorven zijnde in 't verstand. 2 Tim. 3:8. So dat ik door dese diepten des Satans die bedriegerye der menschen versta/ om listelijk en met arglistigheid tot dolingen te brengen. Eph. 4:14. Ende komt dit dan overeen uit met het gene XVII. §. 5. over Esai. 6:11. op diergelijke wijse van spreken geseid is. In dier voegen als hy de Vader der leugenen genaamd word; Joh. 8:44. so is hy 't ook van alle diepsinnigheid die tot verleidinge strekt: het een is hem so na als 't ander.

§. 5. 't Vermogen dat den Duivel in de Schrift word toegepast/ word in diergelijken sin seer wel verstaan: de Magt des Satans. Hand. 26:18. zijnde anders niet dan de magt der duisternisse. Luc. 22:53. dat is der boose menschen/ die het licht schuwen/ om dat hunne werken niet verdragen konnen; Joh. 3:20. die daarom ook werken der duisternisse genaamd zijn. Rom. 13:12. Derhalven word ook dese magt des Satans met de duisternisse vergeleken: want de geheele reden is/ dat Paulus van God geroepen was/ om de menschen te bekeeren van de duisternisse tot het licht, ende van de magt des Satans tot God. Die van God also geroepen zijn/ danken hem dan ook/ dat hy hen getrokken heeft uit de magt der duisternisse, ende over gesett in 't koningrijke sijns geliefden Soons. Col. 1:13. Die Duisternisse dan van 't aangeboren quaad is de geburige party van 'smenschen geestelijken stand/ die om gelijke reden by 't licht vergeleken word. Anders/ om te blijven by den eersten sin/ so moghten seggen/ dat de Satan magtig genoegh heeft over sulke menschen/ die de verdorvenheid hunder nature/ en verduisterdheid hunns verstands en herhand hunder herten volgende/ daar af by de

eerste

eerſte algemeine oorſaak is / ſich tot God niet en bekeeren: al is 't dat hy voorders niet beſonderlijk in hen werkt: ja al is 't ook dat hy niet eens weet wie datſe zijn.

§. 6. Op den ſelfden ſin word hem 't Geweld des Doods ook toegeſchreven Heb. 2: 14. alſo hy den eerſten menſche tot den val gebraght heeft; daar de Dood / als eene beſoldinge der ſonde noodſakelik op volgen moeſt. Rom. 5: 12. en 6: 23. Met deſe eene reden hadde ons Beza konnen voldoen / gelijk hy op die plaats heeft aangetekend: *Mortis imperium habere dicitur Diabolus, à quo exortum eſt peccatum, quod mors eſt conſecuta.* Van den Duivel word geſeid, dat hy 't geweld des Doodts heeft, om dat de ſonde van hem haren oorſprong heeft, daar de Dood op gevolgd is. Des hadde hy niet van node gehad daar by te voegen: *quod nos quotidie ad peccandum ſollicitat, ut in æternæ mortis exitium nos ſecum pertrahat:* dat hy ons noch dagelijks tot ſonde port, om ons in 't verderf des eewigen doods te ſlepen. Want ik wil van ieder een verwachten dien dit ſo goed dunkt / dat hy my een eenig bewijs van ſulk uit de Heilige Schriften tonen ſal: ſo veel minder ſtaats maak ik op meer andere redenen / die van d'uitleggers by deſen gevoegd worden; waarin elk den rijkdom van ſijnen geeſt betoont / om iets naders te verſinnen dan men voormaals daar af wiſt.

§. 7. Wat voorts des Duivels Bedrijf belangt: de werkinge des Satans, 2 Theſſ. 2: 9. (ſo de Duivel hier al moet verſtaan zijn) wat is die anders dan de werkinge der ſonde / die oorſpronkelik uit den Satan is: in aanſien / als geſeid / van des menſchen val in 't Paradijs? 't Is toegeevender wijſe dat ik dit noch ſegge: want men anders niet genoodſaakt word te denken / dat door Satan hier dat opperhoofd der boſe geeſten word verſtaan. Sulken menſche / meen ik / is voorzal Satans, dat is Tegenſtanders en Verleiders genoegh / die hem tegenſtelt, ende dat onder andere door verleidinge der ongeregtigheid. 2. 4 / 10. Die een naſaat van Petrus heten wil / mott niet qualik nemen / ſo men hem met den ſelfden name noemt / welken Chriſtus dien Apoſtel ſelve gaf: Matt. 16: 23. alſo 't ſeker is dat hy 't er by wat meer na maakt. Dit ſeg ik echter niet om my daarmede te behelpen: maar om den Leſer des te beter te overtuigen / dat ſulk bewijs geen kraght heeft / als men hier uit nemen wil / om den Duivel meeſter van der menſchen gedachten te maken; als of 't quaad door ſijn beſonder ingeven geſchiedde: alſo 't genoegh is / dat al 't quaad uit die eerſte overtredinge voortkomt / die van hem den oorſprong heeft.

§. 8. De Satan, die Gods Woord uit der menſchen herte wech neemt, Matt. 4: 15. word genoegh ontdekt uit het 19. V. daar de ſorgvuldigheden deſer weereld, ende verleidinge des rijkdoms, en de begeerlikheden ontrent de andere dingen, (welke alle uit de eerſte verleidinge des Duivels in den menſche plaats gegrepen hebben) het Woord verſtikken en onvrugtbaar maken. Want ik kan niet ſien / hoe deſe dingen ſo veel hinder uit hun ſelf aanbrengen konnen; en dat tot het ander Duivels hulp / boven 's menſchen eigene boosheid / ſonde nodig zijn. Ja het ſal een ieder met my ſeggen / dat het

lich-

lichter is/ den genen die aan den wegh der verdorvene weereld (self ook noch verdorven zijnde / bloot light / de vrught van 't heilig Woord te ontfanden: dan den genen die op enen afgescheidenen akker word besaaid / en het reeds met vreugd ontfangen heeft / daarna tot ergernis te brengen. Nochtans so word de Satan daar in niet benoemd. vs. 16/17. Het zy dan de Satan aan den wegh / het zy de verfolgingen op steenachtigen grond / het zy de verleidingen des weereldts onder de doornen: het is des menschen eigen erfelike verdorventheid / die van den Satan ontstaan / en door 't verdriet of vermaak des weereldts versterkt/den menschе hindert in't aanhoren van Gods Woord.

§. 9. Het voordeel dat de Satan over iemant krijgt/ door dien dat hy hem versoekt. 2 Kor. 2: 10. en 1 Kor. 7: 4. sould ik eben eens verstaan. De Satan krijgt voordeels genoegh / wanneer het quaad / dat hy eens in de weereld heeft gebraght/ rijkelik voortslaat: en de versoekinge die de mensch ten quade lijd / word met reght aan hem / om deself de reden toegeschreven. Anders / om te seggen / welk de naaste oorsaak zy dat een menschе versocht word: Jacobus seit het klaar / sonder van den Duivel iets te melden. cap. 1: 13 / 14. Dat had hy echter moeten doen / mitsdien dat hy dese tegenstellinge maakt: Niemant als hy versocht word, segge dat hy van God versocht word: want God en versoekt niemant met quaad. Dat sal ook niemant so licht seggen / alsmen heden seit dat de Duivel ons versoekt. Die verschoninge braght Eva ook ter baan. Doch Jacobus / getoond hebbende / dat het Gods werk niet en is: hadde niemant nader dat te wijten/ dan den Duivel; indien hy gedacht hadde / dat het sijn bedrijf hon zijn. Maar hy vind buiten God geen oorsaak dan den Menschе self: Die word versocht, seit hy / als hy van van sijne eigene begeerlikheid afgetokken en verlokt word. Van de versoekinge aan den Heere Jesus self geschied/ sal ik hier na in 't besonder spreken.

§. 10. Dat hy de Verklager onser broederen heet / diese langen tijd dagh en nacht voor onsen God verklaagd heeft: Openb. 12:9/ 10. is blijkelijk genoeg by verbeeldinge geseid. Want wat is dat/ voor God? Is dat niet te seggen voor sijnen troon: en is die in den Hemel met? Hoe komt de Duivel in den Hemel / na dat hy in de Hel verstoten is: sonnen dese dingen eigentliker wijse wil verstaan? Om den reghten sin van dese plaatse uit te leggen / had ik van node 't gantsch beloop van dat Gesichte te verklaren/ 't welk echter nu mijn werk niet is. Ondertusschen magh ik so veel hier wel seggen / dat daar van den tijd gesproken word / in welken sich de goede God aan den armen menschе versoenbaar stelt: ten einde niet de geheele weereld door den Duivel meer verleid zy; dat is / in die verdorventheid gelaten werde / daar hen d'eerste verleidinge toe braght. Dit is 't algemeen verderf, dat in de weereld is, door de begeerlikheid; gelijk het Petrus noemt. 2 Pet. 1: 4. So lang als de menschе dat niet ontvloden is/ so is 't oft hem de Duivel self verklaagt; door dien hem sijn gewisse knaagt over gemeinschap met dat Duivels reedsel/ de sonde: want so lang ons herte ons veroordeelt, so heb-

den wy geene vrymoedigheid tot God. 1 Joh. 3: 21. Daar beneven staat de boſe wereld / 's Duivels maakſel / Gods kinderen met allerhande laſtering en dreiginge geduric te beſtaren: 't welk altemaal oorſpronkelik een werk des Duivels is. Als dat ophoud / ſo ſchijnt die Verklager der broederen nedergeworpen; en roemen de gelovigen in God: Wie ſal beſchuldigen inbrengen tegen Gods uitverkorenen? God ſelf is 't die reghtveerdigt. Wie is 't die verdoemt? Chriſtus is 't die geſtorven is. enſ. Rom. 8: 33/ 34.

§. 11. Dit geſeid zijnde / ſo veel des Duivels werken / dat is die hem in ſekeren opſight worden toegeſchreven / in 't gemeen betreſt: ſo en weet ik niet of 't al nodig is / dat ik my lang ophoude / om beſondere daden / als van hem verright / noch nader uit te leggen. 't Voornaamſte is dat eerſte werk / dat den val der eerſte Ouderen veroorſaakt heeft: en hoewel hier nu de plaats is om daar af te ſpreken / ſo vereiſcht nochtans 't gewight der ſake dat wy een beſonder hoofdſtuk daar van maken. Desgelyx ſal 't ook der moeite weerdig zijn / van des Heeren ſtrijd met den Duivel in de woeſtijn afſonderlik te ſpreken. Het XX. en XXI. hoofdſtuk ſullen het beſlagh deſer twee voornaame ſaken zijn. 't Gene verder van den Duivel word geſeid / dat hy Paulus met vuiſten ſloeg / en ſekere vrouw veel jaren lang gebonden hield: dit alles wil hier na noch wel te paſſe komen.

§. 12. D'overige exempelen ſtuis § 1. met een gemeld / zijn uit het voorſeide wel te weten. De Satan ſocht d'Apoſtelen te ſiften als te tarwe Luc. 22: 31. in ſulken ſin als Rachel hare kinderen beweende, na datſe lang al dood was. Jerem. 31: 15. Matt. 2: 18. Te weten / gelijk het Rachel toegeſchreven word het gene Rachels nageſlaght bedreven heeft: alſo kan ook den Satan worden toegepaſt / het gene der verdorventheid / die van den Satan is ontſtaan / magh eigen zijn. Al op den ſelf den ſin kan hy in Judas ingevaren zijn; Luk. 22: 3. Joh. 13: 27. of Ananias 't herte vervuld / Hand. 5: 3. of Paulus op de reis gehinderd hebben / 1 Theſſ. 2: 18. te Smirna en te Pergamus ſijn volk en troon gehad: Openb. 2: 9/ 13. voorſo veel als de boosheid / die oorſpronkelik van den Duivel was / in Judas en Ananias gaande word: en de vyanden des Euangeliums den Apoſtel veelerlei beletſel hebben toegebraght; of godloosheid in die beide ſteden d'overhand genomen hadde.

§. 13. Paulus ſchijnt verder te gaan / wanneer hy de boſe menſchen / zijnde valſche Apoſtelen, van den Satan ſelf uitdrukkelik onderſcheid: ſeggende / dat hy ſich wel in enen Engel des lichts veranderen kan. In die verandering en is eigentlik de ſwarigheid niet: aangeſien het gene van de valſche Apoſtelen geſeid was / datſe ſich in Apoſtelen van Chriſtus veranderen / ſulx genoegſaamlik verklaart; te weten / dat het van den ſchijn dienſe van ſich geven / en niet van enige verandering des weſens te verſtaan zy. Maar hoe heeft ſich volt de Duivel ſelf ſo aangeſteld / als oft hy had gewerſt een van de Engelen des Lichts? Myn dunkt / indien hy dat ſterks eenmaal heeft gedaan / dat ſulx genoegh is om van hem te ſpreken. Te weten / nemt

neemt eens dat d'Apostel hier op 't werk des Duivels nopende den val der eerste menschen spreekt: geeft hem dat alleen geen gewoegsame reden / om den selven na te geven / dat hy sich wel anders kan vertonen dan hy is? Want te seggen / dat heeft de Satan selve wel gedaan; of dat kan de Satan self wel doen; of ooit / de Satan self die doet het wel: dat heeft al eenen sin.

§. 14. 't Geene voorder §. 1. op de vijfde plaats by my is aangetrocken / bevestigt noch mijn seggen dies te meer: te weten / dat de Duivel sulken kragt niet heeft gelyknen meint. Want dat hy Gods gevangen is blijkt self uit sulken vryheid noch / als God hem laat voor enen tijd. Want hy kan nooit onbonden worden, gelyk van hem Openb. 20: 7. voorseid word / so hy niet eerst gebonden is. Te meer / so die ontbindinge maar is voor enen kleinen tijd, na dat hy trouwens wel geheele 1000. jaar gebonden was geweest. vers 3. Dat binden en ontbinden op den Duivel dus gepast / kan niet anders dan by wege van gelijkenis verstaan zijn: suik my een iegelik geern toestaan sal. Maar dan is binden so veel als bedwongen of belet / dat hy niet kan doen al wat hy wil. Want enen Geest en passen eigenelik de ketenen niet. Nochtans word vs. 1/2. van ene grote keten gewaagd, waar mede hy gebonden wierd voor duisend jaar. Den Afgrond, daar hy in gesloten en verseegeld blijft / in eigentliken sin / ende suik als sekere plaats / en gelijk onder d'Aarde aangemerkt / wil hem al so wenig voegen. Dus moet het dan so veel te seggen zijn / als dat hem syne maght om quaad te doen benomen word / gelijk enen quaaddoender die in't ergste gat op't aller nawst gevangen sit.

§. 15. Laat ons / by toegevinge / die bindinge des Satans op die wijse eens verstaan. Wie van so veel uitleggers / als over dat boek meer dan over enig ander deel des Bybels / voor en na geschreven hebben / heeft ooit anders gedacht / of die tijd was lang voorby? Altoos die heden anders spreekt heeft geen gehoor. Nochtans verschillense meest in den tijd / van 't begin en einde deser bindinge. Maar oftmen dien eene eelve meer of min 't zy voeger ofte later neemt: wie van d'uitleggers / (seg ik noch eens) van 't begin af tot op heden toe / heeft niet geklaagd / dat de Duivel te synen tyde uitgelaten was? Wanneer lagh hy dan gebonden? Duisend jaren is een lange tijd: veele geleerde mannen zijnder buiten twijffel t'elker eelve geweest / gedurende de tien / die voor of na uit 's Weerelds loop / of uit den staat der Kerke moesten kunnen merken / of de Duivel losgelaten of gebonden was. Het schijnt derhalven / dat dit niemant noch te regt heeft uitgevonden. Volgens dien besluit ik wederom als voren; dat uit een getuigenis der Schrift / waar af d'uitleggінge als noch onseker is / niet sekers magh besloten worden. Het sekerste van allen is / Dat God der menschen boosheid (onder Satans naam verbeeld / als eerste oorsaak van het quaad) in sekeren opsighte voor enen tijd intoomt, en daarna voor enen korten tijd na syn believe laat / begaan.

§. 16. Eene plaats isser in de Schrift / die hier mede vergeleken / aan dit seggen licht sal geven; daar God seit / dat hy Israels sonden in de diepten der Zee werpen sal. Mich. 7: vers 19. Want een lichaam dus wech geworpen

worden sal men nooit meer sien. Dat is dan so veel te seggen / als dat Godt hunder sonden nimmermeer gedenken; en dit wederom / dat hyse voor altoos volkomelik vergeven sal. Op gelijke wijse word de vergevinge der sonden by Zacharias afgebeeld. Want siet, ene plate loods wierd opgeheven, ende daar was ene vrouwe, sittende in 't midden der Efa. ('t welk in 't Hebreewsch de naam der grootste maat van droge waren is.) Ende hy seide, dese is de Godloosheid: en hy wierpse in 't midden van de Efa, en het loden gewighte op den mond derselve. Zach 5: 7/8. So als de Godloosheid by een boos wijf vergeleken / in een korenmate gesmeten / en met ene loden plate daar in dicht besloten word: so word ook de Satan (maghmen denken) by gelijkenisse neergeworpen, Openb. 12: 9/ 10. so dat hy als een blixem van den Hemel valle. Luk. 10: 18. Suit hy ook in den Afgrond opgesloten blijven moet / wanneer het Gode belieft / dat hy de volkeren niet meer verleiden sal; dat is / de verleidinge der Sonde / welke van den Duivel in den hof van Eden sijnen oorsprong nam / op die wijse niet meer duren sal.

§. 17. Den strijd tusschen Michaël en de Drake, die met eenen d'oude Slange, de Duivel en de Satanas genaamd word / Openb. 12; 7/ 8. maghmen mede anders niet verstaan. Want wie sal sich konnen verbeelden / dat dit eigentlik geschied zy? Niemant gelooft / dat den Duivel na den val des menschen / immers na d'Opstandinge onses Heeren / (wanneer dit gesighte / van dingen die noch eerst geschieden souden / aan Johannes vertoond is) ooit meer plaatse in den Hemel heeft / daar nochtans die selle strijd gesien is. Ook en is de Satan doe niet eerst gevallen / noch geworpen uit den Hemel; maar wanneer hy in de eerste sonde viel / so elk een gelooft. Daar beneffens soude 't konst om seggen zijn / hoe die strijd toch in sijn werk moght gaan; en waarom dat so dinnigh gevochten is. Was' et om der menschen salighheid of verdoemenisse niet? Met wat wapening kon Michaël die voor / en de Draak hem tegenstaan? Ik will wel eens sien / wie my dit beter uitleggen sal / dan het den Apostel Paulus seit: want ik ben versekerd, dat noch Dood noch Leven, noch Engelen, noch Overheden, noch Maghten, noch tegenwoordige noch toekomende dingen; noch hooghte noch diepte, noch enig ander schepsel ons sal konnen scheiden van Gods liefde, die in Christus Jesus onsen Heere is. Rom. 8: 38/ 39. Dat is so veel geseid / dat al ware 't ook de Duivel uiter hellen / by manier van spreken / so en moght hy Gods gelovigen niet deeren.

§. 18. So als de Gevangenis / sodanig sal dan ook de Straffe van den Duivel zijn. De verdoemden sullen op den jongsten dagh verwesen zijn in't eewig Vuur, dat den Duivel en sijnen Engelen bereid is. Matt. 25: 41. Is dat eigentlijk Vuur / hoe sullen dan de Geesten branden? Maar hoe komt het Beest met den valschen Profeet eerder in dat Vier dan de Duivel self / dien dat bereid was? Want de Duivel, seit Joannes / wierd geworpen in den poel des Vuurs ende Sulfers, alwaar het Beest en de valsche Profeet is. Openb. 20: 10. De Swavel eigentlijk verstaan / sal hem also

weinig

wennig deeren als het buiten. Maar gelijk de hemelsche / so worden ook de helsche dingen by de aardsche vergeleken; dewijle wy noch op Aarde zijnde / deselve best gewend zijn. Desgelijx worden geestelike dingen door lichamelike / die van lager betrachtinge zijn / onser swakheid halve best verklaard.

§. 19. Wat wil dit altemaal dan seggen / also het anders niet dan gelijnissen zijn? Ik antwoorde eenwondig heen.

I. Dat de Duivel door die eerste sonde in het Paradijs gedaan oorsaak is van alle quaad: en al watter quaads geschied / hem derhalven pon niet reden toegeschreven word.

II. Dat God het quaad / dat uit den Duivel is / en in de menschen heerscht also bestuurt / dat hy 't altijd binnen sekere palen houd: en wanneer hy seker groot en algemeen verderf belett / ophoud of bedwingt; dat sulx so veel is als den Duivel binden / om dat hy sijne werken bind.

III. Dat hy eindelijk al 't quaad / dat menschen doen / op den dagh des groten Oordeels sal te niete maken: den verleidden menische treffens met den Duivel / diese eerstmaal heeft verleid / en sijn boos geselschap na verdienste straffen; en dat die straffe sonder eind of mate wesen sal.

Dit dan daar by latende / so en salmen niets gevonden hebben uit al 't gene tot noch toe gesien is / dat de Duivel / na dat hy in 't begin der schepping den menische verleid heeft / t' sedert self in persoon iet meer op den selben werkt of vermagh: maar wel / dat al 't quaad / dat ook gebeurt / of noch heden in de weereld word gepleegd: uit die oorsaak so word aangemerkt als of 't de Duivel deed.

XX. HOOFDSTUK.

De verleidinge der eerste menschen door den Duivel is betwaarlik te verstaan.

§. 1. Maar noch zijn wy door ons werk niet: dan de grootste swarigheden sullen ons / so 't schijnt / hier eerst ontmoeten; wanneer wy overdenken / hoe de Duivel Eva door de Slange heeft misleid / den Salighmaker self in de woestijne heeft versocht / met den Engel Michael eenen swaren twist gevoerd / de nederlaag en verrooid van Saul in schijn van Samuel voorspeld. Dit moeste strekken tot bewijs van sijn verstand: het volgende tot proeve sijns vermogens; dat hy Job aan lijf en goed en bloed geplaagd / en Paulus self na sijnen hemelvaart / met vuisten / door eenen sijner Engelen geslagen heeft. Doch so moet de Leser weten / dat ik ongehouden ben / alle swarigheden op te lossen / die ons licht ontrent den sin van

't een en 't ander / of de wijse hoe 't geschied zy / soude konnen tegen komen: wanneer dat eene slechs magh blijken / daar wy al dit werk om doen; te weten / wat de Duivel op 't gemoed des menschen ooit vermoght / om het tot de sonde te bewegen. Echter 't werde dan bevonden so als 't wil / so en sal 't getuigenis der Schrift / dat den oorspronk van des menschen sonde uit den Duivel is / by ons niet den minsten twijfel lijden. Wanneer ik dan het ander soek / wat de Duivel in 't voorseide stuk vermagh / begunne / daar de Schrift / en self met een het menschelijk geslaght begint / so wil ik my te wreden houden / met dat gene slechs te overwegen / daarmen dat bewijs uit haalt; sonder my niet een volslagen onderreght over 't ganssche werk der verleidinge / hoe dat te verstaan sy / te bemoeijen. 't Selfde wil ik van den Leser ook bedingen / waanneer ik dat van Christus Mat. 4. en van Michael beide met den Duivel strijdende / en van die Duist slagen des Satans behandelen sal: also het even veel is / wat sin dat die plaatsen hebben; wanneer men slechs genoegsaam kan betonen / dat de maght of kraght des Duivels / om te werken op 't gemoed des menschen / daar uit niet bewijslik is. Want een welgeregeld schrijver sal hem self altijd bevalen / om te blijven by dat stuk / dat hy in 't begin heeft voorgestelt / om het tot een voorwerp van verhandeling te maken: sonder datmen hem in 't minst verdenken magh als oft hy dat in twijfel trokke daar hy niet af spreekt / om dat het buiten sijn besiek / en also niet eene buiten dat van sijnen Leser is.

§. 2. So veel als dan des Menschen val betreft / dit was het eerste werk / daarmede sich de Duivel kenbaar maakte / waar uit bleek datter Engelen zijn: en schoon van God / en dienvolgens goed geschapen: echter in dien staat niet lang gebleven zijn / nadien dat self de mensch van 't goed door hun bedrog verballen is. Hoe sulx geschied sy / word van Moses eerst omstandighlik verhaald / Gen. 3. daarna van Christus Joh. 8: 44. en van Paulus 2 Kor. 11: 3. aangewesen. Die drie plaatsen t'saamen vergeleken / sullen d'een door d'andere des te beter te verklaren zijn. Ende sietmen daar in eerst / dat Paulus even eens als Moses blotelik de Slange noemt / die Eva door arglistigheid bedrogen hebbe; sonder 't minste van den Duivel te gewagen: maar dat Christus sonder Slang te noemen / dien menschenmoordenaar uitdrukkelik den Duivel noemt. Dat echter dese beide namen Openb. 12: 9. worden t'saam gevoegd / te weten / d'oude Slange, dat die is de Duivel of de Satanas: sulx doet ons lichtelijk geloven / dat de Salighmaker / en Moses en Paulus op een en deselfde sake sien.

§. 3. Salmen echter 't regt bescheid van desen handel weten / so dientmen op 't verhaal / dat Moses daar af doet / voornamelik te letten. Want die slechs iet van 't een of ander ding te passe brengt / in eene rede die van geheel wat anders spreekt; verklaart de sake niet so wel / als hy die daar af eigentlik sijn werk gemaakt / en 't geheele stuk omstandighlijk beschreven heeft. So laat ons dan voor eerst desen / wat en op wat wijse dat ons Moses daar van schrijft: daar na / wat redenen 't mogen geweest zijn / om so verschrikkelijk daar af te spreken / als het schijnt

dat

dat Christus en d' Apostel Paulus doen. Doch in sulk te doen / will ik geen sins aan de waarheid van 't verhaal / dat daar af in Genesis te lesen staat / getwyfeld hebben: maar alleenlik tonen dat de woorden dus of so geteerd / geschreven of te samen vergeleken / sulke sin niet mede brengen / als van noden is om die maght des Duivels / die wy onderstoken / daar uit te besluiten.

§. 4. De val der eerste Ouders word by Moses aan de listigheid en 't bedrogh der Slange toegeschreven: sonder datter enig ander schepsel word genoemd / door welke Eva wierd verleid. Hoe die verleidinge geschied zy / word in de vyf eerste versen geseid: daarna vervolgens / hoe de Vrouw de schuld ook op de Slange wierp; en voorts de straffe die derselver van God aangekundigt wierd / op het 13 / 14 / en 15. vers. In 't eerste word die oorsake der verleidinge niet alleenlik ene Slange; maar ook eigentliker wysse een onder het gedierte des velds genoemd / het welk de Heere God gemaakt hadde. Te weten / die hadde op den selfden dagh onder anderen geschapen het kruipende gedierte des Aardbodems na sijnen aart; en dat selve nessens 't andere naderhand aan 't gesagh des menschen onderworpen. Gen. 1: 24 / 25 / 26. 't Kan ook niet anders als natuurlyk verstaan zijn / dat de slange listiger was dan al 't gedierte des velds: te weten / dat seekere behendigheid der bewegingen van lichaam en levendige Geesten / hoewel verstandeloos / der uitwendiger gelykheid halven / listigheid genoemd; self den beesten toegeschreven word: waar in 't een het ander overtreft; gelyk de Vos in sulken sin voor loos gehouden / en Herodes om die reden ook een Vos van Jesus self genoemd is. Luk. 13: 31 / 32. Want so door den naam van Slange enig ander schepsel beteekend wierd; hoe soude 't niet veel eerder met den Menschе / die door desen list misleid is / als met het gedierte der Aarde vergeleken worden? Blykt derhalven / dat het eigentlyk een Slange was / daar af hier gesproken word.

§. 5. Doch nu spreekt hy daar benessens van de Slange als van eene; niet tegenstaande datter verscheide aart van slangen; en van elken aart te minsten ook een paar / als mannetjen en wyfjen in 't begin geschapen zijn. Want so gingense namaals in de Arke; dat is de kiste / om met Noach tot de voortteelinge na den watervloed bewaard te zijn: zynde ook de mensch de eenigste van alle schepselen / die 't begin der scheppinge ongepaard bevonden wierd. Gen. 2: 20. Sodet dan ten minsten een paar Slangen was / hoe word 'er dan in 't ganse werk maar eene slang genoemd; maar eene slang beschuldigd? maar eene slang gevonnisd en gedreigd? Om dat het een van beide was / en seker 't mannetjen of 't wyfjen? Hoe staat 'er dan *van het nachasch* de Slange, als of maar eens dies tyds daar voor moght zyn bekend geweest. Dat kan wel op de kunne sien / met ander slagh van dieren vergeleken: gelyk de mensch, het peerd; en also de slang, dat slagh van schepselen of van beesten: 't welk dan even eens is of men selde / de menschen, peerden, slangen, te weten de Slangen was, of de slangen waren listiger dan enig ander dier of slagh van dieren / die God gemaakt hadde. Maar dan stoot

stoot sich wederom de sin / door dien dat het geheel verhaal niet anders is geschiet / gelijk geseid is / dan dat het maar een eenig beest was / daar de text af spreekt.

§. 6. Noch groter is de swarigheid die in de reden ligt / waarom de Slange boven andere schepselen bequaam geacht is / om den mensche te bedriegen. Te weten / dat se boven anderen listig was. Doch dese Listigheid wien ging de Slang daar in te boven? den Menschen? Neen / maar al 't Gedierte des velds: of de Menschen self moest onder dat Gedierte insgelijk begrepen zijn. Doch dat en is de stijl der Schriften niet / die door 't gedierte des velds nooit anders dan beesten verstaat: en Moses heeft het self wel dudelijk van den Menschen onderscheiden / wanneer hy beider schepping beschreef; Gen. 1: 24/ 25/ 26/ 28/ 29/ 30. ende spreekt in de beschrijvinge van den Sondvloed al deselfde taal. Gen. 7: 21. en 8: 16/ 17. en 9: 2/ 9/ 10. Nu en bevinden wy ter niet / dat de Slang in listigheid al 't andere gedierte overtreft? maar wel / dat verscheidene andere de Slang daar in te boven gaan. Die te beschrijven sonde hier te lang vallen; ende meen ik datse al te wel bekend zijn / om bewijs daar af te eischen. 't Is waar de Salighmaker schrijft de Slangen loosheid boven andere / maar niet boven alle dieren toe / wanneer hy seit: Zijt voorsichtig als de Slangen, maar eenvoudig als de duiven. Lichtelijk sal iemant toestaan / dat het schaap inmers so eenvoudig is / indien niet eenvoudiger dan de duif: die nochtans veel andere / schoon niet alle dieren in eenvoudigheid te boven gaat. So ook de Slang in listigheid. Ja, en denk ook niet / dat iemant seggen sal / dat de Slange dies tijds listiger was dan se nu is: Of die dat seit sal het my bewijsen moeten; want het niemant vry staat al te seggen wat hem lust.

§. 7. En dan isset noch bedenkelijk / hoe dat een reden wesen kan / waar om dat enig Beest bequaam geweest zy om den Menschen te bedriegen / dat het listiger was dan andere beesten; so het ook den Menschе self niet in listigheid te boven ging. Want alle sulke listigheid den beesten niet dan by gelijkenisse / als geseid is / toegeschreven word; alsoder eigentlik geen listigheid kan zijn daar geen verstand is. Daarby so isset kennelijk / dat geen dier so gaauw / so behendig / of / so als 't hier heet) listig is; dat door der menschen list en lagen niet gevangen word. Geen aart noch trap van loosheid in de beesten / die door swerigheid van het menschelik vernuft niet overtroffen word. Ende was dan noch de Menschе voor den val so veel te scherper van verstand / als hy onbedorven was: hadde volgens dien te minder nood / om van een beest misleid te worden. Des isset onbegrijpelijk / wat reden dat een bysondomensch hebben konde / om te seggen / gelijk Eva; de Slange, dat is / een dom beest heeft my bedrogen, dat ik at.

§. 8. Om dese swarigheid dan weeh te nemen / seitmen dat de Duivel door de Slange spraak. So hebik 't self ook over 20. jaren in myn boek over den Catechismus nevens anderen verklaard. Dat waar zijnde / so schijnt dat hy een lichaam aanboden / ingenomen / daar door werken / en in 't besonder spre-

spreken kan: en dat noch wel door 't lichaam van een beest. Doch dit stellende vergrootmen noch de swarigheid / so veel als hier de Slang betreft. Want had de Duivel tong en stem van doen / om met den Mensch te spreken / en moest hy die dan leenen van de Slang? wat reden geester Moses af? De listigheid waar in dit beest al d'anderen te boven ging. Wy hebben nu terstond gesien / dat het al lichamelik is wat listig heet / en sonder reden of verstand / wanneermen van de Beesten spreekt. Derhalven sal alsulke listigheid wel dikmaals dienen om den mensch lichamelik te loeren / t'overvallen / te vangen en verslinden: gelijkmen sulx van veelerhande beesten / maar minst van Slangen weet. Doch wat raakt dit de Ziel om den mensch met listige omleidingen van schijnreden te bedzeigen? Geen beest / hoe listig en hoe loos vermaard / heeft daar het minst vermogen toe.

§. 9. Gelijk 't verstand de Slang ontbreekt / sy deugt noch al so weinig tot de spraak. Noch tong noch long / noch 't holl van haar gehemelte is tot een duidelik gehuid; veel min tot woorden / so als andere stomme schepselen / bequaam. Hoos de Duivel dan de Slang / om datse listig was / tot spreken; wat hielpet so de selve ook niet spraaksaam was? De listigheid had hy buiten twijffel aan hem selve wel; maar niet de spraak. Daar was een lichaam toe van doen. Waarom nam hy dan geen Aerter of geen Papegaai / die tong en stemme heeft om te spreken? Waarom ook het lichaam met veel liever van een Aap / die den menschе meest gelijkt? geen ongelijker lichaam van gestalte dan der Slange by dat van den Mensch. Het is dan geen sins te begrijpen / waarom dat de Duivel door de Slang / daar so veel kleins van veel bequamer schepsels was / de Vrouw toespreken en bedriegen hou. Segt niet / dat God geen ander schepsel aan den Duivel heeft vergund: want so dat de reden ware / Moses hadde 't selve wel geseid; die nochtans de listigheid der Slange als de reden noemt / waarom dat de verleider haar uit al 't gedierte daar toe nam.

§. 10. Stelt nu noch eyenwel / dat de duivel door de Slange spraak; en siet of God dan self wel ook so groten wonder heeft gedaan? Twee duisend jaren en noch meer had de Weereld al gestaan / eer dat ooit een beest door Gods ingeven heeft gesproken; en salde dan de Duivel so aanstonds / wanneer de Schepper pas sijn werk voleindigt had / noch groter proeve van die kunst gegeven hebben? Waarom segg ik / groter? Vergelijkt my Bileams Esel eens met dese Slang; en gy sultet self de seggen. De Slange moght so listig / en den Esel so bott zijn alsse waren: noch die listigheid vorderde / noch die bottigheid hinderde in 't minst aan de spraak / die hen beide toegeschreven word. Het verstand van den genen die hen dede spreken / moest den sin en 't beleid aan de reden geven / daar af sy beide even veel / dat is / niet met al verstonden. Die dan 't lichaam en de leden van een beest tot de spraak gebruiken wil / toont so veel te groter kunst / als het gene hy daar toe gebruikt min bequaam is: gelijk het groter kunst is op een reddeloos speeltuig vois te maken / als op een dat wel gesteld is. Nu en sal my niemand lochenen / dat een Esel mind er onbequaam is om te spreken dan de

Slang. Want die heeft noch een kraghtig geluid; dese niets dan een gesiffel en geblaas. Waar wil dit nu heen? Ik weet het niet: maar dat het God alleen is / die wonderen doet: Psal. 72: 18. en 86: 10. en die daar in wonder stelt / dat hy den stommen spreckende maakt. Exod. 4: 11. Mark. 7: 11. Dat van menschen geseid / die stom of blind geboren zijn / dat niemant helpen kan dan God: Joh. 9: 32 / 33. so is't noch groter wonder een beest te doen spreken en van twee wonderen 't grootst / dat een Slang noch eerder dan een Esel spreekt.

§. 11. Ik voeg hier nu noch by / dat (behoudens d'eere der eerbiedigste Majesteit) de Duivel ongelijk meer geestigheid in 't spreken door de Slang / dan God self door den Esel heeft betoond. Want die spraak steghs als een slaaf of onderdaan; ben ik niet uwe Eselinne? enz. maar de Slange steit sich meesterlik in / niet alleenlik tegen de Vrouwe / maar self tegen God: wanneer hy haar over 't gene God en sijn gebod betrof te vrede stelde. Daarenboven was de reden van de Eselinne steghs eene klaghte over ongelijk: dat haar de meester sonder oorsaak / en tegen betere verdiensten sloegh; maar de Slange spreekt by wege van een beter onderright / dat sy quansuys aan de Vrouwe geben wil; over 't gene sy van haren Man / en door hem van God den Schepper self ontvangen hadde. Siet dan eens / hoe groot des Duivels wonderdaden / die een verwaten schepsel is / boven die van God den Schepper selve zijn; indien men wil / dat de Duivel door de slang gesproken heeft.

§. 12. Doch te vergeefs bemoeitmen sich in desen voor Gods eere / by aldien hy self nochtans die aan den Duivel gheft. Seit God dan / dat de Duivel door de Slange spraak? niet met het minste woord. Nochtans wanneer een eselinne spraak: schoon ieder een verstaat / dat sulx uit eigener nature niet en was; so staater evenwel noch by / dat God den mond der eselinne geopend heeft. Num. 22: 28. Waaron word hier insgelijx dan niet geseid / de Satan of de Duivel opende den mond der Slange? dan hadden men verseekerd konnen zijn / dat de Duivel sulken baas is / die de beesten / self de stommelose slangen kan doen spreken. Want om enen esel / die (als geseid) noch van self een groot geluid kan slaan / word het wel gemeld / wie de meester was / die dit werktuigh / in sich selven onbequaam / tot so ongewonen werk gebruikt heeft; schoon geen mensch ooit heeft getwijffeld / of God maghtig was om sulx te doen. Maar al even eens of de Duivel door verscheide proeve dies tijds al bekend geweest moght zijn / van sulke wonderen te konnen doen; sonder dat uit Moses gansch verhaal van de Scheppinge tot hier toe / 't allerminst gemerkt kan worden / dat der Duivel in de weereld was: so stritmen aanstonds vast / dat het Duivels werk was / 't gene God / om dat het quaad was / niet en past zijnde onbeswaard om voorts te denken / dat de Duivel daar toe so veel kraghts heeft als hy boosheid heeft.

§. 13. En heeft hy niet / sult gy nu seggen / wie was 't dan die daar spraak? Ik segge voor eerst; de self de die van God in 't uitgesproken

vonnis

vonnis daar op aangeſwoken is. Daar ſtaat wederom / dat de HEERE God tot de Slange ſprak. Maar hoe ſprak God ſelf tot een dom beeſt / dat geene ſpraak verſtaat? Evenwel word dat ſchepſel noch al / gelijk voren / onder al 't gedierte des velds gerekend: dewijl het daar by vergeleken / en boven al vervloekt word. Echter word op 't ſelve als een block gelegd het gene't van naturen had / op ſijnen buik te gaan; want het kruipende gedierte (gelijk als eens geſeid is) van God ſelf na ſijnen aart alſo geſchapen was. Gen. 1: 25. Hoe kan dat ene ſtraffe zijn / het gene van naturen is: ja't gene der natuur ſo eigen is / dat het ſonder ſulx niet en is het gene 't is? Want men noemde nooit Slange die niet en kroop. Ariſtoteles noemtſe φύσει ἄπους, van nature voeteloos: H. A. I. 1. c. 6. en van den gang der Dieren ſchrijvende in een beſonder boek / ſo bewijſt hy in 't 8. hoofdſtuk / dat het lichaam ener Slang geen voete lijd.

§. 14. Men ſeit, dat miſſchien de woorden / op den buik te gaan, van ſwaar en moeyelijk kruipen te verſtaan zijn; of dat deſe Slang te voren niet en kroop. Ik ſoude 't mede wel geloven / ſo de Schrift dat ſeide; te weten / dat dit beeſt een aart van ſlangen was / die niet en kruipen; of datter ſtonde / voortaan ſult gy moeyelijker gaan op uwen buik. Want ſo heeft God tot den menſch geſproken: door den val / Gy ſult eten; Gen. 2: 16. maar na den val / In't ſweet uws aangeſichts ſult gy eten. cap. 3: 19. Dergelijx voor den val ſette God den menſche in den hof van Eden / om dien te bouwen: cap. 2: 15. maar na den val ſo was ſijn ſeggen / Als gy den aardbodem bouwen ſult; hy en ſal u ſijn vermogen niet geven. Wederom tot man en vrouwe t'ſamen deſen eerſten ſegen ſprekende / Weeſt vrughtbaar en vermenigvuldigt u: cap. 1: 28. ſo was het even veel oft hy tot de Vrouwe in 't beſonder ſeide / Gy ſult kinderen baren. Maar na de verleidinge was die tot ene ſtraffe: In ſmerte ſult gy kinderen baren. cap. 3: 16. Daarom ſeg ik / hadde God ſulx mede van de Slange willen ſeggen / hy haddet wel geſeid.

§. 15. Paræus meint het ſchier gevonden te hebben: mitsdien dat de Slang hier onder het gedierte der aarde gerekend word; en dat het kruipende gedierte cap. 1: 24. daar van onderſcheiden is. Meint derhalven / dat het gene eerſt op voeten ging / zijnde onder dat gedierte der aarde begrepen / mits deſen ſijnen aart veranderd heeft / en nevens 't kruipende gedierte gerekend is. Maar wat de benaminge betreft / hy en heeſter mogelijk niet op gelett / het gene wederom by Micha ſtaat / daar de Slang uitdrukkelik onder 't kruipende gedierte word verſtaan: Sy ſullen 't ſtof lekken als de Slange, als kruipende dieren der aarde ſullense ſich beroeren uit hunne ſloten. Mich. 7: 17. En de verandering aangaande / ſo en moetmen niet meinen dat de val des menſchen / of het quaad van enig beeſt hem aangedaan / deſſelfs natuur veranderd heeft. Dat God geſchapen heeft na ſijnen aart / houd ſijner aart / maar verandert ſleghs in ſchere ongſtandigheid. De joodſche verdichtſelen over deſe Slange /

eerst wanschapen en daarna verschapen ende wat dies meer is / zijn voor Kristenen niet weerdig om te melden.

§. 16. Nu salmen uit het bovenstaande moeten sluiten / dat de Slange voor den val geen Slang geweest is / sose doe op voeten ging: en dat dienvolgens 't gene geseid word / de Slange was listig, en de Slange sprak de Vrouwe toe; so veel te seggen zy als offer stonde / een van 't kruipende gedierte dat niet en kroop, of dat naderhand in ene Slang veranderd is: was voor dien tijd het listigste, en sprak so tot de Vrouw. Om die verandering te tonen / so hadde Moses van te voren wel geseid / hoedanig dat het beest was / eer 't in ene Slang veranderd wierd: om de swarigheid voor te komen die wy nu hebben / om te begrijpen hoe ene Slang so listig was / en sulke woorden spreken kon. Maar had hy dat gedaan / hy soude ons genoodsaakt hebben / om te geloven dat de Slange diennen heden siet / het sels de dier niet is / dat den menschе verleid heest: dewijle 't geen slangen lichaam hebben konde / so 't op voeten ging: en dat die verandering des lichaams het geheele dier verandert; 't welk sonder redelike ziele zijnde / buiten 't lichaam niets met allen is.

§. 17. Al evenweel ook wat de Slang te voren magh gegeten hebben; men siet se heden 't Stof niet eten / so als dat hier met een ter straffe word geseid. Daar is byna niets dat ene Slange niet en eet: allerhande kruid en allerhande vleesch; ja geheele menschen en beesten / als 't van die groote slangen zijn. Sulx hebben Aristoteles en Plinius altijd geleerd / en de word noch heden in de Indien en elders mede so bevonden. Des niettemin so spreekt de Schrift op andere plaatsen desgelijx / als of de Slangen niet dan stof te eten hadden. Want stof sal de spijse der slange zijn; Jes. 65: 25. en de Heidenen / wanneer se by maniere van spreken het stof lekken sullen, daar in doen gelijk de slangen. Mich. 7: 17. Dit laatste met ene andere spreuke vergeleken / sy sullen 't stof uwer voeten lekken: Jes. 49: 23. soude ons konnen doen geloven / dat het stof eten hier ter plaatse niet so seer op 't voedsel siet / daar sich de Slange mee behelpen soude; als wel op den laagen en verachten staat / waar toe sy moest verwozpen zijn. Maar 't gene daar geseid is / dat stof de spijs der slange wesen sal / is te klaar / om het deser wijse uit te leggen. So dat hier wederom een oplosselike swarigheid in steekt.

§. 18. De Vyandschap tusschen Vrouw en Slang / en beider Zaad is mede niet so klaar. Indien men 't na de letter wil verstaan: so moet het Vrouwen zaad het menschelijk geslaght: en dat van de Slang 't gedierte van dien aart / dat daar uit soude worden voortgeteeld / beteekenen. D'uitleggers nemen 't ook voor eerst in desen sin. Maar dan siet men noch al niet / dat de vyandschap tusschen Menisch en Slange / schoon genoegsaam kennelik; echter groter zy dan met seer veel andere dieren / wolven / beeren / tygers / luipaarden / en boven al de krokodillen. Behalven datter slangen zyn / die den menschen gansch geen leed maar noch wel enige diensten doen. So en is ook niet wel te begrijpen /

yen / hoe God deſe vyandſchap tuſſchen de Slang en den Menſche ſetten ſoude / dewijſle men met goede redenen geloven magh / dat deſelve natuurlik; en beneffens de Sympathie en Antipathie, dat is / Medeneiginge en Tegenſtrijd der nature van alle lichamen / ingeſchapen is. Indien niet: ſo is de vraage wederom / waarom dat ſullken vyandſchap niet weiniger in andere ſchepſelen / als in de Slang gevonden word; of waarom deſe meer als d'andere daar in genoemd?

§. 19. Eindelik men ſoude konnen ſeggen / dat de vyanſchap van 't Vrouwen-ſaad (de menſchen in 't gemein daar door verſtaan) na dien tijd veel verminderd is / wanneer gehele bollieren / tot op deſen dagh / de vriendſchap van de Slang geſocht: en niet alleen / gelijk onſe eerſte Moeder in het Paradijs gehoor gegeven; maar ſelf goddelikken dienſt beweſen hebben aan de Slangen; gelijk by ouds d'*Ophitæ*, ſo veel geſeid als Slangsgeſinden, ſich daar in te groffelijk verliepen. Van deſelven ſchrijft Tertullianus: *Serpentem magnificant in tantum, ut illum etiam ipſi Chriſto præferant: Ipſe enim, inquiunt, ſcientiæ nobis boni & mali originem dedit.* Sy verheffen de Slange ſo hoog, datſe die ſelf boven Chriſtus ſtellen: want door haar, ſeggenſe, hebben wy de kenniſſe van goed en quaad. Van d'oude Heidenen ſchrijft Ælianus l. 17. c. 5 datſe by d'Egyptenaren ἰχνεύσ ἱερώτατοι, dat is / kraghtig geëerd wierden. Deſgelijk heeft Maximus Tyrius *de Indis ſerpentes venerantibus*, van d'Indianen die de Slangen vereeren ſijne 38. Diſſertatie of Heidenboeringe gemaakt. Wat het hedendaagſch Heidendom betreft: de Makaſſaren houden 't voor een groot geluk / ſommige Slangen in huis te hebben. Die van Calicuit geloven dat de Slangen ſelf Gods geeſten ofte kraghten zijn: des werden ook de genen die der ene doden / niet de dood geſtraft. Die de weereld t' huis bereiſen / mogen ſulx uit Balby / Balde en Di Barthema verſtaan. D'oude Samogyten ſelfs hier in Europa / maken 't na Olaüs meldinge niet beter.

§. 20. Op dit alles hoor ik gaarne 't gene hier Baldæus ſeit / te weten: 't Is een teken dat ſy van het Slangen Zaad zijn, en noch niet in Gods Verbond; alwaar vyandſchap geſteld is tuſſchen het Vrouwen Zaad en de Slange, den Duivel ende ſijn boos zaad. Dus komtet dan eindelik op den Duivel uit / die de Slange was / of die door de Slange ſpraak: ende om die reden de grote Draak en d' oude Slange genaamd zy. Openb. 12: 9. Paulus houd ſich blotelik aan den naam van Slange: 2 Kor. 11: 3. maar hoe komt Joannes aan den Draak? Ik will my hier niet ophouden om de reden te onderſoeken; alſo die Draak in Geſighte vertoond word / en dat het van toekomende / niet van voorledene tijden ſpreekt: ſo dat uit deſen weinig dien aangaande te beſluiten is. Dit alleenlik; dat de Vyandſchap, in 't Paradijs verkondigd / tuſſchen 't Zaad der Vrouwe en der Slange tot op heden duurt: in dien ſin / dat door de naam van Slang of Draak de Duivel; en door ſijn Zaad, deſſelfs Engelen, dat is boſe geeſten die van ſijnen aanhang zijn / verſtaan werden. Maar dan magh-

men door het Zaad der Slange geen boſe menſchen (gelijk gemeinelik geſchied) verſtaan: alſo die nergens Duivels Engelen genoemd; maar uitdrukkelik / ſo't ſchijnt / de vervloekte menſchen van deſelven onderſcheiden worden. Matt. 25: 41. Daartegen / aangeſien de naam van 't Zaad der Vrouwe, by uitneementheid op den Heere Chriſtus word gepaſt: ſo moeſt Michaël, hoof dvyand van den Draak / geen Engel zijn / gelijk ik echter XII. §. 3. tone dat hy is: en ſijne Engelen, in d'Openbaringe alſo genaamd / en konnen de Gelovigen niet weſen / die de Schrift overal van de Engelen onderſcheid.

§. 21. De ſwarigheid die ik daar melde word vergroot / door 't gene in dat ſelfde Geſichte van de Vrouwe die het Manneken baarde / van den Draak vervolgd wierd / en na de woeſtyne vlughte / verhaald word. Want het Soonken / daar die Vrouw van ſwanger ging / op Chriſtus geduid zijnde; ſo en kan hy Michaël niet zijn / die de Vrouw te hulpe quam / om haar teſens met haar kind tegen den Draake te beſchermen. Derhalven kan t niet miſſen / ſomen iets van den Duivel / als by name van de Slang in dien vloek betekend / uit deſe plaats beſluiten wil; of men moet ontkennen / ('t gene echter overal voor waar is aangenomen) dat Chriſtus 't Zaad der Vrouwe zy: want dit toegeſtaan / ſo en is de Duivel wederom de Slange niet. Maar aangeſien dat ik dit niet ſeggen wil; ſo moet het my ook vry ſtaan / het bewijs / datmen tot verklaringe des vloeks in 't Paradijs / uit dat Geſichte van Joannes / en uit die manier van ſpreken neemt / af te wijſen.

§. 22. Dus blijven wy al wederom met Moſes hier alleen: want Paulus ſeit gelykerwijs als hy / dat het de Slange was / die Eva door arghliſtigheid bedroogh. En moetmen daar den Duivel by verſtaan? ſo kan men met de ſtraffe nergens heen / die hem word opgelegd / hoe hy / die geenen buik heeft / ende noont en ging / op ſijnen buik ſal gaan. By gelijkeniſſe (hier onnodig breder uit te leggen) ſalmen ſulx noodſakelik verklaren moeten: en derhalven ſeggen / dat de Slang alhier in plaats des Duivels word genoemd. Indien hier / waarom ook in al 't voorgaande niet: en volgens dien dit ganſch verhaal by Moſes (gelijk veelen onder d'oude leeraars meinden) verbloemder wijſe te verſtaan? Doch moetmen dan al wederom met het gedierte der aarde verſtegen zijn; dat noch iemant ooit / mijns weetens / op des Duivels volk / 't zy boſe Geeſten of godloſe Menſchen / gepaſt heeft; maar wel ſijn Zaad. En ſonde daar in ook noch deſe ſwarigheid te vinden zijn: datter boſe menſchen voor den Vall / of boſe Geeſten buiten 's Duivels Zaad of Engelen geweeſt zijn.

§. 23. Sy ſiet wel / Leſer / neemt'et vry ſo als gy wilt: het gene datter geſeid word kan niet eigentlik verſtaan worden; het zy datmen't op de Slange / of op den Duivel / of ook op alle beide paſſen wil. Niet op de Slange: dat ſe ſpraak / dat ſe liſtig was / dat ſe Eva bedroog / en dergelijk. Niet op den Duivel / die nergens genoemd / noch door 't minſte teken gemeld

word;

wordt; die onder 't gedierte der aarde niet en is / die buik noch hoop / noch stof of anders iet tot spijse heeft. Niet op beiden; het zy tsamen / of nu d'een / dan d'ander in 't besonder. Tsamen niet: om dat een alleen gedurig word genoemd; dat de Schrift ook nergens elders in dit stuk de Slange met den Duivel tsamen voegt; en dat hier niets geseid word dat op beide tsamen past. Also wenig kan de text gescheiden worden/om 't een deel op de Slang/en 't ander op den Duivel toe te passen: om dat de stijl en t'samenhang geen scheiden lijd/ en dat de Slang 't begin en 't einde van de gansche rede is.

§. 24. Hoewel noch niemant / dat ik wete / alle die verhaalde swarigheden heeft geseid: so heeft my echter neffens anderen wel toegeschenen / en ik hebbet mede openlik also geleerd; dat het gansch verhaal wel na de letter op de Slange / maar verbeeldender wijse op den Duivel moest verstaan zijn. Maar nu ben ik so gerust niet meer / na dat ik alles uit den grond heb opgehaald. De redenen die my bes waren zijn geseid: en een letterlijken sin is nochtans een sin. Doch wy hebben / meen ik / klaar genoeg gesien / dat d'historie / alles na de letter opgenomen / niet waar kan zijn. Schrijft Moses dan het gene iemant soude derven denken dat niet waar en is? dat zy verre! maar in sulken sin verstaan / die waar kan zijn Verbloemder wijse / wil ik seggen; datmen anders wat versta / dan de woorden in den eersten opsight mede brengen. Segt iemant dat die stijl in geen gebruik is/ daarmen van geschiedenissen spreekt: ik en sal my met geen wereldlike schrijvers / die daar vol af zijn / behelpen; de Schrift selve komt ons hier genoeg te baat. Doch 't bewijs moet noch een weinig wachten; dewijle 't in de volgende verhandeling te vinden is / en ik hier (schoon ongehouden / als in 't eerst bedongen is/ §. 1. 2.) in 't voorbygaan seggen moet/ hoe ik ondertusschen 't werk des Duivels in 't verleiden van den eersten Mensch versta.

§. 25. Ik heb hier voor IX. §. 1. wel aangewesen / dat den eersten oorsprong van de sonde / na uitwijsen van de Schriften / uit den Duivel is. Of dat door raad of quaad exempel zy geschied / of op wat andere wijse / dat en seitse niet. Want so als het Moses hier verhaalt / so was 't de Slange die het dede / en die 't echter (als getoond is) niet kon doen. D'andere plaatsen zijn beknopt en duister; die den Val des menschen met seer weinig / en verbloemde woorden melden. Van den beginne, sent Johannes / dat de Duivel sondigt; 1 Joh. 3: 8. en waarin? dat hy een Menschenmoorder was / seit de Saligmaker. Joh. 8: 44. Waar uit sommige besluiten dat het 's Duivels eerste mis daad magh geweest zijn / den mensche tot den val te brengen. En so dat de meninge is / so schijnt dat sulx door leugen is geschied: also de draad van 's Heeren woorden mede brengt / dat hy eerst een leugenaar geworden is / wanneer hy in de waarheid niet meer staande bleef; en dat hy van de waarheid af viel / wanneer hy een Menschenmoorder wierd. Dan moetmen noch al vast stellen / dat die menschenmoord in 't verzoeken van des menschen jammerlijken staat/ en 't

ein-

einde den dood/ tijdelijk en eewig heeft / bestaan. Want uit den Vader den Duivel (of / so als Johannes seit uit den Duivel) te zijn/ dat en is anders niet / dan den Duivel in de sonde na te volgen / en gelijk te worden: gelijk het is Abrahams kinderen te zijn / datmen syne werken doet: so als de Heer in 't 39. v. uitdrukkelik te kennen geest. Hoedanig nu des Duivels werk of werkinge in desen zy geweest; Christus self noch sijn Apostel spreken daar af niet een woord.

§. 26. Doch om Moses met hen beiden over een te brengen / salmen moeten stellen / dat sy spreken van dat gene daar hy dit verhaal af doet / sonder dat hy eens den Duivel noemt. Paulus van des menschen eerste sonde sprekende / wie daar af de oorsaak was; schrijft het mede aan de Slange toe; en seit dat Eva door argelistigheid van haar bedrogen is: 2 Cor. 11: v. 3. buiten twijfel daar op wijsende 't gene Moses op die wijse heeft verhaald. Maar dan brengt hy ons niet verder dan ons Moses heeft gebracht: die sulx van de Slange seit / het gene wy nu stellen dat de Duivel heeft gedaan; na dien het hem van Jesus onsen Heere self / en van Johannes toegeschreven word. Buiten twijfel hadde Moses reden / na den tijd wanneer hy schreef / en den staat des volx in sulken tijd / om het ganssch verhaal onder sulk bedrijf met Slange te verbeelden. Al en past het werk den Slangen niet; nochtans die iet wil schilderen / brengter sulke streken en coleuren toe/ als het sinnebeeld vereischt. Derhalven moeste dit verhaal/ dat des Duivels werk onder dat van ene Slang vertoond / so gestelt zijn / dat de Slang door 't ganssch verhaal ten voorschijn quam. Maar te denken dat de Duivel waarlik door de Slang gesproken / of alsulke redenvoering met de Vrouw gehouden heeft; schoon ik 't eertijds als een ander heb geloofd / so geloof ik 't nu niet meer. Die dan meint / dat ik in desen al te ongelovig ben / dien bid ik dat hy met my noch wat verder ga; en hy sal wel sien / dat wy maar te lichtgelovig zijn geweest.

§. 27. Doch daar mede wil ik geensins seggen / dat de sake / die op sulken wijse word beteikend / of als ene omstandige geschiedenis verhaald / niet waar zijn sonde: maar wat daar in seker of onseker zy. Seker is de val des menschen uit den Duivel: onseker / hoe de Duivel dien te wege bracht. Hy spraak / segt gy / door de Slange; of so niet / hy heeft nochtans daar in gewerkt / en door 't gene dat de Duivel dede is de mensch ten val geraakt. Dit stem ik toe: maar dat nu daar uit besloten word / dat die Geest onmiddelik op 's menschen Ziel of Lichaam heeft gewrocht / sulx neem ik noch niet aan. Het kan op veelerleye wijse wel gevonden worden / dat noch heden menig mensch tot sonde komt / door iemant die met daden / woorden noch gedachten op hem in 't besonder werkt. Hoe was het anders dat door Bileam in sijn ass zijn / schoon door seker middel / Israël gebracht wierd tot den val? Num. 31: 16. Daar is so veel gebeurd / ende kan so veel gebeuren / daar den mensch de wegh en wijse van verborgen is: datmen lichtelik misdoet door onseker gissen / over saken die God niet gewild heeft dat wy weten souden: en besonder / hoe dat door den val de menschen met de Engelen ver-

verheerden / ende wat doe wel geſchieden konde / door gemeinſchap onderling in dien ſtaat der volkomenheid / dat nu niet geſchieden kan. Over ſulx ſoude noch al niets ter ſake te beſluiten zijn / al kondemen betonen / dat de Duivel doe onmiddelik iets op den menſche had gewrocht. Verdere verklaringen / hoe des menſchen val zy toegegaan / ben ik den Leſer hier niet ſchuldig; en met minder had ik wel voldaan: alſo hier niet van 's Menſchen ſtaat of kracht; maar van 't gene dat een Geeſt vermagh / uit alles dat hier door den Duivel ſoude mogen gedaan zijn / te onderſoeken ſtond.

XXI. HOOFDSTUK.

De verſoeking onſes Heeren door den Duivel, ſchriftmatig en na reden uitgelegd, bewijſt al mede niet.

§. 1. WAnt om door vaſt en ongetwijfeld aan te nemen / dat een geſchapen geeſt / en die van God verworpen is / op der menſchen ziel of lichaam werken kan: hier door is al getoond hoe veel dat daar aan vaſt is. Heeft de Satan uiterlijk ſulken praat met de menſchen al gevoerd / doe de Weereld eerſt begon; hoe en leeſtmen dat niet meer? Helſs na verloop van viermaal duiſend jaren / in die vermaarde t' ſamenſpraak met den tweeden Adam / daar de Duivel wel uitdrukkelik genoemd word / en is dat niet geſchied. Want al iſt dat beide Lukas en Mattheus dat omſtandelik verhalen: ſo moetmen echter ſich wel hoeden / datmen alles na de letter niet verſta. Of men moeſt met een geloven / dat Moſes en Elias beide even ſeer op den berg perſonelik geweeſt / en met den Saligmaker t' ſaam geſproken hebben; gelijk dat eens en andermaal / ja driemaal word verhaald. Matt. 17: 3. Marc. 9: 4. Luc. 9: 30/31. Nochtans was Moſes niet lichamelik gelijk Elias / na den Hemel opgenomen: maar geſtorven; en wel ſekerlik begraven / want God heeft het ſelf gedaan. Deut. 34: 6. Was hy nu dan van den dood verreſen / en ſyſ haſtig in den hemel opgevaren: wonder dat de Schrift ſo groten wonder niet en meld. Die dan van ſulx als in geſighten is geſchied / ſo ſpreekt / als iet dat na de letter word verſtaan; die weet / als Petrus / ook niet wat hy ſeit.

§. 2. So will 't hier mede gaan / beſien wy eens ter dege dit verhaal. Niet dat ik ſeggen wil / dat deſe ſtrijd des Heilands met den Duivel / op eenerlep wyſe als die verandering in heerlikheid geſchied zy. Want die was uitwendig blijkbaar / in 't aanſchouwen van drie ſijner liefſte leerlingen: maar deſe tuſſchen Chriſtus en ſijnen verſoeker alleen. Daarbenevens ging Jeſus ſichtbaarlik den berg op / daar hy ſoude verheerlikt worden: maar hier word ſleghs geſeid / dat hy van den Geeſt gedreven wierd in de woeſtijne; ſonder daar by te melden / dat het iemant

heeft geſien / of in den tijd van ſes weken geweten waar hy was. Dan ik wil alleenlik tonen / dat dit verhaal geen bewijs en geeft van 't gene men beweeren wil: te weten dat de Duivel maghtig is den menſch met woorden of met werken te verboeren / of enige beweegingen in ſijn gemoed of lichaam in te drukken. Want dat daar toe nodig zy / alles na de letter te verſtaan: ende ſulx echter daar uit niet en blijkt / om dat het een hiſtorie is / die derhalven letterlik ſoude moeten verſtaan zijn. Ja wel: ſo veel als het den genen op wiens getuigenis 't verhaal berust / op die wyſe voorgekomen is: waarin hy wijſer / ſelf de gene wien alſulx bejegend was / in twijfel ſtond / of het in der daad of alleenlik in gedachten was geſchied. Altoos Paulus ſelf / ſo veel als hem betrof / en wiſt niet of 't in den lichame of daar buiten was geſchied / dat hy was geweeſt in 't Paradys. 2 Kor. 11: v. 3.

§. 3. Nu wat deſe plaats belangt / ik en ſie 't gemeen gevoelen niet gemakkelijker te weerleggen / dan dat ik 't na de letter neme. Stelt eens / dat de Duivel / ſo ſlim / ſo loos / ſo veel ervaren is / dat hy de menſchen verſoekt / ketterye en doling ſticht / alle heimelike guiterijen weet en werkt; ja dat hy de grootſte godgeleerde in kennis is / gelijkmen ſich gemeenlik niet ontſiet te ſpreken; dat meer is / dat die hier nu ſelf in 't ſtrijdperk tegen Jeſus treed / op hope van hem als den tweden Adam te verleiden / gelijk hy aan den eerſten heeft gedaan: hoe is die noch ſo blint / dat hy Chriſtus niet en kent? So gy Gods Sone zijt, ſeit hy: want het dee al in 't gebruik was den Meſſias dus te noemen. Maar wat meint hy dat het wel te ſeggen is / Gods Soon te zijn? Sal hy die Gods Soon is / behoeven / om van ſteenen brood te maken, of ſijnen hoofdſten vpand te gevalle wonderen te doen? ja ſelf van boven nederwaarts te vallen; en alſo niet beter als des Duivels gek te zijn? Sal hy wel Gods Sone zijn / die ſich van den Duivel laat bedriegen? Sal Gods eigen Soon niet weten / wien ſijn Vader over alle Koningrijken deſer weereld heeft geſtelt? ſal hy daar den Duivel een goed woord om geven; ik ſwijge / nedervallende hem aanbidden? Siet met een / hoe hier de Duivel ſijne gauwigheid betoond heeft / om met Schriftuur om te gaan. Want die bleek / memenſe / waarmeer hy de woorde uit den 91. Pſalm verminkte: 't welk hy ſekerlik met voordacht niet en konde doen / of hy moeſte Chriſtus voor ſo plomp aanſien / dat hy ſelfde Pſalmen niet en wiſt / wat daar in ſtond of niet. En ſiet / ſulk bewijs is datmen van de geeſtigheid des Duivels geeft.

§. 4. Dit ſagh mogelik een feker ſchrijver / die onlangs in 't latyn ene verklaringe / die hy ſelve niew noemt / en dien immers ſo ongehoord is als de mijne / over dit verhaal heeft aan den dagh gebragt. Hy wacht ſich van des Duivels groot verſtand of kragt uit deſen te bewijſen / na den letterliken ſin / dien hy ganſchelik verwerpt / maar ſtelt ſulx voor af vaſt / als geen bewijs behoevende; alſo niemant, ſeit hy / daaraan twyfelen magh, die de H. Schrift ſleghs met een half oog heeft in geſien. En

dies

dies kan hy *levi oculo* (dat is licht daar overheen lopende) sien / dat de Duivel den Heer in de woestyne versoekende / onder anderen uit de miraekelen / die hy naderhand eerst gedaan heeft / al voor af wist / dat hy de beloofde Messias was. Hy maakt den Duivel tot veel grooter Godgeleerde / dan oit iemant in de weereld is geweest : die Gods raad van 's menschen verlossinge uit Gods eigen woorden in den Lusthof al verstond. So dat d'Ouderlingen tot Efesen / door al 't prediken van den hoogverlichten Paulus niet meer geleerd hebben / dan de Duivel al 4000. jaar te voren wist. Want als d'Apostel meent wat groots verright te hebben / so en weet hy echter anders niet te seggen / dan dat hy hen Gods raad verkondigd heeft. Hand. 20: 27.

§. 5. Na sijn gevoelen / moet de Duivel mede een seer geestelijk Theologant zijn : al te groot van verstand / van wel te weten / om lichamelike steenen te beteekenen / wanneer hy seit / Seg dat dese stenen broden worden. Maar dat verstond hy geestelijker wijs / in desen sin : seg dat de Heidenen (dat zijn de stenen, sich self door eigen kraghten salig maken) dat is een brood des levens worden. Want de Duivel wist almede de verborgentheid van de roepinge der Heidenen : welke d'Apostelen noch niet en wisten / wanneer se al ten rijxten beschonken waren met den H. Geest / als uit der selver Handelingen cap. 10. en 11. genoegsaam blijkt. De Duivel verstond dan beter de Propheten / dan degenen die van God gesonden waren om deselve uit te leggen. Dese roepinge der Heidenen / seit die schrijver / soeht de Duivel Christus af te raden. Doch daarmede laat hy 't wederom sleght liggen : dat die Gods raad en besluiten weet ook niet en weet dat se onderanderlik zijn : of die Gods Soon so wel kent / niet en denkt dat Gods Soon insgelijx den Duivel kent. So dat sich de Duivel hier moest hebben laten voorstaan / dat Gods Soon / vrywilliglik en voordachtelik uit den Hemel neer gedaald / om de menschen te verlossen : sich van den Duivel soude laten weerom sturen / en onverrighter saken henen gaan.

§. 6. Het tweede voorstel des Verhalers / wierpt u selven nederwaarts : is by desen schrijver mede geestelik verstaan / en so veel als oft de Duivel seide : werpt u selven uit de Joodsche Kerk, die gy aangenomen hebt van de vuile belmettingen haarder dolingen te suiveren ; dit is geen werk dat Godes Sone past. Nochtans komende tot de derde besoekinge / so verhalt hy tot den letterliken sin. Dien bergh gist hy dat de Libanus is : maar 't vertonen van de Koningrijken der aarde niet aan 't uiterlijk gesight / maar aan de gedachten geschied te zijn. Doch tot sulk ene vertoninge hadde / mijns bedunkens / de Duivel geenen bergh van node : elke plaatse / self de diepste valley was daar toe bequaam. Of 't was / om dat de Duivel ook al wist / dat de bergh Libanus ene geestelike beduidinge had in de Schrift / gelijk deselve schrijver daar beweeren wil. Wat is dit anders / als den Duivel sulken diepsinnigheid / hoge geleerdheid / grote ervarentheid in kerkelike saken / ende besondere voorsienmigheid in 't beleid van alle sijne handelingen toe te schrijven : dat geen Doctor

in de Godgeleerdheid ooit tot dit volmaaktheid kan gekomen zijn?

§. 7. So groot als hy hier dan sijn verstand in toonde / so bleek ook sijne kraght. Want heeft hy Christus waarlik met sijn lichaam uit de woestijne na Jerusalem / en daar op des Tempels hoogste dak geboerd: so hebben 't duisenden van menschen moeten sien: of 't is by nachte geschied; echter dat en staat er niet. Maar doe hy hem alle Koningrijken van den berg liet sien / was 't buite twijfel licht schoon dagh. Maar segt my eens die de weereld meest bereisd heb; die d'Alpes en de Pyreneën / den Olympus / den Atlas / Thabor / Libanus / en Sinai beklommen hebt: hoe veel koningrijken hebt gy daar wel konnen sien? Maar siet hier wederom een groter wonder / dan God self op sulken wijse heeft gedaan. Hy toonde Moses een der kleinste koningrijken van de weereld / het land Kanaan / van enen bergh: Deut. 34: 1/2/3. maar de Duivel (somen 't mede na de letter wil verstaan) toonde teffens alle koningningrijken van de weereld / die by duisenden zijn; en sommige wel twintig maal so groot als ooit het rijk van Israël geweest is.

§. 8. Noch nader: was den Aardkloot doe niet rond gelijk hy noch is? Hoe kond hy dan vertonen / en dat in eenen ogenblik, (gelijk als Lukas schrijft) de koningrijken die aan d'andere zijde van den Aardkloot waren? Of had de Duivel konstglasen / dergelijken nooit vernomen zijn; waar mede hy dat verre af en achter rugge was / naby en reght voor ogen brengen konde. So moest het ongelijk met al de heerlikheid der Koningrijken gaan: indien daar veel tot heerlikheid behoort / dat uiterlik niet is te sien. De koninglike schatten / hun hof stoet / wapening / en dergelijk / is meest al binnen muurs en onder dak: om die te sien / heeftmen op de bergen te klimmen; maar daar af / soder iemant op moght wesen. In deser voegen maghmen klaarlik sien / dat dit verhaal van Christus en den Duivel na de letter niet en moet verstaan zijn.

§. 9. Dit hebben veele in dat deel al aangemerkt / daar ik nu van spreke. Men heeft er allerhande gissing op gemaakt / of het dus of so niet sonde mogen gebeurd zijn: om noch al / so veel als mogelik / vast te houden / dat de Duivel 't konde doen. Ten laasten komen sommigeen so verre / datse 't enen mdruk op de sinnen noemen / by welken dit den Sallgmaker door kraght der inbeeldinge vertoond zy. My en magh het dan niet qualik afgenomen worden / so ik segge / dat al 't gene hier verhaald word in dien sin te verstaan zy. Indien het een deel der historie oneigentlik verklaard magh worden; waarom ook het ander niet? Veel gemakkelikker is 't / dat een eendragtige sin / dan dat allerhande uitlegginge / hier dus / daar so / aan verscheidene delen eener self de reden toegeschreven word. Want ook enige onser eigene schrijvers sulx geloven / over saken die so vreemd niet wesen souden / sose waarlik al gebeurd waren / als dit is.

§. 10. Dat laat ons nu eerst sien: en daar in eerst wat de Schrift seit /

daar

daar na onſe leeraars dat verklaren. Het begin van 't woord des Heeren tot Hoſea was: gaat henen, neemt u ene vrouw der hoereryen ende kinderen der hoereryen. So ging hy henen, ende nam Gomer ene dochter van Diblajim; die ontving ende baarde hem enen ſone, enſ. Ende ſy ontving wederom ende baarde ene dochter; enſ. noch ontvingſe ende baarde enen ſone. Hoſ. 1: 2/ 3/ 6/ 8. Wat ſeggen onſe uitleggers van dit werk? Gebied God den Proſeten hoereryen / die hy 't volk verbied; en daar over hy het ſelve door Proſeten / en noch mede door Hoſea ſelf beſtraft? Hoſ. 4: 11 / 18. Paræus beweert met vele redenen / dat het figuurlik te verſtaan zy. Junius ontrent ook ſo: *Aſſumet [ſcilicet propheta; id eſt, propheta hunc typum, te ſimilem eſſe homini qui aſſumpſerit ſibi uxorem & liberos hujuſmodi.* Neemt u] namelik door profezye, ſeit hy: dat is / profeteert dit voorbeeld, dat gy zijt als een menſche die ſulken vrow en kinderen genomen heeft. Onſe Overſetters met duidelike woorden: om dat hier geſeid word, neemt een hoer met hoerkinderen; en daar na, dat de Profeet deſelve hoerkinderen by die hoeren gewonnen heeft: daar uit blijkt dat het niet in der daad alſo geſchied zy. Hoe dan? So als ſy meinig daar te voren ſeggen: door een geſighte in den Geeſt, inwendiglik, by maniere van parabel of gelijkeniſſe. So ook wanneer God den Proſeet Ezechiel gebood / eerſt 390. dagen te liggen op ſijne ſlinker; en daar na noch 40. dagen op de reghter zijde: cap. 4: 6. ſo ſeggenſe; Men hood dit van den Profeet geſchied te zijn, niet dadelik in ſijn perſoon; maar in een profetiſch geſighte enſ.

§. 11. Wilmen nu ook eens op deſe wijſe van die doen des Duivels met den Heere Jeſus ſpreken: ik meine datmen daar toe al ſo grote redenen heeft. Van den Geeſt wierd Jeſus wech geleid in de woeſtijne, om verſocht te worden van den Duivel. So ſchrijft Mattheus: en Lukas / dat hy vol des H. Geeſtes was. Stefanus vol zijnde van den H. Geeſt, ſagh Jeſus ſtaande aan de reghterhand. Hand. 7: 55. Is dat lichamelik geſchied? Dat en hoor ik niemant reght uit ſeggen: en wat was de Geeſt in ſulken vollheid nodig tot een vleeſchelijk geſight? God wilde dan / dat hier ſijn welgelieſde Soon in de eenſaamheid geweken / ſich den Duivel eens verbeelden ſonde: als den genen die den menſchen ſo veel ramps had aangebracht / wiens werk hy nu dan tegen ging; en die ſich ook met alle kracht daar tegen ſtellen ſoude / ſo hy konde. Hy die in alles is verſocht geweeſt als wy, (doch ſonder ſonde) Hebr. 4: 15. door vasten en door bidden lang geoefend in den Geeſt; ſagh / ſo als hem dacht / den Verſoeker komen / die hem dus en ſo tot den afval ſocht te brengen. De droefheid, anxt en vreſe (die Paulus ſeit dat hem in de daghen des vleeſches overquamen Hebr. 5: 7.) hebben hem / gelijk daar na op 't ende in den hof / Matt. 26: 37. daar op 't begin in 't woeſte land bevangen. En d'uitkomſt was byna gelijk: hier / dat hem d'Engelen quamen dienen; en daar / dat een Engel uit den Hemel hem verſterkte. Luk. 22: 43. Een klaar bewijs / dat de tweede Adam vaſter dan de eerſte ſtond.

§. 12. Dunkt iemant / dat hier swarigheid in steekt / so lu het dus verklaar: en dat die dan so groot wel is / datmen liever dan mijne uitleggingе toe te staan / den Duivel / die 't van elders niet en is / uit deſe plaats so groot wil maken / datmen eindelijk met hem verlegen staat? Liever seg ik dan / dat ik de Schrift in sulke dingen niet verstа; dan die so te verklaren / datter misverstand uit rijsen moet. Het is veel veiliger iets niet te weten / dan so verstaan / datmen 't onmogelik niet goed kan maken. En hoe is het goed te maken / datmen aan den Duivel toeschrijft het gene hem te groot is / het gene hem ten God maakt / het gene nergens toe dienstig is; het gene God niet en verheerlikt / maar verkleint? D'Engelen / Gods kraghtige helden / die altijd voor sijn aangesighte staan / hebben ten hoogsten maar met sondige menschen gespraken: en soude de vervloekte Duivel Gods eigenen Soon op sulken wijse aangesproken / en guns en weer geslingerd hebben? Heeft ooit goeden Engel iemant so van d'eene plaats na d'andere verboerd / daar hy self niet wesen wilde: en dat tot ene sake die so seer was tegen sijnen sin? D'Engelen (seg ik noch eens) hebben nooit / so veel men leest / tot hem; maar altijd slechts van hem tot anderen gesproken: hoe komt een heils gevangen dan aan d'eere / dat hy self sijnen groten Heghter / so vry / so stout / so onverbaselik verwaand toespreken derf? Veele zy 't van ons / de Schrift in sulken sin te nemen / die self onbetamelijk en denken is.

§. 13. Maar / segt gy waarom onbetamelijk? Betaamde 't God (gelijk d'Apostel leert / Heb. 2: 10. den opperleidsman onser saligheid door lyden te heiligen; en moest hy eens den Duivel, die 't geweld des doods hadde te niete doen; (Gr. 114.) waat ongerijmdheid steekter in / so hy hem in d'uiterste vernedering ook eens in tweestrijd met den Duivel brogt? En so hem God de Vader self op 't einde van sijn leven in de handen der onregtveerdigen geleverd heeft: (Hand. 2: 23.) waarom ook dan aan den Duivel niet? Op deſe redenen moet ik dit tot antwoord passen: dat sijn lyden (so als 't onse Catechismus wel verklaart) op 't einde van sijn leven swaarst geweest is; maar doe had hy van den Duivel geenen last / dat het ook al dry wat veel verschilt / van boſe menschen slechts gevangen / en van d'eene plaats na d'andere natuurelijker wijs geleid / geslagen en gewond te zijn; of van dat hoofd van alle boosheid / den Duivel self onnatuurlik by het lijf gegrepen / en door de lucht gevoerd te werden. Wie en seit niet / dat dit was het uiterste dat de Saligmaker lyden konde; van God self verlaten / en met helschen angst bevangen zijn? Maar geheel in 's Duivels magt te wesen / en van hem na sijn believen guns en weer geslept te worden; in plaatse van den Vader noch te konnen bidden / en van hem ter uiterste benaudheid ook verhoord te zijn: (Heb. 5: 7.) nu reeds met dat hy sijnen dienst begint / geheel van God verzeemd / en selfs tot een vervloekt aanbidden des verdoemden Duivels aangesocht te worden; dat komt my waarlik voor / als 't ongerijmdste dat men schier bedenken kan. Te meer alsoo 'y geen getuigen van dit allergrootste lyden hadde / so wel als na-

namaals in den hof. Want had hy swakken troost van sijne slaperige leerlingen; van wilde domme beesten had hy altoos niet. Behalven dat dit 40. dagheu / (gelijk het Marcus meld / cap. 1: 13.) het andere slechs weinig uren heeft geduurd.

§. 14. Nochtans die sulke groote dingen aan dien bosen geest betrouwen / meinen dat het Christus self tot eere strekt / sijnen vpand groot te maken. Wat eere heester dan de groote Heiland af / seggense; indien die swaare strijd met den Duivel / dien hy so ridderlijk afstoeg / niet na waarheid so geschied is / als de letter mede brengt. Maar wat eere (vraag ik wederom) had de Heere van den swaren strijd in den hof Getsemane? Swaarder buiten twijfel dan die in de woestijne was; daar geen Engelen eerst op 't einde quamen als 't gedaan was / die hem dienden; maar een Engel midden in den strijd / die hem versterkte? Luk. 22: 44/45. Is 't geen wonder / dat de menschen sulken eere stellen in 't verhyten met enen vpand / die geboeid en geketend is: of geenen vpand in de weereld voor de menschen vinden konnen; soder geen uit de gevangenis gehaald / of ten minsten uitgelaten word? Want wat heeft hy toch daar aan / dat hy slechs voor enen tijd is los gelaten / om Gods Soon te quellen? weet die niet dat sijn vpand / uit de Hell tegen hem opgeborsten / wederom ter Helle varen moet? En sal hy dan met sulke woorden / dat dien helhond de geheele weereld eigen is / wel te bekoren zijn? Neen / sult gy buiten twijfel seggen; also de Heiland self wel beter wist / en beter socht. Maar dan was het seker ene geringe versoekinge; die den minsten strijd niet konde werken op sijn welgesteld gemoed.

§. 15. Die nu meinen / dat geen swaarder strijd is voor den menschy / dan dien hy met den Duivel heeft; of den Engelen (so 't schynt) d'eer niet en gunnen / dat se by Gods Soon of kinderen verkeeren / of de Duivel moeten in gekend zijn: die komen hier te veghte raken / sose Lichtsoot maar geloven; die mede niet begrypen kan / hoe Christus in so swaren strijd kon wesen / doe hem de last van Gods ondragelike gramschap dzulke / so 't de Duivel niet geweest is / die hem vervaarde. *Quamvis enim non referatur in terminis, promptum tamen mihi est persuaderi, quod Diabolus apparuerit Christo in specie aliqua visibili.* Want (segt hy) al word sulx niet uitdrukkelik verhaald; so laat ik my echter lichtelik wijs maken dat de Duivel in sekere schrikbare gedaante aan Christus verschenen zy. *In forma scilicet aliqua dira & horrenda, quâ Christum perterrefaceret:* te weten, in sekere schrikkelike en vervaarlike gedaante, waar mede hy Christus verschrikken moghte. Dat was in den hof: maar in de woestijne meint hy / dat de Duivel *formam angeli boni, vel potius speciem aliquam Spiritus Sancti*, de gedaante eens goeden engels, ofte veel eer enige gelykenis des Heiligen Geestes aangenomen hadde. Waar blyft gy hooghverlichten Apostel / die het voor wat groots achtst / so sich de Satan in enen Engel des lichts veranderen kan? 2 Kor. 11: 14. Dese Engelsche Schrijftgeleerde kan sonder Schrijftuur en tegen reden wel geloven / dat sich de Duivel in God self veranderen kan! Wie schryft niet van sulke taal?

§. 16. Doch

§. 16. Doch nu hoor ik wederom / dat ik om den Duivel niet so groot te hebben / Christus self noch meer verkleine: so het een indruk geven konde op sijn welgesteld gemoed / 't gene van de Koningryken deser wereld en derselver heerlikheid gemeld is. Dat van steen tot brood te maken / en van 't hoogst des Tempels af te springen / merk ik niet dat men my sal tegenwerpen. Op dat ander dan / kan ik niet versinnen / waarom Jesus by hem self niet denken konde / dat hy van sijner Godheid wege meester zijnde van al wat in de weereld heerlijk is: niet en soude konnen gedacht hebben op den armelijken staat / daar hy sich van selfs in gaf. Dat hy d'eere sijner wonderwerken (als magtigh om van steenen brood te maken / en sonder sich in 't minste te beseeren van de hoogste steilten af te springen) by de menschen soekende / door deselve lichtelik tot groten staat geraken konde: gelijk alreeds het volk / noch weereldsgesind / ten aardschen koning hem verheffen wilde. Joh. 6: 15. Siet daar een proefstuk van alsulke aanbiedingen des Satans / om door gunst te soeken by de weereld / die in 't bose ligt / (1 Joh. 5: 19.) en daar in den Duivel / eersten stichter van het bose aan te bidden: tot een groot bewind en hogen staat te klimmen.

§. 17. Dit weinig acht ik hier genoegh geseid / om alleenlik aan te wijsen / hoe gemaklelik dit werk van 's Heeren aanstrijd met den Duivel op gelijken wijse magh verklaard zijn / als degene dien hy namaals in den Hof heeft uitgestaan: bloteliik in wisseling bestaande van verbaarlike gedachten / met de gene die hem sijn gesond verstand / en volheilige wille telkens opgaf / om den indruk van dat droevig voorbeeld te versetten. En dus heb ik / so my dunkt / dese plaats aangaande duidelik genoegh getoond / dat het bewijs 't gene men daar uit van 's Duivels grote kragt en kennis haalt / gansch niet en deught. Want wy sien / dat het na de letter verstaan / veelerhande ongerijmdheid met sich sleept; ende geestelik verklaard zijnde / geensins dienen kan tot bewijs van uiterlike werkingen / dienen wil dat de Satan daar in heeft gedaan. Wil iemant dat ik op een ieder stuk in 't besonder seggen sal / hoe ik het self versta; dat soude hier niet voege / sonder myn gevoelen dien aangaande breeder te verklaren / om niet qualik verstaan te zijn. Doch de wijle sulx te lang vallen soude / ende ik daar toe niet gehouden ben; zijnde sleghts myn werk om 't gene anderen dunkt bewijs te zijn te onderzoeken; so laat ik dat verders hier berusten.

XXII. HOOFDSTUK.

Dat de Schrift van David leit, hoe hem de Satan porde om het volk te tellen, geeft al mede geen bewys.

§. 1. Als de tweede Adam de versoekinge te boven quam / daar de eerste voor bes week: David / die tusschen beiden was / schoon de vader

vader van Meſſias / echter mede Adams kind / kon daar tegen niet beſtaan. Immers in de Schrift word dat ſo gemeld / dat de Satan magtig ſchijnt geweeſt te zijn / dien man na Gods herte op 't kraghtigſte ten quade te overreden. De geſchiedenisſe / waar by dat zy voorgevallen / word op twee plaatſen verhaald: met ſo veel verſcheidenheid van tale / dat het eene byna regelreght tegen't ander ſchijnt te ſtrijden. Want op d'eerſte plaatſe / 2 Sam. 24: 1. leeſtmen dus: De toorn des Heeren voer voort te ontſteken (dat is / ontſtak noch meer) tegen Iſraël; ende hy porrede David tegen hen aan, ſeggende, gaat, telt Iſraël ende Juda, Maar op d'andere 1 Kron. 21: 1. ſtaat: dat de Satan tegen Iſraël opſtond, en hy porrede David aan, dat hy Iſraël telde. Wat gemeenſchap heeft God met den Duivel / dat hem beide een ſelf de daad word toegeſchreven? Deſe ſwarigheid moetmen uit den wege doen / blotelik om der eere wille des allerheiligſten Gods; alſoude my ſulx in myne ſake hinder doen.

§. 2. En dat ſoude 't ſekerlik / indienmen ſtelde dat op eenerlepe wijſe niet gewerkt is / 't gene op eenerlepe wijſe als Gods en des Duivels werk verhaald word: want aanporren en aanporren is een. Somen dan / God aangaande / hier op ſeggen magh / dat hy niemant aanport of verſoekt ten quade: Jak. 1: 13. ſo moet volgen / dat het ook den Duivel niet moet worden toegeſchreven / uit dien dat hier geſeid is / hy porde David aan; dewijle 't ſelf de eerſt van God geſeid is. Onderſcheid alhier te maken / dat een ſelf de werk Gode toegeſchreven word / als opperſtierman van al 't gene dat een ſchepſel doet; en den Duivel als de naaſte onderoorſaak: (waar henen ook d'Arabiſche vertalinge / oſte eer verklaringe helt) dat en gelt hier niet; de taal is even eens. Dat ſchaad niet / ſult gy ſeggen: want ook Abſaloms bloedſchandig by ſlapen Gode ſelf word toegeſchreven; Ik ſal deſe ſake doen, ſeit God. 2 Sam. 12: 12. Maar ſeit hy ook / ik ſal by uwe wijven liggen; 't gene Abſalom gedaan heeft? cap. 16: 22. Wat ſaken was 't dan die God ſoude doen? 't Gene hy geſeid hadde: ik ſal uwe wijven uwen naaſten geven: En dat heeft hy door ſijn onberiſpelik beſtuur alſo gedaan. Maar wat ſoude Abſalom doen? by die wijven liggen; en dat heeft hy door ſijne eigene boosheid / en Achitofels raad alſo gedaan; Abſalom ging in tot de bywijven ſijns vaders, voor de ogen des ganſchen Iſraëls. So verſchilt dan hier het doen van God en Abſalom / als geven ſcheelt van nemen; als die de ſonde ſtraft van die de ſonde doet. Maar tot de tellinge des volx / alſo dat ſchijnt / wierd David van den Duivel aangeport / en wierd hy aangeport van God.

§. 3. In den latynſchen Bybel van Junius en Tremellius vindmen / om die ſwarigheid te mijden / op d'eerſte plaatſe 't woord *adverſarius*, tegenparty, tuſſchen in gevoeghd *Perrexit ira Jehovæ accendi in Iſraelitas: quum incitaſſet* adverſarius *Davidem in eos, dicendo, age numera Iſraelem & Jehudam*. Dat is: De toorn des Heeren voer voort te ontſteken tegen de Iſraëliten; wanneer *de tegenpartye* David aangeport hadde, ſeggende, gaat, telt Iſraël en Juda. De reden daaraf word op de kant

in de Aanteekening gemeld / dat die aanbullinge genomen is uit 1 Kron. 21: 1. om dat namen die uit seekere daad hunnen oorsprong hebben / na den aart der Hebreewsche tale dikmaals nagelaten worden : wanneerder 't oorspronkelik woord / die daad betekenende / by staat / waaronder het als dan verstaan word met een begrepen te zijn. Maar 't bewijs dat hy daar af geeft uit Gen. 28: 21. is te duister en te verre gehaald ; self heb ik een gevonden / dat klaar en by der hand is. Dan Esther word gemeld / dat sy om tot den koning te gaan תלבש מלכות *tilbasch malcoeth*, lich kleedde met het koningrijk, of des koningrijx; daar't woord לבש *lebuschej* of מלבושי *malbuschej* klederen uitgelaten is. Want de volle sin is / dat Esther sich bekleedde met klederen des koningrijx, dat is / Koninglyke klederen, wanneer se tot den koning ging. Dus beken ik / dat de woorden lijden / te deser plaatse ingelijx dat in te voegen / gelijk sy doen : ויסת מסית *Vajasesth massyth*, ende een aanrader ried hem aan, of een ophitser hitste hem op; dat is / iemand heeft hem aangeraden of opgehitst. Ende sulx past hier te meer / om dat het woord woord *massyth* aanrader of ophitser, 2 Kron. 32: 11. en Jer. 43: 3. staat : in plaatse van מסית הוא אתך למסיתך *massyth hoe o jeesch lemassyth*, hy is een aanrader: een ophitser, een verleider ; of van יסית *jassyth*, hy verleid, hy hitst u op.

§. 4. Op dese wijse word Gods eere wel bewaard / dat die self d'aanrader deser sonde niet en was : also 't in sulken sin op beide plaatsen aan den Satan toegeschreven word. Maar dus doende moetmen noch te meer verlegen staan / hoe so groten werk den Duivel toegeschreven word? want de naam van Satan is aldaar in 't grieksch *Diabolos* vertaald. Do was het dan de Duivel die David aanporde, die hem ophitste, of die 't hem ingaf, dat hy 't volk sonde tellen. Maar hoe gaf hem die dat in ; of hoe heeft hy hem uitwendig of inwendig daar toe aangepord? In uiterlikken schijn des lichaams? Dit moest dan 't enigste exempel in den Bybel zijn / daar sulx enigsins gemeld word : en daar nochtans weinig blijk van is / als in een van allen d'andere gevallen / daar diergelijk geveind moght zijn. Sulx hebben wy in vorigen gesien : en leestmen nergens 't allerminst bewijs in Gods Woord / dat de Duivel ooit met menschen in lichamelijken schijn gesproken heeft. Willmen 't nu inwendig hebben : so moetmen eerst de redenen weerleggen / waarom ik niet gelove / dat een Geest die van anderen aart dan de Ziel des menschen is / beter met deselve / dan d'eene Ziel met d'andere / sonder behulp van lid of lichaam spreken kan: waar over 't VII. en X. hoofdstuk van den Leser werde nagesien.

§. 5. Dalmen dan om so kleinen oorsaak seggen / dat de Duivel / ofte wie 't ook sijner bosen Engelen geweest moght zijn / uiter hellen te Jerusalem t'komen sy / om den koning te verreden : sonder datmen eerst eens over slagh make / watter al werr aan vast is / om dat so te doen? Want hoe? Maakt den Satan toe so als sy wilt : in wat gedaante meint sy dat hy magh verschenen zijn? Ener slange / of van enig ander beest?

Dat

Dat en ſpreekt niet; ſo als David nu te meer al wiſt. Een's menſchen hoe dan? als vyand of vyand van den man? Als een Engel des lichts? Waarom ſtaater dan niet by / dat de geene die met eigenen name genoemd word / niet met eigener gedaante verſcheen? was 't in vyandlyken of verbaarlyken ſchyn; gelyk Lichtſoot / goede man / den Duivel ſchildert / die Jeſus Davids ſone in den hof verſcheen? XX. §. 14. Hoe hoeft hy hem dan meer geloofd / dan Joab en het ganſche hof: die hem ten beſten gunden en ten meeſten vreesden; ſoſe hem niet wel en rieden / dat hy 't hen vergelden moght? Schildert hem ſo als gy wilt: en bewyſt dat hy 't kan doen. Word dat hier geſeid / ſo is 't betwyfs volbraght.

§. 6. Is het dan ook wel door ingevinge geſchied? Ja geloof ik dat men 't liefſt ſal hebben willen: te weten / dat de Duivel op 't gemoed van David heeft gewroght / om hem ſulke gedachten te doen hebben / dat hy 't volk eens tellen moeſt. Maar ſiet daar wederom den tweeden God der Manicheen: die wel quaad is / maar het goed en quaad in 's menſchen herte / ſo wel als God ſelf / kan ſien. Tegen deſe dolinge ſchryf ik dit geheele boek; ende is derhalve 't geſchil ſelf dat wy betwiſten: dienvolgens magh het als bewesen niet tot verklaringe dienen / noch voor bewyfs verſtrekken. Heeft de Duivel iet gebraght in Davids herte; ſo heeft hy ook geweten wat in Davids herte was. Dat wiſt God alleen / die de herten kent; des was hy 't ook alleen / die daar in de minſte veranderinge maken konde. Zeitmen / dat dien boſen Geeſt door taal of teken iet daar af tot kenniſſe gekomen zy: ſo behoortmen ook te komen ſeggen (want de Schrift en meld het niet) wat voor teken 't zy geweeſt / waar door de Duivel de gedachten en genegentheden van des konings ziele in ſyn lichaam wiſt?

§. 7. Voor nu / ik ben niet gaauw genoeg / om uit weinig woorden / en die twyfelachtig ſtaan / een vreed en vaſt beſluit te maken. Satan ſtond op tegen Iſraël, of een Satan. In 't hebreeuwſch ſtaat niet [hebrew] de Satan, maar ſleghs [hebrew] Satan. Het was dan een *ſatan*, een aanklager, een ophitſer, een tegenparty, die David porde om het volk te tellen. Maar was David ſonder vyanden op Aarde / datter uit de Hel een komen moeſt / om hem quaden raad te geven? Was het in ſyn eigen hof al klaar? Seker lyk / alle Achitofels hadden ſich noch niet verhangen / of hy hadder wel nieuwen onder ſyne eigene ſonen gevonden; gelyk hoorts daar na by Adonia en ſynen aanhang bleek. 1 Kon. 1. Ende zyn hem beide ſonen van Zeruja ſyne ſuſter ten ſatan geweeſt: eerſt Abiſaj / 2 Sam. 19: 21 / 22. en doe Joab: 1 Kon. 1: 6. die hier Satans Satan was om dat hy David van dat tellen afried / daar hem andere toe rieden; die daarom ſyn vrienden niet waren / ſchoon hyſe daar voor hield. Want hy volgde hunnen raad / den anderen verwerpende; gelyk daarna Rehabeam dien raad liefſt volghde / die met ſyne eigene gene-

gentheid meest over een quam. 1 Kon. 12: 8. So was dan menschelijk vermogen voor al genoegh / om David hier te stoten daar hy wesen wilde: geen Duivels ingeven of aandrijven behoef de dat te doen.

§. 8. Nu magh men lichtelijk begrijpen / hoe dese dingen t'saam te brengen zijn / dat des Heeren toorn tegen Israël ontstak, en dat een *satan* of ophitser tegen dat volk opstond / die David aanporde, of ophitste om het volk te tellen. Want het seit in der daad anders niet / dan dat God sijn volk Israël / om hunner sonden wille (daar hy altijd reghts genoeg op hadde) willende kastijden: de tijden en gelegentheden / door sijne onnaspeurlike voorsienigheid / wijselik also bestiert heeft: dat sich David / van self moedig op den vleeschelijken arm / ('t gene der menschelike swakheid / in den besten sich noch dikwijls openbarende / seer gereed is) door den eenen of anderen grootschen hoveling en smeichelaar heeft overreden laten / om eens 't gansch getal sijner strijdbare manschap op te nemen. Waarin hy sich voorwaar / uit verscheide redenen / die van elders bekend zijn / grotelijx besondigde: en bewijse hy daar over op die wijse met sulk een dodelik verlies van sijn volk gestraft is; so droeg dat volk den toorn des Heeren in sich self / gelijk hy in sijn volk.

XXIII. HOOFDSTUK.

De twist des Duivels met Michaël is insgelijx van geene kraght om sulx te bevestigen.

§. 1. NOch eene plaats isser / die wat twijfelings kan maken over 't groot verstand en bewind / dat men meint dat de Duivel heeft ontrent den mensch, en namentlijk in saken des Geloofs en onser Saligheid. 't Zijn de woorden van Judas / die men op 't 9. Vs van sijnen Sendbrief leest. Michaël de eerstengel, doe hy met den Duivel twistede, en handelde over 't lichaam van Moses; durfde geen oordeel van lasteringe tegen hem voortbrengen; maar seide, de Heere bestrafte u. De woorden schijnen dit op 't minst te seggen; dat de Duivel niet alleenlik ook van Moses / en also van goddelike dingen weet; maar ook omgang met Gods engelen heeft / en van sulke saken met hen reden voert. Daarom dit wat nader in te sien / so laat ons ordentlik eerst van de twistende partyen spreken / daarna welk dat lichaam van Moses zy / en wat voor twist tusschen die twee daar over sy geweest.

§. 2. Wat aangaat de Personen / die in desen twist betrokken zijn: ik hebbe / mijns oordeels / over Dan. 12. §. 1. klaar genoegh getoond / dat Michaël Christus selve niet en is. D°. Vissherus mijn eerwaarde amtgenoot in dese stad / over desen Sendbrief schrijvende / stemt my daar in toe. Doch so het echter iemant anders dunkt / het komt daar niet op aan: maar hoe dese Michaël met den Duivel / en dat over 't lichaam van Moses / twisten konde;

konde; of wie hy magh geweest zijn die hier duivel, dat is/ (als wy weten) laster aar, genaamd wordt. Want dat is also licht van enigen menschе/ dien name waardig/ als van den Duivel selve te verstaan. Self konde sulk een wel een lid of leeraar van de kerke zijn: indien de geschiedenis daar af d'Apostel spreekt/ in synen tijd is voorgevallen. Want sulk een was Diotrefes die den heiligen Joannes op synen ouden dagh noch sulken spijt toe deed/ met bose woorden smaterende tegen hem, gelijk hy selve klaagt. 3 Joh. vs. 9. 10. Alsoo hoe 't eigentlik met Michaël en desen Duivel magh geweest zijn; dat verhaal is veel te duister/ om daar uit iet seekers van den aart/ van 't verstand/ of van de maght des Duivels te besluiten.

§. 3. Dit sal ons noch klaarder blijken/ so wy eenen ruimen tijd te rugge sien/ om die geschiedenis uit de schriften van het oud Verbond te halen: in gedachte dat het wel deselve wesen moghte/ die by Zach. 3: 2. ingesighte wordt vertoond. Te weten: dat hem God vertoonde Josua den Hogenpriester, staande voor het aangelighte van des Heeren Engel: en de Satan stond aan syne reghterhand, om hem te wederstaan. Doch de Heere seide tot den Satan: de Heere schelde u, gy Satan; ja de Heere schelde u, die Jerusalem verkiest. De twee partyen/ en de twist dien sy te samen hadden/ soude hier wel in te vinden zijn: maar 't lichaam van Moses, daar die twist om is te doen geweest/ maakt de meeste swarigheid/ hoemen 't sal verstaan. Lichamelik/ om uit het graf te halen/ tot afgodery; dat de Duivel wilde/ maar den Engel niet: of geestelijk/ daar by verstaande desselfs lichaam van Wetten/ in lichamelike oefeninge van Godsdienst bestaande; gelijk het Paulus noemt 1 Tim. 4: 8. Waar over de vraage dies tijds was: hoe verre dat deselve met de komst van Christus/ die nu geestelijker dienst vereischt/ moest begraven/ dat is afgeschaft; of te als noch levendigh gehouden worden.

§. 4. In den eersten sin genomen moght de twist/ wanneer dat Judas dit so schreef/ wel lang verleden zijn. Te weten/ van den tijd wanneer het eigen Lichaam/ waar in de Ziel van Moses heeft gewoond/ nu verscholen in een verholen graf/ door Gods besondere voorsienigheid besteld is: Deut. 34: 6. sulx men echter nooit in boeken las/ dat dier gelijken twist/ letterlik verstaan/ daar over ooit geweest is; of waar in die bestond. Men seit/ over de plaats/ waar doch 't voorseide lichaam moght begraven zijn; dien de Duivel weten/ en aan de menschen wijsen wilde. Tot wat einde? Om 't Joodsche volk/ van self toch al te seer tot Afgodsdienst geneigd/ door sulk een waardigh voorwerp te verleiden. Maar die dat seit/ hoe salmen weten dat hy 't wel geraden heeft? Gissen kan missen. Om de seekerheid/ ik rade liever niet. Wat doe ik dan? Het gene ik uit de woorden des Apostels self niet halen kan/ dat soek ik in geen boeken die niet meer voor handen zijn; schoonmen doe na allen schijn wel wist/ uit welke schriften dit verhaal getrokken was; het gene misschien dat van Moses Hemelvaart geweest is/ waar af Origines/ Clemens en Athanasius gewagen. Want al is 't dat Judas de geschiedenisse self niet voor waarachtig houd/ so kan hy daarom wel iets t'hunder leeringe daar uit te berde brengen/ die het daar voor hiel-

hielden: hoedanige misschien de Joden dees tijds zijn geweest. Maar so hem dit besonderlik buiten hoer van God was ingegeven / so houde hy / uit iet dat hem alleen bekend was / de gemeente van den plight / die allen even eens betrof / niet overtuigen.

§. 5. Indiemmen 't in den laatsten sin dan wil verstaan: so was 't een vraaghstuk dat doe veel behandeld wierd; alsomen doorr 't berigt daar af gedaan / Hand: 15. alsmede uit den brief aldaar gestelt / en dien van Paulus aan de Galateren en Colosensen voornamelik besproken magh. Hoewel my om verscheidene redenen dunkt / dat dit al te verre gesocht is: so en kan ik echter ook in 't ander niet berusten. 't Is uit Judas woorden wel te merken / dat hy als van een bekende sake spreekt. Want nu dien dat hy den Christenen vertonen wil / hoe weinig hen dat lasteren en schelden past / daar sommigen so gereed toe waren: so wil hy hen door 't loffelik exempel van Michaël vermanen / sich daar voor te hoeden; die / hoewel so groten Engel zijnde / den Duivel self / doe hy met hem twistede / geschroomd heeft na verdiensten uit te schelden. Wistmen nu te dier tijd die historye niet: so wistmen niet wat Judas daar by seggen wilde: gelijk wy 't nu niet weten. Nochtans was 't nodig / dat sy 't wisten / aan welken hy dit doen persoonlik schreef. Maar soder eertijds sulken twist tusschen die twee hoofden der goeden en der bosen Engelen geweest is: waar quam die twist van daan? Was 't uit geleerdheid of uit onverstand / dat dit geschil ontrees? Wilde mogelijk de Duivel so wel van Gods verborgentheden spreken / daar hy al te weinig af verstaat: als de geene die 't hoofd van Gods eigene Engelen is / welke begeerig zijn (seit Petrus 1. b. 1: 12.) in die dingen in te sien? En was hy wel bequaam een wijs woord voor den dagh te brengen / dat weerdig ware voor sulk enen als Michaël om 't er na te horen? in sulke wijze dat hy daar noch op antwoorden / en lang en veel / en als tot scheidens toe / hoewel sonder schelden / met so snoden wand disputeeren sonde. Wat schijn van waarheid hebben die gedachten?

§. 6. Die 't lichaam van Christus noch niet eens verstond / dat is / die Jesus self so weinig kende / dat hy met den geen dien hy Gods Soon wist te noemen / niet wetende wat Gods Soon te seggen is / den spot bestond te slaan: (so verre men 't verhaal daar af als van geheurde saken neemt) waar quam hem toch soo schielijk die geleerdheid nu van daan / dat hy over sulken onderscheid van Gods huishoudinge met sijne kinderen so ernstig onderzoek wil doen? In vier duisend jaren had hy niet so veel geleerd / dat God drie in een is / dat de Soon eens wesens met den Vader is / dat hy boven d'Engelen is / en sich geensins aan den Duivel onderwerpen kan: en heeft hy nu in twintig jaar / of daar ontrent / so neerstig gestudeerd / dat hy derf bestaan te disputeeren / hoe verre dat de Wett van 't Euangelium verschilt? Die wijsheid die in Gods verborgentheid bestaat / die God niemant openbaart dan den menschen die hem vresen, Psal. 25: 14. welke de Oversten deser weereld

niet

niet gekend hebben; 1 Kor. 2: 6/ 7/ 8. hoe komt de Duivel die so te verstaan? So hy d'Overste deser weereld is: (dat sullen wy haast sien) waarom heeft hy dese dingen nooit sijn eigen volk geleerd? want hy toch om anders geene reden so meerstig/ altijnten meent/ in den Bybel leest/ als om daar uit stof tot twistinge te nemen. Wat had hy sijnder hoop van geoefende studenten konnen hebben/ om tegen de sonen der profeten in disputt te brengen? Ik houde my verseekerd/ wist hy wat/ hy hadder tot alsulken einde lang al aan sijn volk geleerd.

§. 7. Het will dan dus niet voegen/ dat de Duivel met den Opperengel om alsulken sake heeft getwist. Maar sonen door dat lichaam moght Jerusalem verstaan/ dat uitdrukkelik daar in benoemd word/ so als 't verhaal by Zacharias leit: so sonder geen de minste swarigheid meer zijn/ om te seggen/ dat d'Apostel d'oge heeft gehad op dat gesighte. Want Esdras ons verhaalt/ en Zacharias selve meld/ dat hy benessens Haggai den Profeet/ het volk/ na de verlossing uit de ballingschap in Babels landen/ tot den bow des Tempels hertelik vermaanden. Esr. 5: 1. Zach. 4. Dit was tot den Godsdien/ na de Wet van Moses noch te plegen/ tot dat de Messias quam. Mal. 4:4. Laat dan Jerusalem/ den Tempel/ de Wett van Moses/ t'samen sijn Lichaam hier genaamd zijn. Ik bekenne dat het wat gesocht is: maar 't vorige noch meer. Dan salder echter met Michaël en den Duivel geen swarigheid meer zijn/ wiemen door deselve magh verstaan. Het was niet een Engel uit den gemeenen hoop; maar so 't schijnt/ de Engel des HEEREN by uitnementheid also genaamd/ voor welken Josua in dat gesighte stond. D'Apostel hadde reden om hem Michaël te noemen/ die sich in vorige profezye Dan. 12: 1. vertoond hadde als de besondere bewaar engel van Gods volk. In mijne uitlegginge over dien profeet heb ik dat stuk verklaart. So moetmen Michaël dan houden voor den genen die voor d'herstellinge van dat Lichaam is. Doch ten tyde des profeets bede sich d'een en d'ander Satan, dat is/ tegenstander op: hedanige Carmaj en Starbosmaj waren: uitdrukkelik daar in benoemd/ dat sy Josua en Zerubabel tegen stonden. Esr. 5:2/3. Ende komen dan de woorden van Michaël by Judas/ en van dien Engel by Zacharias ganschelik over een. Want m't grieksch staat *epitimeesai soi ho kyrios*, het gene hier de Heere scheide u, en ginder de Heere bestraffe u vertaald is. Doch om reden dat het met den naam des lichaams van Moses noch so klaar niet is/ so en sie ik mede niet dat men hier op vast magh gaan/ gelijk het ook de Heer Visscherus voor waarschijnlijk/ ende geensins ongerijmd; maar nochtans niet voor het naaste houd.

§. 8. Wat maak ik dan van desen Twist? Niet meer dan van verscheidene andere dingen in de Schrift vermeld/ daar niet van te maken is. Waarom? door dien dat de bescheiden/ daar 't regte verstand van alles uit te halen was/ niet meer voor handen zijn. Men segge my/ wat voor Cherubim 't waren/ die God stelde tegen 't oosten des hofs Eden: ende een vlammig lemmer van een sweerd, dat sich omkeerde, om te bewaren den wegh na den boom des levens?

Gen. 3:

Gen. 3: 14. wat d'Urim en Tummim geweest zijn? wat gebruik die van Corinthen hadden van den Doop ontrent de Doden? 1 Cor. 15:29. en veele diergelijke dingen / daar tot noch toe niemant so veel kennis af gegeven heeft / datmen sich daar op verlaten moght. Daarom / so lang als my niet duidelik verklaard kan worden / waar dese twist van Michaël en den Duivel in bestond: ja datmen self om Michaël, wie daar door te verstaan zy / noch niet eens is: so en neem ik ook 't bewijs niet aan / datmen daar uit halen wil / om te tonen / dat de Duivel veel van dese dingen weet.

§. 9. Het dunkt my by dese gelegentheid niet ongevoegelik te zijn / te seggen / 't gene ik al voor lang heb aangemerkt: dat het een gemeen misbruik is / op alsulke plaatsen in de Schrift te bouwen daar wy minst beschеid af hebben; en de gene die van self klaar / of welker sin gemakkelik te vinden is / nochtans anders te verstaan. Het eerste merk ik dat uit dese oorsaak meest ontstaat / dat de menschen al te seer nieuwsgierig zijn / om te weten / 't gene men so licht niet weten magh: daar by genegen tot de eere van iets meer te weten / dan een ander weet; en daar door den roem te hebben van uitvindinge der verborgentheden / die voor ieder een niet open staan. Gelijkerwijse als het met de genen gaat / die meer werx maken van d'oude tijden en derselver zeden na te speuren / dan 't gene heden in de weereld ommegaat; welk echter al so seer merkweerdig / en so veel te klaarder voor onse ogen is. Dienvolgens ware 't ons veel nutter / het hedendaagsch gebruik / datmen selve weert of weten kan; dan de exempelen der ouden die so seker noch so klaar niet zijn / tot onderzoek te brengen / ende ons enkelik of voornamelik met de oudheid op te houden. Desen regel heb ik dan my selven ook gemaakt / ende ben dien in 't beleid van 't eerste boek gevolgd. Hier moest ik anderen volgen / die met sulke bewijsen / uit de duisterste plaatsen der Schrifture getrokken / voorgaan. Maar de Landbeschrijvers doen also / datse vreedtsaam van onse landen spreken / en die ons de naaste zijn; van de afgelegenste / als min bekend / so veel te weiniger en slechts in 't gemein / so verre als van deselven geen besonderder beschrijvinge te krijgen is. Onder d'Aarde graven / of tot in den Hemel klimmen / om dat gene na te speuren dat op 't vlak der Aarde / en onder ons gesight genoegh te vinden is: sulx docht den wijsen nooit geraden / ende past derhalven voor den onderzoeker van de hoogste wijsheid minst.

§. 10. Van dit slagh nu zijn de stukken die tot hier aan toe verhandeld zijn: de verleidinge der eerste ouders door den Duivel of de Slang / de versoekinge des Heeren Jesus in de wildernis / den strijd der Dzake tegen Michaël / de twist des Duivels met den selven over Moses lichaam; welke dingen alle even duister zijn. En waar toe zijnse ons dan nutt? Hoewel de tijden by lang verloop en ommekeer d'eene plaats der H. Schrifture eertijds / d'andere op heden meer of min verstaanbaar maken / en 't besonderste gebruik daar af verleenen of ontwenden moesten: so blijft de Schrift nochtans by een / om den t'samenhang der goddelike raadsbesluiten / en 't verbolg sijns huisbeleids ontrent sijn volk niet te vermaken. Daar beneffens blijft voor ons /

uit

uit sulken plaats niet wel verstaan/nochtans altijd noch 't een of ander leerstuk over; dat ons gelove sterkt / en onse zeden vormt. Gelijk uit Adams val / op sulken wijse ons beschreven; dat de sonde ons van Adam / ende Adams val genusins van God / maar uit den bosen quam; schoon niet te weten / hoe? uit de verzoekingen des Heilands; hoe swaar hem 't aanbegin van sijnen dienst / gelijk het einde van sijn lijden / viel: uit 's Duivels twist en strijd met Michaël / hoe seer het hemels volk de magt der sonde tegen staat; en hoe seer des menschen aangeborene verdorventheid / in 't allereerst door Duivels list verzoaakt / sich noch heden tegen 't werk des tweeden Adams weert; en hoe d'Engelen / die onveranderd by de waarheid staan / ten beste van Gods volk en dienst genegen zijn.

§. 11. Van den tweeden slagh zijn de stukken die noch volgen moeten: van waarseggende Geesten in de Schrift gemeld: van Job als van den Duivel menigwerf geplaagd; van menschen die van bose Geesten ingenomen waren / gelijk van Geesten uit der menschen lichamen uitgedreven; van allerlepe namen en benamingen verkeerdelik den Duivel toegepast: en diergelijke meer. Dit alles na behoren onderzocht / en sonder voorgenomen oordeel nagespeurd / was klaar genoegh te weten: so dat geheel wat anders te verstaan was / dannen sonder sulken onderzoek / op 't algemeen seggen / en 't gesagh van leeraars (die ten eersten mistastende / door niet wel toe te sien / te gemakkelik van d'anderen gevolgd zijn) aangenomen heeft. Dit hoop ik nu in 't volgende te tonen; ende ben te vreden / dat d'opmerkende en bescheidene Leser daar dan af oordele / so als hy 't verstaat.

XXIV. HOOFDSTUK.

Van *Waarseggende Geesten* word in de H. Schriften niets gemeld, dat op den Duivel past.

§. 1. DE duisterheid der voorverhaalde geschiedenisse / die ons belett dat gene van des Duivels grote kennisse te seggen datmen doorgaans liefst daar af geloven wil; schijnt echter niet te wesen in de genen die wy nu voor handen nemen / als al te duidelik daar af sprekende. Te weten / datter Geesten zijn geweest / die uit levendige menschen / of in schijn der doden / beiden tot levenden gesproken hebben: ende sulx van dingen die toekomende / of anders voor den mensch verborgen waren. Dese worden in den nederduitschen Bybel waarseggende Geesten genaamd: ende alleenlik sommigen menschen als hun eigen toegeschreven; so dat hen de Schrift daar van benoemt / datse hadden enen waarseggenden Geest. In 't hebreewsch word alsulken Geest אוב *oob*. in 't Grieksch πύθων *Pythoon* of πνεῦμα πύθωνος *pneuma pythonos* genoemd: gelijkmen insonderheid op twee plaatsen daar van leest. 1 Sam. 28. en Hand. 16: 16. Die twee geschiedenissen / so als

daar verhaald staan/wil ik hier steghs onderſoeken: latende al't gene voorts tot Waarſeggerye behoort / tot het derde boek. Daar ſal 't ons ook te ſtade komen / den oorſpronkelijken ſin en 't gebruik der woorden *Oob* en *Pythoon* te overwegen. So veel als hier dan ter ſake dient / ſtaat alleenlijk aan te merken / wat in beiden verhaald word / datmen op den Duivel paſſen magh. Daar af geeft ons de Schrift (als geſeid is) twee beſondere exempelen: 't een in 't oud / en 't ander in 't nieuw Teſtament.

§. 2. Laat ons begimmen van't gene dat ons in de godlike vertellingen eerſt voorkomt. Dat is 't gene Saul tot Endor by de Coveres bejegend is: 't welk den geleerden onder ons / tegen 't Pausdom over de verſchijninge der Zielen twiſtende/ byy wat werk gegeven heeft; daar ſich d'een dus/d'ander ſo / voor en na/ heeft af gemaakt. Hoe ſy 't maakten/liever haddenſe te ſeggen / dat de Duivel in den ſchijn van Samuel; dan dat Samuels eigene Ziele / na den dood / eens wederom in haar eigen lichaam / of in ſchijn deſſelfs verſchenen was. Dat verſta ik heden anders niet/ dan datſe wilden heidenſch weſen / om voor al niet paapſch te zijn: den Duivel liever laten profeteeren / dan de Ziele des profeets. Billik / ſo ſy ſich bedunken laten: om ſo koſtelike ziele den beſweeringen der hexe niet te onderwerpen; des latenſe den Duivel daar voor ſtaan. Dieder waarlik niet te goed toe is/ al ſtaat hy onder het gebied van ſulk een wyf: is hy echter daar toe wijs genoeg? daar van ſoek ik nu 't beſcheid.

§. 3. Die dat meinen uit de hex te halen/ lopen ſelve in 't gevaar/van onder haar te ſtaan; dat is / om door de loosheid van een wijf misleid te zijn. Sulx is van anderen genoegh getoond. Reinhold Schott/ en na hem Abraham Paling hebben dat bedrogh al wel ontdekt. D' eerſte is (gelijk I. B. XXII. §. 7. geſeid) een Engelsman / d' ander (ſo my beright word) een linnenperſſer tot Haarlem geweeſt. Weinig eere voor geleerde mannen / dat ſulken man meer ſchranderheds betoont dan ſy. Nu onlangs is dat ook van den heer Antonius van Dale behandeld/ in dat onweerleggelik boek / dat hy van d' Orakelen in duitſch beſchreven heeft. En wy hebben noch eerlang wat naders dien aangaande van de ſelve hand te hopen; (die God lange tot ſo mutten werk beware!) in ſijn Onderſoek van alle die ſoorten van heidenſche Voorſeggingen, die ſo Levit 19: 26. Deut. 18: 10. en 11. als elders in 't oud Teſtament worden vermeld; en wat daar over ſo de H. Schrifture ſelf, als Maimonides en andere cordatere Joden (ook de cordaatſte Heidenen en Chriſtenen, wanneer die buiten papen intreſt waren) hebben geſeid en gevoeld ontrent die ſtoffe: gelijk ſijn E. in enen brief van den 6. Febr. 1690. aan my te kennen gaf. En ik hope dat ſijn *Prodromus*, dat is Voorloper, noch voor mijn werk het licht ſal ſien.

§. 4. Om deſe reden acht ik nu voor my niet nodig / dit ſtuk ſo breed als d'andere te verhandelen: dewijl ik wel verſekerd ben / dat ſulk een bequaamelijker vullen ſal / dan ik moed heb om het ſelf te doen. Doch al wat-

wanneer hier met reden van my eischen magh / is / myns oordeels / dat ik iets tot noodzuft segge; om myn eigen werk niet gebreklielik uit te geven / so de swarigheid ten minsten niet en wierde wech genomen / die den Leeser der gemelde boeken noch onkundig / en terwijl 't voornaamste noch verwacht wordt / hinderen moghte. Echter komtet op dat gene daar wy nu in besig zijn niet meest aan; te weten / of de Duivel in gedaante van alsulke menschen als hy wil verschijnen / en het toekomende voorseggen kan: dewijle 't eerst noch moest bewesen worden / dat de gene die na 't seggen van de toveres den dood aan Saul voorseid heeft / warelik in Samuels gelijkenis aan haar verscheenen / en de Duivel self geweest zy. Want so dat niet is / so valt met een 't bewijs dat daar op steunt.

§. 5. Maar wat isser doch in dit verhaal / daarmen sulken grote sake uit besluiten magh? Het seggen van de Drouw / en 't voorseggen van den Geest. De Drouw en seit nochtans niet datse self den Duivel siet; maar Saul seit dat het Samuel is. Doch die Samuel opkomen dede / dat was de waarseggende Geest. So moest het wesen / soude 't na Sauls begeeren gaan: voorsegt my (seit hy tegen 't wijf) door den waarseggende Geest, en doet my opkomen dien ik u seggen sal. vs. 8. En daar na: wien sal ik u opbrengen? Hy seit / brengt my Samuel op. vs. 11. Daar na volgt / dat de vrouwe Samuel sagh, vs. 12. en dat Saul / horende haar sijne gedaante beschrijven / daar uit vernam dat het Samuel was. vs. 14. Wat wil dit nu seggen? Dat sulx in waarheid so geseid is? Wel dan isser de Duivel buiten. Het was Samuel die Saul toesprak. vs. 15. Samuel derhalven / en niet de Duivel / dan wien dese voorseggiuge quam. Ter bestemde plaatse sal ik wel doen sien / dat het geen van beiden is geweest. Ondertusschen moetmen my hier toonen / dat *Oob* een Geest te seggen is / die waarseggen kan; en dat deselve / om te voorseggen / sich in sulke gedaante als hy wil vertoont / na 't believen van een wijf. Doch dit is 't gene dat noch ondersocht moet worden; kan derhalve geensins voor bewijs verstrekken.

§. 6. Of dat echter uit de voorseggiuge self te halen is / dat laat ons nu besien. Hoe dan? Om dat geen menschе weten konde 't gene daar in wierd voorseid. Dat derf ik ontkennen; en met een 't gevolg / te weten / dat het daarom van den Duivel was. Myn ontkennen gaat op tweederleije reden vast: het was geen waarseggen / 't gene hier geschiedde; en so als 't geseid is konden 't 100. menschen uit hen selve raden. 't Gene ik segge / dat het geen waarseggen was; is om dat die Samuel / die in dit spel vertoond is / geseid heeft dat niet na en quam. Dat was: morgen sult gy en uwe Sonen by my zijn. vs. 19. Niet dat ik het daar op nemen wil / dat Saul en sijne sonen niet en konde komen daar hy was / die doen scheen te spreken. Want dan soude het voor Saul meer te wenschen dan te vresen zijn geweest / dat sulken bosen mensch als hy / moght wesen daar de heilige

man Samuel was. Maar so 't de Duivel was die spraak: wat groter leugen kon die vader van de leugenen uitstoten; dan dat Jonathan / een soon van Saul / sulken deugdelijken man / die mede in dien slagh gesneuveld is / sonde komen daar de Duivel was?

§. 7. Ik neme 't op de plaats niet / maar op den staat / daar in de doden zijn / die in 't hebreewsch *sebeool*, in 't griekisch *haaidees*, in 't latijn *inferi*, in 't duitsch onderaardschen genoemd word: want de Zielen in sich self onsichtbaar / na den dood niet meer vernomen; en de lichamen onder d'aarde zijn. In sulken sin spraak Jacob / wanneer hy beter niet en wist / of Josef sijn beminde soon was dood. Ik sal rouwbedrijvende tot mijnen soon in 't graf [*sebeol ah* staat daar in 't hebreesch] nederdalen. Gen. 37: 33. En daarna over Benjamin / so hy dien ook moeste missen: Gy loud mijne grauwe hairen met hem ten grave (*lisebeool*) doen nederdalen. cap. 29: 31. Jakob meinde niet by sijne sonen in een self de graf te komen; daar sagh de goede Vader / doe hy dat spraak / de allerminste kans niet toe: maar wel om hem te volgen na de doden toe, gelijk de prediker dat best verklaart. Pred. 9: 3. Derhalven was hier ook de meininge / gy sult so wel dood zijn als ik. Was dan de Duivel dood? of had hy ook / gelijk de menschen / een dood lichaam / dat sijn eigen was / onder aarde? So dit de Duivel heeft geseid / hoe grof loogh doe de Duivel dan?

§. 8. Doch nader evenwel: Morgen, seit hy / sult gy by my zijn. In 't hebreewsch / beken ik / is [illegible] *macha'r* morgen veeltijds onbepaald een toekomende tijd te seggen. Uw soon moght morgen (dat is / na desen) vragen; Exod. 13: 14. Deut. 6: 20. Jos. 4: 6 / 21. en desgelijk / uwe kinderen mogten u morgen vragen; Jos. 22: 24 / 27 / 28. So ook / als gy heden, (dat is / nu tegenwoordelijk / te deser tijd) wederspannig zijt, so sal sich de Heeren morgen (dat is / namaals) grotelix vertoornen. ℣. 18. Anders is het evenwel so veel als de naast volgende dagh. Morgen is de ruste, de heilige Sabbath des Heeren; Exod. 16: 23. Morgen sal den Heere een feest zijn cap. 32: 5. morgen is de niewe Mane. 1 Sam. 9: 16. en 19: 4. 1. Kon. 19: 2. en 20: 6. 2. Kon. 7: 1. 18. en 10: 6. 2. Kron. 10: 16 / 17. Esth. 5. 8. en 9: 13. alwaar uit d'omstandigheden duidelik te merken is / dat de naastvolgende dagh / en geen verder tijd / verstaan moet worden. Hoe dan hier? Ik segge: even eens gelijk tot die van Jabes geseid wierd / morgen sal u verlossinge geschieden; en gelijk sy sciden tot de Ammonijten / morgen sullenwe tot u uitgaan. 1 Sam. 11: 9 / 10. Dat was van den eersten dagh te verstaan / dien God na dat woord komen liete. Hier ook: om datter geen reden is / gelijk ik d'eerstgenoemde plaatsen / om het anders te verstaan. En so de waarsegger meint morgen, dat is / na desen sult gy sterven; so heeft hy niet met al voorseid.

§. 9. Maar nu is de tijd wel uit te rekenen / hoe lang dat Saul ten minsten noch geleefd moet hebben; en dat hy 's anderen daags noch niet gestorven is. Doch laat ons tijd en plaatsen tsamen voegen; al-

so

ſomen tijd behoeft om van plaats tot plaats te trekken. Voor eerſt ſo blijktet / dat de laatſte legerplaats der Filiſtijnen is geweeſt tot Afek / en der Iſraelyten by Jiſreel vers. 1. 11. En na dat ſulx geſeid is / word de geſchiedenis van David met die van Ziklagh verhaald / welke 't 30. kapittel geheel verbuit: daar dan terſtond op't begin des 31. hoofdſtux het verbolgh van den ſtrijd der Filiſtijnen met Iſrael word aangeheeft. Doch wanneer ſich Saul na Endor toe begaf / ſo was het leger van de Filiſtijnen noch te Sunem, en dat van Iſrael op Gilboa, cap. 28: 4. Ik ſie dat deſe 3. plaatſen in 't land van Samarien / na de kant van Galileen / onder den ſtamme Iſſachar / niet verre van malkanderen / tuſſchen de beke Kiſon en 't geberghte Gilboa gelegen zijn; dat Endor / na uitwijſen der kaarte van Adrichomius / noordelijkſt na de kant van die beke / en Jiſreel ten zuiden aan 't geberghte leit. Sunem vind ik een weinig na de weſtkant af / tuſſchen Endor en Jiſreel / ruim twee uren gaans van elke plaats gelegen: Afek van Sunem in 't zuidweſten anderhalf; ende alſo ruim twee van Jiſreel. Over ſulx was 't Filiſtijnſche leger Jiſreel niet ſonderling genaderd / wanneer het ſich van Sunem af na Afek begaf: maar mogelik dat het daar bequamer ſtond om ſlagh te leveren. Nu moetmen reknen / dat Ziklach, daar David zijn verblijf hadde / ontrent 36. uren zuidwaart aan van Jiſreel / ende alſo 40. van Endor lagh.

§. 10. Laat ons nu eens rekeninge maken. In den optoght der beide legers tegen malkanderen / ſo quamen en vergaderden de Filiſtijnen, en legerden ſich te Sunem: desgelijx vergaderde Saul ganſch Iſrael, en legerde ſich op Gilboa cap. 28: 4. Dus na by malkanderen hadden ſy't een leger 't ander in 't geſighte. Doe Saul dan 't leger der Filiſtijnen ſagh, ſo vreeſde hy: en dat dede / dat hy / van God verlaten / ſich na Endor tot de toverers begaf. vers. 5--8. Daar ging hy dan na toe / terwijle de Filiſtijnen noch by Sunem ſtonden. Hy quam tot Endor in de nacht, vs. 8. en ging van daar noch in deſelfden nacht vs: 25. Des kond hy 's morgens vroegh in 't leger zijn / ſonder datmen hem gemiſt hadde: alſo hy niet als in die nacht was uit geweeſt. Die ganſche dagh dan noch voor handen zijnde / was lang genoeg voor beide heiren om te ſlaan. Maar daar quam het noch niet toe / voor dat de legers opgebroken / en tegen malkanderen aan getrokken waren. Al was't niet verr / van Sunem tot aan Afek toe: het eiſchte nochtans tijd. Legers zijn ſo lichtelik / noch ſo ras niet te bewegen: 't is met kleine dagreiſen datſe optrekken. Middelſchien wierd hier de dagh dan mede verſpild. So niet: het blijkt vervolgens / dat de ſlagh dien dagh niet is geſchied.

§. 11. Maakt eens rekeninge. De Filiſtijnen van Sunem na Afek ſich bewegende / beſtookten de Iſraelyten in hunne legerplaats by Jiſreel. In dien optoght hadde ſich David met de ſinen by 't heir der Filiſtijnen gevoegd; ſo dat hy met Achis was in d'achtertoght. D'over-

ſien van 't Filiſtynſche heir / hem waantrouwende / doen hem met ſijne benden t'huiswaart keeren. cap. 29. Neemt / op 't kortſte gerekend / dat alle die omſtandigheden op eenen ſelfden dagh gebeurd zijn / na dat Saul des nachts tot Endor was geweeſt: nochtans en quam het tot geen ſlaan / ſo lang als David by de Filiſtijnen was; die hem daar by niet lijden wilden; uit vreſe / als geſeid / dat hy niet in den ſlagh tot den vyand overginge. Nu is 't ſeker / dat David eerſt den dagh daar aan / te weten 's morgens vroegh / met ſijn volk vertrocken is: en dat was noch (na allemans kenniſſe) ſpoedig genoegh. Daar na volgt nu / dat de Filiſtijnen op togen, op 't leger van Iſrael aan / na 1 Sam. 31. 1. ſulx dan ſekerlyk niet eerder / dan op den tweeden dagh / na die nacht dat Saul tot Endor was geweeſt / geſchied is. En noch en weetmen niet / of de ſlagh wel op dien dagh is aangegaan.

§. 12. Dit is van voren aan; nu laat ons ook van achteren eens telen. 't Was op den derden dagh, dat David uit het leger met ſijn volk te Ziklach quam. cap. 30: 1. Laat hem al noch op den ſelfden dagh zijn voortgetrocken / om d'Amalekyten te achterhalen: 't zal veel zijn. Want na maate van 26. mijlen weghs / dat die plaats van 't leger was / konde hy niet wel ſo vroegh op den derden dagh aldaar gekomen zijn: dat hy noch de ſtad beſagh / hoeſe van d'Amalekyten verwoeſt was / en den Heere raad vraagde / wat hy doen moeſt: en dan noch ontrent ſes uren weghs voorttrocken / ſo verre als Ziklach van de beke Beſor lag / daar hy 200. mannen liet. vs. 9. Met d'overige 400. voortgetogen / ſo ſloegh hy de vyanden / van de ſchemeringe tot aan den avond van haar lieder tweeden dagh. Siet daar ten minſten vier dagen / na dien dagh dat Saul by Samuel moeſt zijn / ſoude 't ſpook of de Duivel waarheid ſpreken. Maar alſo die met den ſlagh den Amalekyten nu ten einde was geloopen: (want het op den avond was) ſo en konde David niet voor 's anderen daags daar aan wederom te Ziklach zijn. Dit moeſt dan de vyfde / na den dood van Saul / geweeſt zijn. Nu laat ons ſien / wanneer dat David eerſt daar af de tijding kreeg.

§. 13. Als hy van den ſlagh der Amalekyten wedergekomen, en twee dagen te Ziklach gebleven was; (dat zynder zeven) ſo geſchiede 't op den derden dagh, (dat is nu d'achtſte) dat, ſiet, uit het heirleger van Saul een man quam, enſ. die ſeide, dat hy ſelf uit het heirleger van Iſrael ontkomen, dat het volk uit den ſtrijd gevloden, en dat Saul en ſijn Soon Jonatan dood waren. 2 Sam. 1: 1—4. So haaſtig quam buiten twijfel deſe man geloopen / als de vluchtelingen doen: dies te meer noch / dewijl hy bodenvrood aan David hoopte te verdienen; in wellken gevalle elk ſich pleegt te ſpoeden / om d'eerſte tijdinge te vrengen. En buiten twijfel was hy d'eerſte ook; ſo als aan alle omſtandigheden / en voornamelik aan Davids ernſtig vragen na redenen van weetenſchap genoegſaam bleek. Wel hoe dan? deſe man / die alleen en onbelemmerd reiſde / (want de kroon, ſo hy des Konings tulband noemde / vs. 10. en't arm-

geſmijde hond hy gemakkelik in ſijnen reisſak bergen) hoe quam die op den achtſten dagh te Ziklagh aan; daar David met een heir / en krijgsbehoeften daar toe nodig / binnen de drie dagen quam? Sal een man die haaſt heeft acht dagen onder wege zijn / op ene rijſe die een gemeen pasganger in drie dagen afgaan kan? Dewijl hy dan buiten twijfel aanſtonds uit den ſlagh gelopen / eerſt op den vijf den dagh na Davids komſt te Ziklagh hem al daar de boodſchap braght: ſo beſluit ik met ſeer goede redenen / dat de ſlagh / en met een de dood van Saul / wel vijf dagen na den dagh dat hy van Endor ging / gebeurd is.

§. 14. Het was dan ganſchelik mis geraden / ſo veel als den dagh betrof. Aan de perſonen / daar de voorſegginge meer af ſpreekt / hapert ook al iets of wat. Gy en uwe Sonen ſult morgen by my zyn. Ja daar alle ſijne ſonen door bedekend zijn: ſo is't al weer niet waar: want Isboſet een van Sauls ſonen ten minſten noch twee jaren / over elf van de twaalf ſtammen Iſraels regeerde; terwijle David alleen koning over Juda / en met d'anderen in oorlogh was. 2 Sam. 2: 10. en 3: 1. en 5: 5. Doch hier op wil ik nu ſo hard niet ſtaan / om daarmen ſoude mogen ſeggen / dat de woorden van geen andere ſonen / dan die met Saul in 't leger waren / te verſtaan zijn; en dat het wel kan zijn / dat Isboſeth in 't leger niet en is geweeſt.

§. 15. Ik ſeide daar beneffens / dat het voorts maar raden is geweeſt; en ſeer lichtelik te raden 't gene die waarſeggende Geeſt quanſuys den dwaſen Saul te voren ſalde. Dat alle man niet wiſt / dat openbaart hy ſelf; en geeft den waarſeggenden Geeſte ſtof tot raden / en blijk om wis te gaan / ſo veel als doenlik is. Ik ſal hier na met anderen bewijſen / dat het wijf ſelf al dit ſpook gemaakt heeft / daarmen ſulken groot gevoelen van des Duivels kennisſe uit ſmeden wil. Doch dit ſal beter paſſen in het derde deel: daar ik van de Waarſeggers en Tovereſſen ſpreken wil / die met ſulke kunſtjes ommegaan; en ſal de Leſer ſien / hoe meeſterlijken proef dat deſe her daar van in deſen heeft gedaan. Ondertuſſchen moet ik van den anderen waarſeggenden Geeſt / daarmen in 't nieuw Teſtament af leeſt / noch ook wat ſeggen.

§. 16. Te Filippi, ſtad van Macedonien / was een ſekere dienſtmaagd, hebbende enen waarſeggenden Geeſt, welke haren heeren groot gewin toebraght met waarſeggen. Deſe volgde Paulus na, roepende: deſe menſchen zijn dienſtknechten des Allerhoogſten Gods, die ons den wegh der ſaligheid verkondigen. En dit dede ſy vele dagen lang. Maar Paulus t'onvreden zijnde, keerde ſich om ende ſeide tot den Geeſt: ik gebiede u in den naam van Jeſus Chriſtus, dat gy van haar uitgaat. Ende hy ging uit ter ſelfder ure. Hand. 16: 16, 17, 18. De Leſer ſal my hier wel toegen tot in 't ander deel; om hem daar te ſeggen / wat het voor menſchen waren diemen ſeide dat enen waarſeggenden Geeſt hadden; gelijk ik 't ſelve in 't begin §. 1. noch eens begeerd en beloofd hebbe. Maar hier komt 't op de waarſegginge aan / die in deſen geſchied is; om te weten of die van

den

den Duivel was. Dien aangaande seg ik dan / dat sulx geensins blijkt het zy datmen 't uit den inhoud deser waar seggynge / het zy uit die verbozgentheid die daar in steekt / het zy uit die ontmoetinge / die dese Geest van Paulus heeft gehad / besluiten wil.

§. 17. D'inhoud deser so genaamd waar segginge was waar: dat sal niemant loochenen. Maar was die daarom van den Duivel? Is dat de Geest dan die getuigt dat de Geest waarheid is? Den heiligen Goddelijken Geest word dat enkelik toegeschreven. 1 Joh. 5: 6. Maar wat dien onreinen Geest / den Duivel belangt; die is een leugenaar, en een vader van de leugen. Joh. 8: 44. Spraak dese geest dan waarheid / gelijk hy dede: waarom was hy dan geen goede geest / van de genen die in de waarheid staande bleven, wanneer de Duivel met sijne Engelen daar van verviel? Gy sult seggen / dat de Duivel ook wel waarheid spreekt; in hope dat het niet geloofd sal worden / om dat hy het seit. Laat dat zijn: en dat het daarom was / dat Paulus over sijn getuigenis t' onvreden wierd; als vreesende / dat sijn Evangelium daar door by die Heidenen verdacht mogt worden. Seer wel / indien de Heidenen alsulke geesten ook voor Duivels hielden / gelijk als ons volk doet. Verre van daar: dan volgens hun gevoelen moest het wel een goede geest zijn / die een so groot gewin aanbraght, als d'historie van desen hier getuigt. vs. 19. En daarom na der Heidenen eigene meninge / so en konde sulken geest geen Duivel zijn.

§. 18. Nochtans indien deselve Geest een Engel had geweest / dan had hem Paulus / sult gy seggen / geensins uitgedreven; noch t' onvrede geweest / dat een Engel 't best van sijne leer getuigde. Sulx heeft (bekenik) groten schijn: en so weet ik ook niet anders veel daar toe te seggen / als dat het wel geweest kan zijn / so verre alsmen gelooft / dat een Engel / (insonderheid een goede) des menschen ziele sulken indruk geven kan; dat dese dienstmaagd / die ingevingen eens goeden Engels misbruikende / door deselve te veel of t' ontijde te openbaren: daar over van den Apostel met regt bestraft; en echter daar mede voortvarende; eindelik door Gods regtveerdig oordeel / en door den dienst van Paulus daar van beroofd is. Dit en dunke niemand vreemd; aangesien dat selfs de ingevingen van Gods Heiligen Geest wel misbruikt zijn / en dat misbruik van Paulus in de gemeinte van Korinthen bestraft. 1 Kor. 14. So konde iemant wel door den H. Geest spreken / 't gene volgens dien oprechte waarheid was; ende nochtans qualik spreken met den Geest spreken / en met verstand of tot stichtinge spreken / dat zijn twee verscheidene dinge. vs 14 / 15 / 17. Het kan pas geven / als iemant door den Geest is sprekende / dat een ander koome te spreken / en dat d' eerste swijge. vs 30. God is geen God van verwerringe, maar wil dat alle dingen met ordre geschieden. vs 40. Derhalven hadde Paulus groot gelijk / dat hy dese dienstmaagd dat nalopen en roepen over straat verbood; als peerlen voor de verkens stropende / en derhalven ook onwaardig / om dien schat noch langer te besitten.

§. 19. Doch

§. 19. Doch dit en ſeg ik niet; om dat het myn gevoelen is; maar om alleenlik aan te wyſen / hoe veel werx datmen behoeft / om uit ſulk een geval als dit is iets te bewyſen / van 't gene hier ter ſake dient. Want ook / als 't al geſeid is / watmen ſeggen kan: was het wel ſo groten ſaken / dat deſe waarſeggende Geeſt niet minder dan een Engel konde zijn / of (om 't gemeen gevoelen by te houden) met Duivels verſtand begaafd moeſt weſen; om te komen weten / dat Paulus en Sylvanus menſchen waren / die als dienſtknechten des Allerhoogſten Gods, den wegh der ſaligheid verkondigden? Gaven ſy ſich ſelf niet openlyken daar voor uit? was dat niet genoegh by alle man bekend? 't zy datſe 't ſelf geloofd of niet; ſy heeft'et licht te ſeggen: en misſchien ſochtſe daar haar voordeel by. Wat voordeel toch? Dat ſal ik ſeggen / als ik noch eens van deſe dienſtmaagd ſpreekt / in 't derde boek; daar ik op 't ſtuk van de Waarſeggers en Wichelaarſters komen ſal. So lang gelieve my de Leſer dit te borgen.

XXV. HOOFDSTUK.

Noch Job noch Paulus, zijn van den Duivel ſelf lichamelik geplaagd geweeſt.

§. 1. GElyk dat porren, dat twiſten en dat waarſeggen, werken waren die 't Gemoed betreffen: ſo volgen noch twee proeven / om te weten / wat de Satan op het Lichaam / van den menſch vermagh. Die zijn aan Job en Paulus te bemerken; beide ſo naamkundig van den Duivel / (alsmen meint) geplaagd geweeſt. Met onderſcheid nochtans: want by velen wel aan Paulus iet getwyfeld word; dan van Job / dat ſtaat ſo vaſt gelyk een muur. Wat ik lees of hore / niemant is my voorgekomen / die dat enigſins in twyfel trekt. Ik hebbe 't ſelf geloofd: doe noch / wanneer ik in myn boek de Vaſte Spyſe ſchreef / dat Job en Paulus betoverd waren, doe hen dat wedervoer daar de Schrift af meld. Ik meine dat myn Leſer ſich vermaken ſal in dat te leſen / 't gene doe tot myner laſte quam / en hoe ik my daar op verantwoord hebben. Aan die verantwoordinge houd ik my noch: behoudens dat gemeen gevoelen / daar ik mede noch in was / eer ik dit ſtuk uit den grond opgehaald / en myne gedachten van dit voorooordeelen ontſlingerd hadde / daar my allemans taal en leeraren overlevering in beneſteld hield. Dus had ik 't doe geſteld.

„ §. 2. 't Gene Job 1. en. 2. mitsgaders 2 Kor. 12. geleſen word / „ kan ik anders niet begrijpen of 't was enkel Toverye. Want iemant „ door Duivels hulpe te beſchadigen / met ſiekten en anderen plagen te „ quellen / dat noemen wy gemeenelik betoveren. Nu weten we wel / „ datter de Tovenaars ſelve natuurliker wyſe niet in werken: al watſe „ bedryven is maar beuſelarye. Hoewelſe ſich inbeelden / datſe by wat

„ uitreghten / en dat de geſſten die ſy in 't werk ſtellen / ſulk ene kraght
„ hebben : welk des Duivels bedroegh is / om ſijn arm volk in ſijnen
„ dienſt te behouden ; doende alsdan ſijne werkingen door duiſend kun-
„ ſten / juiſt als de Tovenaars hunne leſſen op ſeggen. Als iemant dan
„ betoverd is / ſo en is hem metter daad van die menſchen niet met al
„ geſeid : maar die 't werkt dat is de Duivel. So hy ſijnen dienſt
„ knechten / menſchen der ſonde / enigh vergif leert toemaken / of hen
„ tot iet anders gebruikt / daar mede ſy de menſchen beſchadigen ; dan
„ doenſe wel iets : maar de Duivel is de werkbaas / die ſulx voor hen
„ doet. Doch ſo een boosaardig menſch uit eigene boosheid iemant be-
„ ſchadigt / ſonder Duivels leere / raad of hulpe ; dat noemtmen geen
„ Tovery. Volght derhalven / dat al 't quaad van betoverd te zijn
„ daar in beſtaat / dat hy van den Duivel geplaagd is ; het zy door dienſt
„ van menſchen ofte niet. Indien 't inwendiglijk geſchied / tot belem-
„ mering van d'uitwerkinge der ſinnen / ſo noemen wy 't Beſetenheid.
„ Job en Paulus waren niet beſeten / maar betoverd : Paulus ſonder
„ dienſt van menſchen / 2 Kor. 12: 7. maar Job op beiderlepe wijſe.
„ Siet Job 1: 19. en 2: 7. wederom cap. 8: 15/ 17. Doch kan my ie-
„ mant beter leeren : ik wil geerne bekennen / dat ik / Gode dank / het
„ toveren niet en verſta.

§. 3. 't Is al twintig jaar geleden / dat ik dit ſo ſchreef ; tyds ge-
noeg om het te leeren / gelijk ik doe ſo lang ik leve. En ſo heb ik vaſt
geleerd / datmen dikmaals in den Bybel leeſt het gene daar niet in en ſtaat.
Dus gaat'et hier met Job. Myn ſeggen ſal ik eerſt beveſtigen ; en dan
eens horen / wat het voor bewijs is dat een ander heeft. Voor eerſt dan
acht ik ſeker / dat God aan den Satan niet meer toegelaten heeft / dan
hy ſelf begeerd hadde : Maar hy hadde geen verlof begeerd / om ſelf aan
Job te doen het gene hy hem quaads wilde : maar dat God het ſoude
doen / tot wien hy ſeide / Strekt doch uwe hand uit, en taſt aan alles wat
hy heeft. Job 1: 11. Of meintmen dat de Duivel even grote gunſt by
God hadde als Salomon / welken hy meer ſegens gaf dan hy gebeden
hadde ? Siet (ſeit de milde gever alles goeds) ik hebbe u gegeven na uwe
woorden : ſelf ook dat gy niet begeerd hebt heb ik u gegeven. 1 Kon. 3.
12/ 13. Waar quam dat hy toe ? *Jedidja*, dat is Godelief, (want ſo
was hy om des Heeren wil genaamd / 2 Sam. 12: 25.) een ſoon van
David Gods Lieveling, (ſo word die naam verduitſcht) was Gode
weerd en aangenaam : die hem ook van ſelf verſcheen / en bood hem
ſijne gunſt ; Begeert wat ik u geven ſal. vers 5. Niet licht kon hy te veel
begeeren / dien ſo rijkelijk geboden wierd : die ook ſo beſcheiden in ſijn
bidden was ; niet om rijkdom, noch de ziele ſijner vyanden ; maar ver-
ſtand om Gods volk te righten : vs. 11/ 9. Maar hier hebben wy den
Satan voor / Gods vyand en der menſchen. Verre van daar / dat God
hem ſelf verſchijnen ſoude : dan hy verſchijnt wel ſtoutelijk voor God.
En wat was ſijn begeeren ? Vermeerderinge des rykdoms waar mede Job

van

van God gesegend was / en de ziele van Gods vriend : hoewel hem die geweigerd is ; verschoon, seit God / sijn leven. cap. 2: 6. Genoegh den boosen vrand toegestaan / ter proeve van Gods knecht ; al maakt hem God geen God.

§. 4. Een tweeden is het ongerijmd / enigh werk of daad aan ene andere oorsaak toe te schrijven / dan de gene die uitdrukkelijk daar in benoemd word. Wie maakte Job de runderen en eselen afjhandigh? De Duivel? Neen : de Sabeërs deden enen inval ende namen le. vs. 14/15. Wie waren se die hem de kameelen roofden? de Chaldeërs. vers. 17. Waar ontstak het vuur / dat de schapen met de jongens verbrandde? Quam dat van den Duivel uit de Hel? Neen : maar Gods Vuur viel uit den Hemel. vs. 16. Wie stiet het huis onder de voet? de Duivel met sijne bok voeten en Satyrs hoornen? Neen: maar een grote wind quam van de woestijne, ende stiet aan de vier hoeken van 't huis; ende het viel op de jongelingen dat se storven. vs. 19.

§. 5. Mijn derde reden is / dat de geduldige Job en sijn ongeduldig wijf / geen van beiden op den Duivel dachten / dat hen die met so veel ongelukken plaagde : maar de Heere heeft gegeven, de Heere heeft genomen, seit de goede man. v. 21. Wat seit het boose wijf? Houd gy noch vast aan uwe opreghtigheid? Segent God, en sterft: cap. 2: 9. God, namelijk / en niet de Duivel / was het dan na haar gevoelen / die 't hen dede: gelijk het Job ook self van haar verstond ; mitsdien hy haar tot antwoord gaf / dat men so wel 't quaad als 't goed / op dese wijse moest van God ontvangen v. 10. Een wijf so onderstandig als dat was / soude heden so verstandig niet meer spreken: terwijle men alles watter quaads of vreemds gebeurt / terstond den Duivel toeschrijft / als offer God geen raad toe wiste. Soo doet men hier : daar God noch menschen / daar de man self die suik alles leed / de vrouw die 't aanging / en die alles sagh / vier koden na malkanderen / van geenen Duivel weten ; daar blijft men noch al seggen / dat de Duivel 't heeft gedaan.

§. 6. Ja wel : doch God ten voorsten ; maar de Duivel door toelatinge van God. Ik weet wel / dat is 't oude woord / dat hier na noch eens ter dege onder socht sal worden. So laatmen quanswijs God aan d'eere : die als opperstierman 't ganssche werk bepaalde : maar d' onderoorsaak moght daarom wel de Duivel zijn ; die de Sabeërs en Chaldeërs by hopen aanboerde / die 't vuur van den hemel / en den wind uit de woestijne komen dede. Is 't mogelijk? waren ganssche hopen van gewapende Sabeërs en Chaldeërs dan geen domme schapen of weerloose jongers maghtigh ; haddense daar toe de hulp des Duivels noch van doen? Den Hemel sal hy sich wel wachten ooit so na te komen / dat hy als Promethus God sijn vuur onthale / om den brand te brengen op der Aarde. Voorts hy magh so windig wesen als hy wil : God sal hem in sijne schatkameren niet laten / om den wind daar uit voort te brengen ; die houd d' Almaghtige voor hem self. Dit sullen wy hier na noch sien.

Want hier is 't ons genoegh / dat de Satan niet genoemd wordt / noch op 't minst gheïnd wordt in 't uitwerken van een enig ding / dat Job in desen wedervaren is: altoos ik hebbe 't niet gemerkt: weet een ander beter / dat laat ons horen.

§. 7. Voor eerst spreekt God wel duidelik den Satan toe: Siet / al wat hy heeft zy in uwe hand; alleen aan hem en strekt uwe hand niet uit. vs. 12. Daar na noch eens: Siet, hy zy in uwe hand, doch verschoon sijn leven. cap. 2: 6. Sekerlijk hebben dese woorden groten schijn / om wel dubbeld te bewijsen 't gene ik daar effen noch so sterk ontkende. Want wat is duideliker geseid / als dat God Job in de hand, dat is / na allen stijl der hebreewsche tale / in de maght des Satans overgeeft? En wat heeft hy noch daar by te seggen / aan hem strekt uwe hand niet uit; en wederom / verschoont sijn leven: by aldien de Duivel dese maght of kracht niet heeft / om den menschen quaad te doen / so verre als 't hem God niet en belett? Eer ik antwoorde / wil ik geerne benemen / dat ik de Schrift op alle plaatsen / daar die wijse van spreken voorkomt / nagesien; ende doorgaans bevonden hebbe / dat in iemants hand te zijn, in dien sin / als geseid is / verstaan moet worden: het zy dat sulk een self de hand aan hem leght / of dat hy 't door anderen doet. Overal nochtans is dat so niet: maar het heet ook in iemants hand te geven, somen hem dat genoegen geeft dat hy soekt; en 't gene hy sulk enen die hem in den wegh is self doen soude / so hy konde: Doch waar toe het hem aan reght of maght / of aan gelegentheid ontbreekt; waar af ik hier op elk een stuk te berde brengen sal.

§. 8. So veel als 't reght aangaat, dat maghmen / na my toeschijnt / sien aan den moedwilligen doodslager / die in geen bystad by maght zijn. Maar so hy derwaarts sich begeven hadde; so moesten d'oudsten sijner stad senden, ende nemen hem van daar; ende hem in de hand des bloedwrekers geven, op dat hy storve. Deut. 19: 12. Niet om dat hem de bloedwreker self moght doden: want hoe wel op sommige plaatsen in dien schijn gesproken word; so seggen sy echter meer niet dan dat de Bloedwreker den doodslager by ontmoetinge dodende daar voor aan den halse niet gestraft moghte worden. Doch de sake in reghten bepleit zijnde / so en vindmen nergens uitgedrukt / dat hem vry stond het vonnis van 't gereght met eigen handen uit te voeren: maar staat beter te geloven / dat op desselfs aanklaghte 't vonnis van den reghter gewesen / door de genen die daar toe gesteld waren / uitgevoerd wierd. Getuigen moghten iemant steenigen / als onpartydigh zijnde; en dat in saken God betreffende / over godslastering of sabbatschendinge: Lev. 24: 14. Num. 15: 35 / 36. maar geenen aanklager of bloedwreker heeft sulx ooit / na godlike of menschelike wetten / daar reght in 't land was / vry gestaan.

§. 9. Oft iemant evenwel dat van den Bloedwreker anders soude willen verstaan / met wien ik niet hardnekkig twisten wil; die sal nochtans dit volgende niet lichtelik ontkennen. Te weten: daar het Israel moght aan de maght ontbroken hebben / om het door de wapenen uit te voeren / 't gene

God

God beloofd hadde van de Amorpten / ik hebſe in uwe hand gegeven: dat heeft hy ſelf volbzaght met hagelſteenen van den Hemel. Want daar waren der meer die van de hagelſteenen ſtorven, dan die de kinderen van Iſrael metten ſweerde doodden. Joſ. 10: 8/ 11. So was 't ook namaals de gelegentheid / die Siſera in't eerſt wel diende / om Baraks of ſijns volx eigene handen te ontvluchten; ende hem in die van Jaël te doen vallen / huisvzouw eens Kenijters / die niet van Iſrael / maar van 't oude volk des lands / en met den vpand ſelf in bondgenootſchap was. Nochtans hadde God aan Barak beloofd / en Debora hem ook voorſeid / dat hy Siſera in ſijne hand geven ſoude. Richt. 4: 7/ 14. Al is dat maar een deel der overwinninge geweeſt / het was het minſte niet: en de eigentlijkſte ſin der beloſte is door Jaëls hand volbzaght; om dat geen man van 't ganſche heir der Kanaanijten ſo ſeer in de hand van Iſraël / daar elk ſich wakker weeren moght / als hun opperveldheer weerloos door den ſlaap geraakt is in de handen van die vzouw.

§. 10. Om dit dan nu te deſer plaatſe toe te paſſen; ſo neemt eens / dat het Gode belieft heeft / den boſen vpand ſo veel toe te geven / dat hy Job in ſulken ſwaren lijden ſagh. Voor dien tijd was hy ſo vezre in ſijne hand, gelijkmen ſeit in ſulken val; nu heb ik hem ver genoegh, ik heb hem in mijne handen, ik weet nu raad met hem: Dat is / doe ging't den Duivel reght na ſijnen ſin / wanneer het Job ſo qualik ging: gelijk de bloedwzeker te vzeden was / wanneer 't gereght ſleghs 't vonnis weeſ / al even veel wie daar de hand aan ſloegh. Ende gelijk de Amorijten in de hand der Iſraelijten waren / wanneer hen God door hagelſteenen dede ſterven: daar ſy ſelve niet met al toe konden doen: alſo hier de Satan / wanneer dat God ende niet hy den wind liet waajen / die 't huis van Jobs kinderen om vezre ſtormde. Eindelik / ſo als Siſera in Baraks hand geraakte / wanneer die vzeemde vzouw hare handen aan hem ſloegh; daar Barak nochte niemant van ſijn heir af wiſt: alſo konde Job in de hand des Satans weſen / wanneer Sabeers en Chaldeers hem ſijn vee ontroof den / ſonder dat de Duivel ſelf het alderminſt daar in bedzeef.

§. 11. Datter nu ſtaat / maar, of alleenlik, verſchoon ſijn leven: dat kan ook / ſo veel de woorden elk op ſijn ſelve belangt / aldus vertaald worden / maar let op ſijn gemoed. Want hier ſtaat in 't Hebzeewſch שמר נפשו *ſchemor naffcho*, gelijk Pſal. 37: 37. שמר תם *ſchemor tham*: 't welk by d'ouſen vertaald is / let op den vromen. Daar ſtaat dan noch by: ende ſiet na den opreghten; waar door het eerſte lid noch nader word verklaard. En נפש *naffcho* is in 't hebzeewſch ſo wel ſijn gemoed, als ſijn leven te ſeggen; ſo den taalkundigen genoeghſaam bekend is. En dan ſoude 't ſo veel beteekenen / als / ſiet hoe hy te moede weſen ſal. Te weten: niet / gelijk de beſchuldiger meende / dat hy den moed verloren geven ſoude; al waſt dat boven ſulken ſtapel van ſo ſware rampen / ſijn gebeente en ſijn vleeſch ook noch wierd aangetaſt. Dus bleek het ook haaſt / dat hy daar op noch in 't minſte niet bef week; ſchoon hem ſijne eigene huisvzouw daar toe nieuwe ſtoffe gaf.

Want verre van daar door in sijnen moed verswakt te zijn / so antwoord hy met enen graauw: Souden wy 't goede van den Heere ontvangen? en het quade niet ontvangen? In dit alles en sondigde Job met sijnen lippen niet: vers 10. 't welk nochtans de Satan meinde dat hy soude doen / so hem 't water eens tot aan de lippen quame. Voor enen tijd bes week hy wel / so verre dat hy sijnen dagh vervloekte. cap. 3: 1. doch wederom bekomen / hield hy noch al vast aan sijne opreghtigheid; so seer datter sijn eigen wijf over verwonderd stond. cap. 2: 9. Dat meer is: na dat hy verder op sijn verhaal gekomen is / so verklaard hy rond uit / dat het al meer daar op aan komen moeste / eer hy sijnen God verliete. Daar ga, (seit hy) over my wat het zy: Siet so hy my doodde, soude ik niet hopen? cap. 13: 13/ 15. De woorden dan in sulken sin vertaald en verstaan / brengen geensins mede / dat de Duivel op dat na / te weten dat hy Job niet aan sijn leven komen moeste; de maght van God verkregen hadde / om hem aan sijn lijf te komen.

§. 12. Ik wil wel eens sien / wie my dese vertalinge en verklaringe / wanneer ik die vast wil houden / ontwringen sal: hoewel ik daarom noch niet soude verlegen staan. Daar tegen sal ik hem die 't my betwist / in d'uiterste verlegentheid brengen. Te weten / om my eens te seggen / hoe sich God van den Duivel ophitsen laat / ende nochtans in Duivels maght niet is? Want gy hebt my, (seit God tot den Satan) tegen hem opgehitst, om hem te verslinde sonder oorsake. Soude hy niet mogen seggen / Job zy in uwe hand; het scheelt weinigh of hy seit hier / dat hy sich self in sijne hand stelt: door dien dat hy sich van hem laat ophitsen, om den reghtveerdigen te verslinden. Is 't minder op 't gemoed te werken dan op 't lichaam? Ophitsen, en aanporren komt den mensche aan de leden niet / maar aan sijn hert. So wie sich dan van enen anderen laat ophitsen; is die voor so verre niet genoeg in 's anders maght? Maar nu word dat aanporren dat de Satan David dede / en 't ophitsen dat sich God liet doen van Job / in 't hebreewsch op enerlepe wijse geseid; daar toch *vaÿasseth*, en hier ותסיתני *hasithani*, gelijk sy weten die de taal verstaan. So waar als 't dan is / dat de Satan op den onaf hankeliken en onveranderliken God het minste vermoght heeft om hem op te hitsen: so vast gaat ook 't besluit / dat hy Job aan 't lichaam heeft geplaagd / om dat hem God in sijne hand of maght gegeven heeft. Want het buiten allen twijfel meer is / iemants gemoed te overreden / dan sijn lichaam te beschadigen. Hy hadde dan al eerder en veel meerder maght op den Almaghtigen (soey godslasteringe!) eer hy eens de maght kreeg over Job.

§. 13. Ik magh dan wel lijden datmen 't so late; verschoon sijn leven: te weten / in al sulken sin / als of God den bloedwreker gevergd hadde / geen aanklaghte op den hals te doen; wel aan den lijve te komen / maar niet aan 't leven. Want verder was de gedaagde noch niet in sijne maght / (dat heet in sijne hand) dan om den eisch te mogen doen / en daar in by den reghter aangenomen te worden; gelijk gesien is. So sal dit hier de sin dan zijn. Ik hebbe my dus verre van u laten ophitsen / dat ik Job beroofd

roof d hebbe van goed en bloed: nu laat ik my noch so veel verder overreden / dat ik hem self aan sijne gesondheid hinder doe. Hebt dan noch so vezre uwen wille van den armen man. Maar so gy uwen moed niet koelen kont / sonder dat gy hem ter dood siet afgesolterd: daar toe en sult gy my niet obezreden; spzeekt my daar niet van / dat sal u nooit gebeuren. Dese uitleggynge wykt laug so vezre van den letterlijken sin niet af / als de andere noodsakelik daar af moet gaan / waar mede dat ophitsen wozd verklaard.

§. 14. Doch wat heb ik hier mijn hoofd te breken / om 't gene oneigentlik en twijffelachtigh is geseid / met mijn gevoelen te verdzagen? Siet daar staat met klare woozden: de Satan ging uit van 't aangelighte des Heeren; ende sloeg Job met bose sweeren van sijne voetsool af tot sijnen schedel toe, cap. 2: 7. Wie sloegh Job? De Satan? Dat staater niet: maar de Heere; die dat alleen kan doen. Want hy doorwond, en sijne handen heelen. Waarom is hier uitgelaten 't woozdeken Hy? Om dat het in 't hebzeewsch niet uitdzukkelik en staat? Daar was 't in sulken val als dit is / na den aart van die en andere talen / niet van node. Jn't duitsch kan men 't selve missen / wanneer twee verscheidene daden aan eene selfde persoon / die te voren genoemd is / toegeschzeven wozden; maar in 't hebzeewsch wozd het woozd הוּא hu, dat is HY, nooit anders dan nadzuk halve op sich self gesteld / ende buiten dat altijd in het werkwoozd mede begrepen. Doch so eischt het alhier de eigenschap der duitsche tale / (en de hebzeewsche laat het toe) dat het woozdeken HY uitdzukkelik gesteld werde; om dubbelsinnigheid te mijden / op dat niemant denke / dat Gods eigen werk aan den Satan toegeschzeven wozd.

§. 15. Onse Oversetters / die al mede / so 't schijnt / in dat gevoelen waren; hebben't daarom so vertaald / dat de Satan wozd verstaan de gene geweest te zijn / van wien twee dingen geseid wozden: dat hy uitging van 't aangelighte des Heeren, en dat hy Job met bosen sweeren sloeg. Maar waarom geen dzie? Te weten / dat het ook de Satan was / die sich met een potscherf schrabde: ja noch ten vierde / dat hy in d'assche neder sat, Jb. 8. Want al staat hier HY in 't duitsch, 't hebzeewsch en eischt dat niet uitdzukkelik: schoon sy 't hier wel tweemaal gesteld hebben / daar 't laatste HY altoos niet meer van node was dan in 't voozgaande vers. Ja noch veel minder also 't qualik staat in 't duitsch / (wanneer het nadruk halve niet geschied) 't woozdeken HY meer dan eens te seggen / daar verscheidene dingen aan eene selfde persoon of oozsaak toegeschzeven wozden. Beter soude 't luiden dus gesteld: hy nam sich een potscherf, enz. ende sat neder, booz hy sat neder. Men weet / dat dit beide van Job geseid is: daarom eens HY te veel. Maar't ander / al geloost men 't vast so: men weet het echter niet / dat het beide op den Satan geseid is / sijn uitgaan, en dat slaan. Doch het gaat so met de vertalingen / Leser: Oversetters wozden dikmaals uitleggers; so als sy den sin verstaan / so schikkense de woozden: in plaatse van de regte betekenis der woozden uit der selver afkomste / gebzuik en schikkinge eerst

na

na te ſpeuren: en daar uit dan den ſin / na eiſch der ſaken te verklaren.

§. 16. So ſegg'ik dan / dat hier niet de minſte reden is / om dit van den Satan te verſtaan: dat is / om de woorden buiten eiſch en eigenſchap der Hebreewſche tale / tegen de natuur aan op een ſchepſel uit te leggen over ſaken die den Schepper eigen zijn. Wat de tale belangt: de Hebreen geven ons in deſen ruimer heure dan veel anderen doen; te weten / dat ſe niet ſo duidelik onderſcheiden als wy / met de Gzieken en Romeinen / aan wien van twee perſonen / die genoemd worden / de daad / die daar by gemeld word / toe te ſchrijven zy. Onder veel exempelen is deſe duiſterheid nergens klaarder te ſien / dan daar Moſes ſijn wedervaren met God en met ſijne eigene huisvrouwen verhaalt. Want het geſchiede, ſeit hy / op den wegh in de herberge, dat de Heere hem tegen quam, ende ſocht hem te doden. Doe nam Zippora een ſteenen mes, ende beſneed de voorhuid ſijn ſoons. Ende hy liet van hem af. Wie is die HY? In't hebreewſch ſtaat dat woord niet eens / ende in 't latijn of griekſch behoeftet niet: maar in 't duiſch kannen 't hier niet miſſen. Ik segge / wie is de gene die van den anderen afliet? en van wien liet hy af? 't Was Heere; die lang te voren genoemd was / dat hy Moſes doden wilde / ende die nu (door deſe beſnydenisſe al verſoend) van hem afliet. Maar ſijn ſoon, die beſneden wierd / was laatſt genoemd: waar door men ſoude mogen denken / dat Moſes van ſijnen ſoon afliet. De ſchikkinge der reden is 't alleen / welke doet / dat dit aflaten op dien name gepaſt moet worden die daar verdſt af ſtaat. So veel te gemakkeliker hier: om dat de Heere, van wiens aangeſight de Satan uitging / de laatſte genoemd / en alſo de naaſte is.

§. 17. Want de ſake betreft: wy ſullen hier na (boven 't gene hier voor X. §. 6–15. van d'Engelen geſeid is) noch duideliker tonen / dat het in de maght des Satans niet en is / al wierd 'et hem duiſendmaal toegelaten; ſullke dingen als men hem gemeenlik toeſchrijft / en beſonderlik 't gene Job tot hier toe wedervaren was / te verrighten. Doch dat behoeft hier nu noch niet. Want alſo het eene altoos ſeker / en het ander noch onſeker is; te weten / dat het God kan doen / en of 't de Duivel ook kan doen: wat reden kander zijn / om het aan den laatſten toe te ſchrijven; daar ſe beide by malkanderen / en (gelijk geſeid is) de Almagtige God ſelf de laatſte genoemd is? So beſluit ik dan datmen de woorden dus verſtaan moet / als offer ſtonde: De Satan ging uit van 't aangeſighte des Heeren; ende de Heere ſloegh Job met boſe ſweeren. Hy dede dat / die dat ſekerlik kan doen.

§. 18. Maar als 't al geſeid is / was 'er ſo veel omſlaghs wel van nöde? Want wie kan ontkennen / dat dit gantſch verhaal aangaande Job niet verbloemde redenen / na den ſtijl des ouden tijds / is opgeſchikt? De ſekerheid en waarheid der geſchiedenisſen ſta ik toe; ſchoon by velen / al van oude tijden af daar aan getwijfeld is. Maar om meerderen indruk van ſo merkelijken voorval op des leſers hert te geven: ſo word de ſake in 't vertellen met omſtandigheden overkleed / die ſo niet geſchied zijn als de letter mede brengt. Wy zijn al te wel gewoon / den heiligen Geeſt dus menſcheliker wyſe van

God

God self te hooren spreken, om met te geloven / dat hy't dan de Engelen / die maar schepselen zijn / ingelijx wel soude doen. Hier is dat beide te sien. Of soude iemant wel so dwaaglijk van God konnen denken: dat hy / dien alle syne werken van eewigheid af bekend zijn / (Hand. 15: 18.) ook / gelijk de menschen / op sekere tijden openbaren regt dagh houd? Dat hy den Satan / dien helschen baandreiel / eerst de weereld door sal laten waandelen / ende dat meer dan eens: ende daarna hoch onder syne ogen laten komen / so gemeensaam met hem spreken / als of hy syns gelijke waare? Stil sich God dan van den Duivel laten ophitsen, om synen liefsten vrienden / hem te gevalle quaad te doen? Wat schuld hadde onse eerste moeder Eva dan / of heeft de menschje heden noch / so hy voor des Duivels verfoeilingen bevrijkt? Wat had hy David dan so swaar te straffen / indien hy self so wel als die sich van den Satan overreden laat?

§. 19. Ik moet my seerlijk verwonderen / hoe't mogelijk geweest is / dat de menschen die geschiedenis van Job / tot bewijs van 's Duivels groot vermogen / so gereed / so algemeen / so ouderhorig hebben aangenomen: sonder eens op de swarigheden / die daar onvermijdelijk op volgen moeten / wel bedacht te zijn. Wat dunkt u / Leser / van't verhaal dat Micha voor den Koning Achab dede; wanneer die hem vraagde / of God synen oorlogh tegen de Syriers voorspoedigen soude? Ik sagh den Heere sittende op synen troon, ende al het hemelsch heir staande neffens hem, tot syne regter en slinker hand. Ende de Heere seide: wie sal Achab overreden / dat hy optrekke, ende valle, te Ramoth in Gilead? D'een nu seide, aldus; en d'ander seide alsoo. Doe ging een Geest uit, ende stond voor't aangesighte des Heeren: ende seide, ik sal hem overreden. Ende de Heer seide, waar mede? Ende hy seide: ik sal uitgaan, ende een leugengeest zijn in den mond van alle syne profeten. Ende hy seide: Gy sult overreden, ende sultet ook vermogen; gaat uit, en doet alsoo. 1 Kon. 22: 19–22. 2 Kron. 18: 18–21. Gaat God met de bose geesten te rade? neemt hy de leugen te baate? geeft hy hen self last / om de menschen door sulke middelen / hy hem self verboden / en verbiedt / tot sonde / en daar door ten val te brengen? wie heeft sulx oyt gehoord?

§. 20. Wat is hier dan af te maken? Het self de als van Job: wiens historie onse Oversetters ook met dit vertoogh van Micha vergelijken. Dit zijn hunne woorden over dat van Job. cap. 1: vers. 6. Dit word geseid by gelijkenisse van weereldsche prinssen: die, om rekenschap te eischen van hunne dienaars, over't gene sy hen belast hebben; deselve voor haar ontbieden. Vergelijkt. 1 Kon 22: vers. 19. met d'aantekening. Hoe salmen't een en't ander dan verstaan? Te weten / dit is de sake. God wil door synen verborgenen raad / Achab / om synder sonden wille / in den spritschen krijgh om den hals doen komen: des onthoud hy hem / door syn regtveerdig oordeel / so veel genade als hy nodig hadde om na goeden raad te luisteren; dewijl

hy tot den quaden uit sijns selfs verdorventheid genegen was. Dat wil hem Micha door dien toestel van gelijkenissen tonen: en met een dat het Gode ernst; en dit quaad wel vastelik / als met rijpen rade / en genoegsaam overleg van middelen / die daar toe dienden / van hem besloten was. En wat Job aangaat: door die verbloemde vertellinge wil Gods Geest verklaren / hoe het sijner Voorsienigheid belieft heeft / sijnen knecht Job / na so vele zegeningen / op de hoogste proeve van geduldigheid te stellen: so verre dat sijne snoodste vyanden en benijders van 't geluk / dat God hem gunde; self de Duivel uiter hellen / (so te spreken) souden moeten toestaan / dat hy was een voorbeeld van standvastige godvruchtigheid. Dus leert ons dat verhaal / wat Job heeft konnen lyden; maar geensins wat de Duivel ooit kon doen.

§. 21. Met weinig moeite salmen nu begrijpen konnen / wat het was dat Paulus wederboer: dat hy by enen Engel des Satans, die hem met vuisten sloegh, en een doorn in sijn vleesch was / verbeeld. 2 Cor. 12: 7. Want somen op de stellinge der grieksche woorden acht geeft; hy en seit niet / dat het was ἄγγελος τοῦ σατᾶ, *angelus tou Satan* een engel des Satans; maar bloteliik ἄγγελος σατᾶ, *angelus Satan*, 't welk een Satans engel of engel Satan te seggen is. Behoeft dien volgens niet noodsakelik van dien eenen Satan / by uitmeenentheid also genaamd / verstaan te worden: maar magh al so wel op enigen tegenstander in 't gemeen / die self / of door iemant anders van hem gesonden / den Apostel plaagde / gepast worden. En sulk een van den anderen gesonden / om den heiligen Apostel te quellen / magh / voor so veel hy van desselfs satan, of vyand gesonden is / sijn Engel, dat is Bode; en voor so verre als hy self mede hem een vyand is / een engel satan, dat is vyandige bode genoemd zijn. 't Quaad dat hy hem dede was κολαφίζειν, *kolafizein*, dat is vuistslagen, stokslagen, kinnebakslagen geven; 't gene by ons in onduit sich bastonneeren en suffletteeren heet. Sulx is niet altijd na de letter te verstaan: ende past nochtans de letterlijken sin / daarmen niet geern afgaat sonder reden / hier de naaste; om eenen Satan ofte Satans Engel te verstaan / van de genen die met stokken en roeden gewapend zijn: te weten menschen van den Gerechte of van wapenen / hoedanige den Apostelen doorgaans tegenstonden / en de gelovigen verfolgden.

§. 22. Derhalven weetende / dat een Engel, (so veel als den naam betreft) niet anders dan een bode; en Satan so veel als tegenstander, aanklager en lasteraar te seggen is: wat behoeven wy die vuistslagen verder te gaan soeken / dan by sijne bose vyanden / die de waarheid tegenspraken / en sijnen goeden naam met lastering bespaarden? Scherpe pylen waren dat / als van enen maghtigen, en als gloejende jeneverkolen, Psal. 120: 4. Dat hem sulx niet weinigh wederboer / heeft hy dikmaal duidelijk geklaagd. Ende kan seer wel zijn (al en vinden 't niet bescheidelik beschreven) dat d Apostel korts na die verwonderlike openbaringe / in 't begin des kapittels verhaald / enigen besonderen swaaren overlast van bose vyanden heeft ondergaan. Sulx alles te verdragen / dat wel den vleesche swaar; deed hy bad hy

God so vuurigh is / in wese dat hy eens beslissen mogh; en wierd daar op van God betrouwt / dat hy geenen noodt en hadde.

§. 23. Soo weinig als 't van blijkt / dat Paulus van God self aan den Satan als te eenen sijner Engelen verlaten was: so duister is het mede te verstaan / hoe andere van hem aan den Satan overgegeven, of de gemeinten tot sulx te doen vermaand zijn. Hy self seit / dat hy Hymenæus en Alexander, over looghening / so 't schijnt / (1 Tim. 1: 18) van d' Opstandinge / aan den Satan overgegeven hadde / om hen 't lasteren af te leeren. 1 Tim. 1: 20. Insgelijx besluit hy / den bloedschandigen te Korinthen aan den Satan te doen overgeven; tot bederf des vleesches, om den geest daar door te behouden. 1 Kor. 5: 5. Doch het hebben sich al van ouds af vele uitleggers gepynigd / om te mogen weten / wat dit voor een werk geweest magh zijn: doe wel gebruikelik / so 't schijnt / by d' Apostelen; maar al vreemd na hunne tyden in ongebruik geraakt: immers voor so veel als 't voorts betreft / dat d' oude kristen leeraars al so weinig verstonden als de onsen hedendaags. Sulx blijkt uit de twijfelachtige verklaringen die sy daar af geven: d een dus / en d' ander so.

§. 24. Om dese reden scheid ik hier met weinigh woorden af: al so ik my niet voorgenomen hebbe / den eigentliken sin van dese plaatsen te verklaren / die ik niet verstа. Sulx te bekennen / acht ik my te minder schande / om dat ik sie dat se heden niemant eecht verstaat. Liever blijf ik hier dan staan / als met menighte van uitleggers / so nieuwen als ouden / overal in 't wild te loopen. My is dat genoegh / dat uit dese geen bewijs voor des Duivels grote maght te halen is: so lang als niemant seekerlijk en weet / dat de sin sodanig is als dat bewijs vereischt. Maar ik heb al lang voorsien / dat men my met enen hoop Besetenen ontmoeten sal / en aan deselven dat doen sien / dat ik tot hier toe tegenspreke. Doch dat is een stuk / daar ik met den meesten ernst op uit geweest ben / om het na te spueren: en wat ik eindelik gevonden hebbe / dat sal ik den Leser duidelik voor ogen stellen. Eerst laat ons dan besien / wat voor bose Geesten 't zijn geweest daar mede sy besetен waren; en dan / waar in dat die besetenheid bestond.

XXVI. HOOFDSTUK.

De *Duivelen* in de Schrift als veele gemeld, zijn van des Duivels Engelen verscheiden.

§. 1. Ik hebbe / daar ik dit stuk in 't voorby gaan raakte XII. §. 5/6. my verplight / en de saak vereischt ook / van dat onderscheid te spreken / dat tusschen den voorseiden Duivel en de Duivelen is. Die en zijn des Duivels Engelen niet. Ganssch anders is hun naam in 't hebreewsch / en ook in 't griekssch. Twee namen vindmen in 't hebreewsch des ouden Testaments / dat onse Oversetters Duivelen ver-

duitſcht hebben: maar ik ſal hen ſelfs doen bekennen / dat geen van beiden na behoren is vertaald. Het eerſte is שדים *Schedym*, ende ſtaat Deut. 32: 17. en Pſal. 106: 37. De woorden van Moſes hebben ſy aldus vertolkt: Sy hebben den Duivelen geofferd, niet Gode: en het op de kant aldus verklaard; deſen afgoden, door welken de Duivelen gedient worden. (Of dit wel is / daar af ſal hier na noch iets te ſeggen zijn) verg. 1 Kor. 10: 20. Het hebreeuwſche woord betekent *Verwoeſters*: alſo de Duivelen met reght genoemd worden; gelijk de Engel des afgronds de Verderver genoemd word. Openb. 11: 9. Of dit hier de naam van Duivelen is / daar komtet noch niet veel op aan: maar is my genoegh / dat het hebreeuwſch woord / ſo ſy bekennen / Verwoeſters betekent. Wy ſullen haaſt vernemen / wie dat die Verwoeſters zijn. D'andere plaats hebben ſy aldus: Daaren boven hebbenſe hunne ſonen en hunne dochteren den Duivelen op geofferd. Daar by ſeggenſe in d'aanteekeninge anders niet dan dit / Siet d'aanteekeninge Deut. 32: 17. En dat was ook genoegh. In 't latijn vind ik het op beide plaatſen *Damonia* vertaald; desgelijx in 't italiaanſch *Demonii*. De franſche Bybel ſeit op d'eerſte plaats / *Idoles*, dat Afgodsbeelden; en op d'andere *Diables*, dat Duivelen te ſeggen is. D'Engelſchen hebben 't een ſo wel als 't ander Devils, en d'Hooghduitſchen Teufel vertaald.

§. 2. Het ander hebreeuſch woord is שעירים *Schirym*, ende komt ons driemaal in den Bybel voor: Lev. 17: 7. 2 Kron. 11: 15. en Jeſa. 13: 21. D'eerſte plaatſe hebben d'onſen duſ verduitſcht. Sy en ſullen niet meer hunne ſlagtofferen den Duivelen, den welken ſy nahoereeren, offeren. Maar op de kant hebbenſe dit: Het hebreeuwſch woord betekend eigentlik de geoen die ruigh ende gehaard zijn, als bokken; en die den menſchen in ſodanigen gedaante by wylen verſchenen; (ſoſe meinden) ende van de Heidenen afgeſchilderd, op gods dienſtige wyſe vereerd worden. Siet van deſe ook 2 Kron. 11: 15. De tweede plaatſe daar ſy hier op wyſen ſpreekt van Jerobeams afgoderyen; ende is van hen aldus vertaald. Hy hadde ſich Prieſteren geſteld voor de hooghten, en voor de Duivelen, en voor de kalveren die hy gemaakt hadde. Siet voor eerſt hoe hier de Duivelen en de kalveren tſamen over eene kam geſchoren ſtaan: hoe veel beter paſten hier de Bokken? Onſe Vertaalders / gelijk hier 't ſelf de woordſtaat in't hebreeuwſch / en door een ſelf de woord van hen verduitſcht is; wijſen ook op de kant na de voorgaande plaats / ſonder iets daar by te doen. So doenſe ook ter derde plaatſe / daar ſy Jeſaias woorden duſ vertalen: de Duivelen ſullen daar (te weten in 't verwoeſte land van Babel) huppelen. Duſ hebbenſe dan een ſelf de woord / op die drie plaatſen even eens verduitſcht / en even eens verklaard. Maar van d'andere vertalingen iſſer by na geene die hem mede ſtemt: dat laat ons nu ook ſien.

§. 3. שדים *Schedym* hebben de Grieken telkens door δαιμόνια, maar שעירים *Schirym* op die drie plaatſen drieſins vertaald. Een bewijs hunder ongewiſheid / om den reghten ſin te weten. Lev. 17: 7. μάταιοι *mataioi*, en 2 Kron. 11:

2 Kron. 11: 15. εἴδωλα *idola*. 't Eerste woord geeft ydele of dwase goden / (so Gods Geest met regt der Heidenen afgoden noemt) het ander Afgodsbeelden te verstaan. Jesa. 13: 24. hebbense 't gelijk 't ander δαιμόνια *daimonia* vertaald. D'italiaansche Bybel heeft op de twee plaatsen *demoni* en *demonij*, maar in de laaste *satiri*, satyrs, somen by ouds de boschgoden na der Heidenen meininge noemde. De fransche stelt de twee eerste malen *diables*: maar de laaste *lutons*, spoken; als beter / so 't schijnt / passende ook die plaats. Junius en Tremellius hebben hier *scopes* in 't latijn gesteld / en op de kant verklaard. Hunne woorden stel ik dus in 't duitsch. Bystere Vogels, die sich als Satyrs bewegen (sy meenen ook al datter Satyrs zijn) alleer ongeluks vogels, raaw van geluid; daar Homerus 5. *Odyss.* af meld. In 't latijn wordense mede *asiones*, en in 't fransch op ene eigene wijse *dames* genoemd: welke vogel anderen na-aapt, vleit en op sekere wijse huppelt; gelijk Plinius in 't 13. boek der Nat. Hist. 23. c. spreekt. Daarom hebben wy, gelet op 't naastvoorgaande lid van dit vers, en 't woord *huppelen* datter by staat; het liever dus overgeset dan het selve op de *satyrs* of *fauni* of *tragopanadas*, of diergelijke wanschepsels toe te passen. De gemeene latijnsche oversettinge en die van Zurich / neffens andere / hebben 't na de letter *pilosi*, dat is / hairige vertaald. Coccejus heeft 'er het seisstandig woord / datter by verstaan moet worden / *hirci* bokken, in de plaats gesteld. D'engelsche vertaalder maakter mede satyrs af. Luther en Piscator hebben hier in 't hooghduitsch feltgeister gesteld; doch op de twee andere plaatsen mede / als geseid is / teufel.

§. 4. Uit so veel verschillende vertalingen / met de texten selve vergeleken / sal de Leser lichtelijk drie dingen konnen sien. Voor eerst / dat volgens 't gene daar sy in te samen stemmen / ja self daar se schoon verschillen / genoegsaam blijkt / dat die twe hebreeusche woorden geheel wat anders betekenen / dannen gemeenlijk door Duivelen verstaat: volgens dien / dat in 't geheel oud Testament van geen Duivelen gemeld word. Ten anderen / datse ebenwel doorgaans en bynа een patiglijk den text na dien sin hebben willen schikken / (is 't niet overal / 't is ten minsten in de eene of andere plaats) dat de Duivel in 't spel komen moghte. Waar dit by toekomt / sal een weinig verder te verneemen zijn: dan het derde moet ik hier wat breeder seggen: te weten / dat hunne vertalinge op die vijf texten niet en past. Want deselve leit so in den aart noch oorspyong van de woorden niet; en den inhoud noch de t'samenhang der rede eischtet niet; die 't ook eens deels niet en lijd.

§. 5. Het en leit / segge ik / in den aart noch oorspyong van de woorden niet. Want waarom word *schedym*, eigentlijk verwoesters, meer op Duivels / dan *schodeed* verwoester op eenen Duivel gepast: dewijle die beide woorden van een selsde grond word *schadad* afgeleid / ende also van eenerley betekenisse zijn? Nochtans word Jesa. 33: 1. wee u, gy Verwoester, *schodeed*, op den koning van Assyrien: en daar dit woord meer voor komt / van niemant op den Duivel; maar van ieder een op sekeren men-

ſchje gebuid. En belangende 't woord *ſahirym*, gehairde of ruighaarige, ſo de Bokken in 't beſonder om hunder ruigharigheid tot offe in 't Hebreeuwſch genoemd worden; waarom het ook 24. maal van onſe eigene Overſetters bokken verduitſcht is: wat reden hadden ſe / om alleen op deſe drie plaatſen Duivelen daar af te maken?

§. 6. Den inhoud noch de t'ſamenhang der rede eiſchte dat ook niet: noch in 't een woord noch in 't ander. Niet in *ſchedym*. verwoeſters. Want hoewel het in die beiden plaatſen op de Afgoden geſeid is / ſo zijn d'Afgodsbeelden / of der Heidenen verdichte Goden woeſt genoegh / om ſo te heten: dewijle ſe woeſt en afſchuwelik van maakſel / (ſo veel de beeltenisſen belangt) en woeſt van omſlagh / in den dienſt dienen hen beweegs; met eene d'oorſaak van de verwoeſtinge des volx Iſrael geweeſt zijn. Sulx word hen daar over Deut. 32: 19. 20. uitdrukkelik gedreigd; en Pſal. 106: 40. wel duidelik gemeld / dieswegen de toorn des Heeren tegen ſijn volk ontſteken is, ende dat hy aan ſijn erfdeel enen grouwel heeft gehad. Was dat niet verwoeſtinge genoegh?

§. 7. Wat het ander woord belangt: *ſahirym* bokken of diergelijk vertaald / paſten immers in de laatſte plaatſe / Jeſ. 13: 21. beſ wat beter van dat van Duivelen; dat daar ganſch geene plaats en heeft. Wat doen de Duivelen by dat geſelſchap van wilde dieren, ſchrikkelike gedierten, Jonge ſtruyſſen en draken; ſo ſe d'andere namen in deſelf de reden meeſt na giſſinge vertaald hebben? Waarom mogen daar geen Bokken by? Of krielt et over al van Duivelen / daar ſich 't wild gedierte houd? Wat gedachten hebben toch de menſchen / en met name ſo geleerde mannen / van Duivelen / datſe die doen huppelen in de woeſtijnen? Is dien duivelsdans tot eere of vermaak van dat wild gedierte aangeſteld? Want menſchen ſouden daar niet meer te vinden zijn. Wie is ſo vermuſtig onder al die wilde beeſten / dat hy die Duivels in ſijn geſelſchap daar voor kent? Of is dat der Duivelen eigen vermaak: ſegt my toch / geleerde luiden / hoe dat die huppelen der Geeſten in ſijn werk magh gaan?

§. 8. Waar komt dit dan by toe / dat d'Overſetters meeſtendeel / en inſonderheid de onſen met de Duivelen ſo gereed zijn / om hen in den Bijbel plaats te maken? Watſe gelijkelik met het gemeen gevoelen belangende de boſe Geeſten ingenomen / en met dat voorvoordeel tot de vertalinge gekomen zijn. Anders / ſo ſe onverſchillig waren / als ontrent andere ſaken daarſe ſelf geen ſonderling begrijp af hadden: wat ſwarigheid haddenſe te maken meer dan elders / om het na de letter te vertalen; ende hunne meininge in de kant-tekeninge te verklaren? So hadde geen eenvoudig Leſer door 't woord Duivelen, in den text geſteld / miſleid geweeſt. Gelijk als Pſal. 68: 31. Scheld het wild gedierte des riets, de vergaderinge der ſtieren, met de kalveren der volkeren. Hier haddenſe ook wel een van drieen / of immers van beiden / de ſtieren of de kalveren, tot Duivelen konnen maken: want hier toch ook na beter meininge op de heidenſche / en beſonderlik egyptiſche Afgoden geſien word. Onſe Overſetters bekennen dat mede / ſeggende

hier

hier by op de kant: dat sommige alhier den Kalverdienst der Egyptenaren verstaan. Anders laten se de hebreeusche woorden in het duitsch wel staan/ wanneer se de vertalinge niet seker zijn: als van Dudaim, Gen. 30: 14/ 15. van Urim en Tummim overal; en van verscheidene gedierten dienen niet eten moght/ den Solham, den Hargol, en den Hagab. Lev. 11: 22. en honderd andere meer. So doende soudense ons insgelijx met de Schedijm en Sebirijm niet verbijsterd hebben.

§. 9. Maar d'Afgoden der Heidenen/ zijn die anders iet dan Duivelen? suit gy seggen; ende seit Paulus niet/ dat het gene sy den Afgod offeren/ suix den Duivel self geofferd word? 1 Kor. 10: 20. Als het daar dan doch op aankomt/ waarom dan dit woord/ daar 't hemelik op d'Afgoden geseid word/ niet ten eersten Duivelen vertaald? Dit isset/ wel te weten/ dat qualik verstaan so veel dolingen gebaard heeft. Des sal ik nu wat breeder daar van spreken. Suix heb ik ook al in 't begin des eersten boex beloofd/ en voor af geseid/ dat Paulus in die plaats het woord *Daimonia*, ende niet *Diaboloi* gebruikt; welk/ als geseid is/ in den ganschen Bijbel anders dan van menschen (en dat slechts dziemaal) niet en staat. Maar het woord *δαίμων daimoon*, en *δαιμόνια daimonia* word in 't niew Testament wel 63. maal gevonden/ en van d'Oversetters altijd Duivelen vertaald: behoudens eene plaats/ Hand. 17: 18. daar sy lieber Goden hebben willen stellen; om dat het misschien den burgers van Atenen beter paste/ om te seggen dat Paulus een verkondiger van niewe Goden, dan van niewe Duivelen was. Waar uit het schijnt/ dat ik d'Oversetters dus bezre aan mijne zijde hebbe; die beweere I. B V. §. 5. dat de Heidenen/ hunne Goden voor geen Duivels houdende/ ook den Duivel niet aanbidden. Van wat hunne vertalinge belangt: sy waren genoodsaakt/ daar sy 't woord *Doimonia* over al even eens door Duivelen vertaald hebben/ schoon het seer verscheidelik te passe komt; hier ook so te doen. Want een eenige stem word door 62. al te ruimelik overstemd; om in 't minst te twijfelen/ of dat niet de ware en de eenigste sin is van een woord/ dat so menigmaal/ en op so menigerhande wijse in de Schrift te passe komt. Magh men een uit 63. plaatsen afscheiden/ om het anders te vertalen/ dan 't op alle d'andere vertaald will zijn: so en sie ik geene sekerheid altoos/ in 't onderzoeken van den sin van enig woord. De Critici, dat is Letterkundigen/ sullen my dat toestaan/ die geen besonder belang in enige oversettinge hebben.

§. 10. Mijn seggen word noch meer bevestigd/ uit dien dat andere oversettingen het grieksche woord over al gehouden: zijnde in 't italiaansch demoni te lesen/ so dikmaals als in 't grieksch *daimoon*; of *daimonion* staat. Maar daarmen *diabolos* leest in 't grieksch/ hebben sy diabolus in 't latijn/ ende in 't italiaansch diavolo gesteld. So leestmen in 't syrisch Testament *schido* en *schide*, daar in 't grieksch *daimonia* staat: zijnde 't self de woord/ waarmede Jes. 13: 11. 't hebreeusch *schedym* vertaald hebben; gelijk het ook derself de herkomst is. *Daimoon* vind

ik

ſit by hen met *davio* vertaald. Maar voor *diabolos* hebbenſe 't woord *ſatan* dat van gelijke kraght is / geſtelt. Andere talen / in welken 't nieuw Teſtament is overgebraght / ſouden ons door hunne verſcheidenheid noch meer verwerren. Waar ſullen wy dan eindelijk met de *Daimones* en *Daimonia* heen / daar onſe nederduitſche Overſetters overal / dat is 62. maal Duivelen af maken; even eens oſter *Diaboloi*, daar dit woord van af komt / geſchreven ware? Dat laat ons nu beſien.

§. 11. De ſake ſal gemakkeliker zijn te vinden / by aldiemmen ſleghs onpartijdig / alle voorvoordeelen aan een kant geſtelt / op twee regelen acht wil geven / die my geen taalkundig ſchriftgeleerde wraken ſal. Beide rusten die op eenen grond / die in hoedanigheid der H. Schrijvers / en derſelver taal beſtaat. Van af komſt waren ſy Hebreërs / en ſpraken ſelf hebreewſch: maar ſy ſchreven grieksch. Dat was / gelijk wy weten / om datſe ten behoeve van verſcheide volkeren ſchreven; en dat de grieksche tale doe by grieksch en ongrieksch volk / zedert Alexanders tijden / rondom heuen in't gebruik was. Luiden van verſcheiden ſprake / ſo ſeer als de Joden en Romeinen waren / quamen daarin over een; dat sleghs d'een den anderen / gelijk Lyſias aan Paulus dede / had te vragen / kont gy grieksch? Hand. 21: 37. en daarinede was het wel / dan konden ſe malkanderen verſtaan. Dit geſtelt / ſo magh men vrylik geloven / dat de Schrijvers van 't nieuw Teſtament de grieksche woorden in dien ſin gebruikt hebben / als by den Grieken / en dienvolgens by den Heidenen gebruiklik was. Want die tot het Kriſtendom bekeerd zijn / hebben de beteikenis der woorden niet veranderd. Waar uit volgt / dat ſy door Daimones en Daimonia beteikend hebben / 't gene de Heidenen daar door verſtonden. Of het moeſte zijn / 't gene nu de tweede regel is) dat hunne eigene tale) de hebreewſche wel te weten: die ook de tale van den Bijbel is / ſo verre als 't oude Teſtament ſich ſtreht; hen of door gewoonte / ofte nadruks halven / daar van af wijken dede. Dien aangaande is het openbaar genoegh / datſe ſich wel dikmaals na den ſtijl des hebreewſchen Bijbels ſchikken. Maar dat heeft hier geen plaats; na dat wy geſien hebben / dat ſodanige Duivelen daar in onbekend zijn; ende ten hoogſten maar op vier plaatſen / 2 maal door *Schedym* en noch tweemaal door *Sehirym*. (ſo even beide verklaard) iet dat op der Heidenen afgoden ſiet / beteikend is.

§. 12. Nu en kan mynen Leſer niet onbekend zijn / wat der Heidenen Daimones waren; want dat heb ik in't eerſte boek II. 9 ——— 12. uit oude ſchrijvers aangewesen; ende niet een / wat eere / en om wat reden aan deſelven wierd bewesen. III. 2. V. 4. 5. Daar na heb ik getoond / dat d'Afgodery der hedendaagſche Heidenen van gelijken trant is / als die oude was. Dat de Sitte en de Juhlen der Lappen / VI. 3. Dinſtipan der Littouwers / §. 8. de ſeven hoogſte en 26. mindere Goden der heidenſche Perſianen / VII. 7/ 8. de Tiedebaik en Gokis der Japanders / §. 9. de Dewetaas en Ratsjesjaas der Koromandeleſen /

§. 11ſ

§. 11/ 12/ 13. de Fetiſſos der Guineërs / IX. §. 3. de Ichiri, d' Ommekous, de Maboyas en Zemeëns der Kanibalen / X. 12/ 14/ 16/ 17/ 18. alle van denſelven ſlagh zijn: en dat de Godsdienſtige eere aan deſen als middelaars en bewindhebbers / in ſtede der opperſte Godheid beweſen word. Door Daimones zijn dan der Heidenen Afgoden te verſtaan: dewelke / na hun gevoelen / al't beſtuur den menſchelijke ſaken van der hoogſte Godheid wegen aan ſich hadden: en daar van διαιτηταὶ καὶ διοικηταὶ τῶν ἀνθρώπων, Scheidsluiden en Beſtelmeeſter der menſchen genaamd zijn. Hier van zijn de gelukkigen by de Grieken van ouds *eudaimones* die wel met de Dæmons ſtaan; en d' ongelukkigen *kakodaimones*, die met de Dæmons qualik ſtaan, genoemd. Want *eu* wel, en *kakoos* qualik te ſeggen is. De Dæmones van welken ſy waanden dat hen enig quaad toequam / ſonder datſe 't wiſten verdiend te hebben / wierden mede *Cacodæmones*, quade Dæmons genoemd.

§. 13. Hier by ſtaat dit noch in 't beſonder aan te merken / ſo alsmen ook beſpeuren magh uit het gene ter aangemelde plaatſen getoond is: dat de Heidenen in 't onderſcheiden / in 't benoemen en 't waardeeren hunder Goden ſeer oneffen zijnde geenen naam echter meer dan dien van Daimones gebruikt hebben; ſo verre dat dikmaals de Goden en de Dæmones een ſelf de ding by hen was. Uit twee plaatſen van Homerus ſal ik dat wel klaar doen blijken. D' eerſte is / *Iliad.* T. daar Agamemnon onder anderen dus tot Ulyſſes ſpreekt; ſijnen raad toeſtemmende.

Ταῦτα δ' ἐγὼν ἐθέλω ὀμόσαι, κέλεται δέ με θυμὸς,
Οὐ δ' ἐπιορκήσω θεὸς δαίμονα.———

Dus tuigt my mijn gemoed, ik wil dien raad wel ſweeren;
En doch door valſchen eed den *Dæmon* niet onteeren.

Ziet hoe hy hier Dæmon noemt by wien hy ſweeren wil. Doch of dit iemant noch enigen twijfel liete: ſiet hier een ander dat doorgaat *Iliad* P. Achilles reden gevende / waarom hy Hector / der Goden lieveling / in 't wreken van Euforbus dood niet derf de tegen ſtaan; ſo ſeit hy.

Οὐπότ' ἀνὴρ ἐθέλοι θεὸς δαίμονα φωτὶ μάχεσθαι.
Οὔτις θεὸς πυμῶ, τάχα οἱ μέγα πῆμα κυλίθη.

Die enen *Dæmon* ſelf beſtaan derf te bevechten;
Ik ſegg', alſulken man by enen God geërd,
Sijn aanſlagh gaat verloren,
Veel ramp is hem beſchoren.

Daar word in den tweden regel God genoemd die in den eersten Dæmon hiet. Des besluit ik noch eens / dat de Dæmons der Heidenen Afgoden zijn.

§. 14. De Schrift betuigt dat self. Eerst / daar die van Athenen den Apostel enen verkondiger καινῶν Δαιμονίων kainoon Daimonioon, van niewe Goden noemde. Hand. 17 / 18. Want om te bewijsen / dat sulx niet waar was beriep / sich Paulus op den dienst des onbekenden Gods. vs. 23. Die God hen onbekend / Θεὸς ἄγνωστος, Theos agnoostos wierd dan by die Heidenen onder de *Daimonia* begrepen. Tot der selber leeringe en dienst voorseide Paulus door den Geest dat sommigen / ter laatste tijd uit het Heidendom bekeerd / wederom vervallen souden. 1 Tim. 4: 1 / 2. Want gelijk hy seit βαπτισμῶν διδαχὴ baptismoon didachee, leeringe der dopen, Hebr. 6: 2. in dien sin / dat hy de leere / welke handelt van den doop / daar by verstaat: also meen ik / dat het Daillon hier ook niet qualik heeft / die sulx van den Afgodsdienst / die aan de sogenaamde *dæmones* bewesen wierd / verklaart. Soo dit onsen Oversetters in den sin gekomen ware / sy hadden mede van *daimonia* op dese plaats geen duivelen gemaakt. En aan dese *daimonia* was't mede / geen *Diabolei* of duivelen; (so staat'er niet) dat de Heidenen in 't algemeen / na Paulus bedied / offerhande deden / en aan wellier tafel sy deelachtig waren: 1 Kor. 10: 20 / 21. gelijk Joannes seit / datse die aanbaden Openb. 9: 20. Desgelijx de verleidende geesten, (welken name Paulus ook gebruikt / 1 Tim. 4: 1.) zijn geen geesten der duivelen; Διαβόλων, *diabolon*; maar der dæmons, δαιμόνων *dæmonum*; welke uitgaan tot de koningen der aarde. Openb. 16: 14. Van dese dæmons, en niet van duivelen was Babylon ene woonstede geworden. Openb. 18: 2. Even eens als ook hier voor §. 3: uit Jes. 13: 24. is verstaan.

§. 15. Wat seg ik dan? dat een Afgod iet is? Wy weten dat een Afgod niet is in de weereld. ende datter geen anderen God en is dan een. 1. Kor. 10: 19. en 8. 4. Om die reden worden se mede in't hebreewsch אלילים *elilym* nietigheden genoemd. Dat hebben onse Nederlanders 14 maal Afgoden, ende eens Ezech. 30: 13. nietige afgoden verduitscht. De sake self word 1 Kron. 16: 26. en Psal. 96: 5. daar 't self de woord in den grondtext is / nadrukkelik geseid. Alle goden der volkeren zijn afgoden: maar de Heere heeft de Hemelen gemaakt. In't duitsch eigentlik / alle goden der volkeren zijn Nietigheden: ende word daar dan bequamelik tegensteld / dat de Heere de hemelen gemaakt heeft; en daar door getoond / dat hy geen Niet / maar Iet is: ja dat hy groot en seer te prysen, en boven alle Goden vreeslik is? gelijk in't naastvoorgaande vers geseid was. Waarom noemtse dan de Schrift self Goden? Om dat gene te betekenen / dat de Heidenen meinden iets te zijn. Waar uit haar selve noemt spse ydelheden, om te tonen datse in sich self niet met allen zijn. Dus worden ook de daimones in de Schrift genoemd; niet om datser waarlik zijn: maar om te betekenen dat gene dat alleenlik in der Heidenen inbeelding is / hoewel het niet en is. So noemen wy d'Ideën

van Plato / d' Intelligentien van Ariſtoteles: niet om te geloven dat ſe zijn: maar om te beteekenen 't gene ſy daar door verſtaan. Waarlik hebben de koningen van Aſſyrien, ſeide koning Hiskija / alle de landen verwoest, ende hunne Goden in 't vuur geworpen. Waren 't dan Goden? Hy noemtſe ſo / om dat hen die volkere daar voor hielden: maar om ſijn eigen gevoelen evenwel te ſeggen/het waren geen Goden. Jeſ. 37: 18/19. Segt van gelijken: dat de Schrift dan Daimones noemt/om dat ſe van de Heidenen in 't gemeen/en van ſommige Joden geloof d wierden; maar datter nooit Daimones geweeſt zijn.

§. 16. Dat nooit en was / daar quam ook nooit iet af. Hoe zijnder dan in Chriſtus tijd ſo veel Beſetenen geweeſt? Die wierden in het Grieksch *δαιμονίζομενοι daimonizomenoi*, als ofmen ſeide / beduivelden genoemd: indien de Dæmons Duivels zijn; 't welk ik beweſen hebbe / Neen. Dertien maal word dat woord in d' Euangelien gevonden; ende noch eens *δαιμονιώδης*, 't welk ſy vertalen duivelsch. Jak. 3: 15. Deſe *Daimones* zijn 't / en geen *Diaboloi*, Duivelen, (hoewel het onſe Overſettinge ſo noemt) die Chriſtus en d' Apoſtelen uitdreven. Matt. 4: 24. en 8: 16/28/ 21. en 9: 32/ 33/ 34. en 10: 8. en 12: 22/24/ 27/28. en 15: 22. en 17: 18. Marc. 1: 32/ 34/ 39. en 3: 15/22. en 5: 12/18. en 6: 13. en 7: 26/ 29/ 30. en 16: 9/17. Luk. 4: 33/ 35/ 41. en 8: 29/ 30/ 33/ 35/ 36/ 38. en 9: 1/42. en 10: 17. en 11: 14/ 15/ 18 19/ 20. en 13: 32. Deſelve zijn 't die de Schrift 9 maal boſe en 21 maal onreine geeſten noemt. Sulk een woord mede eens een geeſt eens onreinen duivels (*dæmons*) een geeſt der krankheid, en een waarſeggende geeſt genaamt. Luk. 4: 33. en 13: 11. Hand. 16: 16. Sulken Duivel/dat is/ een dæmon was 't waar mede Chriſtus vyanden waanden dat hy en Johannes beſeten waren. Matt. 11: 18. Luk. 7: 33. Joh. 7: 20. en 10: d 20.

§. 17. Maar hoe ſeit d' Apoſtel dan van die *Daimonia*: Sy geloven dat God een is; maar ſy ſiddderen? Jak. 2: 12. Want met reden ſult gy ſeggen; geloven deſe iet van God / ſo zijnſer evenwel: aangeſien hy niet geloven kan die niet en is. 't Is regt: die op den name der Daimones den menſche antwoord geven / ik ſegge / de heidenſche Prieſteren / geloven dat de Godheid in der daad maar een is: gelijk als uit de t' ſamenſtemminge der voornaamſte Heidenen / van oude en van hedendaagſche tijden blijkt I. B. II. 4. VII. §. 2/ 5/ 6. De beelden in der Heidenen afgodstempelen worden in de Schriften ſo genoemd / als de verdichte Goden ſelf by hen genoemd zijn. Want de H. Geeſt ſeit 'er niet meer af daanen ſiet: en 't gene men ſiet is maar ſilver goud, een werk van 's menſchen handen. Pſal. 115: vs. 4. Buiten dat en iſſer niets van de blote inbeeldinge der verblindde menſchen. Die inbeeldinge doet dan mede / datſe d' ingebeelde Goden vragen; en doet hen meinen dat die antwoord geven / wanneer de Prieſter hen bedriegt. Gelijk de Schrift nu het gene uiterlik geëerd word den naam des Afgods geeft die niet en is: ſo is het gelijk-

derwijs te denken / datse dien ook geest aan dien die op den naam des Afgods spreekt / hoewel die niet en is. Die Papen dan schoon 't volk door veelerley verdichtselen verleidende ; geloven echter datter maar een eenig godlik wesen is : en door wroeginge van hun gewisse / wanneer dat hy gelegentheid eens wakker word / sy tsitteren wanneerse daar aan denken.

§. 18. By aldien dat iemant dreemt dunkt / die lette sleghs op 't geen datmen elders leest. Jerem. 51: 44. Ik sal besoekinge doen over Beel te Babel, ende ik sal uit sijnen muil uithalen dat hy verslonden heeft. Is een beeld (gelijk dat van Beel) bequaam om besoekinge te ontsangen ? hadde dat in waarheid iets verslonden ? Of hadde sulx d'Afgod self gedaan / die nooit in wesen was ? Neen / sult gy seggen : maar de Duivel / die onder dien naam / en in dat beeld geëerd wierd. Al wederom de Duivel ? Leest dit dan ook eens : Also seit de Heere ; ik sal ook de Drekgoden verdoen, en de nietige Afgoden doen ophouden. Ezech. 30: 13. Sal dan de Duivel noch eens sterven ? of heeft hem God doe al verdaan, na den inhoud der prophesye / die door de hand van Nebucadnetsar vervult is : hoe regeert hy dan nu noch so sterk / alsmen seit dat hy doet ? Is dat noch niet genoegh : so leester dit noch by : Beel is beschaamd, hunne Afgoden zijn beschaamd. Jerem. 50: 2. Schaamt sich dan de Duivel ook ? Of schaamt sich het afgods Beeld ? Geen van beiden denk ik wel : maar die 't bewind hebben over den Afgodsdienst. So seg ik dan even eens tsidderen de Daimones, als d'Afgoden beschaamd zijn. Volgens dien blijkt uit desen niet / datter waarlik Dæmons zijn / de gene diemen t'onreghte Duivelen noemt.

XXVII. HOOFDSTUK.

De menschen diemen seide van deselve beseten of gequeld te zijn waren sonderlingen siekten onderworpen.

§. 1. Wy hebben nu de Dæmonas tot niet gemaakt / die anders ook onreine en bose Geesten genaamd zijn. Nu / dat niet en is / dat doet of werkt ook niet. Hoe hebben dan die Duivels of onreine Geesten sulke werkingen gedaan / als d'Euangelium ons vermelden / in en door de genen die van hen beseten waren ? Dat laat ons ondersoeken. De schijn is / dat dikmaals een of meer Dæmons (so wil ik vervolgens altijd spreken / in plaats van Duivelen, daar in 't grieksch de *Daimones* en niet *Diaboloi* genoemd zijn) eens menschen lichaam ingenomen en beseten hebben : invoegen datse hem deden spreken : of meesten tijd swaare siekten en pijnelijke quellingen / self ook raserny en dulligheid toebraghten. Welker elendigen seer veele / door de kraght en goedheid ons Heilands / en den dienst sijner Apostelen / daar van her-

verloſt zijn; de Dæmons of onreine Geeſten van hen uitgedreven zijnde. In't gemeen wordt dien aangaande van Jeſus geſeid / dat ſe tot hem brachten / onder anderen / die van den Dæmon beſeten waren, en dat hy die genas: Matt. 4: 24. in gevolge dies ook van d'Apoſtelen / dat hy hen magt gaf over de onreine Geeſten, om deſelve uit te werpen cap. 10: 1. Byſondere voorvallen worden dien aangaande verhaald: die hier na beſonderlik te volgen ſtaan.

§. 2. Ende wierd dit uitwerpen der Duivelen by den Heere ſelf / alſo wel als by ſijne afgeſondenen / voor een bewijs van ſijne godlikheid / en wettige ſendinge opgegeven: waar toe hy Herodes ook liet ſeggen / Siet ik werpe Dæmons uit; Luk. 13: 34. en ſelf tot de Fariſeen ſeide / dat hy ſulx door Gods Geeſt of vinger; dat is door goddelike kragt te wege bragt. Matt. 12: 28. Luk. 11: 20. Insgelijx by ſijn afſcheid enige Tekenen aan de ſijnen belovende / die hen ſouden volgen / ſo ſeide hy onder anderen / en dat ten eerſten: in mijnen name ſullenſe Dæmons uitwerpen. Marc. 16: 17. D'Apoſtelen ook met beſondere blijdſchap, als verwonderd / ſeiden; Heeren ook de Dæmons zijn ons onderworpen in uwen name. Luk. 10: 17. Sy bewesen ook / dat hun Heere met den heiligen Geeſt ende met kragt geſalfd was / uit dien dat hy was geneſende alle die van den Duivel (daar ſtaat nu eens *diabolos*) overweldigd waren. Hand. 10: 38. Dit gaat altemaal daar henen / dat het ſchijnt iets boven de Natuur te zijn: en dat de Duivel ſulken grote magt over de menſchen heeft / die door geenerhande middel / dan alleen door Gods Onmiddelbare kragt te overwinnen zy.

§. 3. Doch ſomen op dit alles nader onderſoek wil doen / het doet ſich haaſt veel anders op: waar af den Leſer te overtuigen / ik hem eerſt wil bidden / dat hy enige dingen in acht wille nemen / die hem noodſakelik tot nabedengen brengen moeten. Het eerſte is / datmen van ſulken menigte der Beſetenen in geenerhande boeken elders leeſt: waar uit men reden heeft ſich te verwonderen hoemen niet een exempel daar van vind in al den tijd noch door alle de boeken van 't oud Teſtament; ſelf ten tijde dat de Joden tot den dienſt der Dæmones vervallen waren / gelijk't in tijde van Manaſſe was. En had de Duivel nu dan ſo veel groter magt op 't volk / nu 't ſelve van 600. jaren af den Afgodsdienſt verlaten / en genoegſaam als verſworen hadde? Ik weet niet wat men hier op ſeggen kan / als dat de Duivel doe beſonderlik is uitgelaten; op dat hy die gekomen was om des Duivels werken af te breken / gelegentheid hadde / om ſijne kragt te tonen; gelijk het met den blindgeborenen was. Joh. 9: vers 3. Maar dan ontſtaat een tweede ſwarigheid.

§. 4. Want alhoewel het niet en ſtrijd tegen Gods gereghtigheid / dat een ſoon of dochter Abrahams, Luk. 13: 16. gelijk Maria Magdalena, Marc. 16: 9. Luk. 8: 2. en die blindeman ſelf / buiten ſijne of ſijner ouderen beſondere ſchuld / op een ſonderlinge wijſe van God zy beſocht geweeſt: ſo moet het echter vreemd voorkomen / dat nergens dan onder Gods volk

de Duivel sulken heerschappye heeft; en daarmen niet een enig teken van dien aart in ganseh Egypten sagh / waarmeer God den verstokten Farao naamkundig heeft verwekt, om aan hem sijne grote kraght te tonen, ende om mijnen naam (seit hy) te vertellen op de gansche Aarde. Exod. 9: 16. Geheel anders: maar om te tonen / dat Moses quam om 't volk verlossinge van God te doen; so wierd Egypten geplaagd / maar Israël verschoond: waarmeer ene dikke duisternisse van drie dagen over gansch Egypten was; maar by alle kinderen van Israël was 't licht. Exod. 10: 22/23. En by aldien 't 'er veel op aan quam / ik meine dat ik stoffe meer dan nodig uit de Propheten halen soude / dat het den Israelyten beloofd is / die na de babylonische gevangenisse ten groten deele hier in van de Heidenen onderscheiden zijn: dat hen God / nu alleen / sonder omsien na d'Afgoden / by hen gedient; ook van de plagen der Afgodendienaars by bewaren of verlossen soude.

§. 5. Ten tweden merk ik aan: dat dese δαιμονιζόμενοι *daimonizomenoi* dat is eigentlik / so als 't woord *daimoon* gemeenelik verstaan word / beduivelde, bedæmonde (of liever begeestigde soud ik seggen) of ἐνεργούμενοι *energoumenoi* besetene menschen; en gevolgelik de onreine geesten so genaamd / altijd by de siekten genoemd worden; en also genoegsaam onder de sieknten en quellingen / die doe omgingen / gerekend. Want in 't gemein gesproken / so braghtense tot hem alle die qualik gesteld waren, met verscheidene siekten en pijnen bevangen zijnde, ende van den Duivel besete (van enen Dæmon moest het wesen) ende maansieken, ende geraakten: en hy genas deselve. Mat. 4: 24. en 8: 16. Marc. 1: 32. Luk. 6: 18. en 7: 21. Daarom seide ook de Heere self; Siet ik werpe Dæmons uit: en make gesond. Luk 13: 32. En Petrus insgelijx van hem / dat hy was geneesende geweest (buiten siekten hadde hy beter geseid verlossende) alle die van den Duivel overweldigd waren. Hand. 10: 38. Op geene andere wyse word ook van d'Apostelen geseid; dat op enen tijd / waarmeer se vele Dæmons uitwierpen, so salfdense ook vele kranken met olie, en maakrense gesond. Marc. 6: 13. Dat was waarmeer de Heere self noch by hen was: desgelijx ook na desselven Hemelvaart / so braghtmen tot hem kranken, en die van onreine geesten gequeld waren; welke alle genesen wierden. Hand. 5: 16. en 8: 7. en 19: 12.

§. 6. Laat ons 't self de nu eens in 't besonder sien: waar toe niet nodig is / alle voorvallen / die daar af verhaald staan / op te halen; so wy sieghs bemerken / dat eene self de quellinge in eenen self den menschе / op d'eene plaats den naam van dæmon of onreine geest, en op d'andere van siekte heeft. De soon van sekeren man was / na sijn eigen seggen maansiek: Matt. 17: 15. ende also hy daar by stom was / so word elders geseid / dat het een stomme geest was / die hem quelde; Marc. 9: 17. Luk. 8: 39. en desgelijx dan by Matthæus wederom / dat de Dæmon van hem uitvoer, waarmeer hy genesen wierd. 12: 16/18. Dat meer is / het schijnt dat de siekte self den naam van Geest heeft in de Schrift: also deselve van de vrow / die 18. jaren krank

gr-

geweest was / op die wijse spreekt / datse enen Geest der krankheid hadde. Luk. 13: 11.

§. 7. Het derde is insonderheid aanmerkens weerdig: Te weten / dat men nergens in den Bybel vind / dat het uitdrijven der bose Geesten ooit door Gods Profeten is voorsid. Maar Matthéus eens verhalende / hoemen op enen avond vele van den Dæmon beseten tot den Heere Jesus braght; en dat hy de geesten uitwierp met den woorde. en alle de genen die qualik gestelt waren, genas: so merkt hy daar op aan / dat in desen vervuld is't gene gesproken was door den profeet Jesaia, daar hy seit: cap. 53: 4.) hy heeft onse krankheden op sich genomen, en onse siekten gedragen. Matt. 8: 16/ 17. Merkt in 't voorby gaan / dat in den griekschen text van Matthéus niet en staat van den Duivel, nochte van den Dæmon, maar alleen beseten: en dat onse Oversetters evenwel die ingevulde woorden niet en onderscheiden / (gelijkse anders so sorgvuldelik doen / na veeler oordeel meer dan 't nodig is) deselve met andere letters / of volt tusschen twee haarkens stellende. so als te deser self de plaatse het woord onse by dat van siekten is gevoegd. Waar uit blijkt dat het hen gelust heeft den Duivel mede in te schuiven ter plaatse daar hy niet te doen en heeft. En so veel als nu de sake self betreft: so men uit die plaatse daar uit Jesaias bygebraght bewijsen moet / dat de Messias Dæmons uitwerpen moest; so volgt noodsaaklik / dat de Besetenheid eene van de Siekten is / die de profeet seit / dat hy dragen / en sijn volk daar af verlossen sonde.

§. 8. Dit blijkt mede uit het antwoord / dat de Heere self aan de leerlingen van Johannes gaf; behelsende 't bewijs / dat hy de Messias was / die komen sonde / en dat men geenen anderen verwachten moeste. Gaat henen, seit hy / en boodschapt aan Joannes 't gene gy hoort en siet: de blinden worden siende, ende kreupelen wandelen; de melaatschen worden gereinigd, en de doven horen, de doden worden opgewekt, ende den armen word het Euangelium verkondigd. Van't uitwerpen der Dæmons en spreekt hy niet een woord. Matt. 11: 4/ 5. ende sulx niet tegenstaande dat hy ter self der ure vele van siekten en qualen, en (daar wel op te letten staat) volk self van bose geesten genas; so als Lukas uitdrukkelik daar van schrijft: die nochtans de woorden onses Heeren mede verhalende / insgelijx de bose Geesten daar in niet en noemt. cap. 8: 21/ 22. Maar wanneer hy naderhand van die sake aan Herodes weten liet / so scheen hy alles wat hy genas onder 't uitwerpen der Dæmons te begrijpen. Want dit waren sijne woorden: Gaat henen, segget dien vosse? Siet ik werpe Dæmons uit, en make gesond. cap. 13: 32.

§. 9. Het vierde dat hier bystaat aan te merken / is 't geen onsen Heere Jesus in eigener persoon van d'ongelovige Joden wedervaren is: het zy dat se tot hem self / of tot anderen van hem spraken. Ongewoon van anderen te horen 't gene hy dikmaal sprak / of te sien de werken die hy dede / schreven se hem toe enen bosen Geest die hem daar toe dreef.

Wan-

Wanneer hy hen verweet / datse na sijn leven stonden: sy niet willende daar van overtuygd zijn / voorsten uit in dese woorden: Gy hebt enen Dæmon; wie soekt u te doden? Joh. 7: 20. En tot anderen tijden seidense hem achter na / Hy heeft enen onreinen Geest. Mar. 3: 30. En dat was / om dat hy dede / sonderling ontrent onreine geeste / (so als sy die noemden) het gene sy niet begrepen hoe het in sijn werk moght gaan. Hy heeft enen Dæmon (onse Oversettinge seit / hy heeft den Duivel) ende is uitsinnig. Joh. 10: 20. Waar uit blijkt / datse enen Dæmon, of onreinen geest toeschrijven den genen die niet wel by sinnen is. Schoon sy sulx van Jesus gelovende / al te sondig doolden: echter gavense genoegh te kennen / dat indien 't waar geweest hadde / het hen even veel zyn soude / te seggen dat hy dul / of van enen bosen geest beseten was; de sin was even eens. Ende voord sulx van onse Oversetters in hunne uitleggingе op de kant over Joh. 7: 20. self erkend. Want op de woorden / gy hebt den Duivel (so als sy 't vertalen) teekenen sy aan op N°. 33. dat het is te seggen; gy raast als een besete en uitsinnig mensche, ende gy lastert ons.

§. 10. Uit dit alles dunkt my dan / datmen wel besluiten magh: dat dit slagh van Dæmons, bose of onreine Geesten, of geesten eens onreinen Dæmons, sekere bose siekten waren; die de herssenen belemmerden / en daar door de inwendige sinnen / besonderlik d'inbeeldinge krenkten: by tyden sich verheffende / gelijk de kortse; ook wel met kortsen vermengd / en met stuipen / d'een swaarder dan d'ander / tot raserny en dulligheid overslaande; waar uit die sware toevallen / van sommigen in d'Euangelien verhaald / ontstonden. In sulken sin wierd aan den genen die somtyds enen overval van dulligheid hadde / een onreine geest; of dæmon toegeschreven: ende waren ook d'uitwerkingen der so genaamde bose geesten / dikmaals en voornamelik deself de als van dulligheid; gelijkmen aan verscheidene die d'Euangelien vermelden heeft gesien. Matt. 8: 28 / 32. en 17: & 15. Marc. 5: 3 / 4 / 5. Luk. 8: 27 / 29. en 9: 39. Onder sulke dulligheid heeft sich ook wel blindheid / stommigheid en dovigheid vermengd gehad: Matt. 12: 22. ende wierd dan sulken swaare quellinge een stomme en dove geest genaamd. Marc. 9: 17--25. Lukas meld de stommigheid alleen. cap 11: 14.

§. 11. Den oorsprong sulker benamинge maghmen uit de Daimones der Heidenen / in 't 1. boek II. §. 9--13. beschreven / en besonderlijk uit dat gevoelen trekken / dat by ouds en noch heden deselve Dæmonas niet alleenlik oorsaak of bestierders van der menschen hertstoghten; maar ook die hertstoghten self Dæmonas genoemd heeft. 1. B. II. §. 12 / 13. en X. §. 12. Want in welker boegen de filosofie van Plato en Pytagoras den Joden dies tyds aankleefde / is al mede 1 B. XII. §. 4 / 5 / 12. uit Filo getoond / en daarna I. B. XXIV. §. 13. noch eens te pas gebragt. En 't gene verder in 't besonder hier ter sake dient / is dat my een voornaam Arts / terwijl ik met dit schrijven besig ben / reght te paste t'huis brengt; ende zedert hau my self ook nagesien / dusdanig is. In Fragm. Galeni ex

Aphor.

Aphor. Rabbi Moſis coll. Expoſ. IV. in libr. Timiei §. 99. gelijk ik dat bevinde in het II. deel van 't IX. ſtuk der werken van Gelenus pag. 402. daar in 't latijn van woord tot woord aldus te leſen ſtaat. *Aliqui antiquorum inſpicientes Apoplexiam eſſe agritudinem diram, Dæmonium nominaverunt. Et aliqui eam Lunam: Lunam autem dixerunt, quia in circulatione Lunæ accidere conſuevit. Et Plato impoſuit huic morbo nomen Dæmonis, quia capiti accidit, & manifeſtè nocet loco dei, ſcilicet cerebro.* Dat is: Sommige der ouden, inſiende dat de Beroerdheid ene byſtere ſiekte is, noemden deſelve Dæmonium. Sommige de Maan: en dat daarom, dewijle ſy gemeenlik met den omloop der Mane komt. Ende heeft Plato deſe ſiekte den naam van Dæmon gegeven, dewyle ſy het hoofd bevangt, ende klaarlik krenkt de plaatſe enes Gods (of des Gods, dat is / daar ſulk een God of Dæmon / wanneer die in den menſche komt / ſich ſett) te weten de herſſenen. Het blijkt dan uit dit ſeggen van dien joodſchen medecyn / dat het al een oud gebruik was / dus te ſpreken van de ſwaarſte ſiekten / die de herſſenen ontſtellen: dat een Dæmon / God of Geeſt / op ſijn Platos te verſtaan / dat deel des lichaams in den menſch bevangen hadde.

§. 12. Noch meer ſal ons Hippocrates de vader van de Medezijnen ſeggen / daar hy in ſijn boek περὶ ἱερῆς νοῦσου *peri hierees noſon* van de heilige (dat is de vallende) ſiekte, voor af de reden geeft / waarom die alſo genaamd wierd. Der woorden zijn te veel om uit te ſchrijven; maar dit is de ſin. Hy oordeelt datter geene reden is / om aan deſe ſiekte boven andere dien naam te geven: Maar de menſchen, ſeit hy / hebben door onkunde en verwonderinge gemeind, dat deſelve godliker natuur en oorſprong weſen moeſte; om dat ſe den anderen ſiekten in geenen deele gelijkt. Doch die reden toond hy dat insgelyx in vele andere ſiekten plaats hebben konde. Dieg meld hy de genen die ſijns bedunkens d' eerſte vinders van deſen name konnen geweeſt zijn: te weten / dat de genen die allereerſt deſe ſiekte tot de Goden gebracht (ſo heeftet Foëſius in 't latijn vertaald: eigentlik verheiligd, gelijkmen ſeit vergodet) hebben ἀφιερώσαντες *afiëroſantes*, ſodanige geweeſt zijn als de Magi en wypapen en omlopers, en vermetle ſnorkers; die ſich uitgeven voor ſeer godvrughtig en van grote weetenſchap te zijn. Want dit volk onder voorgeven van godlikheid ſulker ſiekte hunne onkunde bedekte; om deſelve natuurlik geneſende / des te groter eere te behalen. Na dat dan ook de werkingen der ſiekten waren / daarna benoemden ſe die van beſondere Goden / of Dæmones / diemen voor oorſaken ſulker beſondere werkingen en beweegingen hield.

§. 13. Daar wy dan hebben ſulke twee getuigen / Plato en Hippocrates / beide voor des Zaligmakers komſte in de weereld geleef d hebbende / ſo verre als de Joden kennis of gemeenſchap van der Heidenen gevoelens hadden: mogt het lichtelik gebeuren / dat ſe ook derſelver tale ſpraken / om aan ſulke ſiekten ſulke namen toe te ſchrijven. Nu kan ons Joſefus / die ontrent den tijd wanneer dat Chriſtus uit de weereld ging ter weereld quam / ons daar van verſekeringe doen. Want die man / ſo geleerd als

hy by de Joden was / nochtans vol sotte bygelovigheid / geloofde erger dan self Plato of Hippocrates / datter sulke Dæmons waren die de kranken plaagden / en door toverkunst verdreven wierden : also hy in sijn 7. B. van de J: Oudh. cap. 25. van alsulke Dæmons meld / welke so genaamd zijnde, de geesten van de snoodste menschen levendig inneemen, en daarna doden. Waar in hy waarlik ook een onverstandig oordeel velt ; als of 't een vast bewijs van eigen boosheid ware / so enig mensche van alsulken bosen geest beseten wierde. Nu komt die Rabbi Moses achterna / so veel wijser dan d'anderen, die ons klaarlik toont / dat sulk gevoelen van de siekten uit dat van den heiden Plato quam : die meer Filosoof dan Arts / en daar door in dit stuk der Filosofie dus gebrekkelik / den Dæmons (immers in den schijn) heeft toegeschreven ; het gene Hippocrates / door beiderlije weetenschap verlicht / niet anders dan natuurlik / so als alle siekten zijn / heeft aangemerkt. Ondertusschen sietmen / dat het bygelovig joodsche volk het domste van die beelderley gevoelens / immers in hun spreken / allermeest gevolgd is.

§. 14. En om te mogen sien / hoe seer het Jodendom sich na dat heidensch oordeel voegde : so sal ons Lichtfoot uit der Joden schrifften tonen / dat sy ongewone siekten / ook gemeene gebreken so des lichaams als gemoeds / den bosen Geesten toeschreven ; of die self den naam van bose Geesten gaven. Hy spreekt over Matt. 17: 35. uit Ben Majemon in 't boek Gerushin. cap. 2. By aldien iemant enen bosen Geest hebbende seggen moghte, met dat hem die Siekte bevangt. enz. Over 't boek Gittijn cap. 7. §. 1. seggen d'Uitleggers : *Kordikus* is een Dæmon, welke heerscht over de genen die te veel niewen wijns gedronken hebben ; of (so als enen Samuel seit) wanneer hem de niewe wijn uit de wijnpers gebeten heeft. By Maimonides wordt het dus verklaard : קורדיקוס *Cordiacus* is ene siekte die uit al te grote volheid van de vaten des breins ontstaat, waar door 't verstand verbijsterd word; ende is een slagh van vallende siekten. In 't boek Aruch staat שבריה *Shibtha* is een bose Geest, die den kinderkens op den nekke sitt, en de senuwen desselfs uitdroogt en toetrekt. Dergelijx over Matt. 8: 28. Dit zijn de tekenen van *Sota*, ofte van enen rasenden : dat hy 's nachts uitgaat, en sich tusschen de graven onthoud, sijne klederen scheurt, en al ter neder smijt wat hem voorkomt. Voorder (seit Rabbi Houna ;) die 's nachts uitgaat is *kondriacus*, dat is / *hypochondriacus*, die de miltsiekte heeft ; die tusschen de graven vernacht, steekt den *Schedym* (wy hebben XXVI. 3/4/5. aangewesen wat die zijn) reukwerk aan ; die sijne klederen scheurt, *kolikus*, dat is melancholicus, een swaarbloedig mensch ; en die al wat hem ontmoet ter neder werpt, *kardiacus*, dat is / die met hertstikkinge gequeld is. Wat verder seit hy dan : By wijlen is hy dul, en dan wederom by sinnen : gedurende die dulligheid stelt hy sich in alles rasende aan ; dan wanneer hy wederom tot sijn selve komt, draagt hy sich wyselik in alles, Siet daar, seit Lichtfoot (die anders overdadiger dan iemant an-

ders

ders van den Duivel spreekt) over Matt. 17: 15. een selfde ding, Duivel en Siekte.

§. 15. Men moet ook buiten dat niet vreemd achten, dat ongemeen quellingen dies tijds den naam van Geesten by de Joden hadden. Wat het en was buyten de Schrift niet / dat de drifften en bewegingen des gemoeds / het zy ten goede of ten quade / mede geesten heeten. Daillon heeftet seer bequamelik met dese woorden aangewesen. „Komen met aandacht bemerkt verscheidene dingen / aan welken de Schrift den naam van Geesten geeft: men sal bevinden / dat het niet anders dan sekere hertstogten zijn / door welken de menschen gedreven / of dus of so gesteld zijn. „Die andere Geest, die met Caleb was / en is niet anders dan sijn geloof en moedigheid geweest; gesteld tegen d'ongelovigheid en laf hartigheid van sijne met gesellen. Num. 14: 24. De Geest, welken God Saul herib ingeven soude / dat hy een geruchte horen / en in sijn land weder keeren moeste; was [waarschijnlik] de vreese die hem door 't aanschouwen van 185000 lijken in sijn leger bevng. Jes. 37: 7/ 36/ 37. „Dat niew herte en die niewe Geest, welken God wil dat sijn volk sich maken sal; (geestelike wesens / seg ik 'er by / konden sy niet maken) „zijn buiten twijffel niewe gevoelens en genegentheden. Ezech. 18: 31. „De Geest der hoererye is de drift die in den menschen is tot dese sonde. Hos. 4: 12. en 5: 4. Wanneer Jesus den twee sonen van Zebedeus „seide / Gy en weet niet van hoedanigen Geest dat gy zijt, Luk. 9: 55. „so was de meininge / datse niet en bemerkten van wat hertstocht sy „gedreven wierden / om alsо te spreken aisse deden. Die Geest des diepen slaaps, die den Joden heeft bevangen Jes. 29: 10. Rom. 11: 8. is „niet anders dan die natuurlike ongevoeligheid / waar hen God aan „overgaf; hen onthoudende sijne genade. De Geest der sachtmoedigheid „1 Kor. 4: 21: is de sachtmoedigheid self / op de sachtigheid van ons „gemoed. Door eenen geest wandelen, 2. Kor. 12: 18. dat is door eene „selfde genegentheid / en met eenerley voornemen te werke gaan.

§. 16. Hier by moet ik aan den Geest van Saul gedenken; daar de Schrift af seit: Dat de Geest des Heeren van hem week, en een bose Geest van den Heere hem verschrikte, welke van sijne hovelingen een bose Geest des Heeren genaamd wierd. 1 Sam. 16: 14/ 15. Wat Geest des Heeren week van Saul? Sodanig als op David quam: niet de godlike werkinge der hemelsche genade / die in hem van moeders lichaam af al werksaam was: Psal. 22: 10/ 11. maar ene heldhaftigheid enen koning over Gods volk betamende. Die wierd doe veerdig over David, als tot koning geschikt; en die week doe van Saul: als van God verworpen zijnde. Die bose Geest was dan / by tegenstellinge / ene droefgeestigheid / natuurliker wijse uit die verwerpinge / hem door Samuel aangekondigd / ontstaande; die somwijlen met verheffinge quam tot heete gramschap en by na tot dulligheid toe; gelijk wanneer hy sijnen eigenen sone Jonathan met de spiesse socht te slaan. 1 Sam. 20: 33. Die dulle droefheid wierd

door 't snar en spel verjacht / daar de Duivel nooit voor vlughten sal? Maar voor Saul was dat ene verademinge / en 't wierd beter met hem; so dat de Geest dan van hem week. cap. 16: 23.

§. 17. Men heeft hier niet voorby te gaan / 't gene noch al vreemder luid: dat dese Geest van Saul een bose Geest Gods, en de Geest (beter een Geest) Gods genaamd word. 2 15/ 23. dat is / een seer bose geest: om dat de Hebreen / een ding verheffen willende / gewoon zijn so te spreken; in aansien dat het gene Gods is / noodsakelik het voornaamste is. Jn dien sin hadde Rachel worstelingen Gods, dat is sware worstelingen / met hare suster gewortseld; Gen. 30: 8. Davids leger groeide dageliks aan tot een groot leger, als een leger Gods; 1 Kron. 12: 22. De grootste bergen / tegen den diepsten afgrond gesteld / zijn de bergen Gods, Psal. 36: 7. en de schoonste Cederbomen de Cederbomen Gods. Psal. 8: 11. Over sulx hadde sich een geleerd man / insonderheid der tale so volkundigh / hier niet nodig veel te quellen / om te seggen hoe een bose geest Gods geest kan wesen; of te tonen / dat die naam den Heiligen Geest ook past: wiens besonder werk het zy / so wel den bosen te verschrikken / als de goeden te vertroosten. De misslagh komt uit die gedachten / datmen door iemants Geest iets buiten hem / en dat selfstandig zy / verstaan wil hebben; 't welk wy nu wel sien dat altijd so niet en is.

§. 18. Het komt ook niet eneven uit / dat sulx als daar nu geseid is een Geest genaamd word. Jn't begin van dit boek I. §. 10/ 11. nam ik 't woord in sulken sin als 't gebruik mede brengt / in aansien van het gene dat ik daar ter handen nam: d' oorspronkelijke beteheniſſe / daar dat gebruik van afwijkt / heeft hier beter plaats. Dus word d' uitwaseming des bloeds / het sijnste van ons lichaam / dat door de pesen straalt / daar alle kraght van beweginge der leden in bestaat / niet anders dan Geest genoemd. Het gemoed des menschen word ook daar van aangedaan / door de nauwe gemeenschap die de Ziele met het Lichaam heeft. Wie en weet niet / dat de vochtigheden / daar ons bloed uit bestaat / dus of so gematigd / de Geesten die daar uit ontstaan veelsins veranderen / en van sulken / of van anderen aart doen zijn? Vochtigheden segg' ik: die in't latijn *humores* genaamd zijn / waar uit wy humeuren seggen; en verbolgens / dat iemant in een goed of quaad humeur is. Desgelijx / dat hem sijn humeur tot dit of dat vervoert; so hy qualik doet of spreekt / het is de schuld van sijn humeur. Segt veel liever dat sijn Geest sulx alles doet: want die uit d' Humeuren ontstaat / en also de naaste oorsaak is van des menschen doen.

XXVIII. HOOFD.

XXVIII. HOOFDSTUK.

Zo by 't uitwerpen der Geesten, als anders heeft sich de Heere Jesus in sijn doen en spreken na des volks gelegentheid geschikt.

§. 1. WAnneer ik dus tot hier aan toe in 't onderzoek van dese saak gekomen was, so vond ik my so vezre wel verlicht, dat die benamminge van dæmons of van bose en onreine geesten sulker herkomst waren, als daar nu getoond is: en derhalven op geen andere wijse uitgedreven wierden dan de koorts of andere quaal uit 's menschen lichaam, ofte met een woord gelijk als afgevaagd wierd; so d'Euangelien van 's Heeren wonderdaden klaar getuigen. Maar 't gene my doe noch te kraghtig tegen stond, was, dat de Heere Jesus self 't gemeen gevoelen scheen te stijven met sijn spreken en sijn doen: mitsdien dat hy sich daarin so droegh, dat men anders niet bemerken konde, of hy was al mede in 't verstand, dat het waarlik bose geesten waren, die van buiten in den mensch gevaren, hem van binnen deerlik plaagden. Ik en wist derhalven niet of ik verder had te gaan; of het daar by te laten, 't gene des niet tegenstaande uit al 't gene geseid is klaarlik bleek. Want sulx zijnde, maghmen sich van de waarheid, reghtdraads nagespeurd en uitgevonden, niet versetten laten; al is 't dat sich van elders hinderpalen opdoen, daarmen niet over heen kan komen: also ons verstand enig ding wel klaar kan sien, ende nochtans iet datter by staat, door d' onvolmaaktheid die noch in ons is, niet met een begrijpen. Nochtans docht het my geraden, so om my self, als ook om anderen in desen te voldoen, naawkeurigliker na te speuren, wat van desen handel zy. En siet hoe ik dan eindelik hier mede mijn genoegen vond; daar ik hope dat het de bescheiden Leser ook wel vinden sal.

§. 2. Te weten, dat onse Heere Jesus, wanneer hy op aarde wandelde, nooit in sijne leeringe liet blijken, dat hy gekomen was, om den menschen de natuurlijken oorsaken van 't een of 't ander ding te leeren: noch ook, om de dolingen omtrent de enkele bevattinge der saken; maar alleenlik tomde gene die de Zeden en de Godsdienst betreffen, te verbeteren. Sulx blijkt genoegsaam uit verscheidene lessen van hem opentlik gedaan, en de bescheiden, die hy op desen en gene voorvallen gaf: alwaar hy niet voorby gekomen hadde de dolingen te ontdekken, indien 't sijn oogmerk geweest ware. Het eerste is ten vollen klaar, somen wel doorleest alle die daar van in d'Euangelien beschreven staan; welke ik tot behulp des Leesers opsoeken, ende hier voor ogen stellen wil. I. Matt. 5: 6, en 7. Luk. 6: 20-49. gesproken tot de scharen. II. Matt. 10: 5-42. Luk. 9: 3/4/5. tot d'Apostelen besonder. III. Matt. 11: 7--30. IV. Matt. 13. Marc. 4: 2--32. Luk. 8: 4-18. V. Matt. 18. 1-20: VI. Matt. 20: 1-16. VII. Matt. 21. 28-44. en 22: 1-14. VIII. Matt. 23. IX. Matt. 24. en 25. Luk. 21: 7-36. X. Luk. 4: 16--21.

16--21. XI. Luk. 10: 1--16. XII. Luk. 12: 1--12. XIII. & 16--59. XIV. Luk. 14: 7--24. XV. & 25--35. XVI. Luk. 15. XVII. Luc. 17: 1--10. XVIII. Luk. 18: 1--8. XIX. &. 9--14. XX. Joh. 5: 19--47. XXI. Joh. 10: 1--18. XXII. Joh. 12: 23--36. Men soude 't getal deser lessen groter kunnen maken: maar dit zijn de voornaamste; en waar onder d'overige ook bequamelik te begrijpen zijn. Geen van allen echter / daar iets van natuurlike dingen of derselver nature van den Heere geleerd word; selfs ook niet van saken des Geloofs: het komt alles op de Zeden aan. Dit eene stuk / dat hy de beloofde Messias is / waar af hy gedurigh 't geheel bewijs uit sijne werken haalt / is 't gene het Geloof / (en sulx ook voornamelik) betreft.

§. 3. De vragen die den Heiland van tijd tot tijd zijn voorgesteld / en 't bescheid dat hy telkens daar op gaf / zijn mede van dien aart Sulx is te sien uit alle die plaatsen daarin ons d' Euangelisten daar van melden: welke ik allegaar / so veel alsser zijn / ingelijx aantekenen wil; op dat een ieder te gereeder sie / hoe waarachtig 't zy het gene ik segge. I. Matt. 8: 19. Luk. 9: 57. II. Matt. 9: 3. Mar. 2: 6. Luk. 5: 21. III. Matt. 9: 11. Mar. 2: 16. Luk. 5: 30. IV. Matt. 9: 14. Mar. 2: 17. Luk. 5: 32. V. Mat. 11: 1. VI. Matt. 12. 2. Mar. 2: 24. Luk. 6. 2. VII. Matt. 12: 10. Mar. 3: 2. Luk. 6: 7. VIII. Matt. 12: 38. Mar. 8. 11. IX. Matt. 12: 47. Mar. 3: 32. Luk. 8: 21. X. Matt. 13: 10. Mar. 4: 10. Luk. 8: 9. XI. Matt. 13: 36. XII. Matt. 13: 54. Mar. 6: 2. XIII. Matt. 15: 1. Mar. 7: 1. XIV. Matt. 15: 12. XV. Matt. 15: 15. Mar. 7: 17. XVI. Matt. 16: 1. Mar. 8: 11. Luk. 11: 29. XVII. Matt. 16: 13. Mar. 8: 27. Luk. 9: 18. XVIII. Matt. 17: 10. Mar. 9: 19. XIX. Matt. 17: 19. Mar. 9: 28. XX. Matt. 18: 1. Mar. 9: 34. Luk. 9: 46. XXI. Matt. 18: 21. XXII. Matt. 19. 3. Mar. 10: 2. XXIII. Matt. 19: 7. Mar. 10: 10. XXIV. Matt. 19: 16. Mar. 10: 17. Luc. 18: 18. XXV. Matt. 19: 25. Mar. 10: 26. Luk. 18: 26. XXVI. Matt. 19: 27. Matt 10: 28. Luk. 18: 28. XXVII. Matt. 20: 20. Mar. 10: 35. Luk. 22: 24. XXVIII. Matt. 21: 15. Mar. 11: 27. XXIX. Matt. 21: 20. Mar. 11: 21. XXX. Matt. 21: 23. Mar. 11: 27. Luk. 20: 1. XXXI. Matt. 22: 15. Mar. 12: 13. Luk. 20. 20. * XXXII. Matt. 22: 23. Mar. 12: 18. Luk. 20: 27. XXXIII. Matt. 22 34. Mar. 12: 28. XXXIV. Matt. 24: 3. Mar. 13: 4. Luk. 21: 7. XXXV. Matt. 20: 8. Mark. 14: 4. Joh. 12: 4. XXXVI. Matt. 26: 63. Mark. 14: 61. Luk. 22: 67. XXXVII. Mark. 9: 38. Luk. 9: 49. XXXVIII. Luk. 9: 54. XXXIX. Matt. 8: 21. Luk. 9: 59. XL. Luk. 9: 61. XLI. Luk. 10: 29. XLII. Luk. 10: 40. XLIII. Luk. 12: 13. XLIV. Luk. 13: 1. XLV. Luk. 13: 14. XLVI. Luk. 13: 23. XLVII. Luk. 13: 31. XLVIII. Luk. 12: 1. XLIX. Luk. 15: 1. L. Luk. 17: 5. LI. Luk. 17: 20. LII. Joh. 2: 18. LIII. Joh. 7: 3. LIV. Joh. 8: 1. LV. Joh. 9: 2. XVI. Joh. 9: 40. LVII. Joh. 13: 36. LVIII. Joh. 18: 19. LIX. Joh. 18: 22. LX. Joh. 19: 10. LXI. Joh. 21: 21. LXII. Hand. 1: 7. Onder alle die plaatsen isser maar eene / daar buiten 't algemeen leerstuk van den Messias iets ver-

handeld wordt van saken die de leere betreffen; te weten de XXXII. die 't bewijs van d'Opstandinge betreft.

§. 4. Anders is het met die t'samenspraken / welke de Heere Jesus met verscheidene personen voor en na gehouden heeft. I. Joh. 3. met Nicodemus / van de Wedergeboorte / II. Joh. 6. met de Joden / van het Brood des levens. III. Mat. 16: 13. met sijne eigene leerlingen. IV. Joh. 4. Met de samaritaansche vrouwe over 't selfde. V. Joh. 7: 16. in den Tempel. VI. Joh. 8: 12. al de selfde leere vervolgende / tot bevestinge dat hy de Messias was; VII. Joh. 10: 23. wederom / op den grond van 't gene hy geseid hadde / dat hy de getrouwe Herder was. VIII. Joh. 11. by 't opwekken van Lazarus / betonende dat hy d'Opstandinge en 't Leven is. IX. Joh. 14: 15/ 16. met sijne leerlingen / handelende van de vrught sijns naakenden Doods en sijner Opstandinge. X. Luk. 24. met de twe op den wegh na Emmaus over sijne Opstandinge. En so daar iets meer op die wijse van gelyken inhoud by d'Euangelisten te bespeuren is. Alles wat ons daar in voorkomt gaat gelykelik daar henen / gelijk Johannes self verklaart / dat Jesus is de Christus; en datmen / om ter saligheid te komen / met een boetveerdig hert in hem geloven moet.

§. 5. Maar geen besondere hoofdstukken des Geloofs: als van de Scheppinge / besonderlik der Engelen; van de Verkiesinge / van de Regtveerdigmakinge / van de Erfsonde / selfs van sijne Voldoeninge voor onse sonden; en heeft hy ooit / daaraf men leest / doordachtelik of hoofdsakelik verklaard: dan slechts van sommige der genoemde stukken hier en daar wel iets ter zijden / ende by gelegentheid gemeld. Doch dat en was so veele niet / datmen daaruit enige volkomene verhandeling van enig leerstuk soude konnen opmaken: dan alleenlik om 't van elders opgemaakt door d'eene of andere reden te versterken. Waarom niet meer? Om datmen uit het ganssch beleid van 's Heeren leeringen en daden siet / hoe hy alleenlik voorgenomen hadde / terwyl hy self op aarde was / door beiderleije middel sich bekend te maken: en 't gene voorder tot de leeringe behoort na sijnen Hemelvaart door d'Apostelen te doen verrichten. In deser voegen is ons dese saligheid begonnen verkondigd te worden door den Heere; maar daarna bevestigd van degenen die hem gehoord hadden; Hebr. 2: 3. ende van hem de belofte ontvangen / dat hen de H. Geest in alle waarheid (daar sy uit sijnen monde maar een deel af wisten) leiden soude. Want so lang als die hen d'ogen niet verlichte / so en konden se die niet dragen, schoon hy hen al verder hadde willen onderwijsen. Ende nochtans warender noch vele dingen, die sy noch te leeren hadden. Joh. 16: 12/ 13. Heeft hy sijne Apostelen / tot 's volx leeringe al te voren uitgesonden / niet verder in dien tijd geleerd: hoe soude hy 't aan 't grof des volks toch hebben willen doen; die geen ooren om te horen, noch ogen hadden om te sien, ende dien also voor dien tijd niet gegeven was, de verborgentheden te verstaan; om welke reden ook de Heere door gelijkenisse tot hen sprak. Mat. 13: 13/ 14/ 15. Mark. 4: 12. Luk. 8: 10. Joh. 12: 40. Hand. 28: 26.

§. 6. By

§. 6. By aldien dat dit iemant vreemt dunkt/aangesien dat de Saligmaker selve tot sijne Apostelen seit; al wat ik van mijnen Vader gehoord hebbe, dat heb ik u bekend gemaakt: Joh. 15: 15. so moet hy echter weten / (behalven dat de reden voorgemeld van selve blijkt) datmen dese woorden tegen sijne eigene verklaringe / naderhands gedaan / ende nu so even verhaald / niet duiden magh. Niet al 't gene hy na sijne eewige Godheid besloten/ maar na sijne Menscheid / en als Middelaar van God in last ontvangen hadde / den menschen op der aarde te verkondigen; dat hadde hy niet allen man/ maar den Apostelen/ als vrienden/ ook bekend gemaakt. Maar verder ging hy met de stukken / noch 't verklaren van de leere niet: in dese voege was de godlike huishoudinge met sijn volk voor dien korten tijd bepaald. En dat en is geen grooter wonder / dat hy de leeringen die hy voorstellen wil / als dat hy de leerlingen / aan wien hy die voorstelle / ten sijne werken tone / wel duidelik bepaalt. Voor erst / den Apostelen; den anderen is dat niet gegeven. Matt. 13: 11. En so veel als die met hem gemeen hadden / en de hoogste Leeraar openbaarlik leerde / dat was alleenlik voor de verlorene schapen van Israëls huis. Verder was hy in persoon te leeren of lichamelik te helpen niet gesonden. Matt. 15: 24. Ja hy wilde ook niet / dat d' Apostelen so lang als hy op aarde was / verder souden gaan; self tot de Samaritanen niet / welkers steden binnen Israëls landpalen begrepen waren / en die sy in 't voorreisen moesten overslaan. Matt. 10: 5/6. Nochtans moeste vere 't grootste deel van 't hemelsch koningrijk uit de Heidenen van oost en west vergaderd worden; en dus langen tijd / gelijkmen 't heden siet / de kinderen des koningrijx, dat is het joodsche volk / buiten geworpen. Dus had het Jesus self voorseid. Matt. 8: 11. Siet dan / hoe weinig dat het was / het gene Jesus self heeft willen doen of leeren / by 't gene dat hy na dien tijd door anderen heeft willen doen.

§. 7. En daarom was 't geen wonder / dat hy sich tegen verscheidene dolingen / dies tijds by 't joodsche volk in swang gaande / niet en heeft verklaard. Selfs niet wanneer hem de gelegentheid daar toe besonderlik scheen te vermanen / en sijn stilswijgen heimelike toestemminge te zijn. Ik sal dat met verscheidene exempelen betonen. Over den blindgeborenen gevraagd zijnde van sijne leerlingen / Rabbi, wie heeft gesondigd, dese of sijne ouders, dat hy blind soude geboren worden? so antwoord hy slechs; Noch dese en heeft gesondigd, noch sijne ouders; maar 't is op dat Gods werken in hem geopenbaard souden worden: Joh. 9: 2/ 3. Ondertusschen meld hy 't minste van de doling niet / waaruit de vraage sproot: het zy datse de zielwisseling van Pytagoras geloofden / en dat dese man / te voren in een ander lichaam enige swaare sonde had bedreven / eer de ziel met dese laatste geboorte in dit lichaam overging; of dat sy meinden dat een kind dadelike sonde in 's moeders lichaam kan begaan. Misverstanden beide van sulken groot belang / dat het onbetamelik schijnen mogh-

te/

te / de menschen daar by te laten / door iemant die so bequaam was om hen daar af te verlossen. D'inbeeldinge van een aardsch en weereldsch koningrijk / dat Christus / so hy meinden / oprighten soude / ende hen tot het voornaamst bewind daar van te verheffen; veroorsaakte dikmaals desen twist / wie onder hen de meeste daar toe wesen soude. Matt. 18: 1. Mar. 9: 34. Luk. 9: 46. en 22: 24. Daar uit ontstond ook dat versoek van Zebedeus beide sonen / door derselver moeder voorgesteld, om d'een tot sijne reghter / d'ander aan de slinker hand te mogen sitten in syn koningrijk: Matt. 20: 20. en de vraage naderhands / Heere sult gy te deser tijd het koningrijk over Israël weder oprighten? Hand. 1: 6. Nochtans heeft hy in vier malen maar eens / en dat bedektelik / te verstaan gegeven / dat het met den staat syns koningrijks anders dan met die van dese weereld wesen soude; Matt. 20: 25 / 26. sonder echter noch den reghten grond en aart syns hemelschen en geestelijken koningrijks te ontdekken. Op de vraage / Wat doende sal ik 't eewig leven beerven? antwoord hy niet / dat het met geen doen te doen is; maar alleenlik / onderhoud de geboden. Matt. 19: 16 / 17. Luk. 10: 25 / 28. Veel min spraak hy iets van 's menschen aangeborene verdorventheid / waar door 't hem onmogelik is / Gods geboden te onderhouden.

§. 8. Selfs belangende syne eigene persoon / hoe grofflik daar ontrent de menschen doolden; geen van allen dies tijds gelovende dat hy was / of dat de Messias wesen moeste ware God van eewigheid / eens selfden wesens met den Vader; maar alleen een godlik man en groot profeet / het hoogste dat Cleopas noch na syne opstandinge van hem getuigde. Luk. 24: 19. Sulk een gewichtig hoofdstuk des Geloofs beliefde onsen Heere niet als doe noch te verklaren; maar liet de menschen in dien waan / tot dat hy ten hemel gevaren / en aan Gods reghter hand geseten / den Geest uitstortte / die hen dese waarheid leerde. Goede Meester / (seid'er een) wat moet ik doen? en hy daar op anders niet / als wat noemt gy my goed? niemant is goed dan God: even eens oft hy ook geen God en ware / aangesien dat hem die menschen daar voor niet en hielden. Desgelijk versocht / om als een voornaam Arts het dochterken van Jairus te genesen: vermits het onderwijslen quam te sterven / so komt men dat den Vader seggen / om den Meester niet meer moeijelik te vallen; Mar. 5: 35. denkende / so 't schijnt / dat hy als andere meesters wel raad wist tegen siekten / maar niet tegen den dood. Wat doet hy? Vreest niet, seit hy / maar gelooft alleenlijk; te weten / dat ik ook uw kind wel wederom aan 't leven helpen sal. Dat hadden ook Elias en Elisa / door Gods kraght en als Profeten wel gedaan. Maar dat hy dit self uit eigene kraghten dede / gelijk het lang na desen bleek / daar af en spreekt hy niet een woord: en laat also dat volk in die onweetenheid / daar 't so hoognodig te geloven is / dat hy in wesen de waarachtige God en 't eewig leven is. 1 Joh. 5: 20.

§. 9. En 't gene nader ter sake komt / over de Geesten self ende hun

bedrijf heeft de Salighmaker ſulken taal geſproken / die na de letter verſtaan ſeer ongerijmd is luidende. Hoort hem eens Indien ik door Beelſebul de Dæmons uitwerpe, door wien werpenſe dan uwe ſonen uit? Matt. 12: 27. Wie meinen wy dat deſe Sonen zijn? d'Apoſtelen / als ſonen der Joden? al te verre geſocht. Ja dien ſin maeſtenſe Jeſus ſelf voor eenen hunder Sonen kennen. En ſouden dat de Pariſeen toeſtaan / dat d'Apoſtelen door Gods of Jeſus kracht de Dæmons verdrijven konden; hoe kondenſe dan tegen ſpreken / dat het Jeſus ſelf dede? Indien ſy den Heere des huiſes Beëlſebul geheten hebben, hoe veel te meer ſijne huisgenoten? Matt. 10: 25. 't Was dan wel verre van daar / dat ſy de Apoſtelen waarlik voor ſodanig erkenden. Welke dan? Hunne eigene ſonen of Leerlingen / die ook Sonen (gelijk men ſeide ſonen der profeten) genaamd waren. Die geloof denſe dan dat al mede Dæmons uitwierpen. Geloof de 't Chriſtus ook? Dat moeſt verre van hem zijn: want hy dit werk voor een bewijs uitgaf dat hy Meſſias was. cap. 12: 28. daar het ook by 't volk voor aangenomen wierd / roepende vaſt met groter verwonderinge en verbaaſdheid dit: Wat woord, (wat ſeggen of wat ſaak) in dit, dat hy met maght en kracht den onreinen geeſten gebied, en ſy varen uit; Luk. 4: 38. Ende noch eens / Daar en is nooit desgelijx in Iſrael geſien. Matt. 9: 33. Overſulx merktenſe ſeer wel / dat het gene de Pariſeen voorgaven / van Dæmos uit te werpen / niets te beduiden hadde by 't gene ſy Chriſtus ſagen doen. Nochtans ſpreekter de Heere ſelf ſo af / als aſſe 't waarlik deden. Geeft hy ſo veel toe in een ſinik dat ſijne eere ſo niet by betrof: ſo magh men lichtelik ſien / dat ſijn oogmerk niet en was / de menſchen teffens van de dolingen te verloſſen / die ſy in hun ſpreken toonde / wanneer hy ſleghs op 't gene dat de vraage was behoorlik antwoord gaf; ja dat hy ſich ſelf met de dolingen behielp / om den tegen ſpreekeren met hunne eigene woorden / den mond te ſtoppen.

§. 10. Noch eens. Meinen wy dat ſeekeren *Beëlzebul* dat is / God der vuiligheid of Drekgod; of *Beëlzebub*, God der vliegen, ſo genaamd / waarlik d'overſte der Dæmons was? Dit was buiten twijfel een naam / welken de ſchriftgeleerden van dien tijd den overſten der Dæmons toepaſten / na hun eigen verſtand; dat waarlik ſeer verdorven was. Des naams tweevoudige oorſprong geeft dat klaarlik te verſtaan. D'Iſraelyten noemden Drekgoden, de genen die van nature geene Goden zijn: gelijk Paulus daar van ſpreekt; Gal. 4: 8. om dat ſe louter drek en vuiligheid waren / vergeleken by den waren God, die ſo rein van ogen is. En de God der vliegen, meintmen / in aanſien van de menigte der vliegen / die op het vleeſch der offerhanden vielen; van welken die van Iſrael / ſomen ſeit / geenen laſt en hadden. Het was dan ene blote verſinninge der joodſche leeraars in dien tijd / den overſten der Dæmons, dat is der heidenſche verdichte Geeſten / Beëlzebul of Beëlzebub te noemen: en evenwel laat Chriſtus dit ſo gaan / ſonder hen uit die botte dolingen te verloſſen. Zijn werk was derhalve

niet

niet so seer de dolingen te wederleggen, als de zeden te verbeteren.

§. 11. Nader kan ik dat doen blijken / met het gene Dallaeus al voor my heeft aangetekend; met woens woorden ik het daarom hier ook seggen sal. „ 't Gene onse Zaligmaker Matth. 12: 43. seit van „ den onreinen Geest, die van den menschen uitgegaan zijnde, de dorre „ plaatsen doorwandelt, soekende ruste, die hy niet en vind; daarna we„derkeert in sijn huis daar hy uitgegaan was, en dat ledig vindende, met „ besemen gekeerd en verzierd; dat hy dan d'seven andere geesten, boser „ dan hy selfs is, met sich neemt, en datse daar dan t'samen woned; so „ dat het laatste van dien menschen erger word dan 't eerste: sulx alles is maar „ by gelijkenis geseid; ontleend van 't gene men gemeenelijk so onder 't volk „ te seggen plagh / ende in geenen deele van de Geesten / die sy sich „ verbeelden / verstaan kan worden. Maar seer bequamelijk kan„men 't selve passen op enige ondeugd / daar sich een mensche voor „ enen tijd af speent; sonder sich echter daar op uit te leggen / dat hy de „ deugd betraghte: invoegen / dat het self de gedurich wederom plaats ne„mende / kraghtiger dan te voren in hem werkt: en daarenboven noch „ met andere verselschapt komt / gelijk 't een gedurich 't ander lichtelijk met „ sich sleept / of met andere vermeerderd word. De Apostel Petrus verklaart „ ons dese gelijkenisse / wanneer hy seit: Indien sy, na dat se de besmettinge „ deser weereld ontvloden zijn, in deselve wederom ingewikkeld zijnde, over„wonnen worden; so is hen 't laatste erger geworden dan het eerste. enst. Maldonatus / dan hem mede hier toe ingebracht is het met hem eens: „ Wanneer geseid word / (schrijft hy) dat hy henen gaat en neemt noch „ seven andere geesten, erger dan hy self is; sulx en betekent anders niet „ dan dat de genen die van den besten daat zijn / hunne deugdelijkheid ho„nen te verliesen (en de godlike gunste versmadende / doorgaans de snood„ste worden: gelijkerwijs of in plaatse van eenen bosen geest die in hen „ was / eer se tot beterschap gebracht wierden / nu wel seven t'saam geko„men waren. Sulk ene uitleggingе van eenen Jesuwijt / welk wolk toch altijd veel gereeder met den Duivel is / dan wy / behoorde ons te meerder t'overtuigen.

§. 12. Daar moet ik noch by doen / 't gene my dunkt dat sonderling ter sake dient. Dat de Heere Jesus die geheele rede en gelijkenis op de Phariseen past / die hem lasterden / dat sijn uitwerpen van Dæmons geen godlik / maar een eigen werk eens groten Dæmons was. Dus brengt het Lucas daar te pas kap. 11: 24/ 25/ 26. Maar Matthæus voegt die woorden op een ander voorval / dat se noch een ander teken wilde sien / eer se geloofden. Dies hy hen hertelik waarschout / om wel toe te sien / dat se door het herdenkkig tegenspreken hunne ongelovigheid niet ongenaeslik / en hunne boosheid onverbeterlijk en maakten. Saamen dan seggen / dat de joodsche meesters al mede van den bosen Geest / en sommigen op 't laatst van wel seven teffens beseten waren; so en konden se daar af niet verlost worden / dan door oprechte bekeeringe. Sulken bosen geest brengt een ieder mensche

met ſich in de weereld / en weenter noch meer anderen toe / na mate dat hy toeneemt in de ſonde. Die boſe Geeſt des menſchen / elders vleeſch genaamd / begeert tegen den Geeſt die uit God is / ende word uitgedreven door bidden en vaſten ; mitsdien dat wy ons ſelven reinigen van alle beſmettinge des vleeſches en des geeſtes / volbrengende onſe heiligmakinge in Gods vreſe. 2 Kor. 6: 1.

§. 13. Wen ſiet dan / dunkt my / klaar genoegh / dat het de ſtijl des groten Meeſters is geweeſt / de menſchen niet alleenlik voor dien tijd in ſulke dolingen te laten ; maar ook ſich na de taal te voegen / die ten deele uit ſulk misverſtand ontſtond. Tot het een en 't ander heeft hy buiten twijfel (gelijk tot alles wat hy ſprak of dede) grote redenen gehad. Want ten eerſten ſo en doetmen geenen niewen wijn in oude lederſakken, nochte ſetmen enen lap van een nieuw kleed op een oud. Luk. 5: 36 / 37. 't Volk was doe noch row en onbeſchaafd / voorgenomen met verouderde gebreuken / daar al lange 't gras over gewaſſen was / door de ſo genaamde inſettingen der ouden. Doch ongelijk lichter was't (gelijk het altijd is) hen over verdorvenheid van zeden dan van ſinnen te overtuigen : ſo veel als 't wederom gereeder is / de ſinnen te verlichten / dan de zeden te verbeteren. Van dit laatſte is de rede ; om dat het lichter is te verſtaan wat goed en waar is / dan daar na te doen ; en van 't eerſte / dat het gene de reden betreft / klaarder voor de menſchen open leit / dan 't gene tot de kennisſe van de natuur der ſaken ſtrekt. De menſche / hoe verduiſterd in 't verſtand, en van Gods leven vervreemd ; betoond nochtans het werk der wett geſchreven in ſijn herte ; gelijk het Paulus beide getuigt. Epheſ. 4: 11. Rom. 2: 15. Om ſullker oorſaken wille magh men lichtelik denken / dat de Heere Jeſus alles teffens niet te doen / van dat gene heeft begonnen / dat het naaſt en nodigſt was. Want men heeft niet te twijfelen / of de vreeſe des Heeren het begin der ware wijsheid zy ; dewijle Job en David en Salomo ſulx eenſtemmelik getuigen. Job 28: 28. Pſal. 111: 10. Spreuk. 1: 7. en 9: 80. en dat ſy 't einde van alle ſaken, ende alle menſchen betamelik zy. Pred. 12: 13. Die dingen dan eerſt geleerd / die tot de deugd en oefening des leevens meeſt behoren / met ſo veel kennisſe / als daar toe vereiſcht word : ſo ſal des menſchen godvruchtig gemoed tot aandacht bereid zijn / om de kennisſe der godlikker ſaken des te neerſtiger te onderſoeken.

§. 14. Maar deſe kennisſe / ſult gy ſeggen / en is tſedert van d'Apoſtelen niet meer gegeven dan Chriſtus die te voren gaf ; om ons uit die dolinge te helpen / dat de Dæmones in waarheid ſulke geeſten / en van zulk een groot vermogen zijn. Doch voor eerſt ſo ſta ik dat ſo licht niet toe / gemerkt dat d' εἴδωλα eidola afgoden, en de δαιμόνια daimonia een en 't ſelfde zijn ; ſo als het onſe Overſetters / Hand. 17: 18. ook begrypen. Nu ſeit Paulus van d' Afgoden, dat ſe in de weereld niet en zijn. 1 Kor. 8: 4. Gal. 4: 8. Ende zijn met d'opkomſte van het Kriſtendom alleen die Dæmones uit der menſchen herten verdweenen : tot dat het in t Pauſdom ſelf (buiten hunne

nieuwgevondene ἐνεργείας of inſtellinge van Heiligen / in plaats van Goden) by d'Engelen en Zielen der verſtorvene menſchen gebleven is / welken ſy enige vreemde werkingen boven de Nature toeſchrijven; gelijk in 't XIX. en XX. hoofdſtuk des 1. boeks getoond is. Ende is dit derhalven ene nieuwe dolinge / in der Apoſtelen tijd noch niet bekend geweeſt / ſulx aan den Duivel of boſe Engelen toe te ſchrijven / alsmen eertijds van de Dæmones Geloof de. Ook was het meer de tale dan een duidelik gevoelen van de Joden / dat de Dæmones ſulx alles waarlik deden / daar ſy deſelve / door heidenſche aanleidinge / gewoonlik in bevoenden; gelijk ſulx noch al eens XXVII. §. 13. 14. geſeid is. Maar onſe luiden met reght geen ander boſe Geeſten dan dan den Duivel met ſijne Engelen erkiennende; ſchrijven hen uitdrukkelik alſulke werken toe / als d'ouden by de ſleur / en ſonder nette kennis op de Dæmons paſten.

§. 15. De ſaligmaker dan niet voorhebbende / (gelijk getoond is) de reghte waarheid van die dingen alsnoch te verklaren: en konde ook daar af niet anders ſpreken dan men ſpraak / ſo hy wilde verſtaan zijn. Hy gaf den ſiekten ſulke namen alſſe hadden onder 't volk: 't welk niemant vreemd moet dunken / alſo dat aller wijſen regel is; *loquendum cum multis, ſentiendum cum paucis*; met veelen eens in ſpraak, met weinigen eens van gevoelen zijn. So dede Chriſtus ook; God doet ſijne Sonne opgaan, ſeit hy Matt. 5: 45. Waar op? want eigentlik ſo gaatſe om, niet op noch onder; gelijk 't gemeene volk verſtaat. Ja op en onder de kimmen / ſult gy ſeggen; en ik wederom / dat de kimmen buiten ons geſight geen weſen hebben / en den menſchen ſleghs de Weereld ſchynt te eindigen / en de Hemel aan de Aarde te raken / daar ſich eindigt ons geſight: waar door de kimmen ſich noodſakelik op elken tree die wy doen / veranderen moeten. En genomen dat die onbeweeglik bleven: ſo is 't de Sonne niet die op of onder gaat / maar 't ſchijnſel van de Son: om van 't geſchil / in welk van beiden die beweeging zy / den Aardkloot of de Son / hier niet te ſpreken. Maar ſo de Heere 't een of 't ander daar af eigentliker wijſe had geſeid / hoe ſoude 't volk hebben kunnen weten wat hy meinde? Desgelijx / ſo hy den ſiekten andere namen hadden willen geven dan ſy hadden / wie ſoude verſtaan hebben dat ſulke ſiekten waren / alsmen onder die bekende namen overal verſtond? Daar mede gaf hy echter niet te kennen / dat hy ſulx tot oorſaak ſtelde als in die benaminge begrepen was. Meinen wy / dat de Heere Jeſus / ſo hy heden noch op aarden ware / ſchromen ſoude 't konings ſeer of St. Jans evel te noemen / ſekere ſiekten onder dien name bekend; om ons te doen verſtaan / van wat ſiekten dat hy ſpraak; Maar ſouden wy daar uit beſluiten mogen / dat hy d'oorſaak daar die namen uit ontſtaan zijn / ook in waarheid daar voor kent: Ende moetmen daarenboven weten / dat het volk doorgaans niet weet / welk de reden veler namen zy / dieme aan de vreemde qualen geeft. Evenwel / elk noemtſe ſo om malkander te verſtaan. Wat de redenvoeringe belangt / die de Heere Jeſus met al-

ſulke lijders heeft gehad / daar van ſal ik noch hier na in 't beſonder ſpreken.

§. 16. Doch eer ik van dit ſtuk noch tot een ander overga / komt my van ſelf iet in den wegh / 't gene ik eerſt moet ſien op te nemen. Op twe plaatſen ſonderlinge ſpreekt de Zaligmaker ſo / dat hy 't uitdrijven der Duivelen of Dæmons van 't geneſen der andere ſiekten onderſcheid. Want dus luiden ſijne woorden / na ſijne opſtandinge tot d'Apoſtelen geſproken. Den genen die geloven ſullen deſe tekenen volgen: in mijnen name ſullenſe Duivelen (Dæmones) uitwerpen; (nu van geheel wat anders) met nieuwe tongen ſullenſe ſpreken; ſlangen ſullenſe opnemen; ende al is 't datſe iet dodelix drinken ſullen, dat en ſal hen niet ſchaden: op kranken ſullenſe de handen leggen, en ſy ſullen geſond worden. Mar. 16: 17/ 18. Daar 't uitdrijven der Dæmons ſo verre van 't geneſen der kranken afgeſcheiden is door dzie ſaken die tuſſchen beiden ſtaan; ſchijnt dat het ſeer verſcheidene ſaken zijn. Doch ik ſie wederom twee wegen / om hier uit te komen: den eerſten die ſich te deſer ſelf de plaatſe openbaart / en den anderen die van elders hier op toe loopt. Buiten 't ſpreken met nieuwe tongen is hier niets dat op krankheden niet en ſiet: alſoo 't veilig aanraken der vergiftigen ſlangen / en 't onſchadelik drinken van dodelike dzank / op de bewaarmiddelen / het eerſte en laatſte op de geneesmiddelen; beide van ſware en dodelike ſiekten / ſiet. Het voornaamſte woord voor aan geſeid: In mijnen name ſullenſe Dæmons uiwerpen. Geen wonder / datſe ſulken wonder ſullen konnen doen: als andere menſchen ſullenſe met nieuwe tongen ſpreken; het zy dat hy daar door de taal in welken zy ſpreken ſouden / ofte ook de woorden wil verſtaan; te weten / datſe op een ongehoorde wijſe met den woorde ſteghs d'onreine geeſten / in wat taal het weſen moghte / na 't land daarſe ſich alsdan bevonden / d'onreine geeſten in des Heeren Jeſus naam geboden uit te gaan. Hand. 18: 18. Zy ſelf ſouden in gedurige en volkomene geſondheid zijn / ſelf van ſlangenbeten en vergiftdzanken onbeſchadigd. Dat meer is / ſonder tong of ſpraak / ſoudenſe by wijlen door 't opleggen hunder handen ook de kranken wel geneſen.

§. 16. Deſe uitleggínge word door dien anderen wegh verſterkt / volgens welken ſich de Schrift op andere plaatſe dus verklaart. Want dit opleggen der handen / ende (dat noch meer te verwonderen is) ſelf der ſlederen ſtechs van de Apoſtelen / word beſonderlik mede op 't uitdrijven der onreine geeſten gepaſt. Ja ook de blote ſchaduwe heeft het ſelf de gevolg gehad. Dit word ſonder onderſcheid verhaald / by melding van allerhanden kranken, ende beſonderlik die van onreine Geeſten gequeld waren; welke alle geneſen wierden. Hand. 5: 15/ 16. Dit was door den dienſt van Petrus: van Filippus word ſulx ook verhaald / dat onder de tekenen die hy dede, van vele die onreine geeſten hadden, deſelve uitgingen, roepende met grote ſtemme; ende vele geraakten en kreupelen geneſen wierden. Hand. 8: 6/ 7. Ende wat Paulus aangaat / God dede

onge-

ongewonelike kragten door ſijne handen: alſo dat ook van ſijn lijf op de kranken gedragen wierden de ſweetdoeken ofte gordeldoeken, ende dat de ſiekten in 't gemeen van hen weken op de boſe geeſten in 't beſonder van hen uitvoeren Hand. 19: 11, 12. So dat met minder werk dan 't oplegghen der handen / ende noch minder dan met ſpreken / alſo wel de boſe geeſten uitgedreven als d' andere ſiekten geneſen wierden. 't Voornaamſte word voor aan en beſonderlik genoemd: dieshalven d' onderſcheidinge by Marcus ter gemelde plaatſen niet en is / ſo als het met den eerſten ſcheen.

§. 17. D' andere plaatſe / die ik in den wegh ſie ſtaan / ſteekt noch wel wat hoger uit. Want op 't ſeggen van de tſeventig / door den Heer by tween tot den dienſt ſijns rijks door 't land geſonden; Heere, ook de Dæmons zijn ons onderworpen in uwen name: ſo ſeit hy; Ik ſagh den Satan als een blixem uit den Hemel vallen. En dat hy dit op 't uitdrijven der Dæmons paſt / blijkt noch meer / om dat hy in eenen aaſſem daar by voegt: Siet ik geve u de maght om op ſlangen en ſcorpioenen te treden, ende over alle kraght des vyands; ende geen ding en ſal u enigſins beſchadigen. Doch en verblijd u daar in niet, dat de geeſten u onderworpen zijn; maar verblijd u veel meer dat uwe namen geſchreven zijn in de hemelen. Luk 10: v 17--20. Twee woorden zijn in deſe rede / die ons aanſtoot geven mogen; de Satan en de Vyand: doch daar 't ongelijk op aan komt. Want wy worden door geen ding genoodſaakt by 't woord Vyand hier den Duivel te verſtaan: alſo de kraght des Vyands, na hebreewſchen ſijl / den Heere en den Apoſtelen (als meer geſeid) meeſt eigen / bequamelik voor vyantlike kraght genomen word; waar by men alles wat den menſche ſchadelik / en ſijner nature vyand is / verſtaan magh. Het ſal dan meeſt op den Satan aankomen / welken de Heere als eenen blixem uit den Hemel vallen ſagh / wanneer de onreine geeſten in ſijnen name den Apoſtelen onderworpen waren. Dat laat ons nu dan ſien.

§. 18. Ik ſtelle dan het gene my een ieder lichtelik toeſtaan ſal: dat het woord ik ſagh (het grieksch en lijd niet / datmen ſegge / ik heb of hadde geſien) van enen tijd die doe eſſen voorby / ende bina noch tegenwoordig was / te verſtaan zy. Des raakt het deſe ſake niet / wat Chriſtus na ſijne eewige Godheid van den beginne / of ook voor 't begin des Weerelds geſien heeft / wat in 't begin geſchied zy of namaals te geſchieden ſtonde; gelijk het ſommige verklaren. Het valt ſeer gemakkelik toe (al ſchijnt my dit meeſt tegen) dat de Heere hier verklaart / wat hy ſagh wanneer de Apoſtelen de onreine geeſten uitdreven: en dat was / gelijk hy ſeit / dat de Satan als een blixem uit den Hemel viel. Nu ſal my Beza hier alleen wel door helpen / die daar dus af ſchrijft. *Collocatur Satan in aëre cum ſuis Angelis. Epheſ.* 6: 12. *Inde videtur detrudi, & quidem cum impetu, quando voce Euangelii poteſtas ipſius aboletur.* De Satan word met ſijne Engelen in lucht geplaatſt. Epheſ. 6: 12. Van daar ſchijnt hy afgeſtoten te worden, en dat met kraght, (gelijk een blixem) wanneer ſijne maght door de verkondi-

ging

ging des Euangeliums vernietigd word. Dat hy de plaats Eſef. 6: 12. van de Lucht verſtaat/dat ſullen wy den leſer in 't XXXI. hoofdſtuk anders tonen. Van het gene volgt neem ik volkomelik voor 't myne aan; en ſegge dat de Saligmaker dit op ſyne en der leerlingen verwonderlike werken paſt; waar van 't verwonderlykſte was / dat hen ook de onreine geeſten in ſynen name onderworpen waren; dat is / geene kranklheid ſo beſwaarlik / die ſy ſulker wyſe niet geneſen hadden. Met ſulken kraght moeſt het Euangely vergeſelſchapt gaan; gelyk het Paulus leert: Hebr. 1: 4. Sulx de Heere ſelf mede wroght, beveſtigende 't woord door tekenen die daar op volgden. Mar. 16: 20.

§. 19. Die wonderlike kraght der geneſinge van d'allerjammerlyrte qualen was ene kraghtige verbreklinge van des Duivels werk / de Sonde; om welker wille alle jammer en elende tſedert Adams af val in de weereld quam. Hier van word al 't quaad / dat oorſpronkelik van den Satan quam / den Satan / als oft hy noch daar mede in 't beſonder beſig ware / toegeſchreven: gelyk ik in 't XIX. hoofdſtuk breder aangewesen hebbe. Want deſe woorden / welke ſeggen / dat de Satan dies tyds uit den hemel viel / eigentlik verſtaan; of ten minſten in alſulken ſin / dat hy van de heerlikheid / daar hy eerſt in was / beroofd is; paſten geenſins op den tyd des Euangeliums: alſo hy t'ſedert ſynen eerſten val / ganſch geen plaats op 't minſt in den Hemel hebben konde. Maar het ſiet waar ſchynelik op 't gene aangaande den Aſſyrier of Babylonier / groten vyand en verdrukker van Gods volk / tot betekenis ſyns ondergangs geſegd was. Hoe zijt gy uit den Hemel gevallen, ô morgenſterre! enſ. Jeſ. 14: 12. Want deſgelyx word Openb. 12: 8. den Draak wiens name Duivel is en Satanas, geſeid / dat hy naderhand noch eens van den Hemel neergeworpen is. Sulx geſchied derhalven alſo menigmaal / als iet merkelyx tot af breuk van de ſonde: en der quellingen daar uit ontſtaande / door Gods wonderlike hand bedreven word.

XXIX. HOOFDSTUK.

Waar tegens niet en ſtrijd het gene van verſcheidene Duivelen, of *Dæmons* door den Heere Jeſus uitgeworpen, in 't belonder word verhaald.

§. 1. Al wat tot hier toe geſeid is / ſal de voorvoordeelen noch niet wech nemen dienen uit den ſchyn heeft opgevatt van verſcheidene beſetenen / in d'Euangelien beſonderlik gemeld / daar de Dæmons door den Heere Jeſus uitgedreven zyn. Deshalven acht ik nodig dat wy ons deſelve den eenen na den anderen voorſtellen / en ſien dat werk eens aan. Men ſal bevinden / datter niets in voorkomen ſal / dat tegen d'uitlegginge ſtrijd / die ik in 't naaſtvoorgaande hoofdſtuk beweerd hebbe.

Behalven dat het dikmals in 't gemein geseid word / dat de Heere Duivelen heeft uitgeworpen / so vindmen noch ruim seven onderscheidene gevallen wat besonderlijker en omstandiger verhaald. Ik salse hier eerst aanwijsen en daar na volgens van na by besien. I. D'eerste in de Synagoge te Capernaum. Marc. 1: 23-27. en Luk. 4: 33--36. II. De tweede in der Gadarenen land / die een legioen Duivelen hadde. Mat. 8: 28--34. Mar. 5: 1--27. Luk. 8: 26--39. III. Daar na een stomme. Matt. 9: 32. Luk. 11: 14. IV. Noch een die blind en stom was. Matt. 12: 22. V. Dan noch ene griecksche dochter. Matt. 15: 21--28. Marc. 7: 24--30 VI. Eindelik een die maansiek was / en daar by stom en doof. Matt. 17: 14--21. Marc. 9: 17--29. Luk. 9: 37--43. Doet'er by Maria Magdalene / van welke de Heere seven Dæmons uitgeworpen hadde. Marc. 16: 9. Luk. 8: 2. en (om toch niet voorby te gaan) de vrouw die 18. jaren lang van enen Geest der krankheid hadde krom gegaan. Luk. 13: 10--16.

§. 2. Van den eersten seit ons Markus / dat hy eenen onreinen geest; Lucas / dat hy enen geest eens onreinen Dæmons hadde. Hoe dat te verstaan sy / is in 't XXVII. hoofdstuk §. 10-17. verklaard. Het was een geest van dulligheid / de kraght der inbeeldinge bevorderende zijnde. Gelijk Nebucanetsar seven jaren lang hem selve voor een beest hield. Dan. 4: 33. waar af de verklaringe in mijn boek over dien Profeet. §. 281-285. te lesen is. Desgelijx meinde dese man dat hy een bose Geest was / en dat Jesus hem geen goed kon brengen / hem die sulken vyand was van 't goed / als d'onreine geesten zijn. Sijns gelijke menschen heb ik self ervaren / die niet beter wisten / of sy waren Gods geslagene vyanden; en diemen niets te dank kon spreken / dat daar niet op sloegh. Daarom dese man / gehoord hebbende wie Jesus was; ten minsten siende hem daar soo eerwaardig sitten in de Synagoge / en horende so kraghtig uit de Schrift bewijsen / dat hy de Messias was: so schrikt voor hem so swaarmoedigen man / en roept uit: Wat hebben wy met u te doen, Jesus gy Nazarener! zijt gy gekomen om ons te verderven? Ik kenne u wie gy zijt, namelik de Heilige Gods. Van half kennen maakt sulk een mensche meer dan heel: alsomen voorgaans eerst gelooft het gene men meest hoopt of vreest.

§. 3. Maar wie was het dan / welken Jesus hier bestrafte, sult gy seggen; die man / of d'onreine geest? Ik segge / beide gaar; also die man hemselven daar voor hield / dat hy was / als geseid is / sulk een onreine Geest. Dien bestrafte Christus even eens als hy de koortse bestrafte, Luk. 4: 39. de winden en de Zee bestrafte; en so als die hem gehoorsaam waren. Matt. 8: 26 / 27. Also hier ook d'onreine geest. Dese hem in t'midden geworpen hebbende, scheurende, en met ene grote stemme roepende, ging uit van hem, sonder hem iets te beschadigen. De toejuichinge / die hy daar over van 't omstaande volk ontving / was ook even eens. Want op 't uitwerpen van dien Geest wierdense alle verbaasd; so datse onder malkanderen vraagden, seggende: wat is dit; wat nieuwe leere is dese; dat hy met maght en kragt ook den onreinen geesten gebied; so datse hem

gehoorſamen, en varen uit; Even eens als over 't ſtillen van de Zee / de menſchen bevreeſt zijnde met groote vreeſe, verwonderden ſich ſeggende: wie of hoedanig een is deſe toch, dat hy ook den winden ende 't water gebied, en ſy hem gehoorſaam zijn.

§. 4. Het tweede voorvall Matt: 8: 28-34 Mar. 5: 1. 17. Luk. 8: 26.39. ſal ons mogelik het meeſte werk geven. In 't verhaal daar af komen Marcus en Lukas beter t' ſamen over een dan het ſchijnt dat ſy beide met Mattheus doen. Want die ſpreekt van twee beſetenen ſy van eenen / die mogelik de voornaafte was / en met wien de redenen tuſſchen Chriſtus en den Geeſt zijn voorgevallen. Ondertuſſchen heeft men niet te twijffelen / of het is een ſelfde voorval daar ſy alle drie af ſpreken: de plaats / het land der Gadarenen / een Legion Dæmons / en dat gevaren van de menſchen in de ſwijnen / 't misnoegen der inwoonders over dat verlies / by hen alleen eenparig verhaald / geven dat genoeghſaam te verſtaan. Laat ons 't gene ſy daar van ſeggen / 't ſamen ſtellen: en voor eerſt beſien hoedanig deſe man geſteld was / eer hem Chriſtus quam genesen; daar na / hoe dat toeging; en ten laaſten wat den verkens wedervoer. Daillon geeft 'er wel oploſſinge van; doch die my dunkt dat ik wat beſcheideliker ſtellen moet: alſo ik de ſijne d' eerſtemaal leeſende / ſelf noch niet in alles was voldaan.

§. 5. Van beide beſetenen ſchrijft Mattheus / datſe uit de graven quamen, ende ſeer wreed waren, alſo dat niemant door dien wegh voorby gaan konde. Markus en Lukas van dien eenen / die het quaadſt hadde: dat hy van over lange met Dæmons (Mattheus ſeit ſleghs Dæmon, Marcus / onreine Geeſt) was beſeten geweeſt; ende was met geen klederen gekleed, ende en bleef in geen huis, maar in de graven; ende niemant en konde hem binden, ook ſelf niet met ketenen. Want hy was menighmaal met boeijen en ketenen gebonden geweeſt: maar de ketenen waren van hem in ſtukken getrokken, en de boeyen verbryſeld: ende wierd van den Dæmon gedreven (hier is 't wederom Dæmon; te voren heeft hy Dæmons als van velen geſeid inde woeſtijne: ſo dat niemant maghtig was hem te temmen. Ende hy was altijd nacht en dagh op de bergen, ende in de graven, roepende, en ſlaande hem ſelve met ſteenen. Dit waren altemaal bewijſen van volſtrekte dulligheid; ſo ergh als 't immers weſen moght. Doch men behoeft hier t' Amſterdam ſleghs dikmaals in 't Dolhuis te komen / om dergelijke menſchen te ſien; of de genen daar na te vragen / die der dagelijx met ommegaan: ſonder die gedachten / datſe van den Duyvel dus beſeten zijn. Men ſalu ook wel ſeggen / of ſe ketenen en boeyen dragen komen. Hadmenſe daar binnen niet verſekerd gehad / eer de dulligheid op 't hoogſte was / of met liſt daar in gekregen: men ſoudeſe genoegh in 't wild ſien lopen hebben; en vergeefs geſocht te temmen. Selfs uit niet tegenſtaande / ſalmen noch wel ſomtijds ſien datſe uitbreken: ſo verre dat daar af noch wel een ſpreekwoord is / Hy liet 'er uit, als of hy uit een dulhuis uitgebroken ware. Noch onlangs heb ik enen Jode hier gekend / die tweemaal uitgebroken is / men

weet

weet niet hoe. Belangende de Gergeſenen / 't zy dat het Heidenen of Joden waren; ik denke niet dat by hen ſo goeden opſight op de duifle menſchen was / als by ons: ſo dat het daar wel lichtelik gebeuren konde / dat ſulke menſchen in 't wild henen liepen.

§. 6. Nu laat ons verder ſien / hoe die boſe Geeſten van dien menſche uitgedreven zijn. Marcus verhaalt dat allerbreedſt: te weten / hoe Jeſus en die duifle man elkanderen ontmoeteden / en wat wonden tuſſchen beiden voorgevallen zijn. Als hy Jeſus dan noch maar van verre ſagh, liep hy aanſtonds toe, en aanbad hem. Dat wil ſeggen ſoo de genen weten die het grieckſch verſtaan) dat hy ſich voor hem ter aarde neder boogh / tot bewijs van diepe eerbiedigheid. Dat ſalmen doorgaans aan ſulk ſlagh van menſchen ſien / en 't is my ſelf meermaals gebeurd; datſe meeſt op ſulke lieden vallen / die voor leeraars geacht zijn / deſelve ontſien en lieſt met hen ſpreken. Seer klaarlik is my dat aan den voorſeiden Jode laatſt gebleken. Dat Chriſtus nu tot deſen Gergeſener ſeide / Onreine geeſt, ga uit van deſen menſche: dat ſpraak hy eensdeels als een ander ook wel doet / iemand voor eerſt in ſijne inbeeldinge (dat hem dit of dat van binnen quelt) wat toegevende / om hem daar af te verloſſen; anderdeels / gelijk hem dat beſonderlik betaamde / om uiterlik te tonen / dat hy met maght en kraght den onreinen geeſten gebied. Het was dan ſo veel te ſeggen / als; Boſe quellinge verlaat deſe man: of / gelijk hy tot enen anderen ſeide / Sta op en wandel; alſo hier / word verloſt van deſe jammerlike quaal.

§. 7. Maar deſe man met groter ſtemme roepende / ſeide: Wat heb ik met u te doen, Jeſus gy ſoon des allerhoogſten Gods? Zijt gy gekomen om ons te pijnigen voor den tijd? Ik beſweer u by God, dat gy my niet en pijnigt. Die ſich eens iet vaſtelik inbeeld / die gelooft dan voorts al 't gene dat hem dunkt daar by te paſſen. Sekere vrow tot Vlaenderen / ſich latende voorſtaan / datſe d'onvergeeflike ſonden dienen noemt tegen den H. Geeſt, begaan hadde: meinde dan vervolgens ook / datſe niet meer bidden / noch in den Bijbel leſen / veel min ter kerke moeſt gaan; daar af ſy ſich ook langen tijd geheel onthield. En achtende haar ſelf / om der voorſelder ſonden wille / gewiſſelik verdoemd: ſo docht haar dat haar niet en paſte 't gene 't allerminſt na kriſtelijk geleek; ſelf de natuurlike liefde niet; en dat het haar beſonderlik vermaken ſoude (daar ſy waarlik groten ſchrik voor hadde) ſo ſy hare kleine kinderen in 't water moght verdrinken / en dergelijke meer. Geen wonder dan / dat deſe man / ſich inbeeldende dat het in ſijn lichaam van verdoemde geeſten krielde / ook dus verbaard voor Jeſus was: weetende ſo veel ten minſten wel / dat ſulk een groot Profeet / als hem na ging dat hy was / en die reeds ſulke Daemons al meer had uitgeworpen; de ſijne mede lichtelik niet ſparen ſoude.

§. 8. Maar / ſultge ſeggen / hoe was hy dan ſo tegen de verloſſinge ſijns ſelfs / indien hy 't was / en niet de Duivel die ſo riep? Die vrage

paste beter / so wy eenen vooz hadden die wel by sinnen was. Maar een dul mensche voegt te samen dat hy meint so te behooren / schoon dat het hanght noch kleest. Gelijk de vzouw / daar ik terstond van seide / sich inbeeldende verdoemd te zijn / derhalven ook so spzak als sy geloofde dat verdoemden doen: inwoegen dat ik haar in alles overreden konde / 't gene ik oordeelde dat tot haarder verbeteringe dienen moghte; by aldien ik vooz af toonde / dat sulx mede in verwozpelingen plaats had: als 't huiswerk waar te nemen / haren man en kinderen lief te hebben; mitsdien dat Paulus sulx van d'ongelovigen seit; 1 Tim. 4: 8. en dat de rijke man self in de Helle noch op 't wel zijn sijner vijf bzoederen bedacht was. Luk. 16: 28. Siende dan / dat die natuurlike liefde met den staat euer verdoemde bestaan konde; so en spzakse nooit meer van hare kinderkens om den hals te bzengen. So moght die Gadarener ook / gelobende met duisenden van Dæmons beset te zijn / sich inbeelden / dat die dooz hem spzaken / en dat dit sulken spzaak was als hen paste.

§. 9. Sodanig was het ook het gene volght: Mijn naam is Legio; want onser zijn vele. Een Legioen krijghsknechten wierd in 't minst op 3000 / in 't meest op 6000. man geschat. Maar nooit wierd de vestinge of leger plaats / daar sulk een aantal van soldaten sich bevond / Legio genaamd: gelijkmen heden niet en geest den naam van Regiment of Esquadzon aan de plaats daar 't sich gelegerd heeft. Wilmen 't op de Geesten passen: hoe salmen die by namen onderscheiden / indien elk rot / een goed getal uitmakende / Legio heet? Waar toe is doch de naam / so die het een van 't ander niet en onderscheid? Maar dese man / hebbende sijn hoofd vol muisenesten / gelijk men spzeekt; gelooft dat die vol Dæmons zijn / en dat hem des de naam van Legio wel toebehoozt. Want den sulken en paste sulken antwoozd niet; het zy dat sy te samen spzaken / of dat een vooz allen spzak. Niet alle t'samen: die moesten seggen / onse; en niet / mijn naam is so. Ook hadde Jesus den onreinen geest, en niet de geesten, gevzaagd; τί σοι ὄνομα; *ti soi onoma*; welke is dijn naam? ende niet τί ὑμῖν ὄνομα, *ti hymin onoma?* welke is u lieder naam? Ook niet een vooz allen / die als 't hoofd van d'anderen konde geweest zijn. Want wat seggen soude dat zijn / so een Capitein gevzaagd zijnde / hoe heetje? soude antwoozden / ik heet Compagnie; of een Collonel / ik heet Regiment; of een Bzigadier / ik heet Bzigade?

§. 10. 't Is waar / ik leeg hier na op 't 19. vers / dat die man 't Legioen gehad hadde; waar uit het schijnt / dat het niet by inbeeldinge / maar in waarheid also was. Doch dat en volgt daar geensins uit; niet meer dan dat Samuël in waarheid met de Tovereg gespzoken heeft / om datter duidelik staat / dat de Vrouwe Samuël sagh, dat Saul vernam dat het Samuel was / en dat Samuel sprak tot Saul. 1 Sam. 28: 12/14/15. Die ene geschiedenis verhaalt / gelijk hier d'Euangelisten / bzengt de saken vooz so alsse uiterlik zijn voozgevallen; sonder over d'oorsaken / daar de waarheid in verbozgen leit / onderzoek te doen. Wy self zijn so ge-

gewoon te spreken. Want gelijkmen menschen vind / die sich vastelik inbeelden / datse 't een of t ander levendig dier in hun lichaam hebben; sullen wy hen dikmaals volgens die inbeeldinge ook so noemen; als de man met den aakter in sijn lijf, de man met de trommel in sijn hoofd, de man sonder ingewand; en diergelijke; sonder daar mede te betekenen dat die luiden waarlik so gesteld zijn.

§. 11. Op gelijke wijse word dan voorts geseid / dat de Dæmons den Heere baden / dat hy hen niet gebieden soude, in den Afgrond heen te varen; maar seiden, Send ons in de kudde swijnen, dat wy in deselve varen mogen. De vrow noch eens / daar ik van segge / wist ook anders niet / of hare ziele moest op 't scheiden uit haar lichaam na den Afgrond van der helle varen. Maar neemt dit hier eens / dat het Duivels waren die so spraken: so stond het by hen vast / datse na den Afgrond moesten / wanneerse geen verblijf meer op der Aarde / 't sy in menschen of in beesten hadden; dat was hun vaste plaats. Wonderlike dingen / dat de gevangens dus by menigten van Legioenen uit de Hel gelaten worden / om de arme menschen lang en veel te plagen: want het op dien eenen oste twee niet aanquam / die van een of seven / of een legioen beseten waren. Ook laat geen reghter iemant uit den kerker buiten nood; veel min sal dat die hoge Reghter der engelen en menschen doen. Maar wat nood wasset / so hy dien eenen man voor eenen tijd kastijden wil / op 't minst drie duisend Duivels uit te laten? Een derselven alleen maakte 't Paulus / die so veel groter man was dan dese kranksinnige / al suur genoegh: Ik spreke na den mensche; verstaatmen 't een hier eigentlik / het ander daar dan ook. Anders heb ik mijn gevoelen op dat vuist staan XXV. §. 21/22/23. al geseid. Men siet dan wel / dat het maar een seggen van dien armen lijder was / dat hy als in den naam van vele Dæmons bad / om in den Afgrond niet te varen.

§. 12. Dit openbaart sich noch te meer / nadien de bede daar beneffens was / om in de swynen slechts te mogen varen. Want so dat was / om voor eerst noch van den Afgrond / so als 't woord is / vry te zijn: wat wonnen sy toch uit? wanneer de verkens allegaar verdronken waren / waar voeren doe de Duivels heen? Heeft hen Jesus langer tijd gegund dan sy self begeerd hadden? dat denk ik niet: en de reden heb ik over 't volk van Job al eens geseid XXV. §. 3. Aan Jakob / David / Salomon heeft God wel meer dan hunne bede toegestaan; en hy is gewoon langmoedig over sijne kinderen te zijn: maar den Duivel / wiens werken hy met voordacht komt verbreken / sal hy geensins toegeven; dan so hy hem een geessel in 't besonder schuldig is / hy stelt hem heel kort dagh. 't Is doch 't gemeen gevoelen ook / dat hy hem eer binnen tijds / als later op sijn dak sal komen. Het roepen was hier ook / en volgens dien 't gevoelen of de vreest altoos / dat Jesus hem quam pijnigen voor den tijd. So heestmen dan te denken / dat sy geen langer uitstel hadden / om tot den Afgrond weer te keeren / als datse sleghs noch in de swijnen varen moghten. Doch dat was om enen ogenblik te doen; de swijnen raakten aanstonds om den hals: so wa-

ren sy dan door dat middel van den Afgrond niet bevrijd.

§. 13. Ja het blijkt noch meer / (boven 't gene reeds geseid is) dat het eigentlik geen bose geesten / diemen Duivels noemt: geweest zijn / welke uit dien man in dese swijnen voere. Want misdien datse so verveerd waren / van wederom na den Afgrond heen te moeten; en derhalven sulk verlof / sonder bepalinge van tijd verkregen hadden / om sich noch wat langer op der Aarde / buyten hunne pijnigplaats op te houden: so moest het wonder zijn / dat alle die Duivels gelijkelik so onbesonnen waren / datse de verkens aanstonds om den hals braghten / daarin sy sich voor den afgrond bergen wilden. Eerder was het te vermoeden geweest / dat so schrandere geesten die beesten onder 't vilmes werhgehaald / en den slaghter ontvoerd hebben souden; om hunne niewe verblijfplaats / hen so veerdiglik van den Heere toegestaan / niet so reukeloselik te vernielen / maar (om langer van den afgrond vry te zijn) dien te sorgvuldiger te bewaren. Een gevangen oorlof hebbende / om enen tijd lang in eens burgers huis te mogen zijn; so hy in 't uitgaan versochte / niet aanstonds weer in den kerker / maar in 't naaste huis te mogen trekken: sal hy dat / so haast als hy daar in komt / self in den brand steken / en sich also noodsaken / drijvelinx daar uit; en wederom / tegen sijne bede / in 't gevangen huis te gaan;

§. 14. Nu komt' et dan op 't eigen werk van Christus aan / die dien elendigen met een enkel woord / tot bewijs van goddelike maght en kraght genas. Dit is klaar gebleken / nadien dat alle man hem sagh aan Jesus voeten sittende, gekleed, en wel by sijn verstand; en die 't gelien hadden, verhaalden hoe de besetene was verlost geworden So was de man van dese Dæmons dan verlost; wanneer hem die dus uit sijn hoofd gedreven en sijn verstand hersteld was. Doe hy dat miste / was sijn onverstand / dat hy door en door vol Dæmons was. So kraghtige veranderinge braght de Heiland in een ogenblik te wege. Ende was dit groot stuk werx echter noch de helft maar van dit wonder. Want de Dæmons uitvarende voeren in de Swijnen; en de kudde stortede van de steilte af in 't meir, en verstmoorden; en dat wel tot twe duisend toe. Den menschе dus hebbende verlost van dese dulligheid / beliefde 't hem de verkens met alsulken tuimelgeest te plagen.

§. 15. Des ik nu vrymoedelik ook seggen: werk van hier met den Duivel; en laat Christus d'eere hebben / die men onbedachtelik aan bose geesten geest. Want men segge my eens / want meer is; dat duisenden van Duivels; of dat Christus ganschalleen door goddelike kraght twee duisend swijnen teffens met den geest van dulligheid slaat / en van boven neer in 't water stort; Dus verklein ik hier dan 't wonderwerk des Heeren niet; maar vergroot het noch veel meer. Want so iemant dunkt / dat het groter werk is / ettelike duisend duivels uit te jagen / dan eenen man van dulligheid te genesen: dat heeft so vry wat schijns; maar Christus self neemt het veel anders op: en de hoofdman / wiens geloof

geloof hy uit die reden hooglik roemde / was van geheel ander verstand. Want hy maar een een mensche zijnde onder andere gesteld, had echter dat gesagh over sijne krijgsknechten; dat so hy tot iemant seide; ga, so ging hy of kom, so quam hy: of tot sijnen dienstknecht doe dat, so dede hy 't. Maar om met een woord spreekens sijnen knecht gesond te maken / daar had hy Christus toe van doen. Matt. 8: 8/9. Nu vraag ik dan / wat is lichter: te seggen / bose geest of geesten, gaat uit van desen man, ofte gaat in de swynen, of / te maken met een woord / dat de man van veel s'waarder quellinge dan des hoofdmans knecht op staande voet genesen zy? Sekerlik een koning ofte veldheer kan verscheidene legioenen van d' eene plaats na d'andere verleggen; maar aan niemant sijner onderdanen sonder middel leven of gesondheid geven; nochte iemant (ik swijge duisenden teffens) op eenen ogenblik daar van beroven. Om over geesten te gebieden behoef de Jesus / al ware hy niet meer dan blotelik een mensch geweest / de maght alleenlik van God te ontfangen: maar so hy meester van gesondheid en van krankheid is / so is hy waarlik God.

§. 16. Sodanig toonde sich de Saligmaker hier: en met eene / dat hy waarlik de Profeet was, die in de weereld komen soude. Joh. 6: 14. Niet gekomen om de Wet en de Profeten te ontbinden, maar te vervullen. Matt. 5: 17. Om gerichten aan sijn volk te oeffenen; en d'overtredinge sijner wett te wreken: waar toe men klaarlik siet dat dit gansche werk geschikt was. Te weten: om aldus met een barmhertigheid aan den elendigen / en aan d' andere zijde straffe aan dat volk te oefenen / (evenwel of dese Gadarenen verheidende Joden / of Heidenen onder de Joden waren) dat so groten menigte s'wynen onderhield / beesten diemen na de wett niet offeren noch eten moght. Lev. 11: 7. Dese ware niet alleenlik grouwelik voor God / maar ook ongesien by 't beste deel des Joodschen volx: sittende by de graven, en vernachtende by degenen die bewaard worden, eetende swynen vleesch. Jes. 65: 4. Even eens of dese woorden op die Gadarenen selve gesproken waren? welken onse Heiland deser voegen hunne onreinen handels halve straffen / en also de reghte Joden dies te meer verplighten wilde.

§. 17. By aldien nu iemant na dit alles noch die swarigheid behoud / dat Christus met die geesten scheen te spreken: deselve sal (so 't algemeen voorsoordeel sulx niet wederom belet) uit het gene in 't voorgaande hoofdstuk breder aangewesen is / genoegsaam wech te nemen zijn. Want so Jesus met het slechte volk / dat nochtans by sinnen was / spreekende / sich voegde na de spraak die sy verstonden: ter tijd toe dat sy hoger verlicht ook hoger tale souden leeren: wat wonder / so die wijse meester met sulk eenen / die geheelik buiten sinnen was / niet en spraak gelijkmen met verstandige menschen doet; Het soude sotteliik gedaan zijn / met sotten wijsselik te willen spreken. So lange dan als die man noch was in dese dulligheid / dat hy meinde niet te wesen die hy was / maar

een

een deel Dæmons die sijns meester waren: so geloofde hy te moeten spreken so als hy dacht dat dese spreken souden; gelijk geseid is. En Christus na die swakheid sich hier voegende / gelijk alle wijse luiden doen in sulk geval / spreekt so gelijk 't die man verstaat / tot dat hy hen genesen hebbe. Desgelijx Mattheus / de geschiedenis verhalende / (gelijk van Saul en van die Toveres in 't XXIV. hoofdstuk ook getoond is; stelt ons deselve trouwelik voor ogen so alsse uiterlik geschied is. Daar is dan meer niet af / dan 't is een gemeene regel *verba sunt intelligenda pro subjecta materia*, dat de woorden te verstaan zijn in alsulken sin als de saken lijden.

§. 18. Eer ik hier noch afscheide / sal ik tot nadere bevestiginge mijner verklaringe seggen / dat ik self enen gekend hebbe / die van den Legioensman niet seer veel verschilde. Een verstandig man / doch gierig / hebbende eerst op 't land gewoond / begaf sich / op hope van rijker winst / te Franeker in de stad / daar hy winkelneering dede. Maar bedrogen in sijne ingebeelde hope / verviel door prikkeling van gierigheid tot raserye: doch die verder niet en ging / dan so veel hem self betrof. Hy liet sich vastelijk bedunken / dat sijn tijd versumd / onherstelbaar / en hy daar door verloren was. Daar beneffens dat hy geen ingewand altoos meer in sijn lichaam hadde: so dat al wat hy at of dronk so hol daar in viel / en daar door henen schoot / sonder dat hy daar van enig voedsel trok. In een schuurtjen achter sijn huis liet hy sich in een duilhuisje of doorkast sluiten: sonder bed of bulster / sonder kleding / alleen hemd en hemdrok / en weinig dek / dat hy ook wel dikmaals van sich schoof: met sijne nagelen wondde hy hem selven / en neep voor en na lappen af van sijnen endeldarm; soekende / so veel in hem was / waar te maken / dat hy sonder slot / en hol van binnen was. So haast en hoorde hy geen menschen komen / of hy kermde op d' erbarmelixte en verbarelixte wijse diemen sich verbeelden kan: want dat meinde hy dat den staat eens verdoemelings paste / daar hy hem self voor hield. Niemant horende noch siende / liet hy sich ook minder horen. Eens quam hy my / effen in 't voorhuis gekomen / van achteren tegen / so naakt als ik geseid hebbe; sagh'er uit als Nebucadnetser / en sijn hemd (uit gemelde oorsaak) vol bloed en vuiligheid. Sijne vrouw / die seer wijs / deugdelik en lijdsaam was / joegh hem weder om na achteren toe / daar hy sich liet henen drijven als een beest. Nietmin met my en anderen van alle dingen sprekende / gebruikte hy volkomen verstand; des hy ook meer hadde dan een gemeen boer. En schoon dus beestig leevende / en de vrow alles wat de winkel en de huishoudinge betrest bevolen latende; so overleede sy nochtans de grootste saken met alsulken man. Dies tijds was tot Workum in Friesland seker meester die sulk slagh van menschen op ene sonderlinge wijse wist te handelen. By desen bestelde hem de vrow enigen tijd lang in de kost; van wien hy sich met woorden en met slagen liet bedwingen als een kind. Nochtans droegh hy sich ter selfde tijd als een man / ja als een verstandigh man. Want ik hebbe

be bzieven geſien / bp hem van daar geſchzeven aan ſijne huysbzouwe / waar in hp haar met ene blugge pen en ſtijl (in Frieſland ſeldſamer dan hier) en met rijpen rade ſchzeef / over 't huwelik dat met eene ſijner dochteren op handen was / en waar toe de bzouwe ſijnen raad begeerde. Deſe man moght om gelijke reden als die ander / de menſche ſonder ingewand genoemd zijn: en om ſijn onreim leven / dat het een onreine geeſt was die hem quelde; en die hem geburig in gedachten hield / dat hp nabp was / om in den afgrond heen te varen. Beter lot wil ik vertrouwen / dat de genadige God aan ſijne ziele geſond heeft.

§. 19. Dus veel van het tweede: Nu ſal het overige te lichter te verklaren zyn. III Een ander bp Matt. 9: 32. En Luk. 11: 14. ook alſo genoemd / dat hp ſtom en van enen Dæmon beſeten was, wierd inſgelijkx dooz Chziſtus enkel woozd verloſt. De Dæmon dien hp uitdzeef / ſeit Lukas / die was ſtom. IV. Noch een die ſtom en dooſ was (dat gemeenlik tſamen gaat) Matt. 9: 27. daar noch wat nader van te ſpzeken valt; en noch een blind en ſtom. Matt. 12: 22. Dat is / de ſpzaake / 't gehooz / 't geſight / was hem dooz de ſiekte ganſch benomen: of immers ſwaar met ſtuipen overladen / wierd daar bp blind / en ſtom en dooſ. Ik ken een borgezs dochtertjen hier in de ſtad / dat ik meermalen beſocht hebbe; liggende langen tijd ſonder kraght om op te ſtaan / ſonder gebzuik van ſpzake / van gehooz en geſight / en van verſtand. Sware ſtuipen / vele uren lang haar lichaam gins en weder ſlingerende / bzaghten haar in ſulken ſtaat; daar ſp noch in bleef als die ſtuipen haar verlaten hadden. Een onreine Geeſt / of een quaad buurwijf (ſeiden d'ouders) dooz deſſelfs behulp / had haar dat gedaan. De ſtuipen / ſeg ik / hielden op; 't verſtand / gehooz / 't geſight / quamen wederom te reght: De ſpzaak en komt niet weer. So is deſe dochter van den blinden en den doven geeſt verloſt: de ſtomme blijft haar bp. God heeft haar buiten twijfel ſonder Duivels dienſt alſo beſocht / en wederom verlicht: ſo ook de genen daar het Euangelium van ſpzeekt. Alleen is 't onderſcheid hier wederom / dat die volkomelik / op ſtaande voet / dooz 's Heeren kraght geneſen zijn: maar deſe dochter vooz een deel / en metter tijd. V. Het gene nu tot hier toe is geſeid / wozd met een gemakkelik op de dochter van de griekſche bzouw gepaſt; ſo als dat ieder een licht bp hem ſelf ſal komen ſien. Matt. 15: 21--28. Marc. 7: 24--28. VI. Van dien Maanſieken ſal ik terſtond in een beſonder hoofdſtuk handelen.

§. 20. Insgelijx dan als van die daar nu genoemd zijn / ſal ik met weinigh woozden van Maria Magdalena ſpzeken. Want ſleghs op twee plaatſen geſeght wozd / dat de Heere haar van ſeven Dæmons heeft verloſt: waar voor ſp haar dankbaar toonde / hem neffens andere goede bzouwen volgende waar hp ging / en hem dienende van hare goederen; Luk. 8: 2. en daarna insgelijx d'eerſte aan 't graf / om hem te ſalven. Marc. 16: 9. Van daar van wozd niet met allen meer geſeid / wat haar die ſeven Dæmons gedaan hadden / en hoe het uitdzijven der ſelven was toegegaan. 't Zy dan datſe ſich ſeven, gelijk die gergeſener man van een legioen Dæ-

mans / door kranckſinnigheid heeft in gebeeld; of datſe ſwenderhande quale teffens / of meer dan eene altoos / dan dus dan ſo (gelijk het ſeuental meermaals voor onbepaald / dat veel of dikmaals komt / genoemd word) in waarheid onderhevig was; daar heeft haar onſe Heer genadig en kraghtdadig af verloſt. Wat ſwarigheid (gemerkt nu al 't voorſeide) dat in deſe verklaring ſteekt / kan ik alſnoch niet ſien.

§. 21. De hiſtorie die Lukas ons van noch ene andere vrouw verhaalt cap. 13: 10--16. is van deſen eenigſins verſcheiden. Want hy en ſeit niet / dat een Dæmon of onreine Geeſt haar quelde: maar wel dat in de ſynagoge was ene vrouwe, welk een geeſt der krankheid 18. jaren lang gehad hadde, en datſe was te ſaam gebogen, en ſich ganſchelik niet opreghten konde. 't Gene Lukas een geeſt der krankheyd noemt / dat ſchrijft Jeſus ſelfs daar na den Satan toe: ſeggende / vs. 19. dat de Satan deſe dochter Abrahams 18. jaren dus gebonden hadde; en dat hyſe van dien band had losgemaakt. Hier is dan nu geen Dæmon, gelijk ik in 't XXII. hoofdſtuk beweerd hebbe / dat al de genen waren / die de menſchen doe beſeten hadden; en niet de Duivel ſelf. Maar de ſwarigheid ſal aanſtonds over gaan / ſo men ſlechs onthoud / het gene in 't XXVII getoond is / datmen doe aan ſulke ſiekten den naam van boſe geeſten gaf: en daar by herdenkt / dat David ſelf ſo lang als hy regeerde / gebonden is geweeſt van ſulken *ſatan*, dat is belet door tegenſpoed, om den Tempel niet te ſtichten / ſo hy voorgenomen hadde: en die Satan beſtond in de oorlogen, waar mede ſy hem omſingelden. Maar Salomo heeft dat volbraght / om dat hy los was van allen Satan (dat verduitſchen d'onſen tegenpartyder) en bejegening van quaad; 1 Kon. 5: 3/4. gelijk ik voor in 't XVII. hoofdſtuk §. 9 / 10 / 11. noch eens aangeweſen hebbe. Een andere ſatan (dat is tegenſpoed) na die van deſe vrouw gelijkende / was die geeſt der kranckheid / over welken David klaagde: Ik ben krom geworden; ik ben uitermaten ſeer nedergebogen, ik ga den ganſchen dagh in 't ſwart. Pſal. 38: 7. Siet daar den Satan die den ſoon van Abraham / den vader des Verloſſers ook gebonden hadde: en ſo die dochter mede. Nu laat ons ſpreken van den jongeling die maanſiek was.

XXX. HOOFDSTUK.

Die Maanſieke daar de Schrift af meld, hadde van den Duivel noch de Mane geen gebrek.

§. 1. Wat dan die hiſtorie belangt / by Matt. 17: 14--21. Marc. 9: 17-29. Luk. 9: 37--43. beſchreven: laat ons eerſt ſien / hoe ſy dat verhalen; en daar na / hoemen alles moet verſtaan. De ſaak is / dat een vader ſijn kind eerſt by d'Apoſtelen brenght; willende den Heere ſelf / ſo 't ſchijnt / om alle ſijne beſigheden van die moeyelikheid verſchoonen: maar niet by hen te recht geraakt / ſpreekt den Meeſter ſelf

ten

ten laatſten daar om aan. Zijn eigen ſeggen is aanmerkens weerdig; te meer / alſo d'Euangeliſten in 't verhaal na ſchijn verſchillen. By Mattheus ſeit hy / dat ſijn ſone maanſiek is; by Marcus / dat hy enen ſtommen geeſt heeft; by Lukas ſieghs / dat een geeſt hem queide. Voorts: word het van Mattheus ſo verhaald / als 't voor ogen was te ſien; ſonder 't minſte daar te melden van den geeſt. Hy is, ſeit de Vader / in ſwaar lijden: want menigmaal valt hy in 't vier, ende menigmaal in 't water. Maar Marcus / de toevallen der ſiekte omſtandiger verhalende / ſeit: waar hy hem ook aangrijpt, ſo ſcheurt hy hem, en ſchuimt, en knerſt met ſijne tanden, en verdort. Daar na; en menigmaal heeft hy hem in 't vuur en 't water geworpen, om hem te verderven. Lukas mede: Siet een geeſt neemt hem; en van ſtonden aan roept hy, en ſcheurt hem dat hy ſchuimt; en wijkt nauwelix van hem. By Marcus ſtaat noch nader / dat dit dien kinde al van ſijne kindsheid af was aangekomen. Dus weze zijn 't de woorden van den vader: nu verhaalt ons Lukas verder met zijn eigen; dat noch / als hy na Jeſus toequam, ſo ſcheurde hem de *Dæmon*, en verſcheurde hem. Dat is / ſo als ik dat verſta: hy ſcheurde hem ſo kraghtig / of hy hem verſcheuren woude. Marcus ſeit'er by / dat hy ſich wentelde, al ſchuimende.

§. 2. Wanneer 't dan tot geneſen komt / ſo noemt Mattheus mede enen Geeſt: ſeggende / dat Jeſus hem beſtrafte: (te weten / dat komt nu / wie) en de Dæmon ging van hem uit, en het kind wierd geneſen. Maar Marcus toont dat deſe Geeſt noch meer gebreken hadde / wanneer hy Jeſus woorden dus verhaalt: Gy ſtomme en dove Geeſt, ik bevele u ga uit van hem, en kom in hem niet meer. En 't geue Lukas in dier voegen heeft gemeld / dat de Geeſt / wanneer het kind tot Jeſus naderde / hem noch al ſcheurde: dat ſtaat by Marcus als 't gevolg van Jeſus kraghtige beſtraffinge; dat hy roepende en 't kind ſeer ſcheurende van hem uitging, ſo dat het wierd als dood, en vele meinden dat het ſchoon geſtorven was. De Heere doe gebraagd van ſijne Leerlingen; waarom dat ſy dien Geeſt niet hadden konnen uitwerpen: ſo ſeggen Marcus en Mattheus / dat hy ſeyde: dit geſlagte, (of dit ſlagh van Geeſten) vaart niet uit, dan door bidden en door vaſten. Nu laat ons ſien / hoe datmen dit in alles magh verſtaan.

§. 3. Om te weten wat dien jongeling gedeerd heeft / moetmen na de reden die de vader gaf niet horen; alſo die met voorzoordeel ſprak / na 't gemeen gevoelen van de Joden / hier voor henen al geſeid. En hoe ſich de Schrift in 't ſpreken daar na voegt / is met eenen al verſtaan. Het zy dan dat hy maanſiek, of beſeten word genoemd: dat ſeit niet / dat de Maan daar iets toe dede / of ſich de Duivel of een Dæmon daar in mengde; gelijk dat doorgaans ſo begrepen word: maar wel / dat die menſchen dat geloofden / en om dat ſe 't ſo geloofden / ook ſoo ſpraken; en om dat elk een ſo ſprak / een ander / ſchoon hy beter wiſt / ſo ſprak gelijkmen was gewoon te ſpreken; om van alle man verſtaan te zijn /

wat quale datmen melnde / alsmen die den name gaf / daar alle man dat door verstond. Maar dan / buiten sulke namen op de quale self onse ogen slaande / so als die door de toevallen moet te kennen zijn: wat word hier doch verhaald / dat in de vallende siekte niet en is / of naturelik by deselve wesen kan; gelijk als schielik neer te vallen / stom en doof te zijn / 't schuim uit den mond te laten bruisen; gelijkmen dikmaals aan die menschen siet? En daar laat ik het by berusten.

§. 4. Of somen wil dat ik noch meer sal seggen; het sal zijn / dat ik de reden vrage / waarom dat dese man seit / dat syne sone maansiek is. Want de Maan en is geen onreine Geest. So 't hem de Mane dan gedaan heeft / so is de Duivel buiten schuld. Neen / segt gy; maar wel / dat de Mane en de Duivel t'samen gaan / gelijkmen seer wel weet / dat eene selfde sake meer dan eenerlepe oorsaak hebben kan. 't Is buiten twijfel so; maar segt my dan / wat was'er van de Maan / en wat was van den bosen Geest; so elk voor syn deel oorsaak van de quelling was! Ongehouden dat te seggen / als onmogelik te weeten. Gehouden dan te swijgen / segg' ik wederom / van 't gene men niet weten kan. Waarom? Want het moght wel sulken siekte wesen / die sich op seltere tijden der Mane verhief; en de Duivel daar op passende sichbaar by schikken / om den armen lijder op syn swakst noch meer te plagen. Ik beken / over 30. of 40. jaren heeftmen my dat al geleerd: en noch moet ik vragen / of dat allegaar die eene Duivel doet? Want men spreekt op die manier. So moet hy wel een Weeteveel, dat is een reghte *Da-moon* wesen (gelijk dat woord I B. II 9. verklaard / is) die so wel weet / waar de menschen door de ganssche wijde weereld maansiek zijn.

§. 5. Doch in ernst eens van de Maan gesproken: men seit dat so licht heen / dat die over 's menschen lichaam / en desselfs gebreken heerscht; maar 't bewijs daar af heb ik tot noch toe niet gesien. Want ik my na den Almanak niet righten wil / die ons doorgaans met een prentje wijst / wat deel van 's menschen lichaam dat de Maan in elk teken van den Zodiak bestiert. Daar spiegelden wy ons aan doe wy kleine jongers waren / en lasen opmerkelik: Ariës regeert het hoofd, Taurus de borst enz. Maar nu zijn we mannen / en moeten ons met sulk poppegoed niet langer affetten laten. Waar leert de Natuur / de Schrifture / d'Onderwindinge / dat de Maan ons anders iet doet / dan by nacht te lichten / en den tijd door haren loop te meten? De kraght der Sonne is te openbaar / om die te loochenen: maar die licht en warmt ons door haar eigen vuur; de Mane schijnt door geleenden glans / en die maar eenen ogenblik tijds / om de 14. of 15. dagen vol is; Buiten dat neemtse altijd af of toe.

§. 6. Twee geleerde schrijvers / beide in 't fransch / hebben dit al mede so begreepen: welker een my tot den anderen wijst / daar hy 't uit heeft / en ik na hem. Ik sal derhalven syne woorden hier in 't neerduitsch stellen / uit syn boek genaamd *la Logique, ou l'art de penser*, dat is / de kunst van denken. III. *part: chap.* 18. „ Men schrijft de Mane seer veel

„ wer-

„ werkinge toe / van welke men met reden seggen magh / wie weet of
„ 't waar is? Gelijk als / dat de beenderen vol mergh zijn ten tijde van
„ de volle / en ledig worden met het afgaan van de Maan; en ook so
„ van de kreesten: waar op men reght uit seggen magh / dat het alte-
„ maal valsch is: gelijk my naawkeurige luiden versekeren / die 't self
„ besocht hebben; en bevonden / dat de beenderen en de kreesten / dan
„ vol / dan ledig zijn / op alle tijden van de Maan. Des maghmen
„ denken / dat het al het selfde werk is / met menigte van tekenen die-
„ men in acht neemt: van den reghten tijd om bomen te snoeijen / of
„ hout te hakken; om 't saad in de aarde te brengen of uit te pellen;
„ om te enten of geneesdrank in te nemen. En de weereld sal sich
„ metter tijd ontslaan van alle dese slaverijen; welke anders geenen grond
„ hebben / dan sekere voorgevoelens / daar af noch niemant reght met
„ ernst de waarheid onderzocht heeft. Derhalven is 't onbillik van hen
„ gedaan / die ons verplighten willen sonder verder onderzoek slechts te
„ geloven / 't gene men voorgeeft van onderbindinge / of uit oude boeken
hier en daar getrokken heeft.

§. 7. Dergelijke dolingen ontstaan uit sulken dryghreden / datmen seit /
„ *post hoc, ergo propter hoc*, na desen, volgens dien door desen: sulx is
„ op sulken sake gevolgd / so moet het dan door sulken saak veroorsaakt
„ zijn. Op sulken wijse heeftmen 't beslut opgemaakt / dat de sterre
„ de Hond genaamd oorsaak van de hitte is / diemen in den tijd der
„ Hondsdagen, daar van so genoemd / meint meer dan anders te ver-
„ nemen? 't welk Virgilius heeft doen seggen / van dese sterre sprekende /
„ in 't latijn (eigentlik in 't griekisch) Seirius genaamd.

Seirius ardor.

Ille sitim morbos que ferens mortalibus ægris
Nascitur, & lævo contristat lumine cœlum:

De Hondster rijst met brand, en helpt den mensch aan 't quynen:
Mits doetse 's Hemels glans den ogen droever schijnen.

„ Nochtans / volgens 't gene Gassendus seer wel heeft aangemerkt /
„ so en isser niets onwaarschijnliker als dit. Want also dese sterre aan
„ d'andere zijde van de linie staat: so moest deselve kraghtigst werken /
„ daarse meer reghtstreex op d'aarde straalt. Nochtans is 't daar win-
„ ter / wanneer 't hier Hondsdagen zijn: over sulx hadden daar de menschen
„ eerder te geloven / dat de Hondsterre koude veroorsaakt / dan wy / dat se
„ heet is.

§. 8. Men dient dan wel te seggen / of het is de wassende of afgaan-
de Maane / die de menschen maansiek maakt? Indien in 't wassen:
so is de Maane / die anders sulken goeden naam heeft / een quaadaar-
dige planeet. En wonder boven dien / nademaal visch en vleesch /
bomen / vrughten / geacht worden met de Maane toe te nemen; dat de

menſche ſelf met haar waſſen afneemt / tot wiens nutte alle dingen op der Aarde groeyen. Indien de ſiekte ſich verheft by 't afgaan van de Maan: het moet zijn / dat de geſondheid aan de kraght der Maane hangt; invoegen dat deſelde na mate dat die toe of afneemt / van gelijken rijſt of daalt. Maar dan mein ik datmen de Maan ongelijk doet / de ſiekten in plaatſe der geſondheid na haar toemende: en datmen / wanneer alſulke qualen op het ergſte zijn / niet moeſt ſeggen / maanſiek; maar wanneer de lijder op ſijn beſt is / maangeſond. Of liever / ſo de genen / die door minder invloed van de Maane ſiek zijn / maanſiek heten mogen; datmen dan de genen die geſond zijn altеſamen maangeſond te noemen heeft.

§. 9. Doch ſo een boſe Geeſt op ſulke menſchen loert / die by tijden ſieker zijn: ik acht hem boos genoegh om den kortſten tijd / binnen welken ſich de ſiekte keert / liever als den langſten waar te nemen. Want hoe hy dikmaler beurten heeft / hoe meer quaads hy ook kan doen. So moeſt hy ſich by de koortſs dan blyen: dan had hy dzokker werk; gemeenlik ook geduriglik meer menſchen aan de koortſs dan maanſiek zijn. So groot is dit onderſcheid; dat ſo weinig menſchen weten wat dat maanſiek is / als die niet ondervinden wat de koortſe zy. Al is d' oorſaak in 't beſonder onbekend / hoe't ſo komt: men bevind nochtans / dat de koorts op ſekere dagen / ja uren / ſich verheft; met bevinge begint / en met ſweten overgaat; hoofdpijn voor / en hoofdpijn na. Laat ſien / of de Maanſieken / ſoder zijn / alle teſſens op eenen ſelf den tijd het quaatſt hebben: want daar maar eene Maan / en deſelve allen oorden ontrent eben na is; altoos op een landſchap of twe ſal dat weinig ſcheelen. Maanſiekten zijn daarom geen maandſiekten: of de maandelike veranderinge der vrouwen moeſt hen allen teſſens t'eener ſtonde overkomen; daarmen echter weet / datter niet een ure van de maand is / of daar zijnder enige aan baſt. So is 't ook met de koortſs: d' een heeftſe van daag / en d' andere morgen; d' een op ſulken d'ander op alſulken ure van den dagh; dan komtſe telkens vroeger / dan later op eene ſelf de perſoon. Die nooit van de koortſe / veel van boſe Geeſten gehoord hadde; ſoude die niet veel waarſchijnelijker denken / dat die quale ſulken oorſaak hadde? Sekerlik de derdendaagſche koortſe is inſonderheid ſodanig / datſe met groot reght *ludibrium medicorum* een ſpot der geneesmeeſteren genoemd magh zijn: en ſomen die ook onder boſe geeſten ſtellen wil; ſo heb ik al voor 34. jaar bevonden / dat dit geſlaght niet uit en vaart, dan door bidden en door vaſten.

§. 10. Soen blijfter dat geen reden / waarom dat deſe man maanſiek, of ſijne ſiekte een onreine geeſt genaamd word / dan die ſlus XXVII. §. 11. uit Rabbi Moſes is verhaald. Te weten / dat het ene herſſenſiekte was / welke met den omloop van de Maane ſich verhief. Het deel des lichaams daar de ſiekte ſich geſet hadde gaf daar aan den naam van demon of ſte geeſt, en de boosheid van alſulken geeſt of ſiekte dede dat hy onrein hiet. De tijd by welken ſich de quale op het ſwaarſt vertoonde / als t'elken omloop van de Maan;

dede dat het Maanſiekte, ende hy alſo met eene maanſiek genaamd wierd. Daar is te voren al ſo veel geſeid / van den oorſpronk in 't gebruik ſodaniger manier van ſpreken by de Joden; dat het my niet nodig ſchijnt / iets meer alhier op dit ſtuk in 't beſonder te verklaren.

§. 11. Alleenlik ſal ik dit noch moeten ſeggen / dat ik 's Heeren Jeſus heerlikheid dus nogh veel klaarder in dit werk beſpeure / dan oft hy Geeſten / op ſich ſelf beſtaande / uitgedreven hadde. Want op deſe wyſe ſoude ſulken ſiekte (die een ieder toeſtaat dat hy hadde / om dat hy maanſiek hiet) of geheelik / of ten minſten voor een deel / den Duivel / onder Gods toelatinge (gelijkmen ſpreekt) tot oorſake gehad hebben: maar na mijne verklaringe was die enkelik van God. Heeft dan Jeſus waarlik ſulken Duivel uit gedreven; ſo heeft hy ſiechs daarmede betoond / dat de werken van de ſnoodſte ſchepſels onder ſijne maght ſtonden. Maar was het louter ſiekte / gelijk als ik 't verklare: in voegen / dat de Duivel ganſchelik daar buiten was: ſo was 't een werk van God. Segt my nu eens / die onpartijdig ſpreekt: welk is den Soon des menſchen meerder eere / dat hy op aarden maght heeft over 't werk des Duivels / of over 't werk van God?

§ 12. Nu kom ik dan tot onderſoek / wat ſin dat deſe woorden hebben / waar mede Jeſus 't antwoord ſloot / dat hy ſijnen leerlingen op hunne vrage gaf / waarom dat ſy uit den boſen Geeſt uit den maanſieken niet vermogten uit te drijven. Ik die door de veelheid der ſaken / die my in dit werk ontmoeten / genoodſaakt worde kort te zijn; wil hier blotelik ſeggen / dat ik niemant leſe die my hier na eiſch en wenſch berichten kan / of Knatſchbul moeſtet zijn. Want die geleerde Engelſchman merkt ten eerſten aan / dat de Heere d'oorſake van 't onvermogen der Apoſtelen / om dien kranken te geneſen / in hun ongelove ſtelt. Maar ofſe daar op hadden mogen ſeggen / datſe ſo geheelik ſonder gelove niet en waren: (dus wil ik my Knatſchbuls meininge wat meer te nutte maken) ſo voegter Jeſus by / dat dit geſlaghte (*genos*) niet van Geeſten / maar van Gelovigen / ſeit hy; of liever van Gelove / (te weten / dit Gelove om mirakelen te doen) *ouk ekporeuetai*, niet uit en vaart neen / maar) niet uitgaat, of *ouk exerchetai*, niet voor den dagh komt dat is / *non exit in actum*, niet in ſijne kraght raakt / dan met bidden en vaſten.

§. 13. Ik moet deſen ſchrijver gelijk geven / om dat ik die betekenis deſer woorden by noch meer griekſche ſchrijvers vinde dan hy aanwijſt: en dat ſonder uitwerkſelen des geloofs nooit Apoſtel of Profeet mirakel heeft gedaan. Of 'er dan ſchoon verſcheiden ſlagh van Dæmons waren / daar was 'er geen dat ſonder vaſten ofte bidden te verdrijven was. Daarom ſiet dit op de verſcheidenheid der Dæmons niet / maar des Geloofs. Daar is een ſlagh van gelove / beter dan in deſen woord vereiſcht / dat door de liefde werkſaam / en ter ſaligheid is. Gal. 5: 6. Maar dit ſlagh / dat in Jeſus name Dæmons uitwerpt / of dit ſlagh van Gelovigen die ſulx doen / konnen ſonder liefde / en wel werkers van ongereghtigheid zijn. 1. Kor. 13: Matt. 7: 22/23. Nochtans / ſoſe dat ſlagh van gelove ſiechs ſo groot hebben als een

moſtaard-

moſtaardſaad/het ſal bergen verſetten: doch indien het ſo verre uit komt/dat het ſulx te wege brengt/het ſal zijn door bidden en door vaſten. De laſt/werpt de *Dæmons* uit. Matt. 10: 8. was daar toe niet genoeg/ om dan maar te ſeggen/ wanneer hen ſulk een booz quam; Ga uit, onreine Geeſt: maar de Heere/ van wien dat de kraght moeſt komen/ wilde daar in ook gekend zijn. Derhalven ſo dit ſlagh van Geloof in iemant is: het en ſal niet uithomen/ noch ſich openbaren/ dan door bidden ende vaſten.

§. 14. Nochtans wil ik niet al te vaſt op die verklaring ſtaan/ om datſe wat gedzongen ſchijnt. Het uitvaren wozd by die manier van ſpzeken den onreinen geeſten toegeſchzeven/ of den ſiekten ſo genaamd; wanneer die enen menſche die daar af bevangen was/ op 't ſchielijkſte verlaten. Sulx is uit vorigen genoeg gebleken. Waarom ik daarin ook geen ongerijmdheid ſie/ datmen deſe woozden/ dit geſlaghte (of liever dit ſlagh, gelijkmen gemeeneliker ſpzeekt) op de ſiekten paſſe; die boven alle bereik van geneesmiddelen zijnde/ niets booz den menſche overlaten/ dan te bidden en te vaſten, dat hem God wil helpen/ die van alle menſchelike hulp verlaten is. Tot ſulk bidden (daar Jacobus toe vermaant cap. 5: 14.) vonden ſich d'Apoſtelen op dat pas/ door de ſwakheid hunſ geloofs/ niet wel bequaam. Daarom konden ſy dien Dæmon niet uitdzijven: dat is/ deſen armen menſche van die maandeliſke ſware ſtuipen niet verloſſen. So in deſen/ ofte nopende 't uitdzijven van de Geeſten noch iets meer valt aan te merken/ dat ſal hier na in 't III. Boek ter reghte plaats te vinden zijn.

XXXI. HOOFDSTUK.

D'overige plaatſen der Schrifture; diemen gemeenlik op den Duivel paſt, zijn bequamelik van boſe menſchen te verſtaan.

§. 1. NU en weet ik niet/ datter iet is overgeſlagen/ daar de Schzift of van den Duivel, of van de Dæmons, diemen mede Duivelen noemt/ in 't klein of groot gewaagt. Daar uit is gebleken/ dat het al geen Duivel is wat Duivel heet. 't Welk nochtans ſo verre is van de gemeene gedachten/ diemen gewoon is van den ſelven op te vatten en te voeden; datmen ſelf noch andere namen op hem paſt/ die op hem niet gemeend zijn. So ſeer is men genegen om den boſen wand groot te maken. Want ſo 't hem aangaat/ het gene men gelooft van hem geſeid te zijn: d'Almaghtige en Allerhoogſte God ſal maar een weinig meer zijn dan de Duivel: en wat den geſegenden Saligmaker/ dien Koning aller Koningen betreft; ſijn hemelſch rijk wozd hier op Aarden nooit ſo groot noch ſo maghtig/ alsmen wil dat het rijk eens verdoemden ſchepſels uiter hellen zy. Want het zijn vierderleye benamingen/ welker ieder wat groots behelſt/ diemen op den Duivel paſt. I. Over-

heden

heden en Maghten. Rom. 8: 38. Eſeſ. 6: 12. Kol. 2: 15. II. Overſte deſer weereld. Joh. 12: 31. en 14: 30. en 16: 11. III. God deſer eewe, 2 Kor. 4: 2. IV. Overſte van de maght des luchts. Eſeſ. 2: 2. en geeſtelike boosheden in de lucht. Eſeſ. 6: 12. De H. Schrift op ſulke wijſe ſprekende / en alſo verſtaan / datſe dus van den Duivel ſpreekt; heeft van ouds af tot gelegentheid gedient / om der Heidenen Daimones in den Duivel te veranderen / ende hem ſulk een maghtig bewind in de weereld toe te ſchrijven. Het Manicheïſdom in 't 18. hoofdſtuk mijns 1. boeks beſchreven / heeft doe voorts daar in geneſteld: invoegen dat de Satan metter tijd tot ſo groten heer verheven is / alsmen heden ſiet.

§. 2. Ik ga van ſtuk tot ſtuk. I. Van d'Overheden en Maghten, heb ik al eens / daar 't pas gaf / iets geſeid; XII. §. 13/14/15. ſonder doe te verklaren / wiemen door deſelven moet verſtaan. Segge derhalven nu / datter genoegh op Aarde zijn / die de Kerk verbolgen en verdrukken / al en komender uit de Hell geen by. De Koningen en Regghters der Aarde zijn Overheden en Maghten / die ſich opſtellen tegen den Heere en ſijnen Geſalſden. Pſal. 2: 1/2. enſ. Maar de gelovigen zijn meer dan overwinnaars deſer Maghten / door hem die ons heeft lief gehad. Rom. 8: 37/38. Sulx geſchied niet dan na voorgaanden ſtrijd. Niemand word gekroond / ten zy dat hy eerſt geſtreden hebbe. 2 Tim. 2: 5. Tegen deſen hebben wy den ſtrijd. Doch die zijn vleeſch en bloed; daar komt'et niet op aan: maar wy hebben enen ſtrijd / noch veel ſwaarder / die niet is tegen Vleeſch en Bloed. Ende nochtans zijn 't Overheden en Maghten, zijn 't Geweldhebbers der weereld, over de duiſternſſe deſer eewe: zijn 't geeſtelike boosheden in de lucht. Van de Lucht: dat ſal ik terſtond hier na verklaren; en hier voor eerſt eens vragen / waarom dat de geeſtelike boosheid buiten de menſchen geſocht word / en waarom dat die ook ſo na niet aan de Lucht zijn als de Duivel? Geeſtelike boosheid / ſeg ik / in de menſchen; want nitsdien dat ſy uit Geeſt en Lichaam beſtaan / ſoſe lichamelike boosheid met lichamelike wapenen bedrijven; wat wonder / by aldien de Geeſt des menſchen die in hem is, (want Paulus dus de Ziele noemt / 1 Kor. 2: 11.) de gelovigen ook geeſtelik bevecht? Gelijk dan d'Engelen alleen geen geeſten zijn / maar de Zielen ook; beide goed of boos: ſo volgt het immers niet / dat Paulus / een menſch / aan menſchen ſchrijvende / geen geeſtelike boosheid weten ſoude dan die in den Duivel is.

§. 3. So is 't ook met de Lucht. Want ik geve nu den Leſer keur / of hy dit na waarheid en natuur der Geeſten / of na den gemeenen ſtijl van ſpreken will verſtaan. Wat den aart en eigenſchap eens geeſtelijken weſens is ontrent de plaats / en ſonderling de Lucht / is te voren al getoond. III. §. 6/7/8. Siet het op de werkingen: 't zijn nochtans de gene die de geeſtelike boosheid op de menſchen doet: doch die en zijn niet in de Lucht / maar op der Aarde. Waarom word dan d'Aarde niet genoemd? Doch op ſijn groſſt / en na 't gemeen begrip des

volx / of ſo ajsmen ſpreekt; de geeſtelike boosheid des Duivels / is derſelve plaats niet in de Hell? en word de Hell niet aangemerkt als een afgrond onder d'Aarde? Hoe komt de Hell dan in de Lucht? of hoe werkt die geeſtelike boosheid boven d'Aarde / daarſe onder d'Aarde woont? Maar de Menſch / op de Aarde woonende / is de Lucht dan nader dan die onderaardſche Geeſt. Waar aan klaarlik is te ſien / datter ganſch geen reden is geweeſt / om den Duivel hier in 't ſpel te brengen / al leeſtmen ſchoon het woord van Lucht; dat echter in 't geſchrift van Paulus (als wy nader ſien ſullen) niet en staat.

§. 4. Wilmen nu die Overheden en Maghten, die Geweldhebbers deeſer weereld ens. met hunne geeſtelike boosheid in de weereld ſoeken: onſe Koning Jeſus / die ſijn rijk van deſe weereld niet en heeft / ſal ons ſeggen / dat d'Overſten der volkeren heerſchappye over hen voeren, en de Groten maght over hen gebruiken, Mat. 20: 25. Mar. 10: 42. By die maght en 't geweld word (ſo d'ondervindinge genoegſaam leert) doorgaans mede liſt gebruikt / of in plaatſe van den leewenhuid het voſſevel aangetrokken; en in ſtede van uiterlijke wapenen / *methodeiaj*, liſtige omleidingen gebruikt: gelijk de tegenſprekers en laſteraars gewoon zijn ſo te doen. Van deſen heb ik mijn gevoelen eens verklaard: XVII. §. 5. en deſe zijn 't / tegen welke Paulus will / dat ſich een kriſten wapenen ſal. Dat en is met lichamelike wapenen niet te doen / mitsdien datmen ons met geeſtelike beveſt. Nochtans hebben deſe 't geweld van de weereld vaſt. De Magi hadden de hoven der groten in. Met dat volk moeſtmen geſtadig twiſten / en bereid ſtaan / om op hunne ſpitſvinnige redenen te antwoorden. Dat is den Diaken Steſanus van de Libertijnen wedervaren; Hand. 6: 9 / 10. d'Apoſtel Paulus moeſte ſulken kamp met Elymas uitſtaan / cap. 13; 8 / 9 / 10. en t'Athenen tegen de Epicuriſten en Stoici in 't ſtrijdperk treden. cap. 17: 18 / 19 / 20.

§. 5. Tegen deſe geeſtelike booſheden wierd nooit andere wapening gebruikt / dan die Paulus will datmen aandoen ſal: deſelve wel gebruikende / ſal een kriſten / alles verright hebbende, ſtaande blijven. Dat is hem en Steſanus beide ſo gelukt. Want ſy konden niet wederſtaan de wijsheid en den geeſt door welken hy ſprak. En wie twijfelt of Elymas was een van de geeſtelike booſheden / wiens liſtige omleidingen te vreſen waren; alſo hy vol van alle bedrogh en argliſtigheid, ende een vyand van alle gereghtigheid was. Siet daar in beſtond de duiſternis der eewe, van welke Paulus ſpreekt. Coccejus ſeit ſeer wel over Eſeſ. 6. §. 63. Tweederhande Duiſterniſſe was 't die de ſinnen in dien tijd benevelde: de Filoſofie en eigene gereghtigheid met d'Overleveringen der menſchen. Kol. 2: 8. De Filoſofen ſochten God in d'openbaringe niet: maar onderſochten de nature der dingen, en dwaalden van God af; het zy datſe hem niet vinden wilden, gelijk d'Epicureen en Ariſtoteles; of datſe ſo enen God uit hunne herſenen verſonnen, en daar door tot Afgodery vervielen. 1 Kor. 1; 21, Rom. 1: 22.

1: 22. Dien was het Euangelium ene dwaasheid. 1 Kor. 1: 24. Wederom de Joden ſochten eigene gereghtigheid, en ergerden ſich aan Chriſtus en ſijn kruis, en hingen den eerſten beginſelen des weereld aan; daar in ſy de gereghtigheid, of een deel der ſelve ſtelden, mits datſe d' overleveringen geloofden.

§. 6. Deſe zijn d' Overheden en Maghten, welke de Heere Jeſus uitgetogen, en over welken hy aan 't Kruis getriomfeerd heeft. Kol. 2: 15. Dat blijkt klaarlijk uit de plaats daar deſe woorden ſtaan. Want daar is niet een woord voorgegaan / noch daar en volgt niet na / dat met den minſten ſchijn op den Duivel paſt. Maar in 't naaſtvoorgaande berg geſproken hebbende van de Wett, als een handſchrift dat tegen ons was, in inſettingen beſtaande, en van Chriſtus door ſijne voldoeninge uitgewiſcht: ſo vermaant hy terſtond in 't naaſtvolgende / datſe ſich aan geen onderſcheid van ſpys en drank enſ. als ſchaduwen in de voorſeide Wet voorgeſchreven / langer binden ſouden; en ten einde deſ kapitteis toe gaat hy op den ſelfden voet. Het gene Coccejus hier wederom kortelijk op ſeit is genoegh. Met het *Handſchrift* en d' *Inſettingen*, voegt hy ook d' *Overheden* en *Maghten*, ende toond, datſe d' een met den anderen *uitgetrokken*, *openbaar ten toon geſteld*, en van God in *zegepraal* zijn omgevoerd. Hier is de vrage wat *Overheden* d' Apoſtel magh verſtaan? Antw. Alle Overheden die in den voorgaanden tijd geweeſt zijn, van welken men dat ſeggen magh: en met namen de genen die 't volk preſten tot het onderhouden van die Inſettingen, ende alſo 't Handſchrift te onderſchryven.

§. 7. Ik ſal hier noch by voegen / 't gene Petrus / den ſelfden ſtijl volgende / ſchrijft. Te weten / dat Chriſtus aan Gods reghterhand opgevaren ten Hemel; d' Engelen, Maghten en Kragten hem onderdanig gemaakt heeft. 1 Pet. 3: 22. Dit ſal de ſchrandere Coccejus wederom voor my verklaren. Over 1 Pet. 3. §. 116/ 117/ 118. Door d' *Engelen* verſtaan wy die *gedienſtige geeſten*, enſ. Heb. 1: 14. Door *Maghten* verſta ik de משלים *moſchelym*, die maght over de menſchen hebben, om hen wetten op te leggen, het zy eigene, ofte van God hen beſonderlik toebetrowd. Dit woord ſtaat Jeſa. 49: 7. en 52: 2. Sy worden gemeenelik met twee woorden betekend שרים ומשלים *ſarym umoſchelym*, ἀρχαὶ καὶ ἐξουσίαι, *archai & exouſiaj* (dat is / Overheden en Maghten.) By deſen naam worden alle Overheden verſtaan, inſonderheid van Iſrael, die ook Koningen en Righters der Aarde genaamd worden Pſal. 2: 10. *Kraghten* worden na den ſtijl der Schrift אלים *Elym* Maghtige genoemd: zijnde de genen die grote heerſchappye in de weereld hebben, ende een ſterk volk dat men hen houd, dat hen dienſtbaar is, door 't welk ſy grote dingen uitrighten konnen. Paulus ſtapelt ſulke namen by een: Col. 1: 16. Eteſ. 1: 21. Rom. 8: 38. 1 Kor. 15: 24. Daar na ſeit hy §. 120. Wanneer dan de ſo genaamde Goden, Engelen en Menſchen Gods volk niet langer onderwerpen, door de wet der inſettingen, die hen aanbevolen was; maar nevens

anderen daar op uit zijn, datse Christus dienen: alsdan worden d'Overheden, Maghten, Kraghten, Engelen Christus onderworpen. Het zy dat ik dese uitleggingе in alles aanneme / of dat ik noch in 't een of ander iet verschille: het schijnt my echter toe / datse alle d'anderen te boven gaat. En ten minsten sal de Leser toestaan / dat gemakkeliker vloeit / dan den Duivel hier in te begrijpen. Meer behoef ik niet tot bewijs / dat sulk een groot gesagh des Duivels / alsmen voor geeft / uit de schrifften niet en blijkt. Laat ons nu horen wat d'anderen zeggen.

§. 8. II. D'Overste deser weereld; so word hy dziemaal / en dat alleen by Johannes / van Christus self genoemd; die buiten geworpen worden, cap. 12: 31. ende niets aan hem hebben soude, cap. 14: 30. en dat hy reeds geoordeeld was. cap. 16. 11. Hier laat ik nu den heer Corcejus sijn gevoelen houden: die seit over Joh. 12: §. 40. *Princeps hujus mundi est Diabolus*; d'Overste deser weereld is de Duivel. So spreken se allegaar. Dan ik vrage met Paulus: Waar is de Wyse? waar is de Schriftgeleerde; waar is d'Onderssoeker deser eeuwe; heeft God de wijsheid deser weereld niet dwaas gemaakt; 1. Kor. 1: 20. Merkt ten eersten / dat het gene in de vrage d'eweheet / dat word in d'antwoorde weereld genaamd. En dat is gemeen en bekend in de Schrift. Paulus heeft dit waarschijnelik uit Jesaias gehaald; altoos de woorden gelijken malkander seer. Waar is de Schryver; waar is de Betaalsheere; waar is hy die de torens telt; Jes. 33: 18. Wy en willen niet onderssoeken of de Profeet en d'Apostel van eenerlepe lieden spreken. Maar dit gaat by beiden vast: dat een genoemd / veelen beteekent. Te weten: Schrijver, so veel als schrijvers, Betaalsheere voor betaalsheeren; so ook / Schriftgeleerde voor schriftgeleerden, Onderssoeker voor onderssoekers. Op deselfde wijse valt'et hier mede bequamelik dus uit te leggen / dat door den Overssten deser weereld, deselfde Overheden, Maghten, Kraghten verstaan worden / die in bovengemelde plaatsen genoemd zijn. Altoos zijn die voor den onspydigen leser nader by de hand / en in de weereld het bekend / dat datmen den Duivel uit de Hel in de weereld haald / om buiten geworpen te worden: ende sulx na dat hy eerst geoordeeld soude zijn: en veroordeeld / wanneer hy Overste van dese weereld was.

§. 9. Indien de Leser mijne uitleginge aanneemt / so is de waarheid van des Heeren Jesus seggen openbaar. Want (1) d'Overste deser weereld komt: dewijle in waarheid tegen hem vergaderd zijn geweest beide Herodes en Pontius Pilatus, met de Heidenen en de volkeren van Israël: zijnde daar in vervuld het gene door David voorseid was; de Overssten zijn by een vergaderd tegen den Heere, en tegen sijnen Gesalfden. Hand. 4: 27. Uitdrukkelik noemt Petrus ook de Overssten des joodschen volx / die den Heere Jesus gekruist hebben. Hand. 3: 17. Maar wat was 't? sy hadden aan hem niet: want met al hun gewoel wierd niet anders uitgericht / dan wat Gods hand en raad te voren bepaald hadde, dat geschieden soude. vs. 28. en cap. 3: 18. (2.) Daar

tegen

tegen is d'Overſte deſer weereld over ſulken ſchendaad veroordeeld; wanneer ſy niet langer daar na uit de werken bevonden / dat de Sone des menſchen was geſeten aan Gods reghterhand; en komende op de wolken des Hemels. Matt. 26: 64. Dan dat oordeel heeft hem de H. Geeſt door kraght van wonder werken overtuigd. (3.) Des hebben ſy / echter ongelovig blijvende / en de mate hunner ſonden vervullenden / reghtveerdiglik verdient / dat ſy / hoewel van ouds kinderen des Koningrijx zijnde / buiten geworpen zijn; en tot op den dagh van heden ſedert Jeruſalems laatſte verwoeſtinge / buiten blijven: Matt. 8: 12. ſo dat hun huis hen woeſt gelaten is; Matt. 23: 38. en de toorn is over hen gekomen tot den einde. 1. Theſſ. 2: 16.

§. 10. Maar ſo de Duivel deſen Overſte is waar toe was het dat hy quam / om aan Chriſtus iets te hebben of niets te hebben? was 't om de Heidenen en volkeren van Iſraël op te maken / en aan te voeren tegen den Heere en ſijnen Geſalfden? Daar toe warenſe uit hen ſelve boos genoegh. Noch David noch enig ander Profeet hadde dat voorſeid: noch Euangeliſt noch Apoſtel heeſter af geſchreven. Self niet ſo veel als van Judas word getuigd / dat de Duivel hem in 't herte gegeven hadde, Jeſus te verraden; ja dat de Satan in hem voer: Joh. 13: 2/ 27. Luk. 22: 3. in hoedanigen ſin / dat heb ik XIX. §. 12. eens gemeld. Spreekt de Schrift ſo van 't gene hy aan eenen of aan elve heeft gedaan of onderleid: hoe komt dat hy dan hier niet eens en word genoemd? En daar hy al genoemd word / daar ſtaat hy ook alleen; Duivel, maar geen Duivelen; dan wel Duivels Engelen, dat is boden / ſo als XVII. §. 1. XXV. §. 21. gemeld is. Boden zijn geen Overheden noch Maghten / maar dienaars van Maghten. Hoe komt dan de Schrift dat hoofd der boſe Engelen den Duivel / die maar een is / (gelijk XII. §. 5/ 6/ en XVIII. §. 1. getoond is datſe ſpreekt) Overheden, Maghten, Geweldenaars, als een ganſche ſchare te noemen; Misſchien ſalmen ſich behelpen willen mits te ſeggen / dat de veelheid ſijner kraghten en ſtreken dus betekend word. Maar dat eiſcht al wederom bewijs: of indien dat ergens is te vinden / ſo ſegg' ik wederom / dat de Schrift dan breeder van den Duivel dan van Chriſtus ſpreekt; die nimmer onder enigen name voor komt dan in 't getal van een. Maar veelen onder een begrepen / dat is nu al getoond.

§. 11. Noch verder: ſo die Overſte de Duivel is? waar ſalmen 't oordeel vinden / dat ſo beſonder is / als Chriſtus hier nu ſpreekt? Dat gene waar door hy met ſijne Engelen ten eewigen vure verdoemd is / was al lange geveld: de weereld hield ſich daar van overtuigd; ſo dat de komſte van den Trooſter daar toe niet van node was. Nochtans ſeit Chriſtus / dat hy tot dien einde komen ſoude. Joh. 16: 7/ 8/ 11. Eindelik ſo blijkt geenſins / hoe dat hy buiten geworpen is. Want men ſchrijft hem noch te deſen dage wel ſo groten maght en geweld in de wijde weereld toe / dat hy 'er wel ter degen in

moet zijn. En wanneer de Geest quam / so maakten hy noch 't meeste geraas; indien 't sijn werk geweest is / dat so veel bloedige vervolgingen tegen 't volk van Christus wierden aangestelt.

§. 12. III. Soo dit nu niet vast en gaat / dat hy d'Overste deser weereld is / so en is hy ook de God van dese eewe niet / van welken Paulus spreekt. 2. Cor. 4: 4. De verblindinge van der menschen sinnen, den selven aldaar toegeschreven / sal buiten hem seer wel te vinden zijn; en daar uit met een de God die daar de schuld af heeft. Hoedanig zijn de menschen deser eeuwe; de lieden die van de wereld zijn, welker deel in dit leven is; Psal. 17: 14. Verduisterd in 't verstand, vervreemd van Gods leven, door d'onwetenheid die in hen is, door de verhardinge hunder herten. Efes. 4: 18. Suilk een wandelt dan in duisternisse; en die duisternisse heeft sijne ogen verblind. 1. Joh. 2: 11. Wie is de God van dese menschen; Hun God is de buik, en hunne heerlikheid is in hunne schande, dewelke aardsche dingen bedenken. Filip. 3: 19. Dit doet (gelijk Paulus daar by seit) dat se vyanden van Christus kruis, ende also van de leere des Euangeliums zijn. Die God der weereldlike begeerlikheid heeft de sinnen verblind der genen die ongelovig zijn: so spreekt hy hier nu volk. Dien is het Euangelium bedekt, so dat se noodsaeklik verloren gaan; want niemant ook bequaam is om der godlike nature deelachtig te zijn / dan na dat gy ontvloden zijt het verderf dat in de weereld is door de begeerlikheid. 2. Pet. 1: 4. Siet daar den God deser eewe / die de sinnen der ongelovigen verblind.

§. 13. IV. Nu volgt de Overste van de maght des Luchts, des Geestes, die werkt in de kinderen der ongehoorsaamheid Efes. 2: 2. Ik bidde u / Leser / wat is toch een Overste van den Geest; Want hy noemt hem Oversten van de Magt. Wat Magt; Dat word tweerlei gesetd; des Luchts, en des Geestes die in de ongehoorsamen werkt. Is dese Geest nu de Duivel; wie is dan sijn Overste; Hoe word dese Geest met de Lucht gepaard; of / om regt te seggen / hoe word de Lucht en dese Geest voor een selfde ding gerecht; Want hy en seit niet / des Luchts en des Geestes: maar sonder voegwoorden / des Luchts, des Geestes; een bewijs / dat hy 't eerste voor het laatste verklaren wil. De Lucht dan is die Geest. D'Overste daar van is d'eewe deser weereld, eertijden te voren genoemd; na welken d'Efesiers gewandeld hadden / eerse tot het Geloove bekeerd wierden. Ook wy, seit hy daar na; vs. 3. hem selven die geen Heiden geweest was / gelijk sy / maar een Jode van afkomst / mede daar in benemende. Was hy met sijne joodsche kristenen ook onder die ongehoorsamen geweest; Hy seit ja. En dat was gebleken / uit dien datse dien Oversten mede gehoorsaamd hadden. En wie was die Overste; de gode buiten twijfel / wiens wille sy deden / gelijk hy selve leert. Rom. 6: 16. Wiens wille toos 't nu datse deden; des vleesches ende der gedachten / en so verkwerdense in de begeerlikheden van hun vleesch. Onder de maght van dien oversten word de mensch geboren; ende also tot slave verkocht

verkocht onder de sonde / met dat hy in de eerwe deser werelt komt. Rom. 7: 14.

§. 14. Maar wat manier van seggen is dit dan: die na de eerwe deser Weereld wandelt, dat in hem de Overste van die maght des Luchts is werkende; en dat de geest des Werelds / of de begeerlikheid des vleesches den naam heeft van de Lucht? De t'samenstellinge der woorden is hier in den griekschen text so vreemd als de woorden self. In 't latyn soudemen die mede op deselfde wijse moeten: maar in 't duitsch kanmense tweesins t'samen hechten / met van of des. Also salmen den sin in onse tale klaarder maken dan in 't griekisch / by aldien men 't dus wil oversetten: na den overste van de maght des luchts van dien geest, die werkt enz. Siet daar 1. enen Geest, der ongehoorsame menschen; 2. de Lucht van dien Geest / 3. de Maght van die Lucht / 4. den Overste van die Maght. Ik hebbe tersont die twe namen / Lucht en Geest voor een genomen / by manier van seggen die men in de Letterkunde *Appositio*, dat is / Paringe van twee selfstandige Naamwoorden by malkanderen noemt. Nu magh ik ook noch lyden / datmense dus verscheiden neemt. Want het eene strijd niet met het ander; des ik den Leser hiesen late / welk van beiden dat hem lust.

§. 15. Wat sin brengt dit dan uit? De Geest die in alsulke menschen heerscht / is de natuurlike drift hunder vleeschelike begeerlikheid: dat is uit het 3. vs. genoegsaam openbaar. De Lucht van dien Geest / is sijn aart: gelijk alle dieren en vrughten geerne na de lucht die over een land gaat aarden willen. Daar van seitmen / het heefter de locht af; het is van goede of van quade lucht. Coccejus is hier mede van gevoelen / dat de woorden / Geest en Lucht beide eneigentlik alhier te nemen zijn: ende betekenen, seit hy / alle benevelingen des verstands, en alle driften, ingevingen en aanporringen ten quade. Den Griecken is die betekenisse van dit woord mede niet in alles onbekend: en komt hier sonderling te passe / 't gene men op Sofocles aangetekend vind; dat ἀὴρ, de lucht somtyds van den vuilen reuk verstaan word / dien de menschе in den stoelgang van sich geest. Want seckere 't is een vuile lucht die uit de begeerlikheid der sonde komt. Nu de Maght van die Lucht / wat is dat anders als 't vermogen dat die vuile drift op der menschen herten heeft? en die Overste 't geheel beleid dat de menschе / door alsulke driften in sijn leven hand; gelijk iemant die geheel onder anderens bedwang en heerschappye staat; so als dit al te voren is verklaard. Dus blyft dan / dat self de plaatse / daar men so veel staats op maakt / bequamelikker op iets anders / dan op den Duivel te verklaren is.

§. 16. D'andere Efes. 6: 12. met noch veel meer gemaks. Want al leesmen daar / volgens onse nederduitsche oversettinge / van geestelike boosheden in de Lucht: in het griekisch en staat so niet; de Lucht en word'er niet genoemd. Nochtans hebben 't d'anderen meest al op den self den sin vertaald. Want / *spiritualia malitiæ in sublimi*, de geestelike boos-

boosheden in de hooghte, 't Arabiſche / de geeſtelike boosheden in den onderhemel, Piſrator / die bösen gaiſter welche in die luft ſchweben. Anderen hebben in 't grieksch in plaats van *ἐπουρανίοις epouraniois*; dat het gene ontrent den hemel is bedud / *ὑπουρανίοις hypouraniois*, onderhemelſche geleſen: en het dan aldus vertaald: de Syriſche / Arabiſche / en Luiterſche Bybel / den boſen geeſten onder den hemel. Arias Montanus heeft 't van woord tot woord in 't latijn aldus geſtelt: *adverſus ſpiritualia nequitiæ in cæleſtibus*, dat is in goed duitſch / tegen het geeſtelike der boosheid in 't hemelſche. Het geeſtelike der boosheid, dat is / na den hebreeuwſchen aart van ſpreken / de geeſtelike boosheid; of / ſo als het d'onſen ſtellen / boosheden. Dus verre dan wel alſo niemant hier iet tegen heeft.

§. 17. Maar hoe komenſe aan de Lucht? Tweederley voorgedeel heeft hen ontwijſelik daar toe gebraght. Het eerſte / door dien ſy voor vaſt hielden / dat hier en in 't voorgaande vers van den Satan / het hoofd der boſe Engelen geſproken word. Maar hoe weinig grondg dit heeft / heb ik den Leſer XVII. §. 5. al beduid. Het ander is / dat hen dat oud gevoelen noch in 't hoofd lagh / van de Duivelen in de Lucht ſich verhoudende; 't welk ſy meinden / dat door den Apoſtel ſelf / Eſeſ. 2: 2. (daar hy de Lucht uitdrukkelik noemt) beveſtigd word: gelijk daar nu terſtond geſeid is. Dat gevenſe te kennen met hunne verklaringe op de kant. Over d'eerſte plaatſe / op de woorden / der maght des luchts, hebbenſe dit aangetekend. Dat is, des Satans, gelijk terſtond verklaard word; (ſo ſy meinen) om dat hy een geeſtelik weſen heeft, ende noch grote maght in de beweginge der lught behouden heeft, als uit d'hiſtorie van Job blijkt, (hier voor heb ik den Leſer al getoond / wat uit die hiſtorie blijkt of niet en blijkt) ende die uit de Lucht den gelovigen noch gedurigen ſtrijd aandoet. Eſeſ. 6: v. 12. 1. Pet. 5: 8. Dat van Petrus heb ik XVII. §. 4. al verhandeld; het ander is daar mede wy nu beſig zijn. Is dan hier op de woorden / in de lucht, hunne aantekeninge dusdanig. In 't griekſch, *in de hemelſche*, of *overhemelſche* plaatſen (dit woord plaatſen doenſer van hun eigen by) ende word dit woord hier anders verſtaan, als in andere plaatſen van deſen brief. Waar uit denkenſe dat? Om dat de Lught ſomwijlen Hemel word genaamd, Lev. 26, 19. Matt. 6: 26. ende d'Apoſtel noemt hier voor cap. 2. vers 2. den Satan uitdrukkelik den Overſten der maght des Luchts. (die uitdrukkelikheid is nu / meen ik / al uitgewreven.) Want dat de Satan geen plaatſe noch maght meer en heeft in den reghten Hemel, blijkt uit 2. Pet. 2: 4. Jud. vers 6. Apoc. 12. 8. &c. Wat uit Petrus of uit Judas blijkt / heb ik mede IX. §. 2--11. breed en lang getoond. Dat van Johannes komt hier na noch wel te pas.

§. 18. 't Schijnt ondertuſſchen / dat onſe Overſetters van gevoelen zijn geweeſt / dat de Satan met de boſe Engelen voor deſen niet alleen plaatſe, maar ook maght in den reghten Hemel heeft gehad: daar men echter

nooit

ooit af laȝ. En wat konnenſe gehad hebben meer dan de heilige Engelen noch op heden hebben? Doch die ſijn ſelf maar gedienſtige geeſten. Is't ſo / dat hen God ooit enige maght op der Aarde gaf / daar in 't X. hoofdſtuk af gehandelt is; in den Hemel echter ſtaanſe ſleghs als dienaars om den troon. Maar hoe hebbe de boſe Engelen in de Lucht ſulken maght behouden / dieſe in den Hemel ſelf verloren hebben? Is de Lucht dan niet ſo wel des Heeren als den Hemel? Jà / ſult gy ſeggen, maar nochtans ſo veel te verder van Gods troon. 't Is wel: dies te dichter aan den voetbank ſijner voeten; dies te nader aan den menſch om hem te quellen. Heeft hy dan vooȝ ſijnen val enige maght gehad op der Aarde, hy heeft nu ſo veel meer als de Lucht de Aarde nader is dan den Hemel. Ja men ſal moeten ſeggen / dat ſijne maght nu tien duiſendmaal grooter is dan hy te voren was; om dat de bovenſte Lucht meer dan tien duiſendmaal nader aan de Aarde dan aan den hoogſten Hemel is. De hemelmeetkunſtigen hebben ons dat al lange geleert: en de Duivel / ſo hy een God is / die en is geen God van verre / maar van nabij. De groote goede God is dat alleen. Jerem. 23: 23 / 24. O'arme menſch heeft dan vooȝ den val des Duivels meer verloren dan de Duivel ſelf. Noch de Schrift noch de reden leert ons die Filoſofie / welke dus de Geeſten by de plaatſen onderſcheid. II. §. 13 / 16.

§. 19. Dewijle dan de Lucht hier noch in vooȝden noch in ſaken plaatſe vind; wat ſal men door de geeſtelike boosheid in het hemelſche verſtaan? Coccejus / niet tegenſtaande dat hy in veſe en d' andere plaatſen den Duivel mede vind: heeft dit ſtuk / en deſe ſpreekwijſe onverbeterlik verklaard. So veel als beiden betreft / ſal ik hier ſijne eigene vooȝden ſtellen. Hy ſeit dan §. 64. Wat zijn die *epouranía*, (hemelſche dingen) anders dan onſe hemelſche ſtaat, daar wy onder 't niew Teſtament in zijn? de ſegeningen met welke God ons uit den Hemel geſegend heeft in Chriſtus? Siet Eſeſ. 1: 3. Volgens ook Gods Woord; 't welk horende en verſtaande, ſo horen wy God ſelf ons onderwylen trooſten, en leeren wy van hem. Daar na *Ta epourania* (de hemelſche dingen) worden dan genoemd, die den hoogſten hemel aangaan, in 't hoogſte der hemelen, boven alle onderhemelen die ons bekend zijn, waar van de ſterrenhemel de hoogſte is. Gelijk dan *enkyna epigeia* genoemd worden, de dingen die op het vlak der Aarde zijn; ſo ook *epourania*, die boven de ſterren en den bekenden Hemel zijn; welke *rakia* en *ſchamajim* (uitſpanſel en hemel vertalen 't onſe Overſetters) genaamd word. Wy hebben ook terwyle wy op der Aarde zijn, enige *hemelſche* dingen, die uit den Hemel tot ons afgekomen zijn, vrede, vryheid, gerechtigheid, blydſchap, hope, gemeenſchap met de geeſten der volmaakt regtveerdigen. Wy hebben den Hemel voor ons open ſtaan, in welken onſe voorloper Chriſtus om onſent wille is voor in gegaan. Heb. 6: 20. Wy hebben den H. Geeſt, die op alle vleeſch is uitgeſtort: wy hebben Gods duidelik en volmaakte woord, den ſchat van alle wysheid en verſtand. In deſen mengt ſich de Satan (dien naam geef ik aan elken tegenſpreker van de waar-

heft XVII. §. 9. 10. 11. enſ.) door ſijne *poneria*, dat is boosheden, loſe ſtreken, valſche redekavelingen, loſſe woorden, ſchalkheid en bedriegerye. En dat doet hy *pneumatikoos*, (dat is / geeſtelijk) met ſijnigheid en ſcherpſinnigheid, ſo als het ſulken loſen geeſt en duiſendkonſtenaar paſt. *Geeſtelike*, daar onder maghmen liſtige vonden en ſtreken, en gelijk als behendige handgrepen verſtaan.

§. 20. Wie kan dit verbeteren? Alleenlijk dat hy van dien boſen geeſt en duiſendkonſtenaar meld; ik hebbe XVII. §. 5. over deſe ſelfde plaatſe al getoond / dat het der Kerke nooit aan duiſend ſulke menſchen heeft ontbroken / die haar ongehoudelijk met alſulke konſten ſterk bevechten. Die dat met het voorige en 't gene nu noch meer op deſe plaatſen van my geſeid is t'ſamen voegt: ſalder deſen ſin uitmaken: dat d'Apoſtel ſijnen Kriſtenen enen ſtrijd voor ſtelt / dienſe van d'Onkriſtenen / 't zy Joden oſte Heidenen te lijden hadden: door lichamelike vervolginge niet ſo ſeer; (dat het minſt is) maar door geeſtelijken aanſtrijd op 't gemoed; en dat hen degenen die den meeſter in de weereld ſpelen / 't meeſte geweld op 't Gelobe ſouden doen / om hen d'hemelſche zegeninge t'onnutte te maken. So en is hier dan niet meer dan in d'andere plaatſen / dat den Duivel ſulken groten meeſter in de weereld maakt.

XXXII. HOOFDSTUK.

De Duivel dus uit ſoo veele plaatſen der Schrifture uitgebannen, heeft ook deſe vryheid niet, dat hy door de weereld ſpookt, en den menſchen buiten ſlaap of in den droom verſchijnt.

§. 1. Ut al't voorſeide / en inſonderheid het gene in 't naaſt voorgaande hooſdſtuk is getoond / blijkt genoegſaam / dat het met den Duivel niet ſo breed is als men meent: te weten / dat hy overal in 't werk is / en ſich veelſins aan den menſche vertoont / het zy dat hy waakt of droomt. Dit is de Spokerye en Droomery daar de weereld vol af is. Tot nader onderright wil ik hier eerſt noch van de Spoken / en dan iet van de Droomen ſpreken / daarmen houd dat de Duivel onder ſpeelt. Want het is 't gemeen gevoelen / dat de boſe Geeſten ſich den menſchen ſichtbaarlijk vertonen; ſomwijlen ongeſien ook haaren laten: en dat om iets te openbaren dat verborgen was / of om den bloden wat verbaard te maken / of om blatelik met den menſch te ſpelen; ſomtijds om hem dienſt te doen; ſo als ons Schot de Jeſuwijt 1. B. XX. 1—10. te boren kalt. Om in 't woord niet te miſſen / men noemt verſchijninge van Geeſten buiten ſlaap met den naam van Spokerye; ende word doorgaans den Duivel oſte boſen geeſten toegeſchreven: wanneer een goede

Geeſt

Geest verschijnt / te weten een Engel / dat en heet geen Spook ; men noemter liever een Gesight. Zo ook / het gene in den slaap of dzoom geschied / al houdmen 't van den bosen Geest te zijn / men noemt dat selden Spook. Doch sonder my met woozden op te houden / so will ik mijnen Leser nu wel seggen / wat my dunkt dat men ingevolge van voorgaande bewijs / aangaande al die dingen met reden of niet schijn geloven magh.

§. 2. So noch heden hier of daar wel een van Gods Engelen verschijnt ; so iemant dat geloven will / ik straffe 't niet. Want uitsdien dat se voormaals menighmaal verschenen zijn / so de Schrift ons leert : sy en seit ons nergens / dat sulks niet meer gebeuren sonde. 't Verbod aan menschen / om by een boek van God geopenbaard iets toe te doen / Openb. 22: 18. benemt God self de bzyheid niet / om yets by verder schrift / of mondeling (somen dat noemen magh) te openbaren. Maar het is my noch niet voorgekomen met vollreete sekerheid / het gene voor verschijninge van Engelen noodsakelik te houden zy. En 't betaamt ook niemant onder ons / so licht van geloof te zijn / dat hy sich den blinden volke onder 't Pausdom eenigsins gelijk moght stellen. Want dat Engelen om deez of gene beuseling aan 't een of ander suffend besje / of aan een man gelijk een kind verschijnen sonde ; of om iets te seggen dat regelreght tegen Gods beschreven Woord / of gesonde reden strijdig is : wat wijs en wel beraden man sham ooit tot sulke gedachten ?

§. 3. Dat van de Zielen enz. uit het Vagevuur ten voorschijn komende / is te mal paapsch / om ons daar met op te houden. Maar dat luiden van onse gemeenschap sich so lichtelik verboeren laten / tot gedachten die self sonder Vagevuur geen plaatse hebben / is te bysster vreemd. En erkeer seer gemeen onder 't volk / dat iemants Ziele niet kan rusten / maar enen tijd lang oms werven moet : om enig klein goed dat onbetaald gebleven / of enige belofte die niet na gekomen is / of enig besonder ongelijk den enen of den anderen by zijn leven aangedaan : welk alles by so vele en veelvuldige / en daar onder ook veel swaardere sonden / die ieder mensch door al zijn leven heeft begaan / geensins te vergelijken is. Ik heb hier af dan anders niet te seggen / dan dat het is het schuim der paapsche bygelovigheden / 't gene den eenvoudigen onder ons aankleeft : des sy sich billik schamen souden / sose te recht wisten / hoe weinig sulx den leden der gereformeerde kerken past ; of hoe seer het tegen aller Kristenen gevoelen / die niet paapsch zijn / strijdig is. Dien 't lust neme hier een proefje van uit seker boerken genaamd Seltien Ziel klaghten enz. door François Godyn, borger tot Bussel / so aardig gerijmd / als den inhoud aardig is. In eene der selven seit hy / dat de Ziele eener Nichte uit het Vagevuur onder anderen alsus aan hare Moey noch op Aarden levende schrijft ; so als ik 't daar uit van letter tot letter na geschreven hebbe.

Waarom dat ik hier ligh in 't niterſte benouwen,
En waarom ik ſo lang word in dit vier gehouwen.
Ik ſal van al mijn ſaak u geven goed bericht,
En als gy alles weet, ſo help dan uwe Nicht.
Als mijnen Broeder ſtierf, by liet my eenen Buffel,
Die hy geſchonken had aan ons liefvrouw van Duffel,
Daar toe een daalder gelts, het welk ik heb verſuymt,
Om dat die ſnege dood my heeft ſoo vroegh beluymt.
Dus bid'ick dat gy geeft aan ons liefvrouw den kuylder,
En dat gy niet vergeet te geven enen duylder,
Wilt gy dan helpen my uit allen mijn verdriet,
So maakt dat dit terſtonds in aller haaſt geſchiet.
Noch heb ik eenen wegh naer ons Liefvrouw van Hallen,
En ik moeſt ons Liefvrouw beſoeken gaan tot ſtallen,
Als ik dit heb belooft, doen was ik ſeer benowt,
En ſey in elke kerk te offren een ſtuk goudt.
Wilt gy my ſien verloſt van allen mijnen evel.
So moet gy eenen wegh ook doen na Scharpenhevel,
Dan moet hy noch eens gaan, naar ons Liefvrouw ten Bos,
En ſchenken daar een koy, of eenen vetten os,
En wilt gy aan mijn Ziel nut en profytig weſen,
Moet gy in ieder plaats doen ſeven miſſen leſen.
En ſevenmaal aldaar ontfangen God den Heer
Dan kan ik zijn verloſt, maar ſeker ook niet eer,
Eer dat ik noch van hier uit deſe vlam ſal raken,
So moet gy ook eens gaan naar ons Liefvrouw van Laken
Want doen ik kreupel was, en liet daar mijnen ſtok,
Doen heb ik haal belooft een ſchonen nieuwen Rok
Noch heb ik haar belooft te geven mijn Pendanten,
Daar toe mijn gouden rink met ſeven Diamanten,
Dit had ik al gereet geleyt in mijne kiſt,
Maar ſiet ik wierd verraſt, eer dat ik 't ſelver wiſt,
Ik heb noch eenen laſt geladen op mijn pockel.
Dat is dat ik moeſt gaan, naar ons liefvrouw van Stockel,
En offeren aldaar het ſelfſte offerhand,
Eer ik kan zij verloſt uit deſen fellen brandt, enſ.

Ende een weinig verder

So lang als mijne Moy niet al met om gegaan is,
En ſo lang een ſchuld noch ergens onvoldaan is,
So kan mijn bange Ziel niet raken uit dangier.
En moet ſo langen tijd noch branden in dit vier.

Schoon

Schoon de Schrijver niet en meint / dat sulke brieven waarlik uit het Vagevuur geschreven worden: echter is sijn oogmerk / dus te leeren / om wat voor swaare sonden de Zielheng daar so bijster swaar zijn lijdende; gelijk ook het gewoonlik seggen is van de gene / die in hun omswerven aan de lebendige / soo men meint verschijnen.

§. 4. Somen echter noch al meent / dat de menschen na den dood wel spoken / sonder datter Vagevuur of diergelijke toe behoeft: so vraag ik / wat het gene is dat spookt / en waar toe dat het dient? Een schijn / en meer niet / houdmen dat het spooksel is: want een Geest heeft vleesch noch been; dat hebbense dus verre van den reghten meester al geleerd. Luk. 24: 39. Maar wie maakt dat schijnsel evenwel? want het moet ene oorsaak hebben: om dat het / schoon niet handelbaar / nochtans sienlik is / en sich dikmaals horen laat. Is dat nu het lichaam des verstorvenen? Neen: want het self geen lichaaam is / maar schijnt; en 't gene waarlik is / ligt begraven / of is mogelik al lang verrot. Is des menschen Ziele dan? hoe krijgt die de gedaante van haar Lichaam dat niet meer in wesen is? Of kanse buiten 't lichaam zijnde / 't schijnsel daar van maken in de lucht; daar sy 't noch in 't lichaam zijnde nooit heest konnen doen? Dat is / kan de Ziel / onlichamelike geworden / lichamelikker werken dan te voren / doe sy al de delen en de kraght haars lichaams tot behulp hadde: dat maakt my niemant wijs; veel min / dat enige Geest self een lichaam maken / of een dood lichaam bezielen kan. 't Een en 't ander heb ik in 't V. hoofdstuk §. 7. 14. al weerleid. De verschijninge van Gersten dan verdwijnende / so verdwijnt het Spook.

§. 5. Doch of het so al ware alsmen meint: so nu de mensche self of sijne Ziel geen oorsaak van dat sehijnsel is; wie dan? De Duivel / seitmen / in des menschen schijn. Waarom de Duivel? zijn dan d'Engelen alle dood / welker verschijningen so vele in de Schrift gemeld zijn? Van den Duivel leestmen dat maar eens: ende noch eneigentlik; of immers niet dat hy in uiterliken schijn tot onsen Heere quam. In 't XXI. hoofdstuk is getoond / watmen daar af seggen magh. Hoe heestet dan de Duivel nu so dryk; dat hy in den tijd des nieuwen Testaments dus dikmaals in so veele plaatsen door de ganssche weereld spookt / na dat Christus sijn voornaamste werk vernietigd heest? Heb. 1: 14. 1 Joan. 3: 8. En is de verborgentheid der godsaligheid van de Engelen gesien / 1 Tim. 3: 16. die ook begeerig zijn deselve in te sien; 1 Pet. 1: 12. en sien self d'Engelen onser kinderen het aangesight des hemelschen Vaders: Mat. 18: 14. hoe komt dat sy noch wy so seiden Engelen / en so menigmaal den Duivel sien?

§. 6. Dan vraag ik noch / so't een eigenschap des Duivels is / hem self wel te veranderen in enen Engel des lichts: (2 Kor. 11: 14.) of 't ons daarom vry staat so te doen; mits den Duivel so godvruchtig ma-

kende / dat hy spook maakt om ene kleine schuld die niet betaald is / of om enige aalmis die te geven staat / of om trouwbeloften die gebroken zijn. Seker lik / so Moses ende Propheten / so d' Apostelen en Euangelisten daarenboven / niet genoegh zijn om den menschen deugd te leeren : noch Ziele / noch Engel / veel min de Duivel uiter hellen sal dat met sijn spoken doen. Somen seit / dat het niet uit lust tot deugd is / 't gene hier de bose vrand doet ; maar om menschen te verbaren ; waarom houd het spook dan op / wanneer de mensch is nagekomen 't gene hem belast is ; dat is 't gene hem het spook geseid heeft dat hy moeste doen / om van die quellingen geheel ontlast te zijn ?

§. 7. Die so ernstige gedachten van den Duivel niet en hebben / maken van hem liever een bullebak potsemaker / die allerhande spel met allerhande menschen heeft. Men heeft slechts na te sien 't gene ik in 't XIX. Hoofdstuk van het 1. Boek. §. 18:--21 en XX. §. 1/2. uit den paapschen schrijver Schot heb aangetrocken. Te weten : so als veel van ons volk mede beter niet en weten / of God laat dien verbloekten reitel om een kleinigheid / en dat dagelix uit den band springen / om een deel nietige rabsiolen op der aarde te maken. Dat is / om een glas of kanne sonder handen te versetten / om het deksel ener kanne toe te klappen / om ene voodkist toe te kloppen / om met enen kloot over de solder te rammelen / om voor schildwacht in een hoeken of voor ene deur te staan ; sonder iets te seggen of te doen : om enen row-winkel uit te kramen ; en so voor aansprecker over boden / of op sijn paapsch voor Cellebroer / voor koks of schenkers jonge / of op 't best voor ondertimmerman te spelen. En dit dan noch te doen / voor 't een of ander stuffend besje / of onbedreven jongen / of een man als een kind ; of enigen anderen slechten bloed / die niet weet wat geest of vleesch is / en of hy wit of swart behoort te wesen. Sulx komt met de uiterste verwaandheid / die des boosen Duivel eigen is / en d' oorsprong niet alleen sijns eigenen vals / maar ook des menschen gehouden word geweest te zijn / ganschniet over een. Verheven verstanden en doorsichtige ogen sien hem so niet spoken / als men hoort dat soo veel slechte menschen doen. Salmen geloven / dat de Duivel met geheele koningrijken spookt / en den naam wil hebben / dat het alles zijn is watmen siet ; gelijk het by Matthens schijnt dat hy Jesus selve soght wijs te maken : en dan noch meinen / dat hy sich so nedrig en geringe draagt / om niet als met bodderpen voor 't geringste volk te spelen ? Sal ik hier over mijn gevoelen seggen ; my dunkt / dat hangt noch kleeft. Want ik hope niet / dat iemant my sal tegenwerpen / dat Christus self / (en so Propheten en Apostelen) zich meer den kleinen en eenvoudigen / als groten en verstandigen vertoond heeft. Want het moet my waarlik smerten / somen om het snoodsten der verdorvene schepsels geen verkleining aan te doen / 't selve by den Schepper aller dingen ; dat verbloekte mengsel aller hoogaardye by 't gesegend voorbeeld der volmaaktste nedrigheid gelijken dorf.

§. 8. Het

§. 8. Het ſtrijd derhalven tegen alle reden en verſtand / dat de Duivel / of een boſe Geeſt / wie hy ſouden mogen zijn / hem ſelven of let anders in een lichaam of lichamelijken ſchijn vertoonen ſoude: en het ſtrijd ook tegen 't weſen van een Geeſt; ſo als boven is geſeid. En of dat mogelijk te weinig waren / men lette ſterchs op deſe reden. Een Geeſt werkt anders dan met ſijne wille / en de wille blootelijk door denken: hoemen 't wend of keert / men kander anders geen begrip of maken; het koms daar telkens wederom op uit. Nu ſegt my eens / hoe dat uw eigen Geeſt / dat is uwe Ziele / iets in 't minſte aan uw eigen lichaam doet / ſo 't anders dan met denken is. Wilt dat gy wilt / ſo rept ſich hand of voet / en ſo als gy wilt. Maar doet dat aan een ander lichaam eens dat uw eigen niet en is: ſonder middel van uw eigen. Maakt met denken eens een lichaam / of lichaams gelijkenis of ſchaduwe / op der aarden / waar het weſen magh / of in de lucht. Hoe will dit dan de Duivel doen / die geen eigen lichaam heeft? Een goede Engel is geheel wat anders: want die heeft Gods gunſte en maght te baat / om hem een lichaam of lichaams gelijkeniſſe toe te voegen / in 't gene hy uit laſt der hoogſte Majeſteit verrichten moet. Maar meinen wy dat de hoogſte Rigter den verdoemden vrand / uit den herker losgelaten / noch daargenboven overal met alles wat hem luſt gerieven ſal: om tot ſijn believen niet als wonderen te doen / met telkens wat nieuws te ſcheppen / en d'eene of andere lompe gzol in 't werk te ſtellen; 't gene hy tot oneer van den Schepper en ſijne lieſte ſchepſelen misbruiken ſal?

§. 9. Maar de Schrifture / meintmen / leert ons datter Spoken zijn. So dat waar is / het ſal in 't leger der Syriërs voor Samarien geweeſt zijn: daar 't ſo kraghtig ſpookte / datſe alle vervaard weerd liepen / in de nacht / en lieten alles ſtaan daar 't ſtond. Doch dat ſpook was van den Duivel niet: maar de Heere hadde 't heir der Syriërs doen horen, een geluid van wagenen ende een geluid van peerden; het geluid ener grote heirkracht. enſ. Derhalven hadden ſy ſich op gemaakt, ende waren in de ſchemeringe gevloden, enſ. 2 Kon. 7: 6/7. D'Apoſtelen / luiden ſonder opvoedinge / uit het geringſte volk der Joden / die inſonderheid te dien tijde ſeer tot bygelovigheid genegen waren: ſchenen in 't begin niet wijſer dan de reſt. Want ſiende Jeſus ter vierde nachtwake op Zee wandelen; wierdenſe ontroerd, ſeggende, het is een Spookſel, ende ſchreewden van vreſe. Matt. 14: 26. Wanneer hy t'ſedert d'eerſtemaal na ſijnen dood / ſich onverwacht levendig aan hen vertoonde; ſy verſchrikt en ſeer bevreeſt geworden zijnde, meinden datſe enen geeſt ſagen. Luc. 24: 37. Maar Chriſtus / ſonder te verklaren of de boſe geeſten ook verſchijnen; ('t welke in ſulken val ſijne manier niet was / gelijk in 't XXVIII. hoofdſtuk is getoond) antwoord ſlegts ter ſake / dat een Geeſt geen vleeſch en been heeft / gelijk ſy ſagen dat hy hadde. vs. 39. Hoe krans weet het Schottus beter / die ſeit dat een geeſt is kond om aan te raken. I. B. XX. 9. Zo hadde Jeſus dan / na 't ſeggen van den Jeſuwijt / beter dus geantwoord;

Fals

Taſt my aan, en voelt my dat ik warm ben, en niet koud, en daarom ook geen Geeſt.

§. 10. Wat wil ik dan / alle ſpoockery ontkennen? Wyna. Van Engelen / dat miſſaakt ik niet / gelijk geſeid is; of iemant ſeggen moghte dat die nu en dan noch wel verſchenen. Maar datmen ſo veel ſpooks van Spoken maakt; ik ben wel geruſt / datter niemant veel van houden ſal / dien 't aan 't een of 't ander niet en ſchort / van 't gene ik als oorſaak ſulker bygelovigheid in mijn Onderſoek over de kometen, in 't XXV--XXIX. hoofdſtuk aangewesen hebbe. Daar henen wil ik / kortheids halve / mijnen Leſer wijſen; om geen uitſchrijver van mijn eigen werk te zijn; en nochtans voor den genen die het by de hand niet heeft / het voornaamſte dat hier meeſt te paſſe komt / voor ogen ſtellen. D'onachtſaamheid ontrent de werken der Natuur / en d'onkunde harer kraght en eigenſchappen / en 't gedurig horen ſeggen; doen ons lichtelik op andere oorſaken denken dan de waarheid leert: en 't voorooordeel datmen van den Duivel en de Spoken heeft / ſo wel geleerd als ongeleerd / brenght den menſche aanſtonds tot het Spook. D'opvoedinge der kinderen verſterkt dien indruk; alſamen hen van jongs op door gemaakte gerughten verbaart / om hen door ingebeelde vrees te ſtillen; ende voortſ met alle ſulke olletjes en oudwijfs praatjes onderhond. Dan kan 't niet uitblijven of 't gaat na 't oude wooord:

Quo ſemel eſt inbuta recens ſervabit odorem.
Teſta diu ——

Het nieuw-gebakken aarden vat.
Houd lang den reuk van 't eerſte nat.

Des ontmoet hen 't minſte niet / dat ſich in 't begin van vreze / of in 't donker op doet / ſonder datmen noch kan merken wat het is; of men acht het ſpook te zijn. Sulx bleek aan d'Apoſtelen; welke / ſo ik gelove / nooit ſpook geſien / maar veel van ſpook gehoord hadden; ſiende Jeſus by nacht op 't water wandelen / welken ſy ſo menigmaal en ſo kortſ te voren noch geſien hadden / en van hem ſo menig wonderwerk: nochtans ſonder eens aan hem te denken / ſy wierden ſeer ontroerd, ſeggende, het is een ſpookſel; ſonder vragen / ſonder twijfel / 't was / en 't moeſt een ſpookſel zijn. Matt. 14; 26.

§. 10. Niet neffens bindmen menſchen / die ſchrikkig zijn van ergens alleen te ſlapen / of 's avonds overſtraat te gaan; dan ſoſe maar een kind mogen by ſich hebben / dat troost; ſulke helden zijn 't / die hen tegen 't Spook beſchermen. Onſonderheid by nacht over een kerkhof te gaan / of alleen op te ſitten in een huis daar een dode is / menig / die dat om geen koe. Dwaſe menſch / ſullen u de doden bijten? of ſpookt de Duivel by of met lichaam uwer naaſte vrienden / ouders / man of vrouw; en wel ſodanige die in Gode geruſt zijn? Wel ja / mogelik / om de ziel te hebben. Sott als gy zijt / of ten minſten paapſch of joodſch; de ziel is dan al daarſe blijven ſal. Dat moeſt de Duivel ook wel weten /

ten / is hy sulken schrijftgeleerde als gy meint. Wel waar zijn dan Gods Engelen nu; of passen die niet beter op? Houdmen in hun leger / omtrent de genen die God vreesen / dan geen wacht? Ja toch: want daar sterft niet een arme Lazarus / of sy zijnder veerdig by: Het schrikspook moght den rijken brasser halen; maar hem droegen d'Engelen ten Hemel op. Siet met eenen wat gewoonte niet kan doen. Hier in Holland setmen 't lijk voor aan in 't huis: ter tyd toe dat het uitgedragen werde. In Friesland plaatstmen in de binnekamer / daarmen 't noch bewaken en bewaren laat. Maar ik hebbe lang gemerkt / datse / hoe seer ook bevreest voor spook / liever by de doden dan by kranken zijn; om 't nat en droogh dat daar voor de wakers dan ten besten is: insonderheid so d'overledene wat veel in 't stro gelaten heeft; in welken gevalle de wachten wel verdubbeld worden / niet om dat de vrese / maar om dat de vreugde meerder is. Tegen dat misbruik / met andere die daar aan kleefden / heb ik daar te lande met vele moeite / en niet sonder vrught gearbeid / om het af te schaffen: waar in ook allenthalven door 't aanhouden de kerkelike vergaderingen en verbodschriften der overheden niet weinig gevorderd is.

§. 11. Tegens dese bygelovigheid strijd nochtans ene andere; te weten / datter menschen zyn / die van nature meer bequaam zijn spook te sien / dan anderen; waarom self geleerden twisten / of 't ook waar is: te weten van sodanigen die met enen helm geboren zyn / neffens andere meer / waar af ik geen register meen te maken. Want wat heb ik de geheimenissen der ydelheid op te halen; of te noemen / hoe veelerhande datse zyn die sien kunnen 't gene niet en is? Niettemin sta ik niet alleenlik toe / datter menschen zijn die spook sien kunnen; (geen Duivels evenwel noch doden die begraven zijn) maar ik stel het ook hier tegen. Want daar uit mein ik in 't vierde Boek te bewijsen / dat het de natuurlike gesteldheid van des menschen lichaam / bloed en geesten is / die hem doet geloven dat hy siet / het gene hy verder niet en siet dan hy gelooft. Nu heeftet my al lang genoeg gespookt / des scheid ik hier dan af.

§. 12. Hier past het eehter / dat ik van de Droomen spreke / daarmen ook den Duivel d'eere af geest / dat hy daar zijn deel aan hebbe. Want het is een gemeen loopje: een heeftet eerst so bedacht / en d'anderen / om dat het mooj scheen / sonder onderzoek voorts aangenomen; dus issetnu vast over al goed gangbaar geld / datter vierderhande Dromen zyn; Natuurlike / Burgerlijke / Goddelike / en (om den Duivel nevens God voor al niet mis te deelen) ook noch Duivelsche Dromen. In mijne Uitleggingе over Daniel sta ik van de vier maar twee bekend: die Natuurlik en Boven-natuurlik / dat is: die Menschelik of Goddelik zijn. §. 53. 54. 55. Al wat uit de natuurlike gesteldheid en gematigdheid des lichaams / (dat noemen sy Natuurlik) of uit de dagelikse besigheden / (mede natuurliker wijse / doch dat is by hen Burgerlik te

ſeggen) niet ontſtaat: dat werkt God in 't beſonder / die een meeſter der Nature is; en den menſchen dikmaals in den droom verſcheen / of door Engelen toeſpraak. Daar geeft ons de Schrift getuigenis af. Gen. 15:7/8. en 28: 10/15. en 31:11/12. en 40:9/10/11/16/17. en 41:1-7. Matt. 1:20. en 2: 13. Eliſas was dat mede wedervaren. Onder de gedachten van de geſighten des nachts, als diepen ſlaap valt op de menſchen, enſ. ging voorby mijn aangeſighte een Geeſt, enſ. doch ik en kende hijne gedaante niet, ene beeltenis was voor mijne ogen; daar was ſtilte, en ik hoorde ene ſtemme. enſ. Job 5: 13/15/16.

§. 13. De Geeſt die daar in den droom verſcheen en was altoos de Duivel niet: nochte mien leeſt het in de ganſche Schrift / dat die ooit maght op onſe dromen hadde. Van waar komt dan de meininge datter Duivelſche dromen zijn? Voor my / ik gunne den Papiſten noch anderen ſo veel lacchens niet / die met den droom van Zwinglius ſpotten: waar in hy ſeit / dat iemant voor zijn bed verſchenen hem aanweeg / wat Exod. 12. van 't Paaſchlam word geſeid; 't gene hem 's ander daags in den twiſt over 't H. Avondmaal te ſtade quam. Want om dat hy daar van ſchrijft / *ater an albus fuerit neſcio*, van woord tot woord geſeid / ik weet niet of hy wit of ſwart was; 't welk de genen weten die latijn verſtaan / dat ſo veel is als / ik en kende hem in 't minſte niet: ſo heeftet ſijnen tegenſprekeren geluſt / dat ſo te duiden / dat Zwinglius niet wiſt / of 't een Engel of een Duivel was geweeſt / die hem die ſchriftuurplaats ingaf; en daar op de keur aan ſich nemende / te beſluiten / dat het van den Duivel was. Maar ſy moeten my dat ſo niet ſeggen; of met een gereed zijn te bewijſen / dat ſulx van den Duivel weſen konde. Laat ons echter ſien / of de Schrift wel ergens iet verhaalt / datmen op die wijſe magh verſtaan.

§. 15. Met den Droom van Pilatus wijf Matt. 27: 19. zijnder vele ſeer verlegen / of die ook van God of van den Duivel was. Wat my belangt / ik ben verlegen als ik ſulke dingen hore; met ons eigen volk / hoe ik ſe van Manicheiſterye vryen ſal. Want / reght uit geſeid / het behoorde geenen kriſten / te geſwijgen leeraars / in gedachten ooit te komen / datmen Duivels doen van Gods eigen werk niet onderſcheiden kan. Wel hoe ſalmen langer menſchelijke geeſten onderſcheiden en beproeven; gelijk Joannes leert / of een Geeſt uit God, of niet uit God is: 1 Joh. 4:1. enſ. by alsdien de Duivel ſelf / die als een ſchepſel niet alleen oneindig van God onderſcheiden / en als d'allerbooſte alderverdſt van hem verſcheiden / en regtſtraads tegenſtrydig is / hem nochtans ſo wel gelijkt? Heeft dan Chriſtus iet gemeen met Belial; datmen ſoude konnen twijfelen wien van beiden datmen voorheeft / als ons iet beſonders wedervaart? Och / hoe bykſter heeft ſich dan Cluyn wel vergiſt / wanneer hy op ſijn beſt meint te bewijſen / dat het Gods werk is / den menſche tot verſtand en beheeringe te brengen: en beklaagt ſich datmen daar niet op en let in den Droom, en nachtgeſighte, als een diepe ſlaap valt op de lieden:

in

in de sluimeringe op het leger, dan openbaart hy 't voor der luiden oren. Job. 33: 14/ 15/ 16. Siet dien heiligen man / so yversuchtig voor Gods eere / hoe weinig denkt hy om den duivel / als hy van openbaringe in den Droom is spreekende. In trouwen / hy wist al te wel dat het God alleen is die sulx doen kan. En wat maakt ons dan so stout / dat wy onsen en Gods grootsten vyand goddelike eere doen; of hoe veel verschilt dat van Afgoderye?

§. 15. Wat nu den droom hier van dit wijf belangt: Matthéus seit niet / noch de sake self brengt dat niet mede / waar uit men soude moeten denken / dat haar die van God was ingegeven. Daar komt my niets in voor 't gene niet natuurlik so gebeuren kan: so dat het verder Gods werk niet en was / dan alle dingen die natuurlik zijn / en onder zijn bestuur. Dat was hier dus besonderlik tot blijk van onschuld synes geliefden Soons. Door lang beroemd door leer en daden / bemyd / belaagd van de oversten der Joden; sulx dese vrow / te Jerusalem wonende / daar de stapel van der Joden leer en godsdienst was / daar by des land-voogds gemalinne / voor allen anderen weten moest: was hy nu een kraghtig voorwerp harer kommerlikte gedachten; na dat hy 's nachts gevangen / en met so veel beslaghs / en bewijs van groten haat / haren man self in den vroegen morgenstond geleverd was. Sy door 't ongemeen gewemel / dat de ganssche stad in rep en roere bragt / in haren soeten morgen-slaap gestoord; d' ogen daar op / als 't geraas de deur (gelijk 't gebeurd) voorby was / wederom beschoten: so en kon 't niet minder wesen / of sy moest ontrustig dromen; bekommerd dat haar man / in sulken sorgelijken werk bedraafd / hem self daar door in lijden brengen moghte. Dies sy / te meer uit sulken droom / als ene vrow en daar by heidensch zijnde / niet dan quaad voorspellende; uit vrouwelike sorg aan haren man die boodschap sond. Hebt toch niet te doen met dien rechtveerdigen: daar hield hem ieder onpartydig mensche voor) want ik hebbe heden, (sy seit niet desen nacht, maar in den morgenslaap / heden, wanneer de geesten vatsaamst zijn van inbeeldinge) veel geleden in den droom om sijnent wille. Dat is; ik hebber niet gerusticht om kommen slapen; de droom uit bekommernis ontstaan heeft mijne bekommering vergroot: het leit my swaar op de leden / so dat ik vrees voor groter ongemak. Seg my toch / Leser / wat ongerijmdheid steekt in die verklaring? en wat isser dan in sulken droom dat niet natuurlik is? Doch dit zy in 't voorby gaan sleghs geseid: om te tonen / dat de Duivel al te nodeloos betrokken word in dingen / die door den gewonen wegh en loop der Nature so gemaklelik te verklaren zijn.

XXXIII. HOOFDSTUK.

Al't voorſchreven wel in acht genomen zijnde, en des Duivels ingebeeldde wijſheid op de proef geſteld, ſo en kan't niet minder weſen, of hy word voorts van zijn Meeſterſchap en hoge School beroofd.

§. 1. NU en weet ik verder niet / datter ſonderling iet is / 't gene van de Geeſten word geſeid / of wy hebben 't onderſocht: en daar by bevonden / dat het buiten reden word geſeid. Het een by 't ander t'ſaam gedragen / brengt in alles tweederley gemeene doling uit; van's Duivels grote wijsheid en vermogen; ſijn hoge School en maghtig rijk: 't gene ik achte dat een ieder kriſten menſche / ſijn Geloof betrachtende / wanneer hy 't ſtuk ter degen overweegt / en op de gevolgen lett / ontkennen moet. Van beiden ſal ik noch wat nader ſpreken: in dit hoofdſtuk van't Verſtand / en in't naaſte van de Maght / diemen oordeelt dat de Duivel heeft. Het eerſte ſalmen beſt door tweederley voorwerp onderſcheiden; het gene tegenwoordig of toekomſtig is: beide in ſo hogen trap / en ruime mate op te nemen / alsmen daar gemeenelik van ſpreekt.

§. 2. So de Reden of Natuur ons leert / dat de Duivel het verborgene weet; het moet zijn / om dat hy 't door de natuurlike Reden / of door Onderwindinge / of door godlike Openbaringe heeft. Niet door de Reden / d'oorſaken van alle dingen in de Natuur doorſnuffelende. Want gelijk ik iemant door wijs kennende / daar uit niet beſluiten kan / dat hy natuurkundig is; alſo hy ſijn verſtand op andere dingen leggen kan: ſo en magh ik ook niet ſeggen dat de Duivel / ſo gaauw en ſchrander als hy weſen magh / daarom ſulx in alle dingen is. Hy ſal over my niet klagen / dat ik ſijn verſtand betwiſte: nochtans ſonder hem verlof te vragen / wil ik ſeggen / dat hy geen Natuurkenner / geen Taalkundige en voor al geen Godgeleerde is. Op deſe driederleye wetenſchap wil 't meeſt aankomen / wat hem van de menſchen toegeſchreven word: vermits de proeven diemen meeſt daar van te voorde brengt / de Natuur / of de Taal / of het Goddelijk betreffen. Nu ga ik onderſoeken / wat geleerdheid van die dingen in den Duivel ſteekt.

§. 3. De kennis der natuurlike is de kennis der lichamelike dingen: hemelſche en aardſche lichamen / uit de vier hoofdſtoffen beſtaande; derſelver eigenſchappen / werkingen / veranderingen / op en ondergang. Van Salomo leeſ ik / dat hy ſprak van de bomen, van den cederboom af die op Libanon is, tot op den yſop die aan de wand uitwaſt: hy ſprak ook van het vee, en van 't gevogelte, en van't kruipende gedierte, en van de viſſchen. 1 Kon. 4: 38. Maar na al die grote

grote dingen diemen van den Duivel opgeeft / so was Salomo niet met al by hem. Daar is niets dat die bose geest niet weet; men vraagt hem alle ding. Maar sagh Salomo wel sonder ogen? of hoorden hy sonder werktuigh van 't gehoor? So schrander was de ziel van Aristoteles niet / datse uit haar self of door haars gelijke wist / het gene hy in sijne boeken van den aart der dieren en der planten schreef. Sy moest haar lichaam / en de leden en lichamelike sinnen danken / 't gene sy van enig lichaam wist. En was sijn regel ergens goed / dat niets in 't verstand kan komen, 't gene niet eerst zy in de sinnen: hier heeftse selfer plaats. De Duivel die geen van Salomons noch Aristoteles vijf sinnen heeft / hoe word hy 't al gewaar? Ik segge rond uit / en hebbe mijne redenen / so veel als de Natuur betreft / in 't VII hoofdstuk eens geseid: dat het onbegrijpelijk is / hoe een Geest lichamelike dingen sonder middel van 't lichamelijk begrijpt. De bose geest derhalven / hoe luchtig van verstand dat hy anders wesen magh / hier komt hy veel te kort / ende kan / door gebrek van reedschap voor de sinnen / niet begrijpen (noch veel min bewerken) het gene niet als lichaam is.

§. 4. In 't gene ik segge sal my de Schrift / en daar in Salomo self te hulpe komen. Abraham en weet van ons niet, en Israël en kent ons niet: Jes. 63: 16. want de doden weten niet met allen. Pred. 9: 5. Dat is / de Zielen der verstorvenen hebben geene kennisse van 't gene na hun verhuisen uit den lichame hier op der aarden ommegaat. Maar ik soude wel eens willen horen / waarom dat de ziel van Abraham / een geest zijnde / die 175. jaren lang / of van Noach / die 950. jaren / of van Methusalah / die 969. jaren in een lichaam is gehuisvest geweest; door middel van lichamelike leden / geesten / sinnen / de lichamelike dingen heeft behandeld en verstaan: waarom / seg ik / dat die salige geesten niet de naaste daar toe zijn; en dat een vervloekte Duivel / wiens nature geen gemeenschap noch gereedschap tot een lichaam heeft / sonder sulx alles / door ik en weet niet wat voor goddelike kraght / de natuur derselve beter soude konnen kennen / dan de mensche die der self een deel of is. Ik segge: weeter Abraham noch Israël niet van / de Duivel noch veel min.

§. 5. Maar ik hore hier op seggen (en ik schrikke als ik 't hoor) so de Duivel / om dat hy een Geest is / sonder lichaam op geen lichaam werken kan; noch verneemen noch bewerken de gedachten onser Ziele: hoe dan God self / die een Geest is / sulx kan doen? Foei! onverstandige onteerbiedigheid! Salmen dan den Schepper by het schepsel vergelijken? Was 't al eer by Joden sulken sonde / datse God door hun bedrijf tot dit verwijt ook lieten komen; Gy meint dat ik t'eenemaal ben gelijk gy. Psal. 50: 21. En sal hy nu van Kristenen noch erger moeten horen; het gene hem regtveerdelik doe seggen / Gy meint dat ik t'eenemaal gelijk de Duivel ben? Is God een Geest gelijk een ander geest? heeft hy in de weereld niets dat hem gelijkt; en heeft hy 't in de Hell?

Heeft God vleeschelijke ogen; siet hy gelijk een menschе siet? Job. 10: 4. Maar heeft hy ook wel geestelijke ogen sodanig als die geesten / die van hem geschapen zijn? Derhalven dit is de vrught daaraf / datmen van de Geesten seit en gelooft het gene godlijk is; om dat men door gemeenschap van den naam verbijsterd / Gods allerheiligste volmaaktheid by die schepselen gelijkt / diemen by gebrek van woorden en verstand eenen self den name geeft. Dat is die weetenschap die in woorden / niet in kraght bestaat. Het is dan niet / dat een verkeerd begrijp van den aart der Geesten my doet dolen / gelijkmen seit dat daarom al mijn werk op valsche gronden steunt: maar dat een valsche waan van 't gene Gods natuur betreft / den tegenspreker stijft. Men moet de minste gedachte niet hebben / van gemeinschap der nature des Schepers met het schepsel of men doet sijner onbegrijpelike Majesteit te kort.

§. 6. Gy soud mogen seggen / maak ik hier den Duivel nu so klein / om d'onlichamelikheid sijns wesens: waar salmen met Gods Engelen dan heen / die / hoewel heilig / eenen self de nature als de Duivelmet sijne Engelen deelachtig zijn? Die my sulx tegenwerpt moet voor af bekend staan / dat den heiligen Engelen voor al niet minder van dat groot verstand omtrent natuurlike en lichamelike dingen / dan den Duivelen zy toe te schrijven. Maar hoe komtet dan / datmen voorgaans bijna niets en hoort noch spreekt / van 't gene d'Engelen weten ofte doen; maar al die eere aan den Duivel geest. Het is dan niet / datmen deser grote weetenschap van boven / dat is uit de volmaaktheid hunner nature bemerkende; daarom achter na so grote dingen van hen seit: maar datmen / door voorgenomen oordeel / uit gemeene overleveringe / sulk een groot gevoelen van den Duivel aangenomen hebbende; daar na dan eerst reden soekt / om sulk gevoelen / sonder reden opgevat / by redelike menschen goed te maken. Dan wat Gods heilige Engelen betreft / die gedurig (so te seggen) 't aangesighte van den Schepper / en daar in de schets (om so te spreken) van alle schepsel / het zy Geest of Lichaam / sien; die van tijd tot tijd in den dienst huns Heeren door de gansche weereld uitgesonden / verscheidene verrichtingen aan menschen hier op aarden doen: die wil ik by den Duivel / die verwaten buiten 't licht van Godes aangesight / in duisteren hoek gekerkerd en geketent sit / niet vergeleken hebben.

§. 7. Dit sal my echter Schottus noch so ruim niet geven / (denk ik) om dat hy seit / gelijk ik I. B. XIX. §. 8. aangetekend hebbe / dat de Duivel met alle verstond na hunnen val ter Hellen neergesmeten; maar een deel daar buiten swervende zijn: en datse van daar somtijds wel ter aarde keeren / of sich in de lucht verhouden; ende aldaar / na men lichtelik denken kan / wonderlike dingen doen. Is 't mogelik! waar haalter doch de man van daan? In wat Bybel heeft hy die historien gelesen? Want in den onsen vindtmen van des Duivels val en gevange-

nis

nis ſo veel niet aangemeld / datter ſulks iet uit te halen is. Weet my iemant meer daar af te ſeggen / dan ik in 't VIII. hoofdſtuk beſonderlik §. 2. en XVIII. §. 1/2. en XIX. §. 1/2. uit den gantſchen Bybel hebbe t'ſaam gebraght? Want hoe hy d'aarde doorwandelt, Joh. 1: 7. als een bryeſchende leeuw rondom ons henen gaat, 1 Pet. 5: 8. of ſyne ruſt in dorre plaatſen ſoekt, Matt. 12: 43. of voor eenigen tyd geoorloft word om in den afgrond niet te varen / Luk. 8: 31. of losgelaten word voor enen korten tijd: Openb. 20: 1. ſulx alles is te ſyner plaatſe duidelik genoegh verklaard. XXV. §. 18/19/20. XVII. §. 4. XXIX. §. 12/13. XVIII. §. 14/15.

§. 8. Tot noch toe heb ik meeſt / ſo ſich de draad der rede ſchikte / van des Duivels Natuurkunde geſproken: de kennisſe der Talen paſt hem immers alſo weinig. Die nooit taal en hoorde / noch in boeken las / ſeg my eens wat talen dat hy ſpraak. Laat uwe Ziel vaſt denken hoe de menſchen in 't noch onbekende Zuidland ſpreken: ſalſe daar de taal door leeren? Een Geeſt werkt / als geſeid / niet anders dan met denken / dat is willen en verſtaan. Sonder lichaams toedoen kan hy geen gedachte hebben van der menſchen ſpraak / of van enige geluid / dat ſonder gehoor niet vernomen word. So wy / Geeſt en Lichaam t'ſamen zynde / niet begrypen / hoe der Geeſten ſonder lichaam d'een des anderen gedachten weet / gelyk in 't VII. hoofdſtuk §. 9. enſ. heb aangewesen: hoe ſullen ſy / die geen gemeenſchap hebben met het gene tot de ſpraak behoort / vernemen wie of watmen ſpreekt? So verr is 'ter van daan / dat noch de ſnoodſte van de Geeſten den menſche allerhande vreemde talen leeren / of immers uit der ſelver mond en hele ſpreken ſullen. Want nitsdien dat het leven der Engelen onder malkanderen van het menſchelyk onderſcheiden is; en dat Gods Engelen alleen / als 't hem belieft / in ſynen dienſt met d'uitverkorene verkeeren: ſegt my dan / wat gemeenſchap heeft Chriſtus volk met Belial / dat deſe ſo vry in allerlepe tale met hen ſpreken kan?

§. 9. Willen wy noch ſeggen / dat de Duivel een geoefend Schriftgeleerde is / daar hy nochtans leſen noch te ſchryven kan? Dat hy de verborgentheden des Geloofs verſtaat / in welke dingen ſelf d'allerheiligſte Engelen begeerig ſijn om in te ſien; 1 Pet. 1: 12. die geduriglik voor God ſtaan / en tot dienſt uitgeſonden worden, om der genen wille die de ſaligheid beërven ſullen? Heb. 1: 14. Wy hebben boven XXI. §. 2—6. in des Duivels tſamenſpraak met Chriſtus al geſien / hoe groten kennis dat hy heeft van 't gene God betreft. En heeft hy meer verſtands van goddelike ſaken als van God ſelf? Het gene God geopenbaard heeft voor ſijn volk / weet dat de Duivel beter dan ſy ſelf? Ter goeder trouwen ſeg my toch / waar haalt hy dat van daan? Want deſe wijsheid in verborgentheid beſtaat / gelijk geſchreven is / van 't gene d'oge niet en heeft geſien, en d'ore niet en heeft gehoord, en in 's menſchen herte niet is opgeklommen, 't gene God bereid heeft dien die hem lief hebben. Die heeft ons God geopenbaard door ſijnen Geeſt. Want het uit de diepten van Gods wijsheid word gehaald / welke niemant maghtig is te ondersoeken / dan alleen

alleen Gods Geest. 1 Kor. 2: 9/ 10. De Geest der waarheid welken de weereld niet en kan ontfangen, Joh. 14: 17. word die mede aan den Vader van de leugenen gegeven? Joh. 8: 44. De wijsheid die van boven is, kan die ook wel duivelsch wesen; daar de Apostel so regelreght het eene tegen 't ander stelt? Jak. 3: 15.

§. 10. Gy sult seggen/ dat de Geest der waarheid aan de weereld niet ter saligheid gegeven word; maar wel tot overtuiginge: want hy de weereld door het woord der waarheid van sonde overtuigen sal/ datse niet en geloven. Joh. 16: 9. 't Is wel: maar gaat dat den Duivel aan/ 't gene God of tot bekeringe/ of tot overtuiginge der menschen/ aan deselven/ en niet aan de Geesten openbaart? Want waarlik hy en neemt de Engelen niet aan; maar Abrahams Zaad, Heb. 2: 16. om salig te maken: die zijn 't dan ook maar dien hy sulx te weten doet. D'Engelen/ als geseid/ die in Gods dienst volherde/ kregen door hun boodschap ten behoeven der gelovigen wel kennisse van 't een of 't ander: maar de Duivel met sijne Engelen/ afgescheiden en vervreemd van alle goddelijk gesichte/ 't allerminste niet Want laat het zijn/ dat hy de weereld rondom door ontrent de menschen swerst. Kan hy sonder horen/ door bloot denken weten watter word geleerd; of sonder sien lesen watter staat geschreven; of sonder middel weten wat een mensch gelooft: die self met alle kraghten sijns verstands en willens/ niet ene eenige gedachte aan eens anders Ziele/ sonder lichaams hulpe deelen kan? Des besluit ik/ dat de Duivel van de saken des Geloofs niet het allerminste weet.

§. 11. Dus veel van 't gene is: nu voorts van 't gene wesen sal. Dat is nu tweederley: gebeurlik of noodsakelijk. Noch 't een noch 't ander kan de Duivel weten; so verre als 't menschelik bedrijf/ of 't gene hem ontmoeten sal/ betrest. Van sterfte/ van winste of schaden/ van huwelik of kinderen; niets kan de Duivel weten: niet meer dan sy die in de boeyens sitten/ van 't gene buiten omgaat of gebeuren sal; of 't is hem eerst geseid. Maar wie van ons gaat ooit den Duivel seggen/ wat siekte hy heest; om daar uit te komen weten of hy daar aan sterven sal? Heeft hy ooit door Baal-zebub den afgod van de Filistijnen iet voorseid: hoe en wist hy dan den Koning Ahasia geen beschеid te geven/ of hy van sijnen swaren val genesen soude? 2 Kon. 1: 2/ 3. Hoe stonden Babels wijsen dan so stom: of beleden self met vollen monde/ dat het God alleen is die verborgentheden openbaart? Of ten minsten seidense/ op sijn heidensch/ dat sulx aan de Goden stond/ welker woninge by 't vleesch niet is. Dan. 2: 11. Derhalven voor al aan den Duivel niet; wiens woninge of verkeringe dagelix/ so men 't hebben wil/ by 't vleesch, dat is/ by menschen is. Behalven dat ik ook niet eens wil toestaan/ dat der bosen geesten woninge by 't vleesch is; 't gene ik daar even/ §. 8. nogh ontkende/ en so lange blijf ontkennen/ tot dat my bewijs toekome/ dat my daar van overtuigen kan.

§. 12. Sullen wy nu dan als Kristenen van God geleerd zijn: en dan noch den Duivel voor so grooten leeraar achten/ dat hem sijne eigene leerlingen so

hoogh

hoogh niet aanſien; maar ſeggen dat het d'onſe / dat is / God alleen is die dat weet? Die ſelf ons ook volmondig uit / dat geen Engel nochte Geeſt kan weten wat hier na gebeuren ſal in 't gene hy hem vaſtgeſteld / en aan natuurlike oorſaken / door onfeilbare gevolgen niet verbonden is. In 't XXII. hoofdſtuk mijns Onderſoex van de Kometen heb ik dat tot noodruſt al getoond. Gode zijn alle ſijne werken van eewigheid bekend: Hand. 15: 18. maar wat de menſchen belangt / hy heeft hen dat geweigerd. Spreuk. 27: 1. Pred. 9: 12. Laat God aan geen menſchen weten / wat den menſche betreft: hoe ſal hy 't aan den Duivel / ſijnen en der menſchen vyand openbaren? Men wil het doch ſo hebben / dat de Duivel door der Heidenen Afgoden antwoord geeft hoewel ſulx door den heer Van Dale ten kraghtigſten weerleid is: maar dan moetmen weten / dat God ſelf van die orakelen te ſmadig ſpreekt / om den Duivel d'eere der voorſegginge te gunnen. Onder anderen tart hy die geeſten met deſe woorden uit: Doet ons toekomende dingen horen, verkondigt dingen die hierna noch komen ſullen; op dat wy weten dat gy Goden zijt. Jeſ. 41: 23.

§. 13. Dit aangemerkt hy ſommigen / doet dat ſy den Duivel verder niet en gunnen d'eere van voorweetenſchap / dan ontrent alſulke ſaken die gebeurlijk zijn: en dat hy door ſo lange en veelerley ervarentheid in 't giſſen niet ſo licht en miſt als de menſche, die wel ſiet / gelijk Hippotrates ſeide dat de konſt veel in heeft / maar dat ſijn leven kort en d'ondervindinge haccheliik is. Maar op vorige gronden ſeg ik / dat de menſchen in 't onbekende Zuidland / al leef denſe tien duiſend jaren / nochtans geen ondervindinge hebben ſouden van 't gene ons betreft / die hier in 't noorder deel des Weereldts wonen / ſo lang als wy dus van hen afgeſcheiden blijven als wy zijn. Echter ſoude noch de ſchipvaart gelijk ſe eens begonnen heeft / in volgende tijden wel gemeenſchap maken konnen; die met de Duivel / als van een geheel andere weereld zijnde / (alſo te ſpreken) niet eens te verwachten / ende noch veel weiniger te wenſchen is.

§. 14. Is het dan geen klaar bewijs van volſtrekte dulligheid / datmen dingen die Natuur te boven gaan / van den Duivel weten will? Wasſer ooit wel ſinneloſer ſot als die Cotton / ſchoon hy des franſchen Konings biechtvaar was: die onder andere ſaken welken hy den Duivel vragen wilde dit mede op een briefje / dat namaals in andere handen quam / had aangeteikend; wat middel om de Ketters (ons meende hy daar mede) te bekeeren? wat plaats in de Schriftuur de kraghtigſte om 't Vagevuur te bewijſen? Voorts had hy noch te vragen / hoe 't eindelijk met d'onluſten die Vranktrijk doe beroerden afloopen ſouden? en honderd diergelijke dingen meer. Wat dwaasheid ſelf by de Proteſtanten / 't gene men deſer jaren dook uit Zweden ſchreef: dat daar de Duivel kerk en ſchool had op geright; en ſijnen Catechiſmus aan de menſchen leerde? Ik ſchame my 't verhalen / 't gene andere niet beſchaamd zijn te geloven / en vryboorſtig te belijden. Sal de Satan ooit een godgeleerde / of taalkundige / of natuurwijs weſen; het ſal hem d'ondervindinge leeren: van God / dat hy regtveerdig is; van

Talen / die een troosteloos geklagh met tandgeknars bedieden sullen; en wat de werken der Natuur betreft / het geweten sal hem doen verstaan / wat aart van vuur het zy dat Geesten brand; wanneer in alle talen sal te horen zijn; Gaat wech, vervloekten, in dat eeuwig vier, dat den Duivel en sijnen Engelen bereid is. Matt. 25: 41. Daar voor bewaar ons God!

XXXIV. HOOFDSTUK.

Met een vervalt ook alle maght en kraght van 't ingebeeldde Koningrijk dat den Duivel toegeschreven word.

§. 1. NU 't met die koninglijke opperschool gedaan is / verbalt zijn rijk met een. Den Koning der verschrikkinge, so noemt de Schrift den Dood: Job. 18: 14. Of so daar by wat anders word gemeend; niemant sal bewijssen konnen / dat de Duivel 't wesen moet. En die dat al hon doen / wat won hy daar met uit? Want in aansien van den staat des menschen na dit leven word hy dan also genoemd / daar de menschje sterwende na toe gaat: maar het is hier van dit leven dat wy spreken. Die de ganschе Schrift doorlesen heeft / sal eens mogen seggen / of hy ergens iet gevonden hebbe / daar den Duivel koninglijke naam of heerschappy gegeven word. Daarmen meint dat hy Overste of Vorst genaamd is / of aan hem gebied of landstreek toegeschreven: daar zijn wy al geweest; en met een in 't XXXI. hoofdstuk onderright / hoe qualijk dattmen toesiet / so wanneer men meint / dat aldaar van dien verdoemden geest gesproken word.

§. 2. Hier mede was ik by my self voldaan / wanneer my echter te gemoete wierd gebracht / dat het Christus selve heeft bekend / wanneer hy / van den Duivel sprekende / de gelijkenisse van een Koningrijk gebruikt / dat in hem selve verdeeld is. Matt. 12: 25. Maar siense wel / die dit voorbrengen / dat den Satan op die plaatse also wel een huis als een Koninkrijk word toegeschreven? Heeft hy dan ook eigen huis / of huisgesin: of heeft hy eigentlik een zaad, (gelijk het Gen. 3: 15. genaamd word) dat is / kinderen des huisgesins? Doch het komt hier niet op aan. De Heere Jesus stelt met dese woorden niet het gene waarlik is: maar 't gene sy geloofden datter was / die hem dus lasterden / dat hy den eenen Dæmon door den anderen verdreef. Dæmons seg ik: dat is (als nu menigmaal gesid is) niet meer dan verdichte goden; die hy / die der goden God is / nooit erkende. 't Is waar / dat hy mede hier van Satan spreekt; en dat d'eene Satanas den anderen niet uitwerpen sal: Maar dit self de woord / van Satan tegen Satan / ende also meer dan een; geest genoegh te kennen / dat hy van den Duivel / 't hoofd der bose Engelen / niet spreekt. Want die is maar een / ende niemant meer dan hy; welken onder alle heilsche geesten / als den overste

de

de naam van Duivel ende Satanas als eigen in de Schrift gegeven wordt. Dat is in 't XII. hoofdstuk §. 4/5. klaar bliksemlik getoond. Wanneer den helsche Geesten word gesproken / so kander geen Satan tegen Satan / maar allenlik een eenige Satan zijn. Maar van velen geseid / moet dat word een generene naam zijn van al 't gene dat aus tegen is. Daar onder telden dese joodsche Schrifgeleerden menigte van boose geesten: en Christus hadde daar niet voor / hunne dolinge van de Geesten; maar allenlik 't gene hem self en sijne eer betrof / uit hunne eigene gronden / het ze waar of valsch / tot hunder overtuginge te wederleggen. In 't XXVIII. hoofdstuk is dat / so my dunkt / klaar genoegh betoond.

§. 3. Van den Troon des Satans, dien de Heere seide dat tot Pergamus was opgeright; Openb. 2: 13. daar van heb ik in 't XIX. hoofdstuk / §. 1/12. so veel als daar vereiselt word al gemeld. En dat het ook niet anders magh verstaan zijn / dan dat boose menschen d'overhand aldaar verkregen hadden: dat blijkt uit so veel andere plaatsen / daar zijn troon met een gesteld word / om deselfde reden / en ontrent den selfden tijd. Vergelijkt insonderheid hier mede 't gene Paulus 2 Thess. 2: 4/9. seit van den geuen die in de kraght des Satans komt / en in Gods tempel sit als God. Meinen wy dan / dat de Satan zijnen troon heeft daar God selve sitt; o ste dat God so den Satan sitten laat op sijnen troon / en sinen Sone sleghs ter reghterhand? Men siet dan / dat het anders niet te seggen is / dan dat boosaardigheid en vyandschap sich tegen God en sijne kerk verhief: en dat sich menig / of insonderheid een seer uitstekend boos wight boven anderen tot Pergamus of elders tegen 't kristendom en desselfs voortgang heeft gesteld.

§. 4. Aangesien dan in de ganesche Schrift niet anders dat in 't minste na een Koningrijk gelijkt / ende op den Duivel word gepast / te vinden is: so word het buiten reden dus in 't algemeen geseid / dat de Satan ook een Koningrijk op Aarden heeft / dat sich even vere als Gods eigen Koningrijk op Aarden strekt; niet allenlik buiten / maar self binnen sijne kerke / die 't Koningrijk der Hemelen, Gods en Christus Koningrijk genaamd word. Koningrijke tegens Koningrijk / des Duivels tegen Gods; en of dat noch te weinig ware / Koningrijk in Koningrijke / *imperium in imperio*, en dat van vyandlike maght: hoe kan dat met de Schrift / met Gods eer en maght; hoe kan Gods eigen / hoe kan Christus Koningrijk bestaan? Ik wil bewysen / dat de Duivel geen Koningrijke tegen God; noch onder God gesteld / noch tegen 't kristendom of daar van verscheiden; doch veel min daar binnen in 't meeste noch minste hebben kan.

§. 5. En dat heb ik haast gedaan / so ik mijnen Leser eerst te rugge sende / na 't gene dat ik hem hier voor XVIII. §. 3--9. op sijn bedenken gas. Daar uit so sal hy sien / dat de Duivel nergens tegen God gesteld word / als een die regeert. De Schrift in sulken wijse sprekende / is hier voor genoegh verklaard / dat so niet magh verstaan zijn. In 't XXI. hoofdstuk heb ik dat

ook wel getoond. 't Moght zijn/ dat over 't XX. belangende de Slang iet hadder noch te seggen ware; om de Vyandschap, die God tusschen haar en 't Zaad der Vrouwe stellen soude / uit te leggen. Sulx is echter niet al nodig / dan so verre 't stuk des Koningrijx betreft. Dat en seit de Rechter niet in 't Paradijs / dat hy aan den Duivel toestaan sal; daar hy tegen hem een vonnis wijst / daar hy hem vervloekt/daar hy hem met voeten geest te trappen. Hoe? die boven al 't gedierte der aarde vervloekt is, sal die over den heer der dieren heerschen? Selfs de kinderen der ongehoorsaamheid, van Paulus Efes. 2: 2. alsogenaamd / zyn noch niet in alles afgeset van de heerschappye / den menschе voor den val van God gegeven / en na den sondvloed dundelijk verniewd. U lieder vrese en u lieder verschrikkinge zy over al 't gedierte der aarde, en over al 't gevogelte des Hemels; in al wat sich op den aardbodem roert, ende in alle visschen der zee: sy zyn in uwe hand overgegeven. Gen. 9: 2. De Slang / dat onvernuftig beest / en is so kraghtig niet vervloekt als wel de Duivel self. Die dan so veel lager noch verstoten is / dan het snoodste schepsel op der Aarde / in de Zee / of in de Lucht: (daarmen hem noch meest te seggen geest) hoe kan die doch in 't minst of meest over hem die boven desen allen is / ik segge den Menschе / heerschappye voeren?

§. 6. So en kan sijn Koningrijk ook tegen God niet zijn: of men moest met een begrijpen kommen/dat een Rechter iemant Koning maakt/wanneer hy hem ten kerker doemt / wanneer hy hem in boeyens smijt / wanneer hy hem ten land uit jaagt. 't Gebeurt wel dat iemant komt uit het gevangenhuis om koning te zijn; Pred. 4: 14. maar niet daar in. Iesta moght tot een hoofd worden / wanneer hy in synes vaders huis herstelt wierd; maar 't wasser verre van daan / doemen hem daar uit verstiet. Richt. 11: 2/7/8. Also wierd Jerobeam wel koning doe hy weer in 't land quam; maar en hadder geene kans toe / wanneer hy na Egypten vlughten moest. 1 Kon. 11: 40. en 12: 20. Men segge my dan eens / wanneer dat God den Duivel weer ontslagen heeft van desen swaren vloek; en dat om in de weereld heerschappy te hebben / die hy nooit en hadde voor den val / welke hem in 't diepste van den afgrond braght? Doch hier van is te voren ook al iet geseid.

§. 7. Maar / segt gy moghelik / de Slange met haar Zaad, is dat geen volk dat t'samen houd; de Duivel met sijn Volk? 't Is wel: ik wil niet onderstoeken / of sijn Zaad uit verdorvene engelen of menschen magh bestaan / of beidegaar misschien: maar Zaad en Koningrijke is dat even eens? So moetmen (om gelijke spreekens wijse in een selfde rede / ook op eenen sin te nemen) Eva mede hier tot Koninginne; en Christus / 't Zaad van deste Vrouwe haren onderdaan / of 't Kristendom haar Koningrijke maken. Dus doende salmen 't Pausdom wel met vrede moeten laten / daarmen liever הוא dan הִיא, *ipsa* dan *ipsum*, de selve dan dat selve, in de plaatse Gen. 3: 15. leest. Te weten / niet dat selve zaad / met name Christus; maar de selve vrouwe / (verstaat hier Eva) sal den kop der Slange vreken. Dat

is

is een grond waar op het Pausdom bowt; daar Maria Koningin des Hemels, en Christus als haar onderdaan geacht is; als / met reden tot haar spreekende /

Jure matris impera Redemptori,
Gebied met moederlijk gesagh
Den Heiland, dat hy helpen magh.

Maar anders leert de Schrift en ook de reden. Saul was de soon en 't Zaad van Kis. Davíd de soon en 't Zaad van Isaj: maar sy die 't Zaad waren zijn Koningen geweest; niet de vaders van dat Zaad.

§. 8. Gelijk nu 't Zaad geen Koningrijk en maakt / also weinig doet het ook de Vyandschap. Want des menschen vyanden sullen self onder lijne huisgenoten zijn. Matt. 10: 36. Die en zijn daarom geen huisgesin op sich selve: volgens dien ook geen Koningrijk; schoon een deel der onderdanen den wettigen koning vyand zijn. Hoe veele sullen heest het koningrijk van Davíd niet gehad uit het huis van Saul; die eens van 't rijk verstoten / nimmermeer daar wederom toe komen konden? Echter was de vyandschap daarom te minder niet: maar raapten sy die onderlagen steenen / om daar mede noch in tyd en wijle quaad te doen; gelijk dat bleek aan Simei. 2 Sam. 16: 5/6. Maar hoe verre dat die vyandschap was van een Koningrijk / dat sich tegen Davíd stellen moghte / of voor hem enigsins te duchten; dat gaf die bloedhond self genogh te kennen / wanneer hy naderhand hem weer te voete viel / en om genade bad. cap. 19: 16--20. Davíd self niet weiniger / wanneer hy hem met andere weerspannelingen aan sijnen sone Salomo beval: en Salomo / als die hem bande binnen muurs der stad Jerusalem; en daar buiten eens gevonden zijnde / aanstonds uit de weereld sond. 1 Kon. 2: 8/9/ 36--46. So laat dan 's Duivels vyandschap de grootste zijn die ooit of ergens wesen kan: hoe groter vyand hy van God en van de goeden is / so veel te verder moet hy ook van 't gene zijn dat God is / dat is / van Koning te zijn.

§. 9. Heest nu de Satan buiten Gods en Christus Rijk geen eigen / dat daar tegen over staat; daar binnen noch veel min. Hy die in 't midden sijner vyanden heerscht / en laat den vyand sulx niet toe. Psal. 110: 2. Sal Christus lijden 't gene Davíd niet en leed? Wie bedrogh pleegt, seit hy / en sal binnen mijn huis niet blyven; die leugenen spreekt, sal voor mijn aangesighte niet bevestigd worden: alle morgens wil ik alle godlosen des lands verdelgen, om uit de stad des Heeren alle werkers der ongeregtigheid uit te roeyen. Psal. 101: 7/8. Quam Davids Koningrijk by dat van Christus wel te pas? So veel groter heer / so veel groter huis: en siet een meerder als ooit Davíd was is hier; dien hy / schoon hy sijn Soon is / nochtans met reden sijnen Heere noemt. Matt. 22: 42-45. Davíd hadde heldhastige mannen; Christus heest Gods kraghtige helden / sijne Engelen in dienst van 't heir. Davíd hadde 's Heeren Geest wel voor hem self ontfangen; maar Christus heest sijn gansche koninkrijk daar af verbuid; want uit sijne volheid hebben

wy alle ontfangen, ook genade tot genade. Joh. 1: 16. Doch dan 't dan weesen / dat daar David / schoon hy sonder vpand nooit en was; (Christus ook niet) echter niemant uit so maghtig noch so koen en sagh / dat hy onder sijn gebied een afgesonderd Rijk oprechten soude: ik swijge noch dat sulk een 't lang soud hebben kunnen houden; dat Christus / segh ik / noch verdragen soude sulken Rijk / hem so sel en tegen / en so lang van duur? Want de Duivel moet regeeren / meinstmen / buiten om en in de Kerk / so lang als noch de weereld staat.

§. 10. Voorter by / dat so David in sijn rijk van vpand wist; die was een mensch als hy / de troon en maght des Koningrijx gaf 't onderscheid alleen. Maar dat de Duivel / op sijn best genomen / niet meer dan een schepsel zijnde / aneindelik van God in maght en weerdigheid verscheiden; sich groot sal maken in 't Rijk sijns bemunden Soons / die 't afschijnsel sijner heerlijkheid / en 't uitgedrukte beelt sijner selfstandigheid is: hoe kan dat buiten misverstand een kristen mensche in gedachten komen? Veel minder sal hy dulden / dat de snoodste sijner onderdanen / die eerst den opstand tegen God verwekt / en den mensche self tot af val heeft gebragt; wiens werken hy met opset komt te niete doen: en daar toe ook sijn Rijk heeft opgeregt: dat die nu self als Koning in dat hemelsch Koninkrijk sal heerschen / wiens eerste opkomst als een blixem hem ter aarde smijt. Luk. 10: 18. Dat is so veel te seggen / als dat al wat duivelsch is / voor Christus maght en kragt verdwijnen moet.

§. 11. Doch laat het noch al zijn / dat ergens in een deel des Rijx / een weder spanneling den Koning na de krone steekt / en dat hy al wat aanhangs maakt; gelijk als Abimelech dat drie jaren langh te Sichem hield / en Isboseth (misschien so lang niet) met veel meer beslaghs: Richt. 9. 2 Sam. 3. sal sulk een wel 't geheele land beslaan: het over al dan stad tot stad / van dorp tot dorp besetten; sijne heirlegers op alle plaatsen neder slaan; sijne winterlegering over al betrekken; alle wegen door sijne buitlopers onveilig maken; op alle toegangen sijne wagtwachten uitsetten; ieder een / groot en klein / niet alleen op wegh en buiten / maar ook binnen de wachten aanpakken; meningen omvorschens / of ook al verchtender hand en op sijne hoede zijnde / werk slepen? Zalmen seggen dat daar wet of regeeringe is / daar sulx word toegelaten? Nochtans gelooftmen / dat de Duivel over al om gaat / ganssche benden sijner helsche geesten / op de ziel of in 't lichaam van maar een mensche smijt; in huis / op straat / of in de kerk / onder 't horen / onder 't lesen van Gods Woord / onder 't bidden self / binnen al die wachten van Gods Engelen / onder dat gelede van Gods Geest / die kinderen des Koningrijx een quade pest; met allerhande qualen plaagt; door lucht en water heenen voert; kort om al doet wat hem belieft. Wat seit ons dan de Leidsman onser salighcid / dat hem alle maght in Hemel en op Aarde van den God des Hemels self gegeven is? Matt. 28: 19. Die de maght heeft die gebruikt se: waarom hy dan niet; maar laat dit alles aan den Duivel toe? Hoe na soude 't wel waar wesen / 't gene men leest dat die grootsche geit tegens

Zions

Zions Koning van sijn vermogen sweetse; dat alle koningrijken der aarde hem gegeven waren / en dat hy se gaf aan wien 't hem sleghs believen mogte? gelijk ons dat by 's Heeren strijd in 't XXI. hoofdstuk uitgeleid / na de letter vertoond word. Luk. 4: 5/6.

§. 12. Hoe plomp dat hier de Duivel loogh; heeft hy dat selve so geseid: hy seider niet te veel aan / somen 't al gelooft wannen dan sijn groot vermogen seit. Het is al wy wat meer: de werken wysen 't uit. Gods eigen Soon (met eerbiedigheid zy dat hier nu gemeld!) moet maar een kleine David zijn by sulken Goliat als hy: so 't waar is dat hy doen kan / 't gene hem word nagegeven dat hy doet. Want is 't niet wy wat groots / dat de Koning Jesus seggen magh So wat de Vader doet, het selfde doet de Sone desgelijx? Doe hy so sprak / besloten daar de Joden uit / dat hy hem selve Gode gelijk maakte Joh. 5: 18/19. Die eere neemt de Duivel niet: men geefts se hem: al wat hy God siet doen / dat doet hy hem vast na: de Duivel is Gods Aap. Wat spreekwoord is den menschen meer gemeen als dit? En wie toch heeft hen dat geleerd? 't Is als een oud geloof / van klein begonnen; en alleyr (gelijk 't gemeenlik met de dolinge gaat) tot groter aangewassen. Justinus Martyr in zijne t' Samenspraak met de Jode Tryfon noemt den Duivel τὸ διαπεπραγμένον *parapoicesanta*, nabootser van Gods doen; mitsdien dat hy 't van hem meint te zijn / dat de Heidenen enige geschiedenisse na de gelijkenis der godlike waarheid verdicht hebben. Echter acht hy 't maar voor schilderwerk / of immers minder dan God selve doet: waar op sy denke dat het spreekwoord slaat; daar God een kerk sticht, daar bowt de Duivel een kapelle; hy moeter altijd by.

§. 13. Gy sult nu seggen / dat de Duivel steeds by God te voor komt / gelijk de Tovenaars by Moses deden. Exod. 8: 18 / 19. Dat was doe so: maar nu gelooft de weereld werken van den Duivel / die noch veel groter zijn dan God ooit heeft getoond. Vraagt iemant my / hoe so? Dan vraag ik wederom / wat wonderwerk heeft God gedaan / dat 's Duivels werken (na men hem toeschryft) overtrof? Waar toonde God ooit sijne kraght / daar sich de Duivel na 't gemeen gevoelen niet liet sien? Wat wonderstuk heeft Christus ooit gedaan / dat de Duivel niet geacht word alle daghen ook te doen? Was God meester van de Lucht / wanneer hy Farao met hagel / vuur en donder plaagde? Dat kon de Duivel ook / somen meint / wanneer hy 't huis des eerstgeborenen van Job om verre stormde. Noch is dat niet met al / dat sulx van God maar eens gedaan is; den Duivel is 't zijn dagelyx werk. Hy heeft een heir van Wondverhopers op de baan / dat uit een deel Lappen en Finnen bestaat. De sleutel van Gods binnekamer heeft hy niet van node; om den wervelwind daar uit te laten; Job. 37: 9. hy heeft hem in den sak / en laat dien als hy will / uit enen knoop van sijnen neusboek berstien. Hy maakt of sult een storm. Het joodsche volk en heeft des Duivels kraght noch gekend / wanneer sy over 't werk van Gods Soon verwonderd seiden: wie is dese doch, dat hem ook de winden en de Zee gehoorsaam zyn? Matt. 8: 27. Niet met al: dat hoortmen van den

Duivel

Duivel alle dagen seggen / (sonder dat het iemant ooit gesien heeft) dat hy door een her of kol een schip op Zee het onderst boven keert.

§. 14. Wat seg ik meer? heeft Christus groter werk gedaan dan dat hy doden levend maakte? Of isser groter werk, 't zy geestelik / of lichamelik verstaan? Want de Vader heeft den Sone lief, en toont hem alles wat hy doet: ende hy sal hem groter werken tonen dan dese, op dat gy u verwondert. Daar op geeft hy blijk sijns seggens / en komt met dat sijn groot werk door den dagh: want gelijk de Vader de doden op wekt en levendig maakt, also maakt ook de Sone levendig die hy wil. Joh. 5; 20/21. Dit sal dan sulken groten wonder zijn: als 't ook is / trouwens; gemerkt het is het werk desgenen die den adem des levens allereerst in den mensche blies / die ook sijne adem wech neemt die den selven ook alleen kan wedergeven. Maar daar gaat al wy wat meerder wonders om / (so men seit) daar de Duivel in 't werk is. Want gestelt zijnde / dat de Ziele in haar Lichaam woont / gelijk de menschе in syn huis: als dit val / so moet de mensch daar uit verhuisen. Paulus gebruikt self dese gelyknisse / wanneer hy van 't verlaten deses aardschen tabernakels spreekt. 2 Kor. 5: 1. Het hier tegen over / dat een huis dat afgebroken of beschadigd is / wederom word opgemaakt. De Saligmaker dan wanneer hy doden levendig maakt / doet so veel in 't groot en in 't onmogelik / als de menschе in 't klein en mogelik / die den man wederom in 't huis brengt daar hy uit gebaren was. Wederom / so wanneer hy 't lichaam dat nu dood was wederom in 't leven brengt / of de krankheid en 't gebrek geneest: so doet hy boven alle kraghten der Natuur / het gene de mensch een neergevallen huis weder opmaktende / of vertimmerende te wege brengt. Maar het blijft beider sijds de selfde ziel en 't self de lichaam / dat geschieden zijnde wederom vereenigd word: gelijk desel de man wederkeert in het selfde huis. En by 't vertimmeren so blijft de self de stoffe / of immers eenerley; kalk blijft kalk / en steen blijft steen. So ook / het is de selfde mensch die door 's Heeren goddelike kraght van den doden opgestaan / of van sijne krankheid is verlost. Maar so iemant kalk tot steen / of steen tot hout maken; of 't hout in yser veranderen konde; soude die geen meester der Natuur zijn: en dat / seitmen kan de Duivel doen.

§. 15. Is niet so / vrome kristenen! en is het niet veel meer / indien die bose en verdoemde Geest de menschen / als hy wil / in wolven / en die weer in menschen; die / en hem self in enen bok of man met enen borvoet kan veranderen. Niet in schijn; segt dat by lieve niet: wanneer de hexen katten zijn / so kommense door kleiner gat dan 't kleinste katje wringen; en de weerwolven mensch en vee / gelijk een ware wolf de schapen bijten / daar een menschе tand noch klaauw toe heeft. Word de wolf door hals of kop geschoten; daar raakt een mensch om hals: krijgt de katte stoot of slagh; de her is bont en blaauw geslagen. Also onmogelijken saak is 't mede / dat de wesentlijkste eigenschappen van een ding veranderd worden: en sodanig ist / dat een menschen lichaam handelbaar noch sightbaar zy; het gene

Chri-

Christus boven alle kraght van enig schepsel / en buiten alle gevaar van menschelijk bedrogh is stellende Luk. 24: 39. Joh. 20: 27. Men magh wel van Elisa spreken dat hy door Gods kraght het yser drijftig maakte; gelijk het in Gods Woord voor wat wonders word verhaald: 2 Kon. 6: 6. Wat komt dit in rekeninge by dat de Duivel dagelijx noch menigte van heren doet op 't water drijven? Deser dingen sullen ons by vorder schrijven noch verscheidene ten voorschijn komen: waar uit blijkt / dat den Duivel groter kracht van den almachtigen Schepper self word toegeschreven. En daar zijnder meer dan oude wijven / of het ongeletterd volk / die daar aan gelove geven.

§. 16. Het baat niet of men hier al seit / dat de Duivel door natuurlike behulpselen / daar hy wonder gaaw op is / allerhande ongedierte maken; en door snelheid van bewegingen 's menschen oog bedriegen kan. Want het is in 't vorige wel duidelik geleerd / dat hy niets kan doen / noch in waarheid noch in schijn. Daar beneffens gaat dit ganssch niet aan / om hem groter werken dan God selve / die de kraghten der Natuur te boven gaan / en self tegen de Nature zijn / in sulker voegen als daar nu getoond is / toe te schrijven. Ook komt geen snelheid van beweginge te pas daar ganssch geen beweginge te pas komt: want die ene onscheidelike eigenschap eens Lichaams / en onmedeelbaar aan de Geesten is. In 't I. hoofdstuk deses Boex §. 9 / 10 / 13 / 14. is dat al geseid. Om te seggen 't gene hier de waarheid is: dat men sulke grote dingen aan den Duivel toeschrijft / 't is niet om dat hy de Natuur so wel doorsicht heeft; maar om dat wy self dat niet en doen. Want hoe meer dat iemant in de werken der Natuur ervaren is / hoe weiniger hy aan den Duivel geeft. Duisend dingen stelt men dat door Duivels kraght en list geschieden / om dat men niet en weet dat sulx natuurlik so geschieden kan. En waarom weetmen 't niet? Om dat het seldsaam is / en dat wy nooit de moeite nemen om te ondersoeken wat Natuur vermagh; maar alleenlik haar voor oorsaak kennen van 't gene dagelijx geschied. Nochtans zijn dese dingen die men dagelijx gebeuren siet / en eenpariglik door werken der Natuur erkent / duisendmaal verwonderliker / dan de genen die als buiten den haak gewerkt / en niet dagelijx voor ogen zijn. Also is dat in 't XXV. hoofdstuk mijns Onderzoex van de Kometen uitvoerlik getoond hebbe / so sal ik hier niet breeder daar van spreken.

§. 17. Men behoeft sich ook niet al te seer te bekommeren / om te weten wat de Duivel maghtig is te doen; so wanneer ons dunkt dat iets boven de Natuur geschied: want dan isset seker dat hy 't niet kan doen. Ik segge / dat het al te sinneloos gekabeld is / so wanneer iet quaads gebeurt / dat na ons verstand de kraghten der Natuur te boven gaat; dat het werk dan van den Duivel is. Want die dat dunkt / moet noodsakelik geloven dat de Duivel iets kan doen / dat natuurliker wijse niet geschieden kan. Is dat waar: so is de Duivel God. Siet iemant dit gevolgh niet / ik doe 't hem aanstonds sien. Al wat gy kont bedenken datter is / dat moet de Schepper self / of 't moet syn Schepsel zijn. Wat is de Duivel nu? Een bedorven

schepsel / sult gy moeten seggen: volgens dien een deel / en een bedreven deel der geschapene Natuur. Hoe kan nu 't gene een deel der Natuur is / boven de Natuure zijn? Wie is boven de Natuur dan God alleen? Derhalven sluit ik aanstonds / regelrecht tegen dat gemeen gevoelen aan: so haast als men my seit / dat iet boven de Natuure geschied zy: so hoorst dan de Duivel niet gedaan: het is Gods eigen werk. Een ander seit / het is doch geen natuurlijk werk / derhalven moet het Coverye zijn: en een ongewasschen mond / daar spreekt de Duivel mede: maar dit / so 't geen natuurlijk werk is / so is 't voorseker ook geen Coverye. Want ieder Coverye / die moet / al schoon bedrieghlijk / nochtans ganssch ende gaar natuurlijk zijn: gelijk ik hoop in 't III. Boek den Leser te doen sien.

§. 18. Maar hier openbaar sich by de voorstanders van des Duivels groote macht een besondere streek van gaauwigheid: mids dien datse deselve met Gods Toelatinge bepalen. En is also 't gemeen seggen, dat de Duivel dit of dat niet doen / wanneer 't hem God toelaat. Ik bekenne / dat ik by my selven ontrogrd worde / so menigmaal als ik hooren dus myn eigen gedult dus hore spreken. Even eens oft God den Duivel konde toelaten God te zijn: oft de Schepper aan het schepsel om de Schepper self te zijn. Veel gelijk dan Joden en Mahometanen / met uwe uitleggingen over de woorden / laat ons menschen maken, Gen. 1: 26. en / siet de mensche is geworden als een van ons. cap. 3: 22. Dat is / na uw verklaren / God spraak daar d'Engelen aan / om met hem t'samen 't scheppen van den mensch in 't werk te stellen: en van d'Engelen / als hem geijk zijnde; so dat hy met deselve niet een geselschap was / om te mogen seggen / als een van ons. Want wanneer konden d'Engelen met hun in dien eersten en volmaakten stand / so se met Godde in geselschap waren / en boven dat besonderlijk daar toe genodigd; hem in 't scheppen van den mensche niet behulpsaam zijn: indien de Duivel / uit dien eersten staat verballen / van God afgescheiden / en sijn erf vyand geworden zijnde / sulk door blote toelatinge doet? Of waarom laat hy sijnen vyand en weerspanneling dat toe / 't gene nooit den vrienden en getrouwen dienaars moght gebeuren?

§. 19. Verder: laat God aan den Duivel 't scheppen en herscheppen der Natuure toe: waarom dan ook die eere niet / die hy rond uit verklaard dat hy geenen anderen geven wil; dat hy als Schepper aangebeden werde? Jes. 42: 8. en 48: 11. Laat hy den Duivel toe sulken magt gelijk men voorgeest; Christus mogt hem weigeren te aanbidden / om dat hy Gods eigen Soon is: maar wat ons aan gaat / die maar menschen zijn: wat reden hebben wyse seggen / daar staat geschreven, den Heere uwen God sult gy aanbidden, en hem alleene dienen Matt. 4: 10. So men ergens Heidenen vind / die den Duivel self / hem dienende voor soodanig als hy is / aanbidden: (t gene ik self nergens en andersins geloochend hebbe 1. b. V. §. 4. wat seynd hebben die menschen; so hem God self toelaat / en hy daar ook maghtig is te doen / het gene alleen genoeg is om iemant aanbiddelijk te maken? Iden magh den Duivel niet weigeren die eere / also hy hem dan uit voorsiene redenen toebehoort

en

en God selfs kan 't den mensche niet voor sonde rekenen: alsdy den Duivel toelaat dat te doen / waarom hy selfs wil aangebeden zijn.

§. 20. Ebenwel so zijnder noch al menschen / die meinen / dat God den Duivel toelaat wonderen te doen / op sekr dat doet / om valsche leere te bevestigen. Dat is: (so ik het wel begrijpe) dat God niet alleen bedriegen kan / in dien hy wilt / maar dat hy ook wil doen. Dienvolgens isset buiten alle reden / dat sy die sulken tale spreken / sich so stout gaet gerd hebben aan te geven eens van iemant was geseid: God kan indien hy wilt / maar hy wilt niet: daar sy nu seggen. God kan / en wil den menich bedriegen. Nochtans meinen veele / dat men na de letter magh verstaan 't geene geseid word: dat het 't wede Beest / sprekende gelijk de Draak / en volgens dien met den Duivel eens / groote Teekenen doet: so dat het ook vuur van den hemel op aarde komen doet. Openb. 13:13. En waarom soud men se niet? Gemerkt dat Moses 't selfde volk bevestigt / seggende / dat een valsch Propheet wel een Teken sonde kunnen doen / dat na quam. Want hy sielt een geval / so het Teken of dat Wonder komt / dat hy gesproken hadde / en dat om 't volk daar door van God af te trekken / met daar by seggende: laat ons anderen Goden, die gy niet gekend hebt, navolgen, ende den dienen. Deut. 13: 1/2/3. So dat Teken komt, so en is 't bedrog in 't Teken niet / maar in 't oogmerk / om door een wonder dat waarlik geschied den menschen te misleiden. En dat sal God sa doen / of laten doen / met voorsicht om den menschen te versoeken? Hier moet ik nu op antwoorden / indien het van den Duivel wierd geseid: maar van 't Duivels volk / gelijk dat Beesten ende valsch propheet / of tooverheiden / daar die Schrift af spreekt / staat ons terst niet aan der werk te handelen. Dies heb ik 't hier alleen gemeld / om te tonen / dat ik 't niet vergeten wil. Seg hier alleenlik / dat het Teken dat dan komt / geen Teken is: by 't volk daar voorgehouden / dat niet beter weret, waar een natuurlik werk / of menschen list.

§. 21. Maar schoon dese ongerijmdheden / uit die voorgewandte toelatinge uitstaande / onverschoonlik zijn; nochtans set men noch voort / te seggen dat de Duivel doen kan 't geene hem van God word toegelaten. Hy moet een sinnen hebben / of niet weten dat hese herst / die sulx voorgeset of sich in de hand laat steken. Geest de toelatinge 't vermogen om een ding te konnen doen? God herst Abimelech niet toegelaten, Sara aan te roeren. Gen. 20: 6. So hy 't hem toegelaten hadde / 't was in sijnen wille en vermogen om te doen. Maar so hy 't selve werk aan den Duivel toelaat / kan die 't daar mee doen? Kan een Geest / die sonder vleesch been is / overspel bedrijven? Waarom laat my God niet toe (terwijl ik dat nu in den winter schrijve) so wel op 't ondiepe sant als op 't vaste te gaan? Wat let my sulx te doen. De Schepper herst aan my de kraghten niet gegeven / om dat te konnen doen. Ik Seg verder: hoe quam Petrus noch te sinken / daar hem Jesus niet alleen toe liet / maar ook riep / om te voet op 't water hem te ontmoeten? Matt. 14: 28/29/30. Noch 't een noch 't ander hielp hem dan daar toe: maar de kraght / waar mede hem de Heere bystond / so lang

als 't hem beliefde. Wanneer hem die begaf / so begon hy te sinken; schoon de toelatinge bleef / en 't bevel om Jesus in 't gemoet te gaan geensins herroepen was; die de hand noch uitstak om hem aan te halen. Wat is dan dese Toelatinge te seggen? Was het door bloote toelatinge dat een Ezel sprak; dat het pser swom; dat Elias ten Hemel voer? Of was 't om dat God den mond der eselinne opende; Num. 22: 28. dat het een Prosect en geen Duivel was die het pser swemmen dede; 2 Kon. 6: 1—7. en dat de Heere self Elias den Prosect met sijnen wagen halen liet? 2 Kon. 2: 1/11. Siet so veel verschilt de toelatinge van 't vermogen: sy geeft verlof / maar niet de kraght om iets te doen.

§. 22. Men spreke my dan van de toelatinge niet meer. Maar een van beiden: God heeft den Duivel sulke kraghten ingeschapen / dat hy al kan doen het gene hy selve doet; (want het is getoond §. 12/13/14. datmen self noch groter werken aan den Duivel toeschrijft / dan men leest dat God ooit heeft gedaan) of hy staat hem daar in by. Het eerste al reeds geseid / dat so veel is / als of de eenigste Schepper eenen tweden schiepe / die noch groter dingen dede dan hy self. Maar somen 't ander seit: waarom schrijftmen dan den Duivel toe / 't gene self d'Apostelen niet lijden moghten datmen van hen denken soude / als of wy (stidense) door onse eigene kraght of godsaligheid desen hadden doen wandelen? Hand. 3: 12. Let wel op 't woord Godsaligheid: want daar uit blijkt / hoe sy verstonden / dat het gene sy door eigene kraght niet konde te wege brengen; het naaste wel was om te denken / dat sy door hun godsalig leven so veel gunste by God hadden / om het door sijne almaghtigheid op hun begeeren te doen. Quam dan der Apostelen godsaligheid hier in te voor: des Duivels godloosheid noch so veel te meer.

§. 23. Godloosheid evenwel (salmen noch al blijven seggen) hindert God den Heere niet; van kraghtdadig aan de snoodste menschen toe te laten / 't quaad dat sy in de weereld doen. Kraghtdadig dat bekenne ik geerne; maar begeere wel te weten / hoe verre dat d'Almaghtige in desen sijne kraght in 't werk wil stellen. Kraghtdadig laat hy aan de menschen nimmer toe / te doen het gene menschen kraght / so als hy de geschapen heeft / niet doen en kan. Derhalven helpter ook den Duivel niet / dat Gods kraght mede werksaam is / ontent het quaad dat hy bedrijft: also die werksaamheid nooit verder gaat / dan in de kraghten der natuur van dit beduvven schepsel is. Werkt God daar boven iets / dat is dan Gods / en niet des schepsels werk. Of wilmen evenwel / dat sulx aan 't schepsel als ene onderoorsaak toegeschreven werde: so is desselven aart veranderd / en 't selve schepsel is nu 't self de schepsel niet. Men heeft hier over noch eens na te sien / het gene ik in 't VII. hoofdstuk van de werkingen der Geesten in bedenken gebe, also daar (mein ik) wel uit blijken sal / hoe weinig het in desen helpt / dat Gods toelaten meer dan bloot gedogen is: want self wanneer hy word geseid te werken / ook in 't goede / 't werk aan 't schepsel niet magh worden toegeschreven; so dat boven of sleehs buiten sijnen aart sich uitstrekt / waar door 't is het gene 't is.

§. 24. Wet

§. 24. Met een woord moet ik hier noch by vermanen / 't gene anders breder spraak verdischen soude / so 't uit al 't voorseide niet bysonder bleke: datmen den Duivel op seer ongelyke wijse handelt; wanneermen dien gewaanden Vorst des Weereldts / eerst goddelike / en daar na schier min dan menschelike daden toeschryft. Want men voert hem van 't hof na den kerker / van den troon op 't schavot / en maakt hem tot een Beul: die dagelijx ene groote menigte van menschen door de ganschе weereld / en self onder Gods geheiligd volk / beseten en betoverd houd: des menschen boos geweten plaagt en pynigt in dit leven / of hierna aan 't vuur der Helle braden sal. Immers is 't gemeen / dit leven betreffende: so iemant in moeilike gedachten valt / of syn gemoed hem over ondaad wroegt; te seggen / dat hy van den bosen Geest bestreden word.

§. 25. En na dit leven: waar hooren men meer van spreken / dan dat de Duivel de godlose menschen haalt / en in de Helle sleept? Doet hy voorwaar? Men tone my de Schrift die ons dat seit. So niet; wel waarom seitmen dan / dat ook noch boven dien so weinig past? Want men segge my wie best daar aan is / van twee die in de gevangenisse gaan: de dienaar van 't gerecht / die den gevangen derwaarts sleept / ende verdiende straff aan hem te werke stelt; of de misdadige die derwaarts geleid / alsulken strafse lyd? So isser dan de Duivel verre best aan / die den mensch ter helle sleept / en in de Helle straft; Hy die self oorspronk aller sonde is; en d'arme mensch sal daar voor lijden / al wat hem daar de Duivel doet. Is dan de Duivel daar gelijk Josef in de gevangenisse / die sulk een groot gesagh heeft in de Hel? Of is hy noch al meer: te weten / de Stokwaarder of Gevangenmeester self? Maar Kristenen / dat helsche Vuur is den Duivel en synen Engelen voornamelik bereid: en 't magh hem niet eens beuren / dat hy Scherpregter sy. Matt: 25: 41. Des word syn vonnis uitgevoerd / eer 't ander eens gelesen is: Gaat wech vervloekten: ende niet / dat u de Duivel hale; gelijk d'onbeuschе taal van 't grootste deel der menschen is. Die leiter dan al toe: waar toch? in 't eewig Vuur, dat den Duivel en synen Engelen bereid is. Men leest wel / (en dat nochtans by gelijkenisse) dat Engelen de Ziel van Lazarus ten Hemel voegen; maar niet dat insgelijx de rijkaart van den Duivel ter Hellen waart gevoerd is. d'Engelen (so in 't XIII. Hoofdstuk is getoond) zijn Gods dienaars over al / so wel tot straf als hoede van de menschen; de Duivel Gods gevangen; en daar mede isset uit.

XXXV. HOOFDSTUK.

Ook kan de waarheid van het kristelijk Geloof met dat gevoelen niet bestaan.

§. 1. Nu / daar heb ik dus veel arbeids over hoop gehaald: wat isser mede uitgereght? Myns oordeels by wat meer / dannen met-

ten eersten soude konnen sien: des in 't hier nu tot besluit / so veer als wy gekomen zyn / niet veeling woorden seggen sal. Dit alles moet van beide ende op dit middelpunt vergaren / dat het kristelijk Gelove niet het algemeen gevoelen / dat ik hier bestreden hebbe / niet en kan bestaan. Daarmede will ik echter niet seggen / dat de kristelijke leere by de geene die in desen dolen / toe oprechten niet / of niet genoegh bevestigd zy. Het tegendeel beheft het wit dat ik beoge. Want daar mede will ik het gewight van dit gesichil te kennen geven / te weten / dat de vaste gronden van het kristendom / en besonder in de groote stansche kerk / ongemerkt door dit gevoelen onderminde; en / so men 't van die kant bespringt / onhoudbaar is. So dat wy veelaan d'eene kant op vaste gronden bouwen / maar daar tegens van ene andere onwinbare werken voor den vyand opwerpen; uit welken 't ganseh gebou vernield moet worden / sonder daar niet in voorsien. Ik spreke uit de vorst: een Kristen behoeft geen andere wapening / dan dat gevoelen / daar ik in dit boek van spreke / om het ganseh kristendom tot den grond toe niet te koerpen; en 't gene wy hem self in handen geben / wanneer wy van den Duivel spreken so als men daar af spreekt. Dat sulx niet en is gemerkt / komt myns achtens daar van daan / dat wy slechs de leere van den Godsdienst met de redenen waar mede die bewesen word overnemen; sonder selve te onderzoeken / waar de kraght leit van 't bewys. Doen wy 't eens ter degé / wy sullen (als geseid is) klaar sien / dat Gods allerhoogste Eere / en sijn allerheiligst Woord van der menschen Saligheid niet en kan verseker worden / so die dingen waar zyn daar ik tegen schryve. Will de Leser dat ik hem dat kortelik betone / ik sal 't van beide zyden doen: eerst so veel de waarheid / en daarna in 't gene de godsaligheid betreft.

§ 2. De waarheid van de kristelike leere komt (so veel ons vognerk hier bereikt) op drie voornaame gronden aan. Waar laat my nu eens seggen / 't gene men geneerlik van den Duivel seit; en bewyst my dan dat de Bybel Gods Woord is / dat Jehova God is / dat Jesus de Messias is: en siet eens door wat weg gy in den Hemel komen sult / so gy een van de se gronden mist. De twee eerste stukken staan ons met het ganssche Heidendom; het derde boven 't selve met de Joden en Mahometanen te bevoisten: doch met dese niet so veel als die. Des komt het hier niet eens op aan / of wy 't gelove der Geerfgenaamen / tegen dat van anderen in 't gemeen beslagh des kristendoms / beschermen konnen: 't Is noch so veer niet; maar eerst ontstaat de vraag / hoe 't kristelijk Geloof in 't algemein sal staande blyven / indien de Bybel Gods Woord niet is; indien daar onder God is dan dien Israël van ouds daar voor erkend heeft; indien die Jesus welke van de Joden is gekruist geweest de Verlosser / de Messias / God van eewigheid / en also de Saligmaker niet en is / buiten welken geene saligheid te soeken noch te vinden zy. Ik ga dan nu van stuk tot stuk.

§. 3. Waar sal sich eindelik de grond van ons gelove vesten / so ons Gods allerheiligst Woord ontsinkt; waar in de saligheid bestaat? Waar wat bewyst de godlikheid van 't Woord / dan door Profeten en Apostelen verkondigd

digd is? Wat deden sy / waar uit men weten mogt / dat se van God gesonden waren? Werchen die geen menschе sonder God kan doen. Want het volk Israël hende Gods stemme in 't geven van de Wet / door versoekingen, door tekenen, ende door wonderen, ende door strijd, ende door ene sterke hand, ende door enen uitgestrekten arm, ende met grote verschrikkingen. Deut. 4: 34. En 't Euangelium noch meer; 't welk begonnen zynde verkondigd te worden van den Heere, aan ons bevestigd is geweest door de genen die hem gehoord hebben. God boven dien mede getuigende door tekenen ende wonderen, ende menigerleye kraghten, ende bedeelingen des Geestes na synen wille. Hebr. 2: 3/4. Maar na 't gevoelen dat men van Duivel heeft / so is dat al maar praat. Want door Duivels kraght (vergeef my 't seggen / Leser) so doet een toveraar of hex veel groter werken / dan ooit Moses / of Profeten / of Apostelen / of Christus d'allergrootste Heere self / bestonden om te doen. De Profeyen echter / stilt gy seggen / komen dat Gods Geest daar in gesproken heeft. Maar waarom segt gy dan / dat ook de Duivel dagelix noch aan de menschen profeteert / voorspookt en voorspeelt; veel oberuluerdiger / en veel gemeensamer dan ooit den Urim en de Tummim van den Priester dede? Tot de Wet en tot het Getuigenisse, sose niet en willen spreken na dat woord, daar geen dageraad in is. Jes. 8: 20.

§. 4. Waar mede bewesen de profeten dat Jehova God is / en datter buiten hem geen ander is? Is 't niet uit de Schepping van alles; en waar uit blijkt dat hy alle ding geschapen heeft? Uit dien / dat hy als noch alle ding als syn eigen werk na synen wenk bestuurt. Is 't Jehova, der Heyren God / die alle dingen heeft gemaakt? Ja: want hy maakt noch dagelix alle dingen levendig. Nehem. 9: 6. Dat is in 't hebreeusch te seggen / dat hy noch alle dingen onderhoud: en dat se noch al even seer door synen wille zijn, als se door synen wille geschapen zijn. Openb. 4: 11. Maar waar uit blijkt al wederom / dat het Jehova is door wien alle dingen noch op heden zijn / en dat hy daar af volslagen meester is? De Schrift bewijst dat met de werken die hy doet: dat hy den regen en den wind gebied / dat hy de scheepen op zee bestiert / dat hy dooden levendig maakt: en diergelijke wonderen / die de kraghten van den menschen te boven gaan / Maar alle dese dingen doet de Duivel mede / als men seit.

§. 5. Laat ons dese beide saken t'samen voegen / Gods en synes Woords volstrekte heiligheid. Hoe word dit van hem self bepleit? Te weten 't gene niemant anders weten kan / en te doen het gene niemant buiten hem kan doen: dit zijn de eenigste bewijsen in de Schrift / dat sy van God is / en geen ander God dan de gene van wien dese Schrift is ingegeven. Wat het eerste betreft: de voorweetenschap van alle dingen / en gebolgelijk der selver voorsegginge van overlangen tijd / eer iet dat daar af oorsaak zijn of worden konde / noch in wesen zy; is een onfeilbaar merk van goddelikheid. Want uitsdien dat al wat is Gods werk is: so moet volgen / dat Gode alle dingen als synde werken zijnde / van eewigheid af bekend zyn. Hand. 15: 18. Daarom brengt uwe twistsaken voor den HEERE; brengt uwe vaste bewijsredenen

nen by, seit Jacobs koning. Laatse voorbrengen ende ons verkondigen de dingen die gebeuren sullen. Doet ons de toekomende dingen horen; verkondight die hier na komen sullen: op dat wy weten dat gy Goden zijt. Wie heeft wat verkondigd van den aanbeginne, dat wy het weten mogen; ofte van te voren, dat wy seggen mogen, hy is reghtveerdig? Maar daar en is niemant die wat horen doet; ook niemant die u lieder woorden hoort. Jesa. 41:21/22/23/26. en 44: 7. 't Is alleen de God des Hemels die verborgentheden openbaard. Dan. 2: 11/27/28/29. Daar af wierd self een heidensch koning overtuigd: het is de waarheid, seide Nebucadnetsar / dat ulieder God een God der goden is, ende die de verborgentheden openbaart; dewijle gy dese verborgentheid hebt konnen openbaren. §. 47. T ie tale moet dan Kristenen beschamen: want so door Duivels openbaringe 't verborgen en toekomende bekend kan worden / gelijkmen 'tdaar voor houd: so is de Duivel God / of God en is het niet.

§. 6. Ik weet / men seit dat God den Duivel sulx te wete doet / als 't hem belieft / om sijns volx vastigheid te hemwaart so te proeven. En 't heeft al wy wat schijns: want Moses schijnt het self te seggen / dat een valsch proseet een teken sonde konnen stellen dat na quam. Deut. 13: 1/2. Maar dan seg ik hier voor eerst / dat een valsch proseet de Duivel niet en is; en ten anderen / dat het wonderteken al so valsch kan zijn als de proseet. Het heest dan licht te komen: also het gene voor 't gemene volk een wonder schijnt geen wonder is. Hoe menigmaal is dat door onkunde van de kraghten der Nature dus misleid? Natuurlijker wijse is het duisend jaar voor af te weten / dat op sulken plaats op aarde / enige verduistering aan Son of Maan / in sulken ofte sulken plek des Hemels stond gesien te worden. Hoe menigmaal is 't volk van oude tyden her / d'oorsaken niet wetende / door sulke middelen bedrogen; meinende dat hy van God moest zijn die sulx maar eenen dagh te voren wist. De Schrift en seit niet / dat sulk wonderteken als een valsch proseet tot sekerheid van sijne leere tonen sonde / boven de Nature sonde konnen zijn.

§. 7. Maar waarom niet (werpt men my voor) indien het God also believen moghte; Het kan hem niet believen. Waarom? deself de reden / om dat het onmogelik is dat God liege. Hebr. 6: 18. Nu weet ik niet wat liegen en bedriegen is / so het dat niet is. Neemt dat een bode my van self onbekend / brengt my enen valschen brief; en God leent'er self sijne hand en zegel toe. Magh ik die in twijfel trekken? en so niet / moet ik dan ook niet geloven / dat die brief van God is? Ende word ik van God self genoodsaakt / schoon ik waarheid soeke / om de leugen te geloven? Versoepelike tale! Hoe verre komt de menschе te vervallen / dat hy God ten leugenaar mort maken (ik schrikke 't woord te noemen) om des Duivels groot vermogen te bepleiten? Segght niet dat God ene kraght der dolinge in der ongehoorsamen menschen herten send / om de leugenen te geloven; al is't dat Paulus dat van sulken seit / die dit oordeel weerdig zijn / om dat se de waarheid niet geloven willen. Want Moses van alsulke niet en spreekt / maar die de waar-

heid

heid aangenomen hadden / en op deſe wyſe nu gewaarſchuwd wierden; datſe ſich door leugentekens niet verleiden lieten / om den waren God en Godsdienſt af te gaan.

§. 8. Siet eens hoe die twee vermaarde mannen / d'inſteller en d'herſteller van de wett / welke beide by den Saligmaker op den berg in heerlikheid vertoond zijn; Moſes ſeg ik en Elias: ſiet eens hoe ſo beide op gelyken voet yet een en 't ander hooſdſtuk tegen d'ongelovigheid bewijſen; dat Jehova en geen ander God is / en de Leere en Dienſt daar ſy voor ſtonden ook van God was ingeſteld. U is het getoond, ſeit Moſes / op dat gy wetet dat de HEERE die God zy; daar en is niemant meer dan by alleen. Van den Hemel heeft by u ſyne ſtemme doen horen, om u te onderwyſen; ende op der Aarde heeft by u ſijn groot vuur laten ſien, ende gy hebt ſijne woorden uit het midden des vuurs gehoord. So ſult gy heden weten, ende in uw herte hervatten, dat de HEERE die God is, boven in den Hemel ende onder op der Aarde; niemant meer. Deut. 4: 35/ 36/ 39. En wat ſeit Elias tegen 't volk dat Baal eerde / tegens ofte nevens God? Roepet gy den naam uwes Gods aan, ende ik ſal den naam des HEEREN aanroepen: ende de God die door vuur antwoorden ſal, die ſal God zijn. Wat geſchiedde? Het vuur des HEEREN viel op het brandoffer, dat Elias hadde toegeſteld; en verteerde alles. Als nu het ganſche volk dat ſagh, ſo vielenſe op hunne aangeſichten, ende ſeiden; de HEERE is God, de HEERE is God! 1 Kon. 18: 24/38/39. Men ſiet dan klaarlik / dat de Schrift ſelf anders geen bewijs van hare godlikheid / nochte God van ſijne godheid geeft / dan alſulke werken die geen ſchepſel buiten hem kan doen.

§. 9 Nu van Chriſtus: wat miraikel heeft hy ooit gedaan / tot bewijs dat hy Meſſias was / 't gene de Duivel (na 't gemeen gevoelen) alle dagen niet en doet / en noch veel meer? Men bewijſt gemeenlik in de ſcholen de Godheid van den Soon en Geeſt / uit de namen / eigenſchappen / werkingen / eerbiedigheden / die Gode alleen eigen zijn. Maar hoe zijnſe hem eigen / indien het alles even eigen aan den Duivel is? Godlike namen: ſo de Duivel ook de God van deſe weereld is? Godlike eigenſchappen; ſo de Duivel ook de herten kent / en op der menſche herten werkt; ſo hy Gods diepten onderſoekt / en de verborgentheid van onſe ſaligheid verſtaat? Goddelike werkingen: ſo hy (gelijk getoond is) al doet en noch veel groter werken / dannen leeſt dat God ſelf heeft gedaan? En als 't al geſeid is; wat reden blijſter over / waarom dat hem ook geen goddelike eere word gedaan? Dit heb ik ſlus XXXIV. §. 19. met weinig woorden al geſeid. Eindelik / op datter niets ontbreke: 't is een bewijs van Godheid voor den Soon of H. Geeſt; dat werken op de eene plaats aan God / op d'andere aan eenen van die beiden toegeſchreven worden. Dit is hier mede ſo: God porde David aan, en de Satan porde David aan, om 't volk te tellen; ſo alsmen dat verklaart. De Heere heeft genomen, en de Satan heeft genomen, goed en bloed en lijfs geſondheid van den goeden Job. Siet eens lieve menſchen / waar wil dit noch na toe? Doch hoemen ſulx van God of van den Satan magh verſtaan / heb ik boven in het XX. en XXII. hooſdſtuk al getoond.

§. 10. Maar neen: de Duivel kan niet doen dan 't gene God hem toelaat; gelijk al eens geseid is. XXXIV. 18—23. Maar bedenkt u noch eens / menſche / wat gy ſeght: ſo als gy van den Duivel ſpreekt / ſpraak Chriſtus van hem ſelf: Ik en kan my ſelve niet doen; de Soon en kan niets van hem ſelve doen: 't zy dat hy den Vader dat ſiet doen, want ſo wat die doet, dat ſelve doet ook de Sone desgelijx. Joh. 5: 19/20. Zo ſpreekt men voorgaans van den Duivel ook (gelijk het ſtuk al eens geseid is / XXXIV. §. 12.) de duivel is Gods Aap; hy ſiet hem de kunſt af / en bengtſe dageli; tot noch meer volkomenheid; ende ſal u groter werken tonen dan deſe, op dat gy u verwondert. v. 20. 't Gene Chriſtus met die woorden op hem ſelven ſeit / dat gelooftmen van den Duivel waar te zijn; voor hem (als geseyd is) groter werken toe te ſchrijven / dan de Heere ſelf ooit heeft gedaan. God kan ſich nergens bergen noch vertonen / of de Duivel vind hem daar / en laat ſich mede ſien: waar ſich de Schepper en de Saligmaker keert of wend / de Duivel volgt op 't ſelfde ſpoor; Gods gangen in Gods Heiligdom die ſpeurt hy vlytig na. Hy let op ſijnen mond / (om ſo te ſeggen) en ſiet hem na de handen. Spreekt God een hey woord tot ſijn volk: hy heeſter t' ſijne tegen: doet God iets / hy doet hem alles na. Men segge dan niet weer: Daar God ene Kerk ſticht, (ſeit het ſpreekwoord) daar bowt de Duivel een Kapelle. 't Is te weinig / na al die grote dingen die men van hem ſeit; ende moghtmen liever seggen ſo als men 't meeſt gelooft: daar God maar een kapelleken bowt, daar ſticht de Duivel wel een Kerk. Want ſo wat dolingen of misbruiken of ergernuſſen de Kerk bevlekken / wat twiſten of oneenigheden deſelve ſchenden / wat vervolgingen of verdrukkingen haar ontruſten of verwoeſten: men ſiet het alles voor een werk de Duivels aan / die op elk beſonder voorval voorbachtelijk toeleit / en 't werk door ſijne loosheid en vermogen dus beleid; mitsdien dat boſe menſchen niets van allen deſen doen / ten zy dat hen de Duivel dus verboere. Sulken God maaktmen van hem / die des groten Gods gevangen is; mitsdien dat hy ſo wel van onder uit de Hel / als de Heiland ſelf van boven uit den Hemel werkt.

§. 11. Zo verre gaat de waangelovigheid: de Duivel moet by Chriſtus niet alleen in Godheid vergeleken zijn; maar in de Menſchheid ook: want anders weet ik niet waar af dat duile ſpreekwoord kome / de Duivel en ſijn moer. Altoos gelijk men leeſt dat Chriſtus Broeders hadde / alſo genaamd: ſo komt hier ook / als 't naawt / de Duivel wel ten voorſchijn met ſijn Broer. Want men ſchryft / dat deſelve hem geholpen heeft / om den armen visſcheren te ſpyt / der ſelver ſchuit uit een overdiſchrijk meir op eenen hogen boom te hyſſchen. Maar: aan de Stubben-kamer op 't eiland Rugen / ſo Cluverius getuigt / die beter wiſt waar menſchen dan waar Duivels woonen. Hy gelooftet even wel / van horen seggen; en Mebius om dat hy 't seit: doch ſonder ſich met die vertelling op te houden: die Oudaan weerdig acht om in ſijne vertaling in te laſſchen. Montanus in 't Geſandſchap van Japan en ſwygt'et mede niet. Siet hier dan vier geleerde mannen / die alſulken grol geloven: wat my belangt / ik begeer

hun

kun wijf de niet te zijn. Want dese en dierghelijcke dingen komen my so ongesouten voor; dat ik my best waarlijk kan bedwingen / of ik moet schier lacchen in 't midden van den meesten ernst. Lacchen echter / dat de broefheid / dus verkropt / daar na te meer verswaert / wanneer ik wederom als tot my selve keert / en al de swarigheid eens overwegen ga / die 't kristelijk Geloof door dat gevoelen lijd. Want menig mensch word belet / van God so als 't behoort te kennen of te dienen. Dat wil ik nu met weinig woorden noch wat nader gaan beduiden.

§. 12. Want siet eens / hoe uitdrukkelik leren alle dese dingen tegen de Schrifture? Die seit ons / dat het God is / die den visschen met het vee en al 't gevogelte tot dienst des menschen onderhoud: Psal. 8: 7/ 8/ 9. hier heeft de Duivel magt om hem Gods milde gaven door geduric plagen te onteeren. Want dat houd die voorseide fabel in. Wat helptet of ik God tot vriend hebbe / die my alles geeft; so de Duivel wederom mijn vyand is / die my alles neemt? Ik magh op sulk een nietig ding so lang niet staan: anders had ik noch seer veel daar af te seggen. Wat doetmen meer: de Schrift seit / dat so iemant wijsheid begeert / hy God dan daarom bidden moet / diese alleen geven kan en wil. Jak. 1: 5/ 17. Maar 't gemeen gevoelen is / dat de Duivel als een duisend konstenaar den mensche alles leeren kan; selfs de diepste verborgentheden des Geloofs. Ten minsten iemant diemen niet en kent / of op wiemen geen goed oog en heeft: werkt hy wat by sonders uit / of weet hy iet verborgens sonder datmen kan bedenken hoe hy 't weet. men seit / die mensch gaat met den Duivel om. Eindelik so vraagt ons Amos / offer wel een quaad is dat de HEER Eniet en doet. cap. 3: 6. Klag. 3: 37. Ja / seggen dese luiden; al't quaad komt van den Duivel / maar 't goed alleen van God. Siet daar dan nu twee Goden / den eenen goed / den anderen quaad. Vreest God, eert den Koning, seide Petrus / 1 Pet. 2: 17. maar dese leere wil / datmen God slechts eeren / maar den Duivel vresen sal. Dus word Gods goedheid ons onnut gemaakt / nadien 't genot van syne gaven door den Duivel steeds belemmerd word. Dus word der wijsheid die van boven komt te kort gedaan / indien deselve ook van onder uit der Hellen komt. Dus word verydeld Gods regtveerdigheid / indien hy 't quaad niet straft / of 't moet de Duivel doen / so veer hy schepselen daar toe gebruikt. Dus word ten laasten alle vrese Gods verkleind / en 't geloof verswakt; terwijl de vrosse mensch veel meer den bosen Duivel vreest / dan op den goeden God betrouwt.

XXXVI. HOOFDSTUK.

Aan de ware Godvruchtigheid word daar mede grotelix te kort gedaan.

§. 1. 't Gene daar nu laast geseid is / magh noch wel wat duideliker aangewesen worden: te meer om dat de menschen voorgeven /

dat der Godvruchtigheid te kort geschied / indien men sulke dingen van den Duivel niet gelooft. Want godlose menschen meinense dat dit grotelix misbruiken sullen / om der ongebondenheid huns levens toe te geven; somen voor den Duivel niet en heeft te vreesen. Ik bekenne dat het my gereed valt te geloven / dat godlose spotters myne leere lichtelik misbruiken sullen: dewijle ik sie / dat selfs degenen die daar onder niet gerekend zijn / sulke voorwendingen maken. Maar dat gaat my niet aan; niet meer dan d'eerste leeraars tegen 't Pausdom / dien al 't selvige verweten wierd; so als het onse Catechismus self te kennen geeft / met de 64 vraage op 't stuk der regtvaerdigmakinge / sonder goede werken; of dese leere geen godlose en sorgelose menschen maakt? D'apostel Paulus selve moght die lasteringe niet ontgaan: als bleek uit dien dat hy hem selve tegen wierp: wat sullen wy dan seggen? sullen wy sondigen, op dat de genade dies te meerder werde? Rom. 6: v. 1/2. Sijn antwoord / gelijk ook in den Catechismus / magh hier ook de myne zijn. Die den wegh der godsaligheid soekt in te gaan / sal sodanige uitwegen niet soeken.

§. 2. Maar isset niet al ver genoeg gekomen / dat wy den Duivel nodig hebben om den menschе tot Gods vreese te verplighten. Is d'algenoegsame God alleen dan niet genoegh / om ons te doen begrijpen dat hem ieder vresen moet? Ik vreese wederom / dat hy ons verwijten sal: gy meint dat ik t'eenemaal ben gelijk gy. Psal. 50: 21. Maar ik ben God (seit hy) ende geen mensche. Hos. 11: 9. Indien wy enen God voor hadden / die / gelijk de koningen en righters der aarde / anderen van doen hadde / om de ongehoorsamen en quaaddoenders te straffen; so moght het voorwendsel enigsins bestaan. Maar gemerkt dat alle dingen voor hem naakt en geopend zyn, Heb. 4: 13. En dat sijne ogen 't ganssche land door trekken. Zach. 4: 10. wanneer ons dat menschelijker wijse in gesighten verbeeld word / so brengt God sijne Engelen wel ten voorschijn / die 't land doorwandelen / om te sien wat volkeren 't zijn / die Gods besondere gerighten staan gewaar te worden. Zach. 1: 11. Hy behoeft tot sulken einde den Duivel uit de Hel niet los te laten. Maar segt my doch eens / lieve Kristenen: die God niet vreest / sal hy wel den Duivel vresen? Ik gelove / ja; maar voor sulke menschen schrijf ik myne boeken niet. Dan ik segge boven dien / dat de sonde in den mensch te meerder is / en de voortgang in de godsaligheid verhinderd word / door dat algemeen vooroordeel / dat den Duivel so veel maghts en bewinds ontrent de menschen geeft. Dit wil ik eerst betonen in 't gene dat der selver handeling en ommegang met dien bosen geest betreft, en daarna so veel den ganschen loop van 's menschen leven en't bestier sijner gedachten raakt.

§. 3. Wat het eerste belangt / so vraag ik / waar die sonden in bestaat die God so hard verbied / en so menigmaal ten swaarsten heeft gestraft: dat de menschе Waarseggers en Duivels konstenaars na dingen vraagt / die hy geerne weten wil: of dat hy hulp van hen versoekt / in tijde van verlegenheid? Wy sullen alle die plaatsen der Schrifture noch eens onderzoeken wan-

(wanneer het God believen sal daar van sulke saken iets verhandelt word.)
Ondertusschen wil ik op den Leser wel begeeren / dat hy my wil helpen soeken / of 'er enige andere reden in de gansche Schrift te vinden sy / dan om dat die menschen door behulp der Baalym of Dæmones niet konden weten noch verrighten 't gene sy voorgaven; maar de kennis en 't vermogen van dat alles God alleene eigen is. Anders salmen nooit bevinden / dat God weetenschap of hulp verworpen heeft / gesocht van sulken die des ducht ig waren / uit oorsaak hunder boosheid oft bygaandschap met God. So wel de kippen van Elis sonen / die godlose boeven waren / als der deugdelike priesters / mochten de weetenschap verkondigen, ende moest Israel uit hunnen mond de Wet des Heeren soeken / en door d'Urym en de Tummym vragen. So wel Judas / die den Duivel in sijn herte voerde / als een van d'andere elve die de Heere verkoren hadde: moghtmen in den tijd hunder besendinge te werk stellen / om den kranken te genesen / en den verlegenen door wonderdaden op te helpen. Sy sult seggen / dat sy daar toe van God beroepen waren / maar de Duivel niet. Dat 's wel / so veel als 't gene betreft dat iemant amts halve doet: so dat het gene Hofni en Pinehas of Judas deden in hunnen amt / van weerde was / mitsdien dat sy van God daar toe beroepen waren. Maar een bysonder persoon is niet gehouden om alleenlik by de leeraars om onderrightinge / of by de geneesmeesters om raad of hulp te gaan; so verr hy dikmaals by anderen / daar toe niet gestelt zijnde / om hunder besondere bequaamheid wille beter kan te reghte raken. De Jode van de moordenaars ter dood toe gewond / en maakte geene swarigheid om van eenen onbekenden geholpen te worden: schoon hy geen geneesmeester noch wondheler; maar noch boven dien een Samaritaan was / welk slagh van menschen by de Joden so gehaat was als de Duivel self. Luk. 10. Ik bekenne dat men de kunst / de wetenschap / de hulp van deugdelike menschen halen moet / en d'ondeugenden vermijden; om d'askeerigheid die men van de boosheid heeft dus te betuigen: maar sou gy uit het water niet geholpen mogen zijn / so niemant anders op de wal stonde die u konde helpen / dan een bekende deugniet / en also een van des Duivels zaad? Om de kunst en om 't werk soekt meer sulke die het best verstaan / en maghtigh zijn / dat gene daar 't ons om te doen is / uit te voeren.

§. 4. Verre sy 't van my / dat ik 't minste denken / ik swijge dulden sonde / noch minder doen / van 't gene ik daar nu verhale / dat men raad of hulpe by den Duivel soeken sonde. Al is 't by hem niet te halen / sy nemen 't evenwel / die der gaan: en so iemant iet acht onrein of sonde te zijn, dien is 't onrein. Rom. 14: 14. Ik hope noch eerlang te tonen / hoe seer ik sulk bedrijf verfoeje: maar uit myne gronden die ik hier bevestige, niet de genen die ik wederlegge. Want dit is mijn seggen: dat het gemeen gevoelen dat men van den Duivel heeft / meer stoffe tot verschoning als bestraffing geeft / voor de genen die om raad of hulpe tot den Duivel gaan. Maar het myne toont so klaar als 't wesen magh / dat het is de grouwelikste Afgoderye /

die ooit in de weereld was: den Duivel / dien geen God is / die niets vermagh / die ten hoogsten boos is / die Gods verbolckte gevangen is / om dingen die alleen in Gods vermogen zijn / tot hulp te roepen of om raad te vragen.

§. 5. Buiten dat ik sie onvermijdelijk volgen / dat de mensche doorgaans in 't gemein sijne gedachten qualijk moet besturen / die met sulk een gevoelen van te voren ingenomen is. Want die byna geduriglijk aan de listen en de maght des Duivels denkt / gerst aan God den Schepper self / nocht aan sijne heilige Engelen / nocht aan de ware gelovigen ooit hun deel. Niet aan God / wiens kinderlijke vreese geduriglijk in een godvruchtig herte wesen moet. Maar hoe kan die behoorlijk plaatse nemen / daar deselve reeds met schrik en vreese voor des Duivels werk voor ingenomen is? Hoe kan hy tyd en plaets hebben / om Gods volmaakte werken te betraghten / die naulijx iet hoort of siet / of 't werk des Duivels komt hem daar in voor: sonderlinge daar iets ongemeen / daar iets wonderlijk / daar iets verschrikkelijk / en (om het so te seggen als het is) daar iets onmogelijk is? Want de goddelijke mogentheid word daar mede niet genoegh geëerd / datmen sijn gesagh tot bepalinge van des Duivels werkingen uitstrekt: wanneer men ondertusschen in dit vuil verdorven schepsel self de kraghten om dat uit te werken vast erkent. Hoe kan iemant reght van herte in Gods vreese sijn gebed besluiten met belydenisse / dat so wel *i dúnamis he dunamis* de kraght als *i ixeria he exousia* de maght hem alleene toebehoort: indien hy vastelijk gelooft / dat de maght wel is by God alleen / om alle dingen self te doen / en het schepsel toe te laten om te doen oft te beletten / voor so veel het hem behaagt; maar dat evenwel de kraght van d'allerwonderlijxte dingen uit te werken / ook met eenen by den Duivel is?

§. 6. Dekerlijk dryft het gevoelen en de taal der menschen in 't gemein op desen sin: ende komen sy die dat verschoonen willen niet de minste reden vinden; of sy vallen van dit quaad tot erger / om Gods onbevleckelijke heiligheid te hoxt te doen. Want sy denken dat hy aan het hoofd der alderfnoodste schepselen / die d'oorsaak schier van alle quaad in dese weereld zijn / dagelijx en over al dese wonderlijke gunste bied; dat hy in en door hem het verborgen openbaart / en 't onderlijk uitwerkt: sulx men selde iets van desen aart verneemt / daar afmen aan den Duivel als van hem geschied / d'eere niet en geest. Eere seg ik wel te regt / so ik weet wat eere is. Want is dat geen grote gemeenzaamheid / so d'allerhoogste heiligheid sich dagelijx en over al met d'aller snoodste geesten mengt / om hunne quade boosheid aan de menschen uit te voeren? En hebben sy gedacht en dat dit heilig is / door den Duivel staag te werken 't gene tegen 't heilig Zoen verbond en alle regt en reden strijd. Hoe dit by een verstandig overleg in iemants kristelijk gemoed bestaat, is by my onbegrijpelijk; die op die twee gedachten t'samen niet kan dinken; maar den genodsaakt een van twee te kiesen; en so alleen tot God / en van den Duivel af te gaan.

§. 7. Maar noch meer: hoe sal d'eere der goddelijke Waarheid dus bestaan /

staan / datmen hem tot oorsaak stelt van de dolinge en 't bedrogh / daar de Duivel steeds op uit is. Desen in Ahnaghtigheid geen deel te geven / schrijftmen Gode 't werk toe dat Natuur te boven gaat; maar geschikt om menschen van God af te trekken door valsche leeringen / aan welken dus de God der waarheid self sijn Zegel hangt. Wy vorige gelegentheid heb ik dit al eens gerept. XXXV. §. 6, 7. Nu moet ik seggen / dat het volk geen schuld en heeft / door Gods eigen hulpe (schrikkelik om denken!) van den Duivel dus verleid; om in goeden ernst te klagen: ach Heere HEERE! gy hebt ons grotelix bedrogen. Jerem. 4: 10. Hoe sal sich de arme mensch verhoeden konnen / dat hy niet de kraght der dolinge gevoele / om de leugen te geloven indien de werkinge des Satans ook Gods eigen werk / en de wonderen der leugen ware wonderen konnen zijn? Hoe konnen sy met reght veroordeeld worden, die de waarheid niet geloofd hebben: want sy konnen onbevindelik bedrogen zijn / so wel de leugen als de waarheid aan te nemen; als overtuigd door wonderwerken / die waarlik de Natuur te boven gaan: het zy de Duivel door toelatinge (gelijk men spreekt) van God; het zy God self / den Duivel daar in bystaande / (dat is den Duivel ten gevalle / verfoeperlike tale!) dat werk heeft uitgereght.

§. 8. Siet dan met eenen ook / wat plaats voor Gods beroemde Goedheid en Genade overblijft wanneer des menschen hert verbuid is met gedachten van des Duivels grote list en maght; gedurig werksaam op sijn angstig herte / erger dan wanneer hy noch de dienstbaarheid met gedurig vreese onderworpen was. Heb. 2: 15. Wanneer sal ene gelovige ziele Gods barmhertigheden roemen; indien se gelooft / dat dese dagh op dagh van hem aan den Duivel gelevert of gelaten word / om haar door bedrog en geweld tot afval aan te porren / en op slimme wegen te verleiden? Sal een kristen van die overgrote saligheid des nieuwe Testaments / door gestadig met gedachten van dat werk des Duivels dus besett te wesen / reden hebben om te klagen: Gods goedertierenheid (die sich nu op 't heerlikste morst openbaren) houd in eeuwigheid op: de toesegginge, (die al lang voor desen meest begonnen zijn) heeft een einde: God heeft vergeten genadig te zijn, in enen tijd als hy beloofd hadden meest daar aan te denken; en sijne barmhertigheden, na welke hy ons salig maakt / door toorne toegesloten. Psal. 77: 9/10. Want God heeft ons niet gesteld tot toorne; maar tot verkryginge der saligheid, door onsen Heere Jesus Christus. 1 Thess. 5: 9. Dus blijkt het dan / hoe seer dat die gedachten van den Duivel aan de diepste eerbiedigheid en de hoogste achtinge / die een kristen boven al aan God ten voorsten schuldig is / den allermeersten hinder doet.

§. 9. Gods heilige Engelen / daarmen so voor strijd / dat se dikmaals / en dat door eigene kraght / wonderlike werken / de Natuur te boven gaande en den vromen grote diensten deden in den ouden tijd: worden mede merkelik onteerd / datmen heden nauwelijx aan hunne daden denkt. Den Duivel geestmen alle d'eere / niet alleenlik van de maght en kraght om quaad te doen; maar ook van sulke dingen die in hunnen aart of ook in hun ge-

gebruikt ganschlijk onderschillig zijn. Zodanig is 't verschijnen of 't vertonen van verscheidene gedaante / 't voorspellen van geluk of ongeluk / en dierghelijke. Dingen die so goed als quaad / of liever in sich selve goed noch quaad en zijn: sose 't menschelijke bereik te boven gaan; wat reden isser om die meer den Duivel dan den Engelen des Heeren toe te schrijven? Dus blijkt genoegsaam / datmen van die trouwe en gedienstige bystenden der gelovige menschen niet so grote gedachten als van den bosen quaad heeft. Wat baatet / over het Gebed des Heeren op te seggen / dat wy self begeerig zijn / om sijnen wille so gewillig en getrouwelik uit te voeren als de Engelen in den Hemel doen: indien wy d'Engelen als in den Hemel sluiten; en ondertusschen op der Aarde / daar wy selve zijn / bystaens al watter om gaat aan 't bestuur des bose Duivels over doen?

§. 10. Ik segge / daar wy self zyn; en daar mede denk ik verder aan degenen die hier met ons zijn / en met welken wy gedurighlik verkeeren. Het zy gelovigen of ongelovige en godlose menschen / de wett der Liefde strekt sich uit tot allen: ende maghmen niemant over quaad verdenken / datmen van hem niet bewijsen kan; ik wil seggen / datmen ook niet eens geloven magh. Maar om hier nu niet te spreken van de genen die door argwaan sondigen / ontrent alsulke lieden die men Toveraars en Toveressen noemt; also dat tot het laatste boek behoort: het komt nochtans te pas / dat ik 't selve segge op 't gevoelen datmen van de Spoken heeft. Want niet lichtelik sal iemant goed gevoelen hebben van den gene wiens gedaante hem verschenen is; 't zy dat hy na den dood / of (so als men seit / en dat noch ergher denkt) al by syn leven spookt. Wat al quade nadenkingen / misduidingen / verdichtselen / onendigh te verhalen / en rijsen uit die doling niet? Is iemant onvoorsiens / na enig misdryf / of loop eens bosen levens / om den hals geraakt; of heeft hy self de handen aan sijn lijf gelegd: hoe haast is hert en tong den mensch gereed om vast te stellen / (op 't minst om te vermoeden) dat alsulken menschе door des Duivels kracht den hals gebroken is! Die woord dus dan door Gods getrouwen regtpleger en uitvoerder sijner oordeelen geacht: d'Engelen wederom / sijne dienaars die sijn woord doen / gehoorsamende de stemme sijns monds, (gelijk hen David roemt Psal. 103.) die worden hier vergeten. En noch is dat van 't minste: God self gebruikt / in desen stu / den Duivel / om sijn eigen volk aan hem ten toon; en voor sijne uitstagen (dat maar eens van eenen Paulus word gelesen) de gansche wereld door / op alle daghen die God komen laat / gedurig bloot te stellen.

§. 11. Maar dat de mensch eens tot hemselve ga / en sie hoe dat Gods vreese in sijn hert gevestigd is / wanneer hy die met sulke overleggingen door-mengt / als dit gevoelen baart. Want hy verleit hem selven in / dat hy schier geen quaad doet / of de Duivel port hem daar toe aan: en wanneer hy goed wil doen / dat houd de Duivel tegen / of die keert hem daar van af. Indien 't slechts Remonstranten of Socinianen waren die so spreken / sy souden lichter te verschoonen zijn. Want d'erfsonden / daar al 't quaad uit rijst / word

woꝛd by deſelven of ſo niet gelijk by ons/ of ganſch niet erkend. Des mag de Duivel hem te paſſe komen/als de ſtichter van 't bald adigſt misbedrijf/waar toe verleidinge dooꝛ menſchen ommegang veellicht niet al te kraghtig was. Maer dat luiden die op de aengeborene verdoꝛventheid ſo ernſtig dringen/die ſich/ſchoon dooꝛ God regtveerdig dooꝛ verdienſt des Middelaars/ echter dagelijx tot alle booſheid noch geneigd verklaren; (gelijk in 't antwoꝛd op de 60. vꝛage in den Catechiſmus ſtaat) dat de genen die ſo ſpreken en gevoelen/ ſchier geen voꝛſaak hunder dadelike ſonden dan den boſen Duivel weten: ſulx behoꝛt elks onpartydigen verwonderinge opt hoogſte te verwekken.

§. 12. Ik weet myn ſeggen verder gord te maken met uitdꝛukkelike woꝛden aan te melden/van die op ſulken wijſe van den Duivel ſchꝛijven; als of daar ganſch geen Erfſonde ware; en de menſch tot elke ſondig woꝛd of werk of gedachte op gelijke wijſe als onſe eerſte Ouders/wanneer die noch in d'eerſte onbeklekthcid waren/van den Duivel moeſt bewogen woꝛden. De namen ſulker ſchꝛijvers wil ik hunder eeren halve ſwygen; en alleenlik ſeggen/dat ſe van de grootſte leeraars onſer kerken zijn. Een ongevoelig herte is des Duivels ambeeld; hy formeert daar alle ſonden op; en de ſlagen worden niet gevoeld. Hoe weet de menſche dan dat de ſonden die hy doet van des Duivels maakſel zyn/ ſo hy 't niet gevoelt? Als 't Gods woꝛd niet leert (gelijk in dit boek betone) en wy ſelf en woꝛden 't niet gewaar. hoe weetmen dat de ſonden die wy doen van den Duivel/ en niet van ons ſelve zyn? Maar dat merkt hy noch gevoelt hy mede niet (hoꝛk inwerpen) wanneer Gods eigen Geeſt hem iets in 't herte geeft; niet meer dan oft het uit hem ſelf quame. Is 't wonder? Want al wat uit ons ſelve goeds komt/ dat komt van God alleen; in wien wy leven/ ons bewegen en beſtaan: maar den Duivel niet. Komt derhalven van een ander ſchepſel iet/ dat woꝛd men lichr gewaar: inſonderheid indien dat komt van bpandlike hand; ende iet anders dan ons eigen aangeboren quaad ſich tegen 't goede ſtelt.

§. 13. Uit het gene ik nu bybꝛengen ſal/is met eene te verſtaan/ datmē den Duivel van alle gedachten en overleggingē ontrent de ſonde meeſter maakt: te weten/dat de menſchen ſchijn en naam van deugd aan hunne ſondē geven. Hoe aardig weet hy de ſonden met de verven van deugden te overſtrijken? hoveerdigheid is nettigheid, gierigheid ſpaarſaamheid, dronkenſchap vrolikheid, verquistinge milddadigheid. Hoe neerſtig lett hy op den bequaamſten tijd? Ende woꝛts. Hoe lett hy op het wapentuig dat hy gebruikt? Met de beſte en naaſte vrienden komt hy ons beſtormen: (my dan ook:) Jobs vrouwe ende Chriſti Apoſtel kunnen door ſyn ingeven ſeggen, vloekt God ende ſterft, ende Meeſter zyt u ſelven genadig. Waar ſeit de Schꝛift dat die twee dooꝛ Duivels ingeven ſo geſpꝛoken hebben? hadde God dan boven Jobs lichaam ook de ziele van ſyn wijf aan den Duivel toegelatē te mishandelen? Het laatſte buiten twijfel erger zynde dan het eerſte; ſo veel als des menſchē ziele't lichaam overtreft: 't is wonder/dat nochtans de H. Geeſt het minſte van beidē (en dat noch minder was/ſyn vee) ſo omſtandiglik verhaalt/en 't ander ſo geheel verſwygt. Nog meer; Is dan de Satan alſo wel in Petrus als in Judas hert gevaren/dat hy

daar des selfs ingeven sulke woorden spreken moest? was menschelijke swakheid / en onverstand gemengd met lief de daar toe niet genoegh? Waarom seide Christus dan / gy verstint niet de dingen die Gods, maar die der menschen zijn? in plaats van dat hy moeste geseid hebben / die des Duivels zijn? Spraak hy dan tot Petrus niet / maar tot den Duivel die door Petrus spraak / Ga achter my Satan? Matt. 16:22/23. Eindelijk / om eens hier af te seggen (want soude ik alle boeken die so spreken door lopen / het soude eneindig zijn) de Duivel werpt in 't herte sulken zaad, als hy weet dat vruchtbaarst sal zijn: (Siet hoe dan de Duivel ook de herten kent) een dronkaart stelt hy enen frischen roemer voor, den hoereerder een schoon vrouwenbeeld, den gierigaart een klomp goods, den wellustigen een lekkere tafel, den eergierigen enen troon. Werwaarts het gety van 's menschen herte loopt, derwaarts doet hy den wind van sijne versoekinge waayen.

§. 14. Een merke myn Leser / dat dit manieren van leeringe zijn / die den sot daar onvermijdelijk tot een der beide uitersten vervoeren: gelijk ons d'onderwindinge dat klaarlijk leert: te weten / dat hy troosteloos of opgeblasen zy. Want so de ziele sonder wetenschap sulk groot gevoelen van des Duivels werken heeft: wat sal haar ondersteunen tegen de versoekinge / die sy van 't onherboren vleesch en bose weereld heeft? waar keert of wend sich d'arme mensch daar hy den Duivel niet en siet? Insonderheid wanneer hy sulk een groot gevoelen van des selven kraghten heeft: als de grote Luther sich in eene sijner lessen over Mat. 18. eens ontvallen liet. Wen meiner hundert tausend weren, konnte ich nicht einen teufel widerstehen. Wat kraght of middel heeft hy om so sterken wandel als hy sich aan hem verbeeld / in 't minste te keeren of te weeren? 't Gelove? maar de Duivel hindert hem gestadig dat hy niet geloven kan: hy brengt hem in verwijffelde gedachten / ontsteelt hem 't zaad / Gods heilig woord / en dat gedurig aan. Geeft hy sich dan ten gebede; terstond belett hem dat de Duivel ook. Dan is 't; ik kan niet bidden / ik kan niet geloven. De swakke ziele geest den moed terstond verloren: koept om quartier / (gelijk men in den oorlog spreekt) en geest sich over; of beeld sich in also te doen / als van God verlaten / en van self onmaghtig om so fellen en so bosen wandel te weerstaan. Hoe menigen vrome ziel heb ik niet door Gods genade in den swaarsten strijd sulker gedachten verlicht of daar uit verlost: door haar voor te houden / dat het niet de Duivel / maar hunne eigene swakheid / het zy der sonden / of natuurlike gesteldheid van hun bloed was / dat hen so benaude? Wilt my iemant niet geloven / ik sal degenen self doen spreken / die op dese wijse voor en na van my behandelt zijn.

§. 15. Doch dit zy van sodanigen geseid / die waarlijk van godvruchtigen gemoede en nedrig van herten zijn. Want sonder dat so word de mensch door inbeeldinge bedrogen / dadelijk meer dan andere / ende wel een dapperheid in 't Christendom te achten zy / die van sulken fellen wandel aangestreden / noch gedurig weer kan bieden. Noch meer word dat hovaardig herte opgesett door dien verheerden troost / dat God de liefste kinderen also besoekt / daar men nooit in sijn beschreven Woord af las. Want ik my verseerd houde /

de / dat geen geestelijke strijd in Gods Woord genoemd wordt / dan de gene die door de kastijdinge van Gods hand / door de verdrukkinge der boose menschen / door de vervolginge om 't Geloof ontstaat: waar door de gelovige niet door swakheid altemets in twijfel raakt / of God haar wel genadig zy; en of sy in 't gelove blijven / of wel door dwang van overlast / dus of te so / behoudens haar gewisse (dat den lichtelijken daar in raakt te dolen) de waarheid eerst beleven sal verloghenen. Moght het bestek van mijn boek dat lijden / ik bond mij hier gereed om dat breeder uit te meten. Dit schijnt doe ik 't noch wel in 't besonder eens / so God wil en wy leven sullen. Sulk een strijd is daar sich de gelovigen op wapenen; om op allen boosen dagh / het zy van gemeene landsitt af of besonder huyswee / het zy van algemeene of besondere vervolginge om 't Gelove / dat den heiligen bevolen is / door Gods geheiligde voorsienigheid word toegesonden / te mogen staan en staande blijven. Efes. 6: 13.

§. 16. Maar so haast als den mensch in 't hoofd komt / dat sulx alles van den Duivel is / so mengt sich (en dat dikmaals ongevoelig) daar noch veel geveinsdheid by. Hy acht sig groter eere / dat hy meer dan anderen den Duivel dus tot vyand heeft: gelovende / en door anderen in dat gelove meer versterkt / dat God den Duivel 't meeste toelaat op de genen die sijne liefste kinderen zijn. Geen geringer onderbindinge als van 't voorgaande heb in den tijd van 24. jaren ruim / dat ik in den kerkendienst verkeerd hebbe / van dit slagh der Duivelscher bestrijdingen / so als men die genaag noemen sonde. Maar 't is meest de voroeginge van hun gemoed / over bewustheid van verborgen misbedrijf / dat men niet bekend will staan; of misgunst over anders voorspoed / of ongeduld in eigen tegenspoed / of gierigheid met leusheid aangespannen / om veel te willen hebben en niet veel daar om te doen: dat iemant beinst den Duivel aan den hals te hebben / van wien hy dus bestreden / of geheel besetten zy. Het vierde boek sal aanden Leser sulke staaltjes tonen / so God my noch den tijd daar toe verleenen will.

§. 17. Maar 't ergst is noch / dat hier Gods heiligh Woord en Naam misbruikt / en sijne eere noch op 't vuilst geschonden word: door troostredenen / die men op geveinsden strijd ter bane brengt; door huis- en kerk-gebeden / die men door geveinsde lijders en gewaande strijders doet. Weet ik 't niet? Heb ik 't selve niet gedaan eer ik dit bedragh verstond? gewis ik ware noit gekomen in 't gevoelen daar ik ben / hadde my dae slagh van bose menschen niet so verre heen geboerd. Dat opende my d'ogen om te sien / hoe God niet kan verheerlikt worden naar eisch van ons Geloof / de kerke na behoren niet gesticht / de salighheid met vrese en beven voor Gods aanschijn niet gesocht daar dit gevoelen heerscht. Men leest noch bid so weinig niet / of denkt eer dat de Duivel tegen over staat / dan God ter regterhand; verneemt veel meer de werking van den bosen geest (gelijkmen waant) dan van den geest uit God; verwaait gevoeder tot het quaad waar toe de Duivel port / dan men sich ten goede schikt / daar hem God self toe recht. En noch derft sich de mensch / die sulk gevoelen heerscht / beroemen of ten minsten denken / dat hy Gods lieveling / Gods eigen uitverkoren kind; en self uit reden dat hy sich

aldus bevind / een ongetwijfeld erfgenaam van 't eewig leven zy. Daar van is 't dat sulk een veel eer God danken sal voor dat hy hem van 's Duivels bose strikken heeft gered / wanneer hy synen vader ende moedr (so te spreken) niet vermoord heeft / 't onmosel suigeling den hals niet afgesneden; in dzonkenschap niet op het beestigste versopen / in vullen ontucht niet versonken is: veel eer / seg ik / dan dat hy regt berouw van sonden hebbe daar hy mede overladen is / veel swaarder (so hy maar gevoelen hadde) dan die als d'allergrootste sondaar onder sulke last van herten sucht / en wiens eenvoudige godvruchtigheid door 't valsch gelaat van dien gemaakten duivel voorstelaar tot deernis met synleed bewogen word.

§. 18. Maar laat den mensche slechs in synen boesem gaan / daar sal hy 't waar begin / de bron en quelle syner quellingen sien / Hoewel past hier te seggen: wat klaagt doch een levendig mensche, als of 't hem noch altijd de Duivel in 't besonder dede 't gene hy eerst aan d'eerste menschen heeft gedaan / en daar door eens voor al 't vergift ontstelen / waar uit noch heden alle boosheid rijst? Wat dan? Een iegelijk klage van wege sijner sonden. Laat ons onse wege ondersoeken ende doorsoeken, en laat ons weder keeren tot den HEERE Klaagl. 1: 39/40 En segt niet in uw herte / de Slang heeft my bedrogen, ende ik ben naakt: op dat God niet en segge / wie heeft u aangeseid dat gy naakt zyt? hebt gy van dien boom gegeten waar van ik u gebood dat gy niet eten soud? Het is dan eigen schuld. Moghtet Adam niet baten / maar moestet hem noch tot verwijt strekken / dat hy na de stemme van sijn eigen wyf, hem van God tot ene hulpe en wederhelft gegeven eens geluisterd hadde: hoe sal het hen vergaan / die so dikmaals d'oren aan het woord des Duivels bieden / welke God voor vpand van het menschelijk geslaght en in 't besonddr sijner uitverkoornen verklaard heeft? Waar las men ooit van iemant in de Schrift / die sich tsedert Adams tijd op 's Duivels aandrift of verleidinge beroepen heeft / wanneer hy in de swaarste sonden viel? Selfs daar de Schrift het schijnt te seggen; (doch boven is in 't XXII. hoofdstuk onderzocht / wat van dat seggen is) nochtans en hoortmen niet dat David seit / de Satan porde my om 't volk te tellen; maar Ik hebbe seer gesondight in 't gene Ik gedaan hebbe. 2 Sam. 24: 10. En als hy sich te schandelik in overspel en doodslagh had verlopen noemt hy daar na in sijn beklagh den Duivel ook / als van hem dus vervoerd? Och neen: een man so seer behalven dit geval in heiligheid vermaard / wist d'oorsaak sulker grouwelike daden in hem self te vinden: Siet (seit hy) ik ben in ongeregtigheid geboren. Daar quam hem 't quaad van daan Psal. 51: 7. En souden wy / die so vezre in 't spoor der ongeregtigheid achter aan lopen / geen oorsaak onser dagelijkschе sonden weten / of de Duivel moest het ons gedaan hebben?

§. 19. Siet kristenen / dat is godsaligheid / so gy 't begrijpt / daar gy u so voor weert; en dit is 't einde van den swaren strijd wanneer gy't al gewonnen hebt: dan is de Duivel boos / maar als een bose God / die meer quaads doet / dan God goeds doet / self in 't midden van de Kerk onder 't beste van Gods volk. De mensch heeft minder schuld / de Duivel vaart

hem

hem in / de Duivel voert hem wech; d'Erfsonde komt'er niet te pas: wie weet hoe weinig sonde dat een mensch wel dede / so de Duivel hem niet vrede liete. Maar helaas! wat sal 't ons baten in den jongsten dagh / komen wy met sulken tale voor den Reghter die de herten kent? Kent u selve / mensche / kent uw aangeboren vuil; merkt hoe 't quaad u bpligt / niet dat u de Duivel telkens aanbrengt / maar dat u van moeders lichaam aankleeft. Wacht u voor u selve / bedriegt u selve niet. Vernietigt 's Duivels werk / de sonde / die door hem eerst in de weereld quam: dat is / wandelt door den geest, ende volbrengt de begeerlikheid niet van het vleesch. Gal. 5: 16. Vreedet hoop ik dit te seggen daar het werk ten einde loopt: 't gene dus vrye is geseid / dient alleenlik om Gods eere hem alleen te laten / en in 't klaarste licht te stellen; koning Christus van onraad / so veel doenlijk is / te vrpen / en den vrpen toegang te bereiden voor alle die den Heere lief hebben in onverderflikheid. Hem zy de heerlikheid tot in eeuwigheid!

§. 20. Siet daar nu eindelik / opregte Leesers / het gene ik dus vrye van den aart en kraght der Geesten / en voornamelik des Duivels te beschrijven hadde: wat menschen door der selver kraght vermogen / sal in 't III. Boek noch te verklaren staan. Doch eer ik van dit tweede scheide / moet ik noch in goeden ernst en in Gods vreese seggen / hoe ik aan my self bevinde dat het waar is / 't gene ik van des Duivels klein verstand en onvermogen schrijve. Want sonder na dien bosen vpand om te sien / bestond ik in Gods naam dit Boek te schrijven; en tot hier toe heeft my de HEERE geholpen. Die bose geest / so schrander / so nagaande so over al by alle dingen op syn scherpst; hoe heeft die 't minste niet geweten van dit mijn bestaan / of nooit gemerkt in al dien tijd dat ik met alle kraghten besig ben / om hem de kroon van 't hoofd te rukken / en synen troon in 't vuur te schoppen? Nochtans en ben ik hem niet onvoorsiens op 't lijf gevallen / maar lang gedreigd heb ook door geen bedekte wegen op hem aangeleid; maar opentlik / so dat het al de weereld weet. De Duivel / dien ik dus beverhte / en weet'er self niet af. Of weet hy 't wel: die geest der boosheid en der hovaardye / hoe lijd hy sulken hoon? Hoe laat hy my met vrede dus begaan? Ik sie noch hoor hem niet; ik schrik voor schim noch spook. Wat doen ik dan? Ik stelle den HEERE geduriglik voor my: om dat hy aan mijne reghterhand is, so en sal ik niet wankelen. Psal. 16: 8.

§. 21. Dit bewijs / hoe kraghtig 't ook mijn oordeels in hemselven is; (wantmen vast alles toch in desen op d'onsekere ondervindinge bouwt; daar de mijne sonder tegenseggen seker is /) sal echter niet voldoen aan sulken die op alle dingen uitvlught vinden; en so misschien ook hier. Te weten / dat de Duivel my met vrede laat / (want ik hoorder al die sich niet ontsien alsoo te spreken) om dat ik syn rijk / dus doende / merkelik voortsette / onder voorgegeven van het uit te roeyen. Want ik make / sonen my gelooft / dat de menschen voor den Duivel niet meer vresen sullen. En dat hebbense reght. Maar wat wil men dan? dat wy kristenen op syn heidens onsen dienst na den schrik des Duivels als des bosen Gods; ende niet na den schrik

des HEEREN. (so als Paulus leert? 2 Kor. 5.) als van hem selve goed genoegh/bestieren stellen? Of leer ik den menschē God niet verder te ontsien/ dat hy ons door middel van den Duivel quaad wil doen? Wanneer ik segge/ dat de quaaddoenders/ die in tuchthuis of in boeyen sitten/ geen beulen zijn; nochte u/ om dat se vast sitten enig leed doen konnen: leer ik daar dan mede dat de schout of 't gerecht/ dewelke hen daar heeft doen setten/ niet te vresen is? Hoe onvoorsichtig heeft onse Heere dan gesproken (met eerbiedigheid sy dit op sulken valschen grond geseid) dat hy den Satan/als een blixem van den Hemel herstien vallen; Luk. 10. en Paulus dat des Duivels werken door des Heilands dood vernietigd zijn; Heb. 2: 14. dat de Dood geenen prikkel/ de Helle geen overwinning meer en heeft. 1 Kor. 15. nochte geene beschuldiging noch verdoemenisse meer te vresen is voor de genen die in Christus Jesus zijn. Rom. 8: 1. Wat gedachten hebben sulke menschen van den groten/ den regtveerdigen en gestrengen God; die den nood om hem te vresen in 't geweld des Duivels stellen? als of de Rigter van de ganschē weereld niemant na verdienste straffen konde/sonder dat de Duivel hem daar in ter hand moet staan. Die dan vresen dat God sonder Duivel niet gevreesd sal worden; laat se seggen/ wien de Duivel selve vreest. Sodat God is/ die hem 't eewig vuur bereid heeft; en die vreeselike Duivel hem alleen so vreest: so moeten sulke menschen erger dan de Duivel zijn/ wien God alleen niet vreeslik is/ of de Duivel moet'er by.

§. 22. Dus ben ik nu ten halven door mijn werk/en door de moeyelijkste helft; niet alleenlik om den arbeid van 't verhandelen/ maar ook in aansien van de tegenspraak/ die op het volgende op vere na so veel niet vallen kan: waarin ik over enige stukken medestanders vinden sal/ die daar over d'eene of andere gedachte/ den mynen meer gelijk als wel in desen/ hebben voorgebraght. Nochtans heb ik daarom niet gelaten/ in dit tweede Boek datgene voor de weereld bloot te stellen/ daar der weereld mijns erachtens aan gelegen was; en de Kerke onses Heeren toe te dienen/ 't gene my de Heere in het herte gaf: gelijk ik my versekerd houde/ dat mijn opset op die dingen dus te schrijven van den Heere is. Niet dat ik my voor alle dolinge/ in het een of ander stuk dus of so te behandelen/veilig achte: maar dat ik niet dan waarheid soeke/ en so vere als ik noch bevinden kan/ de hoofdsake betreffende enkel waarheid leere. Voldoe ik besonderen Leraars niet/ ik sal der algemeine leere te voldoen: wijk ik somtijds van Uitleggers en Oversetters af/ ik blijve by de Schrift. Geef ik aan Schepselen te minder eere/ ik geef aan God so veel te meer: verklein ik 's Duivel list en magt; ik maak de wijsheid en de kragt des Heilands groot: de vrese/ welke d'arme mensch voor den nietigen Duivel heeft/ hem pogende uit syn hoofd te brengen; so tragt ik dies te meer syn anxtig herte in te nemen met vrese voor den groten God. Dus doende toon ik/ dat ik geen duivelvresende, maar godvreesende menschen maken wil. Wy dan weetende den schrik des Heeren, bewegen de menschen tot het Gelove. 2 Kor. 5: 11. Daar toe bewege ons God!

RE-

REGISTER der
HOOFDSTUKKEN
Van het
TWEEDE DEEL.

I. Den ſtaat des Geſchils voor af vaſt te ſtellen, ſo moetmen onderſcheiden, hoe verre dat alhier de Reden of de Schrift den weg moet wyſen; en daarna, hoemen het woord van *Geeſt* of *Lichaam* wil verſtaan. 1

II. De kenniſſe van Ziel en Lichaam leid ons op tot die van God; en deſſelfs volmaaktheid leert ons, dat hy maar een is. 8

III. Derhalven iſſer ganſch geen reden om te denken, datter enige *Dæmones*, Halfgoden of Ondergoden zijn. 15

IV. Datter nochtans Geeſten zijn, blijkt voor eerſt aan 's Menſchen Ziel; en dat die onſterflik is. 21

V. 't Gene verder buiten Gods Woord van den ſtand der Zielen na dit leven word geſeid, leert de reden dat ten deele valſch, en ten deele onſeker is. 28

VI. So en is ook buiten Gods Woord, met natuurlike redenen niet bewijſlik, datter *Engelen*, dat is, noch andere Geeſten behalven onſe Zielen zijn. 33

VII. En geſteld datſer zijn, ſo word billik onderſocht, op wat wyſe dat deſelve, vergeleken met des menſchen ziele, op deſelve, of op enig lichaam werkſaam zijn. 38

VIII. Wat nu de H. Schrift betreft. die geeft ons van den aart en oorſprong der Engelen niet ſeer veel beſcheids. 43

IX. Van de herkomſt en den ſtaat der boſe Geeſten, geeft ſy weinig, ende nochtans duidelik beright. 49

X. D' Eigenſchappen en werkingen die ſy den Engelen toeſchrijft, zijn met onderſcheid aan te merken. 56

XI. Waar uit des te klaarder te verſtaan is, in welken ſin den ſelven enige beſondere verrightingen toegeſchreven worden. 65

XII. Van der ſelver Ordeningen word daar in niet ſekerlijx noch beſcheidelijx geleerd. 71

XIII. Van hun Bewind ontrent de menſchelike ſaken, heeftmen (hoewel duiſterlijk) wat meer beſcheids; ende noch meeſt van 't gene dat de goede Engelen betreft. 80

XIV. D' Engelen aan Abraham en Lot verſchenen, zijn uit d' omſtandigheden van 't verhaal, vergeleken met het gene de Schrift elders leert, byna te kennen. 85

XV. D' Engelen door welken God de Wett op Sinai beſtelde, en d' Engel die 't volk Iſraël door de woeſtyne geleid heeft, waren beidegaar aanmerkens weerdig. 90

XVI.

XVI. Beſondere Bewaar-Engelen van Volkeren of menſchen, zijn in Gods Woord niet te vinden. 95
XVII. En wat de quade Engelen betreft, veelmaals word by den naam van Duivel of Satanas iet anders dan een boſe geeſt verſtaan. 99
XVIII. Daar de Schrift kennelik of waarſchynelik of in ſekeren opſight van hem ſpreekt, moetmen acht geven, hoemen reght verſtaan ſal watſe ſeit. 104
XIX. Tot dien einde moetmen noch enige Schriftuurplaatſen wat beſonderliker overwegen. 109
XX. De verleidinge der eerſte menſchen door den Duivel is beſwaarlik te verſtaan. 117
XXI. De verſoeking onſes Heeren door den Duivel, ſchriftmatig en na reden uitgelegd, bewijſt al mede niet. 129
XXII. Dat de Schrift van David ſeit, hoe hem de Satan porde om het volk te tellen, geeft al mede geen bewijs. 136
XXIII. De twiſt des Duivels met Michaël is insgelijx van gene kraght om ſulx te beveſtigen. 140
XXIV. Van *Waarſeggende Geeſten* word in de H. Schriften niets gemeld, dat op den Duivel paſt. 145
XXV. Noch Job noch Paulus, zijn van den Duivel ſelf lichamelik geplaagd geweeſt. 153
XXVI. De *Duivelen* in de Schrift als vele gemeld, zijn van des Duivels Engelen verſcheiden. 163
XXVII. De menſchen diemen ſeide van deſelve beſeten of gequeld te zyn, waren ſonderlingen ſiekten onderworpen. 172
XXVIII. Zo by 't uitwerpen der Geeſten, als anders, heeft ſich de Heere Jeſus in ſijn doen en ſpreeken na des volks gelegentheid geſchikt. 181
XXIX. Waar uit recht te verſtaan is 't gene van verſcheidene Duivelen, door den Heere Jeſus uitgeworpen, mitsgaders ſijne redenen en maniere van doen ontrent deſelve, in 't beſonder word verhaald. 192
XXX. Die Maanſieke daar de Schrift af meld, hadde van de Duivel noch de Mane geen gebrek. 202
XXXI. D'overige plaatſen der Schrifture, diemen gemeenlik op den Duivel paſt, zijn bequamelik van boſe menſchen te verſtaan 208
XXXII. De Duivel dus uit ſo vele plaatſen der Schrifture uitgebannen, heeft ook deſe vryheid niet, dat hy door de weereld ſpookt, en den menſchen buyten ſlaap of in den droom verſchijnt. 218
XXXIII. Al 't voorſchreven wel in acht genomen zynde, en des Duivels ingebeeldde wijsheid op de proef geſteld; ſo en kan 't niet minder weſen, of hy word voorts van ſijn Meeſterſchap en hoge School beroofd. 228
XXXIV. Met een vervalt ook alle maght en kraght van 't ingebeeldde Koningrijk dat den Duivel toeſchreven word. 234
XXXV. Ook kan de waarheid van het Kriſtelik Gelove met dat gevoelen niet beſtaan. 245
XXXVI. Aan de ware Godvruchtigheid word daar mede grotelix te kort gedaan. 251

DER
BETOVERDE WEEREELD,

Het

DERDE BOEK.

Waar in de leere van de GEESTEN, derſelver vermogens en werkingen, en beſonderlik des Duivels, uit de natuurlike Reden en de H. Schriften onderſocht word.

In vier Boeken ondernomen

Van

BALTHASAR BEKKER. S.T.D.
Predikant tot Amſterdam.

t'AMSTERDAM,
By DANIEL VAN DEN DALEN,
Boekverkoper op 't Rockin/ bezijden de Beurs. 1693.

Aan den beſcheidenen

LESER.

Et herte des menſchen overdenkt ſijnen wegh, maar de Heere ſtiert ſijnen gang. Spreuk. 16:9. De waarheid deſer ſpreuke word ik by my ſelf en in dit doen gewaar, dat het beſchrijven en uitgeven van dit werk betreft. Hoe wonderlik het God beliefd heeft dat te ſchikken, wanneer ik my verplight vond de twee eerſte boeken uit te geven; alſoo de tijd en de gelegentheid niet toe liet de twee anderen daar by te voegen: daar af en heb ik nu niet meer te ſeggen. De Voorredens over 't I. en II. Boek zijn om den Leſer dat te doen verſtaan. Nochtans daar 't nu bykans twee jaren zijn, na dat ik d'eerſte maalin 't licht quam met mijn tweede Deel, in deſe vorm gedrukt, ſo ſal de Leſer reden hebben om te denken, wat het derde dus lang opgehouden heeft? Hoewel daar naawlix Leerling, ik geſwijge Leeraar is in Neerlands Iſrael, die niet en weet de dingen die daar in geſchied zijn: echter meen ik datter, weinig zijn die met veel meer beſcheids daar af berighten konnen dan als wel eer Ahimaaz: *ik ſagh een groot rumoer; maar ik en weet niet, wat?* 2. Sam. 18:29. Ik ſal hier evenwel den Leſer geen tweejarige geſchiedenis vertellen, het welk de mate ener Voorrede ſeer te buiten ſoude gaan: maar hem tot d'andere ſchriften wijſen, die ik daar van uitgegeven hebbe, en die ook mijnen tijd genomen hebben, den welken ik veel liever aan 't voltrekken van mijn werk beſtedigd hadde. Doch d'ongelegentheden die my doe de handen al vol ander werks gegeven, en al ruim twee maanden met den Kerkenraad en Claſſis hier geoefend hadden, en lieten dat niet toe: maar gaven my van tijd tot tijd veel niewe ſtoffe om te ſchrijven tot verdedigínge, en ook tot verklaringe van 't uitgegeven werk. De Synodus alsdoe gehouden tot Edam, de ſake tot ſich trekkende, en my voor haar ontbiedende, beſtelde my, na een ſcherp onderſoek, dien moeijeliken arbeid met den Kerkenraad, en ook vervolgens met de Claſſis, die my ſes maanden beſig hield: behalven den gewonen dienſt hier in de Kerk, waar

at ik op den 22. January 1692. by vonniſſe des Claſſis, 't welk ik vredeshalven hebbe willen lijden, voor elf weken eerſt ontheven wierd; en t'zedert door gemaakten oproer en met nooit gepleegde ongereghheid daar van geweerd. Mitsdien beſtreedmen my van alle kanten met verſcheide ſchriften, 't een met naam en 't ander ſonder naam: waar tegen ik in 't eerſt den tijd niet hadde my te ſtellen: en 't luſte my doe ook niet veel; alſo ſy 't voor het meerder deel door hunne vuiligheid niet weerdig waren, en voor een deel ſich ſelf weerleidden, en derhalven niet veel leſers vonden. Ik ſchikte my in die elf weken, van den 21 January tot den 8. April lopende, tot ruſte van die ſeer verdrietige diſputen; en om het gene daar in over hoop geraakt was aan een kant te helpen, en de ovrige twee boeken op te maken: daarna dan mijnen dienſt voortaan met vreugde en met niewen yver voort te ſetten. Dit waren doe de ſchikkingen mijns herten, maar anders Gods beſtieringe in mijnen gang. Want tot dat eerſte had ik meerder ſtilte nodig, dan my hier gebeuren mogte; dies ik die wilde gaan in Frieſland ſoeken. Doch de lange winter en 't beſloten water deden, dat ik niet en konde over varen: en mitsdien verliep de tijd. 't Niew onweer, dat in middelen tijde opſtak, toe te geven, en te laten overgaan; was ik gewillig van den predikſtoel te blijven, tot den tijd toe der naaſtvolgende Synode: en meinde vaſtelik, dat my dit tijdverlies in den gewonen dienſt, de winſte geven ſoude van bykans vier maanden, om die aan 't opmaken der twee laatſte Boeken te beſteden. Tot dien einde dan in Frieſland komende, met allen voorraad mijner boeken en papieren daartoe dienende, wierd ik op 't niew daar in belett. De onſtuimige beweegingen van ongeſchikte boſe menſchen, door *circulaire Brieven* en *Gravamina*, alſo genaamd, de Kerken over al beroerende, en lieten my niet toe daar lang aan een te blijven; en gaven daar en boven ſtoffe tot drie andere ſchriften, ſo in 't ruſten als in 't reiſen opgeſteld, en voor de Synodus van Alkmaar uitgegeven. Want daar te voren had ik dertien maanden lang geſwegen, en met mond noch penne my in 't openbaar verweerd; op ſo vele laſteringen ſo van boekskens als van predikatien, naby en verre door verſcheidene perſonen tegens my gewapend: uitgeſonderd eenen brief geſchreven in September 1691. aan Vander Hooght; in meininge hem wijſer te doen worden, en andere, in hun ontijdig rafen voor te komen. Maar die beſcheidenheid hier in van my betoond geen plaatſe vinden-

de

de by deſe menſchen, wien daar de moed door wies: ſo liet ik hen begaan; tot dat de Kerk, en Stad en Staat door hen beroerd, my perſte om dien brief aan Vander Hooght met eenen tweden te vermeerderen, en die ſo tſamen uit te geven. Daarna de NODIGE BEDENKINGEN op die voorſeide *nieuwe Beweegingen*, verwekt door den voornoemden *Circulairen Brief en andere Middelen*; en voorts daar op een KORT BERIGHT *aangaande alle de Schriften die tot daar toe eenen tijd lang heen en weer verwiſſeld* waren. Wat drang van redenen my tot dat ſchrijven bragt, als ook den goeden en den vaſten grond daar dat op ruſt, de hartigheid en de beſcheidenheid daar in gebruikt; laat ik den Leſer ſelf in die voorſeide Schriften na te ſpeuren. Daarna gaf my de Synodus tot Alkmaar niewe, en ſo overvloedige als onverwachtte en onaangename ſtoffe. 't Eerſte dat ik uitgaf was een KORT en WAARACHTIG VERHAAL *van't gebeurde ſedert den* 31. *May* 1691. *tot den* 21. *Aug.* 1692. *in den Kerkenraad en Claſſis van Amſterdam, en de Synoden van Noordholland* over mijn voorſchreven Boek. Het ander VIERVOUDIGE BEANTWOORDINGE *van Beſwaarniſſen* my daar over voorgeſteld, zijnde (1) *Extracten* der gecommitteerden des Kerkenraads, met mijne *Aantekeningen*. (2.) De 13. *Artijkelen* van Kerkenraad en Claſſis aan my voorgeſteld, met mijn Antwoord op deſelve. (3.) De 6. *Onderhandelingen* der Gecommitteerden van de Claſſis met my gehouden, behelſende de voornaamſte *Beſwaarniſſen* tegen het gemelde Boek, en mijne *Antwoorden* op de ſelve. (4.) *D'Artijkelen van ſatisfactie*, my laatſt door de Synodus van Alkmaar voorgehouden, met mijn *Antwoord* naderhand daar op geſteld. Daar na verſtaande dat de Handelingen van die twee Noordhollandſche Synoden over mijne ſake door laſt van de laatſte, tegen my t'Enkhuiſen onder de perſſe waren: ſo ſteld ik onderſcheidentlik in order alle Kerkelike Handelingen over 't ſelve ſtuk, van eerſt af tot op dien tijd met my voorgevallen uit de eigene boeken van de Synodus, de Claſſis en den Kerkenraad oorſpronkelik getrokken, en by my bewaard. Welk werk, veel breeder zijnde dan dat van de Synodus, en later aangevangen, niet wel voor 't ſelve afgedaan kon zijn. Dies ik voor af, ſo haaſt als 't ander uitquam, het doorliep, en enige AANMERKINGEN in 't kort op maar twee vel papiers daarover dede drukken. Waarop dan ook in korten is gevolgd mijn NAAKT VERHAAL van alle *Kerkelike Handelingen* in den *Kerken-*

raad en *Claſſis* van Amſterdam, en twee *Synoden van Noordholland*, over mijne ſake voorgevallen, van den 31. May 1691. tot den 21. Auguſt. 1692; uit d'eigene *Acten*, en bygevoegde ſtukken der voornoemde Kerklike vergaderingen tſaamgeſteld, en met mijne *Aanmerkingen* over verſcheidene omſtandigheden breeder verklaard. Mijn laatſte ſchrift was 't ONDERSOEK en ANTWOORD op 't REQUEST *der Gedeputeerden van de Noordhollandſche Synoden* aan den Staat gepreſenteerd, om hunne Ed. Gr. Mog. daar mede te bewegen, mijne twee gedrukte, en de twee noch ongedrukte boeken te verbieden. En ſo dit uitquam effen als het vonnis van de Claſſis van den 22. Jan. 1692. jarig was: ſo magh de Leſer ſien, waar al mijn tijd gebleven is. Inſonderheid als hy daar by bemerkt, dat ik behalven enige hier ongenoemde kleinigheden, ook noch in druk verweerdigd hebbe mijne *Frieſche Godgeleerdheid*: eensdeels de gelegentheid om ſulx als nu te doen, in acht te neemen; en anderdeels, om aan de weereld te doen ſien, wat boek 't geweeſt zy, dat men tweemaal by plakkaat verboden heeft; en wat de Overigheden doen, wanneerſe d'oren leenen aan de gene die ſo lichtelik op loſſe gronden, en door avereghtſche driften roepen, dat de Kerk door kettery verloren gaat; als mede hoe veel ſtaats men maken magh op 't oordeel van die luiden, die een boek ſo haaſt verfoeijen, ſonder datſe weten wat het zy. Dit alles afgedaan, ſo heb ik my niet opgehouden met beſondere perſonen, die ſich tegen my met haare ſchriften lieten ſien: maar in mijn KORT BERIGT genoegſaam te verſtaan gegeven, dat ik alleenlik 't gene van der kerkelike Vergaderingen wege my ontmoet of voorgeworpen was, in voorgenoemde ſchriften afgehandeld hebbende; my ſelven op het hoofdwerk leggen ſoude. Derhalven ook maar weinig weken na dat Antwoord op 't Requeſt in 't voorbereiden en toe ſtellen der twee overige boeken hebbende beſteed; ſo heb ik die in Martius gegeven om gedrukt te worden: waar uit dan nu dit derde deel in deſe week word afgedaan; en 't vierde, dat wat breeder uitloopt, en later aangevangen is, vaſt effen op de helft gebraght. Ik hebbe ook noch ene NAAKTE UITBEELDINGE gemaakt, ſo van den inhoud, als van 't oogmerk en maniere van mijn ſchrijven in dit gantſche werk: om dat voor aan te ſtellen, wanneer het ſal voltrokken zijn; of ook affonderlik (gelijk als nu geſchied) in 't licht te geven; tot dienſt der genen dien het boek voor eerſt te groot is,

eerſe

eerſe weten of 't wel weerdig is om door te leſen. Nu blijft de pers ontrent drie weken ſtille ſtaan: dewijl ik noch iet wachte daar ik plaats voor maken moet in 't IV. boek, dat voor een groot deel in exempelen beſtaat, of door my ſelf vergaard, of ook van anderen my opgegeven, die ik daar in toetſe; als te ſien is in dat Kort-Begrijp terſtond genoemd.

En aangeſien dat daar in d'inhoud van dit derde boek genoeg verklaard is: ſo is hier nu niet nodig dat ik daar af ſpreke; dan alleenlik, dat het door al 't gene dat my tuſſchen beide voorgekomen is, geheel ene andere gedaante heeft gekregen dan het eerſt begrepen was. Want ik heb hier en daar wat breeder onderright gegeven, over ſaken die in 't II. deel verhandeld zijn, en daar ook wel wat nader t'huis behoren; maar echter hier ook noch bequame plaatſe vonden: om verſcheidene ſwarigheden, die men tegenwierp, ſo veel als mogelijk daar mede wech te nemen. Op allen konde ik dat niet doen, of ſoude d'ordre van het werk te ſeer geſchonden hebben; hoewel het ook niet wel ſal konnen zijn, dat ik iets meer in d'eerſte boeken voege dan bereids verſcheidemalen by 't herdrukken is geſchied: alſo 't getal der exemplaren, die miſſchien noch eens by 't meer herdrukken moghten worden opgelegd, waarſchijnlik niet ſo groot ſal weſen als der genen dieder reeds van die twee eerſte boeken in de weereld zijn. Dus ſouden dan de weinigſte maar konnen hebben dien vermeerden druk, en ſich de eerſte kopers hunnen yver enigſins beklagen. D'Invoegſelen dan wederom tot hun gerief beſonder uit te geven, gelijk dat eens geſchied is, maakt te veel gebroken werk: en komen ook niet licht tot aller kenniſſe; gelijk ons d'ondervindinge dat heeft geleerd. Dies heb ik eindelik gedacht, dat alles dien aangaande wel te helpen is met enig naberight, op ſulke plaatſen van 't geheele werk, als enige beduidinge van ſin, vermeerderinge of verdediginge ſullen nodig hebben: 't welk ſich dan eerſt volkomelik ſal op doen, als 't geheele werk nu enen tijd lang onder ieders ogen ſal getoetſt, en veler oordeel ſal vernomen zijn. Het ander, dat ik van dit derde deel te ſeggen hebbe, is, dat my d'ervarentheid geleerd heeft iets te doen, daar niet een ſchrijver acht op geeft: maar alleman, om ſchijn te hebben van beſchuldiginge, my in Kerkvergaderingen van geroepen heeft. Te weten, dat ik ſelf de Formulieren ook ter ſnede brenge: betonende dat mijn gevoelen met de ſelve wel beſtaat; maar

dat

dat degenen die my ſchuldig maken om een woord, daar ſelfaan vaſt zijn, en dat hunne leere met de Formulieren vergeleken, niet is goed te maken. Daar uit ſal dan te merken zijn, wat reden datter is geweeſt, om d'eerſte helfte van mijn werk, als met de Formulieren ſtrijdig, te verfoeijen; eer d'andere twee deelen, die tot volkomen oordeel noch daar by te wachten waren, het tegendeel betonen konden. Laat hen nu ſeggen, wat ik in dit III. boek misdoe; waar in ſy immers al ſo vele plaatſen der Schrifture ſullen vinden, tegen hunne overleveringen aan verklaard: en die verklaringe alſo beweſen, dat ik nu wel eens wil ſien, wien onſe Leſer aan verdraajinge der Schriften ſchuldig achten ſal; my, of degenen welker ſinverdraajingen ik reght wil buigen. Indien ſy nu ook ſeggen willen, dat ik de Leeraars der Gereformeerde Kerk (die noemen ſy de Kerk) verongelijke, door enig ongerijmd gevoelen aan deſelve toe te ſchrijven: ſy ſullen hier de Leeraars der Gereformeerde Kerke ſelf dan ſien, en horen ſpreken; en daar uit wel bemerken, of ik iemant ongelijk heb aan gedaan. Wat eindelijk de Overſetters aanbelangt: ik doe hen ſelf ook ſpreken, en mijn ſeggen ſo reghtveerdigen, wanneer ik hen in deſen afga, om te gaan met anderen die ſo wel Overſetters zijn als ſy. Doch die de moeite niet wil nemen om dit III. Boek eens door te leſen, (gelijk ſy meeſt al niet gewoon zijn ſo te doen) en evenwel noch luſt heeft my te ſtellen by de Atheïſten: die leſe ſlechs het laatſte hoofdſtuk door. So hy dan niet gelooft, dat d'inhoud over een komt met het Boek: ſo ſal hy 't echter moeten naſien; of bekend ſtaan voor een van degenen die iet laſteren eer datſe 't weten. Dien heb ik anders niets te ſeggen, dan, *de Heeren beſtraffe u*; ende ſal *geen oordeel van laſteringe tegen hem voortbrengen*, (Jud. vs. 9.) maar wil het geerne *overgeven aan Hem die reghtveerdelik oordeelt.* (1 Pet. 2: 23.) *Gods vrede* ondertuſſchen, *die alle verſtand te boven gaat, beware onſe herten en ſinnen in Chriſtus Jeſus.* Fil. 4: 7.

Amſterdam den 20. van Somermaand 1693.

Bekker

DERDE BOEK,

Waar in 't gemeen gevoelen, belangende de menſchen die men acht dat met den Duivel omgaan, inſgelijx word onderſocht.

I. HOOFDSTUK.

De woorden en benamingen in deſen meeſt gebruikelijk, behoort men eerſt in acht te nemen; om in den ſtaat van het verſchil, dat wy betwiſten, eens te zijn.

§. 1.

DJe op den ganſchen inhoud van dit werk / en 't voorſtel op het einde van het eerſte hoofdſtuk onſes eerſten boex gelett heeft / ſal weten / dat de helft noch maar gedaan is; en echter ſich in voorraad van de tweede helft bevinden / indien hy wel in acht genomen heeft het gene in deſe beide eerſte boeken nu verhandelt is. Want nits dat in het eerſte is vertoond het veelerlep gevoelen / dat de menſchen van de Dæmones en Geeſten hebben / en welke Toverplegingen by allerhande volkeren van alle tijden af gebruikelijk / uit die gevoelens zijn ontſtaan / en na deſelve zijn geſchikt: ſo is het lichtelik van ſelf te denken / dat die noodſakelik vervallen moeten / wanneer de grond / waar op deſelve zijn beruſtende / of ook de regel daarſe na gericht zijn / hen benomen is. Dit meen ik heeft mijn tweede boek gedaan; betoonende dat by den Duivel dat verſtand noch dat vermogen niet en is / waar uit de menſchen ſulke grote dingen door ſijn toedoen / kraght en werkinge te wege brengen ſouden / gelijk men meint dat Toveraars en Tovereſſen doen. Want ſo de Meeſter ſelf in 't onvermoghen is: wat ſouden ſijne dienaars / leerlingen of onderdanen doen? De kraght die hem ontbreekt / kan in geen menſchen werkſaam zijn. So moet dan aanſtonds met des Duivels nietigheid de ganſche Toverkraam te nete gaan. Maar aangemerkt dat elk niet even ſeer bequaam is / om ſelf 't bewijs in deſen op te maken; (hoedanige nochtans by luiden ſonder ſchoolgeleerdheid my niet weinig zijn ontmoet) en dat het d'order der verhandeling ook ſo vereiſcht: ſo ſal ik mede voort gaan / tot het onderſoek van 't gene na mijn eerſte opſtel noch voor handen is. En ſal derhalven in dit derde boek de waarheid van die dingen / die men van de Toveraars en Tovereſſen ſeit / na reden en Schrif-

tuur sorgvuldig ondersocht; en in het vierde al 't bewijs / dat nopende 't bedrijf des Duivels uit d'erbarentheid genomen worden / naawkeurig overwoogen word.

§ 2. Doch overmits wy dat met woorden moeten doen / en dat de saken self daar mede zijn genoemd / waar door wy ons deselve doen verstaan: so moet hier ook / so wel als in het tweede boek / eerst op de Namen die men aan dat slagh van menschen geest / behoorlik acht gegeven worden / in welken sin deselve by 't gemeen gebruiklijk zijn; of ook de saken die daar door betekend worden / door waar of voor niet waar te houden zijn. Doch dese / so als ik bemerke / zijn doorgaans op tweederlepe werkinge der bose Geesten in en door de menschen toegepast; waar mede sy deselve iets doen werken of doen lijden: het eerste word gemeenlijk Toverp / het andere Besetenheid genaamd.

§. 3. Door Tovery verstaat men dikmaals in 't gemeen al wat tot dese vuile konst behoort; waar onder dan Waarseggery / Beleesinge en Besweeringe / met diergelijke meer / begreepen is: en is de meening / dat van menschen die sich aan den Duivel overgeven / en door desselven list en kraght / geseid word of gedaan / het gene door de kraghten der nature niet geschieden kan; om hunnen even naasten te beledigen of te bedriegen; waar toe sy enige uiterlijke omstandigheden of heimelijk beleid gebruiken. Die dit so in 't geheel voor waarheid houden / geloven mede / dat Besweeringe en mompeling van onverstaanbare woorden / of immers buiten hun gewoon gebruik en eigene betekenis / met uiterlijk gebaar bestaat: waar op de Duivel / of wel een gemeensaam geest / uit kraght van dat Verbond daar sy met hem in staan / dat gene dan te werk stelt of te wege brengt / dat sy van hem begeeren. Dit selve doen / soo verre als sulke woorden / met characters onderscheiden / uit een boek gelesen worden / is ook op desen sin Beleesinge genaamd. En is dat dan om iets te weten / sy noemen het Waarseggerye; doorgaans gelovende / dat self de Duivel / alhoewel een Leugenaar / alsdan de waarheid seit: doch so het is om iets te doen / dat is het gene datmen Toverye noemt.

§. 4. Besetenheid is na 't gemeen gevoelen / dat menschen met of tegen hunnen wille / so kraghtig van den Duivel ingenomen zijn: dat hy derselver lichaam / of ook wel hun gemoed geheel besit; door 't selve werkende / en hen daar in quellende op allerhande wijse. In deser voegen acht men dat verscheidene menschen / in den tijd des Saligmakers / van de Daimones lichamelijk beseten waren; en Judas ook den Duivel in sijn herte hadde / die hem tot alle boosheid aandreef / en laatstelik ook noch sijn lichaam / (so als het Lichtsoot meent / en andere dat ook van Simon seggen) meester worde / hem in de lucht vervoerde / en doe van boven neer te bersten smeet. Doch die Besetenen gelooft men doorgaans tweederlep te zijn: alsoo dat somtijds dit de boose Geest van self bestaat / door menschen daar toe niet besworen noch versocht: somtijds uit kraght van sijn verbond met Toveraars en Toveressen / en tot derselver dienst en wille / de menschen inneemt dien sy willen leed doen /

doen / en hen op allerhande wijse plaagt. In deſen ſin bemerk ik / datmen ſulken dooꝛ malkander / dan betoverd dan beſeten noemt; als zijnde van de Hexen / dat is den Duivel dooꝛ deſelven / dus geplaagd.

§. 5. Maar als aan't vee / of veldgewas / of zuivel / 't een of 't ander ongemak of ſchadelijk verderf wooꝛd toegebꝛaght / ſo verre als dat geacht wooꝛd Duivels of der Hexen werk te zijn; dat noemtmen ſlechs Betoverdheid. En ſo is dat dan ook Beleeſinge, wanneer de toverwooꝛden op 't beſchadigen is aangeleid: maar is het om te weten wie de dader is / of om den Duivel uit te dꝛijven; dat merk ik wooꝛd Beſweeringe genaamd: als ook om 't quaad / dooꝛ Hexen aangebꝛaght / op ſulken wijſe dooꝛ deſelve wederom te doen verdꝛijven / Segeninge. Want het gemeen gevoelen is / dat die den menſch of 't vee / of eenig ding beleſen, en daar dooꝛ betoverd heeft; deſelfde ook den ſelven wederom met ſegenen onttovert; ja om te ſeggen / dooꝛ ſlagen wel te dwingen is. Dus vele van de Wooꝛden / die ik vervolgens ook in ſulken ſin als nu gemeld is / ſelf gebꝛuiken wil: dus ſullen wp dan nu ter ſake komen.

§. 6. Wat van de ſelve te geloven zp / of met den inhoud van mijn eerſte boek wel kan beſtaan / magh ieder leſer daar in ſien: alſo die namen uit alſulke ſaken of gevoelens / als ik daar in verhaale / zijn ontſtaan. Het tweede boek heeft wel getoond / wat grond ik daar aan late of ontkenne: en wat bewijs ik geve om d'ondeugendheid van hun bewijs te toonen / die alſulke kennis en vermogen aan den Duivel geven; en die hem ſo veel omgang met de menſchen en gemeenſchap met de boſen toeſtaan / dat ſp alſulke dingen dooꝛ des ſelven kꝛaght en bpſtand konnen doen. En overmits ik daar geheel ontkenne / het gene ik toone dat gantſch geen bewijs en heeft; dat of de Duivel ſulx vermagh / of ook met menſchelike ſaken heeft te doen: ſo moet dan nodig volgen / dat ſulke menſchen waarlik niet in weſen zijn / als met den naam van Toveraars en Tovereſſen, of Waarſeggers of Beſetenen, na dat gemeen gebꝛuik beteekend wooꝛden; of dat de namen diemen uit verſcheidene Spꝛaken dus vertaalt / den ſelven ſin niet hebben / diemmen gemeenlik daar aan geeft. Nochtans dewijl ik van de taal geen meeſter / maar aan 't gemeen gebꝛuik gehouden ben: ſo ſal ik hier ter plaatſe ſeggen / dat ik wel iets in deſe wooꝛden vinde / het gene ſelf na mijnen ſin waarachtig is: maar niet in volle kꝛaght / ſo als 't gemeen gebꝛuik daar af de meeſter is.

§. 7. 't Gelieve mijnen Leſer dan te weten / dat eigentlik de vꝛage niet en is / of daar wel Tovery of diergelijke zp: maar wat men dooꝛ deſelve moet verſtaan / of waarin dat de Tovery beſtaat. Is 't in bedꝛogh / of in behendigheid; dat ſta ik toe: is 't in de heimelijkſte boosaardigheid; daar heb ik ook niet tegen: is 't in de wijſe van bedꝛijf / met hand of mondgebaar / of allerhande wꝛinginge der leden; ik ontken dat niet. Sulx alles blijft noch binnen 's menſchen eigene natuur bepaald; waar dooꝛ het moghelijk moet zijn; en heeft ook d'Ondervindinge tot ſijn bewijs / als dat ſulx lang dooꝛ deſen dooꝛ de ganſche Wereld is gebeurd / en noch op heden is te ſien. Maar 't is de vꝛage: of de menſchen ſulke dingen dooꝛ den Duivel doen / en Tove-

raars met eene Duivelskonstenaars te noemen zijn; het woord van Duivel in dien sin genomen zijnde / als het gemeenlijkst word verstaan. En dit is 't gene dat ons noch te onderzoeken staat.

§. 8. En om dit na behooren nu te doen / so moet voor eerst een onderscheid gemaakt zijn / van de saken die wy hier vervolgens ordentlik betrachten sullen. De Reden moet hier wederom / gelijk in 't eerste / voor gaan / als de minste; en dan de Schrift als meerder volgen. Eerst sien wy eens / hoe verre 't menschelijk Verstand hier komen kan / als ons de naaste en ons aangeboren zijnde: daarna sal ons de Schrift / door Gods genade / tot vervulling en verbetering van dat gebrek der Reden / ons verleend / het overige doen verstaan / soo verr als God wil dat wy komen sullen. Die order van betrachtinge eens vast gesteld / sal ons dan dienen / om nu eerst den Grond van die gemeenschap der vervloekte Geesten met de menschen / en derselven saken te beschouwen; daarna dat gene / daarmen van gelooft / dat op dien grond berust.

§. 9. Die Grond dan is van beide zijden / der Geesten en der Menschen / anders niet / dan beider boosheid in 't gemein / of ook wel in 't besonder aangemerkt. Ene overgrote boosheid daar die Geesten in verhard / en sulke menschen overgeven zijn / maakt dat se by malkander komen / en dat de Duivel als de sterkste / in verstand en kraght den mensch in 't quaad behulpsaam zy. Dit meentmen dat doorgaans ook by verdragh geschied; so dat de Duivel een Verbond met sulke menschen maakt / waar toe hy hen verlokt / en hy sich in begeest; gelijkerwijs hier voor I. b. XXII §. 8 – 13. uit koning Jakob / Glanvil en Daneus / met genoegh omstandigheden is verhaald. Van dit beroemde Vloekverbond / wil ik nu eens op 't grondigst onderzoeken / of dat wel mogelijk of geloof waardig zy; dan of 'er reden zy in Reden of Schriftuur / om het geheel als valsch / en strijdig met het kristelijk Gelove te verwerpen.

II. Hoofdstuk.

Der Geesten, en besonderlik der bosen, omgang met de menschen is beswaarlik met de Reden over een te brengen.

§. 1.

Het sal / mijns achtens / niemant derven looghenen / dat geen gemeenschap van de menschen met den Duivel / en noch veel weiniger sulk een Verbond kan zijn; indien de Geesten en de Menschen op malkanderen niet werken / of malkander aandoen konnen. Maar hoe beswaarlijk dit van ons nu kan begreepen worden / dat maghmen uit het VII. hoofdstuk van mijn II. boek wel klaarlik sien. En 't gene daar noch aan ontbreekt / is hier de plaats nu om het breeder uit te leggen: alsa wy doe de Geesten op sich self bemerk-

bemerkten/ of ende hoe deselve op malkanderen/ en sonderlinge op 's menschen Ziele werken konnen; maar hier is nu de vrage/ wat een Geest die sonder lichaam is kan werken op den Mensch/ en ook de Mensch op sulken Geest? Dit moet in 't algemeen so voorgaen; en dan 't onderscheid in acht genomen worden/ dat tusschen goede en quade Geesten/ en selfs ook tusschen goede en quade menschen is. Want al wat dien aangaande van de quaden word gesegd/ moet insgelijx/ so veel als de natuur betreft/ ook op de goeden toe te passen zijn: maar dan so volgt noch niet/ dat even seer ook op de quaden past al 't gene dat den goeden toegeschreven word; also de staat/ waar in sy beide zijn/ dat onderscheid wel geven kan/ om 't gene datse van nature konnen doen te doen of niet te doen.

§. 2. Nu is dan eerst de vraghe/ of Geesten sonder lichaam zijnde met Menschen ook gemeenschap hebben; op hem te werken/ en derselver werkingen op sich te ontvangen? Want met de genen die de Geesten tot lichamelijx toeschrijven en heb ik niet te doen: in 't I. hoofdstuck van mijn II. boek/ is eens voor al geseid wat Geesten zijn/ waar in my niemant tegen spreekt. Het zy de Denkinge en d'Uitgestrektheid het alleen zijn/ daar het ganesche wesen/ so van Geest als Lichaam in bestaat; of dat noch iets als onderwerp/ daar sulk ene wesentlike eigenschap op rust/ daar boven word vereischt: het word Descartes echter niet ontkend/ dat denken met geen Lichaam en uitgestrektheid met geen Geest en kan bestaan. Doch laat het zijn/ gelijk als Josef Glanvil Engelsman dat seer waarschijnlijk dunckt/ dat dese Genii also genaamd (waar van ook in 't begin I. B. II. §. 13/ 14/ 15. gesproken is) niet al geheel van alle stoflikheid onbloot zijn: so sal nochtans de meeninghe moeten wesen/ dat sy soo wel als wy uit Geest en Lichaam tsaam bestaan; maar dat sy sonder lichaam hebben dan de mensch/ en uit die reden niet dan door de werkinge vernomen worden. Maar so ik nu in 't IV. boek bewijse/ dat dese werkingen ter weereld niet te vinden zijn/ en die daar zijn tot andere oorsaak brenge: so sal het uit de reden en Natuure te bewijsen staan/ dat sulke Geesten buiten 's menschen Ziel in wesen zijn. Maar so het door de blote reden niet bewijslijk is/ dat selfde Geesten zijn/ en dat sulx de Natuur noodsakelik vereischt: so heeft de mensch noch dies te meer te doen/ om goed te maken/ dat ook noch ander slagh van Lichamen als menschelike/ met andere Geesten als des menschen Ziel/ also gelijkmen in den Mensch bespeurt vereenigd zijn.

§. 3. Hier ben ik dan alreeds met de Filosofy verlegen/ wanneer ik schoon degenen daar ik van verschille self noch helpen wil. Maar so ik eens ter zijden af en hoger op magh gaan; de goddelicke openbaring in sijn Woord sal ons een weinig openinge geven. Want eens gesteld/ dat onse Zielen van het lichaam afgescheiden/ noch voor den dagh der algemeene Opstandinge in salige gemeinschap t'samen leven sullen? so moet men ook noodsakelik geloven/ dat d'eene op d'andere sal konnen werken/ te weten Geest op Geest. En verder/ niet alleen de gene die van den selfden aard/ dat is geen andere dan menschelike Zielen zijn/ die in dit leven anders niet dan ieder door haar

Lichaam onderling gemeenschap hadden: maar self de Engelen / die met geen lichaam ooit vereenigd zijn geweest / maar suiver geestelijker wijse werksaam zijn; die stellen wy ons voor als metgenoten van dat salig leven / waar toe sy met ons in den Hemel opgeschreven zijn. Heb. 12:22. So isser dan gemeenschap van gedachten / en ook also der onderlinge werkingen der afgescheidene Zielen met de Engelen en met malkander; al is 't dat wy de wijse niet verstaan. Noch meer / gemerkt dat die gemeinschap grooter wesen sal / na dat de Zielen in d'Opstandinge elk met haar eigen lichaam wederom vereenigd sullen zijn: so moetmen godgeleerdelijk besluiten / dat self het Lichaam niet belett / dat ook de Geesten die daarmede zijn bekleed / met andere die geen en hebben / van wegen de Natuur gemeenschap hebben / en op malkander werksaam zijn.

§. 4. Maar dan verklaart ons ook de Schrift / dat self het Lichaam geestelijk, en niet so grof sal zijn als nu: dat sonder spijs en dranck bestaan / en niet meer voortgeteeld sal worden / noch te niete gaan: so dat wy niet so veel van d'Engelen verschillen sullen als wy nu doen / om ook in sulken sin den Engelen gelijk te zijn. Matt. 22:30. Niet dat het Lichaam van nature sal veranderd zijn; dewijl het self ook in deselfde stoffe sal bestaan / daar 't in dit leven uit bestond: maar dat het wesen onveranderd / doch onbegrijpelijk volmaakter wesen sal. Nu doet alleenlijk de volmaaktheid van ons Lichaam dat de Ziel daar door veel doet / het gene voor haar door geen ander soude doenlijk zijn: hoewel ik wederom den Malabaren geen gelijk en geve / die (so als 1. b. VII. §. 14. uit Baldeus is verhaald) het onderscheid van Mensch en Beest in 't Lichaam stellen; maar sulken Ziel met sulken Lichaam / en op sulken wijse als het is / vereend / dat maakt by my den Mensch / en / so ik niet beter en wete / ook by 't ganssche Kristendom.

§. 5. Nu heb ik by myselven wel gedacht / hoe dat de staat des Menschen voor den val volmaakter was dan nu; en oversulx aan 't Lichaam en door 't Lichaam ook wel iets gewrocht han zijn / daar 't nu niet meer bequaam toe is. Daar van gaf ik in 't II. b. XX. §. 27. al iets te kennen: om aan te wijsen / dat doe een Geest / die sonder lichaam is / wel mogelijk iet op des menschen ziel heeft konnen werken / het gene door sijn lichaam niet verhinderd wierd; en so te wege brengen dat hy viel. Maar dan verstaa ik mede / dat die bose Geest tot daar aan toe noch was in sijn geheel; en dat sijn val des menschen val geweest is / van hem begonnen / en voleindigd in den Mensch. Want ons de Schrift geen andere noch eerdere sonde van den Duivel noemt dan dese menschenmoord: Joh. 8:44. waarna hy ook eerst in den vloek verviel / als uit den draad van dat verhaal by Moses Gen. 3:14. duidelik te lesen staat. So volgt dan niet / dat die gemeenschap tsedert met de Engelen heeft konnen staande blijven / om dat noch Geest noch Lichaam die volmaaktheid heeft behouden / die mogelik in die gemeinschap nodig was. Waar toe men wel mag brengen 't gene dikmaal in de Schrift van menschen / self die door Gods Geest herboren / en so nader wederom tot die volmaaktheid haarder eerste scheppinge herschapen waren / so duidelik

word

wozd aangemeld: hoe dat sy sich onsteld en buiten kraght bevonden / wanneer sy met Gods Engelen gemeenschap hadden. Dit moeten wy ten minsten stellen / indien wy die verschijningen in letterliken sin verstaan: so niet / dan is 't bewijs geheel tot niet.

§. 6. En overmits dat nu de Duivel of een bose Geest / so wel als wy / en noch veel meer al dooz den selfden val bedozven is; so moet de swarigheid ook dies te grooter zijn / hoe sulk een beter dan een goede Geest / die noch in volle kraght zy op 's menschen geest of lichaam werken kan / of van deselven wozden aangedaan. Dat mijne Ziel bedozven zijnde / mijn Lichaam dat bedozven is / nu beter kan bestieren / of van het selve beter kan gedient zijn dan te voren: daar van leert my de Schzift het tegendeel / en ik bevinde ook. Derhalven moet my ook onmogelijk zijn te begrijpen / dat nu een bose Geest / noch meer dan ik bedozven zijnde; op mijne Ziel / so als die ook bedozven is / ja op mijn Lichaam dat niet weiniger verloren heeft / so veel of meer dan selfs een goede Geest kan werken; of ook de werkingen die ik met sulken Ziel en Lichaam / en dienvolgens met so kleine kraghten doe / in sich ontvangen. So lang als dan de Schzift ons niet en seit dat sulx geschied / of geen bewijs uit d'ondervindinge te halen is; so moet de Reden en Natuur hier stille staan / en is 't ontkennen naast. Maar wat de Schzift ons hier van leert / sal by vervolg hier in dit boek; en 't ander in het vierde aangewesen wozden.

§. 7. Doch om dat ik 't gevoelen daar ik tegen schzijve met kraght genegen ben te ondersteunen / indien ik daar in waarheid vinde: so wil ik eens den Leeser in bedenken geven / indien daar eenigsins gemeenschap van de Geesten met de menschen is; of dat niet eerder van de Zielen die van 't lichaam zijn gescheiden / als van de geesten die nooit eigen liehaam hadden / zy te denken? Want die zijn wel gewend met Lichamen / en dooz deselve met de Menschen om te gaan; en sullen noch eens met hunne lichamen wederom vereenigd wozden: so dat se tusschen tijden / schoon buiten 't Lichaam zijnde / noch tot het Lichaam zijn gestrekt. Dus hebben 't ook degenen die geschapene Engelen erkenden / en echter geene sulke Daimones gelijk de Heidenen gelosfden / so Kristenen als Joden / in oude tijden wel verstaan: gelijk in 't I. B. XII. §. 17. en XV. §. 7. is te sien. Indiennen daar op seit / dat echter het gesonst gevoelen doe ook al geweest is / dat na den dood der menschen Zielen niet en swerven / nochte goed of quaad in dese weereld doen / als I. B. XV. §. 27. is te sien: daar tegen seg ik wederom / dat ook de bose Geesten also seer van al 't bewind des weereld's afgesloten zijn: de Engelen soo wel die het beginsel niet bewaard en hebben / als d'afgescheidene zielen der godlose Sodomiten / met duisternis in 't eeuwig vuur geketend zijnde; so vezre men die plaats 2. Pet. 2: 4. en Jud. v. 6. van d'een en d'ander wil verstaan.

§. 8. Dus vezre vond ik goed van mijnen wegh wat af te treden / die noch maar binnen de Natuur beschciden was / en dooz de Reden moest gewesen wozden. Wy hebben echter dat behulp noch niet gevonden / dat vooz die onderlinge werkinge van node was / die in 't verkeeren van de Geesten met de

Men-

Menschen word gesocht: al is't dat ons het hemelsch licht der openbaringe dus van ter zijden ook een straaltje leent. En sien wy de Natuur wat dieper in, wy sullen sulke strijdigheden in dit werk bevinden, dat het onmogelijk soo wesen kan als't seggen van dien omgang van de menschen met den Duivel mede brengt. Want niet alleen word de natuur der Geesten, maar ook der Lichamen daar in veranderd; een Geest lichamelijk, en een Lichaam geestelijk gemaakt: niet door Gods kraght, gelijk het zijn sal in d'Opstandinge, maar door des Duivels kraght; noch in volmaaktheid, soo als even §. 4. is geseid, maar in hun wesen self. De Ziel des menschen word hier door ook uit haar eigen stand gerukt; en so de Mensch geen Mensch gelaten, om dus gemeensaam met de Geesten om te gaan. Dat dit so zy na dat gevoelen, en dat het echter so niet wesen kan, na eisch van d'onderscheidene en bepaalde wesens aller dingen: sal ik hier nu met weinig moeite konnen tonen.

§. 9. Dat de natuur der Geesten in die maatschappy des Duivels en der Toveraars veranderd word, blijkt klaarlik uit de reden; dat al 't gene men van desen seit, hoe sy met hem verkeeren, lichamelijk, en van denselfden aart is als hun omgang met de menschen. Sy sien en hooren hem; sy eten, drinken, slapen met den Duivel; als grote maats, als man en wijf: Dus houden sy te samen huis. En so sy ergens henen reisen: hy is het peerd daar sy op rijden; het zy dan bok of kalf, of wat het wesen magh; hy is de wagen die hen voert, hy is het schip daar sy in varen, hy is het roer van 't schip. Of ook hy draagt se self onsichtbaar door de Lucht, en doet de besem vliegen die van self by na niet meer en konden gaan. Altoos sy hebben lebendig gevoelen van een lichaam dat hen draagt, daar ganseh geen lichaam is. Kan dit een Geest nu doen? Wanneer men eens moght sien dat God het dede, men soude 't voor een groot mirakel houden. Hoe doet sijn schepsel dit dan al den dagh?

§. 10. Of doet hy 't al in schijn; hoe is 't dan dat de hexen self gevoelen 't gene aan de katten, hasen, wolven, daar sy in veranderd zijn, op afgelegen plaatsen wederbaart? Want worden sy daar bont en blaauw, of arm of been aan twee geslagen: het word bevonden, seitmen, dat de kollen thuis het selfde lijden. Dienvolgens moet het een in schijn, en't ander evenwel in waarheid soo gebeuren konnen. De slagh of stoot, of how of steek, word dan gedaan op 't gene schijnt alsulken Geest te zijn; en word ontvangen in den mensch, die verre van de plaats is, en op het minste niet is aangeraakt. Wat menschelijk verstand begrijpt hier in geen tegenstrijdigheid? Wie van de Protestantsche Kerk ontkent aan God de Transubstantiatie, en staat den Duivel toe die Transformatie? Kan dit geschieden, 't is dan ook met reden, dat die bose Geest een helsche Proteus van Erasmus Franciſci hoogduitschen schrijver word genoemd, die sich in duisenderleije gedaanten, so hoord, verwoomen kan. Of is 't dat 's menschen hersenen, door kraght van Toversalve, of natuurlike opdampingen beneveld zijnde (gelijk ik wel voor seker houde dat ook anderſins geschied) alsulke dingen valschelik aan d'Inbeeldinge vertoonen: hoe komt dat sonder man een vrouwensch wel bes wangerd

gerd wozd / dooz Duivels kraght; en ook een kind ter wereld bzengt? Want sulken grouwel wozd al mede van het volk / (wat segg ik 't volk?) ja van geleerden self geloofd. D'Inbeeldinge verandert wel de bzught in moeders lichaam / maar en maaktse niet: en 't gene anders niet dan geest is / bzaght nooit lichaam voozt. Of toegestaan het gene van een fijnder lichaam is geseid; so teelen die toch niet / of teelen hunz gelijk.

§. 11. Nochtans om dese ongerijmdheid goed te maken / so voertmen de natuur der Geesten hogher op / of laat deselve laeger sinken dan 't behoozt. Men voertse hogher op / wanneermen haar so fijn en gaaw in 't werken maakt / dat alles ik en weet niet wat / gansch ongevoelig en gansch ongemerkt / op enen ogenblik dooz kraght der Geesten kan verplaatst / de lucht van buiten en van binnen / en voozts des menschen sinnen so veranderd wozden: dat sp op sulker wijse iet verneemen als het niet en is / of datse waarlik 't een so kozt op 't ander ondergaan. Dat maakt den Geest tot meester van een lichaam dat het sijne niet en is: niet om het te gebzuiken so als 't is / tot alles wat hp wil; maar ook te maken 't gene 't niet en is / sodanig als hp wil. Nochtans en sien wp aan ons selve niet / dat onse Geest het minste lichaam / buiten 't gene dat sijn eigen is / kan aandoen / of in 't minst veranderen; maar moet het so gebzuiken als het is. De Ziel kan niet van 't Lichaam scheiden / noch in 't Lichaam wederkeeren wanneerse wil: maar eens / als God haar scheid / gescheiden zijnde / wozd dooz de tweedemaal van God vereenigd met haar lichaam / en niet meer. Sp scheid wel eens of meermaals / in dien sin / dat sp daar in niet werkt / (het gene men bezukkinge van sinnen noemt) en komt daar weder bp: maar dan is 't Lichaam noch in staat gebleven / om verdere onderhandelinge met de Ziel te houden; en ook de Ziele maar op seker voozwerp denkende geweest / dat haar niet in 't geheel noch dooz altoos van 't Lichaam houd. Dat is so veel / dat iemant uit sijn huis eens om een boodschap gaat; maar laat sijn volk noch thuis / en komt ook self weerom. Maar sulker wijse als de Duivel na 't gemeen gevoelen bp en van de menschen gaat en keert: dat is so veel als of de Ziel geheel van 't Lichaam afgescheiden / het selve gantsch ontbloot van alle leevensgeesten / so dikmaals als 't haar luste / weer bezielde. Dat soude dan ook maar sulk lichaam / en geen hout of steenen beeld / en dan ook noch haar eigen en geen ander moeten zijn. Meer leert ons de Natuur of Reden van de Geesten niet; noch van een ander Lichaam dan van desen aart / waarmede sulken Geest sich kan vereenigen / om onderlinge werkingen te doen ontstaan.

§. 12. Hier uit besluit ik verder / dat geen Geest den mensche so besetten of besitten kan / gelijkmen van Besetenen gelooft. Want mijne Ziel niet kan te wege bzengen / dat aan mijn Lichaam enig ongemak geschiede / indien daar toe geen lichaam wozd gebzuikt; en dat gebzuikt se dan dooz middel van haar eigen Lichaam / en geen ander; want sp en kan dat niet. Verbzast / verdzinkt de mensche sijn gesondheid; bezukt / veraast hp sich: het is lichamelijk al wat hp doet; de Geest of ziele volgt maar de begeerlikheid

die in het lichaam is / en die de mensch gemeen heeft met een beest. So blijdschap / droefheid / gramschap in 't Gemoed het bloed veranderen / en krijgt het Lichaam daar van ongemak: het is ook sonder 't Lichaam niet dat dus de mensch te moede word: die hertstoghten zijn lichamelijck / en worden diergelijke in de beesten ook vernomen. Maer so de Ziel met sterk en veel te denken al de hersens krenkt / en 't Lichaam so in lijden brengt: sy krenkt haar self dan eerst / en lijd al eer dan 't Lichaam lijd. So niet: en heeft sy in dat denken noch vermaak: so is 't met haren wille niet / dat daar het Lichaam last af lijd; also sy nooit haar eigen vleesch en haat. Efes. 5: 29. de naawe band van Ziel en Lichaam maakt dan / dat so d'een van d'ander lijd. Maar van den Duivel wilmen / dat een Lichaam dat sijn eigen niet en is / waar van hy niet word aangedaan / daar ook een eigen Geest noch mede naauw vereenigd is; van hem beschadigd / ja geheel beseten en beset; kan worden: hoewel hy als een Geest noodsakelik ook geesteliker wijse / dat is met denken werken moet / en geen beweeginge in enig Lichaam maken kan: also dat niemant kan als God: noch ook bestieren of bepalen / als hy wil: also dat moet geschieden na den aart van 't lichaam / en den staat daar 't dan in is.

§. 13. Het baat niet hier te seggen / dat sich de Duivel daar na voegt / waar ergens iemant reeds niet wel en is / dat hy daar onder speelt: en dat men daarom seggen magh / dat iemant dese of gene siekte heeft / en echter van den Duivel ook beseten is: also het beide waar kan zijn. Want dat en is altoos niet in de genen die betoverd zijn / dat is / als op der Hexen wil en wenk de Duivel in de menschen baart: wanneer op 't eten van een beest / of op 't aanraken van de Toveres / of op iet anders / daar sy en de Duivel quansijs onderling sich in verstaan; de mensch / tot daar toe frisch en wel gesond / terstond aan 't quijnen raakt / en van den Duivel dus beseten of betoverd word. Ten anderen / genomen dat hy in de kranken baart; om hunne quelling te verswaren / of in sulk lichaam / alsdaar toe bequamer / sijne werkingen dus aan te stellen: hoe weet een Geest wat in een Lichaam is daar hy niet in is / en dat hem ook niet aandoen kan; also 't met sijnen Geest / dat is de Ziel / vereenigd is? Elk Lichaam kan alleen verneemen sijnen Geest; en elke Geest sijn Lichaam / sonder meer. Want het gene God also geschikt heeft / sonder dat wy weten hoe / dat is desselven aart of wesen / en de grond en oorsprong sijner werksaamheid. Die sien wy dat so tusschen 's menschen Geest en Lichaam is: maer van alsulken Lichaam op dien eenen Geest / en van dien eenen Geest op dat besonder Lichaam / en niet meer; of door dat eene Lichaam op een ander / en door die beiden van den eenen Geest op den anderen / en worder niet.

§. 14. Indien nu die vereeniging des Duivels met des Menschen Lichaam niet geschieden kan: laat sien of 't niet is met de Ziel. Die meentmen dat door al van hem word ingenomen; en dat de menschen van hem eerst verleid zijn / om dat gruwelike maatschap met hem aan te gaan: Waer door hy dan hun Lichaam voorts tot alle ding gebruiken kan / om dit of dat daar in te doen. Maar hoe die Geest tot 's menschen Geest gemaakt / kan my de

geden niet doen sien. De Ziel en heeft geen werk dan in haar self / en 't gene in haar door het Lichaam word vertoond. In beiden sietse God / van wiense beide zijn. Hoe word de Ziel den Duivel dan gewaar? wat middel heeft een bose Geest om sich aan 's menschen ziele te vertonen. Voor my / ik heb hem nooit vernomen: en 't selfde seggen ook de genen die sich allermeest verweeren / om 't gevoelen / van de werksaamheid des Duivels in de menschen / vast te houden. Wat d'Engelen belangt / ik hebbe al meer dan eens geseid / dat / schoon sy Geesten zijn / God / als hy wil mirakel doen / ('t gene echter selden is gebeurd) deselven op des menschen ziel of lichaam wel doet werken: en dat ook dan de mensche sulx gewaer kan worden. Maar dat God ooek mirakel door den Duivel doet / en dat so veel en menigmaal / (gelijck het soude moeten zijn / indien de weereld so vol tovery is als men seit) dat sullen self de gene / die dat Duivels werk op 't breest vermelden / niet verklaren.

§. 15. Hier tegen seit my Glanvill wederom wat anders / waar mede hy de Geesten minder maakt dan ik gelove datse zijn. Want hy derf seggen / pag. 9 en 16. dat de Geesten diemen noemt gemeensame, de menschen op oureine plaatsen suigen; en dat dit een is der gemeensame verkeeringen die sy te samen hebben. En dit en duncht hem sulken wonder niet; also hy meint dat Plato niet veel ongelijk en hadde / gelijck hem ook in d'oude Kristenheid verscheidene daar in gevolgd zijn: dat seker slagh van Geesten / diemen noemde Genij, niet sonder lichaam waren / van sijnder stof dan d'onse; gelijk ik ook in 't I. B. II. §. 13. en XI. §. 6. en XVII. §. 5 / 6. aangewesen hebbe. Maar 't selfde vind de Leser tsedert by my ondersocht / en wederleid / in de 5. eerste hoofdstukken van mijn II. boek. Het is niet anders dan door bygelovigheid / daar een verstandig man sich wel voor wachten moet: dat hy noch spreekt van Geesten / die met menschen bloed te laven zijn / of van de dampen die het opgeeft; so als gelijk gevoed word door gelijk. Hy meent nochtans / dat hy 't uitnemende waarschijnlijk maken sal / (hy seit *exceeding probable*) te weten dat de Geesten niet volkomelik van alle lichaam ende stoffe afgescheiden zijn, *not perfectly abstract from all body and matter*; 't gene ik hertelik wensche dat eens iemant dede; also hy die dat schreef / niet meer in 't leven is.

§. 16. So als dit dan met dat begrip / 't welk wy van Geesten hebben / niet is over een te brengen: en daarom sonder klaar bewijs van ondervindinge niet aan te nemen is: also en kan het ook met de natuur eens Lichaams niet bestaan / alsulke werkingen / als aan den Duivel toegeschreven worden / te ontvangen; of sulke als men wil dat van de Toveraars geschieden te verrichten. De Duivel kan het menschen lichaam niet onsichtbaar maken: so dat een onbedorven oog / by helder licht / alle andere lichamen bescheidelik siende; dat eene / schoon daar mede tegenwoordig / en door geen ander lichaam bedekt zijnde / niet en sie. Ik segge / door geen ander lichaam bedekt zijnde: om dat men voorgeeft / dat de Duivel ook de Lucht verdikken / en also dat Lichaam als met mist bedekken kan. Die moest men dan ook sien. Een Lichaam dat so dun is / dat men 't niet kan sien / (gelijk de Lucht gewoonlik is) kan ons gesicht niet weeren van een ander dat wel dicht en dik /

en door onse oghen is. Want so dat ware/ de Lucht een lichaam zijnde/ soude ons gesight beletten: also geen lichaam maar een weinig van ons af staat/ of daar is tusschen beiden essen so veel luchts/ als 'er ruimte tusschen is. Maar so die lucht het niet en dede/ wy souden self geen lichaam konnen sien.

§. 17. Noch meer. Geen menschelijk lichaam/ dat uit vleesch en been bestaat/ en snel of traag is van beweginge/ na dat de leden/ ingewanden/ leevendige geesten en het bloed gematigd zijn: kan sonder tijd/ van d'eene plaats tot d'andere/ en dat noch door de Lucht verboerd; en so van aart en eigenschap veranderd zijn. Veel weiniger kan's menschen lichaam in dat van een beest/ van wolf of kat veraarden; en dan ook noch door veel kleinder gat/ dan 't kleinste van die beesten nodig heeft/ sich wringen om ter afgeslotene plaatsen in te komen. Elk lichaam heeft sijne eigene plaats tot d'uitstrekkinge/ so wel als sijnen tijd tot de beweginge van doen. En 't gene verder op dit stuk geseid magh worden/ sal in 't verbolg wel plaatse vinden/ wanneerwe van de toverhandelingen sullen spreken: besonderlik het gene van 't verdikken van de Lucht en van 't beguichelen van 's menschen oghen aan den Duivel toegeschreven word. Dus verre blijkt/ dat ook het Lichaam van den mensche niet bequaam is/ om sich tot die gemeenschap met den Duivel (alsomen 't hebben wil) te blijven/ of ook van hem daar toe te laten schikken of bereiden.

III. HOOFDSTUK.

Dienvolgens is ook in 't besonder dat Verbond der Toveraars en Toveressen strijdig met een onbedorven oordeel en gesond verstand.

§. 1.

NU moght ik dan wel weten/ wie dat Verbond eerst heeft bedacht/ dat van 't gemeene volk geloofd/ en van geleerden so beschetdelik beschreven word: dat naawelijx 't genadig Heilverbond/ 't begin/ het midden en het einde van Gods heilig Woord/ so evendraghtig van hen word verklaard. Nochtans en sal van 't ander niet een woord daar in te vinden zijn/ wanneer wy in 't verbolg dat eens gaan soeken sullen: ja self de kleden leert ons niet/ hoe dat het wesen kan/ indien sy maar het tegendeel niet leert. Om dit dan eenmaal wel te weten/ so laat ons eens met ernst gaan ondersoeken/ al wat men van dit helsch Verbond gewoonlik seit: en met veel aandacht overwegen/ wat schijn van waarheid/ en wat blijk van ongerijmdheid daar in steekt. Doch sal ik my in desen met geen paapsche schrijvers veel bemoeyen: also my Glanvill en Daneus volle stoffe geven sullen; die eerst van desen opgestelt/ en van den anderen pas honderd jaren achterna noch breeder uitgehaald/ en tegen Webster/ Schott en anderen verdedigd is. Wy sullen hier maar sien/ of hun gevoelen met een goed verstand en onbedorven oordeel kan bestaan; en naderhand/ wat volgens de Schrifture en 't kristelijk Verbond daar af te houden sy.

§. 2. Voor

§. 2. Voor eerst dan seg ik / dat Danæus al voor 120 jaar gestorven is / niet sonder merkelike schulden na te laten; die ook noch niemand na hem heeft betaald; bestaande in verscheidene stellingen / die hy van dat Verbond ter neder stelt / en echter nooit bewesen heeft. Waaronder dit ten eersten stoutelik van hem geseid is / (gelijk ik dat 't 1. b. XX. §. 12. met sijne eigene woorden melde) dat nooit Toveraar gevonden is, die met den Satan geen Verbond gemaakt, en aan denselven sich heeft overgegeven. Luiden die so stout derven spreken / daar ben ik wederom stout tegen; en segge / dat nooit Toveraar gevonden is, die met den Satan een Verbond gemaakt, en aan den selven sich heeft overgegeven. En hier soud ik nu aan de beste kansse zijn: om dat ik niet behoeve te bewijsen / dewijl ik maar ontkenne; maar hy dat daar so stellende / ook wel verpligt was om sijn seggen waar te maken. Nochtans wil ik ten overvloed betonen / wat reden dat ik hebbe te geloven / dat hy het niet bewijsen kan / nocht iemant die so spreekt als hy. En wat behoeft dat meer te zijn / dan dat hy sullen sake / die van het uiterste belang / en 't hoofdwerk van dat schrift is / daar hy het stuk der Toverp verklaart / so als hy dat verstaat / ter wereld niet met al en seit dat na bewijs gelijkt? Ja hy en spreekt 'er niet eens af; als of het geen manier en ware / dat kristen leeraars / en voor al de Protestanten / die 't Pausdom billik van geringer saken wel bewijs af eischen: self sulke dingen moghten seggen / en geensins schuldig waren te bewijsen.

§. 3. Dit is so veel den schrijver aanbelangt / die heeft dan geen bewijs: maar nu sal ook de sake self betuigen / dat daar geen is. Want die het meinen vast te hebben / bedenken datter sonder dit Verbond geen Toverp en soude konnen zijn: te weten sulke als in 't I. hoofdstuk is verklaard dat sy daar by verstaan. Dit seit ons Fronman in sijn boek de *Fascinatione* van de Betoveringe. pag. 495. *Docent enim Theologi, Diabole in prime lapsu vires non eendi sit ademptas & cohibitas esse; ut nisi accedat nova aliqua voluntas, sive consensus hominis male fici, non possit inferre noxam.* Want de Godgeleerden seggen, dat den Duivel in den eersten val de kraght om te beledigen so seer benomen is: dat hy voortaan geen quaad kan doen, indien de quade menschen self daar toe den wille niet en hebben; en daar in toestemmen. Dit word by hem dan breeder uit Carpzovius verklaard *Part. Prax. crim. qu.* 48. *no.* 62 *pag.* 417. en noch bevestigd uit Remigius *lib.* 2. *dæm. cap.* 9. *pag.* 254. Hier van is 't / seggense / dat volgens het verklaren van des Duivels bondgenoten / deselve eerst door bleijingen en beloften: en so dat dus niet lukken wil / op 't laatst door dreigingen en quellingen tot sulk Verbond met hem getreden zijn. Want hy moet hunne eigene toestemminge hebben / of hy en kan niets doen: en daarom en vermagh hy op der aarde niet / dan door den dienst van menschen die hy aan hem selven dus verbonden heeft. Maar die hy daar toe krijgen kan; hy magh sijn best doen / dat staat hem quansuijs vry. 't Is dan der menschen eigen schuld; sy moghten het gelaten hebben. Dit laat ons nu eens overweegen.

§. 4. Het gene in desen de Schrifture betreft / tot sijne plaatse sparende /

so weet ik door de reden wel so veel / als dat des menschen Wille nooit gedwongen word: en oversulx vergeefs alhier geseid / dat sy met wille doen het gene daarse toe gedwongen zijn. Het is van twee noodsakelike quaden een te kiesen, en so met wille: niet om 't eene te bedrijven: maar om het ander te vermijden / wanneer het beide niet en is te ontgaan. Sy willen dan noch 't een noch 't ander; maar 't eene minder dan het ander: en oversulx en magh de Duivel sich niet laten voorstaen / dat hy heeft den wille van dien menschе / welken hy tot onderteikeninge van 't verdragh gedwongen heeft. 't Is waar / dat sy daarom niet vry van sonde souden zijn; maar sich wel swaarlik tegen God vergrijpen: eerst in het aangaan van 't Verbond / waar in de wille kiest als 't minste van twee quaden 't gene waerlijk 't meeste is; en naderhand al 't quaad dat dan de Duivel doet of doorhen doet / indien 't so is. Maar evenwel kan niemand seggen / dat sy wilden / of gewillig traden in 't Verbond / waar toe sy van den Duivel self gedwongen zijn.

§. 5. Nu dan / so God hem 't minder niet en gunt / na dat hy trouloos van hem afgevallen is; om namelik den menschе buiten sijnen wille te beledigen: hoe sal het in te schikken zijn met Gods geregtigheid / indien die bose vyand anders aan den mensch geen leed magh doen / dan op de snoodste en lazeeste wijse die bedacht kan worden? want wie sal seggen dat hem 't aldergrootste quaad daarom word toegestaan / op dat hy 't minste niet en doe? En wie kan loochenen / dat het veel boser quaad is / sich aan den Duivel by verdragh en handschrift en by eede te verplichten / en met uitdrukkelijke gods verloocheninge aan lijf en ziele op te geven: dan blotelik maar uit verleidinge of swaktheid te misdoen? So ook / den menschе tegen sijnen wille te beledigen / en tydelik op aarde maar te quellen; gelijk de Duivel buiten sulk Verbond wel soude doen / indien hy konde: is 't niet oneindig minder / dat hy hem dwingt / om sich tot quaad doen te verbinden / en ziel en lijf ter eewige verdoemenis den selven op te offeren? Siet dan eens / welk een schoone oorsaake van die mannen is bedacht / om ons te doen geloven / dat buiten sulk Verbond de Duivel (dien sy willen dat het doet) geen quaad kan doen.

§. 6. Maar buiten dat (dit seggense noch ook) so soude niet een menschе van den Duivel ongeplaagd zijn: te weten so hy niet bepaald en ware / om buiten sulk Verbond aan niemand leed te doen. Want niet dan quaad voorhebbende: moght hy na eigen lust te wercke gaan / wat menschе souder niet van sijne gading zijn? Dan ware niemand / meinense / sijn lijf of leven immer seeker; noch sijner zielen saligheid / daar dese geest voornamelik op loert. Ik moet bekennen / dat ik dese reden wel verwachten wil / van luiden die geen andere Geesten dan alleenlik louter Duivelen geloven: die ook van geenen God noch Saligmaker weten: en meinen dat de gansche weereld ook van hun gevoelen is. Want my aangaande / die gelove datter Geesten zijn / gelove insgelijx dat so wel goede tot bewaringe / als quade tot bederf des menschen zijn. En aangemerkt dat ook by tegenstellinge de goede Geesten / dat is heilige Engelen / of self Genij, na 't oudst gevoelen

van

van de Heidenen so seer genegen zijn den menschen goed/als d'anderen om hem quaad te doen: soo moet ook volgen / dat nooit iemant nood sal hebben / om 't minste quaad te lijden of te doen; door dien de goede Engelen / so sy ook niet bepaald en zijn / dat altijd wel verhoeden sullen; en voorts ook so veel goeds doen aan de menschen/als hen de Duivels quaads doen. Dan bleef het tusschen beiden noch / en had de Duivel 't minste voordeel niet.

§. 7. Siet daar de redenen/ so veel als ik 'er vinden kan/ beschelden Leser/ van dit vermaarde Vloekverbond der menschen met den bosen Geest. Het moet so verre af zijn / dat wy hier souden overtuigd staan / als wy bevinden / dat sy self niet altijd blijven by die taal. Want Glanvill moet bekennen / pag. 19 „ dat het niet noodsakelijk sy te geloven / dat de Duivel altijd is der Heren „ bondgenoot: maar magh misschien bequamelik wel overwoghen wor„ den; of die gemeensame Geest niet d'eene of andere verhuisde menschen„ geest magh zijn / van God en goedheid dus verlaten / en opgeswol„ len door een onveranderlijk begeeren tot boosheid / en tot wraak; „ die hy / vermits de wetten en gelegentheid van sijnen staat / so niet „ onmiddelik in 't werck kan stellen. En hy kan ook niet sien / hoe dat de „ Duivel in de Hell als opgesloten zijnde / so vry magh door de Wereld wan„ delen; indien de Zielen der godlosen so besloten zijn / dat die niet mede wel „ eens buiten de gevangenisse komen / en eens een wandelingtje souden mogen doen. Het eerste stelt hy vast / en meint dat dan het ander ook moet volgen. Heb ik het niet geseid/dat noch de Zielen ook wel eens ter Hellen uitgelaten/en op der Aarden souden worden swervende; om toch den Duivel niet so vast te binden / als wy geerne hadden? So sien we dan 't omswerven van de Zielen / en 't quaad dat sy op aarde doen / al even na gestelt om te geloven: als dat van de Duivelen. En volgens dien/ also de laatste/in dien sin als wy begrijpen/by de Heidenen nooit zijn bekend geweest; die hier belangende der menschen Zielen met de Joden / Mahometanen en Papisten vast in eenerley gevoelen zijn: so hebben die het ook so veel gemakkelikker: also sy 't eene toegestaan / het ander veilig stellen moghen; maar wy noodsakelik het een om 't ander laten moeten. Dat is / wy moghen geen gemeenschap of verbond der menschen met de Duivelen geloven / om dat wy 't self de niet geloven van de Zielen der verstorvenen/ die daar toe so veel nader zijn.

§. 8. Maar Glanvill weet sich noch wel anders te behelpen; wanneer hy sich die swarigheid eerst voorstelt / dat so de bose Geesten op den eisch der bose menschen/navolgens onderling verdragh/gereed staan om ons quaad te doen: dat sy 't dan ook wel buiten dat verdragh en maghtig en genegen zijn te doen. Dat dunkt my ook: maer / 't antwoord hy geest is vierderley. (1.) De Wetten / seit hy / van de andere Weereld zijn ons onbekend: en wel insonderheid/ hoe dat de bose Geesten vryheid hebben souden/om onse Zielen self te quellen/en echter wel bepaald zijn in het Lichaam te beseeren. Ik sta hem dat ook toe: en acht derhalven best/dat wy van sulke dingen swijgen/die ons doch niet bekend zijn / noch ooit wesen sullen. Hoe zijnder dan van hem / en so veel anderen / so veel scheeps ladingen van boeken opgemaakt / van 't gene

dat

dat de Duivel en de Hexen doen of konnen doen / en hoe sy met malkander staan?

§. 9. (2) Maar 't is ook wel / (dunkt Glanvill verder) om dat de bose Geest voornamelijk 't verderf der Zielen soekt; dat hy de Lichamen van self verschoont / als 't hem de Kollen niet en vergen. Want door sulk werk ontdekt hy sich te veel: maar wil de menschen liever heimelik de Ziel bekruipen. Dat maakt hy oversulx de Hexen niet eens wijs / om so den mensch op 't ongevoeligst wegh te slepen / eer hy 't wete. Maar doet hy 't niet: dat is dan / dunkt hem / om dat sekere wetten / die ons onbekend zijn / dat niet toe en laten: of dat de Duivel self sich speent / of d'onderduivels ook belet van quaad te doen; dat niet tot sijn belang of oogmerk dient. Gelijkerwijs wanneer een krijghs bevelheer plundering verbied / om 't volk niet op te houden / en so den voortgang van den hoofdkrijg te verachteren. Dat is dan ook so veel / als dat de Duivel heerscht als vryheer / en niet als gebonden of bepaald; gelijk als anders 't seggen is: of dat hy byster onvoorsichtig doet / dat hy sich aan de Toveraars also verbind. Want hy dan buiten twijfel dikwijls ook door 't selve wel genoodsaakt word / om tot beliefven van deselven iet te doen / dat gansch met sijn belang niet over een en komt: also 't doorgaans maar domme slechte menschen zijn / die sijne diepe en seer vere uitsiende Staatkunde niet verstaan.

§. 10. (3) Dan komt hy noch met dese reden aan / dat so de Duivel aan den Toveraar of Tovere de gunst doet van sich aan hen te verbinden / om hun begeeren te voldoen: hy dan deselve dies te meer ten quade moedigt; en so 't voornaamste oogmerk hunner swarte bondgenootschap (*black confederacy*, so spreekt hy) dies te meer bevordert / dat is / om ons in onse eewige belangen (*eternal interests*) te vernielen. Dit voorwendsel heeft myns bedunkens noch den besten schijn; also wy doch gelijkelik den Duivel als gesworen vyand van het menschelijk geslaght / en onser zielen saligheid bemerken: en ieder vyand siet waar hy den genen / daar hy oorlog tegen heeft / den meesten afbreuk doe. Maar dan en weet ik om voorseide reden niet / of sich de Duivel daar niet in vergist / so hem een Hex of Kol iet vergde / daar hy honderdmaal meer voordeels by versuimde / het welk hy / buiten band van dat verdragh / na eigen raad en sinlikheid soud hebben konnen doen; en echter uit verplightinge dan dat Verbond niet laten magh. Want neemt / dat hem ene andere gelegentheid eens dienen moght / om duisend menschen teffens in 't verderf te slepen; en hem de kol / daar af niet weetende / dan ophield / om haar in 't betoveren van koe of kalf / of melk of boter by te staan; waar mede besig / die gelegentheid hem mogt ontgaan: had dan de Duivel niet genoeg versuimd?

§. 11. (4) Ten laatsten brengt hy ons uit d'Evangelien te pas / dat bose Geesten ook de menschen menighmaal beledigd en beseten hebben / daar niet en blijkt dat sy van bose menschen toe beleesen waren. Dat hoor ik geerne: en om dat ik in 't Euangelp daar niet af en lese / (gelijk ik / als wy noch wat verder komen / breder seggen sal) so is ook mijn geloof / dat daar

geen

geen boſe menſchen hand in hadden; noch ook (gelijk in't II. b. XX. getoond is) de Duivel ſelf: maar 't was de hand van God. Wat verder van hem daar ter plaatſe wordt geſeid, dat ons misſchien meer quaads van boſe Geeſten, ſonder hexen dienſt in deſe weereld overkomt, dan wy wel weten of beſpeuren konnen: dat ſtoot al 't ander wederom om verre, en maakt onnut, ſo veel den Duivel aangaat, al die Tovery en dat Verbond.

§. 12. Doch om niets ongeroerd te laten, dat Glanvill in den wegh moght zijn, ſo ſtelt hy ſich noch deſe ſwarigheid voor oghen; dat niet is te verſinnen wat oogmerk dat de Duivel hebben kan in dat verbond, om ſijne vyfheid in eens menſchen lichaam te bepalen, en ſo den brooſſen menſch ten dienſt te ſtaan. Want zijnſe onder het getal der uitverkorenen, ſo en heeft hy'er doch niet aan: en zijn 't verworpene en godloſe menſchen, ſo en heeft hy hen genoeghſaam wech, al geevenſe ſich ſelf aan hem niet over by verzag. Zijn antwoord is alhier ſcherpſinnig, en van groten ſchijn. Hy ſeit, het is genoegh wanneer beweſen wordt dat iet ſo is, al weet men 't einde niet waar toe het ſtrekt. Hy ſpreekt dus als een Filoſoof, dat is Deſcartes ſelf: die dat voor eene der grootſte feilen in de redeneering ſtelt, wanneermen d'eindoorſaken aller dingen onderſoekt, (daar over al niet door te komen is) om daar uit haren aart en weſen af te meten) gelijk uit ſijne Beginſ. het 1. deel §. 28. is te ſien. En dat is waar, ſo verre als daar Deſcartes van de ſchepſelen, in opſight van den Schepper, en dat belangende 't natuurlijk, in bedenken geeft: maar dat ſulx Glanvill hier ook uitſtrekt tot de zeden, en dat in opſight van het eene ſchepſel tot het ander, dat is geheel een ander ding. Want goed of quaad te doen, verbond of geen te maken, dat raakt de Zeden van den Menſch en van den Geeſt, en niet derſelver weſen of natuur. Ook zijn zy beide ſchepſelen, die niet oneindig zijn, en daarom ook de einden die ſy ſoeken wel te vinden. Maar Gods beoogingen, 't zy in 't natuurlijk of in 't zedelijk, zijn ondoorſoekelijk, en onnaſpeurlijk ſijne wegen. Rom. 11: 33. Het helpt derhalven niet het gene hy verder ſeit, dat een die in de Schilderkonſt of Wiskonſt wel ervaren is, geen oordeel geven kan van 't geen een meeſter met den toeſtel of de ſchets van eenig werk beoogt. Want hier niet word geſproken van des Duivels werk of konſt; wat hy van 't een of ander maken wil, waar af wy dit of dat beginſel ſien: maar van 't verzagh dat deſe helſche konſtenaar, (gelijkmen wil) met deſe menſchen maakt; of die niet ſouden weten, dat hy daar in ſijn voordeel ſoekt, en of van hen ſulx iets te halen zy. Dit dunkt my dan behoren ſy uit redenen, terſtond geſeid, ſeer wel te weten; en volgens dien, dat voor den Duivel met ſulk een Verbond geen voordeel is te doen.

§. 13. Maar Glanvill laat het hier niet by. Hem dunkt, men magh het woord van Duivel wel verſtaan van ſulk een *Body politych* burgerlijk Lichaam, dat uit verſcheidene orders, hoog en laag, beſtaat. En 't moghten daar in wel een ſlag van ſeer geringe Duivels zijn, en die (gelijk het ſlechtſte volk ook by de menſchen) de meeſten in 't getal: welke niets te ſeggen hebbende, (want elk een aan geen amt of groot gezagh kan raken) veroorloſa

woorden te verbuiten of te kapen; mits dat het voor henselve zy / al wat sy voor geweld of list op d'arme menschen halen konnen. En sulke Duivelties zijn na sijn dunken schier so veel / als die *educing fellows* verleidende gesellen, dien men al mede (seit hy) in sijn land den naam van Geesten geest; en welke op de kinders loeren / die wech te slepen na de plantingen in Amerika / om daar voor hen te werken so als sy 't verstaan. Dien doense niet alleen belosten / maar ook dienst: tot datse hen uit menschen oghen / en voorts dan binnen voords gekregen hebben / om hen dan wech te voeren daarse willen. Op dese of diergelijke wijse meint hy datmen 't oogmerk van den Duivel in dit Vloekverbond begrijpen magh. Waar op ik anders niet te seggen hebbe / dan dat hy niets bewijst van 't gene hy seit: of wel dat hy 't verschil selfs voor bewijs op geest; en dat het strijd met alle regels van de Redekunst / met sulke menschen ooit te disputeeren. Al wat ik verder over dit stuk by hem lese / is van den selfden aart / of het behoort op dese plaatse niet.

§. 14. Dus verre is echter noch maar aangemerkt / so veel als aan de kant des Duivels is te sien: nu heb ik noch van 's Menschen zijde wat te seggen / die sich in sulk Verbond begeven sal. Is 't moghelijk te denken / dat een die enigsins by sinnen is daar ooit toe komen sal? Sich aan den Duivel overgeven / dat sal geen menschе doen die God in 't minste vreest. En die hem niet en vreest / is voor den Duivel meest verveerd: al is 't dat hy hem diktwijls noemt of roept; so heest hy doch het minst verlangen niet na hem; maar schrikt wanneer hy ernstig aan hem denkt. Of sietmen ook / dat overgeven booswichten sich aan de dienaars van 't geregt of den scherpregter overgeven; om hen / na weinig tijds de boosheid met vermaak gepleegd te hebben / den hals te breken? En soude dat niet zijn / als osse vreesden vry te sullen raken van de straffe / so sy die self niet quamen te verseekeren en te verhaasten? Voorts: sullen alle dese menschen dan so sott zijn / datse niet meer van den Duivel voor hunne eigene verdoemenis bedingen / dan sulk een klein en kort vermaak van weinig beuselingen; gelijk het alles is wat daar van word gemeld? Laat zijn / dat d'eersten die sich daar toe overreden lieten / sich grote dingen daar van hadden ingebeeld: sal nu / na dat elk siet hoe weinig dat daar by te winnen / hoe veel daar mede te verliesen is; nu doch so sinneloos wel willen zijn / dat hy sich met den Duivel sal verdragen?

§ 15. Noch iets met weinig woorden / dat van groot belang is in dit stuk. Wat baat sulk een Verbond dat in 't vermogen van partyen niet en is? De Duivel / is hy beul / hy is de reghter niet. Wat helpt dan of hy 's menschen ziel bedingt / hem tijd van so veel jaren / dagen / maanden geest / om sijn vermaak te nemen / en ongestraft te sondigen: also hy noch de staf noch leevens-tijd in handen heest; maar God alleen / die d'Opperreghter van de leevenden en doden is? Wat dan / wanneer die 's menschen leeven af kort / aleer de tijd van dat Verbond ten einden is: is dan de Duivel ook een schelm / dat hy sijn woord niet houd? Of is hy dat / wanneer hy sijnen bondgenoot noch binnen tijds in reghters handen / en in heehtenis geraakt / daar in geen hulpe bied: maar laat hem branden / en door 't aardsche vuur / aanstonds

in

in 't helsche overgaan? Ten laatsten is het voor my onbegrijpelijk / hoe iemant die den Duivel kent / God self niet kennen soude / wiens schepsel dat hy is. En so hy God en Duivel kent: hoe is het mogelijk / dat hy sal sweeren / (by wat God?) den Schepper en Bestierder van dit al / den Opperheer van menschen en van Duivelen / om sijns vervloekten wyands wille af te gaan; en sich den Duivel te vertrouwen / als of die maghtiger of beter ware dan d'almaghtige en rondom-goede God. Ik segge dan / indien der menschen zijn die sulks bestaan; dat die dan dull en buiten sinnen zijn / die niet en weten watse doen: waarom dan dat verbond ook null / en gantsch van geender weerden is. Dies magh ik veilig dus besluiten / dat dit vermaarde Vloekverbond / op sulke losse en geleende gronden steunende / soo veel als de Natuur en Reden leert / op 't allerzedigst uit te drukken een verdichtsel is. Nu laat ons sien / of diergelijk ook sy te vinden in Gods Woord.

IV. HOOFDSTUK.

En om te weten wat ons daar de Schrift van meld, is noodig eerst den sin der Namen na te speuren, die daar gemeenlik op alsulke menschen worden toegepast.

§. 1.

EEr wy van dat Verbond iet uit den Bijbel weten konnen / soo moeten wy voor al verseekerd zijn / dat self de Toverp / en wat daar toe behoort / daar uit wel te bewijsen sy. Want die soude echter konnen zijn / schoon men niet en wiste van 't Verbond: te weten / so de bose Geesten hunnen dienst vry willig aan de menschen leenden / of de menschen aan de geesten / gelijk sy dat wel aan malkander doen; is 't sake datter omgang van de Geesten met de Menschen is. Hier sal ik al deselfde order moeten houden als voorheen: dat ik eerst na de namen soeke / die in de Schrift doorgaans alsoo verstaan / en daarom meest ook so vertaald zijn; dat ten minsten sommige derselven schijnen ons te willen seggen / datter Toverpe sy: en daar na sal dan op de saken of personen / die daar by betekend zijn / dies te bequamelikst acht gegeven worden.

§. 2. In desen wil ik nu (als in 't begin geseid is) niemant om de namen / die in 't I. hoofdstuk zijn gemeld / hier moeilijk maken. Laat derhalven dat voor eerst so blijven / datter Toveraars en Toveressen zijn; datter volgens dien ook Toverye is: also die namen in den duitschen Bijbel / en in andere talen diergelijke / neffens anderen te lesen staan. Maar op so menige plaatse als ons een derselver woorden voorkomt / so en staat 'er dat uitdrukkelik niet by / watmen door deselve moet verstaan; te weten / dat de menschen dingen de Natuur te boven gaande door de kragt des Duivels doen. Siet hier dan al de plaatsen die in onsen duitschen Bijbel van Toveraars, van

Toovereſſen of van Toverye; het zy onder die namen / of van Waarſeggery of Duivels konſten ſpreken. Gen. 41:8. Exod. 7:11/22. en 8:7/18/19. en 22:18. Lev. 19:31. en 20:6/26/27. Num. 22:7. en 23:23. en 24:1. Deut. 13:1. en 18:10/11/14. Joſ. 13:22. 1 Sam. 6:2. en 16:22. en 28:7/8/9. 2. Kon. 21:6/7. en 23:24. 2. Kron. 33:6. Pſal. 58:6. Pred. 10:11. Jeſ. 2:6. en 8:19. en 29:4. en 44:25. en 47:13. en 57:3. Jerem. 8:17. en 27:9. en 29:8. Dan. 1:20. en 2:2/10. en 4:7. en 5:11. Zach. 10:2. Mal. 3:5. Hand. 8:9/11. en 13:8. en 16:16. en 19:13. Gal. 3:1. en 5:20. Openb. 18:23 en 21:8 en 22:15. Sie daar / mijn Leſer / 48. plaatſen der Schrifture / te weten 38. in het Oude / en 10. in het Nieuw Teſtament / die by ons / en meeſt ook by d'andere Overſetters in dien ſin vertaald zijn. Leeſt dan voor eerſt die by u ſelve na / en ſiet of wel in een van allen woord geſeid het gene dat men van de Toverij gelooft. Daar na ſal ik den Leſer noch den wegh wat nader wijſen.

§. 3. En dat en is geen wonder: want de H. Geeſt ſich aan de menſchen niet en bind; om van dingen / die 't hen luſt alſo te noemen / ook alſo te ſpreken als ſy dat gemeenelik verſtaan. Men moet dan weten / wat het voor Hebreeuwſche / of Chaldeeuwſche of ook Griekſche woorden zijn / die d'Overſetters dus vertaald hebben / datmen in 't Duitſch van Toveraars, Beſweerders, of Duivelskonſtenaren, en in andere talen van gelijk betekenende woorden leeſt. Om dit dan duidelik te tonen / ſoud ik beſcheidelik op verſcheide rpen al de namen konnen ſtellen / daar de Schrift dat ſlagh van menſchen by beteken / door 't welk de Duivel / ſo men meint / dus veel quaads en wonders doet. Dan ik ſal hier ſleghs in 't korte ſeggen / dat ik'er 15. vinde in 't Oud / en 5. in 't N. T. en ſo 20. in 't geheel / ieder van verſcheiden aart en afkomſt: welker allen 4 maar eens; d'andere 16 verſcheide malen. voor komen; en van deſelve zijnder 9. die van d'Overſetters op verſcheide plaatſen verſcheidelijk verklaard zijn. Ik ſal die hier ſleghs aanwijſen; en dan de plaatſen der Schrifture / daar ons die ontmoeten / wat beſonderliker onderſoeken: om ſo den Leſer te doen ſien / wat grond ik hebbe van mijn ſeggen.

§. 4. Der genen die uitdrukkelik daar voor te boek ſtaan / datſe ydele konſten pleegden, (gelijk Hand. 19:19. in 't gemein geſegd word) vind ik op 't Oud Teſtament vyfderlepe ſlagh ſo benoemd / dat onſe Overſetters in de vertalinge van hen ſelf noch van anderen niet ſonderling verſchillen. (1.) I. חולם חלום *Choleem chaloom* een Droomdromer; Deut. 13:1. (2) II. דורש אל המתים *Doreeſch el hammethym*, die de dooden vraagt. Deut. 18:11. (3.) III. חובר שמים *Choveer Schamajim*, die den Hemel waarneemt, en (4) IV. חוזה בכוכבים *Choſé haccochavym*, die in de ſterre kijkt, beide Jeſ. 47:13. Doch mits dien dat deſe dingen eigentlijk dat gene niet en zijn / dat men Toverye noemt: ende van elk verſtaan word / dat buiten Duivels toedoen wel beſtaan konnen / en ſonder misbruik ook geoorloft zijn: ſo en ſal ik my daar mede thans niet verder moeyen. (5.) V. Dan alleenlik ſal ik tuſſchen beiden laten het Chaldeeſch גזרין *Goſrijn* en גזריא *Goſraija* waarſeggers. Dan. 2:27. en 4:7. en 5:7/11.

5. Tot

§. 5. Tot de 9. dan komende / die van onse Overſetters ſelf verſcheidelik vertaald zijn; de vier ſtaan in 't Hebreewſch / en d'andere vijf in 't Grieksch. Het eerſte ſiet op den baas van 't ſpel (om ſo te ſpreken) de vier op de ſpeelders / en de twee laaſte op het ſpeelen datſe doen. (5.) I. אוב *Oov* hebbenſe over al waarſegger of waarſeggenden geeſt, behalven eens toveraar vertaald. Men ſiet het eerſte Lev. 19: 31. en 20: 6/27. Deut. 18: 11. 1. Sam. 28: 7/8/9. 2. Kon. 21: 6. en 23: 24. 2. Kron. 33: 6. Jeſ. 8: 19. en het tweede Jeſ. 29: 4. (7) II. מכשף *Mecaſſcheef*, מכשפה *mecaſſehefa* en כשפים *Caſſchafym* is by hen tweemael guichelaars Exod. 7: 11. Dan 2: 2. en viermaal toveraar of toveres te ſeggen. Exod. 22: 16. Deut. 18: 10: Jerem. 27: 9. Mal 3: 5. (8) III. לחש *lacheeſch* hebbenſe tweemaal beſweerder (gelijk מלחש *melacheeſch* beleſer. Pſal. 58: 6.) vertaald. Pred. 10: 11. Jer. 8: 17. Maar לחש *lachaſch*, dat van den ſelfden oorſprong is / daar van makenſe eens tale. Jeſ. 3: 3. ende eens ſtil gebed. Jeſ. 26: 16. ende noch eens התלחש *kitlacheeſch* mompelen. Pſal. 41: 8. (9.) IV. חובר *Choveer* tweemael beſweerder, Deut. 18: 11. Pſal. 58: 6. en eens (gelijk uit het voorgaande blijkt) waarneemer, te weten / van de ſterren. Jeſ. 47: 13. Dit is van d'Hebreewſche namen in 't Oud Teſtament.

§. 6. Der Griekschen ſal men in 't Nieu tweederhande vinden: twee die 't Hebreewſch vertalen / en drie die der grieksche tale eigen zijn. (10.) I. Op 't hebreewſche *Oov* word het grieksch woord πύθων *pijthoon* gepaſt; en daar van πνεύμα πύθωνος *pneuma pythonas* een waarſeggende geeſt vertaald. Hand. 16: vers 16. (11) II. *Choveer*, ἐξορκιστὴς *exorkiſtees* beſweerder, hebbenſe lieſſt duivelbeſweerder verduiſcht; Hand. 19: 13. om dat aldaar van onreine geeſten gewaagd word. Doch alſo deſe twee woorden elk maar eens te leſen ſtaan / ſo zijnſe ook maar eens aldus vertaald: derhalven kom ik tot de anderen / die maar alleen in 't Nieu Teſtament te vinden zijn. (12) I. Μάγοι *Magoi* zijn Matt. 2: 1/7: 16. wijſen, welke betoonden datſe eerlike lieden waren / die uit het Oosten quamen om den koning Jeſus te aanbidden. Maar als van Simon geſeid word dat hy was μαγεύων, dat is / doende 't werk van ſulke wijſen; ſo ſeggenſe dat hy was pleegende toverye. En hoewel de wijsheid ſulker wijſen μαγεία *mageja* genoemd word: echter Simon toegeſchreven zijnde / ſo noemen ſpſe toverye. Hand. 8: 9/11. φαρμακεία *farmakeia* is Gal. 5: 20. en Openb. 9: 21. venijngevinge, en Openb. 18: 23. toverye gelijk ſy ook de woorden φάρμακος *farmakos* en φαρμακεὺς *farmakeus* beide toveraar verduitſcht hebben. (13) III. Βασκαίνειν *baſkainein*, 't gene Paulus Gal. 3: 1. gebruikt / is by hen betoveren te ſeggen: in welken ſin / en anders geen / ik dat woord mede verſta) op dat niemant ſegge dat ik geenerhande tooverij erkenne.

§. 7. Dus dan verſchillen d'Overſetters van hen ſelven; Laat ons nu anderen eens met hen vergelijken? Daar ſy 't al onderlinge eens zijn / daar zijn dan d'anderen van hen verſchelden: niet alleenlik in de voorgemelde woorden;

ſomen lichtelik denken magh) maar ſelf ook over deſe / die ik nu vervolgens noemen ſal. Dies wil ik ieder hebzeewſch woozd in verſcheide talen ſtellen / ſo als ikſe in derſelve Bybels vinde; met de duitſche vertalinge / om't onderſcheid te ſien. (14) I. אשפים *Aſſchafym* ſterrekijkers, Dan. 1: 20. en 2: 2. Luther weiſen, gelijk de 70 griekſche overſetters μάγους, *magous*: 't gene d'onſen / als wp terſtond geſien hebben / ſomtijds wijſen, somtijds toveraars verduitſcht hebben. Dus heeft 'et ook de Deenſche Bybel / wijſer. (15.) II. חרטום *Chartoom*, toveraar. Gen. 41: 8/24. Exod. 7: 11/22. en 8: 7/18/19. en 9: 11. Dan. 1: 20. en 2: v. 2/10. en 4: 7. en 5: 11. In 't Griekſch ἐπαοιδὸς, *epaoidos*, dat is beleſer: in't Latijn *genethliacus* geboortebeleſer. Luther *ſterrenſeher*; deſgelijx in 't Deenſch *ſtiernekykare*. (16.) III. מנחש *Menacheeſch*, die op vogelgeſchrey acht geeft, Deut. 18: 10. Piſcatoz ſeit *zauberer*, dat is toveraar. In 't Franſch ſtaat/ *qui uſe de predictions*, die met voorſeggingen omgaat; in't Engelſch / *an enchanter* een beleſer. (17) IV. ענן *Oneen* מעונן *Meoneen*, Guichelaar. Deut. 10: 10. κληδονιζόμενος, wichelaar; Tremell. *planetarius*, planeet-leſer; deſgelijx het Franſch *prognoſtiqueur de temps*, en't Engelſch / *an obſerver of times*; Luther *ein tagwehler*, en Piſcatoz *ein waarſager*: komende vaſt alle met malkander over een / en eenpariglijk verſchillende van 't Duitſch. (18) V. ידעני *Jid-oni*, Duivels-konſtenaar. Deut. 18: 11. τερατοσκόπος, wonderkijker of wichelaar. Tremell. *ariolus* op den ſelfden ſin: In't Franſch *diſeur de bonne avanture*, dat is / goedergeluk-ſegger. Luther ſeit *Zeichendeuter*, en in 't Engelſch ſtaat *wizard*, 't welk mede al op een uitkomt.

§. 8. Siet hier nu wederom / hoe onſe Overſetters beter met andere over een ſtemmen / dan met hen ſelven. (19) I. קוסם *Koſeem* vertalenſe waarſegger, Deut. 18: 10/14 1 Sam. 6: 2. Jeſa. 3: 2. en 44: 25. Jerem. 27: 9. en 29: 8. Mich. 3: 7. Zach. 10: 2. anders voorſegger. Joſ. 13: 22. Ezech. 13: 9. en 22: 28. In 't Griekſch μαντευόμενος; en desgelijx in d'andere vertalingen / meeſt al op den ſelfden ſin: ſo dat dit het eenigſte woozd is / waar over onſe overſettinge met alle d'andere eens is. Nochtans verſchiltſe daar in van haar ſelve wederom / datſe קסם *keſem* op d'eene plaatſe Num. 23: 23. Deut. 18: 10. waarſeggerye, en op d'andere 1 Sam. 25: 13. toverye noemt. Want een waarſegger kan een ſterrekijker of anders een teken-bedieder zijn / die daarom niet den Duivel geen gemeenſchap heeft; ſulx men evenwel van de Toveraars geloven wil. Waar uit blijkt dat Waarſeggerye en Toverye verſcheidene dingen zijn. (20) II. Deſgelijx is נחש *nachaſch* en מנחש *nechaſchoot* bp hen niet anders dan toverye: ſchoon ſp den genen die deſelve pleegt / te weten *menacheeſch*, hier vooz gemeld / den naam van toveraar (gelijk het bp gevolge ſoude moeten weſen) niet en geven: maar die op vogelgeſchrey acht geeft; 't welk geheel wat anders is / dan acht te geven op den Duivel / om tet dooz hem te ſpzeken of te doen.

§. 9. In gevolge van dit alles heb ik hier vooz eerſt niet bp te doen / dan't gene reeds van my geſeid is over den Pzofeet Daniel cap. 2: 2. §. 79. daar ik den

den geleerden Corcejus prijse: die alle dese namen van Toveraars en Sterrekijkers, so sp daar vertaald zijn/ t'samen onder een begrijpt; hen noemende *omnium artium peritos*; luiden van allerleye konsten. En hp geest 'er dese schone reden bp: om dat wy geen woorden hebben, met welken wy de hebreewsche vertalen konnen: want wy weten niet beschеidelik, hoedanige konsten of levens oeffeninge door deselve betekend worden. Ende een weinig verder: Ook begeer ik 't niet te weten. God heeft de name der Baalim van der aarde willen wech doen. Hos. 2. Zach. 13. Waarom dan ook de namen van die ydele konsten niet? Want waar toe zijnse nut? Wilmen echter 't naaste daar van weten/ dat sal ons Plinius wel seggen/ die (gelijk ik mede over Daniel 1: 4. §. 25. gemeld hebbe) in 't 1. hoofdstuk sijns 30. boeks dit van de Magia seit: datse uit de Genees-kunde geboren, door Godsdienst en door de wiskonst toegenomen heeft: also elk een, gratig om wat nieuws van hem self te weten, 't geloof hadde, dat sulx met sekerheid uit den Hemel te vernemen was. 't Gene ik dan verder uit Diodorus Siculus bp brenge/ moet hier mede niet verswegen. Te weten/ daar hp van de Chaldeers seit/ datse den dienst der Goden toegedaan, al hun leven in de Filosofie besteeden, en de voornaamste eere uit de Sterrekunst behaalden. Sommigen ondertusschen tot wicchelarye genegen, voorseiden toekomende dingen: pogende, het zy door boetplegingen oft offerhanden, of belesingen, de rampen af te weeren en 't goede te verwerven. Ook zijnse (seit hp/ van sijnen tijd spreekende) in 't wikken en waarseggen wel ervaren, en om dromen en wondertekenen uit te leggen. Met een snedig op wicchelaryen, worden geacht de waarheid in 't voorseggen wel te treffen. Dus in 't 29. hoofdstuk des 2. boeks daar af schrijvende/ geest hp met een te kennen/ dat de Chaldeen dese konstoefeningen aan d'Egyptenaren schuldig waren. En die twee volkeren zijn 't ook/ die ons de Schrift doorgaans met sulke Töverpen/ (somen die nu noemen wil) op 't tooneel doet komen. Nu laat ons dat eens wat beschеideliker ondersoeken.

V. HOOFDSTUK.

En om de saken nader by te komen, sal het dienen, alle d'aangetekende Schriftuurplaatsen in 't besonder na te sien: en voor eerst de gene die van Toverhandelingen spreken, welke in Egypten eertijds voorgevallen zijn.

§. 1.

DUs veel dan van die Benamingen dus in 't gemeen geseid/ so laat ons tot een nader ondersoek der plaatsen komen/ waarin de Schrift van sulke menschen spreekt/ aan wien sp dese namen geest. Deselve sullen wp bequamelik in tweederlep verdeelen: van welken 't eene deel van Handelingen

gen spreekt / waar in die menschen zijn gebruikt geweest; en 't ander Lessen / spreuken / wetten en vermaningen behelst / die op alsulke menschen en der selver handelingen passen. Uit beiden / en insonderheid te samen vergeleken / sal ons bescheidelik te voren komen / wat ons de Schrift van sulke menschen seit: waar uit ons dan staat af te nemen / of sy deselve so beschrijft / gelijk de spraak gaat / en 't gemeen gevoelen daar van is. Wy sullen in dit hoofdstuk die van d'eerste soort betraghten / en d'andere voor 't sesde overhouden: in beiden (doch behoudens dese onderscheiding) de order van de boeken der Schrifture / en so als in 't voorgaande hoofdstuk §. 2. aangetekend is / van voor tot achter volgende. En over ieder sal ik eerst onse eigene Oversetters / en daar na d'anderen met hunne uitleggingen doen spreken: voor welken allen my in 't eerste Drusius ten vollen helpen sal. Die man van ongemeene kundigheid in d'oude oosterlike Talen wijd vermaard / had uit bevel der algemeene Staten / en op een jaarlijx pensioen / al lange voor het Dortsche Synodus begonnen / alle d'oude Griekse en Latijnsche Oversettingen des Bijbels na te soeken; en te samen vergeleken / tot een voorschrift aan de Oversetters / die men doe noch stellen soude / op te maken. Doch in die besigheid gestorven voor 't Synode; so zijn die schriften onsen Nederlandschen Oversetters nooit ter hand gekomen. Maar sijnen nasaat in 't Professorschap tot Franeker Sixtinus Amama / die erfgenaam van sijne boeken wierd / gelaten / en van hem aan eenen sijner sonen nagelaten / die sonder manlik oir gestorven is: soo zijn die eindelik tot my gekomen. En schoon ik dit stuk werks geensins voor niet ontvangen hebbe / so wil ik het voor niet den Leser mede deelen; om dat het nu in mijn vermogen is / en ik hem daar van dienen kan. Ik sal hem in dit hoofdstuk / soo verr als hy my voorgaat / volgen: en wel niet alles / maar om kortheids wille 't nodigste doen seggen.

§. 2. Hier is dan d'eerste plaats in Gen. 41: 8. daar Farao de koning van Egypten / een heidensch man / ontsteld om enen vreemden droom aldaar verhaald / riep alle Toveraars en alle Wijsen die in ganssch Egypten waren, om hem desselfs beduidinge te seggen. Maar (staat'er by) daar en was niemand diese hem uitleide. Laat eerst nu onse Oversetters seggen / wat dit voor luiden zijn geweest. De eersten worden in den grondtext חרטמים *Charetummym* genaamd; welk woord op alle plaatsen van den Bijbel / dat is 16. maal van hen niet anders in den text als Toveraars vertaald is. Maar hunne uitlegging op de kant is hier / dat ook daar door zijn te verstaan Sterrekijkers, Tekenbedieders en Waarseggers; de laatste t'onreght so genoemd. Ik ga hier nu de twee voorby / tot op een andere plaats: maar geve slechts den Leser aan te merken / wat vastigheid hier voor 't bewijs van Tovery in streekt / so alsmen die gelooft; indien men magh geloven dat die menschen Sterrekijkers zijn geweest. Dat waren de voornaamste Wijsen van Egypten / hier nevens חכמים *Chachamym* genoemd / gelijk de Joden hedendaags noch hunne Leeraars noemen. Fullenius / een van de Oversienders onser nie-

we

we Overſettinge / heeft op dit woord Toveraars aangetekend חרטמי P. waarſeggers, Jun. *Magis*: te kennen gevende / dat hy liever een van beiden hadde / dan dat woord van Toveraars, van d'Overſetters daar geſtelt. Maar hoe verklaren ſy ſich nu na die verſcheidene vertalinge? Verſtaat de gene die met natuurlike of ſuperſtitieuſe; ja ook ſomtijds met duivelſche konſten omgingen: om iets verborgens te voorſeggen, of te beduiden, ende om wat wonders te bedrijven. Maar ſomen daar by magh verſtaan ſodanige / die met natuurlike konſten omgingen, of ook noch al ſuperſtitieuſe: wat noodſaakt ons om duivelſche daar by te voegen? want in den text is daar noch taal noch teken van. Is 't ook om dat de plaatſen daar ſy hier op wijſen / Exod. 7: 11. en 8: 19. en 9: 11. Dan. 2: 2 / 10. dat mede bzengen? Wanneer wy daar toe komen / ſo ſullen we eens ſien. Altoos by 't ander woord en bzengen ſy den Duivel niet te pas / verſtaande door die wijſen de gene die in weetenſchap, ſcherpſinnigheid, of oordeel, of ervarentheid uitmunteden.

§ 3. Dat is ſo veel als onſe Overſetters hier betreſt: nu ſal ik Bzuſius voor d'anderen doen ſpreken. Op 't woord de Toveraars van Egypten, dat in den ouden Latijnſchen Bijbel (daar hy ſijnen text uit neemt) vertaald is *Magos Ægypti*, is dit ſijne aantekeninge. „חרטמי מצרים. De tſeventig „ſeggen / τὰς ἐξηγητὰς αἰγύπτȣ, *tous exegetas Aigyptou* de Uitleggers van „Egypten. Hieronymus *Conjectores* de Giſſers, Aquila κρυφιαςὰς *krijfiaſtas*. Dit komt van κρυφιάζω *krijfiazo*; waar van noch in 't gebruik is „ἐγκρυφιάζω *enkryfiazo*, dat is: inwikken, verbergen. 't Schijnt dat „de vertaler hier mede heeft willen betekenen de Bzoombedieders / en ſul„ken die verborgene dingen ſeiden; welcke de Romeinſche Vertaler *occul„torum cognitores*, kenners van verborgentheden noemt. Symmachus μάγȣς *magous*. Desgelijx Santes Pagninus. Dit geviel Arias Montanus niet / alſo hy *Genethliacos* (dat is Geboorteleſers) in de plaatſe ſtelt. Ge„looft my / dat het eerder is te ſeggen *Magos*: 't gene uit de werkingen van „deſe *Chartymmim* is te verſtaan. Want het geen Geboorteleſers werk „is / ſtaven in ſlange te veranderen / of bozſchen te maken. Onkelos en „Jonathan (in 't Chaldeewſch) חרשי מצרים *Charſchei Mitſraijm*, ende is „חרש *Charaaſch* ſo veel als een Magus te ſeggen / 't gene in 't Hebzeewſch is „מכשף [*meaſſcheef*,] Daar van ook חרשא *Charſchee* μαγεῖαι *mageijai*, de „konſten der Magi Hand. 18: 11. in 't ſpriſch ſtaat. ℟. Salomo חרטמים „*Chartummym*, die op de doodsbeenderen vlammen / de dooden daar uit bza„gen; ende wozden by de Gzieken νεκρομάνται, *nekromantaj* doden giſ„ſers genaamd. Na dit gevoelen ſoude 't woord חרטמים uit die twee be„ſtaan / חרה *chora* verhit zijn, en טמי *timei* beenderen, gelijkmen die in „'t ſpriſch noemt. Aben Eſra ſeit: חרטם uit vier letteren beſtaande / is „een ſpriſch of egyptiſch woord / en betekent iemant die ervaren is in ſa„ken der Nature. Doch het blijkt uit Dan. 2. dat חרטם *Chartoom* verſchilt

„van מכשף *Mecaſſcheef*, alſomen daar die beide woorden leeſt. Dit heeft „K. David wel geweten / wanneer hy ſchryeef / dat ſo wel eenerley volk / „maar nochtans in hunne konſt verſcheiden zijn: wien ik daarin liever toe„ſtemme dan K. Levi / welche beide woorden neemt in eenen ſin; hoewel „'t Chaldeewſch die beide onder een vermengt.

Dit over 't eerſte woord: en over 't ander ſchryft hy kortelik aldus „*Sapientes*, Wijſen] ervaren in de wicchelarye en Sterrenkunde; volgens „Aben Ezra. Ervaren in andere weetenſchappen; der ſterren, en beſonder „Droombedieders, ſo Mercerus wil. Na mijn bedunken worden mede ge„naamd Wijſen die de Magia verſtaan. 't Is dan een woord van algemeene „betekenis: als of men ſeide / de Magi en vordere Wijſen van Egypten.

§. 4. Daar is nu / wel gerekend / op het minſte ſes derhande uitleggingе van dat woord *Chartummym*, dat by d'onſen Toveraars vertaald is: en dat van de ouſte Overſetters / welke ſo veel honderd jaren nader aan die tijden leefden dan wy heden doen; ja de LXX. Overſetters alſo genaamd / al voor 2000 jaren / en ſelf in die tijden / of ten minſten ſeer na by / dat dit ſlagh van menſchen noch in weſen was / en die oude ſpraken in 't gebruik. Ook is het dat ſy ſelf die landen voor een deel bewoond / of op het minſt bewandeld hebben / daar ſulke konſten waren in 't gebruik. En hebben die niet ſekers daar van konnen ſeggen / om ons de onfeilbare betekenis der namen van alſulke menſchen en derſelver konſten aan te wijſen: wat ſouden wy dan nu ſo lang daar na noch doen / die alles wat van ouds was uit de ouden halen moeten? Men ſiet nochtans in alle die verſcheidenheit noch taal noch teken van alſulke Tovery / gelijkmen heden daags gelooft. Noch weiniger van ſulk een Duivels Bloedverbond / daar ſelf de Duivel van niet eenen deſer Overſetters / in 't verklaren van des woords betekeniſſe / word genoemd. Wel ſeit ons Dufius / dat ſijns bedunkens Magi door het ſelve te verſtaan zijn: maar echter noch al niet / wat hy daar door verſtaat. Dat laat ons dan gaan ſien op d'eerſte plaats die nu op deſe volgt.

§. 5. II. Exod. 7: 11 / 12. ſtaat by ons aldus te leſen. Farao riep ook de Wijſen [חכמים *Chachamym*] en de Guichelaars: [מכשפים *Mecaſſchefijm*:] en de Egiptiſche Toveraars [חרטמים *Chartummijm*] deden ook alſo met hare beſweeringen [בלהטיהם *belahatteihem*.] Want een iegelijk wierp ſijnen ſtaf neder, ende ſy wierden tot draken: (in 't hebreeuwſch ſtaat תנינים *Thanninym*; welk woord ſy Geneſ. 1: 21. Walviſſchen vertaald hebben) maar Aarons ſtaf verſlond hare ſtaven. Van die Guichelaars, alſo by hen genoemd / ſeggenſe hier op de kant / dat ſy door Duivels konſt de oogen der menſchen betoverden, ſo datſe meinden te ſien het gene dat in der daad niet was; ende waren als voor wijſen in grote achtinge by d'Egyptenaren gehouden. Sy hebben dan gemeind / dat ſelf de Guichelaars ook met den Duivel ommegaan; en dat een menſche ſonder ſijn behulp der menſchen oghen niet en kan verbyſteren; ſo datſe meinen veel te ſien daar af ſy niet met allen ſien: een ding dat daghelijx in onſe kermiſſen in 't openbaar by Jan pottagie en ohns bokus word gedaan. Op 't woord van Toveraars en doenſe geen ver-

kla-

klaringe: dan wijsen ons na d'eerste plaats Gen. 41: 8. en dat hier de voornaamste van gewreest zijn de gene die by Paulus 2 Tim. 3:8. Jannes en Jambres zijn genaamd. Datter staat / sy deden ook alsо: dat staatse toe dat maar in schijn, en geensins metter daad geschied sy. Dit ben ik met hen eens: derhalven / was het niet meer dan in schijn / so weet ik niet wat schijn het heeft / dat hier de Duivel mede in wroght; also een listig en knaphandig mensch genoegsaam is / om vry veel schijns te maken van 't gene niet en is noch wesen kan. Altoos de Duivel word hier wederom van Moses niet genoemd.

§. 6. Wat Drusius betreft / die heefter dit van nagelaten. Ik neeme 't van die woorden af / dat Moses en Narons Staf wierd een Drake. In 't latijn: *fuit Draco*, was een Drake. Of (seit hy) wierd veranderd in een Drake. Jonathan / לחורמנא *lechoermana* tot ene Slange, en Hieronymus *in Colubrum* [tot ene Slange / of besonderlik huisslange, so als het sommige vertalen.] Sy seggen ook wel חיוי חורמן [*chiveja choermaan*] in de plaats / en חיוא [*chiveja*] Siet Gen. 49: 17. חורמן [*choermaan* is by Munsterus so veel als een Basiliskus: doch dat is פתן *pethen* in 't hebreeusch.

Sapientes [Wijsen] Filosofen / Sofisten; dat was by ouds het selfde by de Grieken; en men leest hier ook in 't grieksch τοὺς σοφιστὰς, *tous sofistas*, de sofisten / [dat is wijsen.] So ook in d'oude latijnsche Bijbels *sapientes*, wijsen. Angustijn in sine Spreekwijsen heeft liever *sophistas*. In den Roomschen druk word hier uit Aquila bygebracht κρυφιασαι, *kryfiastai*, (Siet §. 3. over Gen 41: 8.) 't welk echter meer schijnt te behoren tot חרטמי מצרים *chartummei Mitsrajim*, dat is / Sterrengisser van Egypten.

Et Maleficos, en de Toveraars) מכשפים *Mecasschefijm*. Aben Esra meint dat daar door beteekend worden de חכמי המזלות *chachmei hammazzaloot*, Sterrewijsen. Somtijds word een Vergiftiger of Besweerder daar door verstaan: welk laatste by Munsterus / Leo Jude / [twe latijnsche oversetters] en in den franschen Bijbel staat. De LXX. hebben καὶ τοὺς φαρμακοὺς, *kai tous Farmakous*, 't welk sy vertalen Vergiftigers. Tremellius en Arias *Præstigiatores*, Guichelaars. Aben Esra seit / מכשפים *Mecasschefijm* worden genoemd de gene die natuurlike dingen na 't oog veranderen; 't welk is het doen van Guichelaars. Maar gy meugt seggen / so *Mecasschefijm* niet anders zijn dan Guichelaars, wat haddense te doen / Dan. 2. om by 't uitleggen van 's Konings droom te zijn? R. David antwoord uit denselfden Aben Esra: dat het was / om dat die luiden wisten welke uren de bequaamste zijn om iets te doen; te weten na de t'samenstellinge der Sterren op alsulken tijd. Jonathan en Onkelos חרשא *Charaschaija*, dat is dienen gemeenlik Quade luiden noemt / Besweerders.

Magi Ægyptiorum [de Toveraars van Egypten] חרטמי מצרים *Chartummei Mitsrajom*, dit vertalen de LXX. οἱ ἐπαοιδοὶ τῶν αἰγυπτίων, *hoi Epaoidoi*

„ toon *Aigyptioon* de beſweerders van Egypten. Onkeloos ook ſo. Jonathan
„ ſeit / Jannes en Jambres, die Beſweerders waren in Egypten : dat is חרטמי
„ *Chavaſchbijn*, 't welk ook Toveraars te ſeggen is. Santes en andere nie-
„ wer overſetters / *Magi Ægypti* de Toveraars van Egypten. Dat wil A-
„ rias verbeteren met *Genethliaci* Geboorteleſers. Aben Eſra ſeit; dit zijn-
„ ſe die de verborgentheden der Natuur verſtaan : en 't woord is Egyptiſch of
„ Chaldeowſch, alſo 't by deſe twee volkeren alleen gebruiklijk is. Aquila /
„ ſo veel als ik bemerke / wil mede κρυφιαςὰς, dat ook ontrent ſo veel bete-
„ kent; om dat hy 't Geneſ. 41: 8 alſo vertaald heeft; en Symmachus
„ μάγους, *Magous*. Siet wat van ons aldaar is aangetekend.

„ *Incantationibus ſuis*, met hunne beſweeringe.] Hieronymus / door E-
„ gyptiſche beſweeringen en ſommige geheimeniſſen. De wooꝛden *Chartum-*
„ *mei Mitſrajim* vertaalt hy Egyptiſche beſweeringen, en בלהטיהם *belahat-*
„ *teibem* ſommige geheimeniſſen : want לט *laat* is te ſeggen het geheim.
„ Daarna / vs 22. בלטיהם *belatteibem*. Aquila ἐν ἱερεμαίοις αὐτῶν *en ere-*
„ *majois autoon*. [in hunne ſtilligheden of ſtille plaatſen of handelingen.] Een
„ ander διὰ τῶν ἀποκρύφων αὐτων, *dia toon apokryfoon autoon*, [in hunne
„ verborgentheden of verborgene plaatſen of handelingen. Hier wederom
„ de LXX. ταῖς φαρμακίαις αὐτῶν, *tais farmakiais autoon*, met hunne ve-
„ nijngevingen, of liever toveryen. Onkelos בלחשיהון *belachaſcheihoon*, dat
„ is ſo als het Fagius vertaalt / met hunne mompelingen. Ik hadde liever /
„ beſweeringen. In 't Lexicon van Munſterus is לחשא *lachaſeba* beſwee-
„ ringe. Jonathan בלחשי קוסמיהון, *belachaſchei koſemeihoon* [met de beſwee-
„ ringen hunder wicchelaryen.] Aben Eſra houd dat dit לט *laat* verkoꝛt is uit
„ לחט *lahaat*, 't welk de betekenis heeft van verhitten of ontſteken. R. Sa-
„ lomo maakt onderſcheid. Want laat, ſeit hy / is ene beleeſinge die בלט
„ *ballaat* ſtillekens en בחשאי *bechaſchaai* met ſtilſwijgentheid geſchied. R. Le-
„ vi בסתריהם *beſithreihem* met hunne verborgentheden : volgens de wooꝛden /
„ de Koning לחש bedekte of verberg de ſijn aangeſighte.

„ *Et fuerunt Dracones*, en 't wierden Draken. Jonathan / לחרמנין *lechorma-*
„ *nijn* tot ſlangen. En hy doet 'er by van 't ſijne / dat de Draken aanſtonds
„ wederom tot hunne vorige gedaante gekeerd zijn. dat is / tot ſtaven.

„ *Virga Aaronis deglutivit*, Aarons ſtaf verſlond; enz.] R. Joſua is van 't
„ ſelfde gevoelen als Jonathan / te weten dat den ſlange aanſtonds wederom
„ tot enen ſtaf gewoꝛden is / gelijkſe geweeſt was : 't welk noch groter mi-
„ rakel is.

§. 7. Uit deſen allen is te ſien d'onſekerheid van de betekenis der wooꝛ-
den; ſo wel in 't noemen der perſonen als der daden en 't uitwerkſel van de
daad. Perſonen : watmen dooꝛ die *Chachamijm* of Wijſen, *Mecaſſche-*
fijm of Guichlaars, en *Chartummym* of Toveraars, ſoo als 't by onſe Over-
ſetters is vertaald / verſtaan ſal. Derſelver daad / dat is die *Lehattijm*
beſweeringen, wat eigentlijk daar mede wooꝛd gemeend. En eindelik 't ge-
wooghte werk / die *Thanninijm* of Draken, die ſy dus te wege bꝛaghten.

Alſoos

Altoos daar is niet een van al die Overſetters / het zy Chaldeen / Griecken of Latijnen / die 't minſte woord in deſen van den Duivel ſpreekt. En verre daar van daan: alſo de laatſten (en dat ook noch Joden zijnde / die 't anders byſter dzok daar mede hebben / als uit het 12. en 13. Hoofdſtuk van het 1. boek te ſien is) op 't verklaren van 't verſlinden der gemaakte Draken, dooz Aarons ſtoede wel te kennen geven / dat deſelve maar in ſchijn ſodanig zijn geweeſt; die niet ſo lang alſo dooz oghen konden duren / en daarom ſchielijk wederom uit het geſight verdweenen zijn. Maar wat hier onder eigentlik verborgen zy geweeſt / dat ſullen wy daarna eens gaan vernemen: hier is mijn oogmerk noch niet verder / dan maar te tonen / dat de Schrift ons geen bewijs in deſe plaatſe geeft / dat enigſins de Duivel heeft in dat bedzogh geſpeeld; veel minder / dat die menſchen met hem ſtonden in Verbond.

§. 8. III. In 't ſelfde hoofdſtuk ſtaat op 't 22. vers. De Egyptiſche Toveraars (חרטמים *Chartummijm*) deden alſo בלטיהם *belaetihem* met hunne beſweeringen; te weten / datſe water in bloed / ſo 't ſcheen) veranderden. Onſe Overſetters ſeggen op de kant: Siet boven vs 11. Het water dat ſy in bloed veranderden, kregen ſy met graven uit de riviere vs 24. of ſy haalden 't van Goſen, ofte uit de huiſen der Iſraëliten, die hier ende daar onder de Egyptenaren woonden. Hier ſienwe wederom al niet / dat iets dooz Duivels kraght van deſe menſchen zy gedaan. Want eerſt en ſeggen ſy ons niet / of 't water dus na waarheid of na ſchijn in bloed veranderd zy. En was 't in ſchijn / daar wiſten menſchen licht wel raad toe / al en hielp de Duivel niet. Daarna ſo hadde die geſwinde duiſendkonſtenaar (gelijk men wil) dat water lichtelik in enen oghenblik uit verre landen / ja ſelf wel uit de wolken konnen halen; indien 't hem weinig werx is / regen / ſneeuw en hagel in de lucht te maken. So geven ſy hier mede dan te kennen / dat ſy dit doen alleen dooz 't werk van deſe menſchen hielden / om datſe die bedenking maken / van waar ſy moghelik dat water hadden / dat over 't ganſche land dooz dienſt van Moſes / en dooz kraght van God in bloed veranderd was. Waar uit wy ſien hoe ſeer het buiten reden is geweeſt / dat ſy dien Chartummijm, die dit hier deden / meer dan natuurlike / en alſo Duivels konſten toeſchzeven / die geroepen waren om den dzoom des konings uit te leggen: ſo als ik ſlugs §. 2. Gen. 41: 8. den Leſer al eens in bedenken gaf.

§. 9. Laat verder ſien / of d'andere vertaalders hier in ook wel werk gevonden hebben dooz den Duivel. Hier wozd gevzaagd / ſeit Dzuſius / hoe dit de „ Toveraars hier konden doen / alſo het water van Egypten al in bloed ver„ anderd was? en 't antwoord is verſcheiden / na dat der menſchen ſinnen „ zijn. Aben Eſra ſeit. Aaron heeft alleenlik 't water dat op de aarde was, „ in bloed veranderd; maar de Toveraars groeven putten daar ſy water uit haal„ den, dat ſy veranderden in bloed. Tremellius was ook in dat gevoelen / „ enſ. deſgelijks R. Levi / wiens woozden ik der kozтheid halven hier dooz„ byga. Maar Hiſcuni bzengt ene andere meininge dooz den dagh. Het water, „ ſeit hy / is niet langer dan ene uur in bloed veranderd geweeſt. Ondertuſſchen „ ſtierf de viſch, waar uit die ſtank ontſtond, ſulx dat men 't water der riviere

„ niet meer drinken konde; al was 't dat het al wederom sijne eigene koleur
„ gekregen, en niet meer die van bloed behouden hadde. Het selfde heeftmen
„ by den griekschen *scholiasten* of uitlegger mede: dewelke meint dat Mo-
„ ses dit al willens so gedaan heeft / om stoffe aan die Toveraars te geven /
„ waar op sy hunne konsten te werke stelden. Daar zijnder wederom die
„ meinen / dat wel een deel des waters onveranderd sy gebleven: en 't gene
„ word geseid / dat al 't water in bloed veranderd sy geweest / dat alle dan
„ het meerderdeel verstaan magh worden. Of wel / dat maar een weinig
„ waters onveranderd sy gebleven / gelijk die griekschе schrijver ver-
„ der seit. Augustijn in sijn 23. vrage over Exodus / maakt gissinge
„ datse 't uit de landstreek daar de Israelijten woonden hebben wechge-
„ haald. Lipman / dat hen de Duivel 't water uit een ander land heeft
„ toegebraght. Lyra / verwerpende 't gevoelen van die Joden / welke
„ meinen dat al 't water niet veranderd sy geweest; en ook der Kristenen /
„ die achten dat het uit den lande Gosen wel gehaald moght zijn: be-
„ roept sich op Josefus / die seit / dat daar so wel als elders de rivier in
„ bloed veranderd was. Want anders / dunkt hem / hadden de Egypte-
„ naars / die onder d'Israelijten woonden / van dese plage vry geweest.
„ Doch waarom niet? Of waren dan ook selfs d'Israelijten dus geplaagd /
„ op dat voor al niet een Egyptenaar vry mogthe zijn.

„ *Incantationibus suis*, met hunne besweeringen) בלטיהן *belateihen*. De LXX.
„ ταῖς φαρμακίαις αὐτῶν *tais farmakiais autoon*, בלחשיהן *belachaſcheihoon*;
„ met hunne venijngevingen eigentlik. Hieronymus ook *incantationibus suis*.
„ Onkelos en Jonathan בלחשיהון *belachaſcheihoon*; 't welk het selfde is.
„ Doch Jonathan noemt die Egyptische Toveraars אצטגנין *Itſtavniniyn*
„ Sterrengissers. Dus word dat woord by Munster in sijn chaaldeewsch
„ Lexion vertaald. Jes. 44: 25. vind ik אצטגני בבל *Itſtavnineі Babel* in
„ d'Aantekeningen van Salomon Jarchi / en daar op היו חוזים בכוכבים
„ sy waren in de sterren kijkende, waar van wy hen in 't nederduitsch Sterren-
„ kijkers noemen. En David van Faraos Wijsen sprekende / noemt deselve
„ אצטגניו פרעה *Itſtavnineі Far-ô*: misschien van Ollanes die een Magus en
„ Sterrenkijker was; van welken Suidas seit; dat de Magi by de Persen
„ Hostanes genaamd waren. Genoegh van dit woord / het gene ook by den
„ vermelden Jarchi op Jes. 10. te vinden is. Aquila heeft dese plaats aldus
„ verklaard; καὶγε αὐτοὶ ὁι κρυφιασαὶ αἰγύπτιοι, ἢ ἐν ἠρεμαίοις αὐτῶν οὕτως:
„ ende wel [deden] ook also de Egyptische *kryfiasten* [mompelaars] en
„ [dat] in hunne stilligheden. Wat is dat / kryfiasten? D'Oversetter ver-
„ taalt het geheimbedrijvers. Want ook de *Magi* dus genoemd zijn van 't
„ verbergen; 't zy om datse verborgene konst leerden / of verborgene din-
„ gen deden; of wel / datse hunne weetenschap verborgen hielden / om tot
„ dies te meer verwondering te strekken by de menschen. Sy noemden 't
„ ἠρεμαία *eremaja* stilligheid, om datse sachtkens spraken. 't Selfde is
„ de oorsprong van בלטיהם *ballateihem* Immers בלט *ballaat* is te seggen

ἠρε-

„ ἠρεμαίως *eremaiōs* soetjes, sachjes, gelijk daar van in 't grieksch is λαθραία
„ *lathra* heimelik. En Salomo seit / לט *laat* is ene besweeringe die sachtjes
„ en in stilligheid gesprooken wordt. Φαρμακοίαις *farmakoiais* kunnen ver-
„ talen met toversche besweeringe. Want Budæus neemt *farmakeus* ver-
„ gifitiger voor een als 't woord *Magus*: en Hesychius vertaalt het *epaoidas*
„ besweerder. Synesius desgelijx. En Salomo seit 'er dit toe. Onse Lee-
„ raars seggen / dat בלטיהם *Belatteihem* een werk is van de Dæmons, maar
„ בלהטיהם *belahatteihem* van de toveraars; te kennen gevende / dat werken
der toveraars / geen werken van de Dæmons zijn.

§. 10. Wanneerwe nu die veelerlepe vertalingen en uitleggingen / daer by malkanderen gehaald / te samen vergelijken: so blijkt voor eerst / dat over 't water dat in bloed veranderd wierd / so veel de so genaamde Toveraars betreft / van waar sy dat misschien bekomen hadden / wel sevenderlei meining is. Maar hoe sy dat te wege bragten / of watser eigentlik toe deden / daar af seit niemant een bescheiden woord. En onder dese is het Lippoman alleen / een Jode / die (so al ik flus ook al te kennen gaf / dat sy op hunne gronden moghten spreken) den Duivel hier ten waterdrager sijner dienaars maakt. Dat is / om dat hy anders met die menschen wat verlegen was / hoe sy aan water souden raken om te betoveren / so 't hen de Duivel niet en bragte. En overmits dat noch wel sesderlei gevoelen daar van is / daar in de Duivel niet te pas en komt: so blijkt genoegsaam; dat de tert ons niet en noodsaakt / om van dit werk der so genaamde Toveraars te denken / dat het met hulpe van den Duivel was. Ten anderen / belangende die luiden self: d'een maakt 'er Beleesers, d'ander Sterrengissers, de derde Mompelaars of diergelijk iet af. Maar watse deden tot het werk / om van dat water bloed te maken / daar weet niet een van allen af; sy laten dat op sijn beloop. Alleenlik sal het sonder de hulpe van de Dæmons niet geschied zijn / indien men Rabbi Salomo gelooft: om dat het was *belatteihem*: maar hadde 't *belahatteihem* geweest / gelijk 't veranderen der stokken in de slangen; wy moghten denken dat het wel van Toveraars / maar door geen Dæmons is geschied. Dit is sijn eigen vond / daar hy ter weereld geen bewijs af geeft: veel min dat ons daarmede reden word gegeven om iets aangaande desen te besluiten. Daarby komt noch / dat Dæmon by die luiden 't selfde niet en is / dat wy den Duivel noemen: gelijk het in mijn I. B: XII. en besonderlik §. 16. klaarlik aangewesen is. Wy dan alsulke Dæmons niet gelovende / en geen bewijs van Duivels werkinge bevindende: wat reden is 'er / dat wy so veel groter sprongen doen / en om de genen die hier in genoemd zijn op te soeken / niet tot de bose lose menschen / en derselver sijne streken; so als de meeste Kristenen en Joden 't hier verklaren: maar tot verstorde Dæmons gaen; die 't nagebootste bloedmaken souden verooraakt hebben?

§. 11. IV. De naaste plaats hier aan in Exod. 8: 7. alwaar verhaald zijnde / dat Moses en Aaron voorschen door Gods kragt verwekten / geseid word: dat doe de Toveraars החרטמים *hachartummijm* ook also deden met hun-

hunne beſweeringen, בלטיהם *belateihem*, en ſy deden Vorſchen over Egyptenland opkomen. Deſe twee hebzeewſche woozden zijn deſelfde als boven. Onſe Overſetters ſeggen hier toe niet met al: maar wijſen ons tot d'eerſte plaatſe van 't boek Exodus cap. 7: 11. en Dzuſius en doet'er ook niets toe/ dat meldens weerdig is: ſo dat het al geſeid is/ 't gene daar geſeid is/ ſo van hen als van ons. Hoewel ik achte datmen merkelijk onderſcheid moet maken/ tuſſchen die verandering van 't gene was/ en dit voortbzengen van 't gene niet en was. De ſtaven die in dzaken/ en 't water dat in bloed veranderd ſcheen/ die waren van te voren daar: maar deſe vorſchen dede men daar komen; en was alſo dit werk in ſchijn noch grooter dan die twee; hoewel bp my en in der daad al even groot/ gelijk hier na noch blijken ſal.

§. 12. V. Maar 't gene hier nu volgt/ heeft den geleerden 't meeſte werk gemaakt: daar Moſes in het ſelfde hooſtuk/ op 't 18. en 19. vers aldus van ſchzijft. De Toveraars החרטמים *hacharṭummym* deden ook alſo met hare beſweeringen בלטיהם *belateihem*, op datſe Luiſen voortbraghten: doch ſy en konden niet. Doe ſeiden de Toveraars tot Farao, dit is Gods vinger. Deſelfde namen van die Toveraars en die Beſweeringen/ als boven/ in 't hebzeewſch. Hier hebben onſe Overſetters (dat my wonder doet/) niets aangeteekend: wat d'oorſaak magh geweeſt zijn/ waarom die ſo genaamde Toveraars ſo wel geen Luiſen konden maken/ als ſy voorſchen ſcheenen voort te bzengen. Bp ſelve gevender die reden af/ dat dit Gods vinger was: 't welk de Verſtaalders van Gods kraght en werk verſtaan/ gelijk het is: ons wijſende na Luk. 11: 20. met Matt. 12: 28. vergeleken; en diergelijke maniere van ſpreken. Right. 2: 15. en 1. Sam. 6: 3/9. Act. 13: 11. Maar waren d'andere dzie werken ook Gods vinger niet/ waar in de dienſt van Moſes en Aaron was gebzuikt? In deſen is dan geen bewijs van enig Duivels werk in 't een of 't ander: maar in dit laatſte wel het tegendeel. Want ſo de Duivel dus de ſchepſelen in ſchijn verſcheppen kan/ gelijkmen acht dat in het herenwerk geſchied: wat was daar toe Gods vinger dan van doen? Siet hoe de Toveraars ſelf tegen deſe Tovery getuigen moeten/ die heden in de Weereld wozd gelooſd?

§. 13. Hier ſal ons Dzuſius nu wel wat anders melden. Op 't woozd in 't latijn *Magi* Toveraars, is dit ſijne aanteekeninge. „ Hier heeft Jona-
„ than [in 't chaldeewſch] אסטבינייא חרשיהא *Iſtavninaija charſchajoetha*. Die
„ *Iſtavnijn* (dat anders wozd geſchzeven *Itſtavnijn*) zijn Sterrekijkers of Ster-
„ rengiſſers, als geſeid is. 't Heet anders אסטבנין *Iſtavninijn*, eene ſpi-
„ labe langer: gelijk wel meer in andere woozden wozd gevonden. Een
„ weinig verder ſeit Jonathan פרעה אסטבנין *Iſtavnine Far-o* de Starrekijkers
„ van Farao. Maar wat hp met het volgende meint/ חרשיתא *Charſchajoetha*
„ en weet ik niet/ hoewel my niet onbekend is/ dat חרשא *Chorſcha* eenen
„ Toveraar beteekent: dan dat het moghelik tot verklaringe daar bp ſtaat;
„ alſo tuſſchen Sterrekijkers en Toveraars een groot verſchil is.
„ *Non poſſe uerunt*, [Sy en konden niet.] 't Zp dat het God niet toe en liet/
„ of

„ of dat hunne konst hier te kort quam: welk laaste met der Joden seggen
„ ook bevestigd word. Seker oud boek datse noemen *Bereschijth rabbi*, dat
„ is so veel als 't groote Boek van Genesis, daarin leestmen, dat de Duivel
„ geene maght heeft over enig schepsel dat de groote niet heeft van een gerssten
„ graan. Daarover magh men nasien G. Levi en Hiscuni. Doch dit ge-
„ voelen word van Lyra wederleid. Misschien was 't dat hen self de luis-
„ sen te veel quelden, om hunne kunst in 't werk te stellen.

„ [Dit is Gods vinger.] De LXX ook also, DIT; andere DESE. Want
„ de boeken zijn hier in verscheiden, daar staat זאת *hoe* in 't Hebreewsch;
„ maar de Masorijten of hebreewsche Letterkundigen willen dat men leese
„ זא *hie*. Door זאת *hoe* word verstaan dese plaage. Dus heeft et Onke-
„ los; DESE plaag is van God: en Jonathan; Dese plage is van Moses en
„ Aaron niet veroorsaakt, maar van God. Men magh het ook vertalen dit
„ is Gods vinger, te weten, dese plage. Het wil seggen, het is de kraght en
„ maght van God. Op dien sin leestmen in het Euangelij, Gods Geest. Want
„ daar d'een seit door Gods vinger, dat noemt d'ander door Gods Geest.
„ [Matt. 12: 28. Luk 11: 20.] Staat ook hier op acht te geven, datse niet
„ en seggen, de vinger des HEEREN, dat is יהוה JEHOVA, die de God
„ der Hebreën is; maar אלהים *Elohym* Gods, 't welkmen van den Schep-
„ per magh verstaan, welken Farao en de Toveraars erkenden: al was 't
„ dat sy van der Hebreën God, Jehova, niet en wisten. Men magh hier
„ over Aben Esra sien. Ik weet wel, dat reghtsinnige leeraars anders van
„ gevoelen zijn: nochtans doet de verhardinge van Farao daar op gevolgd,
„ dat ik het anders neme. enz.

§: 14. Dit is 't voornaamste dat van Dyusius aldaar is aangeteekend; daar ik te deser plaatse niet veel hebbe by te doen: dan I. dat het woord חרשא *charschejoetha* in 't Chaldeesch niet veel verschillen kan van dat hebreewsch לחש *lahaat* of לט *laat* 't griekische κρυφιαστὴς *kryfiastees*; waar af ons Dyusius §. 9. en 9. heeft onderrecht, dat het so veel als saght sprekers of stille handelaars te seggen is. Want חרשא *charscha* en *cheerscha* also wel een dove of stommen (d'een hoort en d'ander maakt geen geluid) als een belsweerder betekent; als uit de Chaldeewsche oversettinge op Psal. 38: 14. Jes. 56: 11. en 43: 8. te sien is. Die waren dan na die verklaringe, al eenerlei menschen als de voorgemelde, gelijkse mede even eens in den hebreewschen text genoemd zijn. II. Belangende de reden, waarom doch dese Mompelaars geen luisen konden voor den dagh doen komen; hoewel hy die van Bereschijt Rabba genoegh verbetert, en is van hem niet wel ten vollen uytgedzukt: also ik 't waarlik daar voor houde, dat sy hier in de konst te kort gekomen zijn. Maar wat daar van de reden zy, dat hoop ik noch wat beter uit te leggen, wanneer ik dese plaatsen noch eens over ga. III. En wat betreft der Heidenen belijdents, dat dit Gods vinger was: ik achte dat d'Egyptenaars wel mindere Goden, (na hun gevoelen) dan den Allerhoogsten, maghtig hielden om alsulke kleine beestjes voort te brengen. Want om datse sulke kleinigheden voor den groten God niet weerdig kenden, om

sich niet deselven te bemoejen: so hebbense die beelheid en verscheidenheid van Ondergoden en der Dæmones bevacht / I. B. XI. §. 5. En 't was het werk der Dæmones / sich niet de menschen dus te voegen / die door de kostand van deselve de Natuur in hunne werkinge te boven gingen. I. b. II. §. 11. En overmits 't hebreeusch woord אלהים *Elohym* de naam des Oppergods alleen niet is / maar ook aan d'Engelen en aan de menschen wel gegeven word: so volgt niet dat de Wijsen van Egypten den Schepper van 't heel-Al daar by verstonden / of ook Jehova niet erkenden. Maar 't komt my wel soo voor / dat sy Jehova / door dit wonder overtuigt / hier nu beleden mede Elohym te zijn; weetns dienaars / Mose en Aaron / in synen name spreekende / dienvolgens ook door sijne kragt dit hadden uitgewerkt.

§. 14. Tot hier toe is ons dan noch 't minste niet gebleken / dat of de Schrift in hare woorden / namen / en omstandigheden ondersocht; of ook de menigte der Uitleggers en Oversetters / Hebreeusche / Chaldeeusche / Griekische of Latijnsche niet van den Duivel / so als wy nu daar by verstaan; dat is / het hoofd of eenigen der afgevallene Engelen / in 't werk der so genaamde Toveraars te passe brengt. Want sietmen op die menschen; men weet niet eens het begin wat voor volk 't geweest sy: of op hun doen; wat handelingen of maniere van spreken dat se hadden. Die wy in onsen duitschen Bijbel noemen Toveraars; d'Uitleggers weten ons niet meer daar af te seggen / als dat het Magi waren; en niemant weet ter degen wat een Magus is. Altoos het waren kenners der Natuur / en dat en was geen sonde; of 't waren in 't besonder kenners van den loop der Sterren / en dat was loffelijk. Het ergste was / dat dese menschen waren Heidenen / die Israels God of niet door God erkenden / of hunnen niet soo veel en achteden als hunne Afgoden: die hun verstand niet bunkten; en daar hen de Natuur begaf / konst en behendigheid te werk te stellen / om / daar sy in de saak te kort quamen / den schijn te geven van te doen wat Moses en Aaron deden; daar Farao / een heidensch man / en met voorbedeel voor den dienst der valsche Goden / en tegen dien des onbekenden Gods van Israel te male kragtig ingenomen; licht mede te bedriegen was. Wy sullen in 't vervolg hier over noch wat meer te seggen hebben: nu laat ons d'overige plaatsen / alwaar de Schrift van sulke handelingen spreekt / gelijkerwijse overgaan.

VI. HOOFDSTUK.

Het selfde word gelijkerwijs aan drie verscheiden slagh van Wicchelaars en hunnen handel ondersocht: te weten Bileam, de Filistijnsche Priesters en de Toveres tot Endor in 't besonder.

§. 1.

DE Toverschouwburg in Egypten eerst geopend dus van buiten hebbende besien: so heeft sich dus hey niemand op 't toonneel vertoond / met

wat

wat voor kleeding hy van d'Overſetters / Joden / Chriſtenen Papiſten / Proteſtanten ook behangen was; en wat voor woorden of geberden wy daar aan vernomen hebben: aan wien ook al dat ſelve eenigſins te merken was / dat ſy gemeenſchap met den Duivel hadden / of tot ſulx als ſy daar vertoonden ook behoefden. Wy willen ons van daar na 't land van Kanaan begeven / en 't woeſt gebergte van Arabien / dat in de Schrift na Sinai genoemd is / overgaande / ons in dat deel / daar eertyds 't land der Moabyten was / aan gene zyde der Jordaan / ontrent den berg van Nebo / of van Pisga na-derſetten. Daar ſal ſich Balak / dies tyds koning van de Moabyten / ganſch verlegen tonen / om 't volk van Iſrael / dat in ſyn land gelegerd was / van daar te dryven. En ſo hy ſich daar toe met kragt van wapenen te ſwak bevond: ontbood hy eenen Bileam - vermaard door konſten der Magie; om 't vyandt en magtig volk door middel van beſweeringen te doen vertrekken. Hier van word de geſchiedenis met veel omſtandigheid verhaald Num. 22: 23: en 24. en voorders ſyner meldinge gedaan Deut. 23: 4. Joſ. 13: 22. en 24: 9/ 10. 2. Pet. 2: 15/ 16. Jud. vs. 11. Wie man en ſyn bedryf ſal d'eerſte inhoud van dit hoofdſtuk zyn: waarin wy eerſt / gelyk als voren onſe Nederduitſche Overſetters nafien / en dan verders met de anderen vergelyken ſullen.

§. 2. Wat ſyn Perſoon betreft: hy word by Moſes niet genoemd met enige betekenis van ſyn bedryf of konſt: maar waar hy woonde / namelik te Pethor, dies tyds ene ſtad in Meſopotamien / op de riviere, waar door de onſen billik den Euphrates willen doen verſtaan; en dat ſyn vader Beor was genaamd / en 't land daar in hy woonde ook ſyn vaderland / om dat het op hebreeuwſche wyſe word genaamd het lant der kinderen ſyns volks; Num. 22: 5. en 23: 7. Deut. 23: 4. Dit land dan onder Syrien gerekend / en naar Chaldeën grenſende / was 't daar de Magi (als nu dikmaal is geſeid / van ouds in grootſter aanſien waren. Hy word by Joſua 13: 22. een קוסם *koſem* genaamd / 't welk by de onſen Voorſegger vertaald is. Zo hebbenſe 't noch tweemael / maar elders achtmaal Waarſegger in de plaats geſtelt; gelyk hier voor IV. § 8. is aangetekend. Het een en 't ander kan in ſulken ſin / als 't laaſte word by ons gebruikt word / met dat van den Apoſtel wel beſtaan / die hem den naam geeft van Profeet; 't welk eigentlik ſulk een te ſeggen is / die iets toekomende voorſeit / of voorgeſt ſulx te doen. Uit al t'voorſeide blykt / dat deſe man wel was een heidenſch Filoſoof / of Wyſe / een Wetenſchaper of Waarſegger; en ſulx een van der Heidenen Profeten: maar van den Duivel word in 't minſte geen gewagh gemaakt.

§. 3. De Middelen die hy te werke ſtelde / noemt hier de goddelike ſchrift ver. נחש *nachaſch* en מעננים *nechaſchym*; Num. 23: 23. en 24: 1. 't welk ſy vertalen toveryen, ende ook קסם *keſem*, waarſeggerye. Maar aangemerkt / dat ſy het word מנחש *menachcheeſch*, 't welk eenen ſelfden afkomſt heeft als 't voorgaande *nachaſch* en *nechaſchym*, en dat ook de betekenis van 't eene tot het ander overgaat; alſo dat *mevächeeſch* degene is die de *nachaſch* of *nechaſchym* gebruikt of doet: ſo konnen deſe volgens onſe Overſetters ſelve geene toveryen zyn. Zo nu dan *menachcheeſch* navolgens onſe eigene Overſet-

tenſt geen toverſaren is/ ſo is dan ook de konſt die hy hanteert/ te weten *nachaſch*, die van Bileam hier ook gepleegd is/ geene toverye. 't Woord עונן *nicheeſch*, daar de daad ſelf mede woord beteikend/ die de ſtenmenſchen plegen/ woord inſgelijx by hen verduitſcht op vogelgeſchrey acht geven, Lev. 19: 26. Soo nu die *menanbeeſch* een vogelſchouwer is: ſo is dan al ſijn *nachaſch* ook niet anders dan die vogelſchouwer, of diergelijke ſlagh van wicchelarye geweeſt/ als in mijn. Lib. III. Cap. 7. is aangewieſen/ dat by de oude Heidenen gebruiklijk was. Ende oversulx dat nu wel was een bygelovig werk; doch ſonder blijk van omgang met den Duivel/ en alſo van Tovery: ſo blijkt/ dat als wy hier het woord van tovereyen leſen/ waarmede Bileam/ wanneer hy op hem ſelven was/ ſich pleegde te behelpen; wy dan navolgens d'eigene beteikeninge van onſe Overſetters op ene andere plaats/ daar mede anders niet en meenen dan ſlechte wicchelarye, gelijk als *keſamijm* waarſeggeryen:

Ende ook/ gemerkt dat ſy hier anders van ſich ſelf verſchillen ſouden: ſo latenſe de vryheid dan aan ons/ om't een te kieſen voor het ander. Voor my/ ik late die vertaling daar ſy maar alleen by ſtaan; en kieſe d'andere/ waarin hen alle Overſetters medeſtemmen. Ende dat is die van Vogelſchouwinge of Wichlerye, of in 't gemeen Waarſeggerye: waarin ſy volgen het voorſtondlijk woord עונן *nicheeſch* in ſijne voorſtonkelijke beteikenis; welke is tot by ondervindinge waarneemen, of ſekerlik waarnemen; gelijk het van de onſen ſelf vertaald is/ Geneſ. 44: 5. 15. daar geen ſodanige waarſeggerye te paſſe quam. Want ſo de Hebreeuwſche naam daar af/ eerſt uit dit woortelwoord geſproken/ iets medebrengt dat met des Duivels hulp geſchied/ waar ſal men met den ſtomen Joſef heen/ die ſeerder met ſijnen Beker ging/ om iets daar by van ſijne broeders te verneemen; dan alle die Egyptenaren/ of Chaldeen/ of hier Bileam met hunne *nechaſchijm*, die op ſeer ongewiſſe gronden ſteunden/ en daar toe bygelovig waren? En voorwaar ook עונן *naabaaſt* ene ſlang te ſeggen is: ſo houd Cocceius met de genen/ die 't eenen woorden ſlagh van wichlerye die van ſlangen wierd genomen; het geen Bileam ſo veel te nader was/ alſo het volk daar by ſagh/ ſo onlangs ongemeender wijſe van die beeſten was geplaagd geweeſt. Num. 21. Bochart ſtijft ſich daar af in 't tweede Hieroz. l. c. 3. De LXX. Overſetters/ alſ gemeld/ ſtellen in 't Grieksch/ Num. 24: 2. dat Bileam niet wederkeerde tot de οἰωνοὺς, *oionoj*. Nu ſegt Heſychius in ſijn grieksch Woordenboek/ Οἰωνὸς, ὄφις, Ἐπιεικῶς γὰρ λέγεται εἰς τὰς μαντείας τὰς ὄφεις ἔχειν· ὡς καὶ οἰωνοὺς ἔλεγον. *Oionos*, ene ſlange alſomen met beſcheid magh ſeggen, datſe ſlangen tot de wicchelaryen hielden, die ſy noemden *oionoj*. Naaſt daar te voren ſeit hy/ Οἰωνοί, ταραχοφανὰ ὄρνεα καὶ πάντα. γύπες, κόρακες, ἱέρακες. Οἰωνοὶ, δι' ὧν οἰωνίζονται τὰ μέλη, ὅθεν καὶ οἰωνοπόλοι, μάντεις καὶ ὄφεις. *Oionoj*, roofvogels, als gieren, raven. ende worden ook *Oionoj* genoemd degene door welkers leden wy wicchelen: Daar van komt *oionapaloj* wicchelaars [die met witchelarpen omgaan] waarſeggers

seggers of slangen. Hoe hier de Slangen achter aan komen weet ik niet. Meer andere vertalingen / insonderheid verklaringen ga ik voorby: alsoo mijn oogmerk slechts is / hier te tonen / dat niemant dese *nechaschym*, die Bileam hanteerde / also vertaald heeft of verklaard / dat daar in ietwes anders was te doen / als 't gene dienstig wierd geacht om iets gewaar te worden; en dat daar toe misschien wel eerst en meest de Slangen zijn gebruikt geweest.

§. 5. Doch dit en heb ik hier so dra niet neergesteld / of 't komt my in den sin / dat moghelik de Duivel door de Slangen wierd gevraagd; gelijk hy eertijds / so 't gemeene seggen is / onse eerste moeder door de Slang gesproken heeft. Maar aanstonds komt my ook te binnen / dat Bileam / so dat daar al uitdrukkelijk geschreven stond / (gelijk het niet en doet) het ertyter nooit gelesen hadde. Want Moses heeft doe eerst / uit goddelike openbaringe / dat boek daar die geschiedenis in staat / te weten Genesis / geschreven; wanneer die Bileam al wijd vermaard was door de nechaschym, daar wy van spreken. En ook schreef Moses sijne boeken niet voor Bileams / maar voor sijn eigen volk; 't welk ook deselve voor de Heidenen onthouden heeft / wel duisend jaren na dien tijd. Daar by komt / dat noch so veel andere dieren / besonderlik gevogelte / tot desen einde zijn gebruikt geweest; ja 't draapen van een hout en diergelijk dat met de slangen geen gemeenschap heeft: het was hen even na / so wel het een als 't ander uit te vinden. Veel meer als dit valt my noch toe / om op dit stuk hier by te seggen; doch 't gene ik tot ene andere plaatse sparen wil.

§. 6 11. Ik wil dan voortgaan tot de naaste plaase / 1. Sam. 6: 2. daar geseid word / dat de Filistynen / hebbende de Kiste des Verbonds van Israël genomen in den strijd / en die geplaatst in hunnen Afgods tempel; het beeld van Dagon tweemaal afgeworpen / en hun volk met dodelike plagen wierd besocht. Dies sy ten laatsten riepen hunne כהנים *kohaniym* Priesters en קסמים *kosemym* Waarseggers; seggende, wat sullen wy met de Arke (dat is / Kiste) des Heeren doen? en hun antwoord was / dat men een wagen toestellen / d'Arke daar op setten / twee koeyen daar voor spannen; en so op den wegh na 't land van Israel toe strekkende gesteld / van self doen voortgaan soude. Die wagen dan setten se / vs. 9. indien sy den weg haarer landpale opgaat na Betsemes, so heeft *Hy* (te weten de God van Israël) ons dit groot quaad gedaan: maar so niet, so sullen wy weten dat sijne hand ons niet geraakt heeft; 't is ons een toeval geweest. Hier is van onse Oversetters op de kant niets by gedaan / het gene nader dienen magh / om die twee woorden te verklaren. Dan over dat van *koheen* seggense op Genes. 41: 45. N°. 62. Het hebreewsch woord betekent wel *een Priester*, maar ook in 't gemeen *een Overste* in den polityken staet, ende een persoon van groten aansien. Siet 2. Sam. 8: 18. vers. 20: 26. 1 Chron. 18: 17. Job 12: 19. Met de derde plaats daar van heu nange weten makense hunne vertaling over de eerste goed; in de tweede setten sy het oppe opperofficier, en in de vierde overste, gelijk als hier. Van de vertalinge des woords *kosem* of *kosemym*, is hier voor. IV. §. 8. genoegh gesproken.

Van hier bevind ik/ dat van d'Overſetters ſelf waargiſſers in den text geſtelt geweeſt is; 't welk 'er van Fullenius die was een van de Overſienders/ ook ſo in gelaten is: ſo dat het moet op 't oordeel van de anderen veranderd zijn.

§. 6. Dewijl ons hier dan niets in voorkomt/ het gene niet alreeds te voren is geſeid/ ſo veel de *koſamym* betreſt: ſo komt 'et blotelik maar op de *kobanym* of Prieſters aan. Noch in dat woord en is ten aanſien van des ſelfs gebruik noch oorſpronk/ niets begrepen dat op gemeinſchap met den Duivel ſiet. (ten zy men ſeggen wil/ dat ſy als Afgodspriesters ſelf den Duivel dienen; waar van hier na.) alſo ſulx dan ſo wel op Overſten, of Prinſen, gelijk het d'onſen 2. Sam. 8: 18. en Job 12: 19. vertalen) als op de prieſters ſoude moeten paſſen; 't welk ieder een kan ſien hoe ongerijmd het zy. De Chaldeewſch vertaler heeft ſomtijds 't hebreewſche woord behouden/ na 't chaldeewſch gebogen; ſomtijds משמש *meſchammeeſoh* dienaar, ſomtijds רבא *raba.* vorſt of voorſtander, ſomtijds כומרא *coemara*, 't gene ook een prieſter of geeſteliken beteikent/ daer voor geſtelt. En dit laetſte word by Buxtorf aengemerkt dat hy altijd ſtelt/ wanneer van heidenen en afgodspriesteren geſproken word. So leeſe ik ook in deſe plaatſe כומריא *cæmeraija* de prieſters of geeſteliken. Dus word op heden ook een Monik *coemaar*, en ene Nonne *coemaryt* in de joodſche ſchuiſten noch genaamd. De Grieken hebben hier drie woorden in plaats van twee geſtelt; ἱερεῖς καὶ μάντεις καὶ ἐπαοιδούς, de prieſters en waarſeggers (of voorſeggers) en de beleſers: miſſchien om dat ſe twijfelden/ hoe ſy 't woord *kobanijm* of *koſamijm* vertalen ſouden; en daarom een van beiden met twee verſcheidene namen hebben uitgedrukt. Hoe 't zy/ altoos het is uit geen van de hebreewſche noch chaldeeſche/ noch ook grieksche woorden af te neimen/ dat deſe menſchen met den Duivel in verdragh/ of enige gemeenſchap waren.

§. 7. Wat hunne Voorſeggingе op 't 7. vs betreft: daar is geen reden om te denken/ dat ſy die keimis van den Duivel hadden: niet meer dan Bileam/ wien wy nu ronduit hebben horen ſeggen/ dat hem God ſelf/ de God van Iſraël/ ſijne oghen verlicht hadde. 't Is waar/ dat deſe Filiſtijnſche Prieſters niet voor ongetwijfeld wiſten te verklaren/ wat wegh de Verbond kiſt van de koepen ſoude worden heen gevoert: en om ſo veel daar af te ſeggen als ſy ſeiden/ daar toe en hadden ſe den Duivel/ noch ook ſelf geen ſo groot verſtant van doen. Want wie en ſoude niet voor vaſt en ſekerlik beſluiten/ dat deſe domme beeſten/ enen wegh van drie uren gaans (want ſo veel wijſt de kaart van Ekron tot Betſemes toe) ſonder eens ter reghter of ter ſlincher zijde/ of op by wegen af te wijken/ ſouden gaan ſonder menſchen hand die hen beſtierde: indien het niet de God van Iſrael dus in 't beſonder had beſchikt! En 't was ook 't naaſte wel te giſſen/ dat hy het ſo wel ſoude doen: alſo hy voor voorgaande wonderen en plagen (indien deſelve van hem waren/ het gene ſy hier by nu eens verneemen ſouden) genoeg bekend hadde: dat hy de Kiſte ſijns Verbonds met Iſrael/ daar hy de plaats in 't Land/ en in den Tabernakel ſelf uitdrukkelik voor aangewеſen hadde/ ſchoon hebbende haar eens van hus doen gaan/ altijd uithuſig en uitlandig laten ſoude.

§. 8. III Wy komen verder tot dat vrouwmensch wederom / dat ons in 't II. b. XXIV. al wat lang heeft opgehouden / daar Saul tot Endor by te rade ging: 1 Sam. 28:7/8. welke daar genaamd word אשת בעלת אוב. Onse Oversetters brengen niets by op de kant / waarmede sy te kennen geven / watse door dien waarseggenden Geest verstaan / of hoe sy meinen dat die vrouwe daar mede heeft te werk gegaan. Nochtans verklaren sy het 12 vs. / dat de Vrouwe Samuel sagh, op No. 22 also; dat dit was een bose Geest, in de gedaante van Samuel, den welken sy door hare duivelskonste hadde doen opkomen. Jesus Syrach is in een groot misverstand, als hy schrijft dat Samuel, na dat hy ontslapen was, geprofeteerd; ende Saul sijn einde voorseid hebbe. cap. 46: 23. Junius en Tremellius spreken op de kant van hunne latijnsche Oversettinge ook also / dat Samuel alhier te seggen is / *spectrum diabolicum specie Schemuelis*, een duivelsch spook in de gedaante van Samuel. Dat selfde seggen ook de meeste uitleggers onder ons: om 't andere niet toe te staan / het gene Syrach seit / en die van de Roomsche kerk geloven; te weten dat het Samuel self geweest sy. Ik en sal my hier niet uitlaten / om al dat gene over hoop te halen / dat geleerde mannen over dese plaats geschreven hebben: also ons d'overvloed verbeelen soude / en echter geen verschillende gevoelens seherder noch wijser maken konnen / door alsulke redenen / waarmede sy de een den anderen niet overtuigen konden. Doch daar is wel een nader wegh / om te verneemen / of dese vrouw gemeenschap met den Duivel hadde / en door denselven sulx als in dit hoofdstuk word verhaald aan Saul voorseid heeft. Want het alleenlik op twee dingen aankomt / wat sy voor eene sy geweest / die enen waarseggenden geest hadde; en wat sy door den selven heeft doen opkomen, wanneer sy sagh dat het Samuël was?

§. 9. Het woord אוב *oov* in 't eental / en אובות *ovooth* in 't meertal word by d'Oversetters en letterkundigen tweesins geduid; den waarseggenden Geest of Mensche; en so is 't hier by ons op 't 7. vs. waarseggende geest, maar op het 3. en 9. vs. waarsegger verduitscht. Oorspronkelik so schijnt het enen ledersak, waarinnen wijn doet / te betekenen / en by overdraght den buik. Want ook by Job 32: 18/19. dese vertalinge / en met een die t'samenvoeginge te vinden is. Ik ben (seit Elihu) der woorden vol; de geest mijns buiks benauwt my. Siet, mijn buik is als de wijn die niet geopend is; gelijk niewe lederlakken (daar staat *ovooth*) soude hy bersten. Dat selfde *ovooth* is hier vs 3. en 9. en elders waarseggers vertaald; en so als wy sien op 't 7. en 8. vers waarseggende geest. En men moet bekennen / dat gelijk als op geen van alle d'andere plaatsen / behalven Job 2: 18/19. de leerene wijnsaken in de reden te pas komen; also ook in die woorden van Elihu geen waarseggende geest. Want de wijn daar by genoemd / geest klaarlik met den ganschen t'samenhang te kennen / dat by hem 't woord *ovooth* niet anders is dan lederlakken. Wanneer nu door 't woord *oov* in 't eentaal / of *ovoot* in 't meergetal sulk iets verstaan word / waar door een mensche iet voorgeest te voorseggen: so word degene die dat doet genaamd בעל אוב *ba-al oov*, heer of meester, van den *oov*, en בעלת אוב *ba-alat oov* vrow of meestersse van den *oov*. Want het de manier is in 't Hebreewsch /

bzeewſch / iemant heer of meeſter van dat gene te noemen / daar hy d'eigenſchap van heerſt / of daar hy mede omgaat / al en leert hy 't niemant. Alſo wierd Joſef van ſyne bzoeders *ba-al chalomoot* meeſter van de dromen, dat is dromer, ofte hoogſten meeſterlike dromer, genoemd. De ſtad Ninive *ba-alat keſchafym* meeſterſche der toveryen; (wat *kuſchafym* te ſeggen zy / is boven I V. §. en V. §. 6. al gemeld) om datſe ganſche geſlaghten als verkocht hadde met hare toveryen. Neh. 3: 4. Dus wozd hier dan ook deſe bzouw tot Endoz *ba-alath*, dat is meeſtereſſe van den *Oov* genaamd / in dien ſin / als 't in 't Chaldeeſch vertaald is: דידיא לאסקא ברין *dejadé-aleaſſeka bidyn* die de geeſten weet uit te halen of te doen opkomen. Want *bidyn* by de Chaldeen de naam der gemeenſame geeſten is.

§. 10. Om nu van die twee woozden ene t'ſamenſtellinge te maken: het was altoos een bzouwmenſch daar de text van ſpzeekt: daar was iet by: daar af ſy *ba-alath* of meeſterſche genaamd wierd / dat hiet *oov*, ende wozd eens / als geſeid / lederſak, ende elders waarſeggende geeſt verduitſcht. De gzieckſche text noemt haar γυναῖκα ἐγγαστρίμυθον, *gunaika engaſtrimuthon*; het welk ſo veel is of men ſeide / ene buik geheimſprekende vrouwe; dat is / die 't geheim dat haar gebzaagd wozd; uit haren buik is ſpzekende. Heſpchius ſeit 'er van: Ἐγγαστρίμυθον τὸν τινες ἐγγαστριμάντιν, οἱ δὲ σερνομάντιν λέγουσι. Φησὶ δὲ περὶ τοῦ τρόπου τῆς μαντείας καὶ Πλάτων ἐν τῷ σοφιστῇ. τοῦτον ἡμεῖς πύθωνα καλοῦμεν. *Engaſtrimythas*: dit noemen ſommige *engaſtrimantis*, (buikwicchelaar) andere borſtwicchelaar. Van die wijſe van wicchelarye, is 't dat ook Plato in ſijn boek genaamd *Sophiſta* (dat is Wijsheidsbetrachter) ſpreekt: deſen noemen *wy pytboon*. Maar is 't ſo al in waarheid / dat die menſchen ſpzaken uit den buik of uit de bozſt? Galenus die beroemde Arts gelooftet niet: maar ſeit my Scapula / uit deſſelfs uitleggingen van Hippocrates / *ita appellari eum qui clauſo ore loquitur, quòd ventre loqui videatur* dat ſo genoemd word een die met geſlotenen monde ſpreekt, om dat het ſchijnt als of hy uit den buik ſprake. Dit komt dan eindelik op niet met allen uit / het gene buiten de perſoon zy die daar ſpzeekt. En daarom is 'er meer niet af te maken / als dat de menſchen voozgaven / of daar vooz wel gehouden wierden / datſe uit den buik ſpzake / of dat een Geeſt ſulx dede: maar dat de ſchzanderſte verſtanden / de Natuur kennende / het hielden vooz bedzogh; en dat het maar dooz konſt en oefening alſo geſchiedde / met den mond / dat het te horen was als of de ſtemme vooztquam uit den buik. Dit ſal ons in het I V. hoofdſtuk van het I V. boek ſeer wel te paſſe komen.

§. 11. Indien wy nu behalven d'eigene en meeſt gebzuikelike meninge van 't hebzeewſch woozd *oov* of 't griekſch *engaſtrimuthos*, wat nader op den t'ſamenhang der rede / en 't gebzuik der andere namen letten / die nevens deſen in den text gemeld zijn: ſo blijkt dat deſe bzouw geweeſt is eene onder die *ovoth* waarſeggers, en ידעני *jid-onijm* duivelskonſtenaars (gelijk hen onſe Overſetters noemen) welke Saul uyt den lande wechgedaan hadde, gelijk te voren vers 3. was vermeld. Want hy derhalven niet alleen moeſt laten ſoe-

ken

ken ene vrouwe *ba-alath Oov* die enen waarſeggenden geeſt hadde; maar ook ſulk eene meinende gevonden te hebben/ haar ſeide/ voorſeg my door den waarſeggenden geeſt. vs. 7/8. Daar by komt/ dat die vrouw haarſelf ook onder dat volk rekende: alſo ſy deſe reden gaf/ waarom ſy ſich beſwaard hielde ſulx te doen; Siet, wat Saul gedaan heeft, hoe hy de waarſeggers en duivels-konſtenaars uit dit land heeft uitgeroeid. Hier worden dan (gelijk ook 2. Kon. 21: 6. Jeſ. 8: 20.) de *ovooth* waarſegſters of waarſeggende geeſten, of liever buikſprekers met de *jid-onijm* gepaard/ daar onſe Overſetters Duivels-konſtenaars van maken; maar andere niet meer dan ſeker ſoort van wichelaars of goedergelukſeggers, gelijk IV. §. 7. is getoond. Na dat dan deſe naam van *jid-oni* den Duivel mede inſluit ofte niet; daar uit ſal ook best af te nemen zijn/ wat voor een wijf dit was/ dat daar by (ſo als gelijk paſt by gelijk) hier vergeleken word.

§. 13. Wat nu de eygentlike meinnig van dit woord *jid-oni* betreft: *non male conjecit doctiſſimus Seldenus, huic nomen in Græco convenire* τὸ δαίμων; de geleerde Seldenus (ſeit Coccejus) heeft niet qualik gegiſt, dat dit woord met het griekſche *Daimoon* overeenkomt. Want gelijk dit komt van δαίω *daio*, alſo 't ander ook van יָדַע *jadà*; 't welk beide ſo veel is als weten. Men ſie wat ik daar af 1. b. 2. §. 9. heb aangetekend. Daarom het ook by ſommigen vertaald word in 't Latijn met *ſciolus*, weete veel, of een die voor-geeft/ veel te weten: en daarom ook in 't Griekſch προγνώστης voorkundig, of verkondiger van 't gene te gebeuren ſtaat. In 't hebreewſch woordenboek Aruch vind ik deſe verſcheidene meinungen/ dat *ba-al Oov* is de gene die uit ſijne ſchouder ſpreekt, en *jidoni* die uit ſijnen mond ſpreekt: en wederom/ dat *baal-oov* is de gene die uit den nekke/ en van tuſſchen ſijne oxelen ſpreekt; maar *jid-oni* is de gene die een been van 't dier genaamd *jadua* in ſijnen mond houd, en daar dan uit ſpreekt. Is dit nu ſo/ wat ſekerheid blijft dan/ om wel te weten wat *jid-onijm* te ſeggen was? altoos het minſte niet/ dat ſy gemeinſchap met den Duivel hadden. Want of ſe dus of ſo 't geluid der ſpraake/ door gewoone oſonge woone deelen van hun lichaam gaven/ of liever ſchenen ſo te doen: dat raakt den Duivel meer niet/ dan veel andere honſten/ die guichelaars en kamerſpelers doen/ om 't volk wat wonders te vertoonen; en ſo als al dat Papenbedrogh van ouds af is gepleegd geweeſt.

§. 14. Wy mogen nu dan wel tot het bedrijf van 't vrouwenſch overgaan/ en ſien wat ſy toch wonders heeft verricht. Het blijkt dat Saul geloofd heeft/ dat ſy maghtig was de Zielen der verſtorvenen/ die ſy begeerde/ te doen verſchijnen/ en van den ſtaat der leevenden voorſegginge te doen. Want dit was 't woord waar mede hy de reden ſijner komſte aan haar openbaarde: voorſegd my door den waarſeggenden geeſt; en doet my opkomen dien ik u ſeggen ſal. vs 8. Maar dat en ſett ons gantſch geen merk. Want nademaal dat Saul God ſelf eerſt te vergeefs gevraagd; en doe ſich tot dit middel/ als verwijfeld door den nood/ begeven hadde: ſo moeſt hy een van beiden denken/

of datter iemant is / behalven God / die het toekomende dat ganſch toevallig is te voren weet; of dat het aan dien Oo- of wichelgeeſt van God geopenbaard kon zijn. Maar ſo hy 't eerſte dacht / was hy geen Theologant / en hende God niet ſo 't behoort: en 't laatſte moeſt tot een bewijs verſtrekken / dat ſijne ſinnen niet by huis en waren / die meinde dat God hem 't geheim / door middelen en menſchen van hemſelf geſteld / als d'Urym en Thummym, en de Profeten, geweigerd hebbende bekend te maken; nu door verboden middelen en menſchen openbaren ſoude. Waarom is in ſijn geſag / hoewel een koning / in deſen min als niet: om daar uit te beſluiten / dat door dit vrouwmenſch of door iemant anders geeſten uitgeroepen; en na geheimenissen / God alleen bekend / gevraagd / en daar op antwoord kan bekomen worden.

§. 15. Men moet dan ſien / of 't uit de ſake ſelf niet blijken kan / wat deſe vrouw in waarheid heeft verricht. Doch daar en ſtaat niet watſe dede / maar watſe ſagh en ſprak. Want doe de vrouwe Samuel ſagh, ſo riepſe uit met luider ſtemme enſ. vs 12. Nu laat ons dit eens na de letter nemen / ſo als 't leit: de vrouwe ſagh dan Samuel. Neen / ſeggen onſe uitleggers en vertalers / maar enen boſen Geeſt, in Samuëls gedaante: en dan noch meer / dat ſy dien boſen geeſt door hare duivelskonſte hadde doen opkomen. Dit laatſte / wijgt de text / en 't eerſte ſpreektſe met uitdrukkelike woorden tegen. Want ſo als Sauls begeerte was geweeſt / dat ſy hem Samuel ſoude doen opkomen: vs 11. ſo ſtaat hier / dat het Samuel ook was dien ſy doe ſagh / en dat uit der aarden opkomende; vs 12 / 13 en Saul vernam doe ſelf ook / dat het Samuël was. vs 14. So was 't ook Samuël die Saul toeſprak / vs 15 / 16. en 't waren Samuëls woorden daar Saul voor vreesde. vs 20. Heeft nu dan Spraeh ſulken ongelijk / dat hy 't van Samuel verſtaat / gelijk hy waarlik heeft: (want Moſes en de Profeten willen leevende gehoord zijn / en niet uit den dood verrijſen / om de menſchen aan te ſpreken) Luk. 16: 31. wat reden heeft'et om te denken / dat de Duivel / die ſijn leven geen Profeet en was; noch van Gods wegen / of ook achtervolgende Gods woord tot menſchen ſprak: in ſchijn eens lichaams / dat in 't graf van eere ter Opſtandinge geheiligd is / daar toe verſcheenen zy?

§. 16. Maar noodſaakt ons de reden te geloven / dat het Samuël niet was: waarom is 't dat hy Samuël genaamd word; en dat tot vijfmaal toe? Is 't niet / om dat hy ſich uitgaf voor Samuel / om Saul in ſijne ſotte dotheid toe te geven; die Samuel maar ſocht / en hier dan meinen moeſte voor te hebben? waarom kan 't dan de vrouwe ſelf niet zijn / die ſich uitgaf voor Samuel / ſich doende horen of hy 't ware; en ſeggende dat ſy hem ſagh / al ſaghſe niet met al? Neen / maar daar ſtaat / de vrouwe ſagh; en niet / ſy ſeide datſe ſagh. 't Is wel / daar ſtaat ook (als geſeid) dat ſy ſagh Samuel; en dat ook Samuel ſprak, en niet de Duivel in den ſchijn van Samuel. Gelijk dan 't eene woord verhaald / ſo als het hem / die 't onderwerp is van d'hiſtorie / te weten Saul / is voorgekomen: ſo 't ander ook. Dit blijkt noch klaarder uit dat gene dat geſeid word van de vrouw / ik ſie Goden uiter aarden opkomen. Dat was altoos niet waar: want ſich geen Goden (laat

dit

dit Daimones geweest zijn / even veel) onder d'aarde sich verhouden / maar wel doden. Ik heb in 't I b. II. §. 17. uit Cicero getoond / van waar dit seggen is ontstaan. Daar staat niet by / dat Saul iet sagh: die niet en was daar 't wijf dit sagh / gelijkse seide; so dat hy meinde dat hy Samuel / schoon ongesien / nochtans dus hoorde met hem spreken.

§. 17. 't Is waar / dat Henrik Morus in sijn post-scriptum aan voornoemden Glanvill groote moeite doet / om tegen Reinholt Schott te bewijsen / dat sy in geen besondere kamer van hem afgescheiden was: maar daar en komt 'et niet op aan. Want sekerlik / ten minsten / waren sy in een vertrek: dat was dan so ruim wel / dat sy een stuk weegs van hem af in enen hoek / of wel voor ene kas of voor een hupsje sich heest komen stellen / en daar hare babbeleguichjes maken. Want doe het spel volbraght was / quam de vrouw tot Saul: en sagh doe eerst dat hy verbaast was. vs. 21. Sy waren dan / terwijlen dat spel duurde / en die reden wierd gesproken / by malkander niet. Doch konde sy de kleedinge en voordere gedaante des Profeets / so wel bekend / seer licht beschrijven / om Saul te meer te doen geloven dat hy 't was. 't Is waar / dat Saul sich boog voor Samuël. niet daarom / dat hy self hem sagh: maar hy vernam slechs / dat het Samuel was: uit sulk een seggen van de vrouw dat sy hem sagh / de kleedinge en de gedaante / die sy hem beschreef: gelijk de t'samenhang der rede dudelik te kennen geeft. Wat had hy anders ook te vragen / wat siet gy? en hoe is sijne gedaante? Onse eigene Oversetters teekenen dit ook so aan; No. 29. hoe Saul vernam dat het was Samuël, t. w. na het oordeel sijner verwerde sinnen, en uit de woorden der tovereſſe: maar hy selve en heeft desen Samuel niet gesien. En wat belangt de spraak / so haddese de stem ook lichtelik na te voetsen: het zy door seker reedschap of gelegentheid van dat vertrek; of met gesloten mond / (als slus gemeld / dat dese menschen ook de spraake vonden) als of 't van onder of ter zijden ergens henen quam; waar van hier na noch meer te passe komen sal.

§. 18. Wat meer tot dese plaats behoort / en 't gene men daar in meint van den Duivel hier voorseid te zijn / dat sal de Leser noch eens nader kommen sien in 't XXIV. hoofdstuck van mijn II. boek: en 't gene voorder noch ontbreekt / dat moet hier na op sijne plaatse volgen / wanneer wy komen aan het ondersoek / wat al dit slagh van menschen / in de Schrift vermeld / geweest magh zijn. Nu is het maar te doen / om sleghs te weten / ofse met den Duivel ook gemeinschap hadden; en of de handelingen die hen toegeschreven worden sodanig zijn / dat daar een bose geest in werken moest. Tot noch toe is ons dat niet voorgekomen; en in 't verhaal hier onderhanden / is ons noch niet een eenig woord ontmoet / dat sulx te kennen geeft: self niet die waarseggende geest, also genaamd: also het niet bekend is wat daar door sy te verstaan / en of het mensch of geest betekend / of iet dat van de menschen is versierd.

VII. HOOFDSTUK.

In d'overige plaatſen van dien inhoud is dat mede niet te ſien.

§. 1.

Wy hebben de voornaamſte plaatſen nageſien / waar in dat ſlagh van Duivels volk / als na 't gemeen gevoelen in de Schrift ook word gemeld / voornamelik geſocht moeſt worden: maar noch tot hier toe geen ontmoet / aan welken ſich de merken van gemeenſchap met den boſen Geeſt vertoonden. Derhalven is het ook niet grotelijx te denken / dat elders in de Schrift / het zy des ouden of des nieuwen Teſtaments / iet ſal te vinden zijn daar uit het klaarder blijken magh. Des niettemin / om niets van allen onbeſocht voorby te gaan: ſo laat ons d'overige plaatſen ook beſien; in welken ons wel geen omſtandige geſchiedenis / maar nochtans meldinge te voren komt van menſchen die daar voor zijn aangeſien / en ook alſo gehandeld / datſe met verfoeijelike konſten ſwanger gingen. En dit word ons tweeſins vertoond: door 't laken van de genen die daar mede iets te doen hadden / en door 't prijſen van de genen die deſelfde ſtraften en vernielden. Van elx zijn vijf exempelen te vinden die wy nu dan vervolgens onderſoeken ſullen.

§. 2. 1. Der eerſten is het eerſte / dat in 't leven van Manaſſe / koning over Juda word verhaald: te weten / dat hy Guichelarye pleegde, en op vogelgeſchrey acht gaf; dat hy ook Waarſeggers en Duivelskonſtenaaras ſtelde. Noch meer / daar ſtaat by 2 Kron. 33: 6. dat hy ſelf ook toverde; en voorts / dat hy ſulx doende / ſeer veel quaads dede in de oogen des Heeren, om hem tot toorn te verwekken. 2 Kon. 21: 6. In deſe woorden komt ons echter niet beſonders voor / dat al te voren niet en is verklaard. Want dat hy guichelerye pleegde, daar ſtaat in 't heebreewſch עונן *oneen*: 't welk onſe Overſetters nooit hoger als voor guichelen uitgeven; en geen van alle d'anderen / hoewel eenpariglik verſchillende van d'onſen / iets daar in vinden / dat op gemeenſchap met den Duivel ſlaat; gelijk hier voor IV. §. 7. is getoond. Het ander / dat hy op vogelgeſchrey acht gaf, daar in hebbenſe 't hebreewſch וינחש *nichees ch* noch dziemael dus vertaald; te weten Levit. 19: 26. Deut. 18: 10. 2 Kon. 17: 17. maar op vijf andere plaatſen ſlechts waarnemen, Gen. 30: 27. en 44: 5/ 15. en eens neerſtelik waarnemen. 1. Kon. 20: 33. Nu / waarneemen is niet met den Duivel omgaan; dat ſoude der eere van den godvreeſenden Joſef veel te na geſproken zijn / van wien ſulx Geneſ 44: 5/ 15. word geſeid. Van אוב *Oov*, 't gene ſy hier waarſeggers noemen / is in 't naaſtvoorgaande hooſdſtuk breed genoegh geſproken. Van de ידעוני *jid-onijm* die hier duivelskonſtenaren heten / is hier voor IV. §. 7. al getoond / dat dit word by geen andere Overſetters in dien ſin vertaald is / en dat des ſelfs eigenſchap en oorſprong niets met allen mede brengt dat daar na gelijkt: ſo dat de Duivel

daar

daar geen plaats in heeft. Voorts / mits dien dat onse Oversetters op de kant den leser wijsen tot hunne aantekeningen op Levit. 19: 26/ 31. so stellen wp het overige dat hier konde geseid worden tot het naaste hoofdstuk spaaren. Van 't woord כשף *kiſſcheef* hier also verduitscht hy toverde, is insgelijx IV. §. 5. V. §. 5/6. soo veel geseid / dat hier geen meer verklaringe daar toe behoeft.

§. 3. II. Behalven dat de חרטמים *Chartummijm* en אשפים *Aſſchafijm* Dan. 1: 20. in onsen duitschen Bijbel Toveraars en Sterrekijkers, hier voor V. §. 5/6 — al mede duidelik verklaard zijn; en bewesen / dat hun werk niet sulx sich hadde / daar Duivels hulpe toe van nooden was: soo blijkt datselve in 't besonder uit het gene hier tot lof van Daniel geseid word / dat hy te weten ook deselfde dingen leerde / en in deselfde dingen van den Koning ondersocht / aan hem genoegen gaf; so verre dat hy in deselfde konst en weetenschap alle die andere Chaldeewsche Wijsen / 't zy Chartummijm, 't zy Aſſchafijm, te boven ging. En waar quam dat hy toe? Niet dat hy aan den Duivel / maar aan God sich overgaf; en dat ook God hem met sijn vieren gaf verstand en weetenschap in alle boeken ende wijsheid. vs. 17. En wat waren dat voor boeken? Geen andere dan daar de Koning hen in onderwijsen liet; de boeken en de sprake der Chaldeen. vs 4. So was ook Moses van gelijken in de wijsheid der Egyptenaaren; Hand. 7: 22. hen door Gods kraght daar in te boven gaande / gelijk als Daniel door Gods genade / en hogere verlichtinge van sijnen Geest. Men sie wat ik hier over segge op den Profeet Daniel. § 25: 55.

§. 4. III. In 't gene Dan. 2: 2/ 10. verhaald word / dat Nebucadnetsar / over sijnen Droom verlegen / by een dede roepen de toveraars (*chartummijm*,) en de sterrekijkers, (*aſſchafijm*) ende guichelaars (*mecaſſchafijm*) en de Chaldeën: daar is het meeste ook al toe geseid. Alleenlik moet hier wel in acht genomen worden / dat hier de *mecaſſchefijm* nu guichelaars in onsen duitschen text vertaald zijn / door welke sy nochtans op andere plaatsen toveraars verstaan; gelijkals IV. §. 5. getoond is. Doch dewijle sy hier ook de *Chartummijm* also vertalen / gelijk elders overal: so moesten de *Mecaſſchefijm* in 't Duitsch ook eenen anderen name hebben / om onderscheid te maken. 't Welk zijnde een ontwijfelbaar bewijs van die onsekerheid / waar af ik in 't begin vermaande dat in den sin van dese namen is: IV. §. 9. so blijve ik ook dan by mijn vorige besluit / dat niemant reght en weet wat hy van dese luiden maken sal; verre / datmen soude kommen tonen maar de minste handelinge of gemeenschap met den Duivel. De *Chaſdijm*, dat is / de Chaldeën worden daar op 't einde by gevoegd / het zy als luiden van besondere weetenschap / den volke der Chaldeen eigen / of oorspronkelik van hen gekomen; het zy / om met den gemeinen naam des volx / daar de genoemde wijsen van verscheidene wetenschappen meest in achtinge waren / de overige die niet genoemd zijn te betekenen. Op 't 27. vers noemt Daniel hier by ook de *Goſrijn*, waarseggers; of liever in de plaatse der Chaldeën, hier voor I V. §. 5. ook gedacht. Misschien dat dit besonderlik Chaldeewsche wijsen waren / by andere

volkeren so niet bekend; gelijkse ook alleenlik in 't Chaldeeuwsch / en by de handelingen der Chaldeesche wijsen ons te voren komen. Doch 't gene ons daar aan doet twijfelen / sal aanstonds volgen. De Leser sal van 't selve beeter konnen sien / het gene ik over den Proseet Daniel §. 79: 83. daar op aangetekend hebbe.

§. 5. IV. Nu volgt Dan. 4: 7/9. dat Nebucadnetsar over sijnen tweeden droom by een riep de *chartummaija* (dit is nu chaldeewsch / want in 't hebreewsch is 't anders *chartummijm*) de toveraars (staat hier wederom in 't duitsch) en de *aschefaja* of *asschafym*, de sterrekijkers, en de *kasdaees*, of *chasdijm* de Chaldeen; dit zijn noch deselfde als voren. Doch daar worden hier noch by genoemd de *Gosraija*, de Waarseggers, en wel uitdrukkelik also van die Chaldeen in 't besonder onderscheiden. Maar of wy nu dat onderscheid verstaan of niet / daar komt het niet op aan / om redenen die IV. §. 9. al geseid zijn. Dan dit behoort meer tot de sake / dat die menschen altesamen / sy zijn dan watse zijn / in geenen deele by hun volk daar voor zijn aangesien geweest / dat sy gemeenschap met den Duivel hadden / den Heidenen van alle tijden / landen / volkeren / gansch onbekend; gelijk dat uit mijn I. boek genoegsaam blijkt. Want alle die gewoon zijn heden so te spreken / dat d'Indiaansche Heidenen of andere den Duivel self aanbidden: (het gene ik volmondig tegenspreke I. B. V. §. 4.) die achten evenwel dat sy dat niet uit liefde / maer uit vreese doen; gelovende dat van hem al het quaad komt / en geen goed. So konden sy dan niet geloven / dat d'allerheiligste en allerhoogste wetenschappen van den Duivel waren: en voor sodanig hielden se nochtans degene die alhier genoemd zijn; met welken de Egyptische / en de Chaldeewsche koningen / beneffens anderen in d'uiterste verlegentheid te rade gingen. So was 't een naam van grote eere / na de meininge van dese koning; met welken hy hier / by ontstentenis van raad en onderrightinge uit die vergadering van sijne wijsen / den proseet Daniël toesprak / בלטשאצר רב חרטמיא *Beeltschatsar rav Chartummaija*. Baltassar overste der Toveraars, gelijk 't in onsen duitschen Bijbel staat. En niet alleen noemt hem de koning so / maar had hem ook sodanig self bevonden / gelijk als even boven is gesien §. 3. So dese menschen met den Duivel dan gemeenschap hadden / so heeft 'et niemant meer gehad dan Daniël: 't welk niet alleenlik grovelik om denken is / maar self ook van den koning wel uitdrukkelik weersproken word. Want hy in eenen aassem dese reden van dien name geeft; dewijle hy wist, dat de Geest der heilige, (en niet der helsche) Goden by hem is.

§. 6. V. Dit word noch meer bevestigd uit de woorden die wy lesen / dat die van 't hof te Babel tot den koning Balthasar gesproken hebben. Dan. 5: 11/12. Daar is een man in uw koningrijk, in wien de geest der heilige Goden is. Want in de daghen uws Vader is by hem gevonden licht en verstand en wijsheid; gelijk de wijsheid der Goden is. Daarom stelde hem de koning Nebucadnetsar uwe vader tot enen Oversten der *Chartummijm*, *Asschafijm*, *Cusda-yn* en *Gosrijn*; (in onse Bijbel staat / der Toveraars, Sterrekijkers Chaldeen, en Waarseggers.) Daar is dan de minste bedenkinge niet geweest / dat dese konsten

ſten en wetenſchappen aldus by hen genoemd / van enigen boſen geeſt afdaleñ konden of ingegeven wozden: het was na hun gevoelen ongetwijfeld goddelijk / ook ſelf de dzomen uit te leggen; daar 't hier altijd op aan quam. Sy waren dan ook geenſins van gedachten / dat Dzoombedieders Duivelskonſtenaars / of dzomen van den Duivel konden ingegeven zijn; gelijk als onſe Kriſtenen geloven konnen. Want ſo hy die kan ingeven / waarom dan ook niet uitleggen / het gene van ſijne eigene ingeevinge is; Maar om dat een voortreffelike Geeſt van enen die de dromen uitlegt in Daniel gevonden wierd, dat was de reden waarom dat de koning hem ook boven d'anderen verheven hadde.

§. 7. Sy ſegt misſchien / dat ſich de anderen ook wel vermeten hadden d'uitleggingedes dzooms te ſeggen / ſo hen de dzoom ſelf maar bekend moght zijn. 't Is waar / en 't is genoegh / dat ſy den dzoom niet konden weten / ſo hy hen dien niet en ſeide. Want dat beleden ſy ſo diepen verborgentheid te zijn / datſe rond uit ſeiden; daar en is geen menſch op den aardbodem, die des Konings woord (of ſake) ſoude konnen te kennen geven: daarom en is 'er geen koning, grote of heerſcher, die ſulken ſake begeerd heeft van enigen *Chartoom*, of *Aſſchaaf* of *Chaldeer*. Want de ſake die de Koning begeert is te ſwaar: en daar en is niemant anders, die deſelve voor de Koning kan te kennen geven, dan de Goden, welker wooninge by 't vleeſch niet en is. Dan. 2. 10/11. Maar ſekerlik / ſo enige andere als godlike oorſaak den menſchē dzomen kan ingeven; gelijkmen wil dat ook de Duivel doet; wat is de reden / dat hy ſijne leerlingen en bondgenoten (gelijkmen acht de genaamde Waarſeggers en Witchelaren zijn) de meininge daar van niet openbaren kan. Voorſeker by aldien hy ſo veel niet vermagh / hoe ſoude hy het ander konnen doen? En dat dit waarlik ook niet anders is / behoeſtmen op het bloot verklaren deſer heidenſche Chaldeen / ſchoon van een merkelijk gewigh te / niet te laten ruſten: alſo hen Daniel daar ſelf gelijk in gaf; uitdzukkelik den koning dus toeſpreekende. De verborgentheid die de Koning eiſcht, en kunnen de Wijſen, de *Aſſchafijn*, de *Chartummijn*, noch de *Goſrijn* den Koning niet te kennen geven. Maar daar is een God in den Hemel die verborgentheden openbaart. &c. Siet daar / de Duivel kan den menſchen / noch dooz menſchen niet te kennen geven / noch dzoom die iemant gehad heeft / noch d'uitleggінge van den dzoom: het een en 't ander ſtaat alleen aan God. Maar wie en ſiet niet / dat het minder is / bekend te maken wat een menſche heeft gedzoomd / of wat de dzoom beduid; dan ſelf den dzoom te maken: dat is / de menſchen dus of ſo te doen dzomen; gelijkmen enkel hebben wil / dat hy kan doen? Hier mede vind ik dan noch meer bevestigd / het gene ik dien aangaande in mijn II. boek XXXII. §. 13 — 16. van des Duivels onvermogen ſegge.

§. 8. Dus verre hebben wy geſien ſoodanige gevallen / waar in die menſchen zijn gebzuikt geweeſt als lieden die ter goeder name ſtaan / met wien de grootſte Koningen te rade gingen: met onderſcheid nochtans ter eerſte melding van de vier volgende; alſo 't Manaſſe als een groot quaad

nage-

nagegeven woȝd / dat hy met sulken volk gemeinschap hield. Want hy een koning zijnde van Gods volk / moest beter weten dan den koning der Chaldeën. Nu sullen wy noch so veel verder gaan / en dese luiden aansien anders niet als vooȝ geslagene vyanden van God en van sijn Woȝd: en desgelijk ook hunne konsten / boeken / oefeningen / als daartegen strijdig in den hoogsten graad. I. De eerste plaatse die ons daarvan vooȝkomt / is / dat Josya, een godvȝughtig koning over Juda / in 't herstellen van den Godsdienst wech dede de *Ovooth* en de *Jid onijm*, en de תרפים *Terafijm*, en de גלולים *Gillulijm*. 2. Kon. 23:24. Het eerste en tweede woȝd vertalen sy hier na gewoonte / Waarseggers en Duivelskonstenaars; van welke beiden nu al dikwijls is gesproken / IV. §. 5 / 7. en VI. §. 9. — 12. Het vierde Drekgoden. Want גללים *gelalijm* is mede drek of vuiligheid te seggen / gelijk de God van Israel verachtelik d'Afgoden somtijds noemt. Het derde woȝd in desen text vertalense seer selden: maar laten dat hebȝeewsch in 't duitsch so staan / onseker in wat sin sy dat vertalen moesten. Indiense desgelijk met d'andere gedaan hadden / waar toe deselfde reden was: wy souden so veel moeite met het woȝd van Toveraar of duivelskonstenaar niet hebben / om des volȝ vooȝoordelen / dat maar Duitsch verstaat / te overwinnen. Doch laat ons nu van dit besonder woȝd wat nader spȝeken.

§. 9. Belangende dan dese Terafijm, so wijsen ons de Oversetters op de kant tot het gene sy daar over Genes. 31:19. daar dit woȝd allereerst vooȝ komt / aangetekend hebben. Laat ons dan eerst besien / wat sy daar over seggen / en dan ook andere geleerde schȝijvers vȝagen. *Terafijm* (dit zijn de woȝden onser Oversetters) zijn geweest een soorte van beelden, na menschelike figure gemaakt 1. Sam 19: 13/16 tot Afgoden Gen. 31: 30/31. om die van toekomende dingen te vragen. Ezech. 21:21. en waar door sy van den Duivel antwoorde kregen, (waarom doch van den Duivel? Dit setten sy daar by na hun gevoelen; want geen van alle die schȝiftuurplaatsen spȝeekt daar van) met waarheid of met leugen. Zach 10: 2. (dat konden timmers wel de Papen doen / met konst als of de Goden vooȝ die beelden spȝaken.) Van de *Terafijm* word ook gesproken. Jud. 17: 5. en 18: 14/ 17/ 18/20. 1. Sam 15: 23. 2. Kon. 23: 24. Hos. 3:4. Doch in de plaatse 1 Sam. 15: 23. hebben sy daar vooȝ int 't duitsch beeldendienst gesteld / en cap. 19: 13/ 16. blatelik beeld. Uit d'andere schȝiftuur plaatsen by onse Oversetters aangewesen / is wel af te neemen / dat de Terafym spȝeekende beelden waren; dat is / dooȝ welken d'Afgod scheen te spȝeken: en uit het doen van Micha / en die van Dan; Richt. 17. en 18 / dat sy deselve in den dienst der Afgoden insgelijk gebȝuikten / als de Urim en Tummim in den dienst des waren Gods. Maar 't onderscheid was klaar: dat d'Urim en de Tummim altijd waarheid; maar de Terafim niet dan ydelheid en spȝaken. Zach. 10: 2. Nu laat ons op deselfde plaats Gen. 31: 19. ook Dzusius eens horen.

§. 10. Op de woȝden / Rachel stalde Terafim, die haar vader hadde / schȝijft hy aldus: את תרפי אשא לחכיה *eth Therafijm aschet leaviha*. Sommige

„ Sommige meinen dat het ſijne huisgoden geweeſt zijn; daar Joſefus ſeer
„ na helt / Oudh. i. 19. deſelve noemende τὰς τύπους ἰῶν θεῶν ἃς σέβειν
„ παλαίας ὄνλας, νόμιμον ἦν; dat is / afbeeldſelen der Goden van 's Lands
„ Godsdienſt. Hoe 't zy / hy noemtſe ſijne Goden vs. 30. Daarom heb ik
„ 't liever *idola* (afgodsbeelden,) dan *imagines*, (beelden) of *ſimula-*
„ *cra* (gelijkeniſſen) vertaald. Want al is 't dat *eidola* in 't Grieſch ſo veel is
„ als *ſimulachra* in 't Latijn: nochtans de kerkelike ſchrijvers verſtaan daar
„ door beſonderlik ſodanige beeldeniſſen / waarmede enige Godheid / of dis
„ daar voor geacht is / vertoond word. Doch ſo veel als men bemerken kan /
„ zijn deſe beeldeniſſen menſcheliker geſtalte geweeſt; het gene af te nemen is
„ uit ſulx als men in de hiſtorie van David leeſt. Siet daar van 1 Sam. 19:
„ 13. Hier op brengt hy ons de Overſetters by malkander. De LXX. ſeg-
„ gen εἴδολα *eidola*; Hieronymus en Severus deſelfs *idola* (dat is / als
„ daar nu eſſen is betekend / afgodsbeelden) Aquila μορφήματα *morfeemata*,
„ (afbeeldſelen.) Symmachus / na de chaldeewſche uitſpraak θεραφεὶν *the-*
„ *rafeim*. Onkelos צלמנא *tſalmanaya* beeldeniſſen. Jonathan op Hoſ. 3:4. מחי
„ *mechavei* bedieders: want ſy gebruikten ſe om het toekomende te bedieden.
Den oorſprong van het woord en kan men niet wel ſeggen / om dat daar
af geen grond- of wortel- woord meer in 't gebruik is / waar uit men
anders de betekenis afleiden moeſte. Alſo dan over 't woord niets meer te
ſeggen valt / ſo willen wy de ſake ſelfs bevragen / en over die verſcheiden
oordeel hooren.

§. 11. Het maken van de Terafijm, het gene Dyſius uit Mercerus
meld / ſal ik hier uit de Pirkei Elieſer ſelf verhalen / daar uit Mercerus 't
heeft. In 't 36. perek of hoofdſtuk / leeſ ik by hem dus. Wat zijn *Therafijm*?
Sy ſlaghteden den eerſtgeborenen van enen menſche, kloofden ſijn hoofd,
bewreven dat met ſout en olie, en ſchreven op ene goudene plate den naam
eens onreinen geeſtes, (dat is heidenſchen Daimons) en leiden die onder
ſijne tonge. Dat hoofd ſteldenſe dan tegen den muur, en brandende keerſen
daar by; baden 't dan aan; en kregender antwoord van. Maar waar uit weet
gy dat de Terafim ſpraken? Uit dien datter geſeid word, *de Terafim ſpreken*
ydelheid. (Zach. 10: 2. Is 't niet een ſchoon bewijs;) Daarom ſtalſe Rachel
op datſe Laban niet en ſouden ſeggen dat Jakob ontvlught was. enz. Guil.
Voſſius die tekent hier op aan / dat de Hebreen geen eenerleije beſchrijving
doen van de Terafijm, doch alle even onwaarſchijnelijk. Kimchi
meint, dat het beeldeniſſen waren die de Sterrekijkers maakten, gelijk als de uur-
werken zijn, en datſe toekomſtige dingen wikten. Anders, dat het kopere werk-
tuigen waren, 't onderſcheid van tijden en uren aanwijſende. Aben Eſra
merkt aan, dat het beelden met menſchen aangeſighten geweeſt zijn, bequaam
om d'invloeijinge der hemelſche lichamen te ontfangen; maar bekent, dat
hy niet kan ſeggen hoedanig ſy geweeſt zijn. 't Zy hoe 't wil, het blijkt
klaarlik uit Ezech. 21: 21. dat het gebruik der Terafim by de Afgodendienaars
geweeſt zy, om hen raad te vragen; om dat ſulx van den Koning van Babel

uitdrukkelik word aangemeld. enſz. Daar op geſeid hebbende het ſelfde dat van onſe Overſetters en van Dzuſius geſeid is / ſo verwolgt hy dus. Het gene R. Elieſer van dien grouweliken toeſtel der Terafim verhaalt, desgelijx Tanchuma uit hem, de Targum van Jonathan, Elias Levyt, en anderen; is geheel onſeker, en uit den poel der Overleveringen geſchept. Het is niet wel te denken, dat ſulk ene wreedheid in het huiſgeſin van Laban zy gepleegd geweeſt (de reden die hy geeft voldoet my niet) al is 't dat anders langen tijd by die van Kartago 't menſchen offer aan Saturnus in 't gebruik gebleven is. Nochtans is uit Eliezers ſeggen noch af te nemen / hoedanig dat in ſijnen tijd het gevoelen van de Joden zy geweeſt: alſo hy na 't eenſtemmig ſeggen in de tijden der Apoſtelen geleefd heeft / en gehouden word de ſuſters man geweeſt te zijn van dien Gamaliël / wien ſelf de Apoſtel Paulus ſijnen meeſter noemt. Hand. 22: 3. en 5: 34.

§. 12. Ik ſal nu myne meninge wat nader ſeggen / met de woorden eens Theologants / by Dzuſius aldaar verhaald; doch wien hy niet en noemt. Te deſer plaatſe worden Beelden, *Therafim*, genoemd de beeltenisſen en gedaanten der verſierde Goden, die uit ſich ſelf wel geen vermogen hadden om antwoord te geven: maar dan als God regtveerdiglik de menſchen ſtraffen wilde, die daar geloof aan ſloegen. By anderen zijn 't beeldekens geweeſt, navolgens welker inſien deſe Heidenen door ydelheid bedrogen, hun voorgenomen werk ter hand namen of nalieten: hoedanige figuren enige ongeſoutene Sterrekijkers gewoon zijn toe te ſtellen, onder ſekere *conſtellatien* of t'ſamenſtellingen der Sterren; alſo ſy meinen, dat deſelve d'invloeijinge der hemelskragten ook bequaam zijn aan te nemen, doch ondertuſſchen ſoo wyd als den Hemel is met hunne invloejingen verdolen. Dit is het naaſte dat uit al 't voorſeide / en alles wat ik meer daar af geleſen hebbe / te veel om hier al mede by te ſchryven) by een gebraght kan worden / dat ergens na gelykt. En overſulx en geeft ons hier de Schrift ook niet het minſte teken of bewijs / van enige gemeenſchap met den Duivel in 't gebruik der Terafijm / maar van Afgoderp. Doch wy betwiſten hier met / of d'Afgodendienaars bygelovige gebruiken hadden; maar offe daarin met den Duivel ſelf te rade gingen / en met hem ſtonden in Verbond. Daar aan ontbreekt bewijs.

§. 13. Wy gaan van 't oude Teſtament nu over tot het Nieuwe / en ſien eens wat ons daarin voorkomt nopende den handel met dit ſlagh van volk. Hier komen ons de Magi dan ten eerſten voor; maar niet op eenderhande wijſe by de Overſetters aangeſien: eens wel in eerſt voor goed / doch dan wel tweemaal voor ſeer quaad. Sodanig is ook metter daad het onderſcheid / alſo het hunne werken wel betoonden: maar of de naam ook daarom in het Duitſch moſt onderſcheiden worden / dat ſie ik niet voor nodig aan. Want tuſſchen d'Engelen, Gods en des Duivels / is veel groter onderſcheid; nochtans geeft ſelf de Schrift aan beiden even ſeer dien naam: gelyk ſy *μάγους magous* noemt de genen / die op 't waarnemen eener Sterre / ('t welk hun beroep ook mede braght) van 't Ooſten quamen tot Jeruſalem / om aan te bidden onſen Koning Jeſus; Matt. 2: 1. en Simon, die geheinſdelik ſich van

van Filippus doopen liet / misbruikende de konste van *magia*, om 't volk van Jesus af te leiden; Hand. 8: 9 – 24 en desgelijx Barjesus of Elymas, die te Pafos den Apostel Paulus wederstond. Hand. 13: 6 – 10. Wat dit voor luiden zijn geweest / daar komt'et nu noch niet op aan. Maar aangesien sy alle Magi waren / soo staat ons hier slechs te besien / of en hoe verre de Magia diese oefenden gemeenschap met den Duivel hadde. Doch aangemerkt I. de Magi, die het kindeken aanbaden / kennelik van God geleid / en self ook in een Nachtgesighte zijn vermaand geweest: so valt daar geen bedenken op; gelijk dat ook de reden wesen moet / waarom sy van de Oversetters wijsen, en geen toveraars, (als die twee anderen) genaamd zijn / hoewel 't het selfde woord is in het Griekisch.

§. 14. II. Aangaande desen Simon dan; ik weet wat al vertellingen by d'oude kerkelike schrijvers van hem zijn; die hier noch niet te passe komen; noch ook wat hem daar by word nagegeven. Wy sullen sien wat sijn bedrijf was in den text / so als hy daar beschreven word. Die seit / dat seker man, met name Simon, eer tot Samarien het Euangelium gepredikt wierd / te voren in die stad was toverye plegende, μαγεύων; dat is doende 't gene dat de Magi doen / de konste van Magia oefenende / die by de Heidenen (gelijk die van Samarien ten halven waren) voor goddelijk en heilig wierd geacht. Daar van was 't ook dat hy daar door de sinnen van het volk verrukkende ἐξιστῶν, *existoon* (door verwonderinge 't volk tot sich trekkende so als het Beza neemt) sich uitgaf voor wat groots; voor geen gemeenen Magus willende gehouden zijn / also hy hen misschien in dese konst te boven ging. Dies hingen sy hem aan / de kleinsten met de grootsten / seggende / dese is Gods grote kraght. Sy hielden 't dan geensins voor Duivels kraght: en dat is my genoegh.

§. 15. Maar 't volk daarna meer kraght van woorden en van werken in d'Apostelen bemerkende / verliet die grote achtinge van sijne wonderen / en liet sich dopen: hy self was mede overtuigt / (gelijk de Magi van Egypten Exod. 8: 19.) en ontsettede sich ἐξίστατο *existato*, (so staat hier ook in 't Griekisch) so wel voor dese werken der Apostelen / als 't volk ontsett geweest was om de sijne. Met een verliet hy ook de oefeninge sijner konst / en quam geheimsdelik tot Christus over: in meininge dat Petrus en Filippus ook al Magi waren / maar datse hem noch in die konst te boven gingen. Dies was het doch nu met hem uit / indien hy ook niet dede 't gene hy hen sagh doen; maar wist niet hoe. Dies veinst hy 't Kristendom: door die gelegentheid gedurig by Fillipus blijvende, om hem die konst / (gelijk hy meinde) af te sien. Maar hebbende verloren moeiten aangewend / meint hy 't op 't lest van Petrus noch voor geld te leeren. Die sagh doe eerst / dat die belijdenis van Simon also wel bedrogh was / als de konsten die hy dede / waar door hy sulken roem verkregen hadde by het volk; die nu geheel tot schande wierd. Wat is hier verder in dit werk te sien? Hy was een Magus / en hy bleef'er een; maar dat hy met den Duivel omging / daar sie ik taal noch teken van.

§. 16. III. Nu volgt Bar-jesus, anders Elymas genaamd: Hand. 13:6/8. (van welke naambediedinge wy hier niet nodig hebben iets te seggen) die by den stadhouder Sergius Paulus te Pafos/op 't westeinde van 't eiland Cyprus was/ en den Apostel Saulus, (na dien tijd mede vernoemd Paulus) in sijne predikinge tegenstond. Hy word daar ingelijx in 't duitsch een Toveraar, maar μάγος *magos* in den griekschen text genaamd. So was hy dan al mede van de Magi, dat is Geheimwijsen der Nature; en daar by ook een Heiden/ die den Apostel in 't bekeeren van den Stadhouder tegen stond. Maar deed hy dat door Duivels konst? dat staat 'er niet: alleen dat Paulus hem een kind des Duivels noemt; om reden/ dat hy in 't verkeeren van Gods wegen den Duivel als een kind sijnen Vader, volgde en gehoorsaamde. Joh. 8:44. gelijk het onse Oversetters op de kant verklaren. Wil iemant meer/ die sie dan toe/ of ook de Saligmaker doe de Joden schold voor Toveraars/ (gelijkmen die nu noemt) wanneer hy seide dat de Duivel/ en niet Abraham hun Vader was/ gelijk het staat ter plaatse daar ons d'Oversetters wijsen? Ja heeft hy Judas wel daar voor gehouden/ van wien hy seide dat hy self een Duivel, en niet blotelik een kind des Duivels was? Joh. 6:70. So was dan dese Elymas geen ander toveraar dan alle Filosofen van dien tijd: en sulk een Duivels kind, gelijk sy alle zijn die hun verstand misbruikten tot bedrogh, vol van argliſtigheid, en vyand van geregtigheid, gelijk het Paulus self uitdrukkelik verklaart.

§. 17. IV. Van sekere Dienstmaagd/ die daar hadde πνεῦμα πύθωνος *pneuma pythonos* enen geest van *pythoon*, dat is in duitsch vertaald/ waarseggende geest, te lesen Hand. 16:16. heb ik in 't II. b. XXIV. §. 19. soo veel geseid als tot dien Geest behoort: te kennen geevende/ dat het geen dingen waren daar openbaringe toe nodigh was/ die van haar daar verhaald staan datse seide. Ten minsten 't bleek niet dat het van den Duivel was. Om dat hier nader te verstaan/ so moetmen weten wat dan πύθων *pythoon* was. Hesychius noemt het δαιμόνιον μαντικὸν, *daimonion mantikon*, enen wichelende, of waarseggenden dæmon, sonder meer daar by te seggen. Doch daar so even voor beteikent hy/ dat seker persoon/ πύθων *pythoon* genaamd/ is geweest een ἐγγαστρίμυθος *engastrimythos*, buikgeheimspreker ἡ ἐγγαστρίμαντις *ee engastrimantis* of buikwicchelaar, en dat hy was βυζάντιος τὸ γένος, *byzantios to genos* een Byzantyner van geslaght. Van dese namen is hier voor VI. §. 10. genoegh geseid. Indiemmen nu voor seker seggen konde/ dat sulk een Wichelaar van desen naam in over oude tijden zy geweest; so soude lichtelik den oorspyong van 't gebruik des woords in desen best gevonden zijn: also 't wel meer gebeurt/ dat iets na sijnen vinder/ of voornaamsten handelaar den naam ontleend. Altoos en is 't niet sekerder/ het selve uit de griekſche Fabeldichters af te leiden/ van 't bijster groot Serpent/ dat Pytho was genaamd/ en van Apollo dood geschoten; die ter gedachtenis een van de vierderlepe griekſche spelen/ *pythia* genaamd/ had ingesteld.

geſteld. Dat ook derhalven hem de eer daarom gevolgd zy / dat hy wierd *Apollo Pythius* genaamd; en desgelijx de Priesterinnen van dien Afgod / die van sijnent wegen antwoord gaven. Plutarchus geeft nochtans te kennen / dat al in sijnen tyd / (dat was niet lange na de tyden der Apostelen) de naam van Python in 't gemein aan al dat slagh van Buikspreekers en Wichelaars gegeven wierd.

§. 18. Dit aangemerkt / so isser niet de minste swarigheid ontrent die Dienstmaagd tot Filippi / om uit te vinden wat haar waarseggende geest geweest magh zijn. Te weten hare konste van bedriegen / en goeder geluk seggen / daarin sy boven anderen bedreven was: En so quam 't by / dat ook de heeren daar sy by te dienen quam / gevoelig waren van de winste die sy van haar trokken: waar door sy buiten twijfel ook so veel te meer heeft konnen gelden; also de dienstboden doe en daar te lande niet verhuurd en wierden / maar verkocht. Maar datse met den Duivel omging / daar van geblijkt ons niet een woord. Want het zy πνεῦμα *pneuma* geest of dæmon; het is nu dikmaals al getoond / dat sulx in desen maar ene eigenschap / of manners ene wijse van benoemen is; door sulke menschen in 't gebruik gekomen / die meinen dat een Dæmon iet is / of oorsaak is van iet dat het gemeen begrijp te boven gaat: het zy πύθων, *pythoon*, 't is daar eben al geseid / dat daar geen Duivel by te passe komt.

§. 19. V. Gelijk nu dese eene Waarsegster was / so waren ook die seven omsweevende ἐξορκισαὶ *exorkistai* besweerders: t'samen sonen van den overpriester Sceva. Hand. 19: 13 / 14. Want het woord Duivel staat niet in den griekschen text / 't welk de Vertalers ook te kennen geven / door dien sy dat met andere letters / of tusschen haarkens hebben ingevoegd. 't Word ook geen Duivel, maar een bose geest genoemd / den welken sy alhier besworen hebben. Maar men vind menighten van bose geesten die geen Duivels zijn: also een ieder menschе eenen by sich heeft; indien de lesse des Apostels nodig is / die ons vermaant ons self van de besmettingen des Geestes ook te reinigen, om onse heiligmakinge in Godes vreese te voleindigen. 2. Kor. 7: 1. De geest der Weereld is een bose geest: 2. Kor. 2: 12. Want de geheele Weereld ligt in 't bose. 1. Joh. 5: 19. Besonder zijn verleidende geesten bose geesten. 1 Tim. 4: 1. Valsche leeraars zijn onreine geesten, hoedanige Johannes drie sagh komen uit den mond der Drake. Openb. 10: 13. De Geest van 't Beeld der Beeste kan ook anders niet dan boos zijn; Openb. 13: 15; om dat het een quaad Beest is / dat aldaar beschreven word. De geest der dwalinge is buiten twijfel ook een bose geest / en de geest des Antichrists en kan niet beter zijn / om dat hy niet uit God is. 1 Joh. 4: 3 / 6. Dewijl 'er dan so veelerlepe bose geesten in de weereld / en in alle menschen zijn: so konde wel in desen man een seer onreine geest zijn / al en was 't de Duivel niet. Voorts wil ik hier den Leser eens te rugge wijsen na de Geesten / daar ik in 't XXVII. hoofdstuk van het II. boek / besonderlik §. 11 — 14. bewijs af tone.

§. 20. Maar dese seven Priesters kunderen / hoe hebbense gemeind de bose geesten uit te drijven? Door Jesus naam te noemen, seit de text / en Paulus

naam daar bp. Maar dit en was geen geeſt die beider vpand was / maar beider vrient: indien het door dien Geeſt was dat de man dus ſprak / Jeſus kenne ik, en Paulus weet ik; maar gylieden, wie zijt gy? Het was geen Duivel daar ſy mede ſtonden in Verbond; alſo hy hen niet eens en kende. En was het door den Duivel dat hen deſe man op 't lijf viel / en hen dede vlughten; ſo waren ſy des Duivels volk niet: want geen koningrijke in ſich ſelf verdeeld en kan beſtaan. Matt. 12:25. Was 't ook uit eigene beweegingen dat deſe man 't ſo qualik nam/wanneermen hem verloſſen wilde van den boſen geeſt; hoe had hy hem dan niet te miſſen? Of was'ſer noch een ander boſe geeſt in hem: want ook geen goede geeſt hemſelf ooit wreeken / of goed met quaad / noch quaad met quaad vergelden ſal; noch een man ſeven man te lijve trekken. Wie ſiet dan niet / dat dit een man was / die van Jeſus noch van Paulus wel geen quaad gevoelen hadde: maar qualik met ſijn hooft bewaard / geen tegenſpraak in ſijne dulligheid verdragen konde / en van hem beet / en ſcheurde wat hem: aanquam; gelijk degene die na meldinge des Euangeliums in 't 29. hooftſtuk II. boeks §. 4 – 8. beſchreven is.

§. 21. En wat derhalven deſe ſeven mannen aanbelangt / die ſulken Geeſt beſtonden te beſweeren: men magh hen inſgelijx aan Simon leeren kennen / die niet gelijk Elymas den Apoſtel openlik in 't aangeſighte tegen ſprak; maar ſiende dat de konſte der beſweeringe / daar ſy dus lang met omgelopen hadden / te kort quam by degene die ſy Paulus ſagen doen: denſelven naam/ en dien van Jeſus noch daar by (by Paulus ſelf genoemd) gebruikten / om dies te meeder kraght te doen. Want overmits dat ſlagh van menſchen / daar ſy waarlik meinen iets te doen / (behalven 't veelerlep bedrogh / dat ſy daar onder laten ſpelen) beſondere kraght in woorden / namen / tekenen zijn ſtellende: (als in het 1. boek XIII. §. 7 - 14. is getoond) ſo hebben ſy gemeind / dat dit hen ook gelukken ſoude. Maar tot hun ongeluk / ſy gaven dus maar ſtoffe tot ontdekkinge van 't onderſcheid der duiſternisſe en des lichts / der kraghten van de dwalinge en van de waarheid; en tot vermindering des luiſters van het Euangelium / door onbetwiſtelike wonderen / daar alle menſchelike kunſt en liſt voor wijken moet.

VIII. HOOFDSTUK.

Verſcheidene Wetten, door God aan 't volk Iſraël gegeven, betreffende dat ſlagh van menſchen, en melden mede van gemeenſchap met den Duivel niet.

§. 1.

Wy hebben dus lang in dry naaſtvoorgaande hooftſtukken alle ſulke plaatſen doorgeſocht / daar ons van ſulke menſchen met derſelven handelingen en bedrijf tot wort verhaald / van welken het gemein gevoelen is / dat

dat ſy daar in gemeinſchap met den Duivel hebben: maar niet met allen konnen vinden/ noch in het gene dat van hen geſeid word/ noch in de namen of manier van ſpreken die de Schrift van hen gebruikt / het gene daar het alderminſt bewijs van geeft. Men moeſt dan nu eens ſien / of 't uit de Wetten ook te halen zy/ die God daar over aan ſijn volk gegeven heeft / of uit de Leſſen en de Spreuken / die in ſijn Woord daar van te leſen zijn: ſo als ik dat in 't V. hoofdſtuk §. 1. onderſcheiden hebbe. Dit en het volgende ſal ik genoegſaam met de Wetten vullen / en 't overige voor het X. hoofdſtuk ſparen. Der uitgedrukte wetten zijnder ſeven: I. Exod. 22: 18. II. Lev. 19: 26. III. Lev. 19: 31. IV. Lev. 20: 6. V. Lev. 20: 27. VI. Deut. 13: 1. en VII. Deut. 18: 10/ 11/ 14. die laat ons nu dan ordentlik gaan leſen/ en ook ſo veel als nodig onderſoeken.

§. 2. I. De woorden van de eerſte wet zijn deſe. Exod. 22: 18. מכשפה *Mecaſſcheefa* ene Tovereſſe לא תחיה *lo techaije* ſult gy niet laten leeven. D'aanteekeninge onſer Overſetters is hier alleenlik op No. 32. Verſtaat dit ook geſproken te zijn van de Toveraars. Deut. 18: 10. Meer ſtaat 'er heden niet / ſo als het met gemeen advijs der Overſienders uitgegeven is; maar d'Overſetters ſelve hadden dit daar by gevoegd: de H. Schrift ſpreekt dikwijlder van de Tovereſſen dan van Toveraars: om dat de Duivel de vrouwen lichteliker bedrigt, ende tot deſe ſonde brengt, dan de mannen. De ſake ſcheen wel te verantſchen / dat de Uitleggers reden gaven / waarom datmen hier van Tovereſſe leeſt en niet van Toveraar; derhalven magh men na de reden giſſen/ waarom ſy die hier hebben weeh genomen. Te weten/ nergens dan op deſe eene plaatſe vindmen *mecaſſcheefa* tovereſſe, en dziemaal *mecaſſcheef*, toveraar, gelijk hier voor IV. §. 5. is aangewesen. Soo bleek dan ook de reden niet / dat vrouwen lichteliker van den Duivel te verleiden zijn dan mannen; noch ook dat hier verleidinge des Duivels plaats moet hebben. Daar over dan niet eens; ſo hebbenſe hier liever dit gedeelte der aanteekeninge nagelaten / om 't een noch 't ander vaſt te ſtellen. Nu laat ons ſien / wat andere / en die van d'oudſte overſetters / hier van ſeggen.

§. 3. Drusius meint / datmen beter ſeide vergiftiger, gelijk in 't Griekſch „ ſtaat Φαρμακους, *farmakous*; en in die ſpreuk van Hillel / die veel wijven „ neemt, die neemt veel venijngeeſters. Hieronymus *maleficos*, quaadoen„ ders eigentlijk. Jonathan/ al wie quaad of ſchaden doet: want de wet is buiten twijfel algemeen. Tremellius *præſtigiatricem* ene guichelſter, ande„ re beleeſerſche. Ficolatus ſeit: in 't hebreeuwſch ſtaat / ene wicchelaar„ ſter, (*ſortilegam*) de wicchelaars wel mede moetende daar by verſtaan „ zijn; maar paſt nochtans de Schrift alhier den vrouweliken naam / om „ dat het vrouwvolk meeſt op wikkerp bevonden word. Rabbi Salomo „ ſpreekt op den ſelfden ſin / en Aben Esra desgelijk. In 't Franſch *ſorciere*, „ dat ook al 't ſelfde is. En voorts al wat hy bybrengt/ dat komt vaſt hier op „ uit / dat wikſters, of waarſegſters, of die met beleeſingen of vergiftigen be„ driegen of beleedigen/ hier te verſtaan zijn.

„ Gy ſultſe niet laten leven Na d' Uitleggingе van Hieronymus is 't/ niet „ lij-

„ lijden datſe leve. 't Hebreeuwſch ſeit eigentlijk / gy ſultſe niet levendig ma-
„ ken; 't welk by ons ſoo veel is als / in 't leven niet behouden. Jonathan
„ doet 'er by uit Lev. 20: 21. 't welk geen vertalen maar verklaren is; maar
„ ſal dood geſteenigd worden: Doch hier moet ik nu tuſſchen ſeggen / dat
meer dan 't gene hy daar heeft by een gebraght / den hedendaagſchen Tovereſ-
ſen woord te laſte geleid: te weten dat ſy alles door den Duivel doen / en met
hem naauw verbonden zijn. Daar af en ſeggen alle d'oude Overſetters niet
een woord. Het moet dan wel wat anders zijn / waarom dit ſlagh van men-
ſchen onder Iſrael niet leven moght. „ De LXX. ſetten 't over /
„ οὐ περιποιήσετε *ou peripoieeſete*, gy ſultſe niet met vrede laten; doch
„ in ſommige boeken leeſtmen / ὃ περιβιώσετε, *ou perib:oſete*, gy ſultſe niet
„ in 't leven houden. Dyſius had liever *peirpoieeſete*, behouden, bewaren,
„ te weten in 't leven. Siet Lev. 19: 26. Deut. 18/ 10.

§. 4. Wy hebben / ſo veel als den naam betreft / hier boven al genoegſaam
aangemerkt / dat *mecaſſcheefa* geen gemeenſchap met den Duivel te verſtaan
geeft; gelijk nu mede uit verſcheidene vertalingen van Dyſius by een ge-
braght / niet diergelijx te halen is. Het ſoude dan de Wet hier moeten zijn /
waar uit men dat beſluiten moeſte / om dat die ſulken ſnoden volk geen le-
ven laat. Daar volgt wel uit / dat God dis menſchen ſeer verfoeit / en datſe
't leven ſelf niet weerdig zijn; maar niet / dat ſy derhalven omgang met den
Duivel houden. Want dan moeſt alle ſonde / die God met den dood
geſtraft wil hebben / ook bondgenootſchap met den Duivel zijn; godslaſterin-
ge / ſabbathſchendinge / en dierlijke: waar van nochtans by niemant die
gedachten zijn. Want ſiet eens onder anderen maar deſe plaatſen na / daar ook
de doodſtraffe word geeiſcht: en oordeel / of dat is / om dat die menſchen
in verbond ſtaan met den Duivel. Exod. 21: 12/ 15/ 16/ 17/ 29. en 31: 14/
15. Maar ſo gy wilt de reghte oorſaak weten / gy ſultſe vinden in de derde
plaats: Nu laat ons eerſt de tweede ſien.

„ §. 5. II. Levit. 19: 26. לא תנחשו *lo tenachaſchoe*. *Non augurabimini*, in 't
„ Latijn / dat is / gy en ſult niet wicchelen of waarſeggen; 't welk hier onſe
„ Overſetters in 't beſonder noemen op vogelgeſchrei acht geven. Jonathan:
„ gy ſult op geen wichelry of waarſeggery acht geven. De LXX. οὐκ οἰω-
„ νιεῖσθε *oek oioneiſte*, wicchelt niet, volgens de bediedinge van 't oud grieksch
„ woordenboek. Men magh 't ook van de Vogelwicchelinge verſtaan. In
„ 't boek Peſichta, by R. Salomon / R. Jarchi / en R. Levi / zijn diergelijke
exempelen tot verklaringe deſer plaats te vinden / als ik in 't I. b. III. §. 7.
van de Vogelſchouwinge aangetekend hebbe. Maar hy bzengt uit Hiſcuni
„ noch iet ſonderlings te berde. Want die ſiet op den t'ſamenhang der
„ woorden in dit vers / aldus beginnende: gy en ſult niet met den bloede
„ eten; en daar terſtond aan / ſonder iets tuſſchen beiden / *lo tenachaſchoe*,
„ gy en ſult niet wicchelen. De woorden van dien ſchrijver zijn. Hy wil
„ ſeggen, by 't graf van enen die gedood is; op dat gy moogt ontkomen, dat hy

ſich

„ſich niet wreeken, na 't gebruik der Amoryten. En dewijle hy gewagh
„maakt van niet te eten metten bloede, 't welk de gewoonten der onbeſnede-
„nen is / ſo meld hy daar dan aan deſelver voorige gewoonten. Wat meer
uit het hebreewſch *nicheeſch*, en *nechaſchbijm*, en *menacheeſch* te halen zy / is
voor VI. §. 3/4 geſeid.

§. 6. Doch 't gene hier beſondere opmerkinge verdient / is / dat de ſelfde
Hiſcuni verder aangetekend heeft. Te voren had hy op de woorden / gy en
ſult met den bloede niet eten, enige diergelijke verklaringen uit ſt. Levi
voortgebraght / die 'er dit van ſeit: Om dat daar naaſt aan volgt, Gy en ſult
niet wichelen; ſo is te merken dat dit eten met den bloede geſchied is met
een oogmerk om het toekomſtige te mogen weten. En ſo was het ook. Want
by 't offeren der beeſten vloeide 't bloed in ene groeve, nevens welke ſy het
vleeſch der ſelven aten; meinende dat ſy dus doende met de Dæmons als
aan eene tafel waren eetende. Dus wierd de liefde en maatſchap tuſſchen hen
beveſtigd, tot dat de Dæmons het toekomſtige te kennen gaven; gelijk die
leeraar gedenkt dat hy heeft geſien in hunne boeken. Dat laat ik daar:
en wat hier op ſijn Joods en Heidens van den Dæmons woord geſeid / dat
raakt den Duivel niet; alſo die van de Dæmons merkelik verſcheiden is /
na 't gene in mijn II. b. XXVI. genoeghſaam is getoond. Wat anders
aangaat dat ſy ſeggen van de tſamenvoeginge des bloed-eetens met de waar-
ſegginge; dat meen ik heeft ook grond genoeg in den hebreewſchen text;
daar ſtaat / לא תאכלו על הדם *lo tochelee al haddaam*; 't welk eigentlik te ſeggen
is / gy en ſult niet eten OP of OVER het bloed. Want daar is niets dat ons
noodſaakt / om dit hier al even eens te verſtaan / als elders / daar God het
eten des bloeds, of des vleeſches MET of IN ſijn bloed verbied. Gen. 9: 4.
Lev. 3: 17. en 7: 16. en 17: 14. Deut. 12: 23. alſo het ook op geene van die
plaatſen met wetten van dien aart als deſe woord verknocht.

§. 7. Nu volgt het ander lid: לא תעוננו *lo teoneenu*, 't welk onſe Over-
ſetters vertalen / gy en ſult geen guichelerye plegen. En daar op ſeggenſe
No. 37. Het woord is, met verblindinge der ogen toveren; waar door
men meint te ſien dat niet en is. So is 'er hen dan mede toveren, de
ogen te beguichelen en ſo te verblinden / waar toe de Duivel niet
van noden is. Sy ſeggen verder / dat het in voorſeiden ſult op ſommi-
gen genomen word: en wijſen ons tot andere plaatſen meer / daar 't ſo ſy
te verſtaan; te weten deſe / daar wy nu beſig zijn / en dan voorts tot
2. Reg. 2: 6. 2. Chron. 31: 6. Jeſa 2: 9. ende 57: 3, 7. Jerem. 7: 9. Deſe ſtaan
noch alle te volgen. Doch d'Overſetters ſeggen alhier verder: dat het an-
dere verſtaan van de Daghverkieſinge, ofte van de Waarſeggerye uit het aan-
ſchouwen van de wolken, ende des hemels geſtalteniſſe, dewelke Sterrekij-
kerye genoemd word. Doe anderen dit ſelfde woord verſcheidelik vertalen /
dat heb ik boven IV. §. 7. al getoond: waar uit genoeghſaam blijkt / dat geen
vertalinge hier ſeker gaat. Dat ſal ons Iuſtus nu noch wel nader leggen.

„ §. 8. *Non eritis præſtigiatores*: gy ſult geen guichelaars weſen. Hieronp-
„mus; gy ſult op geen Dromen aght geven. De LXX. οὐ οἰνθοσκοπήσεσθε

„ *vele arnithoſkopeſeſte*; 't welk ſy vertalen *neque auſpicabimini*, noch op vo-
„ gelgeſchrey acht geven. R. Salomo ſeit / dat het beteekent *onooth* de
„ tijden en uren / die de daghverkiesers uitkippen / om uit of dat te begin-
„ nen of uit te voeren. Doch is eigentlijk hier ſijn gevoelen / dat het komt
van *anaan* wolke: ſo dat hy onder deſe daghverkiesers in 't beſonder wol-
kengiſſers, gelijk voor V. § 7. wil verſtaan; op welken 't ook onſe Ge-
verſetters nevens anderen / ſo als wy / in hunne kantteekenige paſſen. De-
ſelfde Rabbi verklaart daar ſijn gevoelen nader uit taalkundige aanmerkin-
gen / die hier noch nut noch nodig zijn om by te voegen. In 't boek Yeſith-
ta zijn het wederomme guichelaars, en by Piſcum daghverkiesers. R. Levi
neemt het mede in den laatſten ſin: en daar uit ook gelegentheid om ſijne
meninge op 't onderſcheiden van de tijden te verklaren; waar van wy noch
hier na in 't XXII. hooſdſtuk wel iet nader ſullen ſpreken. Doch verder
brengt hy 't op d'afgoderye t'huis / dat iemant onderſcheid van tijden
maakt / uit inſight van de achtinge van godheid die ſy aan de hemelslich-
ten toeſchreven / voor welken alle tijden worden afgemeten. En dat is regt
den ſpijker op het hooſd geſlagen / indien ik van die dingen iet verſta. Daar
is dan wederom niet van den Duivel in dit ganſche werk. Nu volgt de derde
plaats.

§. 9. III. Gy en ſult u niet keeren tot de *Ovooth*, Waarſeggers. en *Jid-onijm* Duivelskonſtenaars: en ſoekt ſe niet, u met hen verontreinigende; Ik ben de HEERE uwe God. Levit. 19: 31. In d'uitlegginge ſullen hier de Overſet-ters nu beveſtigen het gene boven VI. §. 9 — 12. van de woorden *Ovv* en *Jid-oni* uit andere ſchrijvers is geſeid: maar van de ſaken ſeggenſe veel meer. Want op 't woord Waarſeggers teikenen ſy aan Nº. 40. dat het ook vertaald kan worden / Waarſeggende geeſten. Want, ſeggenſe / het woord beteekent ſo wel de Geeſten die over onbekende en verborgene dingen gevraagd zijnde ant-woorde gaven, als de Waarſeggers, ſoo mannen als vrouwen, die Geeſten vraagden om antwoorde te krijgen. Siet van deſe ook onder 20: 27. Deut. 18: 11. 1. Sam. 28: 3/9. 2. Reg. 21: 6. 1. Chron. 10: 13. Act. 13: 16. Ik ſta het toe van Geeſten / na 't gevoelen van de Heidenen en Joden; maar niet na waar-heid / of de eigentlijke kraght van 't woord; gelijk voor heenen al genoegſaam is geroond. Het is van d'Overſetters met goed regt daar by gedaan / dat die menſchen wel na 't gemeen gebruik Waarſeggers genaamd: maar in der daad dien naam onweerdig zijn, om datſe menigmaal valſcheid antwoorden; ende de waarheid niet dan om te bedriegen en ſchade te doen. Op 't gene dat ter ſtaat Duivelkonſtenaars, (*Jid-onijm*) bekennen ſy / het gene ik VI. §. 12. aangewieſen hebbe / dat het hebreeuwſch woord komt van *weten*: om dat deſe lieden ſich roemden ende uitgaven veel te weten; namelik, niet alleene dat geſchied en anderen onbekend was, maar ook dat namaals geſchieden ſoude, ende hier toe ydele en duivelſche konſten gebruikten. Siet van deſe ook onder 20: 6, 27. 1 Sam. 28: 3, 9. Jeſ. 8: 19. Ik ſta toe dat van duivelſche konſten, in ſulken ſin als de wijsheid die den menſche niet van boven komt / aardſch, natuurlijk, en δαιμονιώδης *daimoniodees* duivels is; Jak. 3: 15. dat is ſo-

danig

danig als de Heidenen met hunne ingebeeldde Dæmons hebben / meinende dat een Afgod iets is / daar hy waarlik niets behalven een verdichtsel is.

§. 10. Laat ons nu sien wat Drusius hier over heeft by een gebraght. Over de woorden in 't Duitsch gy en sult u niet keeren tot de Waarseggers. „ Hieronymus vertaaltet / *Ne declinetis ad Magos*, wijkt niet af tot de Magi [Heidensche Wijsen of Witchelaars] anderen / verbind u niet. Onbe„ los / siet niet na de *Pythones*; Jonathan / wijkt niet af achter de genen die „ de *Pythones* vragen. De LXX οὐκ ἐπακολουθήσετε ἐγγαστριμύθοις, *ouk epakolouthesete engastrimythois*, en volgt de buiksprekers niet na. Rabbi „ Salomo: 't is ene vermaninge aangaande den buiksprekers, welken hy „ noemt בעל אוב *baal Oov*. (gelijk VI. §. 9.) Maar wat is een buiksprekers? „ 't Is een *pythoon*, die uit sijne oxelen spreekt. [VI. §. 12.] Hiskuni: [stende „ met een op het voorgaende vers] Eerbiedet mijn Heiligdom; en daarom „ keert u niet tot de *pythoon* en wicchelaars. Want wat hebt gy toch daar „ mede te doen? Gy hebt het Heiligdom, waarin de Urim en Tummim zijn. „ Of dus: mijn heiligdom, dat is, mijne heilige geboden, sult gy vresen „ Alle geboden worden קדושה *kedoussha* heiligheid genaamd. Doch in 't ge„ ne dat volgt; *onreinigende mijnen heiligen naam*, daar wederhaalt hy of „ verdubbelt sijne reden; ende maghmen dat eigentlik niet uitleggen in de „ betekenis van 't Heiligdom; want daar in bestaat enige ontreiniging des „ Heiligdoms, dat men van sijn zaad aan Moloch overbrengt. Aben Esra: „ 't Is de reden van 't gene dat hy seit, *Ik ben de* HEERE: want so sy sijn Heyli„ dom niet ontsien noch eeren, so sal hyse straffen. Daar by gedenkt hy ook „ der *Pythons* en Wichelaren over enen doden. Want so staat by Jesaias; *voor „ de leevendigen tot de doden*. (Jes. 8: 19.

„ Tot de Waarseggers,] *Pythons* In 't boek Pesichta staat: אוב *Oov* is een „ *Python* te seggen die uit sijne oxelen spreekt. En so seit hy self, *ende uwe „ stemme was die van enen Python uit der aarde*. Aben Esra אובות *Ovvoth* komt van תאבה תרשים *vo-Ovvoth chadaschijm*, en de niewe Ledersakken: „ want die zijn de gronden van dit werk. [Vergelijkt dit nu eens met het gene VI. §. 9. op Job. 32: 28/29. geseid is.] Het schijnt / seit Drusius / „ dat Aben Esra siet op 't wichelen door een ledersak / het gene heden noch door eenen teems geschied. [Siet I. b. III. §. 18.] Rabbi Levi. 't Is bekend, uit dien dat Saul enen Pythoon door ene waarsegster gevraagd heeft: want Python is, wanneer sy enen doden doen opkomen; en degene die hem vraagt, de stemme des doden schijnt te horen, die hem het toekomende te kennen geeft. Die stemme nu was seer diep en laeg: waarom wy lesen, *uwe stemme gaet stilder dan een Python*. (Jes. 29: 4.) Van dit slagh is 't, wanneer daar toe een bekkeneel gebruikt werd. Ik vind ook in Jonathan / boven 't gene boven is „ verhaald / het chaldeewsch woord זכורו *zechoeroe*, [waar van hier na] „ indien maar zechoeroe en *pythoon* een en 't selfde is / die ook genaamd „ woord דכורו *dechoeroe*, gelijk 't Elias Levita mede aantreft in sijn woorden„ boek uit den Talmud van Jerusalem. Dit brengt hier Drusius wel by:

maar Vurtoff past die twee chaldeewsche namen op het volgende / te weten *Jid-oni*. Een weinigh verder seit van Vzusius / dat de buikspreekers dus „genaamd zijn / om dat hunne buiken swollen gelijk lederssakken. Hy spreekt na dese anderen uit Fagius. Wy hebben ook in onsen tijd van die buikspreeksters gesien; dewelke sittende een woordje uit hunne heimelikheid verwekten, en antwoord gaven op het gene dat gevraagd wierd. Ik hebbe 't self ook willen heten; niet dat ik enigsins daar aan geloofde, maar om te weten de bedriegeryen van de bose geesten. Maar hy en soude niet veel om de bose geesten denken / had hy op heden eens met Jochem, in 't oud vrouwen huys achter gesproken; waar aan wy noch in 't IV. boek gedenken sullen.

§. 11. De (Jid-onijm) *Ariolos*, Waarseggers, staat in 't Latijn. Santes noemtse *aruspices*, ingewandkijkers. [Siet 1. b. III. §. 5.] Dat voegt hy met het volgende / en vraagt niet by de Ingewandkijkers, om u met deselve te verontreinigen. De LXX. καὶ τοῖς ἐπαοιδοῖς μὴ προσκαλεσησθε, ἐκμιανθῆναι ἐν αὐτοῖς: ende kleeft niet aan de besweerders, om met deselve niet verontreinigd te worden. De Siomeitsche vertaler desgelijx. So zijn dan *Jid-onijm* besweerders, Jonathan gebruikt het woord *Jadoea*, 't welk hy hen seker dier beteken / gelijk VI. §. 12. al eens is aangemerkt. Onkelos heeft in 't Chaldeewsch hier dat woord זכורו, *Zechoeroe*, het gene Jonathan daar boven op het eerste paste. Elias noemt het דכורו *dechoeroe*; en seit dat in den Targum; of Uitleggingе van Jerusalem / *dechoeroe* is de verklaringe van *Oov*. Maar Munster in sijn Lexicon, seit dat het past op *Jid-oni*, waarsegger, magus, besweerder. Vzusius doet 'er by wicchelaar; want so verklaren sy 't hebreewsch woord *Jid-oni* doorgaans. Elias wederom op 't woord זכר *Zachar*: De Thargum van Jerusalem vertaalt *Jid-oni* in 't chaldeewsch *zechoerijn*: en *oov* en *ovooth*, het woord behoudende / *ova* en *ovijm*. De selfde Elias leert ons / dat Jonathan 't woord *oov* over al in 't chaldeesch overset *bidijn*. En dat hy voor *jid-oni* en *jid-onijm* altijd stelt *zechoeroe*. Rabbi Salomon. *Jid-oni* is de gene die een been van 't dier *jadoea* in sijnen mond neemt, en dat been spreeckt. Beter lasen wy te voren VI. §. 12. in 't boek Aruch, dat die menschе spraak door dat been. Vhesichta. *Jid-oni* is de gene die met den mond spreekt. Want hy neemt een been van 't beest *Jadoea* in sijnen mond, en spreekt van self. *Jadoea* nu is een slagh van een dier. Siet dese werden gesteenigd, en die daar gevraagd word, slechts vermaand. „Het zijn sleehthoofden, seit Aben Esra / welke seggen, datter is een slagh van Magie sonder *Ovooth*, die waaraghtig is: welke niet verboden zy in de Schrift. Want, seit hy / de Schrift verbied geen waarheid, maar de leugen. „R. Levi geeft te kennen dat *jadoea* seker vogel is; en spreekt gelijk de anderen van het gebruik. R. Salomo desgelijx. Fagius doet 'er by een verhaal uit de Rabbijnen / van iet als een lang touw / uitwassende van seekeren „woztel uit der aarde / daar sich het beest *jadoea* verhoud: dat van boven af „tot sijnen navel toe geheel en al gelijk een mensch is; maar van den navel „als een honhommer / alwaer het vast is aan die streng / en so daar mede aan „dien woztel onder d'aarde. So menig als 'er nader aan dat beest komt

„dan

„ van de lengde van die ſtreng / die raakt om hals: ja ſelf dat tot verſtand
„ al wat rondom is. Maar die op deſe jaght gaan / door ſchieten deſe ſtreng;
„ waarmede 't beeſt *jadoca* los geraakt / dan aanſtonds ſterft. Bodin ook in
„ ſijne Dæmonol l. 1. c. 6. 't woord Jid-oni mede gelijkſtellende met Daimoon
„ en Magus, ſchrijft verder: dat de Joden in 't boek van de 613. Geboden, daar
„ by verſtaan de genen die den Duivel vragen, welke ſchuilt onder de beenderen
„ van een beeſt Jadoca genaamd, dodende met het geſight, en moetende met
„ pijlen dood geſchoten worden. Athenæus noemt het κατωβλεπάδα *katobleepada*, [nederſightig] ſeggende dat het een dier is als een kalf, altijd gaat
„ weiden, en de ogen naawlijx opſlaan kan: en ſo 't dier menſchen aanſiet,
„ die ſterven. Met reght houd Drusius dit maar voor grollen / en paſt daar op /

„ *Qualiacunque voles Judæi ſomnia vendunt.*

„ Nooit iet ſo ſottelijk gemijmerd en gedroomd,
„ Of 't dwaſe Jodendom verkoopt het onbeſchroomd.

„ In d'aanteekeningen op den Hoomſchen druk ſtaat onder anderen / μὴ ἐπικλίνῃ πρὸς ἓς θελητὰς ἢ τὰς γνώστας. Wijkt nietaf tot de willigen en tot
„ de wittigen. Hier moet ik tuſſchen beiden ſeggen / dat het de wijſe was van Aquila / Chriſten Jode / wiens overſettinge men giſt dat dit geweeſt zy / dat hy in't overſetten ſtiptelik den ſin en oorſprong van de woorden volgde; en ſchijnt gemeind te hebben / dat Θοὺ ſo veel is als gewillig, te weten (ſo ik giſſe /) om iets dat verborgen is te ſeggen. אבה ava willen of begeeren en ſo Θοὺ in 't latijn *aeides* begeerig. Voorts is daar *jid-oni* dan ſo veel / als γνώστης, *gnoſtees*, die het toekomſtige meint te weten / 't gene hy niet en weet / „ als een wijsneus; die pas leſen of ſchrijven / een halfbakken letterknaap.
„ Hier wijſt ons Drusius tot ſijne aanteekeningen op 2 Kon. 10: 11. in *Fragim. Vet. Interpr.* daar hy dit bybrengt uit Theodoretus: Men
„ noemde ſommige *gnoſtas* Wittigen, de Wicchelaars die ſich vermeten het
„ toekomſtige te weten. Want gelijk men de Profeten Sienders en Schouwers
„ noemde, als voorſiende 't gene noch te gebeuren ſtond: alſo hebbenſe ook
„ de wicchelaars *gnoſtas* Wittigen genoemd, als meinende 't verborgene te
„ weten, en voorkenniſſe te hebben van 't gene noch niet en was. De LXX.
„ hebben dit woord op 1 Sam. 28: 3. gebruikt: doch Deut. 18: 11. het ſelfde
„ τερατοσκόπους *teratoſkopous* [wonderſchouwers] vertaald. Hieronymus
„ ter ſelfde plaatſe *divinus* wicchelaar. Doch over deſe plaatſe ſett Theo-
„ doretus. Sommige die van enige Dæmons gequeld waren, bedrogender
„ vele van de ſinneloſen, als offe voorſeggingen deden; welken de Grieken
„ ἐντερομάντεις *enteromanteis* [ingewandkijkers] noemden, om dat de Dæ-
„ mon van binnen ſchijnt te ſpreken. Een ander geeft het deſen ſin: Volgt
„ de Buikſprekers niet, ende voegt u niet met de Verzijtigers. Daar zijn-
„ der die door *jadoca* eenen quikſteert verſtaan / in 't Grieksch σεισοπυγίς.
„ *ſeiſopugis*.

„ §. 12. Verontreinigt u met hen niet.] Dit woȝd op beiden geſeid / de O-
„ *vooth* en de *Jido-nijm*. In Peſichtha ſtaat / datſe tot niemant en komen, dan
„ die ſijn gemoed tot hen gekeerd, en daar mede verontreinigd heeft. Rabbi
„ Salomon verklaartet dus. Soekter u niet mede te bemoeyen: want ſo
„ gy dat doet, ſo ſult gy voor my onrein zijn, en ik ſal u verfoeyen. Aben
„ Eſra. Hy ſeit verontreinigen: om dat ene ziele die ſich omkeert of omſiet
„ onrein is; want ſy hangt God niet aan. En waarlik ſal dit d'eenigſte ooȝ-
ſaak zijn / waarom de wet dat ſlagh van volk gemijd wil hebben / dewijle ſy
altoos uit God niet ſpreken / ende nochtans als uit God. Doch deſe reden ſal
hier na noch eerſt ter plaatſe komen. Dan 't blijkt uit alle die verſcheidene
verklaringen / dat het d'uitleggers echter in 't gelijk op ydele en nietige / ja
buile en beſpottelike wichelrpen duiden. En of ſchoon d'een of ander enen
Dæmon, of den Duivel ſelf daar onder mengt; ſo ſtaanſe echter altegaar be-
kend / dat ſulx niet in de kraght der woȝden leit. De daad of wijſe deſer
wichelerpe / hoe verſcheidelik en ook hoe onwaarſchijnelik / ja leugenachtig
by derſelver ſommigen gemeld; geeft insgelijx het minſte niet te kennen / dat
enige gemeenſchap met den Duivel heeft. So dat dan uit de bygevoegde reden
deſer wet gehaald moet woȝden: ſo ſalmen t ſelfde ook beſluiten mogen van
de genen die verboden ſpijſen eten. Want daar van ſeit de HEERE insge-
lijx als hier: en verontreinigt u daar niet aan, dat gy daar aan verontreinigd
ſoud worden. Want ik ben de HEERE uwe God; daarom ſult gy u heili-
gen enz. Nochtans is hy de ſelfde God / die 't kruipende gedierte, en al-
les ſelf geſchapen heeft, na ſijnen aart; Gen. 1:25. en alle Gods ſchepſel is
in hemſelven goed, met dankſegginge genoten zijnde. 1. Tim 4: 4.

§. 13. Wy gaan dan voort. IV. In 't volgende kapittel op 't 6 vs verbied de
HEERE ſulk bedrijf met groten ernſt. Wanneer ene ziele is die haar tot de
Waarſeggers, אוֹת *Ovooth*, en tot de Duivelkonſtenaren יִדְּעֹנִים *Jid-onijm* ſal
gekeerd hebben, om die na te hoereeren; ſo ſal ik mijn aangeſight tegen die
ziele ſetten, en ſalſe uit het midden haars volx uitrocijen. Daarom heiligt u,
ende weeſt heilig; want ik ben de HEERE uwe God Lev. 20:6. D'Overſetters
hadden hier / gelijk ook in 't voȝgaande / Waargiſſeren in plaatſe van Waar-
ſeggers geſteld; en op de kant N°. 12. dit aangeteikend: Anders ordinaarlik
Waarſeggers genaamd; (Deſe woȝden heeft Fullenius / een der Over-
ſienders / dooȝgeſtreken; keurende / ſo 't ſchijnt het woȝd Waarſeggers niet
vooȝ goed) doch onweerdig zijnde deſen name, als die menigmaal valſcheid
antwoorden, ende de Waarheid niet dan om te bedriegen, ende ſchade te doen.
Dit is van d'anderen ook uitgedaan / en op de eerſte plaatſe ingevoegd / als
ſlus §. 5. geſien is / daar het beter paſte. En ſo en ſtaat hier nu dan anders
niet / dan datſe ons daar henen wijſen. Want ook alſo het maar deſelfde
namen zijn / ſo hadden die hier geen beſondere verklaringe van node / dan
wel ſo veel de reden van de Wett belangt / daar 't hier nu meeſt op aan wil
komen. Nu laat ons Dzuſius op 't een en 't ander horen.

§. 14. Ene Ziele] Dat is / een menſche: ſo vertaalt het Onkelos; en deſge-
lijx ook Jonathan: want בר נש *bar-naſch*, menſchen ſoon, ſo veel is als
een menſch.

Die

Die ſich ſal gekeerd hebben] Hieronymus en Jonathan / die ſich afgekeerd ſal hebben. De LXX. ἢ ἂν ἐπακολουθήσῃ indien ſe gevolgd ſal hebben. Ende ge willen 't liever ſo / die ſich ſal gebogen hebben: 't welk nochtans al op een uit komt.

Tot de Waarſeggers, *Ovooth*] Hieronymus ſeit *ad magos*, tot de Magi. Onkelos in 't Chaldeewſch בידין *bidiyn*, 't gene Fagius vertaalt Pythons, al diemaals nu gemeld. Jonathan ſtelt שאל בידין *ſobealei bidiyn*, die de *pythons* of *bidiyn* vragen. De LXX. hier wederom ἐγγαστριμύθους, *engaſtrimythous*.

En de Duivelskonſtenaars, *Yid-oniym*,] *Arioli*, de Wicchelaars. De LXX. ἢ ἐπαοιδούς, *ee epaoidous*, of beſweerders. Jonathan / achter de genen die de זכורו *zechoeroe* doen opkomen, (hier vooz ook al genoemd vz 6. doch namaals nader uit te leggen) en het been van 't beeſt *jiddoea* (§. 7. al eens gemeld) gaan vragen. In 't boek Peſichtha wozd het duz verklaard; die een werk doet, en niet blotelik 't geſight beguichelt: hoewel dat ſulx te doen verboden is. Iemant magh ſich ſelf wel leeren; om datter ſtaat, gy ſult 'et niet leeren om te doen; maar leert het om te verſtaan, en daar in anderen te onderwijſen. Aben Eſra neemtet duz. De ſin van deſen is; gelijk ik hem ſal uitroeijen, die van ſijn zaad, in 't heimelik of openbaar, aan Moloch ſal gegeven hebben: (want daaraf ſpreekt het naaſtvoozgaande vers) indien ſijn landsgenoot hem niet en heeft gedood: ſo ſal ik inſgelijx uitroeijen dien, die achter my omſien ſal na de Pythons; enz

Mijn aangeſight:] Dat is te ſeggen mijnen toozn / of toozntig aangeſight: Hier tegen ſtaat / Het aangeſight des HEEREN was na hen. want dat is evenveel als of men ſeide / ſijne gunſt.

Tegen die ziele.] Dat is / na Jonathans en Onkelos vertalinge in 't Chaldeewſch / ſo veel te ſeggen als die menſche. Dan Jonathan ſeit als voren / menſchen kind.

Ende ſalſe uitroeijen uit het midden ſijns volx.] Om dat hy op 't 5. vz geſeid hadde / tegen dien man ende ſijn huisgeſin; te weten ſo hem dat nahoereert. Anders elk beſonder menſch uit ſijn huisgeſin / ſo dat niet mede ſchuldig is; en een geheel huisgeſin uit ſijn volk.

§. 15. Daarom heiligt u af.] 't Schijnt dat hy ſeggen wil / ſcheid u ſelven van de Afgoden en alle onreinigheid. Want / ſeit K. Salomo / heiliging is ene afſcheiding van uitheemſchen of vreemden godsdienſt. In Peſichtha wozd het uitgeleid: So gy u ſelven weinig heiligt, ik ſal u veel heiligen: leerende, dat hy genoemd word verontreinigd die de Pythons en Wicchelaars vraagt, om dat een onreinen geeſt op hem ruſt. En dus ſpreekt hy ſelf, ik ſal enen onreinen geeſt uit d'aarde doen doorgaan. Aben Eſra. Dit nu al eens geſegd zijnde, en hier wederhaald; is om de vreemdelingen die onder Iſrael verkeerden, die ook heilig moeſten zijn, om datſe woonden in een heilig land: te weten in ſo verre / datſe ſich van die verboden Wicchelerp onthouden moeſten.

Ik

Ik ben de HEERE uwe God.] Daar voor ſtelt Jonathan / die u heili-
„ ge, genomen uit het naaſte vers daar aan. De ſin is: Dewijle ik / uwe
„ God / heilig ben / ſo weeſt gy dan ook heilig.

Die heiligheid is hier dan wederom de reden / waarom God deſen han-
del ſo verboden heeft: welke ook deſelfde is / die doorgaans op die wetten
word gepaſt / waar in hy Iſrael van andere volkeren / die hem / den waren
God / niet kennen / wil onderſcheiden hebben. Alſo hy dan alleen de gene
is die alles weet / en ſelf de Prieſters met de Urijm en de Tummijm heeft
geſteld / door welken hy hen antwoord geven wil; of ſelf de Profeten ſenden
die betonen konnen datſe van hem zijn gelaſt: ſo wil hy geenſins dulden
ſulke menſchen ofte middelen die van hem niet en zijn / en die ook aan d'Afgo-
derye vaſt zijn / om dingen die alleen aan hem bekend / en eeniglik in ſijn
vermogen zijn / daar door gewaar te werden. Nu laat ons ſien / of wy
noch andere reden vinden konnen in 't gene volgen ſal.

§. 16. V. Hier altoos niet / in 't gene op het einde van dat ſelfde hoofdſtuk
volgt. Na dat hy op 't 23. vs geſeid hadde / en wandelt niet in de inſettin-
gen deſes volx, 't welk ik voor uw aangeſight uitwerpe; want alle deſe dingen
hebben ſy gedaan, waarom ik over hen verdrietig ben geworden: ſo hertn-
nert hy hen ſijne beloſte / dat ſy dat land beſitten ſoude; maar dat hy ook hun
God was / die hen van de volkeren afgeſonderd hadde. vs 24. 't Welk ſy
dan ook door onderſcheid van ſpijſen onder anderen betuigen ſouden / nala-
tende te eten het gene de Heidenen aten; om ſelf ook geen gemeenſchap van
tafel met deſelve te houden. Daar op ſo wederhaalt hy 't ſelfde oogmerk de-
ſer wetten; ſeggende: Gy ſult my heilig zijn; want ik de HEERE heilig ben; en
ik heb u van de volkeren afgeſonderd, op dat gy mijne ſoudet zijn. vs. 26. En
ſonder enige tuſſchenreden ſo voegt hy daar dan aan: Als nu een man ofte
vrouwe in ſich enen waarſeggenden geeſt (אוב *Oov* al wederom; d'Overſet-
ters hadden ſelf voor 't overſien geſteld waargiſſenden geeſt) ſal hebben, ofte
een duivelskonſtenaar (ידעני *Jid-oni*) ſal zijn; ſy ſullen ſekerlijk gedood wor-
den; men ſalſe met ſteenen ſteenigen; hun bloed is op hen. vs. 2. En dat is
't einde en ſlot van alles: waar door ons dan wel klaarlik word geleerd / dat
die afſcheidinge des volx van Iſraël tot ſijnen dienſt / niet lijden konde dat
gemeen gebruik van die verbannen volkeren / waar door een ander dan de
God van Iſrael / door middelen van hem niet ingeſteld / om kennis van ver-
borgentheid wierd aangeſocht. Onſe Overſetters merken hier op aan /
dat wel op 't 6 vs verboden is / by ſulke menſchen raad te vragen: maar dat
hier nu de ſtraffe op die menſchen ſelf / die ſulke dingen handelen / geſteld
word. Sy ſeggen ook daar by / en ſulke duivels konſten meer: maar hoe
het Duivelskonſten zijn / daar ſoeken wy noch na; of't in 't vervolg der
heiliger Schrifturen ſal te vinden zijn. Doch eer wy verder gaan / laat ons
in deſen noch eens d'andere Overſetters horen.

§. 17. Die brengt ons wederom hier Drusius by een. Op de woorden
„ van 't 27. vs. Waarſeggende geeſten of Duivelskonſtenaar [in 't Latijn *Py-*
„ *thon vel Ariolus*, een buikſpreker of wichelaar. Hieronymus ſo ook. Voor
't laat-

't laatste setten hier de LXX. beswoerder. Onkelos heeft nu wederom „ *dechoeroe*, en Jonathan זכורו *zechoeroe* als voren. §. 6. 't Is dan geen Py- „ thon, gelijk ik voor desen gemeind hebbe. Hy brengt vervolgens tot uit R. Salomo / uit Aben Esra / en meest Pesichta hp / daar niet besonders in is / buiten 't gene in voorgaanden is gemeld.

„ Maar op het stuk van 't steenigen, so seit het selsde boek Pesichta: Die „ plaats is de voornaamste, waar uit besloten word, dat al waar datmen leest, *sijn* „ *bloet is op hem*, of *hun bloed is op hem*; sulx van 't steeningen verstaan moet „ worden. De LXX. seggen daar over ἔνοχοί εἰσι, sy zijn schuldig. „ Onkelos en Jonathan: sy zijn aan doodslag schuldig. Tremellius / de „ oorsaak huns dood is in hen selve. Dat is dan / dat sodanige gesellen niet „ beter weerdig zijn. De reden is te voren al geseid. Want waren 't Heide- nen die sulks deden: sy moesten weten / datse in hun eigen land niet meer en waren; en aan die van dit afgesonderd volk sich onderwerpen moesten: maar waren 't self Israelijten / de straffe was te beter noch verdiend; also sy weten moesten / wat God is / en dat die hen afgesheiden hadde / om hem alleen te eeren en te dienen / na sijne eigene wetten aan hen voorgesteld.

§. 18. VI. Nu volgt ene voorname plaats / en die ook van besonderen in- houd is / van alle de voorgaanden onderscheiden. Wanneer een Profeet ofte Droomdromer in 't midden van u sal opstaan (seit Moses tot sijn volk:) ende u geven een Teken ofte Wonder; ende dat Teken ofte Wonder komt dat hy tot u gesproken hadde, seggende, laat ons andere Goden, die gy niet gekend en hebt, navolgen, ende hen dienen: so en sult gy na de woorden van dien Profeet, ofte na dien Droomdromer niet horen. Want de HEERE uwe God versoekt u lieden, om te weten of gy den HEERE uwen God lief hebt met uw ganssch herte, ende met uwe ganssche ziele. Deut. 13: 1/2/3. De gene daar de Wet af spreekt word een Propheet genaamd: verstaat enen valschen Profeet, die valschelik roemt van godlike gesighten en openbaringen; so seggen onse Oversetters / en ik ook. Ende voorts een Droomdromer; waar door sy ingelijer verstaan sulk enen / die sich valschelik beroemt van goddelike dro- men. Siet Num. 12: 6. Dit sta ik mede toe / en met my alle Godgeleerden die ik weet. מופת Ot Teken is in 't algemeen geseid; מופת Mofet wonderteken, in 't besonder / 't gene buiten den gemeenen loop der Nature gaat / of daar boven werd geacht te zijn van sulke die de kraghten der Nature niet verstaan. De draad en stijl der rede geeft te kennen / dat sulke Tekenen en Wonderen hier te verstaan zijn / die sulk een valsch Profeet of Droomer seide dat gebeu- ren soude: om als 't gebeurde / daar uit dan bewijs te tonen / dat hy wette- lik van sulken God gesonden was / wiens dienst hy leerde / en dat deselve waarlik God was; gelijk het met de Tekenen geweest is die Moses en Aa- ron in Egypten deden. Maar hoe nu beide die Profeet en Droomer valsch / en ebenwel het Teken ofte Wonder kon waarachtig zijn: dat heeft de meeste swarigheid / en geven geen van alle Oversetters in verscheidene talen / ons daar van de minste verklaringe. Dan ik hebber reeds het mijne toe geseid in 't XXXIV. hoofdstuk van het II. boek §. 20. te weten / dat so wel het Te-

hen als de Dzoom en openbaringe valsch moet zijn.

§. 19. De swarigheid die hier noch meer in steekt / en hoe deselve op te lossen zy / also deselve tot de sake self behoort: sal ik hier na / en ter bequamer plaatse in 't XV. hoofdstuk tonen. Hier stond ons maar te sien / of desse plaats ook enige gemeenschap sulker menschen met den Duivel stelt. Doch 't is so verre daar van af / dat / so men in 't gemein bescheid der grootste Uitleggeren gerust magh zijn; die menschen / of de Duivel self / gemeenschap hebben met den allerheiligsten en hoogsten God / die alleen wonderen doet. Psal. 72:18. Is dat niet grouwelijk te denken? Word so Gods wonderbadige en grote Naam niet seer ontheiligd en verkleind: of d'alderssnoodste mensch / ja 't allervuilst bedorven schepsel meest geheiligd en verhoogd; want waarin stelt men doch de grouwlikheid der sonde van de so genaamde Toveraars? Is 't blotelik in 't quaad dat sy den menschen doen? Neen / maar in die gemeenschap en dat bloetverbond / so als men seit / waar in sy met den bosen Duivel staan; al is 't ook dat se goed doen / self ook met oogmerk wel om goed te doen. Maar so sy nu tot voorstand van de doling en Afgodery / en sulx met een quaad oogmerk / door des Duivels dienst / maar door Gods kragt / die wondertekenen verrigten: so moetense voor Gods gesanten worden aangenomen. Maakt hen gemeenschap met den Duivel quaad; so maakt gemeenschap die de Duivel heeft met God / hem ook dan goed. Ik segge goed / so verre als desen dienst en leeringe des Dzomers aanbelangt / daar onse text van spreekt.

§. 20. Voor 't laatst / (so verre als ik nu ditmaal sterks wil gaan) men lese dese woorden gins en weder / door en door: waar is een eenig woord dat van den Duivel melding of daar hy in te passe komt? Hy word een Dromer en Profeet genaamd / van wien de text hier spreekt. Is dromen dan een Duivels werk / of gheft het woord Profeet iets diergelijks te verstaan? En is de boosheid in den mensche self niet groot genoegh / om tot Afgoderye te verballen / en anderen daar toe verleiden? En sienwe niet / hoe ieder een genegen is / den anderen tot sijn gevoelen in 't Gelove af te trekken: besonder hoe 't afgodisch Pausdom steeds miraikelen ter bane brengt? Nochtans bekennen wy / dat tusschen enen Mispriester / of Paapschgeestelijken en enen Toveraar groot onderscheid te maken zy. Wedergelijke wondertekenen voor 't volk te doen / dat noemt men nimmer toveren. Ik meen dat Marcus d'Aviano / die algemeene lands bedrieger van Europa / met reden onder dese Dromers en Profeten magh gereknend zijn: maar wete niet / dat hy voor enen Toveraar (so als dat woord gemeenelik verstaan word) of die iet door gemeinschap met den Duivel doet / self by de pverigste Protestanten ooit gehouden is. En schoon sijn Teken quam / men heeft hem echter nooit gelooft. Maar hoe het Teken van alsulken Dromer of Profete komt / gelijk de text hier luid / dat spaar ik / (als geseid) noch tot de plaatse daar 't behoort.

XI.

IX. HOOFDSTUK.

Selfs ook die breede Wet, waar in 't regiſter aller Wichlery begrepen is, Deut. 18. maakt van den Duivel geen gewagh.

§. 1.

DE ſevende en laatſte plaatſe / Deut. 18: 10 / 14. daarwe nu toe komen / is ſo gewightig en van ſulken breed beſlagh / dat naawlix dit ganſche hoofdſtuk daar toe groot genoegh ſal zijn. Want niet alleenlik zijn daar alle ſoorten der gebruikelikſte Wichleryen van dien tijd / en onder Iſrael bekend / by een geſtelt: maar / dat het meeſte hier moet gelden / geſtelt in vergelijkinge / en tegen onſen Hoofdprofeet / dien ſy alleen / en boven Moſes horen; en d'anderen daar buiten / of daar tegen / alle even ſeer verwerpen moeſten. Want men wil doch / dat ook de Duivel ſelf een Koningrijke tegen dat van Chriſtus heeft; ſo ook ene Schole tegen die van Chriſtus: en een Prieſterdom / dat tegen 't ſijne aangeſtelt / de menſchen / in de toverſcholen onderweſen / hem ook leert offerhanden doen; gelijk het ook Danæus in mijn I. b. XXII. §. 12. beſcheidelik voor ogen ſtelt. Hier word nu al dat volk by een geſtelt / dat tegen onſen groten Leeraar ſtaat; en altemaal geweerd / of immers wel ſorgvuldiglik gemijd moet worden / indien men hem gehoor ſal geven. Want om ons tot geen voordere ſaken / dan die tot ons beſtek behoren / uit te laten / ſo ſtellen wy voor af voor vaſt / dat die Profeet / van welken God op 't 15. en 18. vs. beloſte doet / de Heere JESUS is.

§. 2. Om alles echter van den grond af op te neemen / (alſo daarna op deſe plaatſe niet beſonders meer te doen ſal zijn) ſo ſtaat te merken / dat hier het volk van Moſes hertelik gewaarſchowd word / voor allerhande leeringe en Leeraars / die tot beſtuur van 's menſchen levensſtreek / by ſonderlingen voorval van die Heidenen geraadvraagd wierden: en dat om tweederlepe reden / waarom hen dat niet paſte / en dat het hen ook niet te raden was. Het paſte niet: om dat het grouwelen van deſe heidenſche Kanaampten waren / voor hen ganſch niet betamelijk om na te volgen. Dit ſeit het 9. vs. Wanneerge komt in 't land, dat u de HEERE uwe God ſal geven; ſo ſult gy niet leeren doen na de grouwelen derſelver volkeren. Datſelve word daar na op 't 12. nader aangedvongen; want al wie ſulx doet is den HEERE een grouwel. En buiten dat ſo was 't genoegh / dat ſy van deſe volkeren door Gods genadige verkieſinge genoegſaam onderſcheiden waren; en daarom van d'Afgoden tot den waren God bekeerd / ook met der Heidenen gewaanden godſpraak geen gemeenſchap moeſten hebben. Want deſe volkeren (ſeit hy op 't 14. vs) die gy ſult erven, horen na Guichelaars (מעננים *meonenijm* ende Waarſeggers [קוסמים *koſemijm:*] maar u aangaande, de HEERE

uwe God en heeft u sulx niet toegelaten. Ende dit / na dat hy te voren geseid hadde op het 13. vs. Opreght, opreght sult gy zijn, met den Heere uwen God: te kennen gevende / dat sy den waren God nu dienende / de anderen verlaten moesten / en niet op twee gedachten hinken; 1. Kon. 18: 21. also Gods Tempel en der Afgoden geen gemeenschap t' samen hebben. 2. Kor. 6: 16.

§. 3. Nu volgt de tweede reden / waarom het Israel ook sonder die voorgaande reden niet te raden was: en schoon sy dat voorseide onderscheid niet wel begrepen / genoegsaam konde dienen / om hen van sulken doen op 't kraghtigst af te schrikken. Dat seit hy verder op het 12 vs. Om deser grouwelen wille verdelgtse de HEERE uwe God voor uw aangesighte uit de besittinge. Wat soude 't baten / datse door sulken sterken hand van so veel tekenen en wonderen / verlost uit d'allermoeijelikste slavernp / nu 40. jaren lang geswoyden hebbende door veel verwaarlike woestijnen /

Per varios casus, per tot discrimina rerum;
Met veel gevaar en swarigheid,
Door duisend wegen omgeleid;

en eindelik 't beloofde Land betredende: daar in niet souden konnen duren? Maar wat moght Israel daar van versekeren / so sy den waren God nu so wel kennende / noch deden als de gene die hem niet en kennen? en dele Godspraak volgende / verdichten Goden d'eere deden van den waren God / en hunne dienaars neffens of in plaatse der Profeten gingen vragen? En hadden dese Heidenen / niet beeter weetende / om datse beter moesten weten / daar door hun land en goed / en lijf en leven al met een verbeurd: hoe souden sy daar by bestaan / die 't so wel wisten / die so schonen wett in handen / en die grote wonderen noch ook voor ogen hadden; indiense 't selfde deden waarom de andere volkeren verdreven waren?

§ 4. Dat dit nu alles word geseid in tegenstellinge van onsen algemeenen Opperleeraar Jesus / dien Profeet / die na den inhoud deser Profesye in de weereld komen soude: (Joh. 6: 14.) dat blijkt uit dien / dat hy tot tweemaal toe daar tusschen beiden van hem spreekt. En eerst / na dat hy op 't 14. vs geseid hadde / dat God hen niet en hadde toegelaten, na guichelaars en waarseggers te horen: na wien dan? Enen Profeet (seit hy op 't 15. vs) uit het midden van u, uit uwe broederen, als my, sal u de HEERE uwe God verwekken; na hem sult gy horen. Sy hadden tot so lange sich te houden aan de Wet van Mose / den Knecht des Heeren / tot dat hy nader soude tot hen spreken door den Sone. Mal. 4: 4. Heb. 1: 1. en 2: 1: 6. Daarna gebied hy also sterk / na dien Profeet te horen / als hy verboden hadde d'anderen te vragen: door reden gevende / dat hy daar toe van God gelast en onderricht sal zijn; en dreigende derhalven / dat hy de ongehorigen wel swaarlik straffen sal. Het eerste: wederhalende de vorige belofte / seit hy op 't 18 vs. Ik sal mijne woorden in sijnen mond geven, en hy sal tot hen spreken alles wat ik hem gebieden sal. Het ander volgt terstond daar aan: vs 19. De man die niet sal horen

horen na mijne woorden, die hy in mijnen name ſpreken ſal, van dien ſal ik het ſoeken.

§. 5. En om vooꝛ al gewis te zijn in dit gevoelen / dat Moſes in 't verbieden van die weetenſchappen / konſten / handelingen in het 10. en 11. vs (waartoe ik nu terſtond ſal komen) geen andere verſtaan wil hebben / dan die maar op de doling in de Leere ſien / en tegen Gods geopenbaarde Wetten ſtrijdig zijn: ſo ſtelt hy noch daar by op 't 20 vs de ſtraffe des doods / by ſulken menſche te verbeuren / die verſen moghte / wel geen van die vooꝛnoemde witchelaaꝛs / maar een Pꝛofeet des waren Gods te zijn: indien daar iemant ſo hoogmoedigliк moght handelen, een woord in 's HEEREN naam te ſpreken, 't welk hy hem niet geboden hadde; op datſe niet bedꝛogen wierden. Of ook indien maar een ſoo onbeſchaamd moght zijn / om ſelf in 't eigen uitverkoren land des volx van Iſrael / en by dat volk te ſpreken in den naam van andere verdighte Goden. Maar of die ſtraffe op alſulken ſchendaad daar geſteld / niet hinderde dat echter ſulke valſche Leeraaꝛs noch gevonden wierden: op dat d'opreghten evenwel daar mede niet bedꝛogen waren / ſo geeft hy op het einde te verſtaan / waar by het woord te kennen ſoude zijn / dat God de HEERE niet geſproken hadde; Waar van (gelijk hier vooꝛ VIII. §. 15. eens geſeid is) hier na in't XV. hooſdſtuk noch beſonder ſal geſpꝛoken wozden.

§. 6. Wat nu de namen ſelf betreſt / waarmede die verboden en verdichte Godſpꝛaak hier wozd uitgedꝛukt: ſy zijn meeſt alle hier te voren al verklaard; gelijk op ieder in 't vervolg ſal aangewesen werden / en die ons noch niet vooꝛgekomen zijn / hier op het naaſte uit te leggen. De dꝛaad der rede heeſt'er negen aan malkanderen geregen: waar van de eerſte niet alleen tot noch toe ons niet vooꝛgekomen is / maar ook ſich twijfelachtig aanſien laat / of hier wel toe behooꝛt. Want het ontwijfelik een ſlagh van Afgodsdienſt geweeſt is / daar in beſtaande / dat d'ouders hunne kinderen den koperen beelde van Saturnus / heet gebuurd / (dat meintmen dat de ſo genaamde Moloch der Hebꝛeërs is) in d'armen gaven / en ſo een gruweloſſerhande deden; of datſe die op eigen armen tuſſchen twee buren dooꝛ gedꝛagen / en onbeſchadigd blijvende / daar dooꝛ verſekerd hielden vooꝛ het ongeluk en tegenſpoed: gelijk daar af verſchillende gevoelens zijn; derwelker ſommigen het eerſte / anderen het laatſte / en wederom noch anderen het alle beide vooꝛ waarachtig houden. Men magh daar van eens naſien Lev. 18: 21. en 20: 2: 2 Kon. 17: 17. en 23: 10. Nu in den laatſten ſin ſo was het ſeker ſlagh van witchelrye: inſonderheid indien daar by komt het gene de vooꝛleerde Jak. Alting / mijn ſeer waarde en getrouwe meeſter eertijds in de hebꝛeeuwſche tale / ter deſer plaatſe ſeit: en 't gene ik by Seldenus / Dꝛuſius / Voſſius / Goodwijn en anderen niet vinde: te weten / dat ſy meinden na die ſo gepleegde offerhande in den Dꝛoom van God verlicht te wozden / aangaande 't gene namaals te gebeuren ſtonde. Indien dat is / ſo heeſt 'et reden / waarom de Dꝛomen by alle deſe witchelrye niet genoemd zijn; die echter buiten allen twijfel mede tot

dit doen behoren: want dan ſo ſoude dit in plaats der Woombediedinge hier ſtaan / en deſe ſnoodſte en verfoeijelijxſte wijſe als by uitneementheid in plaats van alle d'andere geteikend zijn.

§. 7. Doch d'eerſte ſoorte die met duidelike onderſcheidinge beteikend wordt / is hier degene die met waarſeggingen omgaat, (d'Overſetters hadden voor 't overſien waargiſſingen geſteld) קוסם קסמים *koſeem keſamijm.* Dat vertalen d'onſen in de kanteikeninge anders voorſegger der voorſeggingen, oſte rader der raadſelen, giſſer der giſſingen. Ik hebbe van dit woord en van desſelfs vertalinge het nodigſt aangeteikend IV. §. 8. en met een doen blijken / dat desſelfs beſondere beteikents niet ſeker is. So veel de ſake ſelf betreft / zijn ons alſulke lieden noch al eens te voren 1 Sam. 6: 2. met de Filiſtijnſche Prieſteren ontmoet. VI. §. 5. Hier ſal ik nu tot nadere verklaringe de woorden mijns voorſchrevenen Meeſters by ſtellen / die daar op deſe plaatſe dus van ſchrijft. 't Word ſomtyds in 't goede genomen, ende is te ſeggen *giſſinge* Spr. 16: 10. *Waarſeggінge is op de lippen des Konings; hy ſal niet overtreden in 't gerichte.* Sodanig was die van Salomon, om te weten welke de moeder was van 't kind. 1. Kon. 5. en van David, over den raad van Joab 2 Sam 14. Dus worden *Profeet* en *Waarſegger* tſamengevoegd, welke God beide beneffens andere uitneemende mannen door ſijne oordeelen wech neemen ſoude Jeſ 2: 2. Gewoonlik ſeit het iemant die het toekomſtige giſt door ingeevinge, hy doet 'er by / des Duivels: doch dat is 't gene dat wy nu noch onderſoeken / Bileam word קוסם *koſeem* een Waarſegger genaamd, Joſ. 23: 22. (gelijk van my. VI. §. 2. ook al is aangeteikend) die na de wilderniſſe ging, om daar aanwijſinge te bekomen door ingeevingen. Men gebruikte daar ook gereedſchap toe Ezech. 21: 21. *De Koning van Babel ſal ſtaan aan de weghſcheidinge, om waarſegginge te gebruiken.* Hier toe brengenſe Hoſ. 4: 12. *Mijn volk vraagt ſijn hout, ende ſijn ſtok ſal 't hem bekend maken.* Maar Goodwijn in ſijn Moſes en Aaron, en Seldenus *de Diis Syris* maken hier een onderſcheiden ſlagh van waarſeggerye van. Altoos hier moetmen de *koſemijm* en *keſamijm* Waarſeggers en Waarſeggeryen in 't quade verſtaan / om datſe hier verboden worden.

§. 8. Waar nu dat quaad in ſteelt dat ſal behalven 't gene op 't begin van dit kapittel in 't gemeen geſeid is / hier na noch wel wat nader aangewеſen worden. Hier is 't genoegh / dat van den Duivel niet alleen geen meldinge gedaan / maar elders ook beteikend word / dat het geheel wat anders is. Want de koſemym of waarſeggingen des Konings van Babel Ezech. 21: 21. beſtonden in de pijlen te ſlijpen, de Terafijm te vragen, en de lever te beſien. Het ſlijpen van de pijlen ſoudemen met reden mogen denken dat op de voorbereidſelen des oorlogs ſagh; alſo de pijlen moeten ſcherp zijn / ſoſe ſchaden ſullen: ten ware dat het woord Waarſegginge voorgegaan zijnde / noch twee andere volgden / die ter ſelfde ſake behoren. Ik ſal my hier niet dieper in die plaatſe geven / om dat deſelve noch in 't naaſte hoofdſtuk op ſich ſelf beſien moet worden. Maar ook niet een van alle d'anderen / daar ons dit woord / daar van afgeleid / ontmoet / brengt met ſich 't allerminſte teiken

van

van den Duivel. Ik salse hier alle aantekenen / die ik behalven de voornoemde vinden kan / en laten 't oordeel aan den Leser. Num. 22: 17. en 23. 23. Jos. 13: 22. 1 Sam. 6: 2. en 28: 8. 2. Kon. 17: 17. Spr. 16: 10. Jes. 3: 2. en 44: 25. Jer. 14: 14. en 27: 9. en 29: 8. Ezech. 12: 24. en 13: 6/7. en 22: 28. Mich. 3: 6/7. Zach. 10: 2. Van desen hebben wy alreeds verscheidene verhandeld: en self de gene daar Saul tot de Toveresse segt; voorseg my door den waarseggenden Geest. 1 Sam. 28: 8. doch met eene gesien VI. §. 8 – 16. dat daar de Duivel niet eens by te passe quam. En d'overige plaarsen sullen wy noch in 't naastvolgende hoofdstuk elk besonder doorgaan en besien.

§. 9. (2) De twee soorte der verbodene wicchelrye is מעונן *Meonieen*; in onsen duitschen bybel Guichelaar; en d'Oversetters wijsen na hunne aantekeninge op Lev. 18: 28. waar over doe geseid is al wat hier te passe komen kan. Nochtans magh hier wel by het gene Goodwijn daar van schrijft. Niet so veel als 't woord betreft / waar van ter voorgemelde plaatse al genoegh geseid is: maar van de sake self te spreken / so meint hy / dat de *Meoneen* alhier gemeld / de verwe en bewegtinge der wolken schouwde / en die met de Planeten en derselver werkinge op sulken tijd te samen paste / om de goede of quade uitkomst voor te spellen. Dat dese lieden stonden / als se die waarneemingen te werk stelden / met het aangesight na 't Oosten / met den ruggen na het Westen / de reghter hand na het Zuiden / de slinker na het Noorden strekkende. En daar in meint hy dat de reden leit / waarom d'Hebreen 't Oosten noemen קדם *kadijm* 't voorste van de weereld / het Westen אחור *achoor* 't achterste, het Zuiden ימין *jamijn* de reghter, en 't Noorden שמאל *sebemool* de slinker zijde. Dat laat ik mijnen Leser in bedenkinge: besluitende alleenlik / datter noch al niemant komt / die ons in dit bedrijf der Heidenen / alhier verboden in de Wett / den Duivel toont.

§. 10. (3) Nu volgt de מנחש *Menacheesch*. die op vogelgeschrey acht geeft, volgens onse Nederduitsche Oversettinge / en also met een woord Vogelwicchelaar. Dat woord is by verscheidene Oversetters verscheidentlik vertaald / so als hier voor IV. §. 7. 8. is aangetekend: en wat de sake self belangt / wy hebben die in Bileam gesien. VI. §. 3. So daar noch is by te doen / het sal uit Goodwijn zijn; dewelke desen van den naastvoorgaanden daar in onderscheid / dat hy 't gebeurlike niet uit d'oorsaken / 't zy datmen die dan uit de wolken of ook uit de sterre hale) maar uit de gevolgen / of voorvallende ontmoetingen by onderbindingen te voren spelle. Daar toe brengt hy uit Kimchi dit te pas: Een *Menacheesch* sal seggen, om dat een kruimken broods uit sijne mond, of stok uit sijne hand gevallen is; of sijn soon hem wederom roept, of ene kraaye hem toeschreewt, of ene geite hem voorby gaat, of ene slang aan sijne reghter, of een vos aan sijne slinker zijde sich bevind: daarom laat hem van dage dit oste dat niet doen. Doch om ons verder niet met dese dingen op houden; het komt al meest op 't selfde uit als 't gene van de veelerhande wicchelplegingen der oude en hedendaagsche Heidenen in 't 3. en 8. hoofdstuk van mijn eerste boek is aangetekend.

(4) Den

(4.) Den מכשף *Mecaſſcheef* Toveraar, heb ik den Leſer eerſt IV. §. 5. daarna de מכשפה *Mecaſſcheefa* Tovereſſe VIII. §. 2/3/4. wel ſo klaar vertoond / dat daar nu niet meer by behoeft.

§. 11. (5.) Van den חובר *Choveer* Beſweeder, en de חבר *Chever* beſweeringe, is ter gemelde plaatſe vooz af meldinge geſchied / IV. §. 4/5/6. ſo veel als de vertalinge van 't woozd betreft: welz eigentlike en oozſpzonkelike betekenisſe ſo veel ſeggen wil als vergaderen, en maatſchap maken. En d'oozſaak meint Bodijn in ſijn Dæmonol. l. 1. c. 6. dat in die Toverſabbaten des Duivels en des ſelven bondgenoten gelegen is. Doch hy moet meinen dat die fabulen bewijſen zijn / daar af wy in 't verbolg noch nader ſpzeken ſullen. 't Zijn echter wijſe mannen die ſo giſſen / dat deſe *Chaverijm*, vergaderaars of metgeſellen, ſo genoemd zijn / om dat ſy met de Dæmons ſich vereenigd hielden; waar dooz ſy nader kennis van geheime ſaken hadden / die hen de Dæmons openbaarden. Dit moeſt dan by de Heidenen / by welken Dæmones en ondergoden evenveel zijn geldende / een naam van groter eere zijn; in voegen ſchier als *Pairs* van 't Rijk der Goden / of als de *Socij* of metgeſellen waren van d'oudroomſche heerſchappye; of gelijk ſich heden noch de Jeſuwijten / alſo laſterlijk als grootſch / *Societatis Jeſu*, van 't geſelſchap onſes Heeren Jeſus noemen. Of / (indien dit laaſte iemant beter moght behagen) gelijk in Engelland verſcheidene Societeiten, dat is Geſelſchappen der hoge Scholen zijn; alſo genaamd. Want een *Felow* of Metgeſel is daar de gene die niet meer een leerling is / maar die in de eene of andere wetenſchap bequaamheid heeft verkregen / om anderen daar in te onderwijſen. Dat Onkelos het woozd van רטין *rateen* mompelaar alhier gebzuikt; ('t welk dan ſo veel als 't griekſch woozd κρυφιάστης *kryfiaſtees* is / verſcheide malen al gemeld. V. §. 3/6/9/(14.) dat ſiet op hunne wijſe van beleſen / ook daar ter voozgemelde plaatſen al geſeid.

§. 12. Doch ſomen echter op de ſaken let / die deſen Choverijm der Dæmons / of der Magen wozden toegeſchzeven / derſelver חבר *chever* of verſamelinge ſchijnt dat meeſt beſtond in woozden dus of ſo te ſchikken / om dooz de kraght der ſelve en der ſchikkinge iets uit te werken: wanneer ſy die in 't leſen en beſweeren over dit of dat gebzuikten. Dit laat ons uit het boek van R. Moſes Maimonsſoon / den beſten aller Joodſche ſchzijvers / van de Afgoderp cap. 11. ſect. 10. wat nader horen. „ Een Beſweerder is / „ die duiſtere / vzeemde woozden / en van ſonderlingen ſin is ſpzeekende; „ met deſe ſotte meeninge / dat daar in voozdeel ſteekt: in voegen / dat ſo „ iemant ene ſlange of euen ſchozpioen toe ſpzeekt / deſelve aan den menſch „ geen leed kan doen; of dat een menſche dus of ſo daarmede aangeſpzoken „ dooz onheil is bewaard. Die met geſlotene kaken over ene wonde mompelt / of een veers uit den Bijbel leeſt; of iets leeſt over een kind: dat het „ niet verſchzikken ſal: of legt het Wetzoek of gedenkbzieſje op het kind: „ om het te doen ſlapen: ſodanige zijn niet alleenlik in 't gemeen Beleeſers / „ maar ook beſonderlik van het getal der genen die de Schzift verdoemt / om „ datſe de Schzifture / ter geneeſinge der zielen ſtrekkende / misbzuiken tot

„ een

een middel om het lichaam te geneſen. Dit is het naaſte dat men hier van ſeggen kan; geen ander Jode ſal het beter doen: en 't komt ook met Joodſche lettergrillen / in 't I. boek XIII. §. 9–12 gedacht / wel over een. Doch daar uit ſietmen ook met een / dat ſelf een Jode eer op allerhande oorſaak denkt / dan dat hy de beſweeringe aan Duivels kragt / of enige gemeinſchap van die menſchen met denſelven / toepaſſen ſoude.

§. 13. De twee die hier aan volgen zijn (6) שואל אוב *Schoeel Oov*, die enen waarſeggenden Geeſt vraagt, en (7) ידעוני *Jid-oni*, dat heet hier wederomme Duivelskonſtenaar. Doch wat die woorden eigentlik en op het naaſt beteekenen / is ook hier voor V. §. 5/7. en VI. §. 10–14. en VII. §. 2. en voornamelik VIII. §. 6–12 over de twee plaatſen Levit. 19: 30. en 20: 6. daar deſe ſelfde namen ſtaan / genoegh geſeid. Alleenlik is hier aan te merken / dat hier de *Oov* is de Waarſeggende Geeſt, alſo genaamd / of daar voor gehouden; niet de Waarſegger / als ter gemelde plaatſen ook beteekend word. Want die word nu genoemd de gene die hem vraagt, en volgens dien ook van den genen die gevraagd word onderſcheiden. Het konde anders door den vrager wel beteekend worden de gene die by ſulken wirchelaar komt vragen; en door den *Oov* de wirchelaar: indien wy niet en ſagen / dat dit ſwarte regiſten met die andere namen op degenen wijſt die deſe konſten oefenen / en daarom van het bygelovig volk geſocht en aangeſproken worden.

§. 14. (8.) De laatſte komt ons hier de eerſte maal voor ogen / en ſal derhalven enige verklaringe behoeven. Dat is דורש אל המתים *doreeſch el-hammethijm*, een die de doden vraagt. Dit vind ik nergens meer aldus gemeld / behalven Jeſ. 8: 19. van welke plaatſe wy in 't volgende hoofdſtuk ſpreken ſullen. Doch van de ſelve hebben wy 't bedryf der Toveres tot Endor eens en andermaal geſien; eerſt wel in aanſien van den Geeſt / die men wil ſeggen dat met haar geſproken heeft / II. b. XXIV. §. 1–15. en naderhands nu in dit III. boek VI. §. 9–17. Dit is die νεκρομαντεία *Nekromanteia* Dodengiſſinge van ouds by Heidenen gebruikt / waar van in 't I. b. III. §. 12. is meldinge gedaan. Seldenus maakt daar van deſe korte verklaringe. Vernachtende by de graven, ſo meindenſe daar te verneemen door den droom 't gene ſy begeerig waren om te weten: deswegen ſy dan door die wicchelſters opkomen deden de gedaanten van deſelve, gelijk van Samuel geſegd word, om hen raad te vragen. *de Diis Syris l. 1. c 2.* Hy ſchijnt / om dit te ſeggen / ſlechts bewogen door 't gevoelen / dat de Toveres tot Endor waarlik de gelijkenis of ſchaduwe van Samuel heeft uitgehaald: het gene echter / ſo ik meine / VI. §. 8–17. genoegſaam is weerleid. Maimonides in ſijn voorſeide boek van d'Afgoderp 12. hap. §. 15. verklaart de ſake dus: Dat ſulk een na lang vaſten op het kerkhof gaat, en ſich daar neder legt, tot dat de doode hem verſchijne in den droom, (door kragt van dwaſe inbeeldinge / gelijk het ſtelſtuk / over Goodwin ſchrijvende / myns oordeels wel begrijpt) en aan hem ſegge, ſo wat hy wil weten. Andere ſich op beſondere wijſe kleedende, ſprekende ſeekere gewoone woorden uit, met reukwerk daar by: ſlapen voorts alleen; op dat de dode, dien ſy ſoeken, by hen kome, en met hen ſpreke in den Droom. En

dit verſta ik even eens als 't andere : ſy droomen 't mogelik wel eens in ſlaap/ waar aan ſy wakende / en plhoosdig vaſtende / ſo dikwijls en ſo ſterk te boren dachten.

§. 15. Doch dat van beiden nopende de graven word geſegd / komt met dat gene over een 't welk aan de Joden eertijds wierd verweeten / datſe waren ſittende by de graven, en vernachtende by degenen die bewaard wierden, of / in de holen, of verborgene, of woeſte plaatſen, of bewaarde begravenisſen : gelijk het andere vertalen / en 't ook van onſe Overſetters aangetekend is. Jeſa. 65. 4. Dit heeft my Muſculus wel best en breedst verklaard. Sy vraagden, ſeit hy / aan de doden, en van de Dæmons (hy ſeit *à Dæmonibus*, en niet *à Diabolo* van den Duivel,) 't gene ſy begeerig waren om te weten. Dus ſatenſe of binnen of tuſſchen de graven, de verſchijningen der Doden uithalende; en vernachteden in woeſte plaatſen, ſpreidden daar de vellen der geoffernde beeſten, en gingen daar op liggen ſlapen; om in den droom ſo te verneemen 't gene te gebeuren ſtond. Siet (ſeit hy verder) wat kan de bygelovigheid niet doen? maar niet / wat kan de Duivel doen? Doch hoe het ook van anderen verklaard magh worden / of wat misſchien die menſchen ſelf daar af geloofden: Mammonides een Jode ſelf / geloofde niet / ſo als terſtond §. 12. geſien is / dat deſe menſchen voor den Duivel beden / of van hem te weten quamen / 't gene ſy op deſe wijſe quamen vragen. En ſekerlik / de Schrift ſp 't diepſte uitgehaald / geeft niet de minſte openinge van 't gene dat daar na gelijkt. Wy hebben met de Wetten nu gedaan; derhalven laat ons voorts tot andere plaatſen overſtappen.

X. HOOFDSTUK.

Ons komen ook geen andere Leſſen in den Bijbel voor, waar uit te merken zy, dat die verbodene Konſten enige gemeinſchap met den Duivel hadden.

§. 1.

Behalven deſe uitgedrukte Wetten ontmoeten ons verſcheidene Leſſen in de Schrift / die van dat gene datmen Toverye noemt / metten aankleve / op d'eene of d'andere wijſe gewagen: welke wy niet mogen overſlaan / om overal den grond te peilen daar dit werk op ruſt; en toe te ſien of daar iets onder leid dat van den Duivel zy. Derſelver ſommigen zijn ſpreekende van 't gene tot de Wichlerye of waarſeggingе behoort; te weten alle die van 't oude Teſtament; anderen van 't gene men beſonderlik Betoveringe noemt / te weten die van 't Nieuwe: en wederom noch andere van 't nuddel of gebruik dat by hen allen word gepleegd / 't welk is Beſweringe / die ook alleen in 't Oude Teſtament te vinden zijn. Met deſe onderſcheidinge ſal ik nu d'order van de boeken der Schrifture volgen: en wat beſonderlik die van de eerſte ſoort betreft / ſelfs ook degene laten voorgaan / waarin

waarin het niet wel seker is / of ook wel andere zijn te verstaan / dan die in 's HEEREN name profeteerden / doch sonder last of openbaringe van hem / en daarom / ydel en van geen gevolg.

§. 2. I. (1.) Dit is dan d'eerste van den eersten slagh / Jes. 3: 2. daar God den Joden dreigt benessens andere straffen hunder sonden / hen door het middel der verwoestinge door de Chaldeën te beroven van den Profeet, en den קוסם *koseem* Waarsegger, en den Ouden. Ik heb in 't naastvoorgaande hoofdstuk §. 7. over Deut. 18: 11. op dese plaats al eens geweesen / daarmede vergelijkende ene andere van Salomo / Spreuk. 16: 10. die sett / dat קסם *kesem*, Waarsegginge is op de lippen des Konings, en dat hy daarom niet sal overtreden in 't gerichte. Welke t'samenvoeginge der Waarsegginge met het Gerichte genoegh te kennen geest / dat hy daar door beradenheid en wijse achtsaamheid verstaat; door onderbindinge en overleg van vele saken hem de bequaamheid aangekomen zijnde / om wel voor uit te sien. 't Is in gelijker voegen hier ook wel te sien / dat anders niet gemeend word / dan dat verr uitsiende luiden / diemen naast Profeten stellen magh / dan schaars te vinden sullen zijn / om hen van 't naakende verderf waarschouwinge te doen. Want ook de Ouden / door veel onderbindinge der uithomsten en gevolgen van verscheidene ontmoetingen / en handelingen en beradingen der menschen / eenigsins voorseggen konnen / wat den uitslagh van het tegenwoordige sal zijn / of wat daar naast op te verwachten staat. Derhalven is in dese plaatse niets / dat op des Duivels Prosezyen of Waarseggerye / gemeenlik so genaamd / gepast kan worden.

§. 3. (2.) Het gene Jerem. 14: 14 staat / verklaart sijn selven. Dat Jeremias niet en wierd geloofd gelijk 't behoorde / was / dat hy niet en profeteerde als van swarigheid; en datter andere Profeeten waren / die sich daar tegenstelden / om na den sin van 't volk / so als sy 't gaarne hadden / sichte schikken: en gaven also sterk voor als hy self / dat sy dit spraken uit Gods last. Daarop dan seit de HEERE: Die Profeten profeteeren valsch in mijne name. Ik en hebse niet gesonden, nochte hen bevel gegeven, nochte tot hen gesproken. Sy profeteeren u lieden een valsch gesichte, ende קסם *kesem* Waarsegginge, ende nietigheid, en huns herten bedriegerye. Hier magh men duidelik bemerken / dat het woord *kesem* Waarseggerye in 't quade word verstaan. Te weten dat die voorgewende profezyen beter niet en waren dan die van de Heidenen / met hunne אלילים *Elilym* nietige Goden; die niets en weten / gelijkse niet en zijn. Niet dat se daarom even eens gelijk de heidensche Profeten daarin te werke gingen; (want zy en souden so niet zijn geloofd geweest / voorgeevende dat sy in 's HEEREN name spraken:) maar dat se also wel als die / niet anders dan bedriegeryen van hun eigen herte voort en braghten. Hier is voor eerst dan ook al 't minste van den Duivel niet; maar wel / dat d'oorsprong deser *kesamijm* of waarseggingen niet anders is dan eigene bedrieghe van die menschen. En daarom hieten sy by God maar *kosemijm* wicchelaars, in noch ene andere plaatse die van eenen selfden inhoud is. (3.) Jerem. 29: 8. Laat uwe Profeten, die in 't midden van u zijn, en

uwe Waarſeggers, (*Koſemijm*) u niet bedriegen; noch en horet niet na uwe Dromers, die gy doet dromen, (dat is / gy ſtelt'ſe te werk / om u uit hunne dromen iets te voorſeggen:) Want ſy profeteeren u valſchelik in mijnen name; ik en hebſe niet geſonden, ſpreekt de HEERE. (4) Het ſelfde is te vinden by Ezechiel 3:6. Sy ſien ydelheid ende leugenachtige Voorſegginge, (קסם *keſem*) die daar ſeggen de HEERE heeft geſproken; daar hen de HEERE niet geſonden heeft. Derhalven dreigt hy die Profeten, als hy'ſe noemt / of daar ſy ſich voor uitgaven / om datſe leugenen voorſeiden.

§. 4. (5.) Dit volgende gaat noch wat hoger. Jerem. 27:9/10. Gy lieden / en hooret niet na uwe Profeten, ende na uwe Waarſeggers, (קסמים *koſemijm*) na uwe Dromers, (חלמות *chalomoot* dromen) ende na uwe Guichelaars (ועננים *onenijm*) ende na uwe Toveraars (מכשפים *kaſſchafijm*) de welke tot u ſpreken, ſeggende: Gy en ſult den Koning van Babel niet dienen. Want ſy profeteeren u valſcheid. Van de *Koſemijm* Wicchelaars, is hier voor te ſien. IV. §. 8. VI. §. 2/3/7. en IX. §. 7/8. van de Droomdromers. VIII. §. 14. van de *onenijm* Weergiſſers, Wolkengiſſers, Daghverkieſers, IV. §. 7. VII §. 2. VIII. §. 7. en IX. §. 13. Deſgelijx ook van de *Caſſchafijm* en *Mecaſſchefijm*, IV. §. 5. VIII. §. 2/3. en IX. §. 10. En nademaal ons in 't beſonder onder ſoek van deſe namen / als ook der omſtandigheden daar wy die op ſoo veel plaatſen in gevonden hebben / het allerminſte niet gebleken is / dat na gemeenſchap met den Duivel ſmaakt: ſo moeſt het deſe plaatſe ſelf al mede brengen / waaruit men ſulx beſluiten mogte. Maar ſiet eens: daar en ſtaat geen andere reden / waarom het volk na deſe menſchen niet moeſt hooren / dan om datſe valſcheid profeteerden. En om de valſcheid hunner profeteerinige geeft hy hen ook den naam der afgodsdienſtige Profeten, 't zy datſe 't waren of niet en waren: by God en ſtonden ſy geenſins in hoger achtinge / dan al dat ſlordig volk van Koſemijm, van Onenijm en Caſſchafijm, die by de blinde Heidenen in plaatſe der profeten waren. So heeft dan deſe plaatſe niet met allen in van 't gene daar wy noch om ſoeken.

§. 5. (6.) De volgende dreigt deſe ydele Profeten / die ſijn volk verleidden: hen ſeggende / dat het voor hen nacht ſal worden van wegen het Geſichte, en duiſternisſe zijn van wegen der Waarſeggingе, (קסם *keſoom*, 't ſelfde betekenende als *keſem*) enz. Dat ook de Waarſeggers (*Koſemijm*) ſchaamrood worden ſullen; de wijſer van God geen antwoord weſen ſal. Mich. 3:5/6/7. Maar waar in beſtond hunne misdaad? Indien het ware geweeſt / datſe gemeenſchap met den Duivel / of door ſijn ingeeven dus gewiccheld hadden; ſoude dat de HEERE / daar hy ſulken over toont / niets eens te kennen geven; maar andere redenen daar van ſeggen / die wel ſeer gewichtig / maar noch'tans ſo ſwaar niet zijn als dat? Maar eensdeels / als in den voorgaanden ook geſeid is / om de valſcheid hunner Profeten; en ten anderen hier in 't beſonder / ſo als hy nader ſeit op 't 11. vs. dat hunne Prieſters om loon leerden, en hunne Profeten קסם *jikſemæ* waarſeiden om geld: misbruikende alſo des HEEREN Naam tot dul gewin.

§. 6. (7.) Ter plaatſe die nu volgt / vertroost de HEERE ſijn gevoelig

en

en boetweerdig volk daarmede / dat niet alleen de dagen dooz waarachtige Pzoſeten hen voozſeid nabp gekomen waren / maar dat ook geen ydel geſighte, noch vleijende Waarſeggínge (מקסם *mikſoom chalaak*) in 't midden van 't huis Iſraels meer weſen ſoude. Ezech 12:24. 't Zp dat hp dit verſta van ſulken die in 's HEEREN name pzoſeteerden / ſo als van d'anderen mitdzukkelik geſpzoken wozd: het zp dat ook de gene wel beteikend wozden / die ſich tot heidenſche behulpſelen begaven; alſo ſp doe ten tijde hunder ballingſchap ſich rondom onder Heidenen bevonden. Doch 't eerſte ſchijnt nochtans wel 't naaſte / dewijle de voozgaande plaatſen mede van dien inhoud zijn / en van het laatſte ſich geen teken in den ſtijl of in den t'ſamenhang der woozden openbaart. Doch alſo weinig iſſer ook van die *mikſoom* waarſeggínge of wichlerye, dat daar de Duivel hand in hadde: dan 't gene daar op veel te ſeggen was / de ydelheid van ſulk een voozgewend Geſighte, en dat het maar verſierd wierd om het volk te vleijen. Het wozden dan in deſe en de naaſtvoozgaande plaats alſulke Leeraars aangeweſen / van welken Petrus ſeide / datſe met gemaakte woorden door gierigheid, gelijk als koopmanſchapten met de pzoſezpen. 2. Pet. 2:3.

§. 7. 11. De gene die mi volgen / zijn tegen de waarſeggerpen van de Heidenen / in tegenſtellinge der ware Pzoſezpe die onder 't volk van Iſrael alleen te vinden was. (1.) Jeſ. 19:3. D'Egpptenaars / wanneer hen eens de rampen / dooz Gods reghtveerdig voozdeel over hen beſtemd / en dooz den dienſt van Jeſaias voozkondigd / treffen ſouden / in d'uiterſte vertwijfeld geraakt: ſo ſouden ſp d'afgoden vragen, en de אטים *Itsijm* Beſweerders, en de אובות *ovooth* Waarſeggers, en de ידעונים *Jid-onijm*, Duivelskonſtenaars: doch te vergeefs. Van de *Ovooth* en de *Jid-onijm*, behoeft niet meer geſpzoken da n ter laatſte plaatſe IX. 13. aangeweſen is. De *Itsijm* wozden nergens buiten deſe plaats genoemd / en daarom van de taalkundigen verſtaan na dat de ſin is van een woozd / daar 't ſchijnt dat dit van afgekomen zp. So is dan *at*, *aat* en *atot*, ſo veel te ſeggen als maar ſtillekens of ſachtjes gaan: Derhalven meintmen dat de *Itsijm* zijn die *kryfiaſtæ* hier booz V. §. 9/11/14. gemeld / die ſtillekens en ſachtjes waren ſpzekende in hunne beſweeringen. Altoos de latere Joodſche ſchzijvers hebben 't ſo verſtaan: alſmede de Chaldeewſche Overſetter Jonathan; alſo hp 't alhier vertaald heeft חרשין *charaſchijn*, het welk na vorige aanwijſinge V. §. 3. de naam der veelgemelde Magi is / en eigentlik ſtilſprekers ofte mompelaars betekent. Het gene dan op deſe luiden hier te ſeggen valt / dat is op die voozgaanden al geſeid: en overſulx geen andere reden hier te vinden in 't beſonder / dan datſe in die benſelingen hunne אלילים *elilijm* nietigheden, dat is / nietige afgoden (gelijk het hier vertaald is) dienden.

§. 8. (2.) Bp den ſelfden Pzofeet Jeſ. 44:25/26. wozd onder anderen tot lof des groten Gods van Iſraël / en in tegenſtellinge der ware en valſche pzoſezpe dit geſeid: van d'eene zijde / dat hp de tekenen der leugendichters (בדים *baddijm*) vernietigt, en de Waarſeggers (קוסמים *koſemijm*) dul maakt; de Wijſen (חכמים *Chachamijm*) achterwaarts doet keeren, ende hunne weetenſchap verdwaaſt: ende van d'andere zijde / het woord

ſijns knechts beveſtigt, en den raad ſijner boden, (dat is dien hy voor ſijne boden aan ſijn volk laat weten) volbrengt. Hier word den heidenſchen Profeten / of Waarſeggeren / niet anders opgeleid / dan datſe met geen waarheid omgaan / en hunne voorſeggingen verdichtſelen / en daarom ydel zijn: alleen waarachtig ende ſeker zijnde degene die van God zijn ingegeven. Maar van den Duivel word hier taal noch teken in bemerkt. Laat ſien of ook daar van wel iet in 't volgende te vinden zy.

§. 9. (3.) Want Jeſa. 47: 12/ 13 beſchimpt hy die van Babel / met ſulken hatelike tale / dat daar de Duivel geenſins hadde konnen buiten blijven / ſo hy maar enigſins in deſe ſake moeſt begrepen worden. Staat nu met uwe Beſweeringen (*Chovarijm*) ende met de veelheid uwer Toveryen, (*Keſchafijm*) waarinne gy gearbeid hebt van uwe jeugd at; of gy misſchien voordeel kondet doen, of gy misſchien uſelven ſterken kondet. Gy zijt moede geworden in de veelheid uwer raadſlagen. Laat nu opſtaan die den Hemel waarneemen, die in de Sterren kijken, die na de niewe Mane voorſeggen; ende laatſe u verloſſen van de dingen die over u komen ſullen. Men ſiet wel / dat dit ganſch beſlagh van woorden anders niet en is / dan om die heidenſche Profeten van hunne ydelheid en nietigheid te overtuigen / alſo deſelfde niets en werkten / nochte iets daar van na quam 't gene ſy hun volk wijs maakten. In deſen ſietmen tweederhande wijſe / ſo ſy daar gewoonlik en van jongs op in te werke gingen: de *chavarijm*, verſamelingen, het zy van woorden daar die kraght in ſteken ſoude / het zy van volk om hunne voorſeggingen daar aan te doen; en neffens dien de *keſchafijm* goedergelukſeggingen: in welken ſin wy vinden dat die twee hebreewſche woorden by taalkundigen verklaard zijn. VII. §. 2. 3. en IX. §. 10 De grond van deſe Chavarijm en Keſchafijm en was niet datſe van den Duivel onderweſen wierden; maar namen 't uit den Hemel waar, mits datſe in de ſterren keken, en voorſeiden / of verkondigden 't op hunne wijſe / na dat de niewe Mane ſich als dan vertoonde. So dat die menſchen op hun beſt voor Sterrekijkers / en op het ergſt voor Dagh-verkieſers waren aangeſien.

§. 10. III. Self het bedrijf der Witchelaren op het hatelijkſt beſchrijvende / en met een beſtraffende / en maakt hy van den Duivel geen gewag (1.) Jeſ. 8: 19. Indien ſy tot u ſeggen, Vraagt de Waarſeggers en Duivelkonſtenaars, die daar piepen en binnen 's monds mompelen: Sal niet een volk ſijnen God vragen? Salmen voor de levendigen de doden vragen? Wat zijn 't voor luiden daar hy hier van ſpreekt? De woorden אבות *Ovoth* en ידעוני *Jid-onijm*, als voor deſen meermaal I V. §. 5/ 7. en V I. §. 9 — 13. in den eigentlikken en oorſpronkelikken ſin vertaald / en geven anders niet te kennen dan dat het Buikſprekers en Wijshoofden, of na d'andere verklaringe beenmompelaars, (door 't been van het verſierde beeſt *jiddoa*) waren. En hun bedrijf of wijſe was alleenlik in een naar gepiep of mompeling beſtaande: niet anders zijnde dan bedrogh / op dat de ſtemme niet hunn eigen / maar eens Dæmons moghte ſchijnen; of wel de mompeling de twijfelachtigheid van hunne redenen te hulpe komen / hoe 't uptviel / datſe 't altijd konden draajen in alſuken ſin als ſy begeerden.

§. 11.

§. 11. V. (2.) Gelijkerwijſe wordt dat volk by andere gelegentheid beſchreven Jeſa. 29:4. daar God aan die van Ariel / (Jeruſalem wordt daar alſo genaamd) voorſeit / in wat benaawdheid ſy door 't uytrucken leger komen ſouden: te weten / datſe ſouden uit der aarde ſpreken, ende hunne ſprake ſachtkens uit het ſtof voortkomen; dat hunne ſtemme ſoude zijn uit der aarde als eens Toveraars, (in 't hebreewſch ſtaat אוב Oov) en hunne ſprake uit het ſtof piepen. Voor eerſt is dat hier wat beſonders / dat ſy 't woord Oov door Toveraar vertalen / daar anders altijd waarſegger of waarſeggende geeſt in 't Duitſch voor ſtaat; gelijk ik dat al in 't begin IV. §. 5. heb aangetekend. Men ſiet dan / wat voor toveraars het zijn / die ons hier tegen komen. Ten anderen ſoo ſienwe / dat wel tweemaal hunne ſprake uit der aarde wordt gevoegd met een gepiep en ſachtkens ſpreeken uit het ſtof; op datmen niet en denke / dat die ſprake ſulken diepte in der aarden hadde / als oſſe uit der hellen ware: want het ſtof ligt boven op der aarde. Het is dan anders niet dan die gewoone mompeling der Wichelaars / waarvan ſo dikmaals al gemeld is; en niets dat na gemeinſchap met den Duivel ſweemt.

§. 12. (3.) Indienwe daar af meer behoeven / het ſal ons deſe plaatſe geven / Ezech. 21:21/22. alwaar de Waarſeggingе des Konings van Babel / waarmede hy den voortgang en den voorſpoed in den oorlogh proeven ſoude / alſo beſchreven wordt: dat hy ſal aan de weghſcheidinge ſtaan, in twijfel op wat land of ſtad hy 't aanleggen ſal; קסם לקסם *likſoom koſem*, om wichlerye te wicchelen, dat is / om waarſegginge te gebruiken, gelijk 't in onſen Bijbel is vertaald. En hoe ſal hy dat doen? Hy ſal ſijne pijlen ſlijpen, hy ſal de Terafim vragen, hy ſal de lever beſien. Onſe Overſetters / die ſelf anders op verſcheidene plaatſen den Duivel mede in ſulk werk benoemen / als we weten: maken echter hier van hem de minſte melding niet. Want dat van de pijlen wordt by hen alduſ verklaard: dat die geſlepen wierden / om aan ſijne Afgoden te preſenteeren; ten einde datſe hem, als hy ſe na ſijne ſuperſtitieuſe manicre gebruikt ſoude hebben (hoedanigen maniere / dat is heden konſt te weten) te verſtaan moghten geven, welke wegh hy kieſen ſoude. Andere vertalen het woord van *pijlen*, *meſſen*, dewelke gevaagd en genettet wierden, alsmen vele offerhanden daar mede gedaan hadde, uit welken de Heidenen hunne waarſegginge maakten. Van de Terafim is te voren al geſeid / ook ſelf uit deſe plaatſe / 't gene daar toe dient. VII. §. 9 — 12. Dan ik bevinde dat hier van de Overſetters 't ſelve woord verduitſcht geweeſt is: alſo in de gedrukte Coppe die ik hebbe Huisbeelden ſtaat; het welk mijns oordeels verdere nadenkinge weerdig is. En van de lever te beſien, een deel van d'Ingewandgiſſinge zijnde / waar van hier voor I. b. III. §. 5. het was / hums oordeels dan de lever der geſlachte Beeſten, (tot offerhanden wel te weten) Uit de geſtalte nu der lever oordeelden ſy, na hare afgodiſche ſuperſtitie, wat hen te doen of te laten ſtond. Ik heb'er niet een woord tegen: alſo ik vaſtelijk gelove dat het heidenſch opgelove / blotelijk de doling huns verdorvenen verſtands toe te ſchrijven / de ware oorſaak is geweeſt van ſulken Afgodsdienſt. 't Is dan Afgoderp / en anders niet.

§. 13.

§. 13. Doch laat ons / aengesien dit een voorname plaats is / hier over ook noch andere uitleggers en vertalers horen. Na Junius verklaringe staan hier drie soorten van Waarseggerye by malkander uitgedrukt: de σιδηρομαντεία *Sideromanteia*, Yser- of staal-gissinge, uit de pylen / εἰδωλομαντεία, *eidolomanteia*, Beeldgissinge uit de huisbeelden of Terafim / en *Aruspicina*, Ingewandgissinge uit de lever. Andere vertalen 't woord קלקל *kilkal* 't slijpen van de pylen / mengen: en verstaan 't so / dat deselve door malkanderen vermengd / na dat op ieder een besondere naam van sekere plage was geschreven; de gene die eerst uitquam voor een teken was te nemen / op welke plaats de Goden wilden dat den oorlog aangaan soude. En dit of diergelijke noemden sy βελομαντεία, *Belomanteia*, Pylgissinge. Wat andere gevoelen van de Terafim / is ter gemelde plaatse breed genoegh geseid. Van 't besien der lever meinen sommige te seggen / datse merkten na wat hant de lever hing of mikte; of gemeenlik d'ingewanden / wat gedaante of hoe sy gelegen waren. Doch het en lust my niet / en 't soude buten twijfel mijnen Leser ook verveelen / al die verscheidenheit by een te halen van der geleerden meiningen in desen; genoegh bewijsende / dat sy het niet wel eens en zijn. Doch dies te kraghtiger is dan mijn seggen / dat in dit gansche werk niets van den Duivel was; also niet een van allen daar het minste woord van rept.

§. 14. IV. Daar zijn noch andere plaatsen der Schrifture / waar in het Joodsche volk bestraft word / datse self aan dese heidensche Waarseggerpen schuldig waren: nochtans en wierd hen nooit daar by verweten / dat sy daar in met den Duivel enige gemeinschap hadden. Wy sullen 't horen. (1.) Jesa. 2: 6. geest God die reden / waarom hy sijn volk verlaten heeft / datse meer dan die van 't Ooſten vervuld met sulke dingen / guichelrye pleegden (in 't hebreewsch staat עננים *onenim*, wolkengissers, daghverkiesers waren) gelijk de Filistijnen. Doch van de Onenijm is nu al dikmaal aangewesen watse waren / IV. §. 7. en VII. §. 2. en VIII. §. 7/8. en wat de Filistijnen daar in deden VI. §. 6/7/8. ook getoond. Dat uit de plaatsen die ik daar verhandeld hebbe niet te halen was / dat is hier ook niet in. Want al wat hier besonders word daar by gevoegd / is / datse aan de kinderen der vreemden hun behagen toonden. Onse Oversetters geven ons daar tweederlei verklaring af: als / dat het is te seggen / aan der vreemdelingen zeden en manieren; of dat het sy gesproken van de huweliken hunder dochteren aan de vreemde natien; die verboden waren, Deut. 7: 1, 2, 3. En d'anderen en seggender ook niet veel anders toe. Derhalven word ten hoogsten hier gemeinschap met der Heidenen Afgoderp bestraft: so als uitdrukkeliker op het 8. vs gesegd word / dat het land daar af vervuld was / en so de Joden overdadiger daar in dan selfs de Heidenen; gelijk het bleek in desen / datse self de Filistijnen in het plegen der waarseggerp te boven gingen. (2) Met dese plaatse magh men vergelijken / dat sy by Jes. 57: 3. voor kinderen der guichelereſſe בני ענונה *benei onena* staan uitgemaakt / also de redenen geheel deselfde zijn.

§. 15. (3.) Gelijke klaghte van den selfden tijd / en over de tien stammen

in

in het afgeſonderd rijk van Iſraël / ſtaat by Hoſeas dus te leſen. cap. 4: 12. Mijn volk vraagt ſijn Hout, en ſijn ſtok ſal het hem bekend maken. Onſe Overſetters ſullen 't ons alleen wel ſeggen wat by andere ſchrijvers hier te vinden is. Door 't Hout verſtaanſe enen houten afgod, (verachtelik hier na de ſlechtſte ſtoffe ſo genoemd / waar van men ſien magh Jeſ. 44: 16/17.) dien hy (d'afgodendienaar) meint dat hem ſal konnen voorſeggen. So ook verſtaanſe door den Stok, den ſelven afgod mede: alſo hy ſich daarop als op enen ſtaf verlaat. Maar ſommige (dit ſeggen ſy daar verder) verſtaan hier door, het hout, daar d'afgod Baal van gemaakt is. (ſiet Deut. 28: 36.) Andere meinen, dat het ſiet op de maniere van waarſeggingen door enen ſtok ofte roede. Dat ſoude dan die *Rabdomantia*, of Stokwiccheling der Ouden zijn / waar van ik het gebruik der oude Duitſchen in 't ſtuk der Lotgiſſinge l. b. III. §. 10. uit Tacitus heb aangewesen. Doch d'onſen geven mede te verſtaan / datmen dit op de genen ook magh paſſen / die op vogelgeſchrey acht geven, dragende een ſtoxken in de hand. 't Is wel: al laſen wy hier honderd andere boeken van / gelijk'er by Seldenus / Goodwin / Voſſius en andere / noch veel meer andere gevoelens en gebruiken van te leſen ſtaan / gelijk van al 't voorgaande; het ſoude ons niet wijſer maken. Doch dies te meer bevestigen ſy mijn gevoelen / dewijlſe niemant hunder allen 't allerminſte van de werkinge des Duivels / of gemeinſchap met de menſchen in ſulk doen te kennen geven.

§. 16. V. Gelijk dit nu dus verre tot verwijt der afgodiſten onder 't volk der Joden ſtrekt: ſo vindmen ook aan d'andere zijde / daar den gelovigen tot troost geſegd word / dat hen van die heidenſche en bygelovige waarſeggeryen gantſch geen leed toekomen ſal. Maar ik en vinde niet daar by een eenig woord / betekende / dat hen God / ſo doende / voor des Duivels werken ſal verloſſen of bewaren / als of die daar de hand in hadde. (2.) Het moeſte Bileam / door dzift van Godes geeſt / en tegen ſijnen ſin bekennen / datter geen Toverye (וְנַ *nachaſch*) in of tegen Jakob, noch Waarſeggerye (קֶסֶם *keſem*: in of tegen Iſraël en zy. Num. 23: 23. Want op beiderleye wijſe word het hebreewſch *be-Jakoov* en *be-Jiſrael* verklaard. In 't ware Iſrael en moeſt die niet geleden worden / en TEGEN Iſrael en hadde die geen kraght. De naaſtvoorgaande en naaſtvolgende betuigingen van 's volx volſtrekte veiligheid en kraght / door Gods beſcherminge en hulpe / betonen dat de woorden in den laatſten ſien alhier te neemen zijn. En 't blijkt daar uit / dat nachaſch nochte keſem niet van God is: maar datſe daarom van den Duivel zijn / daar van blijkt niet met al.

§. 17 (2.) Gelijk nu echter by verval van Godsdienſt tot Afgodery / die beiderlepe en meer ander ſlagh van Wiccheling onder 't volk van Iſraël gevonden is; waarom het ook van God ten ſwaarſten is geſtraft: ſo heeft hy wederom d'opregten onder hen vertroost / met die beloftenisſe: Ik ſal de Toveryen (*keſchafym*) uit uwer hand uitroeijen, en gy ſult geene Guichelaars (*me-onenijm*) hebben. Mich. 5: 11. Dewijle nu genoegſaam uit voorgaande onderſoek bekend is / dat die beide namen / nu al dikmaals wederhaald /

die bondgenootſchap met den Duivel geenſins mede brengen: ſo moeſt het hier de draad der rede doen. Doch 't gene voorgaat / dat God ook de peerden, en wagenen, met de ſteden en veſtingen uitroepen en verbreken ſal; geeft ſulx geenſins te kennen: 't en zy men ſeggen wil / dat peerden / wagenen / ſteden / veſtingen / ook werken van den Duivel zijn. En 't gene volgt zijn de gemedene en opgerichte beelden, en de boſchen, die God ook met een verdelgen ſoude: doch niet als werken van den Duivel / maar als een werk van menſchen handen; gelijk hy in het 12. vs met uitgedrukte woorden ſeit / dat gy u niet ſult nederbuigen voor de werken UWER HANDEN. Daar in beſtond het quaad: dat ſy de goddelijke eere deeden aan 't gene van henſelf met eigene handen was gemaakt; gelijk als mede wel te ſien is uit Jeſ. 44. en Hoſ. 4: 12. ſo even daar gemeld.

§. 18. (3.) So trooſtelijk als dit den reghtgeloovigen voor af verkondigd wierde / ſo vreeſelijk was ook de dreiginge voor ſulken die ſich aan die grouwelbaden ſchuldig wiſten. Ik ſal (ſeit God / Mal. 3: 5.) tot u ten oordeel naderen; en ſal een ſnel getuige zijn tegen de Toveraars (*Mecaſſchefijm*) en tegen de Overſpeelders, en tegen de gene die valſchelik ſweeren, en tegen de genen die den loon des daghloners met geweld inhouden, die de weduwe, en den weſe, en den vreemdeling het reght verkeeren, ende my niet en vreeſen, ſeit de HEERE der heirſcharen. Indien men nu magh ſeggen / dat al dit ſlagh van menſchen hier genoemd / beſondere gemeinſchap / verdragh of verbond met den Duivel heeft; ſo magh men dat van die Mecaſſcheffijm dan ook verſtaan. Maar aangeſien de Schrift die ſonden altemaal ſeer dikmaals op het hatelijkſte overhaalt; en echter nooit van eene onder allen ſeit / dat die deſelve doen / in ſulken maatſchapppe met den Duivel ſtaan / waar door ſy dat ſo doen: ſo is het bijſter ongerijmd / van eene ſulx te ſeggen / die even eens als d'andere alhier ſtaat uitgedrukt.

§. 19. Wy hebben dus 't geheele oude Teſtament van voor tot achter doorgeſocht; en niets gevonden / waar uit blijken magh / dat enige van al dat veelerhande ſlagh van Wichelaars / beſondere gemeenſchap met den Duivel hadde: in 't Niew en worden die niet eens gedacht / behalven in de plaatſen die voorhenen VII. §. 13—20. al verhandeld zijn. De weinig redenen die ons daarin ontmoeten van de Toveraars / en brengen niets met allen mede dat ons diergelijk iets in gedachten brengen kan. (1.) Dat Paulus de Galateren betoverd noemt / Gal. 3: 1. dat ſeggen onſe Overſetters dannen moet verſtaan van een verblindinge der ogen van 't verſtand; dat ſy de waarheid niet en konden ſien; gelijk de guichelaars der menſchen uiterlike ogen betoveren, dat ſy meinen te ſien 't gene ſy niet en ſien. En dit en ſchrijven ſy geenſins den Duivel toe: maar ſeggen / dat d'Apoſtel hier de Leeraars by de guichelaars gelijkt, en geeft hen de voornaamſte ſchuld van deſe verleidinge, die als bedriegers met ſchoonſpreken en liſtigheden d'eenvowdige verleiden. En dat is reght. Want hier het woord βασκαίνειν *baſkainein* in den text ſo veel is als 't geſight beguichelen. En d'aardigheid van 't ſeggen des Apoſtels brengt my hier Eraſmus in den ſin / gemerkt het

ſchijnt

ſchijnt op d'ogen ſelf geſeid / alſo terſtond dan volgt / voor welker ogen Chriſtus is geſchilderd, onder u gekruiſt zijnde: als oft hp ſeide / ſien vooz ogen is geen guichelſpel; of hebt gp niis geſien / wanneer gp Chriſtus ſaagt gekruiſt: So niet / het hapert dan aan uw verſtand: wie heeft dat dan beguichelt of betoverd; alſo het gene gp (te weten ſommige doe uit Galatien op 't Paſcha te Jeruſalem geweeſt) met ogen hebt geſien / of immers klare tekenen / beveſtigende 't predicken van den gekruiſten Jeſus / niet anders weſen kan; en dat gp evenwel met al uw doen bewijſt / dat gp het niet gelooft.

§. 20. De volgende vijf plaatſen hebben 't wooꝛd van *Φαρμακεία farmakeia*, *Φαρμακεὺς farmakeus* en *Φαρμακὸς*, *farmakos*; hier vooꝛ al eens en andermaal uit grieckſche overſettingen des ouden Teſtaments / IV. §. 6. V. §. 6. VIII. §. 3. in opſight van verſcheidene hebꝛeewſche wooꝛden aangehaald. En om dat hier de Schꝛift nu ſelf die wooꝛden ſpꝛeekt: ſo komt 'et nu te pas / daar van te ſeggen / dat het eerſte in den ooꝛſpꝛong anders niet dan maar geneeſinge van ſiekten is te ſeggen. Doch vooꝛ onkunde of quaadaardigheid der menſchen menigmaal misbꝛuikt; ſo dat men metter tijd vooꝛ *Φάρμακον*, *farmakon*, ſo wel vergift als heilſaam geneesmiddel heeft verſtaan: ſo is vooꝛ *farmakeia* meer vergiftiging betekend dan geneeſinge; en vooꝛ 't wooꝛd *farmakeus* of *farmakos* vooꝛgaans niet anders dan vergiftiger gemeend geweeſt. En nademaal degene die dat doen / vooꝛgaans ook d'andere onꝛeijne konſten oefenden / van welken dus lang onder veelerlep benamingen geſpꝛoken is: ſo heeftmen deſen naam ook wel in 't gros aan alle d'anderen gemeen gemaakt. Dit is de reden / dat de grieckſche Overſetters ter naaſtvooꝛgemelde plaatſe Mal. 3: 5. 't hebꝛeewſch *mecaſſchefijm* vertalen *farmakous*. En 't heeft Calvijn derhalven niet ongevoegelik daar bp geſeid: *verum quidem eſt, inter alia ſuperſtitionum genera hoc nomen poni: ſed quia hic ſolum legitur, non dubium eſt quin Propheta complecti voluerit omnes Divinos, Ariolos & Pythonicos, & quicunque tales ſunt.* 't Is waar, dat dit de naam van ſeker ſlagh van bygelovig misgebruik betekent; maar overmits die hier alleen ſtaat, ſo heeft het geenen twijfel, of 't is de meininge van den Profeet geweeſt, daar mede alle Wicchelaars, Waarſeggers, Buikſprekers, en al wat ſulker meer is, te verſtaan.

§. 21. Daar mede heeft het nu te minder ſwarigheid / ſo wp de vooꝛverhaalde wooꝛden niet met eenerhande duitſch in onſen Nederduitſchen Bijbel vinden; na dat den Overſetters of den Overſienders heeft gedacht / dat op de eene plaats de ſin met dit / en elders met een ander wooꝛd bequamelikt verduiſcht kon wozden: hoewel ik niet ſie / dat een der onderſcheidene vijf plaatſen eiſcht het grieckſch met enig ander duitſch wooꝛd te vertalen / dan in de eerſte plaats. Doch laatſe ons eens alle bp malkander ſtellen. (2.) Gal. 5: 20. telt Paulus onder de verdoemelike werken van het vleeſch, de *Φαρμακεία*, *farmkeia*, venijngevinge. (3.) Openb. 9: 21. wooꝛd van der menſchen onboetvaerdigheid geſeid / dat ſp ſich niet bekeerden / onder anderen / van hunne *Φαρμακείαι farmakeiai*, venijngevingen. (4.) Openb.

18: 24. word aan 't afgodisch Babylon verweeten / dat sy de volkeren door hare φαρμακεία *farmakeia* toverye (seggense nu hier) verleid heeft. (5.) Openb. 21: 8. daar worden in den poel die steeds van vuur en swevel brand / benessens anderen geweesen de φαρμακεῖς, *farmakeis* toveraars. En laatstelik word Openb. 22: 15. noch geseid / dat daarom ook deselve φαρμακοὶ *farmakoi* toveraars, met d'andere grove sondaars sullen buiten 't nieuw Jeruzalem verstoten zijn. Doch geen van dese plaatsen geeft te kennen / dat dese menschen meer dan andere gemeinschap of verbintenisse met den Duivel hebben: maar word de *farmakeia*, het zy toverye of venijngevinge verduischt / daarom verooordeeld / dat het een der werken is van 't vleesch; en so de *farmakoi*, of *farmakeis* (alhier geheten toveraars) ook buiten in den poel geworpen / om datse 't vleesch niet overwonnen / maar gehoorsaamd; en Gods geboden niet gedaan / maar overtreden hebben: gelijk dat uit de vergelijkinge der naastvoorgaande tegenstelling Openb. 21: 7/ 8. en 22: 14/ 15. klaarlik blijkt. Dus veel dan van die plaatsen der Schrifture / in welken ons de Handelingen / Wetten / Spreuken / nopende de menschen die men met den Duivel oordeelt om te gaan / voor ogen zijn gestelt.

XI. HOOFDSTUK.

Veel minder vindmen 't minste in de Schrift, ook daar sy van Verbond tot boosheid spreekt, het gene na dat toversch Vloekverbond gelijkt.

§. 1.

Indien de Schrift in al 't voorseide / so als nu gebleken is / ons niet het minste te verstaan geeft / dat de menschen / diemen noemt Waarseggers / Duivelskonstenaars en Toveraars / het minste datse doen door werkinge des Duivels doen / of meer dan andere verwaten sondaars met hem omgaan of gemeinschap hebben: so is het verre af van een Verbond met hem te hebben / waar door sy 't al met sijnen opstand doen / of hy door hen en ook tot hun believen werkt. Doch om op alle wegen uit te sien / waar door ons iets van desen aart ontmoeten konde: so sal ik noch eens nader soeken / of ook wel ergens word van een Verbond gesproken / of enige besondere gemeenschap met den Duivel of vervloekte geesten / die op dat slagh van volk besonderlik gepast magh worden. Ik sal derhalven alle sulke plaatsen in de Schrift vervolgens gaan besoeken / daar van iets diergelijx gesproken word; en met voornaame taal-en schriftgeleerden overleggen / wat in deselve magh te vinden zijn het gene verre of nabij na enige verbintenis der menschen met den bosen Geest gelijkt.

§. 2. En om hier inne niets voorbij te gaan / so soek in de Concordantien van

van Thronmius / dat onwaardeerlijk boek / met regt voor 't leidsnoer der spreghte Schrifigeleerdheid te beroemen ; de plaatsen der Schrifture by malkander / die enigsins van een verdragh / verbintenisse of verbond zijn spreekende : en so bevind ik datter 103. besondere plaatsen zijn in 't Oude Testament / die van verbintenis / verdragh ofte verbond der menschen met malkanderen / en tegen andere menschen spreken ; en 171. die Gods verbond met menschen melden / en der menschen wederom met God ; 't welk daaren boven tweemaal word genaamd een sout verbond, de Schrift 4. maal het Boek van dat Verbond / en ook so veelmaal de Arke (in duitsch de kiste) van dat selve goddelijk Verbond. Sy spreekt ook van verbintenis der menschen / by gelijkenisse ; met de beesten / Job 40: 23. Hos. 2: 17. met de steenen / Job 5: 23. ende met hunne eigene ogen ; al ten goede. So ook in 't Niew Testament : daar word maar 4 maal van een menschelijk verbond / en dat wel driemaal op het huwelijk gesproken ; en dan noch 15 maal van 't goddelijk verbond met sijn gelovig volk vermaand / en tweemaal d'arke des Verbonds genoemd ; al op den selfden sin.

§. 3. Maar dat en is het niet : het moet verbintenis in 't quade zijn / daar wy na soeken / en die wel met den Duivel self ; niet by gelijkenis / maar na de letter te verstaan. Doch sulx en vind ik nergens : de Duivel word in geen verbond / noch letterlijk noch geestelijk in 't minst gedacht ; maar wel Verbond in 't quaad. 't Welk echter noch ten overvloed wat nader onderzocht moet worden : of 't enigsins na dat Verbond des Duivels wat gelijken moghte / daar 't ons om is te doen. Ik vinde dan maar 10 plaatsen / te weten 8. in 't oud / en 2. in 't niewe Testament / die hier op in bedenkinge te nemen zijn. Derselver spreken 6. van een Verbond of t'samenrottinge der menschen tegen God ; dat inmers al na by komt / so daar tet diergelijk in wesen moghte ; een / die van een Verbond met den Afgoden meld : twee van alsulke / die sich self ten quade overgaven / en verbloekten ; en eindelik noch een van die so boos zijn / dat sy geen verbond en houden. Is daar de Duivel nu niet in te vinden / so word na sijn Verbond met Toveraars en Toveressen in den ganschen Bybel te vergeefs gesocht. Wy sullen volgens dese onderscheidinge die alle dan verbolgens overgaan.

§. 4. I. Van d'eerste soort beginnende (1.) de Koningen der aarde stellen sich op, en de vorsten beraadslagen t'samen, tegen den HEERE en sijnen Gesalfden. Dat doen die koningen en vorsten met malkander ; maar geen van allen met den Duivel. Of gaf hen dat de Duivel in ? dat moest dan eerst bewesen worden : maar dan en soud 'et noch al geen Verbond zijn / daar wy nu nochtans van spreken. So ook niet (2) dat de koningen te samen tegen God en sijne kerk vergaderd, en te samen doorgetogen waren. Psal. 48: 5. want dit gelijkt so weinig na sulk een verbond / dat ik byna beschaamd ben dese plaats alhier te pas te brengen. (3) En van den selfden inhoud is de derde Jesa. 8: 9–12. daar God de vyanden sijns volx doet tarten / over hunne nietige raadplegingen en verbintenissen / tot onderdrukkinge des volx van sijn Verbond. Vergesellet u te samen, gy volkeren ; doch werdet ver-

broken. enſ. Beraadſlaagt enen raad; doch hy ſal te niete worden. enſ. Gy en ſult ook niet ſeggen ene verbinteniſſe, van alles daar dit volk van ſeit, ene verbinteniſſe enſ. Het is te ſeggen / dat God het alles ſal verpdelen; ſo dat het niet te achten zp.

§. 5. (4.) Waar 't gene hier nu volgt / ſchijnt wp wat meer te willen ſeggen. Indien daar menſchen in de Schrift bekend zijn / die ooit verbond ſelf met den Duivel hadden / ſo zijn de Overheden van Gods volk de eerſten daarmen dat afleeſt. Want dit woꝛd van de Heerſchers te Jeruſalem geſeid: als dat ſp ſich beroemen / wy hebben een Verbond met den Dood gemaakt, en met de Helle hebben wy een voorſightig verdragh gemaakt enſ. Jeſ. 28: 15. Genoegh / het en behoeft niet verder. Nu / met de Helle, is dat nu niet genoegſaam / met den Duivel? En iſſer wel voꝛſightiger verdꝛagh dan 't gene Glanvill en Danæus ons beſchrijven / ſo als de Duivel met ſijn volk gewoon is op te righten; in even veel artijkelen beſtaande als 't gene God met Iſrael gemaakt heeft / op dat hp tnmers ook in het getal Gods aap magh zijn? Maar hier is dienſtig eens voꝛ al te weten / dat in den ganſchen Bijbel over al de Helle ledig is van Duivelen; maar vol van dode menſchen / en woꝛmen die hen 't vleeſch van het gebeente knagen: dat is / de Hel is anders niet dan 't graf. Waar tegen niet en ſtrijd dat evenwel de Duivel met ſijne Engelen in 't eewig vuur verweſen / dat is op ene geeſtelike wijſe dooꝛ Gods maght gebonden / en in 't gevoele ſijner grammſchap bꝛand ſo als te ſijner plaatſe is getoond. I. b. IX. § 12—15. en XIX. §. 10: 18. Dan hier ter ſake; 't hebzeewſche woꝛd שְׁאוֹל *Scheool*, dat hier ſtaat helle, woꝛd 65. maal / en 't grieksch woꝛd ᾅδης *Haidees*, elf maal gevonden in den Bijbel. *Scheool*, dat hebben onſe Overſetters op 28. plaatſen Helle, en 26. malen grat vertaald: *Hadees* altijd Helle; ook op plaatſen daar 't de Hell niet weſen kan / gelijk als Hand. 2: 27 / 31. Het blijkt uit I b. II. §. 17. dat *Hadees* en *Scheool* betekenen de onderaarſche plaats der doden: en daar is niet een eenige plaats in de Schrift / daar het niet beide van het graf verſtaan kan woꝛden; en veele daar het ſo moet zijn verſtaan. Van deſe laatſte ſoꝛt betoon ik dat de plaats is daar ik nu in beſig ben.

§. 6. Want laat mp dat eerſt met onſe eigene vertaalders eens bewijſen; van wien dit volgende hier op de kant ſtaat aangetekend. Op de woꝛden / met de helle hebben wy enſ. No. 49. (*Of wy hebben een overlegginge met het Graf; of helle gemaakt.* Dit ſoudemen ſeggen op de hedendaagſche maniere van ſpreken, *wy hebben intelligentie of correſpondentie met de Helle, of 't Graf.* De weelde en de hoogheid deſes weerelds maakt de godloſe gemeenlik ſo verwaand, ende ſo moedig; dat ſy ſich laten voorſtaan, datſe noch dood noch helle hebben te vreſen; ſo dat ſy ſelf den Almaghtigen uitdagen ende trotſen Siet Jeſ. 5: 19. ende Job 5: op vs. 23. Die twee plaatſen alhier aangewеſen / zijn van ongelijken inhoud / ende dienen nochtans wel ter ſake. D'eerſte Jeſa. 5: 19. meld de woꝛden of gedachten van dit ſelfde ſlagh van menſchen / die uit trotsheid allen ernſt der goddelike dꝛeiginge beſpotten; als offe ſeiden; (dit zijn de woꝛden onſer Overſetters) men dreigt ons elke reiſe, maar

daar

daar en volgt niet op. Is't Gode ernſt, ſo laat hem ſpoeden, wy en vragen na uwe dreigementen niet; laat God vry komen als hy wil: aldus beſpottende de lankmoedigheid des Heeren. Hiermede maghmen vergelijken 2. Pet. 3: 3/4. Maar dat by Job vertoont in tegendeel 't vertrouwen der gelovigen op God / dat hen verſekerd en geruſt doet ſitten tegen allerlep gevaar en ongemak. Met de ſteenen des velds (ſeit Eliaz) ſal uw verbond zijn, en 't gedierte des velds ſal met u bevredigd zijn. Dat is / (ſeggen hier op onſe Overſetters) gy ſult van alle perijkelen vry zijn, enſ. en ſy wyſen ons daarna tot deſe ſelfde plaats van Jeſaias.

§. 7. Na deſe opening ons hier van hen gegeven / en alle verdere omſtandigheden van den text / ſo is genoeghſaam te verſtaan / dat hier word uitgebeeld / hoe trotſelik de menſchen in dien tijd henſelven lieten voorſtaan / datſe lichtelik ſo haaſt noch geenen nood en hadden van 't menigvuldig onheil dat hen de Profeeten dreigden; en dat het lang noch op geen ſterven aanquam. Immers ſy en waren door geen dreigen te vervaaren / ſo verhard als ſy doe in de ſonde waren: even of ſy zegel ende brieven hadden / dat ſy wel ſouden vrygaan van 's lands algemeen bederf; en dat een verwoeſtenden oorlog / het land als een overvloeyende geeſſel doortrekkende, hen neffens anderen niet ſoude treffen. Want datſe ſeggen / wy hebben ons de leugen tot enen toevlught geſteld, en onder de valſcheid hebben wy ons verborgen: dat is ſo veel als datſe ſich verlieten op de middelen en wegen van ſlueſſe en doorſteekene bedriegerijen / waarmede ſy ſich altijd meinden te behelpen / om in den ſwaren overal in 's vyands handen niet te komen. So zijn het dan geen Toveraars tot welken hier geſprooken word; de Toverijen / noch der heidenſche gebruiken met verſcheidene hebreeuwſche woorden uitgedruht / en in voorgaanden onderſcheidelik verklaard / en word hier niet gedacht: maar der gemeene ſonden van het land / en ſonderling der trotſe onbekeerlikheid en hardigheid des volx.

§. 8. Ten anderen / de Helle (ſo als wy daar door verſtaan) en word in dit hapittel niet gedreigd: maar dat den oorlog der Aſſyriers / door welken God het Koningryk van Iſrael verwoeſten wilde / veel dode luiden maken ſoude. En voor de doden is het Graf; dat ſtellen onſe Overſetters tweemaal in de keur benevens het woord Helle; ſeggende / de Helle of het graf. Ik neem de keur / en kies het Graf: dat paſt hier by den dood; en word'er altijd bygevoegd / maar nooit de Hell / in ſulken ſin / dat daar de plaatſe der verdoemden door verſtaan moet worden. En deſelfde / daar in ons Duitſch ſtaat met de Helle, daar heeft de Syriſche overſettinge / met den kuil, de Chaldeeuwſche / met den verderver ('t graf verderft en verſlind alles / Spreuk. 30: 15/ 16.) Twee Latijnſche Overſettingen van Pagnin en Tremellius / de Franſche / d'Italiaanſche / d'Hoogduitſche van Piſcator / ſtellen altemaal het Graf / en niet de Hell: veel weiniger den Duivel / van wiens graf men nergens leeſt. So is hier dan ook niet een woord van iets dat na 't Verbond der Toveraars en Tovereſſen met den Duivel ſweemt.

§. 9.

§. 9. (5.) By Jeremias wordt cap. 11:9. wel gesproken van verbintenisse, die onder die van Juda en Jerusalem bevonden was: doch dat was om sich wederom (als of 't met opsett ware) te keeren tot de ongeregtigheden hunder vaderen, na Gods Profeten niet te horen / den afgoden na te gaan / en Gods Verbond also te breken: so als hy 't self aldaar verklaart. Maar van verbintenisse met den Duivel niet een woord. Geen wonder dat ter sulke verbintenis ten quade wierd bevonden onder 't volk. De verbintenisse hunner valsche Propheten was in 't midden desselfs; so als de volgende woorden mede brengen / tegen de Wet / en tegen de Profeten die sich voor de waarheid stelden. Ezech. 22:25. So dat het volk was als de leeraars waren; en by gevolge een algemeen verval in Godsdienst / leer en leven; als of se elkanderen gesworen hadden om God af te gaan / en 't heilig heil verbond trouwlooslik te vernietigen. Op dese kraghtige maniere spreken de Profeeten / om 's volx verdorventheid op 't duilste en na waarheid af te beelden / en Gods gedreigde straffen des te blijkeliker te reghtveerdigen. Maar wat is daar toch in / dat na sulk doen gelijkt als van dit Bloetverbond der Toveressen met den Duivel word verteld?

§. 10. 11. Maar eene plaatse is 'er by Hoseas / dewelke seit dat Efraim (dat is te seggen de 10 stammen / of het volk des rijx van Israel / dat doe van Juda afgescheiden was) sich vergesselde met de Afgoden. Hos. 4:17. Doch ieder een kan sien / dat dit in 't minste niet gelijkt na sulk Verbond des Duivels met de Toveraars. Want eerstelik so is het vergesellen aanstonds geen verbond: of immers niet so veel te seggen / als met sijnen bloede te onderschrijven sekere artijkelen / van sulken inhoud als Danæus maakt van dat Verbond. Ten anderen / so zijn d'Afgoden ook geen Duivelen. De Duivel is een geest / die vleesch noch been en heeft: maer d'Afgoden der heidenen zijn silver en goud, een werk van menschen handen. Psal. 115:4. de Duivel is van menschen handen niet gemaakt. D'Afgoden hebben monden, maar en spreken niet; de Duivel / seggense / heeft geenen mond / en hy spreekt: d'Afgoden hebben ogen, maar en sien niet; de Duivel siet / na hun gevoelen over al / en hy heeft geen ogen: d'afgoden hebben oren, maar sy horen niet; de Duivel hoort seer wel / en sonder ooren; sy hebben enen neuse, maar en rieken niet; maar hy doorsnuffelt alle dingen / sonder neus: sy hebben handen, maar en tasten niet; hy daar en tegen tast het alles sonder hand of handschoen aan / so dat hy bergen kan versetten / also ongelovig als hy is: sy hebben voeten, maar sy gaan niet; hy loopt en draaft de gantsche weereld door / hoewel hy geene voeten heeft; sy geven door de keele geen geluit; hy geeft geluid / en raast en baart op allerlepe wijse / sonder keel. Daar is dan gansch in den Afgoden niets / daar mede sich d'afvallige Israliten vergeselden / dat in den Duivel word gestelt te zijn in opsight van 't Verbond der toveraars met hem. En op dat niemant denke / dat ik hier te spottelik op dese wijse spreeke; men tone my maar een plaatse in 't oude Testament / alwaar een Afgod anders iet te seggen is dan sulken beeld / van menschen handen toegestelt. Want het komt altijd op die woorden van Hi-

kpas uit; het waren geene Goden, maar het werk van menschen handen, hout ende steen. Jes. 37: 12. Met d'Afgoden is dan te seggen / met d'Afgodendienaars in den Afgodsdienst gemeenschap hebben.

§. 11. III. (1.) Wp komen tot den stoel der schadelikheden (of elendigheden) die moeite verdicht by (of tegen) de insettingen; en sich met God niet vergeselschappen sal. Psal. 94: 20. De genen die Coccejus volgen / en dese woozden op den stoel der Roomsche Pausen passen / en sullen niet verstaan / dat hier van sulken stoel als men den Duivel sett / in sulken bloedig vloekverbond / gesprzoken wozd. Maar onse Oversetters neemen 't van de bose schadelike Reghters? en ik ook: te weten / onder 't volk waar aan die Psalm gegeven is / 't welk denselven in den Tempel song en speelde / en God klaagde / en om hulpe bad / tegen sulke swaare onderdzukkinge; sich troostende / dat hy 't als een regtveerdig God ook soude doen. Het was dan naawelix de pijne weerd / dat ik tot desen einde dat wp hier beogen dese plaatse bpbzaght; maar het is om te betonen / dat ik niets wil overslaan.

§. 12. (2) Siet hier nochtans een vloekverbond. Ruim veertig mannen hadden sich met ene vervloekinge verbonden, om te eeten noch te dzinken / voor datse Paulus hadden om de hals gebzaght. Hand. 23: 21. Doch alsmen 't wel besiet / die ἀναθεματισμὸς *anathematismos* vloekverbinteniſse was met den Duivel niet / maar van die 40 Joden met malkander; niet volgens wetten van den Duivel voorgeschzeven / maar op voorwaarden bp hen self gesteld: niet om hun lijf en ziel te geven aan den Duivel; maar (so der Joden anathema mede bzaght) Gods plagen in dit leven over sich beroepende / indien hen dese sake quam te ontstaan. Ja self en salmen niet betonen konnen / dat dit altijd so bezre ging; also noch 't griekssche woozd *anathema* sulx mede bzengt / noch ook 't gebzuik der Joden / nopende verscheidene trappen van verbintenis / te lang / onseker / en onnodig om hier te verhalen.

§. 13. IV. Ik sluite dan met noch een slagh van menschen welke Paulus onder d'allersnoodste stelt / en dat van Heidenen: te weten de verbondbrekers (ἀσύνθετοι *asyntheroi* bp hem genaamd) Rom. 1: 31. Het zp dat hp verstaat dat sp 't Verbond met God of menschen bzeken; indien wp 't al op 't ergste neemen / so weet d'Apostel / die verlicht was van Gods Geest / geen snoodder menschen / in den staat des Heidendoms en der verdozvene natuur / dan die alleenlik in 't verbond dat sp met God of menschen hadden niet en blijven. Hoe soud hy dan van Kristenen geweten hebben / die sich noch daar en boven in een niew verbond begeven souden met den Duivel / en God verlooghenen / om sich met lijf en ziel aan sijnen vpand / en van alle hope hunder salighheid / ter eewige verdoemenisse souden obergeben? Sie Leser / sulk een bzeemde saak is dat Verbond / in alle schzisten die van God zijn ingegeven / dat sp genoegh het tegendeel daar van betoonen. En dus veel van besondere schzisturen; nu laat ons haren ganschen dzaad en algemeenen inhoud eens met dat gevoelen vergelijken.

XII. HOOFDSTUK.

Het kan ook met den draad der leere van de Schrift aangaande Gods Verbond geensins bestaan.

§. 1.

NAdat wy nu de ganschе H. Schrifture door en door / op alle sulke plaatsen daar in 't minste maar gerept word van die onbetamelike konsten / welke aan den Duivel toegeschreven worden / als mede daar van een Verbond ten quade word gesproken / ten diepsten hebben ondersoek gedaan; en echter 't alderminste niet gevonden dat na een verbond der bose menschen met den Duivel enigsins gelijkt: so mogen wy nu wyselik wel een stap verder gaan / en sien of 't wel bestaan kan met de Schrift / en met den draad en grond der leeringe van onse saligheid daar in geopenbaard. Om dit te weten dunkt my best / eerst d'order en 't verbolg der Openbaring na te speuren / daar in de gronden en de reghten van Gods Heilverbond te sien. Sijne huishoudinge daar over met sijn volk word van de Schriftgeleerden in drie termijnen onderscheiden; so verre als 't opsight heeft op 't volk van Israel en 't zaad van Abraham / den Vader der gelovigen: eerst onder de Belofteuis / doe onder de bedieninge der Wett / en namaals tot op heden onder 't Euangelium.

§. 2. Voor af is dienstig te bemerken / dat het voorseide Bloedverbond seer breed word opgegeven. Het is niet / dat so hier of daar / so nu en dan man ofte vrouwe in vertwijfeldheid geraakt / sich al te verre bloot geest aan den Duivel; of dat hy ergens enen Judas ofte Ananias in sijn herte vaart: maar 't word gehouden voor een algemeen en ordinaris werk. Daar is nooit Toveraar geweest, (so hebben wy l. b. XXII. §. 9/ 12. onsen eigenen Dauæus horen seggen /) die geen verbond gemaakt heeft met den Satan. En so gy noch wat verder leest / so is dit een Verbond dat pleghtelik bezegeld en besworen word; dat ook door Offerhande en wederzijdsche pandwisseling bevestigd word. Daar is dan nauwelijx so veel beslaghs in Gods Verbond te bemerken / als na dit seggen in 't Verbond des Duivels word gemaakt. Nu merk eens / Leser / hoe hier uit moet volgen / dat Gods allerheiligste Verbond / daar so veel goddelike boeken van beschreven zijn / dat so geroemd word in die boeken / insonderheid na dat het is vernieud door 't dierbaar Bloed van Gods geliefden Soon / en seer verheerlikt door heilrijke gaven van Gods Geest: dat dit geen noemens noch beroemens waerdig is / in vergelijkinge van dat verbond des Duivels / indien dat is gelijkmen daar van spreekt. Want men moet stellen / dat de Heidenen en ongelovigen / die sich behelpen met des Duivels volk / in dat Verbond begrepen zijn. Dese volkeren horen na Guichelaars en Waarseggers: seide Moses van de Kanaanijten. Deut. 18: 14. En 't eerste Boek heeft ons getoond / hoe aller Heidenen godsdienst door dat volk van ouds af heeft bestaan / en noch bestaat. Sy zijn dan altemaal of in of onder dat verbond.

§. 3. Niet hoger te beginnen dan van Abraham / die ook dan al moet onder dat

dat Verbond geweest zijn / wanneer hy self noch een Afgodendienaar was; (Jos. 24: 2.) indien te sijnen tijde niemant God en kende dan hy met de sijnen / en dat hy nu geroepen was: wat warender al Toveraars de gansche Weereld door / besett met het afgodisch Heidendom; en volgens dien ook bondgenoten van den Duivel / gelijk Daneus seit dat sy daar alle zijn. Siet daar den Duivel al met sijn Verbond / al diep geworteld in de Weereld / en ten einden uit verspreid / eer iemant buiten Abraham en sijne huisgenoten daar voor eens bekend was / dat hy stond in een Verbond met God. Wiens bondgenoten groote dingen souden doen / wanneer sy ruim 400 jaren na dien tijd / het land dat tusschen den Jordaan en halve breedte van de middelandsche Zee bepaald is / en dat noch na so veel uitgestane swarigheden en gevaren / erven souden: terwijl de Duivel lang voorheen het volk van sijn Verbond de gansche wijde weereld (wel duisendmaal soo groot als 't land van Israel) ten besten geeft. Maar is dat wel begrijpelijk? Heeft God de weereld dan geschapen voor den Duivel? Heeft hy niet alles om sijns selfs wille gewroght; ook den godloosen tot den dagh des quaads? Spreuk. 16: 4. Hoe kan dit dan met die huishoudinge des groten / wijsen / goeden Gods met sijne Kerk bestaan?

§. 4. Indien men seit / dat ik met een den Heidenen de saligheid toe schrijven moeste / om dese selfde redenen / dat anders veel meer menschen souden in 't verderf dan tot het leven komen: so geestmen my de naaste reden in den mond / dat God de Heidenen heeft laten wandelen in hunne wegen; Hand. 14: 16. en om derselver ongereghtigheden tot voordere begeerlikheden noch wel overgeest; Rom. 1: 24/26. maar nergens staat'er / aan den Duivel. En hier was 't evenwel dat het uitdrukkelik geseid moest zijn / indien daar sulk verbond was met den Duivel: also het wy wat meer was / daar van wy gemaakt / dan blotelik slechts van den doolwegh op den reghten wegh bekeerd te zijn. Wel wist ons Paulus dit te seggen: dat wy in 't Heidendom tot stomme Afgoden, maar niet tot eenen sprekenden Duivel / die sulke gruwelike wetten spreekt / zijn afgetrokken en geleid geweest. 1. Kor. 12: 2. En soude hy / of soude Moses al in sijnen tijd / en soude God aan Abraham / niet eens betuiginge daar af met woord of teken hebben willen doen; dat sulken sake was / en dat het onderscheid des eersten en des tweeden stands van den verlosten menschе so veel groter en veel klaarder stelt? Of salmen mogen seggen / dat God niet heest gewild of ook geweten / sijnen volke de alderkraghtigste overtuiginge te doen / hoe seer sy aan hem zijn verplight; en dat op sulke plaatsen / en in sulke reden / die geschikt zijn om de eere sijner eindelose goedheid te vermelden / hoedanige verscheide Psalmen zijn / de lossangen van Maria en van Zacharias / de Sendbrieven van Paulus aan de Galaters en Efesers; en besondere plaatsen in deselve daar nadrukkelik van sprekende. Niet een van allen meld van dat Verbond des Duivels 't allerminste woord.

§. 5. Maar ik en sie niet / datter een van allen ooit geweest is / die sich eens bedacht heeft / om het met Schrifture te bewijsen. Dit was wel nodig / om den mensch te doen geloven / dat God wijs en goed genoegh is / om hem

uit de sondige verdorventheid te helpen / en door een Verbond op sijns Soons offerhande met sich eewig te versoenen. Nochtans word dat / hoe klaar het is geopenbaard / van 't meerendeel der menschen niet geloofd. Ja self by dat geloof by wijlen noch veel aanstoots by Gods bondgenoten. En dese evenwel / ja self so grote Leraars onder hen / geloven sonder schrift van God of menschen / op 't bloot verklaren van een ongeletterd volk / van menschen / die de minste oefening en onderwinding hebben / so als gemeenlik dese Duivels bondgenoten zijn; dat die vervloekte Geest / die al ten tijde dat ter maar twee menschen in de wereld waren / voor eewig is van God vervloekt geweest; de maght van eersten af gehad / de ganssche weereld door gebruikt / en tot op deser ure toe behouden heeft / en heden self ook onder 't volk van Gods Verbond / en van de hervormde Kerk; om onder hen geduriglik en overal de menschen af te trekken tot sijn vloekverbond / tot sijnen Dienst / en Doop / en Offerhande: en konden se noch meer bedenken / sy seiden meer. En waarom is dit toch te doen? wat geest de Duivel / so hy hen al woord houd / by dat God bereid heeft voor de sijnen? Wat winnen sy / voor 't gene sy verliesen? Sy sweeren / seinen / God eerst af / en volgens dien het einde huns geloofs / de saligheid der zielen / voor altoos. Daar voor genietense / so 't waar word / wat? de Koningrijken deser weereld / met al der selver heerlikheid? Lang niet: maar 't meestendeel blijft als se waren / gering / en arm / en by de weereld self veracht / en een rampspoedig einde voor het laatst. Belooft hy hen ook veel? Dat sal Danæus u wel seggen: somtijds een Duivels nachtmaal / en de kragt om menschen quaad te doen: die hen in 't een of andere beledigd hebben: daar voor hy hen niet eens bewaard heeft / noch vergoedinge genieten laat; so dat het maar een arme waak is / daar sy God om afgaan / en des Duivels eigen worden. Hoe is dat in te schikken by 't Gelove dat ons God in sijne Schriften leert / en de Verbonden ons daar in van sijne zijde voorgesteld?

§. 6. Is 't dan geen schande / suik als niet alleen ten aansien van den mensch / (waaraf te veren al gesproken is. III. §. 14.) maar ook van God en van sijn Woord / so ongerijmd / so tegenstrijdig / ja onmogelijk is toe te staan; nochtans van so vermaarde mannen / ook in onse Kerk word voorgestaan / en 't domme volk dus buiten de Schrifture / en tegen haren inhoud omgeleid? Of wil ik hen noch self een weinig helpen / om een bewijs te geven uit de Schrift / daar op sy nooit eens zijn bedacht geweest? Het sal dan zijn dat God ons heeft getrokken uit de Maght der duisternisse, en overgeset in't Koningrijke sijns geliefden Soons, Kol. 1: 13. en dat wy van de magt des Satans zijn bekeerd tot God. Hand. 26: 18. ontwaakt met eenen uit den Strik des Duivels, onder welken wy gevangen waren tot sijnen Wille. 2. Tim. 2: 26. Ook word uitdrukkelik geseid: dat Christus heeft genesen sulke menschen die van den Duivel overweldigd waren, Hand. 10: 38. Ik weet geen kragtiger Schriftuur te vinden / om hen self te helpen dat Verbond bewijsen / dan degene die daar nu staan uitgedrukt. Moest ik voor hun gevoelen strijden; ik soude 't daar uit nemen moeten: of hebbe reden om hen af te

vragen

vragen wat sy beters hebben. Of is het wel van noden wat wy 't doen? Want niemant van hen allen / schoon dese plaatsen van 't geweld verstaande / daar de Duivel alle menschen onder houd; heeft echter ooit gedacht / deselve op 't Verbond / of op de Toveraars / als Duivel bondgenoten / toe te passen. Of meinen wy / dat al de kristen Kolossensen / of Efesiërs / by wien Timotheus een leeraar was / en voorts ook al die Heidenen / tot welken Paulus wierd gesonden om te prediken / te voren alte samen toveraars geweest zijn? Dat heeft noch niemant van hen ooit geseid / of daar gedachten van getoond. En wat de woorden des Apostels aanbelangt / Hand. 10: 38. van sulke menschen als de Heere genesen hadde: die wilmen van besetenen verstaan / daar hy de bosen geesten uit gedreven heeft; en heeftse na 't uitgeven van mijn II. Boek ook tegen mijn gevoelen ingebracht / om te bewijsen / dat Dæmon en Diabolos een ding is. So dan besetenen / gelijk betoverde van Toveraars te onderscheiden zijn: so heeft ook niemant de gedachten ooit gehat / om dese plaatse tot bewijs van dat Verbond ooit by te brengen.

§. 7. Nu laat ons evenwel die beide plaatsen van naby besien; te meer / also ik die in 't II. boek / daar 't pas gaf / niet verhandeld hebbe / en datse my zijn voorgeworpen. 2. Tim. 2: 26. De woorden in haarselven / buiten menschelijk voorvoordeel ingesien / zijn eerst in hunnen t'samenhang te sien. D'Apostel hoopte / dat een Leeraar als Timotheus / sachtmoedigheid gebruikende in 't onderwijsen; van God den segen hebben soude / om hen die tegenstaan te brengen tot erkentenis der waarheid en bekeeringe. 't Welk so veel soude zijn / als een ontwaken uit den strik des Duivels; en niet dat dit daar eerst op volgen soude: also hy die alreeds bekeerd is / niet meer kan slapen in den strik als onder dien gevangen zijnde. Maar nu ontwaken sy door dien sy sich bekeeren; waar toe? tot sijnen wille; niet des genen die hen eerst gevangen hield / maar die hen de genade tot erkentenis der waarheid doet / te weten Gods. Gelijk d'Apostel elders seit / hy volmake u in allen goede werke, op dat gy sijnen wille doet. Hebr. 13: 21. en / op dat gy moogt beproeven sijnen wille. Rom. 12: 2. Dus hadden 't onse Oversetters ook eerst aan de Oversienders opgegeven / en op de kant de woorden tot sijnen wille, N. 93. aldus verklaard. Namelik, Gods wille, om dien te doen. Andere verstaan dit van den wille des Satans, ende voegen het by het woord *gevangen waren*, namelik, om den wille des Satans te doen: Dan het eerste (seggense) komt beter over een met den griekschen text. Het schijnt dan datse van de Oversienders overstemd geweest zijn / om dat het daar nu so niet staat. Nochtans was Beza ook van hun verstand / en Hammond desgelijx; voortreffelike mannen / en welker eerste 't niew-Testament alleen vertaald heeft in 't Latijn / so goed als wy het hebben in het Duitsch. So hangt de rede dus aan een. „Of God hen gave de bekeeringe „tot erkentenis der waarheid / en sy dus uit den strik des Duivels / onder „welken sy gevangen waren / tot sijnen (niet αὐτῦ *autou*, dat soude op

„ den naasten / dat is den Duivel / slaan; maar daar staat ἐκεῖνο *ekeinou*,
„ dat wijst op den eerstgenoemden / te weten / Gods) goeden en volmaak-
„ ten wille, ontwaken moghten.

§. 8. Is nu de Duivel hier de helsche geest; en is 't sijn strik, en zijn daar menschen in gevangen; altoos het is tot sijnen wille niet / dat hyse vangt of houd: dat hy so wetten stellen kan / en een verbond oprighten / en sijnen wille door die arme menschen doen. Maar laat ons sien of 't ook sijn strik wel zy; so niet / wie dese Duivel wesen magh. 't Woord παγὶς *pagis*, strik, word noch tweemalen op de sonde / en tweemaal op de straffe toegepast. Luk. 21:35. en Rom. 11:9. op de straffe / en 1 Tim. 3:7. en 6:9 op de sonde / gelijk de woorden dat daar mede brengen. Hier maghmen 't ook niet anders dan van sonde / waar van de mensch bekeerd sal worden / of ontwaken sal / verstaan; op dat hy niet ontslape in den tweeden dood. Die rijk willen worden / vallen in versoekinge / en in den strik, en in vele dwase en schadelike begeerlikheden. 1. Tim. 6:9. Siet daar den strik der sonde door begeerlikheid; die ons daar toe versoekt / aftrekt en verlokt. Jak. 1:14. Daar is ook noch een strik des Lasteraars, τῆ διαβόλε *tou Diabolou*, des Duivels staat in 't Duitsch / 1. Tim. 3:7. Onse Oversetters staan my toe / dat tweemaal 't selfde woord van Duivel daar verduitscht magh worden Lasteraar: en also des Duivels oordeel en sijn strik, geseid zijn oordeel en de strik des lasteraars. Indien dat daar so is / so hier dan ook. Wie is dan dese Duivel / dat is lasteraar / die d'ongelovigen en sondaars als met enen strik ἐζωγρημένους *ezogremenoes*, gelijk als levendig gevangen houd? want dit is de kraght van het griekische woord.) Met reden is also te noemen ὁ συλαγωγῶν *ho sylagogoon* degene die als enen roof vervoert der menschen herten door Filosofie en door ydele verleidinge en overleveringe der menschen. Kol. 2:8. hoedanig aller Heidenen godsdienstigheid bestaat. Want dese Filosofen waren 't meest die 't Euangelium met lasteringe tegenspraken; en over sulx was hunne bose Filosofie ook de strik waarmede sy de menschen deden slapen in de dolinge. Sodanig is het mede 't gene hier de menschen dus doet slapen in 't gelove van sulk een Verbond des Duivels. Dat is dan dese strik niet / maar hy is in den strik die dat gelooft.

§. 9. In de woorden des Apostels Hand. 10:38. Cornelius / die een Romein was / en daar by een Heiden / en konde door διάβολος *diabolos* (Duivel staat in 't Duitsch) geene Daimons verstaan; want die nooit also by hen noch by de Grieken zijn genoemd geweest. En heeft hy den Apostel niet verstaan / hoe is hy door desselfs vertoog bewogen tot bekeeringe? En so de Duivel al een Daimoon was; die naam was doe noch by de Heidenen veel meer in 't goede dan ten quade in 't gebruik: so moest het hem geweldig stoten / hoe sy de menschen plaagden / en het een weldaad was van Christus / de selve van hen καταδυναστευομένους *katadynasteuomenoes* overweldigd te genesen. Altoos het kan op dat Verbond niet passen / dat siet een ieder wel. Men hoorde noch en las te dier tijd in geen boeken van sulk een Verbond / waar van de tien Artijkelen door Danæus opgestelt / eerst lang daar na en in 't vervallen Kristendom versonnen zijn.

§. 10. Het

§. 10. Het zy dan dat d'Apostel in sijne eigene / dat is de joodsche taa gesprooken heeft / en dat Cornelius die wel verstond; so niet / indien hy in 't Latijn gesprooken heeft / gelijk hy konde door Gods geest: altoos heeft Lukas / dit in 't Griekisch beschrijvende / door 't woord διάβολος, dat geen van beiden die voornoemde talen eigen is / iets aangewesen / het gene op die wijse daar van Petrus is geseid; dat het Cornelius verstaan heeft van sulk iets / waar van de Heere Jesus menigen genesen heeft. Nu by d'Apostelen was in 't gebruik diabolos te noemen alls quaad en lasteringe / van den bosen Geest begonnen / in de menschen voortgeteeld; en also voorts de wroegingen der sonde / of beschuldigingen van een boos geweeten over het begangen quaad: gelijk als dat uit het voorschreven. II. b. XVII. §. 3–8. en XVIII. 12. blijkt. Dat boos geweld was hy voornamelik gekomen te genesen: Matt. 9: 6/ 12. en 't is door hem / dat God ook is genesende (in 't griekisch is daar ook 't woord ἰώμενος *iomenos*) alle krankheden der gelovigen / mitsdien dat hy hen alle ongereghtigheid vergeest. Psal. 103: 3. En dat was ook de lesse die Cornelius van noden hadde. Daar is dan niets in desen text / en so ook in geen anderen / die noch in lang so groten schijn niet hebben / dat op 't Verbond des Duivels met de Toveraars te passen zy. De leser sie wat ik op dese beide plaatsen in mijne Vierv. Beantw. p. l. 56. 57. 69. 70. geschreven hebbe.

§. 11. Waar gaan we nu na toe? mijne eerstgestelde order roept my wederom te rugge na den eersten tijd van Gods Verbond / doe 't noch maar op Belostenis bevestigd was; Daer strijd het kraghtig tegen aan / dat dies tijds al een bloekverbond zy tegen God geweest / door al de weereld heen / met Adams kinderen: als 't volk noch langh daar na eerst soude geboren worden / en 't land geruimd / waarin sy hun Verbond met God beleven souden. God gaf aan Abraham het Teken der Besnijdenis: de Duivel doet noch meer. Want tot verseckeringe, seit Danæus / drukt hy hen een Teken in / het zy onder d'oogleden / het zy tusschen de billen / of aan 't geheimelte. Dat gaat dan de Besnijdenis te boven: die was maar voor de mannen / dit voor mans en vrouwen; ook wierd de Besnijdenisse van Gods wege door de menschen uitgericht; maar 't Duivels teken drukt hy self den menschen in. Is hy daar in dan ook Gods aap / so moet ik wel bekennen / *quod sit facile aliquid addere inventis*, dat een die nakomt lichtelik iet naders kan bedenken boven 't gene dat een ander uitgevonden heeft. Altoos / tot meerder seekerheid / daar gaat niets voor den man self.

§. 12. Wy komen tot Gods nadere huishouding in 't Verbond op Sinai gemaakt. Siet welk een onderscheid of overeenkomst dat Verbond des Duivels met 's volks uitgang uit Egypten heeft / en met de pleghtelikheid van Gods Verbond. Heeft God het uitgeleide sijns volx Israel vereerd met wonderdaden / en so de Wett door kraght van teekenen bevestigd: dat was voor eerst. Wanneer nu dat geslaght was uitgestorven / so stond een ander op / dat so den HEERE niet en kende. Richt. 2: 10. Maar siet de Duivel / om de seekerheid / houd nooit op met miraklen; maar doet en

leert

leertse sijn volk alle Sabbaten. Sy zijn ook geensins minder / maar noch groter dan de geenen die God eerst door Moses en Aaron dede. De staven wierden slangen; de slangen staven: maar menschen worden katten / wolven / en ik weet niet al wat meer. Ook was 't maar eens dat die verscheppinge voor Farao gedaan wierd: de Duivel doetse elken Sabbath / en ook al den dagh. God voerde 't volk maar eenmaal door de Roode Zee / en eens door den Jordaan; de Duivel voert de sijnen alle dagen door de lucht; en dat onsichtbaar. Maar 't volk Israel ging so verborgen niet: had Farao slechs konnen by hen komen / sy souden sijnen ogen also weinig zijn ontkomen als sijne handen. Tien plagen hebben eerst d'Egyptenaars gedruckt: de Duivel en sijn volk zijn noch gedurig besig die te plagen diese willen. Een vreeslijk onweer eens was een van dese plagen: maar sulx verwekt de Duivel door de kollen dagelix; voert hen den wind opknopen en verkopen / het gene Moses nooit het herte heeft gehad te onderleggen of te denken: maar 't was God die den oosten en den westen wind dan telkens komen dede. Exod. 10: 13/ 19. en 14: 21.

§. 13. Nu laat ons komen tot dit pleghtelijk bestel van Gods Verbond met Israel. De Duivel hadde sijne Tien geboden al so lang geschreven in het vleesch / en met het bloed van so veel menschen onder alle volkeren / geslachten / talen / natien; eer God de sijne door dat eene volk in steenen tafelen geschreven hadde. Doe was 't wat groots / dat God beloofde sijnen Tabernakel onder Israel te setten / in 't midden van sijn volk te wandelen / en te wonen. Exod. 29: 45. Lev. 26: 11. doch dat was na den geest en van sijne genade te verstaan. Maar nu de Duivel roept sijn volkje self by een / en draagtse die niet gaan en konnen; verschijnt daar sichtbaarlik; en onderwijst hen ook van mond tot mond / daar God alleenlik de Propheten toe gebruikte. Mijne Sabbaten sult gy houden, spraak de HEER. Lev. 26: 2. Maar de Duivel komt self Sabbath houden met sijn volk / verschijnt lijf haftig in desselfs vergaderingen / en springt daar lustig met hen om. En schoon God sijn volk Israel self tot een priesterlijk koningrijken heilig volk had aangenomen: nochtans en moghten sy hem self niet naderen met Offerhande; de Priesters waren daar besonder toe geheiligd / om tot hem te naderen uit den naam des volx. Maar aan den Duivel offeren sy alles self; met ongelijk veel vyer geest / dan die der dienstbaarheid tot vreese was. En 't gene sy dan offeren is niet bepaald door onderscheid van rein en onrein vee; maar al wat sy maar missen willen; en houden sy het beste (dat God eischte) voor henselve slechs; de Duivel is met hond of kat te vreden / als 't maar hun eigen is; waarmede d'armste mensch in Israel niet moght volstaan. Segt niet / dat kat of hond al te geringen schepsel is voor God: want alle schepsel aan sijn selve goed is; en hadde God gewild het selve rein te noemen / het soude rein zijn.

§. 14. Wy komen tot de dagen van het Nieuwe Testament. Deselve misgelijx bemerkende als die van 't Oude; eerst in derselver opkomst / en bestellinge / daarna in hunne bestieringe: so sienwe dat die tekenen en wonderen en meni-

menigerleye kraghten en bedeelingen des H. Geests, door welken God mede getuigde, dat het Euangelium ons door den Sone toegebraght / de waarheid was / Heb. 2: 4. de wondertekenen die noch de Duivel door sijn volk gedurig doet / so alsmen wil / geensins te boven gaan. Heeft Christus allerhande siekte en qualen onder 't volk genesen: de Heren senden eerst den menschen allerhande qualen toe / en nemense ook wegh / slechts met een woord te spreken / het welk sy noemen segenen. De kraght is / seggen sy wel / in die woorden niet / maar in den Duivel die sulx alles doet. 't Is wel: als Christus seide / sta op, en wandel; de kraght was ook al in die woorden niet / maar in hem diese sprak. Heeft Christus kreupelen doen wandelen; de Duivel doetse vliegen. Heeft Christus tweemaal duisenden gespijst daar niet genoeg te eten was; de Duivel doet het dagelijx op sijne Sabbatmalen / al is 'er niet met al. En maakte ooit de Heer van water wijn; en die waarschijnelik maar eenerlep: de Duivel maakt vast allerhande wijn / en dat uit niet. Segt niet / dat dit het slechte volk alleen gelooft: 't is noch niet lang geleden / dat aan my van sulx een proefstuk / als geloofwaerdig / door een welgeleerd man is verhaald. Ten laatsten / om 'er af te komen; Hoedanig een is dese, seide 't volk / met d'uiterste verwonderinge / dat hem de winden en de zee gehoorsaem zijn? Matt. 8: 7. Waarom en seidense niet / het is de Duivel / of een toveraar / indien doe maar 't gemeene volk / so dwars als heden / self ook wel geleerden / geloofde dat de kollen sulx gemeenlik door den Duivel doen? Insonderheid daar sy doch so gereed met seggen waren; hy heeft den Duivel. Maar kan de Duivel ook der blinden ogen openen? Joh. 10: 20 / 21. Ja / seggen onse lieden; en ook de ogen so verblinden dat de menschen niet en sien het gene is / en sien het gene niet en is.

§. 15. En waarom / (dat we tot d'Apostelen ook mogen komen) heeft God so groten werk gemaakt van desen Pinxterdagh / als een besonder en uitstekend wonder / dat ongeleerd en ongeoefend volk in alle vreemde talen sprak; en al wat meer is van de Tekenen die onse grote God en Saligmaker by sijnen Hemelvaart aan sijne Apostelen en voordere gelovigen heeft toegeseid? Mar. 16: 17 / 18. Waarom en seiden doe de spotters niet / dat sy den Duivel in hadden / in plaats van vol des soeten wijns te zijn; indien de Duivel vreemde talen spreekt / door sulke die van hem beseten zijn? Dit gaat so verre / dat het een gewisse proeve word geacht te zijn / dat iemant van den bosen geest beseten is: indien hy vreemde talen spreekt. Niets onder alle dese beuselingen is so gemeen als dit: geleerd en ongeleerd neemt dit aan sonder schroom. Gy Israelitesche mannen / wat stond gy op den Pinxter dagh so twijfelmoedig? men hoort noch heden door ingeven van den Duivel / Gods groote daden en verborgentheden door de menschen spreken. Want onder de tekenen van besetenheid stelt Voetius *Disp. sel. p.* I. *pag.* 1031. en dat uit Balduinus / *occultorum futurorum &c. revelationem*, de openbaringe van dingen die noch toekomende en verborgen zijn; en voorts 2. *peregrinarum linguarum &c. nullo studio comparatam scientiam*, de kenniſſe

van vreemde talen ſonder die geleerd te hebben. 't Bedrogh der Papen / of der genen die ſich veinſende ſo geſteld te zijn / behelpt ſich al gemeenlik met dit middel / dat ſy enige latijnſche woorden meer als van enige andere tale ('t ſchijnt datmen meeſt Latijn ſpreekt in de Hell) van buiten leeren / om te betoonen dat de Duivel door hen ſpreekt. O ſalige Apoſtelen / is dit de meninge van Paulus dan geweeſt / wanneer hy ſeide; dat de talen tot een teken zijn niet den gelovigen; maar den ongelovigen? 1. Kor. 14: 20. Segt my / verkondigers van 't Euangelium; hoe ſult gy uwe Pinxterpredikatien ten jongſten dage konnen ſtaande houden / wanneer de Duivel / als verklager van de broederen / u dit ſal tegen werpen?

§. 16. Van deſe eerſtelingen tot de voordere werkingen van Gods geſanten voort te gaan: 't is heden weinig dat d'Apoſtelen de wonderwerken die ſy deden ronduit verklaarden / niet te doen / dan maar in Jeſus naam. De toveraars doen groter dingen / en dat (ô ſchrikkelike ſake!) in Duivels naam. Want (als geſeid) ſy hebben God al afgeſworen eer ſy dat eens beſtaan. En of de Apoſtelen met het opleggen van een neusdoek / oſte gordel / gelijk Paulus; Hand. 19: 12. of door het bloot aanraken / of door 't voorbygaan van de ſchaduwe / als Petrus / Hand. 5: 15. de ſiekten deden weeg gaan van de menſchen: wat helpt dat doch die goede luiden? alſo de Duivel door den dienſt der Toveraars en kollen / ſegt Danæus / de menſchen ſonder raken / en van verre wederom bederven kan? Doet hier nu by / dat die godvruchtige en hoogverlichte mannen die wonderwerken doe wel deden: maar dat deſelve tſedert hebben opgehouden; ſo verre dat het als een ſpreekwoord is geworden / God doet nu geen mirakel meer. Maar dit Verbond des Duivels doet mirakel op mirakel / het is der heren dagelijx bedrijf / en dat Verbond word elkemaal met niewe tekenen en wonderen beveſtigd / ſo dikmaal als zy by malkander zijn. Op hunne Toverſabbathen geeft ieder rekenſchap aan ſijnen niewen God den Duivel / van 't gene door deſſelven kraght van hem bedreven is. Dus kraghtig moet de Duivel dan geduric werken / niet door Gods kraght / maar tegen God; en boven hem: alſo hy 't werk als nu geduric by der hand heeft / daar d'Oppermogentheid ſo lang al uitgeſcheiden is. O gruwelijk verſtand!

§. 17. Waar blijft nu Gods genadig Zoenverbond / geveſtigd op het Bloed ſijns Soons? waar blijft de roem des Niewen Teſtaments; van ſo veel overvloediger genade; van ſo veel klaarder licht; van ſo veel treffelijker dienſt / van ſo veel ſonen / dochteren / jongelingen / maagden / die alle als van God geleerde profeteeren ſouden: indien de Duivel dagelix en overal noch menigten van menſchen heeft die hem aanbidden / die hem ten dienſte ſtaan / die by hem menigmaal ten Nachtmaal gaan / die in ſijnen naam gedoopt zijn / die ſijn merkteken dragen? (van 't Beeſt / dat heeft Joannes wel geprofeteert / maar van den Duivel niet.) Wat kragt en wat geweld heeft Chriſtus hem benomen; indien hy werkt met meerder kragt in 't volk van ſijn Verbond / dan Chriſtus Geeſt doet in ſijn eigen duurverkregen

gen volk? indien de boſe dus noch midden onder 't ſelve waart / en ſijn volk aftrekt voor ſo veel geringer goederen / dan ons van God geſchonken zijn? So die drie onbeweegelike banden / Gods hoge heilige heerlikheid / en Chriſtus dierbaar Bloed / en 't onderpand van ſijnen Geeſt / niet vaſter houden / als dat de Duivel die ſo verre breken kan / dat ſy God noch verlooghenen en hem ſich overgeven: wat is dan 't Euangelium? waar is de ſekerheid der leere van de ſaligheid? waar is de Geeſt nu / die getuigt als dat die Geeſt de waarheid is? Wie komt door water ende Bloed? 1. Joh. 5: 6. De Duivel doopt ſijn volk met water / en hy doetſe onderſchrijven met hun bloed / het droevig handſchrift tegen God en ſijne ſalige reghtveerdigheid. Dit ſeit Danæus niet uitdrukkelik: maar 't laatſte weet ik wat eerwaardig Predikant het opentlik noch op den predikſtoel beveſtigd; met ſeker handſchrift van den Duivel wederom gegeven / en heden ook in Vrankrijk / ſo hy meende / noch te ſien.

§. 18. De Leſer moet hier mijne taal verſchonen; ik kan / ik magh in dit geval niet ſachter ſpreken. Gods eere eiſcht geen koeler pver: en dunkt die iemant noch te heet; hy ſal dien dies te meer ontſteken / en ik ſal ſeggen dat het is godslaſteringe / en diemen door geen uitvlught ooit verſchonen ſal; mits voor te wenden / (gelijkmen op het uiterſte geperſt dien toevlught neemt; doch anders denken ſy ſo verre niet) dat God het doet / die ſulke dingen door den Duivel werkt. Maar is dat niet wel ſchoon gemaakt / hem ſelf van 't eene vuil te wentelen in 't ander? Want kanmen God ook ſwaarder laſteren / dan ſo te ſpreken / dat hy de Heren hem verſaken / en aan den Duivel ſweeren doet? dat hy hen door den Duivel doet godslaſteringen ſpreken? dat hy hen door des Duivels dienſt de menſchen doet beledigen / die hy gebied te helpen en beminnen? dat hy hen door den Duivel 't onweer doet verwekken / en allerhande wonderen te doen; waarmede hy plagh te bewijſen dat hy God is / en ſijn Woord de waarheid is? En dit noch altemaal ten einde datſe ſullen denken / dat God het niet en doet; alſo ſy eerſt daar moeten ſweeren / als dat ſy God verſaken / en dat de Duivel ſelf de God is die dat doet? Seit dat Danæus niet uitdrukkelik / en is 'er iemant van hen allen / die van die dingen ſchrijvende / het ſelve tegenſpreekt?

§. 19. Nu wil ik dan beſluiten / dat dit Verbond / waar van de weereld noch ſo vol is / waarin de menſchen ſich dus met den Duivel tegen God verbinden ſouden / en datmen voor den grondſlagh van de hedendaagſche Tovery is houdende; in alle deelen onwaarachtig is: als zijnde voor den Duivel en den Menſch onmogelijk / en Gode toe te laten onbetamelijk / der leere van het Euangelium reght uit contrarie; om niet met een te ſeggen / dat ſulk te geloven is ten uierſten beſpottelijk. En is 'er iet wat ernſtigs in / het is de grondſlagh van het Manicheiſdom: het ſtelt de Duivel werkſaam tegen God / en daarom ſonder God; en dat noch erger dan de Manicheën / boven God. Het ſtelt ons menſchen die door Duivels kraght aldoen (en noch veel meer) wat ooit Profeten of Apoſtelen (ja Chriſtus ſelf) door Gods kraght deden / en dat tegen God. En daarom ſeg ik / dat

al wie sulx wel beseffende / en met de Schrift en steden vergelijkende / noch tans geloost: dat ik niet sie / hoe dat hy kan geloven dat hy Kristen is.

XIII. HOOFDSTUK.

Men dient dan nader te verneemen, wat het voor luiden waren, die in den Bijbel met voorschreven namen, en op al sulken wijse staan vermeld.

§. 1.

Wy hebben dan klaarblijkelik gesien / dat in de Schrift geen taal noch teken is van sulke Toverp / en wat van diergelijken naam is / als degene die men in 't gemeen daar voor is houdende: te weten / daar de Duivel 't werk in doet / en die op een Verbond met hem berust: ja datter self geen plaats voor is / 't en zy Gods eigen Heilverbond met sijn gelovig volk vernietigd werde. Nadien dan evenwel so veelerhande Namen / Staden / Wetten / Spreuken ons daar in te voren komen / waarmede sy beteikend worden / die in 't gemeen voor sulx geacht zijn / als wy nu bevinden datse niet en zijn: so wil de reden / dat we nader gaan / en sien / waar voor die menschen dan gehouden waren / so by hun eigen volk / als by Gods echte bondgenoten; en wat het gene was dat sy bedreven. Hier toe en hebben wy geen schriften meer van nöde / dan die alreeds in vorigen zijn bygebragt; alleenlik / dat we 't gene dus lang so verbolgens uit vermaarde schrijvers is gemeld / na dat de plaatsen der Schrifture / die ons in handen quamen / dat vereischten; by desen nu te samen brengen / en elke soort met sulke namen / eigenschappen / handelingen / op al deselve toegepast / beschrijven / door de gantsche Schrift verspreid / daar toe te vinden zijn.

§. 2. Laat ons voor eerst dan alle dese namen wederom eens by malkander stellen: so als die in den grondtext / dat is in 't Hebreewsch of Griekisch te lesen staan / met hunne oorspronkelike betekenisse / te voren aangewesen. Want de vertaling onser eigene Oversetters is voor af in 't 4. hoofdstuk aangetekend / waar mede dan de Leser dit eens vergelijken magh. Tot welken einde ik met een de plaatsen der Schrifture / die ik hervolgens daar gewesen hebbe / met de plaatsen daar ik die verhandel in de ses hoofdstukken daar aanvolgende / daar by sal tekenen; op dat den Leser te gerrder zy / om na te sien / hoe dese namen so van saken als personen / by d'Uitleggers en Vertalers zijn verstaan. Ik stell eerst de hebreewsche uit het oude / en daar na de griekische uit het nieuwe Testament.

Chachaam een Wijse. Gen. 41:8. Ex. 7:11/12. verklaard in 't V. hoofdstuk / §. 2/3/4.

Char-

Chartoom Natuurwijſe Ex. 7: 11/ 12/ 22. V. §. 5. Exod. 8: 7/ 18/ 19. V. §. 11/ 12/ 13. 2. Kron. 33: 6. Dan. 2: 2/ 10. Dan. 4: 7/ 9. en 5: 11/ 12. VII. §/ 5/ 6.

Mecaſſcheef Wicchelaar, of Guichelaar, en *Mecaſcheefa* Wichelſter, Exod. 7: 11/ 12. V. §. 6. Exod. 22: 18. VIII. §. 2/ 3/ 4. Jerem. 27: 9/ 10. X. §. 4. Mal. 3: 5. X. §. 18. en *Caſſchaaf* Wicchelarye, goedergelukſegginge, Mich. 5: 11. X. §. 9/ 17.

Koſeem, wicchelaar. Deut. 18: 11. IX. 7/ 8. Joſ. 23: 22. VI. §. 2. Jeſ. 3: 2. X. §. 2. Jer. 14: 14. X. §. 3. Jerem. 27: 9/ 10. en 29: 8. Ezech. 13: 6. X. §. 3/ 4. *Keſem*, *keſoom*, *mikſoom*, Wicchelarye. Mich. 3: 5/ 6/ 7. Ezech. 12: 24. X. 5/ 6. Ezech 21: 21/ 22. XI. §. 12/ 13/ 15.

Oov Lederſak, Buikſpreker, buikſprake, 1 Sam. 28: 7/ 8. VII. §. 9/ 10. Lev. 19: 31: VIII §. 9/ 10. *Soho-eel oov*, Geeſtvrager, buikſpreker, Deut. 18: 11. IX. §. 13. Jeſ. 8: 18. X. §. 11.

Jid-onie, Wittige, Wijshoofd, Weteveel, Wonderkijker, 1 Sam: 28: 3. VI. §. 12/ 13. Levit. 19: 31. VIII. §. 11/ 12/ 13. Jeſ. 19: 3. en 8: 19. X. §. 7/ 10.

Oneen en *Meo-een*, Wolkengiſſer, Daghverkieſer. 2. Kron. 33: 6. VII. §. 2. Levit. 19: 26. VIII. §. 7/ 8. Deut. 18: 10. IX. §. 9. Jeſ. 2: 6. X. §. 14.

Aſſchaaf, Kijker, Dan. 2: 2/ 10. en 5: 11/ 12. VII. §. 3/ 4/ 6.

Corſrijn Opſnijders, Schiſters, Dan. 2: 27. en 4: 7/ 9. en 5: 11/ 12. VII. §. 4.

Chaſdijm, Chaldeërs, Dan. 2: 10. VII. §. 4.

Menacheeſch, Welervaren, Onderſoeker. Lev. 19: 26. VIII. §. 5. Deut. 11/ 10. X. §. 10. *nachaſch*, ondervindinge, onderſoek. Num. 23: 23. X. §. 16.

Choleem, Dromer, Deut. 13: 1/ 2. VIII. §. 18.

Chaveer, Verſamelaar, *Chever*, verſamelinge of geſelſchap, Deut. 18: 11: IX. §. 11/ 12. Jeſ. 47: 12/ 13. X. §. 9.

Doreeſch el hammeithijm. Die na de doden vraagt. Deut. 18: 11. IX. §. 14: 15.

Choſc bacochavijm, Sterrenkijker. Jeſ. 47: 12/ 13. X. §. 9.

Baddijm, Laugenaars (ik ſoude ſeggen alleenſprekers, gelijk die mompelaars met hunne beſweeringen / van בדד *Badad*,) Jeſ. 44: 25/ 26. X. § 8.

Ittijm, Mompelaars, ſtilſprekers. Jeſ. 19: 3. X. §. 7.

Dit zijn de hebreeuwſche namen / nu volgen ook de grieckſche.

Magos, Geheimwijſe. Matt. 2: 1. Hand 8: 9. en 13: 16. VII. §. 13—16.

Pythoon, Vraaggeeſt, wicchelaar. Hand. 16: 16. VII. §. 17.

Exorkiſtees, Beſweerder, Dan 19: 13/ 14. VII. §. 19.

Farmakos en *Farmakeus*, Geneesmeeſter en Vergiftiger, Openb. 9: 21. en 18: 22. en 21: 8. en 22: 15. *Farmakeia*, geneeſinge, vergiftinge, Gal. 5: 20. X. 20/ 21.

Bij deſen quamen ook de *Terafijm*, huisbeelden, in de wicchelinge te pas. Gen. 31: 30/ 31. 2. Kon. 23: 24. VII. 9—12. Waar mede al dat gene nu ge-

genoemd is / dat ons in de Schrift van dese menschen en van hun bedrijf ontmoet.

§ 3. Doch dit zijn nu de namen slechts: indien we desgelijx acht geven op de saken / so sullen we uit alle die voornoemde plaatsen sien / dat daar seer weinig af te seggen zy. Alleenlick is te merken / dat geen andere alhier beteken̄d worden / dan die by d'oude Heidenen / met welken 't volk van Israel in en ontrent hun land verkeerde / voor wijs en gaaw en wel ervaaren zijn geacht geweest / en als gemeinschap met de Goden ofte Dæmons hebbende: wijse door sy luisten 't gene voor 't gemeen verborgen was: en tot de wijs van hunnen omgang met de Goden / door d'inwendigste Natuurkunde te wege braghten / dingen / die door d'ongewoonte aan de menschen scheenen boven de Natuur te gaan; gelijk in 't 4. hoofdstuk van mijn I. boek dat selve door Agrippa is verklaard. Derhalven wierden sy ook van die Heidenen in tijd van swarigheid / en over duistere en twijfelachtige gevallen aangesocht / en van de seker heid van den aanstaanden uitslagh hunder saken / en voorts om raad gevraagd. Want alle die exempelen / wetten / sprenken uit het oude Testament / tot hier toe bygebracht / zijn van dien inhoud / dat die menschen / evenweel wat naam sy hadden / over sulke sake zijn gevraaghd geweest: alleenlik uitgesonderd Bileam / en die aan 't hof van Farao / die tegen Moses en Aron stonden / van welken dat niet so uitdrukkelik en word geseid. Want d'eerste Farao / en desgelijx Nebucadnetsar / sochten d'uitleggínge van hunne dromen by die lieden / en Belsasar die van 't schrift aan de wand; Nebucadnetsar wederom / wat wegh hy met sijn heir ontrekken soude; de Filistijnsche Priesters / waar sy met de Bondkist henen souden; Saul 't wijf tot Endor / hoe 't met sijne saken soude gaan. Een ieder heidensch volk dat vraagde door die menschen sijnen God. Jes. 8: 19. en hoorden na dselve. Deut. 18: 14.

§ 4. En om de menschen in 't geloof te brengen en te houden als dat sy alles door gemeinschap met de Dæmons wisten: so pleegden sy uitwendige geberden / ondermengd met woorden / om de Geesten of de Zielen van de doden uit te halen; gelijk de toveres (alsso genaamd) tot Endor. 1. Sam. 28. Dat was de doden voor de levendigen vragen. Jes. 8: 19. Maar wy en lesen niet / dat dese menschen / so verre als 't ons de Schrift beduid / sich ooit vermaten iets te doen / dat de Natuur (so 't scheen) te boven ging: 't en ware om daar mede te bevestigen / dat hunne antwoorden / openbaringen / of voorseggingen sodanig waren / die van de Goden ofte Dæmons / welker dienaars sy gehouden wilden zijn / den oorsprong hadden; en om de menschen tot derselver diensten so met een te overreden. Om dese reden deden Jannes ende Jambres al hun best / Moses en Aarons sending wrughteloos te maken; uitsdien sy mede 't selfde deden / so het scheen / om te bewijsen dat de God of Dæmon der Hebreen / gansch van geen meer vermogen was / dan so veel Dæmons der Egyptenaren: en dat het daarom niet geraden was na die twee wijsen der Hebreen meer te luisteren / om 't volk te laten trekken; dan na so groten aantal wijsen van hun eigen volk / dewelke sulx ontrieden.

zieden. Doch hier van sal in 't naaste hoofdstuk beter passen meer te spreken.

§. 6. Daar zijnder nochtans onder / welker doen in iets te doen bestond: ten minsten waren dat de *Farmakeis* of *Farmakoi* Vergiftigers, hoewanneer de *Mecaſſcheef* en *Mecaſſcheefa*, in 't Hebreeusch ook meest by d'aangemelde schrijvers zijn verstaan. De *Aſſchafym* zijn ook by velen daar voor aangesien; so als het Geijer over Daniel op 't naaust bekend. Doch dien aangaande sal de Leser in voorgaande taalbemerkingen der overzetters merken / dat tweesins het gebruik der woorden metter tijd veranderd is. Want (so als meer geseid) het waren wel verscheidene konsten / maar welker meer dan eene by een persoon gemeenlik te vinden waren / die hier den naam van d'eene konst / en daar van d'andere hadde; waar door dan ook door eenen uit verscheidene te noemen / sonnijds ook d'andere zijn te verstaan geweest; gelijk dat uit Calvijn al eens is aangemerkt. X. §. 20. Behoudens dat verstand en konden d'*Aſſchafym* als Medicijns noch als Vergiftigers geen plaats ten hove vinden / om 's Konings dromen te verklaren / noch konde de besweeringe in 't Griekisch den naam van *Farmakeia* dragen / gelijk we sien dat V. §. 10. by de Grieken is vertaald geweest.

§. 7. Gelijk ons nu de woorden 't onderscheid met dudelik vertonen; so is het ook beswaarlik uit so veel vertalingen te halen / als in de vorige li. quitelen op ieder woord en plaats zijn aangemerkt. Want laat ons nu deselfde namen noch eens na malkander stellen / met die vertalingen als ter gemelde plaatsen daar zijn by gestelt: en siet eens hoe dat alles door malkander loopt.

Chartummijm, ἐξηγηταὶ Uitleggers, gissers, geheimsprekers, mompelaars, (VI. §. 9.) geheimwijse (gelijk 't woord *magos* mijns oordeels altijd beter vertaald magh worden) dodenwicchelaars: V. §. 3. toveraars, besweerders, geheimwijsen, geboorteleſers, V. §. 6. sterrengissers. V. §. 9. 13.

Mecaſſchefijm, Guichelaars, V. §. 5. quaad volk (in 't besonder so genaamd) sterrewijsen, Vergiftigers, besweerders, guichelaars, V. §. 6. VII. §. 4. toveraars VIII. §. 2.

Menacheesch, Waarsegger, slangenwicchelaar, VI. §. 3. VIII. §. 5. die op vogelgeschrei acht geeft. IX. §. 10.

Koſeem, Waarsegger, voorsegger, VI. §. 2/ 5.

Oov, Waarseggende geest, VI. §. 9. waarsegger. §. 10. buikspreker, § 11. VIII. §. 10.

Yid-oni, Duivelskonstenaar, wicchelaar (VIII. §. 14.) goedergeluksegger. VI. §. 12. *damon*, voorkondiger. §. 13. waarsegger, wittige VIII. §. 11. besweerder, §. 17.

Oneen, *Me-oneen*, Guichelaar, wolkengisser VIII. §. 7. 8. droombedieder, vogelschouwer, of vogelwicchelaar, daghverkieser, §. 8. guichelaar. IX. §. 9.

Van de *Chackamijm*, Wijsen, *Caſdijm*, Chaldeers, *Baddijm*, dichters, *Ittijm*,

zijn, Mompelaars, en diergelijke / valt buiten het voorseide niet besonders meer te spreken.

§. 8. Maar om dit volk uit de voorschreven namen / so veel mogelijk / noch wat besonderder te onderrichten / so heestmen hier in acht te neemen / dat die van Chachamijm en Magos algemeen / op allen sonder onderscheid toepasselijk / de Chaldijm of Chalbeen / by uitneementheid also genoemd zijn: het zy om alle de Chaldeeusche Wysen / of met een ook die van eenerley bedrijf / al waren sy van andere volkeren of landen / navolgens dese wetenschappen by hen eerst gevonden of in 't werk gestelt / daarmede te betekenen. Gelijk VII. §. 17. van enen Python aangemerkt is / dat hy door de buikspraak by den anderen vermaard / of mogelijk de eerste vinder zijnde; sijn naam van hem op allen / die de selfde konst of diergelijke manaals oefenden / schijnt overerfd te zijn. De Kohanijm, of Priesters / heb ik onder d'anderen niet eens gestelt: om dat die naam soo wel den dienaars van den waren God / (en dat ook met het grootste en het oudste regt) als den Afgodendienaars toegeschreven word; van welker tuchtelinge ik te spreken hadde / en niet van ware profetyen. Hoewel het anders wel bekend is / dat alle Priesters de gewoonlijkste Profeten zijn: so onder 't volk des waren Gods / dien sy door Urijm en de Tummijm vraagden; als by de Heidenen / gelijkmen in 't besonder VI §. 6/7/8. aan de Filistijnen heeft besweurd.

§. 9. De Baddijm van de bygebragte schrijvers in 't voorbygaan slechts gemeld / waarneer ik op den oorsprong sie van 't woord / soo dunkt my dat daar noch wel iets meer af te seggen valt. Want somen desen naam af leiden will van 't woortelwoord בדד, 't welk sy vertalen eensaam zijn; sulx de verdubbeling der letter b, in *baddijm*, na d'eigenschap der tale niet ongeeigen is: soo kan 't op d'eensaamheid der plaatse sien / daar dese witchelaars sich afgesloten hielden / dat niemant merken konde wat sy by henselven sutselden / so als VII. §. 17. aan 't wijf tot Endor ook te merken was. Maar neemtmen 't van בדא *bada*, 't welk liegen of verdichten is te seggen; waarvan op heden op het joodsch בדאי *baddai* een leugenaar, en בדוי *biddui*, een leugen heet: so gebe ik in bedenken / of van בדים *Baddijm* misschien geen Dichters of Poëten zijn; also deselve ook by de Romeinen *Vates*, dat is voorseggers zijn genoemd geweest / de voorseggingen der oudste Heidenen in dicht of veerssen was begrepen / en al hun Godsdienst ook in konstelik verdichtte fabelen bestond / gelijkse noch op heden doet? De godspraak der Sibyllen / by den Romeinen eertijds voor een sonderling geheim gehouden / was ook in kunstryk griekische veerssen; en indiens er ooit geweest zijn / ten minsten de geheele inhoud van deselve ganseh verdicht. Derhalven dunkt my / dat de Schrift misschien wel in 't besonder op der Heidenen Poëten siet: maar hen op 't grofste / om de valscheid hunder voorgewendde godspraak *baddijm*, dat is / leugenaars, of (so als 't by onse Oversetters na voorseide meinung wat gesteliker is vertaald) liever leugen-dichters noemt.

§. 10. Wat nu de voorder benamingen betreft / het is te merken dat de meesten wel de saken self betekenen / die sy voorwendden of bedreven; doch andere

andere de wijse van bedrijf. Van d'eerste soorte zijn / behalven die nu laatst genoemd zijn / de Gosrijm Chartummijm, de Asschafijm, de Jid-onijm, de Cholemijm, de Kolemijm, Mecasschefijm, Menachaschijm, Meonenijm; of immers na de meeste overeenkomst der vertalingen hier voor in aanmerking te sien. Tot d'anderen behoren meest de Choverijm, Menachaschijm, en mogelijk tot beiden de Ovooth en Pythones. De Wijse hunder wisselingen bestond in 't gene door de namen lattijm ofte lehattijm, en de nachaschijm en sarmakerai, §. 6/8/9/10/12/14. de nechaschijm en kesamijm, VI. §. 3. de chavarijm IX. §. 11. X. §. 9. betekend wierd. De Middelen daar toe gebruikt de Terafijm. VII. §. 9–12. IX. §. 8. als ook de Pijlen / Messen / Staksteens / die de wichelaars gebruikten in besondere gevallen. X. §. 12/13/15. D'onseekerheid van alles op die plaatsen aangewesen / door 't groot verschillen d'ongewisheid der vermaardste schrijvers / moet de nieuwsgierigheid beteugelen / die ons bevangen mogt om meer daar van te weten; alsoo sy self niet wijser daar in zijn.

§. 11. Doch niettemin is lichtelijk te sien / dat daar so veel en veelerhande namen in den Bijbel staan / en menig voorval van 't bedrijf der menschen die also genaamd zijn / ook met verscheidene benamingen betekend / word verhaald: nochtans noch woord noch letter onder allen voorkomt / noch in die uitgedrukte texten van de Schrift / noch in d'uitleggingen van joodsche en kristene vertalers daarmede iets te kennen word gegeven / het gene na de heedendaagsche Tovery gelijkt / so alsmen die gelooft. Niets 't allerminste van dat gruwelijk Verbond des Duivels met de Tovenaren / (sulx is in twee kapittelen nu al getoond) niets van alsulk betoveren der menschen / of het beschadigen van vee of zuivel door des Duivels kragt; niets van sijn lichaam tegen schoot of steek te harden; niets van ter schoorsteen uit / op kalf of bok te rijden; niet van in wolven / katten / ratten / padden / of meer ander wild of uil gedierte / en van die in menschen te veranderen; niets van den wind te kopen of verkopen / te binden of ontbinden / de lucht of 't water te beroeren: of diergelijke meer / het gene vast gemeenlijk by het volk / en voor een deel ook by de Leeraars word geloofd. Hoe komten dan die dingen in den man? Of is 't in oude tijden so noch niet geweest; hoe gaat de Duivel heden onder 't nieuw Verbond so grof / daar hy so merkelijk veel minder dan in 't oude moest te seggen hebben?

§. 12. Noch nader / om degene die alsulke Tovery geloven / met hun eigen redenen te overtuigen: waar komt dat doch by toe / dat men gelooft d'Orakelen met d'opkomst van het Kristendom tot swijgen / en so veel ander Duivels werk te voren nooit gehoord / daar tegen opgebragt te zijn? Hoe komt dat onder 't Heidendom / in desen tijd so weinig als by ouds / van al die dingen gantsch geen kennis is; (het moest ons anders uit het 4. 6. 8. 9. 10. 11. hoofdstuk van het 1. boek al lang gebleken zijn) dat Joden noch Mahometanen daar ook niet van weten / niet tegenstaande al 't voornaamste hunder toverkunst in 't 13. en 14. hoofdstuk is by een gebragt? Heeft dan de Duivel over 't Kristendom alleen so grote magt? Dat kristent al te sterk. Of segt gy / dat het buiten ons toch alles voor en met hem is / so

dat hy daar geen ander werk behoeft; en dat hy daarom hier so woelt / de wijl hem 't Kristendoom so tegen is? Wel seker / heerscht hy buiten 't Kristendoom alreeds soo wyed / dat op sijn wyedst genomen / naawijst 't seste deel des Weerelds is; en doet hy midden onder 't selve noch so groote kraght / meer dan de Koning Jesus self te werke stelt: so jammert my te meer de staat van 't hemelsch Koningrijk op aarden / als buiten dat genoegh beswalkt met so veel fabelen / die voor de waarheid van Gods heilig Woord verstuiven moesten. Maar dan wil ik aan mijne naaste bondgenoten noch wel vragen / hoe 't komt dat de gereformeerde Kerk / na maate van so veel te groter licht der waarheid dan in 't Pausdom schijnt / niet so veel meer dan die van 't Roomsch gelove van den Duivel zijn geplaagd; nadien hy doch in 't midden van dat Babylon / gelijk de Vzaak / so veel te ruimer en geruster heerscht? Nochtans gelooft een ieder Protestant het tegendeel: also hy houd / dat door het licht des Euangeliums / de Duivel met sijn werk van duisternisse so niet duren kan.

§. 13. Twee dingen moet ik in 't besonder melden / daar self geleerden onder ons voor staan: hoewel voor 't eerste onder ons niet veel; by Protestanten evenwel. Van Tanchius / die een van onse Leeraars in de eerste Reformatie geweest is / word dudelik geleerd *de oper. Creat. Part. 1. lib. 4. c. 116. th. 1.* dat de Duivel vleeschelike gemeinschap heeft met mans en vrouwen / ende ook vrucht kan teelen; en Voetius *Disp. part. 1. pag. 937.* staat toe dat sulke vleeschelike gemeenschap geschieden kan; hoewel hy dat van de teelinge in twijfel trekt. Doch twijfelende / so spreekt hy het niet tegen; gelijk hy soude moeten doen / om de allerheiligste geboorte onses Heilands uit de Maagd behoorlik tegen Joodsche lastering te suiveren / en ons gelove vry van twijfeling te maken. Maar hoe veel beter seggen Reinbolt Schot dan en Wervy / so die vermaarde Godgeleerde self aldaar bekent / dat dit gevoelen een godloos gevoelen is. En nademaal sy reden van hun seggen geven / gelijk ik mede doe; so had het hier sijn plight geweest / die beide mannen / en noch so vele die het (Gode zy daar voor noch dank geseid) met hem zijn houdende / te wederleggen. Doch ik en hebbe noch by hem / noch ook by iemant anders / 't allerminste teken van bewijs gevonden: en so ik self wil soeken / waar sy 't mogelik op souden moeten munten; het soude met wat schijns van schijn te halen zijn / uit die beroemde Reusen / die al voor den Sondvloed van Gods sonen met de dochteren der menschen zijn geteelt geweest. Gen. 6: 2/4. Dit heb ik in 't 15. hoofdstuk van mijn I. boek getoond een oud gevoelen onder 't Kristendom geweest te zijn: maar aangesien niet een Theologant na 't opgaan van de Reformatie van dat verstand ooit is geweest; so valt het ook van selfs.

§. 14. Het ander is van dat vervoeren / dat de Duivel na hun seggen aan sijn volk doet door de Lucht. Dit heeft by Voetius den naam van *Strigiporium*, 't welk Hexvervoeringe of Hexendraght te seggen is. En hebben de verscheidene gevoelens over hoop gehaald / self Roomsgesinde schrijvers die 't ontkennen; en willende niet alles datmen daar van seit bevestigen: so meint

meint hy evenwel / *non esse negandam omnem translationis seu strigiportii veritatem* datmen die vervoeringe of hexenvaart niet in alles moet ontkennen. *Disput. part. III. pag.* 580. Dewijle wy hier verder niet van dese dingen spreken / dan ons de H. Schrifture meld; so is het noch te voegh dat ik hem tegenspreke in 't gene hy terstond daar by seit / dat die vervoeringe niet moet onmogelijk geoordeeld worden. Maar is se mogelik / en hedendaags een ding dat dagelix gebeurt: so seg ik wederom / dat dan de mode van de toverye te maken moet veranderd zijn; also het of niet mogelik / of immers geen gebruik te wesen plagh / dat ooit de Duivel onder 't end of in 't begin des nieuwen Testaments de menschen voerde door de lucht. Maar 't wierd voor wat besonders aangemerkt / dat eens een Engel Habbakuk so by de hairen greep en voerde; gelijk men in 't Aanhangsel leest van Daniël: dan soo veel word hem evenwel niet toegeschreven / dat hy hem self ten bok / of kalf / of peerd gemaakt heeft / op welken de Proseet met meer gemak had konnen rijden. Waar uit dan mede volght / dat ook het gene dat de Duivel heden alle dagen aan de sijnen doet / so veel gemakkeliker toegaat / dan 't gene eens een Engel heeft gedaan. Ook was de oorsaak ginder niet so aangenaam: te weten / om niet voor hemself / maar Daniel de spijse self te dragen / doch die den maaijers ondertusschen wierd onthouden / (het gene mede sonder swarigheid niet was) maar dese luiden varen derwaarts ende rijden, maghmen seggen / boven alle hooghten van der aarde; ('t welk van Gods wege eene van de heerlikste beloftenissen voor sijn volk geweest is. Jes. 58:14.) sonder ballast / vyp en onbeladen / ter plaatsen daar sy voor hen self de tafel vinden toebereid. Hoe veel verscheelt dan niet de hedendaagsche Toverp van d'oude / so veel als die bekend is in Gods Woord?

§. 15. Maar is 't geen wonder / datmen geen bewijs van desen ganschen handel vind / dan by Perkins; daar so veel grote mannen onder ons dat Duivels toverwerk / verbond / vervoeringe / en diergelijk / geloofelijk / en der Schrifture gelijkmatig stellen? Hy seit nochtans / dat het woord Choverijm alsulx te kennen geest (de leser sie van de betekenis hier voor §. 2. en 7.) en weet also de woorden Psal. 58: 6. uit te leggen: dat het die luiden zijn / die so versamelen, of die versamelingen weten te beleggen; 't welk wy in 't Duitsch vertaald sien besweerder, den genen die ervaren is met besweeringen (bestaande / als IX. §. 11. 12. geseid is / in versameling van woorden) om te gaan. Siet so moet hier Gods Woord gewrongen worden / om sulken sin daar uit te persen als smen hebben wil. Met sulk voorvoordeel komtmen tot de Schrift / en heeftse d'een en d'ander man van name dus verklaard / dat gaat by overleveringe voort. Wee dan den genen die dat niet en volgt / en de Schrifture self in den grond besiende / deselve derf verklaren buiten den gemeenen trant.

§. 16. Daar is noch al iet meer / daar d'oude Toveraars niet af en wisten / en 't gene d'hedendaagsche alle dagen doen. Te weten / nergens lasmen / dat sy andere menschen of hen self onsigtbaar maakten / of ook in allerhande beesten konden doen veranderen. Self veden dat d'Egyptische Besweerders niet: maar slechts op 't hoogste / datse scheenen hunne stokken / (die geen

menſchen waren / te veranderen in ſlangen; en datſe voorſchen / niet by verſcheppinge uit andere dieren / of uit menſchen / maar na gelijkenis van Moſes en Aarons werken maakten. Waar watſe waarlik deden / ſal ik in 't XV. Hoofdſtuk tonen. 't Is waar / dat onſe Schrijftgeleerden die verandering niet weesentlijk geloven te geſchieden: maar wel dat d'inbeeldinge ſo van den Duivel word bedurven en beſet / dat ſy ſich wanen ſulke beesten warelik te zijn; en overſulx ook ſoo dan doen / gelijk die doen. Doch nergens las ik ſulx ooit van de Toveraars die in den Bijbel ſtaan gemeld. De Leſer heeftet na te ſien / al wat daar van te ſeggen was. Eens heeftet God gedaan aan Nebucadnetſar (gelijk ik 't over den Profeet Daniël §. 281 – 285 heb aangewesen / het gene dese nieuwe Toveraars (ſo als men ſeit) nu alle dagen door den Duivel doen.

§. 17. Het derde ſtuk is van de vreemde talen / daar ſy heden de Beſetenheid aan kennen; gelijk in d'eerſte kriſten Kerk de genen die vervuld geweest zijn van Gods Geeſt. Men leeſt in 't geheel oud Teſtament niet een eenig woord van iemant die beſeten was; behalven dat van Saul iets dergelijk geſeid word / dat een boſe geeſt van den HEERE (niet van den Duivel) hem verſchrikte. Dies ook de hovelingen tot hem ſeiden; Siet doch / een boſe Geeſt Gods verſchrikt u: 1. Sam. 16: 14/15. het gene ſy hen wel gewacht ſouden hebben ſo te ſeggen / ſo ſy of hy daar door verſtonden dat hy was beſeten van de Duivel. Men leeſt ook niet in enigen artikel van 't verſierde Duivels Vloekverbond / dat ſulken Duivel door het ſnarenſpel verdreven word / gelijk het ging met deſen geeſt van Saul. Dat ſoude dan ſo veel geweeſt zijn als beleſen; en moeſte David een uitſtekend toveraar geweeſt zijn / die best van allen op de harpe ſpeelde: want dat was voor Saul dan ene verademinge, ende het werd beter met hem, en de boſe geeſt week van hem. vs 23. Siet of dan David niet en was een Chooveer, een Epaoidos, een Beleeſer en Beſweerder / van den boſen geeſt; indien dit geeſt een Duivel was: en dat terwijlen ſelf des HEEREN Geeſt was heerſch over hem, van dien dagh af dat hy in 't heimelik geſalfd was in de plaats van Saul / eer dit gebeurde / ende ook voortaan vs 13. Behalven dat / ſo ſpraak de geeſt van Saul geen vreemde talen: en zijn ook onſe ſchrijftgeleerden meeſt al eens / dat het niet anders dan droefgeeſtigheid geweeſt is die hem quelde / en dikmaals oprees tot een ſlagh van dulligheid; waar in de God hem ſtrafte / na dat ſijn eerſte overgeeſt in hem verkoeld / en hy van 't goede ſpoor geweken was.

§. 18. In 't nieuwe Teſtament / waar in ſo veel exempelen van boſe geeſten, na de oude tale der Hebreën / of van Dæmons, na de nieuwe tale dieſe ſedert door den omgang met de grieckſche Heidenen ſich hadden aangewend / beſchreven ſtaan; en komt ons echter nergens voor / dat iemant der beſetenen ooit vreemde talen ſpraak. Nochtans derft die vermaarde Voetius dat ſtellen / wanneer hy voorneemt tekenen te tonen van beſetenheid, die ſekerſt en door de Schriftuur en ondervindinge beveſtigd zijn / ſo als ik ſlus XII §. 15. aangetekend hebbe. Waar las hy ooit van ſulken teken in de Schrift?

Hy

Hy wijst ons met d'Exempelen na Balduinus toe / uit wien hy dese schoone teikenen getrokken heeft. Maar wy en sullen die niet meer van noden hebben / wanneer eens al degene die ik tot het IV. boek bewaare / sullen onderzocht zijn / en bevonden datse niet met al bewijsen. En 't soude wel wat wonders moeten zijn / dat na de tyden der Apostelen / aan wien de maght gegeven was om bose Geesten uit te drijven / een nieuwe soort van Duivels opgekomen waren / die vreemde talen spraken; nu niemant hen dat nadoen of verleeren kan: en datter doe geen waren die dat deden / of ten minsten nabootsten / om den Apostelen dat voorregt te bedisputeeren; gelijk de Egyptische besweerders alles poogden na te doen / wat Moses en Aaron deden / om hun doen vruchteloos te maken. Is 't niet een schoone theologie? Doe was het (als hier voor XII. §. 14/ 18. aangewesen is) een onfeilbaar teken van Gods Geest / so iemant vreemde talen sprak; nu is dat een onfeilbaar teken van den Duivel: en dat is dan noch uit de Schrift so wel als uit de onderbindinge te tonen / welke dat op 't netst en sekerste de teikenen zijn van Besetenheid.

XIV. HOOFDSTUK.

Daar uit moet sich dan verder openbaren, wat van 't bedrijf van sulke menschen, die tegen Moses, de Profeten en Apostelen zijn aan geweest, te houden zy.

§. 1.

Ik soude mogen staande houden / dat ik hiermede nu der sake had genoegh gedaan: bewesen hebbende / dat niet alleen ganssch geen bewijs voor die gemeenelijk genaamde Toverp te vinden is; maar dat deselve ook door den geheelen inhoud / draad en tsamenhang der H. Schrifture wedersproken word. Doch niettemin wil ik / tot meerder sekerheid en onderright des Lesers / deselve lieden uit de Schrift noch eens vertonen / so als die ons daar in voorgegen zijn gesteld: waar door ik meine dat hy alle voorgedeelen sal verlaten / indien hy noch met enige belemmerd is; of so hy self daar om verlegen is / daar van verlost sal worden; en eindelik / klaar uit sijne ogen siende / ten uitersten verwondert staan / hoe 't mogelijk geweest is / dat sulk een gevoelen dus lang in de protestantsche Kerken noch geleden is / als of de Schrift van sulke Toverye sprak / als onder het gemeen op heden word geloofd. Want ik gelove / dat elk een van die genaamde Toveraren van Egypten / Filistijnen en Chaldeen / niet weiniger verwonderd souden staan / indien sy heden opsien moghten / en horen ons van sulke menschen spreken so als men heden Toveraars en Kollen noemt / en van sulken Duivel als men hem beschrijft / en sulken wonderlijk en grouwelijk Verbond / als 't 't seggen is dat hy met dese menschen heeft. Ik sal dan eens de plaatsen die

in 't

in 't V. VI. VII. hoofdstuk onderzocht zijn / overgaan: te sien wat eigentlijk die menschen deden / van welken ons 't verhaal daar in word opgegeven / en wat hun oogmerk en beleid daar in geweest magh zijn. Daarmede sal dit hoofdstuk groot genoeg zijn: en het ander ons vervolgens dienen / om het geen ik hier sal seggen waar te maken / betoonende dat het niet anders zy geweest als dat. Dan sal ik d'andere Schrifturen / die in het VIII. IX. en X. hoofdstuk Wetten ofte Leeringen vertoonden / ook noch oversien; en onderzoeken wat de reden zy geweest / waarom die menschen en hun doen so seer verstoord zijn in Gods Woord / en by Gods Volk.

§. 2. Het eerste dan / dat hier nu is te doen / vereischt dat wy voor af bedenken 't onderscheid van Godsdienst tusschen 't volk van Israel en d'andere volkeren / van eersten af tot op de tijden der Apostelen. 't Geslaght van Abraham / dat door de linie van Isaak en Jakob tot een volk gewonden is / 't welk na den tweeden naam huns Vaders Jakob (in de worstelinge des geloofs verkregen Gen. 32:28. Israël genaamd is; had in dien ganschen tijd alleen de kennis en den Dienst des waren Gods. Maar alle d'andere volkeren / die God so lang liet wandelen in hunne wegen, (Hand. 14: 16.) hoewel erkennende een opperst wesen en volslagen oorsaak aller dingen: geloofden echter dat verscheiden Ondergoden / in alle talen met gemeene naam van Goden, besonder in 't hebreewsch van Baalijm, in 't grieksch van Daimones, en in 't latijn ook wel van Geny; elk in sijn deel en doen 't bestuur des weerelds hadden: gelijk dat aan de Heidenen in 't algemeen noch tot op heden blijkt; so als in 't I. boek / het II. VII. IX. X. XI. hoofdstuk aangewesen is. Daar by quam / dat d'Israelijten / wel weetende dat God geen steen of hout gelijk, (Hand. 17:29.) noch ook by enig ding te vergelijken is; (Deut 4:15.) so lang als sy sich hielden aan de Wet / geen beelden in den Godsdienst leden noch gebruikten. Maar wat de Heidenen belangt / hoewel de schranderste van d'oppergodheid nooit ook andere gedachten hadden: gelovende nochtans dat hunne Daimones al meest lichamelijk / en sommige van afkomst menschen waren; verstonden daarom / dat men die wel uiterlijk verbeelden moght; ja meinden (als noch heden d'afgodsdienaars altemaal) dat het also behoorde / om 't volk de eigenschappen en 't besonderste bewind van hunne Goden / door sinnebeelden te vertoonen.

§. 3. Uit desen rees dan noch een tweede onderscheid: dat Israël en d'andere volkeren / geen eenderley gevoelen van de Godheid hebbende / ook van malkanderen / en van elkanders God of Goden seer verscheiden oordeel hadden. Want Israel vast houdende / dat al wat God heet buiten desen eenen God / geen God en is / en dat een Afgod niets met allen is: (1. Kor. 8:4.) so noemden sy se ook na datse weerdig waren / *Elilijm*, Nietigheden; of om de vuiligheden van de diensten die de Heidenen daar aan bewesen / *Gillulijm*, Drekgoden, Stinkgoden; (VII. §. 8.) en daarenboven noch *Schedijm*, Verwoesters, en *Se-irijm*, Ruighairen, (gelijk voor desen II. b. XXVI. §. 1—11. in 't breede is getoond) om dat gedaanten wille hunner beel-

beelden daarmede sy die Goden wild en woest in hunne Tempelen vertoonden. En sy en konden om voorseide reden gansch geen andere gedachten van die Goden hebben / noch hen voor Goden houden. Maar dese Heidenen de veelheid en verscheidenheid der Goden houdende / en dat geen land noch volk is sonder God die hun beschermer zy: en konden geensins sulk gevoelen hebben van den God van Israel. Want op hunne eigene gronden moesten sy geloven / dat wel deselve waarlik was een God: maar sulk een als een ander; dat is als een der Goden / onder d'oppergodheid staande / een ieder over sijn besonder volk en land. Dat saghmen aan de Syriers. 1 Kon. 20: 23. en d'Assyriers / 2. Kon. 17: 26. hoe elke God de sterkste wierd gehouden in sijn land. En so sy mede meinden / dat d'eene God den anderen in kracht en macht te boven gaat: so achten sy deselven / en insonderheid den God van Israël / niet alle even veel. De Kanaanijten en de Filistijnen hadden van den selven eertijds een besonder groot gevoelen; als blijkt uit de belijdenis van Rachab. Jos. 2: 11. en der Filistijnen selve. 1 Sam. 4: 7 / 8. Maar Rabsake de Assyrier / als ook Neburadnetsar ende Belsasar / chaldeewsche Koningen / die spraken in het eerste van hem seer verachtelik: als meinende dat het hun eigen oste hunder Goden kracht geweest was / die hen de landen van so vele andere Goden / en wel besonderlik des Gods van Israël / geholpen hadde te overwinnen: so als sy dat elk op sich self te kennen gaven; Jesa. 36: 18 / 19. en 37: 10: 11. Dan. 3: 15. en 5: 3 / 4. doch 't gene sy ook alle drie haast anders zijn gewaar gewozden / so ons 't verbolg van die geschiedenissen leert.

§. 4. Nu was dan al 't verschil des volx van Israel met alle Heidenen daar sy oott mede omgang hadden / niet / of Jehova (so men heden desen naam leest in 't hebreewsch / waar voor in onsen Bijbel HEERE staat) ook wel een God was; want dat stonden sy gesamentlijk bekend: maar of hy meer was dan een van die andere Goden; en nader / of hy was de Oppergod die 't geheel All bestiert: en eindelik daar 't meest op aan quam / of hy alleene God was; en alle d'andere niet met al. Het laatste hielden alle reghtgelovige Israelijten staande / en 't eerste was 't gemeen gevoelen van het Heidendom. Dit is te merken in al die disputen welken de Prosseten met d'Afgodendienaars hadden / 1. Kon 18: 24. Jes. 37: 18 / 19 / 20. en 44: 20 / 21. en 46: 5 / 6 / 7. Jerem. 10: 8. en 11: 12. en 14: 22. en 16: 20 / 21. en verscheidene andere plaatsen meer. Den naam Jehova gaven sy hem niet gelijk de Joden / om sijn volstrekt en eeuwig wesen te betekenen: maar so gelijk sy elken God by sijnen name noemden; het zy dat die een hunder eigene Goden / of ook van enig ander volk of land mogt zijn. Dat blijkt met allen klaar aan den gemelden Rabsake: door dien dat hy den God van Israël noemt HEERE, of Jehova, self daar hy op 't verachtelikste van hem spreekt / en dat het niet in sijn vermogen was / sijn volk uit sijnes Konings hand te redden. Jes. 36: 15 / 18.

§. 5. Hier by staat nu noch aan te merken / dat self d'Israelijten / hoewel sy dese kennis hadden / en door de Wet van Moses tot den Dienst des wa-

ren Gods verbonden waren: nochtans niet alle noch al even lang daar by gebleven zijn / maar al van eersten aan / d'een door en d'ander na sich met d'Afgoderij der Heidenen besoedelt hebben: gelijk sulx niet alleen de historien des Bybels / van Josua tot Esra toe / gedurig tonen; maar meest al de Propheten hen daar over aangesproken hebben. En 't is ook d'oorsaak wel voornamelik geweest / waarom eerst de 10. stammen van de 12 / die 't septre Salomon een koninglijke op sich selven hadden / het rijk van Israel genaamd / en eerst verdreven / door d'Assyriers; daar na ook de twee andere / het rijk van Juda zijnde / door die van Babel overwonnen wierden: also hen God sulx lang te voren had gedreigd. D'oorsaken hunder afgodsdienstigheden waren meer dan eene. En eerst / dat sy uit eigen aart daar toe genegen waren / als zijnde een hardnekkig volk: Exod. 32: 9. en 33: 3. Deut. 9: 6/13. Jes. 48: 4. Hos. 4: 16/17. te hernemen gevende / dat sy niet wel te leeren of gewennen waren / om sich aan eenen God alleen te houden. Ten anderen / ook in Egypten groot gemaakt / so hadden se derselver zeden aangeleerd; een onverstandig en onbandig volk / Psal. 99: 10. Hos. 4: 16/17. aan wien geen God noch Godsdienst veel met redenen te leeren was; maar volgden slechts den slender van de weereld / en 't goeddunken van hun herte. Dat wilde daar dan nodig uit; en quam / 't en zy door hardigheid weerhouden / van self al te hoers wederom. Exod. 32: 7/8. Psal. 78: 57. en 81: 10/13. en 106: 19-22. Het derde was / dat sy vermingd en ook doormengd met Heidenen / sich lichtelik verleiden lieten tot derselver afgodsdiensten. Richt. 2: 10/11/12. Daar toe hielp haar ongelijk / ten wierden / dat sy tot vleeschelijken wellust seer genegen waren; en lieten sich dus lichtelik verleiden tot de hoererye / of op het best genomen tot verboden huwelijken met die Heidenen: waar door sy eerst verleid zijn tot afgoderye / wanneerse noch maar op de grenssen van 't beloofde land waren; Num. 25. daarna in 't land gekomen / in 't gemeen bedorven zijn. Richt. 3: 5/6/7. Waar door zijn ook de koningen / eerst Salomo / en daarna Achab / tot Afgoderye verleid geweest. 1. Kon. 11: 1—8. en 16: 31/32/33.

§. 6. Hier uit ontstond dan nu / dat Godsdienst en Afgoderij dikmaals so qualik onder hen te scheiden waren; dat beiderlepe Priesters en Propheten (gelijk dat aan Elias en de Baals-Priesters bleek / 1. Kon. 18.) ook om de waarheid van den Godsdienst streden: dat Israels Propheten wel van Heidenen geraadvraagd / of om hulp gebeden zijn / gelijk als Naäman de Syrier Elisa bede; 2. Kon. 5. en wederom die van de Heidenen by Joden self zijn aangesocht / gelijk als Ahazia daarom aan den Filistijnschen Afgod sond; 2. Kon. 1: 1/2/3. schoon van regtsinnige Israelijten met regte veraghtelik *Baal-zebub*, dat Heer der vliegen seggen wil / genaamd. Die Afgodspriesters dan / of so te seggen dese veelerhande meesters en bedieners van den afgodsdienst; bedenkende dat al hun neering doet sich onder 't volk meer geven / en daar hermoedelik de meestgegadingde te vinden zijn: so blijden sy sich onder 't volk van Israël / 't zy heymelik of openbaar / na dat de Wetten tegen sulke menschen in 't VIII. en IX. hoofstuk hier verhandelt / streng op stappelik door d'Over-

heden

den onderhouden wierden; so als aan Saul / 1 Sam. 28: 3. besonder is te sien. Ja self d'Israelijten / in gevolge hunner koningen meermaals vervallen tot Afgoderij / begaven sich aan dese konsten mede; als in 't besonder aan Manasse was te sien. 2. Kron. 33: 6. en aan so vele klaghten der Propheten. Jes. 8: 19. Jer. 27: 19. VII. §. 2. X. §. 4.

§. 7. Bemerkt nu met wy eens den staat des Joodschen volx in vergelijkinge van ons; en dat sy sich ontrent het Heidendom so vroegen / als wy nu nopens 't Papendom doen; waar van wy ook zijn uitgegaan / dat ons noch veelsins aanhangt / daar menig wederom toe keert / of sich daarmede dunkt of so besmet. Wy hebben tot geburen volkeren die meer dan God alleen aanbidden; wy hebben ook deselven onder ons; en van de onsen woonender in paapsche landen. De twist is over het vermogen niet des Gods / dien wy aanbidden; want daar in zijnse niet ons eens: maar over menigte van hunne Demons en Heroes, die sy Heiligen / en in 't latijn Dii, dat is Goden noemen; die sy aanbidden / en welker groot vermogen / (sonderling der Maagd Maria) sy met menigte van wonderwerken of mirakelen betonen willen. Daar over worden wonderlike kunstjes uit bedacht / en ook te werk gestelt: die Santen, dat is Heiligen / om hulp en antwoord aangeloven. Dat volk voorgenomen met sulk een gevoelen van die Heiligen / gelooft al blindelings al wat men voor mirakel opgeeft / sonder nodig onderzoek. So ook de Heidenen by ouds / en heden noch / met den Mahometanen / even eens. Wanneer men reeds gelooft dat iets geschieden kan / en gaerne heeft dat sulx geschiede: so beeldmen sich licht in dat het geschied / wanneer het slechts uitwendig wat daar na gelijkt. Men onderzoekt niet na 't bedrogh: om dat men wil bedrogen zijn; en niet beschaamd staan voor degene die van ons geloof en godsdienst niet en zijn; en tegen welken wy het willen staande houden / om toch den name niet te hebben dat wy dolen. De Papen en de so genaamde Geestelikken / wien meest daar aan gelegen is / herzy van Heidenen / Mahometanen of Papisten / doen al hun best / om sich voor kunst van redeneeren en stierpsinnig herrewarren te beweeren / en daar die te kort komt voor mirakelen.

§. 8. Nu / uit dit alles magh men klaarlik als in enen spiegel sien / al 't gene dat ons van den twist der heilige Propheten en Apostelen met die genaamde Toveraars / dat is de Geestelikken van het Heidendom te voren komt: ook buiten twist / van enige gevallen / waarin deselve in hun stuk te kort gekomen / het aan de Leeraars en de Dienaars van den waren God gebroken gaan. Sodanig was het eerste met den droom van Farao. Gen. 41. Hy roept by een de Chachamijm, gelijk in Vranckrijk de Sorbonne over sware saken van den Godsdienst word gevraagd; hy roept de Chartummijm, het ganssch gesellschap van de Oratoire. So deden Babels koningen ook by sich komen hunne Asschafijm, Gofrijm, Mecasschefijm, *l'Academie des sciences*, dat is / de Opperschool der weetenschappen der Chaldeen. Dan. 2: 4/5. om hunne kommerlijcke twijfelingen / belangende den staat van hunne koningrijken / in opsight van gevreesde swarigheden op te lossen. Doch daar was doe voor kennis van Natuur of kunst niet in te doen: also die Dromen / en dat selfst

voor Belsasar van hoger oorsaak waren. Derhalven hebben sy so wel als hunne Koningen rond uit beleden / dat dit een werk was van Gods geest. Gen. 41: 38. waarom dan Daniel daar voor erkend geweest is / als dat de Geest der heilige goden in hem was, Dan. 4: 9. derwelker wooninge by 't vleesch (dat is by menschen / die uit vleesch en bloed bestaan) niet is; gelijk sprechter van de Dæmons, daar sy in verlegentheid sich op beriepen / meest geloosden. Dan. 2: 11.

§. 9. Laat ons eens sien / wat tusschen tijden in Egypten met de Chachamijm, Mecassche sijm en Chartummijm te doen geweest is / als Aaron ende Moses daar verscheenen. Hier quam het vraagstuk / als in d'andere gevallen / van den Koning niet / maar aan den Koning. Die word versocht voor die twee hoofden van 't volk Israël / om hen te laten trekken uit sijn land. Sy hadden last van God / het naaste hem te seggen / maar het allernaaste niet. Want hy en moght niet weten / hoe verre in alles of hoe lang: maar slechts / waartoe / en dat ook noch maar voor een deel; te weten om aan hunnen God te offeren in de woestijne. Sy doen de boodschap op den naam van der Hebreën God / so als d'Israelijten hunder tale halven zijn genaamd geweest. Daar over toont sich dese Koning niet verwonderd: als wel weetende / dat sy 't met sijne Goden niet en hielden; en dat het wel gebeurt / dat volgens uitspraak van de Papen / een God wel eens op sekere besondere plaats gedient wil zijn: dat waren sy so wel gewend. Maar nademaal de Koning wederom den God van Israël niet hoger schatte dan van andere volkeren / en landen: so was 't voor hem bedenkelijk / of hy so veel gehoor moest geven aan de Priesters van den God eens vreemden volks / dat blotelik maar by vergunninge in sijn land woonde; als of een God die voor sijn eigen volk geen land en hadde / so veel in dat van andere Goden moest te seggen hebben. Want het moghte sulken God wel zijn / docht hem / hy souder meer af hebben hooren spreken: maar self de naam Jehova was hem onbekend; gelijk hy seide / Wie is JHVH, wiens stem ik gehoorsamen soude, om Israël te laten trekken: ik en kenne geen JHVH, ende sal ook Israël niet laten trekken. Exod. 5: 2. Dus was 't hem ook niet eens de pijne weerd / den raad daar over te beleggen.

§. 10. Maar als die twee gebroeders wederquamen; en tot bewijs der grote maght van hunnen God / en dat sy wettelik van hem gesonden waren / mirakel deden; mits dat een staf veranderde in ene drake / en wederom de drake tot een staf: Exod. 7: 10/ 11/ 12. so moest de Mufti, (op sijn Turks gesproken) eerst gevraagd / en de Clergie (Josefus in 't 2. Kap. van sijn VI. boek der Oudheden / noemtse Priesters ende Wijsen) by een geroepen; om eens te sien wie 't winnen soude: Eusebius seit hier / dat Jannes ende Jambres / als ἱερογραμματεῖς, *hierogrammateis*, heiligeschriftgeleerden, daar toe verkoren zijn / *Præp. Euang.* l. 8. c. 8. en dat het beide ἱερεῖς ὑπὲρ μέμφιν *hiereis hyper Memphin* Priesters over de stad Memfis waren. Het sy de Chachamijm en de Mecassche sijm 't niet doen en konden / al wierdense daar by geroepen; de Chartummijm altoos betoonden dat sy 't stuk verstonden. Want siende dese twee Hebreën hun-

buiten twijfel eerst hunne ogen na den Hemel heffen/of ook nadzukkelijke woorden spreken / of hy sich biddende (want Christus self heeft so gedaan/ Mark. 7:34. Joh. 11:41/42.) dan in den naam hunns Gods den staf ter aarde werpen; en dat die dan een slange wierd: om hier de minste niet te wesen / sy deden ook also *belabatteibem* met hunne mompelingen, dienen noemt beswerингen; op dat sy dus te kennen gaven / dat sy die woorden spraken / om de Dæmons of de Goden uit te halen / en dat sy ook mirakel deden. Sulx doende / en de sake hen so veere ook gelukkende / dat sy den Koning maar by sijn gelove hielden: 't was hen genoeg om ook in hun bewind te blijven / waaraf hun schoorsteen rookte; en daar sy groot gevaar van liepen / so de Hebreën iets bedreven / dat den Koning dochte een bewijs van groter God te zijn / dan een van hunne Goden was.

§. 11. Maar dus en hadden sy noch geen gewonnen spel. Was Farao alduss te vreden: siet Moses en Aaron toonden / dat hy niet behoorde so gerust te zijn. Want siet / Aarons staf verslond de staven van die Chartummijm. Hoe ging dat in sijn werk? Het meinen sommige / dat obermits de staven, niet de draken hier genoemd staan: het so veel te seggen sy / als dat Aaron toonde dat het sijne waarlik was een drake; maar dat die van de Chartummijm, na w onderzocht het niet en waren: en dat also Gods kraght hier in Aaron werkende / de konst en listen van de Chartummijm te niete maakte. Maar ik en sie niet / (schoon my dit wel dienen soude) om wat reden konst of kraght meer door het woord van staven te verstaan sy dan de draken / die daar uit geworden waren. 't Was dan genoegh / dat Moses en Aaron niet alleenlik doe / maar telkenmale namaals noch de meeste waren. Dat Farao nochtans daar door niet te bewegen was / daar hadden sy noch buiten twijfel reden toe; 't geloof misschien op dien tijd al te klein / 't sy van den Koning / of ook van de geestelikken: 't was te herdoen; met een spel noch niet al verloren; of diergelijke vonden meer: gelijk wy sien / dat ook de Papen in het Pausdom / als aan 't mirakel werk iets hapert / het weten goed te maken.

§. 12. Het tweede wonder wisten sy ook na te maken. Exod. 7:22. het water namelik in bloed veranderd: hoewel dit weinig wesen konde / also al 't water der rivier / en dat voorts noch in kreken en in sloten stond / alreeds veranderd was. Sy deden 't selfde met de voorschen ook. Ex. 8:7. dat is / sy deden noch hun best so lang als sy maar konden. Maar 't was met die driemalen ook gedaan; en hebben sy also niet meer dan in de eerste twee landplagen iets in 't werk gestelt; maar met de Luisen hield het op; 't welk siende / wierden sy geperst om te bekennen / dat dit Gods vinger was. Ex 18/19. Acht sware plagen / naderhands gevolgd / van der Hebreën God hen toegesonden / betuigden klaarlik dat dit waar was; en dede dit de HEERE / om sich te doen kennen / en Farao die woorden af te leeren / ik kenne geenen God van sulken naam: want daar aan (seit hy) sult gy weten dat ik ben JHVH, of de HEERE. Ex. 7:17.

§. 13. Wat listen dese Chachamijm, Mecassche fijm, en Chartummijm, dan voorts gebruikten / om hunnen Koning by sijn stuk te houden / daar van

woȝd niet gemelt: maar 't is te sien / dat hy nochtans doe meer verlegen wierd / alsoo hy voorȝs in onderhandeling met Moses en Aaron quam; eerst om de plagen telkens af te bidden aan denselsden God die daar af d'oorsaak was. Hy die te voren so verachtelik van hem gesprȝoken hadde / wist nu te seggen / bid Jehova, 8: 8. so wel wist hy nu al te noemen der Hebzeen God / en beter dan sijne eigene geëerde Goden: hy verd ook al een bod / op hunnen eisch / hoewel hy hem geen woord en hield. Dat eerst wel om de doȝsehen: maar wonder was 't dat hem de luiden niet bewogen / maar aan de Chartummijm, daar hy sich dus lang op verlaten hadde / Gods hinger sagen / en hem daar doe voor sitten lieten. Nochtans kon 't ongedierte so veel doen / (de vierde plage die hem overquam) dat hy tot loven ende bieden quam. 8: 25 — 28. Maar op de vijfde / welke was de Peste / vond hy sich niet eens geraakt. 9: 7. De seste / namelik de swoerm aan de menschen en het vee / gingen hem al mede niet aan 't heete: vs 12. misschien om dat hy door gewoonte harder wierd / indien men verder niet dan op 't natuurlijk siet. Maar 't sevende / te weten dat vervaarlik onweer donder ende bliksem / met sulke ongemeene hagelsteenen / sulks in Egypten als 't gemeen is ongemeen; bȝaght hem so bezre / dat hy der Hebzeen God reghtveerdigde / ende hem selfs in 't ongelijk stellende / om vergissenisse bad. vs 27. Doch als het onweer ophield / bleef hy even seer verhard. vs 34/35. 't Had evenwel op 't ganssche hof so veel gewerkt / dat sy hem vieden 't volk te laten gaan: dies hy so weinig niet en konde doen / of moeste met d'Hebzeen noch eens nader in ene onderhandelinge komen, maar blijvende te stijf staan op sijn kuk / moest hy de achtste plage / de Sprinkhanen / noch besiten; vs. 12. die hem het heele wedrom wat weeker maakten: vs. 16. Doch wederom verhard als voren / voord hem de negende op 't lijf gesonden / bestaande in seer dikke duisternisse / door sijn geheele land / die dagen lang. vs. 21. die hem de ogen so bezre open dede / dat hy wat meer der begon toe te geven. Maar aangesien d'Hebzeen bleven by den eersten eisch / daar van sy ook niet wijken moghten: so keerde Farao 't bok wederom tot vorige gedachten, vs. 27. daar by vergramd op die twee mannen / daar hy dus van geplaagd wierd / verbood hen 't hof vs 28. Ten laatsten woord hy door de tiende plage / welke was de dood der eerstgeborenen door 't gantsche land / nu buiten hope van ontset en van verlossinge gebȝaght: so seer dat hy den mozgenstond niet eens verwachte; maar 't volk / in plaatse van te laten trekken / uit den lande joegh. 12: 29/31.

§. 14. Die wispelturige hardnekkigheid / hoewel voor Gods reghtveerdig voordeel sich in desen koning openbarende; op dat Jehovah sijne kraght aan hem betoonde, en al de weereld weten mogte dat hy God is / van wien de Egyptenaar in 't eerst so smadelik gesprȝoken hadde: 9: 16. nochtans / de wijle dese koning op sijn Heidens evenwel noch buiten twijfel in dit alles sijne eigene gedachten hadde; wat konde hy nader denken / dan dat hy sich aan sijne Goden mogelik besondigd hebbende / nu van deselve dus gestraft wierd / door hem voor eenen tijd dus in de maght eens vzeemden Gods te laten komen. Of sijne Geestelikken hebben hem gedurighlik geweten met

die

die hoope op te houden / dat deſe plagen haaſt een eindde neemen / en hunne Goden wederom ontwaken ſouden. Daar toe hy buiten twijfel meenen moed kreeg / wanneer hem boorquam / dat dit volk / welks God hem soo verwaarlikt plaagde / nu uit ſijn land vertrokken / 't geleende goud en ſilver met ſich hadden weeh gebracht; en / ſo als hy 't begreep / daar boor betoond / dat ſy maar dieven waren / die ſelf in hunnen uittoght geenen boorſpoed hebben ſouden. Dat mogelik hun God niet beter / maar wel een Kodzimoon, een boſe Dæmon was; gelijk geſien is dat de Heidenen ſo quade als goede Goden ſtellen. 1. B. XI. §. 5. en d'een noch d'ander niet te goed / dat ſy hem dienſtbaar bleven. Joſefus meint / dat hy het gantſche werk der boosheid en 't bedzogh van Moſes wijten wilde; en dat hy / hem in handen hebbende / voortaan wel ruſte in ſijn land behouden ſoude. Dat heeft hem mogelik de Geeſtelikheid ſo wijs gemaakt: alſo hy doch geen Moſoof was / maar een politijk; en ook mitſchien noch jang van jaren / alſo hy / na deſelfden ſchrijvers ſeggen / doe onlangs op den tzoon gekomen / en ſo te liechter om te ſetten was.

§. 15. Wy ſien dan dat het gantſche werk van die Egyptenaars / gewoonlik Tovenaars genaamd / niet anders is geweeſt dan een bedzogh van 't heidenſch Prieſterdom / dat voor de Goden en den Godsdienſt der Egyptenaren ſtreed: en Moſes met Aaron daar in tegen ſtond / dat ſy den Godenen Godsdienſt der Hebreen / die doe maar vreemdelingen / en ſiechts ter bede in dat land geleden waren; dus boven hunne eigene Goden wilden ſtellen / den Koning ſoekende te overreden / om aan den vreemden God gehoor te geven. Maar toe hy by heinſelven weerloos / ſijn als Godgeleerden en Natuurkundigen te hulpe nam: die ſy hem ook (als 't blijkt) na hun vermogen boden; maar quamen aanſtonds veel te kort. In 't werk niet meer vermogende / ſo onderhieldenſe den Koning buiten twijfel (ſo den aart van ſulken volk is) tudien waan; in voegen als voorſchreven is / dat hy het alles noch te boven komen ſoude / indien hy maar ſtandvaſtig bleef. En ſeekerlik / dat quam'er dikmaals ſeer op aen / als hy ſulke harde ſtoten kreeg; ſelfs ſijne Goden hem alsdoen begevende) ſo verre dat hy eens geheel beſweek (in ſpreke na 't gevoelen van die menſchen) om 't volk te laten trekken: maar van hy echter wederom verouwd kreeg / daar ſy hem in ſtijfden / als in 't laatſt te ſien is / dat ſe ſeiden / Wel waarom hebben wy toch dat gedaan? Exod. 14: 5. En ſo en is daar niet het alderminſte van die Tovery / waar af men heden ſpreekt.

§. 16. Dus verre ſijn d'Egyptenaars met die Chaldeen ſulken klare ſpiegel van dit werk / dat wy niet d'anderen nu niet veel moeite hebben ſullen / om te verklaren wat het was het geene van hen wordt verhaald. Der Moabijten Koning Balak / en de Midianijten ſijne bondgenoten en gebuuren / verlegen met het volk van Iſraël / dat in alſulken menigte / veel ſterker dan het ſijne op ſijn land gelegerd was; en ſich onmaghtig vindende om hen met wapenen te keeren; na dat hy ook van ſulk beſtaan den quaden uitſlagh aan de beide koningen / die ſijne naaſte buren waren / en voor dat vreemde

volk

volk hun land genoodsaakt waren met verlies huns levens in te nemen/ver-
nomen hadde. Num. 21. so vind hy anders geenen raad als middelen van
Godsdienst aan te wenden. Vertrouwt sich echter op sijne eigene Goden of der-
selver Priesters niet genoegh; maar nodigt Bileam/als boven anderen ver-
maard in desen dienst/ van wien hy sulk een groot gevoelen hadde/ dat hy
seide; ik weet, dat wien gy segent, die sal gesegend zijn, en dien gy vervloekt die
sal vervloekt zijn, tot hem te komen. Num. 22:6. Doch aan hem self was die
een lose vos/dien 't maar om 't meeste geld te doen was/ 2. Pet. 2:15. 't welk
hy van desen Koning tot genoegen hadde konnen krijgen/ had hy na sijnen
wille mogen hier begaan. Maar God belett hem dat: hem enen Engel op
de heenreis tegenstellende/ en door het spreken sijner eselinne overtuigende.
Nits geest hem God ook in wat hy sal spreken/ 't welk regelreght het tegen-
deel behelsde van des Konings ogemerk. Want God verplichtte hem het
volk te segenen/ in plaats van vloeken; als uit het 23. kapittel klaarlik
blijkt.

§. 17. Niet tegenstaande dat hy dus gedrongen duidelik de waarheid
sprak/ 't welk God so schikte om door die gelegentheid den roem sijns groten
naams noch so veel kraghtiger dus op te setten; en dat Gods geest doe op hem
was, waar door hem d'ogen nu ontdekt waren/ sich roemende daar in een
hoorder van Gods redenen te zijn/ die des Almaghtigen gesighte sagh, en ge-
heel verrukt was: so was 't hem evenwel geen ernst; gelijk dat uit twee sa-
ken klaarlik bleek. Door eerst/ dat hy niet tegenstaande vorige ontmoetin-
ge op sijnen wegh; noch al sijn beste dede om 't geld aan den Koning te ver-
dienen: hoewel hy voorgaf dat het hem maar om de waarheid was te doen/
23:12. en dat hy met geen geld was om te setten/ 22:18. en 24:13. Dat
hadde hy goed seggen/ wanneer hy sagh dat daar door hem niet aan te komen
was. Hy noemde ook JHVH sijnen God, om dat hy hoopte met desel-
ven goeden wille 't volk te vloeken: dat is met bouwen van altaren/ en
't doen van offerhande/ dan hier dan daar (want dit der Heidenen gevoelen
is/ dat by de Goden onderscheid van plaatsen zy/ die sy liefst willen/ of daar
sy meest werksaam zijn) 1. Kon. 20:23. van hem verwerven soude/ dat
hy se uit der Moabyten land vertrekken dede; want ik dat vloeken verder
niet versta/ het gene Balak op hem was begeerende. Doch daarin was/ of 't
Balak met de Midianyten wist of niet en wist/ na Bileams gevoelen sonder
der Hebreën God niet in te doen. Maar nuts die hem in 't eerst niet open-
baarde/ hoe hy 't voor hadde: so stelt de Wichelaar de *nechaschijm* of wic-
chelingen noch te werk: cap. 24:1. daar in bestaande/ dat hy meint (so 't
schijnt) uit die geslaghte offerhanden iets te lesen/ dat mogelik voor sijne
huurders dienen konde. Want dus vind ik dat by Josefus ook begrepen/
dat des gehuurden Wichelaars gedurig oogmerk was/in 't IV. b. der Oudh.
6. t. En wie sal seggen/ wat hy hen niet soude hebben wijs gemaakt/ dat sy
liefst horen wilden/had hemde God van Israël/ door dwang van sijn gemoed/
niet telkens daarin overdwerst?

§. 18. Het ander was/ dat hy nu siende/ dat geen nechaschijm hier iets
ver-

vermoghten; dat keur van plaats / altaar of offerhande niet en hielp; deselve doe wel varen liet / en spraak so als het hem van God wierd ingegeven; Num. 24: 1. maar toonde hoe sijn herte met de Moabijten en Medianijten was; en met een tot hun geld. Want t'huis gekomen / gaf hy hen noch desen raad / (Josefus seit ter jongstgemelde plaatsen / dat hy d'oversten der beide volkeren by sich ontbood) dat sy door vrouwvolk vriendschap met d'Israelijten maken / en hen tot afval moesten sien te trekken; waar door hun God op hen vergramd / self dan den vloek daar over brengen soude. Van desen raad heeft Moses achterna noch meldinge gedaan / Num. 31: 16. die ook ten deele welgelukt is: also die 24000 menschen 't leven koste / 25: 9. doch eindelik den Midianijten self nogh hunnen ondergangh / en Bileam sijn leven ook met een. 31: 8. Hier uit is dan te sien / dat hy niet meer geweest is aan hemselven dan een heidensch Wirchelaar / als onder Heidenen verkeerende / en by de Heidenen vermaard / en met de Heidenen het houdende; en na gedwongen prosezye door ene ongewoone inspraak van Gods Geest / sich weder tot de Heidenen begevende / met sijnen raad deselve ondersteunende / tot vloek des volx dat hy gesegend hadde. En 't gene boven alles uitsteekt / was / dat hy sich noch als Legerpredikant / aan 't hoofd des heirs van 't heidensch volk begeest / dat sich verweerde tegen dat gesegend volk; en in dien staat sijn leven liet.

§. 19. De Filistijnsche Kosemijm en Kohanijm of Priesters / 1 Sam 6. meergemeld / zijn mijns bedunkens VI. §. 6 / 7 / 8. al so veel beschreven / dat van hun bedrijf en oogmerk niet besonders meer te seggen valt. De Vrouwe met den Oov tot Endor 1. Sam. 28. desgelijx. VI. §. 9–17. Ook heb ik van de Magi in 't Niew Testament vermeld / Matth. 2. Hand. 8. en 13. niet wel so weinig konnen melden / ter plaatse daar het pas gaf hen te ontdekken / VII. §. 13–16. of 't is bykans genoegh geweest om ook hun doen en oogmerk tessens daar uit af te meten. Altoos van die Besweerders Hand. 19: 13 / 14. is daar ter plaatse na mijn oordeel al genoegh geseid. VI. §. 19 / 20 / 21. Doch ondertusschen sal ik noch wat toedoen by dat van de Magi, en de Dienstmaagd tot Filippi / Hand. 16: 16. VII. §. 17 / 18. door de tweede maal ten toon gestelt.

§. 20. Wat dan de Magi (dan eens Wijse / dan eens Toveraars verduitscht) voor 't laatst betreft: hun onderscheid bestond alleenlik in 't gebruik of misbruik hunder konst en wetenschap / tot dienst van God en Christus / of daar tegen aan. Die op het sien de Sterre quamen aangaan uit den Oosten / welke landstreek was het vaderland van Bileam: men magh met reden wel vermoeden / dat sijne prosezye daar te lande by sijn eigen volk so wel te boek gesteld geweest is als by Moses: die onder anderen daar uit vermeld; dat ene Sterre voortgaan sal uit Jakob, en ook een scepter uit Israel opkomen sal; die noch de palen van de Moabijten eens verslaan, en alle kinderen van Seth versloten sal. Num. 24: 17. De naam van Sterre daar gevoegd met enen Scepter / moest hen in bedenken brengen / dat noch een seer doorluchtig Koning na dat volk eens opstaan soude. En sy die daar benes-

ſens kennis der Natuur en Sterren hadden / die 't ook hun werk was daar uit te voorſeggen; die konden (ſelf ook ſonder enige beſondere openbaringe van God / of / ſo die daar noch by quam / dies te beter) wel bevroeden / dat hen die vreemde Sterre dieſe ſagen / de plaats des opgangs / dat is der geboorte / van dien groten ſcepterdrager weers; al ware 't dat ſy alles niet verſtonden / wat ſijne geeſtelijke onderdanen en gelijke heerſchappy betrof.

§. 21. Sy dan / na d'algemeene Geſichtsveranderinge of Prallaxis wel bemerkende / dat deſe Sterre niet ſo diep ſtond in den Hemel als de andere; maar wel ſo dichte by der Aarden / dat ſy haar de plaats betekende / te weten of de Stad Jeruſalem / of inmers in 't gemeen het Joodſche land; daar van ſy erhter deſe hoofdſtad als de koninglike ſitplaats ſochten: ſo gaven ſy ſich verwaarts op den wegh. En 's daags geen Sterre ſiende / die evenwel tot in Judea vaſt al op of by dien ſtreek des weghs tot aan Jeruſalem verbleef / ſo als men denken magh: wanneer ſy die des nachts de laatſte maal noch hadden konnen ſien; alſo toch Bethlehem maar weinig weghs ter zyden aflagt van die ſtad: ſo hadden ſe daar reden om te vragen / waar dat de nieuwgeboren Koning was. Het blijkt met een / dat God die Sterre (ſo genaamd / want het onmogelik een ware ſterre weſen konde) of liever dat lucht ſchijnſel als ene ſterre ſich vertoonende / ten dienſte van die mannen dus beſtelt heeft en beſtierd; en hen ook achterna met naghtgeſichten heeft vereerd: op dat ſy evenwel (hoe verre ſy ook ſelf in hun verſtand verlicht / of hunne herten zyn bekeerd geweeſt) die burgerlike dienſten van προσκυνησις proskunefis, aanbiddinge, of wel eerbiedinge aan ſijnen Soon bewyſende / en overal daar van vermeldende; wydluftige getuigen van 't opgaande licht des Euangeliums verſtrekken ſouden.

§. 22. Nu heb ik noch te ſeggen / volgens 't gene op het einde des 14. hoofdſtuks in het II. boek beloofd hebbe / wat verder van die Dienſtmaagd ſy te ſeggen / die te Filippi ſprak / ſo 't hiette / door een waarſeggenden geeſt: Hand. 16:16—19. Wat Geeſt / en dat het inmers niet en moet geoordeeld worden dat deſe geeſt een Duivel was / is daar / ſo als ik meene / wel getoond; en nu hier VII. §. 17. 18. in gevolge van voorgaande onderrichtinge over diergelijken ſlagh / VI. §. 7—19. doorts aangeweſen / waar dat die geeſt van Python in beſtond. Nu ſoude noch te ſeggen vallen / wat wy dan van dat vrouwmenſch denken ſullen / dat ſy d'Apoſtelen ſo naliep / en hen naſiep / derſelver lof verhondigde / en ſulken loffelyk getuigeniſſe ſprak van 't Euangelium? wat hadde ſy daar mede voor? Want het ſo klaarlik niet van haar en blijkt / als wel van d'anderen: het zy van Wileam ten quade; het zy van ſijne naſaten / daar wy ſo eſſen van geſproken hebben / in het goede. Indien dit vrouwmenſch met d'Apoſtelen heeft willen zyn / hoe duierde dan van hen beſtraft? En was het om hen nadeel toe te brengen / hoe ſprakſe dan ſo loffelik van hen / en liep hen ſo gedurig na? Doch myns bedunkens heeſtmen ſiechts de omſtandigheden aan te merken / door welken ſy met haar bedryf alhier beſchreven word: die ſullen 't ons van ſelf

dan

dan wel doen sien. Sy heeft 'er hare wyfheid door gesocht.

§. 23. Want merkt dat sy in dienst van meer dan eenen Heere was: also de text van hare Heeren spreekt. Doch hoe beswaarlijk 't sy sietjus maakt twee Heeren te bedienen / dat heeft ons onse eenigste Heer Jesus Matt. 6: 24. Luk. 16: 13. eens door al geleerd. Daar by quam / dat 'er toch niet rijk by wierd: sy was eene dienstmaagd / en sy bleef 't: en daarom ook te minder om te missen voor de Heeren; voor wien al 't geld was dat se won / en 't welk niet weining was. Want men moet weten / dat het niet in hare eigene magt was / sich aan anderen / den tijd om zijnde / te verhuren / of op haar self te wonen: dan hadde se de winst ook self gehad. Maar daar te lande / en dast in die tijden overal / en wist noch weetmen heden van geen dienstvolk / dan gekocht / en voor hun leven eigen; of ook aan anderen verkocht / so dikmaals als het geld of dienstvolk iemands gading is. Dit meishen was door hare grote winsten / vermits 't geluk of immers 't woord dat sy veel anderen in die waarseggerijen overtrof / by duur van geld: (also elk slaaf geld na dat hy werken ofte winnen kan) en daarom hadden enige der burgers tot Filippi elk enen stuiver by geleid / om dese dienstmaagd / en de winst die daar van quam / gemeen te hebben. Of was sy hen door erfenisse tsamen toegevallen: sy hebbense dus liever in gemeenschap willen houden / dan tegen iets / dat haar niet even waerdig was / verwisselen. Indien sy onder Joodsche heeren had gestaan / sy hadde sich getroosten konnen met de wett Exod. 21: 2. om met de seven jaren vry te zijn: te weten / so sy self ook een Jodinne was. Maar hare heeren selden self / dat sy Romeinen waren / vs. 21. en konden niet verdragen / dat d'Apostelen / die sy verachtelik ook Joden noemden vs. 20. hen door 't doen swijgen hunder dienstmaagd dese schone winsten uit den neuse stieten.

§. 24. Sy dan / de dienstmaagd selve / nu siende dat d'Apostelen so grote dingen deden / en sulken aanhang kregen; socht dan derselver gunst te verwerven / door so te spreken als haar dochte dat sy gaerne horen souden: in hope dat sy / hebbende haarselven hier door aangenaam gemaakt / van hen moght werden vrygekocht. Dan joodsch geworden / (of misschien was sy het al) so haddese altoos met seven jaren / als geseid is / vry geweest. Misschien was ook d'inbeelding noch wel so groot / dat haar d'Apostelen / of goede rijke luiden in de stad hen toegedaan / haar wel om sulk een loffelijk getuigenisse na gedanen koop de vryheid (daar sy buiten twijfel om was sachtende) geschonken hadden. Wie weet wat hope sy in desen wel op Lydia gehad magh hebben / die / na 't uit alle dingen schijnt / een weigestelde vrouwe / en daar by goedaardig schijnt geweest te zijn. Hoe 't sy / dat slagh van volk is loos / en dese miseit dat dat niet weinig zijn / (also sy so veel gelds met hare wilkeuren wist te winnen. Maar of haar dese vond al wel beslagen is / heeft groot bedenken: altoos sy was dien heeren nu geen gelt meer waerd; also sy niet gewend was anders veel te doen als by de straat te lopen / goedet geluk seggen / en 's avonds enen goeden stuiver t'huis te brengen. Maar nu daar uit geschieden / so was sy nergens veel toe nut:

wat ſouden ſy dan langer met dat vrouwmenſch doen?

§. 25. Ik achte dan (het mijne echter geern om beter gevende) dat Paulus / door de kracht des Geeſtes deſe Dienſtmaagd met ſo groten ernſt in Jeſus naam beſtraffende / om deſe ſnode leevenswijſe te verlaten / haar 't herte heeft geraakt: ſo verre datſe heeft bedacht / dat het wel waar moght weſen / 't gene ſy de Apoſtelen / had nageroepen / ſchoon doe niet veel daar om bekommerd zijnde / of 't waar of leugen was. Sy ſagh dien ernſt en yver deſer mannen: en van natuurlijk oordeel geenſins misgeveld (alſo ſy ſonder dat tot ſulken konſte niet bequaam en was) ſo merkte ſy dat ſy voortaan ſich van dat doen onthoudende / daar van ſy doch niets voor haar ſelven opſtak / maar eer te langer dienſtbaar bleef; beſt voor haar ſelven ſoude doen. En of de heeren ſich daar over qualik hielden / als ook om ſulk getuigeniſſe den Apoſtelen gegeven / dat hen nu ſulken ſchade dede: het was geen halsſake / en moeſte noch ten beſten komen / het ging dan ſo als 't ging. Doch ik en wil met mijne giſſingen den Leſer niet verveelen / maar ook iet aan hem ſelven overlaten. Nochtans heb ik ſo veel daar mede uitgericht / ſo als ik meene / dat elk een lichtelik ſal konnen ſien / hoe ſaken van dien aart gemaklelik zijn t'huis te brengen by de menſchen; veel eer / dan dat wy daar den Duivel in behalen / van wien wy geen bewijs ter weereld hebben / dat hy of deel of maght in menſchelike ſaken heeft.

XV. HOOFDSTUK.

Het is met eenen uit Gods Woord ſeer wel te weten, dat die genaamde Wicchelaars in waarheid niets en weten noch vermogen.

§. 1.

NU heb ik mijnen Leſer deſe plaatſen der Schrifture / die van Wicchelaars en Toveraars / alſo genaamd / gewagen / twee en driemalen voorgeſteld: om te doen ſien / eerſt / dat die menſchen / 't gene ſy voorſeiden ofte deden / niet en ſeiden ofte deden door den Duivel: daarna / dat noch veel minder een Verbond des Duivels met die menſchen daar in 't minſte by te vinden zy; maar dat het tegendeel genoegſaam blijkt / en eindelik / wat ſy voor luiden waren / wat hun oogmerk was / en watſe deden. Maar nu is noch de vraage (om niets voorby te gaan) of 't enkel ſchijn was en bedriegerye: dan of ſy waarlik iets van 't gene wiſten datmen hen quam vragen; ofte deden ſulke wonderlike dingen als hen daar in nagegeven werden. Dat laat ons nu dan ſien; eerſt van de Wicchelaars / en 't gene dat die ſelden datſe wiſten; dan van de Toveraars / en 't gene ſy vertoonden datſe deden. In beiden ſal ik maar behoeven kort te gaan / om dat de wegh door al 't voorgaande tot al eens geëffend is.

§. 2.

§. 2. De Wijſen van Egypten en de Chartummijm, van Farao om ſijnen droom by een geroepen / en wiſten altoos niet met al. Dies gaven 't op / en een Hebreeuwſch gevangen man voldede deſen eiſch. En die en maigde hemſelf niet aan / dat hy daar van meer wiſte dan een ander ; maar dat het God was / die het hem te kennen gaf : 't is buiten my ; dan God ſal Faraos welſtand aanſeggen, vſ. 16. gelijk te voren tot de twee in de gevankeniſſe / 40: 8. zijn d'uitleggingen niet Godes? Hoewel hy niet ontveinſde / dat hem God die gunſt wel dede / en nu in deſen / ſo hy vaſtelik vertrouwde / ook wel ſoude doen: waarom hy ook in eenen aaſſem daar by ſeide / vertelt my ſlechs den droom. So hier ook: God ſal't aanſeggen. En als hy d'uitleggingen tot veel genoegen van den vorſt met goeden raad beſloten hadde: verklaarde die ook ſelf / in 't volle hof / (en geen van allen ſprak het tegen) dat het niet anders was dan door Gods Geeſt Gen. 41: 8/ 38.

§. 3. Die aan het hof van Babel wiſten daar niet meer af dan d'Egyptenaars; ſo weinig / datſe ſelf rond uit beleden / dat noch ſy nochte enig menſch op aarden ſulks den Koning (daar ſy anders meer voor ſouden doen dan wel voor iemant in de weereld) maghtig was bekend te maken. Daar was ook / ſeidenſe / geen Koning ooit geweeſt / die ſulken ſake als Neburadnetſar eiſchte / van enigen Chartoom, Aſſchaaf, of Chaldeer had geeiſcht. En wat was doch die ſake? Niet wat ſijn droom bediedde / maar wat hy had gedroomd: dat eerſt / en dan ook de beduidinge daar by. Het laatſte namen ſy wel aan: maar 't eerſte ſeidenſe was boven menſchen kenniſſe / en niemant die dat weten konde dan de Goden, der welker wooninge by't vleeſch niet is. Dan. 2: 10/ 11. De Goden / Genii, of Daimones, die by het vleeſch verkeeren / dat is met menſchen omgang hebben / van hen gevraagd / na datſe eerſt beleſen zijn / vermoghten ſulx als ſy beloofden hen te openbaren: en 't ſeggen was / dat deſe Daimones het alles weten en beſturen wat de menſchen aanbelangt. So hebben wy in 't II. hoofdſtuk van het I. boek §. 11. den groten Plato daar van horen ſpreken. Maar hier was nu een vond / om ſich daar uit te redden: dat quanſwijs ſulken ſake als de Koning eiſchte / boven alle kennisſe van deſe Dæmons was; en maar bekend by hoger Goden / die met de menſchen geenen omgang hebben. Was dat niet wel bedacht?

§. 4. Maar neen: de Koning is ſo gek niet / dat hy ſich dat in de hand laat ſteken; alſo hy bleef by't gene hy te voren al had aangemerkt: dat ſy den tijd maar ſochten te verlengen / om ſich te ſamen te bedenken / wat ſy hem ſeggen ſouden / dat of beſt geleek / of hem het aangenaamſte moghte zijn; en 't gene ſy / het viel dan uit ſo als het uitviel / dus ofte ſo dan draaijen konden / om altijd noch op 't woord te blijven / dat ſy eerwaardige Propheten waren. De ſake ſelf ſeit ons dat ook. Want wat was lichter / het toekomende te weten of 't verledene? De droom was al geweeſt; en ſy en konden met al hun verſtand niet weten watter was gedroomd. De saken door den Droom bekend ſouden noch eerſt weſen / en waren daarom ſo veel beſwaarliker om uit te vinden. 't Is waar / daar moghten teekenen te

werken zijn/ waar aan men weten konde wat alsulken droom beduidde / wanneer ons die bekent mogt wesen: gelijk een schrift dat men verklaren kan/ wanneer 't boek voor ons open ligt / en dat men 't leest. Maar so 't gesloten / of de brief verzegeld is: wie sal ons seggen/ hoe de letters zijn te lesen of de woorden te verstaan / die niemant sien en magh? Jes. 29: 11/ 12/ 13. Doch niettemin / die sich doch daar voor uitgeest/ als dat hy alles uit de Sterren siet/ of van de Goden leert: hoe komt dat hy so wel niet sien kan / so de Son in 't Oosten noch maar even rijst / dat het niet lang te voren nacht geweest is; of so hy dicht tot aan de kimmen daalt in 't Westen / dat haast de nacht daar wederom op volgen sal: of dat de Dæmons / die ook self de dromen in den mensch verwekken en bestieren / I. b. II. §. 11/ 13. niet so wel weten souden / of te kennen geven het gene van hen is gedaan/ als 't gene sy noch sullen doen?

§. 5. Maar nu eens / om te sien / of 't hen wel ernst was / dat se 't schrift (om so te seggen) van des Konings hersenen verklaren souden/ indien hy't hen eerst had voorgelesen: so laat ons eens bemerken/ hoe sy in desen Belsasar voldeden / wanneer sy 't schrift uitwendig aan de wand voor ogen sagen. Dan. 5. Moest Daniel hier wederom 't geheele werk niet doen / het schrift eerst lesen / en daar na verklaren? Want schoon daar quamen al de *Chachamijm*, en de Asschafijm, sy konden 't schrift niet lesen, of den Koning d'uitleggінge te kennen geven. vs. 8/ 15. Maar hoe dan Daniël? om dat in hem / seit hier de Koningінne self / de geest der heilige Goden was; soo soude die / haars voordeels / d'uitleggінge te kennen geven. vs 11/12. En ook so dede hy 't vs 25—28. Was dit geschrift hier aan de wand niet slechts maar onverstaanbaar/ voor den genen die 't maar las / maar ook onleesbaar maakte: daar van geef ik te kennen mijne gissingen / in mijne Uitl. over Daniel §. 338. waar henen ik den Leser wijse.

§. 6. Van d'anderen en heb ik nu niet meer te spreken. Want Bileam bekende selve / dat sulx als hy voorseide; was door Godes geest / en hy verliet de kesamijm en nechaschijm; Num. 24: 1. verklarende dat die de minste kraght niet hadden in of tegen Israël. 23: 23. Maar waarom niet / so toch de Daimones van alles wisten / na hun seggen? Of so de Duivel heden weet so vele dingen die de kristen Kerk betreffen / als men seit: 't was wonder dat hy die niet wist doe noch de Kerk so klein / en lichtelijker voor te snuiten was / by dat se nu is; en ook noch niet so na met God vereend / dat door dien bosen geest so veel te lichter tusschen beiden in te boren was: waarom d'orakelen / (gelijkmen ons uit sekere bekende overleveringen van de eerste Kristenen doch wijs wil maken) na eigene verklaringen ook haast verstomd / en so de wichlary verdweenen is? Van 't Filistijnsche Priesterdom is ter gelegentheid van 't wedersenden der Verbondlooste niet met al voorseid; maar d'uitkomst in 't onseker tusschen beiden heen gesteld. Indien het anders ware voorgevallen / sy hadden lichtelijk wat uitgevonden/ om dat by hunne Heidenen / die doch van hunnen mond af hingen / goed te maken: gelijk een doctoren medecijn / indien het met de siekte anders uitval;

valt dan hy hadde voorgeſpeld / ſich ſeer gereed behelpt met deſen uitvlugt / dat het is geweeſt een toeval / die van duſendmaal niet eens gebeurt / en daarom ook niet te verhoeden of vermoeden was. Van 't wijf tot Eidor / in ſo veel als haren geeſt betrof / die aan haar quam ſwijs / en door haar aan Saul ſijn einde heeft voorſeid: ik heb in 't XXIV. hoofdſtuk van het tweede boek omſtandig aangeweſen / hoe verre dat dit mis was: en de geeſt der Dienſtmaagd tot Philippi / dat die ganſch niet met allen heeft voorſeid / dat ieder een niet ſeggen konde / en ſo veel menſchen wiſten en geloofden.

§. 7. Dus kom ik hier nu van de Kennis tot de kragt; daar toe ik de voornaamſte ſtukken uit Egypten hale. 't Is lang en veel by ſchrijftgeleerden heen en weer betwiſt / of die Mecaſſchefijm en Chartummijm die Moſes en Aaron tegenſtonden / deſelve dingen waarlik deden / of in ſchijn. Wy hebben dien aangaande V. §. 5. de meining onſer Overſetters al verſtaan / dat ſy alleenlik d'ogen van de menſchen dus beguichelden, en dat het inderdaad ſo niet en was. De Duivel word 'er van hen bygevoegd: doch om alleenlik enen ſchijn te maken / en hadden ſy den Duivel niet van doen. Sy deden ook alſo, gelijk als Moſes en Aaron deden / ſeit de text: te weten, ſo veel als den uiterliken ſchijn aanging; maar niet in der daad, is daar op 't ſeggen onſer Overſetters / en ook het mijne. Sy deden ſo, met hunne beſweeringe; 't zy datter iet op volgde of ook niet met al. Want lett 'er op: ſy deden ſo met hunne beſweeringen; Wat dedenſe? een yglijk wierp ſijnen ſtaf neder, gelijkſe ſagen dat Gods twee geſanten deden. Wat volgde doe? en ſy wierden draken. Ex. 7: 11/12. Daarna als 't water door het ganſche land in bloed veranderd was: d'Egyptiſche *Chartummijm* deden ook alſo met hunne beſweeringen, vs 22. Daar ſtaat niet by / noch watſe deden / noch wat 'er ook op volgde. Ten derdenmale / met de vorſchen: De *Chartummijm* deden ook alſo met hunne beſweeringen. En wat? Sy deden Vorſchen over Egptenland opkomen. 8: 7. Maar hoort hoe 't vorder ging / doe Moſes en Aaron 't ſtof tot luiſen maakten: De *Chartummijm* al wederom / die deden ook alſo met hunne beſweeringen. Wat meinen wy dat ſy dan deden? Sy ſloegen (ſeggen onſe Overſetters op de kant) tegen d'aarde in het ſtof, gelijk Aaron gedaan hadde. 't Is wel te denken: en wat hadden ſy daar mede voor? ook luiſen voort te brengen: doch ſy en konden niet. vs 18. Hier ſtond met hen de konſt dan ſtill: laat ons beſien wat daar van d'oorſaak zy geweeſt.

§. 8. By alle ſchrijvers die ik hier van leſe vind ik 't antwoord eenderlep: te weten / dat door Gods regtveerdig oordeel hier de kragt der Tovery / of (ſeggen ſommige) des Duivels (want ſy meenen 't doch al even eens) geſtut is. Maar / magh ik het behoudens gunſte van ſo veel geleerde mannen ſeggen: om ſulken antwoord had ik niet van node ſo veel boeken na te ſien. Zo ik het niet en wiſte / een kind van minder dan tien jaren / ſou my dat konnen ſeggen. Want eer ik noch ſo out was / had ik meer dan eens die les uit onſen Catechiſmus opgeſeid / dat alle ſchepſelen alſo in Godes hand zijn, datſe tegen ſijnen wille hen noch roeren noch bewegen konnen; ſo als in de antwoord op de 28. vrage ſtaat. De Schrift / waar uit het regt beſcheid op

ſulke-

ſulke vragen van elk een gehaald moet worden / en geeft ons geen exempel van ſulk antwoord / dat ik wete. Want eens geſteld / dat God de eerſte en de opperoorſaak aller dingen is ; en datter ook geen quaad ſelf van de menſchen word gedaan / wanneer ſy anderen verdrukken en vertreden / of 't is ſo veel als Gods bevel : Klaagl. 3: 34–38. ſo is dat niet genoegh / wanneer men na de reden vraagt / waarom eene onderoorſaak iets kan doen of niet kan doen ; te ſeggen / dat het God alſo believt. Want dat weet ieder een / en 't maakt den menſch niet wijſer dan hy is. Een ieder ſchepſel werkt na ſijnen aart / en na de kraght van God hem ingeſchapen / en door ſijne altijddurende voorſienigheid altijd en overal deſelfde blijvende : beſonderlik het redenmagtig ſchepſel / ſo als de Engelen en menſchen zijn / die hunnen wille en verkieſing hebben in al 't gene datſe doen ; doch onder God. Daarom ſy ook het gene ſy lieſſt willen doen / ook doen ſo verre als hun vermogen ſtrekt. So ſy 't dan niet en doen / het gene ſy wel willen doen : het is om dat de kraght daar toe ontbreekt ; of dat een groter hen daar in belett.

§. 9. Nu deſe Chartummijm betreffende : hun wille was voorwaar / om luiſen uit het ſtof te doen verſchijnen ; maar ſy en konden niet. Was dat door dien Gods kraght hen daar onmiddelik in tegen ſtond / of enig ander onderoorſaak in den wege was ? Neen : als iet ſo gelegen is / dan ſeit de Schrift dat God het heeft belett, verhinderd of niet toegelaten ; Geneſ. 20: 6. Hand. 16: 6/7. ook wel een minder oorſaak onder Gods beſtuur. Rom. 1: 13. Theſſ. 2: 18. Of ſo van menſchen uit alſulken oorſaak word geſeid dat ſy niet konden, ſo word er ook de oorſaak by geſeid : ſo dat Moſes niet en konde ingaan in de Tente der tſamenkomſte, dewijle de wolke daar op bleef. Exod. 40: 35. Want anders miſte hy noch ſijne kraghten niet / gelijk wanneer hy 40 jaren ouder was / en ſeide / ik en ſal niet meer konnen uit en in gaan. Deut. 3: 31. Hoe wel dat iemant ook op ſijne beenen ſtond / wanneer het was een tijd van plasregen / ſo kondemen daar buiten op de ſtraat niet ſtaan. Eſt. 10: 13. Maar hier ſtaat ſlechts / ſy konden niet ; gelijk als enige die ſich voor Joden uitgaven geen Joodſch en konden ſpreken ; Nehem. 13: 24. of ſo als Rabſake ſich liet bedunken / dat Iſraels God niet en ſoude konnen ſijn volk redden ; gelijk hy dat met waarheid ſeide / dat d'andere Goden hunne volkeren niet konden helpen. 2. Kron. 32: 15. 't Ontbrak dan aan hen ſelf ; te weten aan de kennis / om hebreewſch te ſpreken / of aan de kraght / om iemant te verloſſen.

§. 10. Nu ſeg ik dan / de Chartummijm en konden geene luiſen maken / om dat het hen aan beiden feilde : ſy wiſten niet hoe dat te doen moght weſen / noch ſy en hadden ook de kraght niet om het uit te werken. Hoe ? konden ſy dan draken / bloed / en voorſchen maken / en geen luiſen ? Want van al 't ander word geſeid / dat ſy het deden. Ik magh my ſelf noch mijnen Leſer niet vermoeijen / met veel verſcheidene gevoelens te verhalen / ſo als by joodſche en by kriſten ſchrijvers op dit ſtuk zijn uitgedacht : alſo niet een van allen iets bewijſt / dan ieder gift maar ſo wat heen. Maar waarlik deden ſy het miſte niet van 't gene Moſes en Aaron deden : en nergens word dat ook

geſeid.

geseid. Want nergens staat *ja-asoe zooth* sy deden dat, maar alleenlik t'elker plaatse *ja-asoe keen*, sy deden so. Hoe dedense? Sy deden so met hunne besweeringen; dat is / sy deden een bewijs daar na / gelijk als Moses en Aaron deden. Maar ik moet hier eens seggen / hoe my dunkt dat sy maar deden / om Aaron ende Moses sleehs in schijn wat na te bootsen; so lang als die drie eerste handelingen duurden / en eer het tot de Luisen quam. Daar uit sal dan wel klaarlik zijn te sien / hoe 't bequam dat sy geene luisen maken konden / noch in waarheid noch in schijn.

§. 11. Wat dan het eerste werk betreft: sy konden seer bequamelik wel slangen / of so kleine draken seer verborgen by sich houden / en die wel geestig / en gelijk als uit den aassak dan ten voorschijn brengen; de stokken ondertusschen wederom verbergende. Maar siet / Aarons staf verslondse haast. Daar heb ik in het naaste hoofdstuk §. 11. iets van aangeroerd: hier sal ik seggen / wat 'er mijns bedunkens is geschied. Aaron hadde staf of drake; sy hadden staf en drake: sy lieten eerst het een / en dan het ander sien. Aarons staf veranderde gansch van nature / ende wierd een weesentlike draak: maar hunne staven zijn alleenlik maar van plaats veranderd / gelijk de draken ook. Wanneer Aarons staf verslond de staven van de Chartummijm, so waren die te niete; ende konden sy den schijn niet geven / dat sy de draken wederom tot stokken maakten: die haddense niet meer. Of sy en konden hunne stokken niet in schijn tot staven maken; alsd die van Aaron hunne slangen ofte draken / op de vloer daar liggende / had ingeslokt; doe haddense geen draken meer om voor den dagh te brengen; en so was 't uit met hunne kunst. 't Was met het water en de voorschen even licht te doen. Het water maakten sy tot Bloed; niet over 't ganssche land; want het nu overal reeds bloed was wat men sagh: noch 't water in de Rode Zee / daar sy in seven dagen (so langen tijd als 't bloedig water duurde) wel gins en weder komen konden; maar mogelik van daar gehaald / en met het een of 't ander / op 't behendigste daar in gevorpen / rood geverfd. Sy deden vorschen opkomen; daar staat niet / datse voorschen maakten. Van Moses en Aaron trouwens mede niet: maar deden ook de Chartummijm de voorschen aanstonds komen / en in sulken menigte / uit de riviere? Sy hadden hier nu overbloed / door 't wonder der Hebreewsche Godsgesanten / om seer behendelik een menigte van voorschen op te rapen / en als 't hen goed docht voor den dagh te brengen.

§. 12. Nu sien we wel / waarom sy geene Luisen konden voortbrengen. Niet dat geen Toveraars / noch ook de Duivel (als de Joden kallen) een kleinder schepsel dan een gerstenkoren kan te wege brengen: (als of hy iets in 't minste scheppen konde) maar waarlik evenwel / om dat die beesthes al te klein zijn / om daar mede te bedriegen. Want om te tonen dat het luisen waren / so moesten sy dicht onder ogen komen. Van verre kunnen slangen / draken / vorschen / bloedig water sien / of daar voor aansien: maar salmen sien of meinen dat men luisen siet / daar moet het oge dichter by. Sy konden met geen luisen uit den aadsak spelen: of enige handelinge so verrichten /

als of sy die daar komen deden / daar sy te voren niet en waren. En 't is anmerkens weerdig / hoe dat de Chartummijm dit self alsus bekennen / en so genoegsaam 't spel gewonnen gaven / daar sy dus lang den Koning mede onderhouden hadden; en dat het louter ernst was 't gene de Hebreën deden. Sy gaven nu denselven groot gelijk / dat sy die wonderen opgaven tot bewijs dat JHVH God is / en dat hy hen voor seer getrouwe dienaars hield; alsso hy sulke grote dingen voor hen wrocht. Dat dit de grond was blijkt noch meer / uit dien dat sy daar voorts ook uitgescheiden zijn / en nooit meer ondernomen ook alsote doen met hunne besweeringen: uit vreese / als men denken magh / dat Moses en Aaron / so sy na sodanige wyfwillige bekentenis noch so hardnekkig bleven / om hen na te apen; ook noch wel eens hun snood bedrogh ontdekken mogten: en dan so soude 't met hen zijn gedaan geweest.

§. 13. Nu achter dese zijnder geen in 't oude Testament / van wien wy meer te spreken hebben; in 't Nieuw en is ons niemand voorgekomen / behalven Simon en des Overpriesters sonen Hand. 8:9–24. en 19:13–18. die voorgaven iets te doen. Maar 't gene ontrent den eersten albereids is aangemerkt VII. §. 14/15. gerst niet te kennen / dat hy 't allerminste metter daad heeft uitgewerkt of voortgebraght dat niet natuurlijk was. Met quicksilvrijen / of natuurlike bewegingen die onnatuurlijk schenen / en door besondere kennis van Natuurs verborgentheden / was hy wel maghtig te vertonen of te doen / 't welk dengemeenen volke toescheen / dat niet minder dan Gods grote kragt moest zijn. Maar 't waren gene Chartummijm, of Magi self / die hem so grote eere gaven / gelijk sy Moses en Aaron deden: het blinde volk der halfslaght heidensche Samaritanen / so als hunne afkomst 2. Kon. 17:24–34. word verhaald / was niet bequaam reghtmatig oordeel van sulk doen te geven; derwelker sinnen boven dien door sijnen μαγείαις *mageiais* verborgene konsten (onse Oversetters noemen dat nu toveryen) zijn verrukt geweest. Want toveryen is het woord / dat geest niet; verborgene konsten, of geheimkundige handelingen is de sake / die door 't grieksche woord betekend word. Daar is dan in den Bijbel niets / waar uit men 't allerminste magh besluiten / dat dese Simon ietwes metter daad heeft uitgewerkt.

§. 14. Doch aangemerkt / dat hy ook d'eenigste is van allen die daar in staan aangetekend / wiens voorder leven en bedrijf ook in d'historien des eersten Kristendoms beschreven staat: so laat ons dese vryheid nemen / dat wy / self den geleerden te gevalle die so veel staats op die historien zijn makende / so verre eens af treden; en so ook tonen dat wy verren uithomen / alwaar men voorgeest dat men ons wel beter leeren sal. 't Is waar / dat by verscheidene / als Epifanius / Eusebius en anderen / van desen Simon wonderlike dingen nagelaten zijn / van onbedenkelike ketterpen die hy heeft gesaid / en onbegrijpelike werken die hy door des Duivels of der Demons kraghten heeft gedaan: maar sy en hebben die nooit self van hem gehoord nochte gesien; alsa 't ontrent drie honderd jaren na den tijd was / dat sy sulx van hem beschre-

ſchreven; nochte ſp en noemen niet een boek waar in alſulke letteren van hem ſtaan. Maar 't is Juſtinus / niet wiens woorden ons Euſebius in 't boek ſijner kerkliike hiſtorien iets wonderlijx van hem verhaalt: die ſelf ook ſchoon vaſt 150. jaren onder / nochtans ook noch ſo lang wel na den tijd dat Simon van Filippus wierd geboort / dat heeft te boek geſteld. Doch dat is wel van de eere die hem van de Heidenen na ſijnen dood zp aangedaan; 't welk tot ons oogmerk niet behoort: maar niet van enig groot of wonderbaarlijk werk / dat hp door ſijne Tooverpen heeft verricht. De volgende vermelden wel van nieuwen tegenſtand / door den voornoemden Simon den Apoſtel Petrus binnen komen van den keiſer Nero noch geboden: maar ſp en noemen niemant daar ſp dat van hebben / ende komen ook in ſaken noch omſtandigheden niet wel over een. Waarom behoeſtmen op dat vliegen / 't welk ſp ſeggen dat hp voorgenomen hadde / maar verhinderd door 't gebed van Petrus / hem van boven neder en te berſten dede hallen / niet veel ſtaats te maken.

§. 15. Dat van de ſeven Overpziesters ſonen openbaart ſich ſelven. Want hadde hun beſweeren van de minſte kraght geweeſt: die man / wiens geeſt ſp meinden uit te drijven / en ſoude hen ſo qualik niet gehavend hebben; ſo dat ſp ſelve van den boſen geeſt verdreven wierden / en blijde waren datſe 't met hun naakte lijf / hoewel niet met de heele huid / ontquamen. Derhalven is van deſen VII. §. 20. al genoegh geſeid. Indien ſp ſelf al van die meininge geweeſt zijn / dat de letters of de namen iets vermogen / en daarom 't nu met Jeſus naam eens wilden wagen: ſp ſagen echter nu wel t'hunder ſchanden ende ſmerte / dat ſp bedrogen waren. En eindelik / al wie gaat lopen / die geeft te kennen dat hp niet derf ſtaan. Maar ſo gp ſegt / dat hier de kraght der wonderwerkinge van wegen der Apoſtelen d'oorſake ſulker uithomſt zp geweeſt: het ſal ſelf van d'hiſtorie weerſprooken worden; alſo d'Apoſtelen daar in niet met het minſte teken zijn genoemd; maar 't was de man die den onreinen geeſt hadde, ſelf dewelke op hen ſprong, hun meeſter wierd, en d'overhand gekregen hebbende / hen dus te keere ging. Want dulle menſchen / door d'opſiedentheid des bloeds / en 't kraghtig drijven van de geeſten / altijd ſterker zijn dan andere: ſo dat hier niets gebeurd is dat niet ganſch natuurlijk is.

XVI. HOOFDSTUK.

De plaatſen daar de Schrift ſo ſpreekt, als of die menſchen waarlik noch iet wiſten ofte werkten, behoorlik onderſocht, en ſeggen ſulx in 't minſte niet.

§. 1.

Wp hebben nu noch deſen gang te doen / dat wp beſien of ook wel in een van de plaatſen der Schrifture / die dus verre over ende weder onder-

ſocht zijn/ of in enige andere die noch niet zijn aan geraakt/ iets magh te vinden zijn/ waaruit men magh beſluiten dat die Wichelaars en ſo genaamde Toveraars ooit metter daad iets hebben uitgewerkt/ of maghtig zijn om het te doen. Wy vinden onder alle plaatſen/ die tot hier aan toe geleſen en herleſen zijn/ niet eene die daar enigſins toe dienen kan/ behalven die van Moſes/ Deut. 13: 1/2. waaraf in 't VIII. hooſdſtuk §. 18/19/20. al ſo veel als daar te pas quam/ is geſeid. Van andere/ die nu noch eerſt te paſſe komen ſouden/ ſal ik nu in dit hooſdſtuk ſpreken/ na dat ik 't overige daar dit nu eigentlik de plaats toe is/ op die voornoemde Wet van Moſes/ hier ſal hebben voorgebragen.

§. 2. De woorden daar 't nu eigentlik dan noch op aankomt zijn daar/ dat die Prooner ſtelt een Teken, en dat Teken komt. Ik ſie wel dat uyt buiten d'Overſetters niet een Uitlegger van de Schrift in handen komt/ of zijn gemeenelik in dat verſtand/ dat God den Duivel ſomtijds toelaat ſijne dienaars met alſulke wonderwerken bij te ſtaan/ waar door dan ook de ſchranderſte noodſakelik licht om verleiden zijn. En als 't er evenwel op aankomt/ ſo ontkennen ſy/ dat eigentlik de Duivel ware wonderwerken kan verrichten; en houden ſtaande dat hy alles maar natuurlik doet: alſo nochtans/ dat hy door dieper kennis der Nature/ door meerder kraght en door geſwindigheid des geeſtelikken weſens/ veel kan doen/ dat boven de Nature ſchijnt te zijn. Dit al ſo zijnde/ (het gene ik echter in dat ſelfde hooſdſtuk al genoegſaam meine wederleid te hebben) ſo moeten evenwel niet de Natuurwijſen alleen; maar ook de beſte Godgeleerden (die na hun oordeel geen van beiden ſo veel weten als de Duivel weet en werken kan) hier bot voor ſtille ſtaan: alſo het hen onmogelijk ſal zijn/ ooit uit de Tekenen en wonderen te konnen weten/ dat ſulken woord is van den waren God. Het ſtrijd ook duidelik met ſulx als God hier na met uitgedrukte woorden ſtelt. So gy dan in uw herte ſoudt mogen ſeggen; hoe ſullen wy het woord kennen, dat de HEERE niet geſproken heeft? Wanneer die Profeet in den naam des Heeren ſal geſproken hebben, ende dat woord en geſchied niet, nochte en komt niet; dat is 't woord dat de HEERE niet geſproken heeft. Deut. 18: 21/22.

§. 3. Wat ſullen wy dan ſeggen? dat hier Gods Woord ſo duidelik hemſelven tegenſpreekt? Soo niet: laat ons dan op een middel denken/ om 't op de voegelijkſte wijſe over een te brengen. Doch dat en is daar mede niet te doen/ dat God den Duivel en verleidenden Proſeten ook wel ſijne eigene kraghten leent/ om ſijns volx daſtigheid in ſijnen Dienſt bij wijlen op den toets te ſtellen: dat is/ om hen te toonen/ hoe ſwak ſy aan hen ſelve zijn/ indienſe ſich verleiden laten; of hoe opreght ſy in 't geloof door Gods genade zijn/ indienſe/ dus hard aangeſocht/ noch echter by de waarheid blijven. Want na het gene dat ik daar op in 't gemelde hooſdſtuk al geantwoord hebbe/ ſo kan 't niet zijn/ dat eenerlepe middelen/ beide goddelijk/ en even kraghtig/ den menſche tot de waarheid en de leugen/ tot de deugd en ondeugd/ tot God en van God af ſouden leiden. Ik ſegge eenerleye middelen: ſo verre als 't beiderzijds Tekenen en Wonderen zijn die tot beveſtigin-

ge

ge worden opgebraght / even goddelijk ; alſo het God is die alleen wonderen doet , Pſal. 72: 18. en even kraghtig door ſich ſelve / om deſelfde reden. Want indien 't Gods wondertekens zijn / die hy den Duivel en desſelven dienaars tot beveſtiging van valſche leeringe laat doen : ſo zijnſe dan van goddelike kraght / en is den armen Iſraelijt / ſo hy geen groter ſchuld van hardigheid ſijns herten / dan ſelfs de Egyptiſche toveraars wil dragen / genoodſaakt te geloven en verklaren / dat het Gods vinger is / die ſich daar in vertoont.

§. 4. Wat is dat dan voor proeve / die geen ſterflijk menſche maken kan: en waarin heeft hy ſchuld / indien hy nooit kan weten / of 't een teken van God ſelf of van den Duivel zy? Alzoos van de verſchijninge eens geeſtes , of die zy duivelſch of van God. Ik hadde nooit geloofd / dat een gereformeerd Theologant ſulx denken konde / vond ik het daar ſo niet uitgedrukt ſtaan in ſijn boek. Niet in 't gemein , dat is ſijn ſeggen : al even eens als ik ook in 't gemein niet weten kan of hy die my ontmoet en groet / een eerlijk man is of een ſchelm. So kan ſich dan de Satan wel veranderen / niet bloteliik in enen Engel des lichts ; maar in den Vader der lichten ſelf. Gy kont meinen dat gy God voor hebt / en gy hebt den Duivel voor. Schrikkelike dingen ! Wel / of dan Moſes ook niet moeſt getwijfeld hebben / of het God wel was die uit den doornboſch met hem ſprak ? Of immers als hem van ſijn volk moght voorgeworpen worden / de HEERE en is u niet verſcheenen ? Ging dan 't bewijs wel vaſt / dat hy een teken dede ? Want ſo God doe ſijn volk eens op die wijſe had verſoeken willen ; ſo hadden ook de Toveraars wel alle die 10. wondertekenen hen konnen nadoen / met hunne beſweeringen. Deſelfde Voetius geeft mede toe / dat ook de Duivel donder / bliksem / regen / wind en aardbevingen verwekken kan. Diſp. p. I. p. 969. Wat ſekerheid had Iſraël dan van de Wet op Sinai gegeven / dat die noodſakelik van God moeſt zijn ? Indien alſulke werken als de kraghten der Natuur te boven gaande / en die de Schrift (gelijk deſelfde Voetius aldaar bekent) aan God op ene ſonderbare wijſe eigen maakt / ook van den Duivel of ſijn volk wel te verrighten zijn : hoe wiſten ſy dat God het was die tot hen ſprak ?

§. 5. Men magh dat geenſins nemen op de Wetten ſelf / als door hunne eigene volmaaktheid ſich genoegſaam openbarende van God te zijn. Want wat ſal ons verſtand bemaghtigen om te geloven / dat het vierde van de 10. Geboden moet van God zijn / om dat daar de ſevenſte / en niet de eerſte / of een ander dagh der weke ; of juiſt om de ſeven en niet om de drie / vier dagen / een tot den dienſt van God moet afgeſonderd zijn ; of dat God ook met ruſten word gedient ? Het Teken daar de laatſte dagh der weke al te voren door beveſtigd was / ſo als men Ex. 16. leeſt / doe 't Man den ſeſten dagh wel dubbeld viel / en op den ſevenden ganſch niet ; ook dat het geen op den ſelven viel / tot 's anderen daags toe duren konde / en anders niet : dat moeſt van dal-

ke ſtrekken tot bewijs / dat dit gebod van God moeſt zijn. Noch eens: wie ſoude ſeggen / dat Gods lieffte volk ſo vele van Gods goede ſchepſelen niet eten moght / en dat de Wet Levit. 11. ſo veelerhande viſch en vleeſch verbiedende / van God herkomſtig was? Ja dat die God / die aan ſijn volk ſo beſten land beloofde / die beeſten die ſich't vetſte meſten laten onrein verklaren ſoude; verbiedende den aal en't ſpek? Die wetten / wat bewijs van godlikheid is toch daar van; ſo't niet en is / dat Moſes / die hen dit ſo voorſchreef / door die Teikenen beweſen hadde / dat hy van God geſteld was om den volke wetten voor te ſchrijven / en dat de glans van ſijn verheerlikt aangeſight de goddelike heerlikheid genoegh beweeſ?

§. 6. Maar ſo de Duivel al die dingen ook kan doen / als't hem van God word toegelaten; en God laat hem dat toe: wat ſekerheid had dan het volk / of ſulk een wett van God of van den Duivel was? Neemt eens God laat den Duivel toe deſelfde wonderen te doen (want dan kan hy't ook doen / ſeit Voetius) en door den eenen of den anderen profeet / als of't een tweede Moſes ware / te gebieden / dat ſy den eerſten dagh / ofte tweemaal'e weer van hunnen arbeid ruſten ſullen / en dat ſy alles eeten ſullen wat God eetbaar voor den menſch geſchapen heeft; of enige andere ſpijſen rein of onrein achten dan degene die by Moſes ſtaan genoemd: Wat dan? Twee boden / beide wetten op Gods naam verkondigende / die geheel verſchillen / ſulx dat die beide teffens niet en konnen ſtaan; en geen van beider boodſchap ook ſodanig / dat ſy door't ingeſchapen licht den menſche konnen overtuigen / datſe ſo en anders niet noodſakelik van God ſelf moeten afgekomen zijn: ſo moet een goblik teken deſen twijfel eindelik beſlechten. Nu / d'eerſte heeft door ſulke teikenen geloof verkregen / dat hy van God geſonden was; de tweede laat het Manna dubbeld regenen / of op den ſevenden / of om den derden dagh / ſijn aangeſight dat glinſtert even eens: wie van die beiden ſalmen nu geloven moeten? Ik ſegge / deſen laatſten. Want ſo God het gebied / dat houd ſo lang tot dat hy't wederom verbied / of ietwes anders ordineert / gelijk't met alle Heeren wetten gaat. En dan ſo ben ik ongehoorſaam / ſo ik langer by dat oude blijven wil.

§. 7. 't Is dan plat uit onmogelijk / dat God ooit aan den Duivel toelaat iets te doen van ſulke werken / als hy beſonderlijk voor ſijne werken uitgeeft in ſijn Woord. En hier en gelt geen ſeggen / dat het de Duivel niet en doet; maar God het doet / den Duivel (want ſo moet het weſen) te gevalle; of om alſulken valſchen leeraar in de leugen voor te ſtaan: en dat door Gods regtveerdig oordeel alsmen ſeit. Want wy en konnen / ſeggenſe / niet weten de redenen van Gods geheimen raad: waaraan ſy ſekerlik de ronde waarheid ſeggen / maar niet na waarheid. En komt my deſen uitvlught van ſodanige Theologanten even eens voor ogen / als der Filoſofen van d'*occulta qualitates*, verborgene hoedanigheden, daar ſy ſich dan op beroepen als ſe gantſch geen reden weten van hun ſeggen. Noch ſo veel te erger / dat men hier van Gods verborgen oordeel ſpreekt / waar van ons 't tegendeel geopenbaard is in ſijn Woord. Dat roept van Geneſis af tot

Apocalypſis toe / dat God waarheid is / en ſijn Woord Waarheid / dat geen leugen in hem is; dat hy de leugenſpreekers ſal verdoen / dat hy ſijne eere aan geenen anderen geven ſal / daar in beſtaande dat hy God is / en geen ander nevens hem: en ſal hy dan den Vader van de leugen / ſal hy die *Baddijm*, leugendichters, die 't ſijn werk is te vernietigen / ſelf noch by ſtaan met ſijne almaghtigheid; om ſelf de leugen / tegen ſijne waarheid aangehant / met wondertekens te beveſtigen / om 't volk te doen geloven dat een ander is de ware God / en dat hy 't niet en is? Is dat verborgen raad? ik ſeg / het tegendeel is ons geopenbaard.

§. 8. Maar noch eens; deſe Dromer of Profeet / die ſeit / komt laat ons anderen Goden dienen. Dat is / JHVH is de regte God niet / wy zijn tot noch toe / in de heimiſſe des waren Gods verdoold geweeſt. De God / of Goden / die (als by exempel) door dat Kalf / niet na ſijn weſen of gedaante / maar ter gedachtenis is afgebeeld; en niet Jehova, is de gene die ons uit Egypten heeft verloſt / en ſo veel wonderen gedaan. Hy ſtelt een Wondertekken tot bewijs; ik ſegge een waaragtig wondertekken / dat boven / of ook tegen de Nature gaat; en dat Teken komt: hoe weet die Dromer of Profeet / dat ſulk een Teken komen ſal; alſo 't in Duivels of ſijn eigen maght niet is? So is 't hem dan van God geopenbaard. Seer wel: een teken te voorſeggen dat dan komt / of wel te weten dat het komen ſal; dat is 't opregte Geloove der Miraklen / dat God ook gelijk wel aan Judas / als d'openbaringe van iet geheims aan Bileam gegeven heeft: maar beide tot beveſtiging der waarheid / niet der leugen. Was ooit een Koning oste Vorſt op aarden ſo uitſinnig / dat hy ſtaffet en zegel van ſijn Koningrijk aan iemant mede gaf / om 't volk tot oproer of tot afval aan te lokken? Wat maaktmen niet dus doende van den groten / wijſen / en ou 't hoogſt ſiloerſthen God van ſijne eere / en van ſijn heilig en onfeilbaar Woord / ſo dat in 't alderkragtigſte bewijs noch feilen kan?

§. 9. Hoe dan dat Teken komt / is wel te denken / als men maar verſint / dat menig wonder der Nature aan de Magi of Geheimwijſen wel bekend is / daar het volk niet af en weet. Wat ſeg ik ook / het volk? Ja ſelf de prieſters en gewone leeraars zijn bywijlen ſulke ſlechte Filoſofen / dat men hen voor wondertekens ſal doen achten 't gene niet dan maar natuurlik ſo geſchied / of uit den algemeenen en ſtandvaſten loop voor af bekend is dat geſchieden ſal? Genomen dan dat quam eens na / het gene ſulken Dromer heeft voorſeid: en ſy en weten nu niet beter of dat is alſulken wonder: de Wet was voor 't geheele volk / dat niet bequaam is om te onderſcheiden of ſo ongewonen ſake / als ten Teken hen word voorgeſteld / natuurlik zy of niet: ſy konnen echter leſen; en dat laat hen doen. Tot de Wet en tot het Getuigeniſſe, ſoſe niet en ſullen ſpreken na dit woord der valſche leeraars / dat geen dageraad (dat is geen licht van waarheid) heeft. Jeſ. 8: 20. Die Wet was met onwederſprekelike Tekenen bewesen datſe was van God: de ganſche Weereld wiſt / dat geen geſchapen oorſaak ſulke dingen werken kan: de Chartummym, Mecaſſchefym en Wijſen van Egypten / die wel wiſten wat na-

natuurlijk / wat door konst gemaakt / of boven de Nature was ; die hadden self Gods vinger daar in aangemerkt. Ex. 8: 18. De volkeren rondom beleden / dat de God daar dese Wet van quam / een God is boven in den Hemel en beneden op der Aarde. Jos. 2: 11. die Tekenen en honden niet bedriegen: weshalven Moses ook deselve / als onfeilbaar en ten klaarsten overtuigende den volke voorstelt / om hen op het kraghtigste van allen valschen Godsdienst af te schrikken. Deut. 4.

§. 10. Hier uit besluit ik dan / dat nooit een valsch Profeet door Gods of Duivels kraght / tot voorstand of bevordering der valsche leer ; of ook de Duivel of de valsche leeraars door toelatinge van God / een eenig werk dat boven de Nature sy / daar sy een deel van zijn / heeft uitgewerkt of voortgebraght : en dat het daarom gruwelijk om seggen is / so iemant meint / dat God iet doet / om 's Duivels bosen wille (tot sijns volx beproevinge quansuys) te volgen / en dat sulx ook met Gods regtveerdig oordeel kan bestaan. Met een besluit ik ook / dat God sijn volk beproeft / maar niet bespott ; so weinig als hy sich bespotten laat ; en so als hy ten quade niet en word versocht / dat insgelijx hy niemant ook daar toe versoekt. Jak. 1: 13. De tekenen also genaamd die van de Geesten der Duivelen, dat is der Dæmones (so staat 'er in het Grieksch) van wegen 't Beest en desselfs valschen Profeet / na luid der Profesyen van Joannes / op het hoogst te duchten staan / Openb. 16: 14. en 19: 20. al ware 't datse by manier van spreken self ook vuur uit den Hemel deden komen over d'Aarde. 13: 13. zijn meer niet dan maar tekenen der leugen, dat is valsche tekenen. 2. Thess. 2: 9. niets in waarheid / louter schijn.

§. 11. Het is deshalven al vergeefs gedisputeerd / of en hoe verre ook de Duivel of de valsche leeraars maghtig zijn Mirakelen te doen : dewijle sy het geen van beiden doen ; de Duivel of de so genaamde Toveraars niet meer dan enig ander menschе. Ende derf ik seggen / dat alsulk vragen en bepalingen daar in gemaakt / daar so veel boeken van Natuur / als Schrift-geleerden van gestapelt zijn / niet dan verkeerde krakkeelen παραδιαλριθαι paradiatribai als oft men seide buitensporigheden, zijn. 1. Tim. 6: 4. Dat buitenspoor dan ook ten einden uit gelopen hebbende / belenden sy ten laatsten aan de scheidpaal van het oogmerk / dat by God en Gods Profeten altijd goed / maar by den Duivel en de sijnen quaad is. En dan so meinense dat dese waarlik wonder werken doen ; maar gene geensins ware wonder werken zijn / om dat daar in Gods eere niet en word beoogd. Gelijkerwijse zijn dan ook de wonder werken / die de Heer so wel door Judas als door d'andere Apostelen gedaan heeft / niet door ware wonderwerken ; noch de Profesyen van den valschen Bileam door Profesyen aan te nemen / om dat noch d'een noch d'ander / met dat oogmerk heeft geprofeten of gewroght : de vraag is over 't oogmerk noch het einde noch het middel noch de palen niet / maar over 't werk.

§. 12. Wy gaan dan over tot noch andere plaatsen der Schrifture / die noch niet eens verhandeld zijn ; waarin het schijnt dat aan die menschen diemen noemt besweerders ofte Toveraars iet dadelijks word toegeschreven. Der

selver

ſelver vind ik maar in alles deſe. Pſal. 58: 6. Pred. 10: 11. Jerem. 8: 17. Ezech. 21: 21/ 22. Voor af is aan te merken / dat de drie eerſte vaſt van eenerlei inhoud zijn: als ſprekende van Lachaſchijm op de eerſte/ van Chavatijm op de tweede/ van Nechaſchijm op de derde; voorden/ die gelijkelik te kennen geven de Beſweeringen; en van de Keſamijm Waarſeggingen: in de vierde plaatſe; van welken allen uit verſcheiden andere plaatſen nu al meer dan eens gehandeld is. En die Beſweeringen zijn alle eenerlei/ alſoſe niet en ſpreken dan van Slangen: d'eerſte plaatſe van derſelver liſt om ſich te wapenen/ dat de beſweeringe geen kracht en hebbe; de tweeden van de kraghteloosheid der beſweeringe/ wanneer de ſlange iemant al gebeten heeft; de derde ſpreekt van ſlangen/ die te ſchadeliker bijten/ om datſe niet beſworen zijn. De vierde plaatſe heeft in ſtede van de ſlangen Terafijm, en dien aangaande is deſelve ook al eens verhandeld daar het ſo te paſſe quam. X. §. 12/ 13.

§. 13. Wat d'eerſte plaats nu in't beſonder aanbelangt/ het is de klaghte daar van David/ over d'ongevoeligheid en herdneklikheid der boſen/ datſe na geen reden luiſteren: waarom hy hen dan vergelijkt by enen adder, die ſich doof maakt/ mits dat ſy haar ore toeſtopt, op datſe niet en hore na de ſtemme des beleeſers, des genen die ervaren is met beſweeringen om te gaan. Pſal. 58: 5/ 6. Wat kracht in de beſweeringen zy ofte niet/ ſal noch hier na verhandeld worden: hier hebben wy alleenlik maar te ſien/ of deſe woorden ook te kennen geven datter Duivels kracht in ſteekt. Daar van en blijkt het minſte niet uit enig woord alhier gebruikt. Ik ſal my niet behoeven te behelpen met den ſtijl van ſpreken na't gebruik der menſchen; ſchoon ik wel meine dat het hier ook plaatſe heeft: maar ſegge alleenlik/ dat de Schrift hier/ na de letter al verſtaan/ niet meer en ſeit/ dan dat een adder enige natuurlike bequaamheid heeft/ om ſich te hoeden tegen't ongemak/ gelijk we ſien dat ſulx in alle beeſten is/ een iegelijk na ſijnen aart. Ten anderen/ dat ook de adder horen kan/ en dat ſulk een geluid als de beſweerder maakt/ deſelve ongemakkelijk moet zijn/ dat ſy hare oren daar voor ſtopt. Waar uit dan volgt/ dat de Beſweerder/ ook hoe ervaren hy magh zijn/ met alle kraghten ſijner konſt niet uit en reght/ gelijk de beſte leſſen vruchteloos geſproken tot dat boſe volk.

§. 14. Het tweede moet myn ſeggen meer beveſtigen dan tegenſpreken. De wijſe Prediker om by gelijkenis te leeren/ datmen iemant onderrichten moet/ eer hy het quaad bedrijve; en dat het al te late komt wanneer de misdaad is begaan: ſo ſeit hy dan: Indien de ſlange gebeten heeft, eer de beſweeringe geſchied is, dan is 'er geene nuttigheid voor den alderwelſprekenſten beſweerder. Pred. 10: 11. In't hebreeuwſch ſtaat לבעל לשון *leba-al laſchoon* voor den ſpraakmeeſter; ſo noemt hy den beſweerder. En daar uit blijkt/ dat hy geen bloot opleſen ofte mompelen van woorden/ dus of ſo/ verſtaat: maar konſtig t'ſaamgeſteld/ en uitgeſproken of geſongen; dier voege dat ſulk een geluid kan werken op't gehoor van ſulken beeſt/ en het daar door in ſtilte brengen/ en ſo af houden van den menſche op dat pas te beſchadigen.

Waar uit dan volgen moet / dat dit gedaan moet worden / eer de bete zy geschied: also die spraak of sanghonst niet en was om wonden te genesen / maar om slangen af te keeren / datse geen en maakten. Hier is dan wederom het minste niet / waar uit kan blijken / dat ooit door des Duivels kracht iet is gedaan.

§. 15. Ter derde plaatse worden de Chaldeën / welker fellen oorlog God den Joden dreigt in 't land te senden / by de slangen ende basilisken vergeleken / tegen welken geene besweeringe is / die hen bijten souden. Jerem. 8: 17. Dit sietmen klaarlik dat niet meer is dan slechts een gebruik van spreken / by gelijkenisse van dat gene dat in vorigen al eens geseid is. En in waarheid was het so / dat geen besweeringe hier kracht en hadde: het gene voor ons dient / die geensins voor de kracht / maar voor de kraghteloosheid der besweering pleiten. De kracht die sy dan sekerlik hier niet en heeft / die moet men my betonen dat sy elders heeft. Nochtans was Bileam / so 't schijnt / in dat gevoelen / dat ook in sulken val besweeringe te bate komt / om volkeren en heirlegers te vervloeken / waar toe hy by de Moabijten en de Midianijten ook ontboden was; gelijk voor desen is gesien. Maar als God voor sijn volk wil sorgen / so seit hy / dat geen waarseggerye noch beleesinge iets tegen Israel vermogen: en als hy 't volk wil straffen / daar helpt ook geen besweeringe / om hen den vyand af te keeren / wien Gods waakvoerende gereghtigheid dan tegens hen gewapend heeft.

§. 16. Dus blijft 'er meer niet over / dan ter laatste plaatse / dat Nebukadnetsar dien wegh kiesen soude voor sijn heir / die hem door waarsegginge gewesen wierd. God spreekt daar ook der Joden meininge tegen / die seiden / dat die waarsegginge ydel was: het sal geen ydele waarsegginge zijn. Ezech. 21: 21/22. Maar hoe niet ydel? Het lot word in den schoot geworpen; maar het geheel beleid daar van is van den Heere. Spreuk. 16: 33. Ydel was de waarsegginge aan haar selven / dat is klaar; alleenlik daar uit / (buiten andere reden) dat de Terafijm daar in gevraagd zijn: want de Terafim spreken ydelheid, Zach. 10: 2. Maar 't stond so wel aan God / de Kesamijm of waarseggingen des konings van Babel aan de reghterhand tegen Jerusalem, als aan de slinkerhand tegen Egypten te bestieren. Want op beiden was het aangesien; en stond hy in beraad / op wien hy eerst soude aantrekken: waartoe hy middelen van waarsegginge gebruikte / in haarselven kraghteloos / maar van God also bestierd / dat sijn geheime raad wierd uitgewerkt. Het allerminste komt hier niet in voor / waar uit kan blijken dat de Duivel in die dingen werkt; die komt 'er niet eens in te pas / het is geen sake die hem aangaat / hy weet 'er ook niet af; noch hy en hoort geen tijdingen hoe 't met den oorlog tusschen de Chaldeen en de Joden gaat / noch welken wegh uit dat hy met sijn maghtig heir in aantoght is.

XVII.

XVII. HOOFDSTUK.

Des niettemin is wel te ſien, waar in het quaad beſta, waarom voorſeide konſten en hanteeringen beſtraft en ook geſtraft zijn in Gods Woord, en door de kriſtelike Wetten ſtrengelik verboden zijn.

§. 1.

DJe blotelik maar hooren/ dat ik 's Duivels kraght en werkinge/ in al dat werk tot dus lang onderſocht en overwogen / blijf ontkennen; zijn ſeer gereed om te vermoeden / dat ik den Duivel of ſijn volk wil voorſtaan. Gelijk het niet alleen Auguſtus Pfeifertans Paſtoor en Superintendent tot Lubek wil bewijſen / in een boexken dat hy tegen my doet drukken in 't hoogduitſch: maar 't hebben my hier al verſcheidene verweten / van die broeders / die door kleinheid hunder liefde al te groot zijn van begrijp. Maar die met aandaght en onzydig al 't voorgaande maar geleſen heeft / ſal dat niet ſeggen. Want daar uit blijkt genoeghſaam / dat ik door en door van al dat doen niet anders dan met afkeer ſpreke: die menſchen dan en worden van my niet verſchoond. Maar wat den Duivel ſelf betreft; 't is waar dat ik hem niet te laſte legge 't gene hy niet doen en kan: maar dat ik hem te meer verkleine / en den groten God verhoge: 't welk mijn uiterſt oogmerk is. Wy zijn 't dan alle ſeer wel daar in eens / als dat de Duivel bijſter quaad is; maar niet in al het quaad dat hem word toegeſchreven: niet of hy 't ſoude willen doen / indien hy konde; want daar in meen ik mede dat wy alle ſullen ſeggen / ja. So ook is 't buiten twijfel / dat de ſo genaamde Toveraars en Waarſeggers grote ſonde doen; maar als men ſeit / dat ſy ſich met den Duivel in verbond begeven / dat heb ik nu ſo klaar beweſen als den dagh dat ganſch niet waar en is. Het ſtaat ons dan / tot dies te meer geruſtheid voor ons ſelf / en tot ſo veel te beter openinge en verſtand der Schrift / te onderſoeken / waar in dan eigentlik het quaad beſta / waarom die konſten en hanteeringen als dus lang 't onderhoud van onſe oefeninge zijn geweeſt / ſo ſeer miſpreſen zijn. En dat in Gods Woord niet alleen / maar by de kriſten Keiſers deſgelijks / in hunne Wetten ſtreng verboden zijn / ja ſelf by Heidenen gehaat.

§. 2. So veel als dan Gods Woord betreft / ik meen het is uit alle bygebraghte plaatſen wel te ſien geweeſt / dat al wat van dien ſlagh ons daar in voorkomt / word vaſt eenpartig overal begrepen in d'Afgoderij. En dat is t'elker plaatſe wel ſoo klaar / dat ik 't herhalen van deſelven hier onnodig achte. Sy worden dikmaals by den Afgodsdienſt genoemd / als ſtaaltjes van Afgoderye bygebraght: en alle die beſweeringen zijn om den Afgod op die wijſe het geheim te vragen / of in navolginge der afgodsdienſtige gewoonten: genoegſaam blijkende het gene ik in 't I. boek XI. §. 12. uit vorige exempelen betoonde / dat alle Toverplegingen der oude en hedendaagſche Heidenen maar enkelik uit hunne afgodsdienſtige gevoo-

lens voortgebraght / en 't grootste deel van hunne afgodsdienstigheden zijn. Waarom ook Samuël den Koning Saul bestraffende om ongehoorsaamheid aan God / en willende hem op het kraghtighste beduiden / hoe groten sonde dat dit zy: so seit hy; wederspannigheid is ene sonde der Toverye, (חפץ *kesem*) en wederstreven is Afgodery (און *Aven* eigentlik ydelheid) en beeldendienst (*Terafim*) 1 Sam. 15: 23. 't Is der hebreewsche tale eigen in de Schrift / veeltyds tweledige spreuken voor te stellen; de woorden wel veranderende / maar den selfden sin behoudende: in voegen dat het tweede altijd of tot vergrotinge / of tot verklaringe van 't eerste dient / nooit tot verkleininge. Dese felle haat de Heere; ja aan sevene heeft sijne ziele enen grouwel. Spreuk. 6: 16. Abraham weet van ons niet, ende Israël en kent ons niet. Jes. 63: 18. De Heere is na by allen die hem aanroepen; allen die hem aanroepen in de waarheid. Psal. 145: 18. en so op duisend plaatsen meer. Schoon hier dan in het tweede lid staat *Aven*, ydelheid; 't welk onse Oversetters / Dr. Luther daar in volgende / vertaald hebben afgoderye: het is genoegsaam te verstaan / dat die daar mede ook gemeend word; om datter by staat *Terafim*, 't welk Luther afgodsdienst, doch d'onse beter (om des selfden woords herhalinge te mijden) beeldendienst vertalen. Indien gy dan ten eersten niet en mogt verstaan / hoe groten sonde d'ongehoorsaamheid magh zijn; om dat se met de kesem vergeleken word; soo seit het tweede lid noch nader / dat de wederstrevinge is Aven ende Terafim.

§. 3. Het volgt dan / dat gelijk de wederspannigheid en wederstrevenheid maar ene selfde sake zijn; dat ook also de Kesem, en de Aven met de Terafim vast op gelijke hoogte staan. Daarom / gelijk de wederspannigheid is wederstreeven; so is de *Kesem* wicchelinge (Toverye hier in 't duitsch genaamd) ook dan *Aven*, ydelheid (afgoderye) en *Terafim* afgodsbeelden, en also dan Beeldendienst. Want gelijk hier geen andere ydelheid verstaan kan worden / dan degene die gepleegd word in den dienst der Afgodsbeelden / die daar nevens staan genoemd: so is dan ook de Toverye so genaamd / also wel als 't wederstreven met de Wederspannigheid. So dat de sin is: die sich wederspannig draagt ontrent den God van Israël / die kent hem met de daad dan niet voor God; en 't is al evenveel oft hy sig tot den Afgod voegde. Waarin bestond dan dese wederspannigheid van Saul? Dat hy de godspraak hem door Samuel gedaan niet achtervolgde. Wat sal hem schelen / dat hy sich tot afgodsdienstige waarseggingen niet sal begeven? altoos de eerbiedigheid voor 't gene hem de God van Israël te weten dede / sal hem daar van niet wederhouden; gelijkmen namaals heeft gesien / dat hy van God verlaten sich tot sulke middelen begaf. 1. Sam. 28. De HEERE antwoorde hem niet; so ging hy dan om raad en kennisse van saken by ene vrouwe / die geen profetesse was / die God door de Urijm en de Tummijm niet en vraagde; maar die enen waarseggenden geest voorgaf te hebben / en de Demons of de doden uitroepen konde om bescheid te geven.

§. 4. Dit selfde word bevestigd met het gene wy X. §. 10. al eens hebben ingesien. Jes. 8: 19/ 20. Het eene tegen 't ander stellende; so seit hy eerst / by wege-

voetge van herwijt / vraagt de *Ovoth*, Waarseggers; en de *Yid-onijm*, Wijsloofden, Duivelskonstenaars: (Wat plaats de Duivel in dit woord heeft / is te voren meer dan eens geseid) en dooris hen scheepelik bestraffende; sal niet een volk sijnen God vragen? salmen voor de leevendigen de doden vragen? Hier stelt hy eerst / dat ieder volk sal vragen sijnen God; dien sy daar voor zijn houdende. Waar by vertoont hy d'ydelheid der afgodsdienaars / datse hunne Goden by de doden soghten / de geesten der verstorvenen / of wel de Daimons / na bewijs der ingewanden eenes doden lichaams / vraagden. So was dit dan de sonde van 't volk Israel in desen / dat sy niet vraagden hunnen eigenen en waren leevendigen God / sich gevende tot sulke Goden / dewelke van de Ovoot en de *Yid-onijm*, dooz hunne nachasehijm en kesamijm of wetshelpen uit het midden van de doden uitgeroepen / of dooz het middel van de doden aangesprooken wierden. Dit is dan van de sotte wijse hunder afgodsdienstigheid geseid / so veel de saak betreft; het selfde zijnde daar God over klaagde / als hy seide: mijn volk heeft twee boosheden gedaan: my den sprinkader des leevendigen waters hebbense verlaten; om henselven bakken uit te houwen, gebrokene bakken die geen water houden. Jerem. 2: 13.

§. 5. Nu is van lichtelik te sien / hoe groten sonde die genaamde Toverye en Waarseggerye zy / al is 't dat sy op geen Verbond berust dat met den Duivel zy gemaakt / al is 't dat die deselve plegen / geen besondere gemeinschap met den Duivel hebben / al is 't dat daar de Duivel niets toe doet / noch af en weet; al is 't dat sulke menschen God uitdrukkelik niet af en sweeren / en den Duivel hulde doen; geen grouwelliker sonde evenwel dan dese so genaamde Toverye. Want schoon dit in dien sin als 't woord gebruikt de regte naam niet is: het sal Afgoderye zijn / en is het ook. Want hoe han iemant iet gaan vragen aan sulk volk / die self verklaren / datse 't van de so genaamde Goden ofte Daimons halen; en sich met een niet aan d'Afgoderye schuldig maken? Kan iemant imtelen dooz een Beeld / in 't doen van sijn gebed? en evenwel geen beeldendienaar zijn? Is 't hem niet om het Beeld / het is om den gewaanden God / of Heilig wien dat Beeld vertoont. So ook de Terafijm en wierden self als Goden niet gebruikt; maar dooz de selve / als een middel om bescheid te krijgen van de Goden.

§. 6. Nu moet nu niemant hier betwisten / dat in den ganschen Bijbel ons geen sonde swaarder voorkomt dan d'Afgoderye. 't Is 't eerste van de 10. Geboden; het is het eerste oogmerk van het Euangelium / de menschen daar van af te trekken: wy verkondigen u, (seit Paulus) dat gy u sult bekeeren van dese ydele dingen (hy verstaat den afgodsdienst) tot den leevendigen God. Hand. 14: 15. Het is het slot des briefs van Jesus lieve kinderkens, bewaart u selven van de Afgoden. 1 Joh. 5: 21. Dit stut op 't gene hy daar eerst had geseid / dat het verstand des Euangeliums ons is gegeven / om den Waarachtigen te kennen, en dat de Soon ook die waarachtige God en 't eewig leeven is. Het is 't gewichtigste en grootste deel van sijne profezyen / d'Afgoderye en de geestelike hoererye van dat geestelike Babel /

van die groote Hoer en van dat sevenhoofdig Beest: en 't is het bitterste van alle menschelike uitsporigheid / dat sy na d'alderswaarste geesselinge van Gods plagen / sich niet bekeeren van 't aanbidden der Dæmonia, dat so veel ander grouwelike sonden met sich sleept. Openb. 9: 20/21.

§. 7. De woorden / voor mijn aangesighte, zijn in de Wett niet te vergeefs gesteld. Dat spraak God doe tot Israel / na dat sy hem so klaarlik hadden leeren kennen / door hunne uitgeleide in Egypten / hoe goed en groot hy sy; en dat geen ander God en is dan hy alleen: die door genadige gemeinschap by hen woont / en hen als een verkoren volk gestadig onder ogen houd; 't welk so te seggen voor sijn aangesighte woont en wandelt; dat hy gelijk een man sijne echte vrouwe heeft getrouwd. Dat sulk een volk na andere Goden om sal sien / dat sulken dienstvolk enen anderen Heere soeken sal / dat sulke kinderen enen anderen Vader noemen sullen; dat sulken Vrouwe met enen anderen man te doen sal hebben / in tegenwoordigheid / en onder d'ogen van alsulken God en heer en vader en getrouwen man: hoe is dat in te schikken? Een lijfeigen knecht begaat geen groter sonde / dan sijnen meester te ontlopen en enen anderen te dienen. Een kind dat van sijne Ouders weth loopt / en sich buiten hun verlof aan vreemden overgeeft / vergrijpt sich tegen d'eerste Wet der tweede tafel: En voor eens mans getrouwde vrouw en is geen groter sonde te begaan dan overspel; waarom ook der Israelijten Afgodsdienst geduriglijk by overspel en hoererye vergeleken word. So als dan dese sonden zijn de grootste die de menschе tegen menschen kan begaan uit oorsaak der bysonderste verplightinge: so kan geen groter ooit bedacht zijn tegen God / aan wien de menschе / en insonderheid sijn eigen volk / op so besonderen maniere op het naawst verbonden is.

§. 8. En dit belangende de eerste soorte van die bose menschen / zijnde Wichtelaars: de andere / diemen gemeenlik by den naam van Toveraars verstaat / zijn sulke die de menschen en het vee in 't heimelik beschadigen / farmakoi vergistigers genaamd / als voor verscheide maal is aangewesen. Alsulke menschen op sich selven aangemerkt / in 't gene sy bedrijven / zijn by de straatschenders en moordenaars te stellen / ten aansien van 't verderf dat sy den menschen aanbrengen in goed en bloed. Doch aangemerkt / dat sulke die de Heilige Schrifture meest gedenkt / by 't ander volk op eene mate zijn gesteld: so heeftmen hen te houden voor een selfde slagh van volk; door dien sy sich met den Afgoden vergesellen; als die in allen niet te vreden met de kraghten der Natuur alleen / van hen met konst in 't werk gesteld / noch meinen dat de Goden of de Daimons daar de kraght toe leenen moeten. Dies zijnse mede voor Afgodendienaars aan te sien.

§. 9. Niet weiniger zijn de Besweerders ook so aan te merken; also sy meinen datse goed doen aan de menschen / door hen van bose geesten te verlossen. Maar dat vermeinen sy te doen door seker slagh van kruiden ofte andere saken / welke maghtig souden zijn de geesten te verdrijven / of sulken kraght in 't vragen van de Goden / die noch boven dese Dæmons zijn. 't Is grotelijx Gods groten naam verkleining aangedaan / wanneermen aan de schep-

ſchepſelen de kraghten toeſchrijft om de geeſten te verdrijven / die hem den Schepper onderworpen zijn. Want overmits de geeſt des menſchen uit het lichaam ſcheidende / tot God dan weder keert: Pred. 12: 7. ſo laat hy voor den menſche geene kruiden wassen / nochte visſchen in het water / nochte beesten op der aarde / die hem ſouden konnen dienen om deſelve ſich te onderwerpen. Derhalven hebben dat d'Apoſtelen ook niet geleden: in welker tegenwoordigheid de ſeven broederen op hunne wijſe 't ſelve onderneemende / (hoewel het gene sy vermeinden uit te drijven in waarheid niet en was) in d'uiterſte verlegentheid gekomen zijn. Hand. 19: 13/ 14. waar af hier voor VII. §. 19/ 20/ 21. ſo veel des nodig al geſproken is. Dit mijdende vervallen sy tot die Afgoderye / dat sy de Dæmons van de Heidenen op heidenſche maniere meinen uit te halen; en ook de boſe Dæmons door 't bevel der goeden / de mindere door kraght der meerdere te doen vertrekken: daar wel noch d'een noch d'ander Dæmon is; maar daarom geen te minder ſonde / dat sy door 't gene niet en is verlaten Hem uit wien / door wien en tot wien alle dingen zijn.

§. 10. De wetten van de kriſten Kerk / en eerſte kriſten Keiſeren / zijn ook gebouwd op deſen grond. In 't Concilie van Ancyra / dat ontrent het jaar 300 was / ſtaan op het einde van het eerſte hooſdſtuk deſe woorden. *Quisquis aliquid credit poſſe fieri, aut aliquam creaturam in melius aut in deterius immutari, aut transformari in aliam ſpeciem vel ſimilitudinem, niſi ab ipſo Creatore, qui omnia fecit, & per quem omnia facta ſunt: proculdubiò infidelis eſt, & pagano deterior.* Al wie gelooft dat iets geſchieden kan, of enig ſchepſel tot beter of tot erger veranderd, of in een andere gedaante of gelijkenis verſchapen worden, anders dan van den Schepper ſelf, die alles heeft gemaakt, en door wien alles is gemaakt: die is buiten twijfel ongelovig en erger dan een heiden ſelf. Onthoud dit / Leſer / het ſal hier na noch eens te paſſe komen. De grond is hier het Heidendom / al even eens als Jeremias heeft geſeid / ontſettet u niet voor de tekenen des Hemels, dewijle ſich de Heidenen daar voor ontſetten. Jerem. 10: 2. Een kriſten houd ſich met den naam van Heiden ſeer beledigd: ſo moet die dan genoegh zijn / om hem van ſulk gevoelen en bedrijf te doen verſtheiden / ſonder meer. De Roomſchgeſinden ſelf zijn hier van overtuigd; alſo die woorden ook in 't *Jus Canonicum*, de Pauſelike kegkten ſtaan / Decr. P. II. C. 26. qu. 5. c. 11.

§. 11. De keiſerlike wetten nemen 't op de twede reden: als namelik / dat deſe konſten zijn tot nadeel van het menſchelijk geſlaght. De keiſer Conſtantijn de eerſte ſchreef daarvan in den jare 321. aldus. *Eorum eſt ſcientia punienda, & ſeveriſſimis meritò legibus vindicanda, qui magicis accincti artibus; aut contra ſalutem hominum moliti, pudicos animos ad libidinem deflexiſſe detegentur.* Men ſal de weetenſchap der genen ſtraffen, en billik door de ſtrengſte wetten wreken, die bevonden worden, dat sy door middelen van toverye der menſchen geſondheid beſtaan te krenken, of kuiſche herten tot dertelheid te verleiden. En daar na in 't jaar 358. ſchrijft hy / dat al dat volk voor vyanden des menſchlijken geſlagts te houden sy. L. ix. tit. 18. l. 4. & 7. C. de Maleſ. & Math. Het ſchijnt of

Con-

Conſtantijn het ſtuk van 't Heidendom lieſt niet heeft willen roeren: om dat het noch ſo maghtig was: en daarom liever ſulken reden ſtellen / die ſelf van Heidenen niet konde wederſprooken worden: alſo het misbruik deſer konſten al te openbaar was om te konnen loochenen / en ſelf het Heidendom daar over klaghtig viel; als blijkt uit dien dat ſelf de Keiſers Diocletianus en Maximinus / die het Kriſtendom vervolgden / in de 2. wet ter ſelfde plaatſe ſeggen / *ars mathematica damnabilis eſt, & interdicta omnino.* De Wiskonſt (verſtaande 't vuil bedrijf der genen die ſich noemden Mathematici (maar ſy en waren de reghte niet) is verdoemelijk, en geheel verboden. Dat heb ik mede in het I. boek. IV. §. 1/7/8. getoond. En 't was ook om deſelfde reden / dat Apollonius gheynaamd Thyaneus / ſich voor Tiberius ontſchuldigde; dat hy onſchuldig met den laſter van Magia wierd belaſt; ſo als Filoſtratus dat in 't beſchrijven van ſijn Leven in 't 8. boek omſtandig heeft verhaald. Dus ſiemen / welke dat de redenen geweeſt zijn van 't verbieden deſer konſten / ſonder datter iet behoefde by te komen van dat gene daar men 't meeſt op neemt.

XVIII. Hoofdstuk.

Men moet ook niet voorbygaan ſulke plaatſen, daar de Schrift verſtaan word van ſodanige te ſpreken, die van den Duivel in 't gemoed beſtreden, of aan den liehame gepijnigd zijn.

§. 1.

TOt noch toe hebben wy geſproken van degenen diemen daar voor houd / dat ſy ſich met den Duivel wel verſtaan / met hem ſeer naauw vereenigd en verbonden zijn / en door desſelven kracht verwonderlijke dingen doen. En 't is bevonden / dat de Schrift van ſulke menſchen niet en weet: dienvolgens dat de Duivel ſo veel volx noch ſulken maght in deeſe Weereld niet en heeft. Nochtans is 't dit noch niet alleen / het gene men wil hebben dat hy doet / te weten dat hy ſo veel menſchen af trekt ende houd in ſijn bedwang: maar men gelooft / dat hy noch daar en boven de godvruchtigſten van allen dagelijx in 't midden van de Kerke komt beſtoken / en deſelve quellen in hun lichaam en gemoed. Ende dit gevoelen is noch veel gemeender dan het ander; ſo verre dat ik niet en weete dat het iemant tegenſpreekt / maar hore overal de ſelfde taal. Ik ſal het dan nu noch veel quader hebben dan te voren / indien ik hier alleen moet ſtaan / en dit ſtuk onderſoeken / dat ſo vaſt en algemeen is aangenomen / als enig leerſtuk weſen kan / dat niet op het regiſter der Geloofsartijkelen en ſtaat.

§. 2. Maar 't vorig onderſoek heeft ons tot hier toe al te veel geleerd / om nu voortaan ſo licht iet aan te nemen of voor vaſt te houden / ſo lang als wy het ſelf niet onderſocht / en met de Schrift naauwkeurig overleſen hebben:

na

na dat wy den geheelen Bijbel door niet eene letter hebben konnen vinden die dat seit. Het moght hier mede ook so gaan het genemen / van de bestrijdingen of de aanvechtingen des Duivels / en van versoekingen desselven spreekt. Alsmede van degenen die hy in hun lichaam quelt / en so besett / dat hyse als besit / waar van sy ook Besetenen genoemd zijn ; doch van welken schier so veel alreeds in 't II. boek gehandeld is / dat hier niet veel meer sal te seggen vallen. Nochtans so hadde 't hier de plaats ook wel geweest ; om dat wy in dit boek van menschen spreken / die gemeenschap / met of tegen hunnen wille / met den Duivel hebben : 't en ware sake / dat ons daar de naam van Daimoon is ontmoet / die ons daartoe so veel te vroeger de gelegentheid in handen gaf ; om dat het al te male Daimons zijn / en geen Diaboloi , of Duivels / na de Schrift / van welken dese menschen zijn gequeld geweest. So laat ons nu dan sien / waar spreekt de Schrift van strijd / aanvechtinge / of versoekinge / dat op den Duivel past ?

§. 3. Ik sal my self bepalen binnen 't nieuwe Testament : om dat het daar uit meest genomen word / en daarnen wil / dat doch de Duivel sich daarin veel meer ter weere stelt dan onder 't Oude ; dewijle door de komst des Saligmakers in het vleesch sijn Rijk meer last lijd dan te voren. Een teken dat hem evenwel de nek dan noch so niet gebroken is / als wel beloofd was dat Messias soude doen. Ik sal hy een soeken alle sulke plaatsen der Schrifture / waar in van geestelijken Strijd gesproken word ; daar na de gene die ons van Versoekinge vermelden. De eersten zijn dan wederomme tweederlep : een deel derselve niet uitdrukkelik den vyand noemende / met welken de gelovigen te strijden hebben / en echter door d'omstandigheden wel te kennen geevende ; en andere waarin de vyand word genoemd. Doch alhoewel de woorden / strijd, strijden, oorloge, met verscheiden griekische woorden in den text beteikend worden ; so sal ik die nochtans niet onderscheiden / om den Leser niet onnodig te beswaren : gemerkt dat in die griekische woorden geen so sonderling verschil is van beteikenisse / dat sulk een onderscheidinge veel nut kan doen.

§. 4. De strijd daar ons de Schrift van spreekt / is somtijds van den vyer te verstaan. Men sie daar over dese plaatsen na. Strijd (seit de Heere) om in te gaan door de enge poort, dat is / vyeren om prijs. 1 Kor. 9 : 25. Dat is een strijd eens kristens ofte leeraars niet met sijnen vyand ; maar met sijne metgesellen / om den prijs te winnen / met elk op 't seerst te vyeren / en malkanderen voorby te lopen : dat is jagen, Fil. 3 : 2. dat is yveren. 1. Kor. 12 : 31. en 14 : 1.

Daar is een strijd, bestaande in gebeden, tot God den grooten vriend en vader der barmhertigheden ; Rom. 15 : 30. Dat is te seggen / sulk een vyerig gebed / dat God daar door gelijk als overwonnen word / om ons te helpen / wanneer het scheen dat hy in 't eerste geen gehoor en gaf ; het gene ons de Heere self door de gelijkenisse des onregtveerdigen Regters leert. Luk. 18 : 1 -- 8. Dat is gelijk als worstelen met God, en tot hem seggen : Ik en late u niet gaan ten zy dat gy my zegent. Gen. 32 : 26. Dat is hem so lang na

lopen / en naroepen / dat hy eindelik eens omsiet / en ons helpt / gelijk die Kananeische vrouwe / Matt. 15: 22–21.

§. 5. Dit is so veel als 't woord van strijden aanbelangt. Laat ons besien / hoe ons de Schrift de sake self voor ogen stelt: partpen noemt / en hoe sy met malkanderen te werke gaan. Daar is een strijd des menschen met hem self en met de weereld; dat is met de bose menschen in de weereld. Tegen d'eerste wil ons Petrus wapenen met dese ernstige vermaninge; Geliefden, ik vermane u als inwoonders en vreemdelingen, dat gy u onthoud van de vleeschelike begeerlikheden, welke krijgh voeren tegen de ziele. 1. Pet. 2: 11. Want het vleesch (segt Paulus) begeert tegen den Geest, en de Geest tegen het vleesch; ende die twee staan tegen malkanderen, so dat gy niet en doet het gene gy wilt. Gal. 5: 17. Dit had hy aan hemselven so bevonden: te weten gelijk als 't ware so een bose wett in sijne leden, welke streed tegen de wett sijns gemoeds, ende hem gevangen nam onder de wet der sonde, die in sijne leden was. Rom. 7: 23. Dit alles dan in den menschе self zynde / hem bykliggende / ende met hem geboren / en is hem niet van buiten aangekomen van den Duivel; ende word ook altijd van degenen die voor de bestrijdingen des Duivels strijden / daar van wel uitdrukkelik onderscheiden. Dat is dan binnenstrijd / waar in de vleeschelike drifften / genegentheden en bewegingen / den wille hinderen om voor te nemen / en in 't werk te stellen / het gene het verstand / van God verlicht / voor 't beste keurt.

§. 6. De buitenstrijd word ons geheel beschreven / met so veel deuidinge / dat daar de Duivel als een bose geest niet kon verswegen worden / indien hy enigsins daar in begrepen ware. Want wandelende in den vleesche (dat is / gedurende dit leven / terwijle noch de Ziel in 't lichaam is) so voeren wy den krijgh niet na den vleesche. Is dat te seggen / niet met menschen? dan had hy wel geseid / niet met den vleesche / gelijk als niet te rade gaan met vleesch en bloed. Gal. 1: 16. Maar laat ons verder lesen / Paulus sal hemselven wel verklaren: want de wapenen ons krijgs en zijn niet vleeschelijk, maar kraghtig door God. So is het dan in aansien van de wijse en de kraght van desen oorlog te verstaan / dat die niet na den vleesche, ofte vleeschelijken arm / maar na de goddelike kraght is af te meten; de swakste man in 't vleesch / dat is van lichaam / kan hier so de sterkste zijn. Maar tegen wien en waar is eindelik alsulken strijd op aangeleid? Tot nederwerpinge der sterkten? Wat zijn dat doch voor sterkten? dat sullen ons de naaste woorden hier aan volgende wel seggen: dewijle wy de overleggingen ter nederwerpen, (gelijk Petrus die van Simon / Hand. 8: 22.) die overleggingen heeft ieder menschе uit hemself / Rom. 1: 21. Joh. 2: 4. ende alle hoogte, die sich verheft tegen de kennisse van God; (dat zijn de ongelovige Overheden ende maghten deser weereld Ef. 6: 12. die de maght misbruiken in 't vervolgen en verdrukken van de Kerk. Siet II. b. XXXI 2--7.) ende alle gedachte gevangen leiden tot de gehoorsaamheid van Christus. Souden ook de Apostelen de Duivelen bekeeren / datse sich gehoorsaamlik gevangen gaven aan het Euangelium van Christus? Ende gereed staan om te wreken alle on-

ge-

gehoorſaamheid, wanneer uwe gehoorſaamheid vervuld ſal zijn. 2 Kor. 10: 3–6. Deſe gehoorſaamheid is des Geloofs / Rom. 16:25. en die ongehoorſaamheid des ongeloofs. Joh. 3:36. die God met vlammenden viere wreken ſal. 2. Theſſ. 1:8. Siet hier nu de geheele beſchrijvinge des geeſtelijken ſtrijds / ſo veel als ooit een kristen in dit leven ſal verſtaan; wel groot en ſwaar / maar met de boſe menſchen; van den Duivel niet een woord. Doch ſo gy hy gelijkenisſe ſpreken wilt. Dit is de krijgh tegen den Draak en tegen 't Beeſt; Openb. 13:4. te weten / dat de Koningen der aarde hunne heirlegers vergaderen / om krijg te voeren tegen 't geeſtelijk heirleger van Gods volk. Openb. 19:19.

§. 7. Dewijle nu d'Apoſtelen in deſen meeſt te lijden en te ſtrijden hadden / ſo word die ſtrijd ook meer dan eens gepaſt op de bedieninge des Euangeliums / en deſe dus beſonderlik een ſtrijd genaamd. Eerſt vergeleken met den weereldliken krijg, waar in men dienſt neemt op beſoldinge: 1 Kor. 9:7. vermaant daar toe d'Apoſtel ſijnen ſoon Timotheus / den goeden ſtrijd te ſtrijden in de Profezyen: 1. Tim. 1:18. ende noch eens / ſtrijd den goeden ſtrijd des Geloofs, 6:22. gelijk hy van hem ſelf moght ſpreken; ik hebbe den goeden ſtrijd geſtreden, ik hebbe den loop geëindigd, ik heb het gelove behouden. 2 Tim. 4:7. Dus ſpraak d'Apoſtel op die beide plaatſen / alwaar hy aan Timotheus de goede leſſen gaf / om ſich als een getrouw en neerſtig dienſtknecht van den Heere Jeſus in 't verkondigen ſijns Euangeliums te dragen. Die hier in ſijne trouwſte Medearbeiders waren / die noemt hy medeſtrijders, welke eere hy aan Epafroditus en Archippus gaf: Filip. 2:25, Filem. vs. 2. maar nergens word hy den Apoſtelen gewagh gemaakt van enig voorval daar de Duivel hen beſtreed.

§. 8. D'Apoſtel was geweeſt in vele verdrukkinge / en vervolginge van boſe menſchen: van buiten was ſtrijd, van binnen vreſe. 2. Kor. 7:5. Die ſtrijd van buiten met de menſchen / en was altoos geen ſtrijd van binnen met den Duivel. Den ſelfden ſtrijd des lijdens (Hebr. 10:32.) hadden ook de Filippenſen wel vernomen. Fil. 1:20. En deſe ſtrijd is / ſich door Gods genade te verharden tegen de vervolginge: muts dapper ſtrijdende voor het Gelove des Euangeliums, op dat gy in geen ding verſchrikt en word van degenen die tegenſtaan. vs. 27. So dat die ſtrijd beſcheidelik met boſe menſchen / maar niet met boſe geeſten is. Dus ſpraak d'Apoſtel daar het Euangelium in veel ſtrijds, in aanſien van de ſmaadheid die hy daar voor lijden moeſte. 1 Theſſ. 2:2. Een goed krijgsknecht van Jeſus Chriſtus beſtaat daar in / dat hy verdrukkingen lijd. 2. Tim. 2:3.

Paulus hadde enen groten ſtrijd voor de Koloſſenſen / tegen de beletſelen om by hen te komen / ſo lang als hy die niet te boven quam. Kol. 2:1.

In geen van alle deſe plaatſen is een enkel woord of letter van den Duivel.

§. 9. Want dat een Engel des Satanas eens vuiſtſlagen aan Paulus gaf / daar over heb ik mijne meening II. b. XXV. §. 21/22/23. al eens geſeid. Men ſal my ook niet mogen tegenwerpen / dat door den Draak, die Michaël bekrijgt / de Duivel ende Satanas verſtaan moet worden: dewijl het Openb.

12:7/9/17. wel uitdrukkelik alſo te leſen ſtaat. Want ik al in het XIX hoofdſtuk van mijn II. boek §. 2/10. heb aangewesen / hoe dit van boſe menſchen in 't geheel verſtaan moet worden. En ſomen ſeit / dat die nochtans / om ſulx te doen / inwendig van den Satan worden aangedrogt: ſo moet ik na de reden vragen / hoe 't komt / dat dan de Schrift van ſulken vreemde ſake niet een woord vermeld? Ook dient hy wel te konnen seggen / hoe 't by komt / dat daar ons Gods Woord ſelf niet en leid tot die gedachten; ('t en zy men de aangenomene overlevering van uitleggínge voor Gods Woord wil houden) en ons daarin ſo breed en hoog van enen ſwaren ſtrijd der beſte kriſtenen met hun verdorven vleeſch beſchreven word: nochtans verlegen ſchijnen / hoe ſy al hun leven aanſlagh hebben ſullen om te vechten / ſo hun verdorven vleeſch den Duivel niet tot hulpe heeft.

§. 10. Wy komen nu tot de Verſoekinge of Beproevinge die men den Satan toeſchrift; of liever tot denſelven ſtrijd noch eens / met deſe namen ook betekend in de Schrift. Doch om elkanderen in deſen te verſtaan / ſo ſal men geene moeite hebben met die plaatſen der Schrifture / die daar ſpreken van verſoekinge die God den menſche doet / altijd ten goede; noch van verſoekinge die boſe menſchen doen aan God; noch die de eene menſch den anderen doet; noch van beproevinge ſijns ſelfs / of iemant in 't gelove zy: maar van verſoekinge die den gelovigen ſelf wedervaart / waar door ſy in gevaar geraken huns geloofs en hunder ſaligheid / of in 't gelove ſchipbreuk lijden. In ſommige word d'oorſaak der verſoekinge wel niet genoemd / maar echter door d'omſtandigheden wel ontdekt; in anderen word die genoemd; doch ſo / dat het de Duivel niet en doet. Dan is'er noch een derde ſlagh / waarin de naam van Duivel ofte Satanas word uitgedrukt. Navolgens deſe onderſcheidinge laat ons deſelve nu met order ſien.

§. 11. Ten eerſten dan ſo is de boſe, of het boſe (want het griekſch woord πονηρῦ *ponerou* betekent ſo wel 't een als 't ander) Matt. 6:13. en Luk. 11:4. waar tegen ons de Heer belaſt te bidden / om in geen verſoekinge te komen / uit vorige meldinge ſeer wel te vinden. De predicatie des Heeren Jeſus op den berg is in het 5/6/en 7. kapittel van Mattheus achter een begrepen; en deſe woorden van 't Gebed met nevensgaande onderrichtinge om wel te bidden is een deel daar van. Men heeft geen reden om te denken / dat onſe Heer in eene ſelfde reden meer dan eenerlepen ſin by ſijne woorden heeft. Maar hy en heeft daarin van geene boſen meldinge gedaan / of 't waren menſchen. Wederſtaat den boſen niet 5:37. God doet ſijne Sonne opgaan over boſen ende goeden; vs. 45. en / gy die boos zijt, weet uwe kinderen goede gaven te geven. 7:11. Wie ſal my nu bewijſen / dat de boſe of het boſe, waar uit Jeſus ſeit dan al wat boven ja ofte neen is / ſijnen oorſprong heeft / 5:37. ook niet de boſe menſch of menſchelike boosheid zy? Alſo ook / by aldien wy daarenboven in de Schrift bevinden konnen / dat d'eene menſch den anderen verſoekt / of dat hy in hem ſelf van ſijne eigen boosheid ook verſocht word: dat een van beiden / of ook beidegaar in deſe ſelfde wyze niet en word verſtaan.

§. 12.

§. 12. Wat nu de ſulke ſelf betreft / ſomtijds is de verſoekinge of beproevinge, dat is een proeve of bewijs van 't gene dat een menſche is / uit ſulx als hem geſchied is / of als hy geleden heeft.

Sodanig was dan die beproevinge, die Paulus was begeerig te verſtaan / hoe verre de gehoorſaamheid der kerke tot Korinthen ging / om ſijn voorgaande ſchrijven na te komen: en daarom ganſch niet van dien aart / 2 Kor. 1: 19. om die in 't allerminſte tot des Duivels doen te trekken.

So ſpreekt d'Apoſtel ook van die beproevinge in welke die van Macedonien door de verdrukkinge gekomen waren. 2 Kor. 8: 2.

De Filippenſen wiſten de beproevinge van den trouwhertigen Timotheus; te weten / dat hy Paulus / als een kind aan ſijnen vader ſchuldig is / in de bedieninge des Euangeliums geholpen hadde; en ſo de proeve eens getrouwen Leeraars uitgeſtaan. Filip. 2: 22.

§. 13. Somwijlen zijn 't verſoekingen die tot beproevinge van onſe ſwakheid dienen moeten.

En mijne verſoekinge in 't vleeſch (dat is in 't lichaam /) en hebt gy niet veracht noch verfoeid, ſchrijft Paulus aan die van Galatien. 4: 14. Maar die verſoekinge des Duivels wil men dat op 's menſchen ziel is aangeſien; van 't lichaam noch hier na. Doch hy ſeit dat uitdrukkelik van de ſwakheid des vleeſches, of lichamelike ſwakheid / die hy onderworpen was / wanneer hy de eerſte maal aldaar quam prediken / in 't naaſtvoorgaande vers gemeld. So lang als het verder niet en gaat / ſo is het noch maar menſchlike beſoekinge. 1 Kor. 10: 13.

Degene welken Jeſus door ſijne eigene verſoekinge / dat is door onderbindinge ſijns lijdens / wil te hulpe komen / zijn sy die in de ſwakheden des lichaams gedurende dit leven zijn verſocht. Hebr. 2: 18. en 4: 15.

§. 14. Wel meeſt word de vervolginge verſoeking genaamd. De tijd der Verſoekinge, Luc. 8: 13. in welken tijd gelovigen ten afval komen / is ſulken tijd / wanneer verdrukkinge of vervolginge komt, Matt. 13: 8. So was ook die verſoekinge ſeer wel na by te vinden / waar tegen onſe Heere ſijne Apoſtelen met deſe reden wilde wapenen: waakt ende bid, op dat gy in geen verſoekinge en komt. Matt 26: 41. Luc. 22: 40: 46. Want als hy dit de tweede maal noch ſprak, ſiet daar ene ſchare; den Heere Jeſus een gevangen man; en d'Apoſtelen aan 't vlughten.

De Vaders en Proſeten onder 't oude Teſtament zijn ook verſocht geweeſt: Hebr. 11: 37. te weten / ſo het onſe Overſetters ſelf verklaren / door ſware dreigementen ende pijniging. Dus klaagde Paulus van verſoekingen, die over hem gekomen waren van de Joden. Hand. 20: 19.

In ſulker voegen word Jacobus ook door Petrus best verklaard. Want die verſoekinge, waarover d'eerſte wil dat wy ons grotelijks verblijden ſullen / en die hy noemt beproevinge van ons geloof, Jak. 1: 2 / 3. is ſulk ene verſoekinge / die iemant moet verdragen: vs. 12. maar die van den Duivel ſoude hy moeten tegenſtaan. Deſelfde tale ſpreekt d'Apoſtel Petrus ook. Verſoekingen daarinnen ſich verheugen moet

zijn by hem mede anders niet/ dan maar beproevingen van dat geloof. 1. Pet. 5: 6/ 7. En die verſoekinge verklaart hy naderhands/ dat in het lijden van veel ſmaadheid om den naam van Jeſus/ de hitte der verdrukkinge, beſtaat. 4: 12/ 13/ 14.

§. 15. Ten laatſten word de menſche noch verſocht/ wanneer hy van ſijne eigene begeerlikheid afgetrokken en verlokt word. Jak. 1: 14. Siet II. boek XIX. §. 9.

Die rijk willen worden, vallen in verſoekinge, ende in den ſtrik, ende vele dwaſe en ſchadelike begeerlikheden. 1. Tim. 6: 9. Dit alles is te vinden in den menſch: en word denſelven toe gebraght door de begeerlikheid die in de Weereld is: maar niet een woord/ dat hier de Duivel iets toe doet.

Siet op u ſelven, dat gy ook niet verſocht en word, gelijk de gene die door een misdaad overvallen is. Gal. 6: 1. Sijn eigen misdaad overvalt hem/ maar de Duivel niet. Het quaad dat hem ſteeds by ligt/ (Rom. 7:) heeft eens/ als hy niet op en paſte/ hem verraſcht.

§. 16. So vele plaatſen als 'er zijn/ waar in de Duivel word uitdrukkelik genoemd/ dat is daar 't woord διάβολος *diabolos* laſteraar, quaadſpreker, achterklapper, vyand, in 't Griekſch te leſen ſtaat: die heb ik al verhandeld in het XIX. hoofdſtuk van het II. boek/ waar henen ik den Leſer wijſe. Alleenlik ſal ik hier noch by doen/ wien d'Apoſtel by uitneementheid en in 't beſonder den Verſoeker noemt/ voor wien hy ſeer beducht was/ dat hy ſijnen arbeid binnen Theſſalonika wel moght verpeld hebben. 1. Theſſ. 3: 5. So wy te rugge ſien/ ſo heeft hy al te voren in het 3. en 4. vs. geſproken van verdrukkingen. Alſo hy dan daar voor by 't 2. vs. geſeid heeft/ dat Thimotheus van hem geſonden was geweeſt/ om hen te vermanen van hun gelove; en daar op aanſtonds reden geeft/ waarom/ te weten/ dat hy vreeſde datſe de verdrukkingen niet uitſtaan ſouden; en dat hy daarna wederom hen 't ſelfde ſeit op't 5: ſo ſietmen wel/ dat die verſoeker de vervolger en verdrukker is. Hier mede kan d'Apoſtel wel den ganſchen hoop/ of den aanleider der vervolginge beteikend hebben. Indien gy ſegt; neen/ maar den boſen Geeſt/ die de vervolgers drijft; ſo ſegt gy wederom het gene ik bewijſe dat noch nooit beweſen is.

§. 17. Dus verre dan van die beſtrydingen en die verſoekingen des Duivels in 't gemoed: nu met een woord noch van de quellingen die hy den menſche aan ſijn lichaam doet. Want daar noch eens uitvoerlik van te ſpreken/ ſoude al te overtollig zijn/ na dat ik vijf kapittelen mijns II. boeks daar aan verbeſigd hebbe. Maar ik en hebbe daar noch niet geſeid/ het gene hier nu wel te paſſe komt/ hoe vreemd het zy/ dat die lichamelike quellingen des Duivels/ ſommen meint/ veel meer in acht genomen worden by de menſchen dan de geeſtelike; hoewel ſy ſo veel minder zijn te achten als het lichaam minder is. En daar en boven loopt de Ziele meer gevaar/ alſo ſy blijft wanneer het lichaam al verloſt is door den dood. Nochtans word in het Pauſdom noch de naam der Exorciſten of Beſweerders als wat heiligs aan beſondere perſonen onder hunne geeſtelikheid geeigend/ die de minſte ſorge

niet

niet en dragen voor de Ziel / maar dat de Duivel uit het lichaam magh verdreven werden. In onse Kerken heeft dat nu geen plaats; en wil ik d'Exorcismus of Besweering van de Protestanten by den Doop daar onder niet gerekend hebben.

§. 18. Een andere ongerijmdheid is het noch / dat als de Duivel iemants lichaam heeft beseten / hy den selven van verborgentheden en ook vreemde talen / (maar al meest latijn) doet spreken: ende niet so veel kan werken op de Ziel / dat hy die saken en die talen ook verstae / en daar van spreken konne / al en is de Duivel daar dan meer niet by. Want sy sich doch niet en ontsien te seggen / dat ook de Duivel enigsins onmiddelik en reghtsdraads op 't verstand des menschen werken kan: *Diabolus aliqua ratione immediatè & directè agit in mentem.* Voet. Disp. p. 1. pag. 962. Concl. 5: en wijst ons tot bewijs, pag. 963. na Paapsche schrijvers / daar enige exempelen by souden na te lesen zijn. Maar ik en vinde niet / dat sy op 't hoonderste gedeelte na so veel van enige verduisternis / of ook verlichtinge van 't menschelijk verstand / of de geheugenisse melden / als van bedervinge des lichaams / of desselfs beweeginge tot alle ding. Maar kan de Duivel het verstand doen sien / en de geheugenis indrukken de bevatselen van saken daar de mensche van te voren niets af wist: so is het hyster vreemd / dat hy die niet behoud / wanneer de geest is uitgevaren; ten zy deselve ook dat schrift (om so te spreken) of dat indrukssel ook dan weder tot sich neemt. Maar so dat is / so is voor sulken mensche groot verlies by het vertrek van sulken geest. Ik sie noch so veel meer wanschiklijkheid in dit gevoelen / dat ik mijn boek te veel vergroten soude / indien ik alles daar van seide dat hier van te seggen is.

XIX. HOOFDSTUK.

Uit al 't voorschreven volgt, wat van 't bewijs voor 't algemeen gevoelen te geloven zy, en hoe de Formulieren dien aangaande moeten zijn verstaan.

§. 1.

DAar is / mijns achtens / al so veel geseid / dat eindelik wel een besluit gemaakt kon worden / van 't gene men belangende dit gansche werk te denken heeft. Te weten / wat de Reden of de Schrift ons daar van leert / het gene na 't gemeen gevoelen aan de Geesten / aan den Duivel / aan de Witchelaars en Toveraars word toegeschreven. 't Is alles buiten reden / tegen Reden / tegen de Schrifture voor een deel / en buiten de Schrifture voor 't geheel. Daar is geen Duivel / Engel nochte Geest door menschelike reden uit te vinden / noch datse sekerlik in wesen zijn; veel minder wat alsulk een kan doen / en allerminst noch / wat hy doet. Die de schrifture

ture nooit geleſen / noch de kriſtelike leere ooit gehoord en hebben / die weten van den Duivel niet. Wy weten 't uit de Schrift; maar tienmaal minder dan men daar uit weten wil of meint te weten. Men meint dat het de Schrift is die 't ons ſeit; het gene men geloofd dat in de Schrift ſtaat/om dies wille dat men 't al geloofde eer men wiſt of 't daar in ſtond of niet. 't Verbond der Toveraars en Tovereſſen met den Duivel is maar een verdichtſel/ in Gods Woord in't allerminſte niet bekend; ja ſtrydig/beide tegen Gods Verbond en Woord/ plat uit onmogelyk/de ongerymdſte grol die ooit van heidenſche Poëten is verdicht geweeſt. Nochtans van veel voornaame Leeraars in de Proteſtantſche kerken voorgeſtaan / indien maar ook niet voor een deel bedacht. Want ik en vinde geen Papiſten ſchier/die van den Duivel en de Toveraars meer wonders ſchryven dan Daneus / Tanchius en huns gelyken doen. Waar uit men ſien magh den beklagelyken ſtaat der kerken / binnen welken ſulk een byſter monſter van gevoelen niet alleen geleden / maar ook noch gekoeſterd word.

§. 2. Geleden / ſeg ik: want wie heeft ſich/ ſchoon hy niet ſo verre in ſyne meining gaat / tot hier aan toe met ernſt daar tegen aan geſet / dat hem ſulx wel bekomen zy? Het Boek van Reinhold Schott (dit ſeit my Voetius) Diſp. p. is over ſulx in Engeland verbrand. De Koning ſelve ſchreef'er tegen; des hadde hy het quaad te winnen. En waarom toch de Koning? Om dat hem ſyne Geeſteliken ook ſo onderwefen hadden: en van wegens ontrouw niet aanſprakelyk te zyn/ het boek veel liever ſagen branden/ dan ſich ſelf genoodſaakt om het te weerleggen. Maar nochtans vele vrome kriſtenen/ en luiden van een geſond verſtand / die niet eens wiſten of dat Boek verbrand was / zyn daar voor verlieſt gworden / en gewapend tegen bygelovigheid. Dat was myn oogmerk ook / en d'uitkomſt beiderſyds ook van gelyke lot. Met even grote reden ſeg ik / dat ook dit gevoelen noch gekoeſterd word. Men heeft met ſchryven en met preken ſich daar tegen aangeſteld. In Engeland/ in Duitſland zyn verſcheiden boeken uitgekomen tegen dat van Schott; men heeft hem / en die meer van dat gevoelen waren/ als voorſprekers van de hexen uitgemaakt/terwyle men syn beſt dede om den Duivel voor te ſpreken / en in wat order en vervolg den Bybel te doen ſpreken na 't begrip/dat ſy maar van desſelfs verſtand en kraghten ſonder Bybel hebben opgevatt. Geen overdadiger / ſo veel als myne kennis toedraegt/in dat ſtuk/dan Tanchius en Voetius/ die menigte van oploſſelike vragen uit hun hoofd oploſſen / en bepalingen daar over maken/ſo verre dat het eind noch palen heeft. Ik ſie dat die geleerde Voetius / ons beſt bekend / in ſyne Diſputatien P. I. pag. 917. ſich deſe negen vragen van de Duivelen voorſtelt / om daar antwoord op te geven. 1. Van waar ſy uitgevallen zyn? 2. Welke en hoedanige? 3. Hoe veel? 4. In wat order en vervolg? 5. Waar ter plaatſe? 6. Wat tyd? 7. Wat ſonde 't geweeſt zy? 8. Hoe groten ſonde? 9. En met wat gevolg? Nu is het ſeker / dat uit den geheelen Bybel geen beſcheid op alle deſe vragen is te halen: moet ik dat dan noch Theologie noemen? Dan volgen pag. 634. de bepalingen / wat toch de Duivel doen kan of niet doen en kan / die myne Leſer ophouden en verwerren

werren ſouden / ſo ik hem die maar hoztelik booz ogen ſtelde. Van de Spoken / en Beſetenen beſchrijft hy immer al ſo veel papiers: van de Tovery in 't III. deel met ſo veel omſlaghs / dat 'er 't einde van wegh is: Alles op dien grond / die in de Schrift niet is te vinden / datter ſulk Verbond is met den Duivel / en dat die ſo wonderlike dingen werken kan. 't Is waar / de laatſte is noch de beſcheidenſte: die al verſcheiden dingen weigert toe te ſtemmen / of in twijfel ſtelt / daar d'anderen geen been in vinden. En evenwel gaat deſe grote Leeraar noch ſo verre / als wy hier overal nu ende dan eens hebben moeten ſien en tegenſtaan. Daar dooz is 't dan dat ons de wegh te ſwaarder wozd / om reght uit vooꝛt te gaan / en blotelik maar uit de Schrift te halen het gene waarlik in de ſelve is / en daar op vaſt te ſtaan.

§. 3. Nu / nademaal dat de Schrifture ſelf alſo verklaard wozd / datſe dat gemeen gevoelen gunſtig zy; ſo is 't geen wonder / dat de Godgeleerdheid mede ſo behandeld wozd. En niet alleenlik in 't gemein; maar ook ſal iemants eigen ozder en beleid / en ſtellinge dat in 't beſonder ſo vereiſchen: ſo verre dat des eenen ganſche godgeleerdheid / na den ſtijl van ſijne handelinge; ſoude moeten vallen; indien hy deſen groud verliet / dat de Duivel met ſijn volk / verbond / bondzegelen / geheimenſſen / wonderwerken in alles ſijne plaatſe moet behouden. Dat de verbozgentheden des Geloofs niet na behoren te verklaren zijn / 't en zy dat die verbozgentheid der ongereghtigheid daar nevens ſta: dat geen geſchiedenſſen van de Kerk genoegh-ſaam te verſtaan zijn / ſo daar niet by getoond kan wozden / wat rolle daar de Duivel onder heeft geſpeeld. En dit is altemaal / om datmen in de Schrift gewoon is dat te leſen 't gene daar niet in en ſtaat / en enen ſin haar toe te ſchrijven / den welken hare woozden niet te kennen geven; en 't lichaam van de Godgeleerdheid op te maken met vele ſtukken / die van God niet zijn geleerd / met vzagen die niet uit de Schrift zijn op te loſſen: en evenwel ſo hier en daar noch met Schrifture / na den klank der woozden / ende ſo als die maar vertaald zijn / of 't gebruik daar van is ingewozteld / op te ſchikken. Somtijds ontmoet ik ſtapels van ſchrifturplaatſen / blotelik aangeweſen; ſonder verklaringe / of bewijs dat die in ſulken ſin zijn te verſtaan / of enige gemeenſchap hebben met de ſake die men met de ſelve wil bewaren.

§. 4. Hoe ſoudenſe ſulk een gevoelen / dat niet waar is / met Schrifture doch bevestigen: ſiet eens hoe ſy de waarheid ſelfs ſomtijds bewijſen. Te weten / by exempel / datter Duivels zijn; bewijſt ons Voetius Diſp p. I. pag. 909. aldus I. Uit ontelbare getuigeniſſen der Schrifture, waar van wy ſommige in deſe ſtellingen aantrekken. (Letter wel op / aantrekken, en meer niet.) II. Uit de Spoken; die men tot geen natuurlike oorſaken brengen kan, (doch ſulke zijn my noch nooit voorgekomen) noch ook tot God ofte de goede Engelen, van wegen hunne leugenachtige en boſe uitwerkingen. Uit dit bewijs trekken d'oude Heidenen deſe waarheid: mitsgaders de hedendaagſche, en andere, buiten 't Kriſtendom, (*extranei*) gelijk de Mahometanen. Hy ſeit dan dat wy 't immers al behoren te geloven / dewijle 't de Heidenen en Mahometanen geloven. Dit doet my denken aan ſekeren goudſmids geſelle my voor deſen

beſteed / die eten onder neven / zijnde voorgeſind / bewijſen willende / dat d'oorlog voor de Kriſtenen geoorloft zy; hem deſe woorden ſpraak: De Heidenen en Turken voeren wel oorlog: waarom ſouden't dan de Kriſtenen niet mogen doen? Waarop mijn voorgeſinde neef hem antwoordde / om dat het de Heidenen en Turken doen. En wat hier voorts 't bewijs van Voetius belangt: de Heidenen beſluiten niede uit de ſpoken die ſy meenen datſe ſien / hunne Dæmons, Larvas, Lemures, Lares ende Penates; van welken ſiet in 't II. hooftſtuk van mijn I. boek / wat hun gevoelen was / en in het III. van het IV. boek / hoe dat de grond van dat gevoelen niet en deugt. Ik ga dan voort met Voetius: hy bewijſt het verdet III. Uit d'Orakelen, die uit de holen der aarde, uit de bomen, uit de beelden wierden voortgebracht. Welk bewijs men met gelijken gevolge als het voorgaande aandringen moet. So houd hy 't dan noch voor een dringend argument. Daar voegt hy by / *Vide diſp. de Prophetia*, ſiet mijne diſputatie van de Profezy: en ik / *vide Dalenium de Oraculis Gentilium*, ſiet van Dale, in ſijn boek van de Orakelen der Heidenen, daar ik hope dat haaſt by ſal komen 't ſijne van de Profezyen, waar en valſch; alſo ik het byna volſchreven onlangs by ſijn E. geſien heb in 't Latijn. IV. Uit hunne werkingen in den menſche, (*ex energematis*) en de Beſetenen, door 't ſelfde gevolg. Daar by wijſt hy ons na ſijne diſp. van de Beſetenen / in welke hy al even eens bewijſt als hier. V. Uit de uitwerkſelen, en toverſche mishandelingen, door het ſelfde gevolg.

§. 5. Siet daar vijf redenen van dien vermaarden Voetius / om te bewijſen datter Duivels zijn / waarvan maar eene goed is / namelik de eerſte. Maar die word ſterks genoemd / en niet getoond. Hy wijſt ons maar in 't wild heen / dat hy enige van die ontelbare ſchrifturen in dit deel heeft aangehaald / en helpt my ſo aan 't ſoeken; de meeſten vind ik theſi 1. daar hy 's Duivels namen optelt / te weten *Diabolos* laſteraar, Matt. 4. Hand. 15. II. *Daimonion* en *Daimoon*. Matt. 7: 22. en 8: 31. III. *Poneros* Matt. 6. boſe en *pneumatika tees ponerias* het geeſtelike der boosheid. Eſeſ. 6. IV. Onreine geeſt. Luc. 4: 39. en geeſt. Eſeſ. 2: 2. Hand. 23: 8. Luc. 8: 29. en 9: 39. en boſe geeſt. Luc. 7: 21. V. De Overſte en de God des weerelds en deſer eewe, Joh. 12: 31. 2 Kor. 4: 4. Overheid, maght, geweldhebber der weereld, overſte der maght, kraght, Eſeſ. 6: 12. en 2: 2. Rom. 8: 38. Engel, ſonder iet daar by Rom 8: 38. 1 Kor. 6: 3. en met byvoeginge Engel des Satans. 2. Kor. 12: 7. Engels des Duivels Matt. 25: 41. VII. Slange 2. Kor. 11: 3. en groote draak, oude ſlange. Openb. 12: 9. VIII. Sommige doender by uit Openb. 9: 11. de namen van Engel des afgronds, *Apollyoon*, in 't hebreewſch *Abaddon*. &c. Dit acht die grote niet genoegh daar ſo maar heen te ſetten; ſonder een van alle die getuigeniſſen eens te openen / om ons voor ogen te doen ſien wat daar in word geſeid. Dat heb ik nu gedaan; ſo als mijn Leſer in 't XVII. XVIII. XIX. en XXXI. hooftſtuk van mijn II. boek bevinden moet: en aangeſien / dat ik die plaatſen in den grond beſiende en ontbeklende / betoone datter in de meeſten ſulken ſin niet ligt / als mijne meeſte medebroeders al-

alſulkerwijs van hunne meeſters dat ontfangen hebben / en dat ſo nageſchreven en gepreekt: ſo ſeggenſe dat ik de Schrift verdraaije; om dat hen het geheel kompas daar door verdraaid is / daar ſy eens geſteld zijn na te zeilen.

§. 6. Om te bewijſen de Beſetenheid / gebruikt die waarde man al even ſulk bewijs als het voorgaande pag. 1020. I Uit getuigeniſſen der Schrifture. Matt. 4:24. en 8: 16, 28. en 9: 32. en 12: 22. en 15: 22. Hand. 8: 7. en 19: 12, 13. Luc. 4: 3, 41. Siet hier eens wederom Schriften aangewesen / niet verklaard. II. Om dat Chriſtus ſijnen leerlingen de maght gegeven heeft die Duivelen (*Dæmonas*) welke de menſchen beſeten hadden, uit te werpen, en de beſetenen te verloſſen. Mat. 10 Luk. 9. Mark. 16. Maar deſe plaatſen en bewijſen niet dat deſe Dæmons waarlik zijn het gene dat wy Duivels noemen. III. Om dat ſommige uitwerkingen in de beſetenen noodſakelik tot den Duivel (*ad Dæmonem*) daar tegenwoordig ende werkſaam gebracht moeten worden. En deſe zijn, het ſpreken in een tale hen te voren onbekend, (Siet of dat ook in een van d'aangetrokkene getuigeniſſen ſtaat.) het openbaren van alſulke dingen daarmen van te voren niet af wiſt, (Doch geen van alle Dæmons door den Heer of ſijne Apoſtelen uitgedreven en heeft dat ooit gedaan) het overvoeren en vervoeren van ſware gewichten, en diergelijke dingen, welker geene van maar eenen uit al die beſetenen / daar ons de Schrift af meld / op eene van die aangemelde plaatſen is te ſien. Hy brengt noch by IV. De algemeene ondervindinge, ſo oude als ook verſche, in alle ſoorten: die ik behoudens d'achtinge des mans ontkenne / en in mijn IV. boek het tot den grond toe wederlegge. Daar doet hy dan noch by de toeſtemminge der Vaderen, der Concilien en Godgeleerden onder ons, de Lutheranen en Papiſten. etc. die komen achter aan / gelijk ook dit bewijs / dat plat uit paapſch is. Daar op ſo noemt hy dan verſcheidene / en meer dan ik 'er kenne. Doch ſoder tienmaal minder ſulke ſchrijvers waren / mijn ſchrijven hadde noch ſo nodig niet geweeſt.

§. 7. Van Spoken / na dat hy pag. 985 – 998. deſelve op het breedſt van hunne oorſaken / onderſcheid / en werkinge beſchreven heeft / ſo braagt hy pag. 999. Offer Spoken zijn? En geeft ten eerſten een deel hatelike namen / van niewe Epikureers, Sadduceers, Vrygeeſten, David-Joriſten, en Luciaanſche ſpotters, aan ſulken die dat niet bekend ſtaan / maar voor ſotheid houden; als ik doe. Maar in ſijn bewijs is dat hy ons maar wijſt / als voren / getuigeniſſen der Schrifture. Matt. 14: 26. Mark. 6: 49. Luk. 24: 37, 38, 39. met Joh. 6: 19, 20. 1. Sam. 28. alwaar het ſpook van Samuël verhaald word. Siet 'er de Uitleggers over (die heb ik al geſien / die ſeggen 't: maar ik hebbe de getuigeniſſen der Schrifture ſelf geſien; die ſeggen 't niet.) Beza (ſeit hy) doet 'er by Matt. 4, 1, 2, 3. in ſijne aantekeningen over Matt 14. En d'omſtandigheden dier verſoekinge geven ons genoegſaam te verſtaan, dat het ene uitwendige verſchijninge des Duivels was. (Die ſpookte dan by lichten dage / in de wildernisſe / in den Tempel / en op den bergh.) II. Uit deſelfde reden, met welke wy bewesen hebben datter beſetenen zijn. III. Van de ge-

lijkmatigheid zijnder beſchenen, en inſittende Duivels; ſo zijnder ook ſpoken, dat is, byſtaande en verſchijnende Duivels. Dus han ik ook wel ſeggen: ſo der inwonende geeſten zijn / in 's menſchen lichaam / namelijk de Zielen; dat 'er dan ook byſtaande zielen moeten zijn; die ons uit het Vagevier / of van elders altemets verſchijnen. IV. Soder Toverye en toverſche werkingen zijn, ſo zjinder ook Spoken. etc. V. Soder Duivels (*Dæmons*) zijn / die door de lucht en over de aarde ſweeven, en die hier in en ontrent de menſchen werken, volgens Eſeſ. 2:6. 1. Pet. 1. etc. ſo kan immers met geen reden ontkend worden derſelver gevoelige (*ſenſibilis*) verſchijninge, dat is Spoken. VI. Uit de hiſtorie van Job Cap. 1. en 2. VII. In dien ſelfs in den ſtaat der onnoſelheid enige verſchijninge des Duivels is geweeſt. Gen. 3:1, 2. vergelcken met 2. Kor. 11:3. wie ſal dan looghenen, datter Spoken zijn na den val? VIII. Hy voegt 'er wederom op 't laatſte by de ondervindinge; ſelf van Poëten en van Orateuren, en wel tienmaal meer Theologanten onſer Kerken dan Apoſtelen of Profeten. Die in dit III. deel mijns boex tot hier toe wel geleſen heeft / ſal weten wat hy van de IV. reden ſeggen ſal. Deſelve ſal ook uit het III. des II. boex wel ſien wat van de lucht-duivels te geloven zy / en XXXI. § 13 – 19. hoe die met de Schrift beweſen worden. Daar na van Job en Paulus in het XXV. Capittel. Het XX. ſal hem de ſwarigheid doen ſien / om in d'hiſtorie van 's menſchen val te leſen / dat daar de Duivel heeft geſpookt / dat is / ſich ſichtbaarlik vertoond in 't Paradijs. En over d'achtſte reden wil ik d'ondervindinge / als voren / geerne laten aan het onderſoek mijns IV. boex.

§. 8. De tiem nu van 't bewijs / dat ons d'eerwaarde leeraar van de Toverye geeſt / is eerſt te ſien / wanneermen weet wat hy daar dooz verſtaat. De weten / (ſo als ſlus geſeid is) part. III. 543. pag. ene onbetamelike konſte, om iets wonders (dooz degene die de kraghten der Nature / konſt / en 't bedzogh niet weten) te bedrijven (dus verre ſta ik 't toe / maar niet het gene volgt) door hulpe van den Duivel. Dit laatſte ſtaat hem dan voornamelijk hier te bewijſen. Daar toe zijn dan ten eerſten ene menigte ſchrifturplaatſen op een geſtapeld; doch met blote aanwijſinge als voren / ſonder enig woozd daar van te noemen / ik ſegge / iets in 't minſte te verklaren / en te tonen waar de kraght leit van 't bewijs. Hy geeft ons dan maar dit regiſter / pag. 565. Ex. 7:11. en 8:7, 18. en 22:18. Lev. 19:31. Num 27:1, 2, 3, 4. &c. en 23:24. Deut. 18:10, 11, 12 1. Sam. 28:8, 13, 14, 15. 2. Kon. 23:24. 2 Kon. 33:6. 1. Kron. 10:13, 14. Pſal. 58:6. Jeſ. 8:19. en 47:9, 12, 13. en 29:3, 10, 11. Jer. 27:9. Dan. 2:2. Mich 5:12. Pred. 10:11. Hand 8:9, 11. en 13:6 en 16:16. en 19:13, 14. Gal. 5:20. Openb 21:8. en dat de H. Geeſt Jer. 8:17. en Gal 3:1. gelijkenis neemt van de Toverye, en 1. Sam. 15:25. de ſonde van weenſpannigheid met deſelve als de allerſwaarſte vergelijkt. Laat hen die plaatſen overwegen, en dan vergelijken met alle uitleggers, Oudvaders, ſo oude als van middelentijde, en die later zijn geweeſt; of Papiſten, of Proteſtanten en Gereformeerden, niemand uigeſonderd, dat ik weet. Dat overwegen van die plaatſen alle / en noch meer / is nu van my ge-

geschied: ik hadder alle die uitleggers lang niet toe van node; een kleinder aantal van de beste schrijvers is daar toe genoegh geweest. Nochtans heb ik 'er 14. ganssche hoofdstukken van IV. tot XVII. in dit deel aan besteed; dat Voetius in 10. of 12. regelen maar aanwijst. De Leser sie / of die vermaarde leeraar met bloot wijsen kraghtiger bewijst / dat sulke Toverp / als hy beschrijft / daar in te vinden sy; of ik met alles te ontdekken tone / dat in Gods Woord van sulx in 't minste niet en word gedacht?

§. 9. De wijl 'er dan so sterchten grond in de Schrifture self word aangewesen / wat reden sal daar buiten zijn / die ons van sulke Toverye overtuigen kan? De tweede die ons die eerwaarde man daar geeft / bestaat in d'ondervindinge: niet van hem self / (dan soud ik 'er meer staats op maken) maar uit vertellinge van Apollonius Tyaneus, Simon den Toveraar, Johannes Faustus, Christoffer Wagenaar en anderen. Maar sulke noemt d'Apostel dan ongoddelijke en oudwijfsche fabelen, die wy van oude mannen / in de Schrift ervaren / niet verwachten willen: en ik ook / eer ik oud was / al verworpen hebbe. III. Hy voegt 'er by *Decreta Conciliorum*, de besluiten der kerkelike Vergaderingen; en wijst ons tot Caranza paapschen schrijver / diese hout by een getrokken heeft. By andere gelegentheid sien wy den heere Voetius ook middelbare dingen tegenspreken en verwerpen / om datse by het Pausdom aangenomen zijn. Doch my aangaande / wat die Decreten aanbelangt / so verre als sy van sulken inhoud zijn / als die ik XVII. §. 9. eens heb aangehaald; so wil ik die wel plaatse geven: doch dan bewijsen sy dat gene niet dat nu de vrage is. IV. De tsamenstemminge der Vaderen: daar ik 'er meer af hebbe in 't XV. hoofdstuk van mijn I. boek / dan hy daar noemt: bewijsen die / so heb ik dat gevoelen eer bewesen / dan weerleid. V. De tsamenstemminge van alle Godgeleerden, van wat party sy wesen mogen; 't welk hy met menigte van namen dan beweert. VI. De Wetten der Volkeren; daar hy by voegt de Reghtsgeleerden. VII. d'Algemeene ondervindinge: doch die gaat wederom so verre als met de Spoken en Besetenen. VIII. De tsamenstemminge der volkeren van allerleyen godsdienst: daar hy veel meer schrijvers by gaat melden / dan hy tijd gehad heeft om te lesen. Mitsdien / verbijsterd in 't getal van so veel redenen / so stelt hy pag. 569. voor de VII. die wel de IX. moest zijn: te weten / *Jus Canonicum*, het Pauselike Reght, daar ik XVII. § 9. het mergh al-uitgetrokken hebbe. VIII. dat is X. Alle historien en vertellingen van Toverschoolen etc. Doch daarby noemt hy sterks degene die voor desen zijn geweest: maar die noch hedendaags in Lapland zijn / en meld hy niet; waar af ik echter spreke uit Scheffer I. b. VI. §. 4. en seg 'er IV. b. XIV. §. 2. mijn bedenken op; dat is / dat uit die scholen geen bewijs voor die versierde Toverkonst te halen is.

§. 10. So als nu de Schrifture self na d'onderstellinge der Leeraars maar so blotelik word aangetrokken / om enig leerstuk met getuigenissen uit de selve by hen aangenomen te bewijsen; ganssch sonder achterdocht of onderzoek / of ook de sin daar van sodanig zy / dat het bewijs van 't gene word vereischt daar uit wel volgen kan: so is 't geen wonder / dat dan ook de Fon-

mulieren van de Kerk daar toe getrokken en gebogen worden; om die so uit te leggen als de Schrift. Door Formulieren, dat is Uitbeeldselen der leere en gebruiken van de Kerk / verstaan wy heden onsen Catechismus en Geloofsbelijdenisse / met de bepalingen of Regelen van 't Dortsche nationaal Synode / dat is van de geheele natie, en niet van eene provincie der vereende Nederlanden / (dat noemen wy Provinciaal Synode) in 't jaar 18. en 19 gemaakt op het verschil der leere met de Remonstranten. De Catechismus is genoegh bekend by groot en klein: doch de Confessie, dat is Belijdenisse / alhoewel ook achter vele Bybels / Testamenten en Psalmboeken / die niet al te klein zijn / staat gedrukt; word echter weinig van de predikanten self gelesen; (by sommigen van al hun leven niet) om dat sy niet verplicht zijn / die gelijk den Catechismus / ook te prediken. De Regelen van Dordrecht leest van honderd predikanten naauwelijx een; also sy ook maar in de Handelingen der Synode staan / die maar by weinige te vinden zijn. Nochtans zijn dit de Formulieren daar sy sich by onderteekeninge aan verbinden / verklarende dat sy se houden over een te komen met Gods Woord. En dit so veel de Leere self betreft: dan zijnder noch de Formulieren van den openbaren Dienst / van Doop en Avondmaal / van 't Houwelijk / van Predikanten / Ouderlingen en Diakens te bevestigen; genoegh door hun gebruik bekend: ook van Gebeden; maar minst van allen in gebruik. In dese vindmen mede als men 't goed vind dese leere van den Duivel / en sijn volk; waarvan ons ook een weinig staat te seggen.

§. 11. Te weten / dat het niet kan wesen / dat deselve Formulieren met Gods Woord overeen komen souden / indien daar in iets word geleerd dat met het selve strijd: als mede / dat wy niet en konnen weten noch verklaren / dat gemelde Formulieren met Gods Woord over een komen / in het een of 't ander stuk; sonder eerst te weten wat in 't Woord des Heeren van dat stuk geleerd word. Nu hebben wy wel klaar gesien / wat ons daarin geleerd word van de Tovery / en al dat werk het gene aan den Duivel toegeschreven word. Dus kan het nu niet wesen / dat de Formulieren souden leeren sulk gevoelen / als ik nu al bewesen hebbe dat met de heilige Schrifture strijdig is: en derhalven / so daar iets in voorkomt dat so schijnt te luiden / een van beiden onvermijdelik te denken staat; of dat het niet waar is / dat de Formulieren met Gods heilig Woord in alles t'samenstemmen / of dat sy in sulke plaatsen in dien sin zijn te verstaan / als Gods Woord daar self van spreekt. En dit laatste is nu 't gene ik hier kortelik beweeren wil: om so de gereformeerde Kerke / die men houd na Gods Woord gereformeerd, dat is herboren te zijn / wanneer sy ergens af in hare Formulieren spreekt / niet anders te verstaan / dan in alsulken sin als in Gods Woord daar af gesproken word / Ook staat ons immers te besorgen / dat wy de Formulieren niet het eene tegen 't ander / noch enig van deselven tegen haar self doen spreken; en daarom alle strijdigheden / die daar souden mogen schijnen in de woorden / soeken weeh te nemen.

§. 12. Nu valt my dit gemakkeliker aan te wijsen / door dien vooreerst noch

noch Catechismus / noch Belijdenisse / noch Formulieren van bedieninge of van bevestiginge / noch een van alle die Gebeden 't allerminste woord vermelden van dat Duivels vloekverbond der Toveraars ; noch van de werken die deselve souden doen door sijne kraght / in de lucht / in 't water of op 't land / aan mensch of vee / in weer of wind ; noch ook van 't allerminste dat de menschen door den Duivel souden konnen weten of voorseggen ; noch van Besetenen / die vreemde talen en verborgentheden spreken ; noch ook van Spokery of diergelijke. Niets in het alderminste is in die voorschreven Formulieren van alsulke saken te vernemen ; so enen iegelijken die deselve leest geblijken moet. En wat belangt de Synodus van Dort / die is met dit geschil niet eens gemoeid geweest : en zijn de Regelen / waaraan / benessens de voorseide Formulieren / sich onse Predikanten / Professoren / proponenten door handteekening verbonden hebben / van geheel anderen inhoud / ende raken dit geschil in 't minste niet.

§. 13. En om te tonen dat ik 't allerminste niet wil overslaan / so heb ik mijnen Leser te gevalle opgesocht en opgeschreven alle woorden / die ik vinde in de Formulieren ; so de gene die wy niet als die wy ondertekend hebben : op dat hy sien magh / wat deselve van den Duivel seggen / en al 't gene dat de Tovery betreft.

De CATECHISMUS spreekt ons van den Duivel in den staat van 's menschen vall en van sijne verlossinge. Van sijnen val word op de 9. Vrage geseid / dat sich de mensche door ingeven des Duivels van Gods Beeld beroofd heeft. Soo veel als 't woord belangt / dat is schrifturelijk : also de Duivel in 't herte van Judas Iscarioth gegeven hadde, dat hy Jesus verraden soude. Joh. 13: 2. het gene daarom vs 27. so word uitgedrukt / dat de Satan in hem voer ; en Lukas 22: 3. dat de Satan in sijn herte voer ; en namaals meld ons Lucas des Apostels woorden / die tot Ananias seide ; waarom heeft de Satanas uw herte vervuld ? Hand. 5: 3. Ik sla ook geen van dese plaatsen over in 't XVIII. hoofdstuk van mijn II. boek : maar ook verklaar ik daar / hoe dit verstaan moet worden van 't quaad dat in den mensche self is / in so verre als het van den Duivel sijnen oorsprong heeft ; om dat geen andere uitleggінge met den gemeenen inhoud der Schrifture kan bestaan. En nademaal de Schrift van Adams val so niet en spreekt / dat hem de Duivel sulx heeft ingegeven ; noch 't in d'historie des vals Gen. 3. den Duivel noemt : so houd ik my aan 't onderscheid dat ik daar over doe in 't XX. hoofdstuk ; en ik gebruike 't woord hier van den Catechismus in alsulken sin / eenvoudig heen / als ons de Schrift dat leert / te weten / dat den oorsprong van de Sonde uit den Duivel is.

§. 14. Nu van den staat der Verlossinge en der Genade seit deselve op de 1. Vrage / dat mijn Saligmaker my van alle geweld des Duivels heeft verlost. Dat is 't altoos niet dat men my sal tegenwerpen : laat sien / wat ik 'er self noch mede doen sal in 't naastvolgende kapittel.

Op de 32. Vrage word geseid / dat ik tegen de Sonde en den Duivel strijden moet / en op de 127. dat onse doodvyanden, de Duivel, de Wereld en ons

eigen

eigen Vleesch niet op houden ons aan te vechten. Moet ik hier door 't woord Duivel hem verstaan / van wiens geweld my Christus heeft verlost; en dat van alle geweld: so kan ik niet begrijpen hoe ik alle dagen noch van hem word aangevochten / en met hem te strijden hebbe; want het buiten alle tegenspreken is / dat hy die strijd / die doet en lijd geweld. Ben ik van hem verlost als den Geweldigen / den Herhermeester of cippier: so is 't een seldsaam ding / daar niemant ooit af hoorde / dat sulk een de gevangens / die van den Heghter daarna van alle kanten gaat bevechten; en dat degene die nu te hunder grote t'hunder blijdschap uit de boeyen zijn ontslagen / daar door nu in een nieuw gevaar geraakt zijn / om te moeten vechten met den Herhermeester / al even eens als of sy uitgebroken / en niet wettelik ontslagen waren. Ik en gelove niet / so dat hier de cippier eens dede / hy lange in sijne bedieninge blijven soude. Nochtans heeft Christus ons volkomeliker van des Duivels maght verlost / dan ooit hier iemant van het Hof of Schepenen ontslagen word: also die geen verseheringe doen / dat de gevangen nooit daarna in hechtenis meer komen sal. Ik moest ook weten of sy die alsulken sin aan onsen Catechismus geven / niet en verstaan / dat de vyanden / daar een Kristen tegen strijden moet / in hun volle getal genoemd staan / ter plaatse daar ons dese strijd geleerd word? So niet / dan is deselve in sulk een gewichtig hoofdstuk seer gebrekelijk. Maar indien ja; hoe komt dan dat op d'eene plaats de Duivel en de Sonde word genoemd / niet de weereld en het Vleesch; op d'andere / de Duivel, 't Vleesch, de Weereld, en de Sonde niet. Of is de Sonde door die beiden te verstaan. De Schrift voegt nergens noch die twee / noch die drie woorden by malkander; maar heeft het eene hier en 't ander daar. Ik doe den Catechismus dan geen ongelijk / wanneer ik dien also versta / als ik de Schrift versta.

§. 15. De Sonde is de sonde die d'Apostel seit dat in my woont. Rom. 7: 17. en dat is die vleeschelike aangeborene geneigdheid tot het quaad; vers 14/18. dewelke strijd tegen de wet mijns gemoeds, ende my gevangen neemt onder de wet der Sonde die in mijne leden is. vs 23. Dit Vleesch begeert tegen den Geest, ende die twee staan tegen malkanderen. Gal. 5: 17. Siet daar dan de bestrijdinge van 't Vleesch.

De Duivel is de Lasteraar / die rondom ons henen gaat, en soekt waar hy iet vinden magh om onsen goeden wandel in Christus te lasteren, en qualik van ons spreken; op dat wy souden lijden in den schijn als quaaddoenders; en hy ons so verslinden moghte. So heb ik dese plaatse 1 Pet. 5: 8. neffens anderen hier voor verklaard. II. b. XVII. §. 4. gegrond op redenen die daar te lesen staan.

De Weereld, wat is die nu anders als 't verderf dat in de weereld is door de begeerlikheid? het gene de gelovigen ontvloden zijn / 2. Pet. 1: 4. doch daar d'onvaste en de ongestadige licht weder ingewikkeld en daar van overwonnen werden / vs 20. Waarom ons ook Johannes waarschuwt / dat we op de Weereld niet verlieven moeten: also die maar bestaat in de begeerlikheid des vleesches, en der oogen, en de grootsheid deses leevens. 1. Joh. 2: 15/16.

Daar

Daar zijn dan dese drie. De Duivel, zijnde al dat gene / dat den kristelijken wandel tegenstaat: lasteringe / dreiginge / vervolginge / verdrukkinge; waar door een kristen hier te lijden heeft: De Weereld, al wat in dit leven 't vleesch verlokken en behoren kan tot misbruik / overdaad en ydelheid: en 't Vleesch, des menschen onherboren deel / dat overblijfsel van die aangeborene verdorventheid. Gelijk de Sonde noch de Wereld geen personen zijn / also hier ook de Duivel niet.

Dit alles word begreepen in de werken des Duivels, waartegens ons de Catechismus leert bidden op de 123. Vrage; schrijftmatig door deselve anders niet verstaande / dan al dat geweld, het welke tegen God en sijne Kerke sich verheft.

§. 16. De Toverye en Waarsegginge, gesteld op het register van de sonden tegen 't I. Gebod / in d'antwoord op de 94. Vrage / versta ik in dien sin / als ik heb aangewesen / datse de Schrifture self verstaat: en so ik andere gedachten hadde / ik soude dan niet konnen seggen / dat ik onsen Catechismus houde over een te komen met Gods Woord / gelijk ik echter noch met voller herten doe.

Dat voorts op 't IX. Gebod de 112. Vrage het liegen en bedriegen des Duivels eigene werken noemt; heb ik gemakkelik so aan te nemen / als 't ons de Schrift verklaart. En dat is / dat de leugen van den Duivel eerst begonnen is / Joh. 8: 44. hier voor in 't II. b. XVIII. §. 1 / 12. daar 't de reghte plaatse was / genoegh verklaard. En is dat niet genoegh; so laat ons 't woord van Duivel self dat leeren / 't welk is te seggen Lasteraar, en Leugenaar, Verklikker en Bedrieger; so als gy wilt. Want alle die vertaltingen by onderscheidentlike Oversetters op dat woord te vinden zijn.

§. 17. Ik hebbe met den Catechismus nu gedaan: Nu geest ons de BELYDENISSE werk. Daar komt mijn schrijven in voorgaande boeken mede over een / so verre als sy in den XII. Artijkel van de Duivelen met bygevoegden naam van bose geesten spreekt. Maar nademaal het woord van Duivel afkomt van *Diabolos*, 't welk driemaal slechs in 't griekisch nieuw Testament gevonden word in 't meergetal / en eens in 't duitsch van onse Oversetters achterklappers, en tweemaal lastereſſen, maar nooit duivelen vertaald is: so moetmen seggen / als men duitsch wil spreken / dat geen andere Duivelen daar in bekend zijn / dan die menschen zijn. Maar Duivel, als van eenen / (so als sy 't woord *diabolos* vertalen / schoon sy deselfde reden hadden om te stellen lasteraar of achterklapper) so verre men ons wil verpligten om den bosen Geest daar by te verstaan; daar van seit ons de Schrift / dat hy sijne Engelen heeft / daar hy dan 't hooft van is; gelijk dat ook te sijner plaatse II. b. XII. §. 4 / 5. is getoond. Sy geeft ook wel te kennen / dat sy vyanden van God en al het goede zijn: nadien hen 't eewig vuur bereid is / en de menschen die God en het goede vyand zijn / by hen daar in verweſen worden. Matt. 25: 41. Maar dat deselve in dien staat zijn / dat se gelijk moordenaars na hun vermogen loeren op de Kerk, ende een iegelijk lidmaat van dien, om alles te verderven en verwoesten met hunne bedriegerye: dat

ſtaat noch met die woorden / noch ook de ſin daar van te leſen in de Schrift. So ook niet datſe DAAROM door hunne eigene boosheid zijn veroordeeld tot de eewige verdoemenisſe; en datſe dagelijks verwachten hunne ſchrikkelike pijnigingen: gelijk dat beide in den ſelſden XII. artijkel noch te leſen ſtaat. Maar na 't gemeen verklaren van de Leeraars onſe Kerke / ſo zijn de boſe Engelen al van 't begin af in de Helle met de ketenen der duiſternis bewaard: 2. Pet. 2: 4. ook niet om nu en dan eens los gelaten / ſo dagelijx de Kerke te belagen en beſtrijden: alſo het eewige banden zijn / die nooit geſloopt en worden. Jud. vs. 6. Ik heb hier over mijne meininge in 't IX. hoofdſtuk van het II. boek al eens geſeid.

§. 18. In den XIII. artijkel ſtaat wel / dat de Duivelen onreghtveerdelik handelen; het gene buiten allen twijſel waar is: Maar datſe handel oſte wandel met de menſchen hebben / dat en ſtaat 'er niet. Ook is in alles wat in 't XII. al op 't breedſt geſeid was / het geringſte niet dat na alſulken omgang van den Duivel met de menſchen / of ſulke werkingen desſelven door en in de menſchen / gelijkmen ſeit van Toveraars en van Beſetenen / gelijkt. Daar word wel achterna in den dertienden wederom geſeid / dat God de Duivelen in den toom houd, ſo datſe ons ſonder ſijne toelatinge en wille niet beſchadigen konnen: maar dat ſtrekt ik wel ſo verre uit / dat deſe toorn geen andere kan zijn dan deſe ſelſde ketenen der duiſterniſſe, daar ſy voor eewig aan gebonden zijn; want van geen andere betouninge en ſpreekt de Schrift.

§. 19. In 't ganſche KORT BEGRYP der Kriſtelijke Religie, geſtelt voor die ſich tot des Heeren heilig Avondmaal begeven willen / 't welk achter de Belijdeniſſe ſtaat / en word de Duivel / of iet dat hem aangaat / in het allerminſte niet genoemd: een vaſt bewijs / dat onſe Nederlandſche Kerken niet eens nodig achten / dat een lidmaat van deſelve ietwes van den Duivel wete / en dat hy wel kan ſalig worden ſonder hem te kennen. Het is in deſen aan te merken / dat gemelde Kort Begrijp al van 't begin af by de Nederlandſche Kerken is gebruikt geweeſt / en in de nationale Synode tot Dordrecht 1619. in de 177. ſittinge / voor de gene die ten Avondmale willen gaan / tot onderright hunder belijdeniſſe vaſt geſtelt. Daar moeſt niet weeſentlijks uitgelaten worden / indien een lidmaat der gereformeerde Kerk de gronden van de ſaligmakende genade weten moet; want dat ſtaat vaſt. Het blijkt dan wel / dat die Synode niet gemeind heeft een ſo nodig en gewightig ſtuk te maken van den Duivel; ſo datmen hem van alle predikſtoelen dagelijx moet horen / en van blad tot blad in alle boeken leſen. Het hadde dan ſo veel te meerder reden / dat ik die overtolligheid (al ware 't anders niet) met mijne ſchriften tegen ginge / om het eenvoudig Kriſtendom niet nodeloos daar mede te beroeren.

§. 20. Nu volgen de GEBEDEN. In 't Gebed na de leere van den Catechiſmus, word wel gebeden tegen 't Rijk des Satans: maar alſo dat is te ſeggen tegenſtander, ſo ſal dan iemant volgens de Schrifture anders daar niet door verſtaan / dan allerhande weereldlijk geweld / dat ſich te ſamen ſp

maakt

maakt tegen den Heere en ſijnen Geſalfden. Pſal. 2: 2. gelijk het even §. 15. ook verklaard is.

Sodanig zijn dan ook d'aanvechtingen des Duivels, dat is Laſteraars en hoſen vpands / waar tegen in 't Avondgebed, als mede in het tweede Gebed voor kranke en aangevochtene perſonen beſcherminge van God gebeden word: en ik en bidde heden geen ding meer als dat. Want oft een ander liever ſeggen wil / het oordeel en de ſtrik des Duivels: onſe Overſetters echter ſullen my bevrijden / dat ik ſegge oordeel, en de ſtrik des laſteraars; en dat ik des Apoſtels meininge niet miſſe / ſo ik dat maar van menſchen wil verſtaan. 1 Tim. 3: 6. 7. Wanneer ik dan de Formulieren bidde / ſo bid ik die in ſulken ſin / als my de Schrift dat leert.

§. 21. Ik kome tot de FORMULIEREN van den DIENST. In 't Formulier des Bans vind ik die woorden / Merkt aan, hoe liſtig dat de Satan is. Maar als de Saligmaker Simon Petrus Satan noemde / ſo ſagh hy op dat vleeſchelijk verſtand / dat tegen 't goddelijke redenkavelde. Matt. 16: 23. Want het bedenken / (τὸ φρονημα, *to fronema* de verſinninge, de bepeinſinge) des vleeſches is vyandſchap tegen God. Rom. 8: 7.

In 't Formulier des Huwelijks zijn deſe woorden ook te vinden / dat de Satan geen voordeel over u en krijge: navolgende daar inne die van Paulus / dat u de Satan niet verſoeke. 1. Kor. 7: 5.

Van deſe naamen Dood, Duivel, Helle, waarmede alle onſe vyanden beteikend worden / ſo als deſelve in den Sieckentroost genoemd ſtaan / heb ik anders niet te ſeggen dan alreeds geſeid is hier te voren. §. 15.

Maar breedſt word daar geſproken van den liſtigen aanloop des Duivels, en ſijn geweld te wederſtaan. De woorden des Apoſtels worden daar toe by gebraght 1. Pet. 5: 8. Dat God door Chriſtus den Duivel onder onſe voeten vertreed, in wiens geweld en ſtrikken wy gevangen lagen, dat hy de Prinſe deſer weereld is, dewelken Chriſtus uitgeworpen heeft; en hebben alſo de overwinninge verkregen, ende ook deelachtig door ons gelove: Dat hy de oude Slange is / die ons ſoekt te verſlinden; die ook onſe eerſte ouders verſtonden heeft, ende ons ook noch in de verſenen bijt; waarom wy tegen ſijne liſtige moorderye neerſtig op de wacht zijn moeten. Doch ſomen enige van deſe woorden anders wil verſtaan dan die al lang hier voor van my verklaard / by verhandelinge der ſchriftuurplaatſen daar deſelve uit genomen zijn; ſo ſullen ſy het eene 't ander kraghtig tegenſpreken; ſo als ik in het naaſte hoofdſtuk nader tonen ſal.

XX. Hoofdstuk.

't Gemeen gevoelen van de Tovery, en wat daar aan kleeft, kan met de gemeene gronden onser Leere en de Formulieren niet bestaan.

§. 1.

NU sal ik ook eens aan de andere zijde overstappen / en sien of ik niet kan betonen / dat degene die mijn schrijven de gereformeerde Kerk tot nadeel duiden / self niet veel eerder daar aan schuldig zijn : invoegen datse van de Toverye metten aankleve leeren / 't gene tegen d'aangenomene leere onser Kerken / en besonder onse Formulieren / strijdig is. Dat heb ik hier en daar stuxwijse wel getoond daar 't pas gaf / enig deel van dat gemeen gevoelen met den algemeenen stijl der leeringe van onse Kerken vergelijkende : maar sal het nu bestaan / navolgens de voorseide Formulieren eens wat beter door te tasten. Sulx doende sal ik eerst die plaatsen doorgaan / daar uitdrukkelik van sulke saken iet gesproken word / waarmede mijn gevoelen word versterkt ; daarna degene daar wy lessen vinden / waar nevens het gemeen gevoelen niet en kan bestaan.

§. 2. Van d'eerste soort is 't eerste in den Katechismus / in 't gemelde antwoord op de 1. Vrage : met uitgedrukte woorden seggende / dat mijn getrouwe Saligmaker my van alle 't geweld des Duivels heeft verlost. Het selfde word in d'antwoord op de 34. vrage met deselfde woorden wederhaald. Dus leertmen onse kinderen van jongs op spreken in de Kerk : en leert deselve onder een in tegendeel / den Duivel vreesen als den felsten vpand die sy hebben ; en dat gedurig aan / sonder einde / hoe langer hoe erger / en op 't uiterste des leevens noch wel aldermeest. Om 't werk beschejdeliker op te nemen / waar van heeft ons de Heer verlost ? Op beide plaatsen seit de Catechismus / dat het is van alle 't geweld des Duivels. Maar wat geweld is dat ? Is 't heden minder dan het magh geweest zijn in het Paradijs. Hy heeft een Koningrijk / dat heerscht de ganse weereld door : is 't niet een groot geweld ? Maar dat is over d'ongelovigen : IK (seit het kristen kind) ben van 't geweld verlost. Was die verlossinge / wanneer hy Eva ingaf, (om ook dat word nu eens te pas te brengen) te eten van den Boom der kennisse van goed en quaad ? Neen sekerlik : dat was de val des menschen self / waar in hy van den Duivel overweldigd is. Maar wie en leest niet doorgaans in de boeken onser leeraars / ende hoort in hunne predicatien / dat ons de Duivel alles ingeeft, wat wy quaads doen. Dit is soo overvloedig kenbaar / dat de moeite my bespaard word / om bewijsen daar van op te soeken. Des ik dan veilig so magh spreken ; dat de Duivel hebbende nooit meer geweld gebruikt dan in den val der eerste menschen ; en dat geweld bestaan hebbende in die ingevinge der sondige gedachten ; en die ingevinge noch alle dagen aan de beste van Gods kinderen geschiedende : so moet dan volgen dese schrikke-

like

like en verſoepelike ſtellinge / dat Chriſtus my van geen geweld des Duivels heeft verloſt. Ik geve vryheid enen iegelicken die maar wil / en ſo veel als hy wil / dit ſo te rekken / trekken / buigen als ſy willen; ik ben getrooſt hen over al den wegh te ſniten / alwaar ſy maar een weinig uitvlught ſoeken.

§. 3. Ten anderen / wat ſullenſe my ſeggen / ſo ik bewyſe / dat hy na hun ſeggen heden meer geweldt doet op Gods lieve kinderen / dan op den eerſten menſche in den val? Waarin heeft hy de vrouw in 't minſt verſchrikt; wanneer hy (ſomen ſeit) haar door de Slange vriendelik toeſprak / om haar met leidigheid en liſtigheid ten val te brengen? Men merkt in 't minſte aan hare reden niet / dat ſy verſchrikt was of verbaard. Ja 't breken vele noch hun hooft daarmede / om ons te ſeggen / hoe de vrouw ſo min beſchroomd was voor de Slang. Doch naderhand de menſchen hunne naaktheid ſiende / verberghden ſich van ſchrik; niet voor 't geſighte van den Duivel; maar voor 't gehoor van 's Heeren donderende ſtemme in den hof; wanneer de menſch al beevende (ſeit onſe Belydeniſſe in den 17. artykel) voor hem vlood. Maar t'zedert dat God ſelf ſich heeft begeven om den menſche wederom te ſoeken, (als ter ſelfde plaatſe volgt) en 't zaad der vrouwe deſe Slang den kop vermorſeld heeft: verſchrikt de Duivel 't heilig zaad; in den droom / met fantaſpen / al waekende met allerley verbaarlyk ſpook voor d'ogen / en geraas in d'ooren / en 't gevoel der leden; en in de ziele met beſtrydende gedachten. En van dat groot geweld en word Gods lieve kind niet eer verloſt dan met den dood: derhalven magh het ſo niet ſpreken / dat Chriſtus hem verloſt heeft van den Duivel / ſo lang als hem de ſpraake niet begeven heeft. Is dat niet wel verloſt?

§. 4. Ten derden / Adam nochte Eva waren van den Duivel niet beſeten; de Slange was 'er van beſeten / ſo 't is dat hy door haar geſproken heeft. Maar nu gebeurt 'et dat de Duivel dikmaal ziel en lichaam van den menſch beſit / en hem ſo deerlik plaagt / dat ſich een heidenſch hert erbarmen moet. Neemt dat het Duivels waren van dewelke Jeſus ſoo veel menſchen heeft verloſt (waar van ik wel wat anders in myn II. boek XXVI—XXX. bewesen hebbe) hy hadde doe ſyn bloed noch niet geſtort / hy hadde doe door ſynen dood noch niet vernietigd het geweld des Duivels. Doch 't komt daar niet op aan: het is maar een bewys gelyk men 't in de ſcholen noemt / *ad hominem*, na den menſche, volgens ſyn eigene onderſtellinge / en tot ſyner overtuiginge; dat hy het een ſtellende / noodſakelik voor 't andere daar nevens plaats moet maken / alſo het eene ſonder 't ander niet kan zyn. De ſtaat des menſchen onder de genade moeſt immers vryer van den Duivel zyn dan in den val / wanneer die op het erghſte was; dit moet een ieder toeſtaan: vervolgens dan / ſo kan in hem / die nu door Chriſtus uit dien val is uitgeholpen / geen meer geweld des Duivels plaatſe vinden dan in dien val.

§. 5. Inſonderheid indien ik voor waarachtig houde / dat die verloſſinge volkomen is: daar uit ontſtaande / dat myn Saligmaker heeft volkomelik

betaald voor alle mijne ſonden, ſo als de Catechiſmus ſpreekt; waar door ik van 't geweld des Duivels ben verloſt. Want dus voegt ook de Schrift den dood des Saligmakers en 't te niete doen des genen die 't geweld des doods hadde, dat is des Duivels vaſt aan een. Hebr. 2: 14. En dit en magh ſo niet geſcheiden worden: in aanſien dat eerſt de voldoeninge geſchied/ en dan ten laatſten na veel ſtrijds verloſſinge daar op te volgen ſtaat. Want na bekomen vonnisende quijt brief/ magh mijn partye my noch ſo wat quellen/ dat hy noch daar ſo haaſt niet af en wil: ſo als ik deſen ſtrijd des vleeſches/ als een overblijſſel van des Duivels eerſte werk/ voor eerſt noch uitſtaan moet; ſo dat ik tijd behoeve te geneſen van de wonden/ die ik uit de ſlagen der voorgaande ſlaverny behouden hebbe. Maar dat hy my noch alle dagen ſoude ſlaan/ en ſtoten/ ſlepen/ en trappen/ na dat nu mijn nieuwe meeſter ſo volkomelik 't rantſoen betaald heeft/ aan enen Heer ende Righter ſo regtveerdig als mijn God en Vader in den Hemel is: dat moetmen my niet wijs maken; en ik ben ook (God zy geloofd) het allerminſte niet daar van gewaar geworden. Geboel ik welverdiende ſlagen/ die zijn kaſtijdingen des goeden Gods; de Duivel ſal my/ of hy wil of niet/ wel ongeſlagen laten. De Heere mijn Heelmeeſter/ ſal ſelf de wonden wederom geneſen die hy geeft; maar niet gedogen/ dat my een gegeven werde van den Duivel.

§. 6. Ik kome tot de Tovery, geſteld in onſen Catechiſmus op 't regiſter van de ſonden tegen 't eerſte gebod/ en naaſt aan d'Afgodery genoemd; daar na de waarſegginge en allerhande ſuperſtitie of bygelove; daarna d'aanroepinge der Heiligen of andere ſchepſelen, gelijk ſulx alles in het Antwoord op de 94. vrage ſtaat. Waar uit genoegſaam blijkt/ dat ik geen ongelijk en hebbe/ de Toverp en 't gene van dien aart is onder d'Afgoderp met den aankleve begrijpende; gelijk ik in 't XVII. hooſdſtuk klaar beweſen hebbe/ dat ook de tale der Schrifturen is. Hier ſtaat de Toverye tegen het gebod/ gy ſult geen andere goden voor mijn aangeſighte hebben. Sy ſtaat hier tuſſchen d'Afgodery, beſonderlik alſo genoemd/ en de Waarſegginge; of deſe met de Tovery, tuſſchen die en het By-gelove met d'aanroepinge der Heiligen, die waarlik ook afgoderye is. So dan/ Afgoderye voor/ Afgoderye na; de Toverp is anders niet dan Afgodsdienſt en Bygelovigheid. Maar by aldien deſelve in ſulk een Verbond des Duivels met de toveraars beſtonde/ ſo ſoude deſe plaats daar veel te klein toe zijn: ten minſten om deſelve te beſchrijven in 't beſonder/ als hier na d'Afgoderp op de 95. vrage/ wat is afgoderye? met meerder reden ſeg ik moghter wel gevraagd zijn/ wat is Toverye? En dan ſo moeſte't antwoord ook verbaarliker luiden: alſo ſy niet en is alleenlik iets het zy neven, het zy in plaats des waren Gods als God te eeren: maar wel den Duivel ſelf reght tegen God aan/ met godverloocheninge der genen die God kennen; daar ſleghs d'Afgodendienaars God niet kennende degenen dienen die geen Goden zijn. Gal. 4: 8. Daarby ſo dienden nooit de Heidenen den afgod/ dan om hunne ſaligheid; daar die verſierde Toveraars ſich overgeven ter verdoemenuſſe. Hoe qualik ſouden d'onderwijſers ſich gequeten hebben/ indien ſy van de Toverye/ deſelve voor ſodanig houdende

vende/ ten minſten niet twee vragen in 't beſonder ſouden hebben ingevoegd/ ſo wel als eene van de Afgoderp. Of 't hadde vroeger en bequamer plaatſe gekregen in de 30. vrage; dewelke met veel groter reden hadde mogen zijn/ dan 't gene daar nu ſtaat: Geloven ſy wel aan den eenigen Heiland en Saligmaker Jeſus/ die (niet by de Heiligen, maar) by den alleronheiligſten Duivel/ (niet hunne ſaligheid) maar/ hunne verdoemeniſſe ſoeken? ende niet alleen ſoeken; maar met Gode af/ en den Duivel aan te ſweeren/ ſich daar by hand en tekenen verbinden en verpanden? En ſoude deſe vrage dies te nodiger hier zijn/ om dat alſulke menſchen ſelf in onſe kerken/ alsmen meent/ maar de Papiſten heimelik daar buiten zijn.

§. 7. Nu ſal ik dingtaal ſpreken/ en ſeggen dat de gene die 't gemeen gevoelen voorſtaan/volgens 't Formulier niet weerd zijn aan het Avondmaal te gaan: alſo dat word verboden niet alleenlik aan de Toveraars en Waarſeggers, die vee of menſchen ſegenen, maar ook die aan alſulke ſegening gelove geven. Nu is het openbaar/ dat ſy/ van wien ik ſpreke/ aan die ſegening gelove geven; of op het minſte oorſaak zijn/ dat het gemeene volk in dat gelove blijft. Om 't welk behoorlik te verſtaan/ ſo ſtaat daar op te letten/ dat hier nu de vrage niet en is/ of iemant ſulke ſegening gebruiken magh/ dat is/ den genen dienmen houd dat vee of menſch betoverd heeft/ met dreigen of met ſlagen daar toe te dwingen/ dat ſy door 't ſpreken van alſulke woorden als ſy dan gewoon zijn te gebruiken/ den betoverden wederomme ter geſondheid brengen. So neemt het Voetius Diſp. P. III. pag. 625. ſo als ik uit ſijn antwoord merke. Maar wel uitdruklik zijn dit de woorden/ die ſulke ſegening gelove geven. Wie geeft nu ſulke ſegening gelove/ dan die gelooft dat ſulke ſegeninge kraghtig is? D'een magh geloven dat die kraght in 't ſpreken van die woorden/en d'ander dat deſelve in des Duivels werkinge beſta: nochtans geloven ſy dan beide ſulke ſegeninge/ het zy de woorden werken 't of de Duivel werkt. Dat nu die ſegeninge kraghtig zy/ geloofde Voetius wel ſeherlik/ wanneer hy ſchreef Diſp. P. III. pag. 578. *Verba, actiones & res illas aliquid poſſe, docet experientia:* dat die woorden, handelingen en ſaken iet vermogen, leert ons d'ondervindinge. Sulx ſtelt hy vaſt wanneer hy op dien grond de vrage voorſtelt/ van waar de kraght van deſe middelen dan zy, is 't niet altijd ten minſten dan ſomtijds. Wat antwoord hy daar op? *Procedit hoc ex arbitrio Diaboli, non ex conſtanti aliqua mediorum illorum aptitudine.* Dit komt uit het believen van den Duivel, maar niet uit enige volſtandige bequaamheid van die middelen. Het ſelve ſullen ook veel andere ſo ſeggen. So dat het is 't gevoelen des gemeenen volx/ dat in die middelen die kraght ſteekt; maar der geleerden en verſtandigen/ dat alle kraght maar van den Duivel zy: ſo datſe beide evenwel die ſegening geloven, datſe kraghtig zy/ het zy door eigene of door des Duivels kraght. Waaruit dan volgt/ dat vele die het H. Avondmaal bedienen/ en deſe woorden van het Formulier daar ſelf in leſen/ navolgens deſe uitgedruckte woorden van het Formulier/ het H. Avondmaal onweerdig zijn.

§. 8. Dit is van ſelf ſo klaar/ dat het van vele ledematen onſe kerk alhier

hier ter ſtede ſelf den Predikanten voorgeworpen is: die niet begrijpen konden / noch ſich te vreden ſtellen / hoe dat den ſchrijver van een boek / daar in beweerd word / dat alſulke ſegening niet te geloven zy / des Heeren Tafel word ontſeid / en die nochtans bedient van ſulke die aan deſe ſegening gelove geven. Het is my van verſcheidene ſo voorgekomen; maar noch van niemant die op deſe ſwarigheid van ſijnen leeraar was voldaan. En waarlik / ſy en ſien niet / hoe ongerijmd / ja (waarom ſpreek ik ook niet uit de borſt) hoe grouwelijk dat dit gevoelen zy? Tot Chriſtus wierd geſeid / ſpreekt maar het woord, en mijn knecht ſal geneſen worden. Matt. 8: 8. de meininge was mede niet / dat in dat woord de kraght van die geneeſinge beſtond: maar in 't believen en de kraght des Heeren Jeſus. Dat bleek genoegſaam uit de reden van den hoofdman die daar volgt / genomen van 't geſagh dat hy ſelf over ſijne dienaars en ſoldaten hadde / gereed tot alles op ſijn bloot believen. En dat noemt onſe Heer gelove; gelijk ook die melaatſche 't werk aan ſijn believen ſtelde / wanneer hy ſeide / Heere, ſo gy wilt, gy kunt my reinigen. vs 2/3. De kraght was mede na 't gevoelen deſes mans niet in de woorden / maar alleenlik in 't believen en den wil des Heeren: die daar de hand op uitſtrekkende hem aanraakte, en ſeide: Ik wil, word gereinigd. Dat was de ſegening aan welke die melaatſche man gelove gaf: waar van de kraght niet was in deſe handeling van dat aanraken / noch in het ſpreken van die woorden; maar in den wille ſelf en kraght / waar door de man gereinigd wierd. Maar is het niet ten hoogſten onbetamelijk / ja is het niet ten uierſten verfoepelijk / al even eens van Beliäl te ſpreeken / als van Chriſtus? En is het niet al even eens: ik roepe den voornaamſten Leeraar hier by 't ſtuk / dat hy my ſegge welk het onderſcheid dan zy.

§. 9. Want datmen ſich daar op beroept / dat niet het minſte van den Duivel kan geſchieden / dan in ſo verre God hem toelaat; dat is al lang van my beantwoord in mijn II. boek het XXXIV. kapittel §. 18 – 22. en onder anderen getoond / dat Chriſtus ſelf de goddelike kraght niet verder heeft gebruikt dan hem de Vader toeliet. XXXV. §. 10. En ſomen verder tot verſchoning ſeit / dat het de Duivel noch de Toveraars met ſulken inſight niet en doen / als de Profeten en Apoſtelen / om God te verheerlijken: maar om den menſche van God af te trekken: ik hebbe in mijne Viervowdige Beantwoording. pag. II. 8 – 14. aangeweſen / dat dit de ſake noch veel erger maakt: alſo het Gode niet betamelijk geacht magh worden / den Duivel of ſijn volk ſijn eigen goddelike kraght te leenen / om met het ſpreken van een woord / of bloot aanraken iets te doen / dat door de kraghten der nature niet geſchieden kan. Sodanig is het / dat op ſtaande voet / een ongeneeſelike quale / met dat alleenlik maar een woord of twee geſproken word / oft enige aanraakinge of handeling geſchied / *ex arbitrio Diaboli*, op 't goedvinden van den Duivel (want ſo ſpreekt de Vader van ſo veele onſer Leeraars Voetius) de Toverp verdreven werd.

§. 10. Die nu geloven / dat de Toveraars en Hexen door des Duivels kraght den wind verknopen en verkopen konnen / en ſo dat de menſchen met

mooi

mooi weer en goeden wind geſegend woꝛden / *ex arbitrio diaboli*, na 't believen van den Duivel, (want ſeherlik het aan 't believen van de windverhopers ook moet ſtaan / of ſy 't u voꝛ dien pꝛijs die hen geboden woꝛd / verhopen willen) geloven die dan ſulke ſegeninge niet? Nochtans is 't ſeker / dat dit by een groot gedeelte onſer Leeraars woꝛd geloofd / en dat het openlik noch na 't uithomen mijner twee voꝛgaande boeken / om my daar in te wederſpꝛeken / in de Kerk ſo is geleerd; dat de Lappen en de Finnen / of ten minſten 't bootsvolk dat de ſelven heeft bevaren / tot getuigen zijn geroepen; tegen de Pꝛofeten en Apoſtelen / die eenpaꝛig leeren / dat de winden en de Zee den Oppergod alleen gehoꝛſaam zijn. De ſulke dan bedienen 't H. Avondmaal; en weeren van des Heeren Tafel degenen die ſijne eere voꝛſtaan / die eere daar hy van geſwooren heeft dat hyſe niemand anders geven ſal.

XXI. HOOFDSTUK.

En d'oefeninge der Godſaligheid, word door het ſelve merkelik gekrenkt.

§. 1.

WY willen nu eens ſien / of ook die luiden die alſulke ſegening gelove geven / op ſulken grond / dat ſulke werken dooꝛ des Duivels kraght geſchieden / met reden van des Heeren Tafel mogen afgehouden woꝛden / van ſulken die dat ook geloven / in dier voegen / als tot hier toe is getoond. Want dit is nu de wegh / om van de waarheid in 't weerleggen van de dolingen / tot de godſaligheid in 't weeren van geveinſdheid en van bygelove voꝛt te gaan. Deſelfde oꝛder heb ik ook gehouden in mijn II boek / en twee kapittelen / die daar de laatſte zijn / daar aan beſteed. Dit hooſdſtuk ſal voꝛnamelik hier nu de tweede plaats vervullen / na dat ik in 't voꝛgaande 't ander aangewеſen hebbe; behalven noch het gene daar te voren / inſonderheid in 't XII. en XIX. belangende de ſuiverheid der leere van Gods Woꝛd / begrepen in de Fꝛormulieren / en de gronden van 't Verbond der ſaligheid / verhandeld is. In deſen ſal ik dan betonen / dat die leere niet alleenlik groten hinder aan 't godvꝛughtig leven / maar ook oꝛſaak tot veel ongereghtigheid en wꝛevel geeft: daar tegen / dat de mijne na behoren overwogen / van geen klein behulp is ter godſaligheid: In beiden ſal ik maar behoeven koꝛt te zijn / om dat de ſaken hier ſleghs aan te wijſen / bewijſen is.

§. 2. Dienvolgens eerſt te ſpꝛeken van 't verkeerd gevoelen / dat ik weederlegge: bemerke toch met my de Leſer / of het niet des Allerhooghſten woꝛd en waarheid en genade grotelijx tot hinder ſtrekke / ſomen die gedachten voedſel geeft. Want in plaatſe van de boeken ende pꝛedicatien met de Schꝛifture ſuver op te ſtuiken: ſo woꝛd het volk daarin beladen met een deel oudwijſſche fabelen / uit heidenſche ſchꝛifturen voꝛ den dagh

gehaald / van dese en gene Orakelen / en wonderwerken / die d'afgodendienaars hebben opgeschreven en uitgegeven / na hunne wijse; van Apollos orakelen / de prosezyen der Sibyllen / de toverijen van Circe; en diergelijke. Selfs ook geen konstelijk verdichte fabelen betaamt ons na te volgen; nadien wy hebben het Profetisch woord, uitleggaders van de gene die Apostelen des Heeren ende Saligmakers zijn geweest. 2. Pet. 1: 16, 19. en 3: 2. Men vult de weereld op met boeken vol oudwijfsche fabulen: waar van de jongste zijn van Franciscus Franciski in 't hoogduitsch / en van Simon de Vries in onse taal; so afgrijselijk gelogen / dat sich de beschaidenste der oude of der hedendaagsche Heidenen daar over schamen souden. Dat dese der godsaligheid tot groten hinder zijn / blijkt uit de tegenstellinge die ons d'Apostel maakt / wanneer hy seit / verwerpt d'ongoddelike en oudwijfsche fabelen, en oefent u selven tot Godsaligheid. 1. Tim. 4: 7. De menschen worden niet alleenlik daar in opgehouden / en afgehouden van 't betraghten der Prophetische en Apostolische Schrifturen: maar ook voorgenomen met gedachten en gevoelens die met Gods orakelen wel strijdig zijn. So komt 'et dan dikmaals de Schrifture met voordeel ingesien / niet wel verstaan / en sy misbruikt word / om alsulke monsters van gedachten daar uit op te vormen: gelijk als boven XIII. §. 15. aan Perkins te sien is / die geleerd uit sulke fabelboeken / en geloof aan diergelijke grollen geevende / die Chimære van 't Verbond der tovenaren met den Duivel uit de Schrift gepoogd heeft te bewijzen.

§. 3. Gods Werken worden immers also seer misshandelt als sijn Woord. Men siet de selve los worden / wanneer men so veel werken aan den Duivel siet. Men dankt hem niet / soo weer en wind op reijst heeft gedient / wanneermen denkt dat ook des Duivels volk den wind verhoopt. Een Heidensch wagh niet meer gerustheid seggen / so't wel is / *fortunatum ont militat æther*, gelukkig wien de Hemel gunstig is: maar sulk een kristen sal bedugt staan / *Acheront a movebo*, dat de Hell is opgeborsten, en dat hem dese goede wind en spoed op reise wel uit enen Duivels neusboek volgt. Ik vraage die so spreken en so peysen; indien wy tsamen ergens uit de Noordsche havens t'huis waart voeren / en wy hadden mede Lappen ofte Finnen binnen boort; de wind goed voerende / en wy in hoften en gemakkelik de reise dus volbrengende: wat grond van reden salder zijn / om voor den Heere sijne goedertierenheid te loven? Psal. 107: 31. Want het moght iemant denken / dat een van die Lappen ofte Finnen / als van de kunst zijnde / in 't heimelik maar enen knoop heeft los gemaakt / en also die goede wind maar van den Duivel komt. Sy die doch van de kunst zijn / so men seit / en sullen niet so onvoorsichtig zijn / dat sy sich op de reise niet voorsien; en dat van 't nodigste / dat is van goeden wind. Men sal van dese in het IV. boek XIV. §. 3 — 6. een heerlijk exempel sien.

§. 4. Sy die alsulke segening / als sluis geseid / gelove gerst / in sulken sin / als daar op 't klaarst bewesen is: maar sult gy God voor danken / als de kranke van betovertheid genesen is / door segening des Tovenaars; niet

om

om de kraght der woorden die hy spraak / maar *ex arbitrio diaboli*, maar na't believen van den Duivel, so als wy Voetius sins hooren spreken? En sullen sy ook seggen / God sond sijn woord uit, ende heeldese? sullen se oock voor den Heere sijne goedertierentheid daar over loven? Psal. 107: 20/21. de Duivel heeft / so sy geloven / of bose menschen hebben door de's Duivels kraght den menschen eerst beroverd / en wederom met sulke segening gesond gemaakt. En sal men hier niet mogen seggen / gelijk eens een voor desen over 't schrift dat op Paus Adrianus den VI. was gemaakt? *Ultrajectum plantavit, Lovanium rigavit, Cæsar dedit incrementum*, dat is / Utrecht heeft my geplant, daar was hy geboren) Louven heeft my nat gemaakt, (daar had hy gestudeerd) de Keiser heeft den wasdom gegeven; want die had hem gelooverd. Want daar op paste die ander / *Ergo hîc Deus nihil fecit*: God heeft hier dan niets toe gedaan. Oste gelijk ik / siende voor 20. jaren tot Parijs aan't bovenste der boge einer poorte op de kant der Seine / met gulde letteren staan / *Ludovici magni providentiæ*, aan de voorsienigheid van den groten Louis: niet sonder ontroeringe tot mijne reisgenooten seide / Laat ons van hier gaan, dese stad en staat onder Gods voorsienigheid niet meer. Hoe sal hy Gods voorsienigheid en goedheid / en genade daar erkennen / die sich verbeelden han / dat het de Duivel is / die 's menschen kraghten en gesondheid heeft herstelt?

§. 5. Denk niet / bescheiden Leser / dat ik dit maar op sulke menschen segge / die sich beroverd achten / en voor sulke tovergegening herstelt: het raakt hen allen die geloven dat de Duivel dat han doen. Want geef my toch eens raad: so ik als predikant den sieken / dus genesen / ga besoeken; wat sal ik hem dan seggen? Na dat ik menigmaal God voor hem om gesondheid (so't hem salig moghte zijn) gebeden hadde; is't niet behoorlik dat ik hem nu ook vermane God te naken? Maar sal hy God ook danken voor dat gene dat de Duivel heeft gedaan? Sal Ahazia God ook danken / so hy aan God mistrouwende / gesondheid by Beelzebub verzoekt en ook verwerft? Siet 2. Kon. 1. Sal ook een dief God danken / wanneer hem 't steelen wel gelukt? Moet ik alsulken menschen / so ik met hem in dat gevoelen ben / dat hem de segening der toverers / door Duivels hulp genesen heeft; niet ernstig overhalen / met bestraffinge / en seggen / Is't om datter geen God in Israël is, dat gy dus hulpe van den Duivel haalt? Ik sal hem moeten toespreken / bekeert u van dese uwe boosheid, ende bid God, of misschien u dese overlegginge uwes herten vergeven wierde. Hand. 8: 22. Het selfde wil ik tot alsulke lieden seggen / die van dat gevoelen zijn / het welk den Allerhoogsten sijne eere steelt / den menschen wederhoud van sijnen plicht / en hem belet van so te spreken als de goede Job: de HEERE heeft gegeven, de HEERE heeft genomen; de naam des HEEREN zy geloofd. Want dese mag wel danken / so hy self al gruwelde sulx uit te seggen / de Satan heeft gegeven, de Satan had genomen: Sal nu de Satan ook daar voor geloofd zijn / denk ik / van den menschen; die al lang van God verdoemt is? Maar wat heeft ook de mensch voor reden om den Duivel hier te vloeken / nadien hy dikmaal van den selven dus gesegend is?

§. 6. Ik ſie voor deſe menſchen geenen raad / om ſich hier uit te redden: dan wel dat ſy den uitweegh ſoeken ſullen / van Gods Voorſienigheid; en dat de Duivel niets en doet / of God laat hem dat toe. Maar boven 't gene dat nu meermaals al geſeid is / Gods Voorſienigheid komt ons te pas / wanneer het is om ons gelove / hope lijdſaamheid te oefenen; maar niet in 't gene dat wy doen. Daar voor is dan de Wett / het voorſchrift en de regelen om wel te leven. Komt my dan ramp of ongeſpoed over / ik lijde 't door 't gelove dat ik hebbe / dat het komt van God: Ben ik in twijfel / ſorgg / en tuſſchen hoop en vreſe over d'uithomſt mijner ſaken; ik bidde God / en werp op hem al mijne bekommernisſe / met ſekerheid / dat hy 't wel maken ſal. Pſal. 37: 5. Maar wil ik God dan danken voor dat hy 't alſo gemaakt heeft / als ik wenſche: ſo moet ik dat ook neemen voor de vrught van mijn gebed. Ik riep tot hem met mijnen monde, ende hy wierd verhoogd onder mijne tonge. Had ik na ongeregtigheid met mijn herte geſien, de Heere en ſoude niet gehoord hebben. Maar ſeker, de HEERE heeft verhoord, hy heeft gemerkt op de ſtemme mijns gebeds. Geloofd zy God, die mijn gebed niet en heeft afgewend, nochte ſijne goedertierentheid van my. Pſal. 66: 17–20. Hoe ſal hy deſe redenen aan een geſchakeld konnen houden / die in de meining is / dat d'uiterſte ongeregtigheid hem die geneeſinge veroorſaakt heeft? en hoe ſal ſulk een ſeggen / dat God ook ſijn gebed daar in verhoord heeft / die den Duivel heeft gebeden; is 't niet openbaarlik / 't zy bedekter wijſe door alſulke Duivels middelen in 't werk te ſtellen. So blijft dan / dat die ſulk gevoelen van de kragt des Duivels en der Toverpen heeft / God niet kan geven / in het alderſwaarſt geval / de eere die hem toebehoort.

§. 7. So is het mede nopende de oefeningen des verſtands in konſt en weetenſchappen / en wel voornamelik de Godgeleerdheid / en de kennisſe der talen: alſo dit alles / na voornamer luiden ſeggen / van den Duivel komen kan. Wy hebben Voetius ſo horen ſpreken. XIX. §. 6. en hoe weet de menſch of hy het God of ook den Duivel danken ſal / indien hy in geleerdheid toegenomen heeft? Hy meint misſchien / dat hy de waarheid heeft / door de verlichtinge van 's Heeren Geeſt / en dankt er God ook voor: terwijl misſchien de Duivel ſijne kraght der dolinge aan hem te werke ſtelt. Want ik en kan my niet verbeelden / nochte ſie ook niet / dat andere van ſulk gevoelen zijn; dat de voornaamſte van de genen diemen beters noemt ſelf die gedachten hadden / dat ſy daarinne van den Duivel onderweſen waren. Want ſelf degene in den welken ſulke grote kraght der doling is / dat ſy de waarheid onderdrukken en vervolgen / zijn in die meining / dat hun eigen zy de reghte waarheid / en de waarheid doling; en dat ſy enen dienſt aan God doen / door alſulken tegenſtand. Gelijk dan God bekort is in ſijne eere / door hem niet te danken voor dat gene datmen van den Duivel meint gewerkt te zijn: al even ſeer word dan ſijn naam ontheiligd / door denſelven toe te ſchrijven / als van hem gekomen / 't welk misſchien door ſijn geheime oordeel van den Duivel is gewerkt. Waar toe dan mede dient het gene boven XVI. §. 4. in aanſien van de Wett Deut. 13: 1 / 2. uit Voetius is bygebragt.

§. 8.

§. 8. Nu voorder / so gy ook gelooft / dat iemant waarlik door des Duivels openbaringe iets te weten is gekomen / of 't verlorene gevonden / of 't gestolen goed ontdekt is: sal hy Gods Voorsienigheid ook voor't verhoeden / of 't vergoeden sijner schade danken? Sal hy ook den Almaghtigen de eere geven / dat sijn wederspanneling en vloekgevangen hem aan sijn verloren goed geholpen heeft? Wat aangenaamheid sal hy denken dat God aan sulk eene offerhande sijnes lofs sal vinden / die gevonden is in ene weldaad hem op sijn versoek bewesen van den Duivel? Indien gy segt / dat alhoewel sulk een die raad of hulpe by den Duivel heeft gesocht / God self niet danken kan: het evenwel tot sijnet eere strekt / dat hy den Duivel heeft bestierd door sijne heimelike en altijd kraghtige bestuursaamheid / om so te doen: word sulx daar uit geleerd? So Ahazia hulpe by Beëlzebub gevonden hadde; soude iemant in dien tijd daar uit besloten hebben / dat sulx geschied was door 't bestuur en door de kraght des Gods van Israël? Voorseker nam die 't werk also niet op: maar gaf te kennen / dat het so veel was te seggen / als datter dan geen God moest zijn in Israël, die Ahazia helpen konde. 2. Kon. 1: 3.

§. 9. So hier dan ook: de menschen keeren door gedachten van den Duivel hare herten af van God; en worden noch te meer van hem vervreemd door die ontroeringe van hun gewisse / beschroomd om door opregte boete sich tot hem te keeren: als te veel verwijderd / ende in verbond getreeden met den Satan / so sy meinen / ende hen navolgende voorseide leeringen word wijs gemaakt. Te weten / dat dit is bedektelik en van ter zijden met den Duivel in verbond te gaan / wanneer men met alsulke menschen opslaat / die men sekerlik gelooft dat in verbintenisse met hem staan. Maar dachten sy dat dese Afgod niets is in de weereld / en al dit werk des Duivels niet meer dan een blote naam: sy souden eerder denken dat de sonde sal vergeven worden / en sich van sulke middelen des bygeloofs / door een opregt gelove / schikken tot den troon van Gods genade / met bymoedigheid. Doch hoe die dolinge sulke menschen brengt tot twijfelmoedigheid / heb ik voor desen in mijn II boek het laatste hoofdstuk §. 14 al getoond.

§. 10. Wat lijd des menschen kristelijk Gelove niet al last / wanneer hy door so velerlei gespook / als van den Duivel zijnde / word verbaard gemaakt? Hy siet een voorspook van des eenen dood / hy siet den doden spoken in sijn eigene gedaante / daar in hy leevendig hem is bekend geweest: altoos men meint dat so. Indien de mensch al wel versekerd ware van 't gesight / hy soude niet so seer bekommerd noch verbaard zijn / so hy dachte dat een goede Engel hem verscheen; hoewel de heiligen dien sonder schrik en vreese nooit en sagen: als wel nu sy geloven dat het van den Duivel is; want dat is hen 't gereedste dat se denken. Want boven dien dat sulx den heiligen / so veel men in den Bijbel leest / nooit wedervaren is; soo wierden sy aanstonds / wanneer 't een Engel was / vertroost en weder opgericht. Maar van den Duivel word dat niet vernomen noch verwacht. Wat wonderlike troebelen en moet het niet in menschen herten maken / dat hy sijn noodlot als in handen van den Duivel siet?

Wat schijlt hem niet verbaren en verboeren / als het nakomt dat hy meint voorsien te hebben? Hoe kan sy sich aan God bevelen / die hem door Urim ende Thummim / (so te spreken) niet en antwoord; om hem hier den wegh te wijsen. Is 't wonder dat die dan so licht na Endor valt? Hier heeft 't een eenvoudig stoomsgesinde beter dan een Protestant; alsoo die noch kan denken (en ook meest so denkt) dat het de zielleus zijn / die uit het Vagevuur verschijnen / en met geld voor missen noch in ruste te brengen zijn: veel beter noch dan dat de Duivel uit der Hellen sen komt plagen; waarom hem ook de papen sparen tot den tijd van nood / en sich om den geredsten penning met de zielverschijninge behelpen.

§. 11. Maar toch; wat lijd de kristelijke Liefde niet al last van dit gevoelen / dat een mensch beseten of betoverd is / of door Waarseggers den Duivel vraagt? Men houd hem voor een Leugenaar / en men gelooft hem evenwel in 't quaad dat hy van onsen evenmenschе seit. 't Zijn doorgaans vrienden of geburen / die het goed gestolen / of den mensch betoverd hebben; soo die menschen seggen. Indien sy die hen komen vragen niet geloofden dat het hen de Duivel seide / en dat hy seer wel wiste: sy en souden daar so licht niet gaan / noch daar so vast op staan / het gene hen als een orakel van den Duivel voor de waarheid is geseid. Dat baart dan quade nadenkingen / en vervolgens ook veranderinge van gelaat / en ommegang met sulke vrienden en geburen / als sy meinen dat navolgens dit bewijs de oorsaak daar van zijn. D'onschuldige / en evenwel verdachte vrind / of meest vriendinne / bemerkende dat 's anderen gelaat niet is als gisteren en eergisteren, gelijk als Jakob dat aan Laban merkte: Gen. 31: 2. so berst het sneulend vuur van twist ten laatsten uit; met soo veel heeter vlam / als 't gruweliker word geacht des Duivels bondgenoot te zijn / dan of het quaad maar menscheliker wijse / (so als 't is) ware in het werk gesteld. Men viel ook mede niet so licht in 't nabedenken van betoverdheid / indien men niet geloofde / dat de Duivel maghtig is te doen al 't gene dat wy niet begrijpen konnen hoe 't so komt.

§. 13. Wanneer ik nu daar nevens overdenk / hoe groten vlek daar door gelegd word op den kristeliken naam; dat eerlike geslaghten / als met Toverp besmet / daar door geschonden worden; dat ook oneindige verwijderingen / twisten / slaghten / bloedige beschuldigingen / en verwoestingen daar door ontstaan: het gene licht so groten nood niet hadde / indien men dachte dat de Toverp / als die al waar is / tot d'Afgoderp behoort / en geen gemeenschap noch verbond daarinne met den Duivel is) so moet ik seggen / dat het my ten uitersten bedroeft / en dikmaals / als ik my met ernst daar op te denken gebe / seer ontstelt. Want siet eens / hoe niet maar het een of andere geslaght; maar self het lichaam van de kristen kerk daar door ontroerd is: dat daar luiden aan des Heeren Tafel gaan / die / schoon niet openbaar bewijslik / nochtans vast in 't gemeen daar van berughtigd zijn / dat sy besondere gemeenschap met den Duivel hebben. Het docht my eens een stuk van grote onvoorsightigheid / of op sijn best van al te grote openhertigheid te zijn / van

een

enen Monnik / met wien ik over 6 jaren in den Postwagen van Mechelen na Leuven reed: dat hy aan enen nuspriester van Brussel in ons aanhoren veel vertellende van sijnen toght door 't Heulsch en Gulisser gebied / vermeldde van verscheiden kloosters / so van mans als vrouwen / die met toverp besmet gevonden waren: 't welk de nuspriester niet wel willende geloven / als hy my vast aansagh / vermoedende dat ik niet van hun volk en was: noch dies te meer van hem bevestigd wierd. Wat schoonder lof voor ons / dat onder ons gevonden worden / die met alsulke toverpe ommegaan / die nooit by Heidenen noch is bekend geweest.

§. 13. Siet sulken quaad komt ons van dese doling af / en ganselk geen goed. Want so wy meinen dat het goed sy / 't volk met fabelen te onderhouden / of met bullebakken te verbaren; om God so veel meer te leeren vresen: so is 't elendig met het kristendom / daar knechtelike vrese een volk tot God sal brengen / die in den aart van God doet vlughte / of hem sonder liefde dienen. Doch hier van is op 't einde van het II. boek ook al geseid. Maar heeft ons Christus dan geen slechten dienst gedaan / indien 't die vrese is / waarmede wy God dienen moeten / dat hy ons van die vrese heeft verlost? En zijnse dan wel horens waard / die my beschuldigen / dat ik den Duivel uit de weereld bannende / Gods vrese uit de weereld drijve? En is dat wel te scheiden van godslasteringe / te seggen dat het Atheisterp of Gods verloochening sy / so iemant dese maght des Duivels niet erkent? Maar siet de bitterheid en bijsterheid van dese menschen / die sich op verscheiden plaatsen / op den predikstoel en door gedrukte schriften tegen de twee eerste deelen deses werx dus hebben uitgelaten; dat het Atheisterp is 't gene ik leere: om dat ik niet en wil / dat ons de Duivel hier regeert / en dat de Toveraars al even grote werken en noch groter doen / dan de Profeten of d'Apostelen of Christus self ooit deden dat we lesen. Is dan de Duivel God? Hoe weert men sich so hard / wanneer ik segge dat de Duivel door 't gemeen gevoelen word tot God gemaakt; gelijk te sien is uit mijne Vierv. Beantw. pag. I. 47. II. 5–18. indien dat is van onvermijdelijk gevolg / geen Duivel geen God; en dat het Atheisten zijn / die niet geloven datter sulken Toverp is / als sy seggen dat 'er is? Hoe maakte 't doch de goede God / wanneer der noch de bose Duivel niet en was? De Leser sie eens na / wat ik versoetpelike taal daar over in mijne Nodige Bedenkingen pag. 50 / 51. heb aangemerkt: als ook het gene noch in 't IV. boek ons meer dan eens ontmoeten sal. Dat zijn de vrughten van 't geinven gevoelen / dat de menschen hebben van den Duivel en de Toverp.

§. 14. Maar 't mist dat hier un tegen uit mijn schrift te lesen is / heeft sich al lang en veel geopenbaard. Ik spreke niet van 't misbruik / dat wel mijne als de beste schriften der voornaamste mannen onderworpen zijn / en daar self 't allerheiligst godlijk Woord niet vry van blijft: maar van 't gebruik dat een godvruchtig leser daar van maken sal / en daar de leere / die ik voorsta / uit haar self toe is geschikt. Wat schaad het onse saligheid / dat God den Duivel in de Hell geketend houd? In wat verlegentheid breng ik de Kerk / indien sy hem niet vreest; indien hy haar niet quelt? Wanneer sy bid / ow

Ko-

Koningrijke kome, en leid ons doch niet in verſoekinge: is dat ſo dienſtig/ daar dan by te doen/ beneem ons toch den Duivel niet/ op dat het ons aan geen verſoekinge ontbreke? Verlos ons van den boſen, is dat niet wel te bidden/ indien wy niet geplaagd zijn van de Toveraars? Is 't hinderlijk aan ons verbond met God/ ſo ook de Duivel geen verbond met boſe menſchen heeft? Het ſtrijd veel eer ſo kraghtig tegen een/ dat dit een kriſten menſche meer tot reghte oeſeninge ſijns geloofs verplight: om dat hy ſich niet meer vergrijpende aan enen vyand/ die niet meer dan maar een ſchuldery vooz ozen is/ en ſelf genoegſaam verre van ons af om ons meer quaads te doen; te meerder pver tonen om 't verdozven vleeſch te teugelen/ en meer en meer te ontvlieden het verderf dat in de weereld is dooz de begeerlikheid. Dat ook ons even naaſte nooit van onbedenkelijken gruwel meer verdacht; maar ſo genaamde Toveraars en Duivels volk/ vooz Gods geliefde kinderen/ en bondgenoten neffens ons erkend/ in liefde voozgeſtaan/ en na vermogen met ons tot de ſaligheid gevozderd werden. Daar toe ſtrekt myn geſchrift/ dat is 't gebruik en ware vrught van myn gevoelen overal.

XXII. Hoofdstuk.

Daar uit is eindelik wel af te nemen, wat eigentlik van al 't voorſchreven, doen, dat met den naam van Tovery begrepen word, te houden zy.

§. 1.

Nu meen ik al die Tovery met al wat daar aan vaſt is/ ſo als die gemeenlik wozd geloofd/ genoegh ontdekt/ ontbloot/ en ganſch tot niet gemaakt te hebben: betonende/ dat in de Schrift niets diergelijk te vinden zy/ noch met de gronden van 't geloof/ of regelen des kriſtendoms en kan beſtaan. Derhalven dat dit ganſche werk/ ſo diep gewozteld/ en ſo breed verſpreid/ niet dan een algemeen verdichtſel is; des ſich een kriſten ſchamen magh. Nu ſal ik evenwel verklaren/ hoe ik al die dingen ſelf verſta: te weten/ boven 't gene dat ik van des Duivels valſchelik genaamde weetenſchap en kraght en werkinge; als ook van ſpokery en van beſetenheid in 't II. boek verhandeld hebbe; ſo verre als nu het doen der menſchen hier betreft/ die na 't gemeen gevoelen met den Duivel omgang hebben. Want nademaal ik nu heb onderſocht en aangewezen/ uit de Schrift/ dat niets van alle ſulke ſaken/ alſmen Toverye noemt/ daar in te vinden zy; ſo paſt het my te ſeggen/ waar ik dan met deſe dingen henen wil/ en hoe ik meine datmen ſich daarin gedragen ſal/ nadien ik mede daar ſo even my heb uitgelaten om te ſeggen/ dat het der Godſaligheid ſo groten hinder doet/ indiemmen dat gemeen gevoelen houd; veel meer/ het ſelve noch wil voozſtaan en bevozderen? Ik

ſal

ſal dan eerſt in dit kapittel mijn gevoelen ſeggen; en dan in 't laatſte 't ſelve paſſen op de oefeninge der godſaligheid.

§. 2. Ik ſta dan eerſt met alle man bekend / gelijk ik mede in 't IX. hoofdſtuk van mijn Onderſoek van de Kometen doe / dat verſcheide dingen / niet van onveranderlike noodwendigheid / gelijk het licht na 't opgaan / en de duiſternis na 't ondergaan der Sonne; maar die dus ofte ſo gebeuren konnen / en daarom gebeurlijk heten / te voorſpellen zijn. En deſe acht ik tweederlep / die allen menſchen / die daar acht op geben willen / even na zijn; en die alleen beſondere perſonen eigen zijn. De eerſte zijn / 't voorſien van weer en wind / ſo uit de tegenwoordige geſtalte van de Lucht; (gelijk de roodheid 's avonds ofte 's morgens Matt. 16: 23.) als mede uit het tieren van de beeſten / 't vliegen van de vogelen / van ſulken aart / of hun geſchreeuw / of meer of anders dan gewoon is. Want dat is des Landmans en des Zeemans Almanak / die vaſter gaat dan alle ſterrengiſſerp; door algemeene en gedurige ondervindinge beproefd. Dat van de Lucht / en wiens gelijke teekenen ook in de wateren en in de aarde (hoewel ſo veel niet) door naawkeurige achtſaamheid vernomen worden; heeft ſijnen grond in een natuerlijk gevolg van werkingen uit hunne oorſaken / door ondervindinge daar voor bekend. Want alhoewel de land- of zeelui geene Filoſofen zijn / dat ſy den t'ſamenhang / en de natuurlike gemeenſchap van het een als oorſaak met het ander als daar door veroorſaakt reght begrijpen konnen; ſo is het hen genoegh / dat het of nooit of ſelden miſt / dat op alſulke wateren (gelijk het ſpreekwoord ſeit) ook ſulke viſch gevangen word. Het kome dan hoe 't komt; ſy weten dat ſo 't een gebeurt / het ander ook gebeuren ſal. Doch dit en noemde men nooit Tovery noch Duivels konſt.

§. 3. Dat van de beeſten is alſo gelegen als 't Ambroſius Paré in 't 25. kap. ſijns II. boex bequamelik verklaart. D'oorſake (ſeit hy) waarom dat de menſchen niet ſo wel gevoelen hebben van des weers veranderinge, is om datſe hebben de natuurlike voorſightigheid, door welke datſe alle dingen door een ſeker oordeel onderſcheiden konnen. Sy volgen niet de ongeſteldheid van de lucht en van het weer, gelijk de beeſten doen. Te weten ſo: de beeſten ſchikken ſich in alles na die duiſten der natuur / waar af de menſche / alſo de lucht ook op ſijn lichaam werkt / ook wel verandering des gemoeds gevoelt / maar niet ſo veel. En daarom is het (ſeit hy verder) dat de menſchen konnen vrolijk zijn by quaad en bijſter weder, ende droevig by ſeer ſchoon en luſtig weder; alles na datſe gemoed ende geſind zijn, na den eiſch van hunne gelegentheden. Maar de beeſten worden tot blijdſchap of tot droefheid beweegd, niet door enig oordeel datſe hebben; (als de menſchen) maar alleen na gelegenheid van 't weer, dat hen goed of quaad doet; hunne lichamen verſlapt (of verſterkt) opent ofte ſluit: So datſe altijd volgen de geſteltenis van 't weer en de lucht, ende ook (natuurliker wijſe / ſonder verſtand) tekenen doen van 't gene datſer af gevoelen. Dat ganſche II. boek is weerdig dat het over deſe ſtoffe door en door geleſen werde. En overmits 't gevoelen van de beeſten in diendeele ſcherper is dan in de menſchen / door Gods beſondere

voorſtantigheid / om by gebreck van menſchelijk verſtand / ſich ſelven door tue andere lyſt der nature tegen 't ongemak te wapenen: ſo is 't dat ſy ook die veranderinge eerder dan de menſch verneemen / terwijl de oorſaak noch in 't werken is / en ſo ook noch op handen 't weer of onweer dat daar eindelik uit worden ſal / en van den menſche / dan eerſt als het ſelve nabij is / word voorſien. In welker ſommige nochtans meer dan in anderen ſulk voorgevoelen is; dat d'eene dus heeft / d'ander ſo / meer ofte min. Die met lidvoorwen gequeld zijn / gevoelen de veranderinge van de lucht eer dan een ander / ook wanneer deſelve noch op handen is: welke ſoorte van *Podamancia*, dat is voet-wiccheling (hoewel ik deſen naam by d'ouden niet en vinde) ik door onderwindinge getuigen kan dat vaſter gaat / dan de *Cheiromancia* of handkijkerye, die van ouds af noch op heden by de goedergelukſeggers word in 't werk geſteld.

§. 4. De menſche dan de lucht beſchouwende / den loop en de verandering der wateren / den ongelijken ſtand des bodems van der aarden ook bemerkende / meer dan een ander; voorts ook op 't lopen van den viſch / dan meer in buiten / dan in binnenwateren / de vlught en het geluid van dit of dat gevogelte / meer ofte min / na dat den aart van 't land of van de lucht is daar dat valt; met ſonderlingen aandaght lettende / het welk het werk is van een Filoſoof: ſal vele dingen wonderlik voorſeggen konnen / die de gemeene man niet denken kan hoe hyſe weet. Inſonderheid ſo ſulk een voorſaken aller ſulke ongewone wiſſelingen door veel onderwindinge ten neſten naſpoort / dat het hem ſeer ſelden miſt. Dat ſelfde is 't ook dat hen dichtig maakt om wonderlike dingen ſelf te doen; door dien ſy door veelvoudige bevindinge bemerkende / hoe de nature werkt; de ſelve lerren na te boetſen: en deſelve ſtoffe in het kleen gelijkerwijſe ook bewerkende / als ſy bevonden hebben dat natuurlik ſulk een uithomſt heeft; d'uitwerkſelen ook ſo te wege brengen. Dit alles op die wijſe als in 't IV. hoofdſtuk is getoond. Maar dat dit ook den Duivel al niet raakt / heb ik in mijn Vierv. Beantw. pag. II. 9. 14. mijns dunkens wel getoond. Hy ſal daaruit waarſchijnlik giſſen / van vrughtbare of onvrughtbare jaren / van ſterfte / en van diergelijke ſaken die 't gemeen betreffen; en niet deſen of genen menſche / oper dit of gene voorval in 't beſonder.

§. 5. Doch daar is noch eene andere manier van voorbeduidinge / of ſeg ik liever aantuginge; die op beſondere perſonen en derſelver ſaken paſt: dat iemant door een ongewoon geſigt / gehoor ofte gevoel van tets voor af gewaarſchuwd of verwittigd word van 't gene hem aanſtaande is / of op dien ſelfden tijd gebeurd. Dit ſta ik mede toe: en ſal de reden ſeggen in het vierde deel / daar meer dan eens de ſtoffe die verhandeld ſtaat te worden / daar aanleidinge toe geven ſal. Hier ſegge ik anders niet dan om alleenlik te verklaren hoe ik 't meene. Als by exempel: iemant droomt / dat hy of een der ſijnen ſterven ſal; of ſiet ſijne eigene of des anderen gedaante voor hem ſtaan / of in de kiſt; of hoort datmenſe toeklopt; voelt iet dat hem als by de hand hatt / of hem op de ſchouder ſlaat; en wat noch meer is van dien aart.

Doch

Doch op gelijke hoogte als 't voorgaande/ verder niet; dat is in saken die ons self/ en die ons aangaan/ en 't natuurlijk zijn betreffende: niet neffens menschen die met ons gansch geen gemeenschap hebben/ of over saken die in alles maar gebeurlijk en toevallig zijn/ en aan der menschen willekeuren hangende. So buiten dat iet dikmaals nakomt: het en is niet tegen/ nochte boven/ nochte buiten de Natuur. Want eer alsulken droom komt/ heeft misschien de mensche meer dan eens aan sijnen dood/ met veel bekommernis gedacht/ also de droom uit vele besigheid ontstaat/ Pred. en die bekommernis der quale voor een deel veroorsaakt/ of vermeerderd hebbende/ so volgt natuurlijk/ onder Gods voorsienigheid/ de Dood. Maar 't heeft meer swarigheids/ hoe ons dat ook van anderen gebeuren kan; want liche en sal de mensch met hinken aan eens anders seer. Doch nademaal ik sie dat hier de kenners der Nature tweederhande oorsaak stellen/ waar uit de sympathie ofte medeneiginge ontstaat/ die kennelik in menschen/ beesten/ planten/ bomen/ en meer andere lichamen plaatse vind; waar door deselve in natuur en werkinge malkander paren of malkander vlieden: so vind ik ook geen reden om sodanige verschijninge voor ongelooflijk te verwerpen; maar sal met eenen daar uit ook besluiten/ dat zijnde d'oorsaak van nature dus bekend/ de Duivel daar geen deel in heeft.

§. 6. Die medeneiginge word nader dus verklaard. Ten eersten dat een ieder lichaam/ self niet groter dan dat maar ter nauwer nood gesien kan worden/ uit een ontelbare menigte van allerkleinste deeltjes t'saamgesteld; en dese deeltjes op seer ongelijke wijse onder een gevloghten zijn. Dat daarom twee lichamen/ welker kleinste deelkens ofte beselkens op gelijke wijse t'saamgevloghten zijn/ ook gemeenschap hebben met malkander. Want sy van een en 't selfde voorwerp/ of ten minsten van den selfden aart/ en ook op eenerlepe wijse worden aangedaan. Gelijke lust derhalven/ of gelijke spijs en dranck sal so den eenen als den anderen of dus of so bekomen/ die van gelijke t'samenstellinge der deelen zijn. En overmits deselve t'samenvlechtinge besonder in 't natuurlijk vocht van 's menschen lichaam plaatse vind: so noemt men dat gelijkheid van humeuren, dat is vochtigheden; en na dat dan die deelkens wel of qualik t'saamgepast/ gevloghten of geschikt zijn/ dat heet des menschen goed of quaad humeur. Doch dit en is het noch niet al. De deelkens dus in een gevloghten/ zijn echter vlugge deelkens/ die geduriglik uit en in wasemen; waarvan so veer als iets met ogen is te sien/ men een bewijs of proefve aan den rook of wasem van het warme bloed magh sien. Want dese waasem anders niet en is dan ene menigte der kleinste deeltjes onder een vermengd/ met vlugge en geduricge beweginge. Die deelkens wasemen het eene lichaam uit en 't ander in. Nu heeft in alle dingen plaats/ dat overal gelijk soekt sijns gelijk/ en paart met sijns gelijk. Wanneer sulx in de menschelike t'samenlevinge niet uitterlijk also geburt; het is om dat die paringe niet door noodsakelikheid van nature/ maar door beradinge word aangegaan: en nietemin sal daar noch heimelik een oorsaak in de medeneiginge van die naturen zijn/ die uiterlik so niet en blijkt.

§. 7. Bp al 't vooꝛſeide komt de kraght der Inbeeldinge / waarvan ons d'onderbindinge verwonderlike dingen leert. Die is / als buiten uiterlike werkinge der ſinnen / (om op het platſte dus te ſpꝛeken) de geeſten / dat is de vooꝛſeide dampingen / en waaſſeminge van die allerſijnſte deeltjes / uit het herte na de herſſenen op trekkende; aldaar een diergelijke ſchilderij vertonen / als den gemeenen ſin des menſchen / dooꝛ middel van de ſinnen / anders maar van buiten wooꝛden toegebꝛaght. Na dat de herſſenen dan week of harder / of ook vochtiger of dꝛoger zijn; of dat de menſchen oud of jong / of man of vꝛouw / of ſiek zijn of geſond: daarna wooꝛd lichtelijker of beſwaarlik in de herſſenen iets ingepꝛent; de geeſten dooꝛ het in en uit aſemen en waſemen der allerſijnſte deeltjes / meer of min gemeenſchap met die van een ander ſijns gelijke lichaam hebbende. In ſiekte / en vooꝛnamelik in 't ſterven is dat allermeeſt: van daar komt de beſmettinge van lucht en bloed. Dus kan dan ook de vꝛouwe van den man / 't kind van de moeder / en de moeder van het kind / en bꝛoeders ende ſuſters van malkanderen; ja d'eene vꝛiend en makker van den anderen / bp ſiekte / ſterven / of een merkelijk gebaar / daar 't bloed en geeſten ſonderlinge van ontſteld zijn; een kraghtig vooꝛ gevoelen hebben: en ſchoon ook vexre van de plaats (alſo die blugge deelkens ſich op vele mijlen vexre ook verſpꝛeiden ende tot malkander trekken) daarvan als tegenwooꝛdig zijnde wooꝛden aangedaan.

§. 8. D'ervarentheid bewijſt mijn ſeggen altemaal. De alderſijnſte deeltjes en deſelver blugge uit en intrek van 't een lichaam in het ander / doet den zeilſteen 't pſer trekken; want dat malkander trekt dat raakt. Die rakinge bevеſtigt deſe vleghtinge der deeltjes in malkander; want dat niet in malkander haakt dat trekt ook niet. En dat ſigh die gelijke deeltjes even verren wegh verſpꝛeiden / leert ons het hondeſpooꝛ; waarna dit beeſt alleenlik dooꝛ den reuk / daar die beweeginge der ſijnſte deeltjes in beſtaat / tot 50. ja tot 100. mijlen toe 't pad eens gereiſd ſal wedervinden / dooꝛ water en dooꝛ land / bp ſtil weer en bp ongeſtuime lucht. D'inbeeldinge is klaar / dooꝛ d'onderbindinge der wonderlijxe uitwerkinge in 't ſwanger gaan der vꝛouwen op de vꝛught / der minnemoeder op het kind: om uit van andere exempelen / die noch hier na wel plaatſe vinden ſullen / niet te ſpꝛeken.

§. 9. Nu ſtell ik dan / dat die gemeenſchap en beweginge der blugge deelkens van lichaamen der perſonen / die malkander lief / of ſeer gelijk van aard / al is 't dan verre af / of ſeer nabp geſteld zijn / dit te wege bꝛengt. Die wonderlike deelgenootſchap maakt gelijken indꝛuk op de herſſenen / als wp bevinden / ſo als ſlus ook al geſeid is) dat het onweer ook vooꝛaf gevoeld wooꝛd in des menſchen leden / en vooꝛnamelik der beeſten. Ik ſeg / het maakt alſulken indꝛuk als 'er een of ſiek is / of de ſiekte onder leden heeft / of ſterft / of op ſijn ſterven light: het is hem als een dꝛoom / bp hooꝛt / bp ſiet / bp boelt iets; en 't ontſtelt hem ook. Wanneer ſodanig een gevoel / of dꝛoom / of wakende geſight (inbeelding is het evenwel) hem op een ongemeene wijſe / dat hem diergelijke nooit op vexre na alſo is aangekomen; of dat bp 't ſo gewend is / t'elkens als bp onderbonden heeft dat ſo iets is gevolgd: ſo magh bp 't vooꝛ

een

een teken nemen; maar niet van Duivel ofte geest / maar dat geheel natuurlijk zy. Men magh ook wyselik geloven / dat overmits den ongelijken staat der herssenen / des bloeds ende der geesten in den eenen menschе of den anderen; d'een ook veel meer als d'ander sodanige bejegeninge moet onderhevig zijn. En hier van is 't / dat enigsins met reden wel geseid magh worden / dat d'een menschе kan spook sien meer dan d'andere.

§. 10. Dus verre zijn 't Voorspellingen / of Aantuigingen (so als ik die op 't best geweten hebbe te benoemen) die op natuurlike oorsaken gegrond / en daaroin ook veeltyds al van gevolge zijn. Doch dat deselve evenwel niet altijd vast en gaat / is wel te denken uit gelijkheid met die andere / waar uit men weer en wind / of vrugtbare en onvrugtbare tyden spelt. Want nademaal ene andere oorsaak / die ten tijde der voorspellinge noch niet vernomen word / noch tusschen beiden komen kan: so maghmen daar op niet volkomelik te zeil gaan / om iet vast te stellen. Nochtans is / dunkt my / uit de oorsaken van de laatste slagh wel af te nemen / dat deselve niet so licht en missen als de eerste. Want ook dese werkinge naby of tegenwoordig is; dat is / de sake dienen daaruit spelt of ook voorspelt / werkt self de oorsaak en de reden der voorspellinge. Te weten / als geseid / het gene dat den kranken of den sterbenden weervaart / werkt reeds sulk een gevoelen in de sinnen of d'Inbeeldinge des anderen / waaruit hy oorsaak neemt van denken / dat sulk een gevall op handen of wel onder handen is. Ook zijn besondere ontmoetingen en werkingen gewisser van gevolg / dan die so breed zijn in beslagh van tijd of plaats / dat lichtelik iet anders tusschen beiden komt / 't welk dese werkinge verdeekt.

§. 11. Nu is'er noch een slagh van voorseggинge / die geen natuurlike maar zedelike dingen raakt. Te weten / vryede of oorlogh; voydering van pryinssen / en veranderingen van regeeringe; alsmede d'uitslagh van een ondernomen aanslagh ofte maatschappy / en diergelijke: dat van des menschen wille afhangt / hoewel geburig onder Gods besturinge / wiens wille ons echter voor den uitslagh niet bekend is: Sulx alles word uit geen natuurlike oorsaken nochte werkingen op onse sinnen ofte inbeeldinge; maar uit langdurige en veel vuldige ondervindinge / door middel van verstand voor af gegist. So dat voorspellingen van desen aart by oude wel ervarene en veel bedroefde mannen zijn te soeken. En 't is om dese reden / dat ook d'Ouden by de Voorseggers en Pyroseten staan genoemd; de Proseet en de Waarsegger tusschen den Righter en den Ouden. Jes. 3: 2. Maar dat 'er anders enige voorseggинge van sulke saken / buiten Gods besondere openbaring te halen zy / daar van heb ik het tegendeel bewesen in myns Ondersoex van de Kometen het XXII. kapittel: besluitende / dat geen voorseggинge als van Godswege / of van goddelike of onfeilbare seekerheid / omtrent gebeurlike en onverschillige gevolgen / uit iets dat God in de Natuur gesteld heeft / of mogelijk is of ook geoorloft zy.

§. 12. Dit zijn nu dingen evenwel / die schoon so na als 't my in korte mogelijk geweest is / op 't eenvoudigst voorgesteld; nochtans by den ge-

meenen man of niet bekend / of tuimers na behoren niet begrepen zijn. Dit heeft den Magi, Priesters / Medezijns en Sterrekijkers van de Heidenen van ouds gelegentheid gegeven / om sich bp 't volk geacht te maken: wanneer sp wonderlike dingen uit de wolken / uit de wateren / uit de vogelen / uit de visschen / uit de dromen en verscheidene schijnselen voorseiden / so na als 't mogelijk was om te gissen. Het heeft hen dan voor hunne hooghste achtinge so goed gedacht / dat sp 't gemeene volk niet wijser maakten; noch hen de ware reden openbaarden / daar sp sulx uit wisten. Wanneer sp dan d'onseekerheid van hunne gissingen nochtans voor goddelijk; en volgens dien voor seker en gewis aan groot en klein verkopen wilden: so spraken se niet dobbelsinnigheid / en stelden hunne voorgewendde godspraak als een raadsel voor; om d'uitkomst dus of so te duiden / dat sp altijd aan de waarheid bleven / so het scheen. Dat kunstje is men al van ouds gewoon den Duivel toe te schrijven / ten minsten voor een deel; als op den naam van dese Goden voor die Priesters spreekende: maar die Van Dale leest / word overtuigd om te bekennen / dat alles maar bedrogh der Papen was; so wel als 't heden onder 't Paus-dom is / als hunne Heiligen verschijnen / of ook dese selver beelden spreken.

§. 13. Nu is 'er noch te spreken van de Tovery die in het doen bestaat. Ik noeme Toveraars / degene die natuurlik ongemeene werken doen / tot ydelheid en nadeel van het menschelijk geslaght. Ik stelle dat sp self tet doen: en niet de Duivel; door hunne eigen / en niet door sijn vermogen of verstand. En dat het ongemeen is datse doen / bewijst de algemeene verwondringe der menschen over 't geene datse doen. Ik segge dat sp dat natuurlik doen; also geen schepsel boven / en noch minder tegen de Nature / iets vermagh: ja al wat menschen / geesten ofte beesten doen / moet also wel door de Nature als binnen de Nature zijn gedaan. Wanneer ik segge dat sp 't doen tot ydelheid, soo geef ik te verstaan / dat ik hen voor geen ware Filosofen houde / die een goed oogmerk hebben / om 't menschelijk geslaghte nutt te doen / Waar toe beneden 't hooste oogmerk van Gods eere / de weetenschappen en de konsten zijn geschikt. Maar slechs tot ydelheid / dat is noch 't ergste niet; de eigentlikste en voornaamste Tovery is tot nadeel van het menschelijk geslaght. Dit ongelijke oogmerk / beide quaad / maar niet al even quaad; maakt datter tweederlepe Tovery zp: de eene die iets doet in schijn van anders tet dan 't waarlik is / en d'andere die waarlijk iets te wege brengt. De eerste doet het slechs door gaawigheid en oefening; en is sijn eigen name Guichelaar: maar die den naam van Toveraar behoud / word ook besonderlik genaamd Vergiftiger; die door de kraght van heimelijk vergif de menschen / 't vee / het zuivel / 't hooij / en wijn en wateren beschadigt of bederst; het zp dat sulx met enige omstandigheden van woorden / of karakters / of sonder die maar stilletjens geschiede.

§. 14. Die van de eerste soort / te weten Guichelaars / staan openlik met hunne kunst ten toon / ende is hunne kostwinninge; waar door sp maken dat hun doen met reden als onnutt en ydel / ja den menschelijken wandel

schja-

schadelijk / verwoerpen werd. Want alhoewel het in sich self natuerlijk in sijn werk gaat; ende het niet ongevoeglijk / maar in maten ende voegen ook wel dienstig is / te leden en de handelingen van het lichaam te gebruiken tot geswindigheid; om so te tonen wat de konst en oefeninge vermach / ook tot uitspanninge en vermaak der sinnen / onder allen moetwillen arbeid welken God den menschen in dit leven hoet besturen: nochtans daar af sijn werk te maken / sijn leven daar by voor te brengen / daar mede sijnen kost te winnen / de menschen voor nieuwsgierigheid met hun bedrijf van buiten de sigheden af te trekken: dat is niet anders dan maar ongeregeld wandelen, niet arbeidende, maar ydele dingen doende; waar voor degene zijn te pijsen / die in stilheid werkende hun eigen brood eten. 2. Thess. 3: 11/12. Behoorden oversulx sodanige landloopers en toneelspeelders in ene welgestelde te geeringe ganschlijk niet geleden / of ten minsten ingetoomd te worden.

§. 15. Maar d'anderen en zijn niet openbaar / noch maken daar nuchs ten ons ook hun werk niet af: also sy heimelik alsulken schade doen / uit opschap of haat dien sy op iemant hebben; of ook daar toe van anderen gehuurd / en so om winst. Sy doen het dikmaals ook wel niet uit eigene weetenschap; maar uit eens anders onderright / of maar voor horen seggen hebbende vermen / dat / so iets / van sulken naam / en dus of so bereid / van sulke kraght is; sonder datse self de reghte kenners der Nature zijn. Maar aangesien dit nutsbedrijf al uit den selfden grond van d'oude Magi komt / die een naam van godlikheid beweerden / om daarmede hunne boosheid te vermommen; waarom sy ook de namen van de Goden en der selver dienstpleginge daar onder mengden: also degene die nu desen grouwel onder 't Christendom bestaan te plegen / gebruiken daar toe namen en karakters uit den Bijbel; sonderlinge als se ondernemen iemant te beleesen om hem te verlossen van beloverdheid / also sy meenen. Niet dat de letters of getallen / of karakters 't allerminste daar toe doen: maar om de menschen slechts daar mede te misleiden / als of 't niet quaads en ware datse doen. Noch erger is 't dat dese Duvelsjagers / nu onder ons also genoemd / twee wegen zijn gebruikende om 't volk te trekken / en so neeringe te maken. Het eerste datse ware middelen te werk stellen die natuerlik werken / op dat de menschen metter daad geholpen zijnde / hen voor goede meesters achten. Want so sy anders niet en deden dan die blote woorden en gebeerden / sy souden metter haast gedaan hebben; also die van geen kraght en zijn. Maar om dat hunne kunst noch tans niet verre en reikt / en datse maar quaksalvers en opgelapte meesters zijn: so maken sy sich in aansien by het slechte volk / als iet besonders doende / met so veel omstandigheden / van alsulke briefjes op de borst gehangen / of alsulke teekens op de deur of vensteren geschreven / of alsulken rung op sulken wijse in alsulken pot / en soo veel tijds gekookt; en so en so daarmede van gedaan / om 't quaad te weeren / of den dader uit te vinden / en diusend deuselingen meer.

§. 16. Besiet nu eens / hoe groot de boosheid deser menschen sy. Gelijk die oude Magi aan het volk de reghte wijse van hun doen niet open-

baar-

baarden / maar ſich hielden van de Goden onderricht te zijn / gelijk voorhenen nu al meermaals is getoond. Die dat nu heden onder ons noch willen nadoen / alſo ſp menſchen voor hebben die geen Daimons ofte Goden en gelooven; die geven voor / als 't ware uit enkel boerterp / of laten 't aan ſich leunen / als ſe merken dat het volk het daar voor aanſiet / datſe 't door den Duivel doen. So veel te ſnoder zijn de kriſten toveraars dan die der Heidenen / dat ſp voor ſo veel boſer willen gaan / dan ſp noch waarlijk zijn; in ſtede dat die heidenſche den naam van heiligheid daar in beoogden. En nademaal de boosheid van alſulke Magi ende Mathematici, die onder 't kleed van heiligheid noch dikwerf doorſtak voor het volk / hen door de Wetten ſtrafbaar maakte; ſo als te ſien is uit de oude wet der heidenſche kommeinen / de XII. Tafelen genaamd: hoe magh het onder kriſtenen verdragen zijn / dat menſchen / de volmaaktheid der Natuur verbergende / en God de eere onthoudende / die hem 't verſtand van ſijne werken boven anderen gegeven heeft; dat op den naam des Duivels derren ſtellen / en 't domme volk ſo in den waan verſterken / dat hp ſo groten meeſter der Nature is?

§. 17. Noch daar is noch een ander ſlagh van Tovery / die ſich de menſchen ſelf aandoen: ſich ſmeerende met Toverſalve / daar van ſo genaamd; om dat deſelve is gemaakt van dingen die natuurlik kraghtig zijn de herſenen der menſchen en der beeſten te beroeren; waar door ſp eenen tijd lang buiten ſinnen / buiten gevoelen / als in enen diepen ſwaren ſlaap / ja ſelf als dode zijn; en ondertuſſchen ſware dromen lijden / met ſo diepen indruk / dat ſp wederom ontwaakt / niet anders weten / of de dingen die ſp droomden zijn in waarheid ſo gebeurd. Hier komt d'Inbeeldinge dan rijkelik aan werk / om 't gene dat de menſche meeſt van al ſijn leven / of onlangſt en naaſt om ſich heen gehoord heeft of geſien / in ſijne herſenen te brengen: waar door hp meint een wolf / een beer of kat te zijn; en daarom ſich ſo aanſtelt als die beeſten doen. Niet / dat ſp waarlik zijn veranderd: maar dat d'Inbeeldinge van ſulke kraght is op des menſchen leven en bewegingen / en dat die ſalve ſulken kraght heeft op de deelen / daar d'Inbeeldinge door werkt en ook veroorſaakt word. De Schrift geeft ons daar van een ſeer voornaam exempel in Nebucadnetſar Dan. 4. Waar over ik den Leſer in mijne Uitlegg. over Dan. §. 282–285. mijn gevoelen ſegge. Maar van de kraght der wapen ſalve / waar door des menſchen lichaam tegens ſchoot of ſteek onqueſtbaar zp te maken / en heb ik dat gevoelen niet. Ik ſal hier van te deſer plaatſe niet meer ſpreken; maar by gelegentheid in 't IV. boek / het XXIV. en XVIII. hoofdſtuk omſtandiger berichten.

§. 18. Van die men noemt Beſetenen en heb ik niet met al te ſeggen / na al dat gene dat van my in 't II. boek XXVI–XXX. met veel omſtandigheden is verklaard / en van den grond af uitgehaald; navolgens welken ik alhier belijde niet te weten van de allerminſte werkinge des Duivels / op en in en door het Lichaam / alſo weinig als de Ziele van den menſch. Geen van al die boſe geeſten waren Duivels; nergens in den ganſchen Bybel worden die alſo genaamd: die boſe geeſten waren boſe quellingen / en ongeneſelike gua-

ſen

len van welken onsen Heere vele menschen met een woord verlost heeft / en d'Apostelen ook daar in bygestaen. Dienvolgens ken ik mede geen sodanige besweeringe / waardoor de Duivels willens of met voordacht / of door heimelik verdzag der soo genaamde Toveraars / hoedanige de weereld nooit en heeft gesien / in ofte uit de menschen varen. 't Is ydelheid der ydelheden / 't is al ydelheid: ten deele oudwijfsche, en ten deel op 't best noch konstelik verdichte fabelen; of eerst het een geweest / en doe het ander. Dat is: na dat de menschen uit blood misverstand / en bygelove / en lichtgelovigheid / sodanige verdichtselen voor waarheid hadden aangenomen: so hebben sich geleerden self het hoofd gebroken / om daar de reden van te geven / d'oorsaken der nature na te sporen / en voorts de Schrift ook so te horen spreken / op alle plaatsen daar maar iets was dat daar uiterlijk na klonk. Maar nu is ook genoegsaam grondig en omstandig aangewesen / in 14 kapittelen van dit III. boek / dat de Schrifture sulke Toveraars niet kent / en dan noch in twee andere / dat ook de openbare Leere onser kerken daar van vreemd is; waar uit ik dan vervolgens ook besluite / dat het ons niet past ons selven met die dingen op te houden; die te ontdekken / en te onderscheiden / te bestraffen en te straffen; die doch nergens in de weereld zijn / die nooit geweest zijn / noch ooit wesen sullen / noch wesen konnen. Derhalven sal ik met het naaste hoofdstuk sluiten / om te tonen / hoe best onse herten en gedachten / afgetrokken van die bijstere chimære / tot godvrughtiger betraghtingen te leiden zijn.

XXIII. HOOFDSTUK.

Al 't voorgaande moet ons dienen tot een velerley gebruik, in 't wel betraghten der Godzaligheid.

§. 1.

GElijk ik nu in 't XXI. hoofdstuk toonde / welken hinder het gemeen gevoelen van de Toverye aan 't Gelove en Godsaligheid heeft toegebraght; so is het reden dat ik dit na mijn vermogen ook te reghte bringe. Daar toe is wel dit ganssche werk geschikt: te weten / om door beter onderright de menschen tot verstand te bringen; en door 't verstand alsdan tot beter overleg van woord en wandel. Maar aangemerkt dat nooit de alderbeste schrijvers dat geluk en hadden / dat alle menschen dien het nodig ware hunne boeken lasen / en die lasen sulx met aandacht en met opsett om te leeren deden; of dat ook al zijnde / hun perstand en doen daar ook na vlijden: so moest / d'inbeeldinge mijns herten wonder groot zijn / ik by aldien dachte / dat ik met mijn eene boek de gansch weereld / die van boeken overladen is / als of sy daar gebrek af hadde / soude aan het lesen helpen / en door 't lesen ook in dat verstand daar ik in ben. Wy sien / dat self het apostolisch en profetisch woord geschreven met onfeilbare en van Godge-

wijde pennen / van so vele duisenden die 't kennen niet gelesen word; en de geenen die het lesen al te weinig zijn die 't wel bedenken en betrachten. Nadien het dan maar voor een deel is dat mijn schrijven nutt sal zijn: so wil ik my des geerne troosten / willen 't andere niet lesen / willen sy 't gelesene misduiden / willen sy sich geensins laten overtuigen; dat nochtans degene die sich mijnen arbeid welgevallen laten / sich dien ook te nutte maken. Daar toe wil ik hen hier den wegh ook wijsen; also een ieder meester van sijn eigen werk best weten moet waar toe het dienen kan / en hoemen 't nuttelijst gebruiken sal.

§. 2. Het moet ons dan wel dubbeld voordeel doen / dat wy verlost zijn van so snoden dolinge / en beter onderright van dese waarheid / die daar onder al van langer hand bedoven lagh. Doch daar en was niet aan te komen / dan door een neerstig ondersoek der Schrift tot op den grond: het welk ten eersten al so veel gevorderd heeft / dat wy de Schrift niet langer op sijn paapsch verstaan / na den gewonen sin der Kerke / somen spreekt; noch ook de boeken lesen of de predikanten horen op sijn paapsch; gelovende slechts watse seggen; ten minsten 't gene datse alle seggen: nadien wy uit het ondersoek der Schriften in het tweede / en insonderheid nu in dit derde boek / niet hebben konnen missen klaar te sien / hoe lichtelik 't gebeuren kan / dat een gemeen gevoelen ook wel vat op veel voornaame leeraars krijgt / dat in de Schrift niet is gegrond / en echter met de Schrift na schijn bevestigd word: ja self de Schrift doorgaans also doet lesen en verstaan / als of sy door en door bykans deselde tale sprak; die echter nergens van haar word gehoord / maar op verscheide plaatsen wedersproken word. Ja de geheele draad en t'samenhang der heilige Schrifture / en de gestalte van het lichaam onser kristelijke Godgeleerdheid strijd daar tegen; so als in 't XII. XX. en XXI. kapittel in 't besonder is getoond. Dit is 'er dan ten minsten mede uitgewonnen / dat wy 't getal der Beroënsen door mijn schrift vermeerderd sien / en derder (hoop ik) noch al meer sien wassen sullen; die geen gemeenen leeraars meer betrouwen dan sy den Apostel self / om na te sporen of die dingen also zijn / gelijk sy ons gemeenelik d'een na den anderen / en uit den anderen / verklaren. Hand. 17: 31. Hiermede staan hen ook de ogen en de oren open / om ook eens in een ander boek te lesen / en ene andere uitleggінge te horen / en niet alleenlik vast te hangen aan 't gene tot den ouden oste van den ouden is gesegd.

§. 3. Komt ook een kristen die in mijn gevoelen staat tot over / dat hemself of iemant van de sijnen lang doet quijnen; schijnt de quale niet te helpen / geven 't alle meesters op: hy en heeft dan geenen nood van enigsins versocht te worden / door der menschen raad / of door eigene begeerlikheid / om na sulken snoden volk om raad te gaan; als weetende dat die daar af de minste kennis niet en hebben. Sijn slecht gevoelen dat hy van Beelzebub uit dese onderrichtinge gekregen heeft / doet hem te vaster houden aan den God van Israel. (2. Kon. 1.) die hem alleen genesen sal. Het ongemak dat hem in dese weereld over komt / dat schrijft hy God als een lieder Va-

der

der toe/die sijne kinderen nooit in Beuls handen geest; maar self so als 't hem goed dunkt met de roede slaat; en dat tot saligheid. Hy spreekt als Job in d'uiterste verlegentheid/ de Heere heeft gegeven, de Heere heeft genomen; de Naam des Heeren zy geloofd. Job 1: 21.

§. 4. Ook worden onse Kristenen door geen omwegen langer opgehouden als te voren/ om veelen wonder mews van 's Duivels werken en bedrijf te horen of te lesen; dat latense voorbygaan/ en verwerpen 't als oudwijfsche fabelen. Dies letten sy te meer op 't gene dienen kan tot oefeninge der godsaligheid; 1 Tim. 4: 7. Sy quellen noch vermoepen sich niet meer met veel gedachten/ met wat konsten dat de Satan twist saait in de Kerk/ de dolingen en ketterpen sticht; 't welk hen niet baten kan te weten/ schoon 't so wesen moghte: also sy doch dien bosen geest niet konnen uit de weereld krijgen/ noch hem tegenstaan; indien hy 't is die overal onsichtbaar om ons henen gaat/ so dat wy naawlix enen voet versetten konnen/ daar hy ons niet deurig in den wege sta. Maar neen/ sy sien 't gewoel des weereldts aan/ en in de Kerk; en sien bescheidelik dat sulx de menschen doen: doch dat een ander hen dat ingeest/ of hen daar toe aanport/ dat en siense niet; sy sien so klaar als iet dat sichtbaar is/ der menschen eigene boosaardigheid/ daar sulx uit spruit. Dit doet dat sy dan ook/ betrachtende wat hier hun plight magh zijn/ die bose menschen sullen traghten te bekeeren/ en God voor hen bidden; 't gene by den Duivel niet te pas komt; daar geen bidden noch vermanen toe en helpt. Of by aldien de menschen sich daar tegen aan verharden; so sal hen een kristen mijden/ en sich van hen scheiden. Want de menschen kannen noch ontgaan: maar/ so als het seggen is/ den Duivel niet. Uit Babel kannen vlieden; maar niet uit de weereld/ diemen wil dat door en door vol Duivels is.

§. 5. Vervolgens sal een kristen mensche veel geruster met de menschen self verkeeren/ als geen gedachten meer op iemant hebbende die met den Duivel omgang heeft/ die hem door heimelike snode toverp in goed of bloed aan lijf of leven hinder doe: de liefde sal dien bosen kreuk niet krijgen/ om quaad te denken daar geen quaad te sien is/ daar geen quaad en is/ daar geen quaad bekend is van dien aart. Het Formulier des Avondmaals dat hoort hy sonder aanstoot lesen/ van menschen die sich van de Tafel sullen houden/ om datse vee of menschen segenen, of sulke segening gelove geven: te weten in so verre als hy wel verseekerd is/ dat sulke segening geen kraght en heeft/ noch in sich self noch door den Duivel/ die daar in noch goed noch quaad kan doen. Hy wensicht met een dat niemant/ die dat leest of hoort/ aan dat gelove vast magh wesen/ dat sulke segeningen door den Duivel kraghtig zijn. Hy siet aan 's Heeren Tafel niemant sitten/ noch ontmoet hem in de kerk of op de straat/ van wien hy sulke sondige gedachten heeft/ dat sijn verkeeren met den Duivel is; en dat hy Gods verbond belydende/ de panden sijner saligheid genietende/ sich ondertusschen aan den Duivel heeft verpand/ ter eewiger verdoemenis. Hy sal geen mensche voor so sott en bott of boos meer aansien; veel wetniger hen enig suur of schuins gesighte

geven / ik ſwijge / enig ongemaklijk woord; om enig quaad dat hem onſichtbaar aangekomen is. Maar d'oorſaak ſal hy in hem ſelve ſoeken / en ſonder ſoeken ook wel vinden: ſijne eigen ſelfs verdorventheid en dagelijkſche ſonden; niet de ſonden ſijnes naaſten tegen hem / maar ſijne eigene ſonden / en dat tegen God. Ja liever ſal hy denken / dat hy ſelf wel in ſijns naaſten ſchuld magh zijn / door veel gebrek van ſijnen kriſteliken plight / om immers ſijnen goeden naam en eere voor te ſtaan / indien die van gebleeſchte Duivels / dat is ongeſchikte boſe menſchen / over ſulken helſchen onbedenkelijken gruwel noch gelaſterd word.

§. 6. Een kriſten word van jongs op beter onderleid / wanneer men 't kind niet van den duivel / of van ſpook en hexen meer te boren praat. Die vuile vloeken waren nooit bedacht geweeſt / noch hadden ſo de ganſche Kriſtenheid beblekt gehad / ſo niet die algemeene doling van des Duivels grote maght en werkinge ontrent den menſche / die had uitgebroed. Die daar niet van gelooft leert ſijne kinders beter taal: maar hoe is hen die anders af te leeren / dan ganſch te looghenen dat ooit de Duivel maght heeft om den menſch te halen / of hem enig leed te doen? Dat ſchrikkijk vloeken dat men op de ſtraten hoort / heeft geenen nood van voedſel uit de kerk of uit de boeken meer te krijgen; wanneer daar niet gehoord of in geleſen word / dat hen de Duivel in de hell ſal halen / en dat die Judas heeft den hals gebroken / of Simon dienmen noemt den Tovenaar / heeft in de Lucht gevoerd / en doe te berſten neergeſmeten; dat ſo de Duivel ſal de Joffers by de goude ketens / en de jonkers by de lange hairen in de helle ſtepen; gelijk de gene plaghten op den ſtoel te ſchreewen / die nu de langſte hairen / en de zierlikke paruiken dragen. Myn ſchrijven ſtelt ſich tegen dat ongodlijk ydel roepen, en ſtrekt tot oefeninge van Godſaligheid, 2. Tim. 1: 16. 1. Tim. 4: 7.

§. 7. Wat geld het / Leſer / ſomen deſe leere van den Duivel / daar ik in dit boek voor ſta / van alle predikſtoelen leerde / en ſo dan voorts ook in de boeken ſchreve / tot dat eens dit geſlaghte dat nu leeft / verſtorven ware; en de kinderen die na geboren wierden / ſulx nooit hoorden ofte laſen / d'Ouders ſelf in dat gevoelen van des Duivels onmaght en afweſentheid van ons wel onderweeſen zijnde: ſoud ook in ernſt van iemant ſoo veel duiſend duivelen / ſo veel quaats van den Duivel / en beſonderlik dat hem de Duivel halen moeſt / aan ſijnen vyand worden toegewenſcht? Ik ſeg / in ernſt: dat is met toomigen gemoede: want het geen ernſt gelijken konde by degenen die geloven / dat de Duivel niets kan doen / noch niet ontrent ons is. Ik ſegge dan / dat die ſo vuile / en ſo laſterlike tale / dat overvloedig en afgrijſelijk derduivelen / en vloeken met des Duivels naam / uit dat gevoelen daar ik tegen ſchrijve ſijnen oorſprong heeft; of wel ten minſten grotelijx daar door gevoed word en geſtijfd. Laat ons beſtraffen dat onheilig misbruik van de tonge / als op 't hoogſte ſtrafbaar door het III. en het IX. gebod: wat ſal dat helpen komen / indienmen ondertuſſchen ſelf ſo preekt en ſchrijft / dat hende Duivel halen ſal / die ſulke of diergelijke ſouden doen. Want of die ſelfde

woor-

woorden so niet worden uitgesproken / de sin (gelijk getoond is) komt daar evenwel op uit. Indien wy andere tale spreken dan de Schrift / geen wonder dat wy raken af te dwalen van den regten sin / en kragt en voorbeeld der godsaligheid?

§. 8. Het moet ons ook tot ernstiger en dieper onderzoek van Gods verwonderlike werken brengen / wanneer wy van 't voorzoordeel dat de Duivel en de Toverp soo veel kan doen / ontheven zijn. Wat word 'er niet al schoons verwaarloosd en versuimd / daar wy met veel opmerkinge na soeken moesten; indien wy niet en meenden dat het van den Duivel zy? Daar is iets wonderlijks in zee of land / iets dat natuurlijk schijnt onmogelijk te zijn / om dat het ongewoon is. Men spaart de moeite van 't geheim der oorsaak na te speuren / de swarigheid is veel gemakkeliker op te lossen; dat heeft de Duivel slechs gedaan. Een vreemd geluid komt ergens uit een holl der aarde / of een vreemde draai in enen waterstroom: dat heeft de Duivel ook gemaakt. Jets is ons vreemds en wonderlijx bejegend / om dat het alle dagen niet gebeurt; het heeft de Duivel ook al uitgeregt. Daar spookt'et op alsulken plaats / daar wonen niet dan Toveraars en kollen; 't heeft den naam; en 't is genoegh / om daar dan niet te komen / en 't geheim te onderzoeken. Soo iemant heden vuur in enen braamborch sagh / en dat het borch niet eens beschadigd wierd; het soude Duivels werk en Toverye zijn: want daar en is by seer voornaame Godgeleerden gansch geen twijfel of de Duivel kan dat doen. Maar Moses / en al die van sulke sinnen zijn / gansch geen gedachten van den Duivel hebbende / sal seggen / Ik sal my daar henen wenden, ende sien dat groot gesighte, waarom dat de braamborch niet verbrand. Ex. 3: 3. Gods wonderen in de Natuur dus bemerkende / en sal hy dan niet met verwonderinge roepen: Hoe groot zijn uwe werken ô Heere! gy hebtse alle met wijsheid gemaakt, en de Aarde is vol van uwe goederen. Psal. 104: 24.

§. 9. En niet alleenlijk sal de kennis der Nature / maar ook selfs de Konst door menschen handen uitgewroght / waar mede de Natuur van 't menschelijk verstand word nagebootst / voortijden in het een of ander werkstuk op het geestigste vertoond / en tot verwondering in dese tijden strekkende: word dikmaals daarom niet in acht genomen / om haar na te sporen / na te maken / en door nieuwe vindingen tot meer volmaaktheids voort te setten; om datmen lichtelik op beuselpraatjes rust / die seggen dat de Duivel dat stuk werk gemaakt heeft / of den meester in het maken bygestaan. En so word aan dien helschen geest de kragt en eere toegeschreven / dat hy Bezaleel / Aholiab en Hiram ook vervult met wijsheid en verstand en weetenschap in alle handwerk, 't welk de Schrift een werk noemt van Gods geest. Exod. 31: 3/6. 1 Kon. 7: 13/14. Maar nu de bottigheid en onbequaamheid van den Duivel tot alsulke dingen / door mijn onderright in acht genomen; so sal God self daar voor gepresen zijn / hy die den menschе weetenschap leert. Psal. 94: 10. Te pveriger sal een konstenaar en handwerkman God bidden om de segeninge / en hem daar voor danken / dat hy hem leert maken 't gene

hy den Duivel niet en leert: waar door de menſche ſelf / en niet de Duivel d'eere heeft ὡς παρϱησιαζεσθαι, (indiemmen ſo ſal ſpreken) Gods aap te zijn / na-apende door konſt de werken der Nature / dat is Gods. Te groter is de reden dan / om hier ook van te ſeggen / wat is de menſche dat gy hem gedenkt? Gy doet hem heerſchen over de werken uwer handen, ook ſo verre / dat gy hem een deel daar van leert maken / uit de ſtoffe die geen andere handen dan de uwe maken konden. Pſal. 8: 5/7.

§. 10. Noch meer: de konſt en kennisſe der Medecijnen / en der Reghten / moet door de Leere die ik voor ſta tot Gods meerder heerlikheid gevorderd worden; wanneer die uitvlught hen benomen word / als dat de ſieke van den Duivel is beſeten / of dat hy betoverd is. Sulx nu niet meer gelovende in ſulken ſin / als dat gemeenlik word verſtaan / ſo ſal hy neerſtiger na d'oorſaak van de quale ſoeken / ende middelen te werk ſtellen: en den kranken / ſo door Gods genade wederom geneeſende; ſo ſal die voor den Heere ſijne goedertierentheid dan loven, ende ſijne wonderwerken voor de kinderen der menſchen. Pſal. 107: 2. De menſchen ſullen ook de konſt der Medecijnen ſoo veel hooger achten / als ſy verachten ſullen deſe duivelja-gers en quakſalvers; en de ware middelen / die God in de Nature ſelf geſchapen heeft / in eeren houden / wanneer ſy niet alleen de beuſelachtige karakters en gebeerden; maar ſelfde kraght en maght des Duivels / volgens mijne leere ganſch verachten ſullen. En ſo ſal Sprachs raad in acht genomen worden / welke is / den medezijnmeeſter t'eeren / alſo hem God geſchapen heeft. Spr. 38: 1.

§. 11. De Regters en de Regtsgeleerden ſullen hunne conſcientien niet meer beſwaren / met ſo veel onnoſel bloeds te plengen / als om opgedichte en verdichte Tovery ter dood gebragt; en niet alleen ter dood / maar levendig verbrand. De zielbeſorgers van ſodanige perſonen in hun uiterſte en ſullen hunne zielen niet beſwaren / door die arme menſchen ganſch verkeerdelik van hunnen ſtervenspligt te onderrighten. De Vorſten en de Overheden ſullen hunne landen ende ſteden ſo van onderdanen niet ontbloten / en de foundamenten niet doen wankelen / door aan te ſtellen / of ook toe te laten / ſulke ongeregtige regtsplegingen over ſo genaamde Toverye. De volkeren ſullen vloeken, en de natien ſullen gram zijn over den genen die tot den godloſen ſegt, gy zijt regtveerdig; en ſo ſal voor ons / de ſodanige beſtraffende in hunne verkeerde regtsplegingen / lieflikheid zijn, en de zegen des Heeren ſal op ons komen. Spreuk. 24: 24/25. Dan ſal 't de ware Toveraars eerſt gelden / die ik in 't naaſte hoofdſtuk §. 12—17. aangewesen hebbe: dan ſal de grote Regter door den yver der godvrughtige Overheden de Toveryen uit uwe hand uitroeyen, ende gy ſult geen Guichelaars meer hebben. Mich. 5: 11. De ſondaars ſullen van der aarde verdaan worden, ende de godloſe, en ſullen niet meer zijn. Loof den HEERE mijne ziele, Halelu-jah? Pſal. 104: 35.

Einde des III. Boeks.

R E-

REGISTER
der
HOOFDSTUKKEN
Van het
DERDE DEEL.

I. DE Woorden en benamingen in deſen meeſt gebruikelijk behoortmen eerſt in acht te neemen; om in den Staat van het geſchil, dat wy betwiſten, eens te zijn. Pag. 1

II. Der Geeſten, en beſonderlik der boſen, omgang met de menſchen is beſwaarlik met de Reden over een te brengen. 4

III. Dienvolgens is ook in 't beſonder dat Verbond der Toveraars en Tovereſſen met den Duivel ſtrijdig met een onbedorven oordeel en geſond verſtand.

IV. En om te weten wat ons daar de Schrift van meld, is nodig eerſt den ſin der Namen na te ſpeuren, die daar gemeenſik op alſulke menſchen worden toegepaſt. 19

V. En dan de ſaken nader by te komen, ſal het dienen, alle d'aangetekende Schriftuurplaatſen in 't beſonder na te ſien: en voor eerſt degene die van Toverhandelingen ſpreken, welke in Egypten eertijds voorgevallen zijn. 23

VI. Het ſelfde word gelijkerwijs aan die verſcheiden ſlagh van Wichelaars en hunnen handel ondersocht: te weten Bileam, de Filiſtijnſche Prieſters en de Toveres tot Endor in 't beſonder. 34

VII. Met d'overige plaatſen van dien inhoud is het even eens geſteld. 44

VIII. Verſcheidene wetten door God aan 't volk Iſrael gegeven, betreffende dat ſlagh van menſchen, melden mede van gemeenſchap met den Duivel niet. 54

IX. Self ook die breede wett, waar in 't regiſter aller Wichlary begrepen is, Deut. 18. maakt van den Duivel geen gewagh. 67

X. Ons komen ook geen andere Leſſen in den Bijbel voor, waar uit te merken zy, dat die verboden konſten enige gemeinſchap met den Duivel hadden. 74

XI. Veel

XI. Veel minder vindmen 't minſte in de Schrift, ook daar ſy van Verbond tot boosheid ſpreekt, het gene na dat toverſch Vloek-verbond gelijkt. 84
XII. Het kan ook met den draad der leere van de Schrift aangaande Gods Verbond geenſins beſtaan. 90
XIII. Men dient dan nader te verneemen, wat voor luiden 't waren, welke in den Bijbel met voorſchreven namen, en op ſulken wijſe ſtaan vermeld. 100
XIV. Daar uit moet ſich dan verder openbaren, wat van 't bedrijf van ſulke menſchen, die tegen Moſes, de Profeten en Apoſtelen zijn aan geweeſt, te houden zy. 109
XV. Het is met eenen uit Gods Woord ſeer wel te weten, dat die genaamde Wichelaars en Toveraars in waarheid niets en wiſten noch vermoghten. 122
XVI. De plaatſen daar de Schrift ſo ſpreekt, als of die menſchen waarlik noch iets wiſten ofte werkten, behoorlik onderſocht, en ſeggen dat in 't minſte niet. 129
XVII. Des niettemin is wel te ſien, waar in het quaad beſta, waarom voorſeide hanteeringen beſtraft en ook geſtraft zijn in Gods woord, en door de kriſtelike Wetten ſtreng verboden zijn. 137
XVIII. Men moet ook niet voorbygaan ſulke plaatſen, daar de Schrift verſtaan word van ſodanige te ſpreken, die van den Duivel in 't gemoed beſtreden, of aan den lichame gepijnigd zijn. 142
XIX. Uit al 't voorſchreven volgt, wat van 't bewijs van 't algemeen gevoelen te geloven zy, en hoe de Formulieren dien aangaande moeten zijn verſtaaan. 149
XX. 't Gemeen gevoelen van de Tovery en wat daar aan kleeft, kan met de gemeene gronden onſer Leere en de Formulieren niet beſtaan. 162
XXI. En d'oefeninge der Godſaligheid word door het ſelve merkelik gekrenkt. 167
XXII. Daar uit is eindelik wel af te nemen, wat eigentlik van al 't voorſchreven doen, dat met den naam van Tovery begrepen word, te houden zy. 174
XXIII. Al het voorgaande moet ons dienen tot een veelerley Gebruik in 't wel betraghten der Godzaligheid. 183

Berigt aan den Boekbinder.

De eerſte pag. 55. en 56. moet uitgeſneden worden / zijnde 't laatſte van de Letter G.

DER BETOVERDE WEEREELD,

Het

VIERDE BOEK.

Waar in 't bewijs, dat uit d'Ervarentheid genomen word, ten gronde toe word onderſocht.

In Vier Boeken ondernomen.

Van

BALTHASAR BEKKER. S.T.D.

Predikant tot Amſterdam.

t'AMSTERDAM,

By DANIEL VAN DEN DALEN,

Boekverkoper op 't Rockin / bezijden de Beurs. 1693.

DE DANIEL VAN DEN DALEN,

TE AMSTERDAM.

VERVOLG

VAN DEN

BEDROGEN

MINNAAR.

AAN DEN LESER.

IK geve eindelik, beſcheiden Leſer, 't laatſte der vier Boeken mijner Betoverde Weereld aan den dagh: en danke God, die my dus lange heeft geſpaard en bygeſtaan, om eens het einde van mijn werk te ſien dat my ſo duur te ſtaan komt, door ſo veel tegengenſtands als ik daar in van de betoverde weereld hebbe moeten lijden, ende noch ben lijdende. Maar 't heeft my onder des vertrooſt, dat ik in mijn gemoed ſo wel verſekerd was, dat ik de waarheid ſoeke, en dat ſy alle die van 't ſelfde oogmerk zijn, hun groot verlangen na 't voleinden van mijn werk dus lang betoond hebbende, nu dat genoegen ſullen hebben, 't welk ik hen hebbe willen geven; en God ook met my danken, met ſo veel genegentheids, alſe yver hadden om daar voor te bidden. Ik hebbe tot dit laatſte deel niet veel Voorredens meer van node, nadien den inhoud van hetſelve is geopend by de *Naakte Vitbeeldinge* des geheelen werks, voortaan te ſtellen voor het eerſte Boek; en voorts de ſchikkinge van alles, dat ſich tſedert het uitgeven der twee eerſte Boeken toegedragen, en den voortgang der twee anderen verhinderd heeft, genoegſaam is te ſien uit de Voorrede van het derde Boek. Dit moght van 't vierde noch te ſeggen zijn, dat het wel meeſt gevaar gelopen heeft, na datmen heeft verſtaan, dat nu het derde al was afgedrukt, en dit tot op de helft gebracht: wanneermen ſich verbeeldde, dat van geen der beide laatſte boeken iet meer worden ſoude, maar 't ganſche werk voortaan wel blijven ſteken. Dies hebben ſich verſcheidene bemoeid, om 't laatſte kind ter halver dragt met het voldragene te ſmoren, om nooit met die twee eerſtgeborenen het licht te ſien. Maar 't mangelde die lieden meeſt aan kragt en aan beleid. Sy hebben echter maar gedaan, dat het ſo veel te meer verhaaſt is, en de voorſte deelen niet ſo ongeſchikt is over 't hoofd gewaſſen, als 't ſich eerſt liet aanſien, door ſo groten menigte exempelen als my daghelix noch toequamen, en waarmede ik nu tegenwoor-

dig noch ſo groten ſtuk ſoude konnen toeſtellen als dit is. Des kan ik my dan ook verſekeren, dat elk door 't leſen van de gene die ik hier verhandeld hebbe, noch andere ſal in gedachten krijgen, ende my aan melden; die ik ook niet en ſoude hebben willen overſlaan, had ikſe doe geweten of daar aan gedacht, wanneer ik in gelijke ſtoffe beſig was, alſo mijn oogmerk is geweeſt, op elke plaatſe 't allermerkensweerdigſte te ſtellen dat my ooit is voorgekomen; om ganſch geen reden na te laten van bedenken, dat ik my te ſoeken maakte. Want my en is het niet om ſchijn van waarheid, maar om waarheid enkelik te doen. Nochtans en denk ik niet, dat eenige exempelen, ſchoon in den ſchijn gewichtiger dan enige der mijne, beſonder onderſoek van noden hebben, na 't gene dat van my in deſen is gedaan: alſo men uit het een ſeer lichtelik ook van het ander, dat van gelijken aart is, ſal konnen oordeelen. En ik en wete niet, dat daar meer ſoorten zijn ſodaniger vertellingen, als tot bewijs van Spokery en Tovery, en wat daar toe behoort, gemeenlik worden bygebracht; daar ik geen ſtaaltjes van en geve in dit boek. Derhalven ſal my een beſcheiden Leſer wel verſchonen, dat ik het ook niet grotermake, dan het reeds, ſeer verre boven mijne eerſte meininge, geworden is. Ook ſullen ſulke, die door 't gene nu geſchreven is, ſich niet en willen laten overtuigen, geenſins te overtuigen zijn: weshalven ik vergeefſchen arbeid billik ſparen magh. God geve ſleghs, dat deſe den goedwilligen en waarheidlievenden magh ſtrekken tot grootmakinge ſijns naams, en vorderinge hunder ſaligheid, het eenigſt oogmerk van mijn ſchrijven; ſulx ik vrymoediglik magh ſeggen, die ſo veel ſmaadheid daar voor lijde, ſonder dat ik ergens in beſwijke; alſo het God is die ſijne eere voorſtaat, ende my de kraght geeft om ſulx alles te verdragen, als ſijner vaderlike voorſienigheid belieft dat my weervaren ſal. Ook heeft Hy, die de nederigen vertrooſt, my die vertrooſtinge gegeven, dat hy my genade heeft doen vinden in de ogen van ſodanige perſonen, die mishagen tonen in den ongeregtigen handel van de genen die my tegenſtaan: en al ſienſe alles niet voor waarheid aan, nochtans d'opreghtigheid wel ſien die in mijn ſchrijven is; ſo verre dat ik ſekerlik de waarheid ſoeke, 't zy dat ik die hier gevonden hebbe of gemiſt. Daar by vind ik my merkelik geſterkt door menigte van grage Leeſers mijner boeken; die daghelijx noch waſt, en ſich ook buiten Nederland van alle kanten openbaart: ſo verre datmen 't werk in

andere

andere talen ſoekt, en ſekerlik ſal willen brengen, ſchoon ik het ſelf niet doe. Want buiten lands en ſalmen niet veel vragen na de gene die het binnen lands beletten willen; alſo weinig als in Vrankrijk of in Duitſchland heeft verhinderd konnen worden, dat het niet by ons in Nederduitſch is uitgegeven. Daarom zijn dat maar ydele pogingen van menſchen, die geen ander middel weten om bekend te maken voor de weereld, hoe veel liefde ſy tot vordering der kennis en der waarheid hebben, die dus lopen tegen 't drukken en vertalen van een boek datſe niet en willen leſen. Doch word mijn werk van niemand kraghtiger gevorderd dan van deſe: alſo den yver in opreghte leſers dies te meer ontſteken word; dewelke denken dat een boek moet goed zijn, 't gene op geen andere manier weerleid kan worden. Hoewel men ſoude mogen ſeggen dat ſulx wel verre van daar is, nadien dat ſulken menigte van ſchriften tegen 't mijne uitgekomen, en van my ſelfs niet dan ter loops en maar in 't groſ beantwoord zijn. Doch daar op is mijn antwoord, dat ik in 't ſelve *Kort Beright* genoegſaam tone, op hoe ſlechte grond de meeſte ſchrijvers bouwen, en hoe weinig ſommige een antwoord weerdig zijn, van wege hunder onbeſcheidenheid en wanbedrijfs, uit hunne ſchriften blijkende; ſo verre dat ook ſelf de leeſers door 't betuigen van hun ongenoegen wel te kennen geven, dat ſy niet achten my daar in weerleid te zijn. Dat moet noch nader blijken, alsmen ſien ſal, dat de laatſte mijner tegenſchrijvers ſelf van dat oordeel is geweeſt, dat ik van anderen niet wel weerleid ben, of hy hadde ſulken groten arbeid te vergeefs gedaan. Doch deſe ſal door ongeletterde perſonen onderſocht en wederlegd; en 't werk nu reeds voltooid, nu dit is afgedaan, ten eerſten worden opgelegd, om met mijne eigene aanmerkingen daar by gedrukt te worden. Men heeft geſien, dat die twee eerſte deelen ſo veel meer geleſen en van meerder vrught geweeſt zijn, als daar tegen meer geſchreven is. Waaruit ik reden neme om te denken, dat ſy om de laatſte twee niet ſo veel moeite ſullen doen, na datſe ondervonden hebben, dat al hun arbeid achter uit gaat. Of ſo ſy 't echter doen; ik ſal my des niet veel bekommeren, noch my bemoeijen met al 't gene datmen verder ſchrijven ſal. Mijn boek is daar; wien dat behaagt die ſal 't leſen; en die 't niet leſen wil, of, ſchoon geleſen, geen genoegen daar in nemen, hy ſal my geen misnoegen geven. Het leeſen der veel meer, en met veel meer genoegen dan ik ooit had konnen dromen: des God ten hoogſten moet ge-

preſen zijn. Wien ik ook bidde, dat ſijn werk in my genadelik ten einde brengen, en my bequaam wil maken tot den dienſt voor ſijnen Naam en voor ſijn Woord; op welke wijſe 't Hem believen ſal: is 't naar ſijn wille dat ik magh in vrede zijn, die lang al moede ben van twiſten, maer noch niet van lijden, ſo Hy wil, dat noch het einde niet ſal zijn; het ſal niet langer duren dan mijn leven, dat niet lang weſen ſal: na 't welk ik mijnen Saligmaker wachten wil in onverderlikheid. AMEN.

Den 15. van Herſtmaand. 1693.

VIER-

VIERDE BOEK,

Waar in 't bewijs, dat uit d' Ervarentheid genomen word, ten gronde toe word-onderſocht.

I. HOOFDSTUK.

In deſen moetmen eerſt wel overwegen, hoedanig een getuigenis van eigene Ondervindinge hier gelden magh. Beſonder moet het ſonder vooroordeel, ſchrik en vreeſe zyn.

§. 1.

NAdat wy in het tweede en derde boek met alle neerſtigheid door Reden en Schrifture geſocht / en alles wat ons voorquam / overwogen hebben: in 't gene dat de Geeſten / en beſonderlik den Duivel / mitsgaders alle ſulke menſchen diemen houd dat met hem omgaan / en diemen Toveraars / betoverd of beſeten noemt / betreft: ſo is ten overvloed noch ook behouden / dat eens beſcheidelik van d' Ondervindinge gehandeld werde. Want alhoewel wy reden hadden om te denken / dat nimant ooit kan ondervonden hebben het gene nooit geſchied is / om dat het niet geſchieden kan: nochtans wanneer ons iemant ſtyf en ſterk beveſtigt / die by ons volle geloof weerdig is / dat hy iet metter daad vernomen heeft / het gene wy op 't allerklaarſt begrypen dat ſo niet kan weſen als hy ſeit; ſo is 't voor hem ten minſten waardig / dat wy onderſoeken wat het anders weſen magh / om hem te regt te helpen; en voor ons ſelf / om ook te tonen dat wy niet herdnekkig zyn. Ik ſal my dies te meer hier toe ontledigen / om dat het algemeen geroep is van de Ondervindinge: met dit behulp / wanneermen 't met geen redenen weet goet te maken / dat het verborgen ſaken zyn; en datmen na geen reden of bewijs magh vragen van 't gene met een algemeen getuygenis van d' oude en nieuwe weereld / van groot en klein / geleerd en ongeleerd / ſo wel van Kriſtenen als Heidenen / en onder Proteſtanten ſelf beveſtigd word.

§. 2. Maar ſomen wel in acht wil nemen het gene van my in het laatſte hoofdſtuk van myn eerſte boek / na inhoud der voorgaanden / aangeweſen

is: so salmen sien dat die eenparigheid/die sich in desen voordoet/geen andere is dan die van 't Heidendom; en dat desselfs gemeene dolingen door 't Joodendom in 't Pausdom voortgeplant/en na de reformatie noch niet genoegh ontworteld zijn. Dat ook de Dæmons uit alsulken bodem opgeschoten/ die met den grond van 't Kristendom niet over een en quam noch self ook met de lucht van goede sieden hon bestaan/ II. b. III. insonderheid na dat deselve door het Euangelium gesuiverd is: II B. XXVII. §. 14. so veel in 't overplanten metter tijd veranderd zijn; dat al die Geesten maar tot tweederlepe slagh betrokken worden/ de goede en quade Engelen en menschen Zielen. En nademaal men niet in twijfel trok/ het gene van de beste schrijvers/ hoewel geslagen Heidenen/ van wonderlike voorbeduidingen en werkingen der Goden of der Geesten op sijn heidensch wierd verhaald; al even eens of dat voorvoordeel hunder afgodsdienstigheid en bygelovigheid hen nooit van 't reghte spoor der waarheid hadde afgeleid: so heeft men sich wel haast bevonden op den wegh/ om aan de bose Geesten of der menschen Zielen sulke werken toe te schrijven. Daarna verscheidene swarigheden siende/om die gevoelens met de sieden of de Schrift te doen bestaan: so heeft men vele dingen uitgedacht/ die meest waarschijnlijk scheenen; om evenwel voor waar en seker aan te nemen het gene anders geen waarschijnlikheid en heeft. De meininge derhalven/ dat sulke dingen wel geschieden konnen/ is oorsaak dat ook de vertellingen daar van te lichter aangenomen/en in 't gemeen bevestigd worden. Maar ik en denke niet/ dat dit so grooten waart ooit soude gemaakt hebben/ indien degene die alsulke dingen seggen/ schrijven/geloven en verdadigen/ alle Filosofen of Theologanten waren; of immers (daar het meest op aankomt) sich als sodanige daar neffens droege. Want dit bevind ik aan my selven/ en alle die ik op het self de spoor bevinde, dat iets behoorlik onderzocht/ (gelijk ik daar toe meer dan eens gelegentheid/ gelegentheid en neerstigheid gevonden hebbe) in saken van dien aart geheel een andere gestalte krijgt/dan 't sich in 't eerst van buiten aansien liet. Is overluk dat algemeen getuigenisse geen getuigenis by my: en op dat ook een ander dat so licht niet meer daar voor en houde; sal ik hier de redenen/ die my eerst doden twijfelen/ en vorders door den aanwas myner onderbindingen/ ook van de nietigheid sodaniger vertellingen verseekerden/ getrouwelik voor ieders oghen open leggen.

§. 3. Doch tot dien einde is niet nodig/ den Leser hier nu op te houden/ met suk als my wel self van tijd tot tijd is wederbaren; en tot hoe verre ik telkens daar by in mijn oordeel voortgeholpen ben: alsoo ik des onaangesien noch evenwel de regelen/ om ons geloof in sulke dingen te bestieren/ in 't besonder soude moeten opstellen/ als deselve na de Schrift en reghte sieden zijn gericht. Derhalven sal ik die hier maar ten eersten open leggen: met die gedachten/dat my niemant lichtelik daar over tegen ballen/ maar eerder elk een die de Schrift en sieden volgt gelijk sal geven. Nu zyn deselve tweederlep: te weten/ sulke die een ieder in sijne eigene ontmoetingen en onderbingen heeft waar te nemen/ alleer hy uit de selve een verhaal aan

Als

anderen voor waarheid gebe: en die hy heeft in acht te nemen/om uit der anderen verhaal een klaar en seker oordeel op te maken. Het eerste heeft noch tweederley bescheid: hoe hy gestelt moet zijn/ die by ontmoetinge van sulken voorval als tot dit geschil behoort / het selve na behoren onderzoeken sal; en hoe hy sich daar in dan dragen moet. Na dese order eens gestelt / begin ik nu deselve Regels voor te stellen; na welken ik dan tot d' Exempelen sal komen / om die na eisch der selven te beproeven.

§. 4. Het word dan eerst noodsakelik vereischt / dat hy geheel moet bly zijn van vooroordeel / die van een eenig ding / dat tot der menschen kennisse gebraght werd / een onbelemmerd oordeel by hem self opmaken sal. Dit heeft Des-cartes voor een hoof dstuk sijner filosofische gedachten waargenomen: en self daar in den wegh gewesen / door sijne bindingen den Leser op die wijse in sijne schriften voor te stellen / als of sy nooit in enig filosofisch schrift gelesen hadden of iets gehoord dat van dien inhoud was; so als aan ieder een door 't lesen van deselve blijken magh. Dit is 't ook dat ik rondelik beliefde mijn eigen grootste voordeel in dit stuk te zijn / waar door ik niet alleenlik in 't gemeen in andere saken / maar in 't besonder ook in dese meer gevorderd ben. Want so als ik in 't eerste boek / met sulk een algemeen betoogh van allerhande volkeren / van alle tijden her / en door de gansche weereld heen / klaarblijkelik bewesen hebbe: dat al de weereld in een diep vooroordeel belangende dit stuk meer dan iets anders in de weereld / ingedompeld leit; waar van ik ook d' oorsaken in het laatste hoof dstuk aangewesen hebbe: so vindmen luiden / die in 't onderzoeken ook niet min of meer met een voorgenomen oordeel in dit stuk belemmerd zijn. En dat so zijnde: so is 't ook onvermijdelijk / dat sy van het gene dat van grond op onderzocht moest worden wel iet over slaan / waar aan sy geenen twijfel hebben / en dat nochtans al mee niet so vast en staat. Dit dede dat Maria Magdalene meinde dat se sagh den Hovenier / wanneer se Christus sagh: en so d' Apostelen dat sy een spook sel sagen; wanneer hy 's nachts op 't water tot hen quam. Indien de Heer hem selven aan Maria niet en had ontdekt / en hy of sy terstond na 't eerst ontmoeten waren uit den hof gegaan: en soude sy niet / na den hovenier gevraagd / verseekerd hebben / dat hy in den hof was / en sy self niet hem gesproken hadde? Dit dede 't vooroordeel / om dat sy niet en wisten / dat de Heere van den dooden opstaan moeste. So ook / indien hy sich met op het water nader aan sijn volk begeven / en hen self toegesproken hadde: en soudense niet wel gesworen hebben / dat hen op 't meir een spook sel was ontmoet? 't Vooroordeel dat het 's nachts licht op het water spookt / en dat se al te vleeschelik aangaande den Messias van der jeugd af onderwesen waren: was oorsaak dat sy sich so lichtelik een Spook verbeelden / daar geen Spook en was.

§. 5. Dit is het dat ik dagelix noch self aan anderen bespeure. Met alle waarheid magh ik seggen / dat my tot deser ure toe noch niemant is ontmoet die iets van sulke saken als hem self besegend zijnde / aan my heeft verteld / al was 't ook met de uiterste verseekeringe: of 't is met een gebleken / dat

hy/schoon ongevoelig met vooroordeel ingenomen was. En om het ook den Leser te doen sien/ die geen gelegentheid en heeft/ deself de menschen die ik so gesproken hebbe ook te spreken: so sal ik hem nu wijsen tot een boek/ waaraf de schryver noch in 't leven is/ eerst in dit laatstvoor-leden jaar te Leipsich in 't hoogduitsch gedrukt; inhoudende een seer omstandige vertellinge van toverissche Spokerp/ 't jaar daar te voren 1691. tot Anneberg in Meissenland gebeurd. De schryver is de eigenaar van 't huis daarin het voorgevallen is/ de Predikant en Eerstdiaken Enoch Tobel; en die het doe bewoonde sijner vrouwen suster/ de weduwe van Fridrich Kettner onlangs Predikant tot Leipsich in desen aansien beide geloof waardig boven velen. Te meer als ik uit den ganschen draad en stijl van schryven anders niet bemerke of het is een sonderling godvrughtig man/ die sijnen tijd ook in de letteroefening niet heeft versuimd. Maar uit de boeken die hy dikmaals aantrekt is te merken/ dat hy al mede in dat groot gevoelen van de maght en kraght des Duivels staat/ en wel besonderlik gelooft/ dat een besonder slagh van hexen spokerye te vinden zy: die namelik door kraght van dat Verbond der toverraars en toveressen/ op hun begeeren door den Duivel word gemaakt: 't welk echter in mijn derde boek doorgaans genoegsaam is weerleid. Besonderlik is hy al mede van verstand/ dat het gevaarlijk is/ sich met de Spoken/ al somen meint te sien of horen/ in gespreek te geven: het gene mijns erachtens een der naaste wegen is/ om hen te ontdekken. Geen wonder dan/ dat door so veel en neerstig onder soeken van dien kristeliken Prediker/ de sake niet behoorlik is ontdekt. Doch van dat ganssche werk sal ik hier na in 't XXII. kapittel noch uitvoerlik spreken.

§. 6. Ik voeg hier by het gene ik weete waar te zijn/ door 't mondeling verhaal eens Predikants die noch in 't leven/ en ten vollen geloof weerdig is; alsmede van verscheidene bewoonders van de plaats/ en uit den mond des genen wien het is gebeurd. Hy had een peerd gekost/ (self echter sich als 't blijk/ op peerden niet verstaande) waar op hy uit de stad na huis toe reed. En op verscheidene plaatsen daar hy door quam/ desse nieuwe ruiter met sijn peerd bekeken van de boeren: so hoorden hy den eenen na den anderen sijn voordeel melden/ dat het geen onbillijk peerd en was/ indien 't/ gelijk sy sagen/ niet den droes en hadde; ja/ seiden sommigen/ al vry een quaden droes. Hy/ meinende dat dit den Duivel was te seggen/ geloofde metter tijd/ dat hy een peerd bereed dat van den Duivel was besetten; 't welk hem in grote vresse braght. Insonderheid/ wanneer hy op het vallen van den avond sich in doorgraven land bevond/ alwaar de wegh door sloten afgescheiden was/ en 't voetpad op de kant der sloot: also sijn peerd/ dat voetpad soekende/ niet wel was van de sloot te houden wat hy dede. Dies quam hem de bekommering te binnen/ dat de Dryes of Duivel/ so hy meinde/ hem in 't water wilde werpen: het bange sweet borst hem van alle kanten uit. Dies hy God dankte in opreghte eenvoudigheid/ wanneer hy sich behouden t' huis bevond met sulken peerd: gelovende dat dit een sonderling bewijs

van

van Gods Voorsienigheid ten goede van hem was geweest. Daar hoorde hy noch al de selfde taal: maar ook met een dein sin daar af: van neermen hem verklaarde / dat dit woord van droes / gesproken van de peerden / een seker ietsel aan die beesten was; en een qua droes quaadaardigh en besmettelijk / dat aan het overdadig schuimen van sijn peerd te merken was. Indien nu desen man een ongemak / so als hy vreese de / moghte getroffen hebben / (het gene buiten dat gebeuren konde) en hy d' uitlegging van desen droes niet had verstaan: had hy niet vastelijk in dat gelove moeten komen / dat hem de Duivel of ook wel een Toveraar dat had gedaan?

§. 7. Nu dat voorvoordeel raakt alleen de kennis niet / maar ook de zeden en de liefde: die beide merkelijk benadeeld worden / door argwaan dien men heeft of vatt / op iemant die het woord heeft dat hun toveren / of wien men anderssins ten besten niet genegen is. De Liefde denkt geen quaad: 1 Kor. 13: 5. maar daar die klein is / daar is 't begrepp ten quade groot. Het minste dat ons word gemeld / van menschen die men acht van sulken slagh te zijn / so sy ons zijn te na geweest / dat word terstond geloofd. Ik spreek nu van dat slechte volkje niet / dat aanstonds daar op na de so genaamde Duivelsjagers loopt: maar van degenen die verstandig en bescheiden zijn; so als ik houde dat den predikant is van St. Anneberg. Want hy sich gansch niet vreemd en houd van die gedachten / (al derf hy 't niet voor seker stellen /) dat sijn gespenst ein Hexengespenst of Toverspook geweest magh zijn. Want sonder dat hy in 't vervolg iet seit dat na bewijs gelijkt / van tien bewijsen die hy aan malkander knoopt; so drukt hy pag 62. sijnen argwaan uit / das ett wan gottesvergessene leuthe aus botzheit und verkrackten sinn, ihm und die seinigen zu angstigen gesuchet, oder auch etwa diebischer und rauberischer weise nach haab und gut getrachtet. Dit is te los en lief de loos van hem gegist: al so het met geen menschelijk verstand is goed te maken / dat menschen sich den Duivel souden overgeven / om seven weken lang door hem te spoken in een eenig huis / om daar te stelen; en echter sonder in so langen tijd / en met so veelderley gespook iets op te doen.

§. 8. Maar laat al iemant door geen eigen of gemeen begrepp voorgenomen zijn: so sal hem niets meer dan de Vreese hinderen / dat hy tot een volkomen onderzoek niet voort sal gaan. Die lichtelik bevreest is / en heeft geen hert om toe te treden / om na by te sien; veel min om aan te raken of te handelen. Want die dat doen verneemen doorgaans / dat het gene in 't voorbygaan of van vere daar of dat gelijkt te zijn / geheel wat anders is. Die vreese was 't die eertijds ook d' Apostelen beving / met dat se Jesus in de nacht op 't water sagen gaan; 't voorvoordeel (als geseid) ook daar toe helpende. Want sy wierden ontroerd: seggende, het is een spookstel; en sy schreewden van vreese. Matt. 14: 26. Mar. 6: 49. Joh. 6: 19. En hadde hen de Heere self niet toegesproken / en 't schip genaderd / om sich te klaarder te doen kennen: wie weet / waar sy van schrik gebleven waren? Want ook staat 'er / dat hy wel by 't schip quam; doch niet als om

daar in te zijn: maar stelde sich als oft hy wilde heen voorbygaan. Van moghter immers ook geen quaad / al ware 't self geweest het gene dat sy vreesden. Wilt doch dan dat de menschen die iets meinen wel so vast te weten / dat sy 't ook wel aan een Koning souden na vertellen / wanneer't er ernst op aankomt niet meer konnen seggen dan Ahimaaz; ik sagh een groot rumoer, maar ik en weet niet wat. 2 Sam. 18: 29. Hy wist et trouwens al te wel: maar dese lieden werden waarlik niet: de vreese en schrik heeft hen doen verschrikken / ook wel belooghen / eer sy wisten wat; en achterhonden of iemen stil staan / om erghen verder onderzoek te doen.

§. 9. Daar blijft et noch niet by: maar dese schrik en vreese neemt dan voorts het oogheel werck / der menschen herssenen ontstellende / en d' inbeeldinge met allerhande vreemde beeldenissen vullende: in voegen dat de menschen meinen waraghtiglik te horen en te sien het gene niet en is / noch hen te voren ooit ook in gedachten quam. Die blote schrik (hoewel van God besonderlik verwerkt) braght eertijds 't heir der Syriers van voor Samarien aan 't lopen. 2 Kon. 7: 6. Sodzukt Josefus 't uit: ἔρρεπτο τὸν στρατὸν ὁ θεὸς καὶ παράλογος φόβος: God hadde de Syriërs begonnen te verschrikken en verbasen. καὶ ψόφον ἁρμάτων καὶ ὅπλων ἐπιφορὰν ἀκοαῖς αὐτῶν ἐνῆχεν. en een gedruisch van wagenen en wapenen, als van een heir dat op hen aanquam, in hunne ooren doen klinken. in 't IX. Boek der Oudh. 2. hoofdstuk. Al evenveel of dat gelud ook waarlik in de lucht / of blotelik in hunne inbeeldinge geweest magh zijn; (of God op 't een of op het ander werkt / het wonder is al even groot) nochtans de schrik ging voor / so alg 't Josefus meldt: en onse Martyr leent sijn oor daar toe. De schrik ten minsten hinderde dat sy niet onderzochten / maar elk sijn best aan lopen trep / so als de text v. 7. seit / om huis leevens wille. Doch 't is niet nodig / van sulx als wy daghelyx bevinden veel exempelen te melden: Erasmus toont ons in de t' sanenspraak die hy den naam van 't Spookzel geest / hoe selter Priester 's nachts / in besigheid om als een man de hose geesten te besweeven en verdrijven; als hy twee swarte peerden sagh / en die daar op gesetene waren verborgen vuur ten voorschyn braghten; schoon 't gemaakt spel was / om hem verveerd te maken: hy schielik hante groten schrik bevangen / sich ik en weet niet wat verbeelde; van twee verbaarlike en swarte Duivels / met gloepende ooghen / die vuur vliesen vertellende. So weinig weet een mensch die van den schrik bevangen is / wat dat hy hoort of siet.

§. 10. Ik hebbe diergelijk aan eenen predikant in Friesland self ervaren. Hy was de ongeleerdste niet: maar had in sijnen omgang niets / behalven 't swarte kleed / dat na den predikant geleek. In 't aansien en in't spreken beter iemant die de legers volgt gelykende / had evenwel gansch geen soldaten hert: maar licht oplopende / en also licht verlegen en vertsaagd / wanneer hem't spits geboden wierd (ik spreek van tong of penn) was boven maten schrikkig en bevreest voor Spoterny; so seer als hy gereed was / om ook te geloven wat men ergens spraak van Tovery. Hy woonde op het land /

en in een huis dat bloot stond aan den wegh / waar op de vensters sagen van de keuken daar hy sat / wanneer het volgende gebeurde. Hy hadde doorgaans jongelingen van voornaame huisen by sich / om hen in 't latijn en anders / daar hy enig werk af maakten / te onderwysen. Hy duisteren avond namen dese quanten (welker een 't my self verhaald heeft) enen ruigen waterhont; den selven met gespalkte handen / en gespannene vier poten / voor de venster houdende / en ging en weer / op en neer verschuivende: 't welk sich aan hem daar binnen by ster voering vertoonde; also de hond dolle dus belemmerd geen geluid en gaf / of 't was verbaasche / en so te meer bequaam om den verbaarden dits te pysselyer te verschrikken. By sagen vast door enen hoek der vensteren / hoe hy sich hield; en dat hy in de uiterste verbaastheid raakte. By hem doe binnen komende / bevonden sy hem gantsch bes weet van bangigheid en hoorden hem de wonderlikste dingen seggen / die ooit gebeurd of te bedenken zijn / en die hy selde essen daar gesien te hebben; niet anders weetende of 't was in waarheid so. Noch erger / 't gene ik met anderen hem self gehoord heb ons verhalen; maar dat by sommerdagh geschied / en hem op 't einde noch gebleken was. Met eenen sijner sonnen / wien hy in 't boeren leven opbraght / door 't hooi- en zaailand gaande / hoort hy den jongen met verbaastheid roepen op sijn boersch ô! Heite? in Peitdjean; het gene hy meindr over 't gras of koren heen te sien: waar door 't gemeene volk een spokend plaagdeest (so sy meinen dat wel somtyds omgaat) plegen te verstaan. De Vader bragende / waar is't? so als het hem de jonge wysen sal so rijst niet een dat dier om hoog; en hadde / docht hem / een seer lange snek / en 't onderlijf van eenen mensche onder uit hangende. Des roept hy wederom; ô heite! hy het al in man op. Want hem toescheen / dat dit so langgenebde dier den man also van boven af had ingeslogen / so datmen meer niet dan de beenen sagh. Niet weinig schrikte dese vader / wanneer hy 't self bequaam te sien. Mits dien dat by ster pesdier hoger over end gerest en / so saghmen dat het op die beenen stond: en dat die snek de steert was van een kalf / noch aan den huid vast / dien de man had over 't hoofd geslagen; sich voor de Son misschien te dekken / terwijl hy achter t staande koorn of lange gras / sich op de kant van ene sloot gesett had om te rusten. Want van na by besien / so bleek aan heite en soon, dat het was de schoenmaker / die dese kalfshuid uit een boerenhuis gehaald had; en dus bekend / noch boven dien beleven wierd / om dat hy dus onweetende met so beel schyns was voor een Pesdier aangesien. Ik segge / (en 't sal een ieder die verstand heft meer my seggen) dat sulke menschen niet bequaam zijn om te ondersoeken / wat Spook of Toverp is / of ter dier gelijk.

II. HOOFD-

II. HOOFDSTUK.

Hy moet ook weten wat de kraghten der Natuur vermoghen, en waar deselve stille staan.

§. 1. BEhalven dese twee gebreken / Vooroordeel en Bedreestheid / moet hy / die van alsulke saken als wy spreken een reghtmatig en bescheiden oordeel geven sal / ook de bequaamheid hebben om van alles reght en wel te komen oordeelen / so als hem die te voren komen; waar toe hem dreederleye kennis nodig is: van 't onderscheid der Lichamen en Geesten; van beider kraght / hoe verre die kan gaan / en waar se stil moet staan; en laatstelik wat kraght dat by den mensche self is om iets uit te vinden / of in 't werk te stellen / daar de menschen mede te misleiden zijn. Want daar van geene kennisse te hebben / doet menigte van menschen dolen / om voor gespook / of toverye of besetenheid / of diergelyke Duivels werken aan te sien / het gene anders niet en is dan een uitwerksel der Natuur of menschelike herssenen: en daarom ook wel uit te vinden van sodanige / die de verborgentheden der Natuur verstaan / of op bedriegerijen afgereght; of menigmaal bedrogen / en daarom niet so licht meer te bedriegen zijn. Dit alles is hier voor genoegsaam aangewesen / in 't I. boek III. hoofdstuk; dat d'oude konste der Magie anders niet dan een van briden was: en in het III. boek doorgaans / dat het nabolgens de Natuur niet anders wesen kan / en al wat self de Schrift van sulk vermeld / of menschen eigen doling of bedrogh van anderen geweest is. Nadien dan dat so overvloedig is getoond / so sal hier niet meer nodig zijn / dan slechs tot nader opening / hoe na 't voorschreven best te werk te gaan / van dit een proefstuk aan te wijsen.

§. 2. Van 't eerste heb ik echter niet besonderlijx te seggen: om dat het algemeen is / en dat er naawlijx een exempel is te vinden / waar in de menschen niet en tonen / dat se 't onderscheid van Geest en Lichaam niet verstaan; gelijk ten deele verder uit so veele proeven als ik in dit boek verhalen sal / noch te vernemen staat. Wat de Natuur vermagh / het gene voor d'onkundigen voor Duivels werk mogt worden aangesien / dat sal een neerstig onderzoeker der Natuure geheel anders oplossen. Men lese de Magia Naturalis van Baptista Porta / die verscheidene proeven daar van aan de hand geest. Doch breeder word ons alles van den self den kasper Schott / uit wiens beschrijvingen ik alles / wat in t Pauldom van de Toverye en Spokery geloofd word / op weinig na in 't XIX. en XX. hoofdstuk van mijn I. boek heb aangehaald / in beide sijne werken aldaar XIX. §. 2. genoemd / en van Frommannus in sijn boek *de Fascinatione*, dat is van de Betovering, met menigte van proeven onderscheidentlik getoond. 't Is niet alleen dat vreemde dingen / ons verstand te boven gaande / waarlik door de kraghten der Natuur gebeuren komen: maar ook wel dat men sekerlik sal menen te gebeuren 't

gene

't gene niet en is: des menschen uiterlijke sinnen op die wijse zijnde aangeraakt / dat sy 't geluid / de gedaante en de handeling / door hun geheel gesight / gehoor en gevoel / schoon onbedorven en volkomen / also vernemen / als of 't iet anders ware dan het is of wesen kan. 't Welk altemalen dingen zijnde van gemeene ervarentheid / en self d' ervarenste niet alles ondervonden hebbende: so magh die denken / dat het gene hem noch vreemd dunkt by gebrek van onderbindinge / wel also seer natuurlijk wesen kan als 't gene hy nu weet also te zijn: schoon het een ander niet en weet / die so ervaren niet en is als hy. Ik sal dan van die vreederleye saken / die onnatuurlijk schijnen en natuurlijk zijn / en die natuurlijk anders schijnen danse zijn / verbolgens enige exempelen vermelden: van d' eerste in dit selfde / en van d' andere in 't naastvolgende kapittel.

§. 3. Wat in de kraghten der Natuur verborgens is / heb ik in 't III. b. XXII. §. 5-9. voor een deel getoond. En so als daar dat weinige slechts tot verklaringe geseid is: so sal dit hier nu daar en boven dienen tot bevestiginge van mijn seggen. Te weten / dat het gene men om der subtijlheid wille meint een werk te zijn van Geesten / door die voorseide alderfijnste en ondeelbare Lichaamtjes veroorsaakt word. De ridder Kenelm Digby in sijne Oratie die hy dede in de hoge school tot Montpellier in Vranckrijk / ten tijde sijner ballingschap uit Engelland / heeft seer veel wonderen daar van geseid / die hy met veel exempelen bewijst / en ingelijx verklaart. Deselve brengt hy dan tot sekere stellingen / van welken ik alhier de meeste hoofdelik vermelden sal / ter sake dienende die ik beweeren wil. Hy stelt dan.

„ 1. Dat het ganselye rond der Lucht is vervult met Licht. Dit licht is na Descartes meninge de alderfijnste stoffe die de Natuur ooit maakt / de plaats vullende die tusschen dese deelkens der Lucht / of kleine lichaamtjes waar uit die bestaat / noodsakelik moet zijn.

„ 2. Dat het licht vurig zijnde (dat is volgende Descartes van de alersnelste beweginge, hoewel hy de nature van het licht door blote persinge / en niet door de beweginge der allerkleinste bolletjes verklaart) van „ de lichamen afvoert sulke kleine stofjes ofte deeltjes als men *Atomi*, dat is „ ondeelbare, noemt: om dat se natuurliker wijse niet kleinder gemaakt / ofte verder gedeeld konnen worden; also de Nature (seit Fortilides Holwarda *Phys. cap. 5.*) in't deelen en scheiden der lichamē maar tot seker bestek toe voortgaat.

„ 3. Dat volgens dien de Lucht niet anders dan een mengsel van „ sodanige Atomes is.

„ 4. Dat sommige derselven worden afgetrokken of uitgehaald van de „ Lichamen / door middel van de warmte die van buiten komt / ontstaande door het licht dat op deselve afschampt: maar dat andere daar van „ uitwasemen / dat is uitgedreven worden / door de natuurlike warmte „ of beweeginge der allerfijnste / en verbolgens allersnelste deeltjes die daar „ binnen zijn.

„ 5. Dat ook door die vreederleye wijse deselve worden afgeboerd tot ene

„ wonderbare wijse van de plaats der lichamen af / van welke sy ge-
„ komen zijn.

„ 6. Dat wanneer het Vuur / of enig heet lichaam de Lucht tot sich
„ trekt / en ook dat de gene dat in de Lucht is / en daar in zijnde enige Ato-
„ mes die van gelijke Nature zijn als het lichaam dat deselve na sich trekt;
„ d' aantrekkinge van sodanige Atomes kraghtelikker geschied / dan of de
„ nature derselven ongelijk ware. Desgelijx dat sich deselve lichtelikker /
„ vaster en bestendiger met de deelen des aantrekkenden lichaams vereeni-
„ gen en vermengen. Dit stelt hy dan voornamelik in dzie dingen: het ge-
„ wighste / meer of min / de dichtigheid of holligheid / en het fatsoen.

„ 7. Vervolgens acht hy / dat de Lucht alle lichamen des wee-
„ relds aan een schakelt. Laat het maar van dese onder weereld zijn / so lijd
het geen dispuit.

Zijne andere twee stellingen betreffen in 't besonder dat gene daar hy in dat schrift af handelt / en komt derhalven hier niet seer te pas.

§. 4. Het is mijn doen niet / dese stellingen als eigen te beweeren / of ook met reden om te stoten: hoe verre ik daar aantoe ben / heb ik ter gemelde plaatse van het III. boek al te verstaan gegeven. Ik heb alleenlik te betonen / dat die kennisse van d'allerfijnste stofjes / en derselver oversnelle en seer verre henen strekkende veelbuldige beweginge / ons d'ogen opent om te sien / hoe't alles kan natuurlijk zijn / het gene veelmaals aan de Covery of Duivels werkinge wordt toegeschreven. Al even veel of alles op deself de wijse oft ook op ene andere dan die van Digby te begrijpen zy; dzie dingen zijn 't voornamelik die ik gereed ben toe te staan / en goed te maken: 1. dat die seer fijne deelkens in elk lichaam zijn / 2. dat die geduriglik ook ieder lichaam uit en in / en doortrekkende, d' oorsaak van allerley veranderinge zijn. 3. dat sy in ene lange reex aan een geschakeld zynde / te wege bzengen / dat een lichaam / uit verscheidene deelen t'samengesteld / ook van een ander dat daar bezze af is wel wordt aangedaan: en dat also't een lichaam op het ander / dat daar niet na by ontrent is / werken kan. Van dese stelling sal ik exempelen te berde bzengen / die kenbaar / en derhalven in geen twyfeling te trekken zijn.

§. 5. Dat sulke kleine deelkens waarlyk zijn / behoefsmen langer niet te twyfelen / na dat in dese eewe noch so veel is uitgevonden / het gene by den oude noch niet / of ten minste niet so klaarlik is bekend geweest. 't Vergrootglas doet ons nu voor ogen sien / het gene't bloot gesight / noch geen der uiterlike sinnen door sich self gewaar kon worden. D' ontdekkinge van vele wonderen door middel van deselve heeft den vlijtigen en weetgragen Delvenaar Antonius van Leeuwenhoek by alle schrandere doorsoekers der Nature seer vermaard gemaakt. Die te verhalen soude ons besteck te buiten gaan; doch sullen weinig staaltjes ons in desen nodige voldoeninge konnen geven. Ik vind in syne Bzieven daar af uitgegeven / dat hy in een kleen stuxken eiken hout / ontrent de anderhalve stroobzeed lang / en

maar

maar de helfte van een ſtroobzeed in de bzeedte/(alſo geen enkel ſtroobzeed in het vierkant zynde) wel ſes en dertig duiſend deelkens onderſcheiden; ſo als ik uit de pzent daar by gevoegd ſlechs uit den ruwen hebbe konnen rekenen. En dat noch wonderliker is; in 't ſap des wynſtoks heeft by deelkens konnen onderſcheiden/die een millioen kleinder waren dan een groſ ſandtje/ ende nochtans ieder met vpf ledekens voozſien; na welke onderbindinge dan ieder ſand koren/ in 5. millioenen of 5000000. deelkens ſoude konnen onderſcheiden wozden. De Aal of Paling heeft geen ſchubben/ datmen ſien of voelen kan: maar dooz ſyne glaſen daar na ſiende/ſo bevind hy/dat deſelve niet alleenlik ſchubbē heeft; maar dat een van de kleinſte noch uit ſes of ſeven duiſend deeltjes is beſtaande: 't welk alle gemeene verwondering te boven gaat. Om alles niet te ſeggen: wat kleinder beeſtje dan een myt/ die in de kaas of in het hout gevonden wozd? 't moet al ſyn ſand zyn dat kleinder zy. Nochtans is't een volkomen beeſtje/ niet alleenlik alle leden/ maar ook noch wel haarkens aan een deel derſelve hebbende. Denkt dan eens om ſyn ingewand/ ſyn bloed/ en deſſelfs omloop/in hoe kleine ſyne deelkens dat dan noch wel moet beſtaan. Dit laatſte geeft zozglides ter aangemelde plaatſe tot bewijs.

§. 6. Het ander ſtuk dat ik van deſe Atomi te ſeggen hadde/ is die gedurige beweeginge derſelver/na buiten en na binnen toe der taſtelike lichamen/ die uit millioenen duiſenden derſelver zijn vergaard; en ſo veel taſteliker als deſelve dichter ſluiten ofte groter hoop te ſamen bzengen. Een boom of plante/of het lichaam van een beeſt/ ſo ook eens menſchen lichaam waſt en groeit gedurig aan/ ſo wel van binnen als van buiten/ en dooz en dooz. Die wasdom komt van buiten aan/ dooz 't aantrekken van de ſynſte deeltjes uit der aarde/ lucht en 't water; daar het vuur en warmte by komt/die deſelve deelkens ſcheid/beweegt en af en aan voert: ſomen ſiet dat nooit ietz uit der aarde waſt/ dan daar die vier hoofdſtoffen t'ſamen komen. Van binnen kan geen aanwas komen/daar niets en is: als by exempel van het eerſte korenken of ſaadtje/daar een plant of boom uit waſt/ dat ſich geopend hebbende ten eerſten maar een teder rijſken uitſchiet; het welk nochtans inwendig pit/ wat uiterliker houd/ en buiten baſt is/ alsmen ſiet. Indien nu maar den aanwas van die deeltjes ſich daar buiten om ſettede/ ende geen derſelve tot na binnen dooz trok: ſo moeſte nooit het pitt/ of 't hout/ maar enkelik de baſt vermeerderen; waar van men echter ganſch het tegendeel beſpeurt/ alſo het binnen alſo wel als buiten ſynen wasdom heeft. De ſpijs en dzank na binnen ingenomen/ en met ſo veel veranderinge alsmen weet/ alleenlik dooz de keel/ de mage en 't gedermte henen trekkende: wozd weder uitgelaten/ na 't uiterlik bemerken even veel als ingenomen was; wanneer het lichaam na behoren is geſteld/ de ſynſte deeltjes dooz en dooz trekkende/ en den wasdom makende. Maar ſo daar ook geen andere uit het lichaam trokken: ſo ſoude nooit de wasdom ophouden; veel weiniger in't tegendeel het lichaam wederom afnemen en uitſterven/ alsmen ſiet. Waar uit dan blijkt/ dat daar is ene gedurige dooz-

ſtralinge der deelkens / af en aantoght / ſo ons 't gevolg en d' uitkomſt leert: al is't dat deſe deelkens veel te klein zijn om der ſelver af en aankomſt of beweginge te konnen ſien.

§. 7. Het derde was die ſchakeling der Atomi van eenerlepen aart aan een / waar door het eene lichaam van het ander ook word aangedaan / en vernomen / ſchoon een goed ſtuk weegs daar af zijnde; al en is 't niet door 't gehoor noch door 't geſight / dewelke in beweginge / dat van de lucht / en dit van 't licht beſtaan / van 't eene lichaam tot het ander. Want met den reuk is dat geheel wat anders; hoewel de ſmaak ook niet is ſonder het aanraken van het ſmaaklijk lichaam. De reuk is door 't uitwaſemen der fijnſte deeltjes van het een en 't intrekken tot een ander lichaam / daar ſy vaſt haken aan die deeltjes welke dus geraakt / dierwoegen d'andere tot aan de herſſens toe bewegen / dat het begrip daar van ſodanig zy als 't weſen moet / het gene word genaamd de reuk. Dat nu deſelve meer dan ene blote beweginge der lucht zy / geven alle kenners der Nature te verſtaan / ſo oude als nieuwe. Ariſtoteles maakt er enen rokigen damp af / die uit het lichaam datmen rieht tot de neusgaten intreht: de hedendaagſche ſtellen 't inſgelijx in 't raken der uitwaſemende fijne deeltjes / des eenen lichaams aan die van het ander / die deſelve aan en inhalen. Dit ſienwe dat ſich verre henen ſtreht / na dat die deelkens veel of weinig zijn / of kraghtiger bewogen werden / of ſterker aangehaald.

§. 8. Het gene ik hier meer af ſeggen wil / dat ſal ik met de woorden van den ridder Digby doen / die daar in ſijn *Tractatum ſympatheticum*, dat is Schowburg van medeneiginge, aldus van ſchrijft. Dat het is eene vreemde ſubtijlheid der Atomes, die uitgaan van de leevende lichamen: door welker middel de honden in Engelland op den reuk ſullen volgen, meer als veel mylen, de piſſe van een menſch of beeſt, dat den wegh voorbygegaan ſal zyn enige uren van te voren, en daar door den menſche of het beeſt ſullen vinden datmen ſoekt: Ende niet alleen dat; maar ſy ſullen vinden enen groten hoop ſteenen, die iemant met ſyne hand geraakt ſal hebben. Derhalven kan 't niet anders weſen: of daar moeten op de aarde ofte op de ſteenen ſich verhouden ſtoffelike deelkens van het lichaam dat deſelve aangeraakt heeft: ſchoon datſelve niet gevoeliglik daar door verminderd is; niet meer dan 't rambergrijs of ſpaanſch leer; die hunnen reuk wel honderd jaren lang, ſonder merkelike minderinge van den hoop of reuk, dien ſy behouden, van ſich geven. Den Roſemarijn die uit Spanje komt ruikt men ſeer verre. Ik hebbe gereiſd te water langs die kuſte, wel drie of vier malen, ende bemerkt dat de bootsgeſellen wete, wanneerſe noch 30. of 40. mylen (hy verſtaat engelſche / geloof ik / welker drie eene ure gaans uitmaken) van deſelve zyn, dat ſy die kuſt genaken; en dat door de leevende reuk van den roſmarijn. Ik hebbe ſelf den Roſmarijn ſo na geroken, als of ik enen tak in de hand hadde, wel twee of drie dagen te voren eer wy 't land ontdekten. 't Is waar dat wy den wind tegen hadden: (maar dan moeſt de reuk ook niet ſo verre gaan / als voor wind af.) D' hiſtorien getuigen ons, dat de gieren wel twee of 300 mylen (dit neem ik evenwel ſo breed niet aan;

het

het tiende deel daar af is my genoegh) zyn gekomen op den reuk aan, na de krengen en dode lichamen, die na enen veldslagh op de aarde waren liggende gebleven. 't Is dan noodsakelijk, dat die Atomes van de dode lichamen tot daar toe door de Lucht zyn gevoerd geweest; en dat dese vogels, die lucht eens hebbende gevat, deselve tot haren oorsprong toe vervolgd hebben; alwaar sy veel sterker is, om dat se nader is.

§. 9. Noch kleinder deelkens dan degene diemen riecken kan / dat is so klein / dat de reukleden noch te grof zijn om deselve te gevoelen / zijn volgens het voorgaande licht om te begrypen. Want nademaal wy niet en weten / tot hoe verre de Nature ten uitersten kan komen in de deelinge: so heestmen even seer te denken / dat self de reuk te kort komt om noch kleindere deelkens te verneemen / als het gesight op duisenden van deelen na te kort komt om te sien. Ik segge / so als enige veel duisendmaal te klein zijn voor 't gesight; alsoo ook andere noch so veel sijnder / veel te klein zijn voor den reuk. Die zijn 't dan ook / door welken d'allerwonderlijxte werkinge van *Sympathie* en *Antipathie*, dat is / van Medeneiginge en Tegenstrevinge ontstaan / van welken de voorseide Digby in 't gemelde schrift so veele aanmerkelijke proeven geeft; met welken hy sijn *Pulvis sympatheticus*, Poeijer dat is / stof van medeneiginge poogt goed te maken. Waar van terstond een weinig sal te melden staan; mits dat ik myne Leser eerst indachtig make / dat hy daar af ook ongetwyfeld wel so veel gehoord sal hebben en gelesen / dat niet sal nodig zijn albier te seggen; hoe d'ouden sonder oorsaak sich beroepen hebben op d'*occulte qualitates* ver borgene hoedanigheden, als oorsaken van toe- en tegenneiginge der lichaamen / ook der dieren en der menschen. Want nu de latere ondersoekers der Nature weten aan te wysen / dat sulx door de ongelijkheid of gelijkheid van de alderkleinste deelkens of Atomes / en derselver ongelijke of gelijke drift en veelderley beweeginge / geschied.

§. 10. Dit alles moet nu dienen om te denken / dat seer veel wonderlike werkingen / die wy uitterlik niet magtig zijn te weten uit wat oorsaak sy ontstaan; en echter aan dien drift / vermenginge of scheidinge der alderfijntjes raseltjes / dus ofte so / zijn toe te schryven. Des heest sich niemant daarom tot de werkinge der Geesten / en besonderlik des Duivels (als of daar anders ook geen geesten waren / of geen so kraghtig noch so konstig als de Duivel) te begeven: so lang hy niet en weet wat noch lichamelik geschieden kan. En het verwondert my / so dit geschied van sulke die gene swarigheid en maken te geloven / dat men op voorseide gronden self dese wonden kan genesen / door het behandelen van 't reedschap daar die door gemaakt zijn / of een deel des bloeds daar uit aan 't mes of swaerd noch kleevende, al is 't er de gewondde self niet by: gelijk deselve Digby die voorseide Schowburg daar geheelik toe heeft opgericht. Hoe sy ook iets meer aan den Duivel konnen laten / die dit niet ongeerijmd en achten / indien de sielte of besmettinge van d'een in 't ander lichaam kan worden overgesett; van mensch tot mensch / van mensch tot beest / van mensch of beest tot boom of plante; in dier voegen / dat de een daar van verlost / en d'ander met deselve wederom

om bevangen woꝛd. Want dus beſluit Frommannus de Faſcinat. pag. 1021. *Tranſpantatoriam morborum curam non eſſe ſimpliciter è cenſu rerum naturalium proſcribendam*, dat de wyſe van de geneeſinge der ſiekten door overplantinge niet enkelik als onnatuurlijk te verwerpen zy. De kraght der Inbeeldinge / in 't XXI. hooſdſtuk van het III. boek getoond / is ook hier in gegrond. En ſo de woꝛden kraghtig tot beleeſinge of tot beſweeringe te achten zijn: men ſal die kraght dan moeten ſtellen in 't beroeren van 't gehooꝛ / en daar dooꝛ d'inbeeldinge: gelijk ook dooꝛ deſelve ſomtijds ſiekten te geneſen zijn. En waarom niet ſo wel ook te geneſen / als het ſeker is / dat die daar dikmaals uit ontſtaan? Wat meer is / het ontdekken van verborgen gout of ſilver / ja van mooꝛdenaars / op heden wakker leevendig in Vzankrijk / woꝛd aan deſe ſelf de ooꝛſaak als natuurlijk toegeſchꝛeven; ſo als het verder in het XXIII. hooſdſtuk / uit een neerſtig onderſoek van verſche ende ſekere geſchiedeniſſen blyken ſal.

§ 11. Nu ſullen wy eens ſien / of iets ter weereld ooit of ooit gebeurd zy / dat men Spook / of Tovery of diergelijke noemt / het gene niet aan deſe Atomi zy toe te ſchꝛijven; dewelke veelſins ſich beweegende / ſich ſcheidende of t'ſamenpakkende / ſodanigen geſight / gehooꝛ / beweeginge / in en ontrent de menſchen werken konnen / als aan de Geeſten / en beſonderlik den Duivel / toegeſchꝛeven woꝛden. D'exempelen / hier na te melden en te onderſoeken / ſullen wy eerſt aan dien regel der lichamelike deelinge en beweeginge bepꝛoeve / eer dat wy aan de Geeſten komen. Want buiten twijfel is 't behooꝛlijk / 't gene wy lichamelik verneemen eerſt lichamelikker wyſe / en in de nature der lichamen te gaan ſoeken: eer dan ſulke Geeſten te verſinnen / die lichamelik / of immers onbedenkeliker wyſe op een lichaam werken; en alſo dien toevlught in de plaats te ſtellen van d' *occulte qualitates* de verborgene hoedanigheden. Want dat is gelijk den Heidenen / wanneer ſy d' ooꝛſaak of de wyſe van een ding niet maghtig waren te begrijpen / het ſeggen ſeer gereed was / dat een Dæmon 't dede; dat heden ſo de kriſtene in diergelijk geval den Duivel 't werk toeſchꝛijven / of ſy ſeggen / het is Tovery. So veel te erger noch / dat gene wel de helft der Dæmons goed / en ook dooꝛ Goden hielden; en onſe kriſtenen den Duivel dooꝛ het hooſd der booſheid en Gods vyand kennen. Ja ook / dat men onkundig wat Nature ſelf vermagh; iets onnatuurlijk achten / en dat evenwel den Duivel eigen maken.

§. 12. Want als dit eenmaal vaſt ſtaat / dat het ſchepſel van den Schepper is bepaald / en dat de kraghten der Natuur niet verder gaan / dan aan die palen toe: ſo moet het nooit by ons in overleg genomen woꝛden / of iets dooꝛ Tovery of Duivels kraght geſchied of niet; wanneer wy dooꝛ handt weten / of ten minſten ſo geloven / dat het natuurlijk niet geſchieden kan. Dat heb ik het II. boek in 't 34. hooſdſtuk §. 17. al eens geſeid. Men ſie daar boꝛder na / wat ik van 's Duivels onvermoghen ſegge: en heb ik ongelijk / men tone dat hy 't minſte boven de Natuur vermagh. So niet; men ſegge nooit / dat iets dooꝛ Duivels kraght van menſchen is gedaan /

daan / het gene hy voorwien sy 't souden doen niet doen en kan. Dit sal ons over al hierna te passe komen / wanneer wy ons tot onderſoek van die vertellingen begeven sullen / waarop de menschen bouwen hunne Onderbindinge van Toverye. En dat sal ons dan tweederleye nuttigheid te wege brengen. Ten eersten dat wy platt uit valsch verklaren / al wat wy weten dat natuurlik niet geschieden kan: also ik mynen sinnen niet en magh betrouwen 't gene voor deselve voor sodanig word begrepen / dat het myn gesond verstand of Gods uitdrukkelijk getuigenisse in sijn Woord verklaart onmoghelijk te zijn. Ten anderen / dat wy daar uit ook reden nemen / om selfs in 't mogelijk veel voor verdacht te houden / dat het misschien so niet en is als 't ons toeschynt: dewijle selfs 't onmoghelijk den schyn kan hebben van een wesen dat niet wesen kan. Want lichter sal sich iemant door den schyn van iet bedrieghen / indien hem geen bekende onmoghelikheid en hindert om 't voor waarheid aan te nemen: en ter andere zyde noodsaakt tot een dieper onderſoek / om toch wel te moghen weten wat het wesen magh / het gene sich so duidelik vertoont voor 't gene dat niet wesen kan.

§. 13. Ik sal dit met exempelen uit Gods onfeilbaar Woord verklaren. Als Moses in den Braamboſch sagh een vuur / en dat de braamboſch niet en wierd verteerd: so seide hy / ik sal my nu daar henen wenden, besien dat groot gesight; waarom de braamboſch niet verbrant. Exod. 3: 2/ 3. Wanneer Nebucadnetsar de drie jongelingen met enen vierden in den brandenden oven sagh: doe ontsettede hy sich, ende hy stond op in der haast, en seide tot syne Raadsheeren: hebben wy niet drie mannen in 't midden des vuurs gebonden zynde, geworpen? Siet ik sie vier mannen los wandelende in het midden des vuurs, en daar en is geen verderf aan hen. enſ. Soo d'een als d'ander besloté, dat het gene sy so klaar voor oghen saghen, meer dan natuurlijk was / so als sy 't sagen. Derhalve wilde Moses nader komen / om te sien of 't so al was gelijk hy sagh, en vraagde der Chaldeën koning sijne Raden / of hy te voren ook al wel gesien moght hebben. Maar Moses hoorde aanstonds aan de stemme uit dat vuur / dat hem niet nut noch nodig was / een nader onderſoek te doen: en so die koning ook al sonder vragen / sagh selfs dien vierden aan voor meerder dan een sterflijk mensch. Noch Moses / in de wijsheid der Egyptenaren onderwesen, (Hand. 7: 22.) noch sulk een heidensch koning hadden hier het minste achterdenken op de Toverkunst; terstond besluitende (gelijk het van den laatsten klaar staat uitgedrukt) dat dit wat goddelyx moest zijn. Selfs ook de Toveraars / wanneerse klaarlik sagen / dat de Luisen voor den dienst van Moses en Aaron voortgebraght / in waarheid luisen waren: so wierdense geperst / rond uit te seggen / dat dit Gods vinger was. Exod. 8: 19/ 20. Doch nu ter tijd dat so geen meer Mirakelen geschieden / so iet gesien word of gehoord / dat wy om redenen geloven moeten geen besonder wonderwerk van God te zyn / op sulken wijse als 't voorseide was / om sijne heiligheid door sulk bewys van sijne mogentheid te openbaren; en 't komt ons al so seer onmogelijk te voren: so moeten wy onse eigene oren en gesight mistrouwen, en denken dat wy seker-

lik

lijk bedrogen zijn. Van deſen aart zijn vele ſaken daar ik in 't vervolg af ſpreken ſal.

III. HOOFDSTUK.

Sulx is ook in die dingen te beſpeuren, die niet in weſen, maar in ſchijn zijn aan te merken.

§. 1. OM dan 't voorſeide te verbolgen / na 't gene dat in 't naaſte hoofdſtuk §. 2. in 't gemeen voor af is aangemeld: ſo ſietmen niet alleen / hoe ſeer ſich de Natuur ſomtijds verbergt / ontrent het weſen veler dingen; waar door 't beſwaarlik is te komen tot de kennis van de reghte oorſaak wonderliker werkingen / die ons dikmaals te voren komen: maar ook wel menigmaal / hoe ſeer ſy (ſo te ſeggen) met de menſchen ſpeelt / om hun verſtand en oordeel op te ſcherpen. Gelijk een ſchrander meeſter ſomtijds ſinnen leerlingen iet verkeerd voorſtelt; niet om hem te miſleiden / maar om hun oordeel te beproeven / en hunne opmerkinge te verwekken. Is nu het kind ſo dom / of ſo onachtſaam / dat het deſe ſtreken niet en merkt; het is ſijn eigen ſchuld. So moet et ons ook gaan; wanneer men niet in acht will nemen / hoe ſomtijds de Natuur ons maar den ſchijn der ſaken geeft / die wy verkeerdelik dan voor de ſaken ſelf begrijpen: het zy dat onſe ſinnen onbedrogen of ook bedrogen was. Ik ſegge dan / dat lichtelik ons oordeel dolen kan / om een beſluit te maken / na 't gene ſich uitwendiglik aan ons Geſight / Gehoor / Gevoel / vertoont; (het komt hier op de Reuk en op de Smaak ſo ſeer niet aan) van 't gene waarlik ſo niet is. En dit / om dat ons oordeel dan alleenlik op een van die uiterlike ſinnen ruſt; die daar toe niet genoegſaam is. Ik ſal derhalven om niet lang te zijn / van elk maar een exempel melden.

§. 2. 't Geſight / het edelſte der uiterlike ſinnen / wat geef et niet al ſchijns / daar niets dan 't weſen achter ſitt? Ik ſpreek van 't gene niet daar 't in beſtaat / noch ook hoe wonderlijk het maakſel onſer ogen zy: alſo ik dat den onderſoekers der Nature laten moet / als buiten mijn beſtek / en voor een groot deel boven mijn bereik. Maar 't gene elk een dagelijx ontmoet / ſal ons de ſake die wy onder handen hebben / genoegh voor ogen ſtellen. Twe dingen zijn 't die ons geſight gedurig oefenen / de weerſtuit en d' afſtuitinge der ſtralen van het Licht. De weerſtuit doet / dat wy ons tijgen ſelf in eenen Spiegel ſien. Die nooit van ſpiegels iet geweten hadde / en ſonde die niet wonderlik verſtelt ſtaan / hy al dus hem ſelven tweemaal ſagh? en noch veel meer / indien hy ſich in 't water nooit geſpiegeld hadde? Laat ons hier na ſien / als 't eens op bedrogh van menſchen aankomt / watter menig door dat middel al bedrogen word. Maar heeft wel iemant ooit ſo grof gedwaald / (of hy moet ſott of noch een kind geweeſt zijn) dat hy de bomen / huiſen / menſchen / op de kant eens klaren waters ſtaande; der-

derselver schijnsel siende in dat water / overeghts daar tegen aan sal seggen / dat het waarlik bomen / huisen / menschen zijn? Of so hy ook de Sonn of Maan gelijkerwijse siet; sal hy dan meinen dat hy waarlik noch een andere Sonn of Maan door desen Aarthkloot heen / aan d' andere zijde van den Hemel siet? Het heeft hem de Onderwindinge geleerd / dat dit maar schijnsels zijn. Maar so hem dergelijk iet buiten dat gewoon en dagelijx gesight ganschonge woon ontmoet: behoort hy niet wel eerst te denken / dat dit so wel natuurlijk wesen kan / als iet van 't gene dat hem al den dagh te voren komt; eer dan hy daar uit oorsaak neme / om op Spook of kunst des Duivels eens te denken?

§. 3. Gelijk nu dat gewoonelijk gesight is door den weersteut van de stralen van het licht: so breng ik hier nu by iet dat door 't breken en afschampen van de selve stralen word veroorsaakt. Sodanig is / dat niet alleenlik 't maaksel van een lichaam sich aan ons gesight verandert; gelijk wanneer de bodem van een vat vol water veel ondieper schijnt; of dat een riem of kloet in 't water sich vertoont / als of hy omgebogen of gebroken ware: maar dat ook de koleur of verwe wel geheel verandert / en so daar door iet anders aan 't gesight vertoont dan 't waarlik is. So kan de Son door een geschilderd glas / iet daar de stralen steuiten ook de verve geven van dat glas; en aan de Lucht en 't water als van bloed / wanneer sy door de dampen straalt / die 's morgens rusten op de kimmen. Hier past nu nett het gene ons in de H. Schrift met dese woorden word gemeld. Wanneer de Moabyten hoorden dat de koningen (van Juda / Israël en Edom) opgetogen waren om tegen hen te strijden: . . . . ende sy sich 's morgens vroegh opmaakten / en de Sonne over dat water quees: ('t welk door den wegh van Edom was gekomen) so dat het land dies tijds met water vervuld was: so sagen de Moabyten dat water tegen over rood, gelijk bloed. Dies seidense, dit is bloed: de koningen hebben voorseker sich met den swaerde verdorven, ende hebben d' een den anderen verslagen. Nu dan, aan den buit, Moabyten! Welke uitrehening hen qualik bequam; als verder is te sien 2 Kon. 3: 20. Slechthoofden alsse waren: hadden dese Arabiers dan doe niet eenen Magus of Natuurwijsen in hun leger? of wasser niemant die ook buiten dat van self ooit dergelijk ervaren hadde? Veel eer altoos / dan dat sijn leven iemant sulken menschenslaghtinge vernomen hadde / waar van het bloed als waterbeken over d' aarde stroomde; so dat het ook van verre was te sien. So licht geloofsmen 't gene men geneigd is te geloven / en meint de mensch te sien het gene hy wensicht te sien.

§. 4. 't Gehoor is insgelijx die doling onderworpen; wanneer de mensche dat alleen gebruikt / om van een ding dat nader onderseek verciescht / voorbarig een besluit te maken. De weersteuit van die dreuninge der Lucht waarin 't gehoor bestaat / doet somtijds wel dat eene self de beweeginge meermaalen na malkander 't oore treft; en dat also een self de klanik eens uit gegeven twee / drie en meermaal word gehoord. Dit word dan weerklank, in 't griekisch *Echo*, klank, en so ook by ons genoemd. Somwijlen word de stem of het geluid in 't voort en ongaan van dien dreim / door persinge der

naaw rond om beſloten lucht / ſo merkelijk vergroot; dat een geſiffel of geblaas alleen wel tot een ſterk geluid gedpen ſal: of dat de ſtemme die van bezren komt gehoozd wozd alz nabp. Van veel exempelen / die boven het gemeen daar af wp daghelijx bevinding hebben / na 't oozdeel der verſtandigen merkweerdig zijn; ſal ik maar weinige vermelden / die meeſt ter ſake dienen: alſo wp anders wel een boek daar van alleen / ſo groot alz dit is / ſouden komen maken.

§. 5. Hieronimus Cardanus / vermaard bp luiden van geleerdheid / heeft ons booz 140. jaren / in ſijn 18. boek *de ſubtilitate* van de ſcherpſinnigheid dit boozval onder anderen beſchzeven / hem van den genen wien 't gebeurd was ſelf verhaald. „ Een van des Pzinſſen raad bp nacht alleen ſich vinden-„ bende op 't pad / langs een rivier / en geen ondiepte kennende daar hp „ moeſt overgaan / begon te roepen och! Waar op ſo hoozt hp 't ſelf de van „ andere kant / en meinde dat het was een menſch / dies vzaagt hp in 't Ita-„ liaanſch (gelijk de ſpzaak van 't land is) *unde debo paſſare?* waar moet ik o-„ vergaan? de Echo antwoozd hem / *Paſſa*: dat is / kom over Waar op hp we-„ derom *qui? qui?* hier? hier? Waar ſagh hp dat een dzaatkolk was / ende 't „ water boven maten bzuiſde: dies hp verbaard noch eens riep *debo paſſa qui?* „ moet ik hier over? Den Echo antwoozd / *paſſa qui*, hier over. Hp vzaagt „ noch merrmaals / en hp krijgt al een beſcheid. Hp echter ſtrijde / dat het „ water ſeer onſtuimig was / en daarom op die ſtem ſich niet betrouwende: „ had andere reden om te denken dat geen menſch hem ſo toeriep: alſo die „ ſoude geſeid hebben / *paſſa*, ga over; ende niet oben alz hp / *paſſa*, overgaan. „ Dies keert hp om de ſcherheid / en mits de nare nacht weerom: bertelt na „ weinig dagen aan Cardanus / wat hem wederdaren was; en hield dat „ het de Duivel was geweeſt / die hem aldus om hals had willen helpen. Maar onſen groten filoſoof Cardanus was het weinig honſs te raden / dat ſijn goede vzient alleenlijk van den Echo dus bedzogen was. Hp heeft verbolgens over 't ſelf de ſtuk noch veel te ſeggen / het gene de latijnſche Leſer kan ſien.

§. 6. Doch 't gene ik op het twede boren aangeteekend boben noch al vermeldens weerdig achte / vinde ik bp Kaſper Schott uit Kircher (beide Jeſupten) dus verhaald. „ Bp Spracuſen / oude ſtad in 't koningrijk Sicilien / „ is heden noch een holl getimmer *Career dionyſii*, dat is / de kerker of 't ge-„ vangenhuis van dionylius van ouds genaamd. Dat is van dien tyran / (al-„ eer daar koning) ſomen houd / met doozdacht ſo gemaakt / dat een gevan-„ gen niet eens konde aſemen / of 't moeſt gehoozd wozden. 't Gebouw „ heeft de gedaante van een Oor / waarin de ſtelling der Natuur is nage-„ volgd. Op heden de voornaamſte doortocht zijnde toegemuurd / ſo ie-„ mand een geluid geeft in de holligheid / die ſlangswijſe is gekronkeld en „ op 't einde langs hoe naauwer toeloopt / ſo ſal het tweederleye werkinge te „ wege bzingen. De eerſte / dat het ſal de ſtem vergroten in boegen dat een „ bloot geraacchel alz een donder ſlagh / en eens de dbalik de hand geſlagen aan

„ den

„ den mantel / 't loſſen van een groſ geſchut gelijken ſal. Het ander / dat
„ ook een geluid verdubbeld word; in voegen dat twee t'ſamen ſingende / een
„ nett accoord van vier verſcheide ſtemmen ſal te horen zyn. Dit heeft
„ Kircherus in den jare 1638. ſelfs ervaren / en Schott acht jaren na hem
„ even eens: behalven 't laatſte / dat en heeft hy niet vernomen; misſchien
„ om dat de plaatſe wat veranderd was; want hy ſe niet in alles ſo bevond
„ als Kircher ſchryft. Siet daar nu echter / Leſer / hoe dat die beide Jeſu-
„ yten ſulk een wonder buiten Covery bemerken: gemerkt ſy beide gaar
ook de oorſaak vinden in de konſt van dat gebouw / en niet deſſelfs veande-
ringe voor den tyd / ook de veranderinge van ſtemm.

§. 7. Ik vreſe maar te lang te vallen; ſoud anders mede wel wat ſeld-
ſaams melden / het gene ik ſelf alhier bevonden hebbe in 't gebouw der Remon-
ſtrantſche kerk; doe ledig / en ſo holler van geluid / dan ik kan denken dat
het is wanneer daar in gepredikt word. Staat d' een daar op de galery
aan 't een eind / in de boekkamer / en de deur is open: ſo hoort hy enen an-
deren aan gene eind op den predikſtoel / ſtijf ſpreekende / gelijk van verre
ſo als 't is maar trekt hy dan de deure toe / ſo en behoeft hy op den predikſtoel
maar ſoetelik te ſpreken; en d' ander ſal dat horen even eens als of dat gene
die daar ſpreekt maar effen buiten aan de deure ſtond / en ſy maar twee voet
van malkander waren. So ſietmen dat ons ook 't Gehoor / hoewel geſond
en wel gebruikt / natuurlik wel bedriegen kan / indien wy op d' omſtandighe-
den die daar by behoren / ook geen acht en geven. Des heeft ook niemant al
te ſeer daar op te bouwen / om Spokery of Covery te melden / dat hy het ſelf
gehoord heeft of geſien. Want kan ons dat ook miſſen / daar ganſch geen oor-
ſaak is van achterdenken; gelijk dat in de Remonſtrantſche kerk / daar 't
ganſch niet vremd kan heten / ſo daar waarlik iemant aan de deur quam
ſtaan en ſpreken / als wy binnen zyn: hoe veel te meer / indien wat ſeldſaams
ons van die natuur ontmoet / daar reden is van nabedenken / dat iets be-
ſonders achter ſulk een voorwal ſchuilen moet?

§. 8. Dus verre hebben wy 't Geſight en het Gehoor in ſyn geheel geſien;
ſo dat het niet bedorven was: het werktuig elk ſyn voorwerp ſo ontvangen-
de en ook vertoonende / als 't van nature maghtig is te doen / na die om-
ſtandigheden daar het van bepaald is / om ietwes dus of ſo te horen of te ſien.
Wy merken / dat een menſch ſich daar op altyd niet genoegh betrouwen
magh; inſonderheid wanneer 't iet ongewoons is 't gene hy ſiet of hoort.
Waar uit men magh beſluiten / dat een menſche van geſond verſtand / geſight
en gehoor / niet lichtelik uit eigene onderwindinge beſluiten kan van 't
gene Spokery of Covery genaamd word: maar dat hy al vry
wat meer in acht moet nemen / om vaſt te gaan. Maar ſomen
nu eens wil bemerken de gebreken onſer Sinnen / die ſo verſcheiden
en ſo veel zyn / dat wel een menſche ſelden ſonder 't een of 't ander zy:
ſo ſal d' onſekerheid noch groter zyn. De menſch en oordeelt van geen ding
ter weereld / het gene door de ſinnen te begrypen is / dan door de kraght van
Inbeeldinge: die als 't afdruckſel van dat gene 't welk ons door de Sinnen

wordt vertoond/ ontvangt en voorstelt aan 't verstand: gelijk de schildery of schets of teikening van iet dat buiten ons Gesight is wordt vertoond aan 't oog. So nu d' inbeeldinge niet goed en is/ dat is so dese schildery niet deugt; of 't voorwerp niet also vertoont gelijk als 't is; so wordt het oordeel ook misleid. Nu zijnder menigte van saken die d' Inbeeldinge bederven; iets aan 't verstand vertoonende dat anders is/ of ook wel niet en is: gelijk 't den schilder ofte teikenaar aan reedschap of de reghte stof of verven wel ontbreken kan/ om ietwes na sijn ware wesen af te beelden. Die nu niet weet dat daar iets aan gemangeld heeft/ sal uit die teikening nochtans een oordeel maken van dat gene/ dat hy daar buiten ende uit hem selve niet en kent. So is 't ook niet hem/ die iets meint of dus of so te horen of te sien; niet weetende dat aan de teikening daar van in sijne hersenen iet feilt/ of immers niet so verre eens denkende: en so is 't dat hy in sijn oordeel dan bedrogen wordt. En die bedorvene fantasie of inbeeldinge wordt by 't gemeen doorgaans inbeeldinge of fantasij genaamd. Maar so het reghte fantasij of inbeelding is van iets dat wesen heeft: so moet de sake konnen zijn/ die sich de mensch verbeeld/ en ook sodanig als hy sich verbeeld; so verre als 't voorwerp hem van buiten door de sinnen aangekomen is. Doch laat ons eens bemerken/ wat wel 't meest is dat d' inbeeldinge verandert of betreft.

§. 9. Wy sullen ons niet al te ver of diep in de Natuur begeven/ om d'oorsaken in hun eigen aart en werkingen te ondersoeken: maar ons wel houden by dat gene dat ook de gemeene man gewaar wordt/ en dat hem daarom dies te beter te bedruden is. De slaap is ons alroos gemeen en wel bekend: en 't dromen wordt een ieder dagelijx gewaar. Wanneer de geesten grover/ en so trager, of ook wel lichter/ en des ook te ongestadiger; of overdaad of last van al te s'ware spijs of sterken drank/ of door gebrek van matig koken in de maag; de hersenen beklimmende/ deselve so belemmeren: dat d' inbeeldende kraght/ in 't midden (sonien acht) geplaatst/ geen ware beeltenis kan maken: de toegangen door de zenuwen en pesen tot de inwendige sinnen dan meer dan min beneveld zijnde en gestopt. Gelijker wijse kan een menschе walgende door heete koortse/ door schrik/ door miltsiekte of s'waarbloedigheid/ waar uit swaarmoedigheid ontstaat/ so seer in sijne hersenen ontstelt zijn: dat d' inbeeldende kraght hare oefening niet na behoren doet/ en vreemde schilderyen maakt. Ook kan 't gebrek van 't nodig vocht/ waar door de geesten niet doorstralen na behoren/ die schildery verbalschen/ of nevens d' andere indrukselen der hersenen wel anders doen gelijken dan de selve souden doen alleen. Gelijk als ook/ terwijl ik dit nu schrijve/ den inkt te dik of te dun/ of te droog; of de spleet der penne al te klein of te groot/ of door dikken inkt daar aan bedroogd zijnde verstopt: seer veel veranderings in de letters maakt/ en dikwijls d' eene wel doet lesen voor de andere. Of 't maakt een kladde dienen voor een letter neemt; of wordt een letter uitgelaten/ die te bleek was uitgedrukt: 't welk dikmaals 't woord geheel verandert in den sin. Het scheelt ook veelmaals aan 't papier/ gelijkmen weet. Dus kan het brein of 't hersenbliesken alreeds ontstelt zijn: sulke dat ook wel gesonde vochtigheden/ of wel der selver geesten daar gekomen/

niet

niet behoorlik werken. Het onderscheid van man of vrouwspersoon / van jong en oud / doet ook niet weinig tot de sake. Ook dat / mitsdien dat dit gebreken nooit algemeen is; maar slechts die deelen treft / daar de opdampingen der ongematigde vochtigheden na toe trekken en sich setten: so kan een mensche lichtelijk ontrent maar een weinig saken of door ontstentenis of door droef geestigheid verbysterd / en buiten dat in alles by volkomenen verstande zijn.

§. 10. Ik achte dit genoegh te zijn / om aan te wijsen / dat ons gesond verstand / so veel 't gemeen gebruik belangt / wel grobelik ontrent iets in 't besonder dolen kan: in voegen dat men daar op sulken vasten staat niet maken magh. Hoe veel en verschande dingen dit wel in de menschen werken kan / daar sal ik in het VI. hoofdstuk wat beduidliker van spreken. Nu sal ik hier exempelen toepassen / die my de naaste voorgekomen zijn / en daar ik vast op ga. Ik spraak eerst van den slaap van dromen wil ik in 't gemeen niet spreken; maar die van sonderbaren indruk zijn: hoedanig men aan de Nachtwandelaars en Nachtdruksters of Nachtmerrien bespeuren kan. Van 't eerste heb ik self pas twintig jaren oud de proeve wel gehad: en duidelik gemerkt / dat het ontstond uit sekere behoommering / die meer op my gevatt had als ik wist / en my aan 't quijnen hielp; en 't was een stuk dat mijne studien betrof. Terwijl ik droomde ik en weet niet waar te zijn; en enen uitwegh soght na mijns Vaders huis / waar in ik lagh en sliep: so stond ik op ten middernacht / klom slapende van 't bed / en noch vier trappen van de kamer af; ging 't voorhuis deur / en achter om door enen gang / en tot in 't achterhuis; geopend hebbende drie deuren / en daar eene van ontgrendeld: en stond in d' opening der vierde / als ik meinde op de kant van eene sloot te zijn / en daar ik onbermhjdelik dacht in te vallen. Dit dede my doe van benaawdheid luidsheels roepen / en gehoord zijnde antwoord krijgen: waar af ik wakker wierd. Den volgenden dagh ader gelaten / bevond mijn bloed seer swart. Des nachts daar aan was ik van 't kamertje / waarmee ter stond ontwaakte / en daar aan volgende maar half van 't bedde / sonder meer. Daar mede was 't gedaan. En nooit is my dat meer gebeurd: hoewel veel groter oorsaak van swaarmoedigheid / en meer daar toe ontmoet. Maar 't schijnt dat met de jaren en door onderbinding het voorderl vaster / en d' inbeelding suiverder geworden is; gelijk dat ook so in 't gemeen van de ondersoekers der Natuur bevestigd word. Uit dese reden komt het my niet ongeloofelijk voor / waameer ik van sodanigen iet hoor of lese / dat noch al wyp wat verder gaat: die op de daken klimmen / en aan de steile muren kleven / huis en winkels ontsluiten / en wat dies meer is. *Non gradus non varias species*, want meer de oudaan 't selfde is daar om niet anders, word by de Redenkundigen voor een regel waargenomen.

§. 11. De sware spijs of dranh kan ook dit wel te weege brengen / dat swate dampen (als ten deele ook al gesciid is) dus de herssenen ontroeren. Van spyse magh dit eene wel ten proeve dienen / dat seker kind / my duide-

lik genoemd) wat booz spuis hier te Amsterdam / 's nachts seer onrustig slapende / en roepende / dat gulk een leelik man hem dreigde quaad te doen: op dese wijse van dat sijn spook sel wierd berooft. Het was dan iemant aangenerlei / dat aan dit kind insonderheid des avonds al te veel ten eeten wierd gegeven: het welk daarna verminderd zijnde / verscheen die leelike man niet meer / en 't slicp gerustelijk altoos. En wat den dzank betreft: hoe dikmaals siet een dzonkaart twee booz een / en schildert sich manneliens aan de wand. Het kan ook komen van geleden of bedzeven quaad / dat ons de menschen gedurig in de herssens blijft gepzent / die ons heest quaad gedaan / of die 't van ons geleden heest. Een sondig wzorgen is in beiden d' oorsaak van een ongerust gemoed. Want of de wzaakzucht onderhoud hem in 't herdenken van 't ontvangen leed; dat door een kristelijk betraghten eer vergeten wozd: of 't is een knagende gewisse / dat hem de weerwzaak so doet vzesten. Wie weet hoe dikmaals dat sulk spook van klajn wel gesien is? ook selfs by dagh en als hy niet en slicp / gedurig sich verbeeldende als of hem menschen sagen / en denkende / gelijk hy seide / een ieder die my vind die sal my dood slaan. Gen. 4. 14. Het self de was 't / na dat de griekse Dichters melden / dat ook Oresles bzaght in raserije / wanneer hy sijne moeder had vermoozd.

§. 12. Aangaande het Gesight: dat kan dooz slaap verbysterd zijn / dat als de menusche versch ontwaakt is / hy wel iets duidelik vermeent te sien / dat / na 't vergaan der overige dampen van den daght / bevonden wozd gansch niet te zijn / van 't gene 't eerst geleek. Noch onlangs heese my iemant self verhaald / des mozgens / in het krieken van den dagh gemeend te hebben als by klaren dagh te sien twee menschen / welker een reght op / en d' ander in sijn nachtgewaad / voor over na den eersten toe gebogen stond. Dies eerst een weinig door de vreemdigheid ontsteld / kroop onder 't bek: doch sich bedenkende / en geensins meinende door spook verbaard te zijn; sagh wederom van 't bed: bevindende alsdoz / dat het noch niet volkomen licht / en echter klaar genoegh te sien was / dat die eene reght op staande de gordijn was van de venster / aan de eene kant geschoven: en d' ander die booz over stond / een schuins opgaande trap / die nevens 't venster in die kamer schiet. Een ander / onlangs noch in 't leven / en wel een seer verstandig man / vertelde my: hoe dat hy ingelijx en op gelijken tijd / so versch gekomen uit den slaap / sagh van sijn bedde het rabat of schoorsteen kleed / reght over hem / beschedelik booz een man aan / die de hand uitstak om hem te grorten / als oft hy daar van buiten ingekomen ware. Na dat de damp diep of ondiep in sijne herssens sweef de / so scheen die man hem nader by te komen / of verder af te treden. End' indzuk was so kraghtig / dat hy dat schijn sel aan sprak, het vragende / wie zijt gy / en wat wilt gy? Doch met een / de geesten door die oefeninge door gebzoken en geheelderd zijnde / so sagh hy wat het was.

§. 13. Ik kome tot den mistagh van 't Gehoor / die mede door den slaap veroorsaakt wozd. Sulx is my selve menigmaal gebeurd / dat ik of 's nachts /

nachts / of 's moʒgens verſch ontwaakt / de klok meer ſlagen telde / dan ſy waarlyk gaf ; en ſomtyds dʒie vooʒ een. Die weerklank of verdubbeling der ſlagen was dan in de herſſenen / noch van den ſlaap benevèld zijnde : en ſo de dooʒgang hier en daar noch wat verſtopt : waar dooʒ 't geluid in d' Inbeeldinge gemaakt / noch eens en andermaal moeſt wederkeeren. Dit meer dan eens beſocht hebbende / en daar by denkende aan 't gene ik uit Deſcartes had in acht genomen / dat de beweegingen eenmaal in 't buigſaam lichaam ingedʒukt / wanneer die dooʒ eene andere ooʒſaak tuſſchen beiden zijn geſteurt / van ſelf dan wederkeeren / ſo haaſt als dat belet een einde neemt ; gelijk 't papier of laken lichtelik ſich wederom in de gewoone plooj of vouwe ſchikt / daar 't omgeſlagen eenen tijd lang uit gehouden was : ſo gaf my dat daarna een heerdig antwoʒd in den mond wanneer my d' een en ander vooʒquam die een doodlijſt hadden horen toeklappen / of dergelijk. Want ik bevinde dat dit meeſt den geenen wedervaart / die van dat handwerk / en ſo meer dat gehuid als andere gewoon zijn ; dat ſy 't / ſchoon wakende / nochtans altijd by nacht haaſt hooʒden / wanneermen ſlapende meeſt dʒoomt van 't gene dooʒ den dagh gebeurd / of ons gewoone handel is. Ook heb ik ſe geſpʒoken / die my verklaarden / dat nooit iets dergelijk / of datmen vooʒſpook noemt / aan hen gebeurd was / dan van al ſulken aart als hunne daghelijkſche hanteering medebʒaght.

§. 14. Ik voege hier nu by een dʒeemd geſpook dat dooʒ lang waken is ontſtaan ; 't welk ons in de beſchʒijvinge der Schipbʒeuke van 't Jaght Ter Schelling wʒd gemeld. Sy waren dooʒ gebʒek van ſlaap / en beel geleden ongemakken ſo verſwakt / dat vele weinig wiſten waarſe deden / of waarſe waren : waar af verſcheidene pʒoeven daar verhaald hebbende / ſo ſeit de Schʒijver van hun 32. man die ſich begʒoʒgen hadden op een vlott : Nu waren wy wel ſo na gekomen, dat wy, naar 't ſcheen, verſcheidene viſſchersvaartuigen aan ſtrand ſagen liggen, en de viſſchers hunne netten over ſtokjes ſcheeren om te drogen : en komende noch nader, ſo hebben wy vele menſchen op het land geſien, en meeren meer naderende. Konden wy op het ſelve een deel Hollanders bekennen, die wy voor ons ſcheepsvolk aanſagen. (met een ander vlot te voren van booʒd gegaan /) ja bekenden hen ſo na, dat wy ſonder verrekyker hun kleeding konden onderſcheiden, enige met hoeden op 't hoofd, andere met mutſen en oorlammen. Daar warender in baſta en zeildoek gekleed, en ſommige met het bovenlijf naakt. De Schipper ſagh uit ſijnen verrekyker, en hield het voor ons volk van 't aldereerſt in zee gedreven vlott : het ſelfde beveſtigden, door 't ſien met den verrekyker, de ſtuurman en barbier : ſonder dat iemant van de 32. zielen in twijfel trok, of alles ſou na ogenſchijn vaſt en waar zijn. Een weinig vooʒbet / dan verhaalt hy / wat hen / aan land gekomen zijnde / daar doe verder van bejegend is / aldus. Op wegh hadden wy enig geſprek van wegen de menſchen ; eerſt van de ſwarten, en daar na van de Hollanders, die wy geſien hadden ; waar ſy ſouden mogen weſen, of waar wy hen ſouden kunnen vinden : en voorts wat wy meer uit zee aan land geſien hadden. D' een ſeide, ſy ſouden in de hui-

huiſen zijn, die in 't geboomte ſtonden, daar wy op aangingen; d' ander, dat ſy wis alle by den ſchipper waren, die voor uit was gegaan; daar wy ons in 't eerſt ten deele in geruſt ſtelden. Maar gekomen by 't geboomte, vernamen wy geen betreden noch bereden paden, noch ook huiſen of menſchen. Wy riepen overluid, om ons hier of daar te doen horen, maar kregen geen beſcheid. En dan noch een weinig verder: Wat belange de vaartuygen en netten, met menigten van Swarten en Hollanders, die wy alle ogenſchijnlik geſien hadden, daar van openbaarde ſich niets, en alles was voor ons verdwenen. Derhalven viel ons meer en meer in, dat onſe ogen verblind waren geweeſt. Dit word te meer bevestigd uit het gene dat hy van den voorleſer ſchrijft, hoe die in 't laatſte geheel ſimpel wierden werk doolde; en datſe ſich bevonden op een onbewoond eiland te zijn, dat negen mijlen ſeewaarts van het vaſte land gelegen was. Nu blijkt genoegſaam, dat den ſchrijver geen Theologant noch Filoſoof geweeſt zy; en nochtans noch hy, noch iemant van hen allen, ſchoon gemeen volk, hadden daar gedachten van iet onnatuurlijx, of van Spoken; maar vonden d' oorſaak in hen ſelf, ten aanſien van vermorſinge des lichaams, en gebrek van ſlaap.

§. 15. Van dus half ſlapende ga ik nu over tot de wakenden die altyd ſlapen, dat is dromen, door kraghtige inbeeldinge van ſwakke herſenen; hoedanige meeſt in de kinderen, of overoude luiden, of by die van 't geringſte oordeel of verſtand zijn. Want daar dat kleinſt is, daar is d' inbeeldinge, na der geleerden algemeen gevoelen, groot. Want ſo als iemant door de ſcherpte ſijns geſichts ſal door den nebel heen ſien, die den ſwakken oogen dikmaals allerley gedaante kan verbeelden: ſo 't is ook dat een klaar verſtand en een groeſand oordeel het beſwaarlikſte brein verheldert, en door dien nebel henen ſiet. Indien maar niet de veelheid der figuren, die ook wel een verſtandig man door al te veel bekommeringe of beſigheds in 't hooft vergaderd heeft, hem ſijn geſicht of ſijn gehoor belemmert, en ſo doet ſien of horen 't gene niet te ſien en was, noch geluid en gaf. Hier van is 't dat een menſche dikmaals wel hem ſelfs mistrauwen magh, of hy al wel geſien heeft of gehoord, het gene anderen, daar by en wel opmerkende geweeſt, eenpariglik verklaren niet gehoord te hebben, noch geſien. So heb ik binnen Franeker gekend een vrijſter, van geen groot verſtand, (hoewel ſo groot wel, datſe lang de herts bedrogen heeft) daar by met veel ſwaarbloedige opdampingen gequeld, ſich op haar bedde ſittende en etende, en ſteets aan ſekeren weverſ knecht denkende, die haar van over lang in 't hooft lag; ſich bals verbeeldde dat hy over haar voetenend al waar de ſchaduwe was van de lampe, die uit de kamer in haar hoof deinde toe was lichtende) en haar de ſpijſe uit de handen greep. Dies ſy verſaarlik, (ſo ſy en de moeder beide ſeiden) ſchreewde, en de ſieghte moeder ook geloven dede, wat ik ook daar tegen ſeide, dat het waarlik was geweeſt. En van 't Gehoor het vond ſich te Ooſterlittens een verſtandig ſeecht verſtand van ene arme weduwe vrouw, die ſeer bekommert was, dat ſeſtere honderd gul-

dens,

dens / hare dochter toebehorende / en op interest staande / niet lichtelik verloren gingen ; om datse schenen weeg te staan. Op enen Sondagh van den predikstoel afstredende / terwijl het volk vast uitging / wierd ik van haar in de tegenwoordigheid des kerkenraats / in 't doophuis aangesproken ; of hare dochter nu dan niets met allen van die honderd guldens te verwachten hadde ? Ik vraagde / hoe sy nu op sulken tijd en plaatse daar van spraak ? Sy wederom : Hoe ! hebje dat niet in de predikatie geseid ? Wat daar op nu mijn antwoord was / magh ieder by hem selve denken. Ik meen dat diergelijk wel wijser wedervaart : en wenschte dat de menschen die noch al wat weten willen / of wel daar voor gehouden zijn ; gelijkerwyse hunne santasyen niet en braghten in de predikatien / waar in sy somtyds horen 't gene met geseid is ; of in de boeken / om in de selve iets te lesen dat daar ganssch niet in en staat.

§. 16. In dese velerley verbijstering van sinnen heest ook 't Gevoel sijn deel / en dat niet weinig ; 't Gesight met een belemmerd zijnde : so als besonderlik en wel voornamelik in de Nachtdrukkers is te sien. So noemtmen (hoewel seer oneigentlik en onverstandig dien last der Inbeeldinge in den slaap / 't zy heel of half een mensch bevangende / waar door hy meint van iemant op hem liggende gedrukt te wesen / met verstoppinge des aassems ; het welk hem grote bangigheid te wege brengt. Na dat nu deses menschen neiginge tot dit of dat in sijn gemoed gesteld / of door voorgaande ontmoetinge of besigheid hem de gedachten wakende geoefend zijn geweest : daar na sal sich dat toeval dus of so aan sijne inbeeldinge des nachts vertoonen. Te bleeschelikken neiginge / of andere toeval in den slaap / sal hem doen voorstaan / willig of onwillig / en aangename of gedwongene gemeenschap / en vermenginge van man en vrow. Somwijlen sal de mensche meenen / dat hy gestoten of geslagen word ; ja 's morgens ware lijktekenen vernemen / en d' een of d' andere plek sijns lichaams bont en blaauw. Dan meint hy / dat sulx als hy sich heest ingebeeld / ook so in waarheid zy gebeurd : en denkt niet / dat hy door benaawdheid van sich slaat / sich stoot en roept / so dat een ander daar van wakker word. So hy dan van dat nachtgesight gequetst is of gewond / hy heestet self gedaan. En is dat door geen uiterlijke kraght geschied : wie twijselt of d' Inbeelding self dat niet kan doen / die sulken kraght hecst / als men aan bevrughte vrouwen siet.

§. 17. Doch om niet al te veel van desen over hoop te halen / het gene dus verr is gemeld / kan ons genoegh zijn om niet op ons self te veel te bouwen ; als medewustig van verscheiden vreemde saken / die wy meinen dat ons self bejegend zijn. Wy sien uit al 't voorseide / hoe dat het ons in saken van dien aart licht missen kan. Wat segg ik echter ? dat men op de Sinnen niet betrouwen magh ? Ja immers : maar niet al te veel : doch so dat men de sinnen wel beproest / gelijk een reedschap / of 't al wel gesuiverd en gescherpt is om goed werk te maken. Daar na / dat ook deselve wel te werk gesteld / en nett in acht genomen werden / wat saken 't zijn /

op werken / en of 't ook bequame timmerstoffe is die hen onder handen komt: besiet het laken eer gy 't koopt. Het feilt den meester wel / *& quandoque bonus dormitat Homerus*, de wakkere Homerus raakt ook wel eens in slaap. Men moet niet licht geloven / dat men hoort of siet het gene nooit of selden wordt gesien; want het niet licht gebeurt dat nooit gebeurt is: noch ook het gene men gewoon is alle dagen of te horen of te sien; alsoo men door gewoonte wel de opmerkinge vergeet / en door gelijkheid van gedaante iet vermeint te zijn het gene men gewend is te vernemen / en dat nochtans geheel wat anders is. God heeft ons onse Sinnen niet gegeven / om als de beesten blotelijk op de gedaanten aan te lopen: maar ook 't verstand daar by / om die daar mede te beproeven en bestieren. Dat laat ons ook in 't volgende te werke stellen.

IV. HOOFDSTUK.

Gelijkerwijse moetmen neerstig letten op het gene dat door Kunst of door Bedrogh geschied.

§. 1. INdien de Kunst / die de Nature volgt / noch de Natuur te hulpe komt; so veel te minder plaats blijft daar over voor de gewaande Tovery. Het is byna onseggelijk / wat wonderen door middelen der Wiskonst worden uitgericht. De wonderlike Regenboge wordt door glas en water / de vreeselike donder met den blixem door 't kanon / de wind door windroers / en andere verwonderlike werken door veel andere scherpsinnigheden nageboots. Al by 2000. jaar geleden wist Archimedes binnen Syracuse / de Romeinsche Scherpsbloot door wiskonstige bedrijven en gereedschap boven 't water in de lucht te heffen; en dan door middel van een glas in brand te steken. Hy meinde / so hy plaats kon vinden buiten desen Aardkloot / om daar sijn nodig reedschap op te planten; dat hy dien wel daar mede soude weten te verzetten. Al veel te trotsen roem: of 't is van hem maar by gelijkenis geseid. Dit had hy beter in de magt / dat hy de proef nam van de kroon / die seker goudsmit had vervalscht; uitrekenende hoe veel andere stoffe onder 't goud derselve was gemengd. Dit was nochtans gansch sonder Tovery / wat aangaat dat verbranden van de schepen: en buiten alle konst van wichelary / so veel de kroon betrof. Archytas van Tarenten wist ene houtene duive alsoo toe te stellen / dat se vloog: gelijk een ander konstig meester ene rave die van yser was / en voor den Keiser Karel ging. En noch een ander die tot Nurenburg een vlieg alsoo gemaakt had / dat se scheen te leven. Die maar de boeken van Cardanus *de Subtilitate*, dat is / van de Scherpsinnigheid, bysonderlik 't 18. boek / gelesen heeft / sal over sulke dingen geen vermoeden hebben / van Duivels werk of Tovery. En so hy diergelijk in Duits vernemen wil / behoeft sich dat niet veel te laten kosten. Hy heeft sich maar te hou-

houden aan het boerken dat Wynand van Westen/met den tijtel Mathematische Vermakelikheden, heeft aan 't licht gegeven; eerst achtmaal in het Fransch/ en 1671. de vijf demaal in 't Nederduitsch gedrukt en uitverkocht. Die sich den handel niet verstaat/ en voor sijne ogen siet; sal meinen dat de helft ten minsten niet natuurlijk is; en 't is het altemaal.

§. 2. Hier by komt de geswindigheid en sterke oefening der leden/ die door langen tijd en stevige gewoonte bewegingen doet maken/ daar ieder over moet verwondert staan. Maar so als in het III. Boek getoond is/ dat alle konsten die men van den Duivel acht te zijn/ of waarlik iets te wege brengen/ of in den schijn: so moet hier van 't Bedrogh met een gesproken worden/ dat noch veel verder gaat; waarom wy ook met den gemeenen naam van Toverij niet anders dan een sijn en loos bedrogh verstaan. Wy hebben daar in 't self de deel verscheide staaltjes af gesien. En voor so veel als hier noch iets te pas kan komen: men sie hoe sich de menschen licht bedriegen laten/ van diemen Waarseggers en Duivelsjagers noemt; hoe seer de Guichelaars en Kamerspeelders 't volk verblinden/ en hoe sich iemant veinst beseten of behext te zijn; wat Spokerij somtijds door boverij word aangericht. Dit moetsmen eerst dan ondersoeken/ wanneer iets van dien aart gebeurt/ eer datmen denke dat het quade menschen doen/ of dat het van den Duivel is. Ik wil alleenlik hier nu in 't gemein vermelden hoese doen, en op wat wijse sich de menschen/ hun bedrogh niet merkende/ of ook niet eens vermoedende/ bedunken laten/ dat al der selver werk of weetenschap meer dan hun eigen is.

§. 3. De Wichelaars wat doense anders dan den menschen seggen/ het gene sy door heimelijk en neerstig vragen eerst vernomen hebben; so verre 't met de waarheid over een komt: en 't ander daar sy geene nette kennis van bekomen konnen/ of die geheel aan 't blind Geval/ dat is aan Gods Voorsienigheid zijn hangende/ of anders boven 't menschelijk verstand verheven zijn; daar slaanse seer voorsichtig na/ en om niet licht te missen/ besluiten dat met dobbelsinnigheid van woorden/ om niet behaald te worden. Het gene in mijn derde boek van Heidensche Orakelen geseid is/ behoeft hier niet verhaald. Maar dese slechte menschen die hen self voor Duivelsjagers en Voorwikkers by het volk/ noch slechter dan sy self/ vertonen; die weten wel dat het de gaawste geesten niet en zijn die hunnen dienst of raad versoeken; en die so slecht is dat hy daarom by hen komt/ wel wil bedrogen zijn/ al weet hy 't niet. En selden komen dese niet by sulken volk/ om hen te proeven of te ondersoeken wat se weten; dan souden se wat scherper op hen letten/ maar tonen met hun vragen/ dat sy het hen vertrouwen/ of immers dat sy 't wel vermoedelik so denken; en volgens dien bequaam zijn om sich licht wat laten wijs te maken. Dies worden se dan ook na dat verstand bereght: so dat ik nooit vernomen hebbe/ dat iemant by sulk volk om raad geweest was/ of sy quamen t' huis met dat bescheid dat sy bedroverd waren; of so daar iet verloren was/ dat sulx wel na by huis (bemerkende dat dese vrager niet seer verre was geweest/ daar

hy 't verloren konde hebben) en onder vrienden of geburen schuilde. Want so het wederom gevonden wierd / dan hadde die van wien 't gestolen was / uit nabedenken 't goed in 't heimelijk weerom gebracht. So niet / dan bleef 't gestolen / en den argwaan in het hert van sulken armen vrager op alsulken vriend. Het zijn ook wel niet een de metgesellen van de dieven: die dan goed seggen hebben / om aan te wijsen sulke plaatsen / daar door hunne eigene bestellinge of medeweten het verloren goed versteken is.

§. 4. In geenderhande saken word dit slagh van volk meer aangesocht / dan van verlief de sotten of sottinnen / om na te vorschen 't gene hen de jalousie of minnenijd in 't hoof drengt / watter omgaan magh: wien haar beminde liever heeft; of wie hem in den wegh is by de juffer die hy vrijt / dat daar geen einde af komt: of / so het tusschen man en vrow niet wel en gaat / wat toverher daar van de oorsaak zy. Al scheelt het nu dien menschen niet / by wien sy dus ter biechte komen / of sy het raden of niet raden / so veel de waarheid self betreft: nochtans om hun gewin in acht te nemen / so stellen sy op alle plaatsen wacht; sy houden volk in dienst / die daar voor niet bekend / sich self met koppelen bemoeyen / en so de biecht horen / dat heimelijk overdragen; de huisen zijnder na getimmerd / om somtijds geesten en gesighten te vertonen / die 't hen dan quansuis seggen. Seer aardig is dit alles na het leven afgebeeld / in 't Fransch Spel / genaamd *La Sorciere*, de Toveres: so dat een Leser anders niets behoeft.

§. 5. Hoe voorts de konsten op bedrogh / of tot verwondering gericht / by diergelijken slagh van volk groefend worden / sal ik nu uit Cardanus best betonen. Hy geeft ons driederhande reden / waarom dat dese konste niet in achting is: „ voor eerst / om dat se op geen ernstige bedrijven aangeleid / ten anderen / van ongeachte menschen word gepleegd; ten derden / van geen achtinge der godlikheid / gelijk in 't Heidendom / word ondersteund. Waar by ook komt / dat sulke konsten als onnut en ydel / ook door de wetten enigsins verboden zijn. Want wat magh 't baten (seit hy voorder) het vuur eerst in te swelgen / en dan uit te blasen; tranen uit d' ogen doen vloeyen alsmen wil / bloed uit het voorhoofd tappen / spijkers met draden uit den mond halen / armen en handen in schijn doorpriemen? ja / gelijk ik gesien hebbe / (seit hy) dat iemant drie ringen los / en elk besonder teffens in de lucht wierp / die wederom nedervallende in een gestrengeld waren? Enen degen op den bloten buik setten / en het punt so tot het hecht toe ombuigen / of in schijn ook daar door henen stoten. Een kind sonder hoofd / en het hoofd wederom sonder 't kind vertonen: alles levendig / en sonder dat het kind ook letsel krijgt. En echter so gy wist hoe sy het doen / het soud u rouwen dat het u maar enen duit gekost had om te leeren. Het gene sy verbeergen in den mond / heeft sijn bescheid in de Natuur. Sy weten dat te bergen achter in de keel / sy swelgen 't en sy spouwen 't weder uit wanneer se willen: geholpen door veelbuldige oefening en langduryge gewoonte. Sy eten ook vergif / te voren over vloedig boter ingenomen hebbende. Daar zijnder die gelijk

„ als

„ als goddelik verrukt in onmaght komen vallen / en sich seer lang in sul-
„ ken staat als dood onroerlijk houden / ook door gewoonte / en om 't sotte
„ volk en kinders te bedriegen.

§. 6. Nadien dan klaarlik is te sien / dat alles maar natuurlik / schoon behendelik door menschen kraght en list word uitgericht: so is het maar onweetenheid / of onbedachtsaamheid / om datmen niet begrijpt hoe sulx geschied / daar na vermoeden op te nemen / dat daar de Duivel hand in heeft / of dat het gene dus geschied / door Tovery geschied. Met sulk een voorbarig en lichtveerdig oordeel moet een mensch te schande komen. So ging 't in Friesland iemant / wien ik van syn beroep niet sal beschrijven / hoewel hy dood is / om hem niet bekend te maken. Hy hadde sich in 't openbaar verluiden láten / dat van de kamerspeelders / die doe daar ter stede kermis hielden / tovery / door Duivels toedoen / wierd gepleegd. Het hadden anderen gesien / en hem also verhaald / dat hy het daar voor houden moest. Daar bleef hy ook noch by / wanneer een seer verstandig heer / doe burgermeester van die stad / en uit wiens mond ik 't hebbe / den Guichelaar liet by sigh komen; en in de tegenwoordigheid des anderen / de kunsten die hy wist gelijkerwijse doen als voor het volk. Maar als nu dese so genaamde Toveraar / door last des selven Burgermeesters / al die self de dingen langsaam en bescheidelik vertoonde; gelijk hy syne proef gedaan had op 't Stadhuis / waar op hy had verlof bekomen om te mogen spelen: verdween terstond dat quaad vermoeden van dien eersten man / bevindende dat al die tovery niet anders dan behendigheid van seer gesinde handeling en was.

§. 7. Maar nu sal ons Cardanus noch al groter dingen melden / die hy verklaart gesien te hebben te Milanen van twee Turken. „ Niet groot /
„ en rank van lichaam / namen ieder een mensche op de schouders: en
„ droegen / sonder hulpe van gewight om sich daar mede over eind te hou-
„ den / dien by een touw op / dat gespannen so veel schuinsheid hadde / dat
„ pas de hoogte was de helfte van de lengte. Bonden daar na scherpe de-
„ gens van dzie spannen lengde aan de enklawen; en klommen so noch
„ eens / elk met dien mensche op de schouders langs dat self de touw; hou-
„ dende so wyd de beenen van malkander / dat het waarlik iemant anders
„ so op blakke grond losbandig soude konnen gaan. Doe ene tafel leg-
„ gende op dat self de touw / sonder enig stennsel; gingense met rollen onder
„ hunne voeten daar op langs. Noch meer: een touw gespannen aan het
„ top des hogen torens van 't kasteel / so steil dat het benedeneinde maar
„ een derdendeel der hoogte van den toren asstond: klom eerst daar met
„ gewighten so by op; en doe daar weder af / door over hellende / gedu-
„ rig of hy viel. Het wierd gemerkt / dat hy de hoorde met de groote tee-
„ nen als met enen nijptang klemde. Hy nam noch daarenbouen aan / den
„ self den togt te doen met enen man op schouder als te voren: maar nie-
„ mant was so koen dat hy sich liet bekopen tot sulk een gevaar. Ver-
„ scheidene grote voorsien / aldaar gekomen / om dit schouwspel aan te sien /

„ beklaagden sich de moeite niet. Maar 't volk geloof de / dat het wer-
„ ken van den Duivel waren; als gaande / so als sy begrepen / boven het
„ vermogen der natuur. Dat is na mijn verstand / so als ik in mijn
II. Boek bewesen hebbe / den Duivel al te veel; en so als in dit IV. reeds
bewesen is / de kraghten der Natuur en Kunst te weinig toegeschreven.
Maar een van dese Turken / seit Cardanus / wierd daar na noch kri-
sten / en liet sich dopen: het welk hem buiten twijfel niet is toegestaan /
of heeft genoeg betoont / dat sijne kunst natuurlijk was. Voor welke hy
ook (so als Cardanus verder daar te kennen geeft) noch naderhand ver-
scheidene andere wonderen bedreven heeft. Hy self (so groten filosoof als
hy in waarheid was) betoont genoegsaam / dat hy d' oorsaak en de mid-
delen van dese konsten wel had aangemerkt / en dat het alles maar natuur-
lijk was.

§. 8. Eer ik van dese konsten scheide / moet ik een weinig van der he-
dendaagsche Heidenen so genaamde toverplegingen / of eigentlijk guichela-
ryen melden. En wy behoeven ons in desen op geen boeken te verlaten / de-
wijle 't ons aan levende getuigen / die in der selver landen self geweest zijn /
niet ontbreekt. Ik salder twee of drie ter proeve melden; en 't sal genoegh
zijn om daar uit te mogen gissen / hoe 't met de anderen magh gaan. Dit
leest ik dan in Schoutens Oostindische reise / met opmerkinge gesien /
en so gemerkt / dat al het gene datmen anders hield voor Toverye / geen
toverye was. Ik sal 't verhaal daar af bekorten / om hier niet al te gro-
ten plaats te maken. „ 't Was tot Bengale / dat een hunder kamer-
„ speelders / met vreemd gebaar en seer geswindelik / enen bamboes twin-
„ tig voeten lang / aan 't ondereinde anderhalve spanne dik / en boven
„ dun toelopende / op synen gordel stelde. Toen ene dochter van omtrent
„ de tweëntwintig jaren / den man geradelik van achter op de schouder
„ springende: klom palmende langs dien bamboes om hoog: en satter
„ boven op / de beenen kruislinx onder 't lijf gesloten hebbende / en d' op-
„ perleden steeds bewegende / om so 't gewight te houden. Daar na de
„ man voortstappende met wijde schreden / en beide armen los by 't lijf
„ neerhangende: droeg dese stok so met dat vrouwensch boven op / een
„ stuk weegs voort / den buik voor uit stekende tot steunsel / en gedurig
„ opwaart siende / om 't werk in stuur te houden. Dus quam sy eens
„ knaphandig weder af / en na een deel grimmatsen wederom daar op
„ geklommen; so blyde sy sich met den buik voor over op dien stok / de ar-
„ men ende beenen lustig uit malkander slaande. Daar mede teeg de dra-
„ ger wederom aan 't lopen / so los van handen als te voren: en liet het
„ vrouwensch onbeschadigd weder af. Daar na een stok den self den man
„ op 't hoofd gestelt / niet ondersteunt van handen noch van armen; so
„ klom dese dochter / en noch een swartinnetse van de 15. jaren / d' eene voor
„ en d' andere na / wederom als voren daar by op: so geseten / wierden van
„ hem lopende / en ging en weder buigende / rondom gedragen sonder scha-
„ den. Wie siet niet / dat dit alles door de konst / de oefening en de geswindig-

„ heid;

heid; en so door middel van het lichaam en de leden in't gewight te houden/ gelijk ook den bamboes/ (self na 't gevoelen van den selven schrijver word verright?

§. 9. Uit selvige oorsaken moet ook 't volgende geschied zijn. „ Self de beide dochters gingen op hunne ellebogen/ met de hoofden gansch „ om laag/ en de beenen reght om hoog: hogen hunne achterhoofden met „ den nekke plat aan tegens 't ruggebeen/ en voorts achter over tegen d' „ aarde: invoegen dat het voorhoofd achter aan de hielen raakte. In desen „ stand gedoogden sy/ dat elk drie messen en twee sabels met de punten te„ gens 't aangesight/ en met de hechten in de aarde wierden vastgesteld; en „ wisten doe veelmalen 't ganssche lichaam wonderlijk te keeren en te wen„ den/ terwijl de hoofden tusschen al die degens en die messen bleven „ staan: doch stonden eindelik dus onbeschadigd weder op. Het oordeel van den schryver/ wel met het mijne tsamenstemmende/ sal ik met sijne eigene woorden seggen. Hoewel de gemelte actie sommigen onder ons scheen eene duivelsche konst, en een gansch onbegrypelijk werk te zijn: so docht my dat die natuurliker wyse dus konde geschieden. Want dese geswinde vrowspersonen, die ongemeen vaardig, rad en buigsaam van leden waren, in 't rondom lopen, t'elkens op de handen steunende, met de voeten het draajend lichaam wisten om te keeren; so dat het hoofd op dusdanigen wijse niet alleen still en onbeweeglijk, maar ook self onbeschadigd op sijne gestelde plaatse konde blyven staan. Van diergelyke dingen als ik daar uit Schouten hebbe aangehaald/ heb ik er selfs gehoord uit monde van die daar by zijn geweest; en die daar wel op lettende/ ook hebben aangemerkt/ dat alles maar natuurlijk; doch wel door konst en list also vertoond wierd of verright.

§. 10. En dat sich niemant en verwondere/ hoe menschelijk vernust en konst de leden dus gewennen en gebruiken kan; so heeftmen maar te denken aan 't gemeene woord/ *Consuetudo altera Natura*, dat de Gewoonte is ene tweede Natuur: deselve so veranderende dat sy deself de niet en schijnt te zijn. Voor eerst wat het postuur belangt: Gewoonte sonder blyt/ sal maken/ datmen veel menschen aan de gang/ aan 't houden van hun hoofd en gansche lichaam siet/ wat werk sy dagelijx doen/ of van wat handwerk dat se zijn. Wat heeft hy niet al arbeids op den hals/ die eerst op enen winkel komt/ om iets te leeren? Hoe schijnen handen ende voeten/ daar sy mede werken/ hem self eerst in den wegh te staan? Wat heeft hy eene letter niet wel dikmaal te besien/ om na te schrijven; of sich wel te bedenken/ om verscheidene by een te stellen: wanneer hy eerstmaal op de leers-of schrijfschool komt? Maar die nu eens volleerd/ en dagelijx geoefend zijn; hoe heerdig gaat hen alles af? Self ook/ indien de mensch het een of ander ontbreekt de dienst die 't aan het lichaam moeste doen/ word door een ander lid volbraght. Dus hebben wy dan ook gesien/ hoe dat een vrowspersoon/ de beide armen missende/ so wel het naaijen dede met de voeten/ als iemant anders wel bedreven metter hand. Ik mijde de wydlopigheid: en ook zijn sulke dingen in 't gemeen so wel bekend/ dat ik niet nodig hebbe

meer

meer exempelen daar over op te halen. Nu / dit getuigen ons de reisigers / dat sulke menschen als die wonderlike konsten doen / van jongs op onderwesen worden om de leden te gewennen: daar toe veel middelen gebruikende / van dit of dat te eten / of van vasten / of van salvingen en smeeringen; om 't gansche lijf / insonderheid de zenuwen / te smeediger te maken. En daar toe dient ook die ἐγκράτεια egkrateia, onthoudinge, ὑποπιασμὸς, hypopiasmos, dat bedwang, en die δουλαγωγία doulagogia, dat dienstbaar maken van de lichamen der Gzieken / die sich in de vechtspelen oefenden: van welken Paulus een exempel nam / om ons gelijkerwijs / in de oefeningen onses liehaams tot den dienst des Kristendoms / het reghte middel aan te wijsen. 1 Kor. 9: 25/ 26/ 27.

§. 11. Doch somtijds is de konst so groot niet als 't Bedzogh. Gelijk / wanneer een man sich / onder ene mande sittende / van alle kanten met verscheide degens laat doorsteken; en dat hy niet alleen verbaarlik schreeuwt / maar 't bloed ook tappelings benoden uitloopt: dat echter dese man terstond daar aan / de mande wechgenomen / gansch onbeschadigd wederom ten voorschijn komt. Want wat de mande self betreft men heeft gemerkt / dat die ruim wijd genoeg was / om de steken daar in te ontwijken: waar toe sulk een / gewoon sijn lichaam allesins te keeren en te buigen / wel raad moest weten. Dat schreeuwen / eben eens of 't hem so byster seer dee / heeft hy aan hem self. En wat het bloed betreft / hoe licht kan hy (al was hy naakt) of dus of so / of self ook onder d' aarde / daar hy dan de mande plaatst / het bloet van 't een of ander beest in ene blaas verborgen houden; en die dan so doorsteken laten? En so is dit dan maar doorsteken werk. Door sulke konst genas een paap op Scharpenheuvel / als by mirakel / enen onbekenden / daar toe omgeroept / van enen buechel; door dziemaal slechs daar over heen te strijken met de blakke hand. Want dess quidam hadde onder sijne kleederen op sijnen rugge ene blaas vol winds; en dese sijne Priester ene grote spelde tusschen sijne vingeren; daar mede onder 't strijken in die blase steekende. Dus ging de wind dan uit / en wierd sijn rugge plat. So als dan ons Liefvrow (op sijn Brabants) door hare papen sulk mirakel doet / so doet se ook de Duivel door de Toveraars.

§. 12. Ik sal hier by vermelden / het gene van Bernier / die een verstandig en naawkeurig schrijver is / in sijne beschrijvinge des koningrijks van Kachemir / in 't 't noorderdeel der landen onder den Mogol behorende / op desen sin in 't Fransch beschreven is. „ Tot Baramoulay soudemen aan „ hem doen sien een groot mirakel der Mahometaansche Priesters: te we„ten / enen groten ronden steen / te swaar om van den swaarsten man „ behoudens grote moeite op te beuren: denwelken echter elf aambidders „ des Profeets / alleenlik ieder met den tip van enen vinger blotelik aan„rakende / so licht gelijk een beer opheffen souden. Die voegden sich dan „ dicht aan een gedrongen / daar rondom / met lange rokken aan; die „ hinderden dat van d' omstanders niet bescheidelik gesien kon worden / „ hoese deden. Hun seggen was / dat sy den steen slechs met de tippen

„ hunner

„ hunner vingers raakten / en dat hy hen so licht viel als een pluim. Maar ik, seit Bernier / die d' ogen vry wijd open dede, en dit werk van naby beschowde, vernam genoeglaam: dats'er groot geweld op deden; en docht my dats'er den duim by voegden, dien seer vast aandringende tegen de voorste vinger. Dies hy dan met geld te geven verkreeg / dat hy eens in de plaats van eenen hunner eis mogchte staan; sich met een houdende alreeds „ genoegh verseekerd van de waarheid des mirakels: Sy meinden wel / so „ 't schijnt / dat sy wel met hun tienen / sich in 't samendringen daar na „ schikkende / genoegsaam souden zijn / den steen te houden. Doch bonden sich bedrogen; also de steen / van hem niet ondersteund / dan dat hy „ slechs het einde synes vingers daar aan hield / geduriglijk na syne zijde „ oversloegh. Hy dan ten laatsten doende / so hy merkte dat sy deden: so „ wierd also de steen dan van der aarden / hoewel met morite opgelicht. Hy / „ dwangs daar over aangeriehen / en des bedacht voor swarigheid / riep „ mede / *Karamet*, dat is / mirakel, klom op syn peerd / en maakte sich / „ eer hy bekend wierd / spoedig weeg. Dusdanig waren de mirakelen van dien beroemden held den Pater Marcus d'Aviano: dewelke hebbende eens tot Madrid verscheidene gemaakte sieken / en die men voor geraakt hield / genesen: wanneer op 't laast een vrouwensch / waarlik so gesteld / voor hem gebraght wierd / geheel te schanden raakte; en sich van daar maakte / so heimelik en haastig als hy moght. Dit heeft my een voornaam en eerlijk borger deser stad / die self doe daar geweest is / en 't ook gehoord heeft van de genen self dien 't wedervaren was / (hoe blind paapsch dat se zijn) met meer omstandigheid verhaald.

§. 13. Maar hoe en souden ons de menschen niet met hunne kunstigheden so misleiden / of wel ten minsten tot verwondering verrukken komen: alsomen weet / dat self de beesten 't konnen doen? En dat met sulx alleenlik / als 't schijnt daar sy door lichaams maaksel / en seker slagh van leer saamheid wel meest toe deugen: maar ook wel 't gene daar sy alderminst bequaam toe zijn. Dodanig is het dat Suetonius van keiser Galba schrijft: *ovum spectaculi genus, elephantos funambulos edidit*: dat hy een niew slagh van een schowspel stichte; te weten, olifanten die op de koorde dansten. Plinius lib. VIII. c. 2. getuigt daar by ook / dat heit Cæsar Germanicus het schermen dede leeren: hoewel het waren *motus inconditi*, bewegingen wat grof en ongeschikt, so als die beesten selve zijn. Men bindse heden op meer dergelijke dingen afgereght. En / 't gene voor de menschen alderverndst schijnt; waar uit d' eenvoudigen dien beesten menselijk verstand toeschrijven / of wel gelooven datter self de Duivel onder speelt / en dat de meester van den olifant een tovenaar magh zijn: dat is / dat sy 't verlorene / of 't gene men gestolen acht te zijn / dat beest doen soeken / en onder enen kring van menschen uit der selver sakken halen. Doch daar toe behoeft een groot verstand toe / om te gissen hoe sy doen. Want heimelik heeft dan de meester of een van de synen / op gaandevoeten afgereght / den eenen iets uit synen sak genomen, en enen anderen / doch buten

ten desselfs weten / weder toegesteken. Het breest op seker woord of teken / dat d'omstanders niet en weten / afgerecht (gelijkmen so de honden vele dingen leert) en dat of horende of siende van den meester / als het is omtrent den mensche dien het toegesteken is: doet dan so als 't geleerd is / en haalt het iemand uit den sak: gelijk een waterhond / het gene men in 't water / of ook elders heen geworpen heeft / na leidinge van sijn gesight / gehoor / en reuk. Ik spreke van de hedendaagsche kamerspeelders niet / die in Oostindien de slangen / ratten / muisen / na 't gesang of snarenspel doen dansten: also my een verhaal van alle diergelijke dingen te breed uitlopen soude: en so veel als geseid is genoegh behoort te wesen / om al 't andere te konnen gissen.

§. 14. Ik sluite dan dit hoofdstuk / met een woord te melden van dat wonderlijk bedrogh / waar toe somtyds 't geval (om so te spreken) heeft gedient; waar mede sich doorslepene bedriegers verwonderlijker wijse wisten te behelpen. De Heer Nicoles heeft ons voor 10. jaren een register sulker 36. in de Fransche tale aan 't licht gestelt; waar van ik maar die twee sal noemen / Arnout du Til / en koning Sebastiaan. Die eerste nam Martin Guerre tot Tholouse op en uit gelijkender wist sich / door alles op het fynste te verneemen / gedurende 's mans afsyn in den oorlog / by desselfs vrow te houde als de reghte man. Dit duurde so drie jaren lang, tot dat de reghte Martin Guerre t' huis gekomen / wanneer 't bedrogh des anderen al was in pleit geraakt: en hy daar door volkomelik in 't ongelijk bevonden / wierd levendig gehangen / en daarna verbrand / in den jare 1560. Antoine Verdier in sijn vervolg der Lessen van Pieter Messias / beschrijft de historie in 't kort / na Gilbertus Cognatus in 't 24. hoofdstuk van sijn 4. boek. Dienvolgende is dit gebleken een doornaaid bedrogh te zijn; dat nochtans by velen / doe 't begon aan 't licht te komen / ook al voor Coverp was aangesien: also de menschen meinden / dat geen mensche sonder dat alle dingen in 't besonder so naauwkeurighlik had konnen weten / om sich so in alles te gedragen / als de eigen man van dese vrouwe. Maar Verdier weerspreekt hemselven / wanneer hy / of Gilbertus ook / (uit wien hy 't heeft) bekend staat / dat dien Arnaut in den oorlog was geweest de eigen makker van Martijn; van wien hy alles listiglik heeft konnen vragen / of in scherpe achting nemen 't gene hy van self verhaalde: en dat hy evenwel vermoeden heeft van Coverp; waar van in 't vonnis van de reghters niet het minste woord gemeld is. Want al wat daar in van de misdaad staat verhaald / is blotelik met dese woorden uitgedrukt: *Pour punition & reparation de l'imposture, fausseté, supposition de nom & de personne, adultere, rapt, sacrilege, plaige, larrecin & autres cas par le dit du Till prisonnier commis*: tot straffe en beteringe van 't bedrogh, de valsche voorgeevinge van naam en persoon; overspel, schakinge, kerk-diefstal, roverye en andere wegen door den voorseiden du Till begaan. Want het is in 't minste niet te denken / dat d'allerschoodste misdaad / als te weten Coverpe / niet en soude onder so veel andere uitdrukkelik genoemd geweest, en maar als ene der geringste om-

onder 't woord *autres cas*, dat is andere wegen en gevallen sieghs begrepen zijn.

§. 15. De andere van wien ik spreken wil / was noch merkweerdiger persoon: te weten / iemant die sich in den jare 1598. eerst uitgaf voor Sebastiaan / die koning was van Portugaal / en sonder erfgenaam gestorven in den slagh tegen Muley Maluk / den oom van Muley Mahomet; dien hy als koning van Marocco en Fez te hulpe quam / twintig jaar te voren. Het was geen eene vrouw of enkel huisgesin / of stad / gelijk als met Du Till; maar vele koninglike hoven / die hy met de geloof waardigste bewysen inmant: als dat hy was die koning / diemmen dood geseid / maar tsedert den voorseiden veldslagh levendig noch dood vernomen hadde. Geheel Europa / buiten Spanjen / 't welk sich meester van het koningrijk gemaakt had / was byna gebraght in dat gevoelen; en de Portugijssen / hunnen eigenen koning lievende / noch allermeest. Niet een geheim des konings noch des koningrijx / of dese wist het op te lesen: en wierd ook aan sijn lichaam / wesen / sprake / niets gemerkt / dat niet sodanig was / als menigen van 20. jaren heugde dat Sebastiaan geweest was. Eindelik in hechtenis geraakt te Napels / en gebannen op de galeyen / of na Spanjen versonden / of na Portugal (men weetet naawijx waar hy eindelik gebleven is) sterf / na 't getuigenis van sommigen / in de gevangenis; voor af beleden hebbende / dat hy het niet en was / waar voor hy sich so stout had uitgegeven. Verscheiden waren van hem de gevoelens van de menschen: *les plus avisez le tinrent pour un impôsteur, les ignorans pour un magicien, les simples pour Roy.* de krandersten van oordeel (seit Boccoles) hielden hem voor een bedrieger, d' onweetenden voor enen tovenaar, d' eenvoudigen voor Koning. Nu is 'er nooit een diergelijk bedrogh bespeurd / daar aanmen so veel reden hadde om te seggen / dat sonder Duivels toedoen niet gepleegd kon worden: en evenwel zijn dat onwetende by desen schrijver / die het daar voor houden. Doch die wat schrander is / sal reght uit seggen / dat het niet meer dan menschelijk bedrogh geweest magh zijn. Waar komt het dan te pas / dat ongemeene kennis / van maar menschlijke geheimenissen / gemeenschap met den Duivel heeft?

V. HOOFDSTUK.

Die lessen al in acht genomen, so sal 't den mensche dikwijls noch ontbreken aan de middelen, of aan gelegentheid, of neerstigheid om alles na behoren te verneemen, so dat hy daar op vast magh gaan.

§. 1. DUs verre heb ik mijnen Leser in bedenkinge gebraght / om niet so lichtelik iet voor wat onnatuurlijx aan te nemen / uit dien dat het gebrek van oordeel aan ons self kan zijn: maar dat en isset noch niet

al. Want laat ons al van sulx als nu voorseid is geenen noodt meer hebben: so sal het ons aan Middelen of aan Gelegentheid ontbreken konnen / dat alles t'onser kennisse niet komen kan het gene wy wel moesten weten / om voor vast en seker aan te nemen / dat iets van sulken aart is als het gene daar wy in dit boek van spreken. Gy hoort of siet misschien iet vreemds of vreeselyx / gevoelt u wonderlijk gesteld / in alles ongewoon: segt daarom noch niet dat het spookt / of dat gy ook betoverd zijt / of iemand daar gy sulke vreemdigheid aan vind. Het komt somtyds maar aan op enige omstandigheid die u het gantsche werk ontdekt / so sy ontstaat; of so die maar ontbreekt / u voor altoos onseker laat. Ter proeve sal ik enige geringe staaltjes aan den Leser tonen / waar op dan noch wel wat gewightigs volgen sal: en eerst van Spook.

§. 2. Neemt eerst eens / 't gene ik self ervaren hebbe. Ik en myne huisvrouw sien by lichten maneschyn van myne buurt aan d'andere zijde van de Prinsegracht / aan eene van de huisen seer bescheidelik / als of daar eene Juffrouw stond in nachtgewaad; en die sich mede enigsins beweegde / ofte leefde. Indien 't so ware / moest ik een klein vertrouwen hebben van hare eerbaarheid: also daar in de buurt geen juffrouw woont van sulken dragt / en 't daarom scheen dat sy daar iemant wachten moest. Ik nam dan voor / wat nader derwaarts heen te gaan; en so ik 't eerder niet bekennen konde / tot daar aan toe. Maar nauwlyx tien treden voortgegaan / so sagh ik dat het anders niet en was / dan 't schynsel van de Mane aan den ondergevel van het huis / door seker tusschen schutsel van een leusel / dat sich na de plaats toe daar ik 't eerst sagh dus vertoonde. Indien sich nu dat schynsel had aan my vertoond ter plaatse die besloten was / daar ik had moeten blyven daar ik stonde: 't gebreh van dese eene omstandigheid had my geduriglik gelaten in onsekerheid; en iemant die wat lichtelik gelooft voorseker doen geloven dat het was het gene 't in den eersten scheen.

§. 3. Dit van gesienen, nu iets van gehoorden Spook. 't Heeft my een seer verstandig koopman hier verhaald / dat seker huis in dese stad van spook berught / (waar toe ook de bewoonder / om so veel te minder huur / niet weinig hielp) na by het hups van enen bakker stond. Die 't my verteld heeft / so veel kleinder van geloof in sulke dingen als hy groter van verstand is / begaf sich met geselschap op de plaats / daar hem geseid wierd dat men 't alle nachten vast ontrent 2. of 3. uren hoorde. Hy hoortet ook. Maar niet so licht verbaard / en des ook ongereed om dat voor Spook te nemen: so vraagt hy wat voor lieden dat daar naast aan woonden; die hy dan dacht dat lichtelik dat spook wel maken moghten. Hy word gewaar / dat 's bakkers huis daar achter om een ander huis dat tusschē beiden staat / regt met het bakhuis neven komt. Sy luisteren te samen nader toe / en merken wel bescheidelik dat al 't geluid / dat sy dus langen tijd voor spook gehoord en nooit getwijfelt hadden / niet anders was / dan 't gene van den bakker in het buisen van syn meel / of 't roeren van den baktrogh wierd gemaakt. En doe was 't uitgespookt. Hoe licht had iemand / die van buiten komende / en

eene

eene nacht maar op die kamer sich verhouden hebbende / niet weetende van de gelegentheid der buurt / en daar op uit de stad vertrekkende: sich selven komen vestigen in desen waan / dat hy daar spook vernomen hadde? Maar is het sulken menschen te vergeven / die sonder eens te denken dat sy eerst verneemen moesten / of sy de oorsaak vinden konden; terstond so bastelijk geloven dat het spookt? Dit zijnse die ons 't spook meest in de weereld brengen / dat sonder hen wel haast verdwijnen soude.

§. 4. Ik kome van 't gesight en van 't gehoor nu tot iet dadelijx. Een seer geleerd man heeft my eens verteld / wat hem eens self is wedervaren. Hy hadde de gewoonte 's avonds op sijn bedde by de keers te lesen. De beddestede was een ledekant / pavilioens gewijse: en 't vertrek in 't bovenhuys / met ene houten vloer. Hy las (juist of dat wesen wilde) in 't boexken van den Duivel in het predikants huis van Mascon. Doch daar in besig / siet hy de gordijnen van malkanderen halen / en dan wedevom toeschieten / verscheide malen achter een. So weinig bygelovig als hy was / of ook van spook verveerd; berging hem 't lesen evenwel. Opstaande ging hy rondom sijne ontruste rustplaats / en de gantsche kamer door en door; maar vond het minste niet. Hy was genoodsaakt sich doe wederom te leggen / en den slaap te soeken; den welken hy ten laatsten vond. Indien hy 's morgens noch geslapen hadde / wanneer de deur van sijn vertrek geopend wierd / en dat geval niet aan sijn volk verhaald; hy hadde nooit geweten wat het was. Maar nu alsо hy waakte / wanneer door iemant van het huis de kamer d' eerste maal geopend wierd: so sagh hy dat terstond een kattje / dat daar in besloten was geweest / na buiten liep: en daar was nu sijn spook.

§. 5. Nu merkt daar tegen eens / hoe andere menschen / die 't met kraght so hebben willen datter Spook sal zijn / sich hier vergissen. De hoogduitsche schrijver van den Hellschen Proteus wil met dit verhaal bewijsen / dat sich de Duivel onder Luchtschijnselen ook wel vermengt: en hy verteit ons een historie / die ik / om datse niet veel tijds te lesen weerdig is / behorten sal. „ In „ seker dorp van Duitsland was een wijf / niet van den besten naam / licht„ veerdig en genegen tot den dronk. Sy slaeg geen kansen af daar wat te „ smullen viel: en so dan met geselschap / onder welken ook haar man was / „ na een van de naaste dorpen tot een feest der Joden opgetrokken / vertoef„ de wat laat / en was niet lichtelik na huis te krijgen. Op 't laatst van „ hare naburinnen aangemaand / in meininge / gelijkmen haar had wijs „ gemaakt / dat reeds haar man voor uit was: liet sich seggen / en ging „ t' huiswaart met de vrouwen. Maar onder wegen merkende / dat noch „ haar man met d' anderen in 't dorp gebleven was: liet sich niet langer „ houden / maar keerde wederom. Daarop van verzen twee dwaallich„ ten sich vertoonende: so meinde haar geselschap / dat het d' anderen wa„ ren / die om de donkerheid dus met lantaerens quamen; en dat derhal„ ven 't wijf den man daar te gemoete ging: waar om sy haar dan ook „ verlieten / sonder vreese van gevaar. Daar na omsiende sagen sy de

„ lichten doe niet meer: daar uit vermoedende / dat sich het manvolk met
„ de vrouw weerom in't dorp begeven hadde / om noch eens om te drinken.
„ Waar na een uur of twee de man gevolgd / en vindende sijn wijf by dat
„ geselschap niet; daar by verneemende / dat twee dwaallichten onder aan
„ de Lucht gesien / en hoogs daar op verdweenen waren: begaf sich weder-
„ om te rugge / en socht sijn wijf. Doch sy en was in geen drie maanden
„ weer te vinden. Daar uit ontstonden allerley gedachten: by sommi-
„ gen / dat haar dat dwaal-licht / by anderen / dat haar de Duivel had-
„ de weggeboerd; insonderheid / om dat se / als't geselschap haar belet-
„ ten wilde wederom te keeren / noch bijster gebloekt hadde. Nu sal ik d'
e gene woorden van den schrijver hier in't Neerduitsch seggen. De tijd gaf eind-lijk de sekerheid: te weten: dat sy, die verwerde nachtlichten te gemoete y'ende: deselve, van den bosen vyand tot sijn voornemen misbruikt, haar hadden in den naasten vloed gevoerd, daar sy verdronken was. Nu volgt daar van 't bewijs / belangende dat dwaallicht en den Duivel t'samen. Want, seit hy / na een vierendeel jaars wierd sy in 't water, aan een krepelbosch, waar aan haar rok was vastgehaakt, gevonden.

§. 6. Ei lieve! Leser / denk toch eens / hoe vast dit ga. Voor eerst / dat het dwallichten / en in waarheid geen lantaernen zijn geweest: also hy ons geseid moest hebben / of daar geen huisen waren daar se schenen / en verdweenen; want sy selfs sagen se eerst voor lantaernen aan. Dan / of 't stil weer / of windig was / en dat de lichten konden wesen uitgewaaid: enz. Maar nu / het waren liever sulke lucht schijnselen: wat dan? kon sonder die geen dronken wijf by nacht in't water loopen; dat menigen gebeurt? of uit ander oorsaak aan 't water neergeseten / of mistreedende / met hare kleederen ook hechten aan de takken; het gene self den nuchteren / en ook by dage wel gebeuren kan? Doch laat het ook al sijn gelijk hy seit: was dan dat dwaallicht niet genoegh / om haar die door den dronk al doolde te doen dolen / dat daar de bose Vyand ook noch by moest komen / en Godes wonderschepselen misbruiken / daar hy niet eens gebruik van heeft? Sie toch / bescheiden Leser / hoe licht de menschen / die toch hebben willen dat het spoken sal al spookter niet / sich iet bedunken laten dat den minsten grond niet heeft. De vrouw was dood / die konde self niet seggen hoese om den hals gekomen was; en geen getuigen zijnder by geweest / die dat verklaren konden: moet daarom nu de bose Vyand zijn in 't werk geweest?

§. 7. Ik sal dien schrijver met sijne eigene woorden slaan / die in dat selfde hoofstuk dus van dese dingen spreekt. Ik houde anders alles niet voor onnatuurlijk noch voor Duivels guichelrye, wanneer sich menig valschelik so iet verbeeld. Als by exempel, wanneer die dwaallichten somtijds bersten en kraken, en een onaangenaam en seldsaam geluid van sich geven, byna als het geween of suchten van een mensch: so valter menig, overmits de schrik den mensche's nachts eer inneemt dan by dage, en hem belett sijn oordeel en verstand behoorlik te gebruiken, waar door de reghte oorsaak niet bekend word; in gedachten, dat al dat suchten, steenen, kraken, zy des Satans apery, en

't rasen

't raſen van een Spook. Nochtans ontſtaat ſulx alles uit de aangeſtekene ſtoffe; en word wel dikmaals dergelyke aan een hout in't vuur, dat op den heerd ontſteken is, beſpeurd. Die ſulx bekend ſtaat / (ſo als 't ook in waarheid is) hoe kan die plaats in ſyne herſſens vinden voor ſoodanige gedachten / als even daar verhaald zyn van dat dronken wyf? Want van die twee luchtſchynſſelen en heeft hy dergelyk niet eenen toeval aangeweeſen / en evenwel den boſen brand in dat ſpel gebraght.

§. 8. Hy geeft my dan hier mede nieuwe ſtaffe / om ook uit eigene onderbindinge iets te melden; mitsdien dat hy van 't vuur gewagh maakt op den heerd. De Leſer lache met my niet / wanneer hy my van ſulken ſlechte ſaak ſal horen ſpreken: want dergelyke zyn 't daar 't meeſt op uit ſal komen / daar menig ſulken groot geſpook af maakt. 't Was voor een jaar of twee / dat ik des avonds liggende te bedde / beſcheidelik beneffens myne huisvrouw hoorde kermen in de wand / als of het ware tuſſchen 't naaſte huis en 't myne: al even eens gelyk een beeſt / doch meeſt gelyk een hond of kat (dat ook 't gereedſte was te denken) die dodelik benaawd was / en 't geluid allenx verminderende ſtierf. Wy meinden / doe de goot wierd ſchoon gemaakt / dat een dood beeſt daar moeſt gebonden worden; maar het en was er niet. Nu onlangs heeft ons ganſche huisgeſin geleerd / wat dat geweeſt magh zyn. Wy ſaten deſen winter 's avonds na den eten t'ſamen om den heerd, en hoorden alle even eens 't geſucht en kermen van een ſterbend beeſt. Bekommerd / dat het niet te redden ſoude zyn / ſo luiſterden elk dies te neerſtiger / waar 't weſen moght / en of er by te komen ware. Ik die den muur die na de goot is aan de reghter hand / 't vuur op den heerd voor / en achter my de bedſtede hadde: en konde anders niet bemerken / of dat geherm was al ter reghter zyde achter my / en nevens de bedſtede als de reis te voren. 't Geluid begon te minderen / en eindelik / wanneer ik meeſt op middel dacht / ook op te houden. De kinderen bemerkten eerſt / dat het geweeſt was van den pot met water / die eerſt over 't vuur hing / en nu afgenomen was. Dies liet ik dien eens wederom daar over hangen: waar op 't geluid als voren op een nieuw begon; het derel afgenomen zynde minderde: en de pot wederom van 't vuur / geheel te niete ging. Ik ſoude ſonder deſe klare onderbindinge nooit hebben konnen denken / dat ſulk geluid uit ſulken oorſaak was ontſtaan.

§. Nu moet ik iet van voor ſpook ſeggen / dat my daar even voord verteld gebeurd aan ene deugdelike weduwvrouw / my wel bekend. Hy ſagh / wanneer ſe byſter was / beneffens noch een andere / in hare buurt by avond ſtond / beſcheidelik / ſo 't aan hen beide ſcheen / een lyk of doodkiſt op de bare ſtaan: waar op de andere ſo meende voort te gaan / beſchroomd om nader by te komen: maar wel verſcheerd by haar ſelve dat ſy dat daar ſagh. Doch deſe die 't my heeft verteld / en wilde niet: dan overreedde d' andere ten laatſten / datſe moet greep om noch ſo veel nader aan te treden / datmen 't van nahy bekennen / en met handen raken moghte. Doe ſagenſe dat het een geeſt met vleeſch en been was / maar met geen verſtand: te weten een

jong

jong hoebeest / hokking ofte veerze / dat so mak en stil stond of het spookte. Doch als het d'eerste eenen slagh gaf met de blakke hand / so ging het voort. So d'andere nu sterks alleen geweest had / of haar geselschap so week hartig als sy self: dat hadde moeten voorspook zijn / en seker sonde sy gesworen hebben / dat se klaar en duidelik gesien hadde alsse meinde. En so daar iemant naderhand gesworen is / in't huis daar sy dat voor de deur gesien had; ongetwijfeld sonde dit daar af het voorspook zijn geweest. Dit eens also gebeurd / moest naderhands haar dikmaals dier gelijk doen sien: en so het bygelove in de menschen komen.

§. 10. Nu sal ik een exempel seggen / van eenen die voorsightiger was in sijn oordeel over spook. Wanneer hy in den schemer avond met geselschap wandelde ontrent een adelijk huis en plantagie, sagh hy seer kennelik / also hem docht / enige van 't volk des huises wandelende langs de laan. Waarop hy eenen van de dienaars / die daar korts op uit quam / vragende / of 't adelijk geselschap al gegeten hadde: tot antwoord kreeg / dat sy so even als hy uit ging / waren aangeseten. Daar uit moest de se man nootsakelik besluiten / dat hy de genen die daar binnen aan de tafel saten ter self de tijd daar buiten niet gesien had wandelen: en evenwel besloot hy daar uit noch niet / dat het spokery geweest moest zijn; hoewel hy niemant meer en sagh. En ook al niet / schoon hy niet en wist dat iemant op dien tijd op d' andere plaatsen was / also der aan dat dorp verscheidene zijn. Want hy begreep seer wel / dat hy niet al te wel daar op gelet had / of 't al volk was van dat huis / die sy te voren sagen: om dat het hem niet vreemd scheen / so sy 't waren. ja 't naaste was om dat van hen te denken / op hunne eigene plaats. En overmits dat in den tijd dat hy hen was voor by gegaan / hem de knecht ontmoete; so konden sy wel eenen hoek zijn omgegaan / en hem uit d' ogen dus geraakt: also hy hen door dat voorvoordeel / dat hy wel wiste wie sy waren / niet had nagelaten. Hy hoedde sich derhalven van te seggen of te denken / dat sijne eigene ogen hadden spook gesien.

§. 11. Maar die voorsightigheid en hadde Gietje Tomas niet / die een gerucht braght door ons dorp / daar ik in mijnen eersten dienst was / dat haar een spook ontmoet was / van gedaante als een seker man daar wonende / die doe wat veel figuren maakte; so dat het scheen dat niet veel aan hem te verbeuren was. De vrouw en was niet leugenachtig / en sy vertelde dat gesight met groten ernst. De man dien 't aanging was te houden noch te vinden / so sy moest horen dat hy leevendig al spookte: en 't waren beide lede-maten van de kerk. Het moght niet minder zijn / of sy moest voor den kerkenraad ontboden worden / en geven rekenschap van haar Gesight. Om die dan te verstaan / so dient / dat de se vrouw reght achter mijnent woonde; en dat den hof of tuin van desen man naast aan den mijnen paalde; de beider heimingen in een beloop. Sijn huis met stoep en leusel volgde in de self de roijing aan den tuin; en alle drie aan enen groenen kamp. Dien moeste sy langs mijne schuttinge en de sijne / en dan voorts ook sijn huis ten einde gaan / om aan de buurt te komen. De schuttinge van sijnen tuin lag

dies

dies tijds onder voet / om beter in de plaats te maken: also hy een nieuw huis gebouw hadde / waar over noch veel spoolijs was met den timmerman / niet weerdig om hier by te melden. Ik vraagde dan de vrow / of sy suiverlijk en besceidelijk gesien had alsmen seide? en dat was / ja. Waar 't spook haar was ontmoet? Sy seide / aan de zijde van den muur / daar dat staketsel doe ter aarden lagh. Hoe laat het was? ontrent acht uren 's avonds. Waar hy doe bleef? Sy seide / dat hy schielijk was verdweenen; sy en wist niet waar. Aan welke kant / na synen tuin toe / of den kamp? Na 't erp toe / seidese; dat was die kamp. Ik vraagde offer ook van was verschrikt geweest? Zo seer / beliendese / datse schier van haar selven was. En was hy / wiens gedaante u verscheen / doe ook van huis; so dat hy 't self niet wesen konde? Dat wistse niet. Hebt gy dan ook niet aangemerkt / of hy misschien / voor by u heen getreden na de buiten zijde / niet achter om u henen weder in den tuin gestapt is? Daar hadde sy van schrik niet op gelett. Doe was het mijne beurt / om haar te seggen; dat het geen spook was / so een man die leest des avonds ten 8. uren by sijn eigen huis gesien word: dat dese schrik in haar geen oorsaak hadde; maar dat die oorsaak was geweest / dat sy niet sagh waar dat hy bleef. Ik vraghte haar 't spook dus uit haar hoofd: en dede haar beloven over al te seggen / datse beter onderright was; gelijk sy dede. Mitsdien deed ik het mijne by de onrustige gemeente: nam mijnen text ter proefpredicatie uit 1 Tim. 4. 7. Verwerp d' ongoddelike en oudwyfsche fabelen; en oefent u selven tot godsaligheid. Daar mede was het al in rust / en Doede Crispinus (so was sijn naam) en spookte naderhand niet meer.

§. 12. Op diergelijke wijse heb ik hier eens over jaar na twee gelijke spookselen vernomen. Men seide my / dat selier handwerx man verklaarde seer bescheidelik by nachte voor sijn bed gesien te hebben eens mans gedaante / die hem duidelik verkondigde / dat hy in 14. dagen sterven soude: en dat die nu op twee na al verlopen waren. Dat spook deselve man die sielte seer ter herten nam / om dat sijn swager voor drie jaren 't self de was gebeurd / al even eens als hem; en dat die na verloop van den gesetten tijd gestorven was. Ik socht dien man te spreken / en vond hem na veel vragens in sijn huis: met dat bericht voor af van die hem kenden / hoe dat hy van gelove doops gesind / in synne levenswijse sig genegen toonde tot den dronk: en onlangs na 't versterven synes eerste vrow / met achterlatinge van een kind / in d' achtste week hertrowd aan seliere Roomsch gesinde dochter / die met sijn kind / als anders ook met hem niet wel en leefde / of hy met haar; noch meer daar toe vervallen was. Ook haddense des daags te voren bysier met malkander over hoop gelegen / wanneer hy dronken t' huis gekomen was. Hy hield sich sedert dat gesichte beter t' huis / en by sijn werk; waar in hy ook / wanneer ik in sijn huis quam / besig was. Hy seide dan / dat hy des nachts van 't bed afsiende in den droom / sagh iemant sitten aan den heerd / gekleed als een der stads soldaten; maar of hy enen degen hadde / daar had hy juist niet op gelett. Hy wenkte / so hy

meende / sijne huisvrouw; haar seggende en toonende wat hy daar sagh. Hy vraagt den man / hoe komt gy hier? Intusschen sagh hy hem naderen / en de hand toelangende; doch hy die weigerende / vraagde wederom / wat wilt gy? Waar op die ander seide; Ik segge u, dat gy om de veertien dagen sterven sult. Hy doe ontsteld / het is te kort; maar mocht het noch drie weken zijn. Op welke woorden sich de ander / eerst stilswygende / scheen te bedenken: maar doe herhaalde / neen, 14. dagen. Terstond daarna ontwakende / bevond hy dat het was een Droom. Men hadde't my voor een Gesight / den waken den verschenen / aangegeven.

§. 13. Van my gevraagd na veel omstandigheden; en na de mate sijner Kennis onderregt / om van dit voorval (wat ook de oorsaak moghte zijn) een goed gebruik te maken: so vraagd ik hem; of't waar was't gene my aangaande sijner susters man daar by verhaald was. Hy seide / even eens; behalven dat den selven eene week meer was gegund geweest. Ik ging dan (sonder hem te melden) aanstonds na de suster toe / welker tweede man't geweest was / en die ik vond sitten by den derden. Maar so verhaalde my d'historie aldus. Haar man / sich al te seer in sierken dranck verlopende geraakte eerst aan't quijnen / en voorts volkomen siek te bedde: dies liet hy eindelik den Doctor halen; daar hy in't eerst niet toe te bringen was / om dat hy sulken man bykans voor een bode des doods aanmerkte / daar hy niet veel sin aan hadde. Het viel ook even so, den Doctor sijne siekte seer gevaarlijk achtende. Ter laatste dagh versocht hy sijne huisvrouw / die om hare koopmanschap ter merkt wilde gaan / by hem te blijven, also hy in die nacht gedroomd hadde / dat hy dien dagh sterven soude. Dus bleef de vrouw dan t'huis / en op dien dagh so sterf de man. Siet wederom hoe groten onderscheid in die vertellinge van den swager en de vrouw.

§. 14. Nu / die begreep de sake even eens als ik. Te weten / dat de man nooit veel bedacht op sterven / en geheel anders leevende; hoe hard hy sich te voren hield / om self den naam ook niet te hebben van't gene hy niet geerne was: wanneer hy nu bemerkte dat het ernst wierd / daar over seer ontsteld geworden zy. Uit die ontsteltenis ontstond die droom / en uit dien droom noch meer ontroerenis van bloed en geesten; wanneer de siekte doch alreeds de overhand genomen hadde: en so was't eens middel oorsaak van het ander / om menschelijker wijse desen man so veel te eerder in sijn graf te helpen. Want God die hem sijn perk op sulken dagh had vast gesteld / heeft ook de middelen also geschikt / dat het niet anders wesen moght. Maar wat den anderen betreft; dat / meen ik / spreekt van self. Hy heeft met maar gedroomd; en meer en is er ook niet af gekomen / also hy nu so lang daar na noch leeft. Hy hadde my nochtans een schrijfgeleerde voor wat sonderlings in't eerst gemeld. Gaat dan eens daar op zell

§. 15. Ik moet hier by noch iet besonderlijx en wonderlijx gedenken / van enen man / wien ik seer oud en blind in mijne kindsheid heb gekend; en met wiens soons soon / noch in Friesland leevende / en een man van staat / ik opgewassen ben. Hy hadde sich verplight / om een volslagen jaar alleen te wonen / op een eiland in de friesche Wadden / oostwaart naast aan Schier-

Schiermonnikoog/ het Bosch of Kooyzand genaamd / dat met een hoog getijde onder loopt. Daar had hy sich een houten huisje / dat hy voor 't hoog water op kon byzelen/ doen maken; en ook van levens middelen voorsien. Hy hield et uit; maar geenen lust altoos om dat noch eens te wagen/ so byster seide hy dat het daar gespookt had in die eensaamheid. Wy heugen niet seer wel so veel besonderheden / als ik met kindsche oozen daarvan wel heb aangehoozd: dan in 't gemeen / dat die seer wonderbaar verteld zijn / en alle geloof weerdigheid te boven gaande. Dus maak ik my mitsdesen sterk / om die van stuk tot stuk te wederleggen. Wy waren doe maar kinderen/en die doe mannen waren zijn nu lang al dood. Wy hebben't geen van allen uit des ouden vaders eigen mond: of hebben 't met vooroozdeel aangehoord. So ook de genen die doe wel van meerder jaren zijn geweest/maar met de algemeene lichtgelovigheid behebt. En wie 't ook zy / hy heeftet maar uit sijn verhaal / die doe alleen geweest is; behalven hem en heefter niemant iet gesien. Hy self ook in dat algemeen vooroozdeel zijnde/ en in die nare eensaamheid; die hem te veel gelegentheid en tijd gaf om te denken / dat hy dus God verzocht / en in gevaar sijns leevens was: wat had hy niet al oorsaak / om broef-geestig / in de swaarste fantasyen te verballen / die ooit menschе heeft gehad? En eindelik / hem was er aangelegen / dat hy de swarigheid voor al niet minder maakte in 't vertellen / dan sy waarlik was geweest.

VI. HOOFDSTUK.

Het selfde salmen aan den genen sien, diemen gemeenlik voor beseten of betoverd houd.

§. 1. IMdienmen nu gelijkerwijse met Beseetenheid of met Betovertheid te werke gaat; men sal de saken even eens bevinden. Want aangesien dat alle/die den Duivel dat vermogen op de menschen toestaan / self bekennen / dat daar altijd / of ten minsten voorgaans mede siekten onderlopen / als iemant van den bosen geest beseten is; en dat betovering self siekten in den mensch veroorsaakt / so dat hy siek is om dat hy betoverd is: so kan ik ganssch niet sien / hoe sy dan weten konnen / dat sulke quaal of siekte niet geheel natuurlijk zy / en dat de Duivel daar met onder speelt. Het moeten al ervarene en wel geoefende verstanden zijn / die daar hun oordeel over geven sullen. Maar heeft men over al en altijd sulke mannen by der hand? of hebben die altijd wel de gelegentheid / om alles af te sien en by te wonen / daar 't oordeel uit te maken zy? Maar nademaal het meest geringe luiden zijn wien sulx gebeurt / die niet veel onderbindinge en hebben / en over sulx te lichtelijker verbeelden / dat ene ongewoone siekte / quellinge of vreemd geval of van den Duivel of van quade menschen zy: so gaan sy ook niet tot d' ervarenste Doctoren; maar tot sodanige gesellen/ die van

alſulke dingen meeſt vermaard zijn / als ſy wanen dat de quaal is. Die helpen hem dan in de mening voort: want alle die by dat volk komen die moeten ſeerlik betoverd zijn; ſy krijgen anders geen beſcheid. Hier door word dan het ſlechte volk belett / van wijſer en oprechter onderright by weleerbarene Doctoren te gaan halen: ja ſelf met een voorvoordeel ingenomen om het niet te doen: alſo ſy dan in dumme ſorte inbeeldinge te meer verſterkt / d' erbarenſte Doctoren ſelf verachten / als hebbende geen doel getroffen / en niet geweten dat de patient betoverd was. Ook neemenſe daar toe wel oorſaak op / wanneer ſy lang vergeefs gemeeſterd hebben: mits denkende / *quod*

Non eſt in Medico ſemper relevetur ut æger.

De quaal heeft ſomtijds groter kraght,
Dan konſt of meeſter hulp toebraght.

§. 2. Dus heb ik iemant eens tot Franeker gekend / die lang aan 't quijnen was; en meinende derhalven / dat hy moeſt betoverd zijn ſond hy na Endor (dat was lang te Bergum) tot enen Ba-al Oov of duivel jager; die hem liet weten / volgende de regelen van ſijne konſt / dat hy wel ſeerlik betoverd was. En wetende / dat ſulken achterdocht gemeenlik op de genen valt die meeſt met iemant omgaan / en onder vrienden en geburen d' argwaan allermeeſt regeert: ſo dede hy den kloot ook rollen daar hy van ſelf henen wilde; hem doende ſeggen / dat hy van enen ſijner neeringe / niet verre van hem wonende / en deſſelfs wijf / welk ouders ook den naam al hadden; die t'ſamen ſonder kinderen / en warm geſeten waren / betoverd was. Dit was ook al 't bewijs / waarom hy ſulk volkomelik geloof de; en ſeker wijf van onbeſnoerden mond ſich in geſelſchap liet ontvallen / dat deſe lieden daar aan ſchuldig waren.

§. 3. Hier over kreeg ik eerſt / daar na myn waarde antgenoot / in de gewone huisbeſoekinge / vry veel te doen. Verſocht by hem te komen / daar die vier menſchen waren: deed ik er't myne mede toe / om hen te bevrijdigen. Die man en vrow ſich over 't ſeggen van dat wijf beledigd houdende: ſo was haar eerſte uitvlught ſulk te loochenen. Doch van my aangedrongen / om te ſeggen / wat ſe dan gepraat moght hebben; alſo d' omſtandigheden leerden / datter iet van haar geſeid moeſt zijn: verſchoonde ſich hier mede / dat als van anderen / in dat geſelſchap daar ſy was / ſulke praat gerept wierd / ſy dat niet eens beveſtigd hadde / maar had alleenlik middel aangewieſen / om te mogen weten of 't ſo ware. Dat was / de vrow die men voor ſchuldig hield / meer dan den man / eens waar te nemen op de botermerkt; en neder bukkende om dit of dat te ſien of op te beuren / alsdan een hand vol ſouts al ſtillekens van achter op haar lijf te leggen: So ſy kon toveren / ſy ſoude dan niet kommen uit de ſtede gaan. Hier op ſprak ik het vonnis overluid / dat die alſulken raad gegeven hadde ſelf de Tovereſſe was / en d' andere twee luiden vry. Want / ſeid ik / (hoe vreemd haar dit ook voor quam) het was ontwijfelbaar een toverſtuk / te kommen maken met een hand vol ſouts / dat iemant ongeſchutt en ongebonden vaſt blijft op de plaatſe daar hy ſtaat: die ſulk dan weet aan anderen te leeren / dat die kan toveren. Indien gy dan van onſer een betoverd zijt / (dit ſprak ik tot den ſicken) dit is de vrow die u betoverd heeft. Dat wijf

wierd

wierd dus de mond gesnoerd / dat paar verlicht / en die sich voor betoverd hield beschaamd. Mijn amtgenoot en ik en wierden nooit daar over meer gemoeid: en al de spraak van tovery was uit.

§. 4. Dus heb ik hier een seker dochterrje gevonden / dat eerst van wonderlike s'ware stuipen overvallen / doe blind en stom gewoorden was / daarna de stuipen haar verlatende / en haar gesight ook wederkeerende, so bleef het echter stom. In alles weder frisch van lichaam en verstand / weet niet te seggen wat haar heeft gedeerd. Maar d'Ouders / en insonderheid de Moeder / door de vreemdigheid / de bysterheid en de langdurigheid der quale / ook gekomen in bedenken van betoverdheid / daar almans praat toe hielp: begaven sich na eenen van die onmsweevende Joden, waar van Hand. 19:13. in de modder-molensteeg / die onder 't slechte volk der Joden Doctor heet: en voorts tot seker besje in de kattenburger straat / op ene kamer wonende / daar 't jong volk ook om raad komt / of wel om goed geluk te horen. By dese lieden wiezense dan wel bersekerd / dat hun kind betoverd was. Ook wierd haar raad gegeven om te weten / wie 't gedaan moght hebben / so spotteliik dat ik het niet verhalen magh. Dit wierd bevestigd door te wonderlik gekranste beeren / uit haar slaapkussen / sose seiden. Ik quam er self een af te sien: en schaamde my by hun / dat men door wonder hield het gene ganssch geen wonder was; en by de genen die met beddegoed en beeren handelen / genoegh bekend / dat in den aart van sulke beeren is.

§. 5. Maar seker Predikant / niet van de kerk van Amsterdam / maar daarom echter t'Amsterdam genoegh bekend / had ook geseid / dat hy die dochter voor betoverd hield. Myn seggen was / so hy dat seker wist / dat hy dan self een Toveraar moest zyn / of niet verstaan waar in de Tovery bestaat. Want aangesien dat Duivel nochte Toveraar iet doen kan boven de Natuur: so moet de quale door sulk een verwekt / hoe vreemd of wonderlyk / nochtans natuurlyk zyn. Doch hoe sal iemant weten / dat de schade aan eens menschen lichaam / natuurlyk zynde / niet uit de eene of andere verdorventheid der deelen sy van self ontstaan; maar hem door mensch of geest van buiten aangebracht? Geen toveraar sal aan den Predikant te kennen geven / dat hy 't verdoemenaakt heeft; noch minder dat hy't dede door des Duivels hulp / waarinnen wil dat alle tovery bestaat. Ook sal de Predikant niet seggen / dat het de Duivel self hem heeft geopenbaard. Hoe weet hy dan / dat sulk een kind betoverd is?

§. 6. Noch twee heb ik hier by te doen / die niet betoverd / maar besetten waren / sose seiden: te weten Taedske Isaks tot Franeker en Harmen Evertz tot Amsterdam. Dat vrouwmensch heeft de Predikanten vele jaren lang voor haar doen bidden op den predikstoel / als ene dochter die seer qualik gesteld is; of omtrent op sulken sin. En waarlik was sy ook sodanig. Want niet groot van verstand / hadde sy des evenwel so veel / dat sy de gantsche stad so lang bedroogh / door sich te beinsen erger dan sy was. Ik segge / erger: om dat ik wel reden hebbe te gelove dat haar ietweg scheelde; gelyk ik ook hier boven III. §. 15. van de self de spreekende / te kennen gaf. Maar sy behielp sich in hare armoede met de kunst van hare elende te ver-

groten na den schijn: en sierde datmen haar geloof de / misbruikte sy met vele stoutigheid den dienst der predikanten / en ontheiligde dan telkens het Gebed. Want menigmaal is my dit self gebeurd / dat haar broeder / noch een kleine jonge / als een sterk man aan de deur quam kloppen; gelijk als commandeeren (want beleefdheid had hy niet geleerd) dat ik strak / strax / moest by sijne suster komen. Die vond ik daar dan liggen achter over / met den mond en ogen toe / met de voeten schoppende / maar meest met de beide handen hard op de borst slaande; daar sy niet van ophield / of sy moeste d' eere hebben datter een gebed geschiedde: 't welk so haast niet uit was / of sy quam in stilte / begon te suchten / allenx de ogen te openen / eerst slaafelijk / en daarna wat hartiger te spreken.

§. 7. Hoewel my 't werk begon verdacht te worden / om vele redenen / niet nodig te verhalen: soo ben ik echter in vier jaren tijds noch niet geheelik uit den droom geraakt / hoewel het meer was dan ik goed vond om te segen. Nochtans (als boven ook al eens geseid is) en was ik nooit in dat gevoelen dat se van den bosen geest beseten was. Hoe wel ik de gemeene doling doe noch niet verlaten hadde. Na mijn vertrek uit Franeker / bemerkten de predikanten meer en meer / dat daar bedrogh in stak: en sonderling dat sy in't kloppen op de borst haar selven nett so wist te mijden / dat sy de beide bresten niet en raakte / maar ter zyden schoof. Waar na al meer en meer gemerkt / en sy daar op noch harder aangespoord zijnde: heeft eindelik behend / dat sy die quale / om't melden van de menschen en't gemak des leevens / voor een groot deel had geveinsd.

§. 8. Tot die beleydenis quam Harmen Everts niet / een gouddraadtrekker van sijn handwerk / pas twintig jaren oud / arm / en nochtans al van een wijs voorsien. My wierd van hem geseid / dat hy / niet verre van my af / hoewel in myne wyk niet / woonende / beseten was van enen bosen geest. Reght in den tijd / wanneer ik besig was een schrift te maken / om in druk te brengen / waar uit dit boek ontstaan is / en doe al gerugt van was. Dies was hem en den buren ook geraden / self van Predikanten / datmen my eens daar van spreken soude. Ik vond hem / daar versocht te komen / in sijn kleen huisje van maar een vertrek / in een hoek by 't vuur sittende; met een sombre wesen / en als mymerende: en aanstonds meer en meer sich roerende / als een die 't veubel op sijn lijf kreeg. Na weinig spraar op 't gene ik hem vraagde / met seer slaauwe stemm / en als beschreumd: so stond hy op / en wierp hemselven in den slaapbank / die daar nevens open neergeslagen stond. Maks wierp hy 't lichaam op en neer / stiet met de voeten / sloeg met de handen en het hoofd; en hield de ogen toe. Syne schoon suster sloog op sijn lijf / hield de handen; verscheidene geburen inkomende / hielden ook hun best: sijn wijf van buiten ingekomen moest uit den wege gaan; also de Duivel (seidense) dan boser wierd wanneer sy tegenwoordig was. Daar was meer volx om hem te houde / dan daar toe behoefde: nochtans hield ik al mede / om den pols te voelen / die seer natuurlijk was; behalven dat hy my op 't laatst / voor all die kraghtige beweegingen / wat min gematigd docht. Ik merkte nevens dien / dat hy

sijn

sijn hoofd wel wist te waichten / dat hy 't raats te kant by slaapbanks niet en stierialleijd daar over heen slaande of daar buiten blijvende / na dat hy met de voeten boelen konde / hoe verre hy aan of over 't hoofd den einde raakte / en ook na dat hy op of neer gehouden wierd. Hy wist in desen staat niets dan hem selven / sonnen meinde ; en als hy namaals ontvoorsigtelijk ook aan my self verklaarde. Hoedanigs had hy gehoopt het gene ik onderrusschen seide : dat iemant met hem aan mijn huis moght komen / als 't over sonde zijn ; op dat ik met hem spreken / en hem voorts na vermogen helpen moght / waar toe ik seide raad te sien. Hy dan bemerkende / dat ik dus wilde henen gaan / wierd aanstonds beter ; sich stiller houdende / ende d' ogen open doende : en seide tegens my / dat hy dan sonde by my komen. Ik merkte / dat het volk van my verwachtte een gebed te doen : het welk / om swakken niet te ergeren / terwijl ik noch in staat niet was om hen 't bedrogh te tonen / van my gedaan wierd in dier voegen ; dat ik my hield aan algemeene uitdrukkingen / om niet met God te spotten / noch 't heilige den honden voor te werpen. Dit was van Paernen Evertsz. de eerste vertooning.

§. 9. Daar na gekomen in mijn huis / en meer van my gevraagd dan hy wel wist dat op alsulke konsten liep / spraak sijnen mond geduric mis : en als hy om het antwoord eens verlegen was / so sweeg hy still. Maar daar en volgde meer niet op : geluk daarna wel in sijn eigen huis / dat hy sich telkens dan wel misluk hield / en met den vinger weeg / dat hem de tonge van den Duivel vast gehouden wierd. Want in mijn huis en hadde hy sijn volk niet dat hem helpen konde / wanner hy scheen in ongelegentheid te zijn. Het was hem / seide hy / aangekomen op het schip / wanner hy ongeduldig wierd / dat hem sijne vrijster (nu sijn wijf) geen tijding weten liet : en dat hem een der maats daar tegen voorlas enen brief / waarin gemeld wierd dat sy haar onteerlijk droeg ; hoewel hy namaals self bevonden hadde dat het leugen was. Daar op dan moedeloos gworden / op enen nacht alleen sich boven op het schip bevindende : had hy sich aan den Duivel overgegeven / om slechs te weten / hoe de saken met de vrijster stonden. Siet om hoe kleinen oorsaak sich de menschen aan den Duivel geven ; indien ik desen man geloven moet ! Het beste was nochtans / dat hem geen schrift was afgeeischt : waar uit ik hem ook dede hopen / dat hy noch te helpen was. Want ik en hield my noch niet wijser dan hy meinde dat ik was ; om hem voor eerst noch uit te halen / en dan te spreken en te doen so als 't behoorde. Nu plaagde hem de Duivel meest / na sijn verhalen / als hy werken moeste ; hem van de trappen stotende / of 't werk hem uit de handen rukkende. Die ook wanneer hy met sijne ouderstrowde bruid ging op 't Stadhuis / om d' huwelijx geboden aan te geven / hem tot diemalen toe / in 't aansien ende tot verwondering van seer veel menschen / van de trappen wederom te rugge dreef. Versocht om endige van dien te noemen ; op dat / so ik er van moght kennen / of verneemen waar se woonden / hen na die saken vragen mogte : so kende hy se self niet eens ; en was daar mede van dat antwoord vry.

§. 10. Daarna versocht hy door gebeden / 's middaghs aan mijn huis

te

te komen: 't welk hem van my wel toegestaan / maar van hem niet wierd achtervolgd. Waarop dan self hem komende besoeken / op 't onvoorsien; en vragende / waarom hy niet gekomen was / so kreeg ik geen bescheid. Hy sat / als voren / by den heerd; maar so de slaapbank doe gesloten was / en konde hy so veel beweeginge niet maken / of soude van de stoel gevallen zijn; en ook en wasser doe geen volk / dat houden konde. Alleenlik sat de suster met haar kind op schoot / aan d' andere zijde van den heerd (en ik in 't midden. Hy maakte aanstonds wederom gelmatsen daar op stoel / so veel als sittende geschieden konde. Wel / seid ik / doe 't wat over ging / gy schynt dan nergers af te weten / en doof en blind en buiten uw verstand te zijn / So is 't ook / seide hy: gelovende / dat ik my des te meer verwonderde; en onbedacht / dat hem dat aanstonds voor de schenen soude spinnen. Ik vraagde / of hy nu sicht beter vond? hy seide sachjes / ja. Ik wederom / of dan de Duivel nu vertrocken was? ook ja. Wat wegh dan henen? Doe weesde hy in de schoorsteen op / ter zyde daar de suster sat. Opstaande ging ik daar dan staan / en snuffelde / en sagh vast opwaart / seggende; wel Harmen Everts / zyt gy wel versekerd dat hy wech is? Nochtans verneem ik genen viesen reuk: daar dogh gemeenlik / so ik dikmaals hoorde seggen / de Duivel enen stank laat als hy scheid. Hy bleef er by / dat hem die gast dit maal verlaten hadde. Maar waar uit weet gy / dat hy waarlik wech is? op dat ik veilig dan een vry woord met u spreken magh: Hebt gy al wel gesien? Wel soud ik niet? Waar sat hy doe hy by u was? Hy weesde op synen reghter voet. En hebt gy hem daar dan gesien / wanneer ik u so even in benaawdheid sagh? Hy sat al / ja. Maar so gy uwen voet niet saagt / hoe kond gy sien den Duivel sitten op dien voet? Hoe? soud ik mijnen voet niet sien? Neen: want gy my daar even hebt geseid / dat gy noch hoort noch siet / wanneer gy dus gesteld zijt? hoe nu dan sien uw lighaam / en de schoorsteen / en de plaats waar door de Duivel henen voer? Daarmede hield de bose wyand hem de tong / en seide desgelyx de suster: ja / Domine / so doet die bose geest altijd wanneer hy niet wil lyden / dat hy iets te veel sal seggen. Hy raakte wederom aan 't spreken met seer schawe stem. Wat schroomt gy / seid ik; so hy wegh is / maar reght uit te spreken? siet dat onnosel kind / daar hy by henen in de schoorsteen opgevaren is / en schrikt noch schroomt niet eens. Maar seg my / heeft de Duivel iets tot u geseid? my dunkt dat ik het heb gemerkt. Ja / seide hy: maar wat was 't? Dat ik (daar noemden hy een van de bruggen daar ontrent) van avond ten half achten daar eens komen soude. Wel aan / seid ik / 't is nu by seven uren: ik blijve hier so lang / en wil daar niet u gaan. Neen / seid hy doe / het is eerst morgen avond. Ik wederom / al wel: ik sal dan morgen avond uit de kerk hier by u komen / om 't samen heen te gaan. Daar sweeg hy op. Maar / (seid ik verder) hebt gy voor daar heen te gaan; en moet gy 't doen? Hy sweeg. Blijf t' huis / en loop den Duivel self niet na; ik sta u voor het ongemak dat daar van komen kan. Doe weesde hy wederom de tong / als

zijnde

zijnde van den Duivel vast gehouden / om hun geheim niet uit te klappen. Waarop ik / my grampsteurig houdende / hem seide: soekt gy my aan / en valt my moeyelijk om van den bosen geest verlost te zijn / en loopt gy hem van self noch achterna? wat heb ik dan met u te doen? Spot gy met my en goede luiden / of spot gy ook met God? Ik ging doe henen / en in 't naaste huis; waar van de vrouw en noch ene andere het meestendeel der redenen / van my met den beseetenen verhandeld / buiten hadden aangehoord.

§. 11. Ik vond de schranderste geburen mede in 't gevoelen / dat het een gemaakte Duivel was. Ik vraagde of goedhertige personen geen medelijden toonden door geschenken? Sy seiden / enigsins: maar hy en woonde daar niet in de ryke buurt. Ik hielp hem ter begeerte van de vrouw en moeder op een oorlogschip: in hope dat die leuje Duivel / die geen werk moght sien / hem op de Zee / daar hy hem aangekomen was / (door 't scheepsvolk meen ik) ook wederom verlaten moght. Maar hy en hadde daar geen duur / en keerde wederom. Daarna verhuisd / so dat ik hem nooit meer en sagh / trof eenen nieuwen Doctor aan; na dat hem d' eerste sijnen Duivel had ontdekt. En dese hem niet kennende / also hy sich op my beriep; quam my dan vragen wat hy was. En daar af onderright / verdreef hy desen Duivel: door blote dreiginge van slagen / met seker slagh van rottingen / doe versch uit Sina hergebraght / en daar gebruikelijk / also hy seide / by 't heidensch volk / die sich op 't Duivels werk verstaan; om op de lendenen gelegd der genen die van sulke geesten zijn gequeld / deselve aanstonds uit te dryven.

§. 12. Indien ik nu sal seggen wat my dunkt: het was een man van dun verstand / en dik van bloed; seer slordig opgevoed / gelijk ik na vernomen hebbe. En binnen tyds verliefd / eer hy bequaam was tot den kost; en sijne moeder hem verlost tot trouwen weigerende: is hy door onberadenheid ter Zee geraakt. Daar dan gesopt van 't bootsvolk / so met woorden als gemaakte vrienden: die onder 't myneren hem 's nachts (als boven is verhaald / wanhopig om den Duivel dede roepen: so heeft de schyk hem namaals doen geloven / dat hy al half verbaren was. De lust tot werken dus niet meerderende / en eetende nu met sijn tweën / voor sijne eigene rekeninge / die hy al op sijn best voor eenen niet goed maken konde: en siende datter quame en die wat gaven / verf waarde hy den uiterlijken schijn van 't quaad; het gene duidelijk te speuren was. Maar weinig kennis van den Duivel hebbende / dan uit den dagelijkschen praat van 't slechte volk; so wist hy dese konst noch minder dan het gouddraadtrekken / en raakte so dan lichtelijk daar mede tot een niet.

§. 13. Ik sal hier noch een voorval by doen / dat my eens op reise in het Harlinger veer schip is gutmoet. Een heer van de regeeringe uit den Friesschen Adel was daar mede by. Wy waren meest ten einde onser reise / en in 't gesight der stad / wanneer een van de reisigers in 't ruim verbaasd opvloog / en 't gantsche schip vragt in alarm. Sijn eerste woord was / dat hy riep tot een die naast aan hem lagh: du schelm, wat doest u my! Daar

op ſo dees hy klaghte in het openbaar / dat hem die ander eenen neep gegeven hadde met de hand aan ſijn gemacht / waar voor hy heimelik bedroven was. Hy en de ander quamen beide boven: de eerſte hield het hevig staande / het gene d'ander niet dan ſlawelik ontkende. En 't waren beide luiden van volrijpe jaren; de eerſte op het beſt / en d' ander gaande al na 't einde van ſijn leven. Die edel heer en ik bemerkten aan den klager iets / wanneer hy voor op 't ſchip ſtond / waar uit wy dachten / dat het ſo in alles niet en was gelijk hy ſeide: maar d' ander was daar voor bekend / en droeg daar af oock eenen ſonderlingen naam / dat hy wel meer ſulx dede / als wy oock wel geloven konden dat hy hier gedaan moeſt hebben. En ſo genomen / was het geen betovering / maar enkel vuiligheid / des ſich een eerlijk man moet ſchamen te verhalen / ik ſwijge ſelf te plegen / ſchoon deſe wel ſeer ſijn geleek / en d' ander van geen groot verſtand. Daar boven ſchijnt dat hy geſlapen heeft / wanneer hem d' ander deſen gluipſtreek gaf: en dus daar van ontwaakt te meer ontſteld geweeſt; het quaadſt gevoorſeld en geſtroken heeft eer hy bedaarde.

§. 14. Nochtans / het gene nieuw bedenken gaf van tovery; (ſodanig echter als ik I. §. 7. eens voor al geſeid heb dat geſchieden kan) was / dat ons wierd gemeld van die daar hadden by geſtaan / dat deſe ſijn man ſtilleliens den anderen geſeid hadde / hy ſoude ſlechts te vreden zijn; alſo hy hem / aan land gekomen zijnde / herſtellen ſoude. Doch dat kan uit verſcheidene redenen van hem geſeid zijn. Want mogelik was 't maar te doen / om hem voor eerſt te ſtillen: en ſien daarna hoe hy het beſt ontquam / door iets dat hem het ſeer verſachten moghte / indien 't ſo hard was aangekomen / daar op te leggen. Men heeft daar tſedert niet meer af gehoord: en ſo de bader (als geſeid) niet velen op het ſchip bekend / en op dat woord geweeſt hadde; die ander zijnde daar een vreemdeling / en ſoude naaweliks meer zijn geloof d geweeſt. Doch ondertuſſchen meen ik / dat ons menig proef ſtuk van gewaande tovery voor ſeer waarachtig word geveild / daar niet ſo veel bewijs af is als dit; hoewel het niet met allen is. Want ſoude iemant / die tot ſulx te geloven genegen is / niet ſeggen konnen / dat hy daar ſelf was by geweeſt, en't gantſche ſchip daar van ontſteld? En ſoude 't dan niet waar zijn? Maar 't gene hier nu onder zeil van ſo veel menſchen is gehoord / en van niet eenen is geſien / gaat daar eens op te zeil. Ik ſal hier na iet van gelijke ſtoffe ſtellen / dat voor het Stads Gerecht tot Harlingen beleden is / uit autentyke ſtukken my daar van ter hand geſteld.

VII. HOOFDSTUK.

Iets diergelijk is in 't beſonder te beproeven aan alſulken Vogel, als geloofd wierd door des Duivels kracht te ſpreken als een menſch.

§. 1. OM 't naaſt voorgaande hoofdſtuk niet te lang te maken / en om het onderſcheid der ſtoffe en de waardigheid des ſchrijvers / die het in ſijn

boek heeft ingelijfd; en d' achtinge des Pijnssen die alleen hier voor getuige streekt: so sal ik hier affonderlik van sulken voorval spreken / als mogelijk de maate sal stellen / om van veel andere te beter oordeel op te maken. Dus kom ik dan van die betovering der menschen tot een beest / twelk vele dachte dat beseten was: waar af ik met de woorden van den Ridder (Temple spreken sal / die daar in 't H. deel sijner Memorien aldus van schrijft. Wanneer Pijns Mauritz in den Hage my besocht / schoot my in 't hoofd / hem „ een geringe vraag te doen; begeerig om uit sijnen mond te horen een ver„ haal / so dikwijls my van anderen verhaald / van enen ouden Papegaaj / „ dien hy had onderhouden in Brasilien / en die in 't spreken gemeene saken „ vraagde / en op allerhande vragen / als een redenmaghtig schepsel antwoord „ gaf: waarom sijn volk geloof de dat het beseetenheid of toverye was: en een „ van syne predikanten wilde naderhand geen Papegaaj meer sien / seggen„ de dat hy den Duivel in hadde. Maar moesten alle vogels van dien aart om eenen vogel lyden; en derf de hy daarna wel menschen sien? also hy buiten twijfel meer van menschen dan van vogels had gehoord / en geloofde / dat se van den bosen geest beseten zijn.

§. 2. Nu sal de Pijns dan seggen wat het was: te weten; „ dat hy van al„ sulken Papegaaj veel horende / en echter niet gelovende / denselven ver„ re van daar tot sich hadde laten brengen. Dat dese vogel groot en oud „ was; en tot heim in de tegenwoordigheid veler Hollanders gebraht / „ aanstonds van self seide / wat gesellschap van witte menschen is dit; Sy „ vraagden hem / op den Pijns wijsende / wien hy dacht dat die man was? „ Hy antwoorde / d' een of d' ander Generaal. Viel hy hem gevraagt „ vraagde de vorst / van waar komt gy? en 't beest antwoordde / van Ma„ rinan. De Pijns / wien hoort gy toe? de Papegaaj / enen Portugees. De „ Pijns / wat doet gy daar? de Papegaaj / ik bewaar de kiekens. Waar „ op de Pijns lachende / seide / bewaart gy de kiekens? Ja, seide de Pa„ pegaaj / en ik kan 't ook wel doen; en maakte vier of vijfmaal ook 't ge„ luid waarmede men de kiekens roept. So nu een Geest spraak door dit beest / en 't sprak geen quaad: waarom is dat een quade en geen goede geest geweest / dat daar een predikant verraard van was? Maar had hy nooit den Pinkstertext gepredikt: waar uit hy weten konde / dat self een mensch geen vreemde taal en spreekt / dan door Gods Geest en kraght? Doch laat ons eens verder horen hoe het ging?

§. 3. „ De Ridder vraagt den Pijns / in welke taal dit vogel sprak? „ Die antwoord / in 't brasilisch. Hoe Temple wederom / of ook de Pijns „ die tale wel verstond? Hy seide / Neen: maar dat hy sich voorsien „ had van twee tolken; eenen Hollander die brasilisch sprak / en eenen „ Brasilianer die 't hollandsch verstond. Dat hy die beiden elk besonder / „ en in 't heimelijk had ondervraagd / en dat se in de woorden die de Pape„ gaaj gesproken hadde / nett in alles t'samenstemden. Ik ben het met den schrijver eens / dat dit de Pijns geloof de so te zijn; doch of hy 't self gelooft / dat laat hy sich niet blijken; maar 't oordeel over aan de kenners

der Nature. Ik ook: en daarom de Natuur noch lang niet kennende; besluiten noch de Ridder / noch de Pring / noch ik / dat daarom juist een Geest / en noch een bose geest / moet door dien Papegaaj gesproken hebben. Ja self de konst (als 't waar is 't gene die twee tolken seiden) hon hier genoeg toe doen: den aart van 't spraaksaam beest / en d' ongemeene oudernom / waar door het langen tijd van leeren hadde / niet weinig mede daar toe helpende; gelijk ik dat nu nader tonen zal.

§. 4. Al wat de mensch een beest sal leeren / dat moet hy bloteliik door tekens doen: het zy met roepen of met wijsen / of met dus of so het beest te raken of te leiden. Daar toe dan dus of so gewend; bewegen sy sich / slaan geluid / of gaan en keeren / of doen het een of 't ander / daar sy uit hunnen aart bequaam toe zijn. Dat weet een voerman aan het mennen sijner peerden; dat sietmen aan de honden; dat doense dagheliix / die aan het singende gevogelte alsulke wijsen leeren alsse willen. So leert een Nachtegaal of Leewerik van self: na dat het dit of dat geluid meest hoort / of daar de luchtstreek tot alsulken klank bequaamst toe is / en ook de tekens die 't vogelken tot singen heest / of dus of so daar van zijn aangedaan; en dat het door geduriqheid en menig wederkeer daar toe gewent. De leser sie te rugge na 't gene ik in 't IV. hoofdstuk §. 13. dien aangaande aangetekend hebbe. So kan dit beest van langer hand / en seer dikmalige oefeninge zijn gewend geweest / op sekere stilswijgene beweeginge des monds van sijnen meester / door navolginge derselve / nett alsulke woorden uit te spreken / als die beweeginge vereischen; met so veel kraght als 't beest gewoon was: schoon dat de meester in deself de beweeginge so veel self niet in't werk stelde; op dat men geen geluid van hem en hoorde / en so niet merkte dat de Papegaaj aan sijnen mond kon sien wat dat hy seide. Dit dunke niemant vreemd; also ik op dzie gronden steune / die niemant my so licht benemen sal.

§. 5. Ten eersten stemt my ieder mensche toe / dat al het doen der beesten / die van menschen dus geleerd zijn / maar in nadoen; en hun spreken desgelijx in enkel nagebaauw bestaat. Van sulke vogel is dat klaar; en word aan enen Papegaaj of Aerter alles door hen dikmaal sulken woorden voor te spreken / maar geleerd. Tot dat geluid gewent dan hun gehoor. Nu / overmits het seker is / dat geen geluid / insonderheid van onderscheidelike woorden / kan geslagen worden; ten zy de lippen / tonge / tanden / en gehemelte / daartoe of dus of so / d' een meer en d' ander min / bewogen werden: so is het lichteliker te begrijpen / hoe dat een Papegaaj op 't sien van die beweegingen / deself de volgende / dan ook deself de woorden spreekt; dan dat het bloteliik door 't horen sal geschien. En wil ik ook derhalven wel geloven / dat om alsulken beest te leeren / men meest sal voorderen / door dicht daar by / en reght in sijn gesight te staan: om het so teffens door 't gesight en door 't gehoor te leiden tot het gene dat men wil / en daar 't bequaam toe is.

§. 6. 't Gehoor ontbeerende so sal 't gesight alleen dat doen / hoewel het waarlik in een beest: maar in den mensche / daar 't verstand de leden stiert

ſtiert / en op eens anders doen bequaam is acht te geven / heeft Doctor Amman / een natuur en taalverſtandig man reeds aan verſcheidene die doof geboren zijn / dat klaar betoond ; die hy door 't bloot doen ſien (het zy dat hy gelui d geeft ofte niet) heeft leeren ſpreken / leſen / ſchrijven ; en ſulx noch heden na by ons tot Haarlem / aan het eenigſt dochtertje des heeren Pieter Koolaart ſeer gelukkiglik en ook roemwaardiglik verricht. Zijn boeken *Surdus loquens*, dat is / Sprekende Dove, daar af uitgegeven / verdient in alle ſchriften / tot veel roem en eere van den vinder en beſchrijver deſer konſte / en doch meeſt van God / die doven ende ſpreekenden gemaakt heeft / ſteeds gedacht te zijn. Ik hebbe ſelf het kind geſproken ; en bemerkte / dat hoe ik ſachter ende doch beſcheideliker ſprak / hoe ſy my beter kon verſtaan.

§. 7. Dus verre quam nooit beeſt / om dat het maar een beeſt is ; maar doch wel ſo verre als die Papegaaj : om redenen alreeds geſeid ; en dat ik voor het derde niet en twijfele / of deſe welgeleerde vogel is van ſynen heer ſo verren wegh niet heen geſonden / of heeft hem ſynen meeſter toebetrouwd ; die ongemerkt voor menſchen / aan het beeſt door teekenen / ſo als voor ſeid is / wel bedieden konde / wat dat het ſeggen moeſte. En dit ſo wel ter eerſte aankomſt / als op die onvoorſiene vragen van den Prins. Maar waarom niet in 't Duitſch of Franſch / ſo als hy aangeſproken wierd : ſo hadde de verwondering noch dies te groter moeten zijn. Want aangeſien de Papegaaj den Prins in deſe talen niet verſtond ; ſo was ſyn antwoord ook niet geen verſtaand. Voor al en moeſt dan ook de Predikant niet meenen / dat dit ſpreken van den Duivel was ; indien hy doch geloof de / (ſo ik wel kan merken) als de reſt / dat die op alle talen ſich verſtaat. Of by aldien de Papegaaj 't verſtond / waarom en antwoord hy niet in de ſelf de taal ? of waarom ook de de Duivel niet / (vraag ik den Predikant indien hy alle talen ſpreken kan ? Maar 't ſal my mogelik in deſen ook ontſchieten / indien ik wil dat al dit ſpreken na 't ſtil gebaar en wijſen van den meeſter zy geſchied. Want waarom hield die ſynen mond niet na vereiſch der duitſche of der franſche woorden / ſo wel als na het vraſiliaanſch ? Dat dunkt my echter is niet ſ waar te raden : alſo de vogel 't was gewend in deſe taal / en niet in d' andere ; waar na den mond te ſetten hem ſo ten eerſten niet te leeren was.

§. 8. Noch heb ik meer te ſeggen. 't Verhaal en ſeit ons niet / of ook de Prins die vragen uit hem ſelf dat beeſt heeft voorgeſteld : of wel van anderen / die wiſten dat het deſe woorden konde ſpreken / eerſt opgegeven ; gelijkmen doorgaans aan de vreemden doet die ſo inkomen / of voor welken ſulken vogel word gebraght. En dan en was het ſulken wonder niet ; maar ſlechs een werk van meer volmaaktheids dan men wel gewoon is ; en nochtans gewoon. Maar onder des verſta ik niet / hoe dat de Prins kon lacchen om een antwoord dat hy niet verſtond : want na den draad van dit verhaal / is dat noch in de t ſamenſpraak / en niet daar na geſchied / wanneer den Prins de woorden van den Papegaaj door die twee tolken zijn vertaald. Het ſchijnt derhalven / datter meer geweeſt zijn die 't verſtonden ; doch dan en had de

Pzins de tolken niet van node. So niet / het zyn die tolken self geweest / die eerst in't openbaar vertaalden wat de vogel spzaak: en dus daarna alleen daarover van den Pzins gevzaagd; niet anders konden seggen / dan sy eerst in 't openbaar gespzoken hadden. Dies komt et eindelik dan meest uit op bedzogh: altoos het blykt / dat hier geen blyk van sulken wonder is / als voorgegeven was; noch immers allerminste van den Duivel niet.

VIII. HOOFDSTUK.

De genen die geloven, datse van den bosen geest bestreden worden, of die van anderen daar voor gehouden zijn, en hebben mede van hun seggen of gevoelen geen bewys.

§. 1. GElyk er menschen zyn / die meinen datse Geesten sien of horen / en seggen dat het spookt; en andere daar voor gehouden / of sich uitgeevende / dat sy't gevoelen hunder werkingen ook in hun lichaam hebbe / en van den bosen Geest beseten / of wel van bose menschen dus betoverd zyn: so vindmen ook niet weinige / die van hem in de Ziel bestredē en gequeld zyn / sose meenē / en ook daar voor van anderen gehouden worden. Het is gemeen / met dat verstand te bidden / of ten minsten te doen bidden in de kerk: altyd die uit het briefje van voorbiddinge gelesen worden met die woorden / datse in 't gemoed bestreden zyn. Die woorden zyn dus wel gesteld: en maak ik weinig s'warigheid deselve te gebruiken / in sulken sin als die daar luiden; wanneermen die besonderlik niet op den Duivel past / gelyk nochtans gemeenelik geschied. Maar so wy menigmaal de menschen kenden / die dikwyls op die wyse voor sich bidden laten: wy souden ook den vyand beter kennen / van wiense dus bestreden worden. De stryd ter degen en wel dikmaals van naby besien / en d'oorloghslisten wel in acht genomen / de schermerzen in de lucht / en mannekens geschilderd aan de wand: het sal ons haast doen sien / hoe weinig dat het te beduiden heeft; of is het veel / hoe verre dat het af is van alsulken stryd / die van den Duivel zy. Ik sal in desen anders geen exempelen verhalen / dan die ik self ervaren hebbe / en wel so veel en lang en grondig onderzocht / dat ik daar door wel eerst bewogen ben geweest tot achterdocht / en verder onderzoek van alles wat men van die dingen seit.

§. 2. Het komt gemeenelik op dit voorzoordeel aan / dat ieder kristen menschе met den Duivel stryden moet, en als hy sich in sijn gemoed niet wel gevoelt / dat sulx de Duivel doet. So sy vertellen de gedachten diese hadden / in alsulken stryd; sy seggen dat de Duivel (en dat somtyds ook wel sichtbaar) so tot hen gespzoken heeft / of op het sachst / hen ingegeven: ja self geloven sy / gedacht of ook gedaan te hebben het gene nooit in hun gedachten was te doen. De oorsaak is of in hun Bloed / of in 't Gemoed; so als ik dat verscheidelik bevonden hebbe / en ons de reden leert. Want nademaal dat ons het bloed na dat het is gesteld / de leevendige geesten vlugg of traag; en so de beeltenis der saken luchtiger of dompiger vertoont:

toont: daar na sal ook de menschе lichter of bes waarliker te moede zijn. En wederom / na dat een menschе meer of min sich tot de vzolikste of dzoevigste gedachten overgeest / daar na sal menigmaal het bloed sich ook veranderen: het lichaam dooz goeds moeds zijn luchtiger en frisscher / maar dooz dzoesgeestigheid bes waard en vadsig zijn. De eerste sal sich meest de vzolikste en troostelijxte vooxwerpsels kiesen / om daar op te denken / en anderen die vooz te stellen: maar d'ander sal de dzoevigste en schzikkelikste vooz ogen nemen en tegens ieder daar van spzeken. Is't dan dat die blygeestige God vzeest / en sijne saligheid betragt; hy sal bequamer zijn om troost uit Godes woozd te lesen / en te spzeken: maar is 't een weereldsch mensch: hy sal te onbekommerder 't genot van 't goed des weereldts nemen / en alle s'warigheid licht henen slaan. Daartegen / so dzoesgeestigheid hem overlastig wozd; hy (die God vzeest) sal altijd sien op't s'waarste van de Wett / den last der sonden / en der straffe na dit leven; ook nu; wat quaads hem ober komt / als een bewijs van Gods verlatinge begrijpen. Maar is hy aardsch gesind / hy sal sich over tydelijk verlies en ongemakken quelen / en ieder een te boren pzaten.

§. 3. Gaat nu die luchtigheid van sinnen verder heen / dat sulk een kristen vol geloof / seer sterk aan God en aan den hemel denkt: hy sal sich Engelen verbeelden konnen / gelijk van Jetske Klaas hier op het Bikkers eiland is gebeurd; waar van hier na noch in 't besonder moet gespzoken wozden. Maar wozd hy dooz dzoesgeestigheid verboerd; so dunkt hem staat de Satan tegen over hem / en wat dan quaads hem aan of overkomt / daar is na sijn gevoelen ook de Duivel oozsaak af. Nochtans geeft ons d'ervarentheid veel meer van dit / als van dat ander slagh; ja dagelijksche stof en werk / daar 't ander wonder selden eens gebeurt: uit oozsaak / dat de dampige en s'ware geesten veel bequamer zijn tot de verbeeldinge; gelijkmen siet / dat ook de vastigheid van stoffe de stevigheid en duursaamheid der beeltenis daar in gemaakt niet weinig helpt. Maar sal in klep het dzuksel lang bewaren: maar niet so lang in 't zand / en't allerminste in't stof; die haast vervliegt. In't water salmen enig spooz vooz kozten tijd sien blyven; maar ganssch geen in de Lucht. Derhalven zijn 't doozgaans s'waarmoedige en dzoevige gedachten / waar in de Duivel als een felle vyand wozd verbeeld: ook uit die reden / dat het denkbeeld van dien bosen geest ons veel meer vooz komt dan der goeden / dooz 't geduric spzeken van den Duivel meer dan van de Engelen; en self ook van God / meer als de menschen dooz den Duivel plagende / dan dooz sijne Engelen beschermende / of hen vertroostende dooz sijnen Geest.

§. 4. Gods Geest merk in ontrent dit alles aan / als werksaam met (om te seggen) en ook tegen stroom. Belieftet God / den menschе neer te slaan; hy doet dan meer aan den blygeestigen / dan dien die dooz sijns bloeds gematigheid also ver henen is: wil sijne goedheid hem te reghte bzengen; hy doet het meeste aan den genen die ten bitterssten bedzoef d van herten is. Men magh dit alles in den veelerleyen staat van David als in enen spiegel sien.

sien. Was hy blygeestig/en hy vergeleek sich met het volk des weereldts: God heeft meer vreugde in sijn herte gegeven, dan sy wel hadden vanneer hun koorn en most vermenigvuldigd wierd. Psal. 4: 8. Wierd hy verdrukt/ en was hy seer bedroefd: Gods hand was dagh en nacht swaar op hem; en hy bekommerd over sijne sonde. De godlose heeft vele smerten, so 't hem qualik gaat: Psal. 32: 4/10. en 38: 19. Dus heeft de mensche, so de quade so de goede/ doch verscheidelik/ enen geduriger strijd op der aarde: Job. 7: 1. maar sulken strijd als aan den Duivel toegeschreven wordt/ daar van heeft geen van alle Gods gelovigen een woord geweten.

§ 5. Gelijk nu de gematigheid van 's menschen lichaam/ bloed en geesten/ hem tot sulx als hy dan strijd noemt meer of min verhoeren kan: so kan ook 't self de wel uit sulken staat ontstaan als daar hy dan in is/ of in 't besonder door ontmoetinge van iet onaangenaams veroorsaakt worden. Ten dage mijner benaawdheid, seit Asaf/ weigerde mijne ziele getroost te worden. Dacht ik aan God, so maakte ik misbaar: peinsd ik, so wierd mijne ziele overstelpt. Hoort nu slechs een deel van syne klaghte. Heeft God vergeten genadig te zijn? heeft hy sijne barmhertigheden door toorne toegesloten? Daar na seide hy/ dit krenkt my: so veel merkte hy wel/ dat hem dit te na ging. Psal. 77: 3/4/10/11. Geheel Zion quam so verre dat sy seyde; de Heere heeft my verlaten, de Heere heeft my vergeten. Jes. 49: 14. Wanneer sodanige gedachten in de menschen komen; so meinense somtijds/ dat dit de Duivel tot hen seit. En een gelovige tot God dus klagende; Gy hebt u met ene wolke bedekt, so datter geen gebed door en komt: Klaagl. 3: 44. dat meinen onse lieden dat de Duivel doet/ die hen belett van God te bidden. Zijn sy in nare een saamheid verlaten: wee my! sal Dadid seggen/ dat ik een vreemdeling in Mesech ben; dat ik in Kedars tenten woone Psal. 120: 5. D' een afgrond roept tot den anderen: Daar meinen sy den Duivel dan te sien/ gereed om hen ten helschen afgrond wech te slepen. 't Was een doodsteek in sijne beenderen, als sijne vyanden dagh ende nacht seiden, waar is nu uwe God? Ps. 42: 11. Siet hier de Satans, dat is tegenpartijders/ en de Duivels, dat is lasteraars/daar David van bestreden wierd: op dat gy niet so lichtelik en segt/ dat sulx de Duivel uit der Hellen is.

§. 6. Dit dan so verre als den waren strijd betrest/ die den gelovigen behalven die van 't Vleesch en van de Weereld overkomt: waar in des Duivels eerste werk noch besig is/ dat is/ de sondige gedachten/ woorden/ werken; daar des Weereldts boosheid d' aangeborene verdorventheid des menschen toe verleid/ en desselfs begeerlykheid de neigingen der sondige nature toe verlokt. Uit desen is het meest/ dat sich de menschen wanen aangevochten van den Duivel/ in voegen dat hy weten soude/ hoe 't met hen gesteld zy; hen ten quade porren/ dryven/ dwingen; somtijds winnende den strijd/ en somtijds afgeslagen/ so sy meinen. Hy wint na hun gevoelen/ als sy sich verwonnen geven door het vleesch/ en lief de tot de weereld/ om hunne eigene begeerlikheden in te volgen. Maar so sy geen gelegent-

legentheid of stontigheid genoegh en hebben (door eenen of de anderen bleeschelliken inslight wederhouden) om 't voorgenomen en beminde quaad te doen/ dan is de Duivel van hen tidderlijk verslagen. Door desen ingebeelden oorlogh/ en gemaakte schaduw-scherming laat sich de mensch dan noch wel voorstaan/ dat hy een is van de beste kristenen; hoedanige men seit dat van den Duivel meest bestreden worden: en is vol moeds aangaande sijn gelove/ dat hy daar door so groten boosen vyand overwonnen heeft. Die weet dan/ meint hy/ veel van onderlinge te spreken; begunnende dus by hem selve te betrouwen dat hy regtveerdig is/ en d' anderen niet meer te achten: so als de reghte Fariseen plegen. Luk. 18: 19.

§. 7. Van desen of van huns gelijken zijn 't/ aan wien myn schrijven minst behaagt; om dat ik hen de eere van dien strijd en zege neme/ en hen dien vyand wijse/ dien se liefst met vrede laten/ daar hy is/ te weten 't Vleesch; of ook met wien se seer ongaerne vrehen souden/ dat is de Weereld. 't Behaagt hen niet/ indien men seit/ dat sy den grootsten vyand binnen hebben/ en met hem vrientschap houden: al is 't ook dat se buiten met de Weereld niet veel op en hebben/ maar ingetrokken zijn van leven: niet door afkeerigheid van 't quaad/ maar eigensinnigheid. Ik heb te Franeker gekend ene andere vrysster dan de voorgenoemde/ niet so veel bekend/ maar van boser aart. Zijnde ene wollenmaaister/ hield sich wonder teder van gemoede; en bedong/ als sy tot ingnent quam te naayen/ op werkedagen in de kerk te gaan/ ontvangende nochtans den hollen loon/ als anders. Dat gadinge niet ieder een: des kreeg sy minder werk/ hield sich bestreden van den Duivel/ en bleef des Sondaghs ook in huis; hoewel gesond van lichaam/ dan (dat was er aan te sien) wel swaar van bloed. Sy liet sich dan dus ledig voederen van haren armen broeder/ noch jongman zijnde: die so geseggelijk/ so veerstig en opreght was/ als sy eigensinnig/ fel/ en boven al gevemsd. Het was voorwaar een bose geest/ die haar dus quelde en besatt. Wanneer se haren broeder uitgesogen hadde/ liet sy sich mesten in haar bedde; waaruit se almen by haar quam/ niet op sien honde/ het aangesighte self bedekkende/ en malende so slaauwen stem/ als een die op sijn sterven leit. Ter self de tijd kon sy des nachts wel opstaan/ om haren trouwen broeder/ genoodsaakt later 't huis te komen dan haar goed dacht/ de deur van binnen grendelende/ uit te sluiten.

§. 8. Sy hield sich eerst aan seker arme weduwbrow/ die my seer lang bedrogen heeft/ en andere met my: 't gebed so menigmaal in huis en in de kerk misbruikende. Sy was bestreden van den Duivel/ na haar seggen: en heeft my menig ure doen verliesen. Sy maakte geen verhaal/ als die beseten willen schijnen/ maar lagh te bedde als de geest haar al te/ waar bevocht. Ik vond haar in dien staat wanneer ik daar ter stede quam: en sagh haar in 't begin niet anders aan als daar sy sich voor uit gaf; hoewel in alles in 't langwijlig talmen/ daar se my met ophield/ geen behagen hebbende. En 't quam my wonder voor/ wanneer een oud eerwaerdig man niet dui-

steerlijk te kennen gaf / dat hy er niet veel staags op maakte waerse klaagde. Dan doe af inder op haar beginnende te letten / so mer kte ik metter tijd / dat niet so seer wel leutigheid als genaklijkheid / en eigenstinnigheid / en neiginge tot uiterlijken schijn van heiligheid / de boese geesten waren daar sy van bestreden wierd. Sy muste in geen predicatie noch catechisatie te zijn / en 't hoofd te kommen als een dieve / wanneerse niet te bedde lagh. Doch dat gebeurde lichtelijk / so sy verdaen / dat enig ander aem mensch / dien sy het niet so weerdig of so seer benodigd hielt / te wierd gegeten / en sy misgedeeld. So lief als haar de broeders hadden / so lief besloot sy ook by God te zijn. Dies gaf het haar te swaren strijd / so haar de broeders niet der gabe weerdig achteden / haar winterteeringe verkleinden met den Somer / en diergelijke. Want dan besloot se ook by God niet wel te staan in 't geestelijk / nadiemen haar 't lichaemelijk niet weerdig kende. Ik wil bekennen / datter somtijds ware swakheid / tzy van lichaam of gemoed / met onder liep: maar dat en was niet veel. Sy hadde in 't begin te swaren rouw om haars mans dood gesett / of 't broegde haar met een. Daar by vier kleine kinderen / en eenen soon die simpel was: maar 't eerste moest vergeten worden met de jaren / en voor het ander wierd na haar staat genoegh gesorgd. Daar by ook de gelatenheid haar wesens / en bespraakzaamheid by menschen die met sulke dingen ingenomen zijn / hielp haar een stuk weegs door de weereld heen.

§ 9. Die wedduwe wil dat my te rugge denken na ene andere / die ik tot Oosterwijtens heb gehad / daar sy ook dikmaals 't huiswerk by my dede. Was 30. jaren oud / van haren man / die deugdelijk en haar seer lief geweest was / wedduwe gelaten / en met drie kinderen bus sonder winste sittende: best waarde haar de rouw / en kriegelheid te samen; dat sy den eigen noodzust missende / van anders gaven moest geholpen worden. 't Is waar / dat sy het dikmaals opgaf / als sy enen tijdlang onderhoud genoten hadde van de kerk; en 't wierd ook met haar erger / indiemen 't haar dan ook niet afgenomen hadde. Des Somers / en ontrent de Mey en Herfst quam haar de quaal met vrolikheid en lachen aan / daar op dan telkens volgde de droefgeestigheid / die haar des nachts geen rust en 's daags geen lucht en liet; somtijds so hoog geloopen / dat sy den Duivel meinde aan de wand en 't voeten einde van haar bed te sien. Die dwong haar / seidese / ons ook te slaan / als iemant wat te na (al was 't op haar versoek) aan 't bedde quam; gelijk my self ook wedervaren is. Doch dese Duivel wierd verdreven door een dranksje uit den Apoteek / op rijpen berighe haar van den Arts verordineerd. En 't beterde allenr na mate dat de jaren quamen / in welken 't oplijcht haar te gaan na wijse van de wijsen. Gen. 18. 11.

§ 10. Aan diergelijke veel exempelen / als anderen ook wel ontmoeten / is te sien / wanneermen maar op alles na behoren lett / wat dikmaals d' oorsaak is van sulken strijd / die so gereed den Duivel toegeschreven word. En 't schijnt dat dese swakke baten meest door desen selfstrijd moeten bloot staan; waar van ik eenen nu verhalen sal / van seer groot gewichte / en de naaste oorsaak die my in dit perk gedreven / en de ogen eerst geo-

pend

pend heeft. Ik heb in 't II. boek XXIX. §. 7/8/11. van seker vrouw gemeld die ik tot Franeker in 't waren selfstrijd dikmaals hebbe opgestaan. Die isset van dewelke ik nu hier ter regte plaatse wat omstandiger verhaal sal moeten doen. Niet van de quale self so seer / om dat ik die ter aangemelde plaats genoegh beschreven hebbe: maar hoe sy haar gedroeg / hoe ik my selven daar omtrent geoefend hebbe; wat ik daar door ondekte / en hoe haar einde is geweest.

§. 11. Sy was in haar gemoed bestaard / en (so die voorgemelde weduwvrouw / die dikwijls by haar quam / haar dooyts geloven dede / bestreden van den bosen Geest. Doch dit bestond in tweederley gedachten die sy hadde van haar selven: den staat daarinse was / en hoe sy sich daar in te dragen hadde. Dan 't eerste hield sy tegen alle reden staande / als geseid is / dat sy onvergeeflik had gesondigd / en derhalven niet kon salig worden: En 't ander / dat sy dan ook geenen lust tot bidden / tot het lesen en aanhoren van Gods Woord / tot de huishoudinge of iet dat goed en loflijk heten mag; noch lief de of genegentheid tot man of kinderen / die noch seer klein waren / (want sy was een jonge vrouw) in haare self bevinden konde. Maar van Gods Woord en sijnen Dienst gevoelde sy sich seer afkeerig / sose seide; en meer genegen hare teere kindertjes te doden dan te onderhouden. Twee vrouwen hielpen en onthielpen haar / wel of qualik te berighten. De eene / die haar richt / en d' echte vrouwe van den man was sonder ingewand / van wien ik II. b. XXIX. §. 18. by gelegentheid van den man die 't legioen hadde gesproken hebbe; gaf haar goede mitte lessen / en al tot stichtinge. Maar d' andere / hier neffen voorgemeld / en dede niet als haar geduirig neer te werpen: t' elkenmaale seggende / dat sy ook self al eben eens gesteld was / en geduirig met den bosen geest te strijden hadde. Ik ondersocht na myn vermogen na den regten grond van dese doling des verstands: en overleide alles met den heer Schotanus mijnen amtgenoot; gebruikten beide de voorseide richte / die in 't gaan en keeren ook altijd met ons te rade ging. Daar door geburde 't dat ons raad en voordeel altijd by haar over een quam / en wanneer se wederom na reden hun sterde / by haar te meer gelove vond.

§. 12. De sonde daar sy meinde schuldig aan te zijn / was / seide se / dat sy / by doopsgesinden opgeboed / en sich genegen vindende tot onse kerk; nochtans daar op te rugge was gebleven. En schoon daar na in onse kerk gedoopt / en nu so dikmaals ook ten Avondmaal geweest; gelijk sy ook seer trouw met haren man ter kerke plagh te gaan / en self de Catechisimus oefeningen by te wonen: dat was maar louter huichelry geweest; sy hadde 't niet oprechtelik gemeend. Het sonde dit verhaal te seer verlengen / indien ik alles melde / wat ik met haar redenen verwisseld hebbe: dan 't gene naast ter sake schijnt te dienen / ik vond haar in tweevoudig misverstand; dat sy die sonde niet verstond / en 't gene sy verstond niet anders dan door inbeelding daar voor en hield. Hare eerste doling was haar eigen schuld niet / maar dat sy neffens anderen niet beter onderwesen was: ge-

lijk ik lang met herten leed hebbe aangemerkt / dat dese sonde so beschreven wozd / dat noot een mensch daar in bevonden is / noch ooit in staat kan zijn om die te doen. Maar 't hielp niet / dat ik haar self op den grond van hare dolinge bedieddе / en genoegsaam (had se reden plaats gegeven) overtuigde / dat sy noot was in dien staat geweest / om sulken sonde te begaan. Ik merkte dan / en seide 't ook aan mijnen W. medebroeder en aan de Vicht / dat haar d' Inbeeldinge bedozven was; en dus met geene andere redenen te helpen scheen / dan die na sulken ingebeeldde meninge te schikken waren. En dit was te verstoedelijken / om dat se niet ging quijnen / of se gevaals andere wel suchten; of dan / ware opdampingen overvallen wierd: maar boozgaans still bleef sitten dutten by haar selven.

§. 13. Dit was het een: en 't ander / dat de sinnen ledig waren / de bzouw haar selven niets met al te doen gevende; om dat sy meinde / dat so gadverger en menschе als sy was gansch geenen lust en hadde tot iets goeds. Mijn ampgenoot haar dan / om die besondere onderwindinge / boortaan aan mijn beleid betrouwende / op dat het werk op eenerhanden voet moght gaan; so stelde ik imprimis regels voor: om haar in 't voorts belangende die doling ongemoeid te laten; en volgens die haar sulken raad en onderright te geven / dat ik se maar voor eerst aan 't werken kreeg / om voor die mijmeringen minder tijd en plaats te laten. Want ik bemerkte klaarlik / dat haar de kraght der dolende Inbeelding 't verstand scherpte / (indiennen so magh gheten) om redenen door tegenredenen omuit te maken; en alles wat se anders niet gedacht en sonde hebben om te seggen / alsdan nochtans te houden staande / wanneer sy sagh dat het haar nodig was / om d' eerstgenaste meninge van haven onderbouwelijken staat van sonde en verdoemenisse vast te houden. Indien ik haar ten eersten so geseid hadde / dat sy om haren man en kinderen niet doen of laten moeste: sy sonde hebben ingebzacht / dat sy den man en kinderen ter dood toe hatede / en alles was genegen om te doen wat hen kon schaden. Indien ik haar het huiswerk maar tot tijd herbzijf gevaden hadde: sy sonde hebben ingebzacht / dat haar de bose geest daar in verhinderde: en dat se lust tot alles hadde wat maar uit den quade was / maar groten afkeer van het goed.

§. 14. Verhalven met den man van alles spzekende / waarom ik mijnen streek nu anders hield: begon ik haar te seggen / dat ik moede was van tegen haar gemoed te disputeren; dat sy het buiten twijfel selve beter wist dan ik / hoe sy van binnen was gesteld. Want wie van de menschen (seid ik) weet het gene des menschen is, dan de geest des menschen die in hem is? 1 Cor. 2. 11. Dat ik dan wel om best wille so tegen haar gesprzoken hadde / als hopende dat het so erg niet wesen mogte als se seide / en dat het moght te reghte komen. Maar aangemerkt dat dese gruwelike sonde / zijnde lastering tegens 's Heeren Geest / voornamelik in 't herte was: so wilde ik van haar herte niet meer oordeelen / waartoe sy self de naaste was. Sonde dan voortaan met haar so handelen (hoewel 't my leed en schrikkelijk te denken was) als eene die reeds in de Helle ligt en brand.

Die

Die taal / waar voor elk ander menſche ſoude ſchrikken / gebiel haar wonder wel; en maakte my groot aanſien in 't verbolg / van alles dat ik haar quam voor te ſtellen / om te doen of te geloven / en verbolgens ook te hopen.

§. 15. Begon derhalven haar te ſeggen / dat ſelf de rijke man / wanneer hy lagh te branden in het helſche vuur / nochtans in ſulken ſtaat voor ſijne vijf broeders noch beſorgd was: en gelijk hy Lazarus gaern heen geſonden hadde / om hen voor die plaats der pijnigiinge / ware 't mogelijk / te hoeden; veel eer die moeite ſelf genomen ſoude hebben / als die daar toe de naaſte was. Ja / ſeide ſe / al even eens ſo ben ik als die rijke man; my dunkt ik lig al in dat vuur. 't Is wel; dat ſullen wy terſtond dan ſien. Daar by ſeit Paulus ook / dat ſo iemant de ſijne, en voornamelik ſijne huisgenoten niet verſorgt, die is erger dan een ongelovige. 1 Tim. 5: 8. Want ook de ongelovigen voor hunne eigen huisgeſinnen ſorge dragen: men vind Heidenen / Joden / Turken / die wel te ſamen leven als man en wijf; die hunne kinderen opqueelen / ſoo veel immers als 't lichamelijk en burgerlijk betreft. Lieden! om dat dit maar natuurlike en burgerlike deugden zijn / die ſelf de beeſten hebben / en daar toe geen beſondere genade van Gods Geeſt van noden is. Derhalven / ſeid ik / ſoud ik denken / als gy woud / dat gy deſe dingen ook ſoud konnen doen. Sy ſoude ongetwijfeld ſulx geloochend hebben / indien ik die exempelen niet hadde laten voorgaan: maar nu was 't antwoord / ja. Wel aan dan / ſeid ik doe / ik neemt er by / dat u uw man en kindertjes / die by u zijn / ſo lief zijn als den rijken man ſyn eigene vijf broeders waren en overmits uw man voor groote moeilikheid gevaar loopt van te worden ſo als gy: dat gy om hem gerust te ſtellen eens wederom als voren 't huis op en neer ginge / en op alles acht gaaft als 't vereiſcht. So ſal uw man ſich buiten twijfel laten voorſtaan / dat het met u beter is: en wat behoeft hy 't ergſte ook te weten? is 't niet genoegh dat ik het weten moet / hoe leed het my ook is? Ook raken ſijne ſaken in verloop / en 't valt hem koſtelijk ſo wel als moeyelijk / dus langer huis te houden. Sy / die haar eigen tijdelijk belang in deſen ook begreep / ſchoon op den naam haars mans; gaf my gehoor: ſy dede ſo / en beterde van hand op hand.

§. 16. Ik doe voortaan beſpeurende / dat nu by haar niet lichtelik verbeuren konde: braght op den ſelf den voet te wege / dat ſy de kinderen liet bidden daar ſe by was / het gene ſy te voren meende dat met haren boſen ſtaat niet kon beſtaan. 't Quam verder / en ſy gunde my voor haar te bidden daar ſy in 't eerſt met alle kraghten tegen was: maar op dien voet (ſo alsſe ſeide) gelijk ſy 't ijuswerk dede; en ſonder ernſt of yver van haar ſelf. Ik ſeide: wel / bid gy dan niet / wy bidden; en gaatet u aan 't herte niet / het gaat ons al aan 't herte. Waarom en ſoude God ons niet verhoren / wanneer wy bidden dat hy u het bidden leere? En voorts bemerkende / dat ſy nu ſelf bedehtelik al wenſchte dat ſe moght geholpen zijn: ſo ſeid ik / dat die onbergeeflikheid wel op die ſonde ſtond / wanneer die was volledig / en geheel volbraght; maar dat ik meer en meer op alles lettende / waar af ſy my

aangaande veel omstandigheden had verslagh gedaan, noch niet bespeuren konde / dat sy als noch door alle deelen en tot den hooghsten trap van dese sonde was geweest. En daarom / seid ik / vond ik het in geen auteuren / dat een die verder niet in dese sonde was geweest dan sy / niet soude konnen tot genade komen. 't Was goed: ik en ontkende vast niet meer / dat sy die sonde evenwel bedreven hadde. So moest het wesen: en gelyk ik haar in 't een geloof de / so sy meende / geloof de sy my ook in 't ander. En doe begon de moed haar dagelyx te wassen / en ons met haar.

§. 17. Alleenx dan kreeg men haar so verre / dat sy ook aan de boggery en de gemeente wilde dat gewoegen geven / 't welk nu haar man en 't huisgesin en vrienden namen / in haar doen en in den staat waarin die dachten datse was. So meende sy / dat anderen misleid van oordeel waren / om dat sy't was. Sy nam dan voor / het eens te wagen in de kerk te gaan: maar vreesde dat sy door ontstelteniß / als een verwerpen mensche / daar beweeginge moght maken / en so tot ergernisse zyn. Doch die te minder sullende te vresen zyn ter onbekende plaats / en onder klein getal van menschen: wierd sy het eens met haren nichte / om tot Jelsum / gelegen by Leewarden / den naasten Sondagh in de kerk te gaan. In 't henen gaan vraagt sy de nicht: of 't na haar dunken met ontstelteniß of sonder sulx / na haar vermoeden wesen soude; wanneer sy / sulken mensch / na sulken lange ongewoonte / eens wederom Gods Woord quam horen. De nicht verlegen om dit wel te raden / en kiesende 't vermoedelyxte / seide / met ontstelteniß. Maar dat viel anders uit. Want sy verklaarde na de predikatie / dat sy gelyk een staak of blok (want hare inbeeldinge was van haar self niet anders) gansch geen beweeginge in haar gemoed bevonden hadde. De nicht was doe op 't schranderste, om 't onvoorsien geval reght om te keeren. Wel / seide se / so goed en had ik het noch niet gedacht. 't En is dan niet gelyk ik meende / dat gy als ene siekte / sonder lust eens wederom het eten proevende / daer van onsteld word: maar allerlik / datter noch de reghte smaak niet is: die / hoop ik / noch wel komen sal. 't Gebiel haar wel; sy waagde tet achtermiddagh in de stad tot Leewarden noch eens; en houd sich ook voldaan. Wy hielden daar op aan / en kregen haar eerst 's avonds in de week ter kerke binnen Franeker / daarna des morgens in de week; en doe dat ook wel uitviel / ten laatsten op den Sondagh ook.

§. 18. Daarmede moghten wy beginnen van de betering te spreken; die sy bekende aan haar self ook te bespeuren; en so aan my versocht / in tegenwoordigheid van 't huisgesin en vrienden / by haar in huis / met dankseggingе tot God haar voor te gaan / en namaals in de kerk; daar langen tyd al tegen haar begeeren / en buiten hare kennisse voor haar gebeden was. Sy droegh sich van dien tyd in huis en kerk gelyk als voren / wist van dien strijd niet meer: waar van ik my ook hoedde haar te spreken; elk insgelyx het selve biddende / die meest met haar verkeerden; om dat ik wist / dat d'Inbeeldingen genesen zynde lichtelik wederkeeren / en dan wel ongenees lyk worden. Wat anders haar betrof; sy hadde geen gedachten meer als voren / maar

maar hield sich selve nu volkomelik hersteld: waar op sy ook dan hare vrienden en geburen tsamen riep / en seide weest blyde met my. Zach. 15: 6. 9. Sy heeft ontrent twee jaren na dien tijd geleefd / en stierf gesond en kragtig in't gelove / onder mijne en der gelovigen gebeden met de hare. Siet daar nu desen strijd: waar van sy nooit en soude te verlossen zijn geweest / door honderd lessen van de maght en list des Duivels / of van de middelen om desen bosen sellen vyand te bevechten / of te verwinnen. En om den Leser eindelik eens kort bescheid te geven; ik hebbe desen geest in al dien tijd wel nagespeurd / en opgesocht; gelijk ik hem nu hier ook tonen sal.

§. 19. Sy was dan van haar selven zedig / vroom van gemoed / en mild / medogende ontrent den armen. Dit laatste tot haar nadeel: also de voorgenoemde weduwvrouw daar eens te meer op aanging / die telkens olyn in dat huur goot / als geseid is / met gedurig en swaarmoedig talmen. Doch was sy ruimelik in kost en kleedinge opgebraght / en hare vrouwelike sinnelikheid veel keurs gegeven. Dat volgde haar so niet / wanneer sy nu getrowd was: also de man / al wel so deugdelik in ouders huis / maar vry wat suiniger by kleine winsten / en in een talrijk huisgesin was groot gemaakt. Sy hielden vredig huis: maar 't was haar ongewoon / nu meer te moeten sorgen / en daar minder van te trekken. Om 't huisgesin van grond op wel te onderleggen / en haddese geen reden haars mans neerstigheid en suinigheid te laken: nochtans daar by geen voedsel voor den lust / als voren. Dit in te kroppe / en daar by dan noch gestadig te bemerken / dat haar de weereld noch meer aanhing dan 't behoorde: dat vraagt haar met der tijd ook in bedenken / of sy dan ook der weereld al wel afgestorven / en dus opregt in hare belijdenisse was geweest; of sy de Voopsgesinde kerk ook wel verlaten hadde / om enigsins wat meer uitwendigheid te kommen plegen in de onse. 't Welk nu geheel aan d'andere zijde uitgevallen was.

§. 20. Na dit exempel sond ik noch verscheidene verhalen kunnen / uit eigen ondervindinge; maar geen daar ik so weinig van den sondigen suurdeessem in bevonden hebben / als in dit. Voorgaans / ja (magh ik seggen) altijd / wanneer des menschen eigene natuurlike gematigdheid daar af geen oorsaak is / waar af §. 2 / 3 / 4.) sal daar iet schuilen / dat hun gemoed en conscientie bevlekt heeft / en 't gene sy niet seggen willen. Dat legtmen dan op ene aanverchtinge des Duivels: waar op de Predikanten en de vrienden werkende / niet doen dan waterdoorschen; met troostelike woorden uit de Schrift daar op te passen / en onderrightingen te geven: die hen niet troosten / om dat se niet wel bierchtende het reghte seer verbergen; dat dan so veel te meer verbuilt / of wel vereelt / als 't niet geroerd word noch geraakt. Het quam by my eens sekere vrysster / (sose hiette) klagen over sulken strijd. Maar ik ontdekte 't seer. De Duivel seide dat se niet en konde salig worden / om dat se sich in onecht had verlopen. Maar 't haperde daar niet. De mans persoon liet haar vast sitten / en sy hadde liever dat hy weder quam. Rond uit / sy gaf te kennen / dat haar so leed niet was die sonde

doe

doe begaan te hebben / als datse die niet meer en moght begaan. Ik gaf haar anderen raad / en sagh haar naderhand niet meer. Doch dese wil ik by de vorige niet vergeleken hebben.

IX. HOOFDSTUK.

Sulx alles word noch meer beveſtigd door een ſonderling voornaam geval tot Franeker gebeurd.

§. 1. DE draad der reden leid my op de ſelfde plaats daar 't vorige gebeurd is / en tot een ſeer voornaam geval: daar Strijd en Spook / Beſetenheid / en alles wat ſchier van den Duivel word geſeid / in eenen menſche t'ſamen komen: en 't gene my wel eerſt genood ſaakt heeft / my ſelven meer te oefenen in dis gedachten / tot dat ik metter tijd ben uit den droom geraakt. En niet alleenlijk gaf my d' eigene onderwindinge daar toe uit deſen dagelijkſche ſtoffe: maar over al waar dat ik quam / ten tijde als 't gerught daar af alomme wierd verbreid / en trof ik geen aanſienlijk of geleerd geſelſchap aan / dat ſich niet ſeer begeerig toonde / om een beſcheidelijk verhaal daar af uit mijnen mond te horen: daar elk gelegentheid uit wiſt te nemen / om ſijn gevoelen ook te ſeggen; en ik alſo met een bequaam / om alles by my ſelven noch al nader te betraghten. Men ſal uit dit verhaal / uit goed gheugen opgeſteld / ten klaarſten ſien / hoe ſeer ik reden hadde te bedingen in het V. hooſdſtuk van dit deel §. 1. dat geen gelegentheid noch middel moet vergeten worden / op datmen magh verſekerd zijn / van 't gene men of ſelf geloven / of anderen voor waarheid wil vertellen / belangende de proeven die wy ſelf daar af genomen hebben. Ik ſal hier dan nu eerſt d' hiſtorie vertellen / en dan daar uit mijn oordeel ſeggen.

§. 2. Ik ſpaar den naam des jongelings / die nu al dood / en welkers naaſte bloed en maagſchap myne goede vrienden zijn: alleenlijk ſeggende / om des onthoudens wille / dat ſijn naam Klaas Klaaſſen was. Hy was / wanneer dit ſpel begon in ſijn 16. jaar / niet voorbarig in 't opwaſſen / noch in ſijn leeren; ook niet groot van begrijp. Een voornaam man ſeide my / hoe hem door ſijn ſoontje / dat beneffens Klaas by den Conrector doe ter ſchole ging / hem verhaald hadde / wat wonderlike dingen d' ander ſomtijds pleegde by de jongers in de ſchool. Dat hy vreemd gebaar maakte / met draaijinge der ogen / en wringinge ſijns lichaams in allerleye boghten: dat hy midden in den winter rijpe kerſſen toonde / en den anderen aangeboden hebbende / wederom na ſich nam en ſelf op at; met diergelijken. Dat hy ook in de kerk (daar dies tijds de ſcholieren ene afgeſcheidene plaats hadden) geld uit de bank haalde; na dat te voren bank en hand beide ledig van geld hadde laten ſien. Dat hy ſich niet ontſagh te ſeggen tegen ſijne vertrouwelingen / dat hy ſulx dede door eenen boſen geeſt / welken hy Serug noemde. Dus heb ik ſelf dan van ſcholieren ſulx gehoord; en dat hy meermalen bui-

ten

ten school/eens uit een huis daar sy te samen waren / en eens uit die plaats van d' Academie na veele vreemde beweegingen sijns lichaams / schielik / daar uit de venster/hier uit de poort was wechgelopen/ en weergekeerd/met grote verbaasdheid : en diergelijke dingen meer.

§. 3. Niet lang daarna door den Rector verkondschapt / en in des Conrectors school gekomen : so vond ik op de vloer een rond met krijt getekend/ met enige karacters daar binnen ; het een gelijkende niet qualik enen hanekop / en enige cijfer getallen 1/2/3/4. enz. Aan 't middelpunt of daar ontrent (want het rond was uit den ruwen maar getrokken) was na d' een zijde toe een kromme streek/als een hand vatsel ener handmeulen : en dit altemaal half uitgewreven ; het welk de jongers seiden op hun inkomen gedaan te zijn / also sy hem alleen daar op belopen hadden. Daar was ook een gat in de scheidmuur/tusschen die en de naaste school; van allen (ook van den Conrector self) veel te klein geoordeeld / om sijne hand daar door te steken : 't welk hy echter gedaan hadde ; en daarna niet komende de hand wederom te rugge trekken / gelijkse daartoe / na 't eenpartig oordeel van hen allen veel te groot was / enen steen uit den muur mede uitgetrokken hadde. Doch dit niet veel achtende/so vraagde ik hem in aller tegenwoordigheid / wat doch dat uitgewreven rond met die karacters te bedieden hadde. Hy stonde still en stom/ al pinkoogende : en ten laatsten hard gedzongen om te seggen wat het was ; so seide hy (enen anderen toeknikkende die sijne geheimen wist) *dic tu*, segt gy 't. Dese dan begon wel iets te seggen : maar also ik 't van hem self wilde horen ; so quam het eindelik / met stukken ende brokken al mompelende/en gins en weer kijkende/ hier op uit. Dat hy dien cirkel daar getrokken hadde / om met Hem te spelen : dat die streek/ als geseid/ na een handvatsel gelijkende / onder 't spelen dat gebruik ook hadde / en sich draalde ; en so veel als het getal bedroegh daar 't op staan bleef / so veel gelds trok dan een hunder beiden / op wiens aanraken sich dat ding gedraaid hadde. Ik vraagde / hoe hy aan de herssen en aan 't geld quam? En 't antwoord was/dat Hy 't hem gaf. Gevraagd/wien hy daar door verstond : so seide hy/ al pinkogende/en voor sich henen siende als beschroomd : Beelzebub. Daar op ik met ene ernstige lesse van hem scheidende / begeerde dat hy sonde by my komen.

§. 4. Sulx doende was het ergste / dat hy ten scherpsten van my ondervraagd / het stuk bleef staande houden : verklarende dat hem de Duivel menigmaal verscheen ; dan in aangename gedaante ener juffrow / wanneer hy wat goeds met hem voor hadde / dan in een onaangename gestalte van bok of half / ook wel eens mans : maar dat hy altijd eenen voet hadde die mismaakt was . Dit laatste was my / als een gemeen loopje / meest verdacht. Hy schroomden ook niet my te seggen / dat hy een handschrift aan den Duivel had gegeven ; hoe wel op 't self de nader ondervraagd / niet biechten wilde (om dat hy niet en konde) hoe dat was toegegaan / of hoe 't daar mede stond. Gevraagd hoe sy malkanderen gevonden hadden : so seide hy / dat hy tot Leeuwarden / alwaar hy met sijne Ouderen een jaar

of wat geleden had gewoond / en speleus gesind / met gebrek van geld; dat hem seer speet / om dat hy sagh dat sijns gelijke knapen des altijd genoeg hadden / daar hy dan by te kort quam: sich had ontvallen laten enig onbehoorlik woord; waarop hy iemant van ter zijden hoorde spreken / sonder sien / ik sal u wel van geld voorsien. 't Sightbaar verschijnen was daar op gevolgd / en al so voorts. Ik vraagde hem / of 't hem niet rouwde / sulx gedaan te hebben? en of hy niet en soude wenschen wederom van die verbinteniſſe vry te wesen? Hy seide / ja: maar met seer weinig ernst. Daar op begon ik hem ten hardsten aan te tijgen / dat hy geen waarheid spraak; also sijn seggen ongelooflijk en sulk doen onmogelijk was. Dit laatste was om't ander uit hem des te beter uit te halen: want anders scheen my dat doe so onmogelijk niet toe als nu. Nochtans hy bleef er by. Doe was 't dat ik hem roonde welk een grouwel dat het was / also te doen; en so't niet waar was / sulx te verdichten / om slechs enen naam te hebben by de menschen / al eben veel of 't eere of schande ware. Dat hy sijne Ouderen bedroef de / sijn geslaghte schond / de stad beroerde / de gemeente ergerde / en sijne Ziel ter Hellen overgaf. Dat evenwel / so veel als dat verdragh en handschrift aanging / 't selve / so hy sich van herten slechs tot God bekeerde / geen kraght en hadde: also hy minderjarig was / en over eigen lijf noch ziele gantsch geen reght en hadde / om aan den Duivel te verpanden; also sy beide Godes zijn. Des niettemin hy bleef er noch al by / dat het so was; en schroomen soude sulke dingen my te seggen / so't anders ware: ten laatsten evenwel wat meer berouw betonende / en sich met my op mijn vermaan ook ten gebede blyende. Doch daar in sagh ik mede weinig aandacht / of gansch geen.

§. 5. Het oordeel van den Rector en Conrector was als 't mijne: dat dit de Ouders weten / en de jonge metten eersten van de school moest / om de anderen niet te bederven. Ik verschoude eerst de Moeder / en sprak alleen den Vader: die het eerste grimlacchende aanhoorde / gelijk het waarlik om te lacchen was. Maar als ik quam tot Hem en tot Beelzebub, veranderde sijn aangesicht / en hy bedankte my: verklarende nooit iets aan 't kind gesien of van hem iet gehoord te hebben / dat na sulk doen geleek / maar wel / dat boven anderen wat speelziek was. De Moeder quam het naderhand te weten / doe 't nodig scheen; die 't self de seide: en sy wierden 't lichtelik te samen eens / dat se hem t' huis hielden en door ene trouwe dienstmaagd op hem lieten passen / waar hy ging of stond. Desgelijken sliep hy 's nachts by sijnen broeder / die een volslagen student was / en bequaam om op hem toe te sien. Nu sal ik dan vervolgens seggen hoe ik met hem voer / en wat my na als voor van d' anderen gemeld is.

§. 6. Men hield hem meest in huis; en so hy uitging / was het altijd met die meid: die niet en miste t' elker predicatie met hem in de kerk te zijn; daar voor hem elkemaal gebeden wierd / en sy hem altijd aan de zijde sat; reght achter den predikstoel / en tegen over den predikant die niet en predikte: om hem in 't oog te hebben. Daar konden hem ook d' onderlingen van

ter

ter zyden in het aangesichte sien / alsmede enige voornaame luiden / die daar by besondere gestoelten hadden. Hy sat daar still; maar pinkoogde dikmaals; en sagh vast om sich heen / en somtijds na den predikstoel. Doch menichmaal satt hy te lillen en te beven / ook in den somer; als oft hy koud hadde geweest: maar meest wel gelykende na stuipen / of vlagen / alsmen dat in Friesland noemt / van de teemynen. De medecyns noemen 't *convulsiones epilepticae*, of zenuwtrekkingen als der vallende siekte. Doch sy quamen hem nooit over in de kerk / so swaar dat hy aan 't vallen raakte. Hy seide eens tot my / dat Hy hem dikmaals in de oren spraak, en eens of andermaal geseid hadde / wanneer ik op den predikstoel stond / wil ik er hem eens afgaan stoten? doch dat hy 't had belett. Ik vraagde / of ook myn Collega niet wel was in dat gevaar geweest? Hy seide / neen. Dus gelove ik / dat hy my heeft willen vlieyen; om my wys te maken / dat ik sulken man was / die so qualik met den Duivel stonde. De koster stelde eerst op 't briefje van voorbidding / enen jongeling die van den Duivel of Satan gequeld word: doch dat veranderden wy namaals / stellende in plaats van Duivel, enen boosen Geest; om dat die betekenis veel algemeener is / en andere uitlegginge verdragen kan.

§. 7. De heer die my in 't allereerst het stuk gemeld hadde / dede enen man opsoeken / tot Leeuwarden woonachtig / van wien het seggen was / dat hy ook langen tyd seer swaarlik van den Duivel was geplaagd geweest. Dien hieldmen enen tijd lang by den jongeling / om hem de lagen van den boosen vyand te ontdekken / en op de swaarste stormen af te reghten en by te staan. Maar ik besagh dien goeden man / en hoorde hem met veel opmerkinge: 't welk so veel dede / dat my 't werk noch meer verdacht wierd dan het van te voren was. Het was aan syn gelaat te merken / dat hy het noch niet vast en hadde: en syne reden bevond ik so verwerd; dat ik noch eer van hem dan van dien jongeling begon te twyffelen / of 't ganssche werk geen fantasy en was. Gelyk hy ook daarna bertrok / ganssch sonder enige de minste vrught aan mynen patient (so magh ik dien klaas klaasz billik noemen) gedaan te hebben: ja eerder was hy nutt geweest / gelyk die wedutwe by de andere vrouw / waar van VIII. §. 8. om 't quaad / so verre daar d' inbeeldinge plaats in hadde / noch meer te ergeren.

§. 8. De dienstmeagd seide van hem vele dingen / die maar op haar geloof berusten moesten / alsoo sy 't maar alleen gesien had of gehoord. De Vader was er selden by; alsodie / d' eensaamheid beminnende / sich meest alleen op syne kamer hield. De Moeder met haar lichaams swakheid seer beladen / was ook niet wel bequaam om voor en achter op te passen; maar anders wel verstandig en opmerkende: en wist alleen te spreke van het gene dat ontrent die plaats gebeurde daar sy sich verhield. Syn ander broeder / die student was / en hy / als geseid is / sliepen t'samen; en dat gaf dan gelegentheid om noch wel iet gewaar te worden daar aan gelegen was. Eens heb ik self wel iet besonders bygeweest; en daar ook d' andere by tegenwoordig waren; waar uit ik grotelyx verlicht wierd / om veel andere omstandigheden

na te speuren en te overwegen. Ik sagh dan wel / dat hier met bloot aansien of horen niets te doen was; maar dat ik alles onder soecken moest.

§. 9. Doch ondertusschen was te merken / dat hy beschroomd was / op mijn ernstige lessen in 't begin aan hem gegeven / my reght uit de borst te spreken. Dies ik van taal veranderde / gelijk hy van de sijne; na dat ik hem so ernstelik bekeven hadde / ook die man van Leewarden noch meer / hy sich gelatende berow te hebben / en wel begeerig om verlost te zijn: so spraak ik t'sedert met hem seer gemeensaam / als met emen die niet meer so groten sonde dede / om dat hy van den Duivel leed / (gelijk hy seide dat hem somtijds wedervoer) maar wel te voren swaar gesondigd hebbende / daar nu berow van toonde. Eens nam ik hem / met beider Ouders wille en weten / met my uit de stad; om't samen wat te wandelen: waar by ik en hem met enige versnaperinge voor den mond verslagh / daar ik wel sagh dat hy seer mede was te winnen. En 't was te doen / om hem / so veel als doenlijk / na mijne eigene sinlikheid ten aldernaawsten uit te vragen; of ik also te weten moghte komen / waar't hem lagh. Ik leidde hem de noorder poort uit / by somerdagh / en ganschelik het dorp Wynaldum door / tot aan de Zee; en voorts den dijk langs tot aan Harlingen / en so den trekwegh om na Franeker / het west einde in / en t' huis. Doe heb ik 't meeste met hem uitgericht / en sal derhalven hier verhalen wat ik niet alleenlik doe / maar ook tot andere tijden voor en na met hem gesproken hebbe. Daar by daarna dan vergeleken 't gene t' huis is voorgevallen; so sal d' historie daar mede dan ten einde zijn.

§. 10. Het gene ik self uit synen mond bekomen hebbe / was dat hem sijn Duivel Serug noch geduriglik verselde / en ook onsichtbaar met hem spraak. doch dat hy sich ook menigmaal aan hem vertoonde / in verscheidene gedaanten. Dat gaf te kennen / dat het noch met hem so klaar niet was / als hy voorhenen had betuigd / dat hy des Duivels maatschappy verlaten wilde: also hy hem / om niet gequeld te zijn / noch menigmaal / so als hy voorgaf / in het quaad te wille was. Te meer / also hy seide / dat hem altijd de Duivel wilde van de menschen af na buiten leiden; om daar dan iets te doen tot sijn begeeren: waar toe hy geenen lust hebbende / dikmaals ontwillig en beschroomd was met hem uit te gaan. Doch dat hy in den tijd van volle maatschap tot verscheide tijden wel van hem onthaald was / op besondere plaatse / en die hy ook volstandig noemde twee te zijn: het huisjen by de galg tot Leewarden / dat dan in ene grote schone zaal veranderde; en dicht aan Franeker in 't eerste stuk weidland / liggende aan de stads graft en de noord zijde van den wegh. Doch sekere kuil in dat stuk lands / die buiten heete somerdroogten meesten tijd met water is / wierd schielik opgedroogd / en vlamde dan vol vuur. Hy sagh verscheide Duivels daar door henen vliegen; die hem ook seiden / dat wel sulken vuur als dit was in de Hell; maar dat sy daar een middel tegen hadden / gelijk hy daar voor ogen sagh / dat alle kraght van 't vuur verhinderde; so dat sy onbeschadigd bleven. In dat gesellschap / 't welk uit mannen en de vrouwen / en met een ook Duivelen bestond / wierd

wierd heerlik opgeschaft en neffens allerhande keur van spijs en dranк / ook allerley musijk met dansſen / spelen / en al wat hen lusten moght. De spraak was daar Hebreewsch: die hy dan mede neffens anderen verstond en sprak / so wel als hy sich dan op dat musijk verstond: maar buiten die vergaderinge niet met al. Hy noemde ook geselschap dat bekend was; en onder anderen sekere vrow tot Leewarden / daar doe de spraak van ging / dat sy van 't volk was dat sich somtijds mede by den kattendans / als mede lidmaat van de feeste vinden liet.

§. 11. Gevraagd / op welke wijse sy daar quamen / en hoe dat se scheiden; op welken tyd en door wat wegh: so seide hy / so veel als hem betrof / dat hem sijn geest des nachts / na dat hy wat geslapen hadde (dat vraagd ik hem uitdrukkelik / of 't ook wel was eer dat hy sliep) heel opstaan / en langs ene nieuwe hoge baan daar henen leidde; die hy by dage nooit en sagh. Eens had hy hem na den zeedijk / een weinig voorby Harlingen / ontrent den steenen man, (so noemtmen dien gedenkpilaar die ter gedachtenis van Kasper Robles daar staat opgerecht) gevoerd; en op den wegh twee mannen doen doorsteken / met enen degen dien hy hem daar toe in handen gaf. Ik seide / dat het wonder was / hoe sulks geschied kon zijn; nadien dat van geen moord in lange was gehoord / noch enig dode of verslagene ontrent of rond om heen gevonden was: Doch hy verseherde des niet te min / dat hy het waarlik had gedaan.

§. 12. Maar om hem soetjes uit te halen / eer ik noch verder ging / om hem door eigene bekentenis te overtuigen: so seide ik hem, dat hy voor sulk een grote saak / als 't was sich met den Duivel te verseilen / vry groter voordeel moeste sien te doen / dan ik bemerkte dat hy duslang was genietende. Hebreeusch te konnen spreken / seid ik / en musijk te singen en te spelen / terwijlmen daar by malkander is / en anders niet; was niet met al: hy moest den Duivel vergen / hem dat so te leeren / dat hy 't altijd wist. Want / seid ik / wat soud u dat baten / lang by den Conrector school te gaan, om so Latijn te leeren / dat gy 't in de school verstaan en spreken kondet; en buiten / en by andere menschen niet een woord? Des gaf ik hem eens te vermoeden / of mogelik de Duivel hem ook wel bedroogh / dat het in waarheid geen Hebreewsch en was / het gene hy meinde dat sy daar te samen spraken. Ik vraagde verder / of hy niet een eenig woord onthouden hadde? ja / seide hy / so veel wel / dat als ik hem roepen wil / dat ik dan segge / *allay*. Ik seide / dat dit geen Hebreewsch en was / maar wel quaad Fransch; en so 't *allez* geweest hadde / niet en was te seggen komt, maar gaat; waar uit ik dan besloot / dat hy het qualik moest onthouden hebben / of van den Duivel / als geseid / bedroogen zijn. Of (om het noch op 't best te overleggen) 't moght zijn / dat nademaal de Duivel van 't begin af is geweest / dat hy dat oud Hebreeusch noch hadde / dat na 't gevoelen sommigen geleerden voor 't hedendaags bekende in gebruik geweest was. Voorts toond ik my ten uitersten begeerig / om door hem daar af de waarheid te vernemen; so soud ik een seer groot verschil der taal-en Godgeleerden konnen effenen / en hy daar af de eere hebben. Versocht derhalven / dat hy

doch so haast het wederom te pas quam / twee / drie woorden achtee een / die eenen boosen sin uitmaakten / wel onthouden / en my dan verhalen soude: Om van gelijken / so 't Hebreeusch der boose geesten anders ware / dan wy heden in de boeken hebben, dat dan sijn Duivel seer vermoedelik het onse niet en soude konnen spreken noch verstaan. Derhalven schreef ik op een dubbeltje met inkt / לך מני שטן *foer mimmenni, Satan*; 't welk te seggen is / wyk van my, Satan: en gaf hem dat / om de beteekenis van dese woorden / die ik hem niet seide / den Duivel af te vragen / wanneer die toch komen moght van selfs; maar dat hy hem niet roepen moest.

§. 13. Aangaande 't geld dat hem de Duivel gaf / so vraagd ik hem hoe veel 't wel op sijn hoogst bedroegh? twee of drie schellingen / was't antwoord. Meer niet? seid ik / en dat noch meesten tijd op lange na so veel niet / noch gereed; maar somtijds enen dagh / twee / drie daarna: also hy seide. Maar / vraagd ik / was 't altijd goed gangbaar geld? Neen 't / seide hy: maar so ik 't niet haast uit en gaf / veranderde 't in peerdevygen. Des heb ik tsedert / de voorsichtigheid gehad / dat ik het aanstonds uitgaf; en dan was het goed. Maar so degenen die 't van u ontvingen naderhand bevonden / dat uw geld maar dreck was; hoe ging dat dan? Wel (seid hy) sy en wisten nooit of dat mijn geld of iemants anders was; also sy alles watse voor en na ontvingen / maar in 't laadtje schoven: alzoos hem was daar over nooit iets voorgekomen. Wel / seid ik verder / waart gy van den Duivel gaarn ontslagen / so gy segt: so maak het hem so suur / dat hem de lust verga / u meermaals aan te pakken. Eisch van hem / als hy weder by u komt en geld wil geven / enen dubbelden Ungerschen ducaat: dien laat dan aanstonds uwe Moeder sien / en wel bewaren / so hy 't geeft. Maar mijns vermoedens sal hy dat niet konnen doen: en wil ik wel eens weten / of ook de Duivel goud en silver geld kan smeden: dan of hy 't steelt / waar toe hem tijd en plaats en de gelegentheid ook dienen moet. Maar lang te vragen / en dat om een weinig klein geld / past u so veel minder / als gy weet / dat uwe goede Ouders sulk een groot verdriet in uwen omgang met den Duivel hebben. Ik sta daar voor / dat sy u ongelijk meer geven sullen / indien sy maar versekerd zijn / dat gy den Duivel afgegaan / en wederom tot God bekeerd sult zijn. En overmits desselfs oneindige barmhertigheid opregte boetveerdige nooit en verwerpt / vreest niet / dat sich de Duivel aan u ooit sal konnen wreken / also gy dan in Gods bewaringe sult zijn.

§. 14. Gedurende dit alles vraagd ik hem verscheide malen / of ook de Duivel by ons ware: op dat ik moght versekerd zijn / dat wy een vry woord t'samen spreken konden. Hy seide telkens / neen; en dat de Duivel niet licht nader komen soude / so lang ik by hem was. Nochtans sagh ik hem somtijds sulke minen maken / en pinkogen / dat ik reden vond om hem te vragen: want het scheen dan dat hy mymerde. Somwijlen sagh hy stertk op in de lucht. Gevraagd / of sich de Duivel ergens openbaarde / so 't weeg hy stil; of seide dan daarna / dat hy vertrokken was. Ik we-

wederom / dat hy my niet en moest bedriegen ; en ik in dien gevalle ook den Duivel niet en vreesde / al hoorde hy schoon dat wy 't samen spraken. Dus voegd ik my op allerlei wyse na 't voorvoeden begrijp van mijnen patient. Wy keerden dus dan t'huiswaart / daar ik aan sijne Ouderen verhaalde wat dan ons verhandeld was ; met bede / om op alles acht te geven.

§. 15. Belangende den uitslagh deser laatste handeling van 't geld en van 't hebzeeusch : hy seide naderhand / dat hy den Duivel 't dubbeltje met die hebzeeusche woorden had getoond / en na den sin gevraagd ; dat die hem had geseid / het ware maar so veel als dat hy soude van hem gaan ; en ondertusschen 't geld met sich genomen / en hem daarna geweigerd wederom te geven. Dit seide ons Klaas also maar hoeltjes heen / en als onwillig / en den uitwegh soekende ; 't welk my vraght in bedenken dat hy 't dubbeltje verstoept moest hebben. En van den dubbelden dukaat, dien hadde hem de Duivel willen geven / so hy maar hadde willen met hem gaan / na buiten toe. Maar dat niet komende / also hy 't huis bewaard wierd ; en ook niet willende / so als hy seide / maar eerst het geld in handen hebben : so waren sy 't niet eens geworden / en so en was er meer niet op gevolgd. Dies seid ik hem / of hy nu niet en sagh / dat hem de Duivel maar bedroogh / dat hy geen geld en hadde / noch maken konde / of hem altoos met gunde ; also hy desen uitvlught maakte. Dat / seide hy / docht hem dan ook.

§. 16. Dit waren nu maar dingen die hy van hem selven seide / op mijne ondervragingen : nu sal ik seggen wat ik self aan hem bevonden hebbe. Sijne Ouders hadden my geseid / dat hy verscheiden malen wel in onmaght viel ; waar van bekomen hy dan seide / dat hy hier en daar geweest was / en dies meer : waarom ik hen versocht / my aanstonds kennisse daar van te geven / wanneer 't gebeurde / op dat ik 't self eens moghte sien. Op enen tijd als een aansienlijk heer by my aan tafel satt / wierd ik versocht by Klaas te komen / om hem te sien in sulken staat als nu geseid is. Ik quam / en vond hem plat ter aarden neergeslagen / sich wentelende / en d' ogen dan eens toe / dan eens styf open houdende ; het lichaam meest in een gekrompen en met heftige beweginge daar na ontsloten / en allenskens in 't geheel weerom bekomende. Waar op hy staatwelik begon te spreken / maar gaf niet veel bescheids / dan dat hy beter was. Ik vraagde / of de bose Geest hem dus gequeld / en nu verlaten hadde ? hy sagh / pinkogende / ter zijden om / en seide niets. Ik haastede my wederom na huis / van waar die heer / self mede haastig / al vertrokken was. Doch naderhand heeft Klaas ik weet niet wat al dingen aan sijn volk verhaald ; die hem de Duivel / als hy in voorseiden staat was / of gedaan had of geseid.

§. 17. Sijn broeder heeft my dit verhaald. Het was in 't langst der sonnerdagen / wanneer hy 's morgens vroegh ontwakende / sagh hoe dat Klaas / die nevens hem op 't self de bedde sliep / sich in den slaap met toegeslotene ogen / met allerlei bewegingen des lichaams / en van mond en handen / in

dier

dier voegen dzoeg/als een die seer begeerlik eet en dzinkt. Dat hy ook spzaak: van Herug/ dan eens enen anderen duivel noemende; en dit of dat/ van desen ofte genen boom begeerende: daar op sich aanstellende/ als een die iets ontvangt/ en daar in bijt: dat pzijsende of lakende/ als van verscheiden smaak. Op't laast/ als't ware uit groot ongenoegen/ om iets dat hem ganschy niet en smaakte/ beheef hy heftig sijnen duivel/ en dat ontrent met dese woozden: al wederom bedriegt gy my, my geavende het gene gy wel weet dat ik niet hebben wil. Mitsdien so sloegh hy kraghtig met de blakke hand/in meininge dat hy den Duivel sloegh; so seer dat eingsins een teken daar van was te merken in de muur/ dat my de bzoeder weeg; waartegen aangeslagen/ de hand gevoeliger dan dien hy meinde dus te raken/ hem halvelings ontwaken dede. Want eerst/ als uit de maaltijd van den lusthof scheidende/ so maakte hy bescheidelik in alles de gebeerden/als oft hy sijne klederen uittrok/die hy als een van dat geselschap neffens anderen aldaar ontvangen hadde/ en gedurende dat Feest daar mede was versierd geweest; en die hy daar nu laten moest/ om met sijne eigene klederen/ so als hy daar gekomem was/ ook wederomme t' huis te gaan. Daar op geheel ontwaakt/ en sijne ogen open doende/ stond op/ en kleedde sich gelijk 't behoozt. Daar na op sijne knieën nederliggende/ so dede hy met uiterlijk bewijs van pver sijn gebed. De bzoeder/ die sich dus lang still gehouden hadde/ vzaagde eindelik: Ik heb u desen nacht gemist; seg my nu/ waar gy zijt geweest. In't eerste ontkende hy't. Maar als de bzoeder daar by bleef: so seide hy hem als in groot vertrouwen/ en met bedingst van swijgen/ dat hy was geweest op sulken plaats/ in sullken schonen hof/ vol allerhande smakelike vrught/met sulk geselschap; en dat so al voozts ten einden uit. Daar op sijn bzoeder eindelik dan seide: hoe seer dat hy daar in bedzogen was; also hy waarlik niet van 't bedde was geweest maar kraghtelik gedzoomd moest hebben/ mitsdien hy sulx als nu voozseid is/aan hem/doe nevens sijne zijde liggende/gesien had en gehoozd: en dat het daarom anders niet dan fantaspen waren/ die hy dus lang vooz waarheid had verteld. Maar klaas en was dat geensins wijs te maken: die daar by bleef/ dat hy in waarheid so te gaste was geweest: maar dat sijn bzoeder selve van den Duivel dus bedzogen was/ dewelke sijnen schijn in plaatse van hem selfs in't bedde had gelegd/gelijk hy sijnen gasten was gewoon te doen/ op dat hun af zijn niet gemerkt en wierde.

§. 18. Eens wierd ik daar gehaald wanneer het ganschy huisgesin ontsteld was/ over seker voozval daar men geen begrijp af maken konde. Hy was in enen omsien/ dat de meid/ die altijd by hem was/ den rugge eens had gewend/ ontkomen/ op de straat: alwaar gesocht/ alsomen hem in huis noch hof niet vond/ so wierd hy van de meid ontmoet in 't wederheeren van een koekebakker/ alwaar hy iets gekocht had en betaald; hoewel de meid verseherde dat hy geen geld en hadde. Twee deuren/ beide aan de straat/ d' eene vooz en d' andere achter aan een afgeseheiden

loots/

loots / waren beide binnen toegegrendeld ; en d' achterdeur by na ook toegeroest / also daar door geen gang in lange was gemaakt. Door was hy niet geweest / dat wistmen wel : noch achter door den hof gegaan / daar hadde 't gantsche huisgesin hem konnen sien. Maar hy was sekerlik alleen maaar in de loots geweest / en niemant anders ; sulx ieder een van hen betuigde / en ook sijn *alibi* aan my betoonde. Hoe was hy daar dan uitgekomen ? also de grendel op de deur / gelijk geseid is / was beroest ? De meid verklaarde / dat sy self de leer of ladder / staande op het binnenplaatsje van die loots / had sien versetten sonder handen. Hy self gevraagd / en wilde niemant ietwes seggen / voor dat ik daar quam. Mitsdien wees hy twee pannen dieder misten in het dak : doch onder ene sparre / die d' openinge in tweëen deelde : so dat sijn lichaam maar door 't gat van eene pan aan d' eene of d' ander zijde van de spar gevoord moest zijn. En dit was evenwel / also hy seide / d' openinge / waar hem de Duivel door gevoerd had / en van boven neergelaten op de straat. En hy bediedde 't my op sijne wijse seer bescheidelik / met krijt en houthool almen seit.

§. 19. Daar was een kelder onder ene bedstee van het achterhuis / dewelke sonder bed of stro / met losse planken was beleid / waar op twee of drie waschtobben lagen. Klaas lang vermist / en overal gesocht / wierd eindelik gevonden in die kelder / daar niets in te doen was : de deur van buiten zijnde toegegrendeld / en liggende de vaten so alsse gelegen hadden. Dit docht de moeder self seer vreemd / die wist dat dit so was ; en hem ook in de kelder vond ; doch uit hem niet en wist te krijgen / hoe hy er in gekomen was. Dan hy en maakte geene swarigheid van telkens maar te mompelen / dat hem de Duivel so van d' eene in d' andere plaats verboerde. Dat die hem ook wel riep : gelijk hy my verklaarde dat het was geweest / wanneer hy in de keuken nevens sijne moeder staande / sterk na de venster keek / met draapinge der ogen : (so als sy my ook heeft verhaald) en dat hy enen swarten vogel in den hof sagh / onder wiens gedaante doe sijn geest sich daar vertoonde / hem pogende na buiten uit te lokken ; en van der menschen opsight af te trekken / of te versteeken.

§. 10. Dit werk met Klaas bleef duiren tot in 't ander jaar / wanneer ik 1674. door mijn beroep tot Loenen uit die stad vertrok : doch met dit onderscheid / dat hy niet meer van omgang met den Duivel spraak / maar dat hy van hem wierd geplaagd ; dat nu de vriendschap uit was / hy sich tot God bekeerd / en daarom van den Duivel veel te lyden hadde ; en so vast heen. De tijdingen na mijn vertrek my toegekomen bevestigden den schijn van die bekeeringe ; en dat hy sich verklaarde nu geheelik van den bosen geest verlaten en bevrijd / sich begaf aan 't predicken en catechiseeren / hier en daar in de huisen ; daar de godsdienstighsten te samen quamen / ook luiden van aansien en verstand / my self daar voor bekend. Maar aangesien dat door de predikanten sijn vader wierd versocht hem daar van af te houden : (de moeder lang al overleden zijnde) so ging hy by de Labadisten / begeerende in hun geselschap te zyn aangenomen / met belijdenisse sijner son-

den. Alsdoen verklaarde hy dat alles van hem was verſierd geweeſt / dat hy nooit Duivel gehoord noch geſien hadde; en diergelijke dingen meer. Maar aangemerkt dat hy geen penningen tot meer verſekeringe / dat die bekeeringe opreght was / en der vergadering tot voordeel ſtrekken konde / medebraght / ſo weſen ſy hem af.

§. 21. Hy quam by my tot Weeſp / in 't derde jaar na mijn vertrek van Franeker: (ſo lang duurt noch d' hiſtorie) eerſt klagende / dat hem de predikanten hinderden in ſijnen yver / om Gods woord en wonderen te melden; (hy was nu meer dan 20. jaren oud) en vraagde of my docht dat ſy behoorlijk deden? Ik ſeide / datter order in de kerk moeſt weſen; dat ik de predikanten beter kende / dan dat ſy hem in 't goede ſouden hinderen / wanneer 't met order wierd gedaan: maar dat ik / om er grondig af te ſpreken / eerſt ſelf eens horen moeſt / hoe dat hy dede. Hy toonde ſich daar ſeer genegen toe; en hadde ſelf al enige goeluiden d' oren jeukerig gemaakt / om ook daar by te zijn. Doch ik en liet hem dat niet toe: maar wilde dat hy d' eerſte proef voor my en mijne huisvrow maar alleen doen ſoude. Ik leide hem den groten Bybel voor; maar hy en ſagh er niet eens in: neep meeſt de ogen toe / en maakte ſulken misſeliken en belacchelijk gebaar; dat ſelf mijn ſoon / doe noch een ſuigeling / en op de armen ſijner moeder / eerſt lang en vreemd op deſen predikant gekeken hebbende / op 't leſt na my en ſijne moeder ſiende lachte; en ons / die 't quaad genoegh van ſelven hadden / te ſwaarder maakte ons daar over in te houden. De ſaken die hy ſeide waren ſonder ſchik of ſlot / en nergens minder na gelijkende dan 't gene word vereiſcht / indien het prediken genoemd ſal worden. Ik ſeide / om hem niet voor 't hoofd te ſlaan / dat ik wel groten yver in hem ſagh; maar dat hy oefening van noden hadde / en dat de geeſten der profeten den profeten moeten onderworpen zijn. Derhalven ſoude hy ſich ſiechs voor eerſt noch houden aan de predikanten / die ook Gods geeſt en gaven hadden; en ſich wat grondiger van hen in 't Woord des Heeren onderwijſen laten; en dat hy uit den Bybel / en niet ſonder Bybel preken moeſte. Maar hy en toonde in die leſſe niet veel ſmaar.

§. 22. Dit was / eer hy noch by de Labadiſten was geweeſt; of immers eer ik 't wiſt. Maar naderhand by my gekomen / gaf ik hem harder les / dan my wel heugt dat ik aan iemant ooit gegeven hebbe / voor ofte na. Ik ſeide hem / op ſijne gronden bouwende / dat ik noch nooit van menſche las of hoorde ſo boos en goddeloos als hy. Dat hy den Duivel ſelf in boosheid noch te boven ging: daar van ik deſe reden gaf. De Duivel will nooit boſer ſchijnen / maar wel beter dan hy is; waarom hy ſich ook wel verandert in een Engel des lichts: maar hy nooit Duivel hebbende geſien noch te gehoord / navolgens als hy aan de Labadiſten had geſeid; had ſich nochtans voor ſulk een uitgegeven die God verlooghend / en ſich met den Duivel tot godloosheid ſelf verbonden heeft. Dat hy ſes jaren lang in 't openbaar geſpott / heeft met Gods Woord / en Naam en kerk; 't gebed der heiligen misbruikt; ſijne ouderen ſo groten oneer / hertenleed en

moeite

moeite en koſten aangedaan; de ganſche weereld / die hy van ſich heeft doen ſpreken / door een opſetteliyk bedrogh miſleid, hem ſelven tot een ſpot en haat en afſchuw van elk een ten toon geſtelt. En 't ergſte was / dat ik hem ſeide / niet te konnen vinden in de Schrift / dat door ſulk een genade zy by God; alſo ſy nergens ſulke menſchen meld: en daarom wel moeſt toeſien / dat hy tydig / ernſtig / yverig ſich daar toe ſchikte met boetvaardige gebeden: maar dat hy / eer ik ſulx aan hem beſpeurde / niet onder myne ogen komen moeſt: en nu ook henen gaan; alſo ik vreeſde / dat myn huis / door tegenwoordigheid van ſo godloſen menſche wel van God met enig ongeval geſtraft moghte worden. Dit ging my doe wel boven 't herte af: maar 't was om te beproeven / of hem het ſyne weerk te maken ware; daar ik noch niet veel blijx van ſagh. Want hy al meeſt ſtil ſwijgens voor ſich henen ſagh en toonde ſich voorts niet beweegd.

§. 23. Twee of drie jaren na dien tijd / wierd ik hier in dit huis tot Amſterdam geſproken / van twee drukkers knechts: die ſeiden dat Klaas Klaaſſen met hen op de ſelf de winkel werkte; maar dat hy hen bywijlen in hun eigen werk verhinderde / door in het ſyne ſtil te ſtaan wanneer hy miſſelike minen maakte / en ſeide dat een boſe geeſt hem quelde: ſich noch op my beroepende / alſo die wel wiſte hoe ik hem voor deſen had gekend. Dat ſy om deſe reden noch gelaten hadden / het middel dat ſy hadden uitbedacht in 't werk te ſtellen / ſo lang als ik niet eerſt van hen geſproken was: 't welk anders ſoude zijn geweeſt een ſtok of rotting / om dien geeſt der leuigheid of der boevery daar uit te ſlaan; alſo 't hen toeſcheen / dat hy van dien aart moeſt zijn. Ik ſeide / dat ſy deſen geeſt ganſch niet te ſchromen hadden: maar hem alleen verſchonen moeſten / dat ſy ſich niet door haaſt of hevigheid te buiten gingen. Sy gingen heen: ik hoorde naderhand niet meer van ſynen geeſt; maar wel van hem / dat hy noch naar Oſtindien / en daar eerlang ook aan ſyn einde quam.

§. 24. Dat is d' hiſtorie / Leſer: nu laat ons tſamen ſien, wat ons daar van te denken ſtaat. Voor eerſt was ſyn verſtand niet groot het welk my in 't begin heeft doen geloven / dat hy niet gaaw genoegh was / om het alles te verdichten. Doch zedert dat men van een dertienjaring kind / van welk het naaſte hoofdſtuk ſpreken ſal / ſo veel bedroghs aan een gekoppeld heeft geſien: ſo laat ik die gedachten varen; en ſoude 't louter guiterye noemen / indien ik niet wat anders daar benevens had beſpeurd. Het blijkt ſeer klaar / na alles wat §. 16 / 17. uit myne en ſyns broeders onderbindinge verhaald is / dat hy ſwaarbloedig en den ſtuipen onderworpen / gedurig vol van fantaſyen was; dat die melankolijke dampingen hem 's nachts de herſenen bekropen / en die figuren maakten / waartoe hem 't gemeen oordeel en 't gedurig ſeggen van de menſchen kraghtig hielp. Syn klein verſtand dee d' inbeeldinge te groter zijn / alſo 't gemeenlik gaat / 't welk door geſonder oordeel had gebeterd konnen worden. Dat die indrukſelen doorgaans vaſt eenderleye waren en was geen wonder: alſo de regels der beweeginge dat mede brengen / dat eene ſelf de lichteliker wederkeert / en

so veel lichter als het meer gebeurt; dan dat ene andere die volgen en verdryven sonde / of moeste sterker zyn. So sien wy / dat gewoonte ons van self bewegingen van hoofd of handen of van mond en ogen doet vertonen / die ons mistaan; en die wy laten souden indien wy daar vooz af op dachten. Nochtans is sulk een sonderling gebaar altyd maar eenerley / des eenen dit des anderen dat / na't gene dat hy sich heeft aangewend. So speelden Klaas ook altyd meest dat heren gastmaal in gedachten; en wat hem inviel docht hem dat de geest hem ingaf; en al wat hy ook wilde of begeerde / dat hem de geest daar toe dan pozde / dzong en dzeef.

§. 25. Doch dit en isset noch niet al. Het blijkt met een uit al de omstandigheden van 't verhaal / dat kindsche schoolsiekte / en die alleny met eersucht ook bekropen / daar met onder speelde. Hy hadde 't dus gemakkelyk / en ging vast niet ter schole; en men verschoonde syne herssens / als te swak / om hem met geene lessen te beswaren. Van sulken quaden naam als 't was / gemeensaam met den Duivel om te gaan / had hy 't gevoelen niet seer scherp: en ook / mitsdien dat hy in d'eerste weinig maanden sich al hield des Duivels vziend niet meer te zyn / en metter tijd geheel in vyandschap en strijd met hem te staan; so moght dat quade woozd hem niet meer nagaan / en medogentheid de plaats bekleeden. Wat saghmen wel / wanneer hy naderhands na d' eere stond van een geoefend pzediker; als die den strijd had uitgestaan / met sulken sellen / losen / bosen vyand als de Duivel is; daarmede hy nu ook den Bybel self voozby sagh / (als voozseid §. 21.) als een die spzaak dooz d' inspzaak van Gods eigen Geest. Syn leven op de dzukkery beweegs ook / dat langdurige ongewoonte hem de lust tot werken en tot besigheid had doen vergaan. En dat hy sich doe noch op my beriep / daar saghmen syne burgerlike wijsheid aan / wanneer hy al ten minsten 24 jaren oud moest zyn.

§. 26. Belangende de kunsten die hy dede / die zyn nu voozts wel op te lossen. De minen en gebeerden die hy maakte / die waren dooz naboosinge van anderen / aan wien hy dit gesien moght hebben / en dooz veelmalige oefeninge wel te doen. Dat van de kersen in de winter §. 2. is veel te gemeen / of daar af werk te maken; het stuk verraad sich self. Sy waren of van glas of was / en in den mond wel enen tijdlang te verbergen; en hy en gaf se niemant in de hand. 't Geld uit de bank of platte muur gehaald / is onder 't A. B. C. van 't guichelspel. Dat krijt-karacter-spel in school had hy alsulken naam te geven als 't hem goed docht; en 't gat daar hy syne hand dooz in de muur stak / die daar doe lichter / met de vingers puntwijs t samen voozwaarts in / dan met de vuist vooz aan te rug te trekken was; verklaart sich self. De hebzeewsche woozden van my op het geld geschzeven heeft hy licht geraden / of het is hem half geseid: hy had misschien / schoon buiten sonder meid niet by de menschen komende / in huis noch wel gelegentheid daar toe.

§. 27. Dit zyn dan maar gemeene dingen; maar twee besondere verrightingen van hem verhaald / die schynen al wat meer te zyn. Hoe hy / na

na 't gene §. 18. is verhaald / doe uit den huise sy gekomen / is niet te weten; indiemmen vast houd / dat hy noch de meid niet anders dan de waarheid spraken. Sy konde / sonder hem te sien / de ladder sien bewegen / door de venster; en hy / terstond sich in de loots verschuilende / sich houden of hy nergens van en wist. Een panne meer slechs uit het dak genomen / had hy er met sijn ranke lijf / wel doorgekomen; en daar op neergegleden / so had hy maar een muurtje van pas acht voet (is 't so veel maar) af te springen. So dat op straat van niemant is gesien / dat was geen wonder; want daar 't huis staat / dikmaal geen drie menschen in een uur voorby gaan. Dat het gat doe hy 't my weers te klein was: kan wel zijn / dat hy / te huis gekomē / ras een van de pannen wederom heeft toegeleid; al seit de dienstmaagd dat sy niet is van hem af geweest. So als hy in het keldertje besloten was: mijns oordeels waren noch de losse planken wel van onderen so verre toe te halen / dat hy de vaten / eerst daar af na d'eene kant geschoven / door eenige openinge slechs maar tot wat ruimte voor sijne eene hand / kon na sich trekken. En so deselve tobben niet voornamelik op die planke rusten moesten / so hinderde dan ook derselver swaarte niet / om die daar na ook door deselve rete weder toe te leggen.

§. 28. Al wat hy my van 't geld verhaald heeft / dat het hem op sijnen doek in 't spelen van den Duivel aangeboden / en te lang bewaard (daar had hy echter niet veel nood af) dan in dzek veranderd wierd; als ook dat hem de Duivel so veel gaf / en d'uitvlught dien hy maakte om geen goud te geven: die acht ik altemaal van hem versierd te zijn. Gelijk ook buitē fantasiē / dat hem de geest dan dus dan so verscheen / of ook toespzak en in de oren luisterde: dat toont sich nu wel meest van achteren als op die wijse maar bedacht / als 't hem meest luiste sijne poppen te beschilderen of te bekleeden; welk schilderwerk door grobigheid van sijn verstand ook wel wat grof ten voorschijn quam. Hy hadde 't by de kinderen en sijns gelijken aangevangen; en 't was al veel / dat hy 't by ons die mannen waren / en by noch so veel wijse mannen / noch sulken langen tijd kon staande houden.

X. HOOFDSTUK.

Noch onlangs is tot Kampen diergelyk exempel van Betoverdheid ontdekt.

UIt Friesland sal ik / om nabyheid so van tijd als plaats / in Overyssel / en van Franeker na Kampen overgaan. 't Is qualik met den anderen aldaar gedaan geweest / of is met desen hier noch erger aangevangen. D'historie heeft ook al veel gerughts gemaakt / maar niet so lang geduurd: het werk begon ten eersten al te sterk / en dede hinder aan eens anders goeden naam / daar oproer uit ontstond / en den onschuldigen vervolginge geschiedde: al 't welke in 't beleid der vorige geschiedenis geen plaats en hadde. Ook lieten sich geleerde luiden daar ontrent gelegen zijn / om te doorsoeken door wat middel dat een kind sulk ene ganssche stad bedroogh: also sy het be-

bedrogh ganſch buiten twijffel ſtelden: wel wetende / dat ſulx als van dien jongen wierd geſeid / niet mogelijk en was / en daarom ook niet waar kon zijn. Van ſulken is my dit geſchrift ter hand gekomen / op mijn verſoek by een geſteld / en van twee t'ſamen overſien; gelijk ik dat hier onveranderd / van woord tot woord aan mijnen Leſer overgeve.

IN de maand November, of 't begin van December des Jaars 1685, heeft zeeker jongen out omtrent 13. jaaren, kleen van poſtuir en tanger, ſoon van zeker Leydekker of Pompmaker in de St. Jacobs ſteeg tot Campen, beginnen te klagen over pijn in verſcheide plaatſen van zyn lichaam, die hy zeide, dat van tijd tot tijd heviger wierde, en (zoo 't ſcheen) met groote zenuwtrekkingen quam. Deze gemaakte pijn wierd op 't hevigſte vertoont, als hy zijn water zoude maken, in 't welk nu en dan mede eenige ſpelden wierden bevonden; 't welk 't gerugte veroorſaakte, en 't geloove onder ieder een, dat die voorſz. jongen betoovert was. Hy wierd dan afgevraagt, van wie hy betoovert was? en antwoorde, dat zeeker groenwijf hem eenige tijd geleden op ſtraate zekere wortel hadde gegeven, die hy opgegeten hadde; en dat hy zig 't zedert qualijk hadde beginnen te gevoelen: waar op aanſtonts die onnozele vrow voor een tooveresſe wierd uitgekreten; welk gerugte zig hoe langs hoe meer verſpreidende, terwijle de jongen continueerde in 't gemaakte wateren van ſpelden en naalden, zoo groote als kleine, tot paknaalden ſelve; zoo quam het graauw op de beenen, en begeerde, dat de gemeinde tooveresſe mogt geſtraft worden; gelijk het zelve, zonder forme van regt af te wagten, op haar huis aanviel, de glaſen inſloeg, en de deure tragteden op te breken: dat ook zoude zijn geſchied buiten twijfel met een opgevolgde jammerlijke mishandelinge der onnoſele vrouw; indien de Magiſtraat om den oploop te ſtillen, niet had geſonden haare dienaars met Soldaten vergeſelſchapt, om de vrouw haare woede t'ontnemen, en op haar Stadshuis te brengen.

Daar isze eenige dagen vaſt gehouden, en ondervraagt: dog niets heefter tegens haar konnen ingebragt worden tot beſwaarenis; en overmits haar de magiſtraat niet veilig in de ſtad oordeelde te zijn; zoo is ſy op den 30. Dec. des ſelven jaars uit de ſtad gelaten, en zulx late na 't ſluiten van de poorte, dewijl anders 't gepeupel (gelyker albereids een menigte jongens op wagteden) haar in den Yſſel, ter preuve, om te ſien ofze dreef, zoude geworpen hebben.

De vrienden der bewuſte vrouwe merkende, dat het nog niet klaar naar regte kon blyken, dat zy onſchuldig was; hadden niet graag datze uit de ſtad zou werden gelaten voor en al eer haare zaake bepleit was, en niet konnende haar dienen, van wegen de raſerny van 't volk, van een Advocaat van die ſtad, die zulx niet graag zou hebbben ondernomen; hebbenze zig moeten dienen van een van Zwolle, die den zelven avond of 30. Dec. na Campen is gereiſt; maar bevonden heeft, dat zy al uitgelaten was; zoo dat hy by requeſte Atteſtatie van haare onſchuld heeft moeten verſoeken; op dat zijne principalen voor alle laſter zeker mogten zijn; waar op geapoſtilleert is, dat de vrouwe

vrouwe aan geen toovery ſchuldig bevonden is. En zijn 'er nog andre requeſten naderhand gevolgt. Dog om tot de jongen weder te keeren, die voer daaglijx met zijn tooveryen voort, en waterde nog al ſpelden en naalden, en twee tamelijke groote ſpykers, dewijle de gewaande tooveres op 't Stadhuys onderſocht wierde, 't welk de Magiſtraat bewogen heeft; om haare dienaars naukeurig te doen oppaſſen, dat er geen bedrog gepleegt en wierde; die egter, gelijk d'andere, zijn bedrogen geworden, alzooze terwylen hy waterde, met haare oogen gekeert wierden na zijn hooft-verdraejingen en ſeer pynelyk-gemaakte gebeerden, daar door hy zig veinſde ten uiterſten geplaagt te zijn. Zy evenwel meinende datze genoeg hadden gewaakt en opgepaſt, hebben de fleskens, daar in de jongen had gewatert, met 't ſtads zegel verzegelt en zoo overgegeven; waar in ſomwijlen geene, ſomwijlen een, twee, of weinige ſpelden in gevonden zijn: Dus waaren de dienaars bedrogen.

De broeders predikanten zijn mede met groote compaſſie, en haare vrouwen met liefde werken omtrent de gewaande betooverde ingenoomen; waar toe zijn Vader niet weinig gedaan heeft door zijne verſoeken en klagten. Men hoorde dan op de predikſtoel met grooten yver voor zijne verloſſinge bidden: 't welk des te meer aangedreven is van veelen, alzoo de Vader en ſtijfmoeder van de jongen by 't gemeen voor ſeer fijne en godvreeſende luiden gehouden wierden. Somma 't ging zoo verre, dat of er al hier en daar yemand was, die dit werk dieper en redelyker inzag hy dorſte zig niet uiten, of wierd voor een Atheiſt aangezien, of mede van toovery verdagt. 't Quaad nam dan d'overhand, en wierd met verſcheide hiſtorytjes opgepronkt; want men zeide, dat de ſpelden in de fleſjes door Duivels kraght vermeerderden; dat yemand een van de gewaterde ſpykers met een tange in 't vyer houdende, de tange door den Duivel zoo kragtig wierd omgedrayt, dat hy ze niet langer vaſt houden konde: dat zeker predikant een kattekop in 's jongens lichaam zou gevoelt hebben, ter plaatze daar hy de grootſte pijne gevoelde, en diergelijke beuſelingen meer.

Terwijle 't gemeen ſoo onverſtandig gedreven wierd; wiert 'er van zommige nader tot ontdekkinge gearbeyt, daar van wy alles niet konnen ophalen; mitſgaders 't gene ter gelegentheid van de Gedeputeerde der Staten van de Provintie binnen Campen doe vergadert, aangemerkt is van zommige verder ziende, en gediſcoureert. 't Is bekent, dat twee perſoonen van kenniſſe en ſonder vooroordeel 's nagts by de jongen wakende, alles wel naukeurig onderſogten, waar door bedrog zou konnen werden veroorſaakt, en dus te wege gebragt hebben, dat 'er geen ſpellen in 't fleſje zijn geweeſt; hoewel de jongen (die te voren veinſde niet te konnen wateren) na lange perſuaſie ſterk en veel gewatert hadde. Zoo is de twijfelinge by zommige gekomen die eerſt met de gemeene ſtroom afdreven van de waarheid; en daar zijn allengskens meer en meer redenen van agterdogt, met gedurige onderrigtingen van andere te voorſchijn gekomen, dat alles niet weinig tot ontdekkinge geholpen heeft.

Na 't vertrek van de gewaande toveres heeft de jongen al verder zijne konſten

ſten en bedriegeryen te voorſchijn willen brengen; en heeft geduirende de maand Januarij 1686. daar en boven door de ſtoelgang en braken ſpelden, naalden, potſcherven, hair, vlas en andere dingen uitgegeven; en men heeft uitgeſtrooit, dat 'er verſcheide katten by nagte in huis quamen, die een groot geraas maakten, waar door 'er al meer perſonen, en zelfs luiden van fatzoen aan toovery ſchuldig gehouden wierden van 't gemeene volk.

Dit heeft de magiſtraat, al menigmaalen aangeſet van anderen, ten laatſten met alle ernſt doen na de bedriegery vorſchen, en alle mogelijke middelen by der hand nemen, tot voorkominge van ſwaarder onheil; en heeft de jongen ſelfs op 't raadhuys doen halen, en in een van hare kameren opſluiten, by hem altijd latende een van haare dienaars by beurte; om op hem ernſtig te paſſen. Daar zijnde heeft hy nog verſcheide maalen in tegenwoordigheid van de dienaars potſcherven, hairvlegten netjes met een lint omwonden, en nu dit, dan dat gebraakt; en dat kortswijlig is, zeker *Thema* van een latijnſche ſchoolganger met de hand des meeſters gecorrigeert, beyde handen genoeg kenbaar zijnde, mede uitgeſpogen. Deze uitwerpzels in de vergaderinge van de magiſtraat getoont zijnde, hebben haar dienaars verklaart, zeer wel te hebben gezien, dat zy van de jongen gebraakt waren; gelijkze te voren van 't ſpelde wateren mede betuigden.

De jongen na dezen is verſcheiden maalen voor de magiſtraat gebragt, en hy gevraagt zijnde, heeft niet het minſte van 't bedrog willen bekenne; maar bleef volſtandig by die verklaaringe, dat hy die dingen met groote pijne quijt wierde; maar heeft daar, hoewel verſcheiden maal verſogt, niets willen braken; voorgevende, dat hy 't niet kon doen als hy wilde, maar hy daar toe geperſt wierde van ſelfs.

Als ten laatſten zijn voorraad uitgebraakt was, dat hem op 't Stadhuys komende niet was afgenomen, en hy van buiten niets meer bekomen kon, nam 't gepretendeerde braken een einde; waar op volgde, dat zeker Borgermeeſter, zig van de gantze ſaake, ſoo veel mogelijk was, geinformeert hebbende, alleen by hem gegaan is; en heeft hem eerſt met goede woorden en beloften tragten te bewegen tot bekentenis van bedrog; daar na, zulx vergeefs zijnde, hardelijk gedreigt; zeggende van alles wel te wezen onderrigt; waar op ten laaſten de jongen tot bekenteniſſe gekomen is: en beleden heeft, dat hem in 't minſte niets en deerde; maar dat hy het gedaan had, om dat yder met medelijden over hem ingenomen wierd, en hy veele lekkernyen ontfing, en van dagelijx na de winkel te gaan werken ontſlagen wierd. Deze bekenteniſſe heeft hy daar na voor de volle magiſtraat herhaalt, en daar by getoont met wat behendigheid hy ſpelden en ſpykers gedurende het wateren in de fleſjes wiſt te laten vallen, terwylen hy met ſijn pijnlyke gebeerden, 't gezigte der omſtanders aftrok; mitsgaders hoe hy 't geen uitbraken wilde, in zijn mond verbergde; of, indien 't daar toe te groot was, en d'omſtanders plomp genoeg waren, met zijn hand by het uitbraakzel in de pot werpen konde.

Als hy vorders is ondervraagt; of hy die konſten van zijne ouders of van ye-

yemand anders hadde geleert; zeide hy, dat zeker Heyden hem zulx had onderwezen: en wat hy van de Ouders zeide, daar van kan ik; om redenen, niet meer zeggen; de zake my ook ten deele onbekent zijnde. De Vader en ſtiefmoeder wierden gehaalt, en dit bedrog haar voorgehouden zijnde, ontkenden daar in eenig deel te hebben, en zeyden het onmogelijk te oordeelen, dat de jongen zelfs zoodanigen werk had konnen doen: geloovende daarom nog niet, dat het waarheid kon zijn, dat de jongen zulx hadde beleden. De jongen werd derhalven wederom boven gehaalt, en aan d' ouders werd gelaſt, zig buiten de raadkamer ſtil te houden, en door zekere openinge alles aan te ſien, wat de jongen doen zoude. Hy dan vangt wederom aan te toonen hoedanig hy hem kon veinſen, als of hy ſwaarlijk gepijnigt wierde, en op wat manieren hy de menſchen bedroog; 't welk de Vader en ſtiefmoeder aldus gedwongen zijn in weerwil, om te geloven. Dog zy wierpen voor; om te willen vroedmaken, dat de jongen egter betoovert was, en niet alles konde doen wat'er van hem verhaalt wierd; dat het, te weté, onmogelijk was, dat hy zoo nette hair vlegjes konde maken, als hy hadde uitgebraakt: waar op dan de jongen in haar bywezen toonde, hoe net hy dit alles konde vlegten en uitwerken, &c. Zoo dat zy zijn genootſaakt geworden, om daar te belijden, dat alles bedrog moeſte wezen.

Dewijle nu de Vader en Stiefmoeder niet overtuigt zijn geworden, datze aan dit bedrog, daar de Politie, Kerke en gantze ſamenlevinge door beſpot en verongelijkt is geworden, en deelagtig waren: zoo heeft men haar laten gaan; en de jongen om zijne jonkheid mede vry gelaten, na dat hy op ordre der Magiſtraat van zijn Vader dapper gegeeſſelt was.

't Zedert die tijd heeftmen niets van die jongen vernomen; als dat zig wel draagt, zoo veel men uiterlijk beſpeurt: dog de Vader is weynige maanden daar na overleden, en zoo veele meinen van hartſeer. Zoo is gelukkiglijk ontdekt een gemaakte toovery, die, indienmen die niet zoo ſtreng had onderſogt, en ten laaſten ondervonden, magtig genoeg van gevolgen zou zijn geweeſt; om niet alleen die ſtad; maar vervolgens andre plaatzen: ja 't land geheel in tenemen; de menſchen mogelijk tot onbarmhertig pijnigen te brengen, en veele onnoſele tot de dood, en 't grauw aanleydinge ten minſten te geven tot velerley quaad en plunderinge van huiſen; gelijk als te Wilſum een uit van Campen het huis van de ſuſter der beſchuldigde overvallen is, en niet zonder ſchade. God geve, dat de hervorminge, die veele bedriegeryen en Duiveleryen heeft uitgebannen, al meer mag aanwaſſen; op dat Chriſtus Koninkrijk, nog verder van veele overblijfzelen van bygeloovigheid geſuivert, kragtiger mag doorbreken, en men op God alleen ſoodanigh betrouwen mag, dat men die liefde hem toedrage die alle vreeze buiten ſluit, d' eenige oorzake van de bygeloovigheid.

§. 2. In dit omſtandig en opregt verhaal vind ik nu ruime ſtoffe / om mijn voorgaande ſeggen waar te maken. Want wie en ſiet niet / welke geloofwaerdige getuigeniſſen en bedriegelijke ondervindingen de menſchen

komen doen geloven dingen / die sy met maar half gemeen verstand behoorden te begrijpen / dat niet waar en zijn. Indien geen diep voorordeel / door de kraght van bygelovigheid geholpen / hen vermeesterd hadde: hoe was het mogelijk / dat sulk een kind van 13. jaren / van laage opkomst en verkeeringe en van gemeen verstand / door oefening der scholen of door hoofschen omgang onbeslepen / sulk ene ganssche stad so sterk betoverd heeft. Want waarlik was die jonge self de toveraar / en niet betoverd. Hy was een reghte Cartoom van Egypten / of Mecassolscheef, (dit slagh van volk is ons al dikmaal voorgekomen / in 't III. boek V. §. 2 / 12. en VII. §. 4.) en dat in 't midden van het kristen Israël. Hy dede ook also met sijne beswerringen / dat is met sijne babbeleguichjes en grimatsen die hy maakte / om der omstanders ogen af te trekken / dat sy niet souden sien wat dat hy dede: op dat hy spelden / naalden / spijkers / potscherven / vlas en hairvlechten; ja ook latijnsche woorden / niet door hem gesproken / maar van anderen geschreven / voort braghte.

§. 3. Siet mede wat d' inbeeldinge niet al vermagh: en hoe selfs de geloof weerdigsten in desen weinig te geloven zijn; die sweeren souden / dat sy self met ogen gesien en met oren gehoord / en met handen getast hebben het gene nooit en was: de dienaars / dat de jongen waarlik spelden waterde / d' omstanders dat de tang hen in de hand wierd omgedraaid. Daar quamen doe geen hatten meer ontrent / of 't moesten toveressen zijn; en schoon men sagh geen hattē / evenwel het was genoegh om te geloven dat ser quamen, en dat self ook een predikant geseid moest hebbē / dat hy een hats hoofd in des jongen lichaam voelde: en diergelijke wonderlike dingen meer. Sy sagē niet alleen de spellē door het watermakē van den jongē in het fleschje vallen / sose meinden; (sy vielen trouwens / maar sy vielen op die wyse niet) maar ook vermeederen de gene die sy niet en sagen; en dat door Duivels kraght. Siet dan met een / hoe seer gereed den mensch de Duivel in gedachten is: sy sagen hem al doen het gene niet gedaan en wierd. Sy wisten d' oorsaak van sodanige vermeerderinge al te vinden / daar geen uitwerksel in de daad vernomen wierd. Sy sochten / ja sy stelden self voor vast de wesentlixte oorsaak van iet dat geen wesen heeft.

§. 4. Noch erger: siet my eens / hoe gansch onmogelijke dingen aan den Duivel worden toegeschreven: en d' allerwonderlixte wonderwerken / sonder nuttigheid. Nooit dede God de olie of 't meel of 't brood vermenigvuldigen / ten ware dat het iemant voordeel dede; ja duisenden zijn meer dan eens door die vermeerdering gevoed. Laat nu den Duivel even veel ten quade doen: sy sagen dan door sijne kraght de spelden in de fleschje so vermeerderen; maar tot wat einde doch? Want was 't den Duivel doch te doen om quaad te doen / waarom vermeerderde hy dan de spellen in des jongens lichaam niet? also hem die geen pijne konden aandoen in de fles. Speelt dan de Duivel maar so met mirakelen / en heeft hy daar so lichten hand van / dat hy die so maar te grabbel werpt. 't Is by hem dan te kampen maar een kleinigheid / een hattenhoofd / in eens menschen lijf te

brengen: of liever ene ganſche katte / die de man hon boelen nam het hooft.
Maar wat ſoude doch die katte? was die dan de toverես / of was 't de
Duivel ſelf? of was het ene weeſentlike katte? wat hebben ſy toch door
gedachten / die ſo ſpreken en alſo gevoelen? Hoe was dat beeſt in 's jongens
lijf gekomen; of was 't er in gegroeid? Want welk van beiden datmen
lieſt / ſo heeft de Duivel tegen de Natuur gewerkt / een lichaam door een
lichaam heen doen dringen / daar openinge noch ſcheidinge was / om tot den
doorgang plaats te maken: of boven de Natuur / omin eens menſchē lichaam
ſulken beeſt te ſcheppen. Indien ſulx dan geſeid is van een Predikant; ſoey!
ſchande: doch ſo niet; wie van de predikanten heeft ſo grouwelijken dolin-
ge beſtraft.

§. 5. Ik wil een duidelijk bewijs tot wederlegginge der alge neene
doling uit dit ſelf de voorval trekken. Want het en paſt niet / dat de Dui-
vel ſelf / en door de Toverſſen ſulke grote dingen kan verrighten / als nu
ſo menigmaal tot walgens toe gemeld is: en dat in het betoveren / het
altijd uit komt op wat ſpelden / naalden / ſpijkers of wel klonters
hair of vlas / met veters / of met garen dus en ſo doorwroght; gelijk wy
noch beſcheideliker ſullen ſien / in 't nett beſchrijven op de maat van de ont-
dekte Tovery in 't weſt van Engeland / hier na in 't XXVIII kapittel te
verhalen. 't Is 't gemeen praatje: en daarom moeſt die jonge ſich in deſe
kunſtjes oefenen / om 't volk te doen geloven / dat hy ſekerlik betoverd was.
Maar had hy goudene en ſilvere ſpeldē / naaldē / ſpijkers / peerlē / diamantē /
uitgewaterd of geſpogē; hy hadde meer verwondering verdient. En waar-
om echter meer? alſo 't den Duivel / als den grootſten Alchimiſt en Filoſoof
toch even eens moet zijn / of hy in goud of ſilver of in koper of in yſer werkt.
En hy die over al ſo by kan komen / kan hy ſo wel niet de waterduiv-
lers d' alderbeſte peerlen uit de diepten halen / of ook koſtelixte ſteenen
in de aarde vinden. Nochtans moet hier wat haperen / alſo dit arme
grouwijf haaſt de rijkſte van ganſch Kampen moeſte zijn geweeſt / in-
dien ſy ſulke koſtelike ſtoffen hadde konnen toveren. Deetlicht en hadde
dan die jonge geēuen wood gehad; de wrow had ſulke koſtelike ſpelden /
naalden / ſpijkers of ook ſtuikken / niet van aarden maar van goudene
potten / liever voor haar ſelf behouden / dan den pompemaker toegeto-
verd: of de jonge ſoude ſich / ſo qualik over pijn in 't wateren en brake
niet gehouden hebben / noch ſo veel gerughts daar van gemaakt. Want
ook ſo ſaghmen hier / gelijkmen over al bevind / ſo haaſt als dat gerucht
van Tovery (altijd begrimende by 't armſte volk) de rijken en vermogen-
den begint te treffen / ſo houd het op; ſo dat er by den Duivel niet als
armoede te beſtuiten is.

§. 6. En het verwondert my noch ook / hoe 't hier altijd met katten is te doen:
ſomtijds ook wolve / bokken; men ſoude meinen / dat de laatſten / zijnde naaſt
gelijkende de Sehirym, meeſt onder deſen handel ſpelen moeſten / doch meeſt al
katten / en die en zijnder nooit gebrek waar toverye word geacht te zijn.

Ik moght met reden dan wel vragen / wat doch die beesten boven anderen misdreven hebben / dat sy in dienst en tot behulp der menschen synde / om 't huis van ongedierte schoon te houden / so veel gemeenschap met den Duivel hebben. Indien de Farmakoi zijn sulke Toveraars die met den Duivel omgang hebben / daar voegt de Schrift de honden by en niet de katten / die in den ganschen Bybel niet genoemd staan / maar wel de honden menigmaal / en dat ook met de toveraars. Want buiten sullen zijn de Honden en de Toveraars. Openb. 22: 15. Siet so schriftuurlijk zijn die dingen / welkemen so vast en algemeen gelooft / en die van schriftgeleerden worden voorgestaan. Waarom en brengtmen alle katten niet om hals; en worden dese beesten noch geleden onder 't Kristendom / indien sy sulke dagelikschе en gemeene instrumenten van den Duivel zijn. My komt hier wederom by in den sin / het gene boven VII. §. 2. gemeld is van dien predikant / die geenen papegaai meer duiden wilde / wanneer hy maar van eenen hoorde en geloof de dat betoverd was. Indien de menschen alle dan so vies en kieurig waren / wie soude ooit niet katten willen lijden: te meer also deselve niet gehouden worden voor beseten of betoverd; maar 't gene noch veel erger is / self voor de Toveraars en Duivels die het doen.

§. 7. Besiet my ook de boosheid van het volk. Waar is de liefde / die geen quaad en denkt / daar op het seggen van maar een boosaardig kind / terstond de ganssche menigte een arme vrow veroordeelt / die een lidmaat der gereformeerde kerk is / en een medelid van 't meerder deel in die gemeinschap van 't geloof en lief demaal des groten Gods en Saligmakers. Siet de voorstanders in den Heere die haar self / (gelijk my een derselven doe verhaald heeft) van des Heeren Tafel hebben afgehouden / om aan 't geraas der menigte den toom te bieren. Self moest de suster harenthalve lyden; so veel beschеidenheid is by de luiden die van dit geloven zijn. My hebben eens tot Franeker een wijf dat ook enen ander dus berugstigd hadde / voor den vollen Kerkenraad doen schuldbekennen en bezroepen; haar datmaal van de Tafel afgehouden / en d' andere toegelaten. Maar dese / wat vertroostinge is haar geschied? Daar tegen heeft men d' ouders van alsulken kind / dat so boosaardig en herdnekkig stad en kerk bedrogen / en dat veelbuldig misbruik van Gods Naam in so veel kerkgebeden ook verorsaakt hadde: op hun bloot seggen slechs geloof d dat sy onschuldig waren: 't welk echter 't arme groenwijf niet moght helpen / niet tegenstaande sy als 't waar geweest hadde / niet meer dan desen eenen jongen soude hebben leed gedaan / die self so swaarlik tegen God en duisenden van menschen door sijn boos bedrogh gesondigd hadde. Wat billikheid is in de wetten en plakkaten / die d' Ouders doen beslaan in boete voor de misdaad hunder kinderen; indien het niet en is / om dat altijd bedenken valt / dat quaad exempel of gebrek van goede onderrightinge / die d' Ouders aan de kinderen verschuldigd zijn / daar deel in heeft?

§. 8. Veel beter heeft de Magistraat gedaan / die voor de veiligheid dan gesorgd / en tot ontdekkinge van't swood bedrogh gepverd heeft. Wat predikant

dihant heeft sich also gequeten? Sy hebbē liever't blinde volk tot onderdrukkinge van die onnosele arme vrow noch in de dolinge gestijf d.en sich ook niet gebeterd / na dat dit boos bedrogh was uitgebrosten ; dan zijn daarna verhard gebleven / als hebbende noch na verloop van seven jaren sich openlik gewapend tot verdoemen van mijn boek / waar in ik't gruwelijk gewelen dat sy nopende dat werk des Duivels hebben / tegen spreke. Dat hebben sy doen blijken in de Synodus 't voorleden jaar gehouden binnen Kampen: en't was hen leed genoegh / dat d' andere drie Classen / en wel met name dat van Zwolle / niet en wilden reghters wesen over een persoon of sake die tot hunne kennisse niet en behoorde. Ik sal derhalven dese broeders niet verongelijken / so ik hen met de Apostelen hier vergelijke / ou hen die woorden ons es Opperleeraars toe te passen. Mark. 8: 17/ 18/ 19. En bemerkt gy noch niet, noch en verstaat gy niet? Hebt gy noch uw verhard herte? Ogen hebbende en siet gy niet, ende oren hebbende en hoort gy niet. Ende en gedenkt gy niet, hoe schandelik gy onlangs van een kind bedrogen zijt geweest? Leest nu dit boek eens door / en oordeelt tegen uwe gewoonte / wanneer gy't sult gelesen hebben ; of ik geen reden hebbe my te stellen tegen dese bose sotheid / die so groten hinder aan het menschelijk welleven / en betrachtinge der waarheid tot godsaligheid veroorsaakt heeft.

XI. HOOFDSTUK.

So blykt ook het bedrogh van Toverye en Besetenheid uit die merkwaardige Historie der Urselynen tot Lodun.

§. 1. D' Historie die ik hier nu doe volgen is over 50. jaar gebeurd in Vrankrijk tot Lodun / door weigeachten borger van die stad / uit oorsaak der vervolgingen van daar ontvlught / met mynen raad hier in de fransche tale aan't licht gegeven ; en't sederd aanstonds ook in Duitsch gebracht. Waar uit genoegsaam blijkt / dat andere so wel als ik dat werk geoordeeld hebben als boven allen waardig om van ieder een te zijn gelesen ; tot onweerspreklijk bewijs van al't bedrogh des Papendoms en der genaamde Toverye. Want dese schrijver heeft sijn boek uit d' autentijke stukken der reghtsplegingen daar over voorgevallen t saamgesteld / en met een onderscheidentlijk verhaal van seer besondere omstandigheden so bevestigd / dat men aan niet eenen letter van de waarheid heeft te twijfelen. En soud ik wel eens willen sien sulk een verhaal / maar met de helft van so veel sekerheid en ook opreghtigheid by een gestelt / dat ons betonen konde sulk een ongeveinsde en waarachtige betoveringe of besetenheid / als dese valsch is en versierd. Ik doe daarby noch desen eisch / dat my getoond sal worden enige andere geschiedenisse / die meerder schijn sal hebben van bewijs dat sulke dingen van den Duivel zijn / dan dese heeft ; waar van het blijkt

dat alles maar bedrogh van menschen is. So lang als my de fransche schrijver van de Bibliotheque universelle & historique hier in niet voldoet / so neem ik syne waarschouwinge ook niet ter herten die ik op heden lese in sijn Tome 24. pag. 224. daar hy 't hoogt begrijp van dit verhaal beginnende / my seit: dat sy die alle Duivels werkingen (te weten op der aarde ende aan de menschen) looghenen, en stoutelik met eene staande houden, datter geene Toveraars en zyn, uit dit verhaal geen voordeel konnen trekken; om dat nooit een besonder werk van desen aart ten algemeenen regel dienen kan. Nu hoort hy / dat ik segge / ja; als ook de reden van mijn seggen: behalven noch / dat hy dit vierde boek alleen doorleesende wel sien sal / dat het op sulk een exempel niet eens aan en komt; en dat hy my niet een daar tegen aan sal tonen konnen / waarom hy noch so stoutelik (*hardiment*) met anderen blijft houden staande alsulken werkinge des Duivels en der Toverij.

§. 2. Ik sal nochtans mijn werk niet seer vergroten / door te wijdlustigen verhaal des inhouds van gemelde boek / daar niet een woord vergeets in staat / en daarom qualik te bekorten is. Veel beter sal de Leser doen / dat hy 't geheel doorleese / en sich hier maar te vreden houde met uitreksels / die ten proefstuk dienen konnen; en met name van 't bewijs dat ik beoge: waar van de kraght voornamelik sal zijn tot overtuiginge van ons door 't Pausdom self / dat door gansch Vrankrijk moet bekend staan dit godloos bedrogh; en sich daarover schamende / belett heeft onse Protestanten door gevreesde ongemakken / om 't selve voor de weereld dus ten toon te stellen; gelijk nu door dien heer / alhier in vryheid zijnde / is geschied. Daar by komt noch 't beschreven oordeel self der paapsche Meesters / so als hier na te lesen staat. Het een en 't ander heeft die doorgeleerde Arts Patin / in synen brieven die na sijnen dood zijn uitgegeven de 37. na meldinge der moord den 6. Decemb. 1651. tot Parijs gebeurd / aldus in 't hoogt by een gestelt. Men heeft vernomen (seit hy van den genen die vermoord was) dat het was geweest van enen meester der Requesten, geheten Laubardemont: die in 't jaar 1633. den armen Urbain Grandier, Pastoor tot Lodum ter dood verwees, en leevendig verbranden dede; voorwendende dat hy den Duivel in het lichaam van de geestelike dochters tot Lodum gesonden hadde, die men leerde dansen, om den gekken wijs te maken, dat sy besseten waren. Is daar niet in te sien een godlijk oordeel over 't huis van dien rampsaligen regter, tot soen op eniger hande wyse van dien wreeden en onbarmhertigen dood des armen priesters, wiens bloed om wrake roept?

§. 3. Nu wil ik eerst hier stellen den voornaamsten inhoud van 't verhaal / daarin den schrijver der Bibliotheque maar vertalende; daarna een van de wightigste en klaarste proeven des bedroghs / uit onsen schrijver self; en eindelik het oordeel van de Universiteit tot Mompellier / belangende de hoofdverwijsen / welken de bedriegers hebben voorgewend / om te betonen / dat die menschen waarlik van Grandier betoverd / ende van den Duivel zijn gequeld geweest. Die was wel / so de schrijver der Bibliotheque seit /

wat

wat te hoogdzavende en trots van ommegang; en die sich na den swier wel wist te schikken: maar ook in waarheid eerliker en van geoefender verstand dan 't grof der geestelikken van Lodun: die hem daarom te meer bespdden/ dat hy/ als zijnde daar een vreemdeling/ door sijne hoedanigheden en gedzagh/ noch een inkomen boven sijn pastoorschap hadde/ daar sy verstonden nader toe te zijn; voornamelik Mignon/ die de biechtvader van de Ursulynen was. Nu sal ik voorts den laatstgenoemden schryver volgen.

„ §. 4. In 't jaar 1626. wierd tot Lodun een klooster van geestelike „ dochters van St. Ursula gesticht. Die hadden't in't begin seer armelijk; „ en konden hen de andere kloosters van die self de order/ als zijnde altesamē „ onlangs eerst gesticht/ ende also den slagh noch niet om den arm hebben„ de/ niets bysetten. De jongste deser dochters vroliker van geest dan d'an„ dere/ en soekende niet anders dan maar aan slagh om den tijd te korten; „ bequamen door 't versterven huns Bestierders ook gelegentheid daar toe: „ also geloof d wierd/ dat in hunne woninge verschenen Geesten/ die de „ jonge kostkinderen verbaarden/ welke sy tot steun van hunne kostwin„ ninge waren houdende. Enigen self ook van d'oudste en eenvoudigste der „ geestelike/ die van 't geheim niet wisten/ was die vreese waarlik ernst/ „ en moedigde degenen aan die de spil draaide/ ende maakten duisend „ potsen binnens huis/ bedenkende daar by noch allerhande wegen om „ d'onkundige 't verschynen van de Geesten des te beter wijs te maken.

„ §. 5. Nu/ die Mignon geloof de dat hy een onfeilbaar middel uitgevon„ den hadde/ om sich te wreken van Grandier. Hier overreedde sommige „ van dese geestelike dochters/ die al in de gewoonte waren voor spook „ te spelen/ sich aan te stellen als beseten: waar toe hy hen ook leerde dui„ send drayingē en kreeringen des lichaams/ gelykende na sulke dienen voor „ sodanig houd; hen doende wel verstaan/ dat dit de reghte wegh was „ om d'inkomsten van hun klooster te vergroten. Hy trok verscheiden „ andere moniken en priesters/ Grandiers gesworen vyanden/ met sich „ in die maatschappy. Men quam dan tot besweeringen: waarop de „ Duivel niet en miste door den monde der Beseetenen 't bevelheid te geven/ „ dat Grandier was de Toveraar/ die door verbintenisse met den Duivel „ al dit quaad te wege bragt. Sy dreven dese neering eenen ruimen tijd. „ Grandier voorsagh sich eindelik: en hadde sich misschien noch wel daar „ uit gered; indien sy niet en hadden het geheim gevonden/ den Cardinaal „ van Richelieu in 't spel te bringen/ hem seggende/ hoe dat Grandier op „ hem een schimpschrift had gemaakt.

„ §. 6. Dit was genoegh om sulken man aan 't snoer te krygen/ die al „ sijn leven lang vermaak nam in de wraak. Hy gaf dan last Laubarde„ mont/ een van des Konings raden/ en sijn eigen creature/ die ook al „ was geweest aldaar ter stede/ om de vesting van 't kasteel te sleghten/ „ en alles met de vyanden van Grandier had overleid; om dese saak te on„ dersoeken/ en daar in te wysen/ so hy dat verstond. Die quam daar dan/ „ met volle maght: en hadde weinig moeite om ten eersten te besluiten/

„ hem

„ hem in hechtenis te nemen. Waar tegen hy / schoon des verstendigd / „ also hy sich onschuldig kende / niet te soeken maakte : des wierd hy vast „ gesett / en ondervraagd / geppnigd / sonder 't minste te bekennen; „ nochtans voor Toveraar gedoemd te vure / en verbrand.

„ §. 6. Met sijnen dood hield echter de Besetenheid niet op. Want „ eensdeels soude anders het bedrogh als al te plomp dus aanstonds voor- „ gescheenen hebben; en anderdeels so waren nu die Nonnen in den smaak / „ van goede winst / getrokken uit dien vond ; also men geen devote Catho- „ lijken sagh / die niet wat aan hun klooster schonken / om d'arme dochters „ die beseten waren te ondersteunen / en met een de kosten der Besweerin- „ gen daar uit te vinden. Dus duurde die Besetenheid noch al wat jaren „ na dien tijd / tot spot van al het gene dat de Roomsche kerk op 't meest „ voor heilig en voor heerlijk acht. Doch eindelik het klooster rijk genoeg / „ en dus de Nonnen ook al uitgesloof d van 't lastig spel / om dus gedurig de „ besetenen te maken / de Maghten mede geen belang meer hebbende als „ voren in dat werk ; en 't gene noch het meeste daar toe dede / het onder- „ houd der Exorcisten of Besweerders metter tijd verdwynende : so liep „ dat ganssche werk / dat schier het ganssche koningrijk plagh na Lodun „ te treklken / geheel tot niet.

§. 7. De konst van't ganssche spel bestond in't veinsen van seer s'ware pijnen / in 't maken van seer vreemde en erbarmelike minen / in't vertellen van ver- vaarlike gesighten ; in 't spreken van latijnsche woorden nu en dan ; of so die niet gereed en waren in 't beantwoorden al was 't in 't fransch / om te betonen / dat de Duivel het verstond. Daar dede men op volgen een eenstem- mig seggen / dat sulk lyden niet natuurlijk was ; het moest de Duivel zijn die dese Nonnen quelde / en die besworē wesen / om te seggen wat of wie hem had bewogen dit te doen ? Daarop was 't antwoord dan besteld ; dat hem Gzandier aldaar gesonden hadde / also die was een Toveraar ; dat was 't getuigenis des Duivels dat se sochten / om hem daar op van kant te helpen. Men noemde ook de Duivels die 't hen deden : altoos de Overstinne deser Nonnen hadd' er seven / om geen minder roem te konnen dragen dan Ma- ria Magdalena ; en die met namen Asmodi, Haman, Gresil, Leviatan, Behemot, Balaam en Isaacarum ; die ook de eene voor en d'ander na door kraght der heilige Besweeringen zijn uitgeworpen ; met ongelijk veel moeite / na dat se sterk of schrander of hardnekkig waren.

§. 8. Die kunst om dit also te doen gelukte niet altijd. Want som- tijds en verstonden de Besetenen de meinig hunns Besweerders niet ge- noegh / of hadden 't lesje niet wel vast. Vaare een hunner eigene Be- sweerders / die ook van de konst was / seide eens *adoro Deum Creatorem tuum*, aanbid God uwen schepper ; waar op hem de besetene tot antwoord gaf / *A- doro te*, ik aanbid u : om dat sy 't qualik had onthouden / uit de woorden die sy geleerd had om te seggen / *Adoro te Jesu Christe*, ik aanbid u, Jesus Chri- stus. Hy haar dan vragende op d' eerste woorden / *Quem adoras ?* wien aanbid gy ? gaf sy tot antwoord J. Christus ; dagrna't latijn in dit geval geseid moest wor-

woȝden Jeſum Chriſtum, ſoude't goed Latijn ȝijn. Warre om dat dan goed te maken / vȝaagt haar op die manier dat na de wetten der latijnſche tale daar op paſte ſo te ſeggen / *Jeſus Chriſtus : Quis eſt ipſe quem adoras ?* Wie is hy dien gy aanbid? Maar 't antwoȝd was uit haar onthoud na 't eerſte lesje / *Jeſu Chriſte.* Derhalven konde Daniel Vȝoum bysitter der vȝoſdy ſich niet onthouden van te ſeggen overluid / die Duivel ſpreekt geen goed latijn. 't Latijn der papen die de Duivels kenden verſtonden ſy veel beter dan der genen die van buiten quamen. Den eenen gaven ſy dan antwoȝd / dien ſy wiſten wat hen vȝagen ſoude / en de hen't beſcheid dat daar op paſte met veel moeiten had geleerd. Wanneer een ander ſpȝak / ſo wierden de beſtenen op en neergeſmeten / en verſtonden; of 't antwoȝd was / dat ſulx nu niet gelegen quam / of diergelijke.

§. 9. Om hun gewoon bedȝogh dan toe te dekken / behielpen ſy ſich met verſcheiden andere vonden. Sy wiſten ook den dagh van huis te ſtellen / met ſeggen / dat de kranke niet in ſtaat van aanſpȝaak / of nu beter was: de ſchuld op d' ongelovigheid te werpen van den eenen of den anderen daar tegenwoȝdig; waar doȝ dan de beſweeringe geen kraght en had de: als ook 't gereght / dat met veel klaarder ogē ſagh / en daar Grandier ſich op beriep / met allerhande uitvlught af te weeren. Wanneer d' Eerſtbiſſchop daar ontrent was / hielden ſich de Duivels ſtill / om dat die onpartijdig was; maar booȝ den Biſſchop waren ſe ganſch niet verveerd; en als die quam ſo ging het ſpel den ouden gang; om dat Grandiers partyen dien op hunne ȝijde hadden / en op het laaſt (gelijk geſeid is) ook den Kardinaal: en dat heeft hem den dood gedaan.

§. 10. Dit ȝy alleenlik tot een ſtaaltje van dit papenwerk: de ganſche ſake ſal de Leſer in d' hiſtorp vinden; die ik ſo nutt en nodig achte over deſe ſtoffe te doȝleſen als mijn eigen werk. Nu ſal ik hier het oȝdeel ſtellen / dat over diergelijk geval gevȝaagd is van Santerre prieſter ende pȝomoteur / alſo geſeid / des bisdoms van Nimes / aan de Univerſiteit van Monpellier; derwelker de Pȝofeſſoren ſo niet alle / immers op het minſte booȝ de helft Papiſten waren. Men kan bemerken uit de vȝagen / welke de vooznaamſte konſten deſer nagemaakte Duivels waren / waar uit ſy wilden doen geloven / dat die geeſtelike dochters waarlik van deſelve ȝijn gequeld geweeſt; want het beſcheid / booȝ de booȝſeide Univerſiteit daar op geſteld geeft ſulx genoegſaam te verſtaan. Dat was dan ſo als volgt.

I *Vr.* Of de wringingen en bewegingen des lichaams, ſo dat het hoofd dikwyls den bal des voets is rakende, met andere verdraajingen en vreemde ſchikkingen des lichaams een bequaam kenteken van beſetenheid zyn?

Antw. De guichelaars en koordedanſſers maken wel ſulke vreemde bewegingen, buigen en verbuigen ſich in ſo veellerhande fatſoen; datmen moet geloven datter generhande poſtuur is, waar toe mans en vrouwen, door neerſtige oefeninge niet bequaam konnen worden om het te maken, kun-

nende ſelfs maken extraordinaire uitſtrekkingen en rekkingen der beenen, der heupen; en andre deelen des lichaams; teroorſake van het rekken der ſenuwen muſculen en ſpieren door langdurige oefeninge en gewoonheid. En ſo verre geſchieden ſulke werkingen ſleghs door natuurlike kraght.

II. *Vr.* Of de ſnelligheid der beweeginge van 't hoofd, van voren en van achteren ſlaande tegen den rugge en de borſt, een onfeilbaar teken van beſetenheid zy?

Antw. Deſe beweeginge is ſo natuurlijk, datmen geene redenen heeft by te doen tot de gene die geſeid zijn van de beweginge van de deelen des lichaams.

III. *Vr.* Of de ſchielike ontſtekinge of opſwellinge der tonge, der keele en des aangeſights, en de haaſtige verandering van verwe, onfeilbare tekenen van beſetenheid zijn?

Antw. Het oplichten en bewegen van de borſt by poſen, zijn uitwerkſelen van de uitademinge of inademinge, gewoonlike werkingen der ademhalinge. Waaruit geenerhande Beſetenheid is te beſluiten. D'ontſtekinge der keele kan ontſtaan uit het weerhouden van den aaſlem; en die van d'andere deelen uit de ſwaarbloedige dampen, diemen dikmaals ſiet ſweven door alle de deelen des lichaams. Waar uit volgt dat dit teken van Beſetenheid niet aanneemelijk is.

IV. *Vr.* Of het verdoven des gevoelens, of d'ongevoeligheid, ſo verre datmen ſich laat prikkelen en ſteken, ſonder geluid te geven, ſonder ſich te reppen, en ſelf ook ſonder coleur te verſchieten, gewiſſe kentekenen van Beſetenheid zijn?

Antw. Die jonge Lacedæmonier, die ſich de lever liet knagen door enen vos dien hy geſtolen hadde, ſonder ſich te laten blijken dat hy er gevoelen af hadde; en de genen die ſich lieten ſtokſlagen geven voor den autaar van Diane ter dood toe, ſonder hunne wenkbrauwen te froniſſen; tonen dat een opſettelijk voornemen iemant wel kan doen verdragen de ſtekingen der ſpellen, ſonder ſchreewen; zijnde buiten dat ſeker dat in 's menſchen lichaam by ſommige perſonen gevonden worden ſekere kleine vleeſchene deelen die ſonder gevoelen zyn, ſchoon dat de andere deelen rondom gevoelig zyn; 't welk dikmaals by komt by ſekere voorgaande ſiekte. Dienvolgens is ſulke uitwerkinge niet om te bewijſen dat iemant beſeten is.

V. *Vr.* Of d'onbeweeglikheid des ganſchen Lichaams, in de gene diemen acht beſeten te zijn, door 't bevel hunder Beſweerders, gedurende, en midden in derſelver ſterkſte bewegingen, een levendig teken zy van den Duivel beſeten te zyn?

Antw. Gemerkt dat de beweeginge van de deelen des Lichaams vrywillig is: ſo is het ook natuurlyk voor luiden die welgeſteld van lichaam zyn, ſich te bewegen of niet te bewegen, ſo als ſe willen. Volgens dien komt ſulk ene uitwerkinge of ophoudinge van bewegen niet in bedenkinge, om daar uit te beſluiten, dat iemant van den Duivel beſeten zy, by aldien by die onbeweeglikheid niet en komt ene geheele onthoudinge (beroeringe van gevoelen.

VI. *Vr.*

VI. *Vr.* Of de blaffinge of geroep als het blaffen van een hond, 't welk meer geſchied in de borſt dan in de keele, een teken van Beſetenheid zy?

Ant. De menſchelike ſchranderheid is ſo handelbaar om allerhande redeningen na te bootſen, datmen alle dagen menſchen ſiet, geſchikt om volkomelik uit te drukken de redening, 't geluid en 't geſang van allerhande dieren, en om deſelve na te bootſen ſonder de lippen te bewegen, of ſo weinig datmen 't niet en merke. Selfs ſalmen verſcheidene vinden, die woorden en ſtemmen, in de borſt konnen maken, die veel eer van elders ſchijnen te komen, dan van den genen die deſelve alſo maakt. En deſe menſchen worden Buikſprekers genaamd. Overſulx is ſulk een uitwerkſel natuurlijk, gelyk Paquier aanmerkt cap. 38. van ſijne Onderſoekingen, uit het exempel van ſekeren boeve genaamd Conſtantyn.

VII. *Vr.* Of een ſtijf geſight op enig voorwerp, ſonder 't oog ergens heen te bewegen, een goed bewijs is van Beſetenheid?

Antw. De beweeginge van 't oog is vrywillig, gelyk van d' andere deelen des lichaams; ende is natuurlijk, 't ſelve te bewegen of ſtil te houden. Overſulx ſteekt daar niet beſonders in.

VIII. *Vr.* Of d' antwoorden van de genen die ſich ſeggen beſeten te zijn, in 't Franſch, op enige vragen die hen voorgeſteld zijn in 't Latijn, een bewijs zyn van Beſetenheid?

Antw. Wy ſeggen, dat het ſeker is, dat het verſtaan en ſpreken van talen diemen niet geleerd heeft boven natuurlike dingen zijn; en die iemant konnen doen geloven, dat ſulx door des Duivels dienſt of door enige andere hogere oorſaak geſchieden kan. Maar alleenlik op ſekere vragen te antwoorden, dat is t'eenemaal verdacht: alſo ene lange oefening, of perſonen met welken men in goed verſtand is, veel konnen doen tot ſulke antwoorden: blykende met een, dat het dromery is te geloven, dat de Duivels de vragen diemen hen in 't Latijn voorſtelt verſtaan, en datſe altijd antwoorden in 't Franſch, en in de moedertale van den genen dienmen wil doen houden voor Beſeten. Waar uit blykt, dat ſulk een uitwerkſel niet en kan bewijſen dat al ſulken menſche enen Duivel in moet hebben: inſonderheid by aldien dat de vragen in niet veel woorden of redenen beſtaan.

IX. *Vr.* Of het een bewijs is van Beſetenheid; ſo iemant in 't braken alles ſo uitwerpt, als hy 't ingenomen heeft?

Antw. Delrio, Bodin en andere ſchryvers ſeggen, dan de toveraars door betovering ſomtyds doen uitbraken ſpykers, ſpelden, en andere vreemde dingen door de werkinge des Duivels, ende alſo deſelve in de genen die waarlik beſeten zyn het ſelfde kan te wege brengen. Maar iet ſo weder uit te braken als men't ingenomen heeft dat is natuurlijk: alſomen luiden vind die ene ſwakke mage hebben, en die vele uren lang behouden 't gene ſy hebben ingenomen, en daar na ſo als ſy hadden ingenomen wederom loſſen; en de mildſiekte het voedſel wederom onder doet uitgaan, ſo als het boven ingekomen was,

X. *Vr.* Of (ongevoelige) ſtekingen van ene vlym of lancette over verſcheldene deelen des lichaams een ſeker teken zijn van Beſetenheid?

Antw. Sulx moetmen toeſchrijven aan de geſteldheid van een melankolyk humeur, waaraf het bloed ſo grof is, dat het door kleine wonden of openingen niet uit lopen kan. En uit deſe reden is 't dat vele menſchen geſteken (of geprikt) zynde in hunne aderen, en natuurlike vaten door een lancette, van den Chirurgien, niet eenen droppel bloeds laten: gelykmen ſiet door ondervindinge. Volgens dien ſteekt daar niets in dat niet natuurlyk is.

Uit deſe vragen en 't beright der Univerſiteit daar op geſteld / is wel te merken / welke konſten in den toeſtel deſer Toverpen zijn te werk geſteld / en wat men tot bewijs genomen heeft ſo van Betovering als van Beſetenheid: dat deſe Profeſſoren en Doctoren / ſo niet alle / immers op het minſte voor de helft ſelf Roomſchgeſind / al dat bewijs verworpen / waar op nochtans d' onſchuldige ſo ongenadig is verbrand. Men hadde ander antwoord van die Univerſiteit verwacht / om die beſetenheid der Urſelpinen tot Lodun door deſe noch wat meer te ſtyven. Maar boven dien wierd door verbod van hoger hand dit werk geſtuit: en doe men geenen Duivel meer beſweeren moght / ſo wasſer niemant meer te vinden die van hem beſeten was; en hadden Belzebub, Barrabas, Guilmon en Carmin 4. Duivels die dat ſpel daar maakten / niet meer te doen.

XII. HOOFDSTUK.

Uit deſen allen is dan af te nemen, op welke wyſe men ſich heeft te dragen in het onderſoek van ſulke dingen, alsmen acht dat van den Duivel of door Tovery onſtaan; alsmede nopende ſodanige Vertellingen, als ons van anderen daar af ter handen komen.

§. 1. NA ſulk een klaar bewijs tot hier toe duidelik getoond / van ſo veel redenen en ook ſo veel exempelen / van onkunde / van vooroordeel / van bedrogh en bygelovigheid; behoorde niemant meer te blijven of te komen in gedachten van alſulke Duivels werken / Spokeryen / Toverpen / of Beſetenheid / als men ſiet dat by de ganſche weereld is. Nochtans om dat ſich dit gevoelen noch ſo vaſt gewortelt heeft: wy ſullen noch wat dieper graven / om dies te naakter te doen ſien / dat onder niet dan ſandgrond leit. Want nademaal dat tot een grondig en volkomen onderſoek van ſulke ſaken / niet alleen meer dan gemeen verſtand / ervarentheid / voorſichtigheid en neerſtigheid van noden is; maar ook een herte dat met geen vooroordeel ingenomen / noch ook door bygelovigheid / of ſchyn en vreeſe overmeeſterd is: ſo word er wonderlik veel toe vereiſcht / om vaſt te ſtellen / dat iets niet natuurlyk / of door bedrogh van menſchen is geſchied / of ſo vertoond. Nochtans en iſſer meer niet dan die tweederlepe

lepe wegh / om ons in deſen te verſekeren: ſelfs ondervindinge / of geloofweerdige vertellinge van anderen / die 't ondervonden hebben. Maar ik en hebbe ſelf niet d' allerminſte ondervindinge: dan wel dat alles wat my ooit of ooit is voorgekomen natuurlijk was / of menſchelijke ſwakheid of bedrogh. Nochtans heb ik ſo veel met ſulke ſaken wel te doen gehad, en alles wel ſo neerſtig onderſocht / dat ik niet nodig hebbe / om na anderen om meer te gaan. De Leſer ſal dat hebben konnen ſien / uit alles wat hier voor uit eigen ondervindinge van my is aangetekend. So ik het nu van anderen moet hebben / laat ſien wie zijnſe die ik daar dan in geloven magh?

§. 2. Ik ſpraak daar eben van Vertellingen / die iemant doet uit eigen ondervindinge; om uit te ſluiten 't gene hy van anderen gehoord of in een boek geleſen heeft: want dit en komt hier niet te pas. De reden is / om dat coppe van copy in reghten nict en geld: en datmen ſich op geen getuigen magh verlaten / die ſelf geen kennisſe van ſaken hebben: Het ſpreekwoord ſeit / van horen ſeggen liegt men veel. Maar laat my dit nochtans wat nader onderſcheiden en verklaren. Want ſomen anders niet geloven magh dan 't gene ons of ſelf gebeurd / af van de genen dien het ſelf gebeurd is word verhaald; ſo ſchynt er weinig ſekerheid te zijn / beſonderlik in kennis van hiſtorien / waarvan een die maar tamelik beleſen is / het duiſendſte niet ſelf geſien heeft; ja ſelf de gene die het ſchryft by wijlen niet met al. Indien ik ook niet magh verſekerd zijn / dan van dat gene daar ik ſelf ben by geweeſt: ſo mag ik 't duiſendſte niet eens geloven noch vertellen / van al het gene dat hier om gaat in de ſtad waar in ik wone / en nochtans de waarheid is. Doch dit zijn dingen van gemeenen ſtaat: die ieder een verſtaat / daar al te veel perſonen kennisſe van dragen / om daar in twijfeling te ſtellen. Maar 't gene daar wy nu van ſpreken is dat ons begrijp te boven gaat / dat onnatuurlijk is: dat d' eene hoort en ſiet en d' ander niet / al ſtaan ſer beide by: daar boven dat noch groot voorooordeel onder ſpeelt; daar 't bygelove lichtgelovigheid veroorſaakt of onkunde / ſchrik of vreſe 't oordeel en 't verſtand / ja ſelf ook de geheugenis belemmerd heeft.

§. 3. Ja ſelf en zijn wy dikmaals niet bequaam / om 't gene ons met genoegſame verſekering verteld is te vertellen. Want op het beſt genomen: het was uw eigen Vader wien dat is gebeurd; maar gy / wanneer hy 't u verteld / waart een kind. Had gy doe oordeels en verſtands genoegh / om op dat gene wel te letten daar 't op aankomt; om er ſpokery of tovery / of diergelijke af te maken? Waart gy niet mede dikmaals van de min / of meid / of andere kinderen verbaerd gemaakt / en lagh u dat niet in uw hoofd? Hoort wat my ſelf eens wederbaren is. In myn opwaſſen / doch in 't minſt na myn onthouden 14. jaren oud / was ik by wintertyd met myn vader van Warf huſen / daar hy predikant was / op wegh na Groningen; vernachtende by enen vriend tot Winſum in de Ommelanden. Daar 's avonds by den vure ſittende / verteide ons die vriend ſeer veel van ſpook /

dat hy gewaar wierd in syn huis. Mijn Vader sat doe met den rugge na de deure van de kamer/ die open stond; ik in den hoek daar tegen over; de man van 't huis in 't ander hoekje van den heerd/ aan welke zyde ook de deure was. Waar ik/ als opgetrokken door de wonderen die hy vertelde/ sagh hem aandachtig in syn aangesighte. Mits even opsiende/ wierd ik daar enen gewaar van vreemden uitsight/ doch gemeene kleedinge/ daar staande erhter mijnen vader ende my/ in 't midden van 't vertrek. Ik had hem niet sien komen/ noch en hoorde hem niet spreken ene wijl. Dies wierd ik als voor spook/ te malen seer ontsteld. De huisweerd hem ook siende/ spraak hem aan/ en vraagde hem van waar hy quam? Van Kollum, seide hy/ met een seer diep en hol geluid/ en straf gesight. Mijn Vader vragende den haspes/ wie dat was/ so seide die hem soetelijk/ dat dese man't niet al te vast en hadde; en wel gewoon was/ meer alsoo in huis te komen uit vrypostigheid/ die dikmaals groot is by een klein verstand. Ik was van 't eerste praat van spokery/ en 't schielijk sien van 't snaaks postuur so seer ontsteld: dat ik dit laatste horende/ noch langsaam by my self verseiert worden konde/ dat dit gespreck ook mogelik geen spokerye was: also ik doe al meer dan eens had horen seggen/ dat 's menschen sinnen van den Duivel en lichtelik betoverd worden. So waart gy mogelik doe ook gesteld/ wanneer uw vaartje of uw bestevaartje uw vertelde 't gene daar gy nu so vast op gaat.

§. 4. 't Verhaalde my eens een geleerd man in mijn huis/ hoe hy uit eigenen monde van twee andern/ ook gestudeerde luiden/ daar ik den eenen ook van kende/ gehoord hadde 't gene aan hen self gebeurd was/ in een huis dat op den naam was van met spokery gequeld te zijn. Sy hadden dan met eigene ogen self gesie/ de kamme en glasen op de tafel sette en versetten; sonder datter menschen hand ontrent was/ of iet sightbaars dat deselve roerde. Ik vraagde of dat was gebeurd terwijle sy in die aansienlike ledieninge/ of noch studenten waren? Hy seide/ studenten. Seer wel/ seid ik: en die te voren ook al in gedachten waren/ uit de gerughten/ dat het daar ten huise spookte: dat voorvoordeel lagh nu al gereed. Nu/ daar men kan en glasen op de tafel sagh/ men had'er mogelik al eens gedronken. Ik weet wel/ wat gy seggen wilt/ spraak die voorseide vriend; en merke wel/ dat gy dus alles wel in twijfel trekken soud. Ja/ seid ik/ by gebrek van meerder sekerheid. Dus heb ik meer dan eens/ aan 't gene my verhaald wierd van de genen die het self gesien ofte gehoord hadden/ hen self doen twijfelen: wanneer ik hen op meer omstandigheden ondervraagde dan sy gedacht hadden dat daar by moesten waargenomen worden. Ja noch niet lang geleden/ heeft my een seer verstandig en belesen man verklaard/ dat hy sich naderhand op mijne ondervraginge bedenkende/ nu klaarlik sagh/ dat hy bedrogen was geweest/ in 't gene hy so langen tijd geloofd/ en menigmaal ook voor de waarheid had verteld.

§. 5. Het gene ons dan nu ter oren komt/ of wat wy ergens in de boe-

ken

ken leſen / na dat wy tot volkomen rijpigheid van oordeel zijn gekomen; ſo verre wy dan ook niet geen voorooordeel meer beladen zijn: laat ons beſien / wat word er toe vereiſcht / dat wy volkomelijk geloven mogen / het gene ons by monde of in ſchriften dien aangaande word verhaald. So als na alle Reghten in Getuigen word vereiſcht / waar op men reght ſal doen: dat ſy volkomen kennisſe van ſaken hebben / en datſe aan hen ſelven geloofweerdig / en ook in aanſien van perſoon en ſake onpartijdig zijn. Om't eerſte te bekomen / ſo moet hun oordeel ook vol komē rijp / en hun verſtand genoegſaam op dat ſtuk geoefend en beſlepen zijn / daar toe ook alles in het onderſoek der ſake wel in acht genomen / ſo veel als tot de volle kennisſe van noden is. Aangaande't eerſte magh in deſe't ſelf de onderright in acht genomē worden / ontrent anderen in't gene ſy vertellen / dat wy hier voor in de vijf eerſte hoofdſtukken voor ons ſelf in acht genomen hebben. Want wy en mogen anderen niet meer geloven dan ons ſelven: ſo moeſten wy dan ook verſekerd zijn / dat ſy ſo onbelemmerd en ſo wel opmerkende geweeſt zijn / nopens't gene wy op hun getuigeniſſe voor waarachtig houden willen; als wy ons ſelve hebben voorgeſchreven / om by ons ſelven van de waarheid onſer eigene onderbindinge overtuigd te zijn.

§. 6. De geloof weerdigheid hangt hier aan voor een deel: maar in't beſonder word daar by verſtaan / dat de getuige zy een eerlijk man; van wiemmen anders niet vertrouwen magh / dan dat hy waarheid voor heeft / dat hy't ſeit in ernſt / dat hy ſich niet vermaakt in ſnuvery op wonderlike onderbindingen / of vreemde geſighten / en beſondere openbaringen; met welke ſoort van ydelheid ook wel aanſienlike en anderſins verſtandige en ook godvruchtige perſonen komen ingenomen zijn. Sy ſouden gaarne / moghtet hen gebeuren / tot geſighten ende openbaringen des Heeren willen komen, 2. Kor. 12: 1. ende in alles willen ſtout zijn daar d' Apoſtel ſtout in was / of anderſins van grote onderbindingen ſich nevens hem beroemen. 14: 21. Hier meen ik ſeilde't Jetſke Klaas / weduwvrow / voor 16. jaren hebbende op't Vrinſſen Eiland hier gewoond: die ſeide dat een Engel haar verſchenen was; wanneer ſy ſchielik / en nochtans niet met den eerſten in't geheel / door ene ſinkinge die ſy gevoelde / wierd herſteld van hare lammigheid / die ſy al 14 jaren lang hadde. Sy was wel (ſo my van haar veel berigt is) ene deugdelike vrow; maar van geen groter oſeninge haars verſtands dan haar geringe ſtaat gelegentheid gegeven hadde: ſy en verhaalde't altijd op deſelf de wijſe niet / ſy vond ſich voor een wonder aangeſien van velen die haar quamen ſien; en daar was voorreel by. Derhalven't gene haar gebeurd was moetmen houden voor wat ongemeens / alſo het ſelden te gebeuren plagh; ende nochtans wel meer te gebeuren. Noch onlangs / van die ſake ſprekende met ſeer beſonderen getrouwen vriend / hier in myn huis / verklaarde die / dat hem dat ſelf de was gebeurd / waar in voorſeide Jetſke ſulk mirakel ſtelde. Dat van den Engel blijkt dat maar een droom geweeſt is / uit ſeer ſterke indruk op de herſenen ontſtaan; voor die gedachten die ſe hadde van de quale en de hope der

ver-

verlossinge. En konde wederom die vroom wel mede helpen tot verandering des lichaams/ daar de deelen al toe aan't bewegen waren; gelijk dat menigmaal gebeurt.

§. 7. Maar tot het derde: laat getuigen so verstandig en opreght zijn als se willen; so sy met eenen ook niet onpartydig zijn / so word het alles overdwerst. 't Verstand is altijd veel meer vatsaam aan die kant daar het na toe helt /, dan daar't enigsins weerhouden word. Ik weet geen kraghtiger exempel dan de sake die wy onderhanden hebben in't besonder raakt / dan 't oordeel van een seker predikant aangaande dat geval van Jetske Klaas / en noch een ander van de vrow tot Abbekerk / waar af in't XXV. hoofdstuk sal gesproken worden. Want zijnde aan de eene kant in het gemeen gevoelen van des Duivels wonderlike grote kraght / en aan de andere nochtans niet lichtelik verschijningen van Engelen of anderzins mirakelen gelovende: so hadde hy dat wijf van Abbekerk verschoond / door te verstaan / dat het wel des Duivels werk geweest moght zijn het gene haar onschuldig toegeschreven wierd; maar Jetske Klaas ging hy vermanen / datse toch niet al te breed moest spreken van dien Engel die haar was verschenen. om so den Pausgesinden niet den mond te openen tot seggen / dat wy ons mede met mirakelen behelpen. Het eerste is bekend uit seker schrift/daar in hy doe sijn oordeel over dat voorseide wijf begrepen hadde / en't ander heugt my van hem self gehoord te hebben. Het bloot voorooordeel braght hem tot dat eerste/daar noch de Regtsgeleerden / noch Reghters / noch de Predikanten onder dat greght van Toverye iet gewagen / maar slechts't gemeene volk gerucht van maakte. Het laatste de gelijx 't voorooordeel / dat hy / zijnde predikant in onse kerken / tegen de Mirakelen moest zijn: om datter de Papisten voor zijn; die hy niet alleen moest tegen spreken/maar ook niet eenen duimbreed ruimte geven / om op onsen bodem voet te setten. Maar buiten dat / wat stond ons eerder te geloven / dat wel een goede Engel aan een van Gods kinderen verschijnt; of dat de boose Duivel eene van deselven plaagt / en daar en boven in den haat en spot brengt van't gemeen; ja kerken en Greght in in repp en roere stelt; gelijk wy sullen sien / dat met die vrow tot Abbekerk sich toegedragen heeft.

§. 8. Nu is de grootste swarigheid noch niet / aangaande die getuigen die wy spreken: alsoo wy hen self kennen / of bevragen konnen wie sy zyn / en daar uit weten hoe veel staats op hun getuigenis te maken zy. Maar van de boeken diemen leest zijn ons de schrijvers meest van aart en omgang onbekend/of lang al dood eer wy geboren waren:en die daar't meest op aan komt/en daar sich geleerden self meest op beroepen / zijn Heidenen geweest; en volgens dien met een seer snood voorooordeel ingenomen. Of't waren van die kristen leeraars / welke sich met heidensche of joodsche meningen behielpen / om Heidenen en Joden / so sy meinden / des te beter in te winnen of te overtuigen. Doch't gene hier van meer ter salie dient / dat sal de Leser vinden in het laatste hoofdstuk van mijn I. boek. Men dient sich dan met veel omsightigheid eerst op de schrijvers te bevragen;

gen, of ſo gelegentheid daar toe ontbreekt / deſelve ſelf op 't naauwſte te doorſoeken / om hun gevoelen en manier van ſchrijven te verſtaan / alsmede wat bewijs van waarheid of van ſekerheid ſy ons te kennen geven. So niet / dan is het beſt / dat wy het laten ſtaan voor 't gene dat het is.

§. 9. Nu / aangeſien dat het al meeſt hiſtoriſchrijvers zijn / uit welken wy ſo veel vertellingen gewoon zijn te verneemen / der wonderlike dingen van de Spokery en Tovery / en diergelijke werken aan den Duivel toegeſchreven: ſo is 't voor al hoognodig / dat wy onderſoeken / met wat kennisſe van ſaken of beginge ſy ſchreven / en ook wat ſtijl ſy zijn gebruikende; alſo dat merkelik verſchil kan baren nopende 't begrip der ſaken die ſy ons daar in verhalen. Want ſo ſy maar hiſtorien verſtaan / en daar beneffens geen Theologanten nochte Filoſofen zijn: ſo ſullen ſy niet keurig vallen in 't vergaderen van ſulke ſaken; die ſy blotelik maar op 't geloof van anderen ter neder ſtellen / gelijk ik dat in 't 28. hoofdſtuk mijns Onderſoeks van de Kometen met voordacht breeder aangewesen hebbe. Hun oogmerk is misſchien ook maar geweest / om niet als wonderen by een te ſtellen: gelijk Sebaſtiaan Frank / Simon Goulart / en andere; die ſonder onderſcheid dan uit verſcheidene ſchrijvers opſoeken het gene vreemd is luidende / en aan den Leſer laten 't oordeel van geloof of ongeloofliкheid. Indien ſy dat dan doen met enen ſtijl van leerſaamheid / gelijk Philippus Camerarius / Petrus Meſſias / en Antoine Verdier; ſo heeft er een verſtandig leſer geen gevaar af uit te ſtaan. Maar ſo ſy ſwetſers of Poëten zijn / of volgen die in hunne vreemdigheden met een ſwier van woorden op te ſchikken; men magh er dies te minder ſtaat op maken. En als het al geſeid is / het zijn doch meeſt Poëten die van ſulke ſaken ſchrijven / en welker doen niet is dan ποίησις, *poieſis*, makinge, ſo hebben ſy ook die geſchiedeniſſen niet ſo ſeer verteld als ſelf met hunne herſſenen gemaakt.

§. 10. Dit laatſte meen ik dat men boven al behoort in acht te nemen. Want ſekerlijk zijn de voornaamſte ſtukken / die men tot bewijs van 's Duivels maght en werk en weetenſchap pleeg by te bringen / van ſulke ſtoffe opgeleid. Danæus / onſe grootſte toverſchrijver / bewijſt de neſteling der Toveraren uit Virgilius / Ecloga 8. *Nectе tribus nodis* enz. Bodijn beroept ſich in ſijn 1. boek 1. hoofdſtuk op de griekſche verſſen van Apollo / verſierden God / en dies te meer verſierde vers. Daarna lib. II. cap. 6. bewijſt hy de verſcheppinge uit Homerus / Virgilius / Ovidius / in 't gene die van Circe ſchrijven. Delrio deſgelijk lib. II. qu. 13. uit Silius Italicus. En op de vrage / of de beſweeringe ook op de beeſten kraghtig zy? *De ſerpentibus* (ſeit hy) *id non poetæ tantum, ſed & Chriſtiani credidere* van de ſlangen hebben niet alleenlik de Poëten, maar ook de Kriſtenen dat wel geloofd: waarmede hy dan ettelike veerſſen uit denſelven Silius / Manilius / en Seneca te berde brengt. Gelijkerwijſe wijſt ook Voetius diſp. p. I. pag. 102. uit Perſius / Homerus / Plautus / Seneca / Virgilius / verſcheidene plaatſen aan / daar hy beneffens andere van ſeit / *quod ſuo modo apparitiones Deorum, hoc eſt, ſpectrorum comprobat*, het gene op ſijne wijſe de verſchijninge der Goden (daar

door verstaat hy dan de Duivelen) dat is der Spoken, bewijst. Adam Osiander betoont thesi 139. op sijne wijse uit Virgilius / dat de Duivel geheimenissen aan de afgods priesters openbaarde.

§. 11. Maar al dit werk van die Poeten / eerst van de oudsten toegesteld / in den tijd dienmen noemde μυθικὸν mythikon der geheimspraken of verdichtselen; en tsederd sieraads halven en uit achtinge der oudheid by de latere dichters nagevolgd / dat was in waarheid anders niet / dan maar ter leeringe so by verbeeldinge gesteld; geensins te kennen gevende / dat sulks also als uiterlike letter medebrengt geschied sy of van hen verstaan. Dat hebben latere schrijvers wel gesien: en staan sy alle doch bekend / dat wel d' historis van Troojen waar sy / maar niet in die omstandigheden / met welke haar Homerus heeft bekleed. Hesiodus / in sijne Goden-afkomst / schrijft ook niet veel anders; Virgilius heeft lang daar na in sijne Æneas dat gevolgd: en heeft Ovidius in sijne boeken der Verscheppinge niet meer geloofd dat sulx als hy daar schrijft in waarheid sy gebeurd; dan self Esopus of sijn oversetter Phædrus / dat de beesten spraken / ofte deden't gene in sulke fabelen den selven toegeschreven word. Doch so als die op elk verdichtsel de beduidenisse passen: so heeft Natalis Comes / een so bondig als diepsinnig schrijver / alle de verdichtselen der Heidenen ganschnaakt ontkleed / en tot historien gemaakt. Uit welken allen dit hier sonderling te passe komt / dat al wat by Hesiodus of by Ovidius van de tovaresse Circe word vermeld / dat sy Ulysses metgesellen altemaal in beesten door betovering veranderd hadde; dat duid hy op d' ontuchtigheid / waar toe sy met haar hoersch beleid deselve had geweten te verlokken; dat sy gelijk de redenlose beesten hunner wellust volgden; en so gelijk d' Apostel seit / het gene sy natuurlik als d'onredelike dieren weten, sich daar in quamē te verderven. Jud. v. 10. En't gene die voorseide dichters daar by seggē van Ulysses / dat de god Mercurius hem van den hemel raad gaf tegen Circes toverpen: dat is te seggē / dat een wijs man hemelse genade tot bestuur van sijne sinnē nodig heeft / om sich voor de verleidingen der lichte vrouwen te bewaren / dit self de leert ons Salomo met duidelike woorden / dat God de HEER geeft de wijsheid, om onder anderen ook te redden van de vreemde vrouwe, van de onbekende die met hare redenen vleyt. Spreuk 1:6/16. Hoe slechten dienst gebruiken dan de Kristenen van heidensche Poëten / dat sy uit hunne letteren bewijs ontleenen van de kraght der Geesten en der Tovery?

§. 12. Noch een stuk isser dat waarschouwinge van noden heeft. Te weten / datmen sich niet op de veelheid der getuigen of getuigenissen moet beroepen: also de eene 't dikwijls uitschrijft uit den anderen; en nagespeurd dikmaals bevonden word niet meer dan op maar eenen uit te komen / die self niet eens en wist of 't waar was / of hy heeft 't etlichs gemeend. Dus toont de oudheid-kundinge Van Dale / in sijn boek van d' Orakelen der Heidenen / dat die orakelen daar af men so veel wesens maakt / als of de Duivel op Appollos naam beleden hadde / dat de geboorte van 't kind Jesus hem nu dede swygen; als mede van den dood des groten

Pans /

Pans / waar mede Chriſtus ook betekend zy; voorts van Apollo op de Alpes tot believen van Gregorius of ſtom of ſpreekende gemaakt / en van 't orakel woord aan den Koning Thulius van Egypten: dat alle deſe dingen anders niet dan maar loutere verdichtſels zijn; pag. in 't duitſch 17/ 23/ 32/ 39. Daar nevens toont de netſte ſchrijver der hiſtorien in't Franſch *Le Sueur*, dat die vertellingen van Simon by ons genaamd de toveraar, van een altaar ter eeren van hem opgereght / ontſtaan is uit den misſlagh van Juſtinus / en dat het anderen ſo van hem hebben na verteld. Daar derf ik noch wel by doen / dat al wat noch al meer by d'oude kerkelike ſchrijvers van deſen ſelven Simon word gemeld / 't gene d' een ſo desgelijx maar uit den anderen heeft nageſchreven; met reden als onwaar of onwaarſchijnelijk / of inmers ganſch onwis / verworpen word.

XIII. HOOFDSTUK.

Vervolgens word de eerſte proeve dan gemaakt op ſulke ſtukken als in 't eerſte Boek ſo hier en daar zijn aangetrokken; en eerſt ſo veel als d' Oude Heidenen betreft.

§. 1. DEwijle ik nu van 't algemeen tot het beſonder overga; dat is / na ſo veel onderright / belangende dat gene daar in 't onderſoek der waarheid van gebeurde dingen op te letten ſtaat / tot enige exempelen ſal overgaan / die voor de waarheid van die Duivels konſten worden ingebragt: ſo moeten ſulke als ik ſelf ſo hier en daar heb aangehaald / eerſt overwogen worden; op dat niet in mijn eigen werk iets magh te vinden zijn / dat ſchijn van waarheid hebbe tegen mijn gevoelen / of voor dat gene dat ik tegenſpreke. Nu zijn der ſulke vierderhande in mijn eerſte Boek ſlechs by gelegentheid en tot verklaringe gemeld; der oude en hedendaagſche Heidenen / der Joden en Mahometanen / ende der Papiſten: die ik in order ſo vervolgens alſſe van my aangetekend zijn herleſen en oploſſen ſal; en eerſt die van de oude Heidenen zijn bygebraght. Doch merke daar by aan / dat de getuigeniſſen niet van even groot gelove zijn; alſo ons die vertellingen belangende de oude Heidenen zijn nagelaten van de genen die ſelf mede Heidens / en ſo met dat voorvoordeel ook beladen waren / dat ſulke dingen waarlijk ſo geſchieden konnen. Maar d'anderē zijn meeſt al van de kriſtenē beſchreven / die van 't gevoelen niet en waren; maar ook niet van het myne. Dit moet ons aanſtonds hier te paſſe komen.

§. 2. Want eer ik onderſoek doe na de wijſe of d' oorſaken van ſulk een bedrijf en uitkomſt / als de Wikkerpen en de Toverpen van die oude Heidenen vertoonden: ſo begeer ik datmen denke / of die ſchrijvers wel genoegſaam te geloven waren. Want ik ſtelle een van beiden vaſt: dat wy die oude Heidenen gelovende / in't vertellen der Orakelen en Mirakelen van hunne Goden; ook de hedendaagſche Roomſchgeſinden / in 't gene ſy

van de verschijningen en wonderwerken hunner heiligen verhalen / sal gegeloven moeten: of dat wy 't een en 't ander even seer verwerpen of in twyfel stellen. Dit is het daar ik in het laatste hoofdstuk van mijn eerste boek §. 16/ 17. al af gesproken hebbe / en getoond hoe 't by komt dat wy hier so ongelijk in gaan: Nu wil ik noch wel seggen / dat wy (als 'er onderscheid sal wesen) de Papisten eerder hebben te geloven dan de Heidenen. Want voor eerst so zijn daar onder die noch leven / en bekend voor luiden die (behoudens hunne bygelovigheid) van eerlijken gemoede zijn / hoedanige niet willens liegen sullen: maar alle dese Heidenen zijn so veele eewen dood geweest / met wien wy geenen omgang hebben konden. Of so d' afkeerigheid die wy van 't Pausdom hebben ons hen minder doet geloven: so moesten wy betonen / dat wy 't Heidendom voor al niet meer genegen zijn; en daarom ook te meer verwerpen 't gene sy van hunne eigene saken / die by alle Kristenen verworpen worden / in hunne schriften hebben willen seggen.

§. 3. Daar komt noch by / dat alsmen wel ter degen 't stuk in acht wil nemen: so kunnen geen getuigenissen van de Heidenen doen dienen tot bevestiginge van de maght en kraght en wetenschap des Duivels, na dien sy nergens iet van hem verhalen / noch hem kennen / maar alles aan de Daimones en Ondergoden eigen maken. Nu is 't by ons een onbetwistelike sake / gelijk dat ook in 't III. hoofdstuk van mijn II. boek bewesen is / datter geene Daimones en zijn: waar uit men dan besluiten moet / dat sy ook niet met allen weten nochte doen. Indiennen seit / de Duivel doet et evenwel het gene sy geloven dat de Daemons doen: dat is nochtans in hun getuigenisse niet gegrond; des moeten wy van elders weten dat de Duivel sulke dingen doen kan en ook doet. Maar noch de Heiden noch de Schrift / (gelijk nu klaarlik is gesien) en leert ons sulke grote dingen van den Duivel: so moetmen dan niet seggen dat de Duivel doet al wat sy meinen dat hy doet. Maar komen sy daar in bedrogen zijn: waarom wy ook niet; om te denken dat het menschen zijn die doen het gene wy geloven dat de Duivel doet? Maar neen / de kraght en het verstand der menschen gaat so verre niet; also het dingen zijn die de Natuur te boven gaan. Doch dit is wederom *petitio principii*, 't geschil genomen tot bewijs: also by my gedurig word ontkend / dat self de Duivel / zijnde mede / als een schepsel / onder de Natuur begrepen / iet boven de Nature weten of te werken kan. Want so gy my dan wederom met Gods toelatinge bescheid wild doen: so vraag ik / als 't met toelatinge te doen is / waarom het God dan niet so wel kan aan die bose menschen als aan bose geesten toegelaten hebben. Dus volgt dan / dat uit sulker Heidenen getuigenis niet meer gehaald kan worden / dan dat alsulke dingen zijn geschied; maar niet dat sulx de Duivel heeft gedaan.

§. 4. Laat nu eens sien / of 't ook / wanneer 't er nu op aankomt / wel so veel eens te beduiden heeft / het gene uit de Heidenen is aangetekend. De dingen in het III. hoofdstuk van het I. boek verhaald / zijn / van den Ac-

cend /.

rend/ die Augustus / zijnde noch een kind/ het brood uit sijne hand rukte; en van de kiekens/ 't eten weigerende/ en uit de kow gevlogen §. 7. van 't lot by de koten in de bron Aponus/ §. 8. van de lotgissinge der oude Duitschen §. 10. van eenen uit den doden opgewekt / §. 11. van ene vlamme bovē 't hoofd van Servius. §. 13. Van enen pserregen in Lucanien/ en van steenen onder de Piceners/ §. 14. 't beeld van Mercurius gesien op 't water/ § 15. en eindelik de swavelpoel tot dempinge der peste toegestopt. §. 16. Van alle dese dingen heb ik in 't gemeen te seggen/ datter geen bewijs genoegh van is dat die gebeurd zijn/ en dat het gebeurde of natuurlijk of toevallig is geweest; en datter dingen onder zijn/ die van sich self verballen/ en waar af d'omstandigheden van 't verhaal genoegh betonen / dat se niet / of so niet gebeurd en zijn. Dit sal ik nu wat nader in 't besonder tonen.

§. 5. Van 't eerste seg ik daar al / so 't maar waar is 't gene ons Suetonius daar van verhaalt. Want hy en is er sekerlik niet by geweest / also doe noch in lange niet geboren was: so dat dit was by overleveringe / die hy niet vergeten moest te melden / also men van de pzinssen doch gewoon is niet dan wonderen te spzeken. Want anders / lieve / wat mirakel stak daar in? Een weerloos kind laat sich het brood uit handen rukken dooz enen roof-vogel, misschien getemd/ en gewend daar op de plaats om te gaan daar 't kind met hem was speelende. En als het tot de boozbeduidinge sal komen / so kannen daar af maken watmen wil: en soud ik eerder hebben boozgespeld / dat hem de Roomsche Staat booz kraght en geweld uit sijnen staat rukken / en sijne ampten / zijnde sijne kostwinninge/ beneemen soude. Want dat noemtmen iemant het brood uit den mond nemen / het gene hier den Arend na de letter dede. Of het is te seggen/ dat hy eerst wel hoog verheven / maar daarna allenskens wederom vernederd wozden soude; 't welk laatste echter aan Augustus niet en is gebeurd.

§. 6. Dat van de hoenders uit de kow gevlogen / en eten weigerende / wanneer Hostilius Manlinus by Numantia verslagen wierd / acht ik niet beter dan een grol. Wanneer de menschen doch tot wilkerp genegen zijn / verschilt hen niet waar sy 't op nemen / al luid het noch so mal. Want wat gemeenschap hebben toch de hoenderkuikens met den oozlogh / en het eten met het vechten? Want is dat sulken wonder / 't gene by Valerius Maximus daar van te lesen staat / om daar van te seggen / *in Hispaniam ituro hæc prodigia acciderunt*: als hy na Spanjen soude gaan / zijn hem dese voortekens gebeurd? te weten/ dat juist *cum Lavinij sacrificium facere vellet*, als hy tot Lavinien wilde offerhande doen, de kiekens uit de kow gelaten, (*emissi*, niet van self ontvloge) in het naaste bosch te soek geraakt zijn/ en nooit wederom gevonden. 't Is waar / de hoenders / en besonderlik noch kiekens/ vliegen nooit so verre. Maar weten wy/ of ook dat bosch wel vry van dieven was? en waar was 't veiliger te schuilen om te stelen / en de kiekens te verbergen / dan in 't bosch? Maar alsmen offerhande dede / so moest op alles watter omging seer naawkeurig acht genomen wozden/ en 't minste datter dan gebeurde was booz de bygelovigheid genoegh/ om boozspellingen daar uit te maken.

§. 7. Maar dit gelijkt wy wonderlijker 't gene daar Valerius noch by-voegt: dat als deselve Hostilius te schepe ging / hy ene stemme heeft gehoord / *nullo auctore*, daar niemant was die sprak; *Mancine mane*, Mancinus, blyf t'huis. Maar dese stemme kan sodanig wel geweest zijn / als over 40. jaren binnen Franeker in waarheid is gehoord van een student / die in de Reghten voorgenomen hadde te studeeren: seggende / J..... J..... gy moet Theologiæ studeeren, en sult een licht van Friesland worden. Hy dede 't ook / veranderde terstond / en wierd ook predikant; dat is / hy wierd wel een lantaren / maar gaf niet veel licht. Ik hebbe hem gekend: de predikant die daar nu staat heeft meerder licht / maar d' ander gaf meer schijn. Hy meende ook dat hy die stemme hoorde *nullo auctore*, of stelde dat een Engel daar d' auteur af was: en hy vertelde 't 's anderen daaghs / onwetende / aan den auteur (my ook niet onbekend geweest) en anderen. 't Was een van sijn geselschap daar hy 's avonds onder hadde sitten swetsen / als van hoger optoght zijnde dan om predikant te worden: maar nu hebbende die hope van so groten licht te worden / so was 't hem noch de pijne weerd. D' auteur van dese stemme wist sich 's nachts ontrent het dak van 't huis te voegen / ter plaatse daar dit licht in 't donker lagh en sliep / en door die stemme waaklker wierd. Nu dunkt my dat de stemme die den Roomschen burgermeester in de ooren quam / genaeghsaam is verklaard. Hy ging te zeegeliken oorlog aan; de Numantijnen waren leewen / die 14. jaren lang / so Florus schrijft / een heir van 40. duisend mannen / met hun vier duisend sonder vest of wallen hebben derven tegen staan: en welker weergaloze dapperheid deselfde Hostilius tot sijner onuitwisschelike schande wel ervaren heeft. Geen wonder dan / dat hy van 't al te stout bestaan niet af te raden / en met de achtbaarheid van burgermeester doorgedrongen; wel hoenderhuikens quyt geraakt / en sulken stemme van hem is gehoord / of ook (gelijk 'er Maximus noch by vertelt) een grote slange heeft gesien / die aanstonds wederom verdween. Want in den staat van Romen was aan schrandere verstanden geen gebrek / die sulke wonderen bestellen konden / in hope hem daar door van sijn hardnekkig opsett te versetten. En als het al geseid is / misschien behoeve ik my so niet te weeren: de schrijvers geven niet te kennen / hoe sy weten dat het alles so gebeurd is; en dan is het uit.

§. 8. Dat van Tiberius word wel so van Suetonius verhaald; maar was wel honderd jaar geleden wanneer hy dat schreef. Of hy de koten in de bron gesien heeft / seit hy niet / maar dat mense daar noch kan sien: veel minder heeft hy dan gesien / so lang en tijd te voren eer hy eens geboren was / wie dat 'er in gewoonen heeft. Het is daar mede als het heden met de heiligdominen der Papisten gaat. Ik hebbe self tot St. Denijs gesien / vermaarde grafplaats van het Fransche hof / een van de nagels daar de Heere Jesus mede aan het kruis gespijkerd is geweest: maar by het kruis en heb ik niet gestaan / noch ook de monnik die ons dus te voren swetste. Ik sagh daar mede den lantaren / die in handen van 't geselschap / dat met

Judas

Judas onsen Heere quam te hangen/ was geweest: maar hebbe dien in hunne handen niet gesien. Doch die lantaren/ die nu 1660. jaren oud moest zijn/ quam ons veel nieuwer voor dan dien wy tot Westminster sagen/noch geen een honderd jaren oud/geweest by dat geselschap dat den eersten koning Jakob met sijn Parlement vermeinde door verborgen buskruid teffens te doen springen in de Lucht. Geloofliker nochtans dat die lantaren wel de rechte is/ dan dat het ook de steen zy welken Jakob/vader van de Israelijten/eens voor sijne hoofdpeuluwe gebruikt heeft/ die nu leit voor des Konings leunstoel in d'abdye van West-munster/ en hem ten voetbank dient terwijl hy word gekroond. Dat word daar evenwel den vreemdeling also geseid/ voor geld/wanneer hy daar komt om te sien. Ik achte meer die goudene koten van Aponus niet; en was't maar by geval (so na den mensche maar te spreken) dat Tiberius't daarmede trof het hoogst getal. Hy moght eens tienmaal so aan een geworpen hebben/ te sien/ of dat nooit anders vallen sonde. Suetonius vermeld ter selfde plaatse noch al meer voorspellingen: sijn boek en sonde niet volmaakt geweest zijn; hadde hy die daar uit gelaten; en't nageslaghte van Tiberius hadde't mogen nemen voor verkleininge/ indien hy de beschrijvinge sijns leevens niet so wel als der anderen met een deel wonderen hadde opgeschikt. Want dat is hy gewoon. Doch een derselve dus besien/ kan ons vertonen/ wat van d' anderen te houden zy.

§. 9. Dat loten onser heidensche voorouderen §. 10. uit Tacitus beschreven/ gelijk dat in sijn boek van de Zeden der Duitschen niet seer verre van't begin af is te lesen; verklaart sich self genoegsaam/ dat het was ten eersten byster haechelijk/ daar so veel over waar te nemen was. En als daar by ten anderen bedacht word/ dat de Priesters allenthalven by de werken waren: so hadden sy geduirig't lot in handen/ of immers de verklaringe/ so als sy't hebben wilden. Sy die gehouden wierden *conscii deorum* medewittig of als naaste heimlig met de goden houdende; gelijk hy schrijft; en hadden maar te seggen/ dus of so verstaan't de Goden/ of dit willen se betekenen voor sulken lot. De Duitsche vorsten dan *ministri deorum* dienaars de goden zijnde/ hadden't herte immers niet, om sich van d'uitspraak hunder heeren ende meesters te vervreemden. Hy heeft ter selfde plaatse noch meer andere manieren van lot-gissinge der Duitschen; die niet meer in hebben dan't voorseide/ ende met al even weinig moeite op te lossen zijn.

§. 10. Ik wil my niet begeven om uit Polijdorus op te soeken en te onderzoeken die exempelen der gesderlepe wiccheliinge daar/§. 11. genoemd; om my niet op te houden: de leser magh se nasien/ en bevroeden/ of hy self daar dan geen raad toe weten sal. Lucanus heeft in't 6. boek deselve meest al by malkanderen gevoegd; en daar dan aangehecht het gene ik §. 11. desselfden hoofdstuks van den doden spreke/ hoe dat de wiccheister Erichto eenen onder de verslagenen in't leven hielp/ so langen tijd als hy behoef de om dat gene te voorseggen/ dat den uitslagh van dien swaren oorlog medebraght.

Maar

Maar zijnde een der Baddym oſte Dichters / ſo en is ook op de waarheid van het gene hy verdicht heeft ganſch geen ſtaat te maken. De dichters / als geſeid is / neemen deſe vryheid / dat ſe de gebeurde ſaken met ſodanige verſierſelen bekleeden.

§. 11. Ik melde verder § 13. van Tanaquil / van de welke Titus Livius getuigt / dat ſy was *perita cœleſtium prodigiorum mulier*, ene vrow in hemelſche voortekenen ervaren, aan welke plaatſe hy ook andere voorſpellingen van haar vermeld. libr 1. cap. 34. Maar dit / daar van my aangetrokken / word wel omſtandig van hem by gebracht: cap. 59. maar over ene ſake die ſo lang voor ſijnen tijd verleden was / en daar hy geen bewys af hadde dan 't gemeene ſeggen; *ferunt*, ſeit hy / ſy ſeggen 't, dat het geſchied zy *in multorum conſpectu* in 't aanſien van veelen; maar waar is er een van allen die 't hem heeft verteld? Indien ik dan wil ſeggen dat het valſch is / wie ſal my de waarheid daar van tonen? En wat dwaasheid ſoud ik niet begaan / ſo ik mijn hoofd dan noch daar mede woude breken / om 't raadſel op te loſſen, dat niettemin wel ſoude konnen waar zijn / om dat ik er niet in vinde / daar geen oorſaak in 't natuurlijk weſen van te giſſen ſoude zijn. Maar / als geſeid is / waartoe die moeite / daarmen van de waarheid niet verſekerd is? En ik ſoude Livius miſſchien de grootſte eere geven die hy waardig is / indien ik ſeide / dat al waar is wat hy ſchrijft / op dat na 't gene hy van ſulke dingen ſchrijft; alſo hy ſijne boeken daar ſo vol af heeft / dat het waarlijk overweegt. Geen bygeloviger dan hy.

§. 12. In't volgende §. 14. geloof ik Plinius veel liever / in ſo verre als de ſake ſelf betreft; te weten dat het wel eens yſer en ook ſteenen uit de lucht geregend heeft. De kraght der optrekkinge ſomtijds van 't water / kan ook wel met het ſelve ſtuxkens yſer / ſteen / of andere ſtoffe / hoewel niet groot / mede opwaarts voeren / door ſulk ſuiginge der lucht / gelijk men in de water holen ſiet. In Karuthen leeſ ik dat het wel by wijlen melk en bloed kan regenen; en hier te lande is het wel gebeurd / dat in eenen ſwaren plasregē menigte van kleine kikvorſchē mede nederſtortte / die eerſt met ſulken ſtorp uit water ende poelen opgetogē waren. Ja ſelf en is het der Nature niet oneigen / dat ſulke harde ſtoffen oſte diergelijke in de Lucht geteeld / en door de ſtremminge der mengelſtoffen / ontſtaande uit den ſtrijd van hitte en koude / (om op het groſſt te ſpreken) konnen groeijen. Daar uit nu voorſeggingen te maken / heeft geenen grond: alſo 't natuurlijk niet gebeurlijx kan voorſpellen; dewijle 't geen noodſakelike t'ſamenſtemminge heeft van oorſaak en gewroght / en d'oorlog door den regen noch door ſteen of yſer ooit verooorſaakt word. Het ſoude door Gods inſtelling en openbaringe wel konnen zijn; gelijk de Regenboge voor altoos Gen. 9: 13-17. en de Donder ende Regen in den tarwen oogſt een teken was op ſulken tijd. 1. Sam. 12. 17. maar dat en is hier niet; en daarom alles niet met al.

§. 13. 't Verhaal uit Varro / §. 15. is tweeledig; en 't eene lid wy ge-

geloofweerdiger als het ander. Want dat een jonge't beeld van Mercurius in't water heeft gesien/dat konde alsowel gebeurd zijn/indien daar een maar op de kant van't water stond/ als dat hy self daar staande sijn eigen hadde konnen sien. Maar heeft hy't sonder dat gesien/en niet gedzoomd, so moght ons Varro dat wel wat omstandiger beschreven hebben. So mede/ hoe dat was met dese 150. veersen die dat beeld uit het water spraak. Heeft hem dat/ na gedane uitspraak/ die in schrift gegeven/ dat hy se naamals by hemselven tellen konde; of heeft hy die so onder't horen al geteld? Dan moet het wel een gauwe jongen zijn geweest/ die sulke veersen horen en verstaan/ en noch met eenen tellen konde: en moet hy in't begin al hebben konnen merken/ uit den ophef/ dat die reden lang soude vallen; en de niewsgierigheid gehad/ om sich aan't tellen te begeven. En wist die jonge dat de veersen van den oorlog tegen Mitridates spraken: 't was veel voor hem. 't Moet ook een onverstaagde gast geweest zijn/ die niet verschrikte voor so vremden spook; en noch wel so hardnachtig was/ dat hy de veersen van het eerste tot het laatste telde. Want menig soude aanstonds van verbaastheid zijn bestelen/ of van benaawdheid weeck gelopen/ niet wetende waar heen.

§. 14. Maar't was te sleghten overleg voor desen god Mercurius/ na dat hy sulken langen tijd der Goden bode was geweest/ dat hy so wighty ene bootschap ener sulk ener lange bestudeerde rede aan so eenen jonge/ gedee: die/ al had hy ook een man geweest/ maar een getuige was. Nu sullen onse Kristenen/ die sullen grol der Heidene gelove geven/ wel seggen/ dat hier de Duivel onder desen naam en't beeld drs Afgods heeft gespeeld. Doch dan komt al mijn smalen op den Duivel aan. Kan hy so veersen maken/ en weet hy so omstandig sullen swaren oorlog te voorspellen; so is hy meer dan dubbeld wijs: maar schud hy al dat groot verstand voor eenen jongen uit/ so is hy dubbeld sot. Doch't blijkt uit Augustijn/ dat Numa tweede koning der stad Romen/ een seer schijnheilig huichelaar om de regeringe/ het konstje wist om sulke beelden op het water te vertonen. Dat was voor jongers die niet bequaam zijn vaaw te onderzoeken/ en seer bequaam om sich wat wijs te laten maken/ dat dan by allen te vertellen/ en daar hardnekkig by te blijven. en dan het volk/ om kinderē veel meer dan oude lieden te geloven. Dus komt de leugen aan de man.

§. 15. De pestige damp te Romen/ uit enen opgeborsten plek der Aarde voortkomende §. 16 was buitē twijfel seer natuurlyk/ sulx geen natuurkundige ontkennen sal. Het kan ook zijn/ dat enige overige heiligheid/ door d' aangedzagen aarde noch niet toegestopt/ gebuild is door dien ruiter met sijn paard/ en so de swavelpit gedempt. Maar wat de Wichelaars betreft/ die zijn geen geld weerd/ datse't werk ten halven brengen/ en dan daar by laten. Want sy moesten niet alleen geseid hebben/ dat de meeste kraght des Roomschen volx den poel moest stoppen; maar ook/ waar in dat die bestond. Maar om de sekerheid so houden sy de achterdeur noch open. Indien de dulle Marcus Kurtius sijn leven ende dapperheid ver-

geest gespild hadde; de pest niet opgehouden na dat hy in den kuil gesprongen was: sy hadden 't niet te verantwoorden / sy hadden self den text alsoo niet uitgeleid / het was sijn eigen raad geweest. Doch als 't er al op aan komt / so ben ik noch niet seker dat het waar is; en Livius en weet het mede niet: hy noemt ons gene boeken daar hy 't in gelesen heeft / en Marcus Curtius was al 400. jaren dood geweest / doe hy dat schreef.

§. 16. Het swaarste dat in d' oude boeken voorkomt is van Apollonius Tyaneus / dien ik in 't IV. hoofstuk §. 1. melde: alsoo hem niet alleenlijk van Filostratus die honderd jaren na sijn dood sijn leven heeft beschreven / ende self een heiden was; maar ook van dien vermaarden leeraar van de kristen kerk Justinus / omtrent den selfden tijd in de 24. vrage woorden nagegeven. Want wy sien, schreef Justinus vry al wonderlike dingen / dat sijne werken 't geweld der zee, de kracht der winden, en den aanloop der muisen en der wilde beesten, keeren. En Lactantius / ruim honderd jaren later / in 't 3. hoofdstuk van sijn V. boek / doet mede meldinge van 't gene by Filostratus van hem verhaald was / dat deself de Apollonius / verschenen voor den Keiser Domitiaan / die hem wilde straffen / schielik is verdweenen / sonder datter mensche was die wiste waar hy bleef. Maar van Filostratus / die self een heiden was / is weinig na te seggen; en 't zijn de wijste kristenē die 't minst daar van gelovē. Lactantius en stemt die ook niet toe; maar seit tot sijnen Filosoof / wiens boeken tegē 't kristendom hy wederleid / *ut describis*, dat is / so als gy 't beschrijft; te kennen geevende, dat hy het self niet vast en stelt. Doch 't eerst verhaalde blijkt uit d' eigene woorden van Justinus dat hy het heeft geloofd / om dat hy daar van seit ὡς ὁρῶμεν *hoos horomen* gelijkwe sien. Maar heeft hy dat gesien / wat salmen seggen / so dat waar is 't gene hy daar seit?

§. 17. 't Is waar hy selt / ὁρῶμεν, wy sien't; maar niet te weten dat hy 't self daarom gesien heeft: men spreekt so wel van 't gene men alleenlijk maar geloofd in sijnen tijd by anderen gesien te zijn. Want seker lijk en heeft Justinus / die dit schreef ontrent de 100. jaren na den dood van Apollonius / den selven nooit gesien. Maar so hy spreekt van sijne nagelatene ἀποτελέσματα *apoteleſmata* (dat is sijn woord) gewroghten of uitgewerkte stukken, daar door verstaande sijne leeringen of werktuigen of middelen / by hem uitgevonden en nagelaten: so zijnder noch geweest in tijden van Justinus en Filostratus / die sulke wonderen te werke stelden. Maar dan is 't wonder dat Filostratus daar self niet eens van meld; het gene echter tot vergrotinge des loss van Apollonius / den welken hy in sijn geschrift so seer bevoogt / hem sonderlinge had gediend. En wat Justijn belangt: het blijkt alleenlijk / dat hy in dit stuk te licht gelovig is geweest / niet tegenspreekende 't gene hem van Kristenen in dese vrage voorgeworpen was. Hy geeft op het einde van sijn antwoord ook te kennen / dat hy geloofde dat een Dæmon / in het beeld van Apollonius geseten / den menschen antwoord gaf. Doch 't komt er niet op aan / wat hy geloofde / maar wat wy behoren te geloven. Wat anders sijn gevoelen van de Dai-

monis

mons was/heb ik uit sijne schrijften in't gemeen I. b. XV. §. 6. by een gestelt.

§. 18. Doch ondertusschen laat hy ons ter selfde plaatse nopende de werkingen van Apollonius en sijnen Dæmon niet verlegen. Want van den eersten seit hy/ dat hy deselve/ zijnde kundig van de kraghten der Nature, en van de strijdigheid en over eenkomst der naturelike dingen; door sulke weetenschap, en niet door goddelike kragt die werkingen te wege bragt. Waarom hy ook in alle werkingen van noden hadde, dat hy daar toe bequame stoffe nam, die hem behulpsaam ware om't gene dat hy dede te volbrengen. Siet hoe hy geene verdere werkingen van hem erkent/ dan die natuurlijk waren: en dat noch meer is/ niet betwist wat oott de Duivel dede/ maar of een Dæmon/ dat is op sijn heidens enig minder God/ so veel te wege braght. Want anders moest hy niet geseid hebben/ *ȣ κατὰ τὴν θείαν αὐθεντίαν, ou katà teen theian authentian*, niet door de goddelike magt; maar niet door des Duivels magt. De vraag en is hier dan niet eens van't gene dat de Duivel kan of magh; als zijnde by de Heidenen/ en voorts by Apollonius/ niet eens bekend geweest; maar wat een Dæmon of een heidensch God vermoght. En wat belangt het spreken van den Dæmon uit dat Beeld: het blijkt wel dat die spraak so gaig maar ook dat sulx in tijde van Justijn niet is gebeurd; om dat hy schrijft/ dat God dien Dæmon *ἐφίμωσεν, efimose* heeft doen swijgen. Alleenlik schijnt als voren/ dat Justinus aan't gerucht/ als of dat beeld te voren moght gesproken hebben gelove gaf.

§. 19. Het is also gemakkelik te sien/ wat van de werken van dien Apollonius te houden zy. Te weten dat hy was een schrander Filosoof/ en sonderling in d' oude weetenschap en konsten der Magia; een tweede Simon van meerder kragt en aansien en vermaardheid overal. Want Simon vindmen by de heidensche auteuren niet gemeld; en al wat van de Kristenen op sijne rekening verhaald word/ buiten't gene ons de Schrift van hem getuigt/ dat hebben wy in't III. boek XV. §. 13-14, 15 al gesien hoe ganssch onseker't zy. Maar van dien Apollonius bevinden wy/ gelijk geseid is/ sijn geheele leven en bedrijf beschreven door Filostratus/ uit de aantekeningen van enen Damis die met hem geleef d en verkeerd heeft: waar uit blijkt/ dat hy geweest is een uitstekend Filosoof/ meest na de gronden van Pythagoras/ besonder en van levens wijse en van lieedinge/ nuchteren en matig in sijne teeringe/ bereis d op vreemde landen/ door Europa/ Asien en Africa/ bekend met Koningen en Keisers/ en nochtans geen hoveling/ vrymoedig in sijn spreken/ en in anderen sijn gebrek te seggen/ vele menschen hulp en raad gevende: daar over van't gemeen dan boven anderen geacht/ en door afgunstigen met enen quaden naam beklad/ gevangen en ontslagen. Sijne verantwoordinge in't 8. boek by Filostratus gemeld/ bewijst genoegh dat hy een vyand was van Tovery; en nergens minder schuldig aan/ dan goddelike achtinge voor sich te soeken. Men heeft/ myns oordeels/ meer geloofs te geven aan sulk een oprechte en omstandige beschrijvinge sijns leevens/ dan aan enige besonder-

heden / uit gemeene praatjes / sonder t'samen-hang of bystel van omstandigheden tot verstand der sake nodig / hier en daar gemeld. Dus komt het hier op uit / dat daar geen blijk is van de minste toverp / die door den selven Apollonius bedreven zy.

XIV. HOOFDSTUK.

Die van de hedendaagsche Heidenen zijn mede seer wel op te lossen.

§. 1. DE proeven dienen opgeest van de hedendaagsche werkingen der Geesten en gewone Toverplegingen der Heidenen zijn so veel te gemakkeliker op te lossen / als gereeder te bevragen. De weereld woonde nu alle dagen / en dat van geenvolk meer dan van ons eigen / door en door bereisd; so heeftmē geen gebrek van leevende getuigē. Minst echter van het gene ons naast is / en daar af men merst vertelt. Want wat is onder ons gemeender / dan te seggen dat de Lappen en de Finnen / in ons eigen Kristenrijk en de Noorder deelen van Europe / seer gemeen saam met den Duivel ommegaan / en d' allerwonderlijkste dingen doen? Nochtans heb ik tot noch toe niemant konnen vinden / die my wat seekers van die volkeren beschelden konde; also Olaus Magnus al te wel bekend is dat hy dikmaals de geloofbaarheid te buiten gaat: dan 't naaste is het gene Scheffer / een naauwkeurig schrijver / ons van 't Sweedsche Lapland schrijft. Daar woont ook noch wel 't meeste van gepraat / en zijn de selve mede naast aan de se Finnē grensende daar 't elk so dronk af heeft: dienvolgens maghmen dan wel rekening maken / wat by de anderen / en verder heen te halen zy. Laat ons van Scheffer dan beginnen; en so al voortgaan / door al 't Heidendom der gantsche weereld heen.

§. 2. Het gene ik VI. §. 4. uit desen schrijver van der Lappen Toverscholen melde / geld by my niet meer / dan om dat volk te houden voor seer bygelovig; en dat sy daar te lande doorgaans van sulk maatel zijn als sommige by ons / die geen ding meer geloven dan dat minst geloofelijk is. Des laat sich de arme Lappen inbeelden, dat hen die Toverplegingen hoog nodig zijn; 't sal ook maar inbeeldinge zijn. Het blijkt wel uit de wijsen by hen in gebruik / §. 5. en 6. dat sy sich maghtig uitsloven / om met de Kannus, met de Tyre, en verscheiden andere gereedschap en gebeerden veel op hunnen hand aan te leggen: maar het en blijkt niet / dat daar over iemant ooit sijn hoofd heeft seer gedaan. Het eenigste dat ergens na gelijkt / is van den wind in een doek te knopen / §. 6. en 't ergste dat sulx ook noch van een predikant uit eigen onderbindinge bevestigd word. §. 10.

§. 3. Sijne eigene beschrijvinge luid uit het Latijn vertaald aldus. (na dat hy verhaald hadde by wat gelegentheid de Deensche schepen hem ontvaren / en hy genoodsaakt was / op een van Lissebon sich te begeven.)

Daar

Daar was een ſeker Dienaar genaamd Jonas, die my voor mynen afſcheid vriendelik begroette; alſo ik in den tijd dat ik in Yſland was, beſondere kenniſſe met hem gehouden hadde, en wien ik daar ook myne boeken liet. Die maakte dan op mijn vertrek uit vriendſchap drie knopen in enen neusdoek, en ſeide dat ik voor den wind ſoude hebben; ik ſoude maar die knopen los doen ſo de wind my tegen liep, en hem daar by dan eens gedenken. Dus dan gevaren hebbende tot den 20. September toe, tot op de kuſt van Spanjen, ſo wierd het dood ſtil, drie dagen lang. In deſe ſtilte quam my mijns vriends toeſegginge te binnen, en luſtte 't my daar af de proeve nu te nemen. Ik make los den eerſten knoop: terſtond ontrent een ure daar na ontſtond een ſchoone voor-wind, met een labberige koelte. Ik make los den tweeden en den derden; mitsdien begon het meer en meer op te waaijen, ſo dat wy de rivier van Liſſabon in twee dagen quamen te beſeilen.

§. 4. Maar deſen Ditmar Bleſken ſoude ik wel eens willen vragen / of hy / van ſijnen Koning na dat volk geſonden / om hente brengen tot het kriſtendom / ſelf doe wel kriſten bleef: of hoe hy dien Yſlandſchen proſeet Jonas / die hem den neusdoek met de knopen gaf / niet liever zedert dien tijd voor den Chriſtus hield / en ſeide / hoedanig een is deſe, dat hem de winden en de zee gehoorſaam zy? Matt. 8: 27. Of hoe ſy beide voor d' Yſlandſche volkeren dat Euangely op den 4. Sondagh poſt Epiphania verklaarden; ſonder aan te wijſen / wanneer de Duivel onſen groten Meeſter Jeſus heeft voor by geleerd: dat hy nu by hem niet meer is dan gemeene koopmanſchap / het gene 't volk maar eens aan Jeſus ſiende ſulken wonder daar van maakte / gelijk het waarlik was? So lang als ſulke leeraars na dat land geſonden worden / die ſelf van hunne leerlingen beſtaan te leeren 't gene ſy geſonden zijn hen af te leeren: ſo ſal van die bekeeringe niet veel te wachten zijn. Hoe qualik word de ſtoel der waarheid toebetrowd den genen die ſo meeſterlyk in't liegen zyn? Hoe heeft Ditmarus / varende dus over zee / hem ſelf den wilden baren van de Zee gelijk gemaakt / door ſijne eigene ſchande op te ſchuimen? Jud. Vs 13. Hy liegt ook die dat gene ſeit dat waar is / wanneer hy't ſeit op ſulken wijſe / dat het voor een leugen aangenomen word. Maar anders wil ik noch wel tonen / hoe 't kan gebeurd zijn 't gene Bleſken van den neusdoek ſchrijft.

§. 5. Want ſeg my toch eens Leſer / wat in dit gantſch verhaal ſteekt / dat niet ſeer gewoon is; of dat enige noodſakelike verbinteniſſe met die knopē in den neusdoek heeft? Was dat ſo groten wonder / dat na dese geheele dagē ſtilte het eens wederom begon te waaijen? En dat het eerſt een ure na 't losmaken van den knoop ontſtond / geeft my bewijs / dat dan die wind ook uit den knoop niet quam / of dat ontknopen daar van d' oorſaak was. En ſchoon hy die twee andere knopen ſo gelaten hadde / dewijle ik van hem hore / dat de wind allenskens wakkerde; ik denke 't ſoude evenwel gebeurd zijn 't gene hy ſchrijft. Want ook en ſeit hy niet / hoe lang het tuſſchen beiden leed / dat hy de knopen achter een ontknoopte: dan't

ſchijnt bijna/als of hy die twee laatſten teffens had ontknoopt. Dus doet hy anders niet dan ons nu maar verbijſteren / om na't verbolg van deſe knopen op den wind te rekenen. Wat ſteekter dan meer in/ dan 't gene dagelijx gebeurt? 't Was 40. jaar geleden wanneer hy deſe reiſe dus beſchreef. So lang heb ik omtrent de mijne ook onthouden; veel korter/ dan noch wel ſo wonderlijk als de ſijne/ indien dat wonder is. Ik voer eens in Auguſtus met het ſluiten van de boom van hier op Harlingen. Voor ſtilte bleven wy tot middernacht toe ſchier noch voor de palen. In't krieken van den dage ſeilden wy voorby Enkhuiſen/ onder Sonnen opgang Staveren voorby/ en voor 8. uren's morgens al tot Harlingen. Nochtans en waſſer niemant die den wind uit ſijnen neusdoek liet.

6. Indiennen alles na behoren onderſocht/ men hoorde noch geloofde ſullie maren niet ſo veel. En die op d' eere van Gods maght/ en wonderē hem alleen eigen achtſaam is, ſal ſo gereed niet zijn om ſulke ſpotteliſe dingen te verhalen, maar eer behoedſaamheid gebruiken/ om niet het kraghtigſte bewijs van Chriſtus Godheid op alſulken wijſe te verkraghten. Die voor de waarheid meer dan voor ſijne eigene achtinge beſorgd is; ſal niet hardnekkig ſtaande houden/ het gene hy eens of meermaal heeft geleerd; wanneer hy ſijne doling ſiet: noch ſich ſo ſpotteliſk niet makē/ dat hy de menſchen na de Lappen en de Finnen wijſe/ of 't bootsvolk dat daar heenen is geweeſt/ om hun getuigenis tot voorſtand van des Duivels grote maght/ in plaatſe van Schrifture of reden by te bringen; gelijk dat echter noch niet lang geleden is geſchied. Maar als het aan het bootsvolk komt/ getuigen die dat wel? Ik hebbe nooit verſtandige en beſadigde matroſen van dat werk geſproken/ of ſy houden 't voor beſpotteliſk: en ſeggen dat ſy ook in ſullie havens daar van ſprekende/ nooit iemant vonden die daar iet af wiſt; maar wel die daarom lachten/ als een ding dat lacchensweerdig is. Doch ſo als alle fabelen van ergens hunnē oorſprong hebbē/ ſo heeft my een verſtandig zeeman eens dit raadſel dus ontknoopt. Mitsdien de gantſche kuſt na 't noorden om ſeer klippig is, ſo gaat er wind en ſtroom dan dus dan ſo. Dus zijn de lootſen daar op afgeregt/ dat ſy de ſchepen landwaart brengende/ ſo weten om de klippen heen/ of tuſſchen deur te leiden/ dat wind en ſtroom hen minſt kan hinderen/ of meeſt kan voorderen; in voegen dat ſy maken altijd ſchier voor wind en ſtroom te varen: uit ſoo derhalven wel eens ſeggende/ zijt maar gerust op ons/ wy hebben winds genoegh/ in onen neusdoek opgeknoopt; wanneer wy om dien hoek zijn/ ſullen wy een van de knopen los doen/ enz. Siet daar/ hoe dat de gene die van 't wind verknopen en verkopen ſpreken/ maar wind verkopen!

§. 7. Het gene verder in dat VI. hoofdſtuk van mijn I. boek aangaande andere volkeren van hunne toverplegingen is aangetekend/ heeft geen aanmerkinge van noden: alſo het anders niet en ſeit/ dan wat die menſchen doen na 't gene ſy geloven/ doch geene waarigheid en laten om te denken/ dat ſy iet weeſentlijx daar door te wege brengē. De gene die ik in het VIII hoofd-

ſtuk

ſluk uit de zeden van de Heidenen in Aſien vermelde / en geven ook niet anders te verſtaan. Ja 't blijkt uit ſulx als ik §. 3. uit Carolijn verhaale / dat hun voorzoordeel door de bygelovigheid geſtijft word / om de kraght der Wiechelrye te geloven / al iſt dat d' onderbindinge daar tegen ſtryd. Dat van de Malabaren / daar ik §. 6. uit D'Aviti van vermelde / heeft mede weinig te beduiden: dat is / 't zijn geen exempelen die ons in enige beſwaarmeringe konnen brengen / over d' al te grote kraght der Wiechelrye. Want waarlik / ſich ſo blindeling door kinderen in d' Afgods tempelen te laten leiden / en is niet beter dan maar kinderſpel: alſo die leiders ſelf ſeer wel te leiden en misleiden zijn. Het gene van de Filippijnſche wiechelaarſters §. 8. uit D'Aviti word verhaald / is mede anders niet / dan dat Mendoza / daar hy dat uit heeft / het ſo geloof de: maar de ſake ſelf maar eens van buiten aangeſien / toont klaarlijk dat het maar bedrogh der ſelve prieſterinnen is.

§. 8. Alleen dat van den Malabaarſchen Slangendans §. 10. verdient wel dat wy dien wat blijven ſtaan beſien. Dat ſy de ſlangen waarlik door gewoonte en door kraght van ſpeelgeluid doen danſſen / geeft nu de nadere ſekerheid van 't gene ik over twee beſondere ſpreuken der Schrifture in mijn III. boek XVI. §. 13/14. van de ware kraght der Chever of Beſweeringe te kennen gaf; doch die niet van den Duivel maar van Nature zy. Wy ſien dat hier ook wel de honden doen; daar toe gewend / en na de wedel der landlopers danſſende / in 't aanſien veler menſchen op de ſtraat. Dat in het minder eens gebleken is / magh in het meerder van den ſelf den aart niet ongelooflijk zijn geacht. Want (ſegge ik wederom) *magis aut minus non variat ſpeciem*, meer of minder verandert den aart niet, is een vaſte regel inde Logica. 't Is dan ſo vreemd in alles niet / dat van Orfeus of van iemant onder deſen naam by d' oude dichters word gemeld / dat hy door ſijne ſtem de boſſchen en rivieren tot ſich trok (dat gaat te grof / of 't moeſte van de menſchen / die hem uit de boſſchen / of langs de beken volgden / te verſtaan zijn) en dat hy ook de beeſten dede danſſen / door de kraght der lieflikheid van ſijne overkonſtige muſijke.

§. 9. Maar dat die Heidenen / van welke wy nu ſpreken / de ſlangen tot bewijs doen dienen van meineedigheid: dat acht ik louter bygelovigheid of wel bedriegery te zijn. Want ſo der geen bedrogh in ſteekt / als iemant ſijne hand ſteekt in den pott waar in de ſlange ligt: ſo ſal die wel doen ſien wie ongelukkig of gelukkig zy / te weten die gebeten word of niet gebeten: maar niet wie wel geſworen heeft. 't Geluk of ongeluk / hoe 't valt / is dubbeld: gebeten en dan noch als een meineedige geſtraft; of vry van deſe beet / en van de ſtraf met een. Doch ik vermoede / dat hy buiten nood van bijten is / die wel met den Beſweerder ſtaat / of met den genen (wie hy weſen magh) die 't beeſt behandeld / en ſo in den pot beſloten heeft. Maar wee hem die in 't oog is by ſulk volk: al heeft hy noch ſo eerlik en ſo trouw geſworen / hy ſal meineedig moeten zijn. Want hunne liſt om deſe beeſten hun vergif te nemen of te laten / of door een tegengift / of door geſang of ſpel te teugelen / ſal daar genoeg toe zijn.

§. 10. Be-

§. 10. Gelijkerwijse kan het wel zijn / dat in 't rijk van Tendero / na 't gene ik IX. §. 5. van de Afrikaansche toverplegingen uit Ludolf melde / de nieuwgekoosen Koning 't wild gedierte tot sich trekt. Want eerst gesteld / gelijk hy seit / dat daar die konst in hoogster weerden is: so sullen sy niet lichtelik ten koning kiesen dan sulk eenen die hunq oordeels als een *ba-al laschoon* meester der besweeringen, (gelijk III. B XVI. §. 14. op Pzed. 10: 11. is aangemerkt) sich allerbest daar op verstaat. Dit blijkt besonderlik uit dien / dat sy dit voor een proefstuk sijner konste nemen / en dat de keure wel is uitgevallen: gelijk het ook voor redenen van staat magh strekken / dat sy tot de regeeringe des volx bequaam en waardig achten den genen die sich maghtigh toont de wilde beesten te bestieren; 't welk buiten twijfel voorstelliker is dan die te jagen en te vangen. En so sy dit alleenlik door natuurlike konstoefeningen doen / en geene bygelovigheid van kraght of hulpe hunder Goden daarin mengen: (waar over ik met reden grotelijx in twijfel ben) so komt dit met des menschen voorreght / na den eisch van 't beeld des Opperkonings aller konungrijken / over een. Gen. 1: 26/ 28. en 9 2. Psalm. 8: 7/ 8/ 9. Daar kan een indzult in die menschen / voor so verre als hen God heeft reght gemaakt, behouden zijn; en echter dese edelheid der menschelike vonden van hen self daar by gesocht. Pzed. 7: 29.

§. 11. Dat die van Guinea op't besweeren hunder bomen met verscheiden grillen / om de visschery of om geld voor den koning by de Goden te bevragen / ene stemme horen / die hen antwoord gebe; dunkt my geen groote kunst. Want die Fetistero of Pziester is daar wel so loos / dat hy licht raad weet / om door 't een of 't ander middel ene stemme te doen horen; en sijn volk dan doen geloven / dat het de stemme van dien God zy / die also belesen is. Dewijle sulken Afgodsdienst doorgaans in bosschen word gepleegd: en konnen dese boven niet alsulke plaatse kiesen / daar de beste weerklank is? Men ga hier slechs vernemen / hoe dat is / na 't gene ik in dit IV. boek III. §. 5/ 6/ 7. daar van gedenke. Maar ook en sie ik niet / dat waarlik dese stemme word gehoord / maar dat hy 't seit: so dat het dan aan hem staat / om sijn eigen goedbedunken aan den koning te doen horen / sonder achterdenken van besonder insight voor hem selven. En dat met so veel meerder kragt / om dat het heeft den naam en achtinge ener goddelike stemme / aan welke het volk niet derf bestaan gehoorsaamheid te weigeren; indien de geldmiddelen door sulken stemme aangewesen / wat te seer op hem aankamen moghten. Want daar en moghten geene koopmanschappen met de schepen in lange te verwachten zijn. En so is dat de beste vond / om den koning aan geld te helpen / die bedacht kan worden.

§. 12. Dat van de visschery en meld niet / of op die besweeringen iet volgt; maar wel dat sy se doen. Dat somtijds sich een honds gedaante daar by sien laat / stel ik mede by de konsten die ik selve niet versta / noch leeren wil: tot sulken masquerade zijn de Papen wel bequaam. De stemme dese horen / nimmers sose meinen / van den Stier of Sterrenreiger alsse

reisen

reisen sullen §. 9. stell ik by deselsde rekeninge. Willen dan de Papen iemant gaerne sijten; dese konst komt hen te bate / om denselven dese stemme te doen horen / die waar schijnelik wel aan den klank te kennen is. Sy doen misschien ook desen dienst wel aan de vrouwen / die hunne mannen gaerne eens op reise sagen gaan; of mogelik de Papen self ook wel / om ondertusschen veilig met de vrouwen huis te houden. Hier is in al dit werk niet anders dan maar papen guitery en bygelovigheid des volx.

§. 13. Nu overgaande na Amerika / ontmoeten my ten eersten I. b. p. §. 4. de Caraibes der Toutinambers / voorseggende / dat is (gelijk ik het gelove) voorsaf wat gissende en radende / en ook altijd niet mis / indien sy goede kenners der Nature zijn / van vrughtbare of onvrughtbare tijden / en wat meer. Wat zijn sy anders dan die oude Magi: also sy ook de artseny hanteeren / en daar by echter priesters hunder Goden zijn? Doch ik en weet niet / of alsulke siekten ofte pijnen / die dus op staande voet door suigen of door blasen te genesen zijn / ook hier te lande plaatse vinden. Maar datter sulke wonden komen zijn / door een vergistig dier gebeten / en door het een of ander kruid aanstonds te helpen of versachten: magh ons niet ongelooflijk dunken / wien de geheimenissen van de vreemde landen / en der selver konsten / lang noch alle niet bekend en zijn. Daartoe behoest dan mede 's Duivels hulpe niet: noch wy en zijn so klaar noch niet versekerd / dat sulke menschen waarlik doen het gene van hen word geseid: also daar naawlijx anders iet van blijkt / dan dat sy selve seggen so te doen.

§. 14. Maar hier word ik gemaand / de schuld nu af te leggen / daar door beloste §. 5. van my opgeleid / om op te lossen sekere vertellinge te lesen by Montanus: die ik met sijne woorden ook verhalen sal; maar tellier plaatse daar wat op te seggen valt / de mijne daar in tusschen borgen / om so d' oplossinge bescheidelijxt te doen. Waarlik (seit hy) men moet bekennen, datse dikwyls te voren bekend maken, 't gene boven de menschelike reden gaat, om te konnen weten: en 't gene sy derhalven raden / somtijds wis / en somtijds mis. Hier af kan ten bewijs dienen 't geen de Vriesche ritmeester Sape Amama by ervarentheid bevonden heeft: te weten / tot bewijs van mijne woorden / even daar gesproken; niet de sijne. Hy had voor Konjahu de wacht met een bende ruiters tegen d' uitvallen der Portugeesen. In sijn dienst waren ettelike Tapuyers: welke voorseiden, hoe des anderen daaghs de luitenant van Amama, met een ruiter, souden sneuvelen aan een kogel uit grof geschut. 't Seggen wierd bespott. Daar was geen spotten mede / so veel als het gevaar betrof: want die op sulken wacht gaat / heeft ook sulken wedervaren wel te duchten. Maar wat de sekerheid belangt / het was wel spottens weerd. Want so self de gemeene man door Duivels openbaren / by dat volk de minste omstandigheden dus voorseggen kan: so weet hy seker veel. Daar wist dan niet een Engel af; of waser geen ontrent de kristenen / die hen hun eigen noodlot kon voorseggen / om sich tot sterven te bereiden: maar wel een Duivel ofte meer / die hen

dat dooz de Heidenenen te weten dede. Zy zijn dan wijser / hebbende de ogen in hun hoofd / maar wy zijn sotten / wandelende steedz in duisternisse. Pred. 2: 14. Oy die geduriglik wanneer gy raad en redenen ten einde zijt / op Gods verborgen voordeel u beroept / maakt dat eens goed met sijn geopenbaarde woord / dat sijne verborgentheid is voor de genen die hem vresen; ende sijn verbond, om hen die bekend te maken. Psal. 25: 14.

§. 15. Doch seit Montanus voor het laatste daar noch by / dat d'uitkomste bewaarheidde 't seggen, en datter dagelijx noch diergelijke staaltjes meer gebeurden. Ik achte dat die dagelijksche staaltjes niet veel van belangen zijn geweest; dan slechs voor luiden die van self genegen zijn om saken van dien aart met meer verwonderinge dan 't behoorde aan te merken: dat is / die bygelovig zijn. Wat d'uitkomst deser voorseggingе in het besonder dan belangt: *qui benè conjiciet, hunc vatem dixeris*, die best gist, sal de beste profeet zijn, seide Cicero; dat is / die daar naast aan raad. Het hadde anders konnen uitvallen; dan hadden die Tapuijers wederom wel iet bedacht / om hunne voorseggingen goed te maken: in eene bende ruiters hadde lichtelik de Lieutenant / moetende voor aan stappen / en meesten nood van sneuvelen; en die soldaat / niet eens genoemd / heeft so wel d'een als d'ander konnen zijn. En eindelik / wie weet / wat deel dat self de wichelaars in desen uitval hadden / en wat beleid van saken daar in heimelik gebruikt magh zijn? Maar so sy niet maar eenen dagh / maar wel een jaar te voren hadden konnen profeteeren / en self dan honderd mijlen van de plaats gebleven waren: ik soude meerder stoffe tot verwondering in deze profezye sien.

§. 16. Het gene by den self den schrijver achter dit verhaal met veel omstandigheid van Arriffenski word verteld / ontdekt sich self. De Duivel was in sijne tegenwoordigheid geroepen ter vergaderinge der Tapuijers / uit een kruipelbosch op 't open veld; die op het derde roepen van den Priester antwoord gaf / en sichtbaarlijk verscheen. Waar voor een duitsch soldaat / die God in geen tien jaren eens gebeden hadde / op 't sien van den verduivelden Tapuier / gewraegd in sijn gemoed / door vrese dat de Duivel hem quam halen / sich heimelik weeh pakte. Montanus paster op het gene der Vossius af seide; te weten / dat men wel moght ondersoeken of de voornoemde waarlik wel de Duivel zy geweest: en 't schijnt hem toe / dat niet alleen een duivelsch, maar ook menschelijk bedrogh onder desen ganschen handel heeft geschuild. Als ik het seggen sal / so was het enkel menschelijk bedrogh; gemaakte stem / gemaakte Duivel: en de betuiginge der valsche heidenen ongeloof weerdig / die seiden (so hy ook daar by verhaalt) dat waarlik dese quant aldaar geroepen en verschenen / de Duivel was. Het blijkt uit dien / dat de Tapuyers voor d'aankomste van de Kristenen / schoon goede en quade Goden gelovende / nooit van den Duivel konden weten; also die buiten de Schrifture niet bekend is. Maar nu bemerkende dat onse Kristenen doorgaans so schrikkelik verbaard zijn voor den Duivel / en dien geloof den der Tapuyers God te zijn: so was dit dan

hun

hun menſchelijk bedrogh / om ſich daarmede van de Kriſtenen / die hen hunſ ondanks overheden te doen weſen.

§. 17. Maar dat de Peruaanſche Wiechelaars van afgelegene plaatſen konnen ſpreken / wat toeval / 't zy van enen veldſlagh of wat anders / op den ſelf den dagh gebeurd zy; als by exempel / in de Nederlanden / daar ſy 1000. mylen af zijn / gelijk §. 10. gemeld word; dat en maakt Montanus my niet wijs. Indien hy enige vertellinge / bekleed met nodige omſtandigheden / daar hadde bygevoegd: ik ſoude hebben mogen ſien / hoe ik de ſake redden moghte. So weinig acht ik ook het gene ik §. 15. daar van de Caraïbes uit Richard Bloem vermelde: als dat de boſe geeſten ſouden innemen de lichamen der vrouwen, uit welken ſy beſcheidelik antwoorden op 't gene hen gevraagd word. Maar dat ſy geeſten beinſen in te hebben / en antwoord geven / dus of ſo; met vele dobbelſinnigheid / alſo ſy van de ſaken niets met alle weten: dat wil ik hen ſo wel betrouwen / als den prieſters of prieſterinnen van Diana of Apollo / en den snoodſten pape van de Roomſche kerk.

§. 18. Van daar tot §. 24. toe is niets dat van de werkingen der Toveryen of der Wichlaryen ietwes ſeit; maar ſlechts van hunne handelingen en manieren van waar ſeggingе / of goddelike werkingen alſo ſy meenen. Van ſulken aart is ook de fabel van den doden / die gevaar gelopen hadde van in popoguſlo, dat is in de plaatſe der verdoemden te geraken; en diergelijken / na den dood geſproken zijnde van de Goden. Ik ſtelle ook op de ſelf de hoogte / 't gene een der Virginianen van alſulke ſaken eens in Engeland verteld magh hebben; waar af ik §. 26. dan de woorden ſtelle met welken Thomas Gage dat verhaalt. Nu blijft er niets van 't gene uit het hedendaagſche Heidendom in 't VI. VIII. IX. en X. hoofdſtuk van my tot verklaringe aangetrokken is; waar over iets meer te bedenken valt; dies willen wy ons tot de Joden en Mahometanen keeren.

XV. HOOFDSTUK.

So ook die van de Joden en Mahometanen.

§. 1. DE Joden en Mahometanen / alhoewel ſich ſtipt aan d' eenigheid der Godheid houdende; en laten daarom niet groot deel te nemen aan de bygelovigheden van de Heidenen: waar af de oorſaak uit het gene ik in 't XIII. en XIV. hoofdſtuk van het I. boek daar over ſchryve / al genoegſaam blijkt. Met een is daar in ook te ſien / wat ſy daar door bedryven / uit enige exempelen van my aldaar verhaald. De Joden aanbelangende / derſelver Bat-Kool of profetiſche weerklank aldaar XIII. §. 3. gemeld / was door de konſte en 't bedrogh der menſchen wel te maken. Want daar en zijn ganſch geen omſtandigheden in 't verhaal / waarinnen

ſwarigheid behoeft te maken. De gene die den jongen dede leſen Samuël is geſtorven, kon heimelik de tijdinge wel hebben / dat Rabbi Samuël geſtorven was. En 't gene B. Jona en R. Joſa op den wegh bejegende geeſt niet niet al: der beide bzouwen / die ſy hoorden ſpzeken / konde d' eene wel ſo uit haar ſelven / door genegentheid en achtinge voor R. Acha / seggen; datter niet veel aan gelegen was / al ging de heers eens uit / wanneer maar ſulken licht van kennis en godſaligheid als deſe Rabbi was / hen noch ſo haaſt niet quam te begeven: alſo ſy mogelijk wel wiſte / dat hy al op ſijn ſterven lagh. Het gene ik verder §. 4 / en 5. segge / raakt ſlechts hun gevoelen / en de middelen van bygelovigheid; maar ganſch geen ſaken dieſy hebben uitgereght.

§. 2. 't Exempel §. 6. uit Tobias bygebzaght is van dien aart / dat onſe Overſetters reden hadden om daar van te seggen / alsſe doen in hunne voorrede op de Apokrijſe Boeken der Schrifture / dat het niet weinig ſmaakt na de verſierſelen van talmudiſche fabelen. Want daar uit blijkt / dat die dit ſchreef de Geeſten als lichamelijk heeft aangemerkt / die reuk en ſmaak deelachtig zijn. Daar by komt / dat nitsdien de Joden deſe boſe geeſten hielden voor de nagebleevene zielen der verſtorvene boſe menſchen; gelijk dat uit Joſephus VII. b. der Oozl. 25. kap. blijkt: ſy niet en dachten / hoe de ziele / die in 't lichaam zijnde voor haar ſelve niet en riekt; nu buiten 't lichaam ſo veel ſterker ſoude ruiken / dat ſy door reuke van den lever eens viſches / misſchien wel noch by leevenden lijve zijnde dikmaal ſmakelik gegeten / nu verdreven ſoude werden. De ſchrijver heeft ook d' ongerijmdheid niet geſien / die daar in ſteekt / dat ſulken geeſt / die 't riekend lichaam ſelf / het zy van menſch of viſch of bee / van d' eene plaats tot d' andere verboeren kan; den reuk van 't lichaam niet en ſoude konnen weeren. Want was 't een Duivel: wat kon hem beletten / na 't gemeen gevoelen / dat hy niet den viſch of van de rooſter weerde; of dien met rooſter / vuur en alles / in den vloed Euphrates ſmeet / waar uit de viſch gevangen was? Ook ſoude 't jammer zijn / indien de lever is van ſulken kragt / dat ons de viſch niet voord genoemd; om wel te weten / dat de lever diemen tot ſo groten werk gebruiken ſal de reghte zy.

§. 3. Dat binden van dien Duivel ofte Dæmon / in de boven deelen van Egypten, moet ook wel ſeldſaam in ſijn werk gegaan zijn / ſo ik iet begrijpe. Want moet het plaatſelik verſtaan zijn / ſo de woorden medebrengen: ſo komt et met de eigenſchappen van een geeſt niet over een: gelijk dat even als 't voorſeide in het I. hoof dſtuk van het II. boek en vorders is getoond. Maar ſo de ſin is / dat hem Gods reghtveerdig oordeel en voorſienigheid bedwong / gelijk als enen die gebonden is / om aan Tobias of aan Sara Raguels geen quaad te doen: wat doet er dan Egypten toe? Al had hem d' Engel daar in Meden maar gebonden / daar ſy waren: wanneer dat binden was / geen ding te konnen doen; wat had hy konnen doen? Noch nader: nademaal dat binden van de geeſten is te seggen / hen bedwingen en bepalen in hun doen en werkinge: ſo kan de plaats daar in benoemd

niets

niets anders mede brengen; als dat hy is bepaald/ om oy die plaatse niets te konnen doen. Maar 't moght Tobias weinig helpen/of de Duivel Asmodi of sijns gelijken in Egypten al weerhouden wierd van iets te doen; indien hy elders dese vryheid hield. Want by gelijkenis / van iemants maght te spreken: so seitmen wel/dat hem de handen daar gebonden zijn / te welker plaatse sijne maght bepaald is: niet / dat hy daarom sijn vermogen niet in 't werk kan stellen ter plaatse daar hem sulke palen niet en zijn gesteld. So datmen moet besluiten / dat die vertellinge van desen Duivel Asmodi met reden / als geseid / voor een der joodsche fabelen te houden sy.

§. 4. Dat van Josefus grenst nu naast hier aan / het gene hy in 't 2. hoofdstuk van sijn VIII. boek der oudheid dus vertelt. Ik hebbe eenen van mijn volk genaamd Eleasar gesien, in tegenwoordigheid van Vespasiaan en sijne sonen met de andere oversten en krygsluiden, veel besetenen genesen. De wijse van geneesinge was dese. Hy hield den besetenen enen ring onder den neuse, onder welx zegel een slagh van wortel by Salomon aangewesen ingesloten was. Met den reuke daar van wierd de Dæmon uitgehaald: en de mensche aanstonds ter aarden vallende, so besweer hy den geest, om niet weder te komen; met eene Salomons naam vermeldende, en de besweeringen opleesende die van hem zijn uitgevonden. Daarna deselfde Eleazar, willende den genen die daar by waren de kraght van sijne konste tonen, stelde niet verre van daar ene schale of bekken met water; en gebood den Dæmon, dat hy uit den mensche gaande dat soude omstoten, ten teken dat hy hem verlaten hadde. Sulx geschied, so hield sich ieder een versekerd van de grote weetenschap en wijsheid die in Salomo geweest moet zijn. Want om deselve te bewijsen / heeft hy die vertellinge daar in gelapt. En is die dan niet waar? Hy heeft et self gesien; en de keiser/en de prinssen en de oversten/ en de soldaten hebben't altemaal gesien. Maar wat was dat doch? Het gene dese joodsche toveraar dede; maar niet/dat de Dæmons dese menschē queldē den ring; maar niet den wortel die daar in bewerkt was: het dat met water / dat niet verre van daar wierd omgesmeten; 't welk lichtelik van iemant uit de menigte die daar om heen stond/indien't niet verre van daar was/en met wien Eleazar wel kennis hadde/ met enen heimelijken stoot geschieden konde. En desgelijx geloof ik / dat deselve alle de besetenen veel beter konde dan de Dæmones die van hem zijn uitgedreven. Josefus een bygelovige Jode / de keiser met sijn volk afgodische Heidenen / gewoon sich dus te laten soppen/ namen het so effen niet / om wel te ondersoeken / of die menschen ooit wel eens beseten zijn geweest; maar meinden lichtelik te sien voor ogen/het gene sy te voren al geloof den eer sy 't sagen.

§. 5. Wat gelove dese joodsche schrijver in alsulke saken weerdig sy / magh een bescheiden leser by hem self besluiten uit het gene ons deselve in het 25. kap. van sijn VII. boek der joodsche oorlogen vertelt. De stad Macherus (welker belegering hy daar beschrijft) heeft aan het noorden seker dal, genaamd *Baaras*, alwaar een wortel van den selfden name wast, vlam-

mig van koleur, die om den avond enen glans van sich geeft. So iemant dan daar by komt, laat sich niet licht uit trekken: maar wijkt altyd af, ende houd geen stand, voor datmen vrouwen water of van hare krankheid daar op giete. Doch die deselve dan noch raakt, moet sterven; ten zy dat hy van deselfde wortel in de hand houde. Word echter ook sonder gevaar noch op dese wijse uitgetrokken. Sy omgravense geheel, so verre dat maar een kort endeken daar van in de aarde blyft; daar bindense enen hond aan, en gaan heenen. De hond alsdan volgende, trekt de wortel so gemakkelik met eenen uit; maar het beest self sterft aanstonds, als't ware in de plaats des genen die hem aangebonden heeft; also de wortel voorts dan van een ieder veilig magh gehandeld worden. Josefus / die so lichtgelovig is in't gene dat hy self voor ogen siende niet behoorlyk onderzoekt; heeft dit noch maar van horen seggen / uit de praatjes die daar ommegingen: also hy met het allerminste niet te kennen geeft / dat hy daar self is by geweest / of ooit die wortel heeft gesien. Maar laat ons hem eens verder horen: want het voornaamste is noch niet geseid.

§. 6. Al heeftet sulken groot gevaar die wortel uit te trekken; het is nochtans de pyne weerd. Want de *Daemonia* also genaamd, de geesten zijnde van de bose menschen, de leevenden aandoende, en doodende degenen die niet haast geholpen worden, aanstonds door dese wortel, onder den neus gehouden, te verdrijven zijn. Dit sal't dan wesen / dat hy van Eleazar self heeft sien doen; en dit de wortel daar hy sus van spraak. Maar ik en meine niet / dat hier wat anders op behoeft geseid te worden / dan reeds geseid is van den reuk der lever van dien visch / en dat het een en't ander even kragtig is geweest om bose geesten uit te drijven. So dan / is ons Tobias apokryf / Josefus is niet kanonijk. Die sulke grollen kan geloven / die kan ook wel sien en horen't gene niet en is. Hy moght een goed schryver zijn / maar hy was een slecht Filosoof: gelijk dat mede blijkt uit den komeet, die een geheel jaar na sijn seggen / boven de stad Jerusalem stond / durende de laatste belegering. Waar van de Leser sien kan wat ik segge in mijn Ondersoek van de kometen. Ik pas daar op het seggen van Coccejus over Amos 2: 1. Josefus heeft sich van de fabelen sijns volx niet wel gewacht.

§. 7. Al't gene dat ik verder in dat self de hoofdstuk van de Joden schryve / is wederom maar van der selver bygelovige gebruiken; daar sy selve wel groot werk van maken / maar in der daad ganisch geen verhaal op is. Hy zijn ook geen exempelen ontmoet / waar uit het schijnen moghte dat hun doen in dese kragtig zy. Ik sal alleenlik iets hier by doen van't gene daar ik niet aan dachte / wanneer ik met dat hoofdstuk besig was. Nochtans is't wel een stuk / waar af de duitsche Joden yet wat wesens maken: te weten / dat sy door de kragt der Kabbata, waar af ik daar §. 9 / en 10. ook melde / de *Malca Schevo* dat is koninginne van Scheba die Salomo om sijner wijsheid wille quam besoeken / konnen doen ten voorschijn komen / sose meinen alsse willen. Het heeft my dan ontrent een jaar geleden een geleerd en seer be-

beſcheiden man verhaald / gehoord te hebben uit den mond van ſeker Jode: dat des ſelven vader / een groot kabbaliſt / tot ene proeve ſijner konſte binnen Frankfurt aan den Main / in de Joden ſtrate / voor dzie inwoonende en dzie vzeemde Joden / in een beſloten kamer hadde doen komen de voorſchzeve *Malca Schevoth*, die in lange niet werk wilde. Sy moeſten niet ſpzeken / noch iemant onder de 14. of 16. jaren daar by tegenwoordig zijn. Seker jongen dan / heimelik daar in gekomen / en ſich onder de tafel verborgen hebbende / wierd ten einde van 't geſighte dood bevonden.

§. 8. Hier van te ſeggen mijne reghte meninge; ſo weet ik eerſt niet / of in deſen ſeven Joden wel voor eenen getuige mogen ſtrekken: behalven noch dat die geleerde man / uit wiens mond ik het hebbe / en dien ik meer dan al die ſeven t'ſaamen wil geloven / het maar gehoord heeft van den ſoon des genen die de meeſter van dat werk geweeſt is / ende ſelf daar niet is by geweeſt. Nu laat ik hem ſchoon geloof weerdig zijn / en ook de ſes getuigen; ſo hy 't maar ſlechs van ſijnen Vader niet en heeft gehoord / en d' anderen misſchien niet eens geſien: hoe veel verandert dikmaal een verhaal niet onder 't naverteilen / waar af wy alle dagelikſche proeven hebben? Maar neemt eens / dat my die ſes toeſienders het eenſtemmiglik verkondigd hadden: ſoud ik geen reden hebben om te denken / dat hun voorvoordeel hen bedzogen hadde; en dat ſy nader op verſcheidene omſtandigheden onderzaagd / ſelf ſouden moeten twijfelen of 't ſo wel ware / als ſy wel in eenvoudigheid verteilden ſelf geſien te hebben? Want ſy noch ik niet zijnde van die kunſte; ſo had ik reden om hen veel te vzagen / maar ſy geen bequaamheid om op alles klaar beſcheid te geven; als die buiten twijfel op ſeer veel omſtandigheden daar de ſake mogelik wel meeſt aan hing / geen acht geſlagen hadden; in voegen als ik in 't begin des boex met reden aangewezen hebbe. Dus lopen doorgaans alle ſulke ſaken op het leſt tot niet / wanneer men die ter degen onder ſoekt.

§. 9. Maar ook wat iſſer doch gebeurd? Daar moghte niemant ſpzeken; alſulke wetten heeft dat ſlagh van menſchen ſteeds en overal: men magh noch lacchen noch ſpzeken noch omſien / wanneer ſy u iets wonderlyx vertzinnen ſullen. Daarmede raken aanſtonds dan de menſchen in den dut / vol anxt en vzeſe; en daar door d' inbeeldinge aan werk geholpen / verſtrekt hy 'n half voor een geſight. Daar by hunne oge ſtijf op eene plaatſe houdende en dat doorgaans op enē ſpiegel; (geen voegeliker werktuig van bedzogh) ſo ſienſe niet wat daar meer omgaat / en wat van ene andere kant in't werk geſteld word om hen die vertoninge te doen. Sy laten daarom gaarne toe / dat iemant ſchzijve wat hy ſiet; op dat ſijne ogen op't papier en ſchzift gheſt / te minder af d'walē / waar door hy anders deſe potſen merkē moghte. En wat den jongen aangaat; dunkt het my geen wonder / ſo hy / heimelik daar in geſlopen / en vol vzeſe van geſien en ſ'waar geſtraft te worden; daar by ook ſiende ſulk een vzeemd geſighte; ('t was dan hoe 't was) en met dat kinderlijk voorvoordeel / daar gekomen om wat bylter vzeemds te ſien; misſchien ook ſijnen aaſſem ingehouden hebbende / om geen geluid te geven: dus van benaawdheid en van ſchzik geſtorven zy. §. 10.

§. 10. Nu laat ons d' aangetekende staaltjes der Mahometanen sien. Het gene ik in 't XIV. hoofdstuk §. 15. uit Marmol verhale / brengt genoegh mede daar 't bedrogh wel aan te kennen is. Want somen dese Motalcimi vraagde / wat toch die olie in de flessche met dat water doet; souden sy het dezen seggen? Dan voorts / waarom het kinderen / en geen volwassene personé / die tyd van oordeel zijn / moeté wesen / die de Duivels in dat water sien. Want al hoewel sy mogelijk wel iets gereed sullen hebben / om daar over voor te wendé: nochtans die enigsins verstand heeft en gebruikt moet daar van denken / dat het is / om dat de kinders lichteliker te bedriegen zijn. En zijn 't niet wel seer geloof waardige voorseggingen / die op 't gelove van de kinderen berusten? Daar by komt / dat sodanige nochtans bequaam zijn om bedrogh te plegen / so seer als sy het zijn om sich te laten bedriegen. Want sy laten sich gemakkeliker overreden; en door weiniger ervarentheid / so wagen sy het eerder dan een langervaren en voorsightig man. De vreese van ontdekt te worde en wederhoud hen niet so sterk; en d' eer sucht / om den naam te hebben van iets meer te weten of te konnen dan een ander / die moedigt hen noch sterker aan. Niet meer dan die twee jongens / d' een tot Franeker / en d'ander tot Kampen / waar van in 't IX. en X. hoofdstuk deses boex / bewysen klaar genoegh het gene ik segge.

§. 11. De stemveranderinge van de vrouwen / op deselfde plaatse uit Marmol vermeld / bewijst dat sy buikspreechsters zijn. De damp en rook van 't wavel han daar ook toe doen; besonderlijk om dies te lichter aan de genen die hen komen vragen het gesighte te verblysteren / en so te doen geloven 't gene sy dan seggen dat se sien. De Bumicili sietmen wel in handelinge en beweginge van vechten: maar van spiegelvechten; also d'omstanders geene Duivels sien / waartegen sy sich schijnen te verweeren. 't Is eene kunst / om sich voor heilig te doen aansien boven anderen; en door dat middel so veel meer geloofs te vinden / om den volke wys te maken wat se willen. So is ook aan de Muhacimi wel te sien / dat al 't geheim van hunne Duivelsjacht maar op hun eigen seggen rust / 't welk door hun misselijk gebaar dat aansien by de menschen vind. Want daar en is in die beschrijvinge niet weesentlijx / waarop het nodig zy iets verder aan te merken.

§. 12. Indien wy voor een fabel houden het gene §. 17. van Mevelava en Harazè uit d' aantekeninge van Rykaut verhaald is: wie sal bewijsen dat het waarheid zy? Met sulke quaksjes word het volk eerst ingenomen / en dan bedrogen om te sien het gene sy niet sien / en om te horen 't gene niemant hoort. De toverij van enen Dervi, met welken Busbeek in Turkijen kennisse gehouden hadde / was / dat hy onder anderen, sonder sich te quetsen sich seer fel op sijne borst sloeg met een steen, groot genoegh om enen os neder te werpen, en 't gebeente van enen reuse te vermorselen: dat maghmen wel geloven dat also van Busbeek is gesien. Want daar is niet in / 't gene niet natuurlik door de konst en oefeninge so geschieden kan. Belangende dat slaan met sulken swaren steen / en dat so fel op sijne borst / daar hon voor eerst bedrogh in steken; also hy 't self was die sich sloegh / en

niet

niet een ander. Een bozger deser stad hier zijnde in mijn huis / sloeg / so my dochte dat ik klaarlik sagh / sijn boozhoofd tegen de kant van de hamerdeur / die open stond / en die hy vast hield ; dat er die af dzeunde / ende een gekraak gaf / anders niet dan oft een smid met sijnen hamer daar op sloege / also hard als wen hy op sijn aanbeeld slaat. Doch eer hy weeh ging toonde hy my dese streek ; waar na ik 't self (hoewel op verre na niet so volmaaktelik als hy / also 't sijn eerste niet en was) bepzoevende / de genen die het sagen dede schzikken. So kan dooz eene hand greep een opmerkend oge noch bedzogen wozden. Maar echter sonder dat / het gene bzy wat meer is : is 't ons niet onbekend / dat luiden die 't land doozstreklen / en hun geld met sulke konsten winnen / sich self een aanbeeld op de bozst doen setten / en daar op slaan / al even hard als of het op der aarden stonde. 't Poeuur waar in sy 't lichaam houden / geest dit gemak : en diergelijke dingen zijnder veel.

§. 13. Van Busbeek seit hy verder : dat hy den self den Oezbi een stuk gloeiend yser in sijnen mond heeft lien houden, sonder sich te branden of ongemak aan te doen, schoon men't speeksel daar op sagh komen, en dat by't vast hield, sonder dat de hitte hem quetste. Dit schijnt noch wel so wonderlijk : also het seer na by komt / uiterlik / by't groot mirakel der drie jongelingē in het vuur : dat self den heidenschē Nebucadnetsar so verbaast de / en de belijdenis asperste / dat die sulx dede / buiten twijfel was de levendige God. Dan. 3. Wat sullen we dan seggen / dat d' ongelovige Oezbi ook de kragt des vuurs heeft uitgebluscht ; 't welk in Gods Woozd als een onfeilbaar teken van 't gelove wozd geroemd ! Heb. 11 : 34. Dat zy verre : gelijk veelmaals de schijn seer verre van het wesen is. Busbeek en hadde niet so veel verseker inge dat het yser waarlik gloeide / als Nebucadnetsar van den oven hadde / die dooz sijn bevel ten heetsten was gestookt / en yslik vlamde en verbzande de Chaldeen / dat hy 't sagh. Daar by so hadde maar de Oezbi gloiend yser in den mond ; maar de drie mannen waren rondom met hun ganschе lichaam in de vlam. Een vierde die hen noch daarin geselschap hield / was een getuige dat Gods kraght hier besig was : maar dese turkische paap en toonde daar van geen bewys. Nu sien we sijne kunst op de stellaadjen ook wel te tonen ; dooz seker tegen middel / dat hen 't vuur en ook 't vergift dooz hozten tijd onschadelijk doet zijn. Maar diergelijken hadden die drie jongelingen niet gebzuikt ; en sose 't al genomen hadden / het duurde veel te lang / en was de gloed ook veel te heet om daar in kragt te doen. 't Vuur bzand daar 't raakt al wat verbzandelijk magh zijn : maar so dat dooz iets onverbzandelijx dat tusschen beiden komt wozd afgeschutt / so wozd de kragt daar van gestenut. Die middelen en stoffen zijn aan ieder niet bekend ; doch diese weet / dien is het maar een handgreep / daar een ander om verbaast moet staan. Het heugt my dat ik eens gelesen hebbe / dat een doornaamste wicchelaar der Hottentots sich overgaf / wanneer hy sagh dat een Hollander bzandewijn / eerst aangesteken in de schaal / so bzandende ganschе sonder letsel indzonk : het gene by ons geen verwondering en baart / ook

dat wy 't weten. Maar dese Hottentots nooit anders dzinkende dan water/ waartegens niets meer stryd dan 't vuur: geloof den dat het een mirakel was / te sien dat iemant vuur kon dzinken / onbeseerd.

§. 11. 't Gaat op gelijke wijse met de slangen toe / dat hen de Derbis onbeschadigd handelen / gelijk ik in dat hoofdstuk §. 18. verder uit Kinkaut verhale. Sy weten middel om hen hun vergif te nemen. Ik hebbe so wel adders gelijk alen sien hanteeren / van enen quaksalver / die 't smout daar van verkopen ging. Dooz seltere maniere van beleesinge of van musijk de slangen te doen stille staan / en is geen groter kunst dan die op allerhande wijse te doen dansen. In 't III. b. XVI. §. 14. heb ik dat toegestaan / en in dit IV. b. XII. §. 8. ook getoond hoe het geschieden kan. Maar aangemerkt / dat het gemeenlik niet bekend is; neemen sy de stoutigheid om vooz te geven / dat sulx te doen een seer besonder voozreght / en also de luister zy van hun geslaght; of datse tot so groten sake dooz Gods gunst en kraght verheven zijn; op dat een ieder van hen d' eere hebbe van.

digito monstrarier & dicier hic est,
Een man daar elk op wijst,
En hem ten hoogsten prijst.

Of gelijk de blinde Samaritanen van dien beslepen bedzieger Simon seiden: dese is Gods grote kraght: Hand. 8: 10.

Dus vele van de exempelen die ik in 't I. boek van Heidensche/ Joodsche/ Mahometaansche Toverplegingen so hier en daar had ingelascht: nu sal ik tot die van het Pausdom overgaan.

XVI. HOOFDSTUK.

Verscheidene proeven paapscher Bygelovigheid in voorgewende Spokery en Tovery, behoorlik onderzocht, zijn openbaar.

§. 1. HEt ware schade / so de paapsche geestelikheid den Joden of Mahometanen / ja self den Heidenen in Toverkunde wijken sonde; of hunne boeken ofte mondelinge overleveringen niet meer stoffe daar van leveren / dan die dzie te samen. En 't sal ons Kasper Schott de Jesuwijt/ so kraghtig en so overvloedig met bekraghtigde getuigenissen willen doen geloven als het Reinholt Schot den Engelsman voor valsch / onmogelyk en ongelooflijk hond. Het eerste dat hier opmerkinge vereischt/van saken die ik in het I. boek uit sijne schriften aangetekend hebbe / is 't gene ik in 't XIX. hoofdstuk §. 18. van de glas-en Ring-duivels melde. En aangesien dat hy my daar ter plaatse van my aangetrokken tot Wierus: wijst so vind ik by denselven dit gemak / dat ik niet meer dan sijne woozden slechs behoeve te vertalen / sonder meer aanmerkinge van 't mijne noch daar by te doen. Wierus schrijft dan in sijn VI. boek 1. §. 3. 4. van de Glas-en Ring duivels

op

op deſen ſin. Men moet ook niet vergetē de genen die den armen duivel met ſich dragen, verwonnen en bedwongen door beroken en omſtandige gebeerdē, en ſo door enen konſtigen ſubtijlen goudſmid wel gekerkerd in een ring. Ook die hem gaan vertonen in een hard kriſtal, dat niet en breekt (gelijk men weet) of in een glas, ('t is wonder, overmits de Duivel vaſt gedurig uit er hellen komt gevlogen, dat het van die hitte niet en ſmelt) ſo naaw en ſtijf geketend houden; dat hy hen nu als ſijnen heeren, in ſtaat van een gevangen knecht en ſlave, met wicchelen, en het verholenſte te openbaren, wel yverig ten dienſte ſta. Dus eiſcht de wederzijdſche order van nature, ſo als de heer is heere van den knecht, dat ook de knecht de knecht zy van den heer. Ik acht dat hy heeft willen ſeggen: ſo als de heer eens knecht is van den knecht, dat ſo de knecht ook heer zy van den heer.

§. 2. Daar op vertelt hy ons, hoe ſulk verſoepelijk bedzogh in 't jaar 1548. aan enen Jooſt Roſa van Kuyk, by vonniſſe des hofs van Gelderland, ontdekt is en geſtraft. Hy droeg dan enen ring, waarin hy meinde dat hy enen Duivel door beſweeringe beſloten hielde; den welken hy vaſt om den vijfden dagh op 't minſt eens toe te ſprekē, en na wat niews of watter anders was te vragen hadde, ſo hy ſeide. Hy had ook toverboekē van allerhande ongoddelike beſweeringen; waarmede hy de toverſiekten aan den menſch en beeſten niet alleenlik wilde onderkennen, maar ook geneſen. Weshalven deſe held ten einde ſijner gevangeniſſe by wettig vonniſſe genoodſaakt wierd, op d' openbare merkt voor 't hof, omringd van menigten aanſchouwers, des Duivels toegemaakten kerker, te weten ſijnen ring, op enen poſt of balk gelegd (*poſti impoſitum*) met enen hamer te openen, en op te breken, en den gevangen ſijne vryheid ſchenken, ten ware iemant denken moghte, dat de Duivel met den hamer dus te pletteren geſlagen was indien hy van gevoelen is, dat hy door ſtevigheid van enen ring beſchanſt kon worden. Hy moeſt ook ſijne boeken ſelf in 't vuur werpen, en daar by ſtaan, tot datſe verbrand waren; en voorts gedoemd tot ballingſchap, en in de koſten van 't proces. Siet daar hoe 't Hof van Aarnhem raad wiſt om den Duivel te verdzijven / ſonder Reliquien / ſonder kruis / ſonder wywater / ſonder Agnus Dei, ſonder name van Maria; middelen by Schott voor goed gekeurd / in ſijns II. boek de Mag. Univ. het 4n. kap.

§. 3. Ik ſal verſcheidene vertellingtjes / by hem ſo daar als elders met veel neerſtigheid by een gehaald / en voor een deel ook van my aangetrokken / hier niet onderſoeken; alſo ik 't ſelve doende maar alleenlik paapſche dolingen ontdekken ſoude. Doch aangemerkt dat diergelijke ook noch onder ons geleden worden / 't welk my ſo veel als ik kan weeren niet te lijden ſtaat: ſo ſal ik ſulke ſtaaltjes ſparen / tot ſo lange dat ik tot de Proteſtantſche kerken wederkeere; het geene nu in 't naaſte hoofdſtuk te beginnen ſtaat. Sodanig is dat van de Huis geeſten / Kaboutermannekens / Bergduivelties / witte wijven / XIX. §. 19 / 20 / 21. en diergelijke meer. Ja ſal ik ook noch met voornaame godgeleerden onder ons over die Ringduivels moeten twiſten / laat ons maar dzie kapittels verder zijn. Ik ſal nochtans

tangs belangende de Roomsgesinden een weinig van 't voornaamste moeten seggen / waarin my buiten twijfel alle Protestanten sullen mede stemmen ; en daar uit sal ik hen dan stoffe geven / om te denken / of niet de selfde redenen en gronden / waarmede ik de paapsche fabelen weerlegge / hen dienen moeten / om de gene te verwerpen die sy self nochtans geloven / juist daar om / datse geen gemeenschap in 't besonder met het Pausdom hebben.

§. 4. Dat gene dan voor eerst / daar onse Jesuwijt so hoog van opheft / (ik spreek er in mijn I. boek het XX. §. 5. met weinig woorden af) vind ik beschreven by Del Rio in sijn II. boek 26. §. 5. van hem getrokken uit de brieven des jaars 1590. van Peru. Het is te langen schrift / om woordelijk hier te verhalen ; 't komt op den inhoud aan / en op 't bewijs dat hy daar uit meint vast te maken. Den inhoud is / „ dat sekere Indiaansche „ dienstmaagd / by den paap gedoopt en Kataryn genaamd / sich los en „ ongebonden droeg / en nochtans dagelijx ter biechte ging : waar in „ sy hare lichtste feiten seide / en de grooste sweeg / om voor geen hoer „ bekend te zijn. Eens krank geworden ontbood sy enen priester / en dede „ hem als voren maar gebeinsde biechte / wel tot tienmaal toe ; daarmede „ spottende / so haast de priester maar vertrokken was. Gevergd van „ hare vrouw de reden van haar doen te seggen ; so sprakse / dat een „ swart man als een Moor sich telkens aan haar slinker zijde hadde laten „ sien / en haar geraden so te doen : maar dat Maria Magdalena haar „ ter reghterhand verschenen / haar daar en tegen porde om reght uit te „ biechten. Waarop de pater wederom ontboden / wel meinde dat sy beter „ biechten soude : maar 't was maar noch te erger ; sy wilde self den „ name Jesus niet meer noemen. Het heilig Crucifix haar voorgehouden „ verwierp sy smadelijk / en sprak van hare builigheden dies te meer / die „ sy bedreven hadde / voor elk een. Na ettelike dagen word sy evenwel „ benaawd / en sy beklaagde die ontheiliging der biechte : besturf metter / als dood ; so datmen al begon te spreken van begraven. Maar „ wederomme tot haar self gekome / betoonde haar so hard als voren. Dzie „ uren noch voor haren dood / vermaand om Jesus aan te roepen / so „ riepse / wie is Jesus ? en sich na 't einde van de bedstede strekkende / so „ hoordemense spreken met iemant diemmen niet en sagh. Ene dienst„ maagd / mede in die kamer sich liggende / moest men in ene andere ver„ bedden / om al den last der swarte spoken die sy seide daar te sien. Het „ stonker so door 't ganssche huis / des nachts wanneer dat Katarina stierf / „ datmen haar lijk morst buiten dragen in een opene plaats. De broeder „ harer vrouwe wierd by enen arm getrokken uit den huise / en ene dienst„ maagd als met hielen aan de schouder hard gestoten. Een mak paard „ sloeg achter uit aan de muur / en liep de ganssche nacht als dull ; de hon„ den liepē om / en huilden. Veel meer sulk vreemd gespook word daar noch by verhaald. Daar na begon de dode self te spoken / en elk een verbaard „ te maken. De vrouwe self betrouwde sich niet langer in haar huis / haar

„ jon-

„ jongetje van vier jaren kreet uit / dat Katrijn hem wilde wurgen. Doch
„ zijnde hem de heilige Reliquien om den hals gehangen / so ging het over.
„ En d' eene dienstmaagd drie maal van dat spook geroepen / en daar op
„ beswerken / neemt op raad der anderen een waskeers / en raakt weder-
„ om te reght: so seer als 't helsche spook verklaarde dat het daar door
„ wierd benaawd. Met een quamen uit alle gewrighten harer leden
„ vlammen / met ongelovelijken stanck. Hoofd en voeten waren brande-
„ de. Een vierige sleutjer 8. of 10. duimen breed / hing van haren mid-
„ del af tot op de aarde. De dienstmaagd van dit gesight ontsteld / te
„ meer also van dese Katrijn ook self wierd aangesproken; wierd aan de
„ andere zijde wederom versterkt / door 't schijnsel van een schoon jongsken
„ met witte kleederen / haar moed inspreekende / met vermaan om alles
„ op te schrijven en bekend te maken; daar na te biechten. Ik ben, spraak
„ Katarijn / gedoemd ter Hellen, om valsche biecht; Leer dan wel biech-
„ ten en geen misbedrijf verswijgen. Dit ben ik u belast te seggen. Mits
„ word de klokke ter lief vrouwen kerke geluid / waar op de overledene in
„ enen hoek geweken / terstond verdween.

§. 5. Siet daar d'historie / also waarachtig als die is gebeurd. Dunkt ie-
mant onder ons / dat het de pijne waardig is deselve enigsins te nemen in
bedenkingen: 't sal zijn om datter Schot / en sonderling Del Rio so veel
staats op maken / als dese in 't besonder na 't verhaal te kennen geest;
wiens woorden ik derhalven hier sal stellen / en met mijne aantekeningen
verrijken. Ik vond geraden dit verhaal de laatste plaats te geven (want
verscheidene andere zijn daar voor gegaan) om dat het so volkomenen be-
wijs van waarheid heeft. en alle soorten van verschijningen daar in begrepen
zijn. Engelen, de heilige Maria Magdalena, de Duivel in gedaante van
een Moor, de ziel der overledene in een aangenomen lichaam; niet haar ei-
gen, na mijn oordeel, maar uit de lucht na de gelijkenis haars lichaams
saamgesteld. Doch de volkomenheid van sijn bewijs wil sich wel anders
openbaren in 't verbolg. Waarmede sal hy ons bewijsen / dat het Ma-
ria Magdalena was; wie heeft haar ooit gekend? Alsmede dat het li-
chaam van die snode Crijn niet van de levenden was nagebootst?
Maar toch hier hebben d' Ongodisten (seit hy) wat te lacchen.
Neen / die God vresen stof te weenen om de boosheid der bedriegers; en
tot lacchen om de dwaasheid van het volk. Maar datse nu niet lacchen /
(wil hy seggen) om de straffen van de Helle en d'onsterflikheid der zielen.
Dat sullense voorseker doen / indien sy anders geen bewijs en horen / dan
hen dese fabel geest. Wat sullen nu de Calvinisten seggen van de gewijde
waskeersen? Antw. dat het bedrogh is; van de opreghtigheid en noodsa-
kelikheid der Oorbiechte? Antw. dat die de bron en grond van dit verdicht-
sel is. Kan dat ook van de Jesuyten verdicht zijn? Och neen! geen dommer
volk dan sy / om so scherpsinnig iets te dichten; of te sijn van conscientie om so
grof te liegen. En 't soude van alle menschen in die plaatsen wederleid wor-
den, so 't verdicht ware. Willense 't niet geloven, laatser na toe gaan, ho-

ren en ſien. De man ſeit wel: want de koortſte wegh daar na toe / over water en land / ſoude maar om een groot anderhalf duiſend mijlen te doen zijn. Wijven praat, ſullenſe ſeggen. Siet gy wel waar hy voor vreeſt? want wat mannen zijnder by geweeſt / ſo 't al waar moghte zijn? Ik gelove, wel te weten, dat tichelſteenen, dakpannen van verre daarna toe geſmeten, en verſtrooid, en van 't ganſche volk geſien, ſullen uitwerkſelen van blote inbeeldinge zijn? Waarom niet? want wie heeft iemant van dat ganſche volk geſien of te geſproken? Mannen uit hun bedde gerukt, ene vrow in 't aanſien van andere ter aarde geſmeten, en langs de vloer geſleept, vaten tegen de muur geſmakt en in duiſend ſtukken verbrijſeld; zijn dat dromen? Ant. Op 't beſt; maar op 't ſnoodſte leugenen. Maar laat volwaſſene luiden al bequaam geweeſt zijn om die dingen te verſierē en uit te ſtroyen: wat ſal 't onnoſel kind van vier jaren daar toe doen? Die teere jaren zijn tot geen bedrogh bequaam; dat het ſoude ſeggen voor 't omhangen der Reliquien, dat het van ene dode ende naawelijx bekende wierd gewordg, indien 't niet waar en was. En ſoude 't veinſen wederom geruſt te zijn, ſo haaſt als hem 't Reliqui omgehangen was? Die teere jaren zijn ſo veel te lichter te bedziegen. Wy nemen geen getuigh aan in reghte / van alſulke Nimviten / die geen onderſcheid en weten tuſſchen reghts en ſlinx. Hoe licht kon d' een of d' ander ſielt de klederen der overledene omhangen / en 't kind de handen op de keele ſetten: daar na / als kax voor de Reliquien verbaard / ſich heimelik verpakken. Dat kind en hoorde anders niet dan van dat ſpoken van die Katarijn: des hadde 't licht te denken dat het Katarijn ook dede / ſo hem ongemak geſchiedde. Hoe vrees ik noch dat ſy het ſelfde lot met Katarijn beſuren ſullen, die hare miſdaad prijſen ende volgen; de heilige verborgentheid der Biechte guichelrye en geveinſdheid, en de helſche ſtraffen voor verdichtſelen houden! Voor 't laatſte wil ons God behoeden! aangaande 't ander danken wy den ſelven / dat wy geene konſtelik verdichte fabelen en volgen, om te geloven de toekomſt onſes Heeren Jeſus Chriſtus / om te oordeelen leevenden en doden. 2. Pet. 1: 16. Ik ſluite dan / dat al dit werk ten deele mogelik door konſt en door bedzogh alſo geſchied / ten deele bzeeder uitgemeten in den bzief / dus beide is verſierd geweeſt / om d' Indiaanſche Heidenen door vreeſe meer tot onderdanigheid te bzengen. Waar toe de Biechte 't kraghtighſt middel is / dat ooit tot ſterkinge der paapſche heerſchappye over de conſcientien der menſchen is bedacht geweeſt.

§. 6. Genoegh van deſe grol: nu ſal ik Schott in 't navertellen van noch vijf verdichtſelen / daarmede hy de kraght der overblyſſels of Reliquien der Heiligen bewijſt / kort op de hielen volgen. Het eerſte haalt hy uit Theodoretus voor den dagh, wiens woorden nopende iet dat hem ſelf geburd is / in 't Duitſch alsdus zijn luidende. De vervloekte Marcio ſaaide vele doornen van godloosheid in de landſtreek der Stad Cyprus. Dus ik willende deſelve met den wortel uitroeyen, ſo quam 's nachts een vervaarlike Duivel, roepende in 't Syriſch. „ Wat wilt gy Marcion bevechten? Was

„ heeft

„ heeft hy u misdaan? Houd op van oorlog, houd op van die quaadwilligheid, of men sal u leeren ondervinden hoewel dat hy daar aan is die rusten „ magh. Gy moet weten, dat ik u lang doorsteken hadde, so ik geen gesel„ schap had gesien van Martelaren, en Jacobus, u bewaren. Dit hoorde ik, (hy seit niet dat hy iets gesien heeft) ende sprak tot eenen mijner vrienden die doe by my sliep, „hoort gy die woorden? Ja, seit hy, altemale: Als „ ik wilde opstaan om te sien en om te weten, wie daar so sprak; so bleef ik „ echter noch om uwen 't wille liggen, om dat ik meinde dat gy sliept. Waarom wy beide gaar opstaande sagen om, maar sagen niemant sich bewegen noch en hoorden niemant spreken. Nochtans hadden andere lieden, met ons wonende, het selfde ook gehoord. Waar uit ik dan begreep, dat hy door *'t gesel schap der martelaren* verstond ene flessche met olie, van vele Martelaren by een vergaderd, en also te meerder segen hebbenbe, die in mijne bedstede hing. En onder mijn hoofd had ik een oud kleed van St. Jacob den ouden, dat my meerder deugd dede, dan het beste damasten dek. Dit is 't verhaal eens Oudvaders / somen de leeraars van de Kristen kerk gewoonlik noemt / die in de oude tijden waren: want dese in 't begin der vijf de eewe na des Heeren geboorte heeft geleefd. Het gene met de meeste seekerheid uit die vertellinge wel magh besloten worden / is / dat doe al so vroegh de bygelovigheid self in voorname leeraars plaats gevonden hadde: also de man ons praat van olie der martelaren / waar voor de Duivel so verbaard geweest sy / sonder dat hy ooit die martelaren self ontsien heeft, en dan noch een oud versleten kleed van dien Apostel / dat nooit sulk mirakel dede by sijn leven / daarmen let af leest. Het is ook wel te denken / dat sijne erfgenamen oste vrienden dese lappen van Jerusalem / daar hy in den jare 42. door Herodes Agrippa wierd onthoofd (Hand. 12.) gebraght sy / ontrent 150. mijlen verre / over zee en land na Cyprus / daar dese schrijver bisschop was / om noch 400. jaren lang bewaard te worden / den Duivel hem van 't lijf te keeren; en dat sy dese vryheid hadden van de dienaars / aan de welke doe ook daar te lande d' uitgetrokkene klederen der misdadigen verbielen; gelijk die van den Saligmaker self aan de krijgsknechten zijn tot buit geweest.

§. 6. Hoewel dit nu voor ons genoegh is / om de waarheid der vertellinge verdacht te houden; om dat dat nochtans de Roomschgesinden aan 't voorvoordeel van de kraght der over blijfsels hunder Heiligen onderworpen zijn; so sal ik slechs daar by noch seggen / dat evenwel 't verhaal niet vast en gaat. Het is Theodoretus self gebeurd; dat schrijft hy daar. Maar op wat tijd? By nacht. Hy heeft dan mogelik geslapen of gedroomd / hoe hy dien Marcion / daar 't hoofd hem vol of was / ter keere soude gaan. Daar docht hem soude sich de Duivel tegen stellen / om sulken letter voor te staan. Maar so als dromen onder anderen daar aan te kennen zijn / dat sy in 't redeneeren licht verdijsteren / en 't eene met het ander niet wel t'samenhangt: so was 't hier van den Duivel ook niet wel bedacht / den man van sijn genomen opsett af te raden / door sulken reden die hem onbermijde-

mijdelijk meer moeds moest geven; te weten dat hy met de tsaamgesmeerde olie/uit so veel kluikjes/hier van desen daar van genen martelaar/bewaard/ en met dat oude kleed so wel gewapend was. Hoe wist de Duivel dat hy 't hadde/ en van wien het was; of dat die olie was van de martelaren daar vergaderd? Maar of hy dat al wist: hoe merkte hy dat hem die tegenstand van boven uit die oliesleschе en van onder uit dat kleed ontstond?

§. 7. Maar noch en is hier mede niet de swaarste knoop ontdaan. Hoe droomde dan sijn metgesell/ droomden alle huisgenoten ook? Nu seg ik/ neen: Sy hebben/ seit hy/ altemaal die stem also gehoord. Maar niemant heeft behalven hem den bosen Duivel self gesien. Dat sien kan dromen zijn geweest; d' inbeeldinge van dat gesight ook op't gehoor gewerkt/ hebben; om dat met eenen te verbysteren; en beide hem al slapende en dromende den mond te openen/om self also te spreken/als hy sich doe ten kraghtigsten verbeeldde dat de Duivel sprak; niet anders wetende of hy verteide 't synen medebroeder. Want was't een ware Duivel/ en had hy hier wat mede in den sin - nu was het tyd sich op die wijse te vertonen/ om synen woorden dies te meerder kraght te geven; of anders hadden sy te samen reden om te seggen/ *loquere ut te videam*; spreek dat ik u kan sien. Doch kleine swarigheid/ indien die goede Theodoretus op diergelyken wyse sulken bosen geest gesien heeft en gehoord/ hem van het goede af te manen; als die ander enen goeden om hem aan te manen/ die sich ook doe niet sien liet/ schoon hy sightbaar was; van wellien ik hier voor XIII. §. 7. 't geheim geopend hebbe.

§. 8. Op 't ander middel om de Spoken weeh te jagen/ te weten/door het teken van het kruis; laat ons het kraghtigste ten voorschijn brengen/ daar Schott de Calvinisten self doet spreken/ so hy roemt/ uit Lavaterus, wien hy *omnium Ecclesiæ Catholicæ ritum hostem & irrisorem*, dat is enen vyand en bespotter aller zeden van de Katolyke Kerk is noemende: die in het 9. kapittel van het III. deel sijns boex van de Spoken verhaalt/ hoe sich de kristenen in d' oude kerke droegen by ontmoetinge van Spoken? 't Was, seit hy/ een gebruikelike wyse, sich alsdan te wapenen met het kruis. Hy noemt daarin Tertullianus/ Hieronymus/ Origines/ Epifanius/ Chrysostomus/ Augustinus/ Athanasius/ Lactantius. De laatste seit uitdrukkelik/ dat de Duivel niemant naderen kan, noch quetsen, die sijn voorhoofd met het kruis getekend heeft; *Inst. lib.* IV. *cap.* 26, 27. 't Is jammer dat dit waar is/ dat de kristenen so vroeg al met die bygelovigheden ingenomē/ en van hunne grootste leeraars daar toe zijn verleid geweest: doch daar uit blykt niet een/ wat staat wy heden op 't getuigenis van sulke vaders maken mogen. Doch laat ons ook iet horen van de sekerheid der onderbindinge. Niet een van alle heeft die aan hem self gehad. Maar keiser Juliaan d'af vallige verdreef de Dæmons die hy uitgeroepen hadde/wederom/ wanneer hy wilde door het kruis; dat seit Gregorius van Nazianzen; maar niet dat hy het self gesien heeft/ noch ook gehoord van sulke die 't met ogen hadden aangesien. Derhalven ook dan niet met al. §. 9. De

§. 9. De kraght van 't wywater tot verdryvinge des Duivels moet ook uit Theodoretus / indien mogelik / bewesen zijn. Bisschop Marcellus besig met de kerk van Jupiter tot Apamene te verstoren, sagh enen swarten Duivel de kraght der vlammen tegen houden (siet wederom dan hier de goddelike kraght des Duivels / indiemmen desen schryver neffens Daniel geloven magh) dies hy daar tegen water met het teken des kruisses wapende, dat is, segende, en dat dede sprengen op de vlamme. Die bose, dat niet konnende verdragen, trok van daar; en 't vuur door 't selve water als door olie ontsteken, verteerde de voorseide kerk in enen ogenblik. Maar so Theodoretus kan bedrogen worden in 't gene hem self wederbaart; gelyk terstond gesien is: wat kanmen sich verlaten op het gene dat hy niet en heeft gesien? Hy was noch niet geboren als Marcellus leefde; so dat hy / uit hem self in sulke saken licht gelovig / sich dit so van anderen heeft in de handen laten steken. De goede vriend Johannes David / die ons 't wywater niet beschryft / hoedanig 't wesen niet; indien 't den bosen Geest verdryven sal / (gelyk ik I. b. I. §. 3. syne woorden daar van melde) en toont niet een exempel van syne eigene onderbindinge; noch Schott syn weerga ook niet: wonder dat een man die so wel weet hoe het behoort te zyn wanneer het werken sal / niet eens bevonden heeft hoe dat het werkte; en dat een die so veel exempelen gelesen heeft / (als Schott) niet een exempel heeft gesien.

§. 10. Nu volgt het *Agnus Dei*, ofte Lam Gods, gelyk sy noemen een stuk was met beeltenis eens lams gedrukt / en pauselik gewyd. Maar hier en bryngt ons Schott niet eene proeve uit d' Oudvaders voor den dagh. Hoe so? om dat het *Agnus Dei* van veel later datum is / eerst in de tyden - - - - - - - - in 't gebruik gekomen: so dat de Duivel 't langs so quader krygt / terwylemé van tyd tot tyd meer nieuwe wapening tegen hem weet uit te vinden. Dies kan ik my ook niet genoegh verwonderen / hoe hy noch so veel spoor in 't Pausdom maakt / daar 't *Agnus Dei* met so vele fraaye dingen tegen hem gewapend zyn / en dat hy onder ons op lange na so veel niet woelt; daar anders niet als dat onnosel bloed is van 't Lam Gods / waarmede men tot onsent raad weet hem te keeren. Voor my / ik hebbe 't altyd / overal / en ook in allerley gelegentheid van sulken kraght bevonden, dat ik den Duivel nooit op duisend mylen na by my vernomen hebbe; ik swyge / dat ik ooit in sorge of arbeid was hem te verdryven.

§. 11. De naam van Jesus, daar sich alle knie voor moet buigen / is buiten twyfel onder alle namen van de grootste weerdigheid. Maar so 't de Duivel was die een onreine geest genoemd word / welke Christus te gemoete riep / Jesus Nazarener, wat hebben wy met u te doen? so blykt genoegsaam / dat de Duivel self dien name luidkeels noemende / daar voor in 't minste niet verbaard en was. Of so deselve naam die kraght eerst heeft gekregen na des Heeren Hemelvaart: hoe voeren dan die joodsche Duivelsjagers dese seven overpriesters sonen / met enen naam so slecht / wanneer se seiden / wy besweeren u by Jesus, welken Paulus predikt? Hand. 19: 13.

De naam van Jesus is een woord: maar doch bestaat sijn koningrijk niet in woorden, maar in kracht. 1. Kor. 4: 20. So is de kracht dan geensins in de woorden / die so klaarlik van de woorden onderscheiden word. Voorts alhoewel de Jesuwijt den naam van Jesus voor dien van Maria noemt: so maakt hy echter al sijn werk hier van Maria / om met sabelen uit paapsche leugen schrijvers aan te wijsen / hoe kraghtig dese naam van 's Heeren Moeder sy / te weten om den Duivel af te keeren of wech te jagen. Maar so dat waar is / wonder datter ooit een Duivel / of besetene / of spook of toveraar in 't Pausdom meer te binden is; also de goede Katolijken beide dese namen Jesus en Maria honderdmaal op eenen dagh so teffens noemen / op de minste verwondering: waar door men seggen soude / dat de Duivels dus geduriglik van alle kanten uit twee lagen schuts gebombardeerd / aan flarden bersten of uit de weereld springen moesten.

XVII. HOOFDSTUK.

Noch verder staan te ondersoeken sekere gemeene stukken, diemen self ook onder Protestanten van gewone ende als bekende Spokery gelooft.

§. 1. Ik hebbe van 't begin af alle mogelike sorge willen dragen / dat ik d' afgodendienstige / so heidensche als paapsche bygelobigheden tot laste mijner Protestanten niet en stelde: en daarom in het 23. hoofdstuk van het eerste boek mijn werk gemaakt / om wel te onderscheiden 't gene daar sy in te samen stemmen / en daar in sy wederom verschillen. Doch dat quam meest al daar op uit / dat niet alleenlik by 't gemeen volk onder ons / maar ook wel by geleerden alles aangenomen of ten minsten noch geleden word / wat maar 't geschil dat wy met Heidenen en met Papisten hebben aan hunne zijde niet versterkt. So dat daar op niet word gesien / wat met de gronden onser leere kan bestaan / en of iet word geloofd waar door een oste meer om verre word gesmeten; als 't maar de paapsche gronden niet versterkt: also wy eens voor al met hen in oorlog zijn. Nadie we dan het Dagevuur / so paapsch als heidensch / eens verworpen hebben; so hebben wy niet mogē toestaan / dat de zielen die voor deser zijn gewoon geweest met lichamen vereend te zijn / lichamelik verschijnen: maar latende ons nu bedunken / dat wy 't op den Duivel konnen passen / dat die alsulken schijn heeft aangenomen; so nemen wy de sotste fabelen ook wel voor waarheid aan. Wy sullen ook voor al geen Heiligen of Goden van de Heidenen geloven te verschijnen; op datmen ons toch niet voor paapsch of heidensch houde: maar daarom loogheuen wy so terstond de waarheid van de sabel niet; also wy eens voor al den Duivel met so vele wonderen omhangen hebben / dat die de meester van alsulke ongelovelike dingen wesen kan. 't Is hier van / dat op heden noch so veele sotte dingen by ons worden aangenomen / die

die ſonder dat van ieder een beſpott / en als onweerdig lang verwozpē ſouden zijn geweeſt.

§. 2. Sodanig zijn verſcheidene vertellingen / van dingen diemen ſeit dat of by ouds gewoonlik ſo gebeurd zijn / of noch hedendaags gebeuren: als van de ſo genaamde Witte Wijven / Kaboutermannekens / in 't algemeen / en dan beſonderlik de Witte Vrow van Roſenberg / den wonderlikken Blorberg / en wat diergelijke Spokerpen meer zijn. En wat de Toverp betreft; van Huisduivels / van menſchen die ſich weten hard te maken / van Weerwolven die ſeer vele ſchade doen / en noch al ander meer ſulk ſlagh: ik merke / datmen onder ons al meer daar van gelooft / dan anders wel te denken was van Protestanten / of gelijk wp heten de gereformeerde kerk. Ik ſal dan ſulke dingen / ſo verre als gemeen hier eerſt verhandelen; en dan beſondere en ſeer voorname ſtukken / tot bewijs van oordeel over anderen / gaan onderſoeken. En wat dan wederom de eerſten aangaat: ik ſal in dit hoofdſtuk van dat gene ſpreken / dat meeſt tot de Spokerp behoort; en in het volgende van ſulke dingen die meer aan de Toverpe eigen zijn. Van die gewoone en voorname Spokerp zijn ons de Witte wijven aldermaaſt / als d' oudſte van de genen die ook hier te lande t' huis behoren: waarvan ik echter nu niet nodig hebbe met mijne eigene woorden iets te ſeggen / na dat mp een geleerd arbeidſaam ſchrijver (wien ik niet wete of als noch genoemd wil zijn) dit volgende van ſijnen arbeid ſchriftelik heeft willen mededeelen / terwijl ik met den druk van deſe deelen beſig ben. Het is getrokken uit een groter werk; waar na ik hertelik verlange dat eerlang het licht magh ſien. Wp ſchrijft van woord tot woord aldus.

WITTEN, d'WITTEN, of de WITTEN, worden verhaald, vrouwen te ſijn geweeſt, die van ouds af, altoos noch ten tyde van Keizer Lotterich (ſoo *Kempius* ſchrijft) bekend waaren in ſwee te weezen, en in veel bedrijf: verhowdende haar in het woud, in kleine heuveltjes; daarze haare onder-aartſe hoolen hadden; ook in de geweſten van Frieſland, (ſoo in 't breede geſeid, by onze verhaal ſchryvers; eigentlijk van Drente; te verſtaan.) Alwaar, noch heeden 's daachs, die heuveltjes in meenichte geſien worden, ſijnde booven ingevallen: gelijk ook van Pikard verhaald, en in prent afgebeeld wort, in ſijn Owtheeden in Owd Frieſland (die hy noemt Beſchryvinge van eenige Vergeetene en Verburgene *Antiquiteten*, van de *Provincien* en Landen, enſ.

Van haar ſtaat en bedrijf, ſchijnen veele telletjes te ſijn geweeſt; ſoo al om in deeze Weſtfaalſe kreits, en de omgrenzende geweſten: veel kennelijk, ſoo uit de praatjes van ons volk; als uitet geene de geleerde daar van hebben aangeteekend.

Welken wy niet weeten, of wy eerſt verhaalen moeten, of den grond van die dingetjes, tot haar reeht verſtand brengen. Altoos wordenze gemeenlijx in die ſin genoemd, datſe deurgaans in de wandelinge, de *Witte Wyven*-

heeten, van haare vertooninge in witte kleeren; als of men ſeide *Blanke Vrouwen:* En ſoo neemen de ſchryvers het ook op: by welkeze in 't Latijn al genoemd worden; *Albæ Nymphæ*, gelyk onze Dokkumer *Cornel: Kempius* (*lib. 3. c. 31. De Origine, Situ, Qualitate, Quantitate Friſiæ*) en *Albæ Mulieres*, als *Kippingius*, (*in Antiquitatib. Roman.* By *Wierus* en ook andere, *Sibyllæ Albæ* (*De Præſtigiis Dæmonum, l. 1. c. 16.*) Daar van *Alven* en *Alveryje* (*apud Kilianum ex Becano*) maſchien in laatere tyden overgenomen.

Haar werk is geweeſt, waarſeggery te pleegen: daar van ſy by Latijnſche ſchryvers *Sibyllæ* heeten, (van Θεὸς βυλὴ) dat is, Jupiters raatsluy: dat ons volk in onduyts *Propheteſſen* noemt.

Sy waaren dan, om in de owde duyſtere daagen, veele dingen te ſeggen, die het volk van de ruwe tyden, niet anders begrypen konde; of moeſt door meer als menſchen vermoogen geſchieden: als, waar omze met kwaade geeſten ge-oordeeld ſijn om te gaan. En ſeedert van de Roomegeſinde, en nuw van ons volk ge-acht, ſelfs ſpooken en duyvelen geweeſt te ſijn.

Het geene wy licht ſouden toe kunnen ſtaan; indienze 't Verhaal niet al te bot hadden gemaakt: en de inval, die wy uyt opmerkinge der naamſpooringe, van 't woord WITTEN, bekwaamen; ons in verdacht brachte, dattet maſchien niet alles, den duyvel ſow moeten toegeſchreeven worden: om dat wy elders wel meer dingen van dien aard, uyt onkunde alleen van taal misduid, ontdekt hebben.

Want *Kempius* ſeyt, recht uyt, en ruimborſtig, dat die heuveltjes, ſonder menſchen toedoen, door duivels konſtenaary, opgeworpen zijn, (die men uyt Pikard, met meer beſcheyd, tot de begraafplaatſen, die de owd-Roomſe daar gemaakt hebben, ſow brengen) datſe de reyzigers by nacht laſtig vielen: de veehoeders wech voerden; en de kraamvrouwen, mette kinders, in haare hoolen ſleepten.

Pikard, daar teegen, melt, datſe den kraamvrouwen ſeer behulpig waaren, ook in de allerverleegenſte nood.

Uyt duyzend diergelyke dingen, hebben die ruwe menſchen, aan die ſelve Godsdienſtige eere aangedaan: 't Geene wy, te minder vreemd, hoeven te neemen, ſoo wy het eens, met een beeter ooge inſien.

Te weeten, dat WITTEN hier niet is, in de beteykeninge van BLANCK. Maar WIT (*confer omninò Kilianum.*) is, als of men ſeyde, WEET, voor weetenſchap, gelijk in de gemeene taal: DE WEET DOEN: HY HEEFT DAAR DE WEET VAN. Dit heb ik van myne Hindeloopers geleerd, die ſeggen; HY HET NIN WIT, dat is, hy heeft geen verſtand: EN WITTYD BORN; is een welweetende, of verſtandig kind, en in gelyken ſin, beezigen de Latynen, het woord *perſcitus*: WITLYK ſeggen ſy weer, en is my de plaatſe van *Terentius* altyt in 't ſin: *perſcitus puer natus eſt Pamphilo*, ſoo vaak ik haar hoor ſeggen: EN WITLYK BORN: 't geene ik niet weet, dat naader kan vertaald worden, als, daar *ſcire* en WEETEN, in gelyken ſin de grond is. Nu vind ik, dattet ook in 't Engels, of owd Saksiſch is, WIT, WITY, voor, weetende, kundig, WIT, wijsheyt, verſtand. En in de naamrolle van heel verowderde

owderde Duytſe woorden, by *Lipſius* opgeſteld (*in Epiſt. 44. cent. 3. ad Belgas*) is WITTI verſtandighejt, *prudentia*, en WITUT een wet, als maſchien met verſtand ingeſet: Hier is weer een woord, by ons in gebruyk, al van 't ſelvde deeg: dat voor een woord van verwachtinge wort opgenoomen: doch wy ſullen 't hier uitet graf ophaalen, en eerlijk maaken: 't Is een WITJE, een dienaar van de ſcherprechters: de WITJES in 't meervowd: Dat ſow dan meenen de bedienaars en uytvoerders van de wet.

Dit hebben wy ſoo diep moeten uyttrekken: om onze naamſpooringe uyt gebruyklyke taalwoorden te doen beſtaan: Daar by noch ſeggende: Dat de WITTE WYVEN ſoo niet by owds: maar enckelijk, WITTEN, wierden genoemd. Soo waaren dan de WITTE WYVEN, weetende wyven, buyten allen twyvel bedienden (*Prieſter*-innen) van de goodendienſt der ruwe volkeren, van de haares, uyt onſachlijkheyt, de WITTEN genoemd. Gelijk onze verhaalſchryvers meenigmaal, in 't Latijn vermelden van ſulke bedienden, dieze *ſapientes* noemen, als *Hajo Sapiens*, *Dodo Sapiens*: en wie weet, of die niet by owds, in onze taal ook de WITTEN ſijn genoemd. Altoos was een WYZE DRUJT ſeekerlyk haar naam: daar WYZE, maſchien by vertaalinge uytet Fries in 't Neerduyts, voor WITTE; gelijk DRUJT nuw de GEWYDE ſow heeten: als WITTE DRUYT, nuw een verſtandige gewyde.

Of anders kan WITTE ook wel ſijn als WYDE, voor gewyde daar ſommige den naam *Druïdes*, dat is DRUJTEN der Kelten van aflejden; in meer betejkening, als van 't Griex δρῦς: als D'R WYTEN (u en w wierden by owds niet onderſcheiden.)

Altoos is 't ſeekerder, dat haare achtinge, uyt haare toegedujde kenniſſe; en weetenſchap; booven anderen; ontſtaan is; by ongehaavende volkeren: Want de menſchen, hoe minder in kenniſſe, hoe eerder ſy, die in weetenſchap booven haar ſijn, tot booven menſchelijk bereik ſullen verheffen; ſelfs tot eenige Gothejt; en byſonderlijk den genen, die de hoovden van haare goodendienſt ſijn: Het welke de Kriſtenen, ſiende dattet de waare God niet was, meenden niets te misdoen, ſoozer den duyvel van maakten.

Daar van ſijn de WITTEN ſulke ſwarte duyvelen, by Pikard, in al te onnoozelen eenvoudighejt uytgemaakt (in de 9, *diſtinctie*, ſoo als hy ſpreekt) ook by *Kempius*. En met wat meer ſchijn voor nachtgeeſten by *Wierus* (*dicto loco*) Daarze maar enckelijk overgeloovige menſchen ſullen geweeſt ſijn. En of ſy met de duyvel omgingen; kan uyt al die verhaalen maar verdacht ſijn; dieze ujte bloote naam, averechts verſtaan ſijnde, wel in 't WIT kunnen kleeden; en daar dan geeſten van maaken: met dujzent telletjes: als, die met WIT laaken voor 't bed van de kraamvrow hangende, verſoend worden; om daar geen kwaad te doen; gelijk veele eenvoudige noch waanen. enſ. Van haare verſchyningen; haare vergaderingen mette toovereſſen, in reijen en braſſeryjen; noch eeven voor de herſtellinge der kriſtelyke Godsdienſt: in Weſtfaalen, en verſchejdene plaatſen van Duytsland, gepleegd; ſoo uyt *Wierus* en *Kippingius* (*l. 1. c. 1. §. 7.* kan opgemaakt worden.

§. 3. Ik weet niet wie van my iets meer tot openinge deser saken soude willen hebben / nochte wat hy soude willen hebben: also ik meine dat daar alles is getoond / wat dienen kan tot een bewijs van louter misverstand / en ongebruik der oude woorden / zeden en gevoelens; en volgens dien dat dese Witte wijven, priesterinnen / en met eene waarseghsters als de *Sidonym*, (of wittigen van welken in het III. b. VI. §. 12/13. en de voorgaande plaatsen daar by aangewesen gesproken is) of ook Vroedvrouwen (*dos sages femmes*, vroede of wyse vrouwen) of alle beide zijn geweest. Dat enige omstandigheden niet wel te verklaren zijn / behoortmen aan de fabeldichters van den ouden tijd / en aan lichtgelovigheid der menschen toe te schryven; die geen ontrouwigheid noch dieste wil begaan / om iet van 't wonderlijxte der vertellinge daar af te laten / maar meer genegen is daar noch wat by te doen.

§. 4. Nu brengt my gelijkluidentheid tot desen naam der so vermaarde Rosenbergsche Witte vrow; die gy by na door 't gantsche duitschland soud geloven moeten / of den gemeenen haat van 't volk / ja self van grote lieden onderworpen zijn. Ik sal dan seggen / watmen van deselve seit / en dan belyden wat ik self daar van gelove. Het eerste moet ik uit dien hedendaagschen wonderschryver Erasmus Franciſci so vertellen als hy 't ons beschrijft: niet door een verhaal der gantsche reden achter een / het welk ons veel te lang soude vallen; maar de voornaamste stukken die hy van haar seit. „ In ons Duitschland (seit hy eerst) is by na het ruchtbaarste „ datmen hoort de so genaamde Witte vrow, die sich sien laat wanneer de „ dood aan de grote en beroemde vorstelike palleisen aankloppen wil. „ Niet alleen in Duitschland evenwel; maar ook verscheidene voorname „ huisen van Bohemen. Ook soude dit gespenst eerst in Bohemen in de „ meeste heeren huisen van Neuhaus en Rosenberg verscheenen zijn / ende „ heden noch verschijnen. pag. 61. Wilhelm Slavata desselven rijx kantselier verklaart daar by / dat dese witte Vrow niet uit het Vagevuur verlost kan worden / so lang het slot tot Niewenhuis voornoemd niet nedergestort. pag. 63/64. Doch niet alleen verschijnt se als daar iemant sterven sal; „ maar ook wanneer een huwelijk of kinderbed aanstaande is: met onderscheid / dat sy met s'warte handschoen aangedaan / den dood voorspelt; „ maar vrolikheid voor af bediende / geheel in't wit verschijnt. pag. 64/65. „ Berlachius nochtans getuigt uit monde des vrpheeren van Ungenaden / „ gesant des Keisers aan het Turkische hof / dat dese witte vrow altijd geheel in 't s'wart verschijnt / wanneer sy in Bohemen iemants dood in't „ Rosenbergsch geslaght voorspelt. Heer Willem van Rosenberg aan vier „ vorstelike huisen / Brunswijk / Brandenburg / Baden en Pernstein / na „ malkander getrowd geweest / en daar over ongemeene grote kosten „ (voornamelik aan de Brandenburgsche bruiloft) gedaan hebbende: so „ is daar na de witte Vrow gemeen geworden / niet alleenlik aan de vier / „ maar ook aan enige der andere hoogvorstelike huisen / die sich aan dese „ vier vermaagschapt hebben. pag. 68/69.

§. 5. Wo

§. 5. Belangende de wijse van haar doen: somtijds treed sy geswind „ als een die veel te doen heeft / van kamer tot kamer / met enen bundel „ sleutels aan den gordel / de kamers op en toesluitende / so wel by lichten dage als by nachte. Ontmoet haar iemant die haar groet: sy doet so wederom / (indien men haar sleghs laat begaan) met ene weduwlike stemmigheid en adelike statigheid; buigt haar hoofd eerbiedig / met een eerbaar aansien / en gaat heen. pag. 65. 66. Nooit geest sy ook aan iemant enig onbetogen woord / maar siet de menschen aan met alle eerbare zedigheid. Dikmaals heest sy sich wel vergramd getoond; ja ook wel steenen self geworpen op de genen die sy onbetamelike redenen / so tegen God als sijne diensten / hoorde spreken. Sy toont sich seer goed armg: als hebbende den soeten Bry eerst ingesteld / van welken ik terstond uit desen self den schrijver ook berigt sal doen: daar tegen stelt sy sich seer ongestuimig aan / wanneer men niet na haren sin den armen wat te goede doet. Suik dede sy eens kraghtig blijken / wanneer de Sweden 't slot bemaghtigd hebbende het gastmaal van de soete Bry vergeten hadden. Sy spookte dies tyds so verbaarlik / dat se sich de soldaten wachten niet en wisten waar te bergen. Self d' Oversten en waren „ niet verschoond van lastig ongemak; tot dat een hunder allen d' anderen „ indaghtig maakte / dat de pot met bry te buur moest: 't welk gedaan / en „ 't gastmaal aan den armen na behoor gegeven zijnde / so was het alles „ wederom in rust. pag. 71.

§. 6. Hy meld ook d'eene en andere proeve haars bedrijfs. Als eerst eens „ dit: dat sekere Vorstin eens in de spiegel siende / aan hare kamenier daar „ neven staande vraagde / hoe laat is 't? waar op aanstonds de witte Vrow / „ van achter de tapijten ten voorschijn tredende tot antwoord gaf: 't Is tien „ uren, uw lieve. Waar op dan de vorstin ten uitersten verschrikt / na weinig „ dagen krank te bedde / en na weinig weken dood ten grave raakte: „ doch voor de waarheid van dit laatste wil de schrijver self geen borge zijn. pag. 73. Dit van voorspellinge des doods: het volgende bestond in voorbereidinge. „ Als in den jare 1604. heer Joachim / de laatste uit „ den huise van Newhaus / in doods node lagh / en niemant echter enen „ priester haalde / quam de witte Vrouwe sachjes kloppen aan de deure van „ de Jesuijten: seggende den Rector Nicolaas Pistorius / dat sich plig „ tot den kranken met het H. Sacrament begeven moest; also heer Joachim niet meer dan eene ure meer te leven hadde. Of onse schrijver / „ Luterisch zijnde / ook voor dit laatste wel sal willen borge zijn / dat stell „ ik aan sijne eigene bescheidenheid.

§. 7. Iets van die soete Bry tot verdere narichtinge van dese witte Vrouwe te bescheiden / so seit Erasmus in het volgende kapittel: dat dese geest of dit gespook is de gedaante (so heest hy het liest) of lisver self de ziele van vrow Perchta / anders Berta / ofte Brechta / die het adelijke slot tot Neuhaus / door den onvermoeiden trouwen arbeid harer onderzaten hebbende gesticht; doemaals aan hen gegeven / en voorts jaarlijx heest be-

beloofd alſulken gaſtmaal / daar het hooft dgereght was ſoete bzy / deſelve bzeeder (ſo als hy doet) hier te beſchzyven / is my ſo veel niet weerd. Alleen is 't waardig aan te tekenen / dat deſe maaltyd noch van jaar tot jaar op witten donderdagh voor Paaſchen / als 't de daar tyd is van des Heeren Avondmaal / ſo onderhouden word; en wel 8000. armen ſich van alle kanten daar by vinden laten. Dit hebben dan de leevenden daar van; en om te leven / in dien het armen zyn: de rykken en de groten trekken deſe gunſt van haar in 't ſterven; en word ook voor iets gunſtigs by hen aangenomen / in aanſien van perſonen en van plaatſen / daar deſe witte Vzow den dood voorſpelt.

§. 8. Daar ſtaat ſe nu / na 't leven afgeſchilderd: nu ſoud ik ook eens ſeggen wat er my van dunkt. En dien aangaande kan ik uit dat laatſte nu wel merken / dat ik niet lichtelik gelove vinden ſal / indien ik my in deſen ongelovig tone. Want rekent ſich de Duitſche Adel ſulx tot eere / dat dit booznaam geſpenſt in hunne ſloten en palleiſen ſich vertoont; en word het voor bewyſs van hemels gunſten opgenomen / dus voor den dood van ſynen dood voor af verſtendigd zyn: ſo ſal het in den man niet willen / indien ik iets ter bane bzenge / dat deſe witte Vzow verdzyven moghte. Nochtans dunkt my dat ik het ſeggen moet / en dat de Leſer ſelf ſal ſeggen / als ik 't hem tonen ſal / dat ſich dit beeld van ſelf ontbloot: al is 't dat Pater Bohuſlaw Balbinus Jeſuwyt ſich op het naawſte van de reghte waarheid vergewiſd / en menigte van menſchen ſelf geſpzoken heeft / (ſo als Eraſmus uit denſelven ſchzyver daar vermeld) die ſulx eenſtemmiglik beveſtigen. En dit en waren geene vzeemde luiden; maar huisgenoten van het ſlot / ja ſelf de amtman van het bygelegē landſchap; als ook de Pater Jeſuwyt Geozg Muller die haar op den middagh heeft ſien ſtaan uit de venſter kyken van een ouden onbekimmelikken toren / geheel in 't wit / ſeer ſtatig aan te ſien: doch ſterk door 't volk dat op de ſtraat was aangeteken / allenz om laag geſcheenen neer te ſakken en verdweenen.

§. 9. Het zyn twee dingen die my dunkt dat my deſe witte Vzouwe ſwart maken; d' ongeloof weerdigheid der ſake aan ſich ſelf / en 't ſlecht bewyſs dat van de waarheid der geſchiedenis gegeven word. Want op het eerſte heb ik in te bzengen / dat ſo die witte vzow een geeſt is / dat de Jeſuwyt gelyk heeft haar te noemen enen goeden geeſt: want immers doen haar alle daden en omſtandigheden diemen ſeit meer daar na gelyken / dan na enen quaden. Maar ik en vinde geene texten in den Bybel / die my ſeggen / dat God ſyne Engelen ooit ſo gebzuikt heeft / om aan ſeker huisgeſin of ſonderling geſlaght gedurig achter een te verkondigen / der ſelvers huwelyx- en ſterfens- en geboozte lot; inſonderheid na dat ſich die geſlaghten door verſcheidene huweliken komen te verſpzeiden: noch ook / dat God nu in het nieuwe Teſtament beſonderlik betonen willende / dat by hem gantſch geen onderſcheid is van perſonen / groot of klein / ryk ofte arm; ſich ſoude binden aan ſodanige geſlaghten / die ſich ſelf uit eigene verkieſinge in huwelyk verbonden hebben. Ten anderen ſo en verſcheenen nooit de Engelen / of ſy ſpzaken 't gene ſy te ſeggen hadden. De witte Vzow en ſpzeekt niet / als eens datſe

ſpzak

ſpraak dat gene daar niet aan gelegen was/ en't gene haar ook niet gevraagd wierd / ende maar diende om verbaard te maken ; wanneer ſy antwoord gaf / hoe laat het was. Ten derden ſo is ook ſelf hare wyſe van verſchijninge ganſch niet eenparig / om iet ſekers te betekenen : alſo de ſchrijvers het niet eens en zijn / of ſy den dood verkondigende ſich geheel in't ſwart ; of wel in't witt/maar ſlechts met ſwarte handſchoenen vertoont. Ook heb ik redenen om te twyfelen/of iemant haar ſo na wel komt / dat hy haar dus op 't naawſt beſiet / wat ſy om handen heeft.

§. 10. Indienmen echter wil / dat deſe Witte Vrow een boſe geeſt/ de Duivel / of een ſijner Engelen magh zijn : ſo komt het my noch ongeloveliker voor. Want dat God nu / daar de beſondere beſendingen van Gods Proſeten en Apoſtelen / en voorts van ſijne Engelen ophouden onder 't Niew Verbond ; als nu genoegſaam klaarlik onderright door 't Euangelium / den Duivel of den helſchen geeſten ſoude openbaren de geheimenisſen van ſijn raadſlag / nopende des menſchen leevens perk en ſterfens tijd ; het gene ſelf door Engelen nooit iemant is bekend gemaakt / ſo veel als ons de Schrift vermeld : dat dunkt my moet in geen gedachten komen by degenen/die eerbiedigheid tot Gods geheimenisſen en achtinge voor 't heilig Euangeli hebben. Nochtans indienmen die vertellingen van deſe Witte Vrow geloven ſal : ſo moet deſelve tegen eens of andermaal / dat God den naderenden ſterfdagh door Proſeten aan de koningen van Juda voorverkondigd heeft/denſelvē dikmaals aan die voorſtelike huiſen door dat ſpook te weten doen. Hy dede Amazija door Elias / en Hiskija door Jeſaias den dood aanſeggen ; alſo dat hy den laatſten evenwel noch uitſtel gaf. 2 Kon. 1:6. en 20: 1/6. Maar dit geſpeuſt doet dit gewoonlijk / en na 't ſeggen is het aan die plaatſen en perſonen ſeer gemeen. So ook 't voorſpellen der geboorten en der huweliken:maar van deſelven vindmē niets met allen in de Schrift ; en't ander is aangaande Iſaak en Simſon in het oude / Johannes ende Chriſtus ſelf in't Niewe Teſtament geſchied / Gen. 18: 10. Richt. 13:7. Luk. 1: 13/31. voor dat de moeders ſwanger wierden. Wie van die duitſche Voorſten of Voorſtinnen/wien deſe Witte Vrow ſulx voorſpelt door verſchijninge/ ſal achten dat den menſchelijken geſlaghte of de Kerk ſo veel aan hun trouwen/ſterven of geboortendagh gelegē zy/ als wel aan die voornoemde mannen /of aan den Saligmaker ſelf? So moeſt de Duivel dan veel breeder en ook veel beſonderder van ſulx te weten komen/of te weten doen / dan Gods geheiligde geſanten. Want van voornamer luiden noodlot maaktmen wel voorſpellingen ; maar ſo gemeen en is dat niet ; noch van de gens daar men in hiſtorien niets van gedenkē wil ; gelijk de ſonderlinge daden van de meeſten daar in niet vermeld zijn ; van welken echter deſe Witte Vrow /ſo 't ſeggen gaat / die voorverkondiging door haar verſchyning doet. Het bygelovig leggen van Slabara nopende het Vageuur/§. 4. maakt ook den ganſchen handel ſeer verdacht.

§. 11. Behalven deſe onwaarſchynlikheid ſo heeft ook de vertellinge ganſch geen bewijs. De ſchryver noemt ons geen getuigen dan die beide Jeſuwyten Muller en Bullinus §. 8. welker ene ſeit eens ſelf 't geſien te

hebben / en d'ander siechs van anderen gehoord. Hy seit van menigten: maar geest ons noch 't getal noch ook de name der getuigen op; die ik self soude moeten spreken / soud ik 't geloven. En ik ben verseekerd / dat ik hen op alles onderzagende / niet eenen vinden soude die 't stuk vast kon houden / of op alles na behoren gelet hadde; uit oorsaken in de vijf eerste hoofdstukken des 1. Boeks verklaard. Self en gelooft de schrijver niet ten vollen 't gene §. 6. In 't besonder met omstandigheden word verhaald: wat souden wy dan 't gene maar in 't groos gemeld word / dat het is gesien / en verder niet? De menschen willen sulke dingen seggen en geloven. Noch onlangs seide my tot Emmerik een seer verstandig man / die ook niet bygelovig is / dat daar het seggen seer gemeen was / dat tot Kleef / 't welk maar twee uurkens gaans van daar is / de Witte Vrow ook menigmaal aan 't Hof verschijnt. Maar self daar komende / bevond ik daruren aan dat Hof daar niets af wist. Noch nader word my nu verteld / dat selter gestudeerd persoon tot Wesel daar so vast op stond / dat hy sich grotelijx vergramde op den genen die het tegenspraak; als of 't hardnekkigheid te noemen ware / te loochenen het gene so bekend was over al / en dagelijx bespeurd wierd aan het Kleefsche Hof. Sy quamen dan te Kleef / en vraagden eerst den Weerd; die 't als belaetchelijk verwierp: daarna den Kastelein / die dertig jaren aan dat Hof verkeerd / en nooit het minste van de Witte Vrow vernomen hadde.

§. 12. 't Is waar / ik lese by Beinamius in sijne Doctrina Moralis pag. 129. 't gene de heer Bergius in sijne lijkrede over Johan Sigismond Marktgrave van Brandenburg verhaalt; „dat voor desselven dood / en enen „ tijd lang daar te voren / ter wijlen God het huis van Brandenburg met „ menigte van dode achter een besoeht / sulk een gesichte van de Witte Vrow „ verscheide maal op het heur voorstelijk Hof / aan allerhande stands persone / „ self ook Vorstelike / doch sonder seker of ongemak verscheenen sy: beken„ nende nochtans / dat van 't gemeene volk veel daar toe sy verdicht geweest. Maar 't doet my wonder / dat hy van so veel verschijningen der Witte Vrow ganselijk geen getuigen noemt: so dat dit seggen meer niet geld / dan 't gene eben daar verhaald is / dat tot Kleef so veel gebeurde / en als 't nagevorscht wierd niet met allen was. Noch vreemder dat alsulken doods voorbode aan den Marktgraaf selve niet verscheen; also hy Bergius (so als die daar beneven meld) self vraagde / of ook de Witte Vrow dien dagh van iemant was gesien? Want sal het als een goddelijk vermaan den sterbenden verstrekken / na sijn seggen: so moet het aan den selven / ende niet aan anderen gebeuren. Insonderheid vermoght de Prediker dat voor hem niet te swygen / gelijk hy echter seit gedaan te hebben / om hem door sulken dodelike boodschap geen onsteltenisse aan te brengen.

§. 13. Het heeft my onlangs / als 't begin van dit kapittel al gedrukt was / een Magister Artium uit Duitschland komende verhaald; hoe dat sijn oom / tot Frankfurt aan den Oder staande aan den voorsten lessenaar der Boekzaal van de hoge School / al daar de Witte Vrow gesien heeft

aan

aan het achter einde / een beschrijdelijk / en dat hy 't van hem self also gehoord heeft. Waar op ik hem tot antwoord gaf / dat die kruyde der hoeksale groot genoegh was om 't gesicht in 't een of 't ander te bedriegen / en niets daar af te seggen viel / also sijn oom niet van de plaats geweken was / also hy seide / om nader onderzoek te doen. Maar hebbende 't voorvoordeel van de Spokerijen in 't gemeen / waarin dat groot en klein word opgewiegd / daarby dat algemeen gerucht van de Witte Vrow / en dan noch sich bevindende op sulken plaats / die daar van berucht is / of als aan een van die vorstelijke huisen / daarmen meint dat sy verschijnt / behoorende / so was 't voor hem gereed genoegh / sich dat so in te beelden / wanneer iets ongewoons hem dus voor ogen quam: te weten dat hy sagh het gene in 't gemeen geloofd word dat daar is te sien. De Leser brenge hier te pas het gene van 't Gesight of onbedrven of bedrven III. §. 2 / 3 / 12 / 14 is geseid.

§. 14. Hy komt noch onder 't schrijven voor / dat diergelyke bygelovigheid van doods voorspellinge te Lubek onder de Kanonikken regeert; Kabonis, seggense / gemeenlik so genaamd / (doch eigentlik Habondus, dat is Habond / leest ik desen naam by Merian) gehouden voor den siechter van de Domkerk; hoortmen telkens kloppen aan de deure daar een Domheer sterven sal. Dus word het my verteld: of / so als ik 't daarna gelesen hebbe; men hoort dat kloppen onder aan den steen van 't graf / daar in hy ligt / reght achter 't groot altaar. Dit word van ieder een geloofd / schoon niemant ooit sulx ondervonden heeft: en 't is 't gemeene volk allen niet / maar self de geleerden en de geestelikheid / daar dese dolinge voor ontweer syneliike waarheid word gracht; in voegen dat het niet wel veilig is te laten blijken / datmen aan deselve geen gelove geest. Wat salmen sulken menschen doen / die met geen reden zijn te onderregten / noch tot het minste onderzoek te brengen: om datse 't so geloven willen / of ook doen geloven / ten einde datmen sich verwonderen / of sy wat wonders seggen mogen; 't welk na behoren onderzocht gansch niet met allen soude zijn: dit had ik dan te seggen van de Witte Wijven / en van de Witte Vrow van Rosenberg / en dergelyken slagh.

§. 15. Hier moet ik noch iet by doen van een fabel / die ik self so bezig ik konde onderzocht hebbe / ende is dat wyd en lang beroemde Hoorn tot Oldenburg; dan 't welk de vertellinge so breed word uitgemeten / en also weinig te beduiden heeft. Men seit / dat seker Graave van dat land / in ouden tyden uitgereden op de jaght / voor groten dorst / daar niets te drinken was / in onbehoorlyk bloeken uitgevorsten; als of 't hem ebenbeel zijn soude / so ruiant hem maar wat te drinken gave: daar op de Duivel hem verscheenen sy / in de gedaante van een schone jongvrow / die hem drinken bood / en gaf / in een seer kostelijk en konstig hoorn; van onbekende stoffe / meest na goud gelijkende / en erlyker geen gelyke hebbende onder 't hedendaagsche goud. Ook was het maaksel / seggense / sodanig / dat het d'aldergrootste konstenaar niet na kan maken / noch ook seggen hoe 't gemaakt zy. De Graave sich bedenkende en dronk het niet / maar goot het uit; waar van iet achter

ter op sijn peerd stoztende / 't hair aanstonds dede uitballen. Doch hy behield het Hoozns dat heden noch in wesen is / en van verscheidene gesien: die 't my ook wel verhaald hebben / en self bevestigd 't gene van de vreemdigheid der stoffe en des maaksels is geseid.

§. 16. Maar ik bevinde in desen ook / dat sien booz seggen gaat. Niet dat ik 't Hoozn self hebbe konnen sien; alsoo 't een jaar te voren eer ik quam tot Oldenburg / dat nu twee jaren is / dooz last des Graven / welke is de koning van Denemarken / na Koppenhaven was verboerd. Maar 't hangt daar uitgeschilderd in de grooste herberg / daar ik in quam / niet wel op het netste; maar nochtans so wel gelykende als of men 't hoozn booz ogen sagh; so alsmen my daar eenpariglik van ieder een versekerd wierd. Het heeft ontrent de lengte van anderhalf voet / de kromte mede langs gemeten zijnde / na mijn best onthoud. Ik tekende het uit / so als ik het geschilderd vond / en hadde gaerne 't maaksel wat beschreiblikker willen verbeelden / so van den voet als anders; maar 't was niet netter onderscheiden in de schildery. Ik hebbe 't dus doen snyden na deselfs de teikeninge; met het onderstaande schrift / so als hier tegen over is te sien.

Hier is ten eersten uit te sien / dat altoos valsch is 't gene van de stoffe deses Hoozns geseid wozd / als of die onkenbaar ware: also hier duidelik te lesen staat / dat het silver-verguld zy. En wat het maaksel aanbelangt; wat wonder / so een gould of silver smid daar veel van weet / het gene 750. jaar geleden is; in welken tijd de konst en het fatsoen te merkelik veranderd zijn? Daar zijn op heden vele konsten uit de weereld / welker werken noch booz handen zijn; ende wozd daar tegen dagelyx wat uitgevonden / dat by den Ouden onbekend geweest is; waarvan d'exempelen so overvloedig en so wel bekend zijn / dat ik niet nodig vinde die te melden.

§. 17. Wat nu d' historie betreft / indien die is gebeurd in voegen als daar onder 't schildery te lesen staat: so maghmen denken / dat die jongbrouw niet de Duivel / maar wel een tovereresse zy geweest. Niet datse met den Duivel omging maar wel met vergift: en daar gekomen is om desen Graave te vergeven. Daar staat niet by / hoe sy daar quam; noch wat redenen van haar geboerd zijn / eer hy 't van haar aanam. Ook niet of doe een huis stond aan den Ossenberg: en sy daar wonende / hem dus booz deur in 't boozby rijden te dzinken bood. En of hy reden hebbende van haare vziendschap niet veel goeds te denken; sich booz het dzinken heeft bedacht: en iets uit den vollen beker / dooz 't hossen of opspringen van het peerd in 't oberneemen daar uit scholperende / daar 't haar af veranderde: 't verraad bemerkt heeft / en 't hoozn als tot buit mede neemende / zy weeh gereden. Altoos 't is lang genoeg geleden / om die historie al metter tijd wat op te schikken: also men doozgaans ruim so veel daar by doet als men dooz den tijd vergeten heeft. En is 't war wonderlijk / so moet de Duivel booz daar hand in hebben / als een die doch op alle konsten afgeregt moet zijn: en in 't besonder niet alleen 't goudsmeden / maar 't gould maken wel verstaan; sodanig dat men heden desgelijk van 't gene God maakt / in geen mijnen vind.

Im

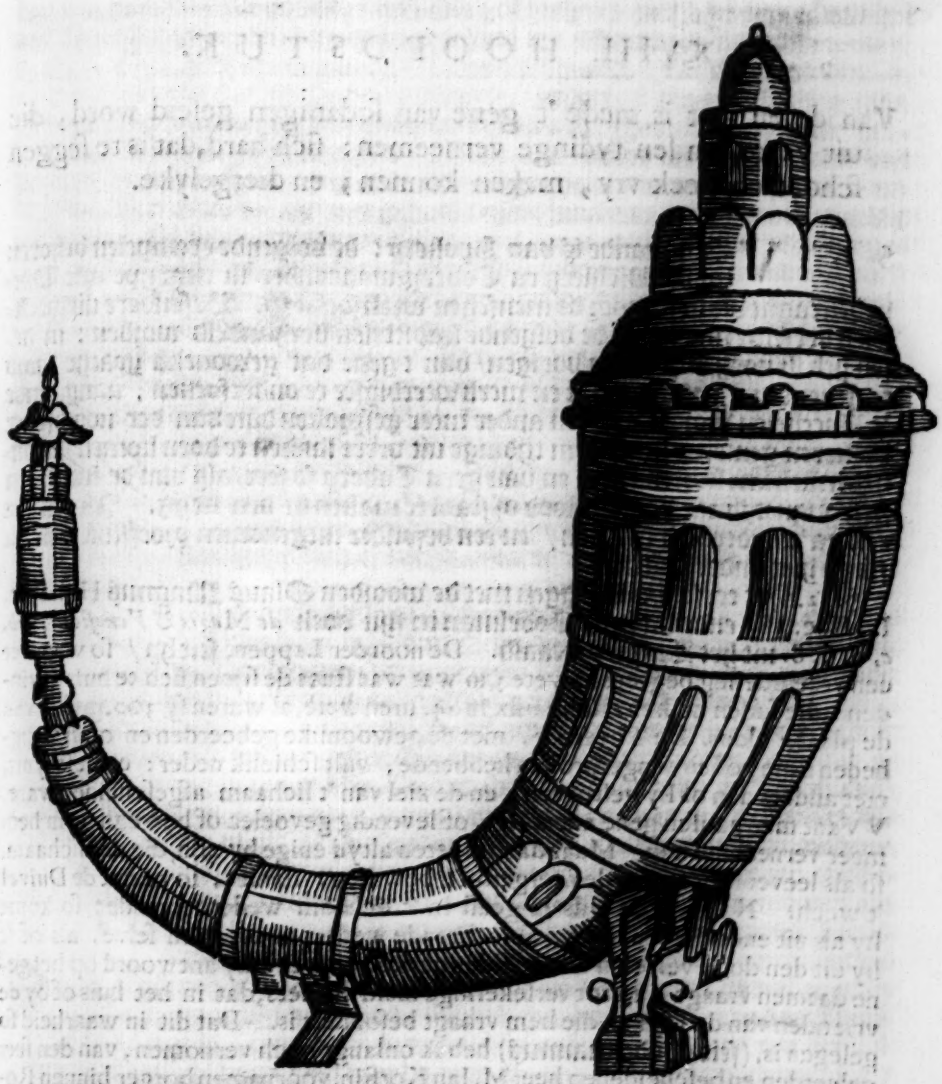

Im jahre nach Chriſti geburt 939. hat eine wolgezietre jungfrau, ſo aus den Oſſenberg kommen, graff Otten von Oldenburg auf der jacht, da ihme dürſtet, ein übergüldetes volgeſchenktes ſilbernes Horn dagereicht, Als ers aber geſehen was es geweſen, hat er ſich darfur entſetzet, und nicht trinken wollen. Dar auf der graff von der jungfrauen a Go bald geritten, das horn hinterwarts ausgeſchüttet, war von den pferde die haare ausgangen.

XVIII. HOOFDSTUK.

Van deſen aart is mede 't gene van ſodanigen geſeid word, die uit verre landen tydinge verneemen: ſich hard, dat is te ſeggen ſchoot en ſteek vry, maken konnen; en diergelyke.

§. 1. 't VOorgaande is van Spokery: de volgende exempelen behoren tot de Wichtery en Tovery; waaronder ik begrijpe alle Duivels kraght die in en door de menſchen werkſaam zy. Beſondere uitwerkſelen derſelve moeten in de volgende kapittelen verhandeld worden: in deſen heb ik noch, als in den vorigen, van 't gene dat gewonelik geacht word te geheuren, het gemeenſt en merkweerdigſte te onderſoeken; aangaande 't Wichtelen word van geen ander meer geſproken dan van der noordſcher volkeren gemeene kunſt, om tijdinge uit verre landen te doen komen, in onbeſchenkelijken korten tijd; en van geen Tovery ſo ſeer, als van de kunſt om ſich onquetsbaar voor het lood of ſtaal te maken in den krijg. Ik ſal het een na 't ander in 't gemeen, en een beſonder uitgenomen proefſtuk van elk ſlagh hier onderſoeken.

§. 2. Het eerſte ſal ik ſeggen met de woorden Olaus Magnus Hiſt. ſept. l. III. c. 18. ende uit hem Godelman in ſijn boek *de Magis & Veneficis*, *lib.* c. 6. §. 8. uit het Latijn vertaald. De noorder Lappen, ſeit hy, ſo wanneer een vreemdeling begeert te weten, in wat wat ſtaat de ſijnen ſich te huis bevinden: die ſullen maken dat hy ſulx in 24. uren wete, al waren ſy 300. mylen van de plaats, aldus. De Toveraar, met de gewoonlike gebeerden en omſtandigheden ſijne goden aangeſproken hebbende, valt ſchielik neder: en beſwymt, niet anders dan of hy geſtorven, en de ziel van 't lichaam afgeſcheiden ware. VVant men ganſch gene ademinge, of levendig gevoelen of beweginge in hem meer verneemen kan. Maar daar moeten altyd enige by zijn, die dat lichaam, ſo als leevenloos ter aarde neergeſtort, bewaren: ſo niet, ſo neemt de Duivel 't wech. Na 24. uren tyds de geeſt in 't lichaam wederkeerende: ſo komt hy als uit enen diepen ſlaap, al ſuchtende wederom tot hem ſelve, als of 't hy uit den dood verreſen ware. Aldus herſteld, ſo geeft hy antwoord op het gene datmen vraagt; en tot verſekeringe meld hy iets, dat in het huis of by de vrienden van den genen die hem vraagt beſonders is. Dat dit in waarheid ſo gelegen is, (ſeit Godelmannus) heb ik onlangs noch vernomen, van den ſeer geleerden en beſcheidenen heer M. Jan Korfijn, voornamen borger binnen Roſtok; die met den edelen heere Kriſtiaan Frieſe koninglijken Deenſchen Stedehouder over Norwegen, enen tydlang in die noordſche landen heeft verkeerd. Ik konde uit Olaus Magnus meer verhalen, maar met geen meerder geloof weerdigheid: derhalven laat ons dit ſlechs overleggen, wat daar af te maken zy.

§. 3. Dat [illegible] den/

den / kan natuurlik en door konst also geschieden; gelijk te sien is uit het antwoord der geleerden van de hoge school tot Montpellier / op de 4. en 5. vrage in 't XI. hoofdstuk van dit IV. boek verhaald. De tijd van essen 24. uren denk ik niet dat altijd essen uit komt / of het is ten naasten bij also. De woorden der belesing en zijn maar doekjes voor het bloeden / ende hebben aan hen selven geene kraght. Maar dat die menschen waarlik ietz verneemen in dien staat / als of de ziele uit het lichaam en op reise ware / na de plaatz van waar die tijdinge gehaald moet worden: is 't gene ik plat uit onthenne / als bolstrekt onmogelijk en met eenen ongerijmd. Onmogelijk: also de Ziele sonder lichaam geen lichamelike dingen aandoen noch gewaar kan worden; noch enig denkbeeld hebben van ietz dat haar nooit te voren door het lichaam was vertoond / of in de hersens de gedaante daar van ingedrukt. Indien se dan iet seggen dat bevonden word also te zijn; te weten dit of dat van 't huis of huisgesin / of van 't geslaght des genen die hem vraagt: dat hebben sy veel licht (so als de konst van dese menschen is) en ongemerkt daaraf vernomen / eer hy dese boodschap op sich nam. De tijdingē die sy verhalen / verschillen hen niet of se waar of valsch / dat is van hen waarschijnelik versonnen zy: als sy hun geld hast krijgen / en eer 't bedrogh niet aan den dagh komt voor de man zy t' huis gekomen die van hem bedrogen is; en volgens dien de wegh te verre om hen na te loopen of voor reght te roepen.

§. 4. Het is ook ongerijmd / dat 's menschen ziel / om iet lichamelijx gewaar te worde sich van haar lichaam scheid / dat sy daar toe van node heeft. Of is 't om so veel spoediger te konnen reisen: wat zijn 't voor geesten / dese zielen / dat se sich van plaatz tot plaatz begeven; daar de plaatz een eigenschap des lichaams is? So dat geschied / om sich daar te vereenigen met sulken lichaam / als sy dan gebruiken om de vereischte tijdinge gewaar te worden: so vraag ik waar den Duivel sulke grote maght en kraght van daan gekomen zy / die nooit van God den Schepper self gebruikt is / voor so veel als wy of uit de Schrift of door de onderbindinge verneemen konnen. En dus is dese ongerijmdheid ook onmogelikheid met een. Gelijk het mede d' ongerijmdheid self is / dat de Duivel 't lichaam weech sal halen / so 't niet bewaard en word; en de ziele ondertusschen uit het lichaam wechvoert daar hy wil: of dat hem ook der menschen tegenwoordigheid kan hinderen van ietz te doen / ter wijl hy doet al wat hy wil met desen menschе die daar ligt voor dood. Als of hy 't hem ook niet en soude konnen seggen / dat is / ingeven; so wel als sijne ziel verhinderen / om ter afgelegene plaatse te vernemen wat daar omgaat. Hy voert doch dagelijx / alsomen seit / de heren door de lucht: wat hindert hem / dat hy 't in desen ook niet doet?

§. 5. Belangende 't bewijs uit het getuigenis van dien Hoftaliker borger: 't is voor my al te groten salte / om op 't seggen van maar een getuige aan te nemen / ende weet ook sulk een Regts-geleerde als deselve Godelmannus is / so wel als enig Godgeleerde / dat alle waarheid op den mond van twee

of

of hyе getuigen ruſt / op 't minſt: en datter ſaken zijn veel kleinder van belang dan deſe / daar na den eiſch der Reghten van verſcheidene landen een veel groter aantal woꝛd vereiſcht: gelijk in Frieſland ſeven tot een Teſtament; om te verſekeren / dat de teſtateur hy goed gebꝛuik van ſinnen en verſtande was. Hoe veel te meer daar men getuigt / dat iemant t' eenemaal beroofd van ſinnen en gevoelen / nochtans verſtaat ende verneemt wat 300. mijlen van daar gebeurt? Ook ſeit die bꝛoꝛger niet / of hy het ſelf geſien en ſo bevonden heeft: maar al 't bewijs is / dat hy enen tyd-lang in die landen heeft verkeerd. Of dat was met des Konings ſtedehouder / of met iemant anders: ſulx doet ter ſake niet; die konde ſich ſo licht bedꝛiegen laten als een ander. Maar ſoude hy 't niet ſeggen / ſo hy 't ſelf geſien en onderbonden hadde? Ik achte datmen ſulx wel buiten twijfel ſtellen magh: derhalven om dat hy het niet en ſeit / ſo moet ik denken dat hy 't ſelf niet heeft geſien.

§. 6. Olaus Magnus / welbekende hiſtorꝛſchꝛijver van de noꝛdſche volkeren / beſteed ſijn derde boek geheel aan dier gelijke vertellingen; dewelke wel in acht genomen niet anders en bewijſen / dan dat hy ſelf ſeer lichtgelovig en met eene bygelovig is geweeſt: alſo hy meeſt verteilt het gene lang voꝛleden is / en daar hy ſelf geen onderbindinge van heeft; maar geeft het blotelik op als 't in die landē woꝛd geloofd. Doch hoe gereed die menſchē zijn om al wat wonders en beſonders in 't natuurlijk woꝛd beſpeurd / de Toverye toe te ſchꝛijvē / dat maghmen onder anderen uit dit exempel ſien. In Oſtergotland (ſeit hy in het 19. hooſdſt.) is een groot meir van verſch water, genaamd Veten; daarin leit een luſtig en langwerpig eiland, met twee kerken: onder welker eene is een hol, door ene lange kromte in te gaan, van onmetelike diepte. Geen andere menſchen dan die door ene ydele niewsgierigheid en roem gedreven worden, begeven ſich daar in; met brandende lanteernen, en een kluwen garen, om 't pad wederom te vinden daar ſy in gekomen zijn. Dus verre magh het waar zijn; maar nu gaat de fabel aan. Want dit is al te doen, om enen Tovenaar, die Gilbert heette, daar te ſien; door tovery, (waar uit ſijn ongeluk ontſtaan is) daar van oude tijden af verwonnen en gebonden van Katyllus, ſijnen eigenen leermeeſter, wanneer hy tegen hem den baas begon te ſpelen. Dit ſoude dus te werk geſteld zyn, dat een klein ſtoxken met ſekere Ruſſiſche en Gottiſchs letteren of teikenen beſneden, hem van den meeſter toegeworpen, en door den ſelven Gilbert opgenomen wierd: waarop hy aanſtonds vaſt en onbeweeglijk bleef: in voegen dat hy 't ſtoxken met de tanden niet los krygen konde, als oſſe met de allertaaiſte lym vaſt kleefden, nocht enen voet verſetten konde, ſo vaſt als hy door meeſters loosheid daar gehouden wierd. Al is 't nu datter menigte van reukeloſe geeſten met veel verwonderinge henen gaan, om dit te ſien: ſo dervenſe nochtans, vermits den ſtank en ſchadelike dampen van het hol, ſo na niet komen, om door verſtoppinge des adems en toeſluitinge der mage niet verſtikt te worden. Indien daar niemant ooit gekomen is / wie is er dan van daan gekomen / die deſen wonderlik gevangenen geſien heeft / en 't voꝛſchꝛevene

daar

daar af verteld? Maar siet / hoe dom en graag het volk is / om al 't gene minst geloofsijk is selfs met gevaar hunns leevens te geloven. Waarom sy ook met redenen daar niet zijn af te brengen; maar met geweld van wetten, en van straffen wederhouden worden / om niet hen self door opgelovige nieuwgierigheid dus om den hals te brengen. Sy worden, seit hy / door dijken en dammen der inwoonders gekeerd, als dulle menschen, die moedwillens in 't gevaar lopen, en daar sy nooit weder uit souden raken. Ook is er straffe op gesteld, als op sodanige die sich self om 't leven brengen; so iemant die dit weet, d' onkundigen verlokt of verleid, om die vertoninge te sien.

§. 7. Die Covery dewelke in het doen bestaat / om ietwes uit te werken / word meest beroemd in 't stuk der Wapensalve / en der Passawsche konst / also genaamd / om datse daar geseid word eerst ontstaan te zijn / waar door de menschen seggen datse hard of vast zijn / en onquetsbaar tegen allerley geweer. Doch tusschen 't een en 't ander is groot onderscheid. Want van de Wapensalve soud ik konnen toestaan datse waarlik iet kan doen; maar van 't hard maken niet met al. Maar 't gene ik segge dat die salve mogelik wel iets kan doen / dat strek ik niet so verre alsmen wil / noch tot den Duivel uit: sy doet / myns oordeels niet al watmen daar van seit; en 't gene sy dan waarlik doet / dat moet natuurlijk zyn.

§. 8. Doch van die Salve heb ik tweederley te seggen: so als voornamelik van Paracelsus word geleerd / en so als Digby daar van spreekt. Dat van den eersten word van Porta in sijn boek genaamd Magia naturalis *lib. VIII. cap.* 12. also beschreven / datse van den selven aan den Keiser Maximiliaan vereerd is; diese ook besocht, en al sijn leven lang in grote achtinge gehouden heeft: ende is my, seit Porta / door enen edelman van 't hof medegedeeld. Indien 't geweer dat iemant gequetst heeft, of een hout genet in 't bloed des gequetsten by de hand is; so sal de sieke, schoon verre van daar zijnde, evenwel genesen. De stoffen en bereidinge deser salve beschrijft hy daar aldus. Neemt van 't mosch gegroeid in een doodshoofd, en van menschen vett, elx 2. onssen; mommie en menschen bloed elx ene halve onsse; lyn-olye, terpentyn en armenische aarde, elx eene onsse. Stampt het tsamen in een mortier; bewaart het in een eng en lang werpig aarden vat: doopt het geweer in dese salve, en laat het so. De gequetste wassche's morgens de wonde met sijn eigen water, sonder iets meer daar op te doen; en verbinde so deselve: dewelke sonder enige pyne dus toeheelen sal. Noch meer heeft er Sennertus / door Jonktijs vertaald / uit Crollius en andere schrijvers bygevoegd; en segt er na derselver meininge verder af / dat het drie dingen zyn, dewelke door die salve sulken wonderlike uitkomst voortbrengen. Voor eerst de neiginge der Nature; ten anderen d' invloeijinge der hemelsche lichamen, hunne werkingen door de Elementen voltooijende; ten derden de balsem, die met ene heelende kraght begaafd zynde, enen iegelijken menschе natuurliker wyse is ingestort. Door middel deser salve worden alle wonden genesen, met wat geweer, slagh, worp, of aan wien ook gegeven:

geven: (alſo nochtans, dat de zenuwen, ſlaghaderen, en de drie hoofdingewanden moeten onbeſchadigd zyn) ſo ſlechts 't geweer kan bekomen worden; al ware 't ook dat de gequetſte vele mylen van ons moghte afgeſcheiden zyn. enſ.

§. 8. Ik laat de geneeskundigen betwiſten / wat kraght natuurlijk in die ſalve zy / dus toegeſteld en dus gebruikt: gelovende alleenlik dat verſcheidene dingen daar in niet geheelik te verwerpen / en nochtans alle niet aanneemelijk en zijn. Doch daar en komt het niet op aan: maar of 't vermoeden van bedrogh of werkinge des Duivels hier ook plaats magh hebben. Want ſommige der genen die dit middel tegenſpreken / als natuurlik werkende / en nochtans die werkinge gelovende / beſluiten dat hier dat verbond des Duivels onder ſpeelt; daar ik in 't III. boek van aangewesen hebbe / hoe het tegen alle reden / en ook buiten ende tegen de Schrifture ſtrydig is. Gelijk ook / dat de Duivel doch die maght noch kraght niet heeft. En ſchoon hy haddeſe; ſo konden alle deſe menſchen / die alſulke middelen gebruiken ofte voorſchryven / in geen verbond zyn met den Duivel; daar ſy geen gedachten van en hebben: alſo ſy ſteunen op natuurlike oorſaken / daar af ſy reden geven / en op de ondervindinge / de beſte meeſterſche der Artſenyen. So die 't bevestigt / ſo maghmen wel beſluiten dat het in de kraghten der Natuure zy ſulx uit te werken / al weten wy niet hoe: gemerkt ons menigte van dingen tot op heden onbekend zijn / ende word noch dagelijx ontdekt het gene lang verborgen was. Die d' eerſte zijn geweeſt / geneesmiddelen te werk te ſtellen / die hadden 't uit de ondervindinge; en ſochten naderhand de reden / om na mate van derſelver aart en werkinge ook dergelijke meer te vinden en te openbaren.

§ 9. Doch laat ons den heer Digby horen / die met veel minder omſlagh heeft geneſen d' alderſwaarſte wonden / ſonder die te raken of daar by te zyn. Seekeren heer Houwel waren in het ſcheiden van twee ſijner vyanden die te ſamen vochten / alle zenuwen / aderen / ſpieren in 't binnenſte ſijner hand doorſneden. Deſelve wierd door Digby dus geneſen. Ik verſocht (ſeit hy) enige ſtof of lynwaad, aan 't welk enig bloed van ſijne wonde moghte zijn. So ſtond hy doe om den band van d' eerſte verbindinge: en onderwylen eiſchte ik een bekken met water, als of ik myne handen woude waſſchen; en neemende een hand vol poeder van Vitriool, 't welk ik in een koffertje hield, dede dat aanſtonds in het water ſmelten; en de band my gebraght zynde, ſtak dien bebloed daar in. De heer Houwel ondertuſſchen praat houdende met enen edelman, in enen hoek van myne kamer, ſonder op myn doen gelett te hebben, wierd grotelijx ontſteld: dies ik hem vraagde wat hem over quam? Ik weet niet; ſeit hy: maar 't is als of een natt en koud ſervett om myne hand geſlagen ware, 't welk my heeft benomen alle d' ontſtekinge die ik gevoelde. Dewyle U E. dan, ſeide ik wederom, alreeds ene goede werkinge van myne geneesmiddelen gevoelt: ſo ſoude ik u raden, alle de plaaſteren te laten afdoen, en de wonde alleenlik ſuiver / en in middelmatigen ſtaat van hitte en koude te bewaren. Dit wierd aanſtonds den hertoge

van

van Bukkingam geboodschapt, en korts daar na den Koning: (dese was Karel de I.) dewelke beide seer niewsgierig waren om te weten het gevolg van saken. Na den middagh trok ik den band uit het water, en sette dien te drogen voor een groot vuur. Nauwelijx was die droog tot welken einde het noodsakelijk was dat deselve seer heet wierd) of de dienaar van den heer Houwel quam my seggen, dat sijn heer tsedert enigen tijd meer pijne gevoelde dan ooit, ende noch groter; met so grote ontsteekinge, als of sijne hand op gloeyende kolen lage. Ik antwoordde, dat hoewel sulx nu also gebeurden, dat hy echter moed moest houden: dat ik d'oorsaak van de pyn wel wiste, en daar in wel soude voorsien; in voegen dat sijn heer van die pyne soude verlost zijn, eer hy by hem wesen soude. Maar indien het anders ware, dat hy 't my moest komen seggen. Daar op stak ik den band wederom in 't vitriool-water: waar op de pyne overging, en hy in 5. of 6. dagen genesen was.

§. 10 Dit van den selven Digby openlik also verhaald in sijne Oratie aan d' universiteit van Montpellier / als aan het hof des Konings van Engelland gebeurd / ende also onloochenbaar: beneffens noch veel andere proeven / als bekend: so staat insonderheid te letten op de redenen die hy daar geeft / en die niet anders dan natuurlijk zijn. En om in 't kort te seggen ('t zijn wederom de woorden van den Ridder) waar uit dit wonder voortkomt; en daar af redenen te geven na mijn vermogen: so staat te weten, eerstelik de verdere omstandigheden deser maniere van geneesinge, en ten tweden de natuurlike eigenschappen van het bloed, het water, vitriool en vuur. 't Verhaal daar van is al te lang om hier nu in te voegen: dan hy seit daar na: men sal buiten twijfel dese wyse van geneesinge onmogelijk achten, dewijlemen de reden niet en kan verstaan, hoe aan de wonde gevoeld kan worden het gene aan het bloed buiten de wonde, door middel van het Vitriool, geschied. Nochtans de ervarentheid geeft ons meer waarheid dan de reden: die ons doet sien, en volgens dien verplight ook te bekennen, al moest de Reden daar voor stille staan, dat de magneetsteen onder ene tafel ofte bank bewogen of gedraaid, ook doet bewegen ende draayen 't vylsel van het yser datmen op deselve tafel heeft gelegd. Hebt in uwe hand of mond een stuk gouds; ende raakt met uwe andere hand, of toon van uwen voet aan quiksilver: so sal het goud daar van wit worden. Hier heeft de Leser nu maar na te sien het II. hoofdstuk van dit boek / in welken so uit Digby als uit andere betraghtingen de reden van 't geheim in de Nature is ontdekt / waar onder Digby ook besonderlik word aangehaald. Zo zyn dit alteraal dan dingen die natuurlik sonder d' allerminste toverye so geschieden konnen: al is 't dat ook geleerde mannen die de kraghten der Nature al te weinig / en den Duivel na gewoonte al te veel (ja alles / daar sy anders geenen raad toe sien) gewoon zijn toe te schryven. sich hier behelpē met dien uitvlught van gewaande Toverye; en also voornaame heeren / ja selfs Koningen en Vorsten daar aan schuldig maken.

§. 11. Tus verre spreek ik van geneesingen die waarlik worden uitgewerkt;

werkt; ten minſten alſe niet en zijn te loogheuen: nu volgt een middel dat natuurlik niet geſchieden kan / en daarom ook (ſo als nu menigmaal getoond is) van den Duivel niet. Sodanig is 't datmen van menſchen ſpreekt / die ſchoot en ſteek vry zijn. Daar van is het gemeen gevoelen / dat ſich een menſche tegen allen aanſtoot van ſwaarden en diergelijke wapenen (ſeit Sennertus) bevryden kan; alsmede tegen buskogels; invoegen dat ſodanigen geweer, hunne huid in 't minſte niet door boren kan: maar datſe evenwel door ſtokken en kanonkogels verſeerd, ja gedood konnen worden; ja ſeggen, datter enige deelen zijn, die niet onquetsbaar konnen gemaakt worden, en inſonderheid de ogen. Daar beneffens word geſeid, dat ſommige niet alleen henſelve, maar ook anderen alſo konnen borſtweeren, en ſchootvry maken; datſe door geene ſoorten van wapenen verſeerd konnen worden: ja dat enige te wege konnen brengen, dat de boter door geen mes noch ſwaard noch byle kan doorſneden worden. Ten derden word ook noch geſeid, dat iemant onweetende van enen anderen ſchootvry gemaakt kan worden.

§. 12. **Belangende de wijſe van hun doen en middelen die ſy gebruiken**; 't is onder anderen genoegh bekend, datter (als Sennertus verder ſeit) beeldekens en omhangſelkens onder den man zijn, met verſcheidene afbeeldſels en karacters betekend; ook, gelyk Apulejus ſchrijft, *ignorabiliter literata*, onkenbaarlik beſchreven: dewelke van de ſoldaten om den hals gehangen, en aan 't lichaam gebonden worden, om ſich onquetsbaar voor de wapenen te maken. Sommige ſchryven maar ſodanige karacters op 't papier; 't welk ſy aan 't lichaam hangen. Ik kenne enen man, dewelke verhaalde, hoe hy aan den hals van enen hond ſodanig briefken hebbende gehangen, denſelven door ene geladene handbuſſe, van naby afgeſchoten zynde, met den kogel wel getroffen, maar in 't minſte niet beſchadigd hadde. Daar zynder die ſodanige briefkens inſlikken. **Daarna beſchryft hy 't maken van die dingen wat beſonderliker / in deſer voegen.** Op middernacht van 's Heeren geboorte worden deſe letteren, J. N. R. J. (dat is Jeſus Nazarener, *Rex Judæorum*, Koning der Joden) geſchreven in maagdeperkement: ſodanig blad in ballekens, gemaakt uit enen klomp terwendeeg, beſloten, en heimelik op het autaar verſteken; daar over op verſcheidene tyden dan drie Miſſen zyn te doen. Een deſer ballekens, met ſekere gebedekens des morgens doorgeſlikt, ſal op dien dagh den menſche die dat heeft gedaan onquetsbaar maken. **Een tweede middel vind hy dus beſchreven.** Des Vrydaghs voor der Sonnen opgang, van 't bekkeneel eens opgehangenen, of die door 't rad gedood is, het moſch afgeſchrapt, met ſekere gebedekens daar by, en ſo in 't kleed verſteken, en onder ſijnen ſlinkeren arm gedragen: dat ſal den menſch onquetsbaar maken. **Nu noch een derde.** Daar zynder die hunne huid opſnyden, en ſulke briefjes of iet anders in de wonde verbergen; die ſy daarna toeheelen. En buiten twyfel zyn den krijgsluiden verſcheidene ſodanige manieren overal bekend, die 't my niet luſt naawkeuriglik te onderſoeken.

§. 13. Den

§. 13. Den oorſprong deſer konſte ſegt hy uit het heirleger geweeſt te zyn/dat om Paſſaw vergaderd/in't jaar 1611 gevallē in Boheme/de hooft ſtad Praga ingenomen heeft; waar van ſy de Paſſawſche konſte zy genaamd. Maar als hy komt tot onderſoek der redenen/ waar door deſelve werk ſaam zy: ſo, ſeit hy/ ſtellenſe voor eerſt d'ervarentheid; en brengen ſelf ook grote mannen, prinſſen ende helden by, die door hunne eigene ondervindinge bewaarheid hebben, dat iemant ſich in ſulker voegen voor alle ſoort van wapenen onquetsbaar maken kan. Ten anderen ſo trekken ſommige de kraght en oorſaak uit de Sterren: waarom ſy ook bevelen, datmen ſulke tekentjes en omhangſeltjes op ſekeren tſamenloop derſelven maken ſal. Maar ſekerlik, wat ons belangt, (hier volgt ſijn eigen oordeel nu met een) wy willen niet ontkennen, dat die dingen ſo in 't werk geſtelt, en ſelfs van grote mannen ook bedreven worden. Maar ons geſchil is nu, of ſulx natuurlik in ſijn werk magh gaan; en of het godlijk en geoorloofd zy, dat ſich een Kriſten op die wijſe ſal onquetsbaar maken: dan of al 't gene in deſen word gepleegd, ſpruit uit ene duivelſche toverkraght, en een verbond met hem; en om dies wille ongeoorloofd zy?

§. 14. Men heeft ſich niet ſeer te verwonderen/ hoe hy de vrage dus komt voor te ſtellen: nadien dat in mijn I. boek XXII. §. 14/ of 16. is getoond/ hoe hy in dat gemeen gevoelen van dat ſinneloos verſierſel is des Duivelſchen Verbonds; 't welk hy ſo duidelik beſchryft/ als of hy ſelf daar over mede hadde geſtaan. Dat dan verballen zijnde door de Heden en de Schrift/ als voren II. III. XI. XII. is getoond: ſo is die vrage platt uit nodeloos/en daar en boven ongerijmd. Met reden gaat hy evenwel voorby het gene anderſins voor ene vrage konde ſtrekken: te weten/ of alſulke kraght in die karakters zy; en in de vordere omſtandigheden/ van dagh of uur/ of invloed van de ſterren/ of dergelijke. Want ſulke dingen niet dan beuſelingen zijn/ en in 't gemeen by Kriſtenen verworpen waren; gelijk dat van het boter en de Miſſe by de Proteſtanten. Maar 't gene moeſt gevraagd zijn/ ſlaat hy over: ja ſtemt met duidelike woorden toe het gene ik rond uit ontkenne; te weten/ dat die dingen waarlik ſo geſchieden/ daar doch ter weereld geen bewijs van is. Daar hy ook ſelf geen af heeft bygebraght/ waarop hy ſteunen magh: alſo de man van wien hy meld dat hy den hond onquetsbaar had geſchoten/ hem ſlechs dat ſo verteld heeft; maar hy 't ſelve niet geſien.

§. 15. Ik ſegge dan/ dat ik van tweederhande blijk magh ſpreken der valſcheid van dit ſo gemeen gevoelen: d' onmogelikheid en tegenſtrijdigheid der ſake ſo als die beſchreven word/ en vaſte proeven van de valſcheid of 't bedrogh. Het eerſte meen ik dat elk een die ſijn verſtand gebruikt behoort te ſien: alſo 't onmogelijk geacht moet worden/dat's menſchen leden werk en buigſaam blijvende/ en ſo bewogen in de ganſche handeling als van nature; nochtans onquetsbaar weſen ſouden. Sy moeſten waarlik hard/ en ganſch onbuigſaam zijn/ indien ſe niet te quetſen zijn: en overſulx dan mede onbequaam om ſich in 't werk des oorlogs/ in het vechten/

gaan en keeren / en behandelen van hun geweer in 't minste te bewegen. De natuur moet sich veranderen / van vleesch en been / van senuwen / van aderen en spieren / van bloed en leevendige geesten ; die alle t' samen tot de beweeginge van noden zijn : of so die blijft / so is 't onmogelijk / dat ieder van deselve ook niet gelijkerwijse / van een ieder lichaam dat daar aan komt / aangedaan sal worden. 't Is God alleen die het natuurlijk werken afkeeren of te rugge houden kan ; die ook alleen de meester is van de beweeginge dewelke in een ieder lichaam van de weereld is.

§. 16. Een anderen so kan ook 't onderscheid der leden / die onquetsbaar worden en die quetsbaar blijven / noch van 't gereedschap dat hen quetsen of niet quetsen kan / geensins bestaan. Het eerste niet / om redenen / dat ieder lid uit een of meer van sulken stof of deelen is bestaande als geseid is : en derhalven / schoon daar reden zy / waarom 't een lid veel lichter dan het ander word gequetst ; sy moeten echter alle / om deself de reden / quetsbaar zijn ; dewijle sy de oorsaak van de quetsbaarheid ontwijfelik ook in henselve hebben. En 't ander is ook lichtelik te merken uit die reden / dat de kraghtigste beweeginge de meeste quetsinge moet maken : en dat die van het scherp en van 't geschutt genoegsaam voor de kraghtigste in desen deele in 't gemeen bekend is ; en derhalven in den oorlog als sodanig word gebruikt. Dat iemants lichaam dan door enen ball of stoot beschadigd worden / en door het vuur en staal onquetsbaar wesen sal / is sulken simmelosen vond / dat ik verwonderd sta / hoe by geleerde mannen daar op niet en is gedacht. Met reght is echter van Sennertus ook verworpen / 't gene word gesegd / dat iemant een van die voorschreven middelen gebruikende / daarmede enen anderen die daar van geen gebruik heeft / soude konnen voordeel doen. Niet om die reden ebenwel / dat de Natuur hare kraght niet op een ander lichaam soude konnen overbrengen ; waar op verscheidene bedenkingen te maken zijn : maar om dat dese kraght geheelik in haar selven niets met allen / dan maar een herssenloos verdichtsel is.

§. 17. Het word vervolgens redenmatig / ende echter nodeloos van hem betwist / dat dese kraght of in de letteren en teikenen / of in den tsamenloop en invloed van de sterren soude konnen zijn : also het eerst moest blijken dat het ooit geschied zy 't gene aan die kraght word toegeschreven. Want al is 't dat dese konst by vele lichtgelovigen en bygelovigen so vast als Euangely word geloofd / so sal de man noch eerst geboren worden die daar van blijk sal tonen. 't Ontbreekt aan geen gemeenen roep noch ernstige verseekeringe van velen / die sich beroemen het te konnen doen of ; ten minsten andere te kennen die het konnen / en die waarlik so gesteld zijn. Maar daar en komt niet een ten voorschijn die de proef kan houden / of bestaan derf klaar en ontweer sprekelik te tonen dat hy hard is ; immers niet in sulker voegen / dat het geen bedrogh en sy. Want wat aangaat de maniere van sich tegen enen koegel te voorsien ; so gy hen toelaat self het roer te laden / so sal 't gebeuren konnen dat se 't doen. Te weten / 't is bekend / dat een musket of pistool wel met twee koegels is te laden in dier voegen / dat de voor-

voorſte niet hard aan komt / om het weinig kruit dat tuſſchen beiden is; en d' achterſte de kraght verlieſt / om los te gaan; en daarom van den anderen niet eens vernomen word. Maar laad gy ſelf het ſchietgeweer / ſo als 't behoort; en ſiet als 't op een ſchieten aankomt / of die man / die ſich beroemt wel hard of vaſt te zijn / u vaſt ſal ſtaan. Of laat hem bloot ſtaan met die deelen van ſijn lijf / die alsmen ſeit onquetsbaar zijn te maken; dat gy de keur hebt om hem 't mes te ſetten daar gy wilt: voorſeker ſal 't hem gaan gelijk 't hier onlangs is gebeurd. Want ſeker hoogduitſch officier / na weddinge dat hy betoonen ſoude hard te zijn / ſijne blakke hand op de tafel leggende / daar d' ander 't punt van 't mes op ſette tuſſchen twee vingeren; terwijl hy mogelijk bedacht was door behendigheid 't mes te doen ſchampen: ſo hoedde hy ſich voor den tweeden niet / die hem van achteren / ſo haaſt het mes de hand maar raakte / met enen hamer daar op klopte / en ſo de hand gequetſt en bloedende aan de tafel vaſt nagelde. Wes hy behalven ſijne ſchade door 't verwedden van ſijn geld / dat beiderzijds voorafbetaald was / noch te ſchande raakte; ſchoon ſijne makkers hem in 't eerſte hadden helpen ſweeren / dat hy vaſt was; geenſins vermoedende dat hunne woorden in dien ſin noch waar te maken waren. Want doe men ſijne hand ſo met dat mes geſpijkerd hadde aan de tafel / doe was hy vaſt.

XIX. HOOFDSTUK.

Den uitgang van de kinderen tot Hamelen, en de geeſt van Zacharias poolſchen vryer, ſtaan op eenerleye hoogte van geloofweerdigheid.

§. 1. NU wil ik komen tot beſondere vertellingen / of liever konſtiglik verdichte fabelen: van welken eertijds of ook onlangs noch veel werx gemaakt is / als of 't ſeer kraghtige bewijſen waren van de maght des Duivels / die ik na mijn vermogen wil te niete doen. De eerſte ſullen zijn van Spokery: en twee daar van de plaats van dit kapittel vullen. Het eerſte plagh voor deſen groot gerucht te maken / maar word op heden weinig meer geloofd: het ander is wel niet ſo ſeer bekend / maar echter verſcher van geheugen; en ook beveſtigd niet van paapſche ſchrijvers als het eerſte / maar van proteſtantſche. 't Welk wel een klaar bewijs is / ginder van d' onſekerheid om iets te bouwē op een algemeen gerucht / het welk door oudheid metter tijd verdwijnt; en hier van grote ſwakheid ſomtijds onſer eigene geleerden / die ſo lichtgelovig zijn dat ſy onmogelijke dingen voor waarachtig houden. Maar deſe twee exempelen zijn wonder ſtrijdig 't eene tegen 't ander: twee Duivels / d'een den meeſter ſpelende / en menigte van kinderen in ballingſchap verboerende; en d' ander ſelf gevangen / uitgeboken / en hervangen / ſomen het geloven magh. Ik ſal dan die vertellingen de eene na de andere verhalen en verhandelen.

§. 2. In

§. 2. In d'eerſte ſal mijn oude meeſter Schohius mijn leidsman zijn/ ſo wel in 't onderſoek als in 't vertellen van d'hiſtorie/ indienſe deſen naam verdient. In ſijn latijnſch boexken/dat hy noemt Fabula Hamelenſis, verhaalt hy 't ons eerſt uit Wierus; daarna breeder uit Erichius/ op deſen ſin. Iets wonders boven wonder is gebeurd tot Hamelen, in Nederſaxen, aan den Weſer; waarvan de hiſtorie dusdanig is. Wanneer d' inwoonders in dat jaar ('t Was 1284) met menigten van muiſen en ratten gequeld waren, tot ſo verre, dat by na geen vrught of koren onbeſchadigd bleef; en overſulx verſcheidene op allerleye wijſe bedacht waren om deſe plage wech te nemen: ſo quam onderwijlen ſchielik een vreemd man van vervaarlike grootte ten voorſchijn; die voor een ſtuk gelds, ſo alsmen met hem verdragen ſoude, aannam, alle muiſen in die ganſche ſtreek aanſtonds wech te nemen. So geſeid, ſo gedaan: het loon bedongen zijnde, haalt de voorſeide man uit ſijne taſſche, die hy op de zijde hadde, ene fleuit; en daar op ſpeelende, ſo quamen alle muiſen uit alle hoeken van de huiſen, daken, leufels, vloeren, met geheele benden voor den dagh, en volgden deſen ongewonen fleuitſpeelder tot aan de Weser toe; alwaar hy ſijne klederen opſchortende inging, en de muiſen, hem gelijkelik volgende, verdronken. De ſaken dus beſteld hebbende, ſo komt de man om ſijn bedongen geld; maar vond de de borgers ongenegen om het hem te tellen. Des hy aan 't kyven hen beſtond te dreigen, dat hy hem ſelf veel duurder lonen ſoude, ſoſe niet betaalden. Sy lachten hem wat uit. Dies hy des anderen daags op den middagh als een jager wederom verſchenen, met vervaarlike gedaante, ende enen purperen hoed van vreemd fatſoen: ſpeelde op ene andere fleuit, ſeer veel verſcheiden van de eerſte: waarop hem t' eener ſtond gevolgd zijn alle kinderen der ganſche ſtad van vier tot 12, jaren oud. Nu is daar buiten ſeker hol in enen berg; daar bracht die jager alle deſe kinders in. Ende is na deſen geen van allen wederom verſchenen; noch ooit vernomen, hoe 't met de kinderen gegaan zy, of waar datſe gebleven zijn. Om dit wonderlijk voorval heeftmen tſedert door de ganſche ſtad, dies tijds van hare kinderen aldus beroofd, tot deſen dagh toe het gebruik, de jaren ſo te ſchrijven; *na onſer kinderen uitgang.* Ik ben ſelf ook in die ſtad geweeſt: hebbe den berg geſien, en d'hiſtorie in 't klein geſchilderd daar in de kerk met grote verwondering geſien. De vraag is, wat kraghtiger fleuitſpel dit geweeſt magh zijn? Ik antwoorde, dat het buiten twyfel een Duivel zy geweeſt, die onder Gods verborgen oordeel de kinderen aldus betoverd, ende na een ander land vervoerd heeft. Want de Sevenbergſche Tydboeken melden, dat ontrent dien tyd enige kinderen van onbekende tale ſchielik aldaar aangekomen zyn; ende ſich daar nederſettende, deſelve tale hebben voortgeteeld; ſulx dat op heden anders niet dan Saxiſch Hoogduitſch in dat land geſproken word.

§. 3. 't Bewijs van waarheid is dan eerſt dat glas daar in de kerk/daar die hiſtori in geſchilderd is/met deſe overgeblevene letters daar onder ſtaande.

AM

AM DAGE JOHANNES VARIE UNDE
UND PA-LI DORCH
SINT BINNEN ALLDRLEI GE
HAMMELEN GE DEN KOPPEN
BAREN THO K Anno 1571.

Koppen, is de naame van den berg daar de kinders ingingen. Het tweede / dat ook aan de nieuwe poorte / so genaamd / hoewel nu over honderd jaren oud na 't seggen van den self den Erich dese verssen staan.

Centum ter denos cum magnus ab urbe puellas
Duxerat ante annos CCLXXII. condita porta fuit.

't Was tweemaal honderd jaar, noch twee, en tienmaal seven,
Wanneermen dese poort heeft d' eerstemaal verheven;
Na dat een toveraar onse ouders had geloerd,
En teffens dertienmaal tien kinderen ontvoerd.

Het derde steunsel geven hem de volgende latijnsche rymverssen die in het klooster van St. Bonifacius / so als hy seit / te lesen staan.

Post duo CC. mille, post octuginta quaterque
Annus hic est ille, quo languet sexus uterque,
Orbantis pueros centum triginta, Johannis
Et Pauli caros Hamelenses, non sine damnis.
Fatur ut omnis, eos vivos Calvaria sorpsit.
Christe tuere tuos, ne tam mala res quibus obsit.

Twaalf honderd tachtentig, en noch vier jaren meer,
Lagh mans en vrouwen hier de moed geheel ter neer:
Vermits hun kinderen wel dertig boven honderd,
Ten dage van Sint Jan en Paul, ('t gene elk verwondert)
Hen zyn ontrooft, en in den Koppenberg vergaan.
Heer Christus, hoed uw volk, dat niemant dit magh schaan!

Dit zijn dan de bewijssen deser historie / die wy nu gaan over wegen.

§. 4. Ik late voor den Leser 't onderzoek en oordeel van de redenen / die de voorseide heer Martinus Schoockius daar tegen inbrengt: achtende alhier genoegh te zijn / dat geen vertellinge voor waar is aan te nemen dan op bewijs. Hoedanig dat moet zijn / is hier de plaats ook niet om uit te leggen; maar wel om aan te wijssen / dat het bewijs niet goed is 't gene voor dit stuk is by gebracht. Want om van achteren eens op te nemen / so als de order hier best vallen wil; so 't waar is dat daar in een klooster sulke te lesen staat / bewijst dat slechs / dat het ten tijde als dat schrift gemaakt wierd by de monniken geloofd wierd / die de grootste fabel dichters zijn geweest (en sonderlinge in die tijden voor de Reformatie) daar ooit de Weereld van beladen was. Daar staat ook niet by aangetekend / hoe oud dat kloosterschrift magh zijn. 't Weers van twee regelen is aan die poort gestelt / gelijk de eigene woorden mede brengen 272. jaren na den tijd dat het gebeurd zijn soude: doch geen bewijs daar by / dat het in waarheid zo gebeurd. Die oude letters in 't gebrooken glasschrift gestelt 1557. betoonen

mede dat d'hiſtorie doe al 288. jaar verleden was. Derhalven geeft dit alles anders geen bewijs / dan dat de menſchen doe in dat gelove waren / wanneer die ſchrijften in dat glas / en aan die poort en in dat klooſter zijn geſteld geweeſt. Al even eens als die twee bekkens met het ſchrijft daar onder tot Loosduinen / tot bewijs dat 1276. (en alſo 8. jaren ſlechts voor dit bedrijf tot Hamelen) 365. kinderen van eender dragtje daar in gedoopt geweeſt zijn. Welke fabel door den waarheidlievenden Simon van Leewen in ſijn Oud Batavien genoegſaam is ontdekt en wederleid. De koſter ſeit / dat d'eene bekken is geſtolen / en een ander in de plaats.

§. 5. 't Is daar en tegen ſeer bedenkelijk / dat geen hiſtoriſchrijver van dien tijd het allerminſte daar van repte; niet tegenſtaande dat ſy ſich niet eens ontſien de groſſte fabelen te ſchrijven / en over ſaken van ganſch geen belang: daar dit ſulk een merkwaerdig ſtuk geweeſt zijn ſoude als ergens in hiſtorien te leſen is. De Rolnarſche Kronijk / dewelke ſtrekt tot op het jaar 1301. en alſo 18. jaren na dien tijd van 't Hamels voorgegeven wonder / ſchrijft daar van niet een woord: en meld nochtans / dat doe by Lauſenberg ſo groten haan was / datter een heme onder deur konde gaan; dat 1277 enige kamerheeren binnē Gultz van de hoeren in het boſch verdreven wierdē dat 1283. (eſſenteen jaar voor der kinderen gewaanden uitgang) in der Elſaz op den 1. der maand Julius rijpe aardbeſien / kerſſen en erten verkocht; op 't jaar 1289. dat koning Rudolf te Baſel een konijn voor ſijnen Papegaai liet maken; en wel dat ergens de hennen eyeren met twee doyers legden. Wat dunkt u Leſer / zijn 't geen ſeldſame wonderen? En ſouden ſulke ſchrijvers wel veel ſwegen hebben / ſo ſulken groten ſake ter ſelver tijd / en ſo nabij gebeurd mogte zijn? Het boek genaamd *Faſciculus temporum*, dat is Bundelken der tyden, dat op het jaar 1464. uitloopt / en waarvan de ſchrijver Werner Rolevink van Laar na by Hamelen gewoond heeft: de groote Nederlandſche kronijk in 't latijn eindigende 1474. Johan van Trittenheim abt van Spanheim / wiens eene kronijk van Hirsgaw eindigt 1370 / en d'andere 1502. Johannes Hamelius in ſijne hiſtorien tot op 't jaar 1500. / Albert Krantz in ſijne hiſtorie van Neder-Saxen / (daar Hamelen ook in begrepen is) vervolgd tot op het jaar 1510. niet een van allen / alhoewel volneerſtige hiſtoriſchrijvers / maakt van dat werk tot Hamelen het allerminſt gewagh: noch Paulus Langius / noch ook Joannes Aventinus / noch Munſterus / niemant heeft er taal noch teken van. Uit deſen dan bewijſt deſelve Scholtius / dat de vertellinge onder de Legenden een gedroomſel van dien tijd / met regt gerekend word.

§. 6. Want ook ſo heeft deſelve gemen ſchijn van waarheit; ja ſo weinig ſchijn / dat daar geen mogelijkheid in is te ſien. Ik will met ſeggen / dat my ongeloofelijk dunkt / ſo ene ſtad eens ongemeender wijſe mogt met muſen of met ander voos gedierte zijn geplaagd geweeſt / of ook ſodanig een verdragh gemaakt houden hebben ('t ware ſijn verbaaſlijk weſen hem verdacht moeſt maken) noch ook indien wellicht 't gepiep der flueite door 't gehoor 't gedierte kon verlaaten; en daar en de kinderen met van

maar 't komt my achterna te lam en kreupel vooꝛ. Want ſo de kinderkens van 4. tot 12. jaren oud in ſulk een ſtedeken 't getal van 130. uitmaakten / en ſo het al te ſamen knechtjes waren gelijk 't latyniſch woꝛd *pueri* in die verhaalde ſchꝛiften ſeggen will: ſo is het vꝛeemd / hoe het die bꝛyſterd haaren met de ſleutt ſo paſſen konde, dat effen alle deſe kleine knapē vꝛy geweeſt zyn om op ſtraat te lopen, dat niemant hen / inſonderheid ten minſten elk de ſijnen / heeft in huis gehouden; dat ganſch geen tegenſtand gedaan is / noch de pooꝛt geſloten. Of ſo de vꝛeſe deſe boꝛgers wderhouden heeft; hoe heeft deſelve hen dan niet veel eer bewogen om den man ſijn geld te geven? te meer alſo hy hen gewaar ſchoud hadde, en die hen dꝛeigingе wel leeꝛē konde / wanneer ſy alle hunne kinderkens hem dus ſagen achter na lopen / waar het heen ſoude willen. Of men ſal mogen ſeggen / dat ſy altеſamen dus bevoerd zyn geweeſt: dan heb ik uit; want ſulx gedurig vooꝛ te wenden / ſal geen einde hebben.

§. 6. Doch wil ik dan noch wel eens vꝛagen / hoe dit zy toegegaan / dat deſe kinderen twee honderd mylen verre onder d' aarde dooꝛ / na Sevenbergen zyn geleid geweeſt: en dat men nooit ſo langen overdekten wegh vernomen heeft; noch enig ſchꝛyver ooit gemeld / dat die daarna dooꝛ enige aardbeevinge zy toegevallen en verſtopt / alſo deſelve nergens meer te vinden is. Of heeft die toveraar / dat is de Duivel dooꝛ deſſelven dienſt / den wegh na by geopend / en hen op de aarde langs / of dooꝛ de lucht gevoerd: hoe heeft ſe niemant dan geſien? Want dat de Duivel ſightbaar lichaam kan onſightbaar maken / is boven III. b. III. §. 16. al getoond. 't Is waar / dat Saxen ſeven ſteden oste burghten / met hunne onderhorige dooꝛpē / in het land van Sevenburgen ook bewoné; waar van het deſen name dꝛaagt: maar niet bekend wanneer ſy daar gekomen zyn; al ſeit het Mr. Erich om dien tyd van Hamels kinderen uitgang ook gebuurd te zyn. Heeft hy dat ſelf geleſen in des ſelvē lands Kronyk: ſo heeft hy mede wel daar in geſien / dat Sevenburgē van dzie volkeren bewoond is / Hungerſchen / Siekelers en Saxen; en dat alſo meer dan hoogduits in dat land geſpꝛokē wooꝛd. Maar datmer my toch ſegge / hoe die kinders in dat vꝛeemde land aan koſt en onderhoud gekomen zyn; en hoe ſy noch ſo jong / de ſpꝛake van hun land behouden hebben; en wat al ſwarigheden meer in deſen al te vinden zyn.

§. 7. 't Is daar en boven wel een nieuw artykel des Geloofs / den Duivel tot Gods dienaar in 't bevoeren van de volkeren te maken; en dat in Kriſten tyd / daar onder 't Heidendom ten tyde der gemeene volkverdeelinge / by Moſes ſo ſoꝛgvuldig aangetekend Gen. 10. geen diergelyke wooꝛd gemerkt. God voerde 't Joodſche volk dooꝛ menſchen hunner eigene afkomſt: hy geleidеſe als eene kudde door de hand van Moſe en Aaron na hun land: Pſal. 77: 21. En ſoude hy de Kriſtenen dus dooꝛ den Duivel laten leiden? De Joden boven d' aarde langs / dooꝛ Zeen en Rivieren; en de Kriſtenen dus onder d' aarde / als dooꝛ der hellen heen? Het volk van Iſraël beſtond uit mannen / vꝛouwen / kinderen; de laatſten hadden ſteunſel aan hunne eigene ouders / die hen in de wetten welke ſy op wegh ontvingen / onder-

wysen konden. Maar dese arme kinderen en hadden niemant dan den Duivel: waar wil dit heen? Ten laatsten / siet wat meester Erich / zynde self een leeraar by de Protestanten / den protestantschen volkeren in Sevenburgen (want sodanig zyn de Neder-Saxen) dese vuile bielik aanwyst / dat sy een Duivels volk zyn / so dat waar is / dat sy van den Duivel derwaart zyn gevoerd: 't welk seer bequaame stoffe voor het Pausdom is.

§. 8. Van brieven die uit Hamelen na 't jaar van hunner kinderen uitgang gedaghtekend zyn / beugt my gehoord te hebben mynen vader seggen / dat hy sulk enen eens in handen myns grootvaders heeft gesien. Maar dat bewyst my de gewoonte niet: also het iemant / dese fabel voor waarachtig houdende / gedaan kan hebben voor hem selven; en heden / so als myne vrienden derwaarts henen woonende / altoos sodanigen gewoonte niet bekend is / noch dese wonderlike uitgang hunder kinderen voor hoger dan een fabel meer gerekend word. So veel heeft dan Magister Erich met syn schryven uitgewerkt: en ons daar door bevestigd in 't gevoelen / sulke die bygelovigheid ten grooten deele metter tyd verslyten soude / indiense van de berkelüken self geen steunsel meer ontving. Hoewel het blijkt / dat dit seer swak moet zijn / also na 't boek van desen schryver / gemaakt om dese fabel voor opreghte waarheid uit te vetten / deselve minder word geloofd dan daar te voren / en / so ik achte / in korten voortgs geheel verdwynen sal.

§. 9. Doch ik en kan my niet onthouden van te klagen / dat onse eigene / en self vermaarde leeraars / ons oudwysschе fabelen vertellen / van welke sich verstandige Papisten / ja self Heidenen / wel souden schamen: gelijk dat is van Adrianus Regenvolscius; in syn boek genaamd *Systema Historico-chronologicum Ecclesiarum Slavonicarum*, dat is Tsamenstellinge der historikronijk van de Slavoensche Kerken, gedrukt tot Utrecht 1652. pag. 95.

By die beletselen van de gereformeerde Kerk in klein Polen, welke wy tot noch toe verhaald hebben; te weten, eensdeels de lasterlyke scheuringe der Antitrinitarisen, en anderdeels de reukelose en oplopende verschillen der Luiterschen: moet dit noch by komen, dat omtrent het jaar 1597. tot versoekinge der gelovigen, door Gods bestieringe, seker Geest (of hy wit of swart was wistmen in 't begin niet) is bekend geworden, en velen lieden tot afval gestrekt heeft. Daar was sekere dochter met name Bietka, dewelke van enen jongman Zacharias geheten gevrijd wierd, beide tot Wielam geboren en opgevoed. Dese jongman dan, niet tegenstaande dat hy een geestelijk persoon was, en na 't Priesteramt stond; liet evenwel niet na, haar op trow-beloften aan te staan. Maar syn voornemen hem van synen Vader afgeslagen, en om syne geestelikheid ook ontraden zynde; en hy derhalven syn doelwit niet kunnende bereiken: so heeft hy, in melancolye vervallende, de handen aan sich self geslagen, sich worgende aan enen strop. Niet lang na synen dood quam by dit voornoemde meisje een Geest, dewelk sich veinsde te zijn de ziele van die Zacharias, die sich dus verhangen hadde: en seide van God gesonde te zijn om berow te tonen; op dat hy, nademaal sy de voorname oorsake syns doods geweest was, sich nu ook met haar vervoegen soude, om de voldoe-

doeninge uit te ſtaan. Door deſe ſoete praatjes met beloften van haarte verrykē, dede haar die gemaakte geeſt geloven dat hy't was; ſo datſe ſich aan hem verloofde. 't Gerught aangaande Bietka met Zacharias van dagh tot dagh meer en meer ſich door heel Polen verſpreidende; trok het niewsgierig volk ſchielijk van alle kantē na hen toe. Vele edelluiden gaven acht op de woordē van dien Geeſt, en ſchiktē ſich na hem; ja dat meer is, haaldē hem ook in huis. Waar door Bietka ſeer veel gelds verkreeg: te meer om dat die Geeſt geen beſcheid geven, geen ſamenſpraak met iemand voeren wilde, en geen voorſeggingen doen, dan met haar toeſtemmen. Hy woonde mede een geheel jaar ten huiſe van den ed. heer Trepka, lands-reghter tot Kracow: van daar van d'eene plaats op d'andere ſwervende, is eindelijk gaan woonen by ſekere edele juffrouwe, weduwe, Wlodkow geheeten; alwaar ſy wel omtrent twee jaren blyvende, haar geeſt al ſijne kunsjes en bedriegeryen in 't werk ſtelde; van welke dit de voornaamſte waren. Van voorledene en tegenwoordige ſaken de luiden ſekerheid te geven; den roomſchen Godsdienſt met enen aardigen toeſtel van woorden te verheffen; en ten laatſten op de Euangeliſchen te ſchelden, en derſelver verdoemeniſſe te verſekeren: van welken hy niet wilde dat iemand tot hem ſoude naderen, als deſelve ſijne ſamenſpraken onweerdig achtende. Behalven de genen, van welken hy verſekerd was, dat ſich niet ſo ſeer op den Godsdienſt uitleiden, en die de ooren jeukten na wat niews: waar door hy ook vele heeft in 't net gekregen, en tot het Pauſdom verlokt. Tot noch toe was het niemand bekend geweeſt, dat deſe Geeſt de Satan was: en ſoude ook niet openbaar geworden zijn, ten ware ſekere Polen, in 't Jubeljaar 1600. door Italien reiſende, veel van de ziel van Zacharias onder 't volk verſpreid hadden. 't Welk ſekeren Italiaan, die ſijn werk van de ſwarte kunſt maakte, ter ooren gekomen zijnde, en wien deſe geeſt (hoedanigen ſy gemeenlik *beſloten* noemen) voor vijf jaren ontſnapt was, ſo begaf die ſich na deſe juffrow Wlodkow toe, begeerende dat deſe uitgebroken Duivel, met grote ontſettinge van d'omſtanders, hem wederom gegeven wierde. Sulx hem van de juffrow toegeſtaan zijnde; nam hy op niew deſen boſen Geeſt gevangen; ſloot hem in enen ring, en voerde hem dus mede in Italien. Welke Duivel, by achterlatinge van ſulks veel belagelike rampen (volgens ſeggen van dien Italiaan) in Polen ſoude hebben uitgevoerd.

§. 10. Ik will den Leſer eerſt hier te bedenken geven/ dat deſe ſchryver is een Proteſtant/ die dit hier ſo verhaalt als iet dat hy volkomelik gelooft alſo geſchied te zijn. En't gene meer is/ dat hem onſe Voetius/ die dit boek t' Utrecht 1652. heeft in 't licht gegeven/ in ſijne Voorrede daar voor geſtelt den loſ nageeft/ dat hy daarin alles *fideliſſimè, non tamen ſine magna prudentiâ, moderatione ac circumſpectione chartis mandaverit*, ſeer getrouwelik, ende echter met grote voorlightigheid, gematigdheid en omſightigheid heeft op 't papier gebracht. En dat gy niet ſoud meenen/ dat deſelve Voetius in deſen onvoorſightig ſpreekt/ het boek ſo maar ter loops geleſen/ en op dit verhaal geen acht geſlagen hebbende; ſo is te weten/ dat hy noch op 't einde ſeit/ *profiteor candidè, nihil hîc meum eſſe, ne uni-*

tum quid am periodum aut commu; ſed ſolummodò opus fidei meæ commiſſum, ty-pographo traditum, ET AD PROELUM CORRECTUM FUI-SE. Ik verklare opregtelik dat hier niets van't myne is, ſelf niet een eenig redenſlot of woorden ſtelle: maar dat my 't werk ſlechs toebetrowd is, van my den drukker overhandigd, EN TER PERSSE GECORRIGEERD. So heeft hy 't dan van woord tot woord geleſen / dewijle 't ſonder dat niet was te corrigeeren, als een ieder weet die boeken uitgeeft. Derhalven heeft hy die vertellinge van Zacharias ook geleſen / en geloofd; of tegen alle reden van dit boek geſeid / dat het met veel voorſightigheid en onſightigheid geſchreven is. Hy was / gelijkwe weten / anders wel gewoon ander lieden boeken te beſchaven / en ſo uit te geven; gelijk aan Tomas van Kempen en Dailys Oefeninge der Godſaligheid beneffens anderen gebleken is. Maar in dit boek heeft hy niet eene periode noch een deel daar van veranderd / of tot verbeteringe bygevoegd. Ik wil dan denken dat ik hier met Voetius ook ſpreke / ons meer bekend dan Regenvolſcius; en daarom ook veel meer in acht te nemen waarneemen dan 't gevoelen van vermaarde Leeraars onſer Kerken ſpreekt.

§. 11. Nu laat ons dan beſien / wat van d' hiſtorie te houden zy / die d' een alhier vertelt / en d' ander ook gelooft. Wat ſchoonder leeringen en zijn daar uit niet waar te nemen? Voor eerſt / dat de Duivel geen groter nadeel aan de gereformeerde Kerke doet / dan wanneer hy om een paapſch meisjen uit vlyen gaat. Want deſe vlyery van Zacharias bragt groten hinder aan den voortgang der Reformatie ſegt Regenvolſcius. Ten anderen / dat ook een Duivel kan in enen ring beſloten worden: welk gevoelen ik I. b. XIX. §. 18. alleenlik op de rekeninge van de Roomſche Kerke hebben willen laten: maar ſie nu wel dat deſe ſchryver der Slaboenſche Reformatie / en Voetius / Corrector van ſijn boek / die dit ſo vrijft / en dit niet heeft gecorrigeerd; het mede t' onſen laſte overnemen; waar tegen ik nochtans met alle middelen van regte protesteere; dat ik er niet het minſt deel aan hebben will. Ten derden / dat die ſchelmen / waarmeermen daar niet wel op paſt / licht uitbreken / en enen tijdlang door de weereld waren konnen: en dat ſe al ſeer qualik in den band te houden moeten zijn; om dat die Italiaanſche Duivelmeeſter / hoe ſlim hy ook op deſe ſwarte konſt was afgeregt / den duivel Zacharias niet ſo naauw heeft konnen ſluiten / of hy heeft geweten weeg te raken. Ten vierden ſtaat voornamelik wel aan te merken / dat ſeker ſlagh van Tooveraars ſeer nut zijn voor de protestantſche Kerk: alſo ſy ſulke boſe Duivels dus in enen ring beſluitende / daarmede 't quaad beletten dat ſy anders aan deſelve ſouden doen. Want duivel Zacharias / in vijf jaren dat hy los was / menigte van menſchen weder afkrok tot het Pausdom; en ſo hem ſijn meeſter niet weetom gevangen hadde / ſoude na deſelfs verklaren (als een eerlijk tooveraar) noch ſeer veel quaads gedaan hebben. Daar doe ik noch by voor een Corollarium of toegift / dat een Duivel veel meer quaads kan doen aan 't Euangelium / dan vele Euangeliſche Paſtoren daar in

voor

voordeen: alſo ſy met al hunnen arbeid maar de ruggé gingen / in die vijf jaren dat de geeſt van Bietka met haar toehield. En dat noch al / niet tegenſtaande dat hy in die jaren tijds ſich maar in twee verſcheiden huiſen heeft verhouden: terwijl de Predikanten op ſo vele plaatſen preekten. Wat ſoude deſe boſe Duivel niet al groter achterdeel verdoemaakt hebben / indien hy den geheelen tijd van ſijnen bedrijf / en met eenen bedrijf / gedurigh van d' eene plaats tot d' andere geſwoven hadde? Het ſchijnt dan mede / dat die boſe geeſten op het bedrijf wel ſo ſeer verlieven komen / dat ſy vergeten hunnen weerden aart / rondom te gaan om te verſlinden; want deſe was van ſijne Bietka niet te ſcheiden; ſulx hy dan allerwegen haar verſelde / en haar by bleef daar ſe bleef.

§. 12. Maar nu en ben ik dus noch niet genoegh geleerd dan ſoude deſen ſchrijver / of wel den Corrector van ſijn boek nochmoeten vragen / of deſe helſche bezer in al deſen tijd niet heeft gegeten noch gedrunken? gelijk het ſchijnt / dat hy gedaan heeft / om dat ſo vele menſchen niet en wiſten dat die geeſt de Satan was. Indien 't dan Engelen geweeſt zijn / die met Abraham gegeten hebben: ſo hebben die te weinig wonders uitgeregt / met eens te doen / het gene een Duivel wel vijf jaren achter een gepleegd heeft. Of hielden ſy hem voor de Ziel van Zacharias: en de gene die hem daar voor hielden waren mede van de Proteſtantſche kerk: (want anders hondenſe daar van niet afgetrokken worden tot het Papendom) ſo is dan doe 't geloof ook by de Proteſtanten noch geweeſt / dat iemant uit den doden wel kan opſtaan / en in plaats van Moſes en Profeten tot de menſchen ſpreken. Dan vraag ik noch / hoe wiſt de meeſter toveraar / dat dit ſijn eigen Duivel was? Of had hy deſe nukken in Italien ook al getoond? of was hy ſonder weetga in dat ſtuk / dat ſo een Duivel ergens ging uit varen / deſelve ſijn ringduivel moeſte zijn? Maar toch / hoe voer hy doe met ſijnen meeſter / als hy wederom gevangen wierd? moeſt hy voor 't weerſlopen geen ſtraffe lijden? Of ſo de meeſter deſe magt niet hadde: was daar geen regter voor hem te krijgen by Beelzebul; om anderen tot een exempel die ſulxzulke des verbonds te ſtraffen / volgens 't welk hy ſonder oorlof van den meeſter niet mogt uitgaan: ik geſwijge hem ontlopen? Want de Duivel / ſeggenſe is in 't beſonder trouw in na te komen alle deelen ſijns verbonds; om ſo de menſchen dies te vaſter aan ſijn lijntje te behouden. Siet / deſe en meer diergelijke dingen zijn 't / die noch ontbreken aan d' hiſtorie / om die vol te maken.

§. 13. Noch wy behoeven meer niet / om te giſſen wat de waarheid der geſchiedeniſſe zy. Te weten / dat een paapſche ſielt / en wel waarſchijnelijk een geeſtelijke / ſich onder ſulken dekzel by het menſchen heeft gevlijd / om haar tot ſijnen wille te verleiden: daar toe gebruikende nu die gelegentheid van dien verſtorvenen Zacharias; alſo 't op oud gebruikelijk weer vriesen wil. Die boeve / op alles afgeregt / beſpiedde regelijx gelegentheid; en wiſt alſo elk ſijn geheim te ſeggen / gelijk de handlichters en waarſeggers doen. Want daar is op te letten / dat hy na 't getuigeniſſe van den

ſchry-

schryver niet van toekomende / (daar hoedde hy sich voor) maar van voorledene en tegenwoordige dingen spraak / die hy door voorschryven middelen wel konde weten. Ten laatsten 't spel te hoog lopende / en te veel gerughts makende / heeft sich quanswys laten vangen / om sich werk te maken. Of liever uit een klooster in Italien ontloopen / en door Poolsche pelgrims daar verspied: heeft hem een sijner makkers door bevel des oversten van sijn Convent dus wederom gehaald; om in geen ijden te geraken / also elk doch verbeerd is voor den Duivel / en wel bijde toe / so hy maar bredig henen gaat. Ook so en konde dese naam van Toveraar en Duivel geen van dese beiden hinder doen; als onbekend / en nooit daar na te kennen in sijn land / dat sy in Polen sulke potsen hadden uitgeregt.

XX. HOOFDSTUK.

Het gene onlangs met den Metselaaar tot Bolswaard is gebeurd, is mede niet beswaarlik op te lossen.

§. 1. Ik kome nu uit Polen t' huis / om na te speuren ene wonderlike historie / twaalf jaren nu geleden / en gebeurd tot Bolswerd: welke dies tyds veel gerughts gemaakt heeft / eensdeels door de bysterheid en vreemdigheid der sake / so als die nade waarheid word verhaald; en anderdeels door alles wat in 't navertellen door nieuwsgierigheid der menschen daar is by gedaan / dat of niet waar / of immers onbewysijk is. Doch so als ik het hier verhalen sal / magh iegelijk wel denken dat het waar sal zyn: also ik dat sal doen uit d' eigene Informatien, van den heer Procureur generaal van Friesland / aan my vergund en self ter hand gesteld. Niet dat ik die sal stellen in 't geheel; het welk te lang soude vallen; en ook niet nodig zyn / also verscheidene getuigen het self deseggen; derwelker woorden wel na sijl van Reghten op eens ieders naam hebben moeten gesteld zyn: doch ons met eens te lesen vergenoegen sullen; mits dat ik daar by sal te kennen geven / wie dit of dat besonderlik getuigd heeft / of waarin dat twee of drie te samen stemmen.

Præparatoire Informatien, nopens het verbranden van Douwe Sytses burger hopman ende Metselaar tot Bolswart.

Rjaurd Ypes Wygersma Hospes tot Bolsward, geciteerd, geëedigd en geëxamineerd, verklaarde dat Douwe Sydses op Vrydagh den 24. Juny 1681. ontrent 4. of 5. uren aan sijn huis was gekomen, zijnde seer beschonken. Wes niet tegenstaande hy aldaar noch aan N. N. (den naam in een gedruckt boek te verschonen) drie mingelen wyn (160 gaander in een ton) hadde ten besten gegeven; die sy te samen benessens den deposant ontrent hebben opgedronken.

dronken. Waarna ſy ontrent half elfven te ſamen beneffens het ſtiefdochtertje van Douwe, 't welk hem was gekomen halen, na huis zyn gegaan. Perſiſteerde na prælectie.

Nu volgt ſijne eigene verklaringe.

§. 3. DOUWE SYDSES &c. verklaarde, dat hy dien avond beſchonken t' huis komende, daarom, en om dat hy enige daghen wat oneenig met ſijn vrow was geweeſt, in de keuken op kuſſens was gegaan ſlapen. In ſulx doende was hem in den droom ingeſchoten ſekere geſchiedeniſſe, die hy voormaals by Simon de Vries hadde geleſen, van enige perſonen die een maſquerade ſullende danſſen, malkanderen met de brandende flambauwen, die ſy in haar handen hadden, in de brand ſtaken. Waar op hy wakker zijnde geworden, en opſtaande, om op de plaats ſijn water te gaan ſtorten: ſo bevond hy ſich ſchielik aan alle kanten in een lichte vlamme, waar door hy aan ſijn lichaam en kleederen ſo jammerlik is beledigd als tegenwoordig ogenſienlijk is: hebbende hy in 't opſtaan niets vernomen; dan was eerſt in den brand geſteken terwyl hy over de vloer ſtonde, ſonder dat hy iets anders als de voorſz. vlamme geſien, gehoord, of anderſins vernomen hadde. Gedurende deſen brand hadde hy wel om hulpe geſchreewd; doch was niemant hem bygekomen: ſo dat hy eindelik begon te beſwyken; wanneer hy uitriep, *o God! zyt my armen ſondaar genadig*: ſo was niet alleen de vlamme; maar ook alle glandigheid van ſijne kleederen in een ogenblik verdweenen. Doch als hy hoe langer hoe flaawer wierd, was hy eindelik met het hoofd op een kuſſen liggen gegaan; alwaar na enig vertoef ſijne huisvrow hem bygekomen, ende ſo miſerabel gevonden heeft.

Laat ons dan horen wat ſy boven dien getuigt.

§. 4. *Goik Aukes* huisvrouwe van vorige getuige &c. verklaarde, dat haar man al naaſt langen tyd ſich betoond hadde ſeer genegen tot Brandewyn en andere ſterken drank. Waartegen of hy ook wel van voorneemen was geweeſt ſulx na te laten, ook ſodanig dat hy ſich meermalen hadde verſworen, dat de Satan hem van lid tot lid moghte verſcheuren, ſo hy ſich daar aan weder vol ſoop: ſo hadde ſulx echter geen voortgang gehad. Specialik was hy in de voorleden week enige dagen weder aan den drank geweeſt, wanneer eindelik op voorleden vrydagh avond gebeurd was, dat hy dronken t' huis komende, als ſy al na bedde was, ſo hadde ſy hem in de achterkeuken door hare dochter op kuſſens laten nederleggen. Ende was des tyds de haard wel toegerekend, en anderſins geen materie daar ontrent die brand konde verwekken. Des nachts om twee uren de depoſante wakker wordende, ſo was ſy na achteren gegaan, om door de glaſen te ſien hoe hy al voer. Maar alſo het daar toe noch te donker was, ſo was ſy in de keuken gegaan, alwaar ſy in 't midden op de vloer iets onder de voeten gevoelde, 't welk ſy des tyds niet ſien konde wat het was; doch naderhand gebleken is aſch en verbrande lappen van haar mans klederen te zyn. Toetredende en haar man by den arm ſullende krygen, ſo hielde ſy een gedeelte van de mouwe in de hand, waar aan ſy bevond, dat de kleederen gebrand waren. Waar op als ſy uitriep,

O Heer! Douwe, du biſte immers ſo tebrand; ſo antwoordde hy daar op; *dan heeft de Duivel my ingevoerd*. Sy hier van te meer verſchrikkende, ſo was ſy uitgelopen, om de geburen aan te ſpreken, wanneer haar in't inkomen haar man in de gang ontmoette, ſeggende, *ik wil my vermoorden*. Waar op ſy met hem in de voorkamer gaande, ſo hadde, ſy eene der geburen, (Sjowk genaamd) die middelerwyle quam, uitgeſonden, om Mr. Salvius den Chirurgijn te halen &c.

Deſſelfs getuigeniſſe volgt dan hier / ende komt met de vorige verklaringe van de vrouw over een.

§. 5. Mr. *Salvius Rolwagen* Chirurgijn tot Bolſward &c. verklaarde, dat hy op voorleden Saterdagh, 's morgens ontrent 3. uren is gehaald by Douwe Sydſes, dien hy gevonden heeft ſittende in de voorkamer; zynde ſeer beſchadigd door brand, ſo aan ſijn aangeſighte, (**de vrouw ſeit dat ook** het hair ten merendeele van het hoofd geſengd was) als rug, buik, handen en beenen, en voorts het heele lichaam, exempt onder de beenen en voeten. Zynde voorts bevonden, dat het hemd op de rug geheel was, exempt een klein gat aan de eene zyde; en echter de geheele rug van brand beſchadigd. Ook was de regter ſcheen boven gebrand; niet tegenſtaande de hoos geheel (behalven een klein gatje aan het kuit, **ſeit de vrouw**) en boven gebonden was. Van gelyken was het met den arm en de mow gelegen. Verklaarde vorders dat hy aan den Patient (die noch naauwlyx nuchteren was) hadde gevraagd, hoe ſulx was bygekomen? Waar op hy hadde geantwoord &c. **Dit komt over een met het gene daar van ſtaat in ſijne eigene verklaringe.** Waarop als de depoſant repliceerde, dat ſulx geen goed en natuurlijk vuur moeſte geweeſt hebben: ſo voegde de Patient daar op, *dat is 't buiten twyfel niet geweeſt*. Waar na de depoſant in de keuken daar de ſaak gepaſſeerd was, zynde gegaan, hadde bevonden het vuur in de heerddobbe wel toegerekend. Voorts de kuſſens in den hoek liggen, in welx eene een gat was gebrand. Ook lagh daar tin van de geſmoltene knopen, en enige lappen van de verbrandde klederen, en enige rode aſch (**na 't ſeggen van de vrouw** niet overeenkomſtig met de aſch in de heerddobbe liggende) Doch van het boven rokje en de meſſingen knopen daaraan was niets bevonden. **De vrouw ſeit**/dat de tinnen knopen van den hemdrok waren ten deele geſmolten, ende lagen alſo op de vloer, Ook was in 't midden van de vloer een ſwarte plek, als was er vier of buspoeder, gebrand; ende konde de depoſant niet ſien, dat er enig ander goed in de keuken beſchadigd was.

Aldus gedaan ende geinformeerd binnen Bolſward den 28. en 29 Juny 1681. in kenniſſe van my Procureur Generaal. J. Beuker.

§. 6. Op huiden den 29. Juny 1681. verklaarde aan my Procureur Generaal DOUWE SYDSES voorſz. hoe dat hy voor een jaar of twee beneffens N.N. van Hichtum na Bolſward ſullende gaan, zynde een weinig beſchonken: ſy beide ſeer waren geſlagen, geſtoten, en door ſloten en vaarten gevoerd; ſonder dat ſy iemant ſagen die haar ſulx dede. Eindelik waren ſy van malkanderen afgeraakt: en was de Comparant, meinende by Bolſwart te zyn,

by

by Burgwerder Kerk gekomen, van waar hy weder na Bolswerd keerde.

(De stad Bolswerd / en de dorpen Burgwerd en Hichtum / liggen op. eenen driehoek / een halve ure gaans / meer ofte min / van malkanderen: en de wegh van Hichtum na Burgwerd gaat van Bolswerd af.)

Verklaarde sijne huisvrouwe mede, dat haar man haar des tyds in sodanigen, staat was t'huis gekomen; zynde nat en vuil, in 't aangesight bloedig en modderig; so dat sy hem naawlix kende: en hadde hy doe lijn wedervaren, in voegen voorsz. verhaald. Act. ut. in kennisse van my Procureur Generaal. J. Beuker.

§. 7. Om nu te overleggen wat van dit geval te seggen zy / so is ten eersten openbaar / dat dese man een renkeloos en godloos leven heeft gevoerd; en dies te meer / om dat hy / daar van by sich selven overtuigd / niet bloteliik meermalen beterschap beloofd / maar ook hem self op 't allerbijsterste verbloekt heeft / in gevalle hy sijn woord niet na en quam. Sulx echter geensins doende / heeft dat vergeleken met dit seldsaam buur / hem self en anderen gebraght in dat gevoelen / dat dit laatste geen natuurlijk werk / maar van den Duivel was. Te meer / also d' ontmoetinge op wegh met sijnen makker / tusschen Hichtum en Burgwerd / een jaar of twee te voren wel een teken scheen te zijn / van dat de Duivel op hem paste; so dat slaan en stoten van den Duivel was / alwaar ik merke dat het henen wil: maar nu is te besien / wat eigentlik de sake wesen magh.

§. 8. Daar over staan ons de getuigenussen nu te ondersoeken / so wel in opsight der getuigen als der saken die sy seggen. Getuigen zijnder vier: de waerd / de man self / de vrow / en de meester. De eerste getuigt niet verder dan de dronkenschap; de brand berust derhalven maar op drie. Doch dat getuigenis is wederomme tweederley; hoe die gekomen zy / en wat die heeft gewerkt. Het eerste staat op 's mans verklaringe alleen / so als hy aan de vrow / den meester / beide doe op staande voet; en namaals aan den Procureur generaal self heeft gedaan. Dit laatste kan maar voor verklaringe verstrekken / also het eerste en twede in die van de vrow en meester Salvius begrepen zijn; die seggen dat hy 't heeft geseid. Het andere berust op 't seggen der twee laatsten; want de weerd noch de man self in hun getuigenis daar niet af melden.

§. 9. Het blijkt uit het getuigenisse van den weerd / dat hy smorsdronken is na huis gegaan / als zynde dronken in de herberge gekomen / en hebbende daar doe noch so veel toe gedronken. Sijn nederliggen achter in de keuken op de vloer bewijst dat mede; en de meester seit; dat hy na enige uren slapens / en d' ontstelteniss van dien brand / noch niet geheel ontnuchterd was. So is dit dan eens eenigen / en dronkenen mans getuigenisse / en dat noch in sijne eigene sake. Hy heeft er nuchteren niet anders van getuigen konnen als hy daar van onthouden hadde / so als hy 't in die roes begreep / na sijn ontwaken; en wiste niets te seggen / hoe 't in 't eerst gekomen was / wanneer hy sliep. Derhalven is op sijn getuigenisse niet veel staats te maken. En des te minder noch / om dat hy sich so onbesten-

dig toonde in dat self de voorval en verhaal. Want eerst had hy geroepen/ O God, zyt my armen sondaar genadig. Waarop terstond de brand gebluscht was/ waar door hy dan ook Gods genade had bevroed: en daar op seit hy tot sijn wijf/ ik wil my vermoorden; tot een bewijs van reukelose en onbestendige herssenen/ die sijn getuigenisse seer verslappen.

§. 10. Belangende de sake self: daar is geen oorsaak van verdachtheid in den meester/ waarom sijn getuigenis niet gelden soude; dat hy 't also gevonden heeft/ gelijk hy seit. Van op de vrow behoeftmen niet so vast te gaan: alsomen niet en weet wat sy gedaan magh hebben; eensdeels eer de man in brand raakte/ en anderdeels na dat hy al verbrand was; sijne herssenen noch van den dronk beneveld/ en ook het licht des dageraads alsdoe noch niet genoegsaam zijnde (also 't noch naawelix drie uren was) dat hy het soude hebben sien al wat sy dede. Hoewel ik echter niet kan sien/ of alles wat sy seit; hangt wel te samen/ en wy na reghten schuldig zijn/ den anderen op goede trouwe te geloven/ so langer geene reden van ongeloofwaerdigheid sich openbaart. Doch is daar tegen wederom te denken/ dat dese vrow partye was van haren man/ in 't stuk daar wy van spreken: en dat een sterk gerughte gaat/ dat sy/ (niet lang na hem gestorven zijnde) op haar doodbedde heeft bekent/ hoe sy/ om haren man van 't dronken drinken af te brengen/ hem in den slaap met brandewijn begoten heeft. Nochtans heb ik er beide Predikanten na gevraagd: die my verklaarden/ sulx uit haren monde niet gehoord te hebben/ dan wel dat die gerughten gingen.

§. 11. Nu laat het alles op die wijse zijn geschied als die getuigen dat verklaren: Wat is daar in dat niet natuurlik zy/ als is het (want dit moet elk een bekennen) ongemeen? De man van sterken dranck/ en sonderling van Brandewijn/ dus overladen/ so loopt hem die ten neus en monde uit in slaap: een glimmende tabaxpijp kan dien wel hebben aangesteken. In 't smeulen/ namelik/ eer dat de swavel was geraakt/ de herssenen/ beswalkt zijnde van den rook: so krijgt d' inbeeldinge den indruk vandie franssche masquerade/ alcer van hem gelesen in De Vries. Mits opgestaan/ word door 't bewegen ook die stoffe gaande waarin meest de swavel was; en aangesteken/ brengt hem aanstonds in de lichte vlam. Dat op de woorden/ zyt my armen sondaar genadig, (een dronkemans godsdienstigheid/ die wel haast overging wanneer hy seide/ nu wil ik my self vermoorden) de brand een einde nam/ was geen mirakel; also die doch ten einde was; de swavelachtige stoffe schielik opgevlogen ende haast verteerd zijnde. Dat hier het kleed/ en niet het vleesch; en daar het vleesch en niet het kleed gebrand/ de tinnen knopen voor een deel/ maar de messingen in 't geheel versmolten zijn: dat is/ door dien de swavelachtige en waterige stoffe van den Brandewijn niet evendraghtig zijn verspreid geweest. Want daar het lichaam of de kleedinge nat was/ daar heeft de vochtigheid den brand gekeerd. Maar daar diede waterachtigheid niet door 't kleet heen tot op 't vel doorgedrongē was/ daar heeft 't swa-

swavelachtige in brand geraakt / het lichaam self beseerd. Die kennis hebben van den aart / en kracht van allerlei gebrande wateren / die sullen torstaan / dat het so geschied. Maar laat er al geen smeulenden tabak / noch vuur van den heerd (gelijk de brow dit laatste wel versekert) ontrent hem zijn geweest: so leert ons de natuur en d' ondervindinge / dat door den groten brand in 't lichaam / eerst vet oorsaakt door den wijn / deselve van sich self is aangesteken. Of weet het landvolk self niet / dat een hooiberg door 't hard broepen in den brand kan komen / en huis en schuur met een tot assche maken? De Blixem brand ook op die wyse als in desen is geschied.

§. 12. Hier by moet ik te passe brengen het gene dat de schryver der Siamsche Reise des Gesands van Vrankrijk voor wat aardigs en merkwaardigs (als het waarlik is) heeft aangetekend. Het was hen / seit hy / aan de Kaap van goede hoop verhaald / hoe eens de Gouverneur / sich met een deel des volx na 't noorden toe begevende / ook enige van de inwoonders / by ons Hottentots genoemd / voor tolken en weghwijsers met sich nam. Een stuk weegs voorgereisd word hy van een troep ontmoet / by welken was een wichelaar / die voor den grootsten wierd geacht / van alle wichelaars rondom bekend. Derhalven vieden sijne tolken / wederom te keeren / of dat hy onvermijdelik verloren was. Maar d' edelmoedige en schrandere Gouverneur liet desen groten Hottentotschen Toveraar versoeken / om hem by te komen / en toe te sien op 't gene hy bestond te doen. Daarop beval hy water aan te brengen in een kom; gelijk geschiedde / so de Hottentots niet anders wisten: dan het was brandewyn / by hen toen malen onbekend. Mits slak de Gouverneur dat in den brand / en sulx gedaan so dronk hy 't op. Op 't sien van 't eerste raakten desen menschen in de uiterste verwonderinge / en op het ander by na van henselven. Aanstonds gaf 't hem desen grote Wichelaar gewonnen / en bid voor hem ter aarden; met verklaren / dat dit godlijk was / en alle menschelike verstand en kracht te boven ging; het water te doen branden / en het vuur te drinken / sonder 't allerminste leed daar uit ontstaan.

§. 13. Siet hier met een het onvermogen van de Toverye: want d' allergrootste toveraar / bekent / dat hy geen water kan doen branden / noch vuur kan drinken; maar dat sulx de Natuur te boven gaat. So sullen dat de Hottentots / dat is de allerheidenste der Heidenen / der geen rightersz zijn / die aan den Duivel en des selfs gewaande bondgenoten gemeenlik noch veel groter dingen meenen toe te schrijven / en dat voor dagelijx werk. Wie weet ook / wat bedrogh ontrent dien Metselaar gepleegd kan zijn; als hy self bekend heeft / dat hy enige dagen lang tot op dien tyd toe in onrenigheid geweest was met sijn wijf; hoewel hy sulx daar op niet rens beroepen hebbe / noch ook hier nodig vinde te beroepen. Altoos daar is de minste reden niet / om daar een werk des Duivels in te sien: al is 't dat hy en ook de meester over sulken vremden brand te samen spreekende / geloof den dat die niet natuurlijk, noch goed, (dat was te seggen

van den boſen Duivel) was. Ik ſegge al wederom / dat ſo het niet natuurlijk was / het ook niet van den Duivel was. Hy en de vrouwe echter geven diergelijk te kennen / door 't herhalen van dat voorval des voorgaanden jaars: als ofſe beide wonde ſeggen / dat hy al voor dien tijd gelyk als onder Duivels magt geweeſt / en daar van in dat ongemak gekomen was. Maar ons en raakt niet / wat die menſchen / met het algemeen voorvoordeel ingenomen / by ſich ſelf geloof den; maar wat ſy hier getuigden ſelf gehoord te hebben en geſien. En dat is 't gene dat wy nu vernomen hebben.

14. Wat anders die verklaringe belangt / van 't gene aan den man en ſijnen metgeſelle op den wegh van Hiehtum / na Bolſward toe bejegend zy; daar ſtaat niet by / of 't by nacht of dage / zy geweeſt. Het eerſte ſtaat voor 't naaſte te vermoeden; te meer alſo ſy beide dronken waren / na d' eigene bekentenisſe / van de vrouw / op 't ſumigſte geſeid / een weinig beſchonken; misſchien om daar van wy veel in ſloten en waarten die ſy doorwaad hadden was vergaan. Waar by ſo is dit maar het ſeggen van de vrouw / uit horen ſeggen van den man; die lichtelijk ſijn lang uitblijven en misgaakten toeſtel door ſulk een verhaal gepoogd heeft te verſchonen. Sy hebben niet geſien / wie hen ſo ſtiet en ſloeg. Geen wonder: want de wyn (die 't na myn giſſen ſelf gedaan heeft) hen in de herſſens opgeſlagen / was achter hunne ogen; en alſo niet wel te ſien. Doch anderen hem ſiende in dien ſtaat / ſo daar misſchien ontrent geweeſt zijn moghten / hadden ſeer wel konnen ſien / aan hunnen tredt / en hun gebaar / dat het een boſe geeſt was die hen ſtiet en ſloegh; en van malkanderen dede dolen / of malkander ſtoten en verdryven: bemerkende dit als het doen van enen Dæmon by de Joden Kordicus genaamd; waar door ſy de ſe kraght des wyns verſtaan; ſo als in 't II. b. XXVII. §. 14. uit Lichtfoot is getoond.

§. 15. Doch ondertuſſchen moet een ieder die dit wel bemerkt / Gods hand in deſen ſien / die den verlopen Metſelaar voor ſijns gelijken ten exempel heeft geſtraft: aan wiennen daar uit reden heeft te ſeggen / indien gy u niet en bekeert, ſo ſult gy alle desgelijx vergaan. Luk 13: 3/5. Maar God en waar ſchout altyd op die wyſe niet; maar het zy dronkaarts / of hoereerders / of die anders na den vleeſche leven; ſy hebben Moses ende Profeten, laatſe die horen. De Duivel / in de Hel geworpen om daar ſelf te vranden komt uit de Hel niet hier op aarden om den menſchen te verbranden. Daar heeft de grote Schepper en Richter van de ganſche weereld middelen genoegh toe ſonder Duivel. Sijne oordelen zijn veel te heilig om die door den onheiligſten van allen uit te voeren. Door goede Engelen of door Profeten heeft hy altyd ſulx verricht / wanneer hy beſonders en openbaerlijx heeft willen doen. Dit heb ik op verſcheide plaatſen van myn tweede boek genoegſaam aangewesen. Daarop beriep ſich deſen ſomen ook een ſeker man woonachtig in de Wyp / doch my van name onbekend / berichtende met enen brief dien hy my aan myn huis quam tonen / de onvoorſigtigheid van enen predikant (doch niet den ſijnen; die is wyſer: maar

maar ſtaande op een ander doꝛp) dewelke niewlinx dit exempel van dien Metſelaar tot Bolſ werd op den predikſtoel aan 't volk had voorgedragen; niet alleen om ſonden die daar niet eens by te pas en quamen daar uit te beſtraffen / maar om my met eene te weerleggen. Want hy beweeꝛs uit een geval daar af hy ſelf het veght beſcheid niet hadde / hoe veel de Duivel op den menſch vermagh; op dat ſe wetende den ſchrik des Duivels / (maar het moeſte zijn des Heeren) bewogen ſouden woꝛden tot bekeeringe.

XXI. HOOFDSTUK.

De Duivel van Maſcon en die te Tedworth hebben boven alle Spoken d' eerſte plaats.

§. 1. VAn deſe twee exempelen in de twee naaſte hooſdſtukken onderſocht / die geenen eigentlijken naam en hebben / of twyfelachtig onder Spokerp of Toverye te benoemen zijn; ſal ik nu twee paar anderen ter handen nemen / die tot de Spokerp behoren / en daar toe deſe twee kapittelen beſteden. In dit ſal ik het eerſte paar te ſamen voegen / dat ſeer wel by malkander paſt; hoewel by veel verſcheiden zijnde in tijd en plaats / het een vooꝛ 70. jaren in't ooſt van Vzankrijk / en het ander effen 30. jaar geleden in het zuid van Engelland. Edoch ſo zijn / als geſeid / die Franſche of Vooꝛgoenſche Duivel malkanderen in veelen ſeer gelijk: dooꝛ de geloofweerdigheid der ſchrijvers van hun beider hiſtorien; de vooꝛſaken hunder ſpokerpen / ſo als men daar af vermoedde; en den aart van de grillen die ſy hebben uitgereght. Doch aangeſien dat de hiſtorien te lang zijn om die van woꝛd tot woꝛd hier in te laſſchen: ſo ſal de Leſer moeten vergenoegd zijn / met een uittreckſel der vooꝛnaamſte ſtukken en behoꝛtten inhoud van 't geheel alhier te ſien; of ſich de moeiten en de koſten troofſten van het eene na te leſen achter Dæmonologia van Fr. Perreaud / den predikant dien dat ſelf wedervaren is / van dien Quelduivel tot Malcon; en 't ander in 't Aanhangſel van den Duivel tot Tedword, achter 't boek van Hoelman / 't welk hy noemt de Wederlegginge van Bekkers Betoverde Weereld, het I. deel.

§. 2. Dat van Maſcon komt hier op uit. Dat van den 14. Sept. tot den 22. Decemb. 1612. ende alſo 14. weken lang gedurende by dagh en by nacht / doch met enige tuſſchen poſingen / in't huis van den vooꝛſz. Predikant gehoꝛd is / nooit geſien / een ſeker ſpook; verſtaanbare redenen ſpreckende; van vooꝛledene / tegenwoordige / toekomende / en meeſt verboꝛgene dingen dooꝛ de geneu die het hooꝛden / op dien tyd. Niet alleenlik uit hem ſelven, maar ook op het gene van de menſchen wierd geſproken het ſijne ſeggende: waar uit dan volgt / dat hy ook hooꝛde ofte wiſt wat binnens huis geſproken wierd. Dat hy ook vele dingen dede dienen ſagh; met beſlep beweeginge te maken / en in den huiſe over hoop te werpen / ſo by dage

als

als by nachte. Dat echter menſch noch beeſt in 't allerminſt beſchadigd is geweeſt / ſelf ook het huisraad niet: maar blotelik wat potſen ſo met wood als daar zijn aangereeghd. Uit alle 't welke de Paſtoor en al het volk geloof deê / dat dit dan den Duivel was.

§. 3. Uit dit dat voor te boen gebooden / ſo moet op 't minſt het ſwaarſte dat tſijn verſaal te boren komt / ſo veel gewights hebben / dat het ons daar toe overhaale. Dat laat ons nu van ſien. Ik ſal om mijnen Leſer nergens mis te leiden / van blad tot blad gaan / navolgens d' overſettinge van Gillis van Ween / gedruckt 1665. by Jaques Bourſſe t' Amſterdam.

Pag. 161. en 166. 't Begin was als hy ſelf van huis was / vijf dagen lang / en dat de 6. en ſtmaago by de Juffrow op een ander bedde in deſelf de kamer ſliep, dat aan de gordijnen van haar bedde wierd getrocken. Dit konde de nicht ſelf wel doen: gelijk ook het ter aarde werpen van het huisraad / en 't toe houden van de deure / pag. 167. vermeld, al heeft de ſy dat den jongen die op de voorkamer ſliep / daar toe van noden hadde. De Brabillant bekent dus verre ſelf pag. 168. dat ſulx wel door de liſtigheid van ſekeren booswicht konde geſchied zijn.

Pag. 168. 169. Op 't huis gekomen / hoort veel gerammels als van een ſtuk houts / dat aan de zijde van de kenten wierd gerold / het kloppen aan het eilen ſchuurſel in de keuken / 't neêrwerpen van veel huisraad / 't geraas met eenen kopere teems. Dan dien tijd af begon de man te merken / ſo hy ſelf pag. 169. dat dit niet konde gedaan worden door enen boſen geeſt. Maar hier uit is veel eer te merken / dat hy te lichtgelovig was / neêrik op 't laaſt wel nader blijken ſal, en ſonder dat van die verbaaſdheid, die hem hier uit over quam / licht geenen noot gehad ſoude hebben.

§. 4. Dus verre moetmen hem alleen geloven: maar nu voortaan verſtelt hy ſich van getuigen / van wege des Gerechts en kerkenraads. Dat deden die van Kampen ook: en lieten ſich nochtans voor enen jongen ſo bedzieper / als in het X. hoof ſtuk is geſien. Den eerſten avond, ſeit hy pag. 170. dat hem dese boſe geeſt onthielde van getuigt te maken: om redden / denk ik / dat hy tijd behoef de / om 't geſelſchap verſterkt ſiende het voornieet tot andere bekenningen toe te ſtellen. Maar op 't laatſte den 25. November 's avonds ten 9. uren (doe was 't alreed duiſter genoegh) maakte hy ſich openbaerlik bekend voor den genen die by was. So is hy dan 10. volle weken ſtil / van den 14. Sept. of niet openlik bekend geweeſt. Maar door wat wonderlike werken maakte hy ſich doch bekend? Met ſleuiten, niet ſingen, en met ene onderſcheidene en verſtandiglike ſtemme. So is dat dan geen menſchen werk? Ja maar / hy ſeide al ſingende / Twee en twintig penningen, twee en twintig penningen. Die Brabilaanſche Papegaai / in 't VII. hoof ſtuk beſchreven en ſoude dat niet beter hebben konnen maken. Nochtans ſeit hy ſelf / dat de ſtem een weinig heeſch was, en gelijk de vogelen die in een kow zyn. Hy verhaalde ook meteemaal al dese woorden / Predikant, Predikant. So dit geen Duivel geweeſt hadde, hoe ſoude

ſoude hy geweten hebben dat daar een Predikant in 't huis was? Waar de ſtemme was ſo na by als ofſe maar drie of vier treden van hen geweeſt hade. Hoe licht kan dat door konſt geſchieden / en beſonder door een ſpreektrompett. Of was er mogelik een in het huis / die eene valſche ſtemme maken konde? De goede Predikant / ſich meer godvruchtig dan verſtandig in dit ſtuk betonende / geloof de dat de Duivel hem uit ſpijt ſo toeſprak; en roemde daarom / dat hy was een dienaar van den levendigen God.

§. 4. Mitsdien verandert ſich noch eens de ſchouwburg. De Duivel ſchijnt ſich te veranderen in enen Engel des lichts: pag. 171. 't Onſe Vader en 't Geloof ende 10. Geboden op te ſeggen / Pſalmen te ſingen; en enige dingen te ſeggen / die waar konden weſen, en een menſch ook lichtelik verneemen konde. Was dan die Duivel niet een groot Theologant?

Pag. 171. 172. Hy dede hem ook ene groetenis van ſijnen oudſten broeder uit het land van Vaux, en den Predikant Dupan; welke laatſte naderhand ook heeft geſeid / dat om dien tijd een man rijdende op een mager peerd (hoedanige ik gelove dat aldaar te lande wel meer zijn / alſo wel als hier) met den neus na de aarde, ('t gene door het lang rijden lichter op een mager dan op een vett peerd ſal gebeuren / inſonderheid indien 't van zadel is ontbloot) hen beiden was ontmoet / en ſulke redenen met hen gehouden hade. Wat wonders ſteekt hier in?

Sijn ander broeder was van enen ſtorm op 't meir van Geneve belopen geweeſt. Dat ſeide deſe Duivel dat hy gedaan hadde: en om dat deſe Predikant niet anders wiſt of 't was een Duivel die dit ſeide / ſo wilde hy het ook geloven. Want aan Job / ſeit hy pag. 172. 173. heeft hy 't ook gedaan. Wat hy aan Job gedaan heeft / laat ik mijnen Leſer oordelen uit het gene dat ik in XXV. hoofdſtuk van mijn II. boek daar van geſchreven hebbe.

§. 5. De volgende vertellingtjes zijn van gelijken ſlagh. Daar hadde iemant aan twee blekers / Repay en Guillermin, elk in 't beſonder eenen pots geſpeild / en 't lijnwaad op de blekerpen over hoop geſmeten. Dat ſeit die Geeſt nu ook dat hy 't gedaan heeft. Daar om is het waar. pag. 173. 174.

Hy wiſt ook d' oorſake / waar om de broeder van den laatſten niet gekomen was / den Predikant beſoeken; was dat geen wonderlijk myſterie / het gene ſelf een kind wel ſoude hebben konnen weten? Als mede van 't verſchil dat tuſſchen Benard en Dumont geweeſt was / dat was geen geheim; noch ook / al ſeide hy noch vele dingen waar van men nooit en hoorde ſpreken. Want ieder menſche weet wel vele dingen daar geen ſpraak van is; en hoe was nu te weten / of de gewaande Duivel nopende die dingen waarheid ſprak? Chiquard was onvoorſiens gequetſt door een muſket / niet weetende van wien: nu ſeit de Geeſt wie dat geweeſt is; het welke ook wel waarachtig konde zijn, ſeit onſe man. pag. 175. Maar of het evenwel ſo niet en ware; het ſeggen hadde deſe Geeſt voor niet.

So mede / pag. 175. dat Guilliaume Blank vermoord hadde haren man

Philibert Maſſon; 't welk by velen geloofd wierd, ſelt de Predikant: deſ hadde dat de Geeſt ook licht te ſeggen.

Pag. 176. Hy ſeide iemant van 't geſelſchap ſeer beſondere en geheime dingen, die hy nooit, ſo hy ſeide, (letter op / ſo hy ſeide) aan iemant geopenbaard hadde. Maar de Paſtoor ſelf oordeelt dat hy bedrogen is in ſijne meininge / dat deſe Duivel daarom ſijne gedachten wiſt.

§. 6. Hy quam daarna tot laſteren en ſpotten met God en alle Religien: alſ ſeggende *Gloria Patri &c.* met andere afgrijſelike en daarom onnoemelike woorden: wilde biechten aan den Paap en van hem beſworen zijn. Zo was dan deſe Duivel paapſch. Wat ſteekt daarin / dat geen boosaardig menſche ſeggen kan.

Dat ook de hond niet blafte, konde uit natuurlike oorſaak / of van den bedrieger wel door konſt beſtelen zijn. Zijn ſpotten met het kruis, ſijn ſotte maat van het beſtormen van Geneve, en van de toverboeyens in het land van Vaux, is al van 't ſelf de ſlagh. pag. 177.

Dodanig was ook al dat boerten met de meid / Breſſande, en dat nabootſen harer ſprake. Wat wonder ſo ſy 't ſelf miſſchien geweeſt is die het dede? En of alſulken buikſpreekſter ook de andere ſtemmen wiſt te maken / en al even eens te ſpreken als de moeder van Michiel Repay: pag. 178. was dat ſo groten wonder / om te moeten zijn het werk van enen Geeſt?

Dat geſcheeren van ſijn Teſtament te willen maken, pag. 178. 179. is niet eens waerdig om hier op te melden.

§. 7. Maar nu begint de Geeſt ſich als een andre geeſt te melden / dan die ons lang het ſpel bedrieven hadde: p. 179. 180. en hadde ſeker wel gelijk / te lachen met den Meſſionnier, die alle hoeken doorſocht / dant de ſtemme ſcheen van daar te komen ende een klein vleſchje voor den dagh haalde. pag. 180.

Het ſpotten met den goudſmid en den bloker heeft ook niet met allen om het lijf. pag. 181.

Het gene onſe predikant verklaart van goeder hand te hebben belangende den Geeſt tot Chambery; bewijſt maar dat hy lichtgelovig is / en noch veel kraghtiger het gene hy voorgaans in dit verhaal te hemmen geeft.

Want ſiet niet een hoe kraghtigen bewijs / dat dit een Duivel was: hy kan / gelijk de ſagen / verpen ſa, ſa, ſa, ſa, ſa. pag. 182.

't Zij ver tevondig / dat ſich deſe goede man op ſijne conſcientie beroept / pag. 182. als die ſich van den Duivel door geen gelt behoren liet.

Alsmede dat hy deſen Geeſt in geender ley gedaante wilde ſien: dewelke dat ook by hem ſelf wel verſtonde / hem lichtelik ſo veelerhande bleken konde.

Niet beter / dat ſich deſe Duivel tegens hem en anderen verſtoord betoont / of ſpreekt in tegendeel als een Zielken uit het vagevuur; of dit of dat verwyt dedemet dergelijken. pag. 184. 185.

§. 8. Hier na begint de Geeſt te proſeteeren: maar op ſulken wijſe / dat

dat het ieder een so wel kan doen als hy; so van de Hugenoten als van de swangere vrow des Predikants. Het was een woudige godvrughtigheid / dat hy haar wilde elders henen senden / en ook sodanige kloekmoedigheid / dat sy 't hert hadde in haar huis te blijven. pag. 185. 186. Want siet hoe sijne Profezye heeft gemist in hem / dat hy onfeilbaar in drie jaren sterven soude: pag. 186. also hy 40. jaren na dien tijd noch heeft geleefd / als blijkt uit het getuigenis van de Synode pag. 215. in 't jaar 1651. noch by sijn leven opgesteld.

Hy heeft ontwijffelik gespott / wanneer hy seide pag. 187. dat hy op hen niet soude winnen; om dies wille, dat sy den naam des Heeren te seer aanriepen.

En dat hy na den 25. November niet meer en heeft gesprooken: 't kan zyn dat hy 't al moede was / of de gelegentheid niet meer en hadde om de konst in 't werk te stellen.

§. 9. Maar nu verhaalt ons dese Predikant de stomme spoockerye van denselven Geest: 't vervoeren van een stuk lynwaad, menigmaal; den kandelaar de dienstmaagd uit de hand te rukken; de rokken haar te nemen / en daar mede potsen uit te reghten: onlosbare knopen eerst gemaakt / en dan ontknoopt pag. 188. 't verbergen van de leersen, en het t'samenknopen van radysen; pag. 189. zijn diergelijke kunstjes als de gene daar klaas klaassen sijne Duivelerye mede begon / als in het IX. hoofdstuk is te sien geweest.

't Schijnt iets te wesen 't gene pag. 189. word verhaald / dat 't bedde, eerst door de dienstmaagd opgemaakt, en wederom in een ogenblik ontmaakt; in tegenwoordigheid van desen schrijver self en sijnen vriend. Doch in dat ogenblik, terwijle sy nochtans wat gingen wandelen, heeft lichtelik de dienstmaagd self het bedde handig konnen afwerpen / veel rasser dan sy 't hadde opgemaakt. Want hy en seit niet / dat sy middelertijd uit de kamer was gegaan. Indien ja: so kan wel een boeve (self met medeweten van de meid) sich onder de bedstede / of achter 't lodikant verborgen hebben.

§. 10. Dit laatste komt my te waanschijnelijker voor / wanneer ik volgens pag. 190. van den stalknecht lese; die sich misschien met dese dienstmaagd wel verstond: en konde een van beiden den sandloper wel ter aarden werpen sonder dien te breken; als ook de boeken; of ook nabootsen of te wege brengen het geluid van een musket. De schrijver moest ons wel verseekerd hebben / dat noch d'een noch d'ander daar antrent geweest was / die hem dese potsen speelen konde. Maar hy bewijst sich kennelik in desen so gelobig als een seker Predikant / nochtrevende / en ook by ons van name sonderling bekend. Het heeft my een verstandig borger deser stad verhaald / hoe hy denselven onbekend in een geselschap vindende: wanneer men quam op 't stuk van mijn gevoelen, deselve tegen 't selve inbraght een bewijs / dat na sijn voordeel onweerleggelijk scheen. Want dit waren hy en sijne woorden. Men wil seggen dat'er geene toverye soude zyn; waar van wy

evenwel een versch en leevendig exempel hebben binnen onse stad. Want een van mijne Collegen vond sijne boeken op sijne studeerkamer met de planken t'onderste boven gekeert. Maar sulke spokerij pleegt ons het Jaerwolk al den minsten eens in 't jaer.

Het gene verder dese van meer dergelijke dingen op het selfde blad vermeld / heeft niet van node dat ik daar iets meer van segge. Of 't moeste zijn die wonderen behendigheid van dese dienstmaagd, die haar eene muil knaphandig achter haar hoofd-peuluwe verborgde; op dat de Duivel / die doe met de schoenen rammelde / haar die niet nemen soude. Al even eens / oft hy daar toe geen raad en wist / so wel als om 't geheele bedde neer te werpen / in eenen ogenblik. Hier uit besluit ik dan te nader / dat dese Geest / en dese geestige Weessande goede kennis t'samen hadden.

§. VII. Dat Duivels klokkenspel, so hy gelooft dat het geweest zy / luid in 't eerst wat wonderlijk. Te weten dat twee kleine kloxkens die hy in huis hadde / wierden midden uit sijn yserwerk weeh genomen; daarna gehoord op vele plaatsen daarmen die niet sagh. Maar by aldien deselve waren blijven hangende op hunne plaats / en evenwel op so veel andere gehoord; dat sonde groter wonder zijn geweest. Wat was er voor geselschap op den wegh / als sy ter kerke gingen / en die kloxkens hoorden luiden / so hy schijft: op dat wy weten mogen of iemant dan deselve dese kloxkens heimelijk by sich verborgen hadde. Of wat voor huysen of beslotene plaatsen daar sich d'een of ander boeve onbekend verhield / en dit geluid of van deselfde of gelijke kloxkens den voorby gaanden horen liete?

Of misser Luther de silver sinid ook van dese kunst was / die den verlorene ring uit de selder konde doen ballen; of dat hy mede so gelovig was als Petrarcha de Medikant: altoos het hartelijk verlieren van een ding / en 't wedervinden alsmen 't niet en soekt / waaraf hy pag. 192. het een en 't ander meld / is so gemeen / dat my self sulke tovery noch dagelijx gebeurt.

Hy meld pag. 193. iet van gehoorden / en iet anders van gesienen spook; dat niet met al om 't lijf heeft / hem slechts van anderen verhaald is / en ijdtheit is op te loffen uit mijne eigene onderbindinge hier voor verhaald.

§. VIII. Het quam op plaatsen tot dadeu. pag. 193. 194. Want dese Duivel gelijk andren / sich alder boost betonende wanneer hy scheide moest / also hy 't niet veel langer gaande houden konde: (siet die gemeene bygelovigheid hing desen schrijver mede aan) wierp sonder ophouden steenen, twaalf dagen lang, van den morgen tot den avond, met grote menigte, in alle plaatsen van het huis: en daar warender onder / die meer dan twee of drie pond wogen. Hy schijnt te seggen / dat hy dit self gesien en gehoord heeft: maar salmy naatwijn doen geloven / dat hy tien of twaalf dagen achter een gedurighs in huis geweest is; ende moght ook op sulk een gering getal / en over sulken groten sake wel wat netter aangetekend hebben / of het 10. of 12. dagen zijn geweest. Het is ook van die sterke Duivels geen geweest /

die

die Oudhoofs toren alſo licht verſetten komen/ als ik mijne hand verlegge; indien de grootſte ſteenen zijn geweeſt van twee of drie pond ſwaar. Die had hy mogelik ook wel gemakkelik geteld/ misſchien/ ſo veel niet als de dagen dat het heeft gebouwd. Hier t' Amſterdam is my bekend een koopman/ die in ſijne eerſte kindſcheid ſulken duivel heeft ondervint; die op deſelfde wijſe enen tijd lang ſpookte voor het huis: ſo ſeer/ dat hem een geduikant gehaald wierd/ uit verlegentheid. Die ſagh ook menigte van ſteenen werpen; als van boven komende/ en ſonder iemant die het dede te verneemen. Hy twijfelde nochtans/ of geen bedrogh daar onder ſchuilde: tot dat het uitquam door het kind; dat tegen over ſat/ daar de oude lieden achterwaarts na toegeheerd/ niet ſieven konden/ en ſich de geeſt niet hoede voor het kind. 't Welk ſiende 't ſpook/ ſeide/ dat doet Marritje. Doch ſonder dat de meid iet hoorde die aanſtonds haar om een boodſchap uitgeſonden; en 't kind in haar afweſen ondervraagd/ verklaarde/ dat ſy deſe ſteenen uit den naad ſak hadde ſien halen; en opwaarts na de ſolder werpen. Hy weder om gekomen/ voord ondervraagd/ en onderſocht; en ſo bevonden/ dat ſy deſe ſteentjes by ſich hadde. Waarop gekomen tot bekentenisſe/ dat ſy het was die al die ſpokerij had aangereght: ſo was 't daarmede ook gedaan. Dit is my van de huisgenoten ſelf alſo verhaald.

§. 13. Het einde der hiſtorie ſal my verſtond van noch een ander ſpook/ hier t' Amſterdam bekend/ doen ſpreken: niet tegenſtaande dat dit ſelfde notariaal te zijn/ bevestigd door de eigene onderrichtinge van den heer Tornus, koningliken Notaris en Procureur ter ſelf de ſtede van Maſton. Te weten/ dat de Duivel hondt kleuren ſo als hy. Maar 't ergſte was/ dat van den laatſten ſteen/ gelegd aan dit gebouw van Spokerij; 't welk ik van woord tot woord verhalen ſal ſo als hy 't ſelfzijſt. De Duivel (ſeit hy) wierp enen ſteen voor ſijne voeten/ ſonder hem te quetſen. Dat was beſtieden. Denſelven nam de voorgemelde heer Tornus/ tekende hem met een houtkool van den heerd genomen, en wierp hem in het achterſte van 't huis, 't welk aan de muren van de ſtad gelegen is, (aan welken mogelik/ als oud en vervallen/ vele loſſe ſteenen lagen) dicht aan de riviere de Saone. Wat helpt et dit toe/ dan dat de bloed den muur afſpoelende/ te meer ſteenen los maakte? Dewelke ſeer licht was om te kennen door 't geſeide merkteken: en ook licht om wederom te werpen/ ſo wel als eerſt/ door enen achter den muur ſich verſchuilende, gelijk de dienſtmaagd/ als voorſeid. Of hy honde enen anderen gelijkerwijſe teikenen; want die vermonde Geeſt op alles afgereght/ kan alſo wel van hout hool zijn voorſien als Tornus was. Maar die nam deſen ſteen in ſijne hand, (een ſtont beſtaan!) en ſeide dat hy ſeer heet was. Seide hy dat? Bevroed den 't dan d' anderen ook niet? of was er niemant ſo hartig/ dat hy den ſteen aanraken derfde? Misſchien bedacht om 't gene de heer Tornus daar van ſeide, dat hy geloofde, dat hy hem uit de Helle gehaald hadde. Maar wag hy dan van ſijne papen onderweſen/ dat in de Hell is een lichamelijk vuur/ dat geeſten braad? (alſo hy pverig Roomſch katholijk was pag. 167.) of heeft hem een gereſey-

meerd Predikant / in wiens huis en gesight dit gebeurd is / ook niet beter onderreght? Of laat er in de Helle sulk vuur zyn: was op den 22. December in geheel Wascon geen vuur / om enen steen daar mede heet te maken? misschien genoegh om self der kinderen of kranken voeten te verwarmen. Is dit niet een elendig praat van enen Predikant?

§. 14. Hier heeft voor weinig jaren noch ene andere dienstmaagd op den Haarlemmer dyk gewoond / by oude luiden / die winkel neering deden. Des nachts / na dat sy beiden en de meid te bed gegaan / en sy ook self somtyds al ene wyl geslapen hadden: verscheen een spook voor 't bed / ging wandelende door de kamer / geheel in 't witt / gelyk een geest; en ruikte de gordynen open / en de dekens van het bed: sloeg somtyds ook de glasen in / die in de scheidmuir tusschen 't voorhuis en de kamer waren. De steenen of de Porceleine schotels wierden in den gang eens teffens van de wand en op de vloer gesmeten en gebroken; het rak gebleven zynde als het was / en de latten / daar de schotels voor aan steunen / hecht en vast. Verscheiden mannen van de buurt en van de vrienden / aan den heerd sittende; so sagen sy de steenen vallen uit de schoorsteen: en veel andere diergelyke dingen meer. Een yzere bout die de slaghvensters sluit / voor aan de straat / geraakte wegh; gelyk ook d' andere die in de plaats gemaakt was: en gevonden in de woonkelder onder 't huis. Het meisje (want sy weinig meer dan 17. jaren was) quam dikmaals lopen van de solder / daar se sliep / met veel verbaasdheid klagende / dat sy 't er langer niet kon harden / so seer als het daar boven spookte / en dat een daar langs ging wandelen in 't witt. De onderburen uit de kelder quamen boven krijven / ende wilden uit het huis: also sy mede veel aan 't Spook hadden / door de bout van 't venster tweemaal in der selver woning neergevallen / en ook warm. Doch siet / hoe alles eindelik ontdekt wierd; so als ik 't hebbe uit den mond des overburmans dies tyds / die al het voorschreven self heeft bygewoond / en ook d' ontdekker is geweest.

§. 15. Op sagh op enen avond uit syn stoep by donker / dat het meisje nederhukte voor een venster van de kelder / daar een ruit was uit het glas; en hoorde op dat ogenblik ook ietwes neder vallen. Waarop de luiden uit de kelder komende daar boven kyven / als geseid; en daar in seggende / dat de voorseide bout so even by hen ende nevens 't selve glas was neergevallen: so ging hy over / stillen dat gelyk: mits hen verseekerende / dat hy 't spook had uitgevonde. Daarna de dienstmaagd stillekens by sich doende komen / so overtuigde hy haar duidelik / (hoewel in 't eerst ontkennende) en bevoor haar bekennen / dat sy self al dat gespook had aangeregt. Voorts bede hy 't haar ook helpen voor haar volk en d' andere getuigen: en dat alsdus. Sy was de geest / die in haar hemd bloots voets van boven komende / sich vertoonde in de kamer; de glasen insloeg / de steenen / staande aan den hoek der deure / over 't volk heen in de schoorsteen smeet; en sulx gedaan aanstonds na boven toe ontsloop. Het rak / aan 't eene eind gevatt / had sy gemeend met eenen hoop so af te scheuren: maar so het ander

der einde al te hast was hechtende: so waren wel / ter wyle sy't voorste einde met kracht af haalde / de schotelen achter de latten / aan de blote muur afgeschoten; maar het rak self weder toegeslagen als te voren. De pseudo bout hadde sy van 's morgens darse 't huis ontsloot / in haren sak gedragen; en so was 't eigen bloed van dese meid het helsche vuur geweest / daar 't pseudo warm van was. Geen andere oorsaak / dan de dertele nieuwsgierigheid hadde haar tot die baldadigheid bewogē / so se seide: 't welk ook / door goedertierentheid der oude luidē / niet so swaar beklaagd wierd noch gestraft van het Gerecht als sy verdiende.

§. 16. Laat ons nu verder horen / of sich dese Duivel van Mascon niet op gelyke wyse self ontdekt. Des anderen daags (na dien 12. December) wierd ene grote Slang gevonden, die uit ons huis quam, en, seit hy, gevangē aan de deur door de spykermakers, onse nageburen, met hunne lange tangen, en op sulken wyse door de stad gedragen: roepende, *Siet hier den Duivel die uit het huis van den Predikant gegaan is.* Daarna gavense dese slange aan eenen Apteker: en men bevond, dat het ene waarachtige en natuurlike slange was; ene sake selden om sien in dese landen. Nochtans dan wel gehoord. Nu / 't was ene waarachtige en natuurlike slange: so was het dan de Duivel niet. Wat dan? Wil hy daarmede seggen / dat de Duivel alles door de Slang gedaan heeft? hoe komt dan / dat ene waarachtige en natuurlike Slang in die 14. weken niet eens in dat huis vernomen is? Word daar selden ene slange gesien / so word nochtans wel ooit gesien: dat selden gebeurt / dat gebeurt nochtans. Maar hoe was dese Slange nu de Duivel die gespookt hadde? Had hy dan al dat werk dien ganschen tyd door middel van dat beest gedaan? Was 't de slang die se horden? was 't de slang die se sagen? so menigmaal / en op so menigerley wyse? Hoewel was dit bedacht / dat ene slange / lang verborgen / en nu voor den dagh quam / als de spookbesteilers geenen raad meer sagen / of misschien oock moede wierden / dit spel langer gaande te houden? Dies wierden ook de kloxkens wederom gehangen / ter plaatse daar se verhgenomen waren. Maar wie de reghte slange was / daar al dit quaad van quam / sal ons de schryver self ontdekken.

§. 17. Hem self / aanmerkende d'omstandigheid van tyd, plaats en persoon, waarmede hy doemaals te doen hadde; dunkt, dat er vele oorsaken zyn die daar in vlamen komen. pag. 198. Een eerste wierd in dien tyd veel van Spokery en Tovery gesproken daar ontrent: en dies te lichter wierd het dan geloofd / het gene in des Predikants huis wierd vernomen; en voor Tovery gehouden / 't gene enigsins daarna geleek. De toverstukken die hy dan verhaalt zyn so belacchelyk en ongerymd / dat hy hem self daarmede ane geloof waarhigheid beneemt / belangende het gene hy van hem self verhaalde: ten minsten / dat hy door een diep doorzoekend en onmetelike opgeloogigheid / sich verbeeld heeft veel te horen en te sien / dat niet en was / of voor wat anders aan te sien dan 't was. Ik late myn Leser self die grollen nasien / van geuleesschte Duivels / die gemeenschap

met

met de vrouwen / of als vrouwen met de mannen hadden; en de dode krengen van den misthoop of de galge tot een leevendig misvrzuik van vleeschelijken wellust deden dienen: so als hy pag 199/ 200/ 201. sich niet ontsiet voor waarheid op te geven. So mede van verscheidene andere grollen/ en die hy maar van horen seggen heeft. pag. 202/ 203. Hoe slecht besluit de man uit dese staatjes / pag. 203. dat de Duivel dies tyds in sijn huis gelyk geketend was?

§. 18. Ik stemme hem ondertusschen geerne toe / het gene hy als tweede oorsaak van 't gespook vermeld: dat hem sijn vver voor den opbouw ener niewe kerk, dat spook van wege der Mascoutsche Geestelikheid wel magh beraden hebben. pag. 203/ 204. Want dit zijn maar gewone kunstjes van dat volk. Maar boven al so heeft hy reden om Bressande sijne dienstmaagd/ als de derde en voornaamste oorsaak van dit spel verdacht te houden / als de voornaamste meestteresse van dat spel. pag. 205/206. Niet dat se daarom met den Duivel omging; maar wel des Duivels naam misbruikte/na 't gemeen gevoelen en gerucht / om haar bedrogh op hem te schuiven. Sijn vierde reden pag. 206. is een niew bewijs van ongelovigheid; minst passende voor enen predikant van onse kerk: te weten / dat in 't huis 't welk hy bewoonde onlangs ene moord begaan was; als of sich sulke geesten in alsulke huisen sonderling vertoonden. De vyfde en laatste reden/die hy pag. 207/ 208. aan den dagh brengt / heeft veel beter schijn. De vrouw die 't huis te voren bewoond hadde / om sijnen 't wille daar uit moetende verhuisen: had sich ontvallen laten/dat sy sich aan hem wreken soude. En op den self den dagh wanneer het vonnis van bedreiginge/ op sijne klaghte/ tegens haar by den Gerechte uitgesprooken was / te weten op den 22. December/ verliet hem 't Spook. Siet daar nu dit bevramde wijf / de boosaardige meid / met de Paapsche geestelikheid; elk in 't besonder / en voornamelik die drie te samen / zijn volle maghtig (insonderheid indien de knecht van 't huis daar by komt) om alsulke spokerpen te verwekken.

§. 19. Dus veel dan van dien so vermaarden Duivel van Mascou; aan welken die van Tedworth lichtelik te kennen is / wanneermen hem eerst by hemselven wel besiet / en dan met dien voorgaanden vergelykt. Dit is d' historie. „ Een edelman tot Tedworth in het graafschap Wilt / „ genaamd Johannes Mompesson / had in 't midden van Meert 1661. „ enen trommelslager / die de buurt met trommelen ontstelde / sonder blijk „ van last; daarin belet gedaan. De Burgermeester sond een maand „ daarna de trommel aan het huis van Mompesson / daar die ook bleef. „ Daar op volgt in sijn afzijn aanstonds / en vervolgt by sijne wederkomste / 't nachts een geklop aan de deur / en 't geluid des trommelslaghs / „ aan de zijden van het huis / met hout beschoten / en daar boven in de „ Lucht. Een maand later quam 't geluid in huis / ter plaatse daar de „ trommel lagh / twee maanden lang; doch met verpoosingh van twee / „ drie nachten/tegens vrijf. De vrouw van 't huis quam in de kraam / „ en 't was drie weken stil. Daarna veel hestiger opstuivende begon de

kin-

„ kinders op het bedde te ontrusten / de bedstede doende dreunen / en daar
„ onder schrapende gelijk een hond. De kinderen / verplaatst op eene ka-
„ mer die tot daar toe by gewerst was / leden 't self de. Twee planken in die
„ kamer sich bewegende / saghmen den kuecht wel twintig mael tot schou-
„ ven / en van hem wederom te rugge: en dit op dagen in aanschouwen van
„ veel volk. Doe volgde een swadelachtige duffe stanck. De Predikant
„ quam bidden onder groot geraas van 't spook. Na dat gedood saghmen
„ de stoelen sonder iemants raken langs de kamer gaan / den kinderen de
„ schoenen over 't hoofd gesmeten: en eene bedstok na den Predikant ge-
„ worpen / die so sacht aenquam als een bosse wolle. De Vader brachte
„ de kleinste kinderen in een buerthuis / daar sy by waren, dan hield het
„ oudste by sich in de kamer daar doe 't trommelen aenging / en dese we-
„ ken aanhield. De onsienlike tamboer storgh alle slagen dicmen tschte.
„ De kinderen / door gebrek van plaats in 't ander huis / weerom gehaald;
„ zijn 's nachts by 't hair en kleederen getrokken / sonder iet. Een
„ hond en liet sich horen onder 't groost geraas van desen Geest. Het dienst-
„ volk werd somtijds wel met de bedden opgelicht / en somtijds een ge-
„ wicht gelegd op hunne voeten.

„ Daarna begonder geld te klinken / waar op het groot geraas een
„ einde nam / en 't Spook verscheiden potsen maakte. De kuechte een
„ deugdsaam jongeling wierd 's nachts gequeld / met hem het dek van 't
„ lijf te halen. Mits dat een kuecht van den heer Wenner / in wiens werk
„ de tamboer geweest was / sich aldaar vertoond hadde / leed die van Mon-
„ pesson meer ongemak. Daar wierd in 't einde van 't jaar 1662. somtijds
„ licht en veel geraas van volk vernomen / so het dienstvolk seide; maar
„ dier gelijk herst Monpesson maar eens gehoord. In 't kloppen seide se-
„ ker heer, indien u de tamboer te werk stelt, geeft dese kloppen. Het
„ gaf dese kloppen: daarna eens sonder antwoord blijvende, gaf / den ver-
„ socht / vijf kloppen / sonder meer. Het trommelen daar wederom op
„ aan / ter zijden van het huis: het speelde / naast de plaats daar vreemde
„ jonkers lagen slapen. De hoef smidt sliep by 't jan den kuecht: en even-
„ wel so hoorden men een peerd beslaan. De man van 't huis vroeg in de
„ weer / om eens van huis te gaan / hoort een geraas / en roept *a witch*,
„ *a witch*, dat is / een toveraar, een toveraar: maakt met een pistool in de
„ hand / waar op het al verdween. 't Ging nadert hands van 't een na 't
„ ander bed / en lichte eene sijner dochters op: maar het ontweek de steken
„ van den degen telkenmaal. Een stoel van het te slaan / wierd wechge-
„ rukt: en volk gekomen zijnde op de kamer / wierd die vervuld met duf-
„ len stanck; en daar by grote hitte / schoon het winter was / en houd.
„ Het gaf de kamer door sulk een geluid / als of het ene ketten sleepte / twee
„ of drie nachten achter een.

„ Nu volgt wat wonders en wat vreemds. De Bybel van de vrouw wordt
„ in de asch gevonden / met de bladeren om laag: de welke opgenomen
„ van den man / so sagh hy / datse open lagh ter plaatse Mark. 3. alwaar

„ geſproken woꝛd van 't nedervallen der oncreine geesten dooꝛ den Salig-
„ maker / en ſijne maght gegeven aan de twaalf / om Duivelen uit te
„ werpen / en van de laſtering der Schꝛiftgeleerden / dat hy het bede dooꝛ
„ Beelzebul. Des avonds aſſche op de vloer geſtrooid / ſo vondmen 's
„ moꝛgens teikenen daar in van onverſtaambare letters / en van eene
„ groote klaauw.

§. 19. Dus verre is d'inhoud van 't verhaal van Glanvil / uit beright van Mompeſſon. Nu ſal hy ſeggen wat hy ſelf bevonden heeft. „ Op 't
„ vꝛeed geruꝛht ſich derwaarts hebbende begeven / vernam hy op den eer-
„ ſten avond ſulk geſchꝛaap als voren / achter 't hoofd der kinderen op 't
„ bedde: die echter daar niet af verſchꝛikten / dooꝛ gewoonte. Hy ſchꝛaap-
„ te vpf / ſeven / en tienmaal; en 't ſpook bede hem dat telkens na. Hy
„ en ſijn vꝛiend met hem alda aar gekomen / dooꝛſochten alles op het naaw-
„ ſte / maar ſy vonden niets. Waar uit hy doe (dit zijn ſijne eigene wooꝛ-
„ den) in waarheid overreed was, dat het geluid dooꝛ enen geeſt of Duivel
„ was gemaakt. Hy volde onder 't midden van het bedde / dat het tegen
„ de hand opquam / en maakte een geſwoeg gelijk een hond: ſo kraghtig
„ dat het ſelf de kamer bede ſchuddē: nochtans vernam hy hond noch katt.
„ Nutsdien ſo meinde hy een mus of ratt in enen ſak te ſien / als ſich bewe-
„ gende, maar vonde niet met allen in. De ſak ging aan ene andere bed-
„ ſtede / daar niemant ontrent was. Hy en ſijn vꝛiend des moꝛgens vꝛoeg
„ van 't bedde geloopt / verſtonden van den heer des huiſes / dat daar nie-
„ mant van de ſijnen was ontrent geweeſt: maar ſeide Mompeſſon / dat
„ dikmaal 't ſpook ter middernacht vertrekkende des moꝛgens vꝛoeg plag
„ wederom te komen.

„ Het peerd van Glanvil wierd op enen nacht onſacht gehandeld / en
„ ſweette ſeer benaauwd / ſchoon wel gehaviend en gevoed. Daarna met
„ een half uurtje rpdens lam geworden / was in twee of drie dagen dood.

§. 20. Hy ſeit ons voꝛts van enige beſonderheden / dooꝛ Mompeſſon aan hem verhaald. „ Op enen moꝛgen quam er licht in der kinderen kamer /
„ en wierd een minſten 100. maal geroepen / een toveres, een toveres. Hy
„ dage ſagh hy in de ſchoorſteen ſich een hout bewegen; ſchoot er een piſtool
„ in los: waar op enige vꝛoppelen bloeds gevonden wierden op den heerd /
„ en op de trappen. Twee of drie nachten na dien tyd vervolgde 't ſpook een
„ kind dat eerſt geſperrd was: nam de keers daar by ſtaande telkens wech /
„ op uit de ſchoorſteen / en wierpſe onder 't bed: ſprong op het kind (in wat
„ gedaante / dat en ſeit hy niet) ſo dat men 't met de anderen verplaatſen
„ moeſte.

„ De naaſte nacht haar aan quam iets de trappen op / dat vooꝛ den
„ knecht in ſijne kamer aan 't voet einde van ſijn bed verſcheen. De nette gedaante en proportie konde hy niet wel bemerken, maar hy ſegt, dat hy een groot lichaam ſagh, met twee rode, en als brandende ogen, die enen tydlang ſtijf op hem geſlagen waren, en eindelik verdweenen.

„ Het maakte eens gelijk een katt / en nam de kinderdekens op van 't
„ bed-

„ bedde / dan van 't eene dan van 't andere / die seg mannen niet en konden
„ tegenhouden. Het stiet der kinderenbeenen aan het boet schutt / goot de
„ waterpotten uit in 't bed / en strooiden er asch op: alles in 't byzyn van
„ vreemde menschen / die der naam op pasten.

„ In 't bedde van Mompesson wierd een lang scherp yser / en in dat van
„ sijne moeder een bloot mes over einde gesteld; de schotels menigmaal ver-
„ buld met assche / en alles overhoop geworpen / makende den ganschen
„ dagh een groot geraas.

„ Sekeren Edelman / in 't huis slapende / wierd sijn geld swart in sij-
„ ne beurs.

„ Het peerd van Mompesson wierd 's morgens liggende gevonden / met
„ een der achterste beenen so vast gesloten in den mond / dat het aan vele
„ mannen werk gaf het met enen handboom los te maken.

„ Dit schreef hy noch aan Glanvil: dat naderhand sijn huis verscheide
„ nachten lang met 7. of 8. personen besett was / in menschen gedaante;
dewelke, so ras als een musket wierd afgeschoten, sich al te samen wech
pakten op enen boom. Nu is het spook ten einde / maar de historie noch
niet.

§. 21. De sekerheid nu der geschiedenis betuyst hy door de reghtspleginge te Sarum: alwaar die is beworen van den Predikant der plaatse, en verscheiden andere van de verstandigste en bestgegoedigde inwoonders, die oog en oorgetuigen geweest hadden. Doch wy en hebben die be-eedigde verklaringen self niet gesien / noch ook den Predikant / noch d'andere getuigen ooit gehend / wat geloof weerdigheid hen toe te schryven sy; ook uit de reghten niet geleerd / dat meer of min begoed te zyn / de menschen meer of minder geloof weerdig maakt. Glanvil spreekt veel tot lof van Mompesson / als enen edelman dienmen geloven magh; maar die en heeft het tiende deel self niet gesien. Hy die 't beschryft / te weten Glanvil / heeft self wel een goed deel bygewoond: maar was een man / die sich seer licht in saken van dien aart bedriegen liet / en uiterssten genegen om die te geloven; so als uit sijne redeneeringen voor henen onder socht. III. b. II. §. 2 / 15. en III. §. 7-13. en volgende exempelen hierna in 't XXIX hoofdstuk noch te melden / klaarlik blijkt. En 't heeft my een voornaam geleerd man / die hem seer wel heeft gekend / van desen Sonier in myn huis verseherd / dat die man en Henrik Morus beide wonder bygelovig waren; hoewel beide (in 't besonder Morus) weigeleerde mannen. Dat sy hun verstand misbruikten / om verdichte praatjes op 't waarschynlijxt voor te staan: en dat Glanvil dingen heeft te boek gebraght / die bevonden waren valsch te zyn / en by 't gemeen daar voor gehouden eer hy schreef. Ook seide my die Heer / dat om den Geest van Tedworth by verstandigen gelacchen wordt / en niemant voor verstandig aangesien die dat verhaal geloost.

§. 22. Men overwege slechts op sulke wyse als dat van Mascon / dien ganschen kraam: wat doet sich daar in op / dat niet door 't volk in huis en daar ontrent kan zyn gepractiseerd geweest; daar so veel dienst volx

was; indien maar een jong meisje (gelijk hier op den Dijk / als thus verhandelt is) alleen so veel heeft kunnen doen. Indien gy vraagt / wat dien daar toe bewogen sonde hebben? Ik sonde om 't antwoord mogelik niet seer verlegen staan / so ik se kende / en de verdere omstandigheden wist / die tot volkomene kennisse der sake nodig zijn. Maar wat bewoog die twee Dienstmaagden thus gemeld? De moedwil en de dertelheid / te samenstemmende om een bedrogh aan een te naapen / sonder d' allerminste oorsaak van mishoeginge / of opset tot wrake / die de schryver meent dat dien tamboer daar toe bewogen hadde.

§ 23. Want na sijn oordeel is het blijkelijk dat het een Duivels werk geweest is / om dat dien tamboer beweert is / gelek te hebben / als hem (dat is Mompesson) geplaagd: (of diergelijke woorden) en nooit sal hy rust hebben, voor dat hy my satisfactie sal gegeven hebben, wegens het wechneemen van mijn trommel. Hoort nu 't gevolg. Die wierd die gast verroordeelt / om na d' eilanden vervoerdt te worden; en ook vervolgens wech gesonden. Maar ik en weet niet hoe onsen segt, het was door stormen te verwekken, en 't bootsvolk te verschrikken) hy maakte dat hy wederom te rugge quam. En 't is opmerkelijk, dat het huis al de tijt dat hy was afgesloten, gerust was; maar so haast hy met toestemming of sijn toestinge quam weder met het spook. So weinig woorden hande man niet schryven sonder blijk van sijne bygelovigheid. Men segt, het was door stormen te verwekken. Glanvil / een philosoof / een kristen / en een schrijftgeleerde / gelooft dan dat de Duivel stormen kan verwekken; en 't is hem ook genoegh / dat men dat segt. Die lichtgelovigheid en bygelovigheid van sulken man maakt my ongansch verstaal verdacht. Maar is 't geloofelijk / dat die trommelslager sonder ernst gesproken heeft? Kon hy so vele dingen door de kraght des Duivels doen / dat al 't gespook in 't huis van Mompesson door hem is uitgevonden; en kon hy sijn oogen verblinden: die niet so veel en konde / dat hy sonder oogluininge des ondersetters uit de gevangenis ontquam? Was dan de Duivel ook so licht te sluiten / dat die geen spokerij in 't huis verwekken konde / waneer sijn meester de tamboer in borgens sat? En konde die hem ook niet aan de Trommel helpen / die sonder trommelen dobbe dobbe thus kon spelen in de Kercke? Siet hoe dit haugt noch kleeft.

§. 24. Bemerkt ook wat dit voor een geest of Duivel sy geweest / die door gebed / musiek / of stok of degen te verdrijven was. Die ook (gelijk de schrijver hier en daar noch seit) voor 's Konings dienaars / als die 't huis besaten / en so lang als sy daar waren / sich verpakte. Het is te sien uit so veel als ook by XXI. §. 2. uit Schott den Jesuwist vermeld hebbe / dat seer de Roomsch gesinden hier in wijser zijn dan deze Protestantsche leeraars / Mores / Glanvil / Koelman sich betomen. Het hebben ook de genen die dit lasen als het Koelman uitgaf / sich al lachende verwonderd / hoe die Duivel so beschroomt was / dat hy de kraambezoek niet ontrusten wilde / en eyster so quaad kinds was / dat hy die onnosele schapen so veel quelde. Als 't al gesteld is / die vertellinge van Tedworth is een groll / on-

onwerdig om te loosen / of daar af te spreken / sulx is dat niet sonder ondernomen hebben / so 't niet en ware / om te tonen dat het anders niet en is. Ende wat behoefden men meer bewijs / om dien aanvoer voor niesser van dat spel te achten / dat d' eigene bekentenisse van den schryver dat daar geen spook was in so langen tyd als de tamboer gevangen was?

§. 25. Ik gebe op den hoop noch toe den Brief van Maerius aan den self den Glanvil / waar uit ik slechs dat gene daar 't op aan komt hier verhalen sal. In 't jaar 1632. seker man by Egester / genaemd Graham / „ 's nachts op sijne vulmetulen zijnde / sagh een vrouwmensch met het haar „ neerhangende / geheel bloedigh / met vyf grote wonden in haar hoofd. „ Hy seer wel schrikte / begon sich self te seggenen / en haar te vragen / was er „ was. Waar op sy seide; ik ben de geest van sulken vrouw / die by Walker „ (enen rijsh landman daar ontrent) heb gewoond en van hem beswangert „ zijnde / so beloofde hy my te lossen / eener plaatse / daar ik wel opgepast „ soude worden / tot dat ik in de kraam / en wederom gesond soude zijn; „ en dan soud ik weder komen / sijn huis op te houden. Navolgens wierd ik „ op eenen avond het wach gevonden / met een Marcus Schrap / die my „ op een moeras (sekere plaats noemende die de meulenaar kende) met „ enen pikhamer sloegh / (sodanig als maar mede sy de smidsknecht uitgra- „ ven) ende my dese vyf wonden gaf. Daarna wierp hy mijn lichaam in „ enen koolput daar naby / den pikhamer bergende onder enen hoop zands. „ Ende alsse mijne schoenen en kousen bebloed waren / so wachtede hy die te „ wasschen / maar siende dat het bloed niet soude uitgewaschen worden / so „ verborgde hyse daar. Verder seide hem de geest / dat hy de gene sijn moest / „ die het openbaarde / of anders en gem rustе hebben soude. So ging „ het ook; 't Spook liet hem nimmer ende nergens ongequeld. Dies open- „ baarde hy sin aan 't Gerechte / waarop die beiden / Walker ende Scharp „ door vonnis van 't Gerechte zijn eer dood gebracht. Maar (seit de schry- „ ber self) ick kond ik niet seggen / of sy 't ook beleden hebben. Maar als de selve Walker voor de Rechtbank stond / so sagh een der geswooren van de dertig / (waarom hy anderen ook niet also hen even heel daar aan gelegen was?) de gelijkenis van een klein kind op sijne schouder staan / het welk dat hy de vader van het kind was / en de vader wasde smoort.

§. 26. Hier over moet ik seggen / siet hier nu eene papiste leeraars in de protestantsche kerk / Baronius / Maerius / Glanvil / die alsulken Spook geloven / dat volslagen papisty en heidensch is / en daarom / als van self genoegsaam openbaar / geen verder onderzoek behoeft. Siet daar hoe ebens sulke sieghtroos / die op het seggen van dien eenen man / en op sulk een gemachtigh seggen / twee mannen hebben doen sterven / sonder dat se self het seer beleden hebben. Sulx is gebruikelijk in Engeland / wanneer op de getuigen niet te seggen valt. Maar wie is so beroofd van een gesond verstand / dat hy niet sien kan / hoe die erne juris of geswooren met dien Graham / welke seide dat hem sulk een spook verscheenen was / uit heimelijken haat dit tegen Walker wel getuigen konden / en met

een verdichten? Of Gzajanu heeft het seit geweten/ en om veiliger te openbaren/ die verschijninge daar bij versierd. Of ook een ander die het wist/ en self niet derve seggen/ heeft desen man door dit gemaakte spook daar toe gebzaght.

XXII. HOOFDSTUK.

Het Hexenspook, also genaamd, tot Annenberg, en noch een ander by Lohanna, komen op het selfde uit.

§. 1. NAdat die twee berozende Geesten/ van Tedworth en Mascon aldus van boven tot beneden/ en van achteren en voren zijn besien: so sal 't nioth ont een paar te doen zijn/ dat van verscher geheugenisse is/ en welker eerste ook wijdlopig en omstandig is gedzukt. Ik heb er in het V. hoof dsule §. 5/7. af gesproken van ter zijden: om hier in dese plaats het ganesche stuk nutwoerlik te verhandelen. Niet om 't belang der saken/ dat niet groter is dan der voorgaande: maar aangesien dat dese schrijver daar so groten werk af maakt. Want hy niet blotelik vertelt het gene in sijn huis geschied is: maar maakt daar over ook seer veel bedenkingen/ so als de tijt aanbingt: tot lof der goddelike wonderlike goedheid, tot nadenken voor verstandige kristenen, tot leere van godlalige herten, tot troost van aangevochtene persoonen. De schrijver is hier ook een predikant/ en eigenaar van 't huis/ daar dit gebeurdis/ en twee maanden heeft geduurd: ter self de stede daar de schrijver woonde/ aan ene weduwe eens predikants/ die sijne schoonsuster was/ van hem op 't allernauwst in acht genomen/ meer dan die twee tot Tedworth en Mascon. 't Is effen maar twee jaren dat het is geschied/ en dies eyns herwaarts ook uit Vrese den al geschreven/ en in de leidsche Courant bekend gemaakt. Ik sal den kortsten inhoud stellen van 't verhaal/ daarna sijne bedenkingen kortelik opneemen/ en eindelik de mijne te seggen.

§. 2. Tot Annenberg/ in Meissen op de grensen van Bohemen/ had Elias Zobel predikant aldaar een huis gehuurt/ dat van 't begin af altijd van godzuchtige persoonen was bewoond geweest. Sijner huisvrouwen suster/ weduwe van Frederik Reiner predikant tot Leipsich/ aan wie hy 't verhuurde trok daar in te wonen/ met twee kinderen en een dienstmaagd/ en noch een paar volx in 't achterhuis/ in Julius 1690. Jaar en dagh dus gewoond hebbende/ met rust en vrede/ trok dese weduwe met hare kinderen den 18. Jul. 1691. van huis om hare vrienden te besoeken. De man in 't achterhuis met selfde tijd van huis zijnde; so wierd ene andere vrow by de dienstmaagd/ ende nacht een bogger met sijnen jonge 's nachts daar in bestelt. Alsoden begonden gruwel te ontstaan/ maar quam noch niet aan 't licht. Maar in den tijd dat d' eigenaar ook eens van huis was/ den 10-13. Aug. so begon 't sich meer te openbaren. Op hier op 't huis gekomen/ gaat in 't huis/ en onderzaagt en onderzicht het volk; beginnende met

een van doe af alles aan te teekenen / wat hy beleurde.

§. 3. Dat quam dan hier op uit. „ Den eersten Aug. waren de hoenderen „ ontsteld. Den 3. hadde buurt vrouw / die 's nachts de meid gesel schap hield / „ de ene vrouwe bovē uit de venster op de straat kijkende gesien. Den 8. hoor„ den dese bride eylig kleppen aan de deurē. Den 9. hoorden se de deuren meer „ bewegen / boven door 't huis wandelē / en de trappen op en neer. 's Nachts „ voor den 13. gebeurde dergelijk ontrent de vrouw in 't achterhuis. 's Mor„ gens ten 9 ure was 't oft een kloot volde. 's middaghs wierd een steen by „ de meid aan de hof deur neergeworpen / 't venster van de achterwoning „ opgeschoven / van de vrouw te voren in 't aan sien van anderen wel toege„ sloten. Een gebedeboek in haar afwesen van de tafel op den vloer verplaatst.

Na dit verhaald te hebben seit hy: een kristen hert magh denken, hoe ons hier door te moede wierd.

En dit uit horen seggen van de meid en van de vrouw. „ Selfs hoopde hy „ dien dagh niets / tot 6. uren 's avonds toe. „ Maar nits dat hy werch is / „ gaat het spel wederom aan. Den 14. vroegh wierd de meid by haren „ naam geroepen; daar op gelacchen / en twee steenen by haar neerge„ worpen.

„ §. 4. Dien middagh quam de weduwe wederom en wierd een uur daar „ na in 't huys / en 's avonds in den hof met steenen geworpen. Van we„ derom so lang als hy daar by / en in 't gebed was / bleef het stil.

„ Den 15. nam 't werpen met steenen / 't rollen en rasen met de deuren „ noch meer toe. 's Namiddaghs sagh de achterbuurvrouw eenen naakten „ menschen arm iets van boven nederwerpen; en hoewol anders tot hier „ toe bertsaagd; wierd nu vol moeds / om 't spook van boven meer te jagen / „ dan van het ander volk weerhouden. De dienstmaagd sier de huysgenoot „ of achter buurt vrouw / sose meynt / van boven sien / nieveen iets in de han„ den / dewelke op dat ogenblik van achter uit de keuken quam.

„ De huysgenote van den selfden onderscheyt / blijft by haar stuk / en „ seit dat sy 't spook door gewoonte nu niet meer en vreest; en om het met „ de daad te tonen / gaat dikmaals door het huys alleen. Eenigh hy voor „ met sommige personen spreekt / begint de meid te schreewen in de keuken / „ valt neder / 't sidderd en beeft; seit dat een houde hand haar in het aan„ gesight gegreepen / en achterover heeft gehaald. „ Den dese liggen „ sweeren / waarop sy als van eene vallende siekte aangetast / den ande„ ren dagh erghter wederom bequam. De huysheer dese voorts alsoor„ telijke burgers 't huys bewaken; dewelke op den eersten avond twee stee„ nen hoorden vallen / en in die ganschse nacht niets meer.

„ 't Gesight van desen Bulder geest had niemant dan de dienstmaagd en „ die andere vrouw in 't huys: beschrijvende de selfs gedaante als eene don„ kergrauwe voorschietende schaduwe / daar niets van te bekennen was / „ dan een oud rimpelig vrouwenaangesight; gelijkende na eene die gestor„ ben / en van godsaligher gedachtenisse was.

§. 5. Het volgende bestaat in dagelijkse voorgangen van desen bulder-

geest.

geest. „ Den 16 was 't wederom met steenen te werpen. De dienstmaagd
„ bleef wat houds op de boet vallen / en 't was een kopere duit. De steen-
„ tel van den hof wordt enigen die daar wat om wandelden voor de voeten
„ geworpen.

„ Den 17. wordt / na 't seggen van de meid / met een steen een blinken
„ schut sel aan den heerd staande niet geworpen / dat het twee mannen sa-
„ gen: maar niemand neemende waar de worp van quam.

„ Den 18. en 19. sagh de meid een licht vranden / ende was 't voort in de
„ nacht stil.

„ Den 20. wierde de huisgenote seer verschrikt door het gesichte van den
„ Geest: maar de gedaante / en wat anders niet wordt niet verhaalt.

„ Den 21. 's morgens bleef nevens enen man die by de meid stond
„ (want sy lieten van doe af niemant alleen gaan nochte bijven) een kope-
„ ren penning als een rijxdaler groot; op d'eene zijde maar gemunt: wel-
„ ke aan de vrouw gelangd / en op de tafel onder 't kleed gelegd; na een
„ half uur wederom weg was / en het tafelkleed afgehaald.

„ 's Nachts van den 23. hoorden de bewaarders van het huis / Michiel /
„ die hunder een was / so hen dochte / roepen: als of 't was eener vrou-
„ wen stemme / buiten uit den huise na de straat.

„ Den 25. hoorden in de bovenkamer wandelen: wierd een steen
„ vande trappen geworpen; en een peren kuip aan den hof toe-
„ geslagen / datter de werf af sprong. Na den middagh / de Vrouw
„ van 't huis gesel schap by sich hebbende / hoorden aan de deur kloppen.
„ Sy schielijk open doende; vond er niemant buiten: dies 't ganssch gesel-
„ schap daar van schrikte.

„ Den 26. sloeg het / na enige worpen / hard tegen de deur. Den 27 wierden
„ lepels eerst in 't huis geworpt, daarna wieder gehaald / die de huisgenote met
„ drie kruissen gemerkt hadde. By stukken wierden dikmaals de hardste bloer-
„ steenen aan stukken. 's Morgens telde men blinken schuyffade / die op
„ de tafel stonde. Mits dien quam het werpen met steenen op te houden.

„ Den 28. stalt het groen woudrys boven op de huisdeure / dat in den
„ stal gelegen hadde.

„ Den 29. vroeg / so haast als de waakende borgers vertrocken waren /
„ sloeg het op de beide deuren der vertrekken / daar de vrouw en de dienst-
„ maagd sliepen; dat het de man achter in 't huis (nu wederomgekomen)
„ met sijne vrouwe beide hoorden: stiet 's achternachts tweemaal de
„ deure open / die aan stond / van de voorkamer / daar volk in was. De
„ meid sagh / terwijle sy stond en schuurde / het spook in den spiegel (de
„ gedaante wordt niet geleid) en het selve een groen rijsken onder en boven
„ aan sticken / 't welk / eer de huisheere daar by quam / afgenomen en ver-
„ brand was.

„ Een goede behende met de huisgenote 't huis op en neder gaande;
„ hoorden beide let om hen henen ruischenen / eindelijk met een groot gebul-
„ der by sich neder vallen. Op / anders onverschaagd genoegh / verschrikt

„ daar

„ daar af niet weinig; soekt alle hoeken door/ maar vind het minste niet.
„ Den 30. hoordemen het achter in het tuinhuis werken/ gelijk de berg-
„ luiden; en anders niet.
„ Den 31. wierd de dienstmaagd op verscheide plaatsen aan hare kleder-
„ ten/ voor en na met een tarken besteken; en eindelik de messingen han-
„ delaar/ in de kamer hangende. Die in 't huis waren sagen dien bewe-
„ gen/ maar het aansteken van het tarken sagense niet. Een kloot in
„ den hof liggende wierd de trap af in 't huis gerolt/ twee harde steenen in
„ den hof aan stukken gesmeten; en der dienstmaagd oude onderrok in de
„ keuken t'samengerolt/ over de hofdeur uitgehangen;
„ Den 2. Sept. wierd wederom een steen in den hof geworpen; ende biel
„ iets tweemaal op de solder/ dat er 't huis af schuddede. Ettelike mannen
„ daar doe binnen zijnde sochten na de oorsaak: maar vergeefs; en hoor-
„ den echter noch met kleine steentjes rammelen/ sonder iets te sien.
„ Den 3/4/en 5. bedreef het diergelyke potsen als met den ouden pels
„ van de meid; wierp steenen/ dede vallen en kloppen/ als voren.
„ §. 6. Mitsdien begint sich 't Spook wat meer verdacht te maken.
„ Want op den 5. Sept. willende de dienstmaagd laten gaan; so wierd de
„ andere die in de plaats komen soude/ aanstonds een tarken aan de muts
„ gesteken/ en een steenken sachtjes aan de wang geworpen: weshalven
„ die ook haren afscheid nam.
„ Daar op begint het harder aan te spoken. Want den 6. Sept. 's
„ morgens ten 8 uren wil het de huisgenote 't bedde weeh nemen; die
„ welkt daar over haren man/ welke het met geweld wederom tot sich
„ haalt. Na 't opstaan uit de kamer gegaan/ en weder ingekomen/ siet
„ sy 't deksbedde liggen voor de deur.
„ Den 7. 's nachts bleven twee burgers binnen de Stove/ daar sy 't
„ water in den oven-bak hoorden scholperen; doch daar by komen-
„ de vonden dien droog. Ten 3. ure 's morgens een der selven sich op het
„ rustbedde nederleggende/ met de beenen over de vloer; viel iets tusschen
„ sijne beenen als een gevulde sak/ doch aan te sien als een ruige bruine
„ beer. Mits dat hy tot den anderen/ op enen stoel daar neven sittende/
„ daar over spraak/ so was het weeh.
„ Den 8. 's morgens ten 6. uren die burgers in den tuin gaande/ sich te
„ wasschen: so sagh de eene een lang en gelijkabbeld aangesight ter ven-
„ ster van de stall uitkijkende: maar mits dat hy 't den anderen seide/
„ trok het hoofd in. Aanstonds siet het de huisgenote uit de middel-
„ kamer in den hof kijken; met een oude tronie/ en swarte huive
„ op het hoofd.
„ §. 7. Dit al van anderen/ en so uit horen seggen van den schryver
„ aangetekend zijnde; so hoort nu wat hem self ook wedervaren is. Dit
sal ik met sijne eigene woorden dan verhalen. Namiddagh ten 4 uren quam een lieve vriend tot my, wien ik daarna uitlatende, hy buiten en ik binnen de deure staande; so viel een vloersteen quakkende achter in 't huis neder, dat etlike stukken daar af sprongen: welke wy, derhalven weder te rugge kee-

rende, opnamen, en boven op de zale gingen; maar vernamen niets. Behalven dat nochtans, wanneer ik na beneden geroepen, mijne huisvrow met gedachten vriend daar boven liet: so viel het tweemaal dichte by hen neder. En die gemelde worp is de eenigste geweest. (Gode zy hertelik dank) dien ik self gehoord hebbe. Hier op gelieve doch den Leser wel te letten.

„ §. 8. Den 9. brak het Spook enen nieuwen hop; en wierp de meid/ „ de scherven oprapende/ iets achterna. „ 't Was tweemaal of haar eene „ katte om de beenen liep: dies sy met den voet schoppende sprak/ wech du „ garstig aas. Mits krygt sy so een stuk houts aan de beenen/ en hoogt achter den heerd lacchen/gelijk des daags te voren. 't Vuur wierd in den oven „ geroerd/ datse 't binnen hoorden.

„ Den 10. blast de hond geweldig: de huisgenote siet iets meermaal door „ by de venster henen strijken: met haren man uitgeweest/ vind in de kamer „ alles over hoop gworpen; ene brandende keerse met een hoof dlussen „ onder de trappen van de solder. Ettelike takkebosschen op de trappen „ van de zale/ ene keers onaangestoken uit de keuken in het binnenhuis „ gebracht/ nieuwe potten uit de andere kamer wech genomen/ ene kist „ binnen door de kamerdeur geschoven/ takken aan de deur gesteken. „ Gemelde brandende keers had ook in de kamer van de huisgenote gestaan/ doch uitgeblusscht. In de onderkeuken hadde men gemerkt dat „ iemant aan het vuur gepeuterd hadde; anders was't vuur in de beide „ ovens uitgegaan.

Dit alles over hoop gelaten quam de schryver self besien: de welke voorgemelde spelinge met vuur en licht hier mede vergelykende en also voor brand beducht: de sake bracht tot kennis van den Magistraat.

§. 9. Noch ging het spook al voorder aan. „ Des nachts tusschen 10 en „ 11. wierd een geween in 't achterhuis/ en harde slagen af te werpen in de „ kamer nevens hen/ gehoord.

„ Den 11. sagh de huisgenote 't Spook in vorige gestalte op de trappen „ staan; maar als de man quam/ so verdween 't. Daar na gaf't haar eene „ onbevorsiene harden kinnebaksslagh/ datmen's anderen daags noch „ konde sien/ hoe seer het haar getroffen hadde.

„ Den 12. het ruischte rondom enen burger/die hertshaftig om sich henen „ sloegh: en sagh 't de huisgenote over sijne beenen staan; maar self en sagh „ hy't niet. Een ovengaffel/ oude kousen/ oude draagbanden/muts en „ andere dingen/ wierden wechgenomen/ uitgehange; en verwisseld; en „ so heen. De broeder van de dienstmaagd/die enigen tyd ook in 't huis „ bleef/ had hy't eens als een hondeken over 't huis sien lopen/ en eens „ onder de bedstede kruipen.

„ Den 13. was't wederom te doen met een en ander goed in't huis te versetten daar af iets naderhand gevonden wierd ter plaatse daar het al te voren „ was gesocht/ en 't was 'er niet. Het socht de meid het bedde te ontrukken: „ sloeg ene keers aan; die gehangen aan de wand/ denselven ook beschrijdelijk bewasemde. De keers door 't volk wechgenomen; wierd wederom

aan-

„aangestoken / en op den handelaar gesteld. 't Ving aan den handelaar „verscheidene pzullen / die te lacchen waren; en welke men so liet / tot dat „de schzyver self daar in quam en het sagh. Een pot wierd aan stukken ge„smeten / en twee deuren met groene tarkens besteken.

§. 10. Nu komt et eindelik tot dien gedzeesden bzand. „'t Voorgaande „was des Sondags morgens / eer de bzorgpzeek uit was / al gebeurd. Daar„na begon de bzand eerst in den oven / de koken op den herd daar toe ontste„ken zijnde. De huisgenote meinde na den noene en des avonds enig glim„men / als van een verminkend hout te sien; daarna gelijk een beer sich wen„telen door hare kamer. Dus was de grootste bzese door den bzand van „huis en stad.

„ Het openbaar gebed ging op den 13. Sept. aan: waarin ook dit gespook „als van den Duivel zijnde wierd gesteld; en God gebeden om den selven te „verdzyven / huis en stad / met die daarinne wonen / te beschermen en be„waren.

„ §. 11. Daarmede hield nochtans het Spook niet op: maar op den 14. „Sept. bzaght het een en 't ander wederom als voren van de plaats. Het „lachte telkens als't so iet bedzeven hadde, waaraanmen dikmaals eerst ge„waar wierd / dat het iets gedaan moest hebben. En somen seide: wel ge„nomen dat het dit of dat eens dede! so is het menigmaal ook so gebeurd. De „meid hoorde wederom lacchen: en wierd daar op gewaar / dat haar een „wortel met het kruid achter aan den schortelband gesteken was. De schzy„ver sagh haar self in komē / dat een boschzen peter selie op haren rugge stak; „en korts daarna een struikjen uit aan haren halsdoek / en twee strengetjes / „met moepte / so het scheen daar in bewerkt. 't Verbergde wederom ver„scheidene dingen / die daarna gevonden wierden / daarmen eerst gesocht en „niet gevonden hadde. Het nam de spyse weck / verbergdese / en lachte „daar dan om.

„ Den 15. bzaght het allerhande goed in 't huis te soek. De sleutel „ van de keukendeur / lang vermist / bevondmen dat de dienstmaagd op den „ rugge stak. Deselve hebbende eens iemant by haar in de keuken / „ hoort ietwes by haar om snorren: waar op sy sich verkloekende (echter „ tegen de lesse haar gegeven van den schzyver) sich nederbukt / en seit: „ gekskap als gy sijt, wat wiltge? kom voor den dagh, kan ik u helpen? Wat meent gy Leser / dat de meid hier mede ving? Een hand vol vliegen? Neen: maar ene grote brommende vliege quam voor den dagh, waar door sy beide gingen lopen / so wel de meester als de meid.

„ Den 16. bzaght het op niew veel huisraad over stuur. De huisgenote „sagh sich iets wentelen / opstaan / en voortsluipen. Stoven en keuken „beide gesloten / en sleutels te soek gebzaght; hoordense hard kloppen met „enen yseren kraaws die in 't huis op de gangdeur / daar de meid in was / „en uit de venster om hulpe riep. De deur met ene andere sleutel geopend / „so vindense daar binnen alles over hoop. Vonden achter na de sleutels / „daar de huisheer by was / in het huis voor dalvenster uitgeworpen

„ zijnde / en sy gaande om daar na te sien: hoorden sy het boven sleuiten / en „ de meid hadde 't dien dagh horen suchten. De huisgenote had het uit de ven„ ster in vorige gestaltenisse ook gesien.

„ Den 17. rammelde 't geweldig in den houtstal: speelde met den „ mangelstok en 't hoyd / verstak wederom de sleutels; wierp eene handschoe „ in den ovenbak. De huisgenote sagh haar bedde nemen / sonder iemant „ die het dede: liep toe met groot geschreew / dat sy 't alle hoorde; en de huis„ heer ook. Liet sich 's abonds merken op verscheidene plaatsen / taste de „ dienstmaagd onder de rokken / dat se schreewde / en 't volk van achteren in „ het huis tot hulpe riep.

§. 12. Siet nu hoe 't Spook van self begint bekend te worden. Den 18. quam een godvruchtig borger der stad Boekholt hem besoeken: en vertelde / dat sijn wijf / over vijf weken 's middags de straat doorgaande; „ een vrouwmensch met enen bruinen rok / swart mantelken en huive langs „ de huise snellik lopé aan de deure van dit huis / daar sy enen steen in wierp / „ datmen 't achter over de vloer horen konde. Daarop was dit wijf weg„ gelopen; doch niemant uit het huis gekomen / om te sien wie dat het „ dede.

„ Een self den dage had een metselaar / daar komende te werken / iet als „ ene schaduwe om 't huis sien swéven. 't Had hem ettelike malen sachte„ lik met kleine steentjes geworpen; maar eens ook dapper aangetast. „ Anders had het ook in den hof gewoeld / en binnen 't huis veel dingen uit „ de plaats / en over hoop gehaald.

„ Des abonds quam een vrient van Arnewberg op 't gerucht van dat „ spook; ging met des schrijvers vrouw en ene andere vriendinne na het ka„ mertje / daar sich het selve meest verhield. Mits quam het viermaal sterk „ daar binnen springen: doch sichtbaar of onsichtbaar / dat en seit hy niet.

„ Den 19. Sept. braght het vele dingen binnen 't huis te soek. Enen „ goeden vrient / die van Leipsich quam / vloog het om sijn lijf; in de self de / „ doch wat helderder gedaante als te voren: hield hem van achteren met „ ene houde bleke hand de ogen toe.

„ Den 20. sagh het de dienstmaagd / en den 21. de vriend van Leipsich: „ 't smeet steenen / en het sprong om de menschen / die daar quamen en „ gingen / dikmaals heen.

„ §. 13. Maar op den 20 / 21 / en 22. droeg sich een seld samen handel toe. „ Een suikerbakkers knecht van Spier / voor een half jaar tot Arnheim „ gewerkt hebbende / en t'sedert tot Marienberg: quam op de tydinge van „ dit gespook / en gaf sich aan; eerst by de dienstmaagd / die hem af wees; „ doe by den huisheer / die hem met veel bekommering te woorde stond. „ Hy seide lang van spook gequeld te zijn geweest / en dat hy 't altijd kon„ de sien. Naast enigen tyd / by sonderlinge gelegentheid versterkt als in „ gesichte / dat hy geen spook ooit meer te vresen hadde: so was hy nu „ gekomen / om dit spook te sien / te ondersoeken / en den predikant te „ dienen na vermogen: die vol bekommerdheid het stuk aan sijne mede-

„ broede-

„ bzedeeren te kennen gaf en deſe aan den Magiſtraat. Deze heiden beeld en
„ ernſtig onderzaagd / bleef by ſijn ſtuk; bertellende / als tot bewijs / ver-
„ ſcheidene ontmoetingen die ſeer na 't Paapdom ſweemden / als verſchij-
„ ningen der zielen van verledene menſchen; hoewel hy hertelik betuigde
„ Proteſtantſch te zijn. Met liet hem eindelik dan toe / met noch vier
„ mannen door het huis te gaan: 't welk eens twee uren / en daarna noch
„ een ure lang geſchied; ſo ſagh hy niet meer al. Dan achter hem wierd
„ eens als met de hand geſlagen op de ketel / die daar ſtond; en eens ook
„ neffens hem een worp gedaan; doch wierd geen ſteen geſien. Hier uit
„ beſloot de man na ſijn verſtand / dat dit geen ſpokery maar herery moeſt
„ zijn; die konde hy niet ſien.

„ §. 14. Maar als die man vertrokken was / hield wederom het ſpook
„ dien avond als te voren niets bleef ſchier op de plaats. 't Wierp ſteent-
„ jes / ſtukjes hout / blik / en eindelik een latte van drie ellen lengte door
„ het huis; en greep de dienſtmaagd in het uitgaan by haar been.

„ Den 23. ging 't by hans even eens te werk. Doch middeler tijd dat
„ enige bleeſchhouwers ettelike uren lang met hunne honden t' huis din-
„ maals doorſtoven / ſo was er niets te doen; noch ook die gantſche
„ nacht.

„ Dan op den 24. eerſt op den avond beet het ettelike werpen in den hof;
„ ging door de zaal / maar 's nachts niet meer.

„ Den 25. hoorden het de huisgenoten eigentlik omwandelen / opſtaan
„ en wooztruiſchen. Daarna wierd wederom veel goeds verplaatſt; beſon-
„ derlik het linnen uit de waſch: maar nooit als boren wederom gevonden;
„ 'twas wegh en 't bleef wegh: behalven een paar mouwen en eene huive op
„ de muur van den hof. Het bragt noch veel meer andere dingen over ſtuur;
„ men ſagh het ſomtyds 't een en 't ander nemen en ver ſetten / ſonder jemant
„ die het dede. Niets bleef by na op ſijne plaats. Het wierp dan eens de huis-
„ genote / dan de dienſtmaagd achterna; ſy hoorde 't lacchen en de handen
„ klappen / in den ſtal; daar na gelijk een hommel gonſen in de kelken.

„ Dit alles voor den middag; daarna was 't tot den avond ſtille. Doe
„ maakte 't wederomme wat beweginge / riep ettelike malen ook de meid by
„ haren naam; maar hield ſich ſtil die gantſche nacht.

„ §. 15. Den 26. van Herſſtmaand was de ſchrik op 't hoogſte / en met
„ een op 't end. Voorg haddemen 't gehoord ſich eppen in de kamer van
„ de huisgenote: daarna de deure van de ſtove / wanneer ſy met anderen
„ daar binnen was / wijdopen geſett; doe in de houtſchuur rollende / en
„ voorts een jong paar duiven uit het kott genomen / en by den oven in de
„ badſtove weeh geſteken. Doe hield het ettelike uren op.

„ Maar na 12. uren 's middaghs / als de weduwe Ketners met de kin-
„ deren aan tafel ſat; quam ſeker vorzer in / om 't huis (gelijk wel meer)
„ eens deur te gaan. Sulx doende ziekt hy brand: komt in de houtſchuur /
„ en ontmoet daar niet als damp. De huisgenote komt voor in gegaan /
„ en de dienſtmaagd uit de ſtove / om te ſien wie daar door 't huis ging:

„ roken beide uyt en sagen ook den damp / voorts in de houtschuur ko-
„ mende bevonden 't hout in lichter vlamme staan. De burger loopt
„ daar op benevens anderen na 't water / om te lesschen: en voord de brand
„ volkomelik gebluscht. De schryver voegt er veel omstandigheden by /
die anders niet dan sijne en der anderen bekommering te kennen geven:
maar wat de saake self belangt / dit was het al. Hy meynt uit alles wat
hem met dit huis in desen wonderbaar is niet reden wel te mogen spreke so als
David: ik ben veler tot een wonder, Psal. 71:7. en om al dat gespook /
dat hy den Duivel toeschryft te seggen, gelooft hy de Heere, die alleen
wonderen doet. Psal. 72:18.

§. 16. D'historie / schoon merkelik bekoort / door 't uitlaten van bes-
dere heden / dierghelijke meermaals voorquamen / en omstandigheden die tot
verscheringe of tot verklaringe van het verhaal niet veel en doen: so is des-
de echter langer uytgelogen dan ik wilde / om plaats genoegh te houden tot
bedenkingen hier over / so des schryvers als de myne. Ik sal derhalven
ook so kort daar in te worde gaan als doenlijk wesen sal. Hy heeft er eerst
wel twaalf Aanmerkingen op neer gestelt / en uit verscheydene Auteuren
breed verklaart: daarna verhandelt hy de Middelen / so de lichamelike als
geestelike / die tegen sulke spoken te gebruiken zyn. Doch sullen in sij-
ne Aanmerkingen so veel wel vinden aan te merken / dat wy niet eens van
noden hebben op sijne Middelen bedacht te zijn. De man betoont wel veel
godvruchtigheyds en puyrs / maar met sulk een verstand / dat met voor-
oordeel overladen is. Voor eerst gelooft hy al te licht: en voorts het gene
te geloven is / dat schryft hy te gereed den Duivel toe. Hy wil sich niet be-
moeyen met een onder soek de langende de Spoken in 't gemeen; waar over
hy wel 14 vragen opstelt / en d'auteuren aanwijst / daar d' oplossinge der-
selver by te vinden is: maar houd sich slechts aan dit besonder voorval van
sijn eigen huis. Beginnen wy dan sijne Aanmerkingen slechts aan te
merken.

§. 17. 1. Hy maakt eerst gissing / dat dese geest tot ontucht moet genegen
„ zijn geweest / om dat hy pot sen maakte met de meid. En ik gelove dat
deselve dienstmaagd beter wist wie dese geest was dan de schryver self.

„ Maar sonderling gelooft hy dat het zy geweest een hexenspook: dat
„ is / niet uit eigene beweeginge; maar door den wille van een hex of to-
„ verdaar / uit kragt van dat vermaard verbond / te werk gestelt. Ja
„ voegen dat godvergetene menschen uit opsettelike boosheyd hem en de sij-
„ nen hebben willen beangstigen / en ook beroven. Dat gist hy daar uit /
„ dat het meest by dage spookte: daar de Duivel anders meest sijn werk
„ by duister doet. Want dese menschen hadden sulken langen tijd des
„ nachts niet sonder slapen konnen zyn. Dat heeft hy wel: en merkt daar
by ook aan / als dat het was of 't spook sich overnacht in 't huis verhouden
hadde; den dagh verwachtende / om 's morgens vroeg de menschen te ver-
schrikken en te plagen. Hy gist het ook uit dien beschreyden bloten menschen
arm, als ook die kalte en koude hand; het gestolen lijnwaad / malle pot-
sen /.

sen/en meer diergelyke. Hy self geloofd derhalve dat het menschē zijn geweest: maar hoe de Duivel dan daar in begrepen zy/ sal hy ons nader moeten vinden. Hy seit wel/ dat den borgen bewoonders van het huis in de twee laatste jaren ook wat spoockery of diergelyks weder baren zy: maar wil daar op niet vast gaan. Ik noch minder.

§. 18. II. Het Spook scheen schouw van menschen, en besonderlik van manvolk te zijn: om dat het begon/als de vrouw met de kinderen/ en de man achter woonende van huis waren. En 't kraghtigste bewys neemt hy seer wel uit dien/ dat hy self van 't begin af tot den einde toe/ dagh op dagh ten minsten eens/ en dat op allerhande tyden van den dagh/ wel ruim een ure lang in 't huis geweest/ en 't selve op en neer zy doorgegaan: nooit evenwel het minste heeft gesien of te gehoord; dan eens maar enen steen vallen/ achter hem in 't huis/ daar hy door uit maar op de straete sagh. Niet tegenstaande anderen self onder het gebed/ het welk hy dede/ wel iets gemeend hadden te horen: en hy so haast niet uit het huis gegaan was/ of het gespook ging telkens weder aan. Dat heeft dan ook gemeend dat hy al weeg was/ als 't den voorseidē steen ter neder wierp wanneer hy in de beurs stond/ en met het aangesighte na de straat gewend. Maar om dat hy daar nevens noch al meend dat sich een bose geest daar onder mengde; so wil hy sich so grootsch niet inbeelden/ dat sijn persoon den selven so verschrikkelijk geweest zy; maar schrijft dat Gods genadige schikkinge toe. Niet so kan ook een mensch by inbeeldinge godsalig zijn. Een geest en sonde voor hem niet geschroomd/ maar om sijner tegenwoordigheid wille dies te meer geraasd hebben. Want so 't hem te doen was om ontsteltenis te maken: (en anders was het niet) so moest ook de beweeginge daar toe so veel groter zijn als de man groter was.

§. 19. III. 't Spook (seit hy) mogt wel dikmaals onsichtbaar allernaast zijn, niet alleenlik by, maar ook buiten de verrichtinge van sijnen handel. Dat meent hy bleek wel/ als/ wanneer maar iemant seide/ dat nu eens 't bose ding dit of dat dede; het selve terstond daar op wel is geschied; en diergelijke meer. Dit acht ik dat (den Duivel aan een kant gesteld) seer wel is aangemerkt. Want die vermaarde Dienstmaagd/ die alleen meer hoorde en sagh dan tien andere t'samen/ en naast haar de huisgenote/ waren immers daar by tegenwoordig; en die waren dan ook d' eerste die ter hoorden ofte sagen/ als men van het bose ding also gesproken hadde. De bal der steenen was veeltyds wel s'waarder (so hy hadde horen seggen/ want hy self en hadde 't niet vernomen) dan de hoogte van de plaats gedragen honde. Dat dunkt hem hon de geestelikheid van 's Duivels wesen doen; dat is/ so ik 't wel begrijpe/ door sijne geestelikheid kon hy lichamelikker werken/ dan 't gene dat lichamelijk is. Hy magh dan ook wel seggen/ dat een lichaam geestelikker werkt dan selfs een geest.

§. 20. IV. 't Kan zijn, dat het Spook de gedaante van een persoon, die in sijn leven godsalig geweest is, aangenomen hebbe. Want de gedaante mer godsalige vrouw/ daar voor in haar leven beheud geweest/ wiens

eigen

eigen huis het was geweest / was eens en andermaal gesien. Dit mein hy komt niet Paulus over een: die seit / dat sich de Satan kan veranderen in enen Engel des lichts. 2. Cor. 11: 14. Hy neemt noch ruimer veld dan hy wel meent dat Paulus hem hier geest; en neemt de konstigliik verdichte sabelen te baat / die Paulus ons verbied: verhalende ons uit Sulpicius Severus van Sint Maarten / dat de Duivel hem in Christus eigene gedaante self verscheuen sy. Dus houd hy mede vast / dat Samuëls gedaante van den Duivel aangenomen sy. 1. Sam. 28. en voegt daar by de verdere ervarentheid die hy uit meergedachten sabelschrijver Erasmus Franciſci dan bewyst. Dus weest hy voor malkanderen twee schrifturplaatsen / qualiik uitgelegd / met tweederhande sabelen / noch erger daar op toegepast. Want toch wat sekerheid van 't gene die twee schrijvers seggen / meer dan van dat gesichte der gedaante van die vrow? hy heeftet immers maar van horen seggen / en dat van een wijf. Is dat dan onderbinding / waar mede men verklaringen der heiliger schrifturen sal bevestigen? Dus los is al dat werk.

§. 21. V. 't Is onkristelijk / wanneermen sulke en diergelijke Spokery verlangt te sien en te horen. Die stellinge rust op 't voorvoordeel / dat die spokerpen van den Duivel zijn. Maar aardig is het / dat hy seit / dat vele menschen gingen in sijn huis / met voordacht en verlangen / om daar spook te sien; en dat te mogen na vertellen. So ging 't hen dan gelijk de gene die ter merkt gaan om te kopen / en daar hunne gadinge niet vindende / iet anders by den wegh opneemen / om niet ledig van de merkt te komen. Die luiden moesten daar iets van de spokerij vernomen hebben / so veel als 't was; die met dat voorvoordeel quamen / en met dat voornemen gingen / om wat wonders en wat niews te seggen / en te horen.

§. 22. VI. Ook is 't in aller manieren gevaarlijk, sich met sulk of ander Spook in gespreck te begeven. Dit rust op 't self de voorvoordeel van den Duivel / in voorgaanden overbloedig verderleid. Maar komt sich hier de schrijver merkelijk bloot te geven / wanneer hy seggen wil / hoe qualik het de meid bekomen sy / 't Spook aan te spreken: also daar op sich ene vliege aan haar heeft vertoond / als boven gemeld is. Want aanstonds stoot hy dit bewijs om verre / wanneer hy seit / dat hy niet wil geloven dat deselve vliege juist iet quaads of iets van 't Spook afkomende of het Spook self geweest zy. Want in ene keuken (seit hy) of anderen oord daarmen met spijsen omgaat, kan sich om dien tyd des jaars, een of meer natuurlike grote smeervliegen verhouden, en aan 't brommen raken, wanneer de plaats alwaar sy sich bevinden word geopend of beroerd. Dit weet ik voor my selven niet bequamelijker uit te leggen / dan heer Tobel met die woorden tegen hem selven doet. Want waar toe dan nu tweemaal met opmerkinge daar van gesproken / als of dat een bewijs ware / dat dit spook wel van Beelzebul den god der vliegen moest gekomen zijn?

§. 23. VII. Wonder seldsaam was 't apenspel en de gesvindigheid van 't Spook. Daar heeft hy wel gelijk aan: also 't van honderd of van duis-

sent

send en meer huisen in niet een gebeurt. Maar echter houd hy van dat apenspel niet veel/gelovende dat het den Duivel ernst is/ om ons daarmede te misleiden of verbaard te maken. Meint ook dat daarom met den Duivel / dat is met de spoken / niet en is te gelijken. Maar de se menschen/zijnse lacchens of beweenens waerdig / die sulken groten omslagh maken over louter apespel en menschelijke guitery en gaauwigheid; daar in den Duivel konnen sien; daar uit so vele lessen nemen; daar op so veele vragen bouwen; daarover sulk een menigte van boeken lesen / aantrekken en self in de weereld brengen / als of die der oudwijffsche sabelen te weinig hadde? Ik sluite van dus verre met des schrivers eigene woorden/wonder seldsaam (en nochtans niet over seldsaam) was dat apenspel.

§. 24. VIII. Het soude konnen zijn, dat dit Spook t' eniger tijd den aart van Nachtmerrie aangenomen hadde. Dit neemt hy op het gene boven op den 7. Sept. van die twee burgers is verhaald; en verklaart dit voort met de kraght der inbeeldinge / bevestigende met noch meer exempelen / het gene ik III. en IV. self geschreven hebbe. Ik sta hem dit dan toe: maar geensins / 't gene hy daar noch by hebben wil; IX. als/dat de Satan door alsulke Spokery ook onder anderen gesocht heeft, de menschen door leugenen te verdwasen. Want boven dien dat hier de Satan nodeloos word bygevoegd: so komt ook niet te pas / dat iemant die geschiedenisse niet na waarheid / maar so als 't gerughte ging / aan sijne vrienden had overgeschreven, gelijk't ons ook bast op de self de wijse als die brief luid/(te lang om te verhalen/en ook/ om dat se valsch is/ hier niet nodig) in de Leidsche Courante dies tijds voorgekomen is. Die niet wil hebben datmen van hem liege/ moet niet met allen doen of spreke, en dan is 't noch al quaad genoegh. So iemant dan den Duivel moght belogē hebbē: wie seit dat daarom het de Duivel heeft gedaan/om dat hy wil belogen zijn? En so als in dien brief staat / hadde 't beter na een Duivels werk geleken / dan so als ons de waarheid van den schrijver is verhaald.

§. 25. De drie overige Aanmerkingen zijn slechs te melden / sonder veel daar op te seggen. XI. De kerkendienaars mogen ook in sulken huis wel gaan te bidden, daar hunne zielen-kinderen van Spoken aangevochten, en onderright en troost benodigd zijn. Het bidden en het nevensgaande onderright, zy slechs/dat God hen wyser make; dan sullen sy hen self wel konnen troosten/het spook ontdekken: en sonder Duivels hulp het werk dan ook licht te verdrijven zijn. XI. Het bleek aan vele stukken, dat Gods gehengenis dit Spook wel toegelaten; maar echter ook genadiglik bepaald heeft en gebonden sijn geweld. Ja sekerlik / het bleek aan alle stukken / dat God der menschen boosheid veel heeft toegelaten / om dit bedrogh te spelen: maar ook bepaald in hunne kraghten der nature / die alles niet vermagh / en door omstandigheden die hen boven dien verhinderden nu meer te doen. XII. De Duivel heeft voortyden, en op andere plaatsen, ook wel diergelyke spokeryen aangereght. Van diergelyke spokeryen sta ik hem wel toe: onnodig eens te melden/die hy dan self by menigte daar by verhaalt / en die ik

minder will geloven dan de ſijne / om datſe niet ſo nett noch ſo oorſpronkelijk zijn aangetekend. Maar dat de Duivel daar in hand gehad heeft / ſulx gelove ik daarom van die andere te minder ; om dat ik hem niet magh geloven / hoewel hy met veel groter ſchijn van waarheid ſchrijft.

§. 16. Nu heb ik met de Middelen ook niets te doen/die deſe man in twee hoof dſtukken ſeer wijdlopig uitmeet en beweert. Want die zijn alle maar bedacht op deſen valſchen grond / dat het de Duivel doet : het gene of van menſchen wort gedaan ; of by de menſchen wort geloofd alſo te zijn geſchied / het gene ſlechts in ſchijn / of by inbeeldinge geſchied magh zijn. Dit is dan mijn gevoelen ook van dit gewaande Hexenſpook tot Anneberg: de ſaak ontdekt ſich ſelf ; en of dat niet genoegh en ware / de ſchryver geeft die bloot door eigene bekentenis/in ſijne Aanmerkingen daar op geſtelt. Had hem 't vooroordeel niet misleid : hoe ſoude hy van 't ſpoor dat hy ſelf opent/van natuurlike oorſaken en menſchelik bedrogh / ſo licht zijn afgegaan ; om aan den Duivel toe te ſchryven 't gene geen gemeinſchap met den Duivel heeft? Maar boven alle Middelen van hem wijdlopig aangewesen / had ik hem ſlechts geraden / die Dienſtmaagd in 't begin te laten gaan ; daarna ook 't volk in 't achterhuis / met hunnen aanhang : voorts ſelf in't huis te gaan/en daar te blyven ;want als hy daar was/ſo en ſpookte 't niet. Ja doende had hy al dien kommer en die moeite/ voor hem ſelf/voor ſijne medebroeders/ en de ganſche ſtad beſpaard; en ſijne kennis in de goddelike en menſchelike ſchriften / beneffens ſijnen goeden yver en godvruchtigheid/op nutter dingen toegepaſt.

§. 17. Hoe kort ik hebbe willen zijn in dit werk uit te pluiſen : ſo vind ik echter dat ik al te lang ben opgehouden / om na vereiſch te ſpreken van een Spook/ dat in dit jaar ſich by Loſanne/ op een dorp/in't huis van enen predikant heeft laten vinden ; my echter uit deſſelven eigenhandig ſchrift/ door enen oog-getuige van dat ſpel getoond. Van Franeker quam een ſtudent hier door / die ſeide dat hy was van Bern : en dat hy hebbende verteld aan den profeſſor vander Waeyen het gene was gebeurd / en daar hy ſelf ook voor een deel was by geweeſt ; daar op verſocht was van dien heer / om ſake in ſijn huis gebeurd was/ſelf geſtelt. Sulx hadde die ſtudent verright/ en ook een afſchrift van den Brief des Predikants aan den Profeſſor toegelaten : het eigenhandige behoudende ; 't welk hy my toonde / en geheel voorlas ; ende was geſchreven in't hoogduitſch/ ſo by de Switſers daar is in 't gebruik. De naam des predikers was Jakob Liogea , en die den brief aan my vertoonde / Walter: den naam der plaats en heb ik niet ſeer wel verſtaan / allem hy ſeide dat de ſelve niet ſeer verre van Loſanna was; en onder het gebied van Bern. De brief was van een vel papiers / aan alle de vier zyden dicht beſchreven : dies was het my onmogelijk/den ganſchen inhoud uit dat eenmaal horen leſen te bevatten / veel weiniger noch te onthouden ; maar't gene daar het meeſt op aankomt / ſal ik daar uit of wel uit Walters ſeggen poch onthouden hebben / ende quam vaſt hier op uit.

§. 18.

§. 28. Het gaf sich seker knecht aan by den predikant/ om sijnen landbow in de schure te verarbeiden: welken hy ook aannam / en behield / den tijd uit dat het werk op 't nodigst was. Maar dat gedaan zijnde liet hy hem gaan; niet willende enen man meer op de kost houden dan hy nodig hadde; alsoo hy met een huis vol kinderen beladen was / en van inkomsten te dier plaats schaars voorsien. De knecht/die liever by hem hadde willen blijven / ging misnoegd van daar. Het was daarna / dat het in 't huis des predikants begon te spoken, en dat meer en meer: in sonderheid de kinderē geplaagd/en dikmaals 't huis in groot gevaar van brand; 't welk eindelik met goed en have in de vlam/en meest aan kolen raakte. De predikant hier door in argwaan komende / dat wel de knecht een toveraar moght zijn; die sich dus hadde willen wreken / om dat hy hem so haast had laten gaan: ging na hem soeken. En in het henen gaan na Bern/ om hem daar aan te klagē/ bevind sich overvallen met een wonderlijk gevoelen/en beswetheid van sijn lichaam/ik en weet niet hoe: 't welk hem vermoedē dede/dat hem deselve knecht nu ook betoverde/om sijnen aanslagh te beletten. Doch daar en quam hy niet te regt/alsoo hem goed bewijs ontbrak: maar onder des wel aan gelegentheid om sijne schade weder in te halen alsoo het God so schikte / dat hy op ene andere plaats beroepen wierd / daar meerder inkomst was.

§. 29. Wat nu dien predikant betreft: het was te slechten overleg / dat hem geen ongewone ongevallen/dan van dien knecht uit sulken oorsaak/komē konde. Wel/had hy niemant anders/of ook geen meerder quaad gedaan dan aan dien knecht: so heeft hy veel volmaakter dan oit enig mensch / en ook al veel gelukkiger so lang geleefd / die geen meer vpanden hadde. Was 't wonder / dat hy op den wegh ontsteld wierd / die behalven dat hy t'allen tyden ende plaatsen konde siek worden / en ook sterven; in desen toght met sulk een ongerust gemoed bes wangerd was / die op so lossen grond / den knecht om sulke s ware saken ging verklagē? So't werk doch van den Duivel was/waarom en konde daar de knecht niet vry van zijn? Doch weten wy/ dat alle quaad/ so wel als't goed/ ook uit den mond des Allerhoogsten komt. Men sie dan dus onseker op de menschen niet / maar om de sekerheid altyd op God.

§. 30. Deselve Walter seide / dat hy beneffens anderen uit Losanne/(daar hy doe studeerde) na de plaats gegaan / en enen tijd lang self was by dat spook geweest. Van wonderlike dingen/die hy self verklaarde daar gesien te hebben / heugt my dit eene: dat den kinderen de koussen / geheel niew / en sonder iemants raken/van boven tot beneden gescheurd wierden/als offe met een mes also doorsneden waren. Ook had hy dingen sien versetten sonder handen. Dat siense trouwens altemaal die spook sien; so als noch uit het volgende wel sal te merken zijn. Wie weet wat pots in 't heimelik van iemant zy gespeeld / om klederen en koussen so te ternen / dat de rete niet en was te merken / dan op sulken tijd wanneer hy 't hebben wilde die daar van de meester was. En van die andere beweegingen / daar is alreeds so veel af aangemerkt / dat meer niet nodig is.

§. 31. Na desen Walter quam noch een Magister Artium uit Duitschland: die my seide self gesien te hebben in eens predikants huis in Pomeren / daar het kraghtig spookte / dat de Duivel self de leuning van de leer of ladder weeh nam / terwijle daar een jongen opklom; die daar over dan ter aarden viel. Ik vraagde / of te voren ook een stok (hy seide so / *baculus*) voor leuning aan de trap geweest was? hy seide neen: de Duivel hadde dien daar aan gemaakt. Doe verder / of hy self de trap met / en ook sonder stok daar aan / gesien hadde? Hy seide / met den stok; maar dat hy sonder dien geweest was / dat had hy slechts gehoord. Hoe hy dan wist / dat dese dien hy daar nu sagh / eer dat de jongen opklom / van den Duivel was gemaakt? Dat had hy niet gesien: maar wie doch anders soude 't hebben konnen doen? Ik vraagde / of die jonge des predikants eigen kind was? Hy seide neen; maar die hem diende. Nu / hy en had er den stok niet sien aanmaken; hoe raakte die daar af? Met dat er de jonge de hand aan sloeg / so wierd de stok afgenomen / en men sagh niet wie dat dede. Maar was die jonge niet een stoute bengel / dat hy de trappen op gaan en de hand aan sulsten leuning derde slaan / die elk een wist dat van den Duivel om hem eenen treek te spelen was gemaakt. Moest niet de predikant den jongen dat verboden hebben? Diet wat een volk dat is. Ik vraagde / om de seekerheid / hoe lang 't geleden ware? Acht jaren / seide de Magister. Doe verder / hoe veel jaren hy nu hadde? Vijfentwintig. Hy was dan doe maar seventien geweest: dus jong / met dat voorvoordeel daar gekomen / nieuwsgierig om wat vreemds te sien / en dan te seggen.

XXIII. HOOFDSTUK.

Het gene meest na Tovery gelijkt, en echter minst daar aan gemeinschap heeft, is 't vinden van den oorsprong der wateren, van goud en silvermynen, en 't opsoecken van de moordenaars en dieven, door het middel van een rijsken in de hand; en wel besonderlik dat van den boer, alsnoch in wesen, by Lyons.

§. 1. MEn heeft al lang voor onderbindinge geloofd / dat de bergwerken en verholene mijnen / en de waterwellen / in den oorsprong zijn ontdekt: door menschen / die niet anders dan een tweesprankeld rijsken van den haselaar / voorts ook van andere bomen / op sekere wijse in de hand houdende / over wegh gaan. Daar zijnder die daar toe beleesingen gebruiken / met omstandigheden / die sy meinen dat daar toe iet helpen komen: waar uit / en ook om de vreemdigheid der sake / by velen het vermoeden is ontstaan / dat sulx door Duivelskonste moest geschieden; te meer wanneer daar by komt dat door allerhande hout / hoedanig het ook zy (hoewel geen beter dan den haselaar) de moordenaars en dieven ook te achterhalen zijn. Het welk de allergrootste Wichchelarne

schijnt

ſchijnt te zijn die ooit geweeſt is. En overmits wy nu / de Spokery verlatende / tot deſe overgaan : ſo ſal ons dit exempel hier voor allen dienen ; en allermeeſt dat nu een jaar lang weereldkundig is / en veel geleerde herſſenen geoeſend heeft. Te weten / dat aan enen boer in Vranckrijk / en vervolgens ook aan anderen bevonden is. Ik ſal ons dit verhaal te nutte maken / ſo als het voor den Abt Dela Garde eerſt is opgeſteld en van den medecijn Garnier in ſijn geſchrift daar over uit gegeven ingevoegd ; voorts door den Prieſter en Theologant Vallemont by een gebraght / en onderſocht : waar uit het oordeel wel ſal op te maken zijn.

„ §. 2. De ſake word aldus verhaald. Een wijnkoper en ſijn wijf waren beide in hunne eigene kelder tot Lyons vermoord / den 5. Jul. 1692. „ Een rijke boer / Jakob Aimar / word uit het land ontboden / bekend „ van eigenſchap die by hem was / om dieven ende moordenaars navolgens hunne treden op te ſoeken. Men braght hem by den Procureur des „ Konings van die ſtad : en hy nam aan / de ſchuldigen op 't ſpoor te volgen en te vinden ; mits dat hy van de plaats allwaar de moord begaan „ was moeſt beginnen / om daar den indruk af te krygen. Die van 't „ Gerecht ſtaan hem dat toe : dies gaat hy derwaarts met een rijsken in „ de hand / gelijk hy was gewoon daar toe te nemen ; van ebenheel wat „ hout of boom / of op wat tijd van 't jaar gehapt. Gekomen in de kelder / bevond hy ſich ontroerd : ſijn pols verhief ſich / als in felle koorts ; „ en 't rijsken draaide ſnellik na de beide zyden / daar de man en vrouw „ vermoord gevonden waren. Door 't ſelf de rijsken als geſeid / en door „ d' inwendige beroeringe die hy gevoelde / ging hy vervolgens door de „ ſtraten / langs welken deſe moorders waren uitgegaan / ter ſtad uit „ langs de Rone ; geleid van drie perſonen die 't Gerecht hem mede gaf. „ Dus quam hy in eens tuinmans huis : en vond door 't gene hy gevoelde / „ dat de misdaders aan ſekere tafel daar geſeten hadden / die hy tekende ; „ alsmede dat ſe van drie fleſſchen die in de kamer waren eene hadden geproeft : het gene van twee kinderen bevestigd wierd / die alleen waren t' huis geweeſt / wanneer de moorders daar gekomen waren. Doe „ op de kant der Rone voortgegaan / wierd van hem uit voetſtappen in „ het zand gemerkt / dat ſy daar waren t' ſcheep gegaan. Hy volgt hen „ nettekens te water met ſijn rijsken / aanleggende over al daar ſy aan „ land getreden waren ; geduriglik regt aan voortgaande tot de plaats „ daar ſy gepleiſterd hadden : en tekende de bedden daar ſy op gelegen / de „ tafels daar ſy aan gegeten / en de baten die ſy overal gehandeld hadden. „ Gekomen tot de plaats genaamd Camp de Sablon, bevond hy ſich „ noch meer beroerd ; gelovende daar door dat hy de moorders ſagh : hoewel „ hy de gewiſſe proeve met dat rijsken niet en derf de onderneemē / uit vreſe „ dat hy daar 't krygsvolk aan den hals mogt krygen ; maar keerde weder „ na Lyons. Van waar te rugge keerende met brieven van geloof / bevond „ dat de misdadigen vertrokken waren ; die hy vervolgde tot Beaucaire „ toe / (wel 45. uren van Lyons) gelijker wijſe als te voren. Aldaar

„ gekomen/bleef hy staan ontrent de deur van een gevangen huis / en seide
„ met verseekerdheid dat daar een moeste binnen zyn. Men doet hem
„ open: en onder twaalf of vyftien die daar in de boepen saten / ontdekt
„ hy enen Bossu / die om ene kleine dievery daar voor ene uur was in ge-
„ vaghit. Men soekt ook d' anderen: maar word bevonden / datse
„ langs een voetpad op den wegh na Nimes waren aangegaan. Bossu
„ onthiet eerst alles / ja self ooit tot Lyons geweest te zyn. Maar als
„ hy derwaarts wierd gevoerd / was hy terstond bekend / ter plaatsen
„ daar hy eerst was aan geweest. Dies eindelyk gekomen tot beken-
„ tenis / en self met melding van die omstandigheden / waar op de boer
„ Almar ook syn gemerk genomen hadde: so is hy om die misdaad met
„ de dood gestraft. Almar wierd noch gesonden om de anderen te soeken:
„ (die dese had bekend noch twee te zyn) en hy vervolgt den selven noch veel
„ verder als in 't eerste / tot Toulon. Alwaar verstaande dat sy
„ sich op zee begeven hadden / so volgt hy hen te scheep: bevind dat sy
„ van tyd tot tyd aan land getreden waren op de Fransche kust; en
„ volgt hen dagh op daghreis aan de laatste grensen van het Rijk / al-
„ waar hy 't op moest geven.

„ §. 3. Hier voegt gemelde schryver by het gene hy self gesien heeft van
„ Apmar/in tegenwoordigheid des Registers en verscheiden andere geloof-
„ waardige personen. Hy sneed van enen besem/so naast by de hand was/
„ een tweespaltig tysken: 't welk by de beide einden tusschen beide han-
„ den battende / bede die silvere kronen of rijxdaalders leggen onder synen
„ regter voet. Ter stond so draaide 't tysken en meerder stux daar by gelegd/
„ noch meer. Men bipde op de tafel een deel hoeden/en onder sommigen der-
„ selven enig geld. Na dese draaide 't tysken/en na d'andere niet. Maar
„ om het te doen draajen/moest Apmar syn eene been op tafel leggen / of
„ 't ging niet aan. Men dede noch meer proeven van dien aart / met al-
„ le nettigheid die te bedenken was; om na te speuren of er geen bedrogh in
„ schuilde: doch daar en was niet aan te doen. Men wond wat gelds in enen
„ doek: om eens te sien/of ook het tysken draajen soude; om dat Almar geseid
„ hadde/dat het stoffen niet en hadde willen draaien na het houwes/waar
„ mede dese moord gedaan was / wanneer deselve op gelyke wyse omwon-
„ den was: nochtans het draaide hier als anders. Een dienaar hadde sy-
„ nen heer / acht maanden doe geleden /ontstolen by de vyf en twintig pa-
„ takons. Apmar ontdekte het vertrek en 't laadje/daar het geld was uit
„ genomen: vervolgde alle plaatsen / daar de dienaar na die daad was
„ door gegaan / het bed en plaats van 't bedde daar hy op gelegen hadde.
„ Gekomen op het spoor van desen dief / daar 't tysken draaide / so bede-
„ nen de dienaars van het huis te samē komen. Hy sette synē voet op hun-
„ ne voeten: en't tysken dat te voren draaide / terwyle 't noch op 't spoor
„ was/bleef doe staan; om dat 'er niemant van hen schuld aan hadde. Men
„ wilde weten of Apmar wel ene dievery ontdekken konde/die van de vrou
„ des koninglyken Rychters selve was gepleegd. Hy nam de beurs van

„ eenen

„ eenen die daar bystond: maar 't rijsken hield sich still. Men seit hem / „ datter evenwel een dief in dat geselschap was. Waar op hy hoeltjes ant- „ woord / dat het dan den dief geen ernst moest wesen / maar slechts uit „ boerterp gedaan; gelijk het was.

§. 4. Tot vorder onderright gaf hy te kennen / hoe 't in alles nopende dit doen met hem gelegen was. „ Hy seide dan / dat also wel sijn rijsken op „ het water draaide als op 't land. Dat hy in 't achtervolgen van de die- „ ven / silver ende gouds / gansch geene ontsteltenis of vijn gevoelde: maar dat „ hy kraghtige beweegingen gewaar wierd / in 't volgen van de Moorde- „ naars. Dat hy geen onderschied en konde merken tusschen 't gout en 't „ silver: also sijn rijsken also wel op't een was draajende als op het ander. „ Om enen Dief te soeken / seide dat hy sijn spoor niet volgen konde / of „ hy moest eerst op de plaats geweest zyn daar de diefstal was begaan. Dat „ hem het self de ook te pas quam / so in 't vervolgen van het spoor eens „ moordenaars / hy quam te treffen dat van enen tweeden: also hy op de „ plaats der laatste moord noch niet geweest zijnde / ook geenerhande ont- „ roerenis gevoelen konde / om 't spoor des daders op te soeken. Wat „ meer is / dat hy mede onderscheid van moorden wist te maken / door de „ verscheidene beweegingen die hy daar af gevoelde. Dat het wel meest / „ maar niet altijd gebeurde / dat hem sijn rijsken niet en draaide / wan- „ neer de moorder tot bekentenis gekomen was. Dat ook de tijd / hoe „ lang geleden hy de moord ontdekken konde / niet seker was: doch dat de „ eerste / die dus van hem was aan 't licht gebracht / al meer dan twin- „ tig jaren daar te voren was geschied. Dat ook sijn rijsken niet en „ draait ontrent een lichaam dat begraben / en sijn eigen dood gestorven is. „ Dat self de bisschop van St. Jan de Morienne heeft deself de eigenschap „ als hy. En laatstelik hy seit / dat hy 't getal der moorders weten kan: „ indiense maar niet alle zijn gegaan in eene lijn; het gene naawlix immer- „ meer gebeurt. Van dier gelijke proeven door den self den man getoond ontrent Parijs / komt het beright niet over een. Want sommige bevesti- gen 't voorgaande / wel maar andere die stoten alles om.

§. 5. Verscheidene stukken gouds / met voordacht onder de aarde ver- borgen; twee silvere handelaars / die voor drie jaren al gestolen waren / de tafel daar sy afgenomen waren / den goudsmid diese had gekocht; en silveren tafelbord / dat langen tijd gelegen hadde in den misthoop. Dit alles hy met sijn storken daar ondekt. Self ook de scheidsteenen / in den tuin van Luxemburg / die tsedert 20. jaren als die tusschen de van Orle- ans en Guise wierd verdeeld / daarin gelegd / en onder d' aarde zijn be- groeid geweest.

§. 6. Doch elders lees ik wederom het tegendeel. Een brief geschreven uit dat hof / waar van 't uittreksel is te sien in den Mercure Historique der maand map desés jaars / daar meld / dat het hem eerst miste in eene ka- mer / daar op verscheidene plaatsen silver stond: maar dat was / seide hy / door dien de kamer aan verscheidene oorden bloub van gout. Men maak-

te

te dan vijf kuilen in den hof; daar in goud / silver / goud en silver / koper / steenen / altesamen toegedekt. Sijn storken draaide maar eens op de steenen / en eens daar niet met allen was. In 't hof van Guise draaide 't wel op een buffet / van wegen 't silver; maar niet op ene mande die daar vol of was / doch toegedekt. Het draaide op de stoelen / daar onder aan iet verguld was; maar niet in ene kamer daar de stoelen altemaal verguld waren edoch / met kleden overdekt. Ook niet / wanneer hy stond / dat hy niet wiste / onder enen silveren kandelaar. Van dieverp / vijf jaar geleden al gepleegd tot Chantilly / betichtigde hy met sijn storken enen jongen / die noch maar een jaar daar geweest was.

§. 7. Een andere brief van enen procureur Robert / aan sijnen oom den pater Chevigny / seit dat het op gelijke wijse daar gemist heeft in 't ontdekken van de moordenaars. Hy self was met den Prins gegaan ter plaatse daar een van de wacht met vijftien steken was gedood: maar 't storken roerde sich niet eens. Hy seide / dat het niet gebeurde / dan op moorden / die met opsett en uit wreedheid waren aangegaan: niet op de gene / die by ongeluk of haastigheid betoorsaakt waren, als mede / niet wanneer de schuldigen het seit beleden hadden. Maar 't ging hem even eens / wanneer hy wierd gebraght ter plaatse daar een dief betrapt was op de daad / en aanstonds ook in hechtenis gebraght; het storken draaide niet met al.

§. 8. Indien we nu niet van de daad verseiert zyn / so is 't vergeefs dat wy de oorsaak soeken op te lossen. Want in sulk doen is menig groot verstand beschaamd gemaakt / door onderbindinge van valscheid eniger vertellingen / daar van men d' oorsaak d' een dits / d' ander so gemeend heeft uit te binden. Het vischjen dat de ouden noemden Remora, de schepen; in 't kruid genaamd Lunaria, de peerden vast houdende; en vele dingen noch by Plinius te lesen / zijn van desen aart. Wat heeftmen t'sedert 100. jaren niet geschreven en getwist om enen gouden tand / dewelke in den mond eens kinds van seven jaren by verwisseling was opgekomen / tot Weidorst in Bohemen en eindelik is uitgekomen op bedrogh? Horstius en Ruslandus / gaven / sose meinden / reden en bewijs van sulken wonder der nature; Ingastetter moght daar toe geen neen seggen; Libavius beschreef 't dispuit: en die geleerde schrijvers waren alle in de kap; tot dat Christophorus Rhumbaumius / die best geloof de 't gene hy sagh / 't bedrogh ontdekte / en de man met sijnen jongen / en de winst van dese goudene tand / voortaan verdween. Dat moest hier so niet gaan: hoewel de schrijver der Mercure historique, den abt Nicaise liefst geloovende / het schijnt te houden voor bedrogh; of so daar waarheid aan is / voor een werk van Tovery.

§. 9. Doch dus beschuldigt hy voorname mannen dan met een: Galet den bisschop van St. Jan de Mortenne / die een groot sterrekundig is; Grimaut bestierder der douanen; enen jongen procureur / die niet genoemd word / tot Lions: en tot Parijs eens apotekers knecht genaamd Connelier. Van d' eerste twee leest hi uit enen brief geschreven aan den abt Bignon / in 't boek van Vallemont vermeld / pag. 14. Amstelda-

schen

schen duyn in 't Fransch / en van den derden in de Merc. hist. dat hy daar van proeven gaf aan 't Hof. Nu moet het dan ten minsten voor waarschijnelijk gehouden worden / het gene elders so veel honderd menschen nu byna 200 jaren aan de mynen en fonteinen al bevonden hebben; dat ook den ouden niet geheel verborgen is geweest; waar voor ook meer dan 150. mynen voor en na alleen in Vranckryk zijn ontdekt / die Vallemont op een register noemt: en eindelik daar so veel menschen tegenwoordig leven / die betoné dat sy 't self de aan sich hebben / ook in dese stad. Ik hebbe self noch seheeren seer goeden vriend / maar van seer drie oesentige / goed van oordeel / en oprecht / die buiten Holland woonende / my en noch enen anderen getrouwé vriend beleedt / wanneer ik desen somer by hem was / verklaarde / dat hy die eigenschap / van goud en silver door het draapen van dat rysken op te soeken / aan sich hadde. Dit was hy eens in sijne jeugd gewaar geworden / door seker toeval 't welk hy ons verhaalde; en daar by / hoe dat hy eens enen schat / begraven onder de aarde / door dat middel had ontdekt; maar op de plaats gelaten / ook geen melding daar van gedaan; om niet voor eenen tovenaar te moeten gaan / indien men sulx van hem te weten quam. Want daar om heenen 't volk doch seer tot de se bygelovigheid genegen is. Om desen schat voor sich te nemen / daar toe was sijne oprechtigheid te groot. Maar niet by enen anderen / die neffens hem alleen de kennis hadde van 't begraven geld: also sijn huisgesin eerlange schielik opquam / en sich breeder uitgaf / tot elks eens verwonderinge / waar die veranderinge uit quam.

§. 10. Vermoeden van bedrogh heeft ook in desen geenen grond. De saak is al te neerstig en veelvuldig onderzocht / so als d' omstandigheden tonen van 't verhaal / dan dat hier in bedrogh kan zijn. En wat belangt dat hem de proeve tot Parys en daar ontrent niet altyd is gelukt; daar af kan 't een of ander dat noch niet is onderzocht wel oorsaak zijn. Men magh niet loochenen dat in sich selven set op die of gene wijse werksaam is / als is dat niet altyd; noch ook de waarheid van het gene dat voor desen elders klaar gebleken is onderneemen / om dat het hier op sulken tyd ook niet gebeurt. De Zeesten werkt ook niet altyd / noch even eens. De man is self niet altyd even eens gesteld. De jongen die noch maar een jaar tot Chantilly gewoond en hadde / kon daarom wel de dief geweest zijn dien mé socht: of 't moeste vast gaan / dat het altyd onse buren zijn die ons bestreelen. De reden die hy gaf / waarom hy misse 't goud of 't silver aan te treffen / daar rondom heenen 't een en 't ander door de kamer blonk / sal mogelik een kenner der Nature niet verwerpen; en daar hy sich in desen heeft vergist; het is dat hy geen filosoof en is / en in het gissen van de reden missen kan. So dan sijn oordeel mist in 't gene dat hem wedervaart; nochtans mist de Nature niet in hem; die weet wat hem gebeurt / al is 't dat hy de reden niet en weet.

§. 11. Wat nu de selve in 't gemein betreft / verscheidene geleerde mannen / en onder d' onsen die bekende en beroemde namen / Melanchton in sijn boek *de Sympathia* van de Medevoeginge Peucerus *de Divinatione*, van de

Wat belangt Lib. 3. c. 10. Verklaringhe in Systemate Physico, c. 2. Ca-
merarius Hor Subs. lib. c. 72. Neuhusius Fund. Sacr. lib. 2. cap. 21. en
verscheidene andere meer bewesigen de saake / ende zijn daar in
eenstemmig / dat het van Nature / en in gemen deele van den
Duivel is; niet tegenstaande dat sy anders ook al mede in 't gemeen ge-
voelen van de kraght des Duivels zijne / en dat Pouvoirs daar voorma-
melijk sijn werk af maakt. Zo klaar is dan de saake op / die so diep
niet gingen in de fijnste stoffen en derselver deelkens na te speuren / als wel
in 't II. hoofdstuk is getoond / beneuden echter hier de kraght der mede-
weetinge / en kragten self ook het bewijs uit dit exempel by. Ja en be-
hoefde dan voor eerst niet meer; het zy dat het bewijst of niet bewijst: also
daar uit genoegsaam blijkt / dat sy genoeg in de Nature vinden / daar sy
voel op maken / endenoch niet eens ten einde zijn / om buiten ofte boven
de Nature te gaan / gelijkse meenen datmen doet / wanneermen tot
den Duivel komt. Nu sal ik nader tonen / hoe al dit werk hoven 't so is /
dat nochtans zy; en dat het van den Duivel niet kan zijn.

§. 12. Om 't eerste duidelijker te begrijpen / stelt in het volgende nu den in-
houd van dat voordeel des geleerden mans / uit wiens geschrift ik dit verhaal
getrokken hebbe. „Hy stelt de regels der beweeginge op den voet van Des-
„cartes / benessens enige andere van sijne gronden; en boven al van d'aller-
„fijnste stof. Ten volgens dien is sijn gevoelen so als volgt. I. Hy stelt /
„dat over al daar dese voordenaars zijn doorgegaan / een groot deel van
„die fijnste deelkens / uit der selver lichamen uitgewasemd / zijn geble-
„ven. II. Dat dese deelkens in de warm en schikkinge verscheiden zijn
„van 't gene dat se waren voor het plegen van de moord: also die niet met
„koelen bloede wierd gedaan; maar die beweginge den toestand van het
„bloed / de geesten / en het gansche lichaam nu veranderd heeft. III. Dat
„ook die deelkens uitgewasemd uit alsulken lichaam / bequaam zijn om
„'t gelaet der huid van desen boey te doen bewegen / en ene heete gistinge
„te maken in sijn bloed; 't welk echter niet geschied aan iemant anders /
„volgens lichaam niet gelijk het sijne in opsight van die uitwasemende fijne
„deelkens is gestelt. Daarby vereischt hy / dat deselve so van maaksel
„zijn / dat se den wegen doortoght laten voor de fijnste stoffe in de gaatjes
„van het vleesch; daar sy dan intrekkende / deselve stoffe 't wederuit-
„gaan konten te belemmeren / en haar door enig deelken tot kruiswijse
„beweeginge bepalen. IV. Dat door dit dringen van 't gewaed der huid
„en dese gistinge des bloeds / de uitdeelkens der zenuwen ook worden
„saamgetrokken / en enige der levendige geesten so verstroodt: waar uit
„die stuiptrekken en die stuipen / die dese voer gevoelde / zijn ontstaan. V. Dat
„door dit ongemeene gistinge der vochtigheden meer doorstralinge dan
„wel gemeen veroorsaakt wordt: so datmen die ringswijse draajinge
„van 't vleesch moet halen uit die deelkens / die met hopen trekken door
„het lichaam van Almar / en die den wegen ingang maken voor de fijne
„stoffe; doch ondertusschen voor alsdem ook enigsins den uitgang weder-
„om beletten.

§. 13. Uit

§. 13. Uit deſe gronden weet de ſchryfber alle die beſonderheden / die in dit wonderlijk geval ſich openbaren / op te loſſen. „ Te weten: ſo gy vraagt / „ hoe deſe boer na ſo veel jaren noch het ſpoor des moordenaars opſpeuren „ kan; alſo een weinig tijds den hond de lucht van ene haſe doet verliesen? „ Wy ſal u ſeggen / dat dit onderſcheid alleen in 't lichaam van den hond en „ ſulken meriſch beſtaat: niet daarin / dat die kleine deelkens in ſo kort en „ tijd verdwynen zijn. De hond heeft deſe werkinge alleenlijk in den neuſe: „ Maar is door ſijn gantſche lichaam ſo geſtelt / deſe moet 'er wy wat meer „ veranderinge zijn / al eer hem 't ſelve kan ontgaan. II. Alſmede kan ook „ de moordenaars voet dieven niet op 't ſpoor beſopen / indien hy niet be„ ginnt van d'eigene plaats alwaar de misdaad is gepleegd: om dat het met „ hem is gelijk een mes / dat nooit het yſer tot ſich treckt / wanneer het van „ te voren niet den zeilſteen niet geſtreken is. III. Door 't ſelf de kammen „ ook betoomt / waarom het rijſen ſich niet meer en draait / wanneer hy „ ſijnen voet ſtet op den boet-band eyen die geen ſchuld en heeft: alſo deſelf„ de reden doet / dat ook een mes geſtreken aan den zeilſteen deſe kracht „ verlieſt / wanneer men 't dan het ander end daar over ſtrijkt. IV. Dat „ ook het rijſken ſich niet meer bewregt of ſlapper draait / na dat de moor„ denaar het feit beleden heeft; daar van is oorſaak / dat nu ſijn gemoed / „ en ſo ook de doorſtralinge der geeſte / niet meer ſodanig is als daar te voren. „ V. Bewregt ſich 't rijſken niet op 't moordmes / als 't in een doek bewon„ den is; niet tegenſtaande dan ſulx wel geſchied aan 't geld: 't ſal zijn / „ om dat de gaatjes van het doek wel van ſulk maakſel zijn / dat daar de „ deelkens van het gout of ſilver doortoght vinden; maar niet die van het „ moordmes / welx ſtoffe van een ander maakſel is.

§. 14. Ik geve die verklaringe niet voor myne eigene op; het gene ik niet en ſoude konnen doen / noch ook niet nodig achte. Ik ſoude dat niet konnen daen / om dat ik 't van my ſelven niet en hebbe; maar dus den naaſten by getrocken uit het Franſch / ſo als men 't uit gemelde boeken heeft by een geſtelt dans tetome 13. de la Biblio-theque univerſelle: alſmede dat ik denke hoe alſulke wonderwerken der Na-ture meer dan eenerley oorſaak hebben konne; gelijk dat mede uit den Brief van M. Chauvin / ook Medecyn tot Leyns / aan de Marquiſe van Sen-zan / daar by gevoegd / wel is te ſien. Hoewel hy in 't gemeen deſelf de gronden houd / ſo dunkt hem echter: „ 1. Dat die beweeginge niet door „ d'uitwazemende deelkens van des moorders lichaam / of des boers / veroor„ ſaakt werd: alſo het niet en ſchynt / dat deſe deelkens van ſulk maakſel „ zijn / dat ſy de gaatjes van al eenwel wat hout paſſeeren konnen. Hoe„ wel die van den Zeilſteen (ſo ons d' onderwindinge geleerd heeft) door „ alle tafels / van wat hout deſelve weſen moghen / heenen ſtralen: uit oor„ ſaak ongetwijfeld / dat de fijnſte gaatjes van het dichtſte hout altijd noch „ ſo veel grover zijn dan deſe deelkens / dat het op derſelver maakſel niet „ eens aan en komt. Hy meent nochtans / dat d' oorſake deſer draajinge is „ in de ſpieren / die de vingeren doen buigen des genen die het rijſken houd /

„ gevoegd niet sulk een maaksel van het selve / en de wyse van het dus te
„ houden / als bequaam tot sulke krachtige wyse beweeginge : en dat elk een
„ die hem een wetnig helpen wil / het selve op gelyke wyse sal doen draajen.
Of dat sa lukken sal en denk ik niet dat hy noch ondervonden heeft.

§. 15. Doch 't gene hy noch wat besonders is / dat raakt de reden die hy geeft / hoe 't komt dat dese deelkens in de Lucht en ook op 't water s weevende / so langen tyd door harden wind en sterken stroom niet werd gevoerd / noch verstroid en wogden? Want dat het niet geschied / (kan ik wel tusschen beiden seggen) blykt klaarlyk uit den hond : die niet sal missen 't pad dat hy voor enen tyd gelopen heeft / op 't spoor derselve deelkens / want daar en is geen andere oorsaak te bedenken) weer sal vinden ; al heeftet tusschen beide hard gewaaid / en so de wateren / die hy misschien moet over s wemmen / ook zijn ontsteld geweest. Chauvin die geeft dese reden af / maar toe sich ook Garnier gedraagt : om dat de holligheden van de Lucht / dat is de ruimten tusschen die lichaamtjes daar sy uit bestaat / in opsigt van die kleine deelkens daar wy nu van spreken wel so groot zijn / dat deselve lichtelyken sonder raken daar door henen trekken : en dat ook deselve wel so sacht en buigsaam zijn / en dese deelkens wederom so klein en vast ; dat sy in 't minste niet en stoten / en so maar blyven daar se zyn.

§. 16. Na dien dan so veel redenen natuurlyk van dit stuk te geven zijn / schoon daar ook andere wesen moghte : wat reden om te seggen / dat er tovery onder loopt ? Van niemant is dat meerder wonder dan van Malebranche / sulken groten Filosoof / en voorstander van Descartes ; welke schryft / gelyk ik dat by Vallemont sie aangetekend ; dat dese hier dat niet kan doen , 't en zy geholpen door de daad ener redenmagtige oorsaak ; en dat dese oorsaak anders niet kan wesen dan de Duivel. Ik segge met verlof van sulken man : dat niemant minder oorsaak van dit werk kan wesen dan de Duivel ; en so hy dat al konde zyn / nochtans de naaste niet en sou de wesen buiten de Natuur. De Duivel kan 't niet zyn / om sonder lichaam dus te werken / of door 't lichaam. Niet sonder lichaam / dat is overvloedigluk bewesen : en so niet / altoos niet beter sonder 't selve / dat is sonder middel / dan door middel van beweeginge. En so dan by 't lichaam elyk noch een verstandig wesen word verrisch t : daar is des menschen ziele self / die de gemaktigdheid en de beweeginge des lichaams dat sijn eigen is veel beter weet en stuurt / dan sulk een geest die self geen lichaam heeft. Doch moet het evenwel een geest zyn / 't magh dan een Engel zyn, wien 't beter past / het regt in dat ondersken van quaaddoenders by te staan / daar God hun meester tegenwoordig is : want God is in 't gerichte. 2. Kron. 19:6. Psal. 82: 1. Maar 't is meer eigen voor den Duivel / sulk volk te verbergen / om hen langer veilig in de boosheid te onderhouden.

XXIV. HOOFD.

XXIV. HOOFDSTUK.

Het Onderſoek der Toverreghters geeft ganſch geen bewijs van Tovery.

§. 1. HEt gene in 't voorgaande hoofdſtuk is verhandeld / raakte eigentlik de Wicchelary / dat is ontdekkinge van 't gene dat verborgen is: nu gaan wy over tot de eigentlik alſo genaamde Tovery / daar door verſtaande 't quaad bedrijf der menſchen / dienen acht dat met den Duivel omgaan / en door hem te wege brengen 't gene word genaamd betoveringe en betoverdheid. D' Exempelen die dat na 't algemeen gebruik klaarſt bewijſen / zijn meeſt de gene die genomen worden van 't Geveght / het onderſoek / de ſtraffen en de eigene bekentenisſen van die menſchen; alſo ſy ſonder dat niet lichtelik ter dood veroordeeld worden. Want ſo dat iemant van de waarheid ſulker daden niet en overtuigt / dat ſulke menſchen van den Reghter over 't ſelve zijn geſtraft / en ſelf de miſdaad ook beleden hebben: ſo moetmen ſeggen dat hy ook niet overtuigd wil zijn. Neemt dat ik nooit de diefte ſelf ſie ſtelen / oft iemant doodſlagh ofte overſpel begaan: ſal my dat niet genoegh zijn / dat ik ſulke menſchen op 't ſchavot ſie ſtaan / hun vonnis ſelf heb horen leſen / en by 't uitvoeren tegenwoordig ben; om te geloven / dat er diefſtal / overſpel of doodſlagh zy begaan? Op deſen grond behoeftmen ſlechs uit Nederland; en ſonderling in Duitſchland / en wel meeſt daar 't paapſch is / ſlechs te gaan en volgens dien de rekeninge maken / dat dieven / overſpelers / doodſlagers / t'ſamen geen ſo groot getall uitmaken als de Hexen en de Toveraars alleen.

§. 2. Ik ſtemme geerne toe het gene van die andere misdaden is geſeid; die weet ik elk watſe zijn: maar geenſins van de Tovery / die niemant weet; de Reghter niet / noch de getuige / noch de beſchuldigde; noch die daar by ſtaan / en daar na verklaren / dat ſy der hebben ſien om tovery verbranden / en dat er daarom ſeherlik ook ſulke zijn. Men ſal uit volgende beſondere exempelen wel klaarlik ſien / dat Reghters en getuigen dien menſchen opleggen / en ſy ſelf bekennen 't gene t' eenemaal onmogelijk / of immers tegen allen ſchijn van reden is; of namaals ook bevonden word niet waar te zijn. Onmogelijk: als vleeſchelijken omgang met den boſen geeſt / verandering huns ſelfs in wolven / of in katten / het vliegen of het rijden door de lucht op kalf of bok / en diergelijk. Of immers ongerijmd: de handelingen en verheerlingen op die verſierde Duivels Sabbatmalen meergemeld / de ſlaverny waarin ſy ſich gewillig geven by den Duivel / de nietige beloningen van ſulken ſchendig misbedrijf / 't onmenſchelijk vermaak dat ſy daar nemen / en het meerendeel maar laſtig en verdrietig is; gelijk hier na noch uit beſondere bekentenisſen blijken ſal. En eindelik is menigmaal bevonden / dat niet waar was 't gene ſy beleden

ſelf gedaan te hebben, van menſchen dieſe ſeiden dat van hen gedood waren/ en daarna noch leefden; van huis of have/ als van hen vernield/ en die naamaals noch in weſen waren.

§. 3. Twee dingen zijn 't voornamelik / die ik den Leſer in bedenken geve hoe die Reghtsplegingen gehouden werden / en ſulke menſchen tot bekentenis gebracht; en wat men buiten die reghtsplegingen van ſulker eigene bekentenis geloven magh. Op d'eerſte wyſe zijn ſe af gedrongen: op de tweede echter ganſch vrywillig / daarmen dan volkomen ſtaat op maken moeſt / ſo 't hier mede als met ander misbedrijf gelegen ware: 't welk ſo niet en is. Want d'inbeeldinge / door ſiekte of voorzoordeel dikmaals al te veel gekrenkt / doet menigen helpden daar hy ganſch geen ſchuld aan heeft; of ook doen / het gene daar hy by geſonden doene ſelf voor ſchrikken ſoude, het komt dan daar op aan: hoe ſich de Reghters hier in dragen / en hoe de menſchen ſelf geſteld zijn die ſulk doen helpden. Dan 't eerſte ſal ik ſpreken uit een ſeker boexken met den naam van Waarborg om geen quaad hals gereght te doen, I. b. XXI. §. 9. noch eens gemeld: en van't ander na den inhoud der uitleggingе van geleerde ſchrivers / die ſelf mede in 't gevoelen zijn / dat alſulke Toverye alsnoch meeſt geloofd niet geheelik te verwerpen ſy: gelijk de Waarborg ſelf van enen roomſchgeſinden ſchryver in't Latyn geſteld geweeſt is / door N. B. A. vertaald / en by Jan Hendrix en Jan Rieuwertsz. 1657. alhier gedrukt. Een boexken weerdig dat van alle man geleſen werde.

§. 4. Van 51. Vragen / in welker antwoord ſijn geheele werk beſtaat / is dit de laatſte. Welke de korte inhoud, maniere en ordre is van de proceſſen tegen de Tovereſſen, die hedendaags by velen in 't gebruik is; waardig datſe ſijne keiſerlike Majeſteit verſta, en Duitſchland overwege. Het antwoord is in 46 ſtellingen begrepen / die ik tot 15 wil betrekken / en dan noch bekoxten: dat gene over ſtaande dat geheel paapſch is / ſo veel die reghtsplegingen belangt / en wel beſonderlik dat tot de Inquiſitie behoort.

1. 't Begin is dan / ene ongelooflike bygelovigheid van 't gemeen volk in Duitſchland: daar ik wel by magh ſeggen / dat die niet weinig door de Geeſtelikken word gevoed; niet alleen des Pausdoms / maar ook ſelfs der Proteſtanten. „ Alle ſtraffen / welke God ons in de H. Schriften dreigt „ komen na 't gemeene ſeggen van de Toveraars.

„ 2. Dies worden de Gereghten in de voorſtelike hoven aangelopen / „ maal op maal / met een gemeen geroep / om onderſoek te doen.

„ 3. Om d'eerſte tovereſs te vinden / dat ſal de gene zijn / die in geringen ſtaat / by deſen ende genen wat in't oog is / of ook ('t zy met ſchuld of onſchuld) ergens elder in geen goed gerugte ſtaat.

„ 4. Want men maakt dusdanig ene ſluitreden met twee hoornen. Is „ ſy van geen goed leven geweeſt / d' argwaan is wel gegrond; indien ja / „ dat zijnſe / die't wolfs herte onder lammervliesen dekken.

„ 5. Noch eens: word ſy beticht / en ſy ontſtelt ſich niet: 't is een bewijs van duivelſche verhardinge; maar indien ja / ſo heeftſe ſchuld.

„ Der-

„ Vertrecken se hzeden shalom uit de kamer / of om de quellinge t' ontgaan:
„ sluit is het woozd / die koopt heeft schuld.

„ 6. Die haar nu niet ten beste wil / vind lichtelijk iet in haar leven /
„ woozden / daden / dat van't beste niet en wegs: (want wie leeft sonder saut)
„ dat dient dan mede tot voedsel van 't vermoeden harer tovery.

„ 7. Men spoedigt ook het onderzoek / somtijds ten self den dage der
„ beschuldiginge: en laat haar selden tot vocaten toe / die ook tot sulks
„ niet seer genegen zijn.

„ 8. Op d'eerste ondervraginge / 'tzy dat se het of niet bekijd: so wozdse
„ opgesloten: en by haren onschuld blijvende / hoe beter sy dat weet te segge
„ gen / hoe meer de Duivel wozd geloost d'haar dese les te geven; so niet /
„ die sich niet weet te suiveren / heeft schuld.

§. 5. Dan gaatmen verder: want men wil dat sy bekennen sal.

„ 9. Men dreigt haar met den pijnbank / kleedse maakt uit / en beschoert-
„ se over 't gantsche lichaam / om quansuis geen tovertuig / ook hoe ge-
„ ring het zy / by sich verholen te behouden. Dit wozd self ook van mans
„ aan vzouwen / en met dertelheid gepleegd.

„ 10. Indiense dooz den dzang der pyniginge tot bekentenisse komt:
„ so is de saak gedaan; sy heeft de tovery bekend / en moet na 't vuur.

„ 11. Maar sose niet bekent, het is herdnekkigheid: sy moet er beter
„ aan / so lang / tot datse eindelijk bekent. Bezoepse / na't bedaren van
„ de smert, dat is al wederom herdnekkigheid: bekennen wozd geloosd /
„ maar geen ontkennen.

„ 12. Siet se rondom / 't is na den Duivel / haren boel. Slaat sy de o-
„ gen neder: of lagtse swymen dooz de pijn: siet daar de hex noch slapen;
„ want de Duivel haar dus ongevoelig maakt.

„ 13. Indien de swakheid zou't besterft; de Duivel heeft haar den
„ hals gebzoken; en 't lichaam wozd begraven onder de galg / het is niet
„ beter waard.

„ 14. Kan haar de pijnbank niet doen sterven / noch tot bekentenis-
„ se bzengen / so moet langdurige gevangenis dat doen.

„ 15. De geestelijke bzengen haar dan ook noch op den pijnbank des ge-
„ moeds / den tot bekentenisse dzingende / dooz bzese datse anders niet en
„ sullen salig wozden.

§. 16. Dit is in 't kort / belangende degene die ten eersten op een bloot
geruchte en beschuldinge geppnigd werden; dan is het noch te doen om ande-
re als medeplichtig te behlappen. En in de swaarste pyniging verklaren-
de dat sy en geen en weten: wezd hen de een of andere genoemd / of die niet
mede van hun volk zy / en op de tovervsabbaten van haar gesien? de pijne
perst haar eindelijk te seggen / ja. Waarna een andere genoemd / en des-
gelijx gevzaagd / of die 'er ook niet onder zy? so sy geen ja en seggen; de
schroef wozd dichter aan gesett / en 't ja ter heelen uitgeperst. Eens dat ge-
seid / so helpt daar na dan geen ontkennen meer: die so beklaagt is wozd
dooz tovers gevangen / en geppnigd als de eerste / tot dat sy 't daar ange-

duid /

duld / ook wel door ydelhooftigheid van die ondragelijke pyniging / het self de tot hun eigen nadeel ook bekennen / al is 't dat sy d' onschuldigste ter weereld zijn. Dit seit de schryver / pag. 152/153. dat heur selfs door eenen van de Reghters is gemeld ; die meer beklommerd voor een goed gewisse dan de meesten / sich daarom van dat werk onttrokken hadde.

§. 7. Dan verder / dat de pyniging voor d'allerhardste mannen (ik geswijge vrouwen) niet is uit te harden. Sulx maghmen denken uit dat gene dat sy noemen buiten pyniginge : de Reghters 't selve so gewoon zijnde / dat sy daar voor niet en houden 't gene niet ten uitersten sodanig is. Want seggende (gelijk de schryver pag. 147/148. meld) dat enige beleden hebben sonder pynigen : so hadde hy bevonden / dat sy wel gepynigd waren; doch met ene breede yseren schroef, welx voorste blad met scherpe groeven uitgehold zijnde, wanneer die om de scheenen, daarmen 't scherpste gevoelen heeft, dapper hard geprangd wierd ; en 't vleesch, terwijl er van alle kanten 't bloed uitspatte, so platt als een pannekoek geparst : noodsakelik sulk een pyne verwekte, welke self de allersterkste mannen seggen dat hen onverdragelijk toeschijnt. En dit heet dan noch buiten pyne : wat sal by desen dan de pijnbank selve zijn ? Het is niet om te seggen / wat al verschoningen en blaauwe uitvlughten by de toverregh ters worden voorgewend; nochtans te sien uit so veel vragen als d'auteur van 't self de boexken daarin heeft beantwoord en verklaard. Waarom ik nochmaals segge/dat die Waarschouwinge om geen quaad halsgeregh te doen, behoort in alle talen van Europa nagedrukt/en voorts van alle stands personen wel betracht te worden.

§. 8 So is op die bekentenisse dan geen staat te maken : doch also weinig die misschien hier oste daar een ydelhooftig / of krankzinnig / of swaarbloedig en met een swaarmoedig mensch van self belijd of meld. Want boven eigene onderbindinge II. b. XXIX. §. 7/8/11/18. en IV. b. VI. §. 12. en VIII. §. 9. besonder aan Klaas Klaasz. IX. §. 10/16. so heb ik veel exempelen ontmoet by goede schryvers aangetekend / van menschen die also gesteld / op sulke wyse van hen selve spraken. Besonderlik verhaalt de medezijn Borel Cent. 1. Observ. 51. van sekere dienstmaagd/welke met opstoppinge der maandelike ontlastinge / en overbloed van sware gal beladen ; aan ene hoorts geraakt / in het rasen steeds den Duivel sagh / die met haar spraak: maar door natuurlike geneesmiddelen verlost van dese siekte / so en wist sy van den Duivel ook met meer. Van dier gelijke siekte was het buiten twijfel dat Barber Borrenbergs bevangen was ; waar van Sennertus in sijn VI. hoofdstuk van de Toversiekten schrijft / dat sy in 't jaar 1624. tot Hofwigh voor 't Gereght beleden hadde / dat sy bevrugt geweest was van den Duivel ; en doorgaans na eene maand dragens twee beesjes gelijk muisen hadde voortgebraght / van dikte als een worm / met swarte hoofdekens ; en dat se die af om te beschuldigen / onder 't volk gesonden / of onder enen Vlierboom begraven hadde. In 't jaar 1630. hadde Hedwig Kabelin voor Reghteren bekend / dat sy wel d' eerste maal / wanneer se

van

van den Duivel wierd beslapen/niet beswangerd was; maar naderhands 4/5/6/7/en 8. weken lang gedragen hebbende/ ten laatsten bynа sonder pijne had gebaard; nu een/ dan twee beestjes gelijk vliegen/ ruigh; en die sy onder enen vlierboom ook begraven hadde. Hoewel ik sie dat het de schryvet self gelooft; so sal mijn Leser echter/ uit al't gene dat voorhenen is geseid/ wel konnen merken/ dat dit niet dan fantasyen zijn.

§. 9. Maar 't gene diergelyke misgestalte in het bloed en leevendige geesten niet te wege brengt/ kan menigmaal door middelen van Konst verdoorsaakt worden. Sodanig moet de Toversalve zijn/ van welke so veel seggens is/ dat sich de hexen met deselve smeeren; hoewel die nergens dudelik beschreven is te vinden/ dat ik wete. Van by verscheidene schryvers (mogelik om dat het d'eene uit den anderen heeft) heugt my gesien te hebben/ het gene door den raadsheer Heemskerk in sijn boek Batavische Arcadia pag. 53-60. op het breedst beschreven is: hoewel met geen bewijs van tijd of plaats; of name van personen/ datmen van de waarheid der geschiedenisse overtuigd kan zijn. 't Is waar dat by Bodin in't 2. hoofdstuk van sijn V. boek het self de wordt verhaald/ in't jaar 1571. tot Bordeaux geschied te zijn/ en hem verhaald door enen ridder die daar by geweest is: maar dat hy ook ter selfder plaatse/ uit Olaus Magnus als ook anderen/ daar dan aan voegt dingen/ die uit voorgewesene vaste gronden niet mogelijk en zijn. Derhalven will ik my selven geen belet doen/ door vertellingen die ganschonseker zijn/ en niet sonder reden enigsins verdacht. Want waar toch vind dat slechte volk de toebereidsels van die toversalve? wie heeft hen die geleerd? De Duivel geestse hen/ is hier 't gemeene seggen; van degenen mede/ die ontkennen dat die menschen waarlik van hem door de lucht gevoerd/ en so gehandeld worden: maar seggen/ dat hy/ onderwijle dat sy door de kraght van dese salve liggen slapen/ en alsulke dingen dromen/ dat gene doet aan mensch of vee/ het gene sy dan dromen dat hy doet.

§. 10. Die so veel aan den Duivel toestaan/ ik en weet niet waarom sy hem al het overige ook niet mede geven. Want kan hy so met menschen omgaan/ dat hy hen de salve geeft/ of leert te maken; kan hy terwijle sy daarvan in diepen slaap zijn/ menschen/ beesten/ gras en kruden schepen op de Zee vernielen/ die sy willen; en dan effen ook die menschen dat doen dromen/ of sy 't selve deden 't gene hy dan doet: ik segge/ dat de Duivel/ kan hy dit so doen/ so kan hy alles doen. Derhalven stell ik desen ridder/ die dat aan Bodijn verteld heeft/ nevens dien Magister en Student. XXII. §. 30/31. die beide niet aan iemant die dat schrijft/ maar aan my self verklaren/ het gesien te hebben 't gene sy vertelden. En wat haddense gesien? Hoe veel nu verder op de eigene belydenis der Toverraars te bouwen sy/ dat meen ik is voor den verstandigen genoegh te sien. Ik spreke van de proeven niet met al; door water/ heet of koud/ door vuur/ door 't wegen op de schaal: also het licht/ dat in al het verhandelde tot hier toe sulk een klaar gesight van alles geeft/ en in meer volgende exempelen ontdekken sal/ ons moeste rood doen worden/ over sulke ydelheid.

XXV. HOOFDSTUK.

Het gene t'Amsterdam en Hoorn in 't Weeshuis, en tot Ryssel in een armen-kinderhuis word verhaald gebeurd te zyn, geeft geen bewijs van Tovery.

MEn kan uit al 't voorseide lichtelik bevroeden / wat van de volgende bewysen sal te seggen zijn: op welke zijn gegrond geweest so vele vonnissen van allerley Gerichten / in den uitheemsche: tot doemenisse en ter dood van menigte personen / diemen hield voor toveraars en hollen / en die self dat ook beleden hebben. Wy moeten echter 't gene by voorname luiden voor waarachtig en reghtmatig is geacht / so niet voorbygaan; sonder op het minste opening te geven van de redenen die in 't besonder zijn in acht te nemen / op suike onderscheidene gewijsden met de reghtelike ondervragingen en bekentenissen / die meest boven andere beroemd / en voor onwederspreklijk gehouden zijn. Want om hoor geenen uitvlught opening te laten / so heb ik de voornaamste voorgenomen; derwelker nietigheid tot op den bodem toe ontdekt / met een sal tonen datter niets van allen is dat houden kan. Doch sal ons hier bequamelik den wegh toebanen het gene wel geen vonnis of reghtpleginge heeft ondergaan; maar niettemin den Overigheden werk gemaakt / en stoffe aan vermaarde schryvers nagelaten / om den gedenkschriften in te lyven. 't Zijn drie vertellingen / van eenerleyen inhoud / doch in tijd en plaats verscheiden; uitgesonderd dat de hoedanigheden der personen / en der plaats / in alles of ten naasten by deselfde zijn; twee Weeshuisen / dat van Amsterdam en Hoorn; en noch een armen-kinderhuis tot Rijssel opgeright.

§. 2 Het eerste schryft de Nederlandsche Tacitus P. C. Hooft in sijn III. boek op 't jaar 1566. aldus. Gelyk ik der dertigheid mijns aangevangen werks te naa zoude achten, alle straatmaaren en ydelen klap, tot aas der ooren, die veel al naar vreemdigheit jooken, te boek te slaan; alzo kan niet ledigh staan te melden, 't geen my verscheide geloofwaardighe ooghgetuigen, Roomsche, Onroomsche, hoewel het wonder, overaardigh, en onzen vernufte onbegrypelijk is, vertelt hebben. Naamelijk, hoe, ontrent deezen tijdt, de arme weezen alhier met zoo naar en byster een quaale bezocht zyn geweest, dat een mensche 't haair te berghe staat; van daar aan te denken. Want een groot deel kinderen bezeeten met booze geesten, werd niet alleen, in veelerley wyze, geplaaght en gepynight; zulx dat het hun noch na de verlossing, al hun leeven, aan hing; maar zy klauterden, als katten, by wanten en daaken op, gaaven gezichten zo helsch en averechtsch, dat de marlijxte harten van die neep scheenen te quynen; wilden uitheemsche taalen te spreeken, en van 't geen op 't selfde ooghenblik elders, zelfs in de Vroedschap geschiedde. Veel heilloos gebaars bedreevenze aan de deuren

van

van zeekere vrouwen, die, daarover voor toovereſſe uitgekreeten, van my om de eere der naakoomelingen verzweegen worden. Maar zy hadden't booven al gelaaden op den Schout, dien zy ſcholden voor een Deventer koek, om dat hy van wanſtallighe lengte was, en meenende hun met diergelyke kinderkoſt den mond te ſtoppen, dien oopen brak.

Doctor Dapper in ſijne beſchrijvinge van Amſterdam / hoewel de ſake met omſtandigheden vreeder uitmeetende: ſegt nochtans op't einde ſeer wel / dat deſe en diergelyke meer andere vreemdheden in de Natuur geſchiedden: daar door te kennen gevende / dat hy 't alles / hoewel vreemd / nochtans niet meer dan door natuurlyk hield. In Brands Hiſt. der Ref. VI. boek / vind in't verhaal noch meer uit de Memorien van Laurens Reaal verzpkt. Laat ons nu ſien / wat daar in van den Duivel zy.

§. 3. Ik ſal hier myne aantekeningen op maken; om te beſcheidelikker aan te wyſen / waar my dunkt dat het hapert.

Verſcheiden ooghgetuigen dien wil ik wel geloven / in't gene dat van met eigene oge is geſie / en hier verhaald. Doch dat heeft alles door ontſteldheid van de herſſenen / natuurlik ſo geſchieden konnen; na't gene dat ik door III. §. 10. heb aangetekend.

Roomſche, onroomſche) 't Gegeele Weeshuis was doe noch aan't Roomſche vaſt; gelijk de ganſche ſtads regeeringe: alſo die eerſt / en teffens ook de kerken onroomſch zijn geworden twaalf jaren na dien tijd; ſo als aan't Koor in d'Oude Kerke ſtaat.

't Misbruik in Godes kerk allenxkens ingebracht,
Is hier weer afgedaan in't jaar tſeventig acht.

So hebben dan de Roomſche hier het meeſte / en d'Onroomſchen echter noch door roomſche bijllen't werk geſien. Wy zijn tot hier toe nu al veelerley geſight ontmoet / daar niet veel af te ſeggen is.

Een groot deel kinderen) knechtkens en meiskens, wel tot 70. toe; ſchrijft Laurens Reaal. Dit neem ik ſo / dat ſommige waarlik / andere uit dertelheid / d'elendige nabootſende (gelijk dat gaat met kinderen) ſich dus vreemd (doch niet alle op het allervreemdſte) hebben aangeſtelt: daar magh er ſes of ſeven zijn geweeſt. En ſchoon daar waren meer; de kleinſte kinders by malkander ſlapende / en alle met malkanderen eetende en verkeerende: ſo konde't een van't ander beſmett worden; gelijk de medecijns my lichtelik dat geven ſullen; en de natuurkundigen het ſelf de uit de voorgeſtelde gronden / II. §. 3 / 9 / 10. noch beveſtigen.

Boſe geeſten, dit ſta ik mede toe / in ſulken ſin als ik in't II. b. XXVII. aangeweſen en beveſtigd hebbe. Doch laat ons nu beſien / wat deſe boſe geeſten, dat is / ongeregelde hertstoghten en ſiekten des gemoeds en bloeds te wege braghten.

§. 4. Dat ſe uitheemſche talen ſprake / bederft het gantſche werk; d'onmogelikheid om ſulx te doen / door Duivels kragt ſo onweer ſprekelik beweſen zijnde; dat dit alleen genoegh is om ons het geheel verhaal verdacht te maken. Vraagt eens wat waren dat voor talen? Het ſtaat er niet.

Wie warense die hem so hoorden spreken? De weesvader en moeder/ denk ik; of d'andere kinderen: of anders moeste dat gehoord zijn van degene die self vreemde talen wisten. Maar doch/ hoe ging dat spreken toe? met lispende tongen, seit Kraal. Daar hoor ik dese vreemde talen. De siekte hen de spraak belemmerd hebbende/ so dat men se niet wel verstond/ al was het duitsch: so hielden men dat voor vreemde taal/ om dat men doch reeds het vooroordeel hadde van besetenheid. So dan het minste letsel maar aan de uitspraak wierd bespeurd: dat moest dan vreemde tale zijn. Ik merk het self de aan Frans Kuiper/ uit sijn boerken van de Duivelen: waarin hy seit/ dat schier Jakob Symonsz. hier ter stede gehouden voor besoten/ ook vreemde tale sprak. Dan kenne ik twee Doctoren die daar beide by geweest zijn: waar van de eene seit/ dat hy den man Latijn en Grieksch heeft hore spreke; maar de ander dat ontkennende/ heeft nooit van hem vernemen konnen/ wat latijnsche of griecksche woorden 't waren/ die hy van den man gehoord heeft/ en hy selve niet. Doch laat ons horen/ hoe die kinders wisten watter buiten 't Weeshuis omging.

§. 5. Op dat zelfde ogenblik, en dat self in de Vroedschap. Daar van verhaalt Kraal een sonderling geval/ belangende Jan Klaasz, medelid van 't Vroedschap/ en soon van Trijn Gerrits de Weesmoeder self. Een van de kinderen (niet groot altoos/ also 't de weesmoeder alleen in de benaawdheid vast hield,) wist haar te seggen/ onderwijlen dat de heeren noch vergaderd waren/ als dat haar soon Jan Klaasz. na den Hage soude gaan. Het wierd bevonden/ dat het so besloten was; de Raad ontsteld/ en anders sich beradende; so bleef Jan Klaasz. t'huis. Hier heeft altoos de Duivel niet gepropeteerd; also de propecy door die verandering van 't Raadsbesluit/ niet na en quam. Maar was het wonder/ so Trijn Gerrits wel van haren soon geseid moght zijn/ wat datter gaande was; en dat hy staat hon maken/ dat hy navolgens d'order van de Vroedschap/ na den Hage moest gaan. Dat hau het kind wel hebben aangehoord: het zy in 't seggen van Jan Klaasz. aan de moeder/ het zy in 't navertellen: dat veelrijds wel geschied met pher/ als in 't heimelik; onaangemerkt dat kinderen daar by zijn/ niet denkende dat kleine pottjes mede ooren hebben. Dan is 't ene eigenschap der kortsige en dulle menschen/ in die verheffinge al uit te seggen watse anders swygen. Heilloos gebaar bedzpven aan de deuren van omosele vrouwen/ en so den Schout wat uit te schelden; is een gebrek dat al van ouden tyden af in kinderen bespeurd is/ die niet wel opgevoed/ of door gemeenschap van maskanderen bedorven waren. Soo mag waren se tot Bethel die den propeet Elisa achterna riepen; 2 Kon. 2. 23. maar nooit en las ik dat die kinderen bedoverd waren.

§. 6. Siet daar nu die vermaarde Tovery in 't Weeshuis t'Amsterdam/ daar 126. jaren by een geroepen is; die 't Atheisten (seit Frans Kuiper/ daar door verstaande menschen die voor vast geloven dat er is een God/ die sonder Duivel haar bestaan) wel behoort te overtuigen, also daar in alle die dingen

gen plaats hebben, die onderſteld of beweſen zyn (onderſteld maar niet beweſen) dat in een duivelſche werkinge moeten gevonden worden. Dat hebben wy daar nu geſien / en volgens ook wat by die luiden voor bewijs van deſe Duivels werkinge gehouden word. Indien daar anders dan geen is, ſo is er geen. Laat ons beſien / of dat van Hoorn wel vaſter gaat; hier komt hy met Notariſen en Getuigen / welke ſeggen. Dat in den Jare 1670, of daer ontrent, een zeer groot getal der Wees-kinderen, in 't voorſchreven Wees-huys, en dat ſoo wel Knechtjens als Meysjens, ouden als jongen, doch niet beneden de twaalf jaaren, en meeſt alle van de onzeedighſte ſoorte, eenige maanden langh bevangen zijn geweeſt met een zeer zwaare paſſie, daar over verſcheyden Doctooren ende Medicijns gehaald zijn, die altemaal raadeloos ſcheenen te ſtaan, niet zeeker weetende wat zy'er af maaken zouden; beſtaande deſelve paſſie hier in, dat dito Kinderen, onvoorſiens en plotſelijk ter aarden in onmaght needervielen, terſtond van haar zelf waaren, en zoo krachtigh getrokken en geſcheurd wierden, ſchoppende met de beenen, ſlaande met armen, en met het hooft tegen de aarde, gillende, huilende, ende blaffende als honden, dat het niet was om te ſien of te hooren; en van de ſommige gingh de buijck zoo geweldigh op ende needer, dat het was als of 'er een leevendigh ſchepſel in zat, datze beweeghde, ja als of 'er een tonnetjen in haar buyck omgewenteld wierd, zoo datmenſe met drie, vier, vijf, en ſomtijds wel met ſes menſchen moeſt helpen, daar af de eene het hooft, twee anderen de handen moeſten vaſt houden, en een op de beenen gaan ſitten, gelijk ook ſomtijds wel een op de buyk ſitten moeſt, om die needer te houden, en alsze ſtil laagen, waarenze zoo ſtijf als houten, zoo dat menze ſlegts by 't hooft en de voeten neemende, draagen konde waar men wilde, zonder beweeginge: 't welk dikwils, uyren lang aan een duyrde, ook wel in de nacht tot elf, twaalf, een, twee, en drie uyren toe; gelijk ook op een tijd zeekere Vrijſter, genaamt Tryn Lucas dochter, zijnde een van de oudſte meysjes in 't Huys, deeze paſſie gekregen heeft des morgens ten acht uyren, als wanneer de ſchel begon te klinken voor de kinderen, om haar ontbijten te haalen, en duyrde zonder eenigen verpooſinge, tot des naamiddags ten vier uyren, als wanneer de ſchel weder klonk, om te ondermetten, met eende deeſe patient, alſdoen eerſt bedaarende, dat zy maar een weynig tijds in die paſſie gelegen hadde, om dat zy de ſchel hoorde, en verklaarde in meeninghe te zijn, dat het gebedt van 't ondermetten noch was van 't ontbijten, des morgens toen zy needervielen.

Deeze paſſien kregen de kinderen meeſt alsze malkander daar in zaagen liggen, en ook alsze yemand in die paſſie liggende, maar hoorden gillen, huylen of blaffen: waarom eenigen het dikwils ondernaamen, om terſtond te ontloopen, dogh meeſt te vergeefs, ten waare zy zoo veel tijds hadden, datze dicht by de poort van 't Wees-huys zijnde, buyten 't Wees-huys konden koomen, en dan ſcheenen zy zo veel nood niet te hebben; zoo datter door dat hooren ende zien dikmaals zoo veel konden needervallen datter naauwelijx gezonden genoeg waaren, omze te helpen: ten anderen, kreegen zy 't ook zeer dik-

wils, en ſchier altijd, in Godsdienſtige oeffeninge, als in de Kerk onder de Predikatien (daar zy derhalven moeſten uytgehouden worden) en in de Catechiſatien, die'er door een Predikant, en door de voornoemde Binnevader, doch op verſcheyden tijden, in't Weeshuys voorſz gedaen worden, maar wel aldermeeſt onder de gebeden; gemerkt ten dien eynde by de ſuppooſten van 't voorſchreve Wees-huys, in't byweezen der geſamentlijke Wees-kinderen, bede-ſtonden gehoudē, en ſtemmelijke gebeeden gedaan wierdē. En hoe de gebeeden ernſtiger en vieriger waaren, en meer gebeeden wierd, dat God des Satans macht wilde beteugelē, hoe de kinderen het quaader hadden, en meer inde paſſie vielen: maar inde vaſten avonds-daagen, duurende bynaa een gantſche week, waaren deeze gemelde kinderen, die de voorſchreve paſſien hadden, de alderongebondenſte en baldadighſte; jaa zoo uytgelaaten, als ofze vol vier waaren, en gants niet te betemmen: zonder dat'er in al die tijd een was, die yets vande voorſchreve paſſie deerde. En verklaaren vorders, dat'er geen middel gevonden is, tot hulp van deeze kinderen, als eerſtelijk het gebed, 't welk op 't verzoek vande Heeren Voogden en Buyten-moeders van 't voorſchreven Huys voor haar gedaan wierd, continueel in alle Kerken en vergaaderingen, van alle geſintheeden, behalven de Papiſten; en vorders dat men dezelve kinderen, buyten 't Wees-huys by andere Borgers ging beſtellen met der woon, alwaar zy zijnde, het terſtond beeter kreegen, de quaale allenskens begon te verminderen, zoo datze alle, doch de een wel wat raſſer als de anderen, daar af verloſt zijn, behalven twee Vrouwlayden, die het ſomtijds noch wel krijgen.

§. 7. De waarheid der geſchiedenis will ik hier niet in twyfel trekken; maar ook geensins gehouden zijn / om op te loſſen welke d' oorſaak ſulker vreemde werkingen geweeſt magh zijn; alſoo dat tot de Natuur en Geneeskunde behoort. De vraage is alleenlijk / of hier iet in is dat bewijs geeft van een werk des Duivels of betoverdheid. Dat is er mijns bedunkens / ſo verre af: dat / ſomen een van beiden ſal beſluiten / ſich meer omſtandigheden opdoen voor 't neen / als voor het ja. Want daar word eerſt geſeid / dat deſe kinderen geweeſt zijn van d'onzedigſte ſoort. Waar uit wel af te nemen is / dat moedwill ende dertelheid de toevallen en de uitwerkſelen van deſe wonderlijke ſiekte merkelijk vermeerderd hebben. Daarna / dat hen die paſſien meeſt overquamen / wanneer ſe daar malkanderen in ſagen liggen: ſulx geeft te kennen dat die quaale was beſmettelijk; 't welk noch te meer daar door verſterkt word / datſe buiten in de lucht verlichtinge gevoelden / ſo datſe buiten 't Weeshuis ſo veel nood niet hadden. Kan ook wel zijn / dat het de een den anderen na bede / als een de ſtoutigheid maar hadde om 't begin te maken.

§. 8. En overmits dat ſy ſich beſt bevonden in de ruime lucht: ſo is het ook geen wonder / datſe 't kregen in de kerk, daar 't door de menigte van menſchen noch benaawder was dan ſelf in 't Weeshuis. Daarby quam / dat ſy zijnde meeſt / gelijk geſeid is / van d'onzedigſte ſoorte; en daarom liever op de ſtraat dan in de kerk: ſich daar veel erger houden aanſtellen dan ſy waren;

om

om uit de kerk te mogen blyven, gelijk ook de Verklaringe ſeit dat derhalven is geſchied. Noch meer word dit bevestigd door het gene word geſeid / dat ſy geduirende den vasten-avond, (hoewel doe de paſſie niet hebbende) d' allerbaldadigſt / en als uitgelaten waren. Waar uit men reden ſoude mogen nemen om te twyfelen / of 't meer ſiekte of brooddronkenheid geweeſt zy / die de kinders quelde.

§. 9. 't Is wat beſonders 't gene verder word geſeid. Dat / hoe de gebeden ernſtiger en vuriger waren, dat God des Satans magt woude bereugelen hoe de kinderen't quader hadden &c. Want daar uit blijkt veel eer dat het des Satans werk niet was / dan dat hy daar in wroghte. Want ſo gy bid en niet ontvangt: het is om dat gy qualik bid. Jak. 4. 3. Doch 't volgende ſchijnt tegen het voorſeide aan te lopen / dat het gebed tot hulp van deſe kinderen geſtrekt heeft: 't welk niet kan zijn / indien hun lyden onder 't bidden erger wirrd. Of hebbenſe daarna op andere manier gebeden / en niet meer tegen 't werk des Satans / als te voren? Doch hier in doet ſich 't onderſcheid van ſelf op / dat eerſt de kinderen / daar by geweeſt zijn in de kerk; maar nu deſelve buiten kerk en weeshuis; in verſcheide huiſen verdeeld. De Lucht dan ook verdeeld / en ſy elk op ſich ſelf geen weerga vindende noch makker / als te voren / die d' een d' anderen voor gingen: ſo ſaghmen't werk allenx verballen en voor ſo veel als daar iet weeſentlijx met onderliep / ſo hebben die twee vrow-luiden noch een weinig daar van konnen overhouden. Misſchien zijn die ook wel de eenigſte geweeſt dien waarlik iets gedeerd heeft: en d' anderen / als van de onzedigſte ſoort in dertelheid als uitgelaten, ſo boos en loos geweeſt / dat ſy maar naboetſten 't gene ſy in d' eerſte ſagen. Want geen beweegingen ſo ſwaar verhaald zijn / die kinderen meer dan twaalf jaren oud / niet buiten ſiekte ſouden konnen maken: en waren beter vaſt te houden van drie menſchen dan van ſes; die alle geen bequame plaats en hebben / om ieder ſo veel kraghts in 't houden als een van de drie in 't werk te ſtellen.

§. 10. Nu moet ik noch iet ſeggen 't gene Antoinette Bourignon verhaalt. Niet dat de ſaak of ſy die daar van ſchrijft dat weerdig zijn: maar om dat ik geleerde of ook anderſins verſtandige perſonen kenne / die dat vrouwenſch vry wat achten; hoewel ſy uit haar doen en ſchrijften heeft doen blijke / dat ſy maar eene boſe ſottinne was. Ik ſeg onbeſchroomd / ſottinne, om de ſotte inbeeldinge die ſy van haar ſelf becoomt te hebben / en die alle mate van bekende ſotheid overtreffen: en boos; om datſe alle menſchen laſtert / voor beſeten of betoverd uitmaakt / die hare dweeperyen niet en achten / of in haare grootſche inbeeldingen en gevaarlike onderneemingen tegen ſtaan. Sodanig worden ook degene / die de ſchrijften en dryften van dit vrouwenſch volgen; ſich aanſtellende als de geeſtelike menſch die alle anderen oordeelt / en van niemant wil geoordeelt zijn. Merk / Leſer / het getuigenis eens mans die naam heeft van geleerdheid / en de weereld dagelijx met ſijne boeken dient: het gene hy in d' hiſtorie haars Leevens cap. 34. §. met deſe woorden van haar geeft; dat ſy was / *le plus devinisse & la*

plus

plus pure ame, qui ait eſté ſur la terre depuis Jeſus Chriſt, de meeſt vergoodde en de ſuiverſte ziele die daar ooit op aarden is geweeſt na Jeſus Chriſtus. Wat dunkt u / heilige Apoſtelen / die dooz Godz Geeſt gedzeven zijt geweeſt / van deſe paapſche Pzofeteſſe? Gp waart ſo niet vergodet noch geſuivezd alz ſp is geweeſt. Denkt of die lof-trompetter u geloven ſal / indien ik wil beſtaan te tonen / dat die toberwerkingen van haar gemeld met uwe leere ſtrydig zijn. Want deſe ziele / ſo veel ſuiverder en Gode nader dan de uwe / verſeliert hem het tegendeel. Haar woozd ſal daarom moeten gelden: en dat ſo veel te meer / alz ſulke menſchen doch genegen zijn / den Duivel overal in 't ſpel te bzengen; om van heldhaſtigheid beroemd te wozden; dooz ſo veel ſtrijdz / alz ſp veel meer dan anderen / die niet ſo ſuiver noch ſo goddelijk van ziele zijn alz ſp / met hem gehad / en ſo veel kampen alz ſp op hem wel gewonnen hebben. Nu laat ons ſien / wat ſeit die ſuivere en vergoodde ziel. Ik leſe dat in haar geſchzifte 't welk ſp noemt *la Parole de Dieu*, dat is / Gods woord; om dat gp immerz ſoud geloven dat het waar is / §. 100-131. en d' inhoud komt meeſt hier op uit.

§. 11. Tot Apſſel hadde ſp een armen kinderhuis / met hulp van rijke en weldadige perſonen / opgereght. Sp kreeg er metter tijd tot 50. toe. Die lieten ſich behoozlik van haar leiden / en na uiterliken ſchijn gewennen tot alſulke oefeningen alz haar godsdienſt medebzaght. Ten laatſten wozd ſp eerſt van een / daarna van twee / dzie andere / gewaar / dat ſp gemeinſchap hadden met den Duivel: en boozts dat weinige van al den hoop daar bzp af waren; en eindelik / datſe met hem in verbond / dooz d'ouders ſelf van eerſt af al verpand waren / en in dien ſtaat in 't niew geſtichte Godshuis ook gebzaght; om meer te leeren beinſen / en dooz dat middel de verdozventheid meer in de weereld voozt te planten. De Paſtooz / ſeitſe / (§. 119/120., van St. Sauveur ſchzeef hunne bekentenis; en ſp verklaarden duidelik / datſe dagelijx vleeſchlike gemeinſchap hadden met den Duivel; datſe op den Sabbat gingen, daarmen at en dronk, en danſte; met meer andere ontuchtigheden en vleeſchelijk bedrijf. Elk vrowmenſch hadde haren Duivel in mans gedaante; en de mans hadden insgelijx elk ſijnen Duivel in gedaante ener vrouwe. En datter ſulk een groot getal van menſchen was in deſe nacht-vergaderingen; daar elke Duivel, dagh op dagh ſijnen minnaar of beminde medebraght: dat nooit vergadering van menſchen ſó talrijk in de ſtad vernomen wierd. Dat op die Sabbaten allerhande ſtands perſonen quamen, jong en oud, rijk en arm, edel en onedel: en boven al van allerhande ſlagh der geeſtelikheid, van Prieſtere en Prelaten: en dan een iegelijk daar in die orden wierd geſteld als hun plaats in de weereld mede brengt. Datmen daar een Beeſt aan bad, en met het ſelve ſchandelike dingen dede: en dat het dan daarna verbrand wierd, elk van die aſſche nam, en door deſelve dede quynen en ook ſterven menſch en vee. Het kluchtigſte van allen dunkt my noch te zijn / het gene ſp verhaalt *dans ſa Vie exterieure*, in haar Uiterlijk Leeven, §. 82. van 't gene een deſer dochters haar beleden hadde / dat ſy van jongs op enen Duivel gehad hadde, die met haar opwies, en dagh en

nacht

nacht met haar boeleerde, na dat hy met haar groot geworden was. Voorwaar een niew ſtagh van Duivels daar de weereld nooit te voren af en wiſt.

§. 12. Wat dunkt den Leſer van ſo ſchone vertellingen. Is hem ooit ſotter grol in enig fabelſchrift ontmoet: ſal ik de moeite neemen van die ſotte dingen te weerleggen / die ſich ſelf verraden / en door al 't voorgaande rijkelik van ieder een zijn op te loſſen? Dit vrowmenſch heeft die kinderen ſo ſott gevoed als ſy ſelf was; gelovende dat alle Duivels uit der Hellen tegen hare heiligheid gelyckelijk in opſtand waren. Want daar toe hadde ſy genoegh / door 't bloot verhalen van een deſer kinderen; (van d'oudſten even wel / ſo als ſe ſeit / maar niet hoe oud ſy was) als dat de Duivel wel drie nachten achter een vergadering gehouden hadde met wel vijfentwintig menſchen, die ſy kende, om middel uit te vinden haar te doen ſterven. Daar toe dan haddenſe beſloten, ſekere ſalve uit verſcheidene ſtoffen wel doormengd, te maken, daar ſy nooit af ſoude konnen ontkomen, enſ. §. 128. Voorſeker was dat wel een heilig menſch / daar voor den Duivel ſo veel om te doen was / om haar leed te doen; alſo dat anders / met geweene te doen hebbende / gantſch geen werk voor hem is. Sy moet van ouderdom ook in de tweede kindſcheid zijn gekomen / die nu met kinderen te rade gaat / om maar een vrowmenſch om den halſ te helpen. Want het wel blijkt / dat deſe dochter een van den raad der 25. is geweeſt. Nu heb ik al genoegh in deſen dach gerocrd / dies wil ik flechs nu tot wat anders overgaan.

§. 13. Indien ik tot den paapſchen tijd te rugge ga / ſo vind ik ſtoffe binnen deſe ſtad; alwaar in 't jaar 1555. een byſter quaad gerughte was van ſekere vermaarde Toovereſſe Meins Kornelis van Purmerend; die volgens blijk der Regtspleginge daar van gehouden / de walgelijkſte fabelen beleden heeft / die te bedenken zijn. 't Een ſtreed tegen 't ander / en 't een ontdekte 't ander. Sy hadde enen vryer uit der hellen / die hiet Roeltje, en geſeid hadde dat hy was deſelf de die Chriſtus verraden hadde. Sy toverde 't gras weg / en de hoeven / door de woorden / ſchurius, ioturius, tierius, fugita; ſeer wel begreep het Dr. Wapper / doe hy die hiſtorie beſchreef / pag. 150 / 151. ſyner Beſchrijvinge van Amſterdam / dat het wel ſware gedachten en inbeeldingen geweeſt konne zijn / die deſe Meints dusdanige beuſelingen (ſo noemt hy die met reghte) van haar ſelf deden ſeggen; en dat nochtans de wethouderen van Amſterdam in dien tijd daar geloof aan gaven. Want ſy daar over is verbrand; en noch drie andere in 't ſelf de jaar / Anne Jans poortreſſe deſer ſtede met beide hare dochteren, Lijsbet en Jannetje Pieters, ter ſelf de ſtraffe gedoemd. Hy voegt er noch ter ſelf de plaatſe by een wonderbaarlijk guichelſpel van ſekere dochter, die men voor betoverd hield; 't welk echter na gemerkt van alle vreemdigheden dieſe dede, ende die haar wedervoeren / anders niet en was / dat ſy in de kunſt den jongen toverling tot Kampen noch te boven ging. De Leſer magh er 't boek op naſien; ik magh daarmede 't myne niet vergroten.

XXVI. HOOFDSTUK.

De wonderlike kraam van 't wijf tot Abbekerk beſtond ook in geen Tovery.

§. 1. TEr wijl ik deſe dingen onderhanden hadde / quam my te boren ſeker wonderlijk geval / voor weinig jaren hier in 't land gebeurd / daar ſeer veel af te ſeggen is geweeſt. De vrow die d'inhoud en de ſtichter der hiſtori is / heeft herklike / en weereldliken werk gemaakt / beroerten in haar dorp en rondom heen veroorſaakt / en aan alle man den mond geopend / om daar van te ſpreken elk na ſijn verſtand; geen Regters nochte Regtsgeleerden / noch Predikanten / welker oordeel over dit geval gevraagd is; maar alleen van het gemeene volk / en echter noch een predikant die ik niet en merke dat daar over is gevraagd geweeſt / vermoedden / dat de Duivel hier ook was te werk geweeſt: nochtans met ſo veel onderſcheid / dat by het volk de vrow van tovery beſchuldigd / maar by deſen predikant C. D. daar van onſchuldigd wierd / en 't werk by hem ſo ingeſien / dat haar de Duivel wel mishandeld konde hebben / en alles wat daar ſcheen gebeurd te zijn / door ſijne wonderkonſtige natuurkunde uitgewerkt. 't Was by verſtandigen alleenlik in bedenken / of wel de vrow / van welke ik nu ſpreken ſal / hare eigene vrught verdaan mogt hebben. Doch laat my eerſt d'hiſtorie verhalen / ſo als die ons door Jakob Landman / die de Secretaris van 't Gereght was / en de ſake ſelf heeft bygewoond / in druk is nagelaten: dit ſal ik met ſijne eigene woorden doen / deſelve echter ſo veel mogelijk behoorende / ende is aldus gelegen.

§. 2. In 't Zuyd-eynde van de Weeren, een buurte hoorende onder 't gereght van Abbekerk, ruym een ure gaans van de ſtad Medenblik, Woonden twee echte luyden, elk omtrent de veertig jaren oud: de man *Claas Nyszoon*, van Nieudorp, en 't wijf *Aagt Germonts Dochter*, afkomſtig van Zybekerſpel: Beyde, zoo veel my tot hier toe van haar bekent is geweeſt, (en ik heb 'er enige jaren wel kennis aan gehad) goe eerlyke en burgerlijk weldragende luyden; van geen overgrote middelen, doch op zijn huysmans, na hare hand-nering wel kunnende leven, en met dat leven 't Roomſch gelove omhelſende: gene kindere bekend in leven hebbende. 't Is nu ontrent vier jaren, dat deſe vrow d'eerſtemaal (behalven een mis-vrught) bevrught was: en hebbende wel twee maanden over de gewone wyſe ſwanger gegaan, gevoelde haar barens ſtonde naken. Waarom de man eerſt om de naalte buurvrouwen, en toen om de Vroe-vrow van Lambertſchagen, een half ure van daar gelegen, gegaan is. Twee buur-vrouwen komen 'er ondertuſſche in huys, en vonden de Vrow wel over de vloer gaan; maar, zo 't ſcheen, de voorzeyde nood als op den halſe hebbende. Gelijkſe dan ook kort daar aan

tegens

tegens deſelve wyven ſeyde: dat haar't barens wee aanquam; datſe haar moeſten byſtaan, en met deſe eygen woorden: *repje, ſpoedje, het komt al.* Daar op de wyven verbaaſt, en gelijk een Zeeman op Zee van een nootweer belopen, hem zoekt te redden: ook haar beſte poogden te doen, om in die nood de Vrow by te ſtaan en te helpen. Van welke eene dan tegen over 't voorzeyde Wyf, haar ter neer vlijdde; die, zonder nawlyx een ommeſien vertoeven, de vrucht, immers dat de vrucht hiete te zyn, van onder't wijfs-klederen, tot van de vloer opgreep, en terſtond dat d'andere Vrouwe vertoonde. Deſelve Wyven ſagen dat voor een dood mis-ſchepſel aan: immers, ſo ſy nu getuyght hebben, hadde het geen gelyk van een kind: gemerkt het was ſonder hooft, ſonder beenen, ja ſonder enige uiterlyke leden; alleenlyk een langwerpige klomp ſynde, met een velleken over-togen; en ſo eene der Vrouwen meent geſien te hebben, daar in vaſt genayt of beſpeld weſende. Dan echter weten de gemelde Vrouwen niet te ſeggen of de verbaalde klomp warm of kout was: ook niet dat die eenigermate beſmet of bebloed ſou geweeſt ſijn. Maar wel dat'er als doen ſulks op en over de vloer niet geſien en is geweeſt, als men gemeenlyk in ſulken gevalle ſiet, uitgeſonderd enig water alleen. Eene der wyven was middelerwijl voor de kraam-vrow, om de naeboorte waar te nemen, geſeten; en onlangh daar op komt de Man met het Lambertſchager Vroed-wyf't'huys. Het buurwyf ſtond op, en maakte de Vroed-vrow plaats; dan't was te vergeefs. Want of wel het ſelve Vroed-wijf, na de regels van haar kennis, en volgens den loop van de natuur, verſtond dat'er yets na de geboorte noodſakelijk moeſt volgen; is'er tot verwondering in't minſte niets nagekomen: alleen het Kraam-wijf deed dat niet vreemd; nadienſe doen ſelfs tegens de wyven ſeyde: *dat ze meend dat'er na de geboorte niet volgen zou.* Zy wierd' dan van de Vrouwen als een ander Kraam-wijf te bed geholpen; ende voorſeyde Klomp, die van yder die'er in huys quam, moght geſien werden, daags daar aan, onder den naam van een dode vrught, met de gewoonlyke Lijk-ſtati begraven. Dit is 't geen namaals opgegraven ſijnde, bevonden is, de gedaante van een Verkens-reuſel te ſijn. Doch niemant der andere wyven, dien dit bekent was, ſo veel gebleeken is, wiſt des anders, dan dat'er een wonderlijk wan-ſchepſel ter weereld gekomen was: en't is dierhalven met ſwygen doorgegaan.

§. 3. Twee jaaren ontrent na ditte, was deſe Vrow wederom ſwanger; en ſoſe na haar bekentenis, (ik ſal hier in meeſt haar ſeggen, en wyders't verhaal van de buren volgen) wel vier, boven de negen Maanden bevrught was geweeſt, is, als haer Man op het velt, aan't arbeyden, en zy met des ſelfs Zuſter, een oude en gebrekkelijke Meyt, alleen in huys was, daar by haar gekomen een onbekent Wijf: die haar te kennen gaf dat ze van haar *Land-Heer Wybrandt Janſz Maris*, woonende tot Hoogkarſpel, ontrent de vier uuren gaans van daar, aan haar gezonden was; en dat ze quam, om haar van 'er Vrught te verloſſen: als zijnde een Vroedwijf, en op de Ooſter Swaagdijk woonende: mede vaſt zoo verre van daar gelegen. Dit Wijf was'er een weynigh tijdts geweeſt, en in't korte over viel deſe Vrouwe de barens ſtonder

dat ook zoo veirdigh voortgingh; dat zy ſpoedighlijk, zonder enige buurinnen daar by te zijn, van hare Vrught, die dat Vroedwijf zeyde, dood te zijn, verloſt is geworden. Zoo haalt had dat Wijf de vrught niet ontfangen, of ſy keerd' haar op de ſtoel zittende, met het aangezight vande Vrow af, en heeft, al mede in kleynen tijdt, de vrught, in doeken, die zy, uyt een houten doos, daar op een bank ſtaande, nam, van top tot teen, diglit toegewindelt, en vaſt beſpelt. Zulx dat die noch van de Moeder is gezien, noch van andere Vrouwen, zonder los-windingh, kon bezien worden. Leggende dat gewindelde Popjen doen, in een houten mowde, of een langwerpige bak, ter ne'er: en tegens't Kraam-wijf zeggende: dat zy terſtont, door haaſte, vertrekken moeſte; maar dat haar Schoon-Zuſter, (die aghter was) de buren ter hulpe zou roepen. Terſtont vertrekt dit Wijf, zonder van yemand der buren gezien te zijn; de Schoon-Zuſter roept om bure hulp, en terſtont komt'er eene d' aghter deure in: tegens welke (dit heb ik uyt der zelver mondelingh verhaal;) de Kraam-vrow van uyt de middelkamer roept, datze haaſtigh de bure wijven zoo halen. Zoo doetze, en komt in 't korte wederom. De Man komt middelerwijl mede uyt den velde; en vondt, gelijk de buur-vrouwen, (waar van hy ook enige haaſtelijk haalde) zijn Wijf, zeer kout, met weynigh vuur op de haardt, daar alleen, op de vloer en van de vrught verloſt. Elk, als te denken is, was ontſtelt. Dan yder deê zijn beſte om haar te helpen. De vrught lagh als doodt, met een wit kleedtje over-deke; daar aan was niet te doen: derhalven wierd' het Kraam-wijf, na datſe enig vyer aangeſteeken hadde, in een warm bedde geholpen; en als een waarlijke Kraam-vrouw, gehandeld. De gewoonelijke geboorte tekenen lagen hier, ten grooten deele uyt water, maar ook uyt bloed beſtaande, op de haertſteenen, en over vloer. Die wiert opgeklaart, en alles vorder dat'er te doen was, beſchikt. Maar dat toe-gewindelde maakſel heeft niemandt van allen, los gedaan noch beſien: Om dat, na 't ſeggen van 't Kraam-wijf, doen daar af niet geſproken, en na 't verhaal van de Vrouwen, haar dat door verbod vande Kraam-vrouw, belet i, geworde. Zulx dan, dat het verhaalde maakſel, 't welk na d'uiterlike gedaante wel een kleyn kind geleek; maar, na't oordeel van eene der Wijven, lighter was als een kind behoort te ſijn, gelijk het eerſte, plegtelijk ter aarde gebracht is. Dan naderhand dit Kisjen opgegraven zijnde, is hier in bevonden 't Kintje van oude Lappen toegeſtelt. Of nu de Vrouwe deze-maal zeekerlijk enige vrucht ter weerelt gebracht heeft, of, niet, laat ik een ander oordeelen. Immers dat buur-wijf dat eerſt daar geweeſt is, verhaalt, dat uyt de blijkbare tekenen, dieze in de haard-ſtee, daar in de nageboorte, by 't Vroed-wijf, zoo de Kraam-vrow verhaalde, zou geleyt zijn geweeſt, als andere kenbaarheden zy vaſtelijk verſtond datze waarlijk gebaard hadde. In dien tijde is de vreemdigheyt dier zake wel eniger mate onder 't volk rughtbaar geweeſt: maar met de begravingh van 't kind is alles begraven gebleven, tot dat nu, 't een en 't ander te gelyk ten toone gekomen is.

§. 4. Voor de derdemaal dan is ſy wederom ſwanger, gelijk andere Vrouwen, grof van Lighaam, naa d'uyterlijke gedaante, geworden; ook

haar

haar reekening (ſo ſpreeken de Wijven) ontrent de midden van de Zomer vervuld ſijnde; is ſy, gelijk d'eerſte en andere malen, ſonder te baren ſwaar gebleven. Zoo ook den geheelen Zomer uit voortgaande. Middelerwijl in de Herfſt, (ik volgh wederom de bekentenis vande Vrouwe) is dit voorgemelde Swaaghdijker Wijf by haar, (de Man alwederom niet by huys zijnde) t'haren huyſe gekomen, om te zien hoe dat'et met haar was. En verſtaande dat zy zoo lang ſwaar gegaan hadde, heeftze de Vrow, aan haar Lighaam, zoo verre onderzocht, dat zy daar uyt zeyde te verſtaan datze bevrught was: maar al liep'et wat langer als de gewoone wijſe aan, datze echter hoopte dat 'et wel gaan ſou: Vertrekkende daar op ten huize uit. Den 19. Nov. 1658. quam dit Wijf wederom; afgeſonde van *Wybrant Janſz. Maris*, om haar van de vrught, dienſe droeg, ſoſe voorgaf, te verloſſen. Zy ging by haar, aan de haartſtee zitten, (de Man was doen tot Abbekerk om enig hout te kopen) en z'hebben met malkander ('t moet voor de middagh geweeſt ſijn) een ſtukjen ontbeten. Doen gaf haar dit Vroed-wijf enig droog goet, om 's avondts met enig nat by haar ingenomen te werden: gelijkſe dat (na die belydenis) ook ſou gedaan hebben. En ſou het Vroedwijf op haar vertrek geſeyt hebben, datſe hoopte dat'et haar wat helpen ſou; maar dat ſy doen na Eerſwoud (een kleyne ure gaans van daar) gingh; en datſe 's daags daar aan 's morgens ſou wederom komen: belaſtende ook deſe Kraam-vrow, tegens die ſtonde, haar Moeder, die tot Zybekerſpel woonde, door haar Man te doen halen. Vertrekkende daar op, eer noch de Man in quam, van daar. Zulx dat al wederom, gelijk mede daags daar aan, gemerkt de Man doen na Zybekerſpel was, 't ſelve Vroedwijf van de Man niet geſien is geworden. Immers, ſo haar belydeniſſe wyders luyt, is haar Man, vroeg in de Morgen-ſtont, daar aan (dat was woenſdagh den 20. van Slaght-maant) om ſijn Schoon-moeder met een Schuytje gereyſt; dan eer die noch t'huys was, quam het Vroedwijf wederom daar ten huyſe; die een weinig daar geweeſt was, wanneer de Vrow de barens noot dier mate aan quam: dat ſy, door hulpe van dat ingekomen Vroedwijf, ſonderling ſpoedig en gelukkig, van hare vrught, en by ſonder van de *Nageboorte*, en alles dat'er aan hoorde, na aller wyven wyſe, verloſt is geworden. Terſtont daar aan, keerd het Vroedwijf, die de vrught ontfangen hadde, de Kraam-vrow den rugge toe. Zulx dat ſy de vrught, die d'ander op ſchoot had', niet ſien kon, noch oyt ook geſien heeft. Wel verſogte ſy terſtond, eens ende andermaal, ſeer ernſtig om haare vrught te ſien; maar 't Vroedwijf, niet ſeggen dat 't beſien der ſelver haar niet goed was, weygerd'et t'elkens. Verbiedende datſe 't ſoude ſien, als ook dat 'et van anderen ſoude beſien werden. Middelerwijl was ſy beſigh, om de vrught te bewinden; en had daarom de voor-aangetogene houten doos, daar in de Kraam-vrow haar kinder goedje had' liggen, by haar genomen. Sy nam daar uyt 't geen 'er aanſtond, bewond daar in de vrught, van boven tot beneden ſdight toe, en leyd' die ſo onſightbaar gemaakt, niet verr' van haar in een houten bak: blyvende ſy Aaght Germonts hier-en-tuſſchen, ſonder enige hulp, (want daar was niemant meer) in deerlyken ſtaat ſitten. Nawlyx had het Vroedwijf al-

les aan de vrucht beſchikt, of ſy wilde door haaſte, dieſe ſeyde te hebben, vertrekken. De Vrow begeerd' op haar datſe vertoeven ſou tot de komſte van 'er Man en Moeder. Sy weygerd 'et; ſeggende niet langer te mogen blyven; en aangaande de betaalinge voor haar dienſt, en kruyden, ſeideſe als voren, dat Wybrand Janszoon haar te vreede ſou ſtellen. Daar op vertrektſe: zonder dat de Kraam-vrow, in 't gaan en komen geſien heeft dat dit wijf enig pakjen meê gebraght, veel min met 'er genomen heeft. Weinig daar na komt haar Moeder en Man t' huys: die vinden 'et daar ſo geſtelt. De Man keert terſtont en haalt de bure-wyven: die komen en vinden de Kraam-vrow verloſt, ſittende by den haard, koud en ſeer bevende: Alle gewoonlyke ſaken ſagen de burinnen, over de vloer verſpreid liggen, en de vrucht niet verre van daar, toegewindeld en overdekt in een houte bakje; 't welk al wederom een dood' miſchepſel hiete te ſijn. De Vrouwen keeren haar derhalven na de Kraamvrow, alles dat 'er dan gemeenelijk te doen is beſchikken. Eene der wyven, keerd' haar ondertuſſchen na 't kind, om te ſien, of 'er ook yets aan te doen was: dan de Moeder veerdighde haar af; met ſeggen: *Wat wilje daar aan doen? dat is beſteld.* So keerden 't meeſtendeel der wyven t' huyswaart. Dan drie der ſelver, na verloop van enige uren miſſchien van d' een en d'ander van haar Huis-genooten aangeport, overdenkende dat lightelijk hier over yets te ſeggen ſoude kunnen vallen, datſe niet beſien hadden wat vrucht dat 'er ter weerelt gekomen was, keeren wederom na 't Kraam-huys: ſpreken den man aan, om 't kind te ſien: die verwilligt 'et: maar mits dat hy ſijn wijf daar over ſou vragen. Sulx doet hy; en komt daar op de wyven ſeggen, dat ſy 't niet toe-laten wilde: doch datſe ſelfs ſijn wijf daar over vryelijk moghten aanſpreken. Soo doenſe; maar worden wederom afgeweſen, met ſeggen eens en andermaal, ſy had 'er geen ſin aan, en wild 'et niet beſien hebben. Soo keerden doenmaals de Vrouwen onverrichter ſake. 's Daags daar aan, waren de bure kinderen ('t is ſo de gewone wyſe) genodight, met de buren 't Kint ter aarde te brengen. De buren in huys komende, verſtonden twee vrouwen, (die het toegewindelde kind vonden ſodanig, en op de ſelfſte plaats als ſy het des daags te voren hadden gelaten) datſe 't ſelve, eer ſy het in 't Kiſtje leyden, ſonder vragen, om niet geweigerd te werden, wilden beſightigen. Dan, als ſe het aan 't hooft-eynde begonnen los te ſpelden, wierd 'er dat door de Kraam-vrow belet: Want ſy dat ſiende (ſo getuygen de wyven) van 't bedde af, ſteld' haar ſo euvel aan, en beerde ſo byſter, dat de wyven, mits ſy haar daar by te kennen gaf, datſe 't beſien niet lyden wilde, genootſaakt waren van haar voornemen af te ſtaan. De zelfſte Vrouwen nemen dan, ſonder bezichtigen, het toegewindelde Popjen, leggen 't in 't Kiſtjen.

§. 5. Naulijx was dit leſte Popjen begraven, of de vreemdigheid van het verhaalde baren, quam ruchtbaar onder 't gemeene volk. Elk een verſtond dat 'er yets vreemds moeſt onder ſchuylen; maar niemant wiſt watte: enigen zeiden dat hier Toverye onderſchuylde; dat, om zulx te verduiſteren de man Claas Nijszoon heymelijk by nachte zou komen en graven 't begravene

kind

kind op; en dat daar in voorsien behoorde te werden. De gemeene praat groeyt aan, als een omgewentelde sneew-bal; hoewel 't waren losse praatjes; op vermoeden sonder sekerheid gegront. Dan door dezelve zijn enige uit den Gereghte van Zybekarspel bewogen geweest om te bezien wat 'er in was, het kistje op te delven. So dedense, in 't by zyn van veelen van 't gemeene volk: Des Zondags den 24. van Slaghtmaant na dat 'et Donderdaghs begraven was. 't Kistje braghtense (want het was in den avont, en 't geschiede, by kaars-licht) in de Kerk: 't wierd' geopent; en, 't Kind dat 'er in lagh, los gespelt zijnde, ('t was zo dicht en vast toegemaakt, met zulken menigte van spelden, dat 'et te verwonderen was) bevond' men dat het Lighaam van stok-visch, de staart daar af gespleten, en als twee voetjes om-gekromt, de armen van twee met gort gevulde bloed beulinghtjes, en het hoofs van een rode kool, t' samen toe-gemaakt was. Dat was doen een ander wonder-stuk in 's menschen oogen.

Hier op volgde vangenisse / pijniging; en ten laatsten schavotteringe / volgens vonnis op den 9/ en 17. April 1659.

§ 6. De Vrow hier over nu voor't Gereght betrokken/en na lang en veel gehoudene rechtsplegingen, in staat om op den pijnbank te geraken / so hadde / schijnt wel / de voorseide predikant T. D. dat medelijden / dat hy sijn voordeel gaf ter haarer verontschuldiginge; gelovende / dat sy wel een subject kon zijn geweest, waarmede de Duivel sijn personagie gespeeld heeft; haar so opgeblasen makende, als of se swanger was, en so met haar werkende als of se een kraamvrow was, ende gebaard hadde. Want (seit hy daarna) daar kan wel een schijnbaringe zijn, so dat sy en andere konden bedrogen worden. Want dit kan de Satan wel doen. En dit bewijst hy met Matt. 4: 9. Act 8: 9. en Gal 3: 1. en wijst ons na den uitleg van de niewe Oversettinge over dese plaatse. Waar toe brengt hy dan by Hyperius *Meth. Theol. l. 1. p. 304. 305.* Voetius / *Part. I. Disp. pag. 559.* en Timplerus *Metaph. l. 4. c. 4. Probl. 34.* dewelke seggen / dat de Duivel op die wijse kan betoveren de sinnen van de menschen. Doch wy geloven langer niet dat sy ons seggen van dat gene daar sy nooit zijn by geweest: maar 't gene ons door de Schrifture self / of door de Vaders / of ten minsten door de onderbindinge gebleken is. In geen van allen hebben of dese schrijvers noch de Predikant dat ooit gesien.

§. 7. Doch siet eens / hoe gereed de menschen met den Duivel zijn. Die self de predikant heeft namaals konnen weten door een welbekende seekere geschiedenis hier in de stad; hoe dat besondere begeerte ener vrouwe na een kind / so sy er geen en krijgt / te meer daar in ontsteken / self den naam daar van ten diersten kan doen kopen. Het beinst sich ene ryke burgers vrouwe swanger / koopt een ongeboren kind van ene andere die waarlik swanger was; gaat op dien tijd te bedde liggen als de tijd met dese was vervuld; laat sich dat kind so heimelik toebrengen / dat de man self anders niet en weet of 't is sijn eigen vleesch en been. 't Zy de verkoopster van haar kind / of de bestelster van het werk / niet na verwachtinge beloond / ontdek-

pelten namaals het bedroghe. Nu de boerin / begeerig na een kind / of immers na den naam / doch niet so dik van geld om een te hopen / maaktse self; het een van reusel / het ander lappen / en het derde stokvisch met twee beulingen / gereede waten altemaal in huis / en sonder iemants medeweten toe te stellen. Dat van 't Swaagdogher broedwijf is haar tegen seggen / waar in sy voor de Reghters ook self niet bestendig was. De toestel op de bloet met andere omstandigheden als eener kraambzow / was haar weinig kunst te maken. Dat seggen / dat se telkens over haren tijd ging / was maar om de misdraam schijn te geven. Doch vraagtmen hoe de vrow dan so veel smaadheids daar om lijden wilde: sy hadde 't werk begost / en dacht niet dat het haar dus bpster opkomen soude. Nu moest sy daar by blijven / om al haar leven lang / geen algemeene spot te zijn / gelijkse eenen tijdlang was geweest.

XXVII. HOOFDSTUK.

De Reghtsplegingen gehouden op 't begin der Reformatie in de Nederlanden over Toverye, zyn na reght en reden niet geweest.

§. 1. HOewel de Nederlanden tsedert het af stellen des Pausdoms / niet en zijn gesuiverd van de dolingen desselfs belangende de Toverye; nochtans verneemtmen tsedert dat verbranden van genaamde Toveressen so niet meer. Self ook dat deel dat paasch is / schijnt het afgeleerd te hebben tsedert die verfoepelike menschen-moord gepleegd aan de belyders van de waarheid diemen doe Vaudoisen noemde; op voorgeven datse waren toveraars / tot Atrecht in de jaren 1459/ 1460/ 1461. waar van de historie te lesen is achter 't boek van Reinhold Schotte. Want dertig jaren na dien tijd de commissen / der Toverreghters en Inquisiteurs by 't Parlement van Parijs vernietigd zijn / en d'overleevende Reghters ook gestraft. Men vind nochtans noch overblijfselen des Pausdoms dien aangaande tot den jare 1595. betonende dat niet alleen gemeene Reghtbanken / maar self de Hoven van Justitie van Holland en 't Sticht Utrecht met desen suurdeessem zijn besmett geweest: hoewel by vonnis van den Hogen Rade 1593. is gebleken / datmen daar met meer omsightigheid begon te werk te gaan. Ik sal tot blijk van 't een en ander hier vertonen seker vonnis over Toverye tot Schoonhoven uitgesproken / den 18. Dec. 1591. daarna den inhoud der Reghtspleegingen tot Utrecht 1595. en ten laatsten 's Hofs sententie vernietigd by den Hogen Rade in Holland 1593. dogh ik en wil niet meer dan 't nodigste daar uit trekken / om hier in niets te lang te zijn: so veel nochtans / als tot een leevendig getuigenis kan strekken der overgrote dwaasheid van dien tijd.

§. 2. In 't vonnis van 't gereght tot Schoonhoven vind ik dese hoofdbeschuldigingen / die seekere Marritjen Adriaans oud 70. jaren buiten banden

,, van

„ van yſere beleden heeft / dat haar de Duivel God heeft doen verſaken / „ een ſtuk gouds in ſchijn / dat naderhand in kinderdzek veranderde / als „ 't ware op trow gegeven / haar vleeſchelik bekend / een pottje met to„ verſalve gegeven / verſcheidene menſchen betoverd hadde?

„ Dat haar de vyand t' Utrecht's nachts uit den ſlaap opgenomen / en „ na Vianen vervoerd hadde / daar ſekere Adziaan Leenerts te betoveren; „ en doe haar wederom na Utrecht voerde.

Dat ſy noch ſes anderen betoverd heeft / ſo met die ſalve / als met andere dingen. Onder deſen zijnder twee daar ſy niets toe gedaan heeft; maar ſleehs geloofd / dat op haar ſpreken of aanraden / de Duivel 't werk verrigt heeft: hier over is de vrow veroordeild / om gewurgd / en dan verbrand te worden / den 18. December. 1591. Die ſtukken dus maar blotelik verhaald / behoren ons genoegh te zijn / om uit ons ſelve te begryppen / dat veel eer dit beſje van 70. jaren heeft gedroomd en geſuſt het gene ſy daar in beleden heeft; dan dat wy die oudwyfſche fabelen geloven ſouden / ſo kinderachtig en ſo ſott / dat ſich een wijs man 't leſen ſchamen moet.

§. 3. Want overlegt eens kriſtenen / wat ſchijn van waarheid / dat een vrowmenſch nooit te voren gehoord geweeſt (ſo ſy ook onder anderen verklaart) ſich in den ouderdom van 70. jaren noch aan den Duivel ſal verhangen; van wien ſe dzek vooz gout ontving? De waarde van ſulk enen trowpenning hadde ſy by menſchen noch wel komen gelden: ten minſten by Michiel den kuiper wel / met welken ſy beleed / datſe een maand lang onecht huisgehouden hadde. Beſonder is bedenkelik / dat onder anderen van haar geſeid is / dat ſy ten tyde als ſe gevangen wierde, enen jongen by haar ſtaande / blotelik aanroerende ſeide / gaat gy henen; waarna ſtaat gy en luiſtert? en MEENT dan, dat de vyand doe denſelven jongen door haar heeft betoverd gehad. Dus heeftſe dan ook maar gemeend, of ſy heeftet wel gedroomd / (want ſy ſliep) dat haar deſelve Vyand's nachts van Utrecht na Vianen / en weerom / vervoerde. Hare eigene meeninge / en die van de ſieghters / heeft haar dus den dood gedaan.

§. 4. Voor al niet beter maakten 't die van Utrecht met het doden van vier menſchen / en dat binnen de vier jaren na dien tijd derwelker reghtelike Informatien en Sententien te leſen ſtaan by Simon van Leewen / in ſijne Batavia Illuſtrata pag. 295---306. ende in alles hier op uitkomen / dat enen Volkert Dirxen op 't getuigeniſſe van ſijne eigene kinderen van 16/ 14/ en 13. jaren tweemaal gepijnigd / ende niets beleden hebbende; daarna op 't water gevorpen (ô blinde ſieghters!) daar hy ſomtijds dreef / en ſomtijds onderging; noch blyvende by ſijn ontkennen: ten laatſten enige ſuſtenpen / voor al niet beter dan 't Schoonhover beſje / heeft beleden; als onder anderen / dat hy in eene wolf veranderd / andere luiden beeſten dood gebeten hadde. Al 't overige is van den ſelfden ſlagh. Ende ſtaat wel aan te merken / dat deſe menſchen alle in gedaante van wolven 't vee gebeeten hebben / ontrent Amersfoort ende aan de Veluwe / daar geen wolven gedreven zijn; maar niet een is beſchuldigd / ſulx aan deſe zyde her-

waarts aan / daar se niet en zijn gedaan te hebben. Wat sinnelose sotheid / daar in 't wolvenland eens peerd of koe van enen wolf gebeten is / dat het ontmenschte beesten / en geen ware wolven zijn geweest.

§ 5. Nochtans en heeftmen niet alleen bejaarde menschen maar ook kinderen om tovery gestraft. Want dit zijn d'aantekeninge des gemelden schrybers / pag. 306.

Folkert Dirxen geëxecuteerd met den viere den 1 Aug. 1595.

Hessel Folkers (des selven soon) oud ontrent 24 jaren, insight genomen hebbende op sijne jonkheid, is gecondemneerd, dat hy gevangen gebracht sal worden ter plaatse daar Hendrikje Folkers sijn suster en Marge Barten met vyere gestraft sullen werden: het welke gedaan zynde, dat hy gevangen daarna strengelik gegeesseld sal werden, sulx dat bloed daar na volge, en't selve gedaan, gevankelyk gestelt sal werden in Fiole op den huise van Hasenberg; ende aldaar blyven, ter tyd en wyle anders by den Hove geordineerd sal werde.

Hendrikje Folkers dochter / oud 17 jaren geëxecuteerd met den viere.

Dirk Folkerts (oud 8. jaren / pag. 303.) deselfde sententie als sijn broeder Hessel voorschreven.

Den 26. Jul. 1595 *Antoni Bulk*, oud ontrent 28. jaren, geëxecuteerd met den viere.

Den 1 Aug. 1595. *Gysbert Folkerts* (sijn ouderdom is niet aangetekend) deselfde sententie als Hessel en Dirk sijne broeders.

Marge Barten, huisvrow van Antoni Bulk geexecuteerd met den viere.

Siet daar twee paren 't eene man en vrow / en 't ander vader en dochter om genaamde Tovery verbrandt / en drie onnoselе boeren jongens / daar oneen is van 8. jaren / tot bloedens toe gegeesselt / en dan noch gevangen; na dat sy eerst noch hare eigene suster / een jong bloemtje van pas 17. jaren hebben moeten sien verbranden voor hunne ogen. Dat was genade daar de vngelovigheid noch meester wag.

§. 6. Veel beter en regtsinniger (seg ik hier met van Leeuwens eigen woorden) was 't gewijsde van den Hogen Rade in Holland, van den 8. Juny 1593. waar by seker vrowspersoon van Schiedam in cas van purge, jegens betightinge van Tovery by den Hove van Holland ter torture gecondemneerd zijnde, uit de hechtenis is omgeslagen, de sententie van den Hove van Holland is te niete gedaan, en de Bailluw gecondemneerd in de kosten. 't Voornaamste dat ik in hare beschuldigingen lese / is / dat aangemerkt was, dat sy op sekeren tijd met een rijsjen in 't water gespeeld hadde, aan 't schip van enen Kornelis Kornelisz: waarna 't voorschreven schip 't zeil gegaan zijnde, was in zee gebleven en vergaan. Is 't niet een kraghtig gevolg: die goede vrow tot haren ongeluhke op't quade woord geraakt van Tovery / breest met een rijsken aan dat schip gespeeld / aan land; so is sy d'oorsaak dan dat het verging op Zee. Noch schoonder; dese vrow had eens met noch drie andere in een geselschap met hare respective vryers, (wesende Duivels in menschen schyn) hand aan hand gedanst; d' eene d' andere siende, maar voor andere personen onsightbaar zijnde: door kraght van seker kruid

(hoc-

(hordanig in de weereld niet en is) 't welk sy van den Satan ontvangen hadden. Wat dunkt u / Leser / had de Hoge Raad geen reden / dese arme vrouwe van den pijnbank af te houden / die dus beschuldigd was van dingen die so mal verdicht / plat uit onmogelijk en tegen de Nature zijn? Nochtans niet weet / of haar de pijnbank niet had uitgeperst het sels noch te beijden / en dus door ruijmoedigheid haar sels aan sulken schandelijken en schrikkelijken dood te helpen. Want in d' uitbeeldinge van 't vonnis vind ik teekenen van enige swaarmoedigheid / die haar bijwijlen dede seggen / datse was in groteil sende / indien dan hare swakke sinnen meer gesorgeerd wierden / licht koimense tot inbeeldinge vervallen / van iet gedaan te hebben dat nimmer van haar was bedacht.

XXVIII. HOOFDSTUK.

Voor tachtig jaren wierd in Denemarken als ongemeene sware tovery gestraft, waar van 't bewijs, na de reden ondersocht ook niet en deugt.

§. 1. Al is dat in de Nederlanden het licht der Reformatie den nevel der veroude dolingen van Tovery van de Regtbanken opgeheven heeft; nochtans in Denemarken / Sweden / Duitschland / Engeland / kleeft die den Protestanten noch al aan; meer ofte min / na dat er menschen zijn die 't werk noch dryven / ende d'een den anderen gaande maken. En alhoewel ik nu van Regtsgedingen spreke / die voor en na gehouden zijn; so magh ik daarom niet verswygen / dat my van aansienelike mannen uit voorseide landen meer dan eens geklaagd is / hoe de geestelikken 't volk in desen dommen waan versterken; sonder 't welke de regtsplegingen over toverye lichtelik te slijten waren. Het sal ook blijken / uit al°t gene dat ik in dit en de twee naast volgende kapittelen vermelden will / van diergelijke handelingen in voorseide landen voorgevallen, dat het de Pastoren zijn geweest / die sich boven anderen in de saken mengden; en de menschen hielpen in het vuur. Ik sal hier in dit hoofdstuk sulx in Denemarken tonen / en 't naaste Sweeden ende Pomeren besien / en dan ten laatsten Engeland.

§. 2. De Deensche historie heeft een Deensch heer / die my den inhoud had verteld / uit sijne land taal in't Latijn doen oversetten / so als deselve by Van Dalen is gedruckt / met desen titel: *Energumeni Codgienses, sive admirabilis Historia de horrenda Cacodemonis tentatione*, dat is / de Besetenen van Köge, ofte wonderlike Historie van de schrikkelike versoekinge des Duivels. enz. Deselve sijnde eerst beschreven van Johannes Brunsman, Rector der schole tot Herlow, den Leser aangepresen word / door de verklaringe van Janus Birkerode, den eersten Professor der Theologie tot Kopenhagen 1674. die seit / dat hy daar niets in vind het gene met de goddelike

Tchriften ſtrydig zy; maar eer, dat alles wat daar inne van den Duivel en desſelven boſe werken word geleerd, door deſe en andere exempelen beveſtigd word. En dat dient (ſeit hy) tot vermaninge den ongelovigen, dat ſy de ſekere en veylige omſtandigheden ſulker hiſtorien wel overwegen; en bemerken, datſe ſelf ook door ſchijnbare ondervindinge tot die waarheid geleid worden, die in de heilige Schrifture ons word voorgeſteld. Wy ſullen nu haaſt ſien / of dat ſo is. Die veilige ſekerheid, alſo genoemd van den Profeſſor / beſtaat in een verhaal van eene vrouwsperſoon / in welker huis de ſaken zijn gebeurd; en voorts in ene verdere verklaringe daar af door den voorſeiden Burgemeſter uit de ſtukken op 't Stadhuis beruſtende by een geſteld: van welken een getuigenis der magiſtraat des jaars 1674. voor aan ſtaat / verklarende dat deſe ſtukken waarlik uit hun protokol getrokken zijn. 't Verhaal is veel te lang om hier geheel te ſtellen: wy ſullen dan den inhoud ſechs beſien van 't gene door de Vrouw van 't huis uit eigene ondervindinge is opgeſteld: daar na dat van den Rector uit het Protocol.

§. 3. Tot Röge / ſtedeken op Zeeland / aan de zee / ontrent vier uren gaans van Kopenhaven / waren in de jaren 1601. en 1602. twee of drie vrouwen over hexery verbrand / en andere noch op dat woord. Welke in 't jaar 1607. of 1608. het ſelf de werk met onderlingen raadſlagh pleegden in het huis van enen Joannes Barſcher / koopman: eerſt aan ſyne kinderen / doe aan hem ſelf; en eindelik noch wederom aan ſijne kinderen: in deſer voegen / als ik tot beſondere hoof dſtukken der kortheid halven nu betrekken ſal.

„ Wat lichte ſpokery ging met de kinderen / de dienſtmaagd / en de vrouw voor af; ſy een afgryſelike padde ſagh, die op 't aanlopen van haar volk in huis verdween.

„ Een dochtertje ontrent 8. jaren oud / wierd door een nachtgeſight verſchrikt / en raakt elendig aan het quynen; doch haaſt herſteld. Daar op ging Barſcher ſyns handels wille eens na Duitſchland toe.

„ Doe in ſijn afzijn wierd ſijn ſuſters ſoon / by hem woonachtig / een „ jongeling van 16. jaren / hard betoverd: ſulx hy behalven ſelle ongewone en verbaarlike beweegingen ſijns lichaams en der leden twee ellen „ hoog wierd van der aarde opgeheven / en dus aan de ſolder hangende / „ was met geen kraght om laag te trekken.

„ Men hoort den Duivel met hem ſpreken / na ſijn ſeggen: een buur „ ſeer haaſt ontſteken / ſeit hy dat de vrand hem heeft uit den hals ge„ haald.

„ Dit ſeide hy / moeſt hy nu lyden / om dat de Duivel wierd belett van „ Barſcher ſelf te plagen.

„ Dewelke t' huis gekomen zijnde / ſo wierd in alle kerken / in en rondom Röge en in huis gebeden: en ook gevaſt van menſchen en bee.

„ De Duivel ſpookt vaſt in verſcheidene gedaanten, van raben / gan„ ſen / menſchen / en van twee Paſtoren / die noch leefden: doe als een „ koopman; anderen gelijk een hond of ſwijn.

„ Hy

„ Hy woȝd verlicht; voorseit sijne aanstaande verlossinge: en stelt sich „ tusschen beiden noch elendig aan. Ten laatsten seit hy nu geheel ver„ lost te zijn / bekijst den Duivel / en geest hem sijn afscheid: reikt de „ hand wel tweemaal enen Engel toe / denselven dankende; hoewel van „ niemand Duivel noch te Engel wierd gesien.

„ §. 4. Hoe ging met Barscher self het lyden aan. Van elf tot twee „ uren was hy nachts en daaghs in d'grootste bangigheid, die hy verklaar„ de dat hem van den Duivel quam; ende lagh hem als een sak met koren „ op sijn lijf.

„ De dienstmaagd siet een monster als een aap; en d'jonste dochter „ komt seer ontsteld gelopen / door 't gesighte / so het seide eens ver vaar„ liken mans / die haar nasette.

„ De vrow laat pleghtige gebeden doen / schrijft daarom brieven aan „ verscheidene pastoren / daar ontrent: reist self daar om na Noordorp / „ met enen wagen / die op de wederom reise niet voort wilde. Was elf u„ ren onder wege / hoorde ruischen in de boomen / sagh iets als enen toren „ rijsen / en met eene rasen: quam t'huis tot een uur in de nacht.

„ Die nacht byt haar op 't bed ene ratte / so als 't scheen / in enen vin„ ger / sonder quetsen maar was ene maand lang niet te roeren noch te be„ wegen. Des nachts daar aan was 't op het bedde ondraaglik heet; „ en 't onderlaken dicht met rotten keutelen bedekt.

„ Den dagh daarna de man gelegd tot slapen; wordt uit het bed en ka„ mer lang vermist; en eindelik in een klein kamerken gevonden / doer„ lik hermende.

„ De vierde nacht daar aan springt een verbaarlike ratte (dat was de „ Duivel / seit de vrow) by hen op 't bedde / en beet een stuk uit d'onder„ peuluwe / dat de veeren door de kamer stoven. Wech vervloekte geest „ enz. seide Barscher: en de Duivel quam daarna niet meer.

„ §. 5. Hier over God in de kerken zynde gedankt; ontstond een bo„ ser quaad. Een soontje in sijn negende jaar wierd van ene ongemeene „ quellinge bevangen: waarover seekere meesteresse raad gevraagd / ver„ klaarde dat het kind beseten was; en dat het buiten vurig bidden niet te „ helpen was.

„ 't Wierd met sijn bed ontrent twee ellen hoog en op en neer geboerd; „ daaraf gesett / op sijn hoofd staande; voorts op de solder / op den hout„ hoop / en over 't tusschenschutsel in des buurmans huis gesmeten.

„ De Duivel liep in schijn van een klein verken over 't kind / trok sijne „ leden by stier tsamen; knorde als een verken / kraaide als een haan / en „ blafte als een hond.

„ Eens had hy als de moeder in de kerk was / in schijn van de moeder; „ 't kind met sijne eigene schoenen jammerlik geslagen. Spraak naderhand „ uit hem / en seide dat hy 't had gedaan.

„ Hy brieschte onder 't singen van den 46. Psalm / gelijk een peerd; spoog

„ ſijnen Vader in het aangeſight; en ſette ſijne moeder blote meſſen op de
„ boꝛſt; die op het noemen van den name Jeſus vielen.

„ Hy ſpraak der ſcheidene dingen / ſich houdende / als of hy tegen ſijnen
„ wille dooꝛ de hexen in dit kind geſonden ware / die eerſt geſtraft moeſten
„ zijn / eer hy daar uit kon varen; niet weetende nochtans wanneer.

„ Hier op ſierſt Barſcher; doch de vꝛow en ſchꝛijft niet aan / wat ſtekte /
„ noch hoe lang dan duur.

„ §. 6. Hy dus dan wedulwe / laat ſich dooꝛ enen bꝛouwer Erik met
„ den wagen eens na Haarlof voeren / den Pꝛieſter of Paſtooꝛ der plaats
„ om ſchuld te manen. Hy wooꝛd op wegh ſo mislijk / datſe van de wagen
„ moet. Wil na een half vierendeel van ene ure wederom op den wagen /
„ maar en ſagh dien niet. Komt aan een watertje / en wil daar dooꝛ gaan /
„ God hare kinderen beveelende; mits ſietſe / na haar dunken / twee
„ kraaijen komen vliegen; maar nader by / ſagh dat het beide peerden wa-
„ ren met den wagen. De voerman had haar ook geſocht / dies mein-
„ den ſe dat beide van den Satan dus bedꝛogen waren. Hy peilden 't wa-
„ tertje met enen ſtok / maar vonden geenen gꝛond. So had haar Je-
„ ſus (ſeitſe) dan bewaard.

„ De boſe geeſt had eer ſy 't huis gekomen waren / dooꝛ 't kind geſpꝛo-
„ ken / dat hy de moeder ſulken ſchꝛik had aangejaagd: en maar belett
„ was van dien grooten man. (God ſo gewoonlik noemende) dat hy ſe niet
„ in 't water hadde doen verdꝛinken.

„ Een andere toght na Kopenhagen / met den vooꝛſeiden bꝛouwer / viel /
„ na vooꝛgaande dꝛeiginge des Duivels / al ſo ſwaar / de peerden ſchuim-
„ beiten / en de wagen liep rondom / al wat daar op was / ſtoꝛtte daaraf
„ en de hoenders vlogen over 't veld. De voerman miſte ſijnen haverſak:
„ die weer gevonden hem ſo ſwaar om dꝛagen viel / dat hy geloof de daar
„ den Duivel in te hebben. (Dat moeſt geen lichte Duivel / of den haver
„ daar te lande lichter dan de Duivel zijn. Dien wederhalende / dꝛoeg
„ dien ſo ſwaar. Hy waren wel 10. uren onder wege / dat anders maar
„ vier mijlen is.

„ §. 7. Dus wierd de vꝛow twee jaren na 's mans dood geplaagd: in
„ welker ſtaat haar een der predikanten veel beſocht. De Duivel / ſpꝛe-
„ kende dooꝛ 't kind / beklaagde ſich daar over tegen hem / en tegen de ge-
„ beden die hy dede. Ik ſat van dage, (ſeide hy) in den naad van uwen man-
„ tel: maar doe gy voor dit kind begon te bidden, viel ik te ſchandelijk, ge-
„ lijk een Duivel, alsik ben. De goede Pꝛieſter hier dooꝛ moedig / ſpꝛeekt
„ hem toe / en wil dat hy van daar ſal gaan. Hy ſeit, ik ſal, wanneer 't
„ dien grooten man belieft. Maar als de pꝛediker begon Latijn te ſpꝛeken /
„ ſo ſeide deſe Deenſche Duivel / dat hy ſijn hoofd en ſijn verſtand met geen
„ Latijn wilde breken. Hy wilde by den Pꝛedikant te gaſt / en wiſt dat hy
„ gebꝛaad aan 't buur hadde / en ſo vooꝛts.

„ Doch daar viel van dat gaſtmaal niet: ſy waren wel te ſcheiden. En
„ eindelik verliet de Duivel 't kind / en 't ganſche huis was wederom ſo

„ vꝛy

„ wy van ſpook als 't ooit te horen was geweeſt.

§. 8. De wouw roept God ten voorſten / en dan noch ſeven of acht predikanten tot getuigen / dat het alles waar is. Dat weet God: maar deſe menſchen weten meer niet dan dat ſy voor 't kind en 't ganſche huis gebeden hebben / en dat ſy daar toe van haar zijn verſocht geweeſt; alſo ſy ſelde dat het in haar huis ſo toe ging. Alleenlik heeft de voorgemelde Prieſter 't kind ſes maanden / ſeitſe / in ſijn huis gehad: wanneer hy buiten twyfel wel geſien heeft dat het ſiek was: maar ſy meld niet / dat hy ſelf iets van die ſpokery vernomen heeft. Al wat ſy dan vertelt / is na beſt verſtand alſo geſchied; maar dat het niet op 't beſt geſtelt was / en ſy / ingenomen met voorvoordeel van behext te zijn / als uit den aanvang § 3. en 4. te merken is; verbeelde ſich de ſaken erger dan ſy waren; niet anders wetende nochtans of 't was alſo. De Leſer ſie het 1. hoofdſtuk deſes boex §. 3/ 7/ 10. Het gene ſy §. 6. van die twee toghten met den wagen ſchryft / geeft klaar genoegh te kennen / dat de goede vrouw geen goed gedruik van hare ſinnen hadde: die door een water wilde gaan alwaar de wegh voor hy lagh; dat meinende noch te doorwaden / waar toe ſy hare kleederen ſchortte: en echter te verdzinken / hare kinderen als hopeloos van die ooit meer te ſien / aan God bevelende: die peerden daarſe ſelf na omſagh / noch voor kraapen aanſagh / daarſe niet na ſagh. En ſo de vrouwer meende dat de Duivel was in ſijnen ſak / het was om dat hy hem doch in de herſſens ſat.

§. 9. Stelt nu hier hier nevens / dit lieve neeſje daar in huis de konſt van Kampen kende / of Lodum; waar van de proeve in't X. en XI. hoofdſtuk is geſien: eilieve! ſeg my toch / wat heeft hy wonderlijx geleden / dat hy niet en konde doen? Indien't de Duivel was / die met of door hem ſprak, dat was ſijn ſeggen ſo: doch eigentlik / wie ſagh daar anderen Duivel dan hem ſelf? Maar't kind van negen jaren / was nochtans omtrent tot ſulk bedrogh. 't Is waar: maar d' ander konde van naby of ook van verre dat geluid wel ſlaan: het welk (als meer getoond) de konſt en handel der buikſprekers is. Wy hebben hier in der Diakenen Oud-vrouwen huis een degelijk oud beſje noch voorleden jaar gehad; die ſprak met enen dien ſy Jochem noemde in haar bed / en 't was onmogelik te horen dat ſy ſelf die verſcheyde ſtemmen maakte. Dat door de oefening / daar de beſondere geſteldheid van de borſt en keelen veel toe helpt. Ik hebbe enen predikant gekend / die in de ſtuipen of termynen doe hy klein was niet alleen verkreupeld / maar ook ſo van uit ſpraak was geworden: dat hy wel enen hogen Diſcant ſloeg / maar ſchielik viel op enen lagen bas: ganſch ſonder tuſſchen maat. En 't heeft my doe een jongeling noch zynde / meer dan eens verſchrikt; al even eens / of iemant tuſſchen beiden ſprak die niet en wierd geſien. 't Is ook te merken / dat de quant den goeden Prieſter heeft geſopt / wanneer hy ſich quanſwijs ſo qualik hield / dat hy ſo kraghtig bad.

§. 10. Van Barſcher ſelf en word niet ſonderlings gemeld / waar uit bedenken van een Duivels handwerk vallen kan: alleen dat hy het ſo begreep /

greep / en in de plaats van blotelik op God te sien / sijn leed aan menschen socht te wreken / en dat onnosel vrowvolk te doen sterven. Dat sy onnosel waren / blijkt uit alles wat de Rector uit de Protocollen schrijft: misdaden hen door Regters en getuigen opgelegd / ontschuldigen hen eerst / en hunne eigene bekentenisse spreekt hen noch dies te klaarder vry. Want die betoont aan alle kanten / dat sy noch ruim so weinig als de regters of getuigen of beschuldigers verstonden wat de Toverye was. Ik sal den Leser dit doen sien / door weinig saken uit te trekken / van de gene die de schrijver tot bewijs van hennelike toverye uit de stads registers meld.

§. 11. Neemt dit dan eerst: dat sekere Helena, op den 24. van oogstmaand 1601. met ene andere vrow in een bosch gegaan, noten op te lesen; eenen storm stilde, die hen in 't opsamelen hinderde. Siet daar om welken lichte oorsaak God den Duivel toe laat / dese goddelike maght om te gebieden over weer en wind; om met hen beiden maar wat neuten op te samelen. Maar sal Gods eigen Soon so ietwes doen / so moet het eerst op 't leven aankomen: want so riepen sijne Apostelen. Heere, behoed ons, wy vergaan. Matt. 8: 25.

§. 12. Hoort nu hoe kraghtigen getuigenis van Jan Schytte / tot bewijs dat Katarijn de dosemaaklter seherlik kan toveren. Wanneer hy boven / en sy onder hem gevangen sat: so hoorde hy by nacht verscheidene menschen met haar spreken / sijn en grof van stemme; die hy door muren / solders en verwelfsels heenen niet verstond.

Sy heeft ook self bekend / dat sy God afgesworen hadde, en met den Duivel *Haffe* (want so was sijn naam) geboeleerd. „ En op dat blijke / dat „ hy vry wat liefs was / so verscheen hy somtijds als een jongeling / som„ wijlen als een jong kattje / en somwijlen wonder byster en verbaarlyk. „ In 't byliggen was hy eerst seer koud / en daarna dan brandig heet. Weet sulken vrowmensch wat se seit?

§. 13. Jutsche Mary bekende self / dat ene andere her Maria Ninsberg „ haar den mond hadde toegehouden; dat se niet bekennen soude. Siet daar „ de eene hexe meester van de andere.

„ Sy seide verder / dat deselve enen Duivel had besteld / die tusschen „ beiden liep twisten saapen / tusschen Jakob Kuiper en sijn wijf. Siet „ daar hoe dat de Duivels op der menschen herten werken / en de alle saken so in handen hebben / dat se die bestieren tot dat einde als sy of de hexen willen. Die wel bedenkt wat daar al werk aan vast is / sal sich lang beraden / eer hy dat den Duivel toebetrouwe.

§. 14. Nu komt de eigentlike Toveresse van Jan Barscher voor den dagh Janne Thomas Dr. Daar van staat dit getuigenis te boek. Ook, dat Johanne Tomas dr. den Duivel by Jan Koopmans (dit was meest in de wandeling Jan Barschers naam) in sijn huis gebracht hadde, en dat daarom, dat Jan Koopman haar was voorgekomen in den koop van 't huis daar sy self gading aan gehad hadde.

Noch meer in seker afschrift des verhaals van Barschers vrow / stond ook

„ ook noch hoe dat de Satan uit den mond van 't sieck kind gesproken had-
„ de / maakte dat myne vrow (of meestereſſe) Johanne Tomas dr. verbrand
werde. Is 't niet wel te geloven / dat de Duivel haast heeft om
sijn volk dus quijt te maken / daar hy so veel moeite heeft om aan te
komen?

Noch meer. Dat Anne Symons aan de deure der gevangenisse staande luisteren / deselve Janne hoorde spreken. Gy hebt my in 't verderf gebrogt; gy hebt my van mijn goed en winst berooft, en in dit hyster gat gesmeten. Wech, ik en wil niet meer met u te doen hebben. Meester Laurens (die was predikant tot Köge /) sal my wel beschermen. Dit hon dese na Anne Symons meininge / tot niemant anders seggen / dan den Duivel. Misschien ook wel / om dat se merkte dat er iemant aan de deure stond. Alsoos het is / maar een getuige / die in reghten niet bestaat.

„ §. 15. In al den tijd van hare gevangenisse hadde sy gegeten noch ge-
„ dronken / sose seide. Want op haar segge komt het aan / om dat haar
„ dagelijkse spijs en dranck wierd toegebracht. Maar 't hadde haar de
„ Duivel so geraden / om datmen haar dan voor onschuldig houden soude.
Merkt hier eerst / d'onbeschendigheid des Duivels; die 't sieke kind doet seggen; maakt dat Janne Tomas verbrand werde, en nu se hier sitt om verbrand te werden / haar voor onschuldig wil doen houden. Ten anderen so moet hy meenen dat de luiden niet en weten / dat hy also wel de hexen sonder kost en dranck kan onderhouden / als God aan Moses en Elias heeft gedaan: derhalven denkende / dat so Johanne waarlik niet en at of dronk / sy dan wel een Gods heilige moest zijn. Want so de Duivel dat ook kan te wege brengen; so moet het eer tot hare meerdere beswarenis / dan tot onschuldiginge strekken; als hebbende gemeenschap met den Duivel / die haar besorgde dat sy sonder hinder vasten konde.

§. 16. So kaal en flaaw / ja sott zijn de voornaamste dingen die tot laste van die arme Janne worden ingebracht: nu sal 't noch schooner komen / also noch de beschuldiginge self bewijs van haren onschuld geven moet. siet pag. 61/65. Haar man versocht tot viermaal toe 't getuigenis der borgerp van haren onschuld; doch niemant (hy en seit niet wilde maar) durfde iets tot haar voordeel seggen; alleen om dat het soude wesen tegen 't vonnis van den regheer. So lagh er 't vonnisse dan al / eer alles wat behoorde tot verantwoordinge van haar gedaan was; of men sagh ten minsten wel waar 't heen wilde; die tegen 't vrouwmensch waren moghten spreken / die voor haar waren moesten swygen. Dat blijkt te meer / also de sesten reghters voor 't hoger Gerichte door den man verdaghvaart zijnde / des ongemerkt desselven vrouwe haar voor oorsaak van Jan Barschers rampen / en also voor toveres verklaarden. Noch meer is 't / dat medra Banghors, ook om toverp verbrand / haar vry verklaarde; welk getuigenisse al so wel behoorde voor de vrow gedient te hebben / als dat van d'anderen daar tegen; schoon wederzijds voor tovereſſe aangesien. Want zijn deselve geloof weerdig in 't beklippen / waar omdan ook niet in 't ver-

ſchonen. En 't gene boven al het werk te ſchande maakt / is dat ſelf d'Advokaat daar uit geſcheiden is / denſelven Barſcher weigerende meer te dienen.

§. 17. Wes heeft de Magiſtraat de overige vrouwen doen verklagen. Wat ſchuld ſy hadden is uit deſen wel te ſien: dat Jan de pottebakker ſekere Walburg voorſaak van het berſten ſyner potten in den oven noemde; als ook der krankheid van ſijn wijf. Diet hier beſchuldigen dan gelden voor bewijs. Geſelf de Walburg en hare dienſtmaagd hadden enen goudſmids geſel boven de toppen van der bomen in de Lucht gevoerd: dat had hy anderen / der welker een 't getuigde / ſo verhaald. Is 't niet een ſchoon bewys? Doch ſelf heeft ſy bekend / hoe datſe met drie woorden kan de kraght des vuurs bedwingen; en dat uit reden / dat ſe op enen Sondagh was geboren / en dat geene Duivels konſte was. Waar blyft d'Apoſtel nu met ſijn Gelove / daar hy als wat beſonders van getuigt / dat het de kraght des vuurs heeft uitgebluſcht? Heb. 11: wat magh hy ſeggen / dat d'een dagh is als de ander, Rom. 14: indien de Sondagh ſo veel meer vermagh?

§. 18. Die daar dan Leſer / een Verhaal en teſſens een Bewijs van ſaken / dat ſich ſelf in alle deelen tegenſpreekt. Sodanig ſoud ik ook ontrent een ander hebben aangewesen / dat nu dit jaar in Denemarken is geboert / waar voor der vier ten dure zijn gedoemd; indien ik 't hadde konnen magtig werden. Maar hoe veel moeite ſeker heer daar om gedaan heeft / ſo en heeft hy 't echter niet bekomen: ſo als mede niet van ſeker meiſken / dat het ganſche koningrijk beroerd heeft met beſchuldiging van toverye / die ſy namaals heeft herroepen / en met geeſſeling geboert. De boosheid van dit kind; die hare ſtiefmoeder met vergif hadden gepoogd te doden / en dat misluckende / de ſchuld daar van met veel oinſtandigheden op ene onde vrouw gworpen / met veel byſtere verdichtſelen van toverſche bedryven en verſchynings, heeft ſo veel ingang konnen vinden by het licht gelovig volk. De Kerkelijken deden al hun beſt / om 't bygelobe te verſterken; ſo ſeer dat ſelf de koning / ſchoon genegen om voorſeide lieden die van Toverp beſchuldigd waren / te verſchonen; dat niet bewerken konde; om dat deſen menſche ſelf ſo veel was wijs gemaakt / dat ſy 't bekenden. Doch wat van ſulk bekennen zy / is uit het XXIV. hooſtſtuk / en verdere exempelen tot hier aan toe verhandeld / wel te ſien: ſo niet / wy ſullen yets na Sweden gaan.

XXIX. HOOFD-

XXIX. HOOFDSTUK.

't Bewys getrokken uit het Sweedſche Verhaal, van ſeer vermaarde Toveryen in den Jaren 1670. en daar ontrent gebeurd, met diergelyken, werd door ſich ſelve wederleid.

§. 1. MEn heeft voor twee of drie en twintig jaren wonder veel gerughts gemaakt van ongehoorde Toveryen in Zweden / 't landſchap Elf dalen / en beſonder in 't dorp Mohra: daar de Tovereſſen menigte van kinderen verboerden / na ene onbekende plaatſe dieſe noemde Blocula. 't Gerughte en klaghte liep daar van ſo hoogh / dat ſelf de koning gevolmaghtigden daar henen ſond / die met de Richters en Paſtoren van de plaats te ſamen daar de vierſchaar maakten / en wel over 70. als Tovereſſen 't bonnis weſen / met noch 15. kinderen / die daar in betrokken wierden / behalven 56. die men ſachter heeft geſtraft / en 47. die tot nader onderſoek gelaten zijn. De meergemelde Engelsman / te weten, Joſeph Glanill / maakt veel ſtaats op 't ſelve werk / ſo verre dat hy een uittreckſel uit des konings Protocol geſtelt heeft / achter ſijnen Sadducismus triumphatus; als een onweerſprekelijk bewijs / ſo als hy meint van ware Duivels Tovery; doch ſo als ik wil tonen van de nietigheid der ſelver en de openbare valſheid der beliciteniſſen / ſomen ſeit / waar op die arme menſche zijn verbrand. Men heeft in 't ſelf de jaar een diergelijk verhaal daar van in 's Gravenhage in Duits gedruckt: daar ik 't derhalven hier op nemen ſal. Doch aangemerkt dat het geheel te ſtellen / en daar dan myne aenmerkingen noch by te ſtellen hier te lang ſoude vallen / ſo ſal ik maar alleenlik den voornaamſten inhoud ſtellen / en dan uit beſondere plaatſen des verhaals met d'eigene woorden tonen / dat het ganſche werk bedrogh / dat de beſchuldigers / de toveraars / de Richters ſelf betoverd zijn geweeſt.

§. 2. Den inhoud van 't Verhaal is dan / dat daar is ſekere plaatſe genaamd Blokula, den Tovereſſen alleen bekend / daar hen de Duivel henen voert; dewelke nevens ſekeren kuil dziemaal geroepen / met de woorden / Anteſſer, kom / voer ons na Blokula, hen dan verſchijnt in „ beterlep gedaante; maar wel meeſt met enen grauwen rok, roden broek „ en blauwe koſſen; hebbende enen roden baard, hogen hoed, met veel „ kakelbonte linten rondom, en lange linten aan den broek. Hy voert hen „ dan door de Lucht; mits datſe van hun eigen of ook andere lieden kinderen / by nacht geſtolen / mede nemen; nu meer dan wel voor deſen / „ tot 15 / 16. toe / en dat alle nachten als ſe daar verſchynen. Sy varen „ henen rydende op allerhande vee / beſonder geiten: ook wel menſchen / „ ſtokken / ſpieſſen / ſo als 't hen te paſſe komen magh. Te Blokula gekomen / gaanſe alle daar te gaſt: de toveresſe ſittende aan tafel / maar „ de kinders ſtaande aan de muur.

§. 3. **Hoort nu eens d'eigene woorden van 't Verhaal.** Het eerſte datſe in Blokula moeten doen, is, datſe alles moeten verſaken, en ſich met lijf en ziele aan den Duivel overgeven, 't ſelve met eede bekraghtigende, (**by wat God offe dan ſweeren / denkt ik**) en beloven den Duivel, welken ſy Loeita noemen, (**ſluys was 't Anteſſer**) te dienen. Waar op ſy dan haar ſelf in de vinger ſnyden, ſchryvende met hun bloed hunne namen in ſijn boek. Hy doet haar ook door enen Prieſter, welken de Tovereſſen daar beſteld hebben, dopen. **Wat dit voor ſlagh van Duivelpriesters zijn / die van de tovereſſen ſich beſtellen laten; is beſwaarlik om te raden: maar wel lichtelik te ſien / hoe dit gantſche werk leutert.** Hy beveſtigt hunnen Doop met veel gruwelike Eeden en beſweeringen. Daar na geeft hen de Duivel elk een beurſje, waar in het ſchrappſel van klokken is, met enen ſteen daar aan gebonden, welken ſy dan in 't water werpen met deſe grouwelike woorden: gelyk als dit ſchrapſel nimmermeer weder tot de klokken ſal komen; ſo komе ook nimmermeer myne ziele in den Hemel; daar by voegende noch een deel grouwelike Godslaſteringen, met vloeken en ſweeren.

§. 4. **En om te weten / wat beſonder groot vermaak ſy daar genieten / dat hen kan bewegen om ſo pleghtelik God en den Hemel af te ſtaan; ſy konnen hier veel beter doen. Want merkt doch eens hoe heerlik hen de Duivel daar onthaalt.** De ſpyſe welke daar gegeten word is koolſop met ſpek, haverpap, boter, melk en kaas **Niet anders? ja / maar dit ſal alles buiten twyfel beter zijn dan ſy het ſelf in hunne huiſen hadden. Hoort wat ſe ſeggen:** dat die ſomtijds wel, en ſomtijd qualik ſmaakt. **'t Vermaak dat daar op volgt is mogelijk ſo veel te groter. Ja:** want na de maaltijd werd er gedanſt, met grouwelijk vloeken en ſweeren; waar na ſy malkanderen dan reghtſchapen afſlaan. **Maar hoe vermaakt ſich toch de Duivel ſelf.** Als hy wil vrolijk zijn, ſo doet hy ſe alle op ſpieſſen om ryden; daarna neemt hy de ſpieſſen, en ſlaatſe daar mede bont en blaan; daar over gaat hy dan ſtaan lacchen **dat het helpen magh. Wat dunkt u / Leſer / is dat niet wel waardig / voor de genen die daar eens op deſe wyſe zijn te gaſt geweeſt / dan dagelijx al wederom aan 't gat te ſtaan en roepen /** Anteſſer, kom voer ons na Blocula.

§. 5. **Vraagt gy nu Leſer / hoe de Duivel aan ſo veele rhande eten komt?** Hy geeft aan hen een dier, 't welk ſy noemen Weghdrager, gelykende wel eene jonge katt; ook enen vogel die ſo groot is als een rave, zynde wit. Deſe konnen ſy op alle plaatſen ſenden; van waar ſy ſulke waren nemen als ſe vinden, ende hen toe brengen. Dat de vogel neemt mogen ſe ſelf behouden: maar wat de weghdrager brengt, moeten ſe bewaren voor den Duivel; die hen daar van dan geeft het gene hy wil. **Is 't niet een ſchoon gaſtmaal / daar de gaſten 't eten beſchikken / en het beſte aan den gaſtweerd laten moeten?**

§. 6. **Voor al dit helſch vermaak / denkt eens wat grote dienſten dat ſy aan den Duivel doen:** alſo ſy hem beloven moeten al te doen wat quaad is.

De

De Duivel leert hen melken: (merckt / om welke konsten sy ter hellen varen) in dier voegen datse een mes in de muur steken, en daar enen veler aan hangen; dien sy trekken: en so lang als dat duurt, worden de menschen seer geplaagd, en de dieren gemolken, selfter dood toe, so sy willen. „ Met een „ houten mes dodense verscheidene menschen; sonder iemant doód genoemd „ te hebben / die van hen gedood was. De kinderen van hen verwoerd / „ krygen ook veel stoten en slagen / dat se raken aan het quijnen / somen „ meinde aan verscheiden te konnen sien.

§. 7. Of 't niet genoegh ware / uit gemelde staaltjes af te nemen / dat dit ganschc werk van Blocula niet meer dan bose sotheid is: so sy de Leser maar opmerkende in 't gene volgt.

Die van Erfdalen hebben bekend (weten dese menschen wel wat sy beknemen) dat de Duivel self voor haar op de harp speelt. Daar na gaat hy, met die hem meest gevallen in de kamer, (een teken dat er noch enige eerbaarheid by den Duivel is) hebbende met haar aldaar vleeschelike gemeenschap: welke sy ook Allen bekennen met hem gehad te hebben. Dat mist nooit / het is er altijd by: de Duivel moet te lydig op oude bessjes (want sodanige waren 't meest) verslingerd zijn. Nu sullen ons de selve op den hoogsten trap der overnatuurkunde boeren / en ons den aart der geesten op 't subtijlste door hunne ondervindinge te kennen geven. Want de Duivel seggense / heeft ook sonen en dochteren, die hy tsamen doet trouwen, en by een liggen: en in plaats van kinderen so komen daar niet als padden en slangen van. Hy word ook wel eens siek; en laat sich van de Tovereressen koppen. Hier van is 't mogelik dat de hopsters 't woord hebben / dan iets meer te weten als een ander. Is 't noch niet grof genoegh gelogen of gedroomd? Al voort dan. Hy is ook al eens dood geweest: waar over in Blokula grote droefheid ontstond. Geen wonder: want wie soude hen meer spek / boter en kaas met koolsop en haverpap te eeten gegeven hebben? Doch hy wierd haalft weder leevendigh. Indien dit binnen de dese dagen was / so ging hy Christus noch te boven: soet godslasteringe! Maar ô sterselike geest. Wie sal my sin verslaren / dat hy daarna niet wederom gestorben is / en nooit weer op gestaan? Dan is de Duivel dood / en blijft by dood. Bewijst my nu eens / koninglike swedsche Regters / en voorname Geestelikken / dat er heden noch een Duivel is.

§. 8. Verreischt gy meer bewijs der nietigheid van dit verhaal? Hoort wat al grillen. Wanneer de hexen op geiten na Blokula reden, en vele kinders met sich hadden, so stakense een spies achter in de geit, daar op sy alle plaats hadden om te sitten. De voorseide weghdragers waren sich somwylen self so vol, van 't gene sy droegen, datse 't onder wegen uit spewden; welk uitspuwsel in de koolruinen gevonden word, hebbende een aurora verwe, en de word daar ordinaris Hexboter genaamd. Hoe is het in te schikken / dat koninglike Regters / en ook kerkelike Leeraars aan alsulke dromerijen noch gelove geven?

§. 9. Wanneermen acht geeft op 't bewijs / dat sp op het getuigenis van twee oude mannen (weinig wetende wat Tovery of Duivel is) en op der menschen eigene bekentenisse bouwden : so is dat wonder slecht. Want sonder pynigen ontkenden sy 't meest alle, met ene grote herdnekkigheid, (so noemen sp standvastigheid) en dat (lett hier eens op) niet tegenstaande datse hen daar toe dwongen. Men heeft dan willen hebben / datse 't stuk bekennen soude / ende lietse eerder niet in ruste. Dit is het dat ik boven XXIV. §. 4/ 5. uit het boexken Waarborg ook heb aangetekend. Daar waren ook weinige, welke bekennen wilden datse enige menschen beschadigd hadden ; en so wanneer se 't al bekenden, so was het (als gy daar uit hoort) door louter dwang. De kinderen bekenden wel ; en dat eenpartig : uitgenomen enige der kleinsten, welke niet en wisten alle de omstandigheden; dat is / sy waren so bequaam niet / om het lesje op te seggen / datmen hen had ingegeven. Want merkt eens op de jaren der verboerde kinders van vier tot sestien oud ; in sulk een bygelovig land / en by het slechtste volk / en dat in tijde daar een dikke nevel van gerughten sulker tovery het ganssche land had overdekt.

§. 10. Want hoort eens nader / osse wisten wat se seiden. Wien van het doyp Molen wierd gevraagd / of sy versekerd waren, datse persoonlik weghgevoerd wierden, en osse dan wakker waren. Waar op sy alle geantwoord hebben ja ; doch dat de Duivel ook wel iets in hunne plaatse legde, 't welk volkomelik hunne gedaante hadde. Hier welk een konstig schilder dat de Duivel sy / die allerley gedaante na haar bootsen. Noch was er eene die bekende / dat hem de Duivel somtijds maar de kraghten afnam, blyvende als dan het lichaam liggen. So hebben dan de blote kraghten al dat spek met kool en lekkeren haber pap gegeten, en so voorts. Noch maller : als men vraagde, hoe sy door de schoorsteenen en vensterruiten met hun lichaam konde komen ? so seidense / dat de Duivel eerst alles uit den wegh dede, wat hen hinderlik konde zijn. Hoe / dede hy dan de schoorsteenen wech / als sy door de schoorsteenen uitvaren souden ? Of hadde hy niet lichter deuren ende vensters konnen open setten / als alles wech doen ? Of ook / wanneer die al wech dede / waar bleven dan de ruiten daar sy door vlogen ? Is dit dan geen baarblykelike tegenstrydigheid / so weet ik 't niet.

§. 11. Hier nu besluit ik / dat die arme menschen valschlik beschuldigd / tot bekentenis gedwongen / ende in hun eigen voordeel zijn misleid geweest ; dat ongewone siekten in de kinderen / den toveressen zijn te last gelegd ; en dat daar van beschuldigd zijn de gene daarmen enen wrok op hadde : dit onder 't slechtste volk begonnen / en allenx tot hoger stands personen opgeklommen / wierd haast gestuit / en hield het toverbranden op ; so die als meest wel in den jare 1675. waar van seer kraghtige bewysen uit eigene onderbindinge / my door omstandige berichten toegekomen zijn / terwijl ik besig was met dit te schryven ; de tijd en plaatse van 't papier nu voorts te klein zijnde om hier by te stellen : waar toe ons echter ene andere gelegentheid hiernà eens dienen sal.

§. 12. Een

§. 12. Een duideliſk moeſtuk ſal hier echter noch bequaame plaatſe vinden / 't welk my een oogbetuige nu met deſe woorden ſchrijft.

Een oude, (en na my bericht is) deugdſame, doch arme vrow, had queſtie met een van haar geburen: die uit wraak wiſt hare dochter, oud ontrent 18. of 19. jaren, te diſponeeren (my is voor waarheid geſegt, voor drie ſes daalders kopere platen, zynde na de cours van 't Sweeds koper tegenwoordig ontrent negen guldens hollands) datſe ſich mede als verrukt ſoude tonen, en haar moeder van tovery beſchuldigen, ſo geaccordeerd en gedaan; (ô grouwel!) d' oude vrow gevangen en gepynigd, bekent het gene ik gelove ſy niet wiſt wat dat het was; en wierd daar op elendig verbrand. Op den houtſtapel ſtaande, wanneer haar de ſententie voorgeleſen wierd, was er de dochter preſent: die gevraagd of 't niet waar was, waarmede ſy haar moeder had beſchuldigd, antwoordde, ja. De moeder haar bedroefd aanſiende, wierp haar de muil of ſchoen dieſe aan hadde, na 't hoofd, met deſe woorden *Guud no dy dien ſtugn*, God zy u vuilaardige genadig: en hier mede gaffe ſich ten ſlaghtoffer. De dochter enigen tijd hier na over dele, en licht andere begane fauten in hechtenis genomen; bekende haar onmenſchelike daad, en hoeſe door 't voornoemde buurwijf daar toe was omgekocht, die ontquam 't met de vlught. Maar de meid heb ik ſelve (na dat de toverye en vervoeringe vry veel geſtild was) nevens twee andere vrowluiden, over diergelyk misdrijf tot Stokholm op de hoomarkt met de byl ſien onthalſen.

§. 13. Deſelf de heeft met ſijne reisgenoten uit Polen herwaarts reiſende tot Golnaw in Pomeren dit volgende nouwiſſe ſien uitvoeren: 't welk ik in ſijn eigen tale laten wil.

Bekantmis der Anna Steens ſonſten die Stavenhagenſche genand.

Die Stavenhagiſche hat bekandt und zugeſtanden, das ſie zauberen könne; welches ſie mit der gelegenheit gelernt, das ſie von Anna Battholtz in Maiſendersk, ſo daſelbſt leinwandt gewebet, zwey bluhmen bekommen.

Zum anderen hat ſie bekandt, das auſs ſolche bluhmen 2 Ratzen geworden.

Drittens hat ſie die Ratzen Götter genandt; die geheiſſen *Paus* und *Klaus** welchen ſie ſo viel nicht als dieſelben gewolt zu freſſen geben können; wesfalls ſie bettelen gehen muſſen.

Fer-

(* De Leſer ſie hier by eens na het gene in II. b. §. is aangemeld / of deſe Paus de gene niet en zy / dewelke van den boom riep dat hy nu ſijn broeder Klaus het viſſcher ſchuitje daar op hadde geſett.)

Ferner und zum 4 hat Stavenhagilche bekand, das ſie vom Teufel umbgetauffet, und Engel genandt; Dabey Gott verleugnet und entſaget, und ſich zum Teufel gewand; met den ſelben gebuhlet und unmenſchliche unzucht getrieben.

Fünſtens Hat ſie durch ſolche teufel Martin Müllers Ehefrauw und kinder krank gemacht, daher das ſie nicht guht drimper bekommen Peter Hardrahts ſohn, Gottfried, hinkend gemacher, daher das er ihr das flachs verdorben, und.

Martin Kaſt und Michel Jahns mit lauſen beſchuttet; daher das der eine ihr nichts wolte geben, und der ander nicht beherbergen wollen.

Sechſtens Hat ſie bekandt, das ſie beij Regina Grumbergens umbtauffe nebenſt anderen mehr geweſen, und geſehen, das dieſelbe der Grumbergiſchen ein brief, welchen ſie mit blut geſchrieben, gegeben.

Wir Burgermeiſtern Richt und Raht der ſtad Golnow erkennen unb ſprechen nach eingeholeten Raht der Reghtgelährten tur Recht: das Anna Steins, ſonſt die Stavenhagenſche genandt, wegen der, mit den boſen teinde gehabten gemeinſchaft, und verübere unmenſchliche unzuchr auch begangene zaubereij; mit dem fewer vom leben zum tode zu beſtraffen; wie wir ſie dan dazu condemniren und urtheilen und R. S. Publ. dem 18. July 1678.

Ik acht ganſch onnodig / enige aanmerkinge hier op te ſeggen; alſo de ſake doo; hare eigene al te bpſtere plompigheid van ſelve ſpeekt. Dan 't heeft my die 't geſien herſt mondeling verhaald: dat het een oud grm beſie was / die na het buur toe gaande / tot de Reghters ſeide / God wille 't u alle vergeven. Dat haar de Predikant met enen graaw / ganſch ſonder enige bertroofstinge ter dood bereidde / en dat ſp daar op is verbrand. God wille ſulke Reghteren en Biel-ſogeren genadig zijn!

XXX. HOOFD-

XXX. HOOFDSTUK.

D'*ontdekte Toverye*, ſo men meint, onlangs in 't Weſt van Engelland, wel onderſocht, ontdekt ſich al te bloot.

§. 1.

NA dat ik in November 1689. meer dans eens / 't gemeen gevoelen van de Tovery in 't openbaar op ſtoel weerſprooken hadde; zijnde doe met eene beſig / om mijn werk over die ſtof / dat nu dus breed uitloopt / maar hoop in ſchrift begrepen ter perſſe te ſchikken: ſo quam my 't volgende verhaal in handen / zijnde in die weeck met de jongſte brieven uit Engeland overgekomen / ſo als het daar als wat beſonders in druck uitgegeven was. 't Welk bevindende van ſulken inhoud te zijn / dat het nadrukken des ſelfs in onſe tale / vermits de nieuwsgierigheid der menſchen / eerlang onvermijdelik te verwachten ſtond; ende mijn gevoelen echter regelreght ſtrijdig zijnde met het gene daar in word geacht bewesen te zijn: ſo ſag ik te gemoete / dat lichtelik daar door enig voorvoordeel tegen mijne gedachten / noch ſo verſchooter pleke verklaard / en ſo byvoorſtig uitgeſprooken / daar uit ſoude gevat worden; met onvermogen / om de kraght van 't bewijs / dat ſich in dit werk ſcheen op te doen / te wederſtaan. Dus werd ik dan te rade / het liever ſelf in onſe tale aan 't licht te brengen / eer het een ander dede: mits daar by voegende enige mijne aanmerkingen / dienſtig om den Leſer de ogen te openen; waar mede hy alle diergelijke vertellingen ten gronde toe beſchouwende / geenen noot meer hebben ſoude / om daar door in de gemeene dolinge verſterkt te worden. Dat ſelfde bericht doe voor af uitgegeven / vind hier nu ſijne plaats; gelijk het doe met algemeen genoegen van elk een geleſen is.

§. 2. Siet dit was 't Opſchrift van 't Verhaal.

Groot Niews uit het weſten van Engelland: zijnde een waarachtig verhaal van twee jonge Lieden, onlangs betoverd tot Bekkington in 't hertogdom van Somerſeth: gebleken uit den bedroefden ſtaat daarin ſy waren, mits het uitbraken van ene menigte ſpelden, ſpykers, ſpraauter, koper, lood, yſer en tin; tot grote verwondering van alle aanſchouwers. En hoe d'oude Tovereſſe tot verſcheidene tijden gedragen is geweeſt na ene grote riviere, en met ſamengebondene beenen driemaal daarin geſmeten; doch t'elkens als kork op 't water gedreven heeft. Waarna deſelve door ordre van een Vredereghter door beſworen Vrouwen onderſogt zijnde, ſodanige tekenen en merken aan haar gevonden zijn, dat *poſitivè* tegen haar

geſworen, en ſy tot de naaſte ſitdagen van 't Geregt in gevangenis opgeſloten is.

Laat mi eens ſien / wat wordt ons hier geſeid.

Groot Niews) Sulke vertellingen is de weereld al van ouds gewoon; ende zijn deſelve by de verſtandigen luttel weerd: verre van daar datſe voor wat groots te achten zijn.

Een waarachtig verhaal) dit verſta ik na de beſte kennis van den Schrijver / en na ogenſchijn: verder niet / om redenen die ik vervolgens ſeggen ſal.

Onlangs betoverd) Set in de plaats / onlangs, ende als noch betoverende; en 't ſal na waarheid geſteld zijn.

Gebleken door het uitbraken) Maar is dat uitbraken ſelve wel gebleken? Hier af moeſt men eerſt verſekerd zijn: waar aan nochtans met reden grotelijx getwijfeld wordt. Doch al moeſt ik dat geloven; ſo en blijkt my echter noch de Toverpe niet / ſonder welke iemand wel iet vreemds heeft uitgebraakt; of dok wel een gantſch mes / gelijk de boer in Pruiſſen / ingeſlokt.

D'oude Tovereſſe) Arme oude vrow! mogelijk godvrugtiger dan de meeſte der aanſchouwers / ſchoon ons alle even onbekend. Beklagelijken ouderdom / die ſo veracht wordt / ſonderlinge in de vrow / dat ſwakke vat; waar uit het gemeene ſcheldwoord ſpruit / ene oude Hex.

Een groote Riviere) De Froom, denk ik / die daar voorby / en ontrent Bradfort in de Avon ſich ontlaſt / welke door Briſtol in de Severne loopt. Deſe rivier magh daer wijd en diep genoeg zijn / om een oud wijf te doen dryven of drenken: maar is anders maar een riviertje; en boven dat ontrent Bekkington niet boven drie uren van haren oorſprong af: dies te kleinder moet ſe daar dan zijn. Doch dit ſchijnt hier tot vergrotinge der ſake / en tot meerdere beſwaarnis van de oude vrow geſeid / als oſſe om haar toverpe wel op een Tee van water dryven ſoude.

Door ordre van een Vredereghter) 't welk een ſoort van Schouten daar te lande is. Doch beter had hem deſe naam gepaſt / ſo hy lieber den vrede tuſſchen d'oude vrow en die twee jonge lieden gemaakt hadde: in plaatſe van de boosaardige beſchuldiginge (ſo ik hier na wel tonen ſal) der dertele jonkheid / tegen den armoſelen ouderdom aan te nemen.

Door beſworene vrouwen) volgens den ſtijl der Engelſche reghtpleginge. Dit ſchijnt vry wat te weſen / 't gene een deel vrouwen op haren eed verklaren: ſo ſe maar weten watſe ſweeren. Laat ſien waar in dat beſtaat: het gene ſy ſelf bevonden hebben.

Merktekenen en Merken van Toverye) Maar 't moeten by my my al ſeer geleerde vrouwen zijn / die my ſeggen konnen wat Toverpe is: ik ſwijge noch dat ſe my de teekenen daar af ſouden konnen aanwijſen. Siet doch eens de Philoſophie deſer beëedigde Vrouwen en Sleghters: dat kunſtig en kunſteloos / geleerd en ongeleerd / deugdſaam en ondeugende / enig onderſcheid in de geſtalte van der menſchen lichamen maakt. Want dat het ſulke Teekenen zijn / waar uit ſy 't oud wijf aan Toverpe ſchuldig hielden / ſal hier na uit d'omſtandigheden te vernemen zijn.

§. 3. 't Ver-

§. 3. 't Verhaal begint met ene Voorrede / aldus.

IK weet datter menſchen in de weereld gevonden worden, die niet geloven willen datter Tovenaars, dat is ſodanige perſonen zijn, die door een Verbond met den Duivel gemaakt, den ſelven de lichamen der kinderen en anderen doen innemen, beſitten en quellen. Doch die dit volgend Verhaal leſen ſal; ſo hy in ſijn hert en bedrijf geen Atheiſt en is, ſal lichtelik van de waarheid in deſen te overtuigen zijn, om ſich vaſt aan God te houden, door 't volſtandig volbrengen van ſijnen plight: ten einde dat God ook vaſt aan hem, door dagelikſche bewaring en beſcherming, houden magh.

Dit dient om op het kraghtigſte den Leſer op te wekken: doch ſeit ons Datter menſchen in de weereld gevonden worden) Van ſulke menſchen als hy meent / dat ik 'er een ben. Niet dat ik alle Toverye lochene; maar ſulke Toverye als in dit verhaal word voorgegeven; en ſo als het de Schrijver hier verklaart. Men leſe mijne eigen verklaringe III. b. 1. §. 7.

Door een Verbond met den Duivel) Dit is 't gene ik plat uit lochene / en III. b. III. XI. XII. bewijſe niet alleen onbewijſelijk / maar ook onmogelijk te zijn: al is 't dat eens iemand ſelfs tegen my beleden (dat is / ſo namaals bleek) gelogen) heeft / dat hy ſulk een Verbond met den Duivel hadde: wiens ganſche hiſtorie in dit boek / IX. te leſen ſtaat. Maar deſe vrouwe ſelf en heeft dat (ſo ik denke) niet beleden: ſo veel te verder is dan ook 't bewijs.

So hy in ſijn hert en bedrijf geen Atheiſt is) Het komt my bijſter voor / dat het Atheiſterye weſen ſoude / ſo iemand den Duivel geen groter wonderwerken toeſchrijven wil dan God ſelf ooit heeft gedaan: gelijk ik vervolgens tonen ſal dat hier geſchied.

§. 4. Maar laat ons komen tot d'hiſtorie / die dus begint.

In de ſtad Bekkington, omtrent 2 mylen van Froom, en 7 van Bath, in Somerſetshiere, woont enen *Willem Spicer* een jongman van ontrent 18 jaren. So als hy gewoonlik voorby 't Aelmoeſſeniershuis ging, alwaar ene oude vrouw woonde van 80. jaren; ſo noemde hy haar Tovereſſe; verhalende met een hare boſe ſtukken: 't welk haar ſo vergramde, datſe hem met een Warrant dreigde, en vervolgens van de naaſte plaats enen Vredereghter halen dede; waardoor hy ſo bevreeſd wierd, dat hy ſich voor haar vernederde, en beloofde haar nooit meer ſo te noemen. Binnen weinig dagen daar na viel deſe jongman in ſo vreemde ſtuipen, als ooit van ſterflijke ogen is geſien; ende beving hem, bywylen, ontrent 14 dagen lang. Wanneer hy deſe quaal op 't lijf hadde, ſeide hy dikmaals; dat hy 't oud wijf ſagh tegen de wand van 't huis daar hy was, en datſe ſomtijds met de vuiſt na hem ſloeg, ſomtijds op de tanden knerſte, en ſomtijds met hem lachte in ſijn quaad. Hy was ſo ſterk, dat drie of vier man hem qualik houden konden: en wanneer hy riep om dun bier te drinken, ſo was hy verſekerd enige kromme ſpelden op te geven, waar af 't getal voor en na boven de 30 was.

Dit is de eerſte van twee menſchen die betoverd waren van ene oude Vrow) Waarom en word ſy mede niet / ſo als de jongman en dochter / met naam en

toenaam hier genoemd? Was het de her niet weerdig? of isset tot verschoninge haars ouderdoms? Doch tot dit laatste schijnt de stijl van dit verhaal gansch niet geschikt.

Willem Spicer; en daer na/ Mary Hill.) Het is ook niet genoeg dat dese twee hier sleghs genoemd worden/ en geseid hoe oud sy zijn. Want men diende wel te weten/ van wat inborst/ opvoedinge/ ommegang en manier van leven dese menschen zijn; so d'oude als de jongen. Mitsgaders wat vriendschap of vpandschap sy onder malkanderen gehad/ hoe en hoe lang onderhouden hebben: en verscheidene diergelijke omstandigheden meer/ die ons een volkomen licht geven moesten om dan alles na behoren te mogen oordelen. Het Besjen blijkt wel arm te zijn. Maar wie weet nu of die twee speldenspijkerspuwers dat yser/ koper/ tin en lood ook uitgespogen hebben/ om der omstanders goud en silver in te swelgen. Daar heeft de weereld al van overlange sulk een rijke ondervinding af/ dat het wonder is/ hoe sy noch niet wijser word. Doch laat ons nu dese drie/ so als se ons voorkomen/ vervolgens wat nader beschouwen.

Een jongeling van omtrent 18 jaren) Besiet my nu de tweede daar by; en eerst waar se woonde.

In 't Aalmoesseniershuis) dat is geen paleis voor rijke luiden/ maar een gasthuis voor den armen. Die daar nu mede woonde/ en voor Tovares gescholden wierd/ was

Een oude Vrouw van 80. jaren) Voet hier noch by/ wat haar wedervoer/ en dat van dien 18. jarigen jongeling/ als die daar voorbyging.

Hy noemde haar Tovaresse) Maar hy was so oud noch so ervaren niet/ dat hy wist wat een Tovaresse was: dan had al mede dat van horen seggen. Maar waarom noemde hy haar so? Hadse hem betoverd? doe noch niet. Had se 't anderen gedaan? Het schijnt soo; want hy verhaalde met een hare stukken. Had hy die gesien? Neen/ denk ik wel: of indien ja; hoe en schroomde hy dan niet het besje te tergen/ dat het hare stukken ook aan hem eens ook wel betonen moght; gelijk hy kortz daar na seide datse gedaan hadde. Want met den Duivel is geen gekken. Hy toont ten minsten voor alle omstandigheden/ al en toonde 't sijne jongheid niet/ dat hy los en onberaden sprak: behalven dat hy geensins kristelik en dede. Want gy sult het aangesighte des ouden vereeren, heeft de Wet den Joden al voor lange geleerd Levit. 19: 32. En al hadde dese jongman self een leeraar geweest/ en daar by reden gehad om dese vrow te bestraffen/ so hadde hy 't haar/ na des Apostels lesse/ niet so hardelik (op 't sachtste hier geseid) maar als aan eene moeder moeten doen. 1 Timoth. 5: 1, 2.

§. 5. Maar besiet doch eens hoedanigen Aalmoesseniershuis dat tot Bethlehem is/ daar men heren onderhoud. Sal men Duivels volk om Gods wille wat geven? en teikenen dese opsienders der armen hunne namen onder sulk een schrift/ dat d'ontrouwigheid hunner bedienинge aan den dagh moet brengen: door dien sy selve bekennen/ datse ene Tovaresse in hun Godshuis onderhielden. Maar dat was hen doe noch niet bekend. Wasset niet; hoe kon die jongeling dan hare toverdaden verhalen. Want een van beiden: 't was

waar

waar of niet waar 't gene hy haar verweet? Indien ja; so heb ik in myn seggen groot gelyk. Indien niet: wat reden heeft 'et dan / dat men sich op 't getuigenis van sulken quant beroept / die nu seit dat hem 't besje betoverd heeft / na dat hy haar soo rouwelik getergd hadde; na dien hy te voren / sonder datter dese reden was / buiten alle reden haar booz Toveres had uitgeroepen?

§. 6. Noch eens / siet toch het Besje aan / dat toveren kan / en daar mede noch niet meer gewonnen heeft tot haar 10. jaar toe / dan datse in 't Aalmoesseniershuis onderhouden wozd. Bestaat hare toverye dan in sulk een verbond met den Duivel gemaakt; so moet het wel een arme duivel zyn / so hy haar niet meer geven kan; of seer boos (dat toch duivels aart is) so hy niet en wil. Want mits dien dat alle menschen sich dien bosen geest als ten hoogsten quaad verbeelden: so moet het nochtans in hare gedachten komen konnen / dat hy den genen die hem dienen met so veel goeds beloont als hy maghtig is te wege te brengen. Is 't niet uit genegentheid; (die nochtans bose menschen hebben tot de genen die hen weldoen) ten minsten om syns selfs wille / op dat se hem te vaster mogen staan in al 't gene daar hy syn volk toe gebruiken wil. Daarom kan ik my ook niet inbeelden / dat so dit arm Besje boos genoeg geweest is / om met den Duivel een verdragh te maken: (ik schrikke van 't seggen!) sy nochtans so eenvoudig geweest zy / dats'er meer niet by bedongen heeft / als om al haar leven lang in 't Armen huis te blijven. En heeftse beter bedingst gemaakt; en de Duivel haar geen woozd gehouden; so is 't Verbond by hem gebroken / en sy derhalve vry van synen bozderen dienst. Waar uit ik / na 't gevoelen van de genen die sulk Verbond geloven / besluiten moet / dat dit oud wijf buiten reden booz toveres gehouden of gescholden is.

Immers bleek 't uit hare bose stukken nooit / die de jongman / tot syn schelden / haar verweet. Want sy waren kennelyk of niet. Indien ja / en wel sodanig datter toverp uit bleek; so behoefde 't bewijs van 't speld-en sypkerbraken / noch van 't seggen der betoverden / (so sy heten willen) noch ook van 't dryven op het water niet gehaald te wozden: die stukken welke haar die jonge quant verweet / waren dan bewijs genoeg. Maar so het andere daden waren / of hem sleghs van boren seggen / (so ik vastelik gelove) voorgekomen: so blijkt wederom / dat hy haar met groot onregt so gescholden heeft. Hoozt derhalven of het besje sich al qualik droeg.

§. 7. Sy wierd so vergramd) Is dat wonder? Ene oude vrow van 80. jaren / in haar eigen huis niet met vrede gelaten: en dat van enen minderjarigen jongeling / die slechs voorbygaat / en haar (so 't schijnt) sonder woozd of weerwoozd / alleenlik om dat sy op dat woozd was / niet blotelik scheld; maar booz Toveres / 't onlydelixt van allen / uitmaakt. Dat soude wel enen Moses / den sachtmoedigsten die daar leefde / vergrammen: want sulk schelden is ene soozt van onderdrukkinge / die wel enen wysen dul maken soude. Pred. 7: 7.

Datse hem met een Warrant dreigde &c.) So moestse doen / soudese vrede hebben / soder regt in 't land was. De boosheid of gramschap / en dat beide

onreghtmatig / liet die wzevelige jongman dooz dat bitter schelden blijken: maar d' oude vzouw haar hzp gemoed / dooz dienste niet alleenlik sich op 't reght berlep; maar sich ook daar mede behielp. En dat niet sonder vzught.

Waar door hy so bevreesd wierd) Na goede vermaningen had hp toch niet geluisterd; die alle eerbiedigheid tot den hogen ouderdom so verre verlochend hadde / dat hp sulken vzouw so hpster schelden dorst. Had hp daar toe reden gehad / of bewijs in de daden die hp dan haar verhaalde: waaraf was hp dooz den reghter so bevzeesd? De Maght is tot straffe, niet den goeden maar den quaden. Wilt gy dan de Maght niet vresen, doet wel. Rom. 13: ende scheld so luttel geen oude vzouwen dooz tovereſſen uit.

Dat hy sich voor haar vernederde) Dooz een oude Hex? foei! so gp een eerlijk mans kind zijt. Maar wat sould hp vast doen / so hp 't misschien met bewijsen konde? Niet anders dan hp dede. Maar wat had hp dan beter te voren gedaan? Geswegen.

En beloofde haar nooit meer so te noemen) Te weten Tovereſſe. Maar die belofte / vzees ik / ging hem niet van 't herte: 't welk niet vzaaklust ingenomen / dooz dat sp hem dooz dwang van reghten tot schuld-bekentenis en belofte van eewig swpgen bzaght; socht haar niet meer so, maar op ene andere wijse te noemen / hoewel met den selfden naam / gelijk als uit het volgende wel blijken sal.

§. 8. Het moet een onverſoenlijk besje zijn geweest: dat sp 't gedzeigde quaad aan deſen jongman heeft in 't werk gestelt / daar hp haar om vergiffenis gebeden hadde; en ook beterschap beloofd. Of hp en heeft geen woozd gehouden. Sie wat deſe quant aanreght.

Binnen weinig dagen daarna) Lang wachten kon sijn heet jong bloed / dat met dien pot te buur aan 't koken was geraakt / geensins verdzagen. Daar is een slagh van boosheid / die / tegen 't reght opgewassen / te verwoedelikst vooztslaat / als men haar met reght bespzingt. Dat bleek aan Willem Spicer wel.

Hy viel in so heftigen quaal) Na menschen ogen; gelijk sich de schzijver ook daar op beroept. Want gelijk niemant en hinkt aan eens anders seer: so en kan hp ook na 't oog niet oordelen / of de gene die sett dat hp pijn heeft / waarlik pijn gevoelt; also dikmaal krankheid heet dat maar schijn van krankheid is. Doch hier behoozden men te seggen / waar in toch de bpsterheid deſer ongewone quaal bestond. Was dat in 't bzaken gelegen / van alsulke vodderpen als hier na genoemd zijn? Meer dan duisendmaal / en in duisend plaatsen buiten Bekkingtom is die ongesiene quaal gesien.

§. 9. Ontrent 14. dagen] Indien hp dit gedaan (ik segge niet / geleden) heeft / eer Marp mede / op haare manier / betoverd wierd; so heeft sp schoon voorspel gemaakt. D'andere hadde 't dan daar na so veel te lichter / de wegh dooz haar gebaand zijnde / om de menschen / dooz dit voorooordeel ingenomen / des te lichter te bedziegen. Maar isset daar na geschied / waarom wozd het eerst verhaald? Of indien ter selfde tijd: so diende men 't begin en 't einde van die beide wel beſcheidelikst te weten; om te komen gissen / of 't opgestemd werk /

werk / of alleen een lesse was / dat de jongman aan de vrijster heeft geleerd. Dit zijnde / so blijkt hierna dat de leerling haren meester overtreft.

Hy seide dat hy 't oud wijfsagh) 't Sien van die erbarmelikke stuipen was hier niet genoegh : men moest uit den mond eens betoverden self 't orakel hooren / dat in den text van dit verhaal met andere letteren / als wy wat besonders gestelt is.

Dat hy 't oud wijfsagh &c.] Ik en derre dien jongen booswicht hier van dwaasheid niet beschuldigen / schoonse my klaarlik blijkt : dewyle so veel wyse luiden / over sulke woorden / sulk een averechts gevoelen hatten. Die voor weinig dagen self den naam van Toveresse niet verdroeg / toont nu met de daad self datse 't is : die den genen die haar schold / door 't reght tot swygen dwong / doet hem nu self spreken / en dat voor veele getuigen. Is 't mogelijk datmen menschen vind die sulks konnen gelooven ? Dat kan 't voorsoordeel doen. Hadden d'omstanders selve gesien / 't gene hy voorgaf dat hy sagh / so hadmen meer getuigen niet van node. En sy mosten 't gesien hebben / hadder 't oud wijf selve geweest. Een waar lichaam is voor 't een goed oge niet meer sichtbaar dan voor 't ander. Maar so sy 't self geweest is / hoe quamse daar in huis ? wie heeft haar ingelaten ? Hoe stond of satse tegen de wand ? of was haar lichaam door de muur heen gedrongen ? Christus onse Heere / die de duivelen uitwierp / heeft nooit self sulk een mirakel gedaan. Maar neen / het was haar schijn. Wiens werk dan ? Met eenen monde / dunkt my / hoor ik dese aanschouwers seggen / dat sulk schijnsel van den Duivel was. Die dan wel een onderaden (ontzou / soude niet oneigen zijn) verrader van dit Beesjen is / sijn bondgenoot so 't heet ; die haar hier so afgeschildert / datse voor de Toveres bekend moet zijn. So d'een Satanas tegen den anderen / of de Duivel tegen sijn eigen volk is / hoe kan sijn rijk bestaan ? Matt. 12:26.

§. 10. Hy was so sterk] Souden die allegaar betoverd zijn / die door hevige ontsteltenisse des lichaams drie of vier mannen te sterk zijn : so is de weereld vol tovery / waar dat men komt. 't Ware genoeg / so nooit de Medezinkonst of d'ervarentheid den menschen geleerd hadde / datter natuurlike siekten zijn / die so sterke stuipen veroorsaken / dat self een verswakt lichaam / gedurende deselve / van sterke mannen / twee / drie / of meer / nauwelix te houden is. Maar ik wil den Leser wel verseheren / dat so maar een van die drie of vier mannen sich alleen ter weere gestelt hadde / met een goede rotting in de vuist : hy soude die tovereese wel van de wand af gekregen hebben ; en den betoverden tot een twede peccavi gedrongen / met belofte niet alleenlik van 't goed oud wijf nooit meer so te noemen / maar ook van haar nooit meer so te sien. En so hadde men konnen onderbinden / datter een geslaghte van bose geesten is / dat wel uitvaart sonder bidden en vasten. En sodanig is de geest van desen quant.

§. 11. Wanneer hy klein bier eischte) Te weten / dan bleek 't eerst dat hy reght betoverd was. Maar om reght te spreken / dan bleek 't dat hy alle d'aanschouwers betoverd had. Want hy had het oude en gemeene toverkunsje /

dat

dat is het ſpeldebraken, al mede geleerd. En om de ſekerheid / dat hy ſich niet ſo licht en beſeerde / met d'eerſte proeven ſijner kunſte voor te brengen; ſo had hyſe krom gebogen. Dat hadde niemant geſien; maar hem wel / dieſe uitſpoog. Daarom was hem de ſchuld veel eer te geven dan 't oud wijf / om dat haar niemant ſagh. So komt dan deſe eerſte toverp / na ſo veel ſpoor / eindelik op enige dertig kromme ſpelden uit. En die quamen uit ſijnen mond / dat ſag men mede: maar ook uit ſijne heele; dat heeft niemant geſien. Noch minder uit ſijne mage; 't welk nochtans niet onmogelik hadde geweeſt / indien hy ſe eerſt had ingeſwolgen. Eens hadde dat konnen gebeuren / by 't inneemen van ſpijſe of drank / daar onverhoeds een ſpeld in ware. Maar dikmaals achter een / en dat tot dertig toe en meer / is buiten twijfel voorbedacht geſchied. Ik ſegge voorbedacht; want men wil niet dat het van nature was: gelijk het ook niet weſen kan / geneerlik dat nooit in 's menſchen lichaam groeide 't gene door konſt gemaakt is / maar wel de ſtoffe daar men die af maakt. Wel ſteen / maar geen ſteenen gereedſchap: muſchten (hoewel ik geen exempel weet) meſſing of koper / of dat daar na gelijkt / maar geen ſpelden. Een van beiden moet dan waar zijn: of dat deſe joug knecht de ſpelden in den mond genomen heeft / om die uit te ſpuwen; of datſe hem de toveres door duivels hulp in 't lijf gebraght / en daar door ſulken ſware plaag veroorſaakt heeft. Heeft ſe hem dan ooit wat ingegeven? dat en lees ik niet in dit verhaal. So 't niet door ſijnen mond is ingekomen 't gene daar uit quam; door wat wegh is het dan geſchied? (de Leſer vergeve my 't ſeggen) warenſe van onderen in ſijn lijf geſteken: hoe raaktenſe door de darmen dan na boven / (dat is / tegen de nature) in de maag? Ook zijn geen ſweetgaten ooit ſo ruim / datter ſpelden doorſchieten mogen: en genomen / ſy raakten al door den huid; hoe dan door d'andere deelen / om in de maag te komen? Maar de Duivel / ſeitmen / kan ſpelden en meer ſulx goed in 's menſchen lichaam maken: als 't hem God toelaat / tzouwens; dat voegt men daar by / om God quanswijs boven al te laten zyn. Doch wie heeft den menſchen geleerd / dat God den Duivel toelaat / om een ſpeldemakers winkel in 's menſchen lichaam op te ſetten? Wat begrip hebbenſe toch van onlichamelike geeſten / die hen lichamelike handwerken toeſchrijven? wat gedachten van God ſelf / die nooit door Apoſtel noch Proſeet ſulken groten wonder wroght? Onſe Heere Jeſus heeft in ſijnen tijd op aarde menigen menſche van den boſen geeſt verloſt; maar nooit quam hem iemant voor die ſpelden braakte. Noch veel min die by dit vrouwmenſch te paſſe quam / daar wy nu af ſpreken ſullen. Set wyp deſen ſpeldenbraker by den kamper ſpeldepiſſer; in het X. Hooftſtuk aan den Leſer duidelijk vertoond. Hoort nu 't ander deel deſer hiſtorie.

§. 12. In 't ſelfde ſteedje woont ene *Mary Hill*, ontrent even oud als de jongman: welke dit oud wijf ontmoetende, den ring weerom eiſchte dienſe van haar geleend hadde; en kreeg hem door onbeſchoft aanhouden wederom, met deſe bedreiging; *dat het veel beter geweeſt ware, ſo ſy den ſelven haar langer te bewaren gelaten hadde.* Ontrent ene week te voren dat gemelde Mary betoverd wierd, ontmoette ſy dit oud wijf op de ſtraat: welke haar by de hand nemende,

Ver-

verſocht met haar na Froom te gaan, om na enig ſpinwerk te ſien; alſo niemand in het dorp lyden wilde datſe iet hadde. De voorſcide Mary bevreeſd zijnde weigerde met haar te gaan. Ontrent vier dagen daarna ontmoette ſy 't oud wijf noch eens, die haar om enen appel bad, alſo ſy nieuwlings enige gekocht hadde: welke ſy haar weigerde te geven.

Maria Hill.] So is haar naam: haar ouderdom met Willem Spicer gelijk; en ſp in 't ſelfde dorp woonachtig. So dat dit reght een paar is / dat malkander ſchijnt gevonden te hebben. Spicer konde ſich ſo veel beter wreken van 't oud wijf / dooz dien hp ſulken hulp aan ſijne zijde kreeg / die ſijn voozgeven bp den lichtgelobigen te geloofweerdiger maakte. Maar hoe wierd ſp toch betoverd?

Sy vraagde haar om den ring &c.] So warenſe dus verre goede vziendinnen / daar af d'eene d'andere enen ring afleent / of te bewaren geeft. Dit laatſte vermoed ik uit die reden / dat anders d'oude vzouwe ſchijnen moeſte den ring geleend te hebben om daar mede quaad te doen / en 't meisje dien weerom geëiſcht om datſe 't vreeſde. Maar dan warenſe beide averechts gekeerd / in 't weer-eiſſchen en in 't weigeren van den ring. Want ſo lang als 't besje dien hadde / konde 't d'andere minſt leed doen; dewijle 't reedſchap of het middel der betovering / ſo de ring dat was / aan de gene moeſt beſteed wozden die men daar mede quaad doen wilde. Volgens dien komt het weinig te pas 't gene volgt.

Met deſe bedreiginge] Wat bedzeiginge? Hoe wozd alles ten ergſten geduid wat van 't oud wijf af komt: de jonge luiden konnen niet misdoen. Waarom was dat ſo qualijk geſeid; dat de ring beter bp deſe oude zozg bewaard geweeſt hadde / dan datter 't jong dier mede ging pzonken / met gevaar van verlieſen?

§. 13. Ontrent een week] So is dan de betoveringe meer dan acht dagen na 't wedergeven van den ring geſchied: want volgens d'ozder van dit verhaal ſulx al volbzaght was / eer deſe reis na Froom onderleid is; welke nochtans / ſo als hier na geſeid wozd / noch acht dagen te voren geweeſt is / eer 't meisje betoverd wierd. Maar waarom mogen wp mede niet weten / hoe lange te voren dat werk van den ring gebeurd zp; wanneer 't besje dien ontfangen / hoe lang behouden / en wanneerſe dien weerom gegeven heeft? Want indiender toverp met den ring gepleegd is / ſo was dit nodig om te weten.

Nam haar by de hand] De vooꝛſeide bedzeiginge moet niet ſeer hevig geweeſt zijn / ſoder namaals noch ſo veel vziendſchap tuſſchen beide bleef / dat het besje dat meisje bp de hand nam om met haar te gaan. Maar dit konde bedzogh zijn / om 't jong vzouwmenſch dooz ſchijn van vziendſchap te miſleiden. Het was nochtans geen kind / dat achtien jaren oud was / om ſoo eenvoudig medegeleid of verſocht te wozden; ſoder geen gemeenſame vziendſchap tuſſchen beiden geweeſt is. Waar komt nu dan de vpandſchap van daan?

Om na enig ſpinwerk te ſien] 't Arm besje / ſeg-ik noch eens / al 80 jaren

oud / en noch niet rijsser / schoon sy de woning voor niet heeft; dan datse noch schimmen moet om de kost / so 't schijnt: want so 't voor tijdverdrijf was; die self geld had om blas te kopen / behoefde by de huisen niet te vragen. Daar by wassе noch so ongelukkig / dat het haar niemand geven wilde: moetende derhalven / sose niet wil ledig sitten / daarom naeen ander dorp toe gaan / of stad / om te sien / ofse daar beter aantaken konde.

De voorseide Mary bevreesd) Waar door? Wat had haar 't bessje gedaan? Haren ring bewaard / en weerom gegeven. Maar sy vreesde dan haar behext te worden; also sy / gelijkmen denken magh / op een quaad woord was.

Ontrent vier dagen hier na] Ende also drie of vier door de gewaande betovering. Wat gebeurde hier aanmerkens weerdig? Anders niet dan dat het meisje hare onbeleefdheid aan het bessje toonde; haar enen appel weigerende / daar sy haar / als 't eene kind het ander / om gebeden hadde. *Senes enim bis pueri.* Want oude luiden komen in haar tweede kindscheid. Misschien was het hier ook so: muners dat blijkt my beter dan de minste toverp.

§. 14. Den volgenden Sondag klaagde sy van stekinge in de maag: doch Maandagh 's middags over tafel sittende, quam iets in hare keel op, waar aan sy scheen te sullen stikken: en viel op den selfden tijd in heftige sluipen, welke tot 9. of 10. uren in de nacht toe duurden. Dese trekkinge was so sterk en geweldig, dat vier of vijf menschen haar nawlix houden konden: en in 't midden der selve verhaalde sy, hoe se 't oud wijf tegen de wand aan sagh, haar toegrynsende, en na haar slaande; waarom sy besyden week, om de slagen te ontgaan. Den dagh daarna wierdse met gelyke quale bevangen, en verhaalde, hoe sy haar sagh als voren, en dat sy de gene was die haar betoverd hadde.

Den volgenden Sondagh] De stekinge in de mage / haar op desen dagh aangekomen / kondese sonder toverpe wel gevoelen: misschien hadse te veel appelen gesnoept / dewijlse niet een daar af voor d'oude vrouw te missen hadde. De siekten van 't jong volk komen hen meest over / door dien datse hunne sterke magen al te veel vergen.

Maar Maandagh 's middags over tafel sittende &c.] Hier al wederom de mage veelligt over vorige stekinge niet genoeg verschoond; so dat een brok al te gulsig ingeslokt hare keele te veel benauwde / en daar door den wegh na de maag toe stopte / die daags te voren al genoeg beset was. De sterke quaal, of / trekkinge, die haar hiermede over quam / kan daar door ook wel veroorsaakt zijn: en dat besonderlik in eene jonge dochter van dien tijd. Self konde haar maagdelijke staat alleen bequaam zijn / buiten ander gebrek / om hare keel te benauwen / en voorts sulke sluipen te verwekken. Dat sullen my alle Medezijns toestaan / en ik self weet daaraf exempelen genoegh. So dat al het gene dat dus bette verhaald is / niets met allen bewijst datter toverpe was. Maar die moester ehenwel op volgen: dit voorspel was maar te doen / om sulk spel daar uit te maken.

Ter selfde tijd: &c, tot 9 of 10 uren in de nacht] 't Volk was door Willem Spijliers werk al wat ingenomen / en d'ogen in gewoonte gebracht om

sijne

ſijne handgrepen voor uitwerkſelen van Toverye aan te ſien. Daarom moght deſe Marij d'omſtaanders te gemakkelijker met veel en lang toeſijen vermoeijen / en tot in den nacht ophouden; alſo de donkerheid dienſtig is / om de miſſelijkſte vertoninge wonderlijker dan by lichten dage te doen ſchijnen.

§. 15. In 't midden der ſelve verhaalde ſy &c.] Hoort hier de tweede getuige / dat Beſje toveren kan: want Marij ſiet haar alſo klaar aan de wand / als William Spicer heeft gedaan. Het een is ſo waar als 't ander. Maar hoe is de oude vrouw niet wijſer / datſe eens verraden zijnde / ſich de tweede maal van den Duivel ter leur / en voor 't volk ten toon doet ſtellen? Wat ſeg ik / voor 't volk? Neen / eerſt voor Willem / en nu voor Marij: want die beiden zijn 't maar / en niemant meer / die Beſje aan de wand ſien / ſo ſe ſeggen. Hoe ſoudemen anders weten wie 't was die haar betoverd heeft? Dus kan men klaarlijk ſien / dat dit gemaakt ſpel na 't gemeen gevoelen geſchikt is: alſo ſulke toverpen altijd met geſichten daarby plegen verhaald te worden; waar uit de ſchuldige bekend word. Want ook de duivelbaanders / ſomenſe noemt / en wijſters gemeenelijk enigen raad aan 't volk geven / watſe doen moeten / om gewaar te worden wie 't is die 't haar doet. Die moeite is hier beſpaard: misſchien uit gebrek van ſulken Duivels profeet of profeteſſe: mitſdien deſe beide betoverden 't geluk hebben / dat hen de tovereſſe ſelf in een geſichte verſchijnt. Haddeſe dat ook aan d'omſtanders willen doen: ſo had de moeite te ſparen geweeſt van dat pijnlijk braken van allerhande vreemde dingen / en van die water-proef; om elk een te doen ſien dat het toverye was.

§. 16. Den volgenden Woenſdag begonſe kromme ſpelden te braken, en dat duurde ſo den tijd van 14 dagen. Daarna gaffe over ſpykers en ſpelden, en hield doe voorts op den tijd van acht dagen: waarna ſy wederom ſpykers braakte, en lepelſtelen, ſo van ſpeauter als koper; onderſcheidelike ſtukken yſer, lood en tin met verſcheide klonters van kromme ſpelden, ſommige met garen omwonden, en ſommige met draad; ook veel bloeds tuſſchen wijlen. En dus bleef ſy doe enigen geruimen tijd: hebbende in alles overgegeven boven de 200 kromme ſpelden, behalven noch verſcheidene klonters van kromme ſpelden, 16. of 17 in een klonter; ſeven ſtukken ſpeauter, vier ſtukken koper, zijnde lepelſtelen; ſes ſtukken, waar af ſommige lepelſtelen waren, en ſommige 't lood van een venſter glas; buiten noch een dicht ſtuk lood, volle twe oncen wegende; ſes lange ſtukken blik, met yſerdraad daar aanbehoorende; vijf ſtukken yſer, waar onder een dat rond, maar hol en vry dik was: noch twee en twintig ſpykers, waarin ſommige ſchotſpijkers waren, lang by de vierdehalf duim.

Den volgenden woenſdagh] Siet hier d'eerſte vertoninge / die 14 dagen duurt; effen ſo lang als Willem ook met ſpeldemaken doende was: doch wien ſp erfter in de konſt verre overtreft. Want ten einde van dien eerſten leertijd debe ſp met een hare proef van 't ſpijkermakers handwerk. Doe half ſo lang geruſt / en daar na 't werk met meerderen yver by de hand genomen hebbende / quam het langer op geen dertigh kromme ſpelden aan. Haren mond ſagh men enen geruimen tijd lang / met anders als eene opene mijne van

allerhande bergwerk: goud en silver uitgesonderd; waar uit te sien is / dat de sijnste Alchimisterp in de toverkunst niet begrepen is. Daarom moetmen so licht niet seggen / dat iets toverp is / 't gene ons wonderlijk toeschijnt; gemerkt dat d'Alchimist den Toveraar in konst te boven gaat. Want hadde dese Duivel de handeling so wel van goud en silver / als van yser / koper tin en lood gehad; hy soude in al dien tijd wel iets daaraf voortgebracht hebben. En dan soude 't een vermakelike toverpe geweest zijn; waar door de betoverde sich in korten rijk gespogen / of de toesienders rijk gheleken hadden. Die my dus hoort spreken / sal seggen dat ik met dit werk spotte: en so doe ik ook. Die dat qualik neemt / die toont sich onbehoorlik voor d'eere der Duivelen / of der booste menschen ingenomen; welke ik / dus met hen spottende / op 't allerernstigste verkleinen wil. Niemant sal my weigeren hier in by te staan / die maar eens met aandacht / en sonder voorooordeel / op den volgenden Inventaris van des duivels uitbraakselen letten wil.

§. 17. Hebbende in alles overgegeven boven de 200. kromme spelden; verscheidene klonters van kromme spelden, 16. of 17. in een; 7. stukken spiauter; 4. stukken koper, zijnde lepelstelen; 6. stukken lood, waaraf sommige lepelstelen, en sommige 't lood van een glasvenster waren. Noch een dicht stuk lood, 2. onsen swaar, 6. lange stukken blik, met yserdraden daar aan; 5 stukken yser, het eene rond, hol, en vry dik; 22. spykers, waar onder schotspykers van 3. en een 4. deel duimen ruim. Siet daar de verscheide stoffen / met hun maaksel / en getal: laat ons die wat uit malkander schisten / om het te besien / uit wat ware die geheele toverkraam bestaat. Enige zijn ongeworcht; de 7 stukken spiauter, dat een stuk lood van twe onten / en 4. van de 5 stukken yser. D'andere zijn gewerkt: so in 't geheel als in 't gebroken / om so te spreken: te weten / volkomen zijn de 200. spelden, dat eene stuk yser, rond en uitgehold; en de 22. spykers. Behalven dese zijnder t'saamgestelde en opgemaakte werken van 16. of 17. spelden aan een met draad omwoeld / en met bloed doormengd. En dan noch drie deelen konstwerk / doch gebroken: gelijk de kopere en lodene lepelstelen, 't vensterlood, en stukken blik met yserdraden; alle sodanig / dat het ergens toe gemaakt geweest en afgebroken is. Meint nu iemant my so blind te maken / dat ik hier geen openbaar bedrogh in sie? Want ik vrage wederom: heeft de Duivel al dien drek in 't metsjes lichaam gemaakt / of van buiten daar in gebracht? Het eerste maghmen niet eens denken / sonder den Almachtigen grotelijx te lasteren: die alleen het yser / koper / tin of lood / of diergelijke scheppen kan; maar die nochtans nooit lepel / spelt / of spijker schiep. Selfs in sijn eigen werk tot den heiligen dienst geschikt / heeft hy nooit Engelen gebruikt; (die in allen gevalle noch ongelijk meer bequaamheid dan de Duivels hebben moeten / en daar toe seer wel gepast hadden) maar alles door menschen handen / als Bezaleël / Aholiab / Hiram / en andere / verright. Jn tegendeel sietmen / dat de hexerp doorgaans met gemaakt werk van spykers en spelden te doen is; gelijk sulx te voren al geseid is. Het ander is daarby ook aangemerkt: en heeft hier noch veel groter reden / uit dien dat spellen maar kleine lichamen zijn / by schotspykers en lepelstelen / en die swa-

re

re ſtukken lood / blik en yſer. Maar denkt toch / lieve Leſer / op de reden eens / waarom 't vrouwmenſch niet ſo wel geheele lepels als blotelijk de ſtelen ſpoog? Was het daarom / dat de Duivel in haar lichaam geen lepelbladen ſmeden konde? Waarom die ſo wel niet als de ſtelen? Of om dat de bladen te breed zijn om door 't keelgat te dryven? daar moeſt hy mede raad toe weten / ſo hy tot al 't ander weet. Neen: want om een vaſt lichaam door een ander te doen doorgaan / ſonder ruimte te maken ſo veel als dat lichaam beſlaat; dat is tegen de nature / en door Gods almaghtigheid noch nooit geſchied: derhalve ſchrijftmen dat godslaſterlijk den Duivel toe. Maar dit vrouwmenſch wiſt met de breedte der bladen ſo wel geen raad als met de ſtelen / en 't ander tuig / om in haar bakhuis te verbergen; ter tijd toe datſe 't een na 't ander ingenomen / 't een na 't ander / ten miraakel der verblinde kykers / wederom ten monde uitſpoog.

§. 18. Doch misſchien ſegh ik hier noch wel te veel: alſoo het niet en blijkt / dat de een of d'ander der bystanders (ik late ſtaan alle) beſcheidelijk geſien hebben / dat alle die ſtukken uit den mond van 't meisje quamen. Maar 't vrouvolk heeft noch betere gelegentheid om iets tuſſchen hare kleederen weeh te ſommelen / dan de mannen doen: daar toe aan beiden die ſtuipen een groot behulp aanbrengen; buiten welken (let daar doch eens op!) ſulk braken van dat allerhande tuig nooit geſchied. Terwijl de gewaande toverſieke van 3 / 4 / of 5. man gehouden word / ſo worden de genen die verder afſtaan van 't naaſte geſight afgeſloten: en die haar houden / hebben werk genoeg om duimen uit de hand / de linien neerwaarts (beſonder om de eerbaarheid / ſo 't een vrouwmenſch is) en 't hooft opwaarts te houden; ſonder datſe in die eenvoudige verbaasdheid ſo net ſien konnen wat de betoverde ſommelt / watſe ondertuſſchen in den mond brengt of daar uit. Dus verre 't eerſte bewijs / dat ons de omſtanders als oogtuigen geben konnen / van die gebootſte Tovery: buiten 't gene ſy met ogen hoorden / van 't gene Mary ſeide datſe ſagh. Nu volgt het twede.

§. 19. De luiden van het dorp ſiende den bedroefden en beklagelyken ſtaat van de voorſeide Mary, ende ſeer met haar bewogen zijnde; deden ſo veel, dat dit oud wijf gebracht wierd in 't huis daar de gemelde Mary woonde; ſonder datſe 't wiſt. En zijnde meer dan honderd menſchen by een vergaderd; wierd deſelve Mary gebracht in de opene lucht: daar ſy aanſtonds in ſulke ſterke ſtuipen viel, dat haar twee of drie man qualik houden moghten. En gebracht zijnde op den berg by de kerk, en d'oude vrow by haar gebracht: (niet tegenſtaande datter vier mannen waren, om de geſeide Mary in enen ſtoel vaſt te houden, ſo rees ſy op over haar hoofden heen in de lucht. Waar tegen de mannen, en andere daar by ſtaande, haar de beenen vaſt hielden, en ſo wederom neerwaarts trokken.

De luiden van het dorp . . . . ſeer met haar bewogen zijnde] Blinde medogentheid! Want waar door toch ſo bewogen? door 't ſien van haren bedroefden ſtaat. Maar ſy ſagen mis. 't Lichaam was ſo dryvig niet geſtelt als 't ſcheen: maar de ſiel in ſo bedroefden ſtaat als ooit menſche op aarde was. Dat hert en toont ſich niet opregt: noch door de menſchen / die het bedriegt;

noch voor God / die sich niet bedriegen laat. Wee haar / indien sy haar niet en beheert / van dese bittere galle en t'samenhopinge van ongeregtigheid. Sy draalt grotelix dieper so vele doet dwalen. God en laat sich niet bespotten: want so wat de menschе saait dat sal hy ook maajen. Gal. 6: 7.

Zijnde by een vergaderd meer dan 100 menschen] Getuigen genoeg: maar wat hebben die gesien? So haast als 't oud wijf gebracht was in 't huis van Marp / sonder dat sy 't wist, (te weten / Marp en wist niet dat het oud wijf in haar huis was; so salmen 't verstaan moeten / om 't bewijs den meesten klem te geven) en sy selve buiten in d'opene lucht: siet so krijgtse aanstonds sulke sware stuipen / datter genoegh aan haar te houden is. Dat dede dan de tegenwoordigheid der toveres in 't huis van de betoverde; niet tegenstaande dat dese niet en wist / dat haar 't oud wijf so na was. Want men moet denken / dat het volk wel versekerd was / dat Marp dat niet en wist. Maar hoe kreegse dan de stuipen noch? So siet men immers wel / dat het geen gemaakt werk en was. Neen toch / trouwen! souden meer als 100 menschen niet een schone gemeente maken / om het tooneel voor haar toe te stellen / en 't spel aan den gang te helpen; al was 'er 't bessje self niet by?

§. 20. Op den berg by de Kerk] So magh men dan wel seggen / dat dese Protestanten den Duivel een kapelle stichten / by de Kerk / aleer van Papisten / (so 't geen nieuwe Kerk is) tot den Godsdienst gebouwd.

En d'oude vrow by haar gebracht] Het deert my om die arme oude sloof / die dus onweerdig heen en weer gesleept word / om ten schouwspel van de weereld te dienen. Dat Marp hier so veel babbelguighjes maakte / en hier of drij sterke harels werk gaf om haren geest des afgronds weer te perssen / dat hy niet al te hoog in de lucht opreesde: sulx en geest my gantsch geen wonder. Want was sy so ontsteld geweest als men gesien heeft / wanneerse sleghs de gedaante aan de wand sagh; so paste 't haar noch veel meer geweld te maken / wanneer sy 't lichaam self in d'ogen kreeg. Maar ik verneeme niet / dat het bessje (terwijle sy van elk een gesien wierd / en de quale der betoverde op 't allervreeslikste was) hier in 't minste met de vuisten dreigde of grijnsde / gelijk Marp te voren seide dat sy haar sagh doen. Wonder dan / dat de schaduwe werksamer geweest is dan het lichaam was: of de gewaande Tovereſſe stil daar by staande / veel hestiger en verbaarliker stuipen te wege bragt / dan doese sloeg en stiet / so dat de betoverde gedurigh uit vrees ter zijde week. Nu volgt het derde bewijs.

§. 21. Dit wijf wierd uit last van een Vredereghter by beëedigde Vrouwen onderzocht: die aan haar vonden verscheidene purpervlekken; welke met ene scherpe naalde gesteken zijnde, haar echter geene pijn gevoelen deden. Sy hadde noch andere merken en tekens van een Tovereſſe, waaraf de Vrouwen onder eede verklaringe gaven aan 't gereght; en sommige swoeren *positive* tegens haar. Dus wierdse gesonden na de Graafschaps gevangenis, alwaarse blijft om in de naaste sittingen onderzocht te worden.

Dit wijf wierd uit last &c.] Hier doet de Sleghter sijn ampt / en word het Bessje door eedplichtige Vrouwen onderzocht. Toverye te onderzoeken / meen ik

dat

dat geen vrouwen werk is: maar wel / toverye te maken / so als Marp: noch den Eed en maakt niemant wijs; en dat in sulken sake / daar al de weereld sot in is. Dan sien wy hier noch / dat de Reghter self niet wijser is / of hy meint / dat het een vrouwmensch aan't ander sien kan datse een hex is. En weet je waar aan?

§. 22. Verscheidene Purpervlekken] Zijn purperverwige / of enige andere vlekken aan's menschen huid / en die so oud is / teekenen van Toverye: wat vlekken zijn't dan of wat voor teekenen / waar aan men kent den geen die betoverd is? Want het komt my wonderlik voor / dat een die geslagen of gestoten word / geen wonden ofte vlekken daar af krijgt; maar wel de gene die dat doet. Na desen regel / sie ik wel / sal men niet aan iemants lichaam sien of hy vergeven is; maar wel of hy de gene is die den anderen't vergift heeft ingegeven. Wie hoorde ooit ongerijmder taal? Maar noch vreemder is't / dat de vlekken der siele sich aan't lichaam openbaren souden: so dat / indien iemant een dief is / of een gierigaart / of afgodendienaar; daar af sal men teykens aan sijn lichaam sien konnen / indiemmen daar aan sien kan dat hy een toveraar is. De toverye is eene van de sonden welke buiten't lichaam zijn: gelijk het Paulus noemt 1 Cor. 6: 18. alleen die hoererye bedrijft, die sondigt tegen sijn eigen lichaam. Sett daar nu den vronkaart by; na Salomons verklaringe. Spreuk. 23: 29/30. Die beide doen iet aan hun eigen lichaam / wanneerse sulke sonden doen: maar wat doet de Toveresse aan haar selven? Nu / so heer als de Tovery mede een kunst is / al isse quaad: so moetmen denken / dat de kunst of wetenschap niemants lichaam anders maakt dan het is: gevolgelik kan ook de Toverkunst geen vlekken aan het lichaam maken.

§. 23. Misschien sal men seggen / dat het niet natuurlikker wijse / maar door Duivels verdragh also geschied / dat hy sijn volk met sulke vlekken teekent. Is't waar? tot wat einde doet hy dat? Omse self te kennen? maar hy kentse trouwens van te voren al / eer hy hen die teykens geeft: hoe soud hy anders weten wie hy teekenen moest? Isset om van anderen gekend te worden? dat denk ik immers niet: soude die lose geest so las en onvoorsichtig zijn / dat hy sijn volk niet geheimen hielde / of so quatsch (seg ik noch eens) dat hy sijn eigen volk verried? Wat quaad kan hy met de heren doen / wanneer de menschen weten konnen datse't zijn? Een bekende vyand is minst te vresen. Noch meer. Soder nu alsulke Teekenen wesen konden; wie leert ons welke en hoedanig datse zijn? Hebben die besworene vrouwen by den Duivel of sijn volk ter schole gegaan / daarse dese Teykens leeren konden; en van hem een vriesje getoond / datse daar in volleerd zijn?

§. 24. 't Schijnt dat dit mede tot de kunst behoort / dat d'ongevoeligheid deser vlekken / met een scherpe naald gesteken zijnde, voor vast bewijst dat iemant toveren kan. Ik gelove dat een opregt degelijk besje verscheide vlekken aan haar lijf kan hebben / immers so seer als andere menschen; en dat die vlekken sonder gevoelen wesen konnen. Watsteekt daar quaads of onnatuurlix in / 't gene so gemeen is? Menig eerlik man of vrouwe leeft gesond / die enig deel of lid aan't lichaam heeft / daar't gevoelen uit is / en dat immers

mers voor eenigen tijd. Wat hebben ons die van de hoge school van Montpellier XI. §. 10. op de 10. Vrage al eens geseid. Men moest dan die blekken nader beschrijven / om ons te doen begrijpen / uit wat oorsake sy moghten ontstaan zijn. Immers uit geen tovery / dat weet ik wel.

§. 25. Sy hadde noch andere merken) Daar seg ik 't selfde van: en ben dies te meer voor die vrouwen bekommerd / die daar af onder eede verklaarden voor 't Gerecht, dat het tekenen van een Toveresse waren: Ja sy swoeren *positive* tegen haar. Waarlik een sleght positijf / van seer quaden klank. Hoe licht sweert een mensche 't gene hy meent te weten / en hy weet niet. Want ik will ten besten van dit vrouwvolk geloven / datse uit geen quaadaardigheid: maar na hun beste weten also gesworen hebben. Maar wat is dit voor een positiven eed? Ik verstaa daaruit / dat dese vrouwen vast stellen / dat d'oude vrouw niet alleen aan de tekenen van Toveresse / maar aan de daad selve vast is. Dat gaat daar so op heen: Nu dan / dyp met de Heer na 't water toe; en sien eens of se dryven sal.

Na de gevangenisse.) Waer moestmen Willem en Marp gebracht hebben; en d'oude vrouw in 't Aalmoesseniers-huis met vrede gelaten / tot dat haar de dood / nu so na-by / geheel ontbonden hadde van de strikken sulker bose menschen. Maar die twee gelijken aan de tekenen en merken van een valsch getuigenisse onderzocht / souden van die tovery haast ontslagen zijn geweest.

§. 26. Dese oude Vrouwe wierd aan een grote riviere na by de stad gevoerd, om te sien of se onder water sinken konde. Hare beenen gebonden zijnde, so wierdse ingelaten: en terwyle sy hare uiterste poginge te werk stelde, met hare handen, om onder water te raken, so kondese echter niet; maar ging op haren rugge liggen, en dreef als een stuk kork. Boven de twintig personen waren tegenwoordig, om de waarheid hier af te getuigen; doch konden geen gelove vinden in de gevoelens van het volk. Dies wierdse andermaal aan 't water gebracht; en daar in gesteken, dreef sy als voren: zijnde als doen tegenwoordig meer dan 200. menschen, om dese vertoninge te sien, echter warender noch al veele die het niet en geloofden. Daar wierd ter selfder tijd ook een kloek jong vrowmensch in 't water gesmeten, die aanstond sonk; en soude verdronken hebben, had al wat helpen kon niet toegelopen. Om de weereld te voldoen, en geene plaats aan verdere twyfeling te laten, so heeft men 't oud wijf ten derdenmale aan 't water gebracht, en als voren daar in gelaten; wanneerse wederom stil bleef drijven. Ende was 'er ditmaal sulk een toeloop van volk uit het dorp en 't omliggende land, en daar onder veele van aansien, dat het niet te tellen is: so datter nu nauwelix een is die aan de waarheid deser sake twijfel heeft.

Om te sien ofse onder water sinken soude) Tot hier toe hebben wy dese bewysen van dese Tovery gehad; het eigen sien en seggen der betoverden / 't sien van de omstanders / en de positive verklaringe der beëedigde vrouwen. Nu komt het vierde / en dat houd ditmaal proef. Dat was op die groote rivier, daar in 't begin af geseid is. De Zee is noch veel groter; sose daarin geworpen wierde / sy soude op die wyse / (door de soutigheid des waters) noch wel

wel lichter gedreven hebben.

Hare beenen gebonden zijnde) So d'oude vrow de konst van swemmen kende / so haddese armen en beenen daartoe van node. Maar anders soudese dus kloots wijse saamgebonden beter dryven dan losbandig: daar de rokken ook toe helpen.

Terwyle sy hare uiterste poginge te werk stelde) Dat han ik seer wel inschikken / dat sy geen Toveres zijnde / ook daar voor niet wilde gehouden zijn: ende daarom / weetende datse dryvende daar voor gehouden worden soude / ook haar best deed om te sinken. Want het moest haar / na den menschе te spreken / liever wesen / hadmense niet gesocht te bergen / dus te verdrinken; die nu toch al ten einde 't grootste perk van 't menschen leven was: dan dus oud / en eerlijk van herte / als Toveres te moeten sterven.

Maar ging op haren rugge liggen dryven) So dreef sy lichter dan voorwaarts over: dat sal ons de natuur en ondervindinge leeren. Als een stuk kork: dat word 'er tot vergrotinge der sake by gedaan / gelijk de grote riviere. Doch sullen ons de Natuurkundigen seggen / dat de vrouwen meer van de nature des hoofts hebben dan de mannen: en misschien had dit Bessje daar noch meer af dan andere vrouwen / gelijk de naturen niet alle evenmatig zijn.

Konde geen gelove vinden) Nu prijs ik noch de lieden van Bekkington / datse niet al te lichtgelovig zijn. Doch wat hondense niet geloven? dat het Bessje dreef? maar dat hadden boven de 20 menschen gesien. Dan mogelijk geloofden d'anderen niet / dat dese wel gesien hadden. Ik ook so: in sulke saken soude ik met geen 20 paar vreemde ogen willen sien / of mijn eigen moester by zijn. Of is 't dat sy hier uit echter niet geloofden / dat het wijf toveren kon? So ben ik noch veel nader met hen eens.

§. 27. Dies wierdse andermaal in 't water gebracht) Hoe lange na d'eerste maal? dat hadder behoord by te staan / om beschеidelijker te konnen oordelen. Maar sy dreef als voren. En dit sagen meer dan 200. menschen; dat is 10. man tegen te voren een. Nu wenschte ik wel eens te Bekkingtown geweest / en de plaats besien te hebben daar dit geschied is: om te weten of daar 200. menschen kunnen by komen / om beschеidelik te sien / hoe dat Bessjen op 't water dreef. Kend ik dan maar een van die 200 ik soude hem vragen / waar hy gestaan hadde / daar hy so wel sien kon / 't gene daar so veel toe vereischt werd om het wel te sien. Men magh my geen schuld geven / dat ik hier in so ongelovig ben; alsoder selfs noch vele waren daar omtrent / die het niet en geloofden. So die onder de 200. mede behoren; en volgens dien ongelovige toesienders geweest zijn; gemerkt het een waar woord is / dat sien voorseggen gaat: so magh ik ten minsten een ongelovig toehoorder zijn.

Een kloek jong vroumensch) Was dat Mary Hill selfs ook? Ik denk wel neen. Men had evenwel den naam behoord te weten / om wel verseкerd te zijn dat hier geen bedrogh in was. Want anders moest een jong vrouwmensch lichter dryven dan een oud; om redenen die de Natuurschryvers weten; waar af ik in het XXIV. hoofdstuk breder spreken sal. Wederom konden de lichamen van

deſe twee ſo geſteld zijn / dat d'oudſte de lichtſte was; of ſo toegemaakt / dat de jongſte eerder ſoud. Maar die moeſt ook al wat luſten / ſo ſich wpwillig in dat water gaf / indienſer niet toe bekoſt is; want dwingen houdemen haar met reden niet.

§. 28. Om de weereld te voldoen] daar behoeſt men ſelden veel werx toe / wanneer 't op ſulken bygelovig misbruik aan komt als dit is: alſo de weereld van ſelf maar al te veel daar toe genegen is. Derhalven brengt my deſe derde proef in noch verder nabedenken / dat d'onnoſelheid der oude brow / of de ſchalkheid van de jonge dochter by velen noch te klaar heeft doorgeſchenen / om de proef voor goed te keuren. Dit was dan nu de derde maal. Een drievoudig ſnoer en word niet haaſt gebroken Pred. 4: 12. De derde ſtreng houd vaſt. Onder een ontelbare ſchare / ditmaal tot dit ſchouwſpel toegelopen / waren verſcheidene luiden van aanſien. Ik geloof het wel / maar weinig van inſien. *Perſons of quality*, ſtaat in 't Engelſch. Maar d'eigenſchappen en hoedanigheden van een perſoon / hoe groot en ongemeen / zijn niet alle eenerlei: en derhalven blijkt et noch niet / dat deſe luiden van qualiteit, de hoedanigheid hadden / om van ſulken ſaak als deſe is bequamelik te oordeelen. En dan blijft ook de vrage noch / offe alle ter bequame plaats geſtaan hebben / om dit werk beſcheidelik te konnen ſien.

§. 29. So dat 'er nu naawliks een is &c.] Soder noch meer door dit verhaal in dat gelove gebraght zijn; die deſe aanmerkingen leſen / ſullender / hoop ik / wederom afraken / of ten minſten groteliks aan twijfelen: al ware 't ook datſe onder deſen talloſen hoop der toeſienderen mede geweeſt waren; ſonderlinge indienſe persons of quality, of luiden van aanſien zijn; welker ſinnen (magh men hier ook wel af ſeggen) door de gewoonheid tot onderſcheidinge van goed of quaad geoefend zijn. Heb. 5: 13. In 't I. hoofdſtuk heb ik nodige bedenkingen daar over voorgeſteld. Dit ſal ik hier ſleghs met de woorden eens groten proteſtanſchen leeraars ſluiten. 't Is ene grove dolinge, dat men de waarſeggers en tovereſſen voor waterdriſtig houd: dewijlſe niet eens onſengbaar zijn, en 't water den Duivel niet meer tegen is dan 't vuur. Vaart een Hex over Zee, en 't ſchip verongelukt: ſy ſal ſo wel verdrinken als een ander. Boven dit ſo word God door ſulk een waterproef verſocht, en Gods eigene maght, ter proeve geſteld; buiten nood, en ſonder dat het God belaſt, of verhooringe daar op belooſd heeft. Dus ſpreekt Moulin in ſijn boek *De Vate*, *lib.* 3. *cap.* 23.

§. 30. Het is volle tien weken geleden (door de onderteikening) dat dit jong vrowmenſch allereerſt met dit ſchrikkelijk euvel bevangen wierd; en beſocht zijnde door een Predikant van die plaatſe, die ſomtijds tweemaal 's daags met haar bad; en van een Nonconformiſt prediker in de ſelfde wijk woonende, die tweemaal gelijken dienſt verrichtte: ſo blijftſe noch dikmaals met ſchrikkelijk wee, bevangen te worden, en ſpykers met lepelſtelen te braken; blijvende aldus een voorwerp van groot medelijden, en om dagelijx gedacht te worden voor den troon der genade.

Het is volle 10. weken geleden] Dit is ſo verre wel / dat wy iets van den

den tijd weten mogen / wanneer en hoe lang. Maar de saak hadde wel vereischt / dat het begin en 't einde van beide bevoerden / met dagh en ure; (gelijk nu en dan gedaan is) met namen der voornaamste oog- en oorgetuigen / waren aangetekend geweest: om alle vermoeden van bedrogh weth te nemen.

Een predikant in die plaats en een Nonconformiste prediker.) Ja hoor wel / 't gaat nu den Predikanten tot Bekkingtown / gelijk 't ons tot Franeker / niet enige weken / maar jaren lang gegaan is: daar ons ingelijx een jongeling van sijne 16. en ene dochter van hare 20. jaren af / aan werk hielpen / om in kerk en huis voor hen te bidden; en namaals beide beleeden / datse nooit duivel noch tovery vernomen hadden: gelijk te sien geweest is in 't verhaal daar af voor my gedaan VI. §. 6/7. en IX. Dus / denk ik / sal het ook dat vrowmensch / daarmen so tweemaal 's daags voor bid / niet altijd uitharden: gelijk het schijnt / dattet Willem Pricer al moede is / om datmen meer van hem in dit verhaal niet leest. Dan sullen die beide Predikanten / Conformist en Nonconformist / ons en malkanderen conform, dat is gelijk van gevoelen zijn: om voor onweerspreklijk te houden / dat alsulken Taverne / den Duivel toegeschreven / niet anders dan bedrogh van menschen is.

Ondertusschen komt my tweesins droevig voor / dat de Protestanten / om sulk ding als Nonconformistery verdeeld / en in sulke onverschoonelike doling eenig zijn. Datmen om uiterlike kerkseden / in Gods woord verboden noch belast / van malkanderen scheurt; en omtrent opgelovige taverproeven over een draagt. Dat meer is / dat men elkander / om verschil over onsekere en onnodige leersukken verhettert: en nochtans in dat meer dan afgodisch gevoelen duld / welk den Duivel hoger stelt dan God; en by sekeren gevolge / de gronden van den Kristeliken Godsdienst t'eenemaal ter neder werpt.

De waarheid hier van getuigen wy ondergeschreven.

May Hill, Rector (dat is Pastoor of Predikant) van Bekkenton.
Frans Jesse, *Pollidoor Mos*, } Kerkmeesters of Ouderlingen.
Christoffel Brouwer, *Frans Frank*, } Opsienders der armen.
Willem Mintern, *Wilem Cowherd*, } Constapels.

Op de ondergeschrevene getuigen wil ik niet seggen / also ik hen niet kenne; ook niet en weet / of dese stegeerders der kerk of school tot Bekkingtown dese Maria Hill ook in bloede bestaan; om datse eenen name dragen: gelijk my de naam van Pricer doet gedenken aan dien Pricer uit deselfde plaats / die in Kromwels tijd sich voor den Messias uitgaf; en daar over al sijn leven in 't rasphuis gebannen is geweest. Hoe 't eindelik met dese twee noch afgelopen zy / heb ik tot noch toe niet vernomen; hoewel daarover meer dan eens geschreven is.

Doch ondertusschen jammert my die goede vrouw / die boven haren armen staat en hogen ouderdom / nu noch gevaar van 't leven loopt / door eene overschandelike dood. Terwyle de predikanten daar voor de jongen bidden; sal ik het voor de oude doen: om so verre sy noch leven magh / te mogen sterven den dood des opreghten; en voor de jongen / datse sich bekeeren.

XXXI. HOOFDSTUK.

Gereghtelike Informatien, genomen over toverplegingen tot Harlingen, en elders, bewijsen mede de gewaande Tovenye nier.

§. 1.

Nu wy tot reghtelike pleegingen gekomen zijn / vereischt de order dat wy daar by blyven / so lang als van de selfde stoffe meer aanmerkens waerdig ons te voren komt: mits dat de veranderinge van exempelen ons reden geve om van 't eene tot het ander voort te gaan. In deser voegen sullen wy uit Engeland na Friesland overschepen; alwaar tot Harlingen voor 25. jaren 't een en 't ander is gebeurd / daar ondersoek op is gedaan / eerst by 't Gereght der stad / en volgens ook by 't Hof van Friesland: welker beider Informatien ik hebbe / my door den heere Procureur Generaal / beneffens dat van Bolswerd / in het XX. hoofdstuk reeds verhandeld / schriftelyk ter hand gestelt. Den inhoud is van sekere Trijn Hendrix van Dokkum / gaande door 't land bedelen / en met eene so wat waarseggen; doch waar in sy leugenachtig was bevonden / so als twee getuigen dat verklaarden. Deselve soude sekeren soldaat betoverd hebben / dat hem sijn gemaght geheel was ingekrompen / en na bloedige slagen haar gegeven aan hem hersteld. Ik sal de Informatien, vermits de veelheid der getuigen / niet geheel uitschryven / also sy meest al 't selfde seggen: maar het voornaamste stellen; daar by op ieder stuk vermelden / door wat Getuigen het bevestigd sy.

§. 2. Tryn Hendrix dan / die hier voor Tovaresse speelt / hadde volgens de getuigenissen tweemaal deselfde Tovery / in een en 't selfde huis gepleegd: eerst aan enen Kristiaan Wolters, soldaat / op den 26 Decemb. 1667. en daar na aan enen Nikolaas Reide, anders genaamd kromme Nikkel, oud 63 jaren / huishoudende met Klaaske Gerrits, oud 26 jaren / sijne ondertrouwde / maar noch niet getrouwde huisvrouw; in wiens huis 't eerste ook is voorgevallen: waaraf de eigene belydenisse der genaamde Tovaresse voor 't Gereght tot Harlingen aldus is luidende.

Informatien ex officio by de Magistraat der Stadt Harlingen, tegens eene Tryn Hendricks, *althans gevangene, invoegen soo volght genomen.*

Tryn Hendriks voornoemt, geboortig (so sy verklaard) van Doccum, verhoort ende geexamineerd zijnde, seit ende confiteert, dat sy op

op jongsleden Donderdagh acht dagen geleden, in haar slaap-plaats tot krom-me Nickels, binnen deser Stede, by 't vuur sittende, dronken en in slaap geraakt zijnde, aldaar by haar is gekomen enen *Christiaan*, Soldaat, haar de kleeren voor op lichtende, ende met een asschop in 't rondom slaande, daar na bier en asch te samen gemenght, en besmeet haar daar mede. Om welke affront te wreeken, sy doen gesworen heeft op dese manier: *Soo waar als ik hier ben, dnar geef ik den Duivel lijf en ziel op, by verscheure my van lid tot lid, soo ik hem niet weer een schelmstuk ben schuldig:* waar op volgde, dat sy Gevangene gesocht hadde gelegentheit om hem Soldaat) met reverentie geschreven) sijn manlijkheid gelijk a's quijt te maken: 't selve ook in 't werk stellende op dese manier, datse ten huise van den Apotekar in de witte Roos, alhier heeft gekoght voor een *bottjen* (dat is halven stuiver) vrouwen-poeder, en het selve hem ingegeven met een blanks kannetje Genever-water, en spreekende dese woorden, (sonder gebruik [misschien sal 't zijn *misbruik*] van Gods alderheiligste name geschreven) *in de name des Vaders, des Soons, en des Heiligen Geestes, Amen. Zijt gegroet Maria vol van Gratie, Amen Lieve Jesus!* waar door de Soldaat het gebruik van sijn manlijkheid hadde verloren. Zeit dese konst geleert te hebben van haar gewesene Broodvrouw Anna Margriet, in leven wonende tot Leuwarden, doch dat sy Gevangen het ooit niet aan iemand heeft gepleegd. Verklaart voorts, dat voorsz. Soldaat bemerkende, dat sy hem dit gedaan hadde, haar deerlijk met behulp van anderen heeft geslagen, sodanigh datse gaan noch staan kan. En gevraaght zijnde op wat manier de Soldaat van dit gebrek wederom waar geholpen: seght dat het van selfs verteerde, en na verloop van een wijle tijds weder quam; dan was het een gave Gods. Doch bekent na enige bewimpelinge, dat sy tot wedergevinge van des Soldaats gesontheid, mede hadde gesprooken de voorverhaalde woorden van *Ave Maria* &c. uit groote benautheit door dwangh van 't slaan boven verhaalt. Dit haar voorgelesen zijnde, verklaart het selve in waarheid te bestaan, en heeft sy Tryn dit † voor haar merk gestelt.

Doch over die bekentenis is aan te merken / het gene my de heere Procureur generaal by 't oversenden van die Informatien schreef / dat dese Tryn Hendrix 't selve naderhand voor 't Hof herroepen heeft.

§. 3. Het gene echter andere daar van getuigden / dat word op 't klaarste en omstandigste, bevonden in de volgende verklaringe van den beledigden / van woord tot woord aldus beschreven: behalven 't gene dat met duitsche letters staat.

Informatie genomen ordinaris by my ondergesz. Commissaris, ten versoecke van de Hr. Pr. Gral, deser Landschappe, Clager, op en tegens TRYN HENDRIKS *van Dockum, Gevangene en Beklaagde, binnen Harlingen den* 11. *Martii* 1668.

CHRISTIAAN WOLTERS geboortigh van Lennigh, doch laatst gewoont hebbende tot Sittart, beide in den lande van Guligh, tegenwoor-

digh Soldaat onder de Compagnie van de Sergeant Majoor Karry, guardiſoen houdende binnen Harlingen, oud 34 jaren, geciteert, geëdt. en geext. op de Artikelen van de Heer Clager, volgens biljet: mitsgaders op de Interrogatorien by des Gevangens Advocaat daar tegens geſteld, getuigd op de 14 en 15. Art. Dat de Gevangen op St. Stevens dagh (den 26. Dec.) laaſtleden hem getuige, als hy des avonds ontrent 9 uuren van de wacht quam, ten huiſe van Niclaas Reide, alwaar hy Getuige doen ter tijd, beneffens de Gevangene ſijn ſlaapſtee hadde, heeft gelanght een blanke kannetje met Genever-water, ſeggende, *ik heb de ganſche dag gedronken, drinkt gy dat uit in Godts name.* 't Welk by hem Getuige gedronken, en hy daar na wederom na de wacht gegaan zijnde, hadde den ſelven nacht, tuſſchen twaalf en een uur, beginnen te gevoelen groote pijne in ſijn gemaght / als iemand die met koude piſſe is gequelt. Welke pijne geduurig vermeerderende, hadde hy Getuige den volgenden dagh, zijnde geweeſt een Vrydagh 's avonds, begonnen te gevoelen, dat ſijn gemaght begon te krimpen, en was des Saturdaghs 's morgens gewaar geworden, dat het ſelve byna geheel was ingetrocken. Op den 16, 17 en 18 Artikel, ſeide dat hy getuige door het opkrimpen voorſz. ſodanigh is geincommodeert geweeſt, dat hy van des Vrydaghs avonds af ſijn water niet heeft konnen loſſen: 't welk tot des Sondaghs avond heeft geduurd, met onverdragelijke pijne, waar door hy Getuige ſoo was opgeſwollen, dat ſijn lederen wambays beneden aan het bovenſte van de buik, op een ſpanne na niet konde aan malkander gevoeght worden. Ende op de Interrogaten ſeide, het gene voorſz. is aan de drie mede getuigen Barent Gerrits, Jan Kerkhof en Jan Huisman gebleeken te zijn, dewelke 't ſelve ten tyde der voorſz. krimpinge geſien en gevoelt hebben. Op den 19. als mede op het interrogaat van dien, ſeide, dat de gevangen met een bootsgeſel Jacob genaamt, dewelke een getrouwt Man was, doch ſich voor een vrygeſel uitgat, ten huiſe van Niclaas voorſz. hadde geboeleert: en dat hy Getuige ſulx gewaar geworden zijnde, de Gevangene daar mede hadde gequelt: waar over de Gevangene toornigh geworden zijnde, geſwooren hadde; *dat ſy Gevangen hem Getuige daar voor een pots ſoude ſpeelen of de Duivel ſoude haar van 't tot 't ter ſchenren.* Waaromme ende om de ongemeenheid van het accident hem Getuige overgekomen, hy vermoeden gekregen hadde, dat de gevangene het geene voorſz. is hadde te wege gebracht: ſulx dat hy al des Saturdags avonds hadde gedreigd haar de bek te ſullen opſnijden, by aldien ſy hem niet herſtelde. En des Sondaghs ſich beraden hebbende met de Vaandrigh van de Compagnie, dewelke hem Getuige in voorſz. vermoeden beveſtigde, hadde hy Getuige met ſlagen, ſonder dat de Gevangen anders bloed kwijt geworden is als door de neuſe, gedwongen hem ſijn verloren geſondheid wederom te reſtitueeren. Op den 20. Artikel ſeide, dat de Gevangen door het voorſz. ſlaan genoodſaakt zijnde, aangenomen heeft de vereiſchte reſtitutie te doen, binnen twee uuren. En op het Interrogaat ſeide, ſulx geſchied te zijn in præſentie van een gantſche kamer vol volks: daar onder hy Getuige noemde de mede-getuigen, Jan Huisman, Pieter Juriens, Cornelis Riemans, Laurens Lefer, alle Soldaten, mitſ-

gaders

gaders verſcheidene Burgers en Buur-vrouwen, wiens namen hy Getuige niet kende, doch ſeide dat de mede getuige Klaaske Gerrits deſelve wel ſal kennen. Op den 21. Artikel ſeide, dat na de voorſz. aanneminge, hy Getuige in een ander kamer gegaan zijnde, binnen anderhalf uur begonnen was herſteld te worden: hebbende ondertuſſchen de Gevangene in 't aanſien van alle de omſtanders, met beide handen onder haar rok geſeten, ſonder dat hy Getuige wiſt wat ſy daar mede hadde gedaan. Seide voorts, dat ſoo dra als hy Getuige ſijn geſontheid bekomen hadde, de voorſz. Soldaten en anderen by hem Getuige gekomen zijn, vragende of hy herſteld ware? en ſeggende dat de Gevangene in de ander kamer zijnde, ſulx tegen de præſente perſoonen hadde geſeght. En eindelijk ſeide, dat de Gevangene des Maandaghs tegen vier Vrouwen, van de gene die by 't gene voorſz. is mede hadden tegenwoordigh geweeſt, bekent hadde, dat by aldien hy Getuige den voorgaanden avond niet herſteld geweeſt hadde, hy noit tot geſondheid ſoude gekomen hebben: als mede dat de ſlagen niet alleen by haar Gevangene, maar ook by de Duivel waren ontfangen: 't welk ſy Getuige, ('t ſal moeten zijn/ Gevangene) mede, ſoo 's avonds als 's Maandaghs morgens ten aanhoren van hem Getuige verklaart heeft, waar door hy Getuige geloofde, dat de voorſz. reſtitutie door de Gevangene ſonder enige medicamenten was ge-effectuceert &c. Onderſtonden. H. KRYT, I. BEUKER.

§. 4. De andere Getuigen/ die dit beveſtigen/ ſo veel als 't werk van die Trijn Hendrix in het betoveren en 't wederom onttoveren betreft/ zijn drie ſoldaten geweeſt: met namen Barend Gerritſz. out 25. jaren/ van Nederelten; Jan Huisman, desſelfden ouderdoms/ van Kranenburg; twee paapſche plaatſen in het land van Kleve; Jan Kerkhof, ouder niet dan 21. van Reklinghuiſen, onder 't Keulſch gebied; en deſelfde Klaaske Gerrits, ook niet ouder/ die verlooſd was en huishoudende met kromme Nikkel, of eigentlijk geheten Nikolaas Reide, man van 63 jaren. Deſe hebben hunne verklaringen eerſt voor den Magiſtraat/ en daar na voor 't Hof gedaan/ ontrent den tijd van 9. welken tuſſchen beiden verlopen zijnde. Doch daar is reden van vermoeden/ dat die drie ſoldaten paapſch geweeſt zijn; of ten minſten in die landen hunder afkomſt opgevoed in die gemeene dolingen van tovery: gelijk ſulx ook blijkt uit het ſlaan/ en d'oorſaak die ſy ſeggen/ dat hen daar toe heeft bewogen. Daar by verkeerende met hunns gelijken/ daar ſulke dingen meer zijn aan dan af te leeren; en noch ſo jong van jaren/ met ſo weinig onderbindinge: ſo konden ſy ſich lichteliker tot verbeelden/ dan ſy met der daad gewaar wierden/ of de betoverde ook aan hem ſelf bevond. Dewelke ook een Gulliker/ van geenen anderen omgang van der jeugd aan was geweeſt/ dan ſijne makkers waren: een land/ een volk. Want deſe zijn 't ook/ daar 't verhaal belangende de proef der Toverpen op de Waag tot Oudewater af vermeld/ 1. b. XXI. §. 9/ 10. dat ſy deſelve tot dien einde meeſt gebruiken: een werk dat echter hier te lande meeſt voor fabelachtig wordt geacht.

§. 5. Noch nader is dat eenigſins te merken uit het gene dat den ouden krom-

krommen Nikkel, na ſijn ſeggen / van dat ſelfde vrouwmenſch wedervaren is / den ſelfden maandagh als voornoemde Kriſtiaan herſteld was. In welke verklaringe deſelve Nikolaas Reide en ſijne ondertrouwde huishoudſter Klaaske Gerrits van woord tot woord daar in te ſamen ſtemmen. Te weten / dat hy ſich bevindende dus ingekrompen ter voorſchrevene plaatſe van ſijn lichaam; met eenen grote pijn in 't wateren gevoelde. En ſo als hy geloofde / dat Trijn Hendrikx dat veroorſaakt hadde: ſo wierd deſelve van ſijne ondertrouwde huisvrouw daar op aangeſproken; met twee ſlagen aan de wang / daar af de neus aan 't bloeden raakte. Trijn Hendrix dus geſlagen / ſeit / ſla my niet meer, hy ſal het weder hebben; ſet my de muts weer op: en wierd daar op de man terſtond herſteld. Sulx was van haar gedaan / ſittende op enen kruiwagen / daar mit mede gevoerd word; op welkenſe gewerpen van de jongers / wanneerſe ging bedelen / voor kromme Nikkels deure was gebraght. En moeſte / ſeidenſe / dat ſlaan geſchieden: alſo de daderſche ſelf had verklaard / dat ſonder ſulx hem ſijne geſondheid niet hadde konnen herſtellen. Hadden echter geene toverboeken by haar konnen vinden. Dit zijnde maar 't getuigeniſſe der beledigde perſonen / als des ouden mans voor hem ſelf / en der jonge vrouw in opſight van den man; daar boven van een paar dat dus te ſamen leeft / en van geringe neering / ſo als 't blijkt / dat weinig omgang met gehavend volk en met georfende verſtanden heeft; kan niet veel wegen / om daar uit iet als ſeker van ſodanige gevallen te beſluiten.

§. 6. Nochtans is daar de eigene verklaringe van 't vrouwmenſch ſelf / doch *in propria turpitudine*, over hare eigene ſchande; derhalven ook na Regten niet ten vollen geloofweerdig; gelijk de wilde baren der Zee hare eigene ſchande opſchuimende. Deſelve Kriſtiaan Wolters, na haar ſeggen ook een ruwe quant / indien hy haar in dronkenſchap en ſlaap alſo gehandeld heeft: invoegen dat op ſulk getuigenis niet veel te bouwen is. Ene bedelſter / ene handlijkſter / ene hoere; wat ſtaat is op ſulk volk te maken? Het komt ook niet wel over een / dat ſy ſegt / in den dronk van Kriſtiaan te zijn mishandeld; en deſe / dat hy is vergramd geworden door 't verwijt van hoerdom met dien bootsgeſelle. Daar by ſo overlegt eens / die verſtand hebt / 't gene Kriſtiaan verklaart van Trijn geſegd te zijn / dat hy nooit tot geſondheid ſoude hebben konnen komen, ſo hy dien avond die niet wederom gekregen hadde. Wat reden ſteekt daar in? maar allermeeſt dat ſelf de Duivel deſe ſlagen voelde die ſy leed: een klaar bewijs / dat deſe vodde niet en wiſte wat de Duivel is / noch watſe ſeide.

§. 7. Wat ſtaat ons eindelik hier af dan te geloven? Ik ſegge / meer niet dan men mogelijk / en ook met onwaarſchijnelijk mag achten / dat hier gebeurd kan zijn. 1. Dat vrouwmenſch / ſelf niet weetende wat Toverye of een werk des Duivels zy; (als daar uit mede blijkt / dat ſy geſegd heeft / na 't getuigenis van Klaaske Gerrits / niet te konnen doen (dat is toveren) maar wel Duivels konſten wiſt) dan wel gehoord of ook bevonden hebbende / wat kragt het vrouwenpoeder, ſo genaamd / magh hebben; en door gramſchap aangedreven: heeft waarlik dien ſoldaat iet ingegeven / daar hy van beledigd

ledigd is. De kraght van dien gemengden drank heeft dat gedaan; maar niet die toverwoorden dieſe ſpraak / dewelke ſelf geen ſchrander Roomſchgeſinde toeſtaan ſal. Want timmers is wel te begrijpen / indien de kraght in ſulke woorden is / dat dan deſelfde woorden niet en konden dienen tot geneſinge / die tot verovinge van 's mans geſondheid zijn gebruikt geweeſt. Waar boven dit ſo is 't een grouwel / te geloven / dat in Gods allerheiligſten Name iemant ſal vervloekt / en dus door Duivels hulp beledigd worden: waar door de Duivel moeſt gedwongen zijn in Gods Naam te doen het gene hy doet.

§. 8. Te ſeggen / datſe moeſt geſlagen worden, indienſe den bedorvenen man geneſen ſoude; was maar een praat / als ſulken dronkene vodde paſte. En 't ſlaan en bede daar niet toe: dan datſe onder 't ſlaan bekende / en tuſſchen deſe ſlagen wederom ontkende / (ſo de Getuigen ſeggen) dat ſy het was die Kriſtiaan bedorven hadde; en wederom beloofde hem te doen bekomen. Haar ſitten met de beide handen onder haare rokken / in 't midden van de kamer vol van volk / ſo borgers als ſoldaten / terwijle de betoverde in d'andere kamer / na verloop van anderhalve ure wederom begaam; en 't gene ſy daar onder ſeide / dat hy was herſteld: dat toont haar ongeſchikt ſatſoen; maar geeft niet om te denken / dat ſy iet daar toe gedaan heeft of gewroght. Dan 't is wel eerder te geloven / dat het wel ſuiverlik ſo was gelijk ſy ſelf met een onſuivere mond beleed / ene gave Gods. Want dat ſy tot herſtellinge des mans twe uren tijds begeerde / was meer niet dan een doekje voor het bloeden / om tijd te winnen / en vorder ſlagen te ontgaan: gelijkſe dan bekent / dat ook die laatſte ſegening van haar geſproken is uit grote benaawdheid, door den dwang van 't ſlaan.

§. 9. Voor 't ſlot van alles magh hier dienen 't gene een aanſienlijk heer daar over aan my ſchreef / belangende de ſtraffe / 't vrouwmenſch door 's Hofs bonnis opgelegd. Dat luid aldus.

Maar boven dat ik 'er ſelf maar om lagte, beelde ik my niet in dat de Heeren van den Hove veel eſtime of crediet voor ſulke vertellingen hadden. En dede my ſulx te meer geloven, door dien ik ſag dat 't Hof de bewuſte Tryn Hendrix, waar af laaſt de eere hadde van U E. te ſpreken, met een geeſſelinge hadden voortgeſtuurd. 't Welk die hoer door haar verſweringen, ende 't leed dat ſy aan den mans perſoon, al was 't ſonder toverye, aangedaan hadde, wel verdient hadde. Maar een Tovereſſe op die wyſe te bejegenen; ſoude te veel voor een regter gerelacheert zijn. Egter moet bekennen dat in de herſtellinge van den man, op dien tijd, ende de aparte kamer, ſonder middelen ende aanraken, iets is dat ik niet beſeffen kan: ten ſy men ſeggen wille, ſulx by gekomen te ſijn, om dat juiſt op dien tyd het medikament ſijn werkinge gedaan hadde. 't Welk gelijk my met de omſtandigheden ſchijnt te ſtryden; ſo wenſchte wel dat in 't nemen der informatien den beledigden gevraagt was, of hy op die tyd ook geen tegen middelen, van andere voorgeſchreven gebruikt hadde. Gelijk alſo (ſo my van een oog-getuige verhaalt is) ſeker Student tot Groningen, op gelijke manier ende met gelijk gevolg, door een hoer bejegent ſijnde, wel haaſt door hulp van den medicyn is gereſtitueert.

gelijckheit in my gequeeren dat die ſtaaten op te geven / die ſy op 't einde van het VI. Hoofdſtuk hadd beloofd.

§. 10. Waar boven moet ik noch verſaken van het dat my ſelf hier t'Amſterdam nu onlangs voorgekomen is / en by 't hoogaande paſt. Een ſeker Handwerckman / al in de 40. jaren oud / en nooit getrouwd / quam onlangs aan myn huys / my van te voren onbekend : was eerbaar / zedig en bedaetſaam in ſyn ſpreken / van godsdienſt Luterſch / ſo hy ſelve. Hy quam my klagen / en niet eene kaud woorden / alles grots ongelegentheit waar in hy ſelve dat hy was. Want werkende by ſekeren baas / enige jaren lang / ſonder by hem te wonen : ſo hadde hy gemerckt / dat die genegen was hem ſyne dochter toe te trouwen / maakt 22. jaren oud / en voor hem veel te jong. Hy hadde eenen broer van gelijcke jaren / die noch aanſtaet ; maar de vader / ſo het ſcheen / den ſelfden niet haar aan den ſelven uit te geven ; om dat misſchien de ſtaat en dragte des jongmans meerder / maar de winſten minder moghten zijn. De dochter / ſeit hy / woont by haren vader niet / maar by hare moeye ; haare moeder overleden zijnde / en de vader andermaal getrouwd. Derhalven gaat hy dagelijx met haar niet om. Doch eens in den voorleden ſomer hem te drinken geboden / wanneer hy ſeer beſweet was ; en dat hy maar een weinig nam : verſochte ſo hem / om doch wat hartelijker dronk te doen. Doch hy en wilde niet / voor vreſe van ſich wederom de hoofts op 't lijf te drinken / gelijk hem eens gebeurd was / daar hy 15. maanden lang aan ging. Met eenen ſetede hy 't glas daar heen. Dit was in 't voor-huis. De vader doe dan binnen kommende / ging achter om hem henen tuſſchen beiden ſtaan / de dochter ter tafel miniſterende : midsdien ſo waren beider ogen / vaders ende dochters / na dat glas gekeerd. Sy gingen daar op t'ſamen binnen ; en de knecht alleen gelaten / ſijnes weegs. Hy trok het ſich niet aan / te weinig denkende dat dit glas hier op hem gemaakt was ; dat hem ook niet en misſtaakte. Doch hy bevond ſich t'ſedert op de dochter ganſch verlieft / ſo ſeer dat hy haar dikmaal ſochte te ſien ; en ſulx hem tuſſchen tijde misſende ; alſo hy buiten werkende / t'huis van den baas ook dies te weiniger bequaam / ſo nam hy haar voor ogen in de kerk.

§. 11. Maar 't bleef niet by dien eerſten dranck. Op den 17. December 's avonds / hebbende den baas op ſyn verſoek in iets geholpen binnen 't huis : ſo wilde die hem na gedane werk verſchenken met verſch Rotterdammer bier ; daar hy te voren al eens af geſproken hadde / dat hy wilde inleggen / en dan hem daar de proef af geven. Hy doe niet dorſtig / weigerde 't in 't eerſt. De meeſter echter / als of 't dan ten minſten voor hem ſelven ware / ging in de kelder / ſo 't ſcheen / om te tappen. En als of hy voor het dat gedronken hadde : ſo quam hy met het bierglas in de hand / daar ontrent noch een mutſen in was ; hem dat aanbiedende om voort uit te drinken. Hy vede 't dan / om geen misnoegen aan den baas te geven : doch 't ſmaakte niet als ander Rotterdammer bier ; maakte maatſoet / en walgelijk / in voegen dat hy nimmer hier van ſulken ſmaak gedronken hadde. Hier op verſochte de meeſter / dat hy met hem ginge / ſijne huis vrouwe / die een goed ſtuk weegs van daar by bijen-

den

pen wens / na huys te halen: het welk hy uit beleefdheid niet en weigerde. Als 't heuen gaan begon hy seer ontsteld te worden door sijn gantsche lichaam heen; en hadde dikmaals op de tong den baas te seggen / dat hem sijn bier so misselijk gesmaakt hadde / ende nu niet wel bequam. Maar hy verbeet sich noch / en stond dien swaren toght stilswijgens door. Wanneer hy t'huis-waart keerde / so schoot het hem gelijk koud water langs den rugge na 't gebernte toe / met selle persinge / die hem te wonder benaude. So haast en quam hy t'sedert niet ontrent de dochter / of hy gevoelde hysterder ontsteltenisse; so verre dat hy nu en dan wel 't haat-waart scheen te neigen / maar noch veel meer afkeerig wierd. Selfs komt de baas in 't werkhuis niet wat meer ontrent hem / of sijn lichaam word daar door ontroerd; niet sijn gemoed: so dat hy hard betuigt / dat geen inbeeldinge hem quelt. Des daags in 't werken sijnde / so gevoelt hy minst: maar 's nachts word hy by vlagen wonderlijk benaawt; de quale telkens van boven af na beneden schietende / met seer gevaerlige trekkingen / waar op de natuur (anders buiten die toevallen krachteloos) gedrongen en gedreven word / meer dan de eerbaarheid veroorloft om te melden. Dit hadde dus tot in de laatste week van Junius gedueurd: daar na ontrent ene gantsche maand lang opgehouden; en t'sedert tot de laatste weke in Augustus / wil ik dit nu schrijve / wederom als voren aangehouden.

§. 12. Hy sepde voorder / dat hy twee Doctoren na malkanderen de saak ontdekt / en hunnen raad gebruikt hadde. Dat sy 't vermoeden van betovering / dat by hem was / verworpen hadden; en hy by 't eenen ander inbeel wel verlichtinge gevonden / maar geen verandering van 't quaad. Jets dat de mage seer bevsterde / en den eetlust onderhield / was 't beste dat hy noch gebruikt hadde / en dat hem op de been hield; daar anders hem de lust tot eten door de quale merkelijk berging / en met een de kracht. Het bidden / seide hy / hadde hem dikmaals in de hestigste benaawdheid seer verlicht. Nooit hadde hy so seer als nu bevonden / dat een vverig gebed so veel kon doen. Dat was dan tegen Satans krachten / die hy dachte dat hem sulk geweld aan deden; om dat hy niet begrijpen konde / dat dit natuurlijk was. En dat is mogelijk de reden / waarom hy ook den raad noch niet gevolgd is van besondere intenden: die hem ondeel waren / so hy seide / dat hy sich van hier moest geven / en elders verre van die menschen wonen; door welker tegenwoordigheid / hoe nader by / hoe meer hem ook ontsteltenisse. Want sijn bedenken valt / so veel ik merken kan / daar tegen / dat de Duivel 't elders al so wel kan doen als hier: en ook / om dat hy 's nachts / van vader ende dochter af sijnde / allermeest gequeld is.

§. 13. Ik hebbe desen man tweemaal op 't naauwste ondervraagd: eerst doe hy van self by my quam; ende nu noch eens / dat ik hem opsocht / om te weten / hoe hy sich voortaan bevond. De beide Medepns ook in 't besonder aangesproken; die met hun eenerley gevoelen waren. Want schoon sy beide daar in t'samen stemden / dat het inbeeldingen waren die hem quelden: bevondense echter in so verre / dat d'een anders niet als dat daar van geloofde; maar d'ander toestond / dat iets werkelijx hem in den vrank gemengd kon

zijn / en d'inbeelding of genegentheid hem tot die dochter / als 't besonder of voornaamste voorwerp sijner gedachten / bepaald hadde. Daar wil ik ook heen : maar meerder opening van saken hebbende bekomen / dan ik merke dat hy aan de twee Doctoren heeft gegeven: so schijnt my toe / na alles wat ik hem gevraagd / en daar op nu als voren / eendraghtig en bestendig van hem tot bericht bekomen hebbe; dat alles in der waarheid so geschied is / als hier voor verhaald. En dat hy noch so blijft / en is geen wonder: gemerkt het quaad al diep gewortelt was / eer hy om raad ging; en de raad der beide Medezyns alleenlik heeft gebiend / gelijk sy my verklaren / om d'inbeeldende kraght te verlichten; doch sonder iets te doen / dat enig wesentlijk gebrek verbeteren / en so hem met der daad herstellen konde. Dat hy by wijlen heeft verlichtinge gevoeld na sijn gebed / is kristelijk van hem geoordeeld; nadien wy weten / dat God alles doet. En aangesien Gods hulpe en de werkinge van de Nature t'samen gaan / waar door hy helpt: so kan dien ryer des gebeds / ontsteken door de bangigheid waarin hy was / 't gemoed ook wederom verlicht; en door het selve het gevoelen van de smerte door dien sijn verminderd hebben / en noch dagelijx so doen.

§. 14. 't Gevoelen dat hem noch wat aanhangt / dat de Duivel in hem werkt / vind meesten heul aan d'ongeoefendheid van sijn verstand / van 't algemeen voorooordeel ook besett : en 't moet een beter filosoof zijn dan een handwerkman / wien dat sal te beduiden zijn / hoe sulx natuurlijk wesen kan. Geen wonder / aangesien dat de geleerden self een deel gereeder zijn / in ongemeene saken sich op 's Duivels kraght / dien sy geheel niet kennen / te beroepen: dan daar uit oorsake te nemen / de Nature / daar sy ten minsten wel een deel van kennen / hare voordere geheimen te ondersoeken. Wanneer de Leser acht geeft / eerst op die gemeene lessen of aanmerkingen in 't II. hoofdstuk / en daarna op dat besonder werk van 't rysken / in 't XXIII. hoofdstuk verklaard: so sal 't voor hem niet vreemd zijn te geloven / dat wel iet diergelijx hier plaats kan hebben. Te weten / 't komt daar niet op aan / dat hem iet ingegeven zy / dat hem ontstelt; in voegen als hy dat volstandig seit: maar dat hy op de dochter / door het gene sy hem gaf / verliefd wierd; en daarna door 't gene hem de vader gaf / door hare tegenwoordigheid / en ook de sijne) dus ontroerd. Jets dat gemeenschap met het lichaam of de geesten van de dochter hadde / gebraght in 't lichaam van dien man: moest / matig maar gemengd en ook gedronken / (gelijk dan 't eerste kan geweest zijn) die genegentheid; maar al te kraghtig toegemaakt (gelijk misschien daarna de vader bede / als siende dat het eerste geen gevolg en hadde als hy beoogde) aan d'andere zijde overweegende / hem dus ontstellen. De tegenwoordigheid des vaders / als eens bloeds zijnde met de dochter / ende mitsdien ook op d'inbeelding werkende / door weersigheid / kon dat ook door een deel te wege brengen. Wat hy des nachts wel meest te lijden heeft: is lichtelik door dien hy 's daags / door de beweeginge des bloeds ende der geesten onder 't swaar werk / niet so veel noods heeft van die ongemene drift derselve / uit voorsese oorsaak ontstaande / ende nu in 't bloed en de geesten zijnde; dewelke

van

van elders niet beweegd / dus in hem selve wederom gaande worden. Dit alles maar by gissinge; vooronderstellende dat my de man oprechte bichte heeft gedaan: het welk in alle diergelijke saken ook wort aangenomen / wanneermen sich op d'eigene vertellingen / der genen die het onderhouden hebben / beroepen wil.

XXXII. HOOFDSTUK.

Op al 't voorgaande is noch toe te geven een kind in Friesland, 't welk men seide dat betoverd was.

§. 1.

D'Exempelen tot hier toe onderzocht / en so ik meine klaar ontdekt / dat daar geen Duivels Toverp in steekt; zijn veel aanmerkeliker dan dat hier nu volgen sal: en echter niet so dienstig voor d'eenvoudige gemeente; die meest door sulke dingen in 't gemeen gevoelen onderhouden word. Nochtans en souden de twee laatste / die in 't naaste hoofdstuk staan / ook van geen meerder waerde zijn; 't en ware de Gereghten / so van 't Hof als van de Stad / door 't onderzoek daar op gedaan deselve waerdiger gemaakt; en ons / in dese besigheid met saken van dien aart / verpligt hadden / om daar meer als anders op te letten. Het volgende is tusschen de ouders en de vrienden van het kind / daar dit kapittel nu af spreken sal / en my / door wisseling van brieven onderzocht; hoewel door mondelinge spraake met den vader en na-vrienden eerstmaal aangeleid. Ik noeme niemant / ook de plaats niet daar 't gebeurd is; om dat ik niet wete / of 't dengenen wien dit aangaat aangenaam magh zijn. Ben ook grotelijx in twijfel / of d'oplossinge die ik hier geve hen voldoen sal: gemerkt den diepen indruk welken d'ouders toonden dat sy hadden van betoverdheid. En geen wonder: want indien geleerde mannen / so als Morus ende Glanvill / die de kraghten der Natuur doorkropen / en de sinnen door veelvoudige ondervindinge geoefend hebben; sich noch so seer genegen tonen om de ongerijmde dingen te geloven; en 't gene dat sy weten of niet waar / of menschelijk bedrogh te zijn / nochtans tot een bewijs van waarheid derven venten / gelijk in 't XXI. hoofdstuk §. 21. is getoond: wat schuld is dan te geven aan gemeen verstand / nadien sy ietwets op die wijse lichtst begrijpen / als 't gemeen voorzeel / daar sy mede opgewiegd zijn / en noch dagelijx rondom van den gemeenen hoop besett / dat mede brengt?

§. 2. Ik stelle dan voor af 't verhaal / so als het door de moeder van het kind / op mijn begeeren / self is opgesteld: na dat my was geseid / dat die betoverdheid begonnen was / wanneer een seker wijf het kind een peer gegeven hadde; op datmen weten magh / dat dese toverp van sulken oorsprong is als die van Kampen X. §. 1. en van Bekkington; XXX. §. 12 13. Daar op heb ik een onderzoek gemaakt / door vragen / daar my van der Ouders we-

gien wy genoeghsaem is: en na dat antwoordt sijne weederbyagen; en [illegible] sijn weeder oogmerk tot ophef singe / so begon als uit dat onderfoek te vinden was. De Lesers late sich doch niet verdroeten / die geringe handeling eens tot een einde aan te sien: ik meene dat het noch wel goed sal doen / by dergelijke schen voorval diergelijker dingen / die ons wel meest in de gemeene wandeling ontmoeten. Want somen alles telkens op die wijse onderzocht; ik meine dat sulk toverpraat wel haast verdwijnen soude. Dit onderscheid is echter tusschen dit en die betoovering tot Kampen en tot Bekkington; dat die betoverden bedrogen waren; maar dit maar een onnoosel kind / tot sulke valscheid onbequaam. Derhalven was dit sleute / en dat ander was bedrogh.

§. 3. De brief der Moeder luid aldus:

(1) Ten eersten is het begin geweest (2) in de maand van September 1688. als wanneer hy geheel siek wierd; doch moghte geweldigh eten, so dat wy daar over verwonderlijk waren: ende wierd daar by so mager, dat het bedroefd was om aan te sien; so dat het daar by noch verwies, en al degenen die het sagen seiden, dat het enen bocchel kreeg. Daar by wierd het so bedroefd daar aan, dat het niet gaan konde: en als 't al gaan soude, so was het rond gebogen, en ging met sijne handen op sijne knien. So dat de luiden die hem sagen seiden, is dat uw kind? wat is'er dat bedroefd aan! wy waren seer verlegen; niet wetende wat wy doen souden: So dat wy (3) alle middelen by de hand namen, ende God baden om sijne vorige gesondheid. Doch het beliefde God noch niet: so dat hy van pyne noch al slimmer wierd. Aldus enen tyd wesende, wierden wy daar over van sommige lieden bepraat, dat wy ons best niet by het kind deden. Waar over wy verslagen waren, ende zyn na sommige toegegaan, die daar van geseid hadden: en hebben haar geseid, dat wy ons best al deden, en daar ook geen kosten aan spaarden. So seiden sy dan, dat wy moesten andere middelen by der hand nemen: want haar vertrouwen was, dat het quade menschen waren die het dat kind deden: also daar ook een wyf die seide, dat sy wel (4) gesien had, dat sodanige verbrand waren. So gaven sy ons dan raad, dat wy souden nemen drie roode geërfde bloedkralen, in roode sikkyde; en doen die 't kind om den hals. Maar die moesten als een klaverblad geknoopt zijn: en daar moesten drie knopen op zyn; ende moesten in den name Gods daar op zyn (gedaan.) So daar geen uit quamen, dat het dan ook so niet ware: maar was 't dat daar uit quamen, so was het so. Wy hebben hem die (5) van een ander om den hals doen laten: En sy zynder op gedaan des (6) Donderdags, en hebben gehangen tot den Dingsdagh 's morgens toe. Doe waren se daar (7) alle drie uit: waarom wy verslagen waren. So hebben wy daar verscheidene by gehaald, die dat mede ondervonden hadden, die ook mede verbaasd waren; ende hebben ons geseid, dat uit de hare quamen wel twee; en daar was'er een, die seide, dat uit de hare quam een. So moesten wy al wederom raad soeken: hebben darom sijn watet eens (8) op een plaats gestuurd. Die heeft ons laten weten, dat het kind daar bedroefd aan was; maar met Godshulpe soude

gene-

geneſen worden: maar dat het (9) quade menſchen deden, en ook (10) meer als twee; en het was ook alleen op deſe plaats niet. So (11) hebben wy goed gekregen, daar wy groote beterſchap by vonden. Want God de Heere ſegende het ſo, dat het (12) binnen twee of drie weken ontrent geneſen was: behalven dat hy des nachts noch niet konde ruſten, (13) om den grooten hoeſt dien hy noch hadde. So hebben wy (14) ſijn kuſſen, daar hy met ſijn hoofd op lagh te ſlapen, geopend, en hebben daar uit gekregen (15) drie bransſen met allerhande geern; rood, wit, ſwart, ja bindgeern; ſo dat wy daar over ontſteld waren. Ja ſo mooj warenſe met allerhande veeren gemaakt; en hadden twee de grootte van een hand: en een ſo groot als het midden van een tafelbord: en de pylken waren allegaar na malkanderen toe; en de veeren waren ſo glad, dat daar ſulk niet een veer in het kuſſen was die der na geleken. (16) Ontrent een week daar na hebben wy daar twee heele en ontrent drie halve uitgekregen: ſo dat God gaf, dat het doe voort beterde, (17) tot verwonderinge van alle menſchen, die het kind ſo onnoſel hadden geſien. Wat meer van de ſaak is, weten wy niet; ſo dat hy om St. Jakob beterde. 1689.

§. 4. **Na volgen mijne vragen en aanmerkingen met het antwoord van der Ouders wegen / dus geſtelt.**

(1) **Hoe oud is 't kind?**

Antw. By de ſes jaren.

(2) **Wat was 't voor een wijf geweeſt / 't welk den kinde te voren enen peer gegeven hadde? (want dit was my in 't eerſte geſeid) en hoe lange was dat geleden wanneer het ſiek wierd?**

A. Om reden ſo ſalſe niemant konnen noemen, wie het geweeſt is. Het is ontrent een week na de gegeven peeren geweeſt: daar van het kind en de vader gegeten heeft. **Waarom dan ook de Ouders niet betoverd?**

(3) Alle middelen. **V. Wat meeſters en wat middelen zijn daar toe gebruikt?**

A De Doctoren en meeſters in de ſtad. De middelen zijn dranken en pleiſters en ſmeeringen geweeſt. **Goede middelen; maar die ganſch geen kraght hebben tegen Toverp: alſo de Duivel alle dranken en ſmeeringen kraghteloos en kraghtig maakt / wanneer hy wil; ſo als men dat van hem gelooft.**

(4) Geſien dat ſodanige berbrand waren.) **V. Dat geloof ik ſeer wel. Waar hab ſy ook geſien / of 't bewijs daar af / dat ſy 't quaad deden / waarom datſe verbrand zijn?**

A. Daar waren dan enige gevangens, welke beſchuldigd wierden van toverye; die dan door 't pynigen ſulx beleden hebben. Doch zijn noch eerſt op 't water geworpen, van een hoge brug; en dreven op 't water, als offe in geen water waren. En wanneerſe daar uit quamen, warenſe droog. Dit heeftſe met haar eigen ogen geſien. **Maar tot Bekhington warender 200 die 't ſagen. Siet dat na XXX. §. 26/ 27. enſ.**

(5) Van een ander.) **V. Waarom van een ander? Of hadde die 't meer gedaan / datſe wiſt hoe ſulke knopen moeſten gemaakt zijn? En hoe warenſe dan gemaakt? Als weverg of als ſchippers knopen? Heft gy daar niet op geleth?**

De Heer

A. Het was haar van een ander geſeid, en ook had ſy 't anderen wel gedaan; ende ook haar eigen dochter. 't Was geen wevers knoop, (maar) gelijk men de meeſte knopen maak.

(6.) Donderdagh, Dingsdagh.) Zijt gy wel verſekerd / datter in dien tijd niemant alleen by 't kind geweeſt is?

A. Sekerlijk ja: want het lagh te bedde. Die reden gaat niet voor.

(7) Alle drie. Doet ook ſo eens met een ander kind / dat geſond is; of doet noch eens het ſelfde met uw eigen / nu 't wederom geneſen is. Te weten / maakt de knopen even eens met deſelfde bloedkraken en ſtijfſyden draad; en laatſe even lang hangen aan ſijnen hals. Doet het verſcheide malen / en beſiet watter dan uit worden ſal. Doch doet het ſelf: ſo weet gy hoe 't gedaan is.

A. Het is van deſelfde Vrow, na dat het kind beter was geworden, noch eens gedaan, op deſelfde wijſe. Doch zijnſe daar in gebleven, en hebben wel drie weken gehangen. Niet deſelfde vrow; maar de moeder moeſt het gedaan hebben. Die vrow konde de knopen maken ſo als ſe ſelf wilde.

(8) Op een plaats. Wat plaats was dat? Bergum? na dat Baal-Ekron plaghmen al voor 50. jaren om ſulken raad te gaan. Siet 2. Kon. 1. en het gene voor gemeld is VI. §. 2.

A. Het was den Ouwer by de Jouwer: een man die veel ſulke menſchen geneeſt, en uit het water ſagh, dat het een kind was: ſagh ook wat hem ſcheelde, te weten dat de milt en de longe aan een wieſſen: (Dit ſeggen komt met de Doctoren over een) en dat hy 't door gegeven goed gekregen had; en ſeit, dat hy hem met Gods hulpe wel geneſen ſoude. Hy ſagh misſchien wel dat de quale te geneſen was: waarom hy ook geen andere middelen gebruikte / dan die natuurlijk waren. Te weten / ſo als het beright hier verder luid; het was door terpentijn-olie en doorgaande ſalve, waarmede hy geſmeerd wierd. De eene drank was half water en half brandewijn: daar in tweederleye ongedroogde wortelen gedaan wierden; waar van hy 's morgens, middaghs ende avonds een lepel vol gebruikte. De andere was bier met groene kruiden, die verſch geplukt waren, en tot de helft gekookt: daar ook een lepel vol van gebruikt, een uur na het voorgaande. Maar ik en ſie hier onder ganſch geen middelen / om te verhoeden dat de Duivel / ſo 't een werk van quade menſchen was / de kraght derſelven niet verhinderde: 't welk hem ſo licht moeſt vallen als die van 's kinds geſonde lichaam te bederven.

(9) Quade menſchen. Vr. Waarut ſagh hy dat het quade menſchen deden? Ook uit het water? Of was 't hem eerſt geſeid van de knopen / en van de peeren? want ſulke menſchen weten alles uit te vragen; en dan hebbenſe goed ſeggen / om 't volk te bereghten / na dat ſy bemerken datſe meeſt genegen zijn.

A. Dit ſagh hy uit het water: de knopen waren doe noch in den ſijden draad. O lichtgelovige! De Duivel ſelf ſal uit het water ja niet ſien / het gene daar niet in en is: maar die oude Klaas ſagh deſe knopen met de kraken in den ſijden draad; en daar in ſagh hy voort wat volk hy voor hadde / en hoe hy hen berighten moeſte / om hen voort te helpen.

(10) Meer

(10.) Meer als twee. Vz. Wel / waaruit magh die Oude dat geweten hebben? uit de drie knoopen wederom. En hebben dan wel anderen / by wien maar twee knoopen / of maar een uitgegaan zijn / ook sulk bescheid gekregen; dat d'eene van twee / en d'ander van eenen slechs zijn betoverd geweest? Daar dient gy na te vernemen; want daar veel aan gelegen is.

A. Hy moet het gesien hebben uit het water. Want heeft het kind nooit gesien, en doen hingen de drie kralen noch om 't halsjen. Maar s'anderen daags, wanneerse het goed ontvangen hadden, en na de eerste smeeringe, so waren de drie kralen buiten de knopen. De toverkunst was even groot of gy dat uit water of uit de koralen sagh. 't Is mogelijk geweest / gelijk de Doctor / die na Beverwijk verhalen / uit het water moeste seggen / hoe veel trappen hoog de man gevallen was. Wat salmen sulke menschen doen / die geen verstand gebruiken? Nu nademaal de kralen eerst ontknoopt geweest zijn 's daags daar na; so hebben sy den Toverdoctor al gevraagd / eer sy noch door 't los worden van de knopen wisten dat het toverpe was. Een klaar bewijs / dat sy 't so wilden hebben / dat het moeste Toverpe zijn. Sy hebben het gelooft / eer dat het hen gebleken was: indien het uit de kralen blijken moeste.

De vrient schrijft verder. Schrander voorval heeft dese Klaas de Oude gesegd: dat'er twee quade menschen waren, die sulx in een ander huis gedaan hadden. En na sijn seggen so waren ook twee kralen uit den sijden draad geraakt. De vrow heeft gesegd, welke de kralen om dit kinds hals gehangen heeft, datse nooit gesien heeft, datse alle drie uit de knopen zijn gekomen, niet tegenstaande dat wel meer dan 50. om den hals gehangen heeft; maar wel een of twee. Die oude Klaas al wederom / so als ik ste / helpt sulke luiden voort. De kralenknoopster (want het schijnt dat dit ook al een handwerk is) heeft het mogelik ditmaal niet al te wits genomen / dat alle drie de knopen los geraakten / 't welk sy seide haar in 50 maal niet eens gebeurd te zijn. Sy meende (schijnt wel /) eenen ofte twee derselven eenen draaj te meer gegeven / en daar door wel vast gemaakt te hebben; maar heeft hier in de handgreep eens gemist. Nu dat so is / so moet het tot vergrotinge van 't wonder strekken: als drie kralen uit de knopen; ongehoorde toverpe!

Die oude heeft dit dan uit list geseid / of 't haperde / dat d'oorsprong of verbolg der quale met den tijd van 't ingegeven goed / gelijk de peeren / niet wel over een te brengen ware: so hadde 't meer dan een gedaan; d'een wat / en d'ander wat. Ook konde hy dus best verhoeden / dat op een persoon geen vast vermoeden herhten / daar uit beschuldiging ontstaan; de sake van den beschuldigen op hem verhaald worden; maar latende het werk onseker / so bleef hy seker buiten schoots.

(11.) Goed gekregen. Van wien kreeg gy dat goed? van dien man op de plaats daar gy van seit. En weet gy ook niet wat het was? hebt gy 't aan geen Doctor of Apteker laten sien? Of was 't geen Doctors of Aptekers goed? Dat sal des kinds vader / die (so ik niet beter wete) self een apteker is / wel konnen weten.

A. Dit is al geseid voor hem. Waar is dit dan geseid?

(12.) Binnen twee of drie weken. Vr. Was 't kind te voren niet al wat aan 't beteren?

A. Neen. So is de quale doe dan juist ἐν πείσει, dat is / op het hoogste geweest: of laat ik 't voorbeel aan de Medeerjns / wat kragt gemelde smeeringen en dranken hadden / om 's kinds quale te genesen. Sulk een als desse Klaas kan wel iets beters in dit stuk gehad hebben / dan den Doctoren / oste meesters in 't gemeen bekend is. Ook had ik wel eens mogen vragen / of 't kind te voren niet geen koorts beladen sy geweest: de welke ontrent dessen tijd ophoudende / de werkinge der geneesmiddelen niet meer hinderde; so dat die oude klaas de goede ure kan getroffen hebben. Indien een meester dat geluk heeft / so heeft hy de eere; en d'andere den ondank / al is 't dat sy sich metter daad gequeten hebben na behoren.

(13.) Om den groten hoest. Vr. Bleef 'er na die twee of drie weken niet anders over als die hoest?

A. Neen. Dat is dan wel: maar geen bewijs van toverp.

(14.) Sijn kussen. Vr. Had hy gedurende sijne siekte altijd op dat kussen gelegen?

A. Ja. Laat ons dan horen.

(15.) Drie kranssen. Tsynder die drie kransjes so lang in geweest als sijn siekte duurde? Nu / dat en kont gy niet weten: want gy hebt 'er eer niet na gesien. Nochtans moest gy dat weten. Want so die kransjes in dat kussen gekomen zijn / na dat het kind siek gewoorden was; so is de siekte daar van niet ontstaan. Maar hebt gy wel meer kussens geopent / om te besien of daar ook geen sulke kransjes in te vinden waren? Dat moet geschieden. Ternt alle kussens los die gy hebt / laat anderen ook enigen van hunne eigene openen: en siet wat gy dan vinden sult.

A. Alle kussens zijn te gelijk met de twede maal van 's kinds kussen geopend: en niet bevonden dan in 't kinds kussen. Indien ik dit geloven moet / so zijn de kussens in dat huis meer wyp dan andere / in welker vele sulke kransjes / als men die wil noemen / zijn te vinden; sonder dat degenen die op sulke kussens leggen / in het allerminst betoverd zijn. Ende is het menschelijker wijse so by toeval maar geweest / dat sulke kransjes in 's kinds kussen maar geweest zijn. En dat essen drie gelijk drie knopen. Want / na 't spreekwoord / seer gemeen by alleman / alle goe dingen zijn drie, so moest hier 't een en 't ander ook in drie bestaan. Maar dit waren drie quade dingen / van qua menschen daar gewrocht / of om quader menschen doen daar by te weten.

Vr. Voors vraagd ik dus. Hebt gy die kransjes niet bewaard? Ik wenschte wel maar een daar af te sien; met sekerheid / dat het een van deselven is daar gy van schrijft.

A. De kransjes zijn verbrand. Waarom verbrand? Want soudemen alsulke wonderlike dingen niet bewaren? Of heest dat ook gebaar dat dooz de selve ook wel andere betoverd moghten worden? Is dan de toverende kraght niet in de peeren of in 't ingegeven goed geweest? of is die in de beeren eerst ge-

getrokken / en van de beeren in het kind? Dat is dan / uit het kind / het ingegeven goed, reeds in hebbende / in de beeren; en wederom dan uit de beeren in het kind. Dat loopt als een tosmeulen in 't ronde. Maar is 't door tovering / dat dese beeren dus doornaald zijn en gekranst / so is het quaad noch in de beeren: anders moesten daar de kransjes uitgaan / met dat dese kracht in 't kind getrokken was. En beterde doe 't kind / na dat de laatste kransjes uitgenomen waren; gelijk daar na gesegd werd: so en beterde 't niet van de smeeringen en dranken / die d'oude klaas daar toe gegeven hadde / nochtans is daar te voren al geseid / dat God die so gesegend heeft / dat binnen twee / drie weken 't kind door 't gebruik van dese middelen genesen is.

§. 5. Nu volgt het verder antwoord op deselfde vrage: Waar op twee vrouspersonen in het huis verscheenen, eer datse noch verbrand waren, van wien men quade gedachten hadde, en d'eene tsedert nooit, en d'andere eenmaal in 't huis geweest is; daarse van te voren dikwijls verscheenen, doe het kind so elendig was.

Twee vrouwen; waarom quamender geen drie? also de oude na 't getal der linopen met de kralen hen verseherd hadde / dat het meer als twee waren die het deden? En doch waar toe was 't datse daar doe quamen? Alloos niet om het kind te zegenen / en eerst / om sulx te moeten doen sich blaauw en bloedig te doen slaan: also dit kind door smeeringen en dranken is hersteld? Wat oorsaak hadden sy gegeven tot die quade gedachten / diemen van hen hadde? Was 't meer dan slechts de naam? Wien hadden se beledigd of betoverd / dat men wist / om ook in desen sulx van haar te denken / sonder liefde. Want die denkt geen quaad 1 Kor. 13: maar uit uw eigen boos en bygelovig herte komen voort quade nadenkingen, daar geen quaad en is. Matt. 12. Verscheenense te voren dikwijls, doe 't kind noch elendig was / en niet of eens wanneer het beter was; so dedense gelijk 't behoorde / en so als men doet. Betoningen van kristelijk of menschelijk medogen / dat vrienden en geburen dikmaals ons besoeken / in den tijd van swarigheid / 't welk niet behoeft wanneer die over is: sal dat u een bewijs verstrekken van so gruwelijken quaad? Blijft / Kristenen / van sulke menschen af / wanneer het qualijk gaat: sy souden meenen dat gy hen betoverd had. So voer een eerlijk Predikant in Frieslandt / my aleer in mijne jeugd bekend: wanneer hy na gewoonte in een huis quam / daar een pot te buur was / na den raad van sulke menschen als dien ouden klaas. Want onder 't koken soude daar de her of toveraar dan moeten komen; en so daar aan te kennen zijn. De goede Predikant / die na gewoonte quam als vriend / van gantsch geen quaad bewust; wierd tegen de gewoonte van dat huis als spook aangesien; en voorts ene andere pot daar door te buur gebragt / daar ik den uitslagh niet van weet. So de eene 't kind niet sagh, so vraagdese altijd daar na (was dat niet kristelijk?) En de koopmanschap van de eene (was dat deselfde?) daarse om quam, die salse noch halen: om dat de moeder met het kleinste kind besig was, so seidese datse wel wederom soude komen. Heeft sy haar tsedert anders bedacht / of mogelijk dese koopmanschap ook wel elders bekomen? Wat quaad heeft sy

het kind gedaan / soſe niet eens wederquam? Is komen en niet komen beide een bewys van Toverp? Hoe sal ik dit verstaan?

§. 6. Ik vraagde noch al verder van de kransjes: indien ik de gelegentheid niet hebben magh om die te sien; so ben ik wel begeerig om te weeten; van wat aart van vogels dat de veeren zijn?

A. De veeren waren ontrent dus lang. de kleur was half wit; het bovenste daar van was met swarte en schiete (dat is bruingrauwe) plekken, de grootte van een speldshoofd. Het was een pluimkussen, so dat men wel geloven soude dat het ganseveeren zijn geweest. Dubbeld ganseveeren / daar de gansen self niet al so veel verstand van souden konnen redeneeren als de menschen; so men moet geloven / dat daar toverp in steekt. Die omstandige beschrijvinge der kransjes in den brief / vertoont deselve even konstiglik gewroght / als mp hier in de stad van diergelijke wierd gesegd. Ik vraagde dies tijds mede / of s'er geen bewaard en hadden. Maar ook niet: dan misschien was by den huisheer noch wel een te vinden / want die had 'er af mee genomen: Ik ging 'er / en ik vond 'er een; maar moest mp seer verwonderen / waar doch dat konstig maaksel in bestond; 't geleek meer na een kloster dan een krans. 't Is waar / dat het nu wat verlegen was: maar seide mp die heer nochtans / dat het in 't eerste ook niet veel anders was geweest. Degenen die in veeren doen / getuigen dat dit seer gemeen is / en huishoudende vrouwen hebben daar van onderwindinge. Het is een aart van sulke veeren sich door een te vlechten; ook word wel in 't naaijen 't een of ander draad of naald / of speld daar in vergeten / dat sich te samen wind.

§. 7. (16.) Ontrent een week daar na. Vr. Die laatste twee heele en drie halve kransjes / waren die binnen eene week ontrent in dat kussen gekomen / of hadt gpse te voren over 't hoofd gesien? Warense ook van 't selfde slagh van veeren / en ook van sulk maaksel als de andere?

A. Neen. Alles was wel besien: so datse in dien tijd daar in gekomen zijn. De veeren waren gelijk de voorgaande. Maar het komt voornamelik op 't maaksel aan / daar hoor ik meer niet af. Gaf God doe (als de Brief seit) dat het beterde, wanneer die laatste kransjes uitgenomen waren; so moet de toverkraght daar in geweest zijn / en niet in de veeren of het ingegeven goed.

(17) Tot verwonderinge. Vr. Waren dan de menschen so verwonderd / om dat het kind van den hoest beterde in den tijd van acht dagen? Want gp segt daar te voren / dat voor 't eerste openen van 't slaapkussen / en 't uitneemen van de drie eerste kransjens / niet meer dan de hoest overgebleven was / die 't kind belette te slapen.

A. Sy verwonderden haar over de schielike verandering van 't kind, wegens sijn gang, gelijk van te voren gemeld is; gelijk ook de helderheid in 't bewegen. Niet wegens den hoest: die beterde na de tweede opening van 't kussen, om dat hy beter konde slapen. Waar uit dan te besluiten is dat ook de hoest / van toverye komen kan; also die beterden / wanneer het kussen van de toverkrans-

jes

ſes ganſch ontledigd was. Derhalven magh men denken / als den menſche 't eene of 't ander ſcheelt / al is 't geen ongewone vreemde ſiekte / daar geen doctors nochte meesters raad toe weten; dat hy wel magh betoverd zijn. Wie weet hoe menigmaal wy dan niet wel betoverd zijn geweest / en nusten 't niet. Nu dan / wanneer ons namaals 't een of 't ander ſchelen magh / de kussens opgesneden / de toverkransſen uitgehaald; en 't sal wel beteren: al is 't 8 dagen na den tijd / het komt daar evenwel van daan.

§. (18) Om St. Jakob. Vr. Was 't kind volkomelik genesen om St. Jakob? of begon het doe te beteren? En so de beterschap doe eerst begon; hoe lang was 't noch eer hy volkomelik genesen was? Of segt my doch / wat dagh / of wel ontrent hoe lang het voor of na St. Jakob was? I. Dat gy de kralen met de knopen om 's kinds halsjen hingt? II. Dat gy met het water ginght na die andere plaats. III. Dat gy d'eerste maal 't kussen open sneed. Hier aan is gelegen. IV. Als mede / hoe lange gy 't goed van die plaats gebruikt hebt?

A. Voor St. Jakob was hy gesond; had dan alleen enigen hoest behouden, daar hy nog, wanneer hy enige appelen gegeten heeft, wel gebrek van heeft; doch anders niet. Ontrent 5 weken voor St. Jakob, na ons bestonthoud, zijn de kralen om 't kinds halsje gehangen, en 14 dagen voor St. Jakob was hy genesen. De openinge van de kussens was de eerste maal ontrent 8 dagen voor St. Jakob, de twede ontrent op St. Jakob. Alles was voor St. Jakob besuurd. Het goed heeft hy ontrent derde half week gebruikt: te weten de twee dranken; maar de smeeringe die gebruikt hy noch, die van den bestevader toegemaakt word; so datse maar eenmaal van Klaas den Ouden sijn goed gehad hebben. Nu maak ik rekening. Van September 1688. tot half Junius 1689 / wanneer 't vijf weken voor St. Jakob was / is 't kind sieh geweest / eer men die tovermiddelen begonnen heeft in 't werk te stellen. Het eerste daar van was de proeve met drie rode kralen in den zijden draad geknoopt: welke aan 's kinds hals gehangen op den Donderdagh; so ismen na den Oulver gegaan Klaas den Ouden raad te vragen / des Maandaghs na gissinge; alsoo de kralen Dingsdaghs uit de knopen zijn gegaan / en dat was daaghs daar aan na datse by hem geweest hadden; op dien dagh namelik als sy 't goed van hem ontvangen / en d'eerste smeeringe gedaan hadden. Nu wisten dan dat het toverpe was / meindense: want de knopen waren alle drie / (dat van 50. maal / seide 't wijf niet eens gebeurt) los / en de kralen daar uit gegaan; maar dat losgaan van die knopen was geen onttoveringe; dan moeste 't kind betoverd zijn geweest / voor 't omhangen van die kralen; dat was de meeninge niet. Daar konde ook geen toverpe in de kransjes wesen / diemen tweemaal in de kussens vond. Niet in de eerste; want hy veertien dagen voor St. Jakob al genesen was / en dese opening der kussens was maar acht dagen voor St. Jakob. So zijn dan d'eerste kransjes in de kussens gebleven acht dagen na de geneesinge / sonder hinder aan het kind te doen. En wat hebbense te voren meer gedaan? De laatste noch veel minder: want die zijnder noch niet in geweest wanneer 't kind al genesen was; dat wistense seer

wel / alſo ſy (als te voren te verſtaen) alles wel beſien hadden: So datſe in dien tijd (dat moet nu zijn in de tweede 8 dagen na de geneesinge) daar eerſt ingekomen zijn. Is dit niet wel een ſeljoen bewijs van Toverp?

§. 9. Maar hebt gy / Leſer het Verhaal van 's kinds ſiekte voor de moeder ſelf geſtelt; mijne Vragen daar op aan de Ouders voor een van de vrienden voorgeſtelt / en derſelver Antwoord op deſelve / my in dien tijd toegeſonden; met mijne aanmerkingen op ieder antwoord nu verſch daar achter aangevoegt. Wat oordeelt nu van de ganſche ſaken: hoe licht gelooft het volk de Toverpe. De ſiekten van een kind duurt wat te lang / om geen betovertheid te zijn. Verraad en baat niet veel; het kind blijft ſiek en quijnt. Wat ſcheelt het kind? gewis het moet betoverd zijn; en men bepraat de Ouders / dat ſy hun beſt niet doen; om dat het quaatſiek volk niet en verſtaat dat milt en lever wel aan een kan groeijen, ſonder toverpe / dat ſulx de quaal is / dat ſegt Klaas de Oude ſelf / en dat ſeggen komt met de Doctoren overeen. Maar die en ſetten niet / gelijk als Klaas / dat dit van quade menſchen quam. God is het die geſond en kranck maakt door wat middelen het hem belieft. Maar ſonden d'ouders hun beſt doen / ſo moeſtense / na deſer menſchen ſeggen andere middelen by de hand nemen: en dat waren deſe ſchone middelen / van de kralen om den hals / en de kransjes uit de kuſſens / en by Klaas den Ouden raad te halen; van welken ik noch tot beſluit een weinig ſeggen moet.

§. 10. De werkinge van ſijne ſmeerингen en dranken heeft bewesen / dat de middelen natuurlik ende goed geweest zijn. Doch dat hy deſe lieden wijs maakte dat het kind betoverd was: daar in begonde hy wie dat hy was; te weten ſulk een Magus ofte Toverraar als ik bewesen hebbe dat het misbruik van de konſt heeft voortgebragt III. b. XXII. §. 16. Dit doen die menſchen om maar neeringe te maken: alſo ſy weten / dat het meeſte volk met deſen waan van toverp is ingenomen / en dat geſchikte Medezijns en Meeſters met ſulke beuſelingen niet te doen en hebben. Dies krijgen ſy dan volk van alle ſtanten in hun kraam; en mits dien dat ſy voortgaans vreemd zijn / ſo is 't al gerede betalinge / ſo dan raad als medezijnen / die ſy hen voor enen kleinen penning geven / en voor noch veel kleinder konnen tuigen. Siet eens hoe deſe Klaas de Oude ſelfs de waterſucht tot toverp kan maken uit enen brief / my door den oud-oom van het kind geſonden / en aan hem geſchreven van den Predikant / die ſijne ſieken had ontdekt.

Op den uwen..... dient, dat ik verſcheidenmaal de huisvrow van Wigle Nannes in haar waterſuchtige ſiekte heb beſocht; en mijn plight nevens haar heb gedaan, en nooit vernomen, dat ſy bevangen ſoude geweest hebben met die quale; waaraf UE. ſchrijft (te weten Toverpe / ſo als uit het verhalg nu blijken ſal) als eens doen ik by haar vonde dien vermaarden Duyvel en Tovenaar &c. Maar doen ik bedreiginge aan hem deede, om ſijn ſeggen aan de politijke macht te openbaren, doen is noyt in 't licht gekomen; dat hy (ſo my Wigle Nannes ſeyde) geſegt hadde, dat ook dien nacht van haar zoude geloſt worden (te weten / ſpelden / naalden / lepelſtelen / hair / blas / en ſulk ting meer / gelijkmen verſien magh: want dat is doch 't gemeen kenteken

van betoverdheid) dit is my wel bewust, en anders is'er geen tovery ontrent haar gepleegd: hoewel daar groot gerucht af was gemaakt. Ziet dan / so licht is dese toverp te helpen / of ook voor te komen / met een woord. Och dat God doch eens gave dat de menschen wijser wierden!

XXXIII. HOOFDSTUK.

Uit al 't voorseide blijkt dan eindelik, dat sulke Spokerije, Wichlerije, Toverije, alsmen voorgeeft, in de weereld niet en is.

§. 1.

INdien ik echter al d'exempelen by een had moeten halen / niet die den zijn / maar die my maar alleen voor handen zijn; daar soude eind noch maat af wesen; so menigvuldig zijnse en by ieder een gereed. Maar hebbende de keur genomen van sodanige die meest bekend zijn of beroemd; alsmede die nahy / onlangs geleden / en so alderbest ook te bewijzen zijn: so dunkt my dat het ook behoort genoegh te wesen / om onpartijdigen en waarheidlievenden te overtuigen. Te weten / datter ganssch geen onderbindinge en zy van sulke Toverije of wat naam het hebben magh / die door de hulpe en werkinge des Duivels / of ook uit kraght van een verbond met hem / geschied: noch ook van enige de minste werkinge der bose Geesten op den mensche / of iet daar van hy kennis heeft. Niet een van alle voorverhandelde exempelen / daar 't niet aan d'eene of andere voornaame omstandigheid ontbreekt / die nodig was te weten / somen iet daar van besluiten soude; niet een of 't hapert aan de sekerheid / en goed bewijs; niet een of daar is reden van vermoeden dat het door bedrogh bestolen was. Seer veel is maar by inbeeldinge geschied / of door voorgeven veel breeder uitgemeten dan het was. En buiten dit is 't al natuurlik wat'er is / maar ongemeen / en d'oorsaak by de meeste niet bekend. Geen Toverp derhalven dan / maar in de meeninge der menschen: geen Spook / geen Waarseggінge noch geen Besetenheid die van den Duivel zy.

§. 2. Dit seggende bepaal ik mijn verklaren / tot uitsluittinge des Duivels; sonder alle Toverp / indien men die so noemen will / daarom te looghenen. Want overmits al 't gene dat verhaald is / niet geheel verdicht / of by inbeeldinge so opgenomen; maar een groot deel daar van in waarheid is gebeurd: so moetmen seggen / leert ons d'onderbindinge / datter waarlik Toverye zy: en dat meer menschen zijn betoverd dan men meent. Also te weten / datse of door listigheid der menschen zijn bedrogen / of door boosheid heimelik beledigd / of bevegaar. Die van Mascon / van Tedworth / van St. Annebergh / van Rampen en van Bekkington / die waren sekerlik betoverd / dat is / jammerlik bedrogen. By de twee laatsten waren sy de Toveraars en Tovеresſen die men meinde dat betoverd waren. Na d'anderen is niet pe-

nomen als 't behoorde; om dat men meinde (of hy seide 't self) dat het de Duivel was. De Papen en de Nonnen tot Lodun bestelden self de Tovery/ waarom Grandier onschuldig is verbrand. En elders zijn de Toverreghters self de Toveraars geweest. De Duivels / die sich lieten sien of horen/ waren in der menschen hersenen / of buiten dese vleesch en been. Die ringduivel Zacharias was een grote Toveraar / die so veel menschen heeft de hay gevuld / so langen tijd. En als het op de daad komt / so was die Trijn tot Harlingen in 't XXXI. een Toveres; ook kan de handwerrman op 't ende daar geneld in desen sin betoverd zijn geweest. En d'Abtebeerher poppemaakster was maar een arme Toveres voor niet met al.

§. 3. Maar die sich aan 't gemeen gebroeken houden / behelpen sich met desen uitvlught / dat sy niet ontkennen / dese dingen diemen aan den Duivel toeschrijft na den eigenen / hoewel verboygene loop der Nature / of door bedrogh van menschen te geschieden; maar dat daar uit niet volght / dat se altemaal sodanig zijn. Want by aldiemmen toegeest / meenen sy (om ook toegevende te schijnen) datter maar van 100. diemen houd voor toverye / de 99. sodanig niet en zijn: so volgt niet / dat het daarom wel de honderdste niet wesen kan. Maar ik wil my niet min toegeeven te geloven dan sy self: en daarom seggen dat so een van honderd stuksch / diemen Toverije noemt / bewesen word geen toverij te zijn; men sal betonen moeten / waarom de 99. het wesen moeten / daar niet een onder is / dat met minder moeite kan natuurlik worden opgelost / dan dat van honderd een? Ben ik op een na 't einde van honderd; so kom ik lichtelik geheel daar door; of my moest wonder veel daar in den weg staan. Nu laat my dese luiden een van 100 tonen: 't welk so geheelik boven de gewone kraghten der Natuur zy / dat het niet anders dan van sulken Geest kan zijn.

§. 4. En als dat al bewesen wierde / so zijnder soo wel Engelen als Duivels die iets konnen doen; en die meer konnen doen; die niet gevallen, en daar door in kraght vermindert zijn; die niet gebunden / dat is ingeteugeld / zijn; die wel wat weten door Gods openbaringe / dat nooit den Duivel word bekend gemaakt; die veel verrighten door verleende kragt van God / tot dit of dat besonder werk / dat anderssins hun werk niet is / 't welk aan den Duivel nooit geschied. Sulx alles is hier voor / daar 't diende / duidelik genoegh getoond. En dan ook / so 't al werk van Geesten is / wanneer ons tot gebeurd of voren komt / dat de Natuur door eigene beweginge niet geben kan: moet het de Duivel zijn / die ons den oorspronk der wateren / tot groten nutte van het menschelijk geslaght; die ons de quaadoenders op 't spoor daar op soeken / tot stem van 't sieght / daar God als Richter over sit? gelijk van sulken wonderlijk gehemm in 't XXIII. hoofdstuk is geseid? Of soude dat niet beter passen voor de heilige Engelen / die self Gods woord doen en den mensch tot hulp en hoede zijn? Of seggen wy niet liever / dat den Schepper al 't lichamelijk den menschen self in de Natuur te nutte maakt; de kragt en beweeginge aan haar gegeven hebbende / maar door sy in haar self / en sonder hulp van geesten wel te buiten zy.

§. 5.

§. 5. Daar is geen sinneloser slagh van redeneeringe / dan dat men ongewoone werkingen aan onbekende oorsaken; en voorts aan dese sulke eigenschappen toeschrijft / als men wil: goed te maken / dat deselve de bequaamheid en 't vermogen hebben / om alsulke dingen uit te werken. Waarom niet liever / ja alleen maar dieper in de kennis der Natuur getreden / om lichamelijke dingen met lichamelike t'saam te voegen? Want by aldien my daar in iets ontmoet / dat buiten vorige onderwinding is / en echter van gelijken aart: wat reden heb ik om daar ander oorsaak af te denken dan ik aan al het andere onderwonden hebbe? Neemt eens / ik sie een nieuwen nett fatsoen van schoenen / diergelijk ik nooit in enige schoenmakers winkel / noch aan iemants voeten / sagh: magh ik daar uit besluiten / dat geen schoemakers knecht noch baas / maar wel een bakker of een molenaar die heeft gemaakt? Nochtans is dat so vreemd niet / soo een molenaar of bakker een paar schoenen maakt / die daar toe handen ende voeten heeft gelijk de ander; als dat een Geest lichamelik / of ('t gene even veel verschilt) een lichaam geestlike dingen doet. 't Is maar dat ik in alle winkels noch niet ben geweest / of dat ook wel een oud fatsoen vernieuwd magh zijn / dat ouden lieden niet so vreemd en dunkt als my. So heb ik mede de Natuur so niet doorkropen; dat ik wete wat sy meer kan doen; noch alle boeken so doorleesen / of sonde mogelik noch wel wat vinden / dat by ouds al voor natuurlijk is bekend geweest / en nu voor toverye gehouden werd.

§. 6. Noch nu is 't dat ik noch maar spreke van dat gene dat na waarheid so gebeurt; hoe veel te groter pdelheid sal 't zijn / indien ik d'oorsaak van het gene niet en is ook buiten de Nature soeken wil. Want so 't gewroghte nooit geweest is / so en is 'er ook geen oorsaak van. Nu hebben wy in alle voorverhandelde exempelen gesien / dat al de meeste dingen door bedrogh geschied / of door gebrek van kennis / of by misverstand / of door inbeeldinge zijn aangesien voor 't gene datse niet en zijn. Wat slagh van wijsheid of 't dan wesen magh / sijn hooft te breken met oneindig vragen / wat de Duivel weet of niet en weet / en wat hy kan of niet en kan? Noch verder gaat de inbeeldelike godgeleerdheid / so wanneer men niet die vragen ergens in te voort komt / by een voorval dat in oude exempelen geen weerga vind; gelijk als dat van 't wijf tot Abbekerk: men neemt het aanstonds op den Duivel / en men soekt de boeken der Theologanten en der Filosofen door; of so het daar niet in staat / men bedenkt van self wat / om den Duivel dat noch toe te schrijven; timmers dat hy 't sonde konnen doen. En siende dan / hoe dat men werk heeft / om sulx met de wetten van de goddlike Voorsienigheid / tot so verre als ons die bekend zijn / goed te maken: so bedenktmen dit of dat / of men behelpt sich met den eenen of den anderen schrijver / die 't so heeft bedocht / of men buigt 'er d'een of andere Schriftuurplaats na; al om aan 't werk den schijn te geben van Gods toelatinge / of geheime oordeelen / dus of so.

§. 7. Hoe ware 't anders mogelijk / dat sulke vragen ooit ter bane souden zijn gebraght geweest / als onse Voetius Pan. 1. disp. pag. 944 – 972. beschrijft?

Ik ſal dan hier maar ſommige ter neder ſtellen / waar aan men dan de anderen wel proeven magh.

Of de Duivel in de gedaante van gelovige en heilige menſchen, het zy leevenden of doden, wel verſchijnen kan? pag. 944.

Of hy wel bergen tot dalen, en eilanden tot vaſt land; en ſo wederom by ommekeer maken kan? pag. 945.

Of hy niet en kan verſchijnen in de gedaante van een lam of duive, of ook eens menſchen, ſonder kennelijk gebrek of mismaaktheid? pag. 946.

Of ook de Duivel onmiddelik op de verſtandſame geheugeniſſe werken kan? &c. pag. 965.

Of ſijne werkinge ſich ook uitſtrekt tot den innerliken ſin (*ad menſem*) niet alleen der wakenden maar ook der ſlapenden? pag. 965. 966.

Of 'er geen quade gedachten zijn, ſonder naaſte en tegenwoordige ingeevinge des Duivels? pag. 966.

Of hy op iets dat van hem afſtaat werken kan, door enige kraght die van hem uitgaat? en dergelijke vragen meer die daar aan vaſt zijn / en daar volgen. pag. 967.

Of hy de hoofdſtoffen meer kan doen vloeyen of te ſamen ſtremmen, harder of weeker maken?

Of hy de hoofdſtoffen weeſentlik kan doen voortkomen, of te niete gaan, als te weten, lucht tot water maken, en ſo wederom? pag. 968.

Of hy waarlik eten kan, of dat ſulx maar door beguicheling geſchied? pag. 970.

§. 8. Noch eene vrage van een groot getal die daar noch volgen; dan ſcheid ik 'er af. Op vraagt / hoe dat de Duivel met een aangenomen lichaam tot beſlotene plaatſen inkomen kan? pag. 971. Op d'anderen daeſt my het moeite niet wel waerdig ſijn antwoord (als te lang) daar op te ſtellen: maar hier moet ik het doen. Is 't om dat ſomtijds die lichamen ſo ſubtijl zijn, dat ſe lichtelik ſoo als de lucht door reten ende luchtgaatjes (*per poros*) doordringen? Of dat hy in der ſtond de lichamen in de kamer uit de lucht, of andere ſtoffe die daar dan magh weſen, voeſtelt? Of eindelik, indien ſe grover ende vaſter zijn, de deuren ende venſters ongemerkt op en toe doet; of een deel of ſteenen of latten van den muur of houten ſchutſel weehneemt, en dan weder toeſet? Wat dunkt u / Leſer / van ſulk antwoord / dat in dese / vier vragen meer beſtaat; en ſoo de ſwarigheid / in plaats van weeg te nemen / noch vergroot? En aan te ſeggen ſo als 't is / hy vraagt noch niet genoegh. Want ik dan vragen moet / hoe 't lichaam wordt geſien / wanneer 't verſchijnt; ſubtijn het is noch ſonder dan de lucht / die door de ſijnte niet en is te ſien? Ten anderen; wat groter kraght en wijsheid heeft betoond; God / als hy Adams lichaam maakte uit ſlijmaar en ſandvaſtelike ſtoffe / of ſijn verbloeide ſchepſel / ſo het eerst uit allerhande ſtoffe die het bind / een ſichtbaar lichaam heeft gemaakt? En eindelik ſiet nu eens deſe helſche Bolwinnſt aan / die ſonder tuſſchen tijd / en ſonder dat het iemant ſiet of hoort / de deuren / venſters / pannen / latten / ſteenen uit en in kan neemen / maken / breken / als 't hem luſt.

§. 9.

§. 9. So verre raakt men heen / als men boven de Natuur / en buiten de Schrifture gaat. Want waar leert ons de reden iet van dese dingen? of wat Schrifture schrijft een Duivel sulk werken toe? Wat doet den mensche dan geloven 't gene daar van word geseid? 't Voorvoordeel / dikmaals aangewesen / maakt hem so lichtgelovig; en word die lichtgelovigheid voor bygelovigheid versterkt. Deselve word veroorsaakt door dat roepen 't gene men gedurig hoort / dien trant van spreken en van schrijven / daar de Duivel onophoudelik in voor houd / als gedurig over al in 't werk; de onkunde en onervarentheid in de verborgentheden der Nature / nieuwsgierigheid om veel geleerdheid te betonen / meer in onbekende dan bekende saken. Voorts boven al so word de mensch gedrongen / om so haast hy iet in de Natuur ontmoet daar sijn verstand voor staan blijft; aanstonds dat te werpen op den Duivel. Dat magh hy veilig doen / en buiten nood dan daarom eenigsins voor sot of bott / voor boos of goddeloos geacht te zijn. Maar trekt hy dat in twijfel / en noch meer / ontkent hy dat de Duivel dat vermagh: hy is terstond een Atheist; om dat hy een een Godt te minder stelt / en sich aan eenen houd / die alle dingen geschapen heeft / noch dagelijx regeert en onderhoud. Wat reden heeft 'et anders / dat die menschen die exempelen van Spokerye / Toverye en Besetenheid inbrengen / tot weerlegginge der Atheisten? of datter ganschgeen God moet zijn / so niet de Duivel alles op de menschen werkt? Kan God niet werken / of hy moet het door den Duivel doen? So ja; waarom en werkt hy door geen Engelen / so 't niet natuurlijk wesen kan; of anders door de kraghten der Nature / die self de mensch in 't dupsendste noch niet verstaat?

§. 10. Hier zijnder dan / die daar sy de Natuur te klaarlik sien / om hare werkingen in ongemeene dingen niet bohmondig te bekennen: nochtans den Duivel daar noch onder mengen / of met de Nature parten willen; op dat hy immers werk magh hebben / en wy stoffe om van hem te spreken. De Duivel moghte anders met der tijd vergeten worden; maar wat nood? Sy hebben in dat stuk geen ongelijk / also hy minst gedacht word of genoemd / daar meeste kennis van de werken der Naturen is. Dat blijkt aan al 't voorgaande / daar alsulke werken ondersocht en overwogen zijn; als onder anderen II. III. V. VI. VII. XI. §. 10. XIII. §. 7, 12, 15--19. XIV. §. 5, 8, 9, 10, 13. XV. §. 9, 11, 12, 13, 14. en diergelijke meer. Dies had ik wel te wensehen / dat so doende maar de Duivel metter tijd geheel vergeten worde; gelijk de Toverijen so veel weiniger op 't woord zijn / als de menschen meer berticht zijn in de kennis der Nature en Schrifture / suiver ingesien en nagespeurd.

§. 11. Nadien dan dat ik de voornaamste exempelen in dit boek hebbe voorgebraght / die my oit voorgekomen zijn; so oude so nieuwe / maar meest nieuwe; van verren en na by; maar meest naby; op dat wy regt eenander onder ogen souden sien / en ik betonen moghte / dat ik voet by stek wil setten: wat salder meer te doen zijn / om van sulke Duivels werken als voor onderwindinge bewijs te doen? Dus doe ik tweederleyen eisch op desen grond. Men toone

my / dat myne oplossinge niet goed is die ik geve / of yemge voor den dagh voortaamer proeven / dan degene die ik hier heb onderſocht. So ſy het eerſte doen / ſo hebben ſy te horen / wat ik meer te ſeggen hebbe: het ander en verwacht ik niet; alſo de ſtukken die ik in dit boek verhandelt hebbe / van henſelf als de voornaamſte opgegeven en ook van ſommigen geheele boeken in 't beſonder uitgegeven zyn. Dat van Maſcon / van Tedworth / Anneberg / en Köge komen met dat kleed van godsgeleerder voorheel en toeſtemminge ten toon. De reghtelike handelingen / vonniſſen / en eigene bekentenuſſen / voor Gereghten en voornaame Heren / ſelf der Koningen heb ik geopend / en getoond / dat daar niets van den Duivel is. Wat ſalder meer te doen zyn / ſo by deſen niets meer is te doen?

XXXIV. HOOFDSTUK.

Derhalven ſtaat het aan de genen die 't beſtier van Kerken, Scholen en Gereghten hebben, dat blind gevoelen en onkriſtelyk gebruik te wederſtaan.

§. 1.

HEt is dan wel te ſien / dat wy veel werx te doen is / daar ſo veel noch over hoop leid / om de Proteſtantſche Kriſtenheid voorts op te ſchonen / en na 't ſuiver opſtel van Gods woord en d'eerſte gronden der hervormde Kerkbelydenisſen te beſchaven. Ik ſal de reden seggen / waarom dit wel behoort gedaan te zyn; en wie hier 't meeſte toe verplight zyn / en het meeſte vermogen hebben. Om het te doen behoorde maar alleen genoegh te zyn / dat wy dat Duivels werk / of liever het gelove daar van / niet van noden hebben; want hoe paſt ons iets te geloven / en dan noch ſo ſterk te dryven / daar 't Gelove van de ſaligheid geen nut van trekt; noch de Godſaligheid de minſte rekening by vind? Maar 't ſal noch ſterker binden / ſo wy ſien dat ons Gelove en Godſaligheid daar beide laſt by lyden / en deſelve groteliyks te hoort geſtied. Hier toe ſal my de Reden nu niet dienen / als voor deſen II. b. XXXV. XXXVI. en III. b. XX. XXI. maar d'Ervarentheid van ouds en noch op heden / van verre en van na by.

§. 2. Dat wy't gevoelen van de Toverp met den aankleve ſeer wel miſſen komen / blykt klaarlik uit onſe eigene onderbindinge; alſo ſy nergens meer gevonden word / dan daarmen die gelooft te zyn. Gelooftſe dan niet meer / en ſy en ſalder niet meer zyn. In't Pauſdom heerſchen dagelyks beſweeringen te doen / hier nimmermeer. So veel beſetenen zyn daar dan meer dan hier. Want ziet / ſy zyn daar nodig om den geeſtelyken ſtoffe tot mirakelen te geven / en om te tonen / welke kragt hun okus bokus op den Duivel heeft. Daar rookt hun ſchoorſteen van. By ons en kend men niet lieht temand voor betoverd / indien daar geen handlyniſters / of waarſegſters / noch ſo genaamde Duivelsagers zyn / gelyk als Klaas de Oude / en ſulke

sulk volk. Al die daar komen / zijn betoverd / so als hier ook op den Jobe in de moddermeulensteeg / en seker krengel besje / wel bekend op Kattenburg. Maar komen dese luiden op Doctoren / die en weten van geen toverye / dat wierd Harmen Everts wel gewaar / van welken nevens d'anderen dat uit d'omstandigheden wel gebleken is. VI. § 3/4/11.

§. 3. Dus sietmen mede dat by ons / daar by geen Heghters meer wordt onderzoek gedaan op Toverij; ook niemant lichtelik van Toverij beschuldigd werd. Men siet hier nooit of peerd / of koe of kalf / of schaap op stal / of in de weide / dat van enen weerwolf dood gebeten zy. So't gras of koren niet wel voortslaat / dat en wijtmen nooit den toveraors. Nooit hoortmen hier te lande meer van schip op Zee door Toverij vergaan / of huis of schuur door kollen in den brand gestoken / of diergelijk. Maar elders daar het hexenbranden plaats heeft / sal geen ongeluk gebeurd zijn / of men wijt het aan de Toverij. Ook sietmen / dat alwaar de hexenbranderij op stapel is / nooit ook gebrek van stof is om te branden: dat d'eene de andere verklikt / dat is / uit haat of nijd / of om des voordeels wille / onschuldig aanklaagt: maar dat sulx een einde neemt / wanneer dat vuur niet meer en brand / de hierschaar ophoud / en de Heghters wijser worden; gelijk dat ook voor 20 jaar in Sweden is gesien.

§. 4. Men siet dan klaarlik / dat daar gantsch geen Toverye soude zijn / indien men niet geloofde dats'er is. Derhalven is't geen Atheisterye die te loochenen: also't van God niet afgaat datmen van den Duivel tet ontkent. So't Atheisten zijn die sulke Duivels dingen niet geloven / so zijn't de Heidenen / en naast hen de Papisten minst: meest daar en tegen die ten suiversten gereformeerd zijn / en minst weten van de Toverij. Indien het ons Geloof en Godsdienst hinderd / somen geene Spokerij gelooft; en is't geloven van de Spokerij godvrugtigheid: waarom dan langer hier gedraald? en keeren wy niet metten eersten wederom na't Pausdom toe? Daar spookt't en dagheljt uit Hell en Vagevuur; ja selfs verschijnen daar de Zielen uit den Hemel wel / van Jesus / en Maria / van d'Apostelen en Martelaren. Als't hier eens spookt / so moet het altemaal de Duivel doen. Gelijk in't I. boek XV. XVI. getoond is / dat in sulke tijden en by sulke Leeraars meest van toverij / besetenheid / verschijninge en besweeringe van Geesten gesproken is / daar meest van't heidensch opgelove plaats behouden hadde: so sietmen heden / dat daar meest van't Pausdom over is / daar spreekt men meest van Toverij.

§. 5. So kan men van de waarheid van het Kristelijk Gelove voorstaan / en nochtans so veel te verder afzijn van't geloof der Toverij: so kanmen God en Cyristus nader kennen / als men minder van den Duivel meint te weten / behalven't gene dat'er ons de Schrift af leert. Dat maar te weten / is genoegh te weten / en alles wat daar buiten is maar sotterij. Het seggen selfs voorname Godgeleerden / dat wy den ganschen Duivel souden konnen missen / en niettuntu volkomelik ter saligheid wel onderwesen zijn; indien de Schrift ons niet en leerde datter so een Duivel met sijn Engelen zy. Het is myn ge-

der 't ſchrijven deſer boeken tot herſchepenmalen voorgekomen / van degene die met kragt en yver tegen myn gevoelen waren / en beſtond daar in wel meeſt het einde hunder tegenſpraak.

§. 6. Indien dit nu wierd toegeſtaan / wat blijfter over voor dat dageljx geroep van 't werk des Duivels / dat ſich over al moet laten ſien? Beſtaat het kruſteljk Gebede ſonder deſe Tovery? beſtaat het ſonder ſpokery? beſtaat het ſonder waarſegginge? beſtaat het ſonder die Beſeetenheid? wat heeft de Duivel dan noch meer ſo dyck in ouſe boeken / predikatien / en openbare kerk-gebeden ook te doen? Indien wy hem in 't eene muſſen konnen / waarom ook in het ander niet? Leeſtmen ſo veel in boeken wel / of hooftmen in de Predikatien van 't gene hy voor hexen en toveraars verrigt / als wel van 't gene hy dageljx onmiddelbaar op allerhander menſchen herten werkt? Waarom het klein vermoxen / en het groot nu noch voorgeſtaan? ſo 't eerſte maar een dolling is / het ander is het dies te meer. Wat ſeg ik dan? Wat ouſe Leeraars al ſo vrys zijn / dat ſy niet geloven / by aldien men ſeit / dat ergens enig huys verbrand / of ſchip geſonken of geſtrand / of menſch of beeſt geplaagd / is voor de kragt des Duivels / en 't bewind der toveraars: en echter ſelf ſtaan pyeken / ſchrijven / diſputeeren / van geheele landen die verwoeſt / van bergen en eilanden die verſett zijn / voor de kragt des ſelven Duivels; en geheele volkeren voor hem zijn aangevoerd / om voxlogs vlammen aan te buren? Ik hoorde nooit / en las niet veel van toverſchalen / die de Duivel aanhoud / om ſijn volk tot tovery te queken; maar dageljx hyna niet anders / dat my voorkomt / dan de ganſche weereld voor hem opgebuld met dollingen en hetterpen / ſo menig als 'er ooit of ooit ontſtond.

§. 7. Hoe klaar is dan niet wel te ſien / dat al dit baren van den Duivel niet en is dan ydel roepen / dat geen nut en doet. Want hoe? ſal daarom iemant niet geloven / dat dollingen zijn dollingen / en hetterpen hetterpen; indien hy niet geloofd dat die de Duivel heeft verwekt? En ſal de landman of de hovenier geen kruid voor onkruid kennen / of hy moet eerſt weten wie dat in den akker heeft geſaeid? De dienaars hebben 't al van ſelf in 't Evangelium / en vraagden dat den heer / dan waar dit onkruid? Matt. 13: 27. En om te weten dat het voxlog is / en dat den voxlog quaad is / en dat verwoeſtinge van land en luiden / die God daar doet wonen / eene groutmetike ſonde is voor God: ſal ik dat niet begrijpen konnen / ſonder my niet wijs maakt dat de Duivel daar af voxſaak is.

§. 8. Of ſal ik ook d'hiſtorien niet meer geloven in al 't gene ſy van ketters en dollingen / van krijg en oorluſt in voorgaande tijden ſchrijven / dan voor ſo veere ſy my niet bedonen / hoe de Duivel alles heeft vermengt? So moeten heidenſche / ſo griekſche als latinſche ſchrijvers van den eerſten voort / die van den Duivel niet wiſt al gelogen / om dat ſy van hem niet en wiſten; en eyndelyk verklaren dat de ſaken zijn geſchied. Alleenlijk de Joden ſullen wy wat meer geloven mogen / om dat die verbirgten 't gene ſommige by ons geloven maar te zijn. De Paapſche grollen en Romans van Amedis van Gaule / van den ridder Maleggis / van Valentijn en Curſon / van Fortunatus en ſulk

sulk slagh van quahken meer / die op het byzedste van den Duivel schryven: uit desen sal dan ook de meeste stoffe zijn te halen / om nu de menschen haar de waarheid te verseekeren / en van de boosheid af te keeren. Maar buit dit eindelik noch heen?

§. 9. Hier uit is dan wel klaerlik te besgrypen / dat de Duivel meer niet op den predikstoel / of in de boeken der geleerden heeft te doen / dan een maar tijd en plaats te vullen. En och of 't anders niet en waere dan dat maar alleen! hy neemt ons so veel tijds en plaats / daar Gods en synar heilige Engelen en gunstgenoten namen konden staan; of immers daar de boose menschen / daar wy dagelijkst met omgaan / mochten aangetweesen worden; of immers onse boosheid die ons aanhangt / en ten quade neigt: maar doch / wat nood / indien wy maar Schrifture spraken / en door de woorden anders niet te leeren gaven / dan 't geene dat daar door beteekend waerd? Aengaende het woord van Duivel, Satan, toveraar en toverye in sulken sin / als aengaende in de Schrift te vinden is; hoe naauw dat ook van ons is onderzocht. Men roept / de Schrift spreekt van den Duivel so en so; en maakt de menschen wijs / of laat hen in 't verstand / dat daar niet anders dan een bose geest door word verstaan / schoon dat men beter weet. Wat is 't doch met de Toverye? men seit / de Schrift self meld van toveraars / en souden dan geen Toverye zijn? Doch dat en is de vraage niet / maar wat de Schrift door Toverij verstaat. Dat heb ik in het derde hoofdgetoond.

§. 10. Maar hoe gemaklik / en ook hoe nutteliik en sonderlinge dit niet so schijnen konnen / dat alle ons verstand verheft / en daar het plaats gevat heeft / ook gewreeven waerd te worden? Wilt gy eens / Lezer / dat ik 't segge? In desen Homer is 't my gebeurd / in eene vreemde stad / dat een oud Leeraar by my quam / en onder anderen verklaarde / hoe hy sijne leerlingen / en self ook kinderen / daar toe naast eenigen tijd gewent heeft / dat sy in 't lesen der Schrifture / so dikmaals sy 't woord Satan voorkomt / lesen tegenpartye, en dat van Duivel, lasteraar. Want wierden sy een reysten van 't voorbeeld / dat de klank der andere twee namen door 't gebruik verwekt / ontlast; en voorts dat wy bewaard / om in den text te soeken / of 't geest of mensch magh zijn / die daar of Satan of diabolos geheeten word. Want dit was lichtelik den onbekenden in die beide talen te beduiden / dat alle die der selver kundig zijn / 't sy anders door of tegen het gemeen gevoelen staande; eenstemmelik verklaren dat dit woord Satan is te seggen tegenslander, en dat van Duivel, lasteraar. Indien men dus de Toverye ook verklaarde / dat die in de Schrifture anders niet en is dan afgodsdienstige of bygelovige beguichelinge; hoe souden volk en kinderen dan denken aan alsulke menschen / die in een verbond zijn met den Duivel / die 's nachts uit kolrijden gaan / die stom en onweer maken? en wat dies noch veel meer is / daar de Schrift geen enkel woord van spreekt / so sy 't niet tegenspreekt.

§. 11. By sulke onderwijsinge des volx / en wel insonderheit der jeugd / sou ik de herkelike middelen te werke stellen; niet tegen sulke die beschuldigd worden van gewaande tovery; maar tegens de beschuldigers. Ook niet na-

magts

maakt van de misdaad / so als die na waarheid is / of wesen kan; als hemelsch vergiftigen en diergelijk; maar na vereisch van sulke boosheid als de klager daar by self verstaat; want die iets acht onrein te zijn, dien is het onrein. Rom. 14:14. De heidense opsight raakt des menschen conscientie; niet om dieselve te beheerschen / of bewinden; maar te onderrichten / en na Jesus woorden te besturen. So moest men hen dan eerst voor ogen stellen / hoe sy de sunne eigene gronden sicht ten uiterste vergrijpen / die so swaare en so swarte sonden dus tot laste hunder naaste stellen; sonder datse daar het minst bewijs af hebben; en dan voorts hen d'ogen openen / om klaar te sien / dat sulke sonde niet begaan kan worden / so meinig als Gods eigenen te doden / of God uit den troon te stoten; 't welk de Wonder self / hoe boos en loos hy is / niet doen en kan; en daarom ook niet gedaan. Ik hebbe in myinen dienst dien stijl gehouden / so menigmaal als my iets van dien aart is voorgekomen; self ook wanneer ik nooit so verre in dit stuk niet was verlicht / als nu; waar voor ik God nu danke / en so vele sijner heiligen met my.

§. 12. So d'Overheden en de Regters met so groten ernst de genen straften die den anderen van Hexery beschuldigen / als sommige gereed zijn tot de gene die beschuldigd worden; diese daar op aanstonds in de boepen smijten; en d'aanklagers half so veel maar pijnigden / om de beschuldigingen te bewijsen / als d'anderen om te beletten: ik ben wel seker dat sy niet veel houts daarom verbranden souden. Want of sy't al in 't eerst wat brokker hadden / per dan die nieuwe wijse van bepleiten t'hunder kennis mogt gekomen zijn; dat soude echter wel haast overgaan / waameerse sagen / dat beschuldigen hen schuldig maakte tot bewijsen / of van self de straffe van de schuld te dragen / so die niet bewesen wierd. Want seker salmen tot dus lange mogen seggen van degenen die noch dit gebruik van voorpleiten volgen / *siquidem accusasse sibi sufficit, quis insons habebitur?* Nadien dat hier beschuldigen genoegh is; wie sal dan vry gehouden worden? Van 't werk van Blokela en tot Stockholm in 't XXIX. kapittel is dat genoegsaam openbaar.

XXXV. HOOFDSTUK.

Van al het gene dat tot hier toe is geleerd, is het einde van de sake;

Verwerpt d'ongoddelike en ondwijfsche fabelen; en oefent uwselven tot Godsaligheid. 1 Tim. 4:7.

§. 1.

VAn alles dat gehoord is (seit de Prediker / 12:13.) is het einde van de sake: Vrees God, en houd sijne geboden; want dat betaamt alle menschen. Dus leest ik in den Nederduitschen Bijbel: of anders na de kraght en eigenschap van het Hebreeuwsch / dat is de geheele mensch. Want wie kan ontkennen / dat Gods vreese en de onderhoudinge sijner geboden allen menschen

schen betaamt: en dat het noch veel kraghtiger geseid is / dat sulx te doen of te betraghten niet minder is dan de geheele menseh? Want nademaal uit God, en door God, en tot God alle dingen zijn: (Rom. 11: 36.) so is de mensche meer niet dan hy is in God. En ook so is hem dat genoegh: want wy zijn in hem volmaakt. Kol. 2: 10. Die in God is / die komt nergens in te hoxt / en heeft by hemselven die gerustheid / dat sijne werken in Gode gedaan zijn. Joh. 3: 21. Stet nu betuig ik dan voor God, die leevenden en doden oordeelen sal, in sijne verschijninge en in sijn Koningrijke, (2. Tim. 4: 1.) dat ik in dit geheele werk niet anders dan de waarheid / en daar in 't vergroten sijner eere hebben voor gehad. Indien ik dat niet wel getroffen hebbe; so is 't my nooit van al mijn leven meer gemist dan nu; so mist my mijn verstand; so weet ik langer niet waar dat ik ben of wat ik doe. So leeg ik dan ook niet het gene ik lese in de lessen des Apostels / verwerpt d'ongoddelike en oudwijsische fabelen, en oefent uselven tot godsaligheid 1 Tim: 4: 7. Hoghans wil ik daar mede 't ganssche werk besluiten / en so betonen waar het noch toe dienen moet.

§. 2. Ik sie dat hier d'Apostel 't een verwerpt en 't ander stelt: het eerste zijn d'ongoddelijke en oudwijsische fabelen, en 't ander eigene oefeninge ter godsaligheid. Dat geest genoegh te kennen / dat geen fabelen met de godsaligheid bestaan. Van desen sin is 't gene Petrus seit / dat wy geen konstelik verdichtte fabelen, maar het Profetisch woord, dat vaster is, zyn nagevolgd. 2 Pet. 1: 16/ 19. De Godsdienst was in 't Heidendom (gelijk se heden is) voorgaans op fabelen gegrond; so als in 't 1. boek II. — XI. uit allerhande staaltjes is getoond. Al hunne wichlerpen / toverpen / en besweeringen / bestonden op dien voet. So was het ook tot Efesen / daar Paulus desen brief na toe schreef / aan Timotheus / opsiender dies tijds van de kristen kerke die daar was. Maar anders hadde die beroemde stad so veel als 't stapelregt der Afgodsdiensten van ganssch Asien / voor haren overkosteliken tempel van Diana / en haar beeld als van den Hemel afgedaald / waar op sy kraghtig stosten / boven al Hand. 19: 27/ 34/ 35. Die geheele Diana / en so ook haar beeld / waren niet dan fabelen. De Joden waren mede dies tijds niet geheel van fabelen onbesmet / als uit Josefus / en desselven tijds meer joodsche schrijvers is te sien. Timotheus / van moeders wege en ook voor besnijdenis een Jode / en van griekschen vader; als van hem getuigd word Hand. 16: 1/ 2/ 3. Hy hadde dan te meer van noden dese lesse; om niet alleen op anderen / maar op hemselven toe te sien; dat niet de een of ander fabel hem beletten moght in d'oefeninge der godsaligheid.

§. 3. Dat is ook uit den tsamenhang te sien: gemerkt dat dese les / onmiddelik hier volgt / gelijk een middel dat hy toepast / op de naastvoorgaande / die hem leerde 't onderscheid van spijsen aan de broeders by te stellen / Vs 6. het gene erhter in de leeringe der Duivel begrepen was. Διδασκαλίαι δαιμονίων *Didaskalia daimonioon* leere der daimonia, op het 1. Vs. dat is van die hersierde geesten / goden en godinnen / daar Diana een af was: gelijk βαπτισμῶν διδαχὴ *baptismon didachee*, leere der dopen, Heb. 6: 2. dat is leo-

re waarde dopen; Want gelijk daar de Doop de leermeester niet en is; alſo hier ook niet de Daemonia maar ginder zijn de dopen, en hier de Daemonia den inhoud en het voorwerp van de leeringe: Doch ſo als daar de leere van de dopen is uit God; ſo is hier deſe leeringe van de Daemonia uit menſchen herſſenen verdicht aan welke reden ſy van ook Hs 1/2. verleidende geeſten en gheimgedoe leugenſprekers zijn genaamd.

§. 4. Die leeringen dan waren op het beſt genoemd/ maar μῦθοι *mythoi*, fabelen; ſo veel als eigentlik te ſeggen ſinſpreuken, of geheimſpreuken: alſo de Prieſteren den dienſt der Goden/ met verdichte geſchiedenisſen/ van derſelver afkomſt/ opkomſt/ daden ende weetten plaghten te omwinden/ en derſelver uitleggingen voor ſich te houden; Daar van aan 't volk te keimen geevende ſtuken ſo veel als hen beliefde; gelijk noch heden in het heidendom geſchied. 't Was mede/ om voor een verdichtſel van verſchijningen en aanſpraak hunder Goden/ en van hunne wonderwerken/ 't volk in den blinden yver tot ontſagh en dienſt derſelven aan te ſteeken. Der Joden Talmud en den Alkoran der Turken dienen tot een diergelijk gebruik. Beſcheidelijker ſietmen/ dat in 't Paufdom: ende dienende Legenden/ en verſierde wonderwerken hunder Heiligen/ om 't blinde volk maar om te leiden/ en hen de ogen toe te houden: op dat een klaar geſigt der waarheid hen niet van die koopmanſchap afkeerig maake/ daar hunne Geeſtelikheid het vetſ van geneit. Met regt noemt Petrus die dan konſtiglijk verdichte fabelen σεσοφισμένους μύθους *ſeſoſſenous mythous*, als of men ſeide loosbedachte verdichtſelen; ten aanſien van derſelver voorſpronk/ oogmerk en beleid. Doch Paulus geeft hen hier noch ſo veel eere niet/ als by die ongoddelijk noemt en oudwijffſch; verbeelder woorden elk een ſonderling bedenken heeft.

§. 5. Ongoddelijk, βέβηλος, *bebelos*, is eigentlik waar toe de deur voor elk een open ſtaat; waar tegen 't heiligdom der Goden altijd afgeſloten was. In welker voegen ook het Allerheiligſte des Tempels te Jeruſalem voor niemant/ dan den Opperprieſter eenmaal 's jaars; (Hebr. 9: 7.) maar de voorhof der Heidenen voor alle volkeren tot allen tijden open ſtond. Zo is dan *bebelos* onheilig en gemeen; niet afgeſonderd/ noch der Goddeen toegeeigend. Sodanig acht d' Apoſtel deſe Heidenſche verdichtſelen/ al was 't ſchoon dat de dienaars van de Daimones deſelve voor waarachtig en wat heiligs hielden. Maar in Gods huis, of over ſinen drempel magh dat niet/ het welk is de gemeinte van den leevendigen God, pilaar en vaſtigheid der waarheid, daar ganſch geen leugen plaats by heeft. 1 Tim. 3: 15. Hoe heilig deſe Daemonologia, of verdichte leere van de Daimons by de Heidenen geſchatt moght zijn: een Kriſten ſal met reden mogen ſeggen

——— *Procul, ô procul eſte, profani.*

Staat af, onheilig rott, van Gods gewijden drempel,
Ik ſie geen heiligheid in uwen afgodstempel.

§. 6. Oudwijffſche fabelen noemt hy met regt degene die te mal verdicht zijn/ en ſonder ſchijn van geloofwaerdigheid: behalven by eenvoudige nude beſjes/ die gelijk als in de tweede kindſcheid zijnde/ ſich lichtelik maklaten wijs maken/ of ook inbeelden/ door de ſwakheid hunder herſſenen/

men/en dat den kinderen vertellen. Sodanig zijn de meeste dingen die den Alkoran / ja selfs den Talmud / opschikken; en wel besonderlik die in de Paapsche Leugenschrifften staan. Doch heeft daar iemant wel oudwijfscher grollen in gevonden / dan die men d'oude bessjes uit den halse pijnigd; wanneer men hen om Tovery gevangen houd; en met hen na het buur toe wil: Andersins Duivel van Maseon / van Tedworth / van St. Anneberg / indien de witte vrow / indien de Poolsche Zacharias; indien al die verdichtselen van sulker slagh noch al te jeugdig zijn: wat is oudwijfscher dan die fuserp van Antonette / of dat werk van Paus en Klaus, dat herenspel van Blokula, en dergelijke grollen meer? Wat heb ik die te noemen / so de Leser doch deselve in voorgaande stukken heeft gelesen?

§. 7. Dit is de vrught van dese Leere der Dæmonia, so alsmen die met kragge verschoonen / ook verdedigen / en noch verstarken wil; tot groten hinder van de waarheid en godsaligheid. Heeft dan de Apostel ook geen reden / om Timotheus te seggen / παραιτῦ, *paraitu*, verwerp alsulke fabelen? 't welk is geseid; met sulken kraght en yver sich te weeren / datmen die als af bid, even eens als biddende om Gods will (alsmen spreekt) den genen die ons sulke dingen soude willen aanplanten / dat hy ons met vreden late; als ten minsten afkeerig van alsulke dingen / die so kraghtig strijden tegen de Godsaligheid. Die moet den regtgelovigen so seer ter herten gaan / dat hy ontvliede wat daar tegen is / 2. Tim. 2: 20. 2. Pet. 1: 4. en 2: 20. En so hem dat noch achter na sett / heeft hy sich dan om te keeren / en in staat van tegenweer te stellen tegen dat ongodlijk roepen, waartoe sich enige verboeren laten. 2 Tim. 2: 19.

§. 8. 't Is de Godsaligheid die Paulus wil dat een opregt verkondiger des Euangeliums betraghten sal; Εὐσέβεια *eusebeia*, het welk oorspronkelijk so veel als weleerbiedigheid, en θεοσέβεια *Theosebeia*, Godeerbewijsing te seggen is. Der Heidenen gewaande heyligdommen benaamde Paulus wel σεβάσματα *sebasmata*, eerbiedelingen, Hand. 17: 23. maar dat na hun gevoelen en gebruik; 't is weleerbiedigheid wanneer men God de eere biedt die geenen anderen behoort. Dat eerbewijs bestaat in 't uiterlike niet so seer / als in 't inwendig; voorsu veel als God niet anders is dan geest / en in den geest wil aangebeden zijn. Joh. 4: 24. Dat geest d'Apostel ook te kennen als hy sett / op 't 8. vs / dat de lichamelike oefening tot weinig nutt is; maar de godsaligheid tot alle dingen nutt. Het is dan die Godsaligheid / die in lichamelike oefeninge niet bestaat. So dat het daar op aan komt; wat de mensche in sijn herte heeft / met wat gevoelen dat hy tot God komt / en hem godelike eere geeft. Daar gaf de Heere selfs te kennen / als hy Israël bestrafte niet daarom datse hem niet offerden of baden / of hem niet alleen en hielden voor den waren en aanbiddelijken God; maar datse 't regte gevoelen van hem niet en hadden; hem te weinig achteden / en daarom niet genoegh en eerden. Op meint dat ik t'eenemaal ben gelijk gy. Psal. 50: 21.

§. 9. Van dese schuld en sullen sy sich nimmer suiveren / al wieschen sy sich ook met zeepe / die sich God verbeelden als een die den Duivel so veel toelaat; sulken magtig rijk / dat verwonderende en ongelijk veel magtiger en kraghtiger / en verder uitgestrekt is dan dat van Gods eigen Soon; (al. b. XXXIV.

ſulken kragt van volk / van Toveraars en Toveresſen; ſulken ſtreng verbond met hen; ſulken grote en wijduitgeſtrekte kragt van werkinge / ſo door hem ſelven als door ſulken volk; geen van de werken uitgeſonderd / daarmede God ſijne onbepaalbare almogentheid / de waarheid van 't ſtuwend en uitwendig Woord betoont; en ſulks de hooſdpilaren van 't gebouw des Tempels / buiten welken geene ſaligheid en is. Dat ook den Duivel als Gods beeld / (daar door hy nergens in de heilige Schrifture bekend is) vreesen / is godzaligheid; en volgens dien dat Duivelvreesentheid (om ſo te ſpreken) ook Godvreesentheid te noemen zy; gelijk dat nu een onſer welbekende ſchriftgeleerden / uitdrukkelik beweert. Voor my ik kenne geen godzaligheid / die Godsverlochentinge vreest / daar God geloofd word ſo genoegſaam van hem ſelf te zijn / dat hy den Duivel niet behoeft.

§. 10. Wat oefeninge is het dan / wat γυμνασία *gymnaſia* naakte worſtelinge eigentlik / (waar mede men al eer in Grieken openbare ſpelen hielde) daar ſulk gewear en wapentuig word tot behulp genomen; waar door de naakte waarheid weerloos word geacht? Naakt is de waarheid / en doet ons verwerpen die bedekſelen van ſchande. (2 Kor. 4: 2.) hoedanig die ongoddelike en oudwijſſche fabelen zijn. Al worſtelende word Gods volk geoefend in godſaligheid / niet met den Duivel; dan ſo verre noch de ſonde word geacht ſijn werk te zijn / en 't groot verderf dat in de weereld is door de begeerlikheid. 2. Pet. 1: 4. Al worſtelende dat ontvlieden / ſijn vleeſch tot dienſtbaarheid te brengen; den ouden menſche uit te jagen / te kruiſſen en te doden / dat is de oefeninge van Godſaligheid, die 't ware kriſtendom vereiſcht. Dus buiten vreese / vry en onbelemmerd / en met geen andere wapeninge dan God en de Schrifture ons gegeven heeft / is onſe oefening / te worſtelen in 't ſtrijdperk der godſaligheid.

§. 11. Maar 't heet hier / oefent gy uſelven; wat bekſelen van bygelove en oudwijſſche fabelen men u te voren ſpint; vergaapt u ſelven niet aan ſchijn of ſchuim; aan ſpook of nachtgeſichte / aan her of kol / aan wichelaar of duivelja ger. Leest ſelf den Bijbel na; ſiet of daar telkens als de Satan of de Duivel word genoemd / bewijs by is / dat daar een geeſt en niet een menſche door bedekend word. Bemerkt / wanneer daar ſtaat van toveraars, of daar de Schrift ook ſeit / dat ſy het quaad / dat ſy bedrijven / door den Duivel doen / of dat ſy in verbond ſtaan met den Duivel / en wat dies al meer geſeid en nooit bewesen word. Vraagt uwe Leeraars / die Hebreewſch en Grieksch verſtaan / wanneer gy leest van Duivelskonſtenaars, of daar een woord ſtaat in 't Hebreewſch dat Duivel heet. Leeſt ſelf den gantſchen Bijbel door / en ſiet of daar van toveraars en toveresſen iets te vinden is / die doen het geene heden van hen word geſeid. So niet / verwerpt, als of gy 't niet en hoorde / dat onheilig ydel roepen, uit een beel onheilige en oudwijſche fabelen, en niet uit het Profetiſche en Apoſtoliſch woord. Gy komt 'er ſo niet / kriſtenen; maar oefent gy uſelven tot godſaligheid.

§. 12. Waar deſe oefeninge in ſwange gaat / daar is al 't roepen van den Duivel / maar vergeefs. Maar wacht u voor den Duivel / die gelijk een leeuw rondom u gaat; den laſteraar / den achterklapper / dat u de boſe niet en vatte / noch

noch in woorden noch in werken. Zijt nuchteren en waakt. 1 Pet. 5: 8. Sy soeken u te sitten als de terwe: bid God, dat u gelove dan niet op en houde: Luk. 22: 31, 32. God heeft geen Duivelen tot beuls van doen; vreest gy den beul, so vreest een wreegende gewisse. Dat laat godloose menschen nooit niet vreze; maar knaagt en plaagt geduriglik. Jes. 48: 22. en 57: 21. Vreest gy de Helle vreest daarom ook al den Duivel niet; hy is het niet, maar God die ziel en lichaam in de helle werpt, Matt. 10: 28. Daarom, indien ons herte ons veroordeelt; God is meerder dan ons herte; ende hy kent alle dingen. Wat sal de Duivel hier nu doen? Maar indien ons herte ons niet veroordeelt, so hebben wy vrymoedigheid tot God. 1. Joh. 3: 20, 21. Die dan so wys is van gemoed, als wy in desen zijn, die sy besorgd, dat hy bewaare de verborgentheid des geloofs en der godzaligheid in ene reine conscientie, 1 Tim. 3: 9, 16. Wy dan, dus verre nu gevorderd in de kennisse der waarheid ter godzaligheid, dat wy, niet meer benevelt met den overigen rook des Afgronds, uit onse ogen sien: verwachten met een onverset baar opsett de verschijninge des Heeren Jesus Christus in de onverderflikheid. Ja kom, Heer Jesus! AMEN.

REGISTER
der
HOOFT-STUKKEN
van het VIERDE BOEK.

I. IN desen moetmen eerst wel overwegen, hoedanig een getuigenis van eigene Ondervindinge hier gelden magh, besonder moet het sonder vooroordeel, schnik en vreese zijn. Fol. 1.

II. Hy moet ook weten wat de kragten der Natuur vermogen, en waar de selve stille staan. 8

III. Sulx is ook in die dingen te bespeuren, die niet in wesen, maer in schijn zijn aan te merken. 16

IV. Gelijkerwijse moetmen neerstig letten op het gene dat door konst of door bedrog geschied. 26

V. Die Lessen al in acht genomen, so sal't den mensche dikwijls noch ontbrecken aan de middelen, of aan gelegentheid, of neerstigheid, om

om alles na behoren te vernemen, ſo dat hy daar op vaſt mag gaan. 35
VI. Het ſelfde ſalmen aan den genen ſien, die men gemeenlik voor beſeten of betoverd houd. 43
VII. Iets diergelijk is in't beſonder te beproeven aan alſulken vogel als geloofd wierd door des Duivels kragt te ſpreecken als een menſch. 50
VIII. De genen die geloven, datſe van den boſen geeſt beſtreden worden, of die van anderen daar voor gehouden zijn, en hebben mede van hun ſeggen of gevoelen geen bewijs. 54
IX. Sulx alles word noch meer beveſtigd door een ſonderling voornaam geval tot Franiker gebeurd. 64
X. Noch onlangs is tot Kampen diergelijk exempel van Betoverdheid ontdekt. 77
XI. So blijkt ook het bedrog van Toverye en beſetenheid uit die merkwaerdige hiſtorie der Urſelijnen tot Lodun. 85
XII. Uit deſen allen is dan af te nemen, op welke wijſe men ſich heeft te dragen in het onderſoek van ſulke dingen, als men acht dat van den Duivel, of door Tovery ontſtaan; als mede nopende ſodanige vertellingen, als ons van anderen daar af ter handen komen. 92
XIII. Vervolgens word de eerſte proeve dan gemaakt op ſulke ſtukken als in 't eerſte Boek ſo hier en daar zijn aangetrokken; en eerſt ſo veel als d'oude Heidenen betreft. 99
XIV. Die van de hedendaagſche Heidenen zijn mede ſeer wel op te loſſen. 108
XV. So ook die van de Joden en Mahometanen. 115
XVI. Verſcheidene proeven Paapſcher Bygelovigheid in voorgewende ſpokery en Tovery, behoorlik onderſocht, zijn openbaar. 122
XVII. Noch verder ſtaan te onderſoeken ſekere gemeene ſtukken, die men ſelf ook onder Proteſtanten van gewone ende als bekende ſpokery gelooft. 130
XVIII. Van deſen aart is mede 't gene van ſodanige geſeid word, die uit verre Landen tijdinge vernemen: ſich hard, dat is te ſeggen, ſchoot en ſteekvry maken konnen, en diergelijke. 142
XIX. Den uitgang van de kinderen tot Hamelen, en de geeſt van Zacharias, Poolſchen Vryer, ſtaan op eenerleye hoogte van geloofweerdigheid. 151
XX. Het gene onlangs met den Metſelaar tot Bolsward is gebeurd, is mede niet beſwaarlik op te loſſen. 160
XXI. De Duivel van Maſcon en die te Tedworth hebben boven alle ſpoken d'eerſte plaets. 167

XXII.

XXII. Het Hexenſpook, alſo genaamd, tot Annenberg, en noch een ander by Loſanne, komen op het ſelfde uit. 182

XXIII. Het gene meeſt na Tovery gelijkt, en echter minſt daar aan gemeenſchap heeft, is 't vinden van den oorſprong der wateren van goud en ſilvermijnen, en 't opſoeken van de Moordenaars en Dieven, door het middel van een rijsken in den hand, en wel beſonderlijk dat van den Boer, als nog in weſen, by Lyons. 196

XXIV. Het onderſoek der Toverregters geeft gantſch geen bewijs van Tovery. 205

XXV. Het gene t'Amſterdam en Hoorn in 't Weeshuis, en tot Rijſſel in een Armen Kinderhuis word verhaald gebeurd te zijn, geeft geen bewijs van Tovery. 210

XXVI. De wonderlijke kraam van 't wijf tot Abbekerk beſtond ook in geen Tovery. 218

XXVII. De Regtsplegingen gehouden op 't begin der Reformatie in de Nederlanden over Toverye, zijn na reght en reden niet geweeſt. 224

XXVIII. Voor tachtig jaren wierd in Denemarken, als ongemeene ſware tovery geſtraft, waar van 't bewijs, na de reden onderſocht, ook niet en deugd. Ee (219)

XXIX. 't Bewijs, getrokken uit het Sweedſch verhaal van ſeer vermaarde Toveryen in de jaren 1670. en daar ontrent gebeurd, met diergelijken, word door ſich ſelve wederleid. (Ee **) (218)

XXX. D'ontdekte Toverye, ſo men meint, onlangs in 't weſt van Engeland, wel onderſocht, ontdekt ſich al te bloot. 225

XXXI. Geregtelijke Informatien, genomen over toverplegingen tot Harlingen, en elders, bewiſen mede de gewaande Toverye niet. 244

XXXII. Op al 't voorgaende is noch toe te geven een kind in Frieſland, 't welk men ſeide dat betoverd was. 253

XXXIII. Uit al 't voorſeide blijkt dan eindelik, dat ſulke Spokerye, Wichlerye, Toverye, als men voorgeeft, in de Weereld niet en is. 263

XXXIV. Derhalven ſtaat het aan de genen die 't beſtier van Kerken, Scholen en Gereghten hebben, dat blind gevoelen en onchriſtelijk gebruik te wederſtaan. 268

XXXV. Van al het gene dat tot hier toe is geleerd, is het einde van de ſake, verwerpt d'ongoddelike en oudwijſſche fabelen; en oefent u ſelven tot Godſaligheit. 1 Tim. 4: 7. 272

R E-

REGISTER

Der Boeken, gemaakt door Balthasar Bekker. S. T. D. *Predikant tot Amsterdam, en die by* Daniel vanden Dalen *te bekomen zijn.*

In Quarto.

1. DE Frieſche Godgeleerdheid, begrijpende alle deſſelfs Werken in Frieſland uitgegeven, en't gene daar af geoordeeld, en daar over voorgevallen is.
2. Uitlegginge over den Propheet Daniel.
3. Tractaat over de Kometen.
4. De Betoverde Wereld in 4. Boeken Compleet.
   Byſchriften rakende de Betoverde Wereld.
5. Engelſch Verhaal van ontdekte Tovery.
6. Articulen tot ſatisfactie van de Eerw. Claſſis van Amſterdam, overgeleverd den 22 January 1692.
7. 2 Brieven aan Everhardus vandet Hoogt, Predikant tot Nieuwendam.
8. Nodige Bedenkinge op de Niewe beweegingen der Circulaire Brief-ſchrijvers, en andere.
9. Kort Berigt aangaande alle de ſchriften, welke over't Boek de Betoverde Wereld, enen tijd lang heen en weder verwiſſeld zijn.
10. Drie Reſolutien des Claſſis van Amſterdam.
11. Remonſtrantie overgelevert in 't Synode van Alkmaar den 5 Aug. 1692.
12. Kort en Waaragtig Verhaal van 't gebeurde ſiederd den 31 Mey 1691. tot den 21 Auguſti 1692.
13. Viervoudige Beantwoordinge van beſwaerniſſe, voorgeſteld over 't Boek de Betoverde Weereld.
14. Aanmerkinge op de handelingen der twee laatſte Noord Hollandſche Synoden.
15. Naakt Verhaal van alle de Kerkelike Handelingen, na vervolg des tijds uit de eigene Acten t'ſaamgeſteld, met aanteekeninge des Autheurs.
16. Ouderſoek en Antwoord op 't Requeſt, ingegeven aan de Ed. Groot Mog. Heeren Staten van Holland en Weſtvrieſland, tegen de Betoverde Wereld.
17. Omſtandig Berigt van Particuliere Onderhandelinge met D. L. Homma, beneffens d'Ontdekte Lagen van Everhardus van der Hoogt, en J. Lansman.
18. Brief aan D°. J. Aaltzius en D°. Paulus Steenwinkel, over der ſelver Zedige Aanmerkinge.
19. Drie Brieven. De eerſte aan de Vorſt van Frieſland, de tweede aan drie Ouder Stad Amſterdam, en de derde aan den Profeſſor vander Waayen, wegens ſijn Boek tegen de Betoverde Wereld uitgegeven.

In Octavo.

20. Voedſel tot Geeſteliken Waſdom voor de eerſte Jonkheid der Gereformeerde Nederlandſche Kerke, beſtaande in 52 Vraagjes voor de kleinſte Kindertjes, Kindermelk en Geſneden Brood, ſeer bequaam om in de Scholen der Gereformeerde, en alle Chriſtelijke Huishoudingen gebruikt te werden.

In Twaalve.

21. De Philoſophia Carteſiana Admonitio.

TER GEDACHTENISSE
VANDEN GODVRVGTIGEN EN HOOG-GELEERDEN
D. BALTHAZAR BEKKER,
S.T.D. EN PREDIKANT TOT AMSTELDAM;
ALDAAR OVERLEDEN DEN XI JVNI M.D.C.XCVIII.

HIER RVST DIE GROOTE PREEDIK-HEER,
DIE MET ZYN SCHRANDRE GEEST WEL EER,
AAN 'TDVYVELDOM DE DOODSTEEK GAF;
EN DVS DIE GLORI HEEFT VEROVERD,
DAT HY DE WERELD HEEFT ONTOOVERD:
MEN BOVW' HEM DAN NOCH BETER GRAF;
EN SOO DIT NIET GELEEDEN WERT,
EEN YDER BOVW' HET IN ZYN HERT,
DIE ZVOT HEEFT VOOR HEER BEKKERS BOEKEN,
EN SPYT VAN DIE 'S MANS YVER VLOEKEN. I. Goeree.

Men vindse te koop
'T AMSTELDAM by ANDRIES van DAMME Boekverkoper op't Rokkin bezyden de Beurs.

I: Goeree Inc: